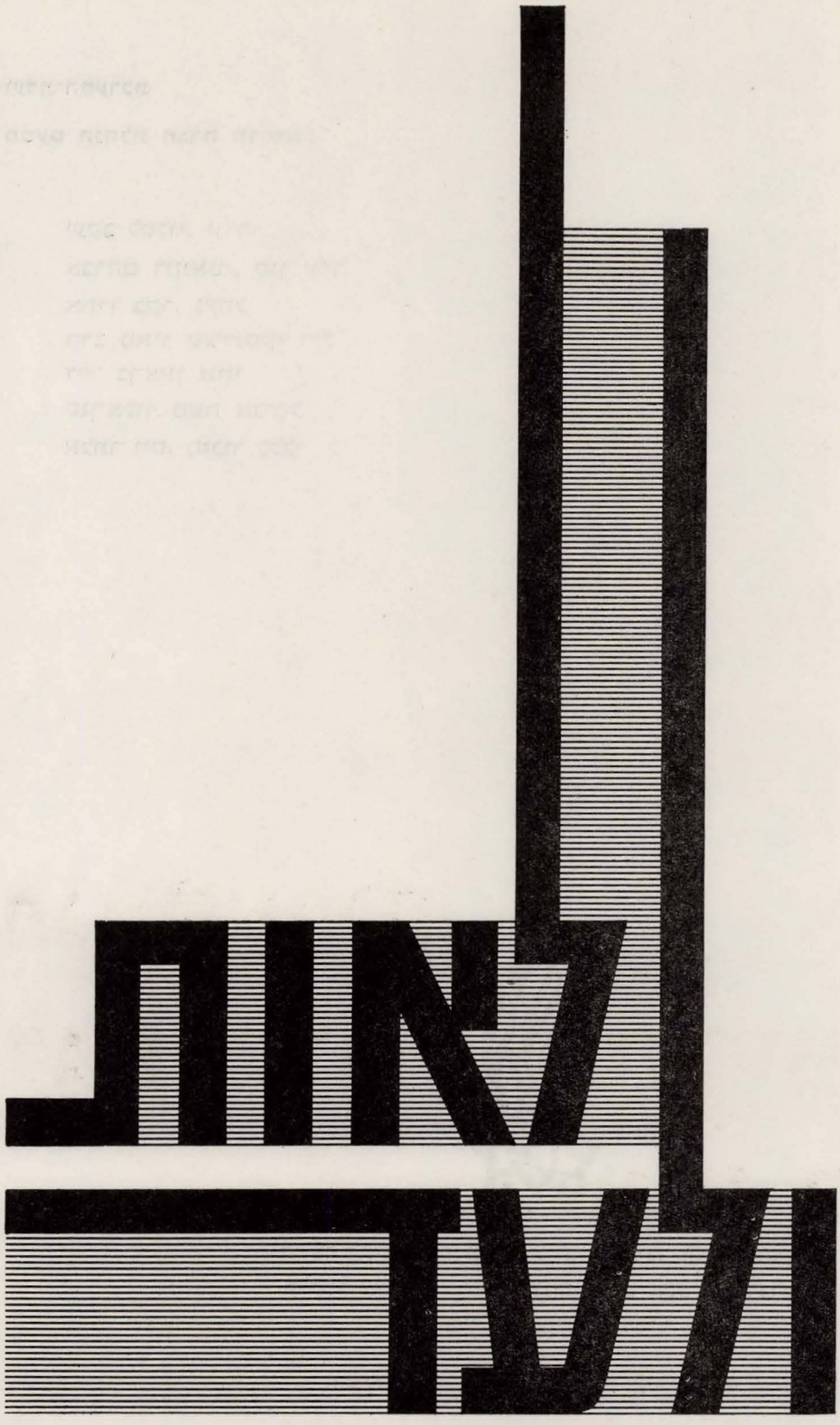
פנקס־זכרון

לבתי עלמין שנהרסו וחוללו בשנות השואה

קורות קהלות ישראל הגדולות והמרכזיות באירופה ובתי הקברות ההיסטוריים

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

העורך: משה פראגר

בהוצאת חברה קדישא גחש"א * תל-אביב-יפו * תשל"ג

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

ועדת־המערכת

מטעם הנהלת חברה קדישא :

יעקב לסלוי, יו״ר
אברהם רקנאטי, סגן יו״ר
אהרן בקר, מנהל
הרב מאיר שצ׳רנסקי ז״ל
ד״ר בן־ציון גניזי
סגן־אלוף משה אביטל
אלתר ויס, מזכיר כללי

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

החומר התיעודי לפנקס־הזכרון נאסף, עובד והובא לדפוס
על־ידי צוות־המחקר של „גנזך קידוש השם", בני־ברק
בניהולו של אברהם ברסלר

הצילומים — מתוך אוספי „גנזך קידוש השם"

כל הזכויות שמורות
Copyrigth 1973

נדפס בישראל, דפוס „ניב" בע״מ, תל־אביב
גלופות : צינקוגרפיה „הר־ציון"

סמל-הזוועות: מצבת המצבות

באחת מקהלות ישראל בפולין — בעיר סנדומיירז' — נאספו אבני-מצבות מבית-הקברות שנהרס וחוסל ומהן הרכיבו שרידי-שואה מגדל מצבות לזכרון-נצח

דברי פתיחה

מאת

יעקב לסלוי,

יו"ר חברה קדישא בתל-אביב

הספר אשר לפנינו, שמו מעיד עליו — לאות ולעד:
פנקס-זכרון לבתי עלמין שנהרסו וחוללו בשנות השואה —

הספר הנו יזמה משותפת של „גנזך קידוש השם" — מכון לתיעוד, מחקר והנצחה מיסודו של הסופר וחוקר-השואה משה פראגר ושל הנהלת חברה קדישא גחש"א בתל-אביב—יפו.

לפני שנים אחדות הועלה ענין חשוב זה בפני הנהלת חברה קדישא. כי הנה הוקמו ומתקיימים במדינת ישראל ובתפוצות ישראל שורה של מוסדות לחקר השואה וכן להנצחת זכרה ומורשתה של יהדות אירופה שנכרתה. רבות יזמו ופעלו המוסדות הנ"ל, הן למען חישוף מעשי-הזוועות של גרמניה הנאצית, אשר אין להם אח ודוגמה אף בדרך-היסורין של עם ישראל בכל שנות גלותו; והן לשם גילוי עלילות-הגבורה וקידוש-השם בתקופת השואה.

והנה הועלתה הבעיה המעיקה בפנינו, כי משום-מה הושתק וכמעט שנשכח מן הלב אחד ממעשי-הפשע הזדוניים של משטר-הרשע הנאצי, הלוא הוא מסע ההרס והחילול השיטתי והטוטאלי, כנגד בתי-הקברות של היהודים בכל איזורי אירופה הכבושה.

הרבה נעשה בתקופה שלאחר-שואה להוקעת זוועותיה של מלחמת-ההשמד הנאצית. ועד כמה היה זה מעציב לקבוע, כי אמנם נזכרו בתוך ספרי-היזכור המרובים שהוקדשו לקהלות ישראל בגולה מקרים מזעזעים של הריסת בתי-קברות וחילולם מידי הצוררים; בכמה מפרקי-הזכרונות מאת שרידי הטבח נרשמו עובדות מחרידות על פעולות יזומות של הנאצים ועוזריהם לחיסול בתי-העלמין, לביזוי הקברים וניתוץ המצבות, לחרישת שדות-הקברות, למחיקת זכרם של בתי-עלמין היסטוריים, אשר הוד של דורות קדומים חופף עליהם. אך כל אלה מעשי-הבלהות נרשמו כמקרים בודדים באין דואג שמזימה בארבארית וסאדיסטית זו תוצג ותונצח לקלון-עד.

כי על כן החלטנו לגשת מתוך מאמץ משותף למילוי משימה היסטורית זו.

יזמה זו להנצחת אימי השואה במובן הצו:
„זכור את אשר עשה לך עמלק"

— העובדה היא, שנושא זה הועמד על סדר-יומה של הנהלת חברה קדישא בתל-אביב מזה מספר שנים, מאז החלה עליית-ההצלה הגדולה של שארית-הפליטה ביבשת אירופה, עם כינונה של מדינת ישראל ופתיחת שערי הארץ לקליטת עם שרידי חרב.

כי זו היתה תופעה מדהימה ומזעזעת כאשר פליטי-הכבשנים הביאו אתם באניות-ניצולים שקיקי-אפר משיורי עצמותיהם של קדושי ישראל, שנלקטו בחרדת-קודש מעל שדות הקטל לששת מיליוני היהודים שהועלו על המוקדות והומתו בכל מיני מיתות משונות ואכזריות.

קבוצה אחת של נמלטי-שואה, שהגיעה מפולין הדווית, הופיעה בפני הנהלת חברה קדישא בתל-אביב ופנתה אלינו להעמיד שם ושארית לקדושים שנספו במחנה-הרצח הראשון על אדמת פולין, ביערות חלמנו.

וכזו היתה משאלתם של העולים-השרידים, להקדיש מקום-קבורה לתרמילי האפר של קדושי חלמנו, על מנת להקים יד ומצבת-מזכרת לדורות הבאים בתוככי הקהלה היהודית הגדולה תל-אביב.

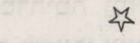
הנהלת חברה קדישא נענתה מתוך הבנה מלאה והזדהות עמוקה למשאלה זו — ואכן, מצבת-זכרון זו הוקמה בצורה מרשימה ומרגשת במקום מרכזי בבית-העלמין הראשון של תל-אביב אשר ברחוב טרומפלדור, במרכז העיר.

ומאז לא ירד מן הפרק, בפעילותה השוטפת של חברה קדישא בתל-אביב רבתי, נושא כאוב זה של הנצחת קדושי יהדות אירופה. כי הנה יזמו השרידים יד וזכר למחנה-ההשמדה הנורא בטרבלינקה, בבית-העלמין של נחלת-יצחק, ולאחרונה נתוסף שם אוהל-קדושים, אשר עולי רוסיה הסובייטית יזמו אותו לזכר „באבי יאר", שדה-ההרג של יהודי קיוב.

מתוך קשר הדוק עם חוגי העסקנים של שארית-הפליטה, אלה שאינם נרפים מלדאוג לקיום הצו: „זכור!" — עמדה הנהלת חברה קדישא על קו-מחשבה זה, המפעיל את יוזמי ההנצחה: כי הם רואים לעצמם משימה כפולה, לא להנציח את זוועות השואה בלבד אלא, עם זאת, להעלות גם את זכר גדולתה ותפארתה של יהדות אירופה, על מורשתה הרוחנית הגדולה.

לא הסתפקו, על-כן, יוזמי ההנצחה רק בהצבת ציוני-מזכרת בבתי-הקברות של תל-אביב לכמה מחנות-השמדה, ונתעוררו להקים „נפש" („נפש" — בלשון חז"ל — מצבה) לקהלות ישראל, אשר נעקרו משורשן ונמחק זכרן. וכך נתרבו והלכו הפניות אל הנהלת החברה קדישא מאת יוצאי קהלות שונות מכל איזורי אירופה, אשר ביקשו לאפשר להם להנציח את זכרן של קהלותיהם, מתוך הצבת אבני-זכרון לדור ולדורות בבתי-העלמין של תל-אביב.

תנועה ציבורית זו העמידה בפני הנהלת חברה קדישא קשיים לא מעטים, מכמה בחינות אשר אין כאן המקום לפורטם; אלא שהכרת האחריות הציבורית המדריכה את חברה קדישא בכל פעולותיה קבעה גם את יחסה החיובי של הנהלת חברה קדישא בתל-אביב למען הנצחת זכרן של הקהלות, והעובדה היא, כי גם בבית-הקברות הצפוף של נחלת-יצחק, גם בבית-הקברות שנפתח לאחר-מכן בקרית-שאול וגם בבית-הקברות הגדול והמרכזי שבחולון — בכולם הוקצו שדרות חשובות ואף מרכזיות להנצחת הקהלות שנהרסו בשואה.

שם הספר מסמל את המגמה הכפולה של מפעל-הנצחה זה, אשר לו אופי מקורי בתוכן ובצורה: לאות-קלון ולעדות-נצח —

המגמה היא, תוך כדי תיאורו של מסע-החרמה נגד בתי-העלמין להעלות את ערכם ההיסטורי של שדות-הקבורה שחוללו ונמחו כליל, ואשר בציוני קבריהם העתיקים, ובסמלים ובכתובות שעליהם נתקפלה היסטוריה יהודית ארוכה.

בפנקס-הזכרון שלפנינו מוצגת שורה נרחבת ונבחרת של קהלות ישראל הגדולות והמרכזיות שפעלו ושקקו חיים עד לבוא השואה הנוראה. לידן מופיעות גם אי-אלה מבין הקהלות המיוחסות וההיסטוריות שרשמו דפי-זוהר בעבר — והנה מתוך עיון בדפי-הזכרון של כמה וכמה קהלות, עולה לעינינו תמונה נאמנה על אודות מקומה המיוחד של חברה קדישא בחיי הקהלות. היו מקומות שבהם שימשה חברה קדישא כגרעין לגיבושה של הקהלה; בהרבה מקומות התקיימה החברה קדישא במסגרת עצמאית הודות להתמסרותם של העוסקים במצווה זו ותרמה לכיסוי צרכים חיוניים של הקהלות. בכל אופן ברור, שחברה קדישא תפסה מעמד נכבד בחיים הפנימיים של הקהלות ובפרט בהחזקת מוסדות הצדקה והחסד.

בנקודה זו יורשה לנו לקבוע, כי הנהלת חברה קדישא בתל-אביב רבתי שואפת בכל מאמצי כוחותיה להמשיך במסורת המפוארת של החברה קדישא כמוסד קהלתי כולל, למען מילוי המשימה הנעלה של „יקרא-דשכבי" וכן „יקרא דחיי" גם יחד. כי-על-כן מוסבר הדבר שהנהלת חברה קדישא לוקחת על עצמה נטל של תפקידים ציבוריים, כגון הנצחת קהלות הגולה.

והאמת צריכה להיאמר. שזה קו-מנחה של החברה קדישא בכל שנות קיומה, למן ראשית היווסדה ביפו. רושמי הקורות מעלים על נס את מאמציו של הרב הראשי ביפו בימים ההם, הגאון רבי אברהם יצחק קוק זצ"ל, לאחד את ראשי העדה הספרדית עם האשכנזית, כדי למנוע קיום נפרד של בתי-עלמין וחברות קדישא לכל עדה ועדה לחוד. אמנם בית-הקברות הראשון נוסד על-ידי העדה הספרדית ביפו העתיקה עוד בראשית העליות, אולם בהשראתו של הרב קוק נתייסדה ביפו בשנת תרס"ג (1903) חברה קדישא מאוחדת לכל העדות, ובאותה שנה נפתח בית-העלמין ברחוב טרומפלדור בשטח שצוין אז: „החולות בצפונה של יפו", ורק לאחר 5 שנים, בשנת תרס"ח (1908) הונחה אבן-פינה לאותה שכונה חדשה, הקרובה ליפו ושנקרא שמה בישראל: ת ל - א ב י ב.

תל-אביב, העיר העברית הראשונה, צמחה וגדלה לעינינו, התרחבה והתפתחה בכל המובנים, עד שזכינו לראותה בתור „עיר ואם בישראל". ע י ר — שכל-כולה יהודית, שנבנתה בידי יהודים למען יהודים; ו א ם ב י ש ר א ל — כי יחד עם גידולה ופיתוחה העירוני, כמרכז כלכלי-משקי, תעשייתי-יצרני ובית-יוצר תרבותי-מדעי וצבורי-חברתי עם מוסדות להשכלה גבוהה וחינוך מגוון בכל המקצועות — הלכה ונתגבשה תל-אביב כקהלה יהודית מלוכדת. החיים הקהילתיים-מסורתיים היכו בה שרשים עמוקים, נוסדו ונבנו בה בתי-כנסת ובתי-מדרש, הוקמו בה מוסדות לתורה ולתעודה, ויש בה רשת מסועפת ומגוונת של מוסדות צדקה וחסד, כיאה לקהלה גדולה בישראל.

מן הרגע הראשון של גיבוש חיים קהילתיים בתל-אביב — הם נשאו חותמת אחדותית מובהקת, זאת אומרת קהלה כלל-ישראלית, המלכדת את כל העדות ויוצאי כל הגלויות, והממזגת בתוכה את נקבצי כל הגלויות, לחיים בצוותא במוסדות קהילתיים מאוחדים.

ואכן מתוך מבט היסטורי ניתן לומר שהישוב הקם לתחיה בארץ האבות התחבר והתלכד בקהלה כללית, המשותפת לכל העדות. ועד הקהלה ביפו עשה רבות למען האחדות. בארכיון של עירית תל-אביב שמורה-החלטה מחודש אדר שנת תרצ"ט (מספר 1300, מיום 7 במרס 1939), על מיזוג מלא ורשמי של ועד הקהלה ביפו עם מועצת עירית תל-אביב, הפועלת גם כהנהלת הקהלה, אלא שסמכויותיה בתחום השרותים הדתיים הועברו לאחר הקמת המדינה אל „המועצה הדתית", המאחדת והמייצגת, כידוע, כל העדות.

והנה בדומה למסגרתה הכוללת של המועצה הדתית בתל-אביב, מייצגת חברה קדישא את כל העדות וכל פעילותה נושאת אופי כלל-ישראלי. והעובדה היא, כי היקפה ותחומי פעילותה של הנהלת חברה קדישא חופפים איזורים נרחבים של תל-אביב רבתי, אשר בה מרוכזים כמיליון מאחינו בני ישראל — כן ירבו — המהווים לערך 40 אחוז מתוך האוכלוסיה היהודית במדינת ישראל. במועצה הציבורית, העומדת בראש החברה קדישא, מיוצגים כל שכבות הציבור הישראלי שוחר-המסורת, מכל העדות ומכל החוגים החברתיים, נציגים אלה מתמסרים לעבודת החברה באורח התנדבותי, ומכאן צביונה הציבורי והסמכות הציבורית של הנהלת חברה קדישא בתל-אביב יפו.

הנהלת חברה קדישא רואה לעצמה כזכות שנתנה יד להציב שם וזכר לבתי-עלמין של קהלות ישראל בגולה, אם כי ברור לנו שעם הוצאת פנקס-זכרון זה, לא בא עדיין על מיצויו, הנושא ההיסטורי החשוב ויש עוד רבות להנצחת זכרן של אלפי-אלפי קהלות.

ועם סיום — הערה ביחס ל„נספח" המצורף לספר-הזכרון על אודות חילול והרס בתי-העלמין בארץ-הקודש. דמים בדמים נגעו: קרבנות השואה והלוחמים הגיבורים שנפלו על אדמת המולדת במלחמת ההצלה והתקומה לשארית בית ישראל.

ואנו תפילה, שנזכה לראות בנחמה הגדולה, כדברי הנביא: „ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשו והיתה לה' המלוכה".

לאות ולעד: על תוכנו ועל מתכונתו של פנקס־הזכרון

1. על התוכן

המטרה ברורה ומוגדרת: זה ספר־הנצחה המוקדש כולו לקטע מסויים מתוך מלחמת־ההשמדה הנאצית נגד יהדות אירופה.

מבחינת הכרונולוגיה ההיסטורית צמח והתפתח תהליך החילול והחיסול של שדות־הקברות היהודים באירופה שלב אחרי שלב כדלקמן:

(א) מעשי־פראות הפגנתיים בבתי־הקברות של גרמניה החלו להופיע בתקופת ההסתערות של המפלגה הנאצית, משנת 1928 ואילך, — והחפגנתיות התבטאה בציורי צלב־הקרס על המצבות שחוללו ובחריטת הסיסמה צמאת־הדם „יודע פערעקקע" (מוות ליהודים);

(ב) בשנות התבססותה של הנאציות באיזורי אירופה הכבושה, נוצלה התכנית לחריסת בתי־הקברות של היהודים לשם שימוש נרחב של אבני־המצבות לצרכים שונים ומגוונים (כגון: ריצוף דרכים, טלילת כבישים, בניה כפרית וכדומה) ותכנית זו השתלבה במבצע הטו־טאלי לשדידת רכוש היהודים, אשר העמים המשועבדים הוזמנו להשתתף בו, ולא מעטים „שיתפו פעולה" עם הנאצים בנידון;

(ג) לעומת זאת, הקפידה גרמניה הנאצית לשמור לעצמה „תדמית תרבותית" ובכל שנות המלחמה נזהרו מלנגוע ולפגוע בבתי־העלמין ההיסטוריים של היהודים, המצויים בהרבה מערי גרמניה, ואין ספק, כי „יחס מיוחד" זה הוכתב על־ידי המנהיגות הנאצית העליונה, מכיוון שהשלטונות המקומיים דווקא היו מעוניינים לחסל את בתי־הקברות ולנצל את השטחים לצרכיהם הם;

(ד) תחת זאת, השכיל משטר־הכיבוש הנאצי לחפיץ במידה כזאת את הארס האנטישמי, שאף לאחר התבוסה הנאצית המשיכו כמה מהמדינות המשוחררות באירופה במדיניות של „יודן־ריין" (עקירת היהודים), עד כדי כך, שהגויים לא יכלו לסבול עוד שום „כתמים יהודיים" בנוף ארצותיהם, והם המשיכו לחסל את בתי־העלמין שנשארו לפליטה;

(ה) עם זאת, נתחדשו הפגיעות הפראיות בבתי־הקברות של היהודים ואפילו בקברי־אחים שצמחו פה ושם למחרת השואה, במקומות החרג ההמוני — ותופעות אלו של ביזוי בתי־קברות וחילול מצבות קיבלו לעתים אופי של מגפה מדבקת, שנתנה את אותותיה גם בארצות אירופה וגם ביתר חלקי־התבל.

כל זה אשר למאזן הכרונולוגי של המאורעות. אך אם להעמיק חקר ולחשוף את בארות־הרעל של משטמה שטנית כגון זו, הדוחפת להתעלל באבני־מצבות, משל היו אלה יהודים חיים, ולהפיל בחימה שפופה מצבת־קבר כאילו היתה זו מצודת־עוז של היהדות — הרי נדרש ניתוח היסטורי־מהותי כוללני יותר של אותו „חידק ההשמדה הטוטאלית" שאיפיין והפעיל את השטן המשחית הנאצי.

אילו באנו לגולל בספר־הנצחה זה תמונה מקיפה וממצה של מסע־ההרס והחילול נגד בתי־העלמין על כל שלביו ועל כל גילויו בכל ארצות אירופה — תקצר היריעה.

לכן בחרנו מסגרת מצומצמת על מנת שנוכל להציג ולהנציח — לאות ולעד — לא רק את האקט הפראי כשלעצמו של הפגיעות בבתי־העלמין, כי אם גם לגולל ולהביא לידי גילוי כל מה שבית־העלמין מסמל במסורת היהדות מדור דור.

2. על המתכונת

המסגרת הוגדרה בשער הספר: קורות הקהלות הגדו־לות והמרכזיות באירופה ובתי־העלמין ההיסטוריים שלהן. קורות הקהלות במשמע: על מימד כלליותן ועל אופי ייחודן, על גלגוליהן ותמורותיהן, על ישותן ועל מורשתן, על חיי־הרוח שלהן ועל המשברים הרוחניים שפקדו אותן, על הווי־חייהן ומעמדן הכללי לפני בוא השואה ועל גזר־גורלן עם רדת השואה וחתימת דברי־ימיהן למחרת השואה — כי נשארה עוד אי־שם גחלת הלוחשת מתחת לעיי־המפולת ומפתמנים אפילו אי־אלה ניצוצים מתלקחים ומאמצים להתאושש בלשחי.

ואם סיקור קורות הקהלות — זה מחייב, כמובן, התך לעומק, לעומק של זמן ולעומקה של ההוויה הרוחנית. התך השואף לרדת אל השיתין, לחשוף את התהוות הרבדים, לגלות את הגרעינים ההתחלתיים של גיבוש ישובי היהודים על אדמת אירופה.

ואם חתך לעומק הזמן אל נבכי העבר ואל גנזיו — אין בבואה מהימנת ויותר משפנעת מאשר בתי־העלמין של קהלות, על אבני־מצבותיהן ועל פנקסי־זכרונותיהם. הרי גם בכך השתקפה השפעת המסורת בעיצוב חיי הקהלות, כי אל בית־העלמין התייחסו כאל „נכם חי" וכך נקרא „בית הקברות" בפי העם: „בית החיים".

ברור שקביעת המסגרת הייצוגית הזאת, לסקור ולסכם את תולדות יהדות אירופה מתוך אספקלריית חיי הקהלות הגדולות והמרכזיות, דרשה מצדנו הערכה זהירה, שיקול רב־צדדי ושדה־ראיה נרחב ומקיף ככל האפשר. ולכן קבענו לעצמנו לשם שיפוט נכון ובחירה מאוזנת כמה קריטריונים, שנגדיר אותם בתכלית הקיצור.

א) **ריכוז מרחבי:** זאת אומרת, שהקהלות אינן מוצגות בספר־הנצחה זה לפי סדר אלף־בית של שמותיהן, אלא שהן מחולקות בהתאם למרחבים הגיאוגראפיים, — שבהם נתגבש במהלך ההיסטוריה דמות־דיוקנה של כל קהלה וקהלה בהתאם לשלושת הסוגים של אב־טיפוס רוחני: מזרח־אירופה; מערב־אירופה ודרום־אירופה. חלוקה מרחבית זו נעשתה, מבלי להתחשב פלל עם הטבלאות הסטאטיסטיות ואף לא על־פי הערכות איכותיות, אשר על פיהן כובד־המשקל נוטה ואף פונה באורח מכריע לצדה של יהדות אירופה המזרחית.

ב) **איזון בין העדות:** הכוונה היא, כמובן, לייצוג מאוזן של שתי העדות, האשכנזית והספרדית, אם כי האבחנה על־פי קנה־מידה היסטורי נאמן הכתיבה לשים עין גם לקובץ היהודי האיטלקי, המבקש לעצמו זהות ייחודית משלו. העקרון של שמירת האיזון בין העדות מוצא את ביטויו בכמה אופנים. מעל לראש — בקו־המנחה הכללי, אשר על פיו הורכבה רשימת הקהלות בכל גוש וגוש ובכל ארץ וארץ. בנוסף לכך — בחיקוף התיאורים ובכמות הטורים שהוקדשו לכל קהלה וקהלה, כי הנה לדוגמה יצאו כמעט שקולים זה לזה סקרי הקהלות של וורשה ושל שאלוניקי, מכיוון ששתיהן הוצגו כמרכזי־חיות של יהדות אירופה. זאת ועוד — החרדה לשמירת האיזון בין העדות נותנת את אותותיה במבנה הפנימי של תיאורי הקהלות אשר בכמה מהן פעלו ונתקיימו עדות נפרדות, אשכנזית וספרדית, זו ליד זו.

(ג) **תזכורת סמלית — היסטורית:** זה מתייחס למספר קהלות, בעלות צליל וערך היסטורי גרידא, ללא מציאות־חיים בדורנו זה, אשר נכללו בספר זה מתוך חשיבותן למען המאזן הכוללני של אלפיים שנות היסטוריה יהודית באירופה. מבחינת המבט לעומק נשתלבו לכן שורה של שמות עתירי־יחש מכל קצוי אירופה, כגון וירמיזא — בגרמניה, אייזנשטאדט — באוסטריה, ניקלשבורג — בצ'כוסלובקיה, קארפנטראס — בצרפת, סיראקוסה — באיטליה, ואחרון אחרון בתור — סארדים אשר בתורקיה, וזה דווקא שם „חדש" שנודע ונתפרסם זה רק בשנים האחרונות, אם כי המדובר בקהלה מבין העתיקות ביותר על אדמת הגולה.

3. על המקורות

המקורות, אשר ספר־ההנצחה נשען עליהם, הרי הם רשומים במפורש: בכל סקירה ובכל תיאור.

אך דווקא באשר למקורות נדרשת מצדנו מידה מסויימת של הסתייגות ומחובתנו לציין הסתייגויות אלו במפורש: הרי יש להן השלכה כפולה הן ביחס לאותם מקורות־תיעוד המיוצגים בספר זה בצורה דלה מדי; הן ביחס ליתר המקורות, שהם דווקא מיוצגים בשפע, אלא שיש להסתייג באשר למידת דיוקנותם.

(א) **מקורות התיעוד הסודי הנאצי** — הרי הם מהווים יסוד־איתן בחקר השואה, בכל התחומים ובכל הכיוונים. „משפט נירנברג" נגד גדולי הפושעים הנאצים התבסס כל־כולו על תיעוד נאצי מקורי, אשר מעצמות־הברית המנצחות טרחו הרבה לחישופו, איסופו ופיענוחו. ואותו דבר חזר ונשנה בכל שרשרת המשפטים נגד המרצחים הנאצים שנערכו לאחר השיחרור בכל איזורי ההשתלטות הנאצית באירופה. אולם בתחום מיוחד זה, המתייחס למסע המתוכנן הנאצי להריסת בתי־העלמין של היהודים, נזהרה המנהיגות הנאצית משום־מה להעלות את הדברים בכתב, אפילו לשם דיווח פנימי. משום כך לא השיגו שום תוצאות רציניות המאמצים הממושכים שלנו לעלות על עקבותיו של התיעוד הנאצי בנידון. ועובדה זו הכריעה בעצם על קביעת „אופיו של ספר־ההנצחה לשוות לו צורה של „פנקס־זכרון" במקום „אוסף תעודות".

(ב) **המקורות לתולדות הקהלות** — דווקא נתעמקו ונתעשרו בשנים שלאחר־השואה, חודות לשורה ארוכה של מונוגראפיות היסטוריות שהוכנו ועובדו למען ספרי־היזכור של הקהלות, אשר יוזמו מטעם „הלאנד־סמאנשאפטים" (האיגודים של יוצאי העיירות). ניתן לומר, שהחומר ההיסטורי המכסה את דברי ימי הקהלות בדורות עברו הנו בעל משקל רציני, בדרך כלל. לעומת זאת לקויים תיאורי־הווי וסקרי המציאות מחיי הקהלות בימינו — בראיה חד־צדדית, בהתאם לזווית־ההשקפה הלכושר־האבחנה של מחברי פרקי־הזכרונות.

(ג) **הדיווחים המעודכנים מכל קהלה וקהלה** — באו על מנת להשלים את התמונה העגמומית כי השואה חתמה באורח אכזרי את קורות קהלות ישראל בגולה בת־האלפיים, ופרפורי־הדעיכה של אחרוני השרידים בקהלות השוממות מרטיטות את הלב, ובאותה מידה נרטט הלב מאי־אלה נסיונות נואשים לאושש, ולו לשעה קלה, את החיים הדועכים. הדו"חים והתיאורים מסוג זה נשאבו מתוך העתונות הישראלית והיהודית בכללה, המפרסמות מדי פעם בפעם רשמי־ביקור ממסעות כגון אלה על „קברי אבות". זה חומר מרגש, וגם סוביקטיבי, אישי, ועם זאת מאלף.

תוכן :

בשער הספר

דברי־פתיחה / יעקב לסלוי, יו"ר חברה קדישא לאות ולעד — על תוכנו ועל מתכונתו של ספר ההנצחה / העורך עם נידון — —
יזכור אלקים שש מאות רבבה לבני ישראל — — —

מבוא

רצח־עם והכחדת זכר הנרצחים

פרקי־מחקר / משה פראגר
חזיון א' : „יודנריין" — המסע הנאצי להשמדת היהודים 37
חזיון ב' : עם מקדשי השם — גבורת־נפש יהודית בדרך האחרונה 58
חזיון ג' : נקמת השטן — הפשע הנאצי, להכרית את היהודים ואת זכרם 82

מרכזי היהדות ביבשת אירופה

מרחב א' — מזרח אירופה

פולין / קיצור תולדות היהודים 131
וורשה — הקהלה הגדולה והחשובה בתולדות יהדות אירופה 133
לודז' — הצעירה והשניה בגודלה שבקהלות פולין 165
לובלין — עיר־המושב של „ועד ארבע ארצות" 183
קראקא — הקהלה העתיקה ורבת־היחש 199
לבוב — היא למברג, בירת גליציה המזרחית 219
בריסק — מרכז רוחני על גבול פולין ורוסיה 231
פוזנא — קהלה עתיקה ומיוחסת על קו הגבול 241
קאליש — שבה הוכרז על זכויות ליהודים 249
פלוצק — מן הראשונות והעתיקות שבקהלות פולין 257
אוסטראה — קהלה אשר הוכתרה בשם „אור תורה" 263
ברודי — קהלה שנתפרסמה בזמן „ועד ארבע ארצות" 271
ברסלאו — היא וורוצלב, עיר מריבה בין פולין ופרוסיה 275
לטביה / קיצור תולדות היהודים 283
ריגה — בירת לטביה, קהלה שנתעוררה לאחר השואה 285
ליטא / קיצור תולדות היהודים 299
וילנא — עיר ואם בישראל, והיא : „ירושלים דליטא" 301
קובנה — בירת ליטא, ובצמוד לה סלובודקה 323
רוסיה / קיצור תולדות היהודים 335
מוסקבה — הריכוז היהודי הגדול באירופה, בתקופה שלאחר השואה 337
קיוב — ישוב יהודי מימי ממלכת הכוזרים 353
אודיסה — קהלה צעירה, מרכז תוסס ליהדות רוסיה 365
ברדיצ'וב — עיירה יהודית מובהקת בגבולות פולין ואוקראינה 375
אומן — קהלה קדושה, ובה קברו של רבי נחמן מברסלב 383

מרחב ב' — מערב אירופה

גרמניה / קיצור תולדות היהודים 399
ברלין — הקהלה המסמלת את הטראגדיה היהודית 401
פראנקפורט — גלגולי הגורל והפריחה הרוחנית בתקופה האחרונה 417
המבורג — והיא הקהלה המשולשת : אה"ו — אלטונא, המבורג, וונדסבק 437
וורמס — היא וורמיזא, העתיקה שבקהלות אשכנז 451
אוסטריה / קיצור תולדות היהודים 467
וינה — מרכז יהודי על גבול המזרח והמערב 469
אייזנשטאדט — הגדולה והמפורסמת מבין „שבע הקהלות" 481
צ'כוסלובקיה / קיצור תולדות היהודים 491
פראג — קהלה בת „אלף השנים" 493
פרשבורג — מצודת הרוח של ה„חתם סופר" 513
ברין — אחת הקהלות העתיקות בצ'כיה 525
ניקלשבורג — המרכז הרוחני של מהרין 531

צרפת / קיצור תולדות היהודים 547
פאריס — קהלה וותיקה בלב־לבה של אירופה 549
שטראסבורג — קהלה למופת בבירת אלזאס ולותרינגן 567
קארפנטראס — קהלה עתיקה ועזובה שהתאוששה 581

בלגיה / קיצור תולדות היהודים 591
אנטוורפן — קהלה תוססת ברוח יהדות מזרח־אירופה 593

הולנד / קיצור תולדות היהודים 603
אמסטרדאם — הקהלה שאיחדה ספרדים ואשכנזים 605

מרחב ג' — דרום אירופה

איטליה / קיצור תולדות היהודים 627
רומא — הקהלה העתיקה ביותר ביבשת אירופה 629
ונציה — הקהלה העתיקה ביותר ביבשת אירופה 651
פלורנץ — היא פירנצה ואוצרות העתיקות של הקהלה 663
פאדוא — אחת הקהלות המיוחסות באיטליה 673
ליבורנו — הקהלה שזכתה לתואר ירושלים של איטליה 683
גנואה — קהלה דועכת ובית־העלמין המקושט שלה 689
סיראקוסה — קהלה היסטורית בסיציליה שזכרה לא נמחק 695

יוון / קיצור תולדות היהודים 703
שאלוניקי — עיר ואם בישראל מרכז רוחני ליהדות הספרדית 705
אתונה — הקהלה היהודית בבירת יוון שנוסדה לפני חורבן ירושלים 735
רודוס — הקהלה הקטנה שנתקיימה למן תקופת החשמונאים 741
איי ים התיכון — כרתים, קוס, חלקידס ומאלטה 747

הונגריה / קיצור תולדות היהודים 759
בודאפשט — זו הקהלה ההיסטורית „אובן ישן" 761

רומניה / קיצור תולדות היהודים 787
בוקארשט — מהקהלות המעטות המתקיימות מעבר ל„מסך הברזל" 789
יאסי — מרכז הפורעים האנטישמיים ברומניה 811
קישינב — „עיר ההריגה" והיא המרכז הרוחני של יהדות בסרביה 821
צ'רנוביץ — קהלה יהודית וגלגולי גורלה עם חילופי המשטרים 837

יוגוסלביה / קיצור תולדות היהודים 855
בלגראד — בירת יוגוסלביה, זכרונות העבר ללא תקוה לעתיד 857
סאראיבו — בירת בוסניה, אחת הקהלות המיוחסות באיזור הבאלקנים 867

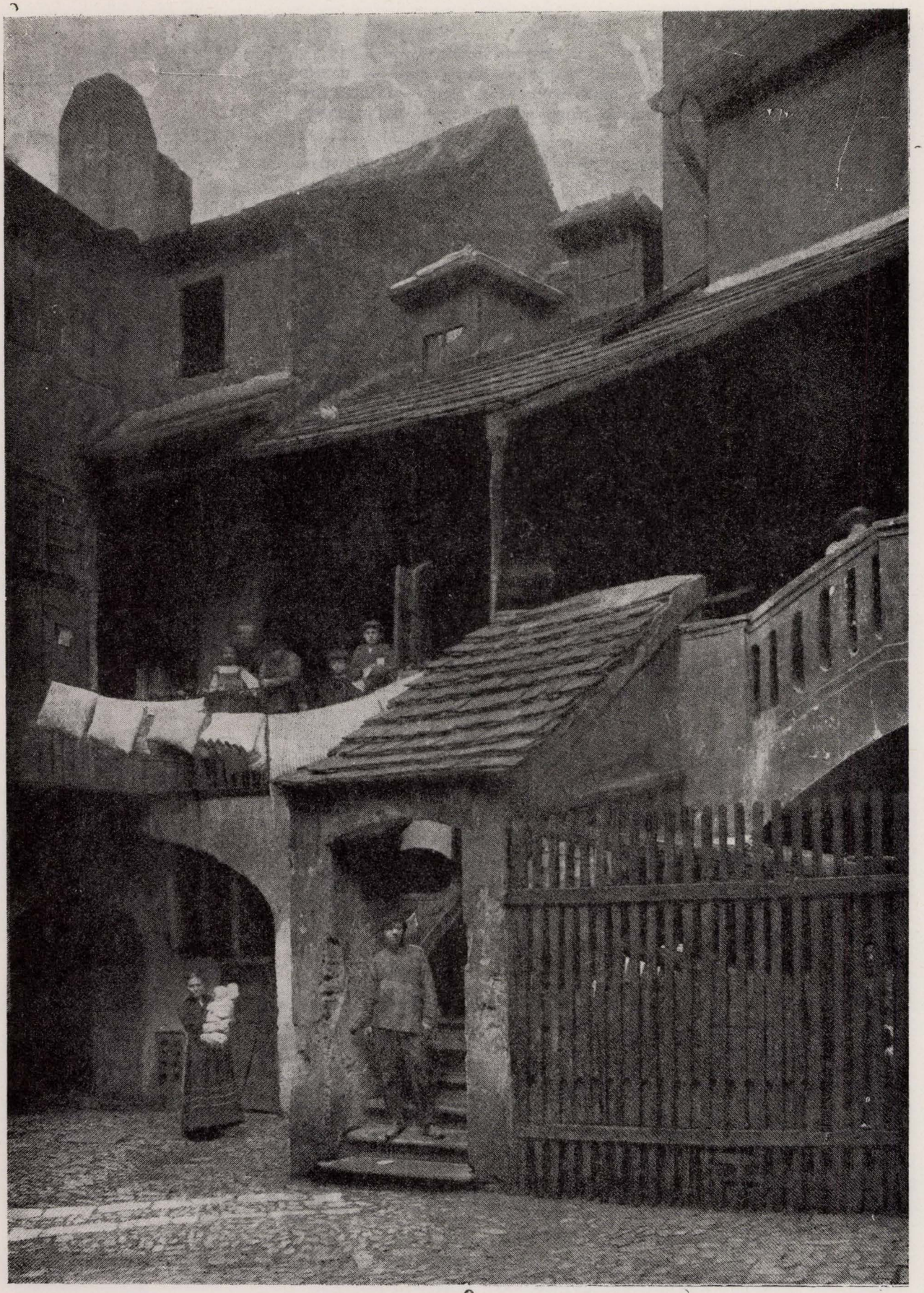
בולגריה / קיצור תולדות היהודים 879
סופיה — בירת בולגריה, קהלה יהודית שניצלה בנס 881

תורקיה / קיצור תולדות היהודים 903
קושטא — היא איסטנבול, קהלה יהודית בצומת הדרכים של אירופה ואסיה 905
אדריאנופול — והיא אדירנה, קורות הקהלה בסערות העתים 921
איזמיר — והיא סמירנא, מרכז רוחני לעדות המזרח 929
סארדיס — מהקהלות הראשונות על אדמת הגולה
ובית־כנסת רב־פאר שנחשף לאחרונה 937

נספח

הרס וחילול בתי־העלמין בהר הזיתים ובחברון

מבוא: חילול בתי העלמין בארץ הקודש במתכונת מסע ההכחדה הנאצי
נגד יהדות אירופה 951
פתח דבר: מטרותיה והיקף פעולותיה של ועדת החקירה 955
פרק א: הרס וחילול בית־הקברות ההיסטורי בהר הזיתים 963
פרק ב: ביזוי המצבות וניצולן על־ידי שלטונות הצבא הבריטי 977
פרק ג: חילול והרס בית־העלמין הישן בחברון עיר האבות 989
פרק ד: המסקנות: סיכום ממדי ההרס ואחריות שלטונות ירדן לביצוע
פשע מחריד זה 993
פרק ה: המלצות הועדה: לפרסם בעולם את מעשי־התועבה של חילול־קודש 1008

פינת־הווי יהודית באחד הגיטאות ביבשת אירופה

„והיה לאות ולעד
לה׳ צבאות — —
כי יצעקו אל ה׳
מפני הלוחצים — —״
(ישעיה י״ט—כ׳)

עם נידון

שהוכרז נגדו בראש חוצות ובריש גלי גזר-דין
של כליה ואבדון
ואף אותו חסד אחרון
של אחוזת-קבר ומנוחת-עצמות המובטח לכל פושע
באשר הוא
נשדד ממנו מכל וכל — —

עם נידון

שעונה בכל שבעים ושבעה ענויי-שאול
ועליהם נתווספו
התעללויות מתוחכמות ותחבולות אכזריות לאין-קץ
אשר השטן המשחית טרם המציא
ואחרי ככלות הכל לא בא אשמדאי נאצי-גרמני זה
על מלוא טירוף סיפוקו
מבלי
שיתקלס ויתנקם גם ביהודים
שוכני-עפר — —

עם נידון

שהובל בסך בדרך אחרונה במצעד-אלם
של מיליונים
ובמצעד-האלם אל שערי הכבשנים נתלווה אליהם אפס
צריחה גדושת-משטמה זו:
„יודע!״ — יהודי!
וסוף-סוף נצטלצלה שעת-הנצחון על מלכות-הרשע
וחיית-הטרף הנאצית הוכרעה
במאורתה — כי אז
נחשף בית-קברות ענק-מידות ליהודים ושמו:
אירופה
והיהודים שיורי-התופת שזחלו ויצאו
מתחת למפולת
התחננו: הבו לנו שם ושארית, שארית וזכר!
כי אז התכווץ לבם של נמלטי-נפלטי מבול-הדמים
כי אלה שהכניעו את הרשעה סרבו להכיר בזהותו של
אותו קרבן ראשון וראשי, אשר כנגדו השחיז השטן
את חרבו
ולתוך לבו ננעץ עמוקות-עמוקות
פי-החרב
כי הנה נשברו חרבות-הרשע ובשדות-הקטל צמחו
אנדרטאות לכבודם של קרבנות החפים-מפשע —

אולם נמחק מכל האנדרטאות שמו של הקרבן הראשי
לא ייזכר ולא ייפקד
שמו
של הקרבן הראשון והראשי:
יהודי!

עם נידון

שהעיז לחרוק שיניים ולשנס מתניים ולזנק
מתוך אופל תהומות
ואותם אודים עשנים עם עצמות חרוכות
כשהם זעו — נעו מתוך רמץ המשרפות
התמסרו ללקט באצבעות רוטטות זעיר שם זעיר שם
רסיסי-עצמות
משל עדת-הקדושים מרובת-המיליונים
והם ניסו לתקוע אי-שם אי-שם
יתד לציון
קרש לזכרון
מצבת-אבן על קברות-אחים
בורות-שאול
חצרות-מוות
במות-גרדום —
כי אז קמו אנשי-זדון אכולי-שיטנה
לעקור
ולנתץ
לרמוס
ולהרוס
כל אבן-מצבה הזועקת על הדם שנשפך
כל טבלת-מזכרת הנשבעת: לא נשכח ולא נמחול

עם נידון

שהחליט ללקט את צרורותיו על כתפו ובין צרורותיו
תרמיל קטן של כל מה שנשאר על משואות גולה:
קרישי-דם
רסיסי-עצמות
אפר-כבשנים
שבריר-מצבות
אוד מוצל מאש ובתוכו גנוז זיק מבשר-להבה
אוד מוצל מאש ובו שלהבת-זוך של מקדשי השם
אוד מוצל מאש וממנו נדלק נר-התמיד
אל הנצח
למען הנצח
מתוך אמונת-אומן בנצח
נצח
ישראל — — —

מבוא:

רצח-עם והכחדת זכר הנרצחים

פרקי-מחקר / משה פראגר

חזיון א':

„יודנריין" — המסע הנאצי להשמדת היהודים

חזיון ב':

עם מקדשי השם — גבורת נפש יהודית בדרך האחרונה

חזיון ג':

נקמת השטן — הפשע הנאצי הכפול להכרית היהודים וגם זכרם

תמונת המדור:
תשמישי קדושה ששרדו מקהלה שדודה

חזיון א׳:

„יודנריין" –
המסע הנאצי להשמדת היהודים ולעקירת זכרם מתוך הרס בתי הקברות וניתוץ אבני המצבות

„אמרו: לכו ונכחידם מגוי ולא יזכר שם ישראל עוד; כי נועצו לב יחדו, עליך ברית יכרותו".
(תהלים פ״ג)

הקו־המנחה במלחמת־החרמה הנאצית, השטנית והשיטתית, כנגד עם ישראל מצא ביטויו המוחץ והתמציתי באותו מושג נאצי שנוצר והוטבע במיוחד לצרכיה של תעמולת־ההשמדה ושבו מקופלת מלוא משמעותה ותכליתה של מזימת ההשמדה: „יודנריין"!

„יודנריין" — זו פרוגרמה מקיפה וכוללנית ואף נועזת למדי; כלומר — ליצור בעולם ובראש וראשונה באירופה מציאות חדשה, אשר תהיה „מטוהרת ומנוקה" כל־כולה מן היהודים ומן היהדות.

„יודנריין" — הווה אומר, להכרית ולקעקע כל שורש וכל שיור, כל גילוי וכל התגלמות של מורשת היהדות ושל תולדות היהודים, של צורה כלשהי ועקבות כלשהם מרוח היהדות ומעצמת השפעתה המוסרית בתרבות האנושית.

„יודנריין" — זהו העקרון וזהו הצו העליון, והוא שקבע הן את מימדיה והן את שיטתיותה של תכנית־החיסול הנאצית, אשר הוגדרה רשמית בתור „הפתרון הסופי של הבעיה היהודית" ואשר במלים יותר פשוטות ויותר תכליתיות נוסחה באותה סיסמה חדה ונוקבת: „עד היהודי האחרון" — — —

אולם כאן מתגלית לנגד עינינו התמיהה הגדולה והנוראה: כאן מופיע אותו סימן־שאלה מדהים ומבהיל, שאין לו כאילו כל פשר הגיוני; מכיוון שכאן, בנקודה זו, נעצרו ונאלמו הלכה למעשה כל חוקרי התקופה וכל המומחים לחקר קורות השואה:

— הכיצד נצטברו אל תוך מלה אחת ויחידה — „יודנריין" — מטעני־שיטנה וחומרי־נפץ בעלי עצמת־הרס כגון אלה?

— הכיצד נתרכזה ונצטמצמה עצם תוכנה ותכליתה של האידיאולוגיה הגזענית הנאצית בתוך ביטוי אחד, חד וחלק כזה — „יודנריין" — המכיל אל נכון בקרבו את היעד המלחמתי הנאצי הראשי והעיקרי ואשר בו גם טמון המפתח לכל גילויה וגלגוליה של מלחמת־ההשמד הנאצית בעם היהודי?

אמנם כן, אם ברצוננו לפענח כהוגן תעלומת־אימים זו, אם שאיפתנו היא לחתור ולהגיע אל שרשי הדברים וחזיונות־הבלהות — אין לנו כל מפלט אחר, מאשר להתאמץ ולרדת לעומקן של הבעיות, כדי למצותן לאור התיעוד הנאצי המקורי והאוטנטי, ללא כחל ושרק.

א.

כח־הדחף למלחמה הנאצית ביהודים — לפי הודאה עצמית של ראשי המשטר הנאצי

ואכן זוהי החידה, הצומחת ועולה מתוך אחד האירועים המדהימים ביותר של ההיסטוריה המודרנית, אשר הזמן החולף עוד מחריף ומעמיק אותה. התמודדות גורלית זו של מחוללי המהפכה הנאצית עם היהדות, שמצאה את ביטויה במבצע ההשמדה הטוטאלי של בני הגזע היהודי באירופה, מה היא היתה בעצם מהותה?

כלום התגוששות־איתנים זו גבעה מתוך השתלבות מקרית של גורמים ונסיבות מדיניים וסוציאליים בתחומי גרמניה גופא וכן בשטחים שנכבשו על־ידי הנאצים? כלום פתיחת „החזית היהודית" ופיתוחה המתמיד הוכתבו אך ורק לצרכי טכסטנות, כלומר — לשם ליבוי היצרים הלאומניים־תוקפניים אצל העם הגרמני וכמו־כן לשם מטרת־הסחה להרדמתו של רצון־ההתנגדות הטבעי אצל המוני העמים המשועבדים כנגד הכובש הזר והאכזרי? במלים אחרות: שעה שמנהיגי הנאציות תיכננו את מסע־הכיבוש העולמי, כלום הם נאחזו בדוקטרינה האנטישמית־גזענית אפס בתור נשק־טכסיסי נוח ויעיל, רב־רושם ורב־שימושי בבית ובחוץ?

ככל שאנו מתעמקים במקורות התיעוד הנאצי, ככל שאנו בודקים ובוחנים ערימות אין־ספור של מסמכים נאציים רשמיים שנתגלו עד כה והמתגלים שוב ושוב חדשים לבקרים; ככל שאנו נוקטים באיזמל הניתוח ההיסטורי ומנסים להשוות את המערכה הנאצית בחזית היהודית לעומת כל יתר המערכות הנאציות, אשר אכן

כולן כאחת הוטבעו בחותם הקשיחות והעריצות — נחשף לעינינו חזיון הזוועה של מלחמת־ההכחדה ביהודים בייחוד משמעותו, בקשיחות החלטיותו ובגזר גורליותו ממש.

מאחר שכל הנימוקים שנאספו ממקורות שונים הדנים בנושא כאוב זה והנובעים מהשקפות שונות אין ביכלתם למצות את מהות ייחודה של אנטישמיות־החיסול בגילויה הנאצי, ומאחר שכל ההסברים המקובלים עד כה בחקר־השואה והגיוניים כשלעצמם — אינם פותרים את החידה המדהימה על עוז התגעשותה של המגיפה הנאצית־אנטישמית על פני אירופה הכבושה כולה — שומה עלינו לחתור לחישופו של כח־הדחף הפנימי־מהותי של הטירוף הגזעני־אנטישמי, כפי שהוא נאגר בחביונה של האידיאולוגיה הנאצית.

מכיוון שהמדובר הוא כעת באבחנה ריטרוספקטיבית לאחר־המעשה, כאשר אנו באים לדון על עצמת־כוחה ההרסני של אידיאולוגית־השיטנה הנאצית לאור התוצאות הנוראות שנשאה בכנפיה, בחינת „סוף מעשה — במחשבה תחילה", עלינו לתור מחדש אחרי מפיצי־הרעל הראשיים, מחוללי המהפכה הנאצית, כדי לאתר את המקום אשר השיטנה האנטישמית תפסה ברקמת השקפותיהם, כיצד

„היהודי הנצחי" — סיסמת האימים הנאצית

זה היה קו אופייני בתעמולת השיסוי האנטישמית להצביע דוקא על המיסתורין של „הנצחיות היהודית". תחת סיסמה זו: „דער עוויגע יודע", הוכן גם סרט הסתה נאצי על הנושא של „היהדות העולמית".

נצטיירה „המערכה היהודית" בסתרי מזימותיהם, והעיקר — שורש יניקתה של שאיפת־ההשמדה מהו?

כמובן, כי מעל לכל יש לעקוב אחרי מקור־הרעל האנטישמי הראשי והמרכזי, המפעפע והבלתי־נלאה, היינו — היטלר. זכות ראשונית זו להציג את היטלר בתור אויבה־בנפש המוכה־טירוף של היהדות, שייכת להרמן ראושנינג, מי שנמנה פעם על עוזריו הקרובים של היטלר בתקופת כינון המהפכה הנאצית. ספרו של ראושנינג, „שיחות עם היטלר", נתפרסם בשנת 1938, כשנה לפני פרוץ המלחמה באירופה וכשלוש־ארבע שנים בטרם הופעלו מכוני המשרפות למיליוני היהודים.

ועד מה נתאשרה מידת הדיוק והנאמנות שבאותה פרוגנוזה של ראושנינג על עומק מהותה של האנטישמיות הנאצית, ועל מעמדה המרכזי בהשקפת־עולמם של ראשי הנאצים.

(1) „הנצרות המיוהדת" ותורת־המוסר של היהדות

בשיחותיו עם ראושנינג התקיף היטלר בחימה שפוכה לא את האמונה היהודית ואת תורת־המוסר שלה בלבד, אלא גם את „הנצרות המיוהדת" ואת „מוסר־הרחמים" הרכיך שלה, אשר הועבר מן היהדות. בהסתמך על רעיונותיו אלה של היטלר הסיק ראושנינג את המסקנה ההגיונית, שהדהימה והסעירה אז את דעת־הקהל של העולם החפשי והשפיעה הרבה לגיוסה של האנושיות הנאורה כנגד הסכנה הנאצית. „אם היטלר ינצח — הזהיר — דומני, אין איש אשר ישער לעצמו אף בצורה כלשהי את דמות ההפיכה העולמית, שתתחולל אז — אז יקרה דבר, אשר לא היה כמוהו בתולדות המין האנושי: כל יסודות הסדר במלוא תבל ייהרסו!"

ברם, כאשר היטלר התמודד להפיכה עולמית מוחלטת כזו, כדי „לשנות את פני העולם לפי רצונו", הלוא כיוון הוא את נשקו כלפי היהודים והרוח היהודית, כפי שהעיד על כך ראושנינג, מפיו של היטלר:

„בשביל עמנו הרי זו ברירה מכרעת, אם יחזיקו באמונת־הנצרות היהודית ובמוסר־הרחמים הרכיך שלה, או באמונה חזקה, אמונת־גיבורים באלוהים אשר בטבע, באלוהים אשר בקרבנו, אשר בגורלנו ובדמנו"... „חייב אדם לרחוש אי־אמון כלפי הרוח והמצפון ולתת אמון באינסטינקטים שלו... ההשגחה יעדה אותי להיות משחררה הגדול ביותר של האנושיות. אני משחרר את האנשים מכבלי הרוח, אשר נהפך למטרה בפני עצמה; מן העינויים הנאלחים והמשפילים של חזיון־שוא, המכונה מצפון ומוסר..."

וכך סיכם את תמצית השקפתו של היטלר: „כלום אין היהודי הרודה בעולם השכל (הראציו) השנוא? כלום לא הוא השליט באותו המדע הרברבני, אשר לפי השקפתו של היטלר אינו אלא מחריב את החיים, תחת לסייע להם?

ואף כל הנצרות השנואה הזאת — על האמונה המשיחית, תורת המוסר שלה, רגש המצפון ומושג־החטא — כלום לא מן היהדות היא נובעת?"

לעומת עדותו זו של ראושנינג, אשר נתקבלה אז כתגלית מרעישה ומזעזעת, די להעתיק בקצרה לשם השוואה את סיכום „הנחותיו ההשקפתיות" של אלפרד רוזנברג, האידיאולוג הראשי של הנאציות ומחברו של „מיתוס המאה־העשרים", בהתאם לרשימות המקוריות שנתגלו במשפט נירנברג:

„אנו קראנו מתוך סילוף „דת" לאמונות יהודיות־אסיאתיות. יש לנו מדע, המאונס ע"י הדוגמה התנ"כית. אל האמנות התייחסנו בחיוב רק במידה שהיא העריצה את התנ"ך ואת הכנסיה הרומאית. האדם הגרמני פוצץ את המסגרות האלו. הוא יצר אידיאל־היופי, ההולם אותו. כיום, הכרה ברורה זו, היא נחלת כל הגרמנים. כנגד הדוגמה התנ"כית השיגה אירופה, תוך היאבקות, את חופש המחקר המדעי. כיום משתחררת אירופה, ומעל לכל העם הגרמני, מחוקי־הכנסיה האשוריים־יהודיים ומן הטקסים המזרחיים. לחשל את האחדות הגרמנית של דת, מדע ואמנות בהגיון ובביטוי — זו מהותה של המהפכה ההשקפתית במאה־העשרים".

(2) „המצפון — זו המצאה יהודית;
חרות ושוויון — הן סיסמאות יהודיות"

ראושנינג רשם מפיו של היטלר את התפרצויותיו כנגד הדימוקראטיה והליברליות, כנגד רוח־החופש ושאיפת־השוויון, כנגד המצפון האנושי וההכרעה החפשית, אשר לאור הנחותיו של היטלר כל אלה הם המצאות ותחבולות יהודיות:

„המצפון אך המצאה יהודית הנהו. כמוהו כברית־המילה: הטלת מום באדם" — — — „כל מעשה יש לו טעם, אף מעשה הפשע. לעומת זה: כל פאסיביות, כל התמדה־במצב משוללת טעם, מתנכרות הן לחיים. הנה כי כן ישנה הזכות האלוהית להשמיד את המתמיד וקופא... במקום תיקון־העמדה על־ידי יסורים ומוות של מושיע

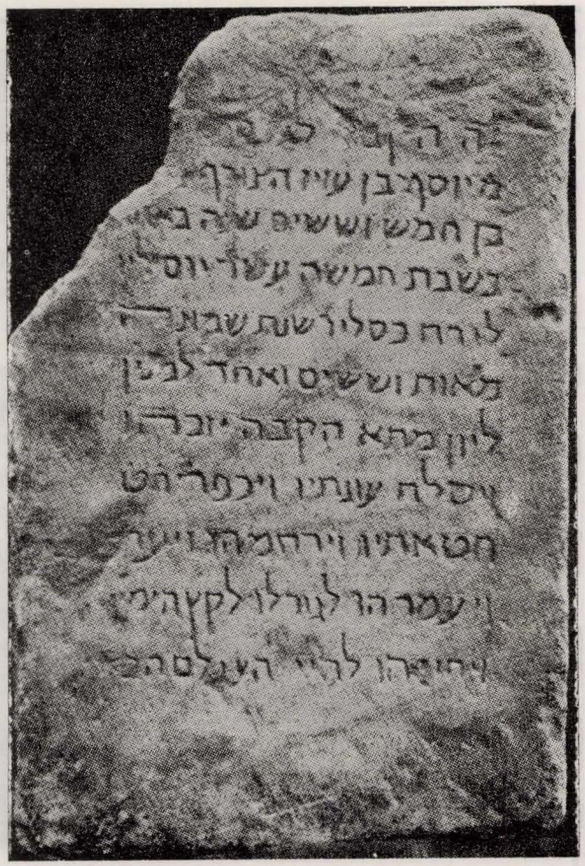

התוקפנות הארסית נגד דת ומסורת ישראל

התמונה מדברת לעצמה: ברקע — שני לוחות הברית בתוספת מגן־דוד, היהודי עטוף־הטלית מחזיק בשתי ידיו את „התלמוד" ואת ה„שלחן־ערוך"... ציור זה הוכן במיוחד בשביל עלון־השיסוי האנטישמי הידוע לשמצה „שטירמר" ומנגנון ההסברה הנאצי שהתאמץ לשוות לעצמו „אופי מדעי" השתמש בציור זה להדגמת עוצמתה הרוחנית של הדת היהודית.

אלוהי — בא התיקון על־ידי החיים והפעולה של המחוקק והמנהיג החדש, המשחרר את המאמינים מעול ההכרעה החפשית". „עידן הדימוקראטיה חלף. אין דבר אשר יוכל לשנות עובדה זו. נקלענו לתוך זרם הסוחף אותנו בדרכו, בין שאנו רוצים כך ובין שאיננו רוצים... רק ברירה אחת בידיך: לפעול או להישמד... הדימוקראטיה היא רעל, השולח רקב בגוף כל עם ועם. פעולתו המכלה קשה יותר, ככל שהעם המנוגע בו הוא חזק ובריא יותר".

מסתבר, כי גם זו הפכה להנחת־יסוד של המהפכה הנאצית, שדימוקראטיה ועקרון־החופש, שעצם השאיפות לשוויון ואחווה הם „ענין יהודי" ותו לא. אופייני הדבר, כי הכרה זו חדרה לכל שלבי התעמולה הנאצית, ויוליוס שטרייכר, השסאי האנטישמי הפראי ביותר, עורכו של ה„שטירמר", מצא עבור כל השאיפות הסוציאליות האלו — הגדרה קולעת עד מאד, שכל זה נתבשל ב„מטבח התלמודי". שטרייכר זה, אשר אף הוא נמנה על גדולי פושעי־המלחמה הנאציים שנשפטו בנירנברג, נחשב בתור „ילד־השעשועים" של היטלר דווקא הודות לתפקידו כעורך

מצבות עתיקות המעידות על השפעת היהודים ביבשת אירופה

מגמת הנאצים היתה לעקור כל סימן ואות לחיי היהודים ולהשפעתם הרוחנית והכלכלית כאחד. מצבה עתיקה זו משנת 1100 לערך, שנשתמרה על אדמת ספרד, מספרת על יוסף בן עזיז, שהיה „צורף", שנחשב אז כאמן־יוצר.

ה„שטירמר". „הרי דרכו של האיש בנידון זה משעשעת ופקחית מאד — מסר ראושנינג מפיו של היטלר — תמה הוא, מנין הוא משיג לו, שטרייכר זה, תמיד את החומר החדש שלו. מחכה הוא תמיד בכליון־עיניים ממש לכל גליון חדש של ה„שטירמר". הרי זה העתון היחיד, שהוא קורא ברצון את כולו, למן השורה הראשונה ועד האחרונה". והנה השיעור באידיאולוגיה האנטישמית מאת שטרייכר עצמו:

„היהודים אף פעם לא הסתירו, שאת הצלחותיהם הם השיגו הודות לטפשותם של הלא־יהודים. לטפשות כזו נחשבת בעיניהם תמימותם וחוסר־זהירותם של הלא־יהודים הנלכדים ע"י סיסמאות קוסמות, שבעזרתן מנהלים היהודים מזה אלפי שנה את משחקם רב־התעלומה. אחת הסיסמאות, הרת התוצאות הכבדות ביותר של המטבח התלמודי, היא: חרות, שוויון ואחווה! הודות לסיסמה זו כיוונו היהודים את כל ההתמרדויות העממיות, שעירערו את האימפריה של הקיסר ברומא. הודות לה מצאו אחרי־כן שוב ושוב עוזרים למלאכתם הבוגדנית בין העמים, וסיסמה זו הופיעה כמו־כן בראשיתן של כל המהפכות הגדולות, מאז ועד היום".

(3) „שני עולמות עומדים זה מול זה: או היהדות או הנאציות"

בסיכומו של דבר מוצאים אנו אצל ראושנינג הסבר כלשהו על החלטתיות קיצונית כזו מצד ראשי מנהיגיה של הנאציות לחיסולה וביעורה המוחלט של היהדות. לדבריו, „הרי עצמת האנטישמיות של היטלר תובן רק מתוך העלאתו את היהודי למדרגה של פרוטוטיפוס נצחי באדם", משמע, כי השנאה השטנית כלפי היהודי נובעת דווקא מהערכת־יתר של התפקיד היהודי המכריע בהיסטוריה. וכזה היה הסברו של ראושנינג:

„ישראל, העם ההיסטורי של אלוהי הרוח, מוכרח ממילא לרחוש בלבו איבה עמוקה כתהום אל העם הגרמני, עם־הבחירה החדש, העובד לאלוהי הטבע, לאיל־הפריה, לבעל החדש. לא יכול היות שלום בין שני אלים אלה. מאחרי האנטישמיות של היטלר אתה מרגיש באמת מלחמת־אלים". „שני עולמות עומדים זה מול זה! איש־האלוהים ואיש־השטן! היהודי הוא יריב־האנושי, אויב־האנושי. היהודי הוא בריאת אֵל אחר. אין זה כי צמח משורש אחר של גזע האדם. האריי והיהודי — אם אעמיד אותם זה מול זה ואקרא אדם לאחד, עלי לקרוא לאחר בשם אחר".

תמצית הדברים היא, כי היטלר כמחולל המהפכה הנאצית וכן כמפקדה העליון של המלחמה הנאצית ראה לנכחו את הברירה האחת והמכרעת: או היהדות או הנאציות. את הכרתו זו, שהיהודי הנו האויב העיקרי והקובע־הכל, הוא התאמץ ללא הרף להפיץ ולהחדיר בכל דרכי התעמולה המודרניים ובניצול כל אמצעי הכח השלטוני. והעובדה היא, כי תוך מהלכה של המערכה

הנואשת באירופה הפך עקרון אידיאולוגי זה של היטלר לסיסמת־הקרב המרכזית והבלתי־מוחלפת של הנאציות:

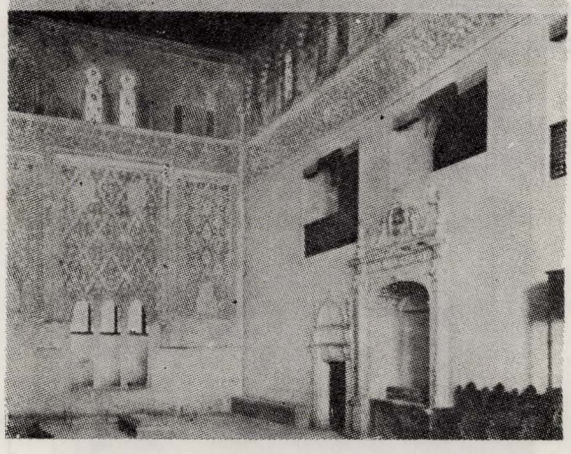
„למה נלחמת היהדות נגדנו? משום שגרמניה של אדולף היטלר לא רצתה להיכנע לשלטון יהודי עולמי... היהודי הנו הקוטב הנגדי (GEGENPOL) של האדם הנורדי, הנו אויבו בנפש של כל עם חפשי בכלל. מול הפילוסופיה היוצרת והקונסטרוקטיבית של הנאציות עם המטרות האידיאליסטיות שלה, מתייצבת הפילוסופיה היהודית של מאטריאליזם ואידאליזם, המוצאים את ביטויים בבולשביות ובליבראליות של הדימוקראטיות האנגלו־סאכסיות... בשבילנו יש רק החלטה אחת: להילחם בבולשביות ולהילחם בפלוטוקראטיות. נצחונו על שניהם משמעותו, איפוא, שלום על העמים וערובה לסדר־עולם חדש".

זה קטע אחד לדוגמא מתוך פרסום רשמי של מפקדת הצבא הגרמני, בשם „על מה אנו נלחמים?" שהופצה בראשית שנת 1944. מאלפת כאן ההגדרה הנוקבת: GEGENPOL, שבאה להמחיש אף לחייל הפשוט את אופיה הגורלי של ההתמודדות עם היהדות, בצורה חד־משמעית: או־או. סיסמה מלחמתית זו, שצמחה באורח ישיר מתוך הפילוסופיה הנאצית, הולבשה בנוסחאות שונות בהתאם לצורך השעה ובהתאם לציבור הצרכנים. הנה, למשל, עבור אנשי הס"ס, אשר מתוכם גויסו לגיונות משמידי־היהודים, הוגשה ברירה זו של „או היהדות או הנאציות" בניסוח מעין זה:

„כמו שהלילה מתקומם נגד היום, כפי שהאור והצל הם אויבים נצחיים — כך אויבו הגדול ביותר של האדם הכובש, הנו האדם עצמו. תת־האדם — אותו יצור־הטבע הדומה כל־כך במובן הביולוגי, עם ידיים ורגליים, עם מין מסויים של מוח, עם עיניים ופה, הוא בכל זאת אחר, זו מפלצת איומה, זה רק דמוי לאדם, עם קוי־פנים הדומים לאדם — אבל מבחינה רוחנית, נשמתית עומד הוא יותר נמוך מכל חיה. בפנימיותו של אותו האדם שוררת ערבוביה נוראה של יצרים נעדרי־רסן: תאוות־הרס שאין לה ביטוי, תשוקות פרימיטיביות, נבזות שחצנית ביותר... אף פעם תת־האדם אינו רוצה בשלום, אף פעם לא יתן מנוחה. משום שהוא צריך את האפלות־למחצה, את התוהו־ובוהו — הוא מפחד מפני אורה של הקידמה התרבותית. הוא צריך למען הקיום העצמי שלו את הבוץ, את המערה, אבל לא את השמש — — — ואותו תת־העולם של תת־האדם מצא את מנהיגו — את היהודי הנצחי!"

קטע זה נשאב מתוך פרסום השקפתי־תעמולתי, שהוצא מטעם ראש הס"ס, הימלר. כמובן, שעם קריאה בחומר השקפתי־חינוכי ממין זה אין להתרשם ביותר מן החלוקה הציורית הזאת, מיהו האדם המפיץ־אור ומיהו תת־האדם. קובעת כאן עצם החלוקה החותכת הזאת: בין „הלילה" כסמל היהדות ולבין „היום" המגלם את הנאציות. ואשר למעמדו של היהודי בתוך ההתגוששות

מזכרת מימי תפארתה של יהדות ספרד

פסוק מספר תהילים נשאר חרות בבנין בית־כנסת מפואר בספרד, שנהפך על־ידי אנשי האינקביזיציה לכנסיה נוצרית.

המחודשת הזאת עם החיה שבאדם, הרי כדאי להעתיק במקום זה את הגדרתו של היטלר באזני ראושנינג: „הרי הם (היהודי והאריי, — קרי הנאצי) רחוקים זה מזה כרחוק החיה מן האדם. לא שקורא אני „חיה" ליהודי. רחוק הנהו מן החיה הרבה יותר מאשר אנחנו, האריים. הרי זו בריה זרה לטבע ורחוקה מן הטבע".

אי לזאת, לאחר עימות זה של האידיאולוגיה הנאצית לעומת המציאות הנאצית, התבהרה לעינינו לא במעט חידה גדולה זו על מהותה של אותה הסתערות־אימים בלתי־נחלשת אל מול היהדות.

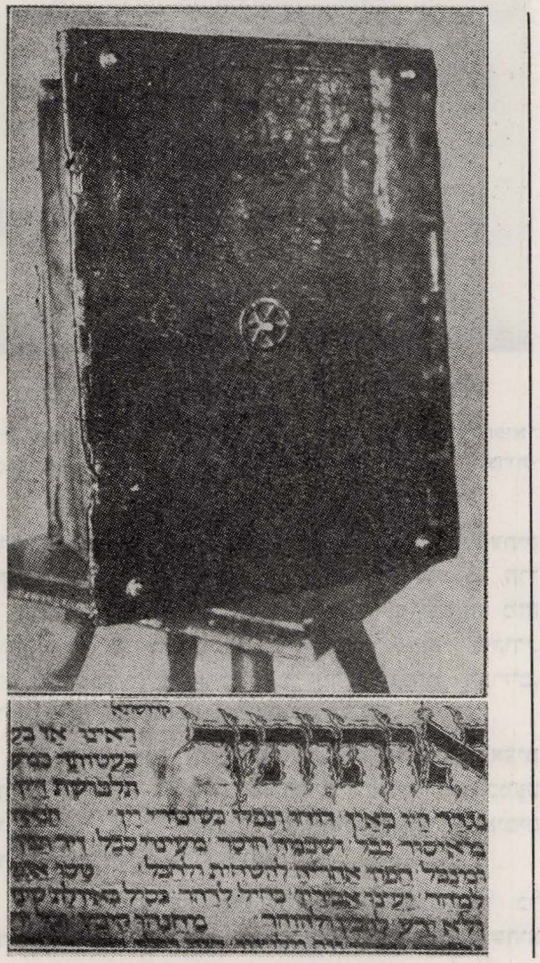
מכיוון שהנאציות התנכלה להפיכת־עולם של כל סדרי־אנוש וכל מוסדות המוסר האנושי, מכיוון שהיא הכירה ביהדות ההיסטורית את הבסיס המוצק של עליונות הרוח ושל תורת המוסר ומכיוון שהיא זיהתה את צאצאי הגזע היהודי כנושאי־האמונה ונאמני־הרוח על כל גילוייו — כי על כן נתבשלה ונתחשלה אותה החלטה נאצית בלתי־מעוערת לבער את היהדות ולסלק את היהודים, כתנאי־מוקדם לסדר־עולם נאצי.

ב.

קוי זהותו של עמלק בן דורנו —
לפיכום מלחמת ההשמד הנאצית

„זכור את אשר עשה לך עמלק" — וכאשר נעלה עתה לנגד עינינו ונמנה את כל מה שעולל לנו השטן המשחית הנאצי, נדע ונזכור כי בגרמניה הנאצית נתגלם עמלק בן דורנו. ובכן, נעיין בפרשת עמלק ונבין את הנאציות לאשורה — נעיין בקורות השואה באירופה הנאצית ונזכור מחדש בזרעו של עמלק.

כמה סימנים מובהקים אתה מונה במלחמתו של עמלק בבני ישראל ובמהותה של המלחמה השטנית הזאת. „אשר קרך בדרך... ואתה עייף ויגע ולא ירא אלוקים", משמע כי עמלק התקיף את הנקודה האלוקית אצל היהודים, הוא שזמם לכבות בהם את להט הקודש של האמונה, הוא שהתנכל עליהם לדכאם בעייפות רוחנית ואזלת אונים

נירנברג „בירת הנאציות" כמרכז רוחני יהודי
הנאציות בחרה לעצמה את נירנברג כ„בירה רוחנית" ושם גם נוסחה בשנת 1933 התחיקה הגזענית נגד היהודים. אולם נירנברג רשמה גם דפים יפים בקורות יהדות גרמניה ו„המחזור המצוייר של נירנברג" נשתמר כמוצג אמנותי רב־ערך בספריית העיר.

מוסרית. והרי מלחמתו זו של עמלק לא היתה חד פעמית, אלא שהיא חוזרת שוב ושוב בהיסטוריה „מלחמה לה' בעמלק מדור דור"! יען כי עמלק מתנקש כנגד הנצחיות הישראלית ולכן זוהי מערכה מתמדת. והעיקר — הכוח הדוחף את עמלק למלחמה זו גובע דווקא מתוך הערכתו היתירה של סגולת הקדושה הטמונה בתוך עם ישראל וכן מתוך תחושתו העמוקה עד מאד שסופו לנחול מפלה ניצחת, כמו שנאמר: „ראשית גויים עמלק — ואחריתו עדי אובד"!

הבה ונחפש, על־כן את האמת המכרעת של מערכת איתנים זו. הבה ונחשוף את העובדות האופייניות של התמודדות גורלית זו בין השטן הנאצי לבין רוח היהדות — כי הרי מתוך אבחנה מהותית במהלכי המערכה הזאת יתברר לנו בעליל, שהיא היוותה למעשה שלב אחד — אם כי אכזרי עד־בלי־די ועקוב־מדם מאין דוגמתו — במלחמתם של עמלק והסיטרא אחרא בבני ישראל עם קדושים מאז ומקדם.

„הפתרון הסופי לבעיה היהודית" — אשר כך הוגדרה רשמית במקורות התיעוד הנאצי הסודי אותה הכרעה גורלית לפתוח במסע־ההשמד הטוטאלי כנגד יהדות אירופה כולה — הרי זה היווה למעשה תכנית־הגשמה מקיפה ומרחיקת־לכת לבצע את מה שהוגדר עוד במפורש ובמודגש בספר תהלים (פרק פ"ג): „אמרו, לכו ונכחידם מגוי ולא יזכר שם ישראל עוד" ———

והנה שני „אקורדים סופיים" הובלטו במיוחד באותה מלחמת־חרמה נאצית למען „הפתרון הסופי של הבעיה היהודית" — כי אכן טרחה המנהיגות הנאצית להשמיד, להרוג ולאבד כל היהודים ללא יוצא מן הכלל, מנער ועד זקן, טף ונשים, יונק עם איש שיבה, ולהכהיד בפועל ממש את כל מי שבשם „ישראל" יכונה — ולאחר כל זה לא נתקררה דעתם המטורפת עד שכלו את מלוא זעם המתם ושיטנת נקמתם בהרס מלא ומוחלט עד היסוד בם של אותם מוסדות מקודשים, אשר בהם משתקפת רוח הנצחיות הישראלית וכן שרשרת הדורות של עם ישראל, עם הנצח.

והמדובר, כמובן, בשני המוסדות העתיקים שעמדו במרכז חייהן של קהלות ישראל מאז ומקדם:

א) בית־הכנסת שהוא בית־התפילה, מקום ההתייחדות של עם בני ישראל עם אביהם שבשמים;

ב) בית העלמין, שהוא בית מועד לכל חי, אשר במסורת עם ישראל דווקא הוא מכונה בתור „בית החיים".

(1) השטן הנאצי־גרמני פתח את מלחמתו ביהדות אירופה מתוך שריפת בתי־הכנסת וחילול ספרי־התורה

היה זה כמין חוק בל יעבור במסע הדיכוי הנאצי כנגד כל גדולי קיבוצי היהודים באירופה — לפתוח את הפעולות האנטישמיות במעשה הסמלי והשטני הזה של הצתת בתי־הכנסת ובתי־המדרש. בימי הפוגרום הנאצי של נובמבר 1938 בגרמניה גופא, באותו ליל־של־זוועות

המכונה בלשונם הנבזית „ליל הבדולח", הועלו באש, נהרסו וחוללו בתי־הכנסת העתיקים והמפוארים ביותר בארץ גרמניה. מסע הנצחון הנאצי על־פני פולין המובסה, באוקטובר 1939, נתלווה בפעולה שיטתית ומתוכננת לשריפת בתי־התפילה ובתי־המדרש בערי פולין ובעיירותיה. בהתאם לשיטה זו התנהגו צבאות גרמניה הנאצית בכל יתר איזורי הכיבוש, באירופה שנשתעבדה להם.

ובכן, ה׳יתכן, כי היה זה מקרה גרידא, שהרס בתי־הכנסת נכלל דווקא בתור הסעיף הראשון והעיקרי של תכנית ההשמדה ?

כי לא זו בלבד שהשטן החריב וחילל את בתי־הכנסת בכל קהלות ישראל, אלא שהתאמץ להתעלל בכל מיני תעלולים בגווילין של ספרי התורה, והתחכם להמציא כל מיני תחבולות פראיות להתנקם בחמת פתגים ממש ביריעות הקדושות של תורת ה׳.

הלוא על אודות גורלם של ספרי התורה בקהלות ההרוסות של יהדות אירופה אפשר לכתוב איפופיאה שלימה. מחד־גיסא הופיעו מלאכי־החבלה של הסיטרא אחרא וטרחו ויגעו לחלל את ספרי התורה בכל מיני חילולים, שאין לתארם כלל. ומאידך־גיסא התמסרו בני ישראל הנרמסים והנרדפים להציל במידת האפשר את ספרי התורה, להחביאם מעיני הצוררים ועתים אף להגן עליהם בגופותיהם ממש.

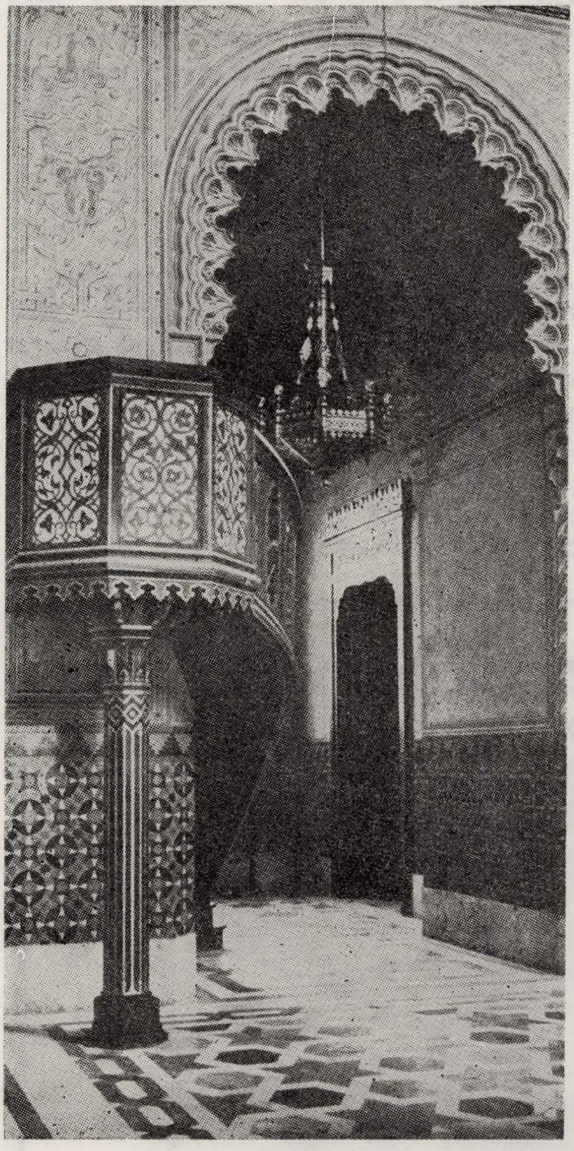
תוקפנות עיקשת ועקשנית זו כנגד בניני בתי־התפילה וכנגד גווילי ספרי התורה הפגינה את מגמותיו האמיתיות של עמלק בן דורנו. לנקודת האמונה הישראלית התנכלו הרשעים הארורים, לחביון עוזה של נשמת היהדות הם כיוונו את חוד מלחמתם. זו היתה תכלית המערכה וכל היתר היו תופעות־לווי לה.

מתוך החומר התיעודי הנאצי הסודי על אודות מבצע החילול וההרס של בתי־הכנסת דיינו להעתיק לשם הדגמה קטעים אחדים הלקוחים מתוך שתי תעודות רשמיות, אם כי חשאיות, המתייחסות לפרקי־זמן שונים מראשית „הפוגרום" על היהודים בגרמניה ועד למבצע־החיסול של גיטו וורשא בדו״ח המסכם של הפעולות ב„ליל הבדולח" („קריסטאל־נאכט" בגרמנית) שהומצא על־ידי ריינהארט היידריך, ראש ה„גיסטאפו" ביום ה־11 בנובמבר 1938, נאמר (דו״ח זה הוצג במשפט נירנברג תחת הסימון: פ״ס — 3058):

„— — — ביחס לבתי־כנסת — 191 הועלו באש ועוד 76 נהרסו לחלוטין. מלבד זאת הוצתו 11 בנינים ציבוריים, בתי־תפילה שעל־יד בתי־הקברות וכדומה, 3 בנינים כאלה נהרסו כליל".

בדו״ח הצבאי המפורט על מהלך הקרבות בגיטו וורשא, שנתחבר על־ידי גנרל הס״ס שטרופ, והנושא את התאריך של ה־16 במאי 1943, הובלטה מתוך הדגשת החשיבות המיוחדת אותה עובדה (התעודה הזאת הוגשה אף היא במשפט נירנברג, הסימון שלה: פ״ס — 1061):

„— — — אסיים את המבצע הגדול ביום 16.5.43, בפיצוץ בית־הכנסת, מאחר שהפיצוץ לא הצליח ביום,

בניני הפאר של בתי־הכנסת באירופה — שהיו כצניניים בעיני השטן־המשחית הנאצי

זו פינת־חמד מתוך בית־הכנסת רב־התפארה של פלורנץ (פירנצי) באיטליה, אשר הנאצים זממו להפציצו ולא הצליחו לבצע את זממם... הרבה בתי־כנסת ביבשת אירופה נחשבו והוכרו כיצירות־מופת מבחינה אדריכלית ואמנותית־קישוטית, והצוררים התנכלו להרסם כליל ללא שריד וזכר.

ואטיל על גדוד־המשטרה מס׳ 111/23 להמשיך ולסיים את הפעולות...

„המבצע הגדול נסתיים ב־16.5.43, בשעה 20.15, בפיצוץ בית־הכנסת של וורשא... עתה הרובע היהודי של וורשא אינו קיים עוד".

אכן, כזה היה „אקורד הסיום" החגיגי באותו דו״ח עקוב מדם על אודות חיסולו הסופי של גיטו וורשה בן חצי מיליון נפש.

„המבצע הגדול נסתיים — בפיצוץ בית־הכנסת (ה־

אחרון) של וורשא" — — זאת אומרת כי היעד הסופי של השטן־המשחית הנאצי הושג, התכנית לעקירת כל זכר ליהדות וליהודים בוצעה עד גמירא!

(2) המטרה המוצהרת „עד היהודי האחרון" ומבצע הרס בתי־הקברות וניתוץ המצבות למחיקת כל זכר ליהדות

אכן, בפיקוחו של אייכמן הם רצחו מיליוני יהודים, ששה מיליונים ואולי עוד יותר מזה. אבל לא אלה המיליונים היוו את מטרתו האמיתית של השטן המשחית, מכיוון שהוא עמד והכריז מדי פעם בפעם, כי מטרת החיסול הסופי היא — עד „היהודי האחרון" פשוטו כמשמעו.

רדיפה פראית זו, אחרי שרידים יהודים בודדים, שבורים ורצוצים נעדרי כל ערך ומחוסרי כל יכולת; ארגון נרחב זה של לגיונות־ציד מיוחדים המשוכללים במיטב הנשק ומכשירי הבילוש, לשם לכידתם של קומץ ילדי יהודים שנמלטו — הרי כל זה היה נטול הגיון כלשהו מנקודת ראות של המאמץ המלחמתי הגרמני הכללי. ובכל זאת העסיקה מלחמה זו נגד „הצל היהודי" את ראשי מתכנניו של מסע החיסול האנטי־יהודי. משמע, כי פעל כאן איזה לחץ פנימי, איזה דחף שטני בלתי־משוער.

בכל אופן העיד עקרון השמדה זה, „עד היהודי האחרון", אשר בוצע הלכה למעשה, כי השטן הנאצי הציב לו כיעד מלחמתי כל יהודי יחיד, באשר הוא יהודי — וזה כנראה, בגלל שתי סיבות: האחת — כי כל יהודי מייצג ערך רוחני מוחלט ולכן אף יהודי אחד ויחידי מהווה „סכנה רוחנית" לנאציות ויש לחסלו „עד האחרון"; האחרת — כי כל יהודי צופן בקרבו כושר התחדשות וסגולת נצחיות, ובכן אף יהודי בודד שנמלט מידי הטורפים וניצל, מסוגל להקים ולהחיות מחדש את כוח היהדות ולהבטיח לה את המשכיותה ההיסטורית.

ואין בקביעת־דברים זו משום גוזמא כלשהי. אייכמן,

העתונות הנאצית מתפארת בפיצוץ זדוני של בתי־כנסת

תצלום זה הופיע בעתון נאצי רשמי בפולין הכבושה „אוסט־דויטשר באובאכטר" מיום 9 באפריל 1940. הכותרת הגרמנית מסבירה הכל: „הרס בית־הכנסת (בפוזן). השרות הטכני לשעת־חרום מבצע את הפיצוצים — „זהו הרגע של ההתפוצצות"...

אשר ניהל פנקסנות מדוייקת בנוסח גרמני מובהק של מספר מיליוני היהודים שחוסלו על ידו, כמה הוא טרח ועמל בשלב הסופי של המלחמה לתפוס בכפות הטרף את הקומץ האחרון של אסירי טרזינשטאדט היהודיים. פראנק, הגנרל־גוברנאטור של פולין הכבושה, רשם ביומנו הסודי את העובדה הזאת:

„כי פולין טוהרה כליל מיהודיה" — ועם זאת הוא לא הירפה כלל וציווה להמשיך במצוד על שרידי היהודים הנעלמים, וזאת הוא קובע במפורש, כי „כל יהודי בודד מהווה מטרה כשלעצמה".

ואחד ממפקדי „איינזאץ־גרופן", היינו פלוגות־ההשמדה המיוחדות העלה בדו"ח חשאי את החרדה העמוקה כדלהלן:

„אלה היהודים המעטים שיצליחו לעמוד בכל — היינו לעבור כל שלבי התופת הנאצית — הרי דוקא אלה השרידים יהיו מחוסנים ומחושלים במידה כזו, שיצליחו לקומם ולשקם את היהדות"...

הפחד הנאצי מפני כל צל וזכר של היהודים, והשאיפה למחוק אחת ולתמיד כל עקבות הן של העבר היהודי והן של המציאות היהודית נתגלמו בשורה של פעולות ויזמות נאציות, לכל אורך מהלכה של מלחמת ההשמדה.

הנאצים לא הסתפקו במעשי־החילול בבתי־הקברות, בהרס המצבות ובכל מיני צורות של ביזוי והתעללות, בעצמותיהם של יהודים שמתו מכבר. לאחר שנהרסו ונחרבו בתי־הקברות, לא נתנה להם מנוח השאלה, מה לעשות עם אבני־המצבות של היהודים? אמנם בהרבה מקומות הודיעו השלטונות הנאציים לאוכלוסיה המקומית הנוצרית, שמותר ואף רצוי לנצל את אבני־המצבות לצרכי בנין ובפרט לסלילת מדרכות וכבישים. מסתבר, שזה עוד לא היווה את שיא החילול וההתנקמות ביהודים. המושל הנאצי של דיסטריקט גאליציה, גנרל הס"ס קטצמן, הרחיק עוד יותר ללכת ובדו"ח המסכם שלו על חיסול יהודי גאליציה, מיום 30 ביוני 1943 הוא ראה לנחוץ להדגיש עובדה אופיינית זו:

„מתוך בית־קברות יהודי אחד באיזור לבוב הרווחנו אלפיים מטרים מרובעים של חומר גלמי לבניית כבישים".

פירוש הדבר, שהגנרל הנאצי דאג לכך לא להשאיר את המצבות היהודיות בשלימותן, אלא לנתץ אותן לרסיסים, ללא סימן וזכר, ולהפוך אותן „לחומר גלמי" לבניית הכבישים!

וצריך לומר שהיתה בזה „ראיה מרחיקת לכת" מצד הצוררים הארורים, מכיוון שלאחר השואה נעשו אי־אלה נסיונות לשקם בתי־קברות הרוסים ואף להוציא מתוך מדרכות, מצבות עם אותיות. אבל לאותן מצבות שנותצו לרסיסים לא היתה כל תקנה.

ודווקא ציון טכני־עניני מדוייק זה — „חומר גלמי" הוא המאפיין את מלוא הדייקנות הגרמנית ואת כושר הארגון המושלם שלהם לתכנן ולבצע הכל עד לקצה גבול התכליתיות (ואמנם תכונות גרמניות ספציפיות אלו קבעו את „מידת היעילות" של מלחמת־ההשמדה הנוראה

טירוף־הנקם של הצוררים הנאצים כנגד בתי־עלמין יהודיים

חיילים בצבאות גרמניה ומשתפי פעולה מלגיון־הפורעים האוקראיניים עוסקים בלהט שטני בניתוץ אבני־מצבות בבית־הקברות הישן של קהלת־קודש לבוב — והצד האופייני שבחזיון וואנדאליסטי זה, כי הנאצים עצמם טרחו לצלם מעשי־פראות אלה על מנת „להנציחם".

מכל נורא, שאין לה תקדים בהיסטוריה!), מתוך אותה שאיפה ברורה שלא להשאיר כל סימן וזכר לעבר היהודי המפואר ביבשת אירופה.

ובזאת שוב נחשפה עד בלי די אותה מגמה שטנית־מהותית, לעקור הכל מן השורש — „ולא יזכר שם ישראל עוד".

ולכן, לא הסתפקו פלוגות־החיסול הנאציות במעשי החילול והבזוי של בתי־הקברות היהודיים בהריסת הקברים ובניתוץ המצבות, בזריקת שיורי עצמותיהם של דורות עברו מתוך אדמת מנוחתם האחרונה, ובחרישת

שדות הקברות ההיסטוריים של היהודים שנשתמרו במאמצים מרובים ובהשקעות רציניות.

טירוף־הנקם השטני של הנאצים בדורות עברו של יהודים לא בא על סיפוקו אחרי כל מעשים זוועתיים אלה — מכיוון שהם חרדו שאחרי ככלות הכל עוד עלול להשאר שם וזכר לעבר היהודי המפואר, היות ואלה הגויים, תושבי המקומות, שכני היהודים לשעבר, נהגו לשדוד את אבני־המצבות היקרות מבתי־הקברות המחוללים ולנצלן לצרכי בניה שונים ומגוונים.

הלא כבר אירעו דברים כאלה מעולם — כי באיזורים שונים של מדינות אירופה נתגלו בהזדמנויות שונות מצבות יהודיות עתיקות שהוכנסו באבני־יסודות של מבצרים, גשרים, בנינים עתיקים ואפילו בכנסיות.

כי־על־כן מוסברת ומוחוורת אותה הגדרה אופייינית בדו"ח הנאצי הרשמי על החיסול הסופי של יהדות גאליציה, כי — „המצבות היהודיות" נוצלו באופן קיצוני ביותר, לשם עקירת כל זכר מהן וטשטוש כל עקבות אחריהן, וכל שימושן היה להיהפך ל„חומר גלמי" לבניית כבישים, באין אות וסימן כלשהו לעולם יהודי שוקק־חיים שהיה כלא היה! — — —

חילול בית־כנסת היסטורי בן אלף שנים

זעם־הטירוף של השטן הנאצי נשפך גם על אתר היסטורי יהודי בוורמס, מן העתיקים והמפוארים על אדמת אירופה
ברקע ההריסות נלקטו גוילין שרופים של ספרי־תורה

חזיון ב׳:

עם מקדשי השם –
גבורת־נפש יהודית אל מול פני תהומות־האבדון
וחרדה לקיום מצוות קבורה
בדרך האחרונה

בזה אחר זה דומם ובהשקט,
הולכים השלדים כקרואים למועד.
חרש, קדימה, יסוב המעגל —
ובראש הקהל ישא שלד־מצביא
גלגלת גאה!

(משירי גיטו לודז׳)

היה זה אחד הרגעים המזעזעים לעת הופעתם של עדי התביעה במשפט אייכמן, כאשר העד אברהם אביאל, פרטיזאן לשעבר וכעת מראשי המחלקה להפצת ספרים ליד הועד־הפועל של ההסתדרות, שהופיע בבית־המשפט, בישיבה מס׳ 29, יום ה־5 ביוני, תיאר את צעידתו יחד עם אמו ואחיו בדרך האחרונה, מגיטו ראדון אל בורות ההרג מחוץ לעיר, והוא אז כבן 14; „ילדים! — לחשה באזניהם האמא — תגידו ,שמע ישראל׳ ונמות כיהודים!״...

אימרה קצרה זו של אֵם יהודיה, המוליכה את ילדיה אל הבור, הידהדה באולם בית־המשפט הירושלמי כאימרת־כנף קסומה ומקסימה והרטיטה כל נפש. כי הרי באימרה זו צרורה אמונת־הנצח הישראלית, שליוותה מימים ימימה את כל מקדשי השם שהועלו על המוקד. כי הרי אימרה זו מקפלת בחובה את תעלומת כח־עמידתם ואת תמצית הדר גבורתם של מקדשי השם בכל הדורות, שצעדו מתוך עוז־רוח ועוזו־נפש אלי העקידה — — —

„ילדים, קראו ,שמע ישראל׳ ונמות כיהודים״ — והרי לאמיתו של הדבר עדות זו על עמידה גאה כזו של אחת האמהות בישראל, הרי היא הזורעת אור יהל על אותה חוויית־איתנים של קידוש־השם שפיעמה ואף פירנסה את מיליוני היהודים האלמים והאלמוניים, לעת המצעד האחרון אלי העקידות באושוויץ ובמיידאנק, בטרבלינקה ובבוכנוואלד, בברגן־בלזן ובמאוטהאוזן, ובכל יתר חצרות־המוות ומחנות־הקטל לשמותיהם.

„— — — ונמות כיהודים״ — ואולי מרמזת קריאת־עוז זו וצו־קודש זה על עוד משאת־נפש אחת, עמוקה ומרטיטה המפרנסת את הנשמה הישראלית מקדמת דנא, ואשר אותה אם יהודיה נתנה לה ביטוי לעת מבחן עילאי זה שם קידוש־השם ומשאת־נפש זו מהי? הלוא זוהי המשאלה האחרונה של כל נפש מישראל, למות כיהודי וכן להיקבר כיהודי — — —

הבה, איפוא, ונתאכזר על עצמנו, נחטט במקורות התיעוד של השואה ונאזור עוז להציץ לרגע קט לתוך עמקי מצולות האבדון של יהדות אירופה — כי על־פני קרקעית תהום רבה פזורים וזרויים פניני־יקר של קידוש השם וגבורת־נפש יהודית לקיום מצוות התורה ולנאמנות למורשת היהדות לנוכח התהום הפעורה, ממש אשר עין לא ראתם עוד.

א.
גילויים של גאון יהודי על סף המוות — לפי עדותם של המרצחים עצמם

הם הלכו בדרך, שנחתמה בגזר־הגורל היהודי. הם צעדו באלם, בדממה עמוקה. לא צעקו ולא בכו. לא התייפחו ולא נאנחו. לא התחננו ולא הרימו קול. כי היה זה מצעדם של זקופי־קומה ועטורי־גאון, אם כי היה זה מצעד־הכליה. על כך מעידים רבים מבין ניצולי הזוועות — ואף אחדים מבין המרצחים עצמם.

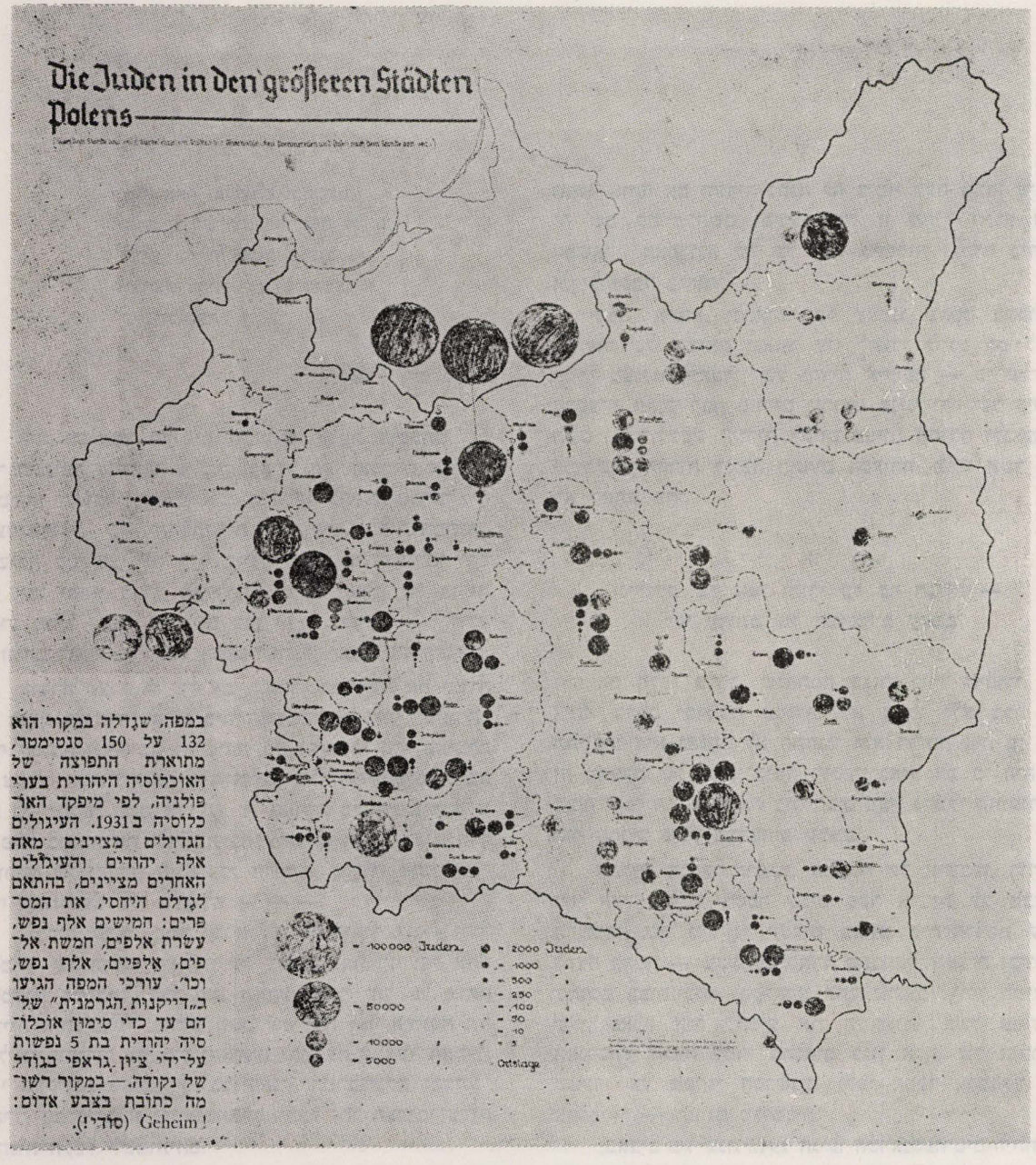
התליין הנאצי הראשי, המפקד של אושביץ, רודולף הס, אשר במשך מספר שנים פקד אישית על מבצע־ההשמדה של מיליוני יהודים באותו בית־חרושת ענקי לרצח בהמון — משנתפס לאחר התבוסה הנאצית וביושבו כנאשם בבית כלאו בקראקא החל לרשום „יומן הווידוי״ שלו, נאלץ היה להביע את השתאותו בשל עמידתם האנושית, הגאה למדי בתנאים כגון אלה, של היהודים שצעדו אל מפתני הכבשנים (לפי הספר „המפקד של אושביץ״ — תורגם מגרמנית):

„באביב של שנת 1942 הגיעו הטראנספורטים היהודיים הראשונים משלזיה העילית וכולם נועדו לחיסול... הם הובלו מן הצריף — אל בית־אכרים המכונה ,בונקר מספר 1׳... אחדים מ,ראשי־הבלוקים׳ (ואנשי הס״ס) שליוו אותם

גלגלו שיחה עם ההולכים על דא ועל הא, ביקשו לדעת מה משלח־ידם ומה שלום בני־משפחתם — וכל זאת כדי להערים עליהם ולהרחיק מלבם כל חשד...

„נשים רבות הסתירו את תינוקותיהן תחת ערימות הבגדים. אנשי ‚זונדר־קומאנדו' מיוחדים הופקדו לשים לב לכך. הללו דיברו על לב אחת הנשים, עד שזו לקחה את הילד עמה... הבחנתי גם בנשים שחשו או ידעו את הצפוי להן, הן התגברו ואזרו כוח ובעוד אימת־המוות נשקפת מעיניהן הן ביקשו לבד את ילדיהן ולרצותם בדברים... אשה אחת, בעוברה על פני, ניגשה קרוב אלי ולחשה, בהצביעה על ארבעת ילדיה, אשר שילבו יפה את זרועותיהם אלו באלו כדי להוליך את הקטן שבהם מעל למכשולים שבדרך: ‚כיצד מסוגלים אתם לאבד ילדים יפים, יקרים אלה? כלום אין לב־אנוש בקרבכם?'...

„אדם זקן בעוברו על ידי, סינן בין שיניו אל תוך פני: ‚בעוון רצח המוני זה של יהודים תכפר גרמניה

במפה, שגדלה במקור הוא 132 על 150 סנטימטר, מתוארת התפוצה של האוכלוסיה היהודית בערי פולניה, לפי מיפקד האוכלוסיה ב־1931. העיגולים הגדולים מציינים מאה אלף יהודים והעיגולים האחרים מציינים, בהתאם לגדלם היחסי, את המספרים: חמישים אלף נפש, עשרת אלפים, חמשת אלפים, אלף נפש, וכו'. עורכי המפה הגיעו ב„דייקנות הגרמנית" של־הם עד כדי סימון אוכלוסיה יהודית בת 5 נפשות על־ידי ציון גראפי בגודל של נקודה. — במקור רשומה כתובת בצבע אדום: Geheim! (סודי!).

„מפת התכנון" להשמדתה של יהדות פולין, שהוכנה על־ידי הנאצים עוד לפני פרוץ המלחמה
במפה זו מודגשת מעל לכל צפיפות הריכוזים היהודיים בכל איזורי פולין ובעריה המרכזיות — ובהתאם לדיאגרמה זו תוכננו לאחר מכן מסעות־הגירוש ו„רכבות־המוות"

בכפרה כבדה'... אותה שעה בערו עיניו באש שנאה, ואף־על־פי־כן נכנס בשקט אל תא־הגאז, מבלי לשים לב לאחרים...

„אשה צעירה אחת הסבה את תשומת־לבי, כאשר היא עזרה להפשיט ילדים קטנים והתרוצצה בין נשים זקנות בלי הרף... בשעת המיון נמצאו לצדה שני ילדים קטנים, עתה לא היו לה עוד ילדים — היא התרוצצה עד הסוף בין הנשים שהיו מטופלות עם ילדים, עודדה אותן והרגיעה, היא נכנסה אל הבונקר (להשמדה) בין האחרונים..."

הגרמני המוזר הזה, קצין הס"ס ד"ר קורט גרשטיין, שתפקידו הרישמי היה לספק מטעני־גאז עבור תאי־ההשמדה במחנות־הרצח ליהודים ואשר הוא היה הראשון שניסה להבריח דו"ח סודי על מבצע־ההשמדה ולהזעיק מעל לכל את האפיפיור פיוס ה־12 (ובהסתמך על כך חיבר לאחר־מכן הסופר הגרמני רולף הוכהוט את המחזה שהרעיש את העולם: „ממלא־מקום") — הוא אשר תיאר במלים נרגשות את המעמד הזוועתי, שהיה עד לו לראשונה במחנה בלז'ץ (לפי הפרסום הרשמי של „המכון הגרמני להיסטוריה בת זמננו" במינכן, חוברת 2, אפריל 1953):

„— — — בשעה שבע בבוקר הגיע המשלוח מלבוב. 45 קרונות עם 6700 אנשים, מהם 1450 מתו כבר בדרך... ואז החל המצעד לנוע... אני נעמדתי ממול, ביחד עם קפיטאן הס"ס ווירט. אמהות שהחזיקו יונקותיהן בזרועותיהן התקדמו, היססו ובכל זאת צעדו אל תאי־המוות. בקצה ניצב איש הס"ס, גברתן, אשר בקול מרגיע דיבר אל המסכנים: ‚לא יאונה לכם שום דבר! אתם רק צריכים לנשום עמוק בתוך התאים, זה מרחיב את הריאות וחיטוי זה נחוץ מאוד בגלל המחלות והמגיפות'... בשביל מעטים מבין המסכנים זה נצנוץ זעיר של תקווה, אבל רובם יודעים את הפשר... הריח (הנישא מתאי הגאזים) מבשר להם את הקץ. רובם צועדים בלי להשמיע הגה. אשה אחת כבת 40 עם עינים בוערות, זועקת שהדם הנשפך יפול על ראש המרצחים... הרבה אנשים מתפללים — — —".

ואכן, עדות מהימנה זו קיבלה לאחר־מכן ביטוי מסעיר ומזעזע במחזה על „ממלא המקום" לאמור:

בבלז'ץ נאלצתי לראות, איך הקרבנות
חיכו שעתיים וארבעים ותשע דקות
עד שהגאז בא.
ארבע פעמים שבע מאות וחמישים אנשים
בארבעה תאים
של ארבעים וחמשים מטרים מעוקבים.
עשרים וחמש דקות
לוקחת ההרעלה בגאז — — —

והנה עדות אחרת, שהוגשה אף היא למשפט גדולי הפושעים הנאצים בנירנברג מטעם פקיד גרמני גבוה, המהנדס הרמן פרידריך גראבקי, שמילא תפקידים אחראים בשלטון הנאצי באיזורי הכיבוש והוא שסיפר כדברים האלה (לפי מסמך מספר 2992 בתיעוד־האשמה של התביעה הכללית בבית־הדין הבינלאומי בנירנברג):

„כאשר ביום ה־5 לאוקטובר 1942 ביקרתי את משרד הבניה בדובנו, סיפר לי העוזר שלי, הוברט מוניקס מהמבורג־הרבורג, כי בקרבת מקום נכרו שלושה בורות. כל אחד באורך 30 מטר ועומק של 3 מטר, ובתוכם נורו היהודים מדובנו — — — מוניקס ואני הלכנו ישר בכיוון הבורות. לא הופרענו בדרך. האנשים שהורדו מן המשאיות, גברים נשים וילדים מכל הגילים, נאלצו להתפשט על פי פקודת איש הס"ס, שהחזיק בידו שוט ומגלב כלבים. את הבגדים, הנעלים, הכותנות והתחתונים — נאלצים היו לשים לחוד בנקודות מיועדות. ראיתי תל נעלים של — לפי ערך — 800 עד 1000 זוגות, ערימות גדולות של לבנים ובגדים...

„ללא זעקה ובכיה התפשטו האנשים הללו, ניצבו יחד בקבוצות משפחתיות התנשקו ונפרדו זה מזה — — —

התפילה האחרונה של כלות הנפש

הצוררים הנאצים עצמם צילמו תמונה זו, כיצד הם מתעללים ביהודים, מעניים ורוצחים אותם, ובנוסף לכך לועגים לאמונתם של היהודים שאין לערערה ולפגוע בה...

במשך כרבע שעה שעמדתי ליד הבור, לא שמעתי שום תלונות או בקשות לרחמים...

„הבחנתי במשפחה אחת של 8 נפשות לערך, איש ואשה, שניהם בגיל של 50 שנה לערך, עם ילדיהם בגילים של שנה אחת עד שמונה־עשרה בקירוב, וכמו־כן עם שתי בנותיהן בגיל של 20 ו־24 שנים... אשה זקנה אחת עם שערות שיבה לבנות כשלג, אחזה תינוק בן שנה בזרועותיה, שרה לו איזה שיר, ודגדגה לו... התינוק צחק מתוך הנאה, הזוג הסתכל בעינים דומעות על כך... האב החזיק בידו ילד כבן עשר ודיבר משהו על לבו... הילד נאבק בדמעותיו, האב הראה לו באצבע לנוכח השמים, ליטף את ראשו ונראה שהוא מסביר לו משהו — — —".

מחזה מרטיט־לב זה של האב המרגיע את ילדו ליד הקבר הפתוח, בכוונו את מבטו לעבר השמים — הדהים, כנראה, אפילו את הגרמנים הקשוחים, שרבים מהם היו עדי־ראיה ולעתים גם עוזרים בפועל ממש במבצע־ההשמד, שאין להם אח ודמיון בהיסטוריה האנושית.

צורת עמידתם הנפשית — המאופקת והמכובדת — של היהודים לנוכח גזר המוות הפתיע ואף הפליא את המרצחים. וזה הסתמן ביתר שאת באותו דו"ח נאצי רשמי, שנוסח ע"י קצין הצבא הגרמני, „אובר־לאוטננט" וואהלטר, על „המתת יהודים וצוענים" ביום ה־1 לנובמבר 1943, בעיר בלגראד בירת יוגוסלביה (מתוך אוסף התעודות שהוגש למשפט נירנברג והוצג בספר התיעודי „הרייך השלישי והיהודים"):

„מתוך תיאום עם מטה הס"ס הוצאתי את היהודים שנתגלו וכן את הצוענים מן מחנה־השבויים בבלגראד — — — המגרש, שבו בוצעה ההמתה ביריה, היה מתאים ביותר — — — כריית הבורות לקחה את רוב הזמן שהוקצב ואילו ההמתה בוצעה בחפזון רב (100 איש תוך 40 רגע) — — — לירות ביהודים יותר פשוט מאשר בצוענים. מוכרחים להדגיש, כי היהודים הלכו למוות מתוך החלטיות מלאה — הם עמדו רגועים מאד — בשעה שהצוענים מיללים, צועקים ומתנועעים ללא הפסק אף לאחר שהתייצבו כבר במקום היריות" — — —

ברור, כי קו־ההשוואה הזה בין התנהגותם של היהודים לנוכח גזר־המוות לבין זו של הצוענים, מאלף הוא למאוד. הרי הקצין המפקד עצמו מציין שהוא נאלץ להדגיש עובדה זו, שהיהודים התייצבו אל מול מרצחיהם מתוך איזו „החלטיות".

ועל זאת יש להוסיף אי־אלה סיפורי־עדות לא מפי גרמנים, אלא מאת עדי־ראיה מקרב העמים המשועבדים באירופה, שעקבו אחרי מעשי־הרצח הזוועתיים, כדי לספר אחרי־כן על כך באזני העולם. אחד מהם היה הכומר הקתולי, יאן וויצ'יחובסקי, שתיאר בפרוטרוט את הפעולות לחיסול היהודים בגיטו אוטבוצק (לפי עדותו של הכומר שנרשמה על־ידי אברהם ליפשיץ ופורסמה בבטאון של שארית הפליטה „אונזער שטימע", ברגן־בלזן מיום 14 ספטמבר 1947):

„יום אחד חיכו 400 יהודים במקום ההוצאה להורג,

„בולי זכרון" אלו נשארו לאחר שנות אלף של היסטוריה יהודית באירופה

סידרת־בולים זו המתארת כמה מוצגי־עתיקות של הקהילה היהודית בפראג בת אלף השנים, הוכנה על־ידי הדואר הצ'כוסלובקי — הסידרה כוללת בין השאר את בית־הכנסת ההיסטורי „אלט־נוי־שול", את בית־העלמין הישן־נושן, וכן כד־לטהרה של החברה־קדישא.

הם היו כלואים בבנין של המשטרה הפולנית. משמר גרמני הוצב על הקרבנות. נוסף לגרמנים שמרו על האומללים שוטרים פולניים, עם המפקד מרכילביץ' בראש. עם שחר — נישא קול שופר ותחינות מן הבית, בו היו היהודים כלואים. מרכילביץ' פתח את הדלת ונשאר עומד, כמאובן. בראש הקהל ניצב יהודי ישיש, בעל זקן לבן וארוך ותקע בשופר. התגובה לנוכח סצינה זו לא איחרה לבוא. ‚איזה קומדיה אתם עורכים פה?' השתולל הרוצח והסתער במגלבו על כמה יהודים. ‚מה הם עושים?!' שאל הגרמני לקצין הפולני — ‚הם אומרים וידוי לפני מותם', השיב הלה. ‚זה יעזור להם הרבה... להוציאם להורג מיד?!' — צרח התליין, מרוב חרון.

„לא אנחה אחת, אף אנקה. שום פעולת חיסול, לא השאירה על הגרמנים רושם מדכא כזה, דממת בית הקברות, אפילו שליכט (זה היה שמו של המרצח הנאצי) זחל לתוך מכוניתו סר וזעף, כמי שאינו שבע רצון — — —".

מתוך עדות זו כבר בוקע ועולה ההד החזק של הקרבה למען קידוש השם — כיצד הנידונים היהודים התכוננו לקדש את השם וכיצד המרצחים הנתעבים עגמה רוחם ונשבתה שמחתם לנוכח להט אמונתם של היהודים.

עדות נוספת בנידון זה כיצד היהודים התגברו על אימת־המות והתרוממו למעלת קידוש השם, נרשמה מפיהם של תושבים לא־יהודים בעיר קלם שבליטא (לפי פרקי העדות בספר התיעודי „ליטע", כרך א' ע' 1850):

„במחצית השניה של חודש אוגוסט 1941 הוציאו להורג בקלם את כל היהודים, בשלוש ‚אקציות'. הנוצרים בקלם ידעו לספר מתוך השתוממות רבה, על אומץ לבם ומצעד־הגאון של היהודים, בעת שהובלו לטבח. חדורי רוח־הקרבה על קידוש השם, צעדו בסך יהודי קלם, ובראשם הרב ובחורי הישיבה של ה‚תלמוד תורה' הגדול, ושרו בציבור פרקי תהילים...

„הפורעים היו מאוכזבים על שניטל מהם השעשוע ביהודים הנפחדים והמבוהלים. הנוצרים האדוקים הלכו אחרי־כן לכנסיה ואמרו בלאטינית פסוקים מן אותו ספר התהלים והכומר טפטף עליהם ‚מים קדושים', כדי לכפר על עוונם — — —".

ב.

להט עילאי של קידוש השם „בדרך האחרונה": יהודים קדושים השותים „לחיים" לנוכח פני הכליון

הם צעדו בנתיבי המוות — ואף בדרך זאת הם, בני עם קשה עורף, שתו „לחיים" עם המוות עצמו. כך, בפשטות גמורה הם הרימו כוסותיהם, והשתעשעו זה עם זה בלהט אמונתם העזה, הצועדת אתם אלי קבר ואלי ערימות אפר המשרפות.

וכמה דרגות היתה לשתיה של „לחיים" בצוותא, על סף המוות והאבדון. המדרגה האחת — של לעג וקינטור כלפי הצוררים הארורים, אשר על אפם ועל המתם לא יצליחו להרעיל את הנשמות ולכבות את אור האמונה! והמדרגה השניה, שלמעלה הימנה — של אחרית התוחלת שאינה דועכת לעולם, ואף כאשר החרב החדה נטויה על הצואר, אין להתייאש כלל ועיקר! והמדרגה השלישית, שעוד יותר נעלה — של שלוות הנפש וצידוק הדין, כי הנה נפטרים מן העולם הזה, השפל והבזוי ועוברים ביעף לעולם הבא שכולו זוך וזוהר. והמדרגה הרביעית, שהיא העליונה והנשגבה מכולן — של ששון ושמחה, חדוה וצהלה, בשל הזכיה הגדולה והאצילה למסור את החיים ולעלות על העקידה למען קדושת השם — — — ובכל הדרגות הללו הצטיינו הצועדים בדרכם האחרונה.

ודיינו להעתיק כאן צרור עובדות מתוך ספרי־הזכרון של שרידי השואה וניצולי מחנות־ההשמדה.

הרבה סופר כבר על חוויותיהם של היהודים שנדחקו ונדחסו בקרונות המוות — ובכל זאת וודאי יש משום חידוש מעודד ומפתיע בעדות כגון זו:

והנה מה שסיפר חבר שקפץ ב־15 בינואר 1944 מהקרון בו הובלו אחרוני היהודים משני מחנות העבודה בנדין־סוסנוביץ להשמדה באושבינצ'ים (אושביץ) — (לפי ספרו של דוד לאור „עיר המתים"):

„בקרון, בהכרה ברורה של הסוף המתקרב, הוציא אחד, מאיר שיינטל, טיפוס של יהודי עממי מבנדין, בקבוק יין־שרף מכיסו וקרא: ‚יהודים, הבה נשמח, ימח שמם וזכרם של הגרמנים. רק לא להצטער. יהודים, לחיים! לחיים, יהודים!' — — —"

אחד מנמלטי מחנה־ההשמדה בטרבלינקה עוד מוסיף ומרחיב את היריעה, הוא מספר על הלך־רוחם ורחשי־לבם של היהודים בהתכוננם לדרכם האחרונה (שמחה פולאקביץ' בספרו „יובל־בוך לזכר קדושי סוקולוב"):

„הרוצחים בחרו לגירוש במיוחד את התאריך של מוצאי יום הכיפורים. ביום הכיפורים שנת 1942 התאספו יהודי הגיטו בסוקולוב־פודלוסקי לתפילה בשטבילך. קשה לתאר את התמונה של התפילות. צעירים שהיו רחוקים מדת, באו גם הם לתפילה מתוך איזה דחף פנימי. הרי יתכן וזו כבר הפעם האחרונה, מן הדין איפוא להיות עם יהודים ביחד. התפילות עשו רושם של תפילות הרגע האחרון בחיים. הנה ניצב הבעל־תפילה הסוקולובי הותיק, ישראל הניך, ליד העמוד והוא בוכה וצועק ומתחנן לאלוקים, להסיר רוע הגזירה. איש הגיסטאפו הרמן יחד עם מנהל הגיטו, סורדיק, מסתובבים אותה שעה בחוצות הגיטו, צמאים לדם יהודי, וחייכו למשמע בקשות־התחנונים של היהודים. כתום התפילות, כמנהגם של יהודים אחרי כל תענית, לא שכחו גם הפעם ללגום ‚לחיים', אך זו היתה כבר הפעם האחרונה — — —".

ומדרגה לדרגה — כי הנה תיאור אשר כמעט לא יאומן אם כי יסופר, על חבורה קדושה של יהודים עטופים בטליתות ובקיטלין, שהרשו לעצמם ללגלג לשטן המשחית בפרצופו ולהתרומם על כנפי ההשראה העילאית אל מרומי שחקים (מתוך ספר־יזכור של אלימלך פיינזילבר „אויף די חורבות פון מיין היים" — על הריסות עיר־מולדתי):

„בבוקרו של יום שני, ה־30 בנובמבר, הוציאו את האומללים החוצה, סידרום בשורות והמצעד החל, המצעד הטראגי של שארית יהודי שדליץ בדרכם האחרונה. השתרכה לה ההלווייה הארוכה של השארית. הם צעדו, המתים למחצה, על ההלווייה שלהם עצמם. בראש התהלוכה צועד הארי שבחבורה — ר' יצחק נחום ווינטרויב הישיש, אשר במשך יובל שנים שירת את עדתו בלב ונפש, ולא השאירה לבדה אפילו ברגעים האחרונים על סף הקבר. הוא מתקדם בקומה זקופה ומלא גאון, ועיניו יוקדות. הפנים החיוורות העלו סומק, מן האש היוקדת עתה בנפשו. שער ראשו וזקנו הכסוף, מלבין עתה עוד יותר. שפתיו הכחולות מתנועעות בקושי וממלמלות תפילה חרישית. והרי הוא היה רגיל תמיד לדבר אל עדתו, להגיד משהו לאחיו בכל הזדמנות שנאספו, אם ביומא דפגרא או חג, באסיפות הקהלה ובכינוסים שבבית־הכנסת — — —

„מקיפים אותו הזקנים, שהצליחו להינצל ממבצעי הטבח שנערכו עד עתה. כולם עטופים בקיטלים צחורים ובטליתות. הם נראים, ר' יצחק נחום הישיש ומלוויו, כאילו התכוננו למאורע חגיגי גדול וחשוב, למשימה קדושה ונעלה. הקרה צורבת. הרוח מצליפה בפנים ללא רחמים, תולשת את העור. האדמה מכוסה בשכבה סמיכה של שלג

וקרח. הסאדיסטים צמאי הדם מנצלים את ההזדמנות האחרונה שניתנה להם להתעלל בקרבנותיהם האומללים והם נאלצים להתיישב על הקרקע הקפואה — — —

„כשהזקנים ישבו על האדמה בקיטליהם הצחורים וטפחו איש ברעהו, בכפור האיום ששרר, הוציא ר' יצחק נחום — לפי סיפורו של לייב מנדלבוים — מחיקו בקבוק יי"ש וכוסית, ומזג לכל אחד מהזקנים כדי שישתו ‚לחיים' ויאחלו איש לרעהו להיפגש בעולם שכולו טוב וכן לתליינים סוף מר".

ג.

גבורה יהודית עילאית ברגעי המבחן האחרון — במצעדי־המוות ובמחנות ההשמדה

ואחרי ככלות הכל, משנסגרו כל שערי־רחמים, וגזר־הכרת של כליון חרוץ נשאר תלוי מעל לראשי היהודים כחרב־פיפיות, כל חפץ־חיים נכבה ונעלם כליל אצל הנידונים היהודים בשל הנסיבות הסיוטיות במסעי־הגירוש ורכבות־המוות, עד כדי־כך שלא נשאר ליהודים אלא להיכנע מתוך השלמה מלאה עם צו־האבדון הסופי והמוחלט — כי אז דווקא באותם אחרוני הרגעים של פרפורי־החיים נעמד האדם היהודי („אתם קרויים — אדם") לנוכח מבחנים בלתי־צפויים, מבחני־נפש מוזרים ביותר, מבחני אופי ומבחני־מוסר, במלה אחת: המבחן העילאי של קידוש השם.

יש והמבחן האחרון נתקפל באותה ברירה אכזרית ומעוררת־צמרמורת, אשר יהודים לא מעטים נקלעו, או ליתר דיוק: נדחפו לתוכה, באותה כברת־דרך אחרונה אל זרועות האבדון, במובן: חייו של מי קודמין? מי נדחה בפני מי?...

כי הנה סיפור חד ונוקב, מעשה שהיה לדוגמה ולמופת, הזורע אור עגום על אותן חוויות מחרידות ומדהימות בדרך האחרונה, שעה שעל מאזני־הגורל הוטלו חיים כנגד חיים, החיים „שלי" מול „החיים" „שלו"... עובדה כגון זו מתוארת על־ידי אחת משרידות גיטו וורשה (לפי ספר־עדות באידיש „אויף דער אריישער זייט" — „בצד האריי", מאת חיה אלבוים־דארמבוס):

„— — — לפתע פתאום צף ועלה לנגד עיני היום האחרון בגיטו, כשאני וישראל בעלי עדיין ניסינו לחפש עזרה להציל את ילדתנו הפעוטה, ופנינו אל שוטר יהודי מכירנו, ששמו פרלשטיין, שוטר זה גר בימים ההם ברחוב דז'לנא 9, ששם שכנו השוטרים היהודים עם משפחותיהם. משפחתו של פרלשטיין אהבה מאוד את תמר'ל הפעוטה, ומששמעו שחטפוה למשלוח פיכרו את אצבעות ידיהם. פרלשטיין שהיה אותה שעה בחדר, הסיר את כובע השוטרים שלו מראשו ומסר אותו עם תעודותיו לבעלי...

„‚רוץ מהר לאומשלאג־פלאץ (כיכר ההטענה) — קרא — ותודיע לקצין התורן, שילדתך בין היהודים החטופים, בטוחני שיעלה בידך להחזיר את תמר'ל, שכן משפחות השוטרים מוגנות הן. הקרונות עדיין בכיכר, והמשלוח לא יזוז אלא בחצות הלילה'...

„בידים רועדות חטף את הכובע ולי אמר לחכות אצל משפחת פרלשטיין. משהגיע לדלת הוסיף השוטר הערה קטנה: ‚דע לך ישראל, שכחתי לומר לך שבדרך עליך לחטוף את מישהו, בוגר או ילד, שיבוא במקומה של תמר'ל, שכן מספר הנפשות שבמשלוח מוכרח להתאים...'

„נעמד ישראל כמאובן. דומה היה, שאינו תופס כרגע במה מדובר. אבל מיד הסיר את כובע המשטרה מראשו והניחו עם התעודות על השולחן: ‚ילדתי היחידה' — שמעתי את דבריו החנוקים — ‚ילדתי היחידה, רק אותה אני רשאי להקריב קרבן, רק את שלי, רק את שלי!'..."

והנה עדות עוד יותר מפורטת על מעשה שאירע בתופת של אושביץ, ושלאמיתו של דבר היתה זו „ברירה" בהרבה פחות דראסטית, משום שהמדובר היה בחשש של מעשה־תגמול שעלול לבוא לאחר־מכן, ולפיכך עד מה מאלפת היא אותה שאלה ועד מה מדהימה אותה מסקנה — כפי שהן מתוארות על־ידי רב מניצולי אושביץ (לפי ספר „שאלות ותשובות מקדשי השם" מאת הרב צבי־הירש מייזליש):

„הנה ניגש אלי איש יהודי, שנראה ליהודי פשוט מאויבערלאנד, במידת התמימות שבו ואמר לי כדברים האלה: ‚רבי! הבן יחיד שלי, היקר לי מבבת עיני, נמצא שמה בתוך הנערים הנידונים לשריפה, ויש בידי היכולת לפדותו, והיות שידוע לנו בלי שום ספק, שהקאפוס יתפסו אחר במקומו, על כן אני שואל מהרבי שאלה להלכה ולמעשה, לפסוק לי הדין עפ"י התורה אם אני רשאי לפדותו, וכאשר יפסוק כן אעשה'...

„ואני בשמעי השאלה הלז, רעדה אחזתני לפסוק בדיני נפשות, והשבתי לו: ‚ידידי יקירי, איך אוכל לפסוק לך הלכה ברורה על שאלה כזו. במצב כזה, הלא גם בזמן שבית־המקדש היה קיים היתה שאלה כזו שהיא בדיני נפשות עולה על שולחן הסנהדרין, ואני כאן באושביץ, בלי שום ספר להלכה, ובלי עוד רבנים אחרים, ובלי שום ישוב הדעת, מרוב התלאות והצרות — — — וכשרואה הוא, שאני עומד בשלי ואינני רוצה לענות לו דבר הלכה, ענה ואמר לי ברגש ובהתלהבות גדולה:

„‚רבי, אני עשיתי את שלי, כפי שהתורה מחייבת אותי לעשות... שאלתי שאלה אצל הרב, ורב אחר אין כאן. אם אין כבוד הרב יכול לענות, שמותר לי לפדות את ילדי, הרי זה סימן שאיננו שלם (בנפשו) עם ההלכה להתיר. שכן אילו היה מותר בלי שום פקפוק, בוודאי היה עונה לי שמותר... פירושו של דבר בשבילי, כי אסור עלי הדבר על־פי ההלכה. הדבר מספיק בשבילי וממילא יישרף ילדי על־פי התורה וההלכה, והריני מקבל זאת באהבה ובשמחה, ואיני עושה דבר, כדי לפדותו משום שהתורה כך ציוותה!' — — —

„והיה כל היום יומא דראש־השנה הולך ומדבר לעצמו בשמחה שזוכה להקריב את בנו יחידו לה', כי אף שיש

היכולת בידו לפדותו, עם כל זה אינו פודהו, מחמת שרואה שהתורה לא התירה לו לעשות כזאת ויהא חשוב לפני השי"ת, כעקדת יצחק אבינו שהיה גם כן ביום ראש־השנה — — —".

ויש שהמבחן הנפשי של המעמד האחרון לא נתבטא כל עיקר באיזה מעשה כביר או באיזו הכרעה נועזת, כאשר על כפות־המשקל נשקלו חיי־אנוש — אלא שהיה זה מבחן נפשי בדרגת האצילות, במעלת הרוממות של

הגאון היהודי ועוז העמידה הנפשית שלא נשברו — על אף הכל

באוסף תצלומים אוטנטיים שנתגלה אצל קצין ס"ס מפלוגת־ההשמדה, שנתפס לאחר התבוסה הנאצית, נשתמרה בין היתר תעודה משכנעת זו של התעללות שטנית בנוער חסידי באחד הגיטאות של פולין. הצורר קושר את פיאותיהם של שני בחורים חסידים בטרם חוסלו. אולם מבט עיניהם הנועזות ואותו מבע עז בעמידתם הגאה, במלוא זקיפות הקומה מוכיחים בעליל, כי אכן אף הם נמנו על „אלה שלא נכנעו".

קדושת השם. לפיכך מן הראוי להעתיק קטע מתוך הסיפור הדראמאטי „כיצד רבי שם מקראקא ניצח את עצמו", היות שהסיפור מבוסס על מעשה שהיה בגיטו קראקא, כאשר האדמו"ר מדזיאלושיץ, רבי שם, קם והכריז על סף הגרדום בלשון זו: „הלואי, שאהיה כפרתם של כל היהודים!" (הסיפור נכלל בספר „ניצוצי גבורה — עלילות קידוש השם בימינו"):

„— — — ידע רבי שם, כי בא יומו. רבי שם חש שלמות בנפשו פנימה, בבחינת ‚כל עצמותי תאמרנה, ה' מי כמוך', הגוף והנשמה השלימו בו, עד שהגיע לדרגת ‚תמים תהיה עם ה' אלקיך'. ומשלמות המעשה ותמימות המחשבה רק צעד אחד לחדוות הנפש...

„צעד רבי שם בדרכו האחרונה, ושתי רגשות התרוצצו בקרבו: הרגש האחד של חדוות ההשתוקקות, אשר הרימו על כנפי נשרים אל מקדשי השם שבכל הדורות; והרגש האחר של דאבון נפש, אשר הורידו למטה וקשרו בעבותות הצער לאלה שנאספו על־ידי השטן המשחית ונאלצו להיות עדי־ראיה לאשר יעשה ברבם ומורם.

„נאבק רבי שם והתגבר על עצמו. גרש ממנו והלאה כל רגש נשגב ונאצל, אשר נשאו למרומים, קיפל את הכנפים, שצמחו לו מרגע לרגע. הנמיך את קומתו והתאמץ להתיחד במחשבה צלולה בקהל היהודים הנאנקים והנעלבים שמסביב. נזכר רבי שם, כי עירום הוא והיהודים שבמחיצתו בושים ונכלמים למראה עמידתו במערומיו. הרים רבי שם את עיניו ובקול לא לו השמיע לעבר התלייניים שעמדו הכן לעשות מלאכתם: ‚משאלתי האחרונה היא, לתת לי את הטלית־קטן שלי לשם אמירת וידוי!'

„‚חוצפה יהודית!' — צרח בזעף ראש התלייניים.

„אולם פתאום כאילו רוח אחרת היתה אתו, אולי משום שרצה להאריך עוד את עינויי המוות של הרבי המוצא להורג; הוא שינה את דעתו ואמר: ‚אני מצווה למלא הפעם את המשאלה האחרונה!'

„לקח רבי שם בידיו הרועדות את ה‚טלית־קטן' שלו הארוכה והרחבה, התעטף בציצית ועמד רגע קט כמהרהר תוך היסוס רב: שעת־הווידוי הגיעה וכיצד יתוודה? למי יכוון את דבריו האחרונים, לעליונים או לתחתונים? ואיך ישכיל להקל במדת־מה צער היהודים ברגע הווידוי?...

„רבי שם התנער כהרף־עין, הציץ בחמלה רבה לעבר היהודים וחש את אהבתו אליהם בבחינת ‚כמוך' ממש, ללא פגם וללא שייר. בו ברגע הרים את עיניו השמימה וקרא קריאה בוקעת־שחקים: ‚יהי רצון, שאזכה להיות כפרתם של כל היהודים!' — — —

„הד עמום של יריות. רבי שם נרעד כולו ונגער. כבאור הברק זהרו לנגדו עינים נוצצות בזוך הדמע של היהודים הנאספים מסביב. הוא התנשא. הקליפה המיותרת בדמות הגוף נשרה ממנו, כעלה בשלכת, והוא התנשא גבוה גבוה, כמי שניצח את עצמו — — —".

והנה כמה עדויות נוספות מהתרוממות של קדושה על סף הכבשנים. זה הרגע, כאשר תהום הצלמוות פערה את פיה לבלוע חיים את כל עדת היהודים, על ראשיה

ומנהיגיה, על ישישיה ונכבדיה, על נעריה ועולליה, על בחורותיה ובתולותיה. ועד מה מר ונמהר היה הרגע הזה. כי הנה גזר הכליון אוכל ומכלה את הכל, הכל — מבלי להשאיר שריד וזכר חלילה. הכל שוקע, ואין מנוס ומפלט.

והנה דווקא באותו רגע האיום מכל איום, כאשר על כף המאזניים של מערכי הנפש הוטל שחור־היאוש במלוא כח־המחנק שלו — התנצנצה בבת־אחת תחושת הנצח הטבועה באומה רווית־סבל ועתיקת־יומין, ותחושת הנצח היא שהכריעה את הכף, כי אז נתחשלו דווקא רועי העדה, רבנים ואדמו״רים לעמוד באון ובגאון מול פרצופיהם של בני־השטן הנאצים ולעודד בדברי־כיבושים את המוני הצועדים לעבר הכליון.

וכזו עדותו של אחד מכלואי הגיטו, על אודות נאום־הפרידה המוזר של הרב דמתא (מתוך „ספר קובל״, פרקי הזכרונות של בן־ציון שר):

„בתוך ההמון הרב נמצא גם הרב נחום משה׳לה, הי״ד. הוא ביקש להגיד כמה מלים ליהודי העיר ברגעים האחרונים... בקול חנוק מדמעות אמר הרב: ‚יהודים יקרים, אני רואה לנגד עיני שחיטה נוראה, שכמוה טרם ידע עמנו. נחשול דמים עומד לטבענו. עשרה דורות מאדם עד נח ועשרה דורות מנח עד אברהם. כל דור השאיר שריד וזכר, והבן התפלל לעילוי נשמת אביו. אנו אומללים מכל דורות היהודים שקדמו לנו, כי שוחטים את כולנו, את נשותינו, ילדינו ועוללינו. איש לא יבוא להשתטח על קברותינו, איש לא יאמר ‚קדיש׳ עלינו, איש לא ינצור זכרוננו בלבו. נרנו כבה, כולנו נרד, עוד מעט, לבור אפל׳.

„והמשיך הרב ואמר: ‚משה רבינו עליו השלום, כשנחתם עליו גזר־הדין, ביקש מרבון העולם, שיניחהו כחיות השדה שהן אוכלות עשבים, או כעוף הפורח בארבע רוחות העולם, אנא ה׳, השקיפה ממעון קדשך הביטה וראה... אנו חטאנו, בנינו פשעו, אולם כרובים אלה, תינוקות אלה, מלאכים זכים וטהורים אלה, מה חטא חטאו?... יהודים, אנו עולים על ‚קידוש השם׳. נתאחד כולנו כאיש אחד. נלך לקראת המוות בלב שמח. הרגע הנורא עבור יעבור, והא־ל מלא רחמים השוכן במרומים, ימציא מנוחה נכונה לנשמותינו בסתר כנפיו׳ — — —״.

במחנה־ההשמדה אושוויץ — היה זה האדמו״ר מבויאן, רבי משה׳ניו פרידמן, אשר עודד את היהודים והסיח את זעמו וקללתו במרצחים (מתוך הסקירה התיעודית „תנועת החסידות בתקופת השואה״, ספר הבעש״ט, בהוצאת מוסד הרב קוק):

„בימים אלה דפדפתי בקומפלט של ‚בלעטער פאר געשיכטע׳ (דפים להיסטוריה החדשה), הבטאון הרשמי של המכון היהודי בפולין לחקר ההיסטוריה, אשר נמצא תחת פיקוח הקומוניסטים, להפתעתי מצאתי תיאור נוגע ללב על רגעיו האחרונים של אחד האדמו״רים הידועים, הצדיק רבי משה׳ניו פרידמן מבויאן, שמקום־מושבו האחרון היה בקראקא. המחבר האלמוני, אשר מחברת רשימותיו נמצאה לאחרונה במקרה בעת עבודות־החפירה בשדות אושביץ, מתאר כיצד רבי משה פרידמן מבויאן, ‚דמות פטריארכאלית׳, ניגש אל ה‚אובר־שטורם־פירר׳, ראש פלוגת ההשמדה הנאצית ונשא באזניו נאום נרגש בגרמנית: **‚אתם רוצחים ארורים! עם ישראל יחיה לנצח!...׳** לבסוף סיים את דבריו בקריאה נרגשת של ‚שמע ישראל׳. כותב היומן, אשר לפי נוסח דבריו נראה כי איננו דתי, מוסיף שורות אלו: ‚זה היה רגע נעלה, שאין לו השוואה ודמיון במציאות. זה מאשר את העצמה הרוחנית של היהודים׳...״

ד.

אחד משיאי עוז הרוח היהודי — ההתמסרות בתוך עיצומה של סופת־ההשמד למסורת המפוארת של כבוד המת

ואולי מן הדין לראות כאחד משיאי הגבורה הנפשית של היהודים שנלפתו בתוך צבת־הכליון — את המאמץ הזה ואת ההתמסרות הזאת שהוכיחו והפגינו היהודים בעיצומה של סופת־ההשמד הנאצית לשם קיומה של מצוות הקבורה.

מכיוון שעל רקע רווי־קדרות כזה של המציאות הזוועתית בגיטאות ובמחנות, עת הרוצחים והמשטינים הנאצים טרחו כל־כך לחלל את צלם האלקים שבאדם ולהשפיל את כבוד האדם עד הדיוטה התחתונה ממש — נשארו היהודים על אף הכל ולמרות הכל נאמנים לעקרון הגעלה של כיבוד המת והתמסרות אין־קץ ברוח המסורת המפוארת של החברה קדישא.

לא בנקל לתאר ולשחזר אותה אווירת השכול והאבדון שהשתררה בגיטאות; אוירה שעלולה היתה לשתק כל שמץ של רגש אנושי וכל תחושה כלשהי של כבוד עצמי; אווירה שטישטשה כליל כל גבול וכל קו־מעבר בין החיים, ספוגי־הגועל ומוכי־החלחלה ולבין המוות, שארב בכל רגע ומכל צד ושנראה בפשטות גמורה כמעשה גואל.

ועם כל זה — התמסרו היהודים לשמור על צלם האלוקים שבבן־אדם וסיכנו את עצמם לעסוק ולהתעסק במצוות הקבורה בנסיבות מוזרות עד בלי די.

אחד משרידי הגיטאות מעלה את התמונה המחרידה הזאת, עת השתוללה מגיפת־המוות שהפילה בכל יום ויום הרוגים למכביר, עד כדי כך, שאנשי החברה קדישא לא הספיקו לקבור את המתים כולם (לפי „פנקס לודמיר״, בפרקי „יומן היגון״ מאת משה מרגלית):

„הלילה בשכבי לישון על הרצפה לא יכולתי להרדם. האסון שקרה לכל משפחתי גזל את שנתי...

„לא פעם תארתי לי בדמיוני הילדותי איך ייראה בבית אם באחד הימים יהרג אחד מבני משפחתנו. אך מעולם לא העליתי בדמיוני להישאר גלמוד מבלי הורים, אחים אחיות. כאילו הושלכתי בודד מאניה שנטרפה בלב־ים לצוק סלע. כרגע עלי לעמוד בודד מול אותם הגלים, הרוצים להשמידני ולהורידני תהומה...

„דודי משה המתגורר אתנו חולה אנוש. במשך

השבועיים בהיותו בבונקר ובסבלו רעב הוחלש במידה כזו עד שאין בכוחו לרדת ממיטתו. מיום ליום כוחותיו דלים. רגליו וידיו נפוחות. מפאת העדר רופא אין אפשרות לעזור לו...

„הוא נופח את נשמתו. איש מאתנו אינו בוכה. השבועות האחרונים שעברו עלינו חשלונו עד שאין זה עשוי לזעזע את לבותנו. כולנו מקנאים בדודי מ. על שזכה למות במטתו וייקבר, מבלי לעבור את העינויים שהגרמנים מבצעים לפני הרגם את האנשים...

„שלושתנו מורידים את המת ומשכיבים אותו על הרצפה... יצאתי לחפש אחר אנשים שיסכימו להוביל לקבורה. אנשי ‚החברה הקדישא' עסוקים מעל לראשם... עשרות מתים והרוגים מתגוללים זה כעשרה ימים ויותר, מבלי שהגיע תורם להקבר ואנו רוצים כבר לקברו...

„ארבעה שכנים התנדבו לעשות ‚חסד של אמת' עם דודי שמת אתמול. על אלונקה אנו שמים את המת וארבעת האנשים נושאים אותו למקום הקבורה. החל מפרוץ הפוגרום, נאסר על היהודים לקבור את מתיהם בבית־הקברות היהודי, ההולך ונהרס ע"י הנאצים...

„אחר האלונקה הנישאת בידי ארבעת האנשים צועד רק אני — כשאֶת־חפירה נתון בידי.

„בחצר בית־הספר ‚תרבות' לשעבר, שבו סודר בית־קברות ארעי, נמצאים כבר שלושה קברים. אלו הם מתים שנמצאו הרוגים בגיטו וקברום פה. לא הרחק מהקברים הללו מורידים את המת על הארץ. האנשים הולכים לדרכם, אחרי שגמרו את עבודתם העיקרית — להביאו לכאן. עכשיו אני מתחיל בעבודתי. באֶת שבידי אני מתחיל לחפור אט אט בור צר וארוך. בכל כוחי אני מגלגל את המת לתוך הקבר... על אף שאין איש מסביבי ואין עשרה אנשים שיהוו ‚מנין' אני מוצא משום־מה לנחוץ להגיד ‚קדיש' בעמדי על הקבר הפתוח — — —".

כך טולטלה משקולת־האימים בתוך הגיטאות — בין מוות מהיר מתוך מעשה הרג ורצח ולבין גוויעה איטית מתוך מגיפת־כפן ואפסות־החיות.

כך צעדו היהודים הנידונים „בדרך האחרונה" אל מחנות־ההשמד

ישישים עם נערים, אנשים נשים וטף, אמהות על ילדיהן, סבתות עם משפחותיהן, כולם כולם — ותו־המות שליווה אותם היה „מגן דוד"

משטר־המרצחים הנאצי שהתעלל באכזריות ביהודים החיים, התחכם גם להתנקם בכל מיני המצאות שטניות ביהודים המתים — והנה עדות מהימנה מגיטו קובנה (לפי ל. גורפינקל — קובנה היהודית בחורבנה, בהוצאת „יד ושם"):

„— — — המתים נקברו בבית הקברות שהוקם בגיטו גופו... גיטו קובנה היה הגיטו היחיד בליטא שבית־העלמין שלו היה בתחומו ולא היה צורך להוביל את המתים לבית הקברות מחוץ לגיטו, כמו שעשו בגיטאות ווילנא ושאבלי. מקום קבורת המתים בגיטו נקבע על־ידי ועדת הבריאות של העירייה הליטאית — בשכנות קרובה לבורות האשפה... הגרמנים הזהירו באזהרה חמורה לא להציב מצבות על הקברים, אף לא ציונים מעץ, הם גם הורו, שיש ליישר את האדמה שלא ישאר כל סימן של קבר... אחרי השתדלויות מרובות התירו לסמן את הקברים במספרים...

„בראשונה לא היה ארון להוביל בו את הנפטרים לקבורה... לכן היו משתמשים בעגלה רגילה. היה בדבר משום בזיון המת, אך אחר־כך הרשו הגרמנים להביא ארון אחד של ‚חברה קדישא', מבית העלמין היהודי שבעיר, ומאז היתה להלוויות צורה נאה יותר... אבל הדבר לא ארך זמן רב, כי ביום אחד אסרו הגרמנים להשתמש בסוסים להובלת הנפטרים לבית־הקברות. לפי דבריהם נועדו הסוסים למטרות „פרודוקטיביות" יותר. מאז נאלצו לשאת את המתים עד בית־הקברות באלונקות. למטרה זאת הוקמה ‚חברת נושאים', של אנשים בגיל גבוה, שלא היו חייבים בעבודות הכפיה. ‚חברה קדישא' מיוחדת טיפלה בכל ענייני הקבורה ובית־העלמין — — —".

והאמת ניתנה להיאמר, שאמנם נמצאו אנשים בתוך הגיטאות ועליהם גם נמנו לא מעטים מבין ראשי ה‚יודען־ראט' (‚המועצה היהודית' בפיקוח הנאצים), שנסתמן אצלם בנסיבות המציאות הזוועתית כל־כך יחס של אדישות ושיוויון־נפש למסורת היהודית המפוארת של כבוד־המת.

ואכן מתוך עיון בתעודות אוטנטיות מתוך חיי הגיטו ופעולות ה‚יודען־ראט' מתברר עד היכן קשה היה בתנאי האימים הללו לדאוג למען קיום של מסורת מנהגי הקבורה.

וכדאי להציג מסמך אופייני אחד על אודות התכתבות בין רב העיר עם אנשי ה‚יודען־ראט' (מתוך ספר הזכרונות של קופל הולצמן: „יומן הקורות בגיטו בוריסלב"):

„טעות לחשוב שבגיהנום שחיו בו היהודים בימי הכיבוש הגרמני הוזנחו דיני הדת או שמיעטו להקדיש תשומת־לב לענינים שבפולחן. בחשאי היו מתאספים בבתי יהודים אדוקים שונים ומתפללים בהתמדה וביחוד בימי חג ומועד. כמה הרחיקו היהודים לכת בשמירת המסורת, תעיד חליפת־המכתבים הבאה בין הרב ד"ר אביגדור מדרוהוביץ, ובין היועץ לעניני דת שהיה בעל דעות מתקדמות:

‚אדוני היועץ הנכבד מאד!

‚לצערי הרב הגיעתני — בעל־פה ובכתב — תלונה על פעולותיך כיועץ דתי. בתור רב המחוז מוצא אני לנכון להזכיר לכבודו את דיני מסורתנו הקדושה וכן להעיר לכבודו אי־אלו הערות בתקוה שתשנה את יחסך לתפקיד הנ"ל... מר ק. שקדם לך במשרה זו, עשה הכל כדי לקיים קבורת־מתים בהתאם לדיני המסורת... נודע לי שכבודו מקל ראש בדיני תכריכים, כי כפי שהודיעונו אנשים מהימנים, במקרים רבים אין המתים עטופים כראוי בבד, דבר שלא יכופר לעולם.

‚אני מסיים בתקוה שלמרות מה שכבודו עבר על הלכות חמורות של המסורת — יואיל להבא לנהוג לפיהם.

בכבוד רב

ד"ר יעקב אביגדור

רב מחוזי'

‚במכתב־התשובה של נציג ה‚יודען־ראט' נאמר:

‚יסדנו וועדה המורכבת מנכבדי היהודים בעיר, שמתפקידם לדאוג להמצאת הקרשים הדרושים, לארונות ולקבורה. הוחלט להחרים את כל חומר העץ הנמצא בידי היהודים... כמו־כן ניתנו הוראות חמורות לאנשי ‚חברה קדישא' לקחת מבתי הנפטרים את כל החומר המצוי בהם, המתאים לקרשים לקבורה או לתכריכים...

‚כמו־כן אין אנו מקילים ראש בדיני־התכריכים. עשרות תופרות עובדות יומם ולילה, כדי לחבר חלקי לבנים שונים ולתפרם ליריעות המתאימות לתכריכים. אולם יחד עם זאת יקרה לעתים, שבגלל מיעוט הבד הנמצא בידינו, אין הגופות מכוסות כדבעי. הציבור היהודי בבוריסלב עושה כמיטב יכלתו גם בשטח זה, אולם יכולתו מוגבלת' — — —".

ואכן, יכולתם של אנשי הגיטאות היתה מוגבלת למדי כי הרעב הנורא הפיל חללים לאין ספור; המגיפות השתוללו באין מעצור; והצפיפות בגיטאות הדחוסים, שהושלכו לתוכם גלים גלים של יהודים מגורשים מאותם המקומות, שהוכרזו עוד בשלב מוקדם בתור „יודן־ריין" (מטוהר מיהודים) החריפו בהרבה את המציאות הזוועתית ללא נשוא. ובכל זאת טרחו ועמלו אנשי חברה קדישא לעמוד על משמרת הקודש (כפי שזה מתואר בספר־יזכור של קהלת ווישיגרוד בפרקי־זכרונות של שריד הקהילה מזמן שהותו בגיטו נובידבור):

„רבים מאנשי ווישיגרוד גורשו לנובידבור. בגיטו רעבו ללחם, וכך מרעב ומצפיפות פרצה מגיפת הטיפוס ואנשים מתו לעשרות. — משנתרבו מקרי המוות יסדנו „חברה קדישא", בת שלושה חברים, מאנשי ווישיגרוד, כל יום היה צריך לקבור שנים־שלושה מבין המגורשים שלנו... בשכנותנו התגורר הרב מלובאנצ'ין, שסידר „מנין" חשאי בביתו, במסירות נפש והתפללו שם אנשי ווישיגרוד ואמרו „קדיש" על החללים".

ומי מסוגל להעלות על הדעת את חוויות־הבלהות, אשר להן היו נתונים דווקא אלה מבין אנשי חברה־קדישא וכן מבין אותם הקברנים שהתנדבו במיוחד לעסוק במצווה זו, בתוך אופל הגיטאות? וזה מתייחס לאו־דווקא למאמצים של הסתכנות ומסירות־נפש, כי אם לאותן

המסורת היהודית המקודשת של כבוד המת לא נשתכחה אף בעיצומה של סופת־האבדון

זה ציור־הווי מקורי שנעשה בתוך מחנה־הריכוז של טרזיינשטאדט — התמונה מראה את עגלת־המתים העמוסה ארונות למכביר, שעה שנפתח עבורה שער־היציאה מתוך צינוק־ענק זה. אולם המלווים ובראשם „רב" וגם „חזן" בלבושי־שרד נעצרים אל מול השער וקפאון היאוש והאימים נשקף מכל ישותם.

הנסיבות המיוחדות שנוצרו עם מהלכו של מסע־ההשמד הנאצי, כפי שהן מתוארות על־ידי פרטיזן מניצולי השואה (מתוך עדותו של זאב רבונסקי ב„מגילת קורניץ"):

„— — — ידענו, יש בעבודתנו האיומה משום מצוה, שכן מביאים אנחנו לקבר־ישראל את יקירינו, בכוחותינו האחרונים התחלנו לאסוף את שרידי הגוויות ולשימן בתוך בור אשר חפרנו. אפשר היה לזהות, אי־פה־ושם, לפי קרעי הבגדים שנותרו, את שם המת.

„אני ידעתי, כי במקום זה נמצאה גם אחותי היקרה, חנה'לה... אולי אמצא איזה שריד ממנה ואביאה במו ידי לקבר־ישראל. אני מחפש בין בלואי הבגדים. הנה כבר הכרתי יהודי אחד מסמורגון... שעבד יחד אתי במלאכת

הצבעות — הכרתיו לפי פרוותו הקצרה והקרועה, לפי מגפי הגומי והמכנסים שהיו מלאים כתמי סיד וצבע... קברתי אותו.... ופתאום — חנה'לה שלי! — — — גופה היה בלי ראש ובלי ידים... לפי מעילה הכחול הכרתיה. המעיל קרוע היה ומגואל בדם — גם את החגורה הכרתי. עתה לא היה בי כבר כח להבליג. נפלתי לארץ... התחלתי לקרוע את בגדי, לתלוש את שערות ראשי ולהתייפח בקולות־אימים... כמעט שדעתי נטרפה... הייתי כל־כך תשוש, כי בשובנו, לא יכולתי להניע את רגלי וחייבים היו לתמוך בי, וכך הגענו אל המחנה — — —".

ולאחר מכן, אף בשלב האיום ביותר של מלחמת־ההשמד הנאצית שעה שרבבות ומליוני יהודים הובלו

בדרכם האחרונה למחנות־ההרג וחצרות־הרצח, לא פסקה חרדתם של יהודים לכבוד המת ולקיום מצוות קבורה בנסיבות כל־כך מבעיתות, שאין להעלותן כלל על הדעת.

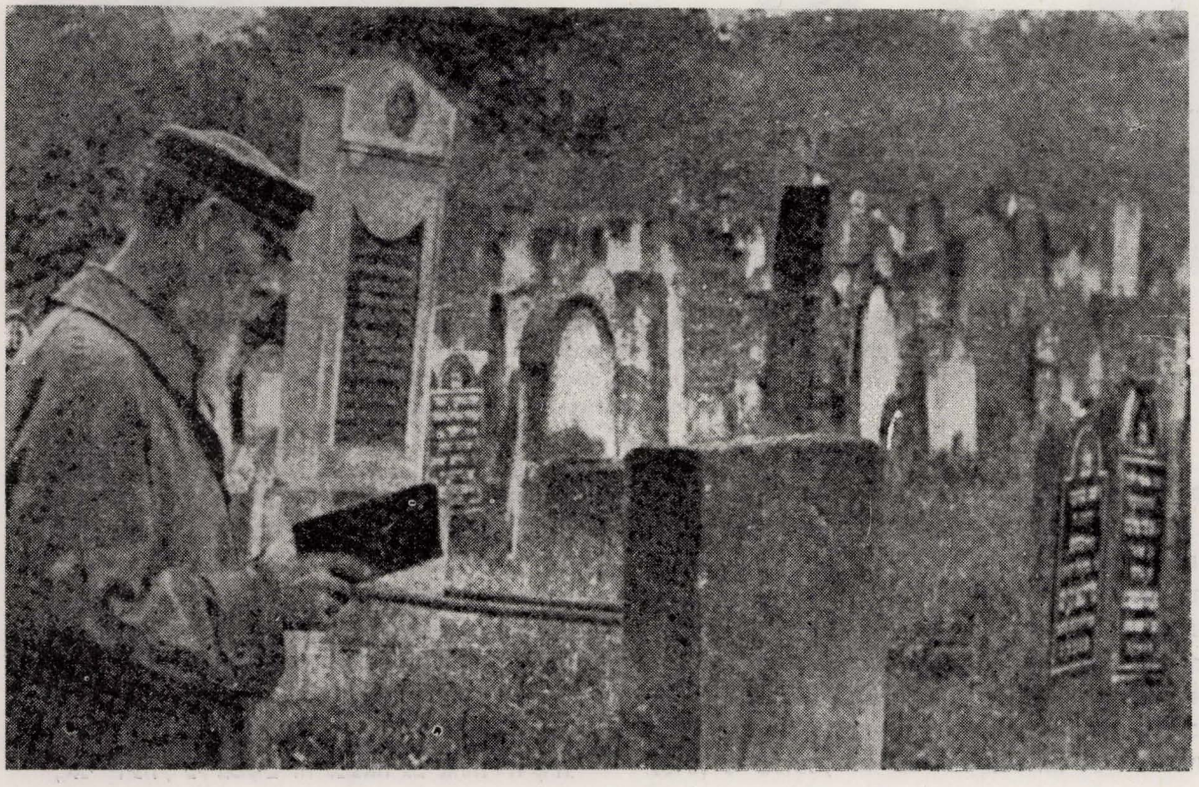
הסופרת המשוררת נעמי ויינקלר, ממונקאץ', שנתפרסמה לפני השואה ביצירותיה הספרותיות בשפה ההונגארית מעידה בפרק־זכרונות משלה מתקופת האימים (מתוך „ידיעות יד ושם", קובץ 37):

„את השבר הרוחני של היהודים שהוגלו למחנות המוות הגדילה במידה מרובה העובדה, שלא רק שהיו שם משוללים כל זכות אדם ואזרח וכל חיי תרבות. אלא שניטלה מהם גם האפשרות למצוא נוחם ומנוחת־נפש מתוך קיום המנהגים הדתיים והמסורתיים. אולם התחושה בלב האדם המעוררת את האמונה באלוקים ואת הנאמנות למסורת יצרו גם בנסיבות הנוראות האלה מידת־מה של הווי־חיים מסורתי...

„החובה המעציבה והמדאיגה של קבורת־מתים היתה גם־כן מוטלת עלינו — במחנות הנשים. במחנה טורן איבדה את עצמה לדעת נערה צעירה, גופתה הוצאה מן הנהר. ואסירות המחנה סידרו עבורה „טהרה" וכל אחת מחברותיה נדבה חתיכת בד (שנחתכה מלבנים נקיים), כדי להלביש את הגוויה, וכך הושמה הגוויה בקבר... אחרי שנערכה תפילה על־יד הקבר ישבו „שבעה" על הקרקע במשך שעה אחת ובצריף הודלקו נרות־נשמה..."

הסופר והחוקר ד"ר מאיר (מארק) דבוז'צקי, מראשי המתמסרים לחקר השואה, מספר ומעיד בספר־התיעוד שלו על „המחנות באסטוניה" כדברים האלה:

„במחנה קלוגה, עם מקרי־המוות הראשונים, כאשר שלטונות־המחנה פקדו להוציא את הגוויות אל היער הקרוב, לשם שריפה, התארגנה אצלנו קבוצת „קדיש זאגער"ס (אומרי־קדיש), שהיתה מתגנבת בשעות הלילה בחשאי אל המקום שהיתה מונחת גוויתו של האסיר, ואמרו „קדיש" אחריו, בטרם נלקחה הגוויה לשריפה... בין אומרי־קדיש היו יהודים דתיים וסתם יהודים. הטקס של „אמירת קדיש" היה כרוך בסכנה, אולם אלה שסיכנו את עצמם היו אומרים: „אם אין באפשרותנו לשמור על כבודו של האסיר החי, בל נמנע מהאסיר המת את כבודו האחרון"... גם אלה מבין האסירים, שחינוכם לא היה דתי ושלא קיימו בעצמם תפילות וטקסים דתיים בתנאי המחתרת, השתדלו במידת יכולתם לסייע לקיים את התפילות והיו גם לעתים תכופות מצטרפים ל„מניינים" שאורגנו כדי לאפשר לומר „קדיש" לעת התפילה בציבור"———

הגשר היהודי מן ההווה אל חיי הנצח

בכל מנהגי הקבורה והאבלות ובכל המסורת היהודית המסועפת והמגוונת בנושא של כבוד המת מורגשת החוויה המכרעת של האמונה בהשארת הנפש ובחיי הנצח

חזיון ג׳:

נקמת השטן - הפשע הנאצי הכפול להכרית את זכרם של מיליוני היהודים שחייהם נכרתו במחנות־החיסול

„מי יטהר אותנו לאחר המוות?״
(זעקה יהודית חנוקה מול תאי־הגאזים בטרבלינקה, לפי עדותו של קצין הס״ס קורט גרשטיין).

„הבה ונפגש יחד בענני־העשן של ארובות הכבשנים״
(אימרת־כנף עוקצנית נואשת שהתהלכה במחנה־ההשמדה המרכזי אושביץ־בירקנאו).

היכן מקום־קברותיהם של ששת מיליון הקדושים, אשר הועלו על המוקדים אך ורק בעוון היותם יהודים; בעוון הזה שהיו צאצאי אברהם יצחק ויעקב, אשר הביאו לעולם את בשורת האמונה הצרופה והעניקו את מורשת הצדק והמוסר לאנושות כולה?!

אם תרצו — הרי התשובה היא קצרה ואף ברורה בתכלית.

כי את השאלה צריך בעצם לנסח במהופך: איה המקום אשר בו לא נשפך דם יהודי? הלוא דמם של היהודים ניגר ונשפך על־פני זירת אירופה כולה. כל יבשת אירופה כולה היתה לארץ־גזירה ואדמת־הפקר צמאה־לדם של כל מי אשר אם יהודיה הביאתו לאור־העולם. בימת הגרדום השתרעה במרחב אירופה כולה, מן הקצה אל הקצה; מכל ארבע הפינות — בצפון ובדרום, במערב ובמזרח.

ואם תרצו — התשובה מורכבת בהרבה ואף מגוונת לא במעט.

בהתאם לסקר הממצה, שהוכן במיוחד עבור „האנציקלופדיה העברית״ (ראה: „האנטישמיות בגילויה הנאצי״, כרך ד׳) נמשכה השמדת־הבזק ההמונית של יהדות אירופה במשך כ־4 שנים, כי היא נפתחה למעשה באותו בוקר של התקפת־פתע הנאצית על רוסיה הסובייטית ביום ה־22 ביוני 1941 ונסתיימה רק עם כניעתם המוחלטת של צבאות הנאצים ביום ה־8 במאי 1945.

ואשר לצורותיו של מבצעי־הרצח המאורגן — מסתכמת התמונה כך: (א) יריות בהמון וטבח גלוי וישיר על־יד בורות־קבר ענקיים, שהוכנו בשורה ארוכה של ישובים יהודיים באיזורי־הכיבוש ברוסיה, כולל פולין המזרחית וכן הארצות הבאלטיות; (ב) גירושים כלליים ושיטתיים מתוך כל המדינות הכבושות או המשועבדות אל הנאצים באירופה המערבית, המרכזית והדרומית־מזרחית — לרבות כמובן את גרמניה גופא — „בכיוון אל המזרח״; (ג) הקמת מספר מחנות־השמדה, שהותקנו בכוונה תחילה בנקודות־צומת נוחות, על מנת להקל על הסעת „רכבות המוות״ לפי לוח־זמנים קבוע ומדוייק, ללא הפרעות.

ואכן, נעשה נסיון רציני לסקור ולסכם את מספר קרבנות היהודים, אשר רוכזו באורח שיטתי במחנות־הרצח ההמוני ושם מצאו את מותם בתאי־הגאזים ובתנורי־הקרמטוריונים — ועשה זאת החוקר המוסמך במקורות התי־עוד הנאצי ליאון פוליאקוב (באוסף התיעודי שלו: „הרייך השלישי והיהודים״). מאזן־ההשמדה של היהודים, שנרצחו במכוני־ההרג המרכזיים מסתכם כך: בסיס ההערכה הוא, כי שליש מהקרבנות היהודים, היינו לערך 2 מיליון, נספו בכל מיני נסיבות אחרות של משטר־הרצח הנאצי, במיתות שונות ומשונות, לרבות מרעב ומגיפות):

1. **אושביץ** — בהתאם לעדותו המוסמכת של המארגן והמפקד הראשי בגדול שבמחנות־ההשמדה, כפי שנמסרה לעת משפטו בפני בית־הדין הפולני בקראקא — נרצחו שם לערך 2.500.000 יהודים;

2. **טרבלינקה** — בהסתמך על הערכות מדויקות, המבוססות על לוח־מסעות מפורט של רכבות־הגירוש, שנתגלה בארכיון נאצי סודי — מצאו שם את מותם 700.000 יהודים;

3. **בלזיץ** — אשר כמקור העיקרי להיקף מבצעי־הרצח במחנה זה משמשת סקירתו של קצין הס״ס ד״ר קורט גרשטיין, שביקר שם בשנת 1942, עם הפעלת התכנית להרעלה המונית בתאי־הגאזים — נספו שם לערך 600.000 יהודים.

לפי סיכום זה יוצא, שרק ב־3 מחנות אלה הושמדו לערך 3,8 מיליון יהודים, ועליהם יש להוסיף עוד מספר מחנות־הרג בהיקף יותר מצומצם, כגון: מיידאנק, סוביבור, חלמנו ועוד.

ודא־עקא — לאור סטאטיסטיקה זו ברור בהחלט, כי רובם המכריע של קרבנות היהודים הומתו והועלו על הגרדום במחנות־ההשמדה המרכזיים. הווה אומר, כי זירות־הרצח ומקומות־הגרדום של יהדות אירופה מסומנים בדיוק נמרץ על המפה. וכעת די להעיף עין ולסקור אף במבט חטוף על מה שהתחולל והתרחש באותם מקומות־ההרג בתקופה שלאחר־השואה, כדי לדעת ולהכיר את האמת המדהימה והמזעזעת, כי אותה שאיפה נאצית שטנית, שנתקפלה במושג „ידוניין", בוצעה והושלמה באורח מכאיב ואף מביש גם על־ידי מתנגדי הנאציות ומנצחיה! מתוך מטרה שקופה — כי איך אפשר להבין אחרת — את הנסיונות לטשטש את זהותם של מיליוני הקרבנות היהודים שנפלו כיהודים ולהכרית את זכרם של אלה, אשר חייהם נכרתו על לא עוול בכפם?!

והתעודות והעדויות — הנה הן לפנינו.

אושביץ

כלום יש צורך להגדיר — אף בציון זוועתי כלשהו — את כל מה שמקפל בתוכו צליל אימתני וסיוטי זה: „אושביץ"?! וכלום נמצא בשפת־אנוש הגדרה שטנית כגון זו, שתוכל להכליל בקרבה את כל מה שהוכנס והושקע ואף הוגשם במוסד מפלצתי זה? — ונדגיש זאת במפורש: במוסד גרמני־נאצי מקורי זה! — שייחרט לנצח בדברי ימי אנוש תחת הציון: „אושביץ"?!

בדו"ח התיעודי משל עדי־הראיה, אסירי אושביץ שנצלו בנס, שני יהודים מתושבי צ'כוסלובקיה, אשר פירסמו את ספרם בצ'כית תחת השם: „בית חרושת למוות — אושביץ", הם עצמם חשו את הצורך הנפשי להתנצל על „היובש העובדתי" שבדיווח זה:

„— — — בדפיו של ספר זה לא תמצאו תיאורים אמנותיים ואף לא מחקרים מדעיים־מדיניים על אודות... הגדול בפשעים שבכל תולדות האנושות — זה תצלום פאקטאגראפי־תיעודי של חוויות־האימים במשך שתי שנים, מאחורי גדרות־התייל של מחנות־הריכוז באושביץ".

כאשר באה רשות־הזכרון הממלכתית הישראלית לשואה ולגבורה „יד ושם" בירושלים להוציא ספר תיעודי עז־רושם זה בתרגום עברי אוטנטי הקדימה מלים בודדות אלו לתיאור „דיוקנו של אושביץ":

„— — — אותה תופת ממוכנת אשר שמה אושביץ — הגדול והעצום בכל מחנות ההשמדה שהקימה גרמניה הנאצית — כבר יש עליה ספרות גדולה ועניפה, ומכל המינים: זכרונות, תעודות ומסות, דברים מבית־המשפט, מחקרים וסטאטיסטיקות, שירים וסיפורים..."

ביתר פירוט, אם כי בניסוח עניני ומאופק למדי, מוצג „הערך" אושביץ מעל דפי האנציקלופדיה העברית (כרך ג'), לאמור:

„אושביץ נתפרסמה פירסום עולמי בעטיו של מחנה הריכוז הגדול, שהקימו בה הגרמנים בימי מלחמת־העולם השניה, לשם רצח קר ומחושב... של מיליוני שבויים ואזרחים שלא מבני־עמם. משכת המכונים של הרציחה ההמונית באמצעות הרעלה בגאזים, שהקימו הנאצים בשטחיה של פולניה הכבושה בשנות 1939—1945 (אושוויץ, טרבלינקה, מיידאנק, בלזץ, סוביבור וחלמנו), הרי נתייחד מחנה אושביץ בשלושה דברים: (א) באורך תקופת פעילותו, שהתחילה ב־5 ליוני 1940, ונמשכה ממש עד התפרצותו של הצבא האדום לאושביץ ביאנואר 1945; (ב) באירגונו הטכני המושלם ובציודו המדעי המקורי, שהומצא ושופר בלא הפסק ע"י גדולי אנשי־המדע הגרמניים לצרכיו הישירים של מפעל ההשמדה ולשם ביסוסו של מדע־השמדה חדש ויחיד במינו; (ג) בניצול כוח־עבודתם של מיליוני־הנידונים תוך כדי תהליך השמדתם, ובניצול „משקי" מלא של מעשה־הרצח עצמו, כלומר: בעיבוד של גופות־הקרבנות, לשד־עצמותיהם, שערותיהם ואף של האפר המדושן שבכבשנים, נוסף על שדידת בגדיהם וכל חפציהם.

ביום 27 ביאנואר 1945 כבש הצבא האדום במסע־הנצחון המהיר שלו על פני אדמת פולין את מחנה אושביץ ומצא בו כמה אלפים של שרידים חיים, אשר 2,819 מהם נבדקו ונחקרו ארוכות ע"י ועדת־חקירה מיוחדת, שנתמנתה בפקודתה של הממשלה הסובייטית, בהרכבם של אנשי־מדע ומומחים ידועי־שם. הדו"ח שלהם, שנתפרסם רשמית במוסקבה בתחילת מאי 1945, תיאר את זוועת־אושביץ על כל נוראותיה.

כך נשתמרה מתופת־בלהות זה עדות חיה וכובשת, מכיוון שהמפקדים הגרמניים שהקימו והפעילו גיהנום זה עלי אדמות לא הספיקו להרוס אותו כליל על סף התבוסה הצבאית המוחלטת של גרמניה הנאצית, כפי שעובדה זו הובלטה בדו"ח הרשמי מטעם „ועדת־החקירה הסובייטית המיועדת לפשעי אושביץ:

„— — — לאחר שחרור שלזיה הפולנית גילו יחידות הצבא האדום את המחנה הזה — — — על סמך גביית־העדויות ובדיקות הרפואיות של 2819 אסירים במחנה אושביץ (אושווינצ'ים), אשר ניצלו על־ידי הצבא האדום, בהסתמך על התעודות הגרמניות שנתגלו במבנה, שיירי הכבשנים (קרמטוריונים) ותאי־הגאזים, שהגרמנים פוצצו לעת נסיגתם, ולנוכח הגוויות, החפצים ותעודות האנשים, שהושמדו במחנה זה, על סמך כל אלה — — —"

ובכן, מה קבעה אל נכון אותה ועדת־חקירה סובייטית עליונה, שהשתתפו בה מומחים רפואיים ומשפטנים רמי־דרג? היא קבעה בתכלית הקיצור, כי — „במחנה אושביץ השמידו הגרמנים ביריות, ברעב, בהרעלה ובעינויים נוראים למעלה מ־4 מיליון מאזרחי רוסיה, פולין, צרפת, בלגיה, הולנד, צ'כוסלובקיה, יוגוסלביה, רומניה, הונגריה וארצות אחרות... באושביץ נמצאו גם תאי־גאזים, גם משרפות, גם מחלקות לניתוחים וגם מעבדות — כל זה נועד להשמדת בני־אדם באופן איום. הגרמנים כינו את תאי־הגאזים: „בתי מרחץ מיוחדים". מעל לכניסה לתאי־הגאזים כתוב היה: „לחיטוי"; מעל לדלת: „כניסה לבית־המרחץ".

באופן כזה לא התעורר שום חשד אצל האנשים שהובלו להשמדה אל „בתי־המרחץ", במקום שהיו מחניקים אותם בגאז המרעיל „ציקלון".

ברם, מהי הנקודה המאלפת ביותר בתוך תעודה סובייטית רשמית היסטורית זו? הרי זוהי התעודה המקורית הראשונה על אופיים וכן על היקפם של מעשי־הרצח באושביץ. ואמנם במה היא מדהימה אותנו ממש? בזאת, שאף פעם לא הוזכר בדו"ח החקירה של אושביץ הציון הזה: „יהודים"!

הדו"ח הסובייטי מסתתר בצורה דיפלומאטית ערמומית תחת מסווה כגון זה: „אזרחי ארצות אירופה"... אך, מי היו אלה מבין מאות מיליוני „אזרחי אירופה", שנבחרו על־ידי הגרמנים במיוחד ובמכוון למטרה זו, של משלוח אל מוקדי המשרפות באושביץ? ועדת־החקירה הסובייטית כאילו לא יודעת ולא כלום על זאת! אם כי באורח משונה כאילו, הרי לשמות האסירים — אשר „הצבא האדום" הצליח לשחרר מבין שרידי אושביץ ואשר על עדותם מסתמך כתב־האשמה הנורא והאיום הזה — לשמות אלה יש איזה צליל מסויים ואף מוכר למדי — — —

הנה, למשל, מעתיק הדו"ח הרשמי, את עדויותיהם של כמה רופאים, שהיו בעצמם אסירי אושביץ. ומי היו אלה? „הכלואים לשעבר, שניצלו על־ידי הצבא האדום, הרופאים: ד"ר שטיינברג — מפאריס; ד"ר גורדון — מווילנא; פרופיסור גרוסמן — מיוגוסלביה; ד"ר וואלנ־שטיין — מברלין, ד"ר דה־ווינד — מהולנד; ד"ר אנה קפיך — מהונגריה — — —"

האם שורה שלימה של שמות כגון דא לא מספיקה לפענח את זהותם הלאומית הנכונה של כלואי אושביץ, ברובם המכריע?! ואם כן הדבר, הלוא הדו"ח מעלה עוד מספר עדויות מרשימות מפיהם של הניצולים.

„הכלואים לשעבר: יהודית קליין, מינה גארבמאן, יעקב שקורניק, דוד שרה'ס, שלמה דראגוב (מאיזור וורשה) והנריק טאובר (מעיר קשאנוב); שמואל אברמוביץ (מבוקארשט), דוד סורס (מסלוניקי), פרופיסור אפשטיין (מפראג), גיאורג קיטמן (מרומניה), מוריס שטאזמאן (מבלגיה), יעקב קניג (מהונגריה), גב' סופיה פלאקס (מקראקא), ועוד ועוד..."

כלום צריך להכריז ולומר, כי בשמות האלה מקופלת מלוא האמת האכזרית של אושביץ? ברם, הדו"ח הרשמי הסובייטי בחר משום־מה להתעלם כליל מכל זה.

הוכחה דראסטית עוד יותר מאלפת כלולה בעצם בדברי הפתיחה לדו"ח הסובייטי, בנוסח זה:

„עוד לפני שהצבא האדום שיחרר את אדמת פולין הגיעו לידי הועדה הממשלתית המיוחדת (לחקירת פשעי־

בית־חרושת למוות באושביץ שנתפס שלם ונתגלה בעוצם זוועותיו

התצלום מציג קטע מגדרות־התייל המחושמלות בצירוף עמדות־תצפית משוכללות, שהקיפו את המחנה העצום על כל מחלקותיו ומתקניו.

המלחמה) ידיעות רבות על קיום מחנה גדול בקרבת אושביץ, שהוקם מטעם הממשלה הגרמנית לשם השמדת שבויים סובייטיים — — —"

ככה זה? כזה היה יעד־ההשמדה של אושביץ?

ואולי מן הראוי לצטט את מה שקבע המפקד הנאצי הראשי באושביץ, רודולף הס, שנתפס ושהועמד למשפט בפני בית־הדין הפולני העממי (קרי: הקומוניסטי) שנערך בקראקא.

ביומן הווידוי שלו שנכתב בכלא של קראקא מציין זאת התליין הראשי מאושביץ בצורה ברורה וחד־משמעית:

„— — — ה,פיהרר' פקד לבצע את הפתרון הסופי של שאלת היהודים... אתרי־ההשמדה הקיימים לא יספיקו לצורך משרה זו. אושביץ נבחרה לשם כך. היהודים הם אויבינו הנצחיים של העם הגרמני ומוכרחים להישמד. כל היהודים, אשר נצליח לתפוס בידינו, יושמדו במלחמה זו. אם חלילה לא נצליח הפעם לעקור את הכוחות הביולוגיים של העם היהודי, יבוא יום והם יכלו את העם הגרמני..."

„באביב של שנת 1942 הובאו היהודים הראשונים משלזיה וכולם נועדו לחיסול..."

„היהודים, שנועדו למיתה, הובלו אל תאי הגאזים. גברים ונשים בנפרד. במלתחה להפשט הבגדים, הובטח ליהודים שהם נלקחים ל,חיטוי' וכי עליהם לתלות את הבגדים במקומות המתאימים, כדי שיוכלו למצוא אותם בצאתם החוצה... כאשר הכל היו בפנים, ננעלו הדלתות ודרך התקרה המנוקבת החל לזרום גאז „ציקלון" אביק. הגאז החל בפעולתו. מבעד לאשנב יכלו לראות, כיצד העומדים קרוב לצינורות הגאז צנחו מיד ללא רוח־חיים. אחרים, במרחק מה, פתחו בזעקה ונחנקו מחוסר אויר. הזעקה הפכה בין־רגע לחרחור קלוש וכעבור דקות מספר היו כולם מוטלים על הרצפה. אחרי 20 רגע לא נע יותר אף איש — — —"

ובנוסף להצהרתו האישית המוסמכת של מפקד אושביץ, כדאי אולי להעתיק עוד משהו מתוך התעודות והעדויות של „משפט אושביץ", שנערך בשנת 1964 בפני בית־הדין הגרמני בדיסלדורף, עת הובאו לפניו 22 מאנשי צוות־הפיקוד במחנה־אימים. והנה קטעים אחדים מתוך העדויות של ניצולי אושביץ (לפי הדיווחים של הסוכנות הטלגראפית היהודית, סט"א):

„— — — רופאה אוסטרית לא־יהודיה, ד"ר אלה לינגנס, מאסירות אושביץ לשעבר, שהיתה כלואה שנתיים במחנה בשל היותה פעילה במפלגה הסוציאל־דימוקראטית, מסרה בעדותה, כי בשנת 1944 הובאו למחנה אלפי יהודים מהונגריה. אנשי הס"ס שלחו אנשים כה רבים לתאי הגאזים, עד שהמשרפה היתה מלאה מדי, ולא הספיקה לשרוף את כל הגופות (שהומתו בתאי־הגאזים). אנשי הס"ס שרפו אז את הגופות במדורות תחת כיפת השמים — — —"

כזאת היא עדותה של אחת האסירות הלא־יהודיות, ביחס לזהותם של אותם „אזרחי הונגריה" שהובלו באלפיהם ישר לתאי־הגאזים.

והנה קטע משלים של עדות אחרת, מפי ניצול יהודי:

„בתיאור דראמאטי סיפר האנס פראנקטאל, מתושבי גרמניה לשעבר, כי 35 מבני משפחתו נשלחו בשנת 1943 לאושביץ, ועם סיום המלחמה נותרו רק שניים מהם בחיים — הוא ואחיו... כאשר נשלח לאושביץ היה בן 16, ומיד עם רדתו על רציף־הרכבת באושביץ הוא נבחר ב,סלקציה' יחד עם אחיו הצעיר, למען עבודה בבית־חרושת ,בונא' בתוך המחנה... כל יתר היהודים, שהגיעו עם המשלוח הועברו ישר לתאי הגאזים".

כזאת היא האמת של אושביץ — אולם הרי היא מחוללת ומסולפת בזדון עד עצם היום הזה!

אך רבים הם השותפים למזימת־סילוף זו. ועדת־החקירה הסובייטית קבעה את הקו בדו"ח הרשמי שלה — ושלטונות פולין הקומוניסטית טורחים להגשים בעקביות מלאה מדיניות סלפנית זו.

בחודש אפריל 1967 הוקמה אנדרטת־הנצחה באושביץ, המוקדשת לזכרם של מיליוני הקרבנות שנרצחו במחנה. ואיזה מאבק נמרץ ונואש נאלצו נציגי מדינת ישראל לנהל, במטרה להשיג לכל־הפחות מחווה סמלי כלשהו, כי בין הכתובות המופיעות ב־19 שפות על עמוד־האנדרטה באושביץ יוכללו בכל זאת אותיות עבריות?!

מתוך דו"ח מוסמך בעתונות הישראלית התקבל סיכום תמציתי על אודות המאבק החמור כנגד מסלפי האמת ההיסטורית של אושביץ (הציטוט לפי „מעריב" מחודש אדר תשכ"ז — משלהי חודש מרץ 1967, ימים ספורים לפני חגיגות האזכרה באושביץ):

„— — — הועדה הבינלאומית להנצחת קרבנות אושביץ פנתה בין היתר לממשלת ישראל בבקשה לתרום את חלקה להקמת האנדרטה... קודם־כל ניטש המאבק על אודות הקמת „ביתן יהודי", בצד יתר הביתנים הלאומיים שהוקמו באושביץ ושבה רוכזו מוצגים שונים וחומר תיעודי, הממחישים את סבלם של אסירי אושביץ מאזרחי כל מדינות אירופה... אשר ל„ביתן היהודי" לא רצו השלטונות הפולניים להתיר הקמתו בטענה, שאין מקום לביתן של „בני־דת מסויימת"... ובטח — טענו הפולנים — שאין מקום להקמת „ביתן ישראל", משום שמדינת ישראל כלל לא היתה קיימת בשנות השואה... אמנם ביחס לטיעון זה השיבו בשם ממשלת ישראל, שגם מזרח־גרמניה לא היתה קיימת כמדינה באותן השנים ובכל זאת הוקם „ביתן מזרח־גרמני" מיוחד באושביץ...

„ואשר לכתובת באותיות עבריות הושגה סוף־סוף הסכמה מטעם השלטונות הפולניים, כי אותה הכתובת עצמה המנוסחת ב־18 שפות תופיע גם בעברית, בלשון סתמית זו: „פה הושמדו בעינויים ובאכזריות ארבעה מיליון קרבנות בידי רוצחי־העמים הגרמניים — ת"ש—תש"ה; 1940—1945".

ככה סתם? „רוצחי עמים"?! אולם מי היה העם המיוחד הזה, אשר מיליוני בניו הובלו ללא־הרף ובשיטתיות

מלאה מכל קצוי אירופה בתוך „רכבות־מוות" מיוחדות עד לשערי אושביץ ?

בעתונות היהודית באמריקה נרשמה הערה רוויית־כאב זו, בשולי טקסי־ההנצחה באושביץ:

„עד מה עצוב הדבר, שלמרות העובדה כי רובם המכריע של הקרבנות באושביץ היו יהודים לא נאמרה תפילת ‚קדיש' לעת הטקס... השלטונות הפולניים הירשו לשאת תפילה, רק לאחר שנסתיים כל הטקס הרשמי של גילוי האנדרטה באושביץ, רק אז נאמרה תפילת ‚קדיש' על־ידי חברי המשלחת מישראל. כל הנואמים לא הזכירו אף במלה אחת את קרבנות ‚היהודים', ונציגי פולין דיברו אך ‚על השמדת העם הפולני'. נציג אחד מצרפת — היהודי רוברט ווייף מאנשי המחתרת במחנה אושביץ — הכריז על האמת הזאת, מי היו קרבנות אושביץ ברובם המכריע. אולם דבריו אלה לא תורגמו כלל לפולנית, מתוך כוונה ברורה..."

כך נחנקה ההיסטוריה האמתית על אודות קבר־המיליונים היהודי באושביץ — וכל מה שהורשה בפולין הקומוניסטית, הרי זה נתבטא בכך שהבטאון הקומוניסטי היהודי בלשון אידיש „פאלקס־שטימע" הכתיר את גליון ההנצחה בכותרת ראשית בנוסח זה:

„הקבר הנורא ביותר לעמנו,
אשר תמיד נזכור אותו — אושביץ".

הקבר הנורא הזה, קבר מיליוני יהודים קדושים הלוא הפך הוא כאילו ל„קבר אלמוני", קבר של קרבנות נטולי־זהות. ואם אמנם הולכים ומתרבים מבקרים רמי־המעלה הפונים אל אושביץ מתוך שאיפתם להביע את הזדעזועותם מהפשע הנאצי הזוועתי של „גנוסייד" (רצח־עם) — הרי טורחים שליטי פולין, אשר הם „המארחים" הרשמיים באושביץ, להתכחש כליל לטרגדיה היהודית.

כי הנה שני דו"חים שהופיעו מעל גבי העתונות הגרמנית והצרפתית (והועתקו בעתון „הארץ", בחדשי נובמבר ודצמבר 1970).

דו"ח מספר 1 — על אודות ביקורו של ראש־ממשלת צרפת על חורבות אושביץ.

אליהו מאיסי, סופר „הארץ" בפאריס, מבריק: „מנהיגים מערביים המבקרים בפולין נמנעים מלהזכיר במפורש, שקרבנות הנאצים היו יהודים. בדקתי אצל כמה פקידים מפמלייתו של ראש ממשלת צרפת, שאבאן־דאלמס, אם בשעת סיורו האחרון הוא הזכיר במפורש קרבנות יהודיים. התשובה היתה: ‚לא'. למשל: ‚כל זמן שאני הייתי קרוב לראש הממשלה, לא שמעתי אותו מזכיר את המלה: ‚יהודי'..."

דו"ח מספר 2 — מביקורו של שר־החוץ הגרמני וואלטר של באושביץ:

„באושביץ אין מצבה ליהודים... אפשר להתווכח, אם תרמו לכך שיקולים אידיאולוגיים של הקומוניזם בנוסח סובייטי או האנטישמיות הפולנית המסורתית, שקדמה לקומוניזם ושלא חוסלה על ידו... כך או כך, פולין מנסה למחוק מההיסטוריה את העובדה, ששליש מבני עמנו נרצחו על־ידי הגרמנים — בגלל היותם יהודים. עובדה מבישה היא שגם מיניסטר החוץ הגרמני, מר וולטר של, שביקר השבוע באושוויץ הקפיד היטב שלא להפר את קשר השתיקה הפולני, בקשר לשואה היהודית. אפשר היה להצטער לוא כך נהג שר חוץ של מדינה אחרת. אך נציג האומה שמעשיה הפכו את המלה „אושביץ" לשם נרדף לירידת האדם לשפל הבארבריזם — אינו יכול להרשות לעצמו לנהוג כך, כדי לזכות באהדת מארחיו... דווקא בהיותו שר־חוץ גרמני, חייב היה לדבר על היהודים באושביץ — גם אם הדבר לא היה מוצא חן בעיני הפולנים — — —".

אושביץ — בית־קברות „אלמוני" למיליוני יהודים שהושמדו שם

ועדת החקירה הממשלתית הסובייטית, שפירסמה את הדו"ח הרשמי על זוועות אושביץ וכן שלטונות פולין הקומוניסטית שהפכו את מחנה אושביץ למוקד תיירות בינלאומי, טרחו הרבה לסלף את זהותם היהודית של קרבנות אושביץ, ורק פינה אחת קטנה נשארה בתוך ביתני המחנה העצום, שבו הוצבה לאחר מאמצים בלתי פוסקים מצד יהדות העולם — אבן־מזכרת צנועה בשלוש שפות לזכר מליוני היהודים שנספו שם.

מיידאנק

את מחנה־ההשמדה במיידאנק, ליד לובלין, אין להשוות בהיקפו לאושביץ — אולם מידת הזוועה ומטען הבלהות שנקשרו אל השם הזה: „מיידאנק" נבעו מכך, שמחנה זה נחשף עוד בחודש אוגוסט 1944, מספר חדשים בטרם נתגלה אושביץ.

ואף זאת לדעת, שבמיידאנק נתפסו מכוני ההשמדה עוד בתוקף פעילותם: המשרפות עם תאי־הגאזים עדיין עמדו על תלם; מאות מיכלים של אדי־הרעל מסוג „ציקלון מספר שתיים" נמצאו במצב „הכן" במחסנים; וערימות לאין ספור של חפצים שנשדדו מאת הנרצחים — בגדים לבנים, נעלים, משקפיים ואפילו צעצועי־ילדים — נמצאו כשהם מסודרים וממויינים לשם ניצול בתור „משלוחי־שי" מתוך שלל־הרצח עבור אזרחי גרמניה.

מעשי־האימים של המחנה במיידאנק נחקרו מטעם ועדה פולנית־סובייטית משותפת, ואותה מגמה שציינה לאחר־מכן את הפרסומים של אושביץ — כלומר להעלים עין מן הטראגדיה היהודית הנוראה ולהתכחש לזהותם של קרבנות מסע־ההשמד הנאצי — באה כבר על ביטוייה בדו"ח הרשמי על אותו מחנה־הרג, שנתגלה לראשונה.

בדו"ח הרשמי הוגדרה המטרה העיקרית של מחנה־השמד זה, בניסוח מעורפל ומטעה כזה:

„— — — **השמדה המונית של האוכלוסיה האזרחית בארצות אירופה, ובפרט של פולין והשטחים הכפופים של ברית־המועצות, זו היתה מדיניותה של גרמניה ההיטלריסטית, אשר נבעה מהתכנית לשעבד ולהשמיד את החלק המתקדם והפעיל של העמים הסלאביים** — — —".

ככה זה? חודה ועוקצה של תכנית־ההשמד הנאצית הופנו „כנגד העמים הסלאביים"?!

אין לומר, שועדת החקירה הפולנית־סובייטית הצליחה בנסיונה זה, לטשטש את אופיה ומהותה של מלחמת־ההשמדה הנאצית כנגד הגזע היהודי. בהקשר אחר מודה דו"ח זה עצמו, כי — „מחנה מיידאנק שימש גם בתור המקום להשמדה גמורה עד האיש האחרון של האוכלוסיה היהודית". וכך אמנם ניתן לחשוף את האמת הנוראה כמות שהיא, מתוך כמה עובדות ופרטי־עדויות הנכללים בדו"ח.

מצד אחד מדגיש הדו"ח כי זו היתה, כאילו המטרה הראשית של המחנה במיידאנק — לרצוח את שבויי־המלחמה הסובייטיים, וכן את השבויים מן הצבא הפולני: „— — — קורות הדמים של המחנה הזה מתחילות ברצח המוני של שבויי מלחמה סובייטיים, שנעשה על־ידי אנשי ס"ס... שבויי המלחמה מהצבא הפולני נרצחו אף הם..."

ואילו מתוך העדויות מתקבלת המציאות בבהירות־יתר: „העד רזניק מספר — כך נאמר בדו"ח — כי ביאנואר 1941 הטעינו אותנו — כארבעת אלפים יהודים שבויי־מלחמה — בקרונות ושלחו אותנו בכיוון מזרח... הביאו אותנו ללובלין — מהקבוצה הזאת של 4 אלפים נשארו בחיים רק אנשים בודדים, שנמלטו ממחנה מיידאנק..."

ושוב מציין הדו"ח הרשמי של מיידאנק:

„— — — באביב של שנת 1942 הובאו בבת־אחת למחנה 6000 איש — והם נרצחו ביריות במשך יומיים... ביום ה־3 בנובמבר 1943 נהרגו במחנה 18,400 איש. מהמחנה עצמו נלקחו 8400 איש וכעשרת אלפים הובאו מהעיר (לובלין) וממחנות אחרים. שלושה ימים לפני הרצח ההמוני הזה נחפרו בשטח המחנה מאחורי המשרפות תעלות עמוקות. ההרג ביריות התחיל בבוקר ונסתיים מאוחר בערב... על הגוויות היו שופכים שכבה דקה של עפר וכעבור 2־3 ימים היו מוציאים אותן משם ושורפים אותן, במשרפות או על מדורות... הגרמנים העמידו בשטח המחנה רמקולים אדירים, והיו משמיעים בהם במשך כל היום מוסיקה עליזה, כדי להחריש את הד היריות ואת זעקות הקרבנות — — —".

ואכן, מי היו אלה הקרבנות? האם אמנם הציגו אלה את „העילית של העמים הסלאביים", כפי הגדרתו של הדו"ח הסובייטי־פולני?

הכתב הצבאי הבריטי פאול וינטרטון, שליווה את הצבא הסובייטי במסעות־הכיבוש בפולין דיווח אז במפורש בתוך „ניוז קרוניקל" (מחודש אוגוסט 1941): „מחנה־ההשמדה במיידאנק נועד בראש וראשונה ליהודים — ואכן התעודות האישיות של הנרצחים, שנתגלו במחנה היו רובן של יהודים — — —".

בדו"ח מיוחד שהועבר בדואר המחתרת מאת „הועד הלאומי היהודי בפולין", אל הממשלה הפולנית בגולה, שישבה בלונדון, ואשר נושא את התאריך ה־15 בנובמבר 1943, נקבעו מכבר עובדות חותכות אלו:

„השליחים שלנו שנשלחו במיוחד לאיזור לובלין הביאו בשורות מחרידות... הטבח הנורא נערך ביום ד', ה־3 בנובמבר (1943). הוא התחיל ב־6 בבוקר ואחר־הצהרים לא נשאר בחיים אף אחד מעשרת אלפי שבויי המחנה... כל היהודים שנמצאו בכל מחנות־העבודה בסביבת לובלין נאספו לתוך מחנה־העינוי מיידאנק ושם הומתו..."

נכון שהדו"ח הרשמי מטעם ועדת־החקירה הפולנית־סובייטית אינו משתיק לחלוטין את הנושא היהודי. אולם הסילוף המכוון דוקר בעינים וזועק לשמים.

כי הרי כזו היא נוסחת הסיכום בדו"ח: „במחנה־המוות מיידאנק השמידו הכובשים הגרמניים בהמון שבויי־מלחמה סובייטיים וגם פולנים, צרפתים, צ'כים, יהודים, בלגים, הונגרים, סרבים, יוונים ובני יתר עמי אירופה..."

בדיוק כך?! אך כיצד נראים לאמיתו של דבר אותם „בני עמי אירופה"?

הנה אותו „הולנדי", למשל, אשר שמו מודגש בדו"ח זה: יעקב בורנהארד מרוטרדאם...

והנה „איטלקי" לדוגמה ושמו: אלפרד זאב ממילאנו...

תוך קריאת הדו"ח המפורט על מיידאנק מתקבלת אותה התרשמות המבהילה והמדהימה מכל, והיא — בשל השמדת ילדים פעוטים בתאי־הגאזים וכמו־כן בשל שדידת

הילדים הנידונים מכל חפציהם וצעצועיהם על מפתן המשרפות ולפני הכנסתם לתוך תאי־הגאזים.

„רופא המחנה אונטר־שטורם־פירר רינדפלייש — מודגש בדו"ח — סיפר, שביום ה־21 באוקטובר 1943 נחנקו בתאי־הגאזים בעזרת הרעל „ציקלון" 300 ילדים, בגיל משלוש ועד עשר שנים".

ואף זאת מציין הדו"ח: „שוד האסירים והמעונים עד מוות במחנה בוצע באופן שיטתי... ואלו הן ההוכחות שנתגלו במחנה על־ידי ועדת־החקירה: מחסן־נעליים — ובמחסן הענקי (שנמצא בשדה מס' 6 של המחנה) נעליים בעלות אופנה ומידות שונות, לגברים, נשים נוער וילדים — — —"

כתב צבאי שפירסם את רשימותיו בבטאון הקומוניסטי הראשי „פראבדה" במוסקבה השלים את התמונה כך: „— — — נעלי תינוקות וילדים, נעלים ירוקות, אדומות, שחורות ונעלים קטנטנות של בובה — רכושה של אחת הילדות שנרצחה"...

בדיוק כך! אך מי היו אלה הילדים? האם הם נמנו כמו־כן על „שבויי־המלחמה הסובייטיים" או שהם השתייכו אל „עילית העמים הסלאביים"?

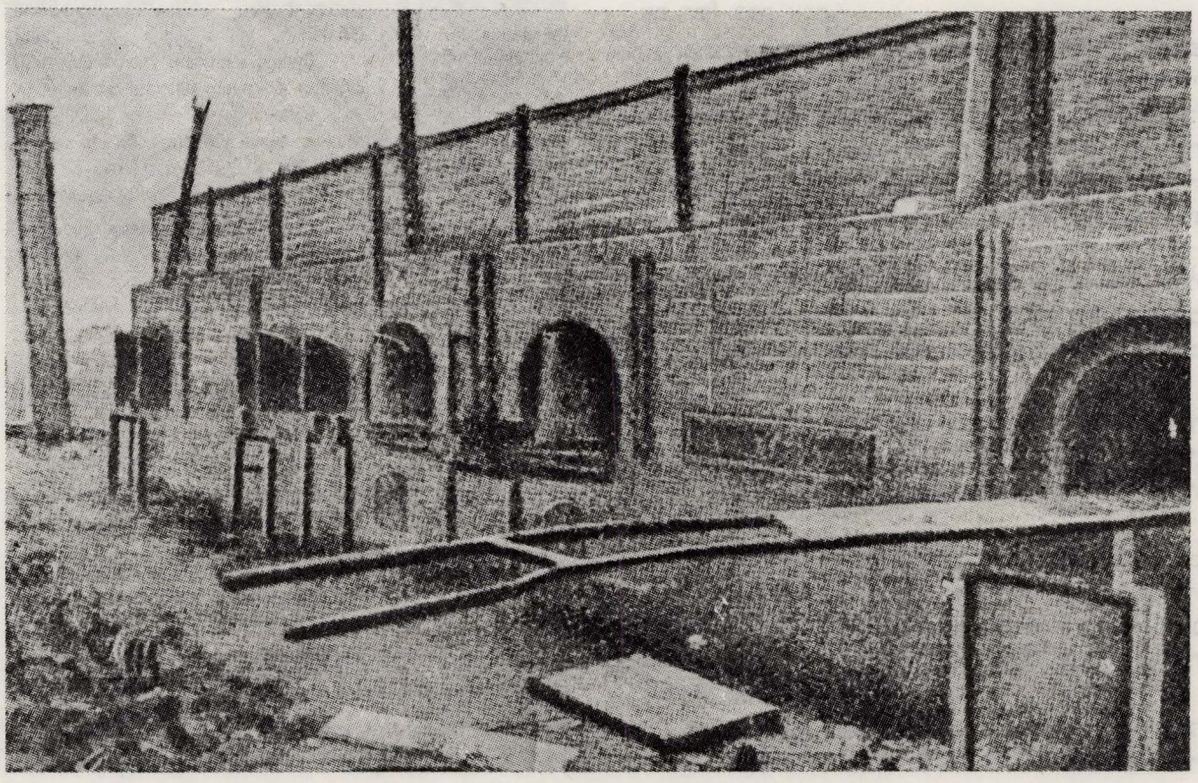
הדו"ח הפולני־סובייטי שתק ביחס לנקודה מכרעת זו — לעומת זאת פוענחה עובדה זו בדו"ח המחתרתי של „הועד הלאומי היהודי בפולין", אשר פעל באורח חשאי אף לאחר חיסול הגיטאות: „— — — כל הנשים והילדים הוטענו בקרונות והועברו למקום המוות. לפני שנורו הוכרחו לפשוט מעליהם את הבגדים והנעלים".

בהקשר זה מן הראוי להעתיק עובדות מספר מתוך סקירה מוסמכת בעתונות העברית, שנתפרסמה בשעתו, בעקבות הדו"ח הרשמי על מיידאנק („דבר", מיום ג' כסלו תש"ה — 19 בנובמבר 1944):

„— — — שמענו הרבה על מעשי תועבה של הגרמנים באוכלוסיה הפולנית־הנוצרית ויש לממשלה הפולנית בגולה שרות מודיעין מסועף, הדואג לפרסומן המהיר של כל החומר הלזה. ובכל זאת עד היום לא שמענו על אשמה כזו, שהגרמנים ישמידו ילדים פולנים בהמוניהם. ב־12 באוקטובר 1943 פירסם ראש הממשלה הפולנית בלונדון, מיקולאיצ'יק, את מברק־האזעקה שהגיע מפולין על גורלם של הילדים הפולנים. המברק בן 10 סעיפים מוסר על הרעבת הילדים, התמותה המתגברת בין הילדים, הפחתת הילודה וכדומה, אבל לא מסופר שם כלום על השמדת ילדים פולנים. ובסעיף 8 של אותו מברק נאמר: „הילדים היהודיים הושמדו. הם אינם עוד".

תעודה פולנית זו דיברה בתכלית הקיצור ואין כל צורך בהדגשות נוספות: „הילדים היהודים (ורק היהודיים!) — הושמדו ואינם עוד — — —".

לאור עובדה מכרעת זו נחוץ כמובן לפתוח מחדש

הכבשנים לשריפת הגוויות במיידאנק

עם כניסת הצבא האדום למחנה־מוות זה נתגלו התנורים באמצע הפעילות, כפי שזה מסתבר מתצלום אוטנטי זה, המצורף לדו"ח על מיידאנק

ערימות של נעלים משלל היהודים שנרצחו במיידאנק

המרצחים הגרמנים ניצלו את מסע־ההשמד מכל הבחינות ואת חפציהם האישיים של הנרצחים אספו לשם משלוחי־„שי" לגרמניה.

את הדו"ח הרשמי הפולני־הסובייטי על אודות מחנה־ההרג במיידאנק ולהשלים את תיאורי הזוועות שבתוכו מתוך תוספת מלה מפורשת אחת: „יהודים"!

הנה, לדוגמה, פירוט מוחשי כזה מתוך הדו"ח הסובייטי:

„את הגופות היו מובילים באופן שיטתי מתאי־הגאזים לשריפה בכבשנים או על גבי מדורות. הגופות היו מעבירים במכונות, או בקרונות שטוחים שנגררו בעזרת טרקטורים... ראיתי לעתים קרובות את המכונה עם הנגררת, שהיתה עוברת מתאי־הגאזים לכבשן ובחזרה ——"

ובכן, מי היו הקרבנות הללו?

והנה סיכום תמציתי מאת ועדת־מומחים לרפואה משפטית שפעלה מטעם ועדת החקירה הסובייטית:

„השמדת העצורים במחנה הריכוז בוצעה בשיטות שונות. בפרק־זמן הראשון לקיום המחנה השתמשו ההיטלריסטים ברצח המוני ביריות. אחר־כך הנהיגו, בנוסף לזה, את ההרעלה ההמונית של האנשים בתאי־הגאזים, שנבנו והותקנו במיוחד למטרה זו — ההרעלה נעשתה בעזרת התכשיר 'ציקלון' ועוד חמרי־רעל מסוכנים".

אך, מי היו אלה „האנשים, שהובלו לתאי־הגאזים"?

חייל יהודי שנכנס למחנה מיידאנק יחד עם „גדודי הצבא הפולני" הקומוניסטי, שנלחמו תחת דגלו של „הצבא האדום" תיאר את מחזות־הבלהות שנתגלו לעת שחרור מחנה זה — וחייל יהודי זה, כמובן, תיאר בדיוק נמרץ את כל מה שראה שם ואת מי שמצא שם:

„18 ביולי 1944. זוועה ונהי קודחים בלבי. הייתי במחנה המוות מיידאנק, בתוך הררי אפר של עמי הנשרף, ובנשמתי התלקחה אש של מחאה ותיעוב.

עמדתי כקפוא אצל הכבשנים, שבהם כלו בעשן מאות אלפים של יהודים — נשים, ילדים, זקנים. יום ולילה בערו הכבשנים — מסביר לי יהודי הונגארי, הדומה לשלד אדם. בקושי הוא עומד על רגליו. נתתי לו את קופסאות השימורים שלי, לחם וסוכר מתוך תרמיל הגב, והוא התנפל על כך כזאב רעב, כאילו רצה לבלוע את הכל בבת אחת.

נכנסתי לתוך צריף אחד והתחלתי מחפש בין פרצופי השלדים, אולי אגלה פה את אחי, את אחיותי, את הורי, אולי איזה מכר מן העיר שלי. מכל צד מושטות אלי ידיים, אצבעות גרומות; מופנות אלי עיניים מפרפרות, שכאילו רוצות לצאת מחוריהן — מבקשים עזרה. יש שאינם יכולים להאמין, כי אמנם שוחררו באמת ויכולים הם ללכת מן הכבשנים. „ומאין לוקחים כוחות?" — לוחשות שפתיים. יש שמביטים בי בחוסר אמון בגלל הרובה שבידי ובגלל מבוכתי, עד שאני משכנע אותם, כי יהודי אני מן הצבא, שיש יהודים הרבה בצבא ושאנו נעזור להם לשוב לחיים.

„ובכן עזור! מהר הוצא מכאן! מתים רבים כל כך. הבט, כל עוד נשמתנו בנו, עזור!" אני עומד כקפוא בתוך הסיוט המחריד של שלדים חיים. ריח של גוויות נישא מכל צד.

בדרכי חזרה רואה אני קברי המונים ועצמות בני אדם ערימות־ערימות. חופרים אותן מן האדמה וממיינים אותן. ואולי נמצאות כאן גם עצמות אחיותי ואני אינני יכול להתעכב פה. היחידה שלי הלכה לה. אני מוכרח להדביק אותה".

לנוכח נסיון הטשטוש של ועדת החקירה במיידאנק מובנת עד בלי די זעקת הכאב העמוק של אותו חייל יהודי בצבא הפולני העממי (קרי: הקומוניסטי) ושמו אריה שטיינצייגר, אשר חירף את נפשו על שחרור פולין וכשהלך לחפש את עקבות קרוביו הגיע גם לסיור במחנה

מיידאנק (לפי ספר־היזכור על קדושי קראסנוסטאב שהופיע במינכן, בשנת 1948):

„בחודש נובמבר 1944 נשלחתי, בתור חייל בצבא הפולני העממי, מבריה״מ לפולין... משהגעתי ללובלין היה עלי להתייצב במטה הצבאי. בתחנת־הרכבת הודיע לי מפקד הצבא, שהמטה נמצא בשטח של מחנה־המוות מיידאנק. הסקרנות דחפה אותי להגיע שמה מה שיותר מהר, כדי לראות את בית־החרושת להשמדה, שבו נרצחו רבים מאחינו, אחיותינו, אבותינו ואמהותינו.

„המחנה השתרע לערך 4 קילומטר מאחורי העיר, על שטח של כ־15 קילומטר מרובעים, והיה מוקף בגדר־תיל מכופלת. בתוך המחנה היו ממוקמים בשורות ישרות עשרות צריפים, אשר בתוכם התגוררו האסירים האומללים, שנידונו למוות. במחנה שרר סדר מופתי. בין הצריפים התמשכו רחובות עם כבישים מסודרים. בשום מקום לא היה ניכר סימן של הטראגדיה האיומה, שהתרחשה פה בינות לגדרות התיל... הצריפים כולם נתמלאו מכבר חיילים. חיפשתי בעינים שלי איזה שריד כלשהו משל הנרצחים, ואז גליתי מצד ימין בנין חצי־הרוס, עם ארובה מזדקרת.

„זהו הקרמטוריון׳ — אמרו לי החיילים. ניגשתי יותר מקרוב. הקרמטוריון כבר נהרס למחצה. אולם התנור עוד נשאר שלם. בתוך התנור נראו רשתות־ברזל ובתוכם חורים גדולים. לפי שהסבירו לי, זה נעשה מתוך הכוונה, שהשומן מן האנשים שנשרפו ישתפך לתוך צינור מיוחד ולאחר־כך יצרו מזה סבון... מסביב לקרמטוריון עוד התגלגלו שיורי עצמות של בני־אדם בתוך האפר. מסביב לצריפים היו פזורות נעליים מגודל שונה, והרבה נעלי־נשים ונעלי־ילדים...

„למחרת, עם ההזדמנות הראשונה, הלכתי העירה (ללובלין) מתוך המטרה היחידה למצוא איזה מכר או סתם יהודי... את העיר לובלין הכרתי עוד מלפני המלחמה. היו לי שם הרבה מכרים וגם קרובי־משפחה. הלכתי לכן אל הרחוב לובארטובסקה... לכל אורך הרחוב, שהיה פעם רחוב יהודי מכל וכל, לא מצאתי אף סימן של יהודי. על כל החנויות היהודיות לשעבר הופיעו שמות של פולנים...

„זה מאוד נצבט לי בלב, שכל זה נראה כעת כל־כך רגוע וכל־כך טבעי... היהודים נעלמו — והכל נראה כך נורמאלי׳...״

טרבלינקה

מחנה־המוות בטרבלינקה, שהוקם במיוחד מתוך תכנון קפדני על־יד קו־הרכבת וורשה—ביאליסטוק, לא נתגלה מטעם שום ועדת־חקירה סובייטית בשל הסיבה הפשוטה והמפתיעה כאחת — כי מכון־השמדה זה נהרס עוד בעצם תיפעולו, כתוצאה מהתקוממות הגבורה משל הנידונים היהודים, אשר רוכזו לשם חיסול במחנה זה.

עם זאת נשתמר דו״ח פולני רשמי על אודות מחנה־ההרג בטרבלינקה, אלא שדו״ח זה הוכן בתנאי מחתרת עוד בשנת 1942, עבור הממשלה הפולנית בגולה, אשר באותה תקופה לא התעלמה בפרסומיה הן מאופיה והן ממימדיה של מלחמת־ההשמדה הנאצית נגד היהודים. כי־על־כן משקפת תעודה פולנית זו גם את המטרות וגם את היקף מעשי־הרצח במחנות־ההשמדה, שהוקמו ושהופעלו על אדמת פולין, בהתאם לעובדות ובפרופורציה נכונה.

כך, לדוגמה, מוצג מחנה־המוות בטרבלינקה בדברי הפתיחה לדו״ח אוטנטי זה, שנדפס והופץ בשעתו בתנאי המחתרת באיזורי פולין הכבושה:

„הכפר טרבלינקה שוכן בקירבת מסילת־הברזל וורשה—ביאליסטוק, במרחק כמה קילומטרים מאחורי מאלקיניה, בסביבה של חולות ויערות. בשנת 1940 הקימו הגרמנים על החולות ליד הכפר מחנה־ריכוז, בשם ,טרבלינקה א׳׳, שנועד לפולנים, אשר עברו איזו עבירה נגד משטר־הכיבוש, כגון: אי־אספקת הכמות הנדרשת של תוצרת חקלאית, הברחת מזון וכד׳. המשטר במחנה חמור מאוד, בעד כל דבר הורגים את העצורים ביריה...

„בחודש מרץ 1942 החלו הגרמנים לבנות מחנה נוסף, בשם ,טרבלינקה ב״, על־יד המחנה ,טרבלינקה א״. המחנה החדש נקבע למקום־השמדה של יהודי פולין וארצות אחרות באירופה הכבושה. בעבודות ההכנה וביישור הקרקע — הועסקו פולנים מהמחנה הסמוך וכמו־כן יהודים, שנחטפו לעבודת־כפיה בעיירות שבסביבה. עבודות אלו נמשכו עד סוף חודש אפריל 1942, ואז נשלם גם הבנין המרכזי של המחנה: בית המוות הראשון — — —״.

אבחנה מדוייקת וחותכת זו, בין „טרבלינקה מספר אחת״ — שהוקם בתור מחנה עונש והסגר עבור פולנים שחטאו נגד הוראות שלטונות הכיבוש הגרמני ולבין „טרבלינקה מספר שתיים״, שתוכננה מלכתחילה ואף צוידה בהתאם לכך לשמש מחנה־הרג המוני ליהודים שנידונו להשמדה טוטאלית — זוהי אבחנה העומדת בתיאום מלא עם המציאות העובדתית והאמת ההיסטורית. לכן דו״ח פולני זה ביחס לטרבלינקה — לא ללמד על עצמו בא אלא גם על יתר מכוני־הרצח הנאציים, אשר כידוע הוקמו כולם על אדמת פולין הכבושה.

הדו״ח הפולני מתאר בניסוח מרוכז ובסגנון עניני את תכנית התיפעול ואת אופן פעילותו של מחנה־ההשמדה בטרבלינקה המיוחד ליהודים:

„ליד המחנה הוקמה סוללת־רכבת, שעליה עוברת מסילה צדדית, המחברת את טרבלינקה עם המסילה הראשית של הרכבת. המסילה החדשה נסללה במטרה ברורה כדי לאפשר את הבאת קרונות הגירוש, ישר עד למקום ההשמדה... ליד המסילה הצדדית נמצאת רחבה, שעל ידה נעצרת הרכבת עם המשלוחים. הרחבה מוקפת גדר־תיל דוקרני ובאחת הפינות (דרומית־מערבית) מזדקרת תחנת־מצפה, ובה משמר צבאי גרמני, בכל 24 שעות היממה... מהרחבה, שלידה נעצרת הרכבת, מוביל שער לדרך מוקפת יערות, שארכה כ־200 מטר, עד לבנין־חומה בלתי־גמור... זה בית־המוות ובו תאי־ההשמדה... באופן רגיל מגיעים לטרבלינקה שני משלוחים בכל יום: בבוקר

ולפנות ערב... כל רכבת מורכבת מכמה עשרות קרונות־משא, את הקרונות מוריקים חיש־מהר. המוני האנשים, שהיו נתונים בדרך לעינויים כה איומים ושהם מעוצבנים במידה שאין למעלה הימנה, נושמים לרווחה, כשהם יוצאים לרחבת המחנה... מודעה גדולה תלויה על עמוד גבוה, עם כתובת ענקית כזו: ‚שימו לב — וורשאים! היו שקטים לגורלכם. אתם נוסעים כולכם מזרחה לעבודה. אתם תעבדו ונשיכם תהיינה עסוקות במשק־בית — אולם לפני נסיעתכם חובה עליכם להתרחץ, ואת בגדיכם מוכרחים לחטא מכינים... את התכשיטים ואת הכספים שלכם עליכם למסור לפקדון בקופה כאן, במקום. תקבלו קבלות מתאימות ואחרי הרחיצה והחיטוי תקבלו את הכל בחזרה, ללא נזק'.— — —".

ועוד משהו אופייני מתוך הדו"ח הפולני על טרבלינקה:

„למרות שלטרבלינקה הגיעו משלוחים של יהודים במספר רב גם מערים רבות אחרות ב‚גנרל־גוברנאמנט' (פולין) ומארצות מערב־אירופה — הרי המשלוחים העיקריים באו מגיטו וורשה... כדי לעורר בקרב היהודים אימון, כי אכן עוסקים כאן במיון האנשים לפי מקצועותיהם. לשם משלוח קבוצות בעלי־מקצוע לעבודה — הציבו הגרמנים במקומות שונים של הרחבה מודעות עם שלטים, כמו: חייטים, סנדלרים, נגרים וכו'... בינתיים מסדרים ה‚קאפוס' מהר את האנשים בשורות, מצווים עליהם לחלוץ את הנעלים, אחר־כך להתפשט ערומים, כדי להתכונן למרחץ... מותר לכל אחד לקחת אתו חתיכת סבון ואת תעודותיו האישיות... עכשיו בא האקט האחרון בטרגדיה של טרבלינקה: המון הגברים, הנשים והילדים המבוהלים יוצא בדרכו האחרונה לקראת המוות — — —".

זוועות מחנה טרבלינקה כמעט שלא הגיעו לתודעה הציבורית העולמית. רק באיחור רב, היינו בשנת 1970 נערך בדיסלדורף המשפט הפומבי נגד ראשי המרצחים של טרבלינקה.

מתוך סקירה בעתונות הישראלית (והמדובר בכתבה בשם „שרידי טרבלינקה מעידים", מאת מרים נוביץ', שהופיעה בעתון „למרחב" מיום 23 ביולי 1970), מסתבר, מי בעצם היה העד הראשי מטעם התביעה:

„שמואל רייזמן, בן ה־68 ממונטריאול, שהועבר בשעתו לטרבלינקה מתוך הגיטו בוורשה. יחד אתו הוטענו ב‚אומשלאגס־פלאץ' (ככר־המשלוחים) כחמשת אלפים יהודים... רייזמן העיד על עצמו, שאחרי ה‚סלקציה' (המיון) בטרבלינקה, ביקש לעצמו מוות מיידי, הואיל ששאשתו ובתו היו כבר בין המושמדים... אולם המהנדס היהודי גלבסקי, שנמצא אף הוא בין המגורשים מגיטו וורשה, דיבר על לבו להישאר בחיים ולהצטרף אל מארגני ההתקוממות בטרבלינקה... אולם אין ההתקוממות היהודית בטרבלינקה מענינו הישיר של בית־הדין הגרמני, אשר תפקידו לחרוץ משפט על מפקד המחנה, שטנגל. רייזמן אמנם העיד, כי שטנגל היה שליט כל־יכול בטרבלינקה, וכל צוות המרצחים פעל לפי פקודותיו... בכל זאת ביקש אחד השופטים לספר ביתר הרחבה על אודות המרד של אסירי־המחנה".

ואמנם כדאי להזכיר משהו מתוך העדות התמציתית על התקוממות הנידונים היהודים בטרבלינקה, כפי שזו הועלתה בפני בית־המשפט בדיסלדורף: „המרד נקבע לאחד מימי יוני 1943, אך מארגניו נאלצו לדחותו ל־2 באוגוסט של אותה שנה. האסיר רודק מפלוצק יחד עם נער אסיר עבדו במוסך. הם הצליחו להכין מלאי של שלושים ליטר בנזין וביום המרד ריססו בו את צריפי המחנה ואחר־כך שלחו בהם אש. המורדים נלחמו בכלי נשק, מכל אשר הצליחו להשיג: רובים, אקדחים, קרדומות, סכינים ואלות. הלוחמים ידעו, שהסיכויים להציל את חייהם הם אפסיים. מטרתם היתה להשמיד את מתקני ההמתה ולנקום את נקמת החפים מפשע..."

והנה דו"ח משלים בעתונות הישראלית (בעתון „מעריב", מחודש יולי 1970) המוסר על ההערכה המוסמכת שהועלתה בבית־המשפט הגרמני, אודות 700 אלף יהודים אשר טרבלינקה מהווה עבורם „קבר אלמוני":

„— — — על כותלי בית־המשפט בדיסלדורף ניתלו שתי מפות של טרבלינקה ותצלום דגם מפורט של המחנה, שנהרס עד היסוד ב־1943. עד אז נרצחו במחנה 700 אלף יהודים. אחת הדיאגרמות מראה את רציף מסילת הברזל, לשם הובאו עצירים בקרונות־משא לבהמות. בתחנת רכבת זו הוכנסו העצירים לחדרים, שבהם נלקחו מהם כל חפציהם, ומשם הובלו לתאי הגאזים... מפקד ה‚ס.ס.' הידוע לשמצה, אודילו גלובוצ'ניק, שהתאבד אחרי המלחמה, הוא שציווה על שטאנגל לצאת לטרבלינקה. שטאנגל סיפר בקור־רוח מוחלט, כיצד אמר לו גלובוצ'ניק: ‚אתה קצין־משטרה מנוסה. לך לטרבלינקה! 100 אלף יהודים הגיעו לשם, אבל עדיין לא הועברו אלינו שום חפצי ערך'".

מטעם התביעה הופיעו בבית־המשפט התובע פרידריך קארל קאול ממזרח ברלין וד"ר רודולף פיק מדיסלדורף. התובע הכריז: „קולם של הקבורים בקברות האחים בטרבלינקה יישמע באמצעות קולם של הניצולים. מספרם של ניצולי המחנה אינו עולה על 70 — מבין 700 אלף היהודים שהובלו למחנה ונרצחו שם".

מקורות התיעוד ההיסטורי קובעים, איפוא, את האמת המוחצת, שאין כל אפשרות להתכחש אליה או לסלף אותה בעזרת הכללות מטעות, והיא — כי טרבלינקה תישאר לעד במובלט ובמפורש כמזכרת־עוון להשמדתה של יהדות אירופה!

ואל נכון, בהתאם לעדותם של תיירים ומבקרים הרי ביחס לטרבלינקה נאלצים אפילו השלטונות הפולנים להודות „בצביון היהודי המיוחד" של מחנה־השמדה זה — כפי שמתאר זאת הרב י. י. פרנקל ברשימות המסע מפולין („מעריב" מיום י' בטבת תשכ"ז — 11 ביאנואר 1967):

„— — — משני עברינו חוצה הכביש את היערות, והנה הזעזוע הראשון, שלט בגרמנית: ‚אכטונג! האלטע שטעלע'!... (זהירות! מקום־עצירה) משמאלנו מתפצלת

דרך בין עצי היער, ומעליה שלט בפולנית: ‚מחנה השמדה טרבלינקה'. ובשורה השניה: ‚כאן ניספו שמונה מאות אלף יהודים'. אנו צועדים באותו כיוון כשדמעות זולגות מעינינו. והנה נתקלים אנו בקו־רכבת מוזנח, שהותקן במיוחד כדי להוביל קרבנות מרחבי אירופה לעבר נקודה, שלפני המלחמה כלל לא היתה קיימת במפת פולין. מרחבי אירופה — כי בידינו העתקים של פקודות ה‚וורמאכט' על משלוח יהודים מהעיר ווינה לטרבלינקה. משקל המשלוח הוא 115 ‚טונות'... ב־26.3.43 נשלחו לטרבלינקה 215 ‚טונות יהודים' מסקופליה שביוגוסלאביה... ב־27.3.43 — 430 ‚טונות יהודים' מסלוניקי. וכך נתערב דמם עם דמם של יהודי ווארשה, פיוטרקוב, ראדום ויתר ערי פולין".

ובנקודה זו יש להעיר, שלא בנקל הושגה מצבת־זכרון בעלת תוכן יהודי כלשהו בשדות־ההרג של טרבלינקה. על זאת יוכיח דו"ח יהודי מהימן על אודות פעולות־המימון למן הקמתו של גלעד זה (לפי הסוכנות הטלגרפית סט"א, מתאריך 4.3.69):

„— — — הגלעד לזכר קרבנות הנאצים שנרצחו במחנה הריכוז טרבלינקה, ייחנך רשמית ב־10 במאי — נמסר מוורשה. בישיבה של הוועד למען הגלעד, בה השתתפו נציגים של ממשלת פולין, צבא פולין ואירגונים פוליטיים וסוציאליים פולניים, מסר המזכיר של המועצה לשמירת המונומנטים לקדושים, כי 8 מיליון זלוטי נתרמו על־ידי גופים ציבוריים שונים למען הגלעד של מחנה הריכוז טרבלינקה, בה נרצחו כ־800.000 יהודים. בין התורמים היו 25 אירגונים יהודיים מכל רחבי העולם..."

הכתובת על מונומנט, בעל צורת מאוזוליאום, מנוסחת כלהלן: „במקום זה, בין יולי 1942 ואוגוסט 1943, עמד מחנה השמדה היטלרי שבו הומתו שמונה מאות אלפי יהודים מפולין, ברית־המועצות, צ'כיה, יוגוסלביה, בולגריה, צרפת, בלגיה, גרמניה ויוון. ב־2 באוגוסט 1943 התמרדו שרידי האסירים במחנה. המרידה דוכאה באכזריות ובדם על ידי התליינים ההילטריים".

ואף־על־פי־כן אין לומר, כי שלטונות פולין השלימו אחת ולתמיד עם תצוגה חד־משמעית כזו של האמת ההיסטורית ביחס לטרבלינקה — כי הנה פרט מאלף למדי, אשר נתלווה לטקס גילוי האנדרטה בטרבלינקה (לפי התיאור המוסמך בעתון ג'ואיש קרוניקל" מיום כ"ט אדר תשכ"ד — 13 במרץ 1964):

„— — — הבטאון היהודי בוורשה ‚פאלקס־שטימע' הודיע זה עתה על גילוי המונומנט בטרבלינקה... אולם אל גילוי מצבת־הזכרון המוקדשת לקרבנות היהודים בטרבלינקה יצורף טקס מיוחד לרגלי הקמת ‚מוזוליאום' לזכרם של לערך 10.000 פולנים נוצרים, אשר נרצחו על־ידי הגרמנים ונקברו במרחק כשני מיל מטרבלינקה... הנימוק של העיתוי הזה, לקיים שני טקסים מקבילים ביום אחד, מוסבר בשל המגמה הגוברת (אצל השלטונות הקומוניסטיים) למנוע את ציון תאריכי־זכרון על זוועות השואה, בעלי אופי יהודי מובהק... חוגים אנטישמיים בתוך המשטר הפולני מגבירים גם את לחצם להמעיט ככל האפשר בחשיבותו של מרד הגיטו בוורשה, אשר ציין כידוע את ההתקוממות המזויינת הראשונה על אדמת פולין כנגד משטר־המרצחים הגרמני... ברור, שמגמות כאלו מותאמות עם המדיניות הסובייטית בנידון — — —".

טרבלינקה — מחנה־השמד שנהרס כליל בהתקוממות היהודים הנדונים

טרבלינקה נרשמה מעל־לכל כתחנת־המוות של יהודי גיטו וורשא, ומאזן־האימים של המחנה מסתכם בקירוב ב־700 אלף יהודים — בתמונה נראית אנדרטת־הזכרון ב־טרבלינקה שהוקמה ב־השתתפות ארגונים יהודיים בעולם כולו.

ברגן־בלזן

ברגן־בלזן — אף זה בין שמות־הבלהות שנצרבו באש שחורה לדראון־עולם. כסמל ממלכת־השיטנה הנאצית. מה שמציין ומייחד מחנה זה מתוך יתר מחנות־ההשמד — הלוא זוהי העובדה שעל אדמת גרמניה היה זה מחנה־הריכוז היחידי שנתפס בשלימותו ובמלוא „התקן", לעת פלישת־הבזק של מעצמות־הברית — ומה שחזו במו עיניהם חיילי וקציני הצבא הבריטי, שנכנסו לברגן־בלזן הונצח לעד בתיעוד זוועתי מסוג כזה, אשר האנושות הנאורה נשבעה על כך: „לא נשכח זאת לעולם!" — — —

אם כי תגלית הזוועה הזאת נעשתה בשלב האחרון של המלחמה — היא השפיעה להחריף עוד יותר את תנאי הכניעה כלפי האויב הנאצי המובס.

ובכן, כלום אפשר היה לדמיין, שכתום 25 שנה לחישופה של זוועת ברגן־בלזן תועמד להכרעה משפטית השאלה, האם לכבד את מקום מנוחתם של קרבנות ברגן־בלזן ולהשאיר את קברי־האחים של עשרות אלפי יהודים קדושים על אבני־זכרון הצנועות המתנוססות מעליהם — או לפתוח את הקברים כולם, לנער ולטלטל את שיורי עצמות הקדושים ממשכבם ולחלל את כבודם ואת זכרם?!

והצד המוזר שבדבר, כי השערוריה הזאת נתעוררה בשל איזו קאפריזה בלתי־מובנת — או שנאמר אפילו טרוניה בלתי־מוצדקת — משל אחת מבין מעצמות־הברית המנצחות דווקא — וזוהי צרפת.

הבירור היסודי והמהותי מתייחס, איפוא, לשאלת־המפתח: אסירי מחנה ברגן־בלזן — מי היו אלה?

תיכף עם סיום המלחמה נתפרסמה מטעם ועדת־ההצלה שליד הסוכנות היהודית בארץ־ישראל עדות מהימנת מההתרחשויות במחנה ברגן־בלזן (לפי ה„ביולטין" של ועד־ההצלה מחודש דצמבר 1945, ע' 11 ואילך):

„— — — המחנה ברגן־בלזן השתרע על שטח רחב־ידים. בהגיענו למחנה נימצאו בו כבר אלפים אחדים. במשך החדשים הבאים הגיע מספר כלואיו ל־60.000 גבר, אשה וילד. הובאו יהודים מהולנד, יוון וארצות אירופה אחרות. בקבוצתנו בת 2000 איש היו 500 ילדים. היתר היו לרוב נשים.

„לצריפינו הוכנס משלוח יהודים הולנדים, שמנה אלפים אחדים. מזוננו הורע. המחסור באוכל הלך וגדל והרעב התחיל להפיל קרבנות. מביניכו מתו 9 אנשים, 8 גברים ואשה אחת. בתחילה פגע הרעב בזקנים, אולם אחר־כך גם הצעירים לא יכלו לו. האנשים היו מיואשים. הרופא אמר, כי בקור הגדול ובתנאי תזונה הקיימים צפוי לכולנו מוות. האנשים, שהלכו למטבח למלא את הדודים היו חוטפים בעצמם תפוח אדמה או סלק. אם ניתפשו בשעת המעשה — היו הגרמנים מכים אותם עד שנפחו נשמתם או — במקרה היותר טוב — יורים בהם... תכופות אפשר היה לראות גופת אדם מתגלגלת על הקרקע סמוך למטבח, ובידו תפוח אדמה או סלק...

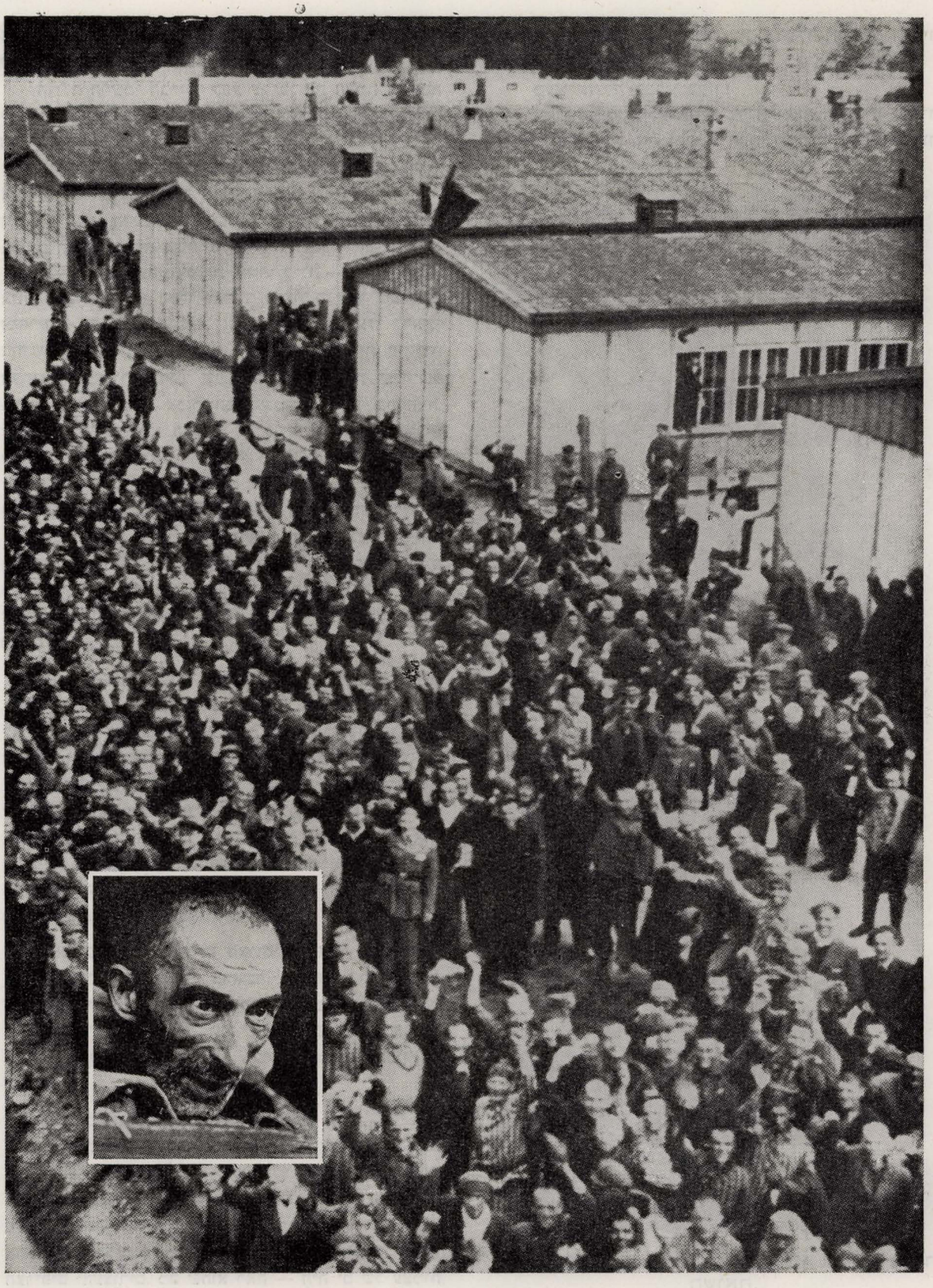
„...באותה התקופה הגיע למחנה מבקר הס"ס יוזף קראמר, שהיה קודם לכן באושביץ. במהרה הורע המצב במחנה. בבוקר ראינו בפתח הצריף ערימות הרוגים, במספר של מאות אחדות, ואז נודע לנו מפי החדשים שהובאו, כי הם נועדו להשמדה. כרגיל היו ה„קאפו"ס מכים במוטות ברזל על ראשו של הקרבן. אם היה לו כסף או זהב — יכול היה לפדות את עצמו ולהאריך את חייו ביום אחד. ראינו איך בבוקר השליכו את ההרוגים על מכוניות־משא. פצועים נזרקו יחד עם המתים, הריח שעלה מהמתים ומהקרמטוריון היה מחריד.

„משראינו את הזוועות נתרופפה אמונתנו בהצלתנו וחששנו, כי כזה יהיה גם סופנו אנו. אחר־כך העבירונו שוב לצריף אחר, שבו ישבו למעלה מ־4000 יהודים מהונגריה. כאן היה המצב עוד יותר גרוע. רבים היו קרבנות הטיפוס, ואולם מעל לכל נפלו האנשים מאפיסת כוחות. בכל בוקר ובוקר מצאנו מתים — — —".

זה רק קטע מתוך חוויותיו של אחד מאסירי המחנה. אולם התמונה השלימה של מחזה־הבלהות נתגלתה אפס לאחר שחרור המחנה — כפי שזה מתואר על־ידי כתב צבאי יהודי (מתוך הסקירה „מראות־אימים, אשר עין האדם לא ראתה כמותם" — מאת מ. אביגילי, „הצופה", מיום ד' ניסן תש"ל — 10 אפריל 1970):

„— — — ב־15 באפריל 1945 בשעה 4 אחרי הצהרים נערכה מסיבת העתונאים הרגילה של שעת בין הערביים במיניסטריון האינפורמציה הבריטי בלונדון....

„מסיבת העתונאים קרבה לקיצה כשנכנסה לאולם, בצעדים מהירים, קצינה כסופת־שיער ומסרה לדובר הראשי, קולונל רייט, גליון נייר. זה קרא בו וארשת פניו לבשה קדרות פתאומית. באולם הושלכה דממה מעיקה. נשתררה הרגשה, כאילו אירע משהו, שיש בו כדי להעיב את שמחת הנצחון בקרב. לאחר כמה דקות נשמע שוב קולו של הדובר: יש בידי משהו מזעזע ביותר. אקרא לפניכם את הדברים, כפי שהתקבלו בשדר מהמטה הזמני של הדיביזיה השניה של המחנה השמיני (המטה נמצא באותו יום בעיר הגרמנית האנובר)... ,לאחר קרב קצר כבשו כוחותינו היום מחנה עצורים גדול, כ־20 ק"מ מצפון לעיר צלה, לא הרחק מהדרך העולה צפונה ללינבורג... עם כניסתם למחנה ראו היחידות הפועלות באזור זה מחזה זוועות, אשר עין לא ראתה כמותו... בשטח המחנה המורכב מכמה עשרות צריפים מוטלות ערימות ערימות מתים, אלפי מתים. בין המתים שוכבים אלפי אנשים, מוכי חולי־אנוש ומזי־רעב, רבים מהם גוססים. בין המתים והגוססים מהלכים שלדים חיים, המחפשים אחרי מים ומשהו שניתן לאכלו. הצחנה במחנה ומסביבו איומה. המפקד הגרמני של המחנה טוען, שמשתוללת בו מגיפת־טיפוס ושהכניסה לתוכו כרוכה בסכנת חיים... כמה מחיילי היחידה הבריטית, שכבשה את המחנה וכן מיחידת חיל־הרפואה שהוחשה לכאן, התעלפו או הוכו בתדהמה ונזקקו לטיפול... לדברי המפקד הגרמני של המחנה נמצאים בו כ־40 אלף איש, מחציתם נגועים בטיפוס. העצורים הם יהודים ממזרח־

היום המיוחל של בשורת השחרור לאסירי מחנה־הריכוז בגרמניה

אבל רק שרידים מועטים זכו לשעת־הנצחון — ואף מבין אלה שהחזיקו מעמד עד לשעת מפלתם של הצוררים גוועו רבים מתוך אפיסת־אונים והזנה לא נכונה לאחר שנות הסבל והרעבון.

אירופה. דרושה עזרה מידית באנשי רפואה וחומרי רפואה להצלת האומללים — — —".

הדו"ח הרשמי הבריטי קבע על־כן את האמת האיומה למן הרגע הראשון של גילוי ברגן־בלזן — „העצורים הם יהודים"!

בזאת אכן נתייחדה המציאות הסיוטית של ברגן־בלזן — כי לא היו אלה סתם „עקבות שלאחר הזוועות" ולא היו אלה „הדים של הזוועות", מכיוון שהזוועות נתגלו בעוצם תוקפן ובשיא השתוללותן:

„— — — בשעה מאוחרת באותו לילה — מדווח הלאה אותו כתב צבאי — החלו מגיעים תיאורים יותר מפורטים ומחרידים על מחנה ברגן־בלזן. תיאורים אלו עלו לראשי החדשות של שידורי הראדיו ולמחרת תפסו את כותרות העתונים. הציבור הבריטי שכבר הורגל בידיעות רבות על פשעי הנאצים ועל אכזריותם השטנית הוכה בתדהמה. דומני, שמכל תיאורי הזוועה על פשעי הנאצים, שהובאו לידיעת הציבור בעולם הרחב לא הייתה תגלית שהדהימה, זעזעה והסעירה את ההמונים במערב כדו"חים מסמרי־השערות שיצאו מברגן־בלזן לאחר שחרור המחנה..."

ואולי כדאי להציג את מראות הזוועה בצורה יותר משכנעת, כפי שהן נצטיירו מבפנים על־ידי רופאה יהודית מבין אסירי המחנה ברגן־בלזן עצמו (לפי עדותה של ד"ר הדסה בימקו־רוזנזאפט בעתון „ג'ואיש קרוניקל", אפריל 1970):

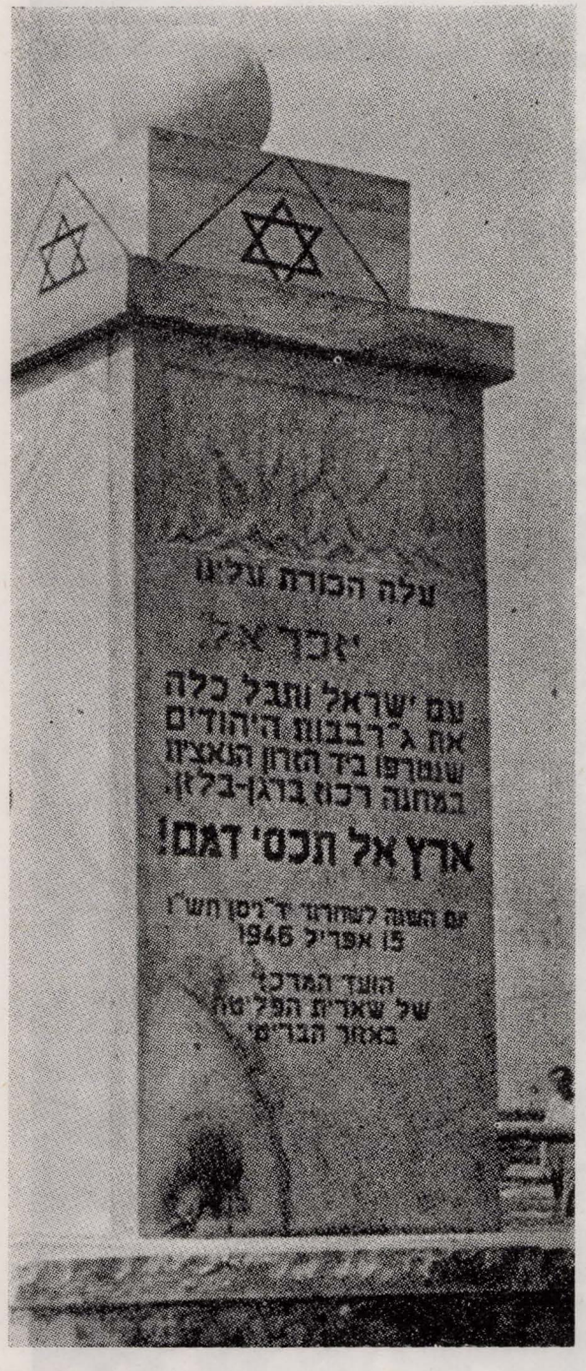
„— — — אני זוכרת יום ראשון שקט, חם מאוד: 15 באפריל 1945... במשך ששה שבועות לא היו לנו כמעט לא מזון ולא מים מתוקים. מגיפות הטיפוס, השחפת, הרעב ומחלות אחרות לאין ספור הפילו למעלה מאלף חללים כל יום... פתאום שמענו רעש של טאנקים. היינו משוכנעים שאלה היו טאנקים גרמנים, שבאו לפוצץ את בלזן ואת כולנו עמה. אך אחר כך, כמה דקות אחרי שלוש אחר הצהרים, שמענו קול רם המהדהד בגרמנית על־פני כל המחנה: ‚האלו, האלו, איהר זינד פריי (אתם חפשים!). הגנו חיילים אנגלים, שבאו לשחרר אתכם!' — — —

„אנו מיהרנו לצאת מן הצריפים וראינו מכונית של הצבא הבריטי עם רמקול בראשה, הנוסעת דרך המחנה. קצין בריטי, הסרן דריק סינגטון, לא פסק מלחזור על אותה בשורה שוב ושוב. תוך שניות רצו אלפי אנשים, כשהם צועקים וצורחים, לא יכולנו אפילו להבין מה קרה...

„הבריטים מצאו כ־58,000 עצורים בבלזן, 90 אחוז מהם היו יהודים. הרוב הגדול היוו שלדים חיים, רובם חולים וחלשים, כדי ללכת. נוסף לכך היו מונחים מסביב למעלה מ־10.000 גופות בלתי־קבורות. הגנראל ה. ל. גלין, קצין־הרפואה הראשי של הגייס הבריטי השני, בא לבקר את המחנה. ליוויתי אותו במסעו, כשאני מראה לו את הצריפים והעצורים. מה שהוא ראה — היה ים של עצמות, צועקות ומתייפחות... פניו היו מכוסות בדמעות... מאותו רגע ואילך התחילו הוא והצוות שלו לעבוד, ועשו כל אשר בידם להציל כל שניתן היה להצלה. היו לי הכבוד והזכות לעבוד עמם..."

מעשי־הצלה בברגן־בלזן!

אולם מאמץ עילאי זה, אשר הרופאה היהודיה מעידה עליו לא התחיל אך ורק למחרת השחרור. הלוא מתוך

מצבת־הזכרון שהוקמה בברגן־בלזן על־ידי שרידי השואה

נוסח המצבה מדבר בעד עצמו: „עלה הכורת עלינו — ארץ אל תכסי דמם!"

עדות אישית זו עצמה נתגלו עובדות מפליאות של גבורת־נפש יהודית מאין דוגמתה:

„— — — גורלי הביאני תחילה לאושביץ — מציינת הרופאה — שם שהיתי 14 חודש ואחרי־כן הועברתי לברגן־בלזן... היו אלה ימים של השפלה, עינויים, רעב, מחלה, פחד ויאוש חסרי־משמעות... ימים כשהזוועה הנאצית, האכזריות והסאדיזם הפראי השיגו את השיא שלהם. ימים כשהמוות היה יכול להיות ברכה... בעיצומו של היאוש הטוטאלי, בליל דצמבר קר ומר בשנת 1944, נתעורר פתאום „הבלוק" שלנו, על ידי צעקות של אנשי ס״ס ובצעקות של ילדים. נצטווינו לצאת, ראינו קרון עצום מלא ילדים. היו שם ארבעים ותשעה ילדים, מבני שנה עד חמש עשרה. הכנסנו אותם פנימה וגלינו שאלה היו ילדיהם של יהודים מהולאנד, שנשלחו לבלזן באותו יום, במטרה ללמד לגרמנים את מלאכת ליטוש היהלומים...

„לא קשה בוודאי לשום איש לתאר לעצמו את רגשותינו באותו רגע. ניתנה לנו האפשרות לטפל בילדים היהודיים המוזנחים הללו ונתנו להם כל אהבתנו וכל כוח שנשאר בתוכנו... שבועות מספר אחרי־כן הגיעו ילדים נוספים מבוכנוואלד ומטרזינשטאדט, ילדים יהודים מפולין ומצ׳כיה. ככל שהיו חלשים ודוויים טיפלו הנשים והנערות שלנו בילדים אלה יום ולילה, האכילו ורחצו אותם ושיחקו עמם. כשנודע ליהודים, אשר עבדו בבתי מרזח של ס״ס על נוכחות הילדים במחנה, סיכנו את חייהם כדי לגנוב מזון ותרופות, שהבריחו אותם לעברנו. בלי אנשים ונשים נפלאים אלה לא היו הילדים נשארים בחיים. בזכות מאמציהם ללא ליאות אף אחד מן הילדים לא לקה במחלת הטיפוס שהשתוללה ובמגיפות אחרות — — —".

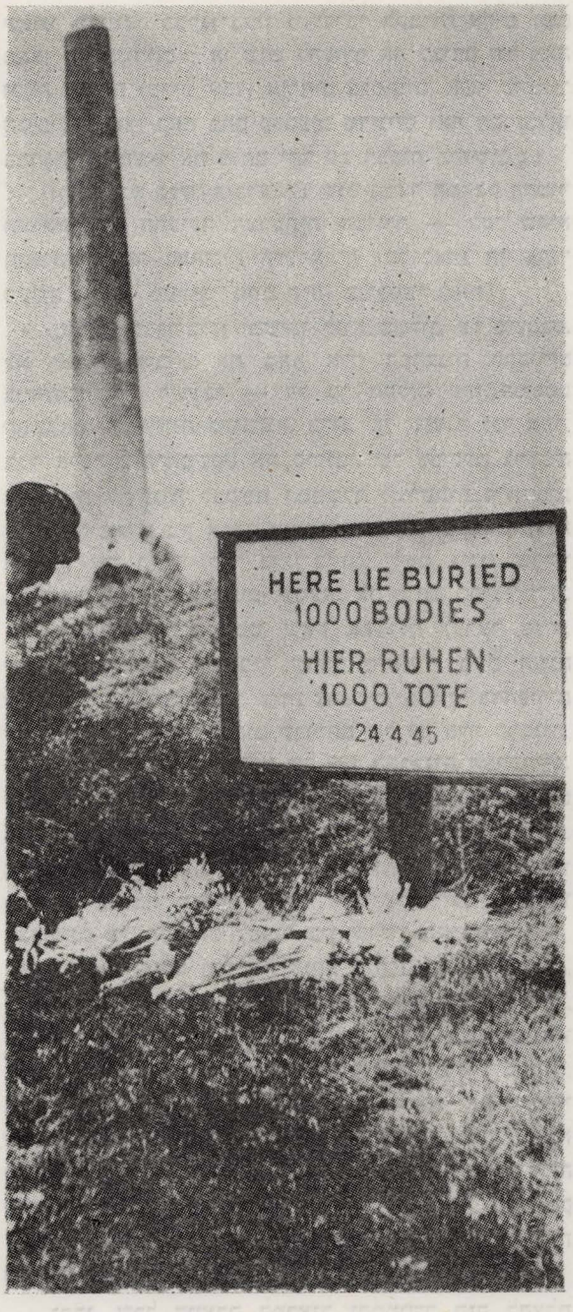
כזו היתה ברגן־בלזן, כך היא נצטיירה בעיני צבא השחרור הבריטי, וכך היא נחרתה בין שיא־הזוועה של המשטר הנאצי: מחנה של עינויים ואבדון ליהודים.

עד שקפץ לפתע־פתאום על ברגן־בלזן רוגזה של הממשלה הצרפתית — ובשל מה פרץ רוגזה של זו? די להאזין אל הדיווח המיוחד שהופיע בעתון „ניו־יורק טיימס" (מיום ה־7 במאי 1969), כדי להשתכנע בחוסר־יחס זה, או במלים יותר בוטות: ביחס של זלזול וביזוי כגון זה מצד אחת מבנות־הברית, אל הנושא הכאוב כל־כך של הנצחת זכרם של היהודים הקדושים, שנפלו קרבן לרשעות ותאוות־הרצח הנאצית.

שתי עובדות אופייניות למדי מועלות ומובלטות בדו״ח של „ניו־יורק טיימס" וההשוואה ביניהן אומרת הכל.

עובדה מספר אחת, אשר העתון מוסר אותה, כאילו דרך־אגב, משמע שהדבר ידוע ומוכר מכבר ללא כל ערעור: „לערך 50 אלף אסירים, מרביתם יהודים, מצאו את מותם, לפי המקובל, במחנה ברגן־בלזן בשנים 1943—1945. בתוכם נמצאה גם אנה פראנק, הילדה היהודית מהולאנד, אשר ,היומן׳ שלה על היהודים המתחבאים בפני הנאצים הפך לספר קלאסי — — —".

ולעומתה עובדה מספר שתים, אשר עתון זה מביא

קבר אלמוני לאלף קרבנות יהודים בברגן־בלזן
על השלט רשומה כתובת קצרה ואלמונית, — באנגלית ובגרמנית: „כאן נקברו אלף גוויות".

אותה בשם הממשלה הצרפתית, בהעלותה את התביעה העיקשת להפוך את כל קברי האחים של ברגן־בלזן, כדי — „לזהות ולאתר בין שלדי ועצמות הקרבנות את שרידי הגוויות של 139 צרפתים לערך, אשר כפי המשוער נספו בברגן־בלזן ונקברו בקברות משותפים..."

ככה הועמדה בעיה זו, שהובאה להכרעה בפני בית־משפט בינלאומי, שעליו הוטל לפסוק, כבודו של מי עדיף? האם עדיף כבודם של עשרות אלפי קרבנות היהודים,

שעונו ושגוועו בברגן־בלזן והושלכו לקברות־אחים ושם מצאו את מנוחתם? או שיש להעדיף את כבודם של מאה וכמה עשרות (קרי: 139) אזרחים צרפתיים, אשר שלטון־הכיבוש הנאצי ראה בהם פושעים מדיניים ואף הם נכלאו במחנה זה ומצאו את מותם יחד עם רבבות היהודים?!

והענין לא בנקל הוכרע. 12 שנה נמשך המאבק החמור והנואש נגד התביעה הצרפתית המוזרה — כפי שהיא תוארה וסוכמה בעתונות הישראלית (המובאות הן מתוך סקירה בעתון „מעריב" מיום ה־10 בנובמבר 1969):

„טבוחי ברגן־בלזן ימשיכו לנוח בשלום על משכבם. לא יוציאו מקברם את מאה אלף הקרבנות הקבורים במחנה־הריכוז לשעבר — על כך החליט בית המשפט הבינלאומי לבוררות בקובלנץ, ברוב של שמונה נגד אחד. בכך אישר בית־המשפט את סירובה של ממשלת גרמניה המערבית להיענות לבקשת הממשלה הצרפתית ולהרשות עריכת חיפושים בין אפרם ועצמותיהם של הנרצחים בבית העלמין של הונה (ליד ברגן־בלזן), לשם גילוי שרידי גופותיהם של 139 צרפתים, שמצאו את מותם בברגן־בלזן.

„החלטת בית־המשפט, שאין אפשרות לערער עליה. שמה קץ לסכסוך מאקברי שהחל ב־1958, ביום השנה ה־13 לשחרור ברגן־בלזן. צוות צרפתים, מצוייד בדחפורים ענקיים, נראה חופר במקום קבורתם של 50 אלף קרבנות, במטרה לזהות את שרידיהם של 139 הקרבנות הצרפתיים. הנאצים השמידו את כל המיסמכים התעודתיים על פשעיהם המחרידים ולא נתגלתה שום רשימה של המומתים במחנה. אי אפשר היה לזהות אפילו את הגוויות שלא נקברו והיו מוטלות במחנה כאשר שוחרר. אף־על־פי־כן התעקשו הצרפתים על תביעתם לחפור בין שרידי הקרבנות.

„על פי הסכם הידידות הוקם בית־המשפט לבוררות, בו כיהנו שלושה גרמנים, שני שוודים, בריטי אחד, אמריקני אחד, צרפתי אחד ושווייצי אחד. השוודים היו נשיא בית־הדין וסגן הנשיא. בית־הדין הגיע למסקנה, כי קרוב לוודאי שאי־אפשר יהיה לזהות את שרידי הקרבנות הצרפתיים, וכי יש סיבות חשובות באורח יוצא מגדר הרגיל, להצדקת סירובם של שלטונות גרמניה להיענות לבקשת צרפת. על החלטת בית־הדין חלק רק החבר השווייצי, שדעתו היתה שיש להרשות את הוצאת הגוויות מקברם".

יתכן, שכל המאבק המכאיב והממושך הזה להצלת כבודם ומנוחתם של קדושי ברגן־בלזן כדאי היה בשל קביעה חד־משמעית זו מאת בית־המשפט הבינלאומי, אשר אישר קבל עולם כולו את משמעותו המיוחדת של מחנה ברגן־בלזן בקורות המארטירולוגיה היהודית מתקופת השואה. כי הנה קבע בית־המשפט בהחלטתו, כי „יש לייחס חשיבות גדולה למחאות היהודים, נוכח העובדה שמספר גדול של הקרבנות שם היו יהודים ושההתנגדות היהודית אינה מבוססת על טעמים דתיים בלבד, אלא גם על העובדה, שבתי־הדין והאנדרטאות של ברגן־בלזן קיבלו משמעות סימבולית גדולה ברחבי העולם כולו, ובעיקר בקרב היהודים".

העובדה היא, שלרגלי הבירורים בבית־המשפט הבינ־לאומי נתהדהדו מחדש בדעת־הקהל העולמית מעשי־הזוועה של ברגן־בלזן, אשר עלולים היו להישכח לגמרי בתקופת הפיוס הכללי עם גרמניה — כי הנה הופיע בפני בית־הדין הבינלאומי בתור „מומחה" לבעיית ברגן־בלזן הגנרל הבריטי סיר גלין־יוז, אשר לפי הדיווח בעתונות הישראלית („ידיעות אחרונות" מיום 14 בנובמבר 1969) מסר כדברים האלה:

„גלין־יוז, ששימש אז כקצין רפואי חטיבתי ראשי, סיפר, תוך זעזוע גלוי, על מראה הזוועה שנתגלה לנגד עיניו ועיני חייליו באותו יום: „נאלצנו לפנות אלפי הגוויות באמצעות בולדוזרים, וכך להטמין אותן בקברים שחפרנו" — סיפר. „אין לתאר את זאת במילים. כולנו היינו ממש חולים במשך ימים אחדים, ממחזה הזוועה שראו עינינו. כאיש רפואה, שהיה במקום וניהל את עבודות הקבורה, עלי לקבוע, כי אין כל אפשרות לזהות את העצמות, אם אומנם הן קיימות עוד. כאדם עלי לקבוע שיהיה זה חילול כבודם של הקרבנות, אם יגשו לפתיחת הקברים. חובתנו היא להתיר להם מנוחת־עולמים, אחרי שכה הרבה סבלו בחיים".

רבבות הקדושים של ברגן־בלזן לא הוטרדו ממנוחתם — על אף הלחץ הצרפתי העצום שלא הירפו ממנו במשך 12 שנה, אך עד מה עצוב על הלב שדבר זה נחשב מכבר בתור „נצחון יהודי"... ועוד פרט אחד, העלול לעורר בנו רגשות די עגומים, כי „נצחון יהודי" זה להשאיר בשלימותם את קברות־האחים בברגן־בלזן הושג בראש ובראשונה הודות למידת ההבנה של נציגים גרמניים דווקא!

באבי־יאר

את חודה של הטראגדיה היהודית הנעוצה באותו מושג מבהיל ומשפיל „באבי יאר" — גילה לנו לאמיתו של דבר משורר קומוניסטי צעיר, אשר בזכות אותה יצירה מרטיטה נתפרסמו חיש מהר בעולם כולו שניהם כאחד: גם המשורר יבגני יבטושנקו וגם השיר שלו: „בבאבי יאר אין מצבת־זכרון" — — —

המתרגם המוסמך של השיר הזה לעברית, שלמה אבן־שושן, שנמסרה לו זכות־התרגום של כל שירי יבטושנקו, הסביר באורח משכנע את משמעותו הנועזת ומותר לומר המהפכנית של שיר־אשמה זה (בסקירה ספרותית מיוחדת בעתון „הארץ" מיום 29 בנובמבר 1968):

„'באבי־יאר', זה כידוע ערוץ בפרברי קיוב, שהנאצים איוו לעשותו, החל ב־29 בספטמבר 1941, גיא־הריגה לרבבות יהודי קיוב... הרי זה איפוא אחד השמות הגיאוג־ראפיים, שנשתבצו באותיות של דם בהיסטוריה היהודית בשנות השואה — אחד מרבים דוגמתו. ואולם לשם הזה נתייחדה גם משמעות נוספת, שכן הוא נעשה כעין סמל לטרגדיה הכפולה של יהודי ברית־המועצות, שנרצחו ברבבותיהם בידי הנאצים על חטא היותם יהודים, וגם

לאחר ספותם נושלו — בתוקף המדיניות הסובייטית — מעמם ומייחודם הלאומי ונחשבו לסתם־אזרחים סובייטיים, קרבנות הפאשיזם...

„לא תיפלא איפוא הרגישות המיוחדת לנושא זה — שבו נתקפלה לא רק שואת־העבר של יהודי ברית־המועצות, אלא גם מצוקת־ההווה שלהם. הבלטת מוצאם היהודי של קרבנות באבי־יאר יש בה על כן משום תמיכה במאבק הסמוי והגלוי, על הכרה בייחודם הלאומי של יהודי ברית־המועצות, בחייהם הלאומי כבמותם, בעוד שטישטושה והעלמתה של זהותם היהודית חופפים ומשרתים את המדיניות הרשמית של השלטונות הסובייטיים, הגוזרת כליה על ייחודו הלאומי של האדם היהודי בברית־המועצות.

„מתוך הנמקה זו מוסבר ואף מוחוור ההד הכביר, אשר שירו של יבטושנקו עורר משני צדי המיתרס גם יחד — הן אצל אנשי־המצפון בתבל כולה, וכמובן שבראש וראשונה אצל היהודים בהיותם הקרבן הנצחי של הרשעות השטנית; והן אצל שונאי־ישראל מכל הסוגים ומכל הגוונים, הגלויים והסמויים, אשר לעתים תכופות מדי הם מתעטפים באיצטלא של רודפי הצדק ונאמני האמת — כדוגמת הרודן הקומוניסטי ניקיטה חרושצ׳וב למשל, שהתקומם כנגד יבטושנקו בנאום רשמי מעל במת הקרמלין במוסקבה מתוך טיעון ,הומאני׳ כאילו: ,באיזו זכות דורש יבטושנקו אנדרטה רק בשביל היהודים? כלום יהודים בלבד נרצחו בקיוב?׳...״

התשובה הנכונה לטיעונו הערמומי של חרושצ׳וב כלולה בעצם בדפי התיעוד הנאצי מאותה תקופת־ההשמד האנטי־יהודי, שהחלה רשמית עם הסתערות־הבזק הגרמנית כנגד רוסיה הסובייטית — וכזה הנו סיכום תמציתי של מקורות התיעוד הנאצי (לפי הסקירה הממצה של ש. מיכאל, בעתון „דבר״ מיום 6 ביולי 1966, עם ציון 25 שנה לפלישה הנאצית לאדמת רוסיה):

„——— באבי יאר, גיא־ההריגה של יהודי קיוב בימי מלחמת העולם השניה, עלה שוב לחדשות. כתבים שליוו את הנשיא דה־גול במסעו בברית־המועצות דיווחו, כי בבאבי־יאר משחקים נערים בכדורגל... אכן, למרות מחאות מבחוץ ופניות מבפנים (שהבולטת בהן היתה שירו המפורסם של יבגני יבטושנקו) עדיין לא הוצבה מצבה במקום המרוחק אך קילומטרים ספורים מבירת אוקראינה״.

מה בעצם קרה במקום זה, המוזכר כה רבות בשנים האחרונות? הלב ממאן להאמין, אך העובדות המחרידות, עובדות מדוייקות הן.

„באבי־יאר״ סמל צורב של הטראגדיה היהודית

כזה המראה העלוב והמביש של שדות־הקברים „באבי־יאר״ בקיוב בירת אוקראינה אשר שם נרצחו ונקברו חיים כ־70 אלף נפש מישראל, והשלטונות הסובייטיים מתנגדים עד עצם היום הזה להציב ציון וזכר לקרבנות היהודים שחוסלו אך ורק בעוון היותם יהודים.

„——— עם פרוץ המלחמה ישבו בקיוב כ־180,000 יהודים. משהתקרבו הגרמנים לעיר הצליחו רבים מהם, בעיקר הצעירים, להימלט מן העיר, אך רבים מהם נשארו בקיוב בשעה שנכבשה בידי הגרמנים, בחודש ספטמבר 1941. ביום ה־26 בספטמבר פירסמו הגרמנים כרוז, בו נצטוו כל יהודי העיר להתאסף בהצטלבות הרחובות מלניק ודוקטורבסקייה, כדי לצאת מן העיר לעבודה... המשתמטים — כך נאמר בכרוז — ייהרגו ביריה". ביום הקבוע, בשעה שמונה בבוקר, נתמלאו הרחובות המון רב של יהודים: אנשים, נשים, ילדים".

דין־וחשבון מספר 128 של שלטונות הכיבוש הגרמניים אמד את מספרם בלמעלה מ־30,000. הם נצטוו לצאת מן העיר, ברגל, אל מקום בית־הקברות היהודי, לוקיאנובקה. שם נצטוו להניח את כל חפציהם, ואחר־כך פקדו עליהם לצעוד, מאה־מאה איש בקבוצה, לגיא הסמוך הנקרא באבי יאר. כשהגיעו לשם הוקפו בקלגסים מזויינים במקלעים, שפקדו עליהם לפשוט את בגדיהם. ואז, בעומדם ערומים בשורה, נורו למוות במכונות־יריה ונפלו מתבוססים בדמם אל הבקעה. הטבח נמשך מעלות השחר עד שקיעת החמה. בערב הונח חומר־נפץ בגיא, והעמק על רבבות הגופות של אנשים מתים, גוססים ומפרפרים פרפורי־חיים נתכסה באדמה ובאבנים.

בדין־וחשבון נוסף, מספר 6, של צבא הכיבוש נמסר, כי ב־29 בספטמבר וב־30 בו נהרגו בבאבי יאר 33,771 יהודים (אף מחנות ההשמדה באושביץ ובטרבלינקה לא הגיעו לשיא זה של רצח יומי!), ובחדשים הבאים הגיע מספרם ל־70,000 נפש; אנשים, נשים וטף, צעירים וישישים, נשים הרות ויונקי־שדיים שנרצחו, ולעתים אף נקברו חיים.

כל זה אירע, כאמור, תוך ימים ספורים של חודש ספטמבר 1941: דמים של 70 אלף יהודים ואולי עוד הרבה יותר מזה נשפך ושקע לתוך האדמות של „באבי יאר" — ושום דבר! את הרצח השכיחו מן הלב ומקום־הרצח נשאר עזוב ועלוב, ללא כל אות וציון.

כי הרי מאז נשתחררה קיוב בשנת 1943 מהכובשים הגרמנים האכזריים התרחשה ובאה תקופה של בינוי ושיקום לבירת אוקראינה, העיר התפשטה לכל העברים. איזורים חדשים נבנו וקמו, ובהמולת הבניה כמעט שנבלע ונעלם אותו שריד וזכר בדמות חלקת־היער, שבה נשארו פזורות ללא קבר וללא אבן־מצבה שיורי עצמותיהם של יהודי קיוב.

בשנת 1963, עשרים שנה לאחר שחרור קיוב תיאר הסופר הנודד היהודי ד"ר חיים שושקס את ביקורו המעציב בשדה־הקטל של באבי־יאר (לפי „הצופה" מיום ה' אב תשכ"ג — 26 ביולי 1963):

„——— התחלנו לעלות בגבעה המשופעת השוממה ומיד נעצרנו: לפנינו נתגלה בור גדול — יותר נכון עמק מלא בורות, מים מזוהמים, ועשבי פרא. מספר עצי לבנה, צנומים, כאילו מתפרצים מהזוהמה שלרגליהם, וכמו להכעיס פורחים ומתעטרים בזרים של עלים ירוקים,

שהטבע האביבי הזוהר, פיתח אותם באותם הימים הבהירים...

„וכך עומדים אנו, על שפתה של אותה התהום המקוללת, — ועם זאת כאובה וקרובה לנו כל כך — בין שתי משאיות ומסתכלים כיצד פועלים גורפים מהן חול ופסולת ושופכים אותה למטה, שם, לעמק בו התרחשה הזוועה. ראשי העיר קיוב, מכסים פאן באשפה את הקבר העמוק, שבו נרצחו במיתות משונות ע"י הנאצים מאות אלפים מאזרחי אוקראינה, יהודים בעיקר, בימי ספטמבר־אוקטובר 1941. רוצים ליישר את השטח, לייבש את הביצות ולהכשירו ליסודות של עיר חדשה שבתיה יהיו מודרניים, ויתרוממו כאן, עוד בטרם הספיקה האדמה לספוג את עצמותיהם הפזורות של הקרבנות.

„‚אנו פוסעים כאן על פזורי עצמות שחוקות — אולי עצמות של בני משפחתי'. המרגיש אתה בריחות הבאושים־החריפים הנודפים מה‚מים הירוקים', שם נרקבות עצמות אלה ותובעות ותובעות?' — מעיר המורה־דרך שלי.

„אנו משתפלים ויורדים למטה, והריח נעשה ללא נשוא. ראשי עלי סחרחר ואני צועד בכבדות. הגענו לשטח האדמה הבוצית, שלפני כשנתיים, התחילו האוקראינים שבסביבה לבנות להם בתים חדשים, בו, בלב עמק המוות. באו גשמים סוערים וריככו את הקרקע הבוצית, עליה הוקמו הבניינים החדשים. האדמה פצתה את פיה ובלעה את הבתים על דייריהם־שוכניהם. אומדים את מספר הקרבנות במאות. נראה שמוקדם מדי, יותר מדי מוקדם, רצו להפוך את באבי־יאר למקום שישא רווחים לעיר. עתה עושים זאת באמצעים טכניים טובים יותר. הבט, הבט! אשפה יבשה הביאו המשאיות, גורפים אותם לתהום ובורה של באבי־יאר, הולך וקטן, הולך ומתמעט, ולאחר חצי שנה, של זריקת אשפה, ייעלם הבור לחלוטין ויתישר עם האדמה שמסביבו". ———

כזו היתה התמונה האוטנטית של באבי־יאר, עד שנתעורר במפתיע אותו משורר אוקראיני צעיר, אשר זעקת הדם היהודי הנשפך והנשכח חדרה לנפשו והוא שהרים קול מחאה עזה ונועזת שכזו, שהדיה נשמעו מקצה העולם ועד קצהו.

אין אף קורטוב של גוזמא לקבוע זאת, כי שירו של יבטושנקו זָעזע את מצפון העולם — כי הנה קטע מתוך תיאור נרגש על הופעתו האישית של יבטושנקו באוסטרליה הרחוקה, לשם דקלום השיר שלו שהרעיש את האנושות (התיאור נתפרסם בעתון „דבר" מיום כ"ה ניסן תשכ"ו — 15 באפריל 1966 מאת הכתבת במלבורן חנה ברוש־סרדי):

„——— על הבמה של אולם ענק, ליד מיקרופון ולאור זרקורֵ עומד איש צעיר יאבגני יבטושנקו. שקט באולם, דממה מתוחה. הוא מכריז שם השיר שיקרא: ‚באבי־יאר'... זיע בקהל. כמו חיה ענקית פצועה, נאנקת מכאב הזכרונות. ושוב דממה. שקט, עוד רגע, עוד רגע תתפרץ חיה זו, תסתער אל העולם ותשמיע זעקת יאוש ורתחה. תתקוף ותרמוס כל העומד בדרכה, בדרך חזרה

אל גיא־ההריגה ממנה נמלטה בעור שיניה. תעלה מבתי הקברות הפזורים בכל העולם בו נשפך דמה...

„משורר־הזעם, עומד כאן במרכז הבמה. צועק הוא ומטיח אגרופים קמוצים ברוצח הסמוי. מלות־השיר כחניתות הן נקלעות בבשר האויב הנצחי, קורעות ממנו רצועות־רצועות של עור. המלים פורצות מגרונו של בן־העם, בשאגה, בצריחה, בכעס, בזוועה, כשכל שריר של פניו מתוח... הוא מלא כוח ועצמה וכעס, הנשפך משירו כלבה רותחת על ראשי המרצחים למיניהם ובכל הדורות.

„איש לא נקה: המצרים הקדמונים, הספרדים באינקויזיציה, הפוגרומים ברוסיה ואותם גרמנים מרצחים — כולם שתקעו צפרניהם בבשרו של הילד היהודי הנצחי שֶנטרף על דמו".

שירו של יבטושנקו הדהד בכל קצווי תבל, מכיוון שחרוזיו תורגמו לכל שפות התרבות והם הרטיטו כל מיתר אנושי בכל פינות העולם. אך בו בזמן, כאשר יבטושנקו סובב על פני תבל והטראגדיה של ‚באבי־יאר' מוצגת על ידו כסמל לטראגדיה של העם היהודי, עם־הנצח — אותו זמן עדיין לא זעו ולא נעו השליטים הקומוניסטיים של קיוב להציב יד וזכר לקרבנות באבי־יאר.

תייר יהודי שביקר באותה שנה בקיוב דיווח בעתונות הישראלית ממראה עיניו („דבר", תמוז תשכ"ו — יולי 1966):

„השלטונות הסובייטיים אינם מגלים התלהבות רבה למשמע המשאלה, הבאה לעתים מפי תיירים, לבקר במקום... באבי־יאר לא נמצא ב‚תכנית הטיולים', נוהגים מורי־הדרך של חברת ‚אינטוריסט' לומר...

„באבי־יאר — אמר המדריך — והחנה את המכונית בצד הדרך. יצאנו. הסתכלנו לימין. עצים אחדים בשלכת. פנינו לשמאל וראינו גיא צר וארוך מכוסה בערמות עפר. שלט־עץ קטן הורה ברוסית: ‚המשליך פסולת ייקנס בשלוש מאות רובל'. מלבד זאת לא ראינו דבר. חזרנו, מרחק עשרות צעדים, למכונית... הנהג נימנם ליד ההגה. ‚היכן הוא באבי־יאר?' שאלנו. הוא הרים את ידו בעצלתיים והורה באצבעו בכיוון ממנו באנו. ‚זהו', אמר, ‚אין מה לראות'...

„חזרנו שוב על עקבותינו. עברנו גדר עץ נמוכה. פסענו צעד צעד בכבדות והלמות לב. האדמה הקלה דממה, ומתחתיה... עוד צעד ועוד פסיעה, ואנו עומדים על שפת הגיא. לרגלינו אדמה חרוכה. שיחי קוצים ועצי־סרק. ומעלינו שמיים בהירים. ומתחת... זעקה אילמת של רבבות אנשים, נשים וטף, שנהרגו על קידוש השם בעיצומו של יום־הכיפורים בשנת תש"ב. הלב לא אבה להאמין. הזהו המקום? בלא יד ובלא ציון? בני אדם מהלכים ואינם יודעים, כי רגליהם דורכות ליד גופותיהם של אלה שנבראו־בצלם ושנטבחו בידי חיות־אדם. אין מלאך שיזעק: ‚של נעליך מעל רגליך'...

„שעה ארוכה עמדנו קפואים תחתינו. סידור־תפילה לא היה עמנו, אך מלות „א־ל מלא רחמים" עלו מאליהן על שפתינו... נשתהינו רגע, ועוד רגע. רוח חרישית נשבה בגיא, משל השמיעה יללה של נשמות תינוקות ויונקי־שדיים שנקברו חיים והם בוכים לדורות. ‚א־ל מלא רחמים'..."

אך בזאת עדיין לא סוכמה הפרשה המבישה של באבי־יאר — כי הנה נתעורר מחדש הסופר הסובייטי אנאטול קוזנייצוב, אשר מרד במשטר הקומוניסטי וערק לארצות־החופש, והוא בהיותו בן־קיוב שיחזר בצורה ספרותית את הסיפור על „נקמת באבי־יאר" — ועל סיפור־נקמה זה כמעט שלא שמענו עד כה.

סיפור מוזר זה מוסיף ללא ספק תבלין מיוחד וחריף למדי לנושא של באבי־יאר — אולם מוטב להגיש קטע אופייני מתוך סיפור־הנקמה בניסוחו של הסופר עצמו (על־פי תרגום עברי אוטנטי בהסכמתו של הסופר, שהופיע ב„ידיעות אחרונות" ביום ה־18 בדצמבר 1970):

„— — — באבי־יאר אינו קיים עוד. הגיא מולא בעפר ודרך ראשית עוברת מעליו.

„מיד עם תום המלחמה החלו אישים, וביניהם איליה אהרנבורג, טוענים, כי יש להציב אנדרטה בבאבי־יאר, אבל, הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית האוקראינית, בראשותו של ניקיטה חרושצ'וב, סבר, כי האנשים, שהומתו בבאבי־יאר, לא היו ראויים לאנדרטה.

„לא פעם שמעתי קומוניסטים בני קיוב אומרים: ‚על איזה באבי־יאר אתה מדבר? על המקום, בו נורו הז'ידים? ומי אמר שעלינו להקים אנדרטה לכמה ז'ידים מזוהמים?' בשנים 1948—1953, עם התפשטות האנטי־שמיות בהשראת השילטונות, נגנזה בעיית באבי־יאר. בשנת 1957 חישב הוועד־המרכזי האוקראיני, בראשותו של ניקולאי פודגורני, ומצא כי יש לשים קץ, אחת לתמיד, לדיבורים על באבי־יאר, להרוס אותו ולשכוח אותו. היתה זו תחילתו של הנסיון השני למחיקת באבי־יאר מן ההיסטוריה.

„מילויו של גיא כה גדול היה משימה עצומה. אבל, היתה זו משימה אפשרית, לאור ההיקף הגדול של עבודות־הבנייה בברית־המועצות. המהנדסים מצאו פיתרון מחוכם: הם החליטו לסתום את הגיא לא על־ידי גיבוב עפר אלא על־ידי סחיפת אדמה אל תוכו. הם בנו סכר בקצה באבי־יאר והחלו שואבים וערובת של בוץ ומים, דרך צינורות, מתוך המחצבות הסמוכות. הגיא הפך לאגם. ההנחה היתה שהבוץ יופרד מן המים וישקע, ואילו המים יזרמו החוצה, דרך התעלות שבסכר.

„נהגתי לבקר שם ולהתבונן בפליאה באגם הבוץ, שהלך ובלע את האפר, העצמות ושרידי המצבות. מי האגם היו ירוקים, דלוחים ומצחינים. שאון הבוץ הזורם מן הצינורות לא נדם יומם ולילה. הדבר נמשך שנים רבות. בכל שנה חוזק הסכר והוגבה עד כי בשנת 1961 הגיע לגובה של בית בן שש קומות. ואז, ב־13 במאי 1961, התמוטט הסכר. גשמי האביב שטפו אל תוך הגיא והעבירו

את האגם על גדותיו. התעלות לא יכלו לעמוד מול זרמי המים ואלה החלו שוטפים מעל לסכר".

„המהנדסים טעו בחישוביהם. הבוץ, אשר נשאב אל תוך הגיא, משך שנים כה רבות, לא נתקשה כלל. הוא נשאר נוזלי, מפני שהוא היה מורכב, ברובו מחימר. מידרונות החימר של באבי־יאר הפכו לקירות אטומים, אשר שמרו על הנוזליות. באבי־יאר הפך לאמבט בוץ מפלצתי לא פחות מן הרעיון, שהוליד אותו. הסכר, המעורער על־ידי גשמי האביב, נפרץ — והאמבט עלה על גדותיו. המוני בני־אדם נבלעו כהרף־עין בגל הבוץ. יושבי החשמליות והמכוניות נכחדו, בטרם הספיקו להבין את המתרחש. לאיש לא היתה אפשרות לעלות אל פני הגוש הדביק, או להשתחרר ממנו. בתים, שניצבו בדרכו של הגל, נסחפו כאילו היו קופסות קרטון, חשמליות אחרות נגררו למרחק של מאות מטרים, בטרם נקברו. כן נקברו תחנת החשמליות, בית־החולים, האיצטדיון, בית־חרושת למכשירים עדינים וכל רובע־המגורים.

„החפירות נמשכו שנתיים, והיו דומות לחשיפת פומפיאה. במקום נתגלו גופות רבים — בבתים, במיטות, בכיסי־אוויר שנוצרו בתוך החדרים. אדם אחד ניצב בתא טלפון ציבורי, ומת כשהשפופרת בידו. בתחנת החשמליות נמצאה קבוצה של כרטיסנים, אשר באה למסור את הפדיון, יחד עם הקופאי, שעמד לקבל את הכסף. מובן מאליו, שמספר הקרבנות לא פורסם מעולם. בכלל, לבאבי־יאר לא היה מזל בכל הנוגע למספרים.

„נסיון זה להיפטר מבאבי־יאר לא רק הפיל קרבנות נוספים, אלא אף הוליד אמונות טפלות, האימרה: „נקמת באבי־יאר" ריחפה על שפתי־כל".

אדמת באבי־יאר רועדת — כי מתוכה זועק הדם היהודי שנשפך בחימה שטנית ומתוך קשיחותו ואדישותו של העולם הנאור — — —

והנה עברו שנים אחדות מאז אותו אירוע מוזר כל־כך של „רעידת האדמה" בבאבי־יאר — ולתדהמתו הגדולה של העולם כולו התברר, שלא זו בלבד כי „אדמת באבי־יאר רועדת" אלא שהיא מרעידה, מרטיטה ואף מזעזעת בפועל ממש את „הנקודה היהודית" הגנוזה בנפשם פנימה של מיליוני יהודים ברוסיה, ומקוממת אותם למעשה־התמרדות יהודי רוחני־מוסרי לאחר יובל שנים של משטר המהפכה הבולשביסטית.

אדמת באבי־יאר רועדת ומרעידה — כי הנה עדות מהימנה אחת מפי עולה חדש מברית־המועצות ושמו עמנואל דיאמנט, כפי שנמסרה מעל דפי „על המשמר" (מיום 23 ביולי 1971):

—„עד 1966 היה באבי־יאר למקום בו זורקים את האשפה ב־1961 ניסו להקים שם איצטדיון — עובדה שעוררה גל מחאות בדעת־הקהל העולמית ובעקבותיה הופסקה עבודת הבנייה. לאחר־מכן ניסו למלא את גיא באבי־יאר במים ולהביא להצפתו — ודבר זה גרם לשטפון.

ב־24 בספטמבר 1966, ביום הכיפורים, במלאות 25

שנה לרצח יהודי קייב וסביבתה, תלו על קיר בית־הקברות הישן סיסמה באידיש ועליה כתוב: „באבי־יאר 1941—1966 נזכור את ששת המליונים".

ביום הנזכר, שהוא יום האזכרה לפי הלוח היהודי, הגיעה לשם קבוצה קטנה יחסית, כ־100 יהודים. בו־במקום הוחלט לכנס אזכרה רבת־משתתפים ב־29 לספ־

באבי יאר — מראה הבלהות של בורות המתים הפתוחים

במקום זה נרצחה והושמדה קהלת קיוב בת רבבות הנפשות

טמבר שהוא יום השנה, לפי הלוח הגריגוריאני. באותו יום התאספו כ־1500 יהודים וכן הופיעו שם גם פעילים מן הקבוצות הדימוקראטיות, ביניהם הסופר הרוסי ויקטור נקראסוב והסופר האוקראיני איוואן ג'יובה. אסיפה זו הוכיחה למשתתפיה כי אכן אפשר לערוך אזכרה וכי היהודים יכולים להימצא בינם לבין עצמם. כחוצאה מכך החליטו השלטונות להעמיד במקום מצבה קטנה ועליה היה כתוב, ש„במקום זה תוקם אנדרטה לזכר הקורבנות הסובייטיים שהוצאו להורג על־ידי הפאשיסטים". לא כתבו שם יהודים. גם המצבה עצמה לא הוקמה בבאבי־

יאר ממש, כי־אם במקום יותר מרוחק, בו הוציאו הגרמנים להורג 25 אלף שבויים סובייטיים.

„בעקבות האזכרה של 1966 ערכו השלטונות ב־29.9.67 אזכרה ממלכתית, שנועדה לשעה 2 אחה״צ. היהודים, שידעו על כך, הופיעו בשעה 5, התייחדו בינם לבין עצמם, והביאו זרי פרחים. הכל עבר בשלום. בשנת 1968 נערכה שוב אזכרה ממלכתית והפעם הופיע מטעם השלטונות הסופר דוידוב, שהוא עצמו מניצולי באבי־יאר. בדבריו לא הזכיר, ולו גם במלה אחת, כי אלה שנטבחו היו ברובם המכריע יהודים. בגמר האזכרה, כאשר אנשי הנשיאות ירדו מן הבמה, ניגש מהנדס יהודי צעיר מקייב, בוריס קוצ׳ובייבסקי והתחיל לחלוק בקול רם על דבריו של דוידוב ולהוכיח לו, כי בין אלה שנטבחו, רובם המכריע היו יהודים, וביניהם גם הוריו. ב־5 בדצמבר נאסר קוצ׳ובייבסקי וב־15 במאי הוא עמד לדין ונידון ל־3 שנות־מאסר׳.

ב־1970 הופענו למקום שוב, רק לאחר האזכרה הממלכתית. כל אחד מאתנו הביא עמו זר פרחים ובתוך הזרים היתה הקדשה באידיש ובעברית לזכר הטבוחים. אנשים „לבושים אזרחית״ ניסו להוציא מידינו את הזרים בכוח. היתה כמובן התקוטטות, הפעם חמה יותר, והמשטרה התערבה. בסופו־של־דבר הנחנו את הפרחים — אך כל מי שהיה שם — צולם...״

כדאי היה להעתיק בפרוטרוט עדות מרשימה זו, על מנת להיווכח כיצד באבי־יאר הפכה לנקודת־מוקד של התקוממות יהודית נועזת ובלתי־נרתעת — ומסתבר, כי על אף כל צעדי־הדיכוי ואיומי־הנקם מצד השלטונות הקומוניסטים ממשיכים היהודים לראות בבאבי־יאר סמל חי לזוועת האנטישמיות הסובייטית.

לשם הוכחה מן הראוי על־כן לצטט דו״ח משלים שהופיע בעתונות העולמית על אודות עצרת־אזכרה יהודית המונית שנערכה בשלהי חודש ספטמבר 1972 בקיוב, בשדה־האימים של באבי־יאר (לפי דיווחו של כתב „מעריב״ מלונדון ביום ב׳ חשון תשל״ג — 10 באוקטובר 1972):

„— 2000 יהודים מקיוב, שנתאספו לעצרת אזכרה לפני מצבת הזכרון בבאבי־יאר, גיא ההריגה ליד קיוב, פוזרו בכוח על־ידי המשטרה, אף שהסובייט העירוני של קיוב הירשה את קיום העצרת.

היהודים ביקשו בכתב רשות להניח זרים ליד המצבה. החתומים על המכתב הוזמנו אל אחד הפקידים, שהודיע להם כי האישור ניתן בתנאי, שהסרטים על הזרים לא יהיו בצבע תכלת־לבן, ולא תופיע בהם המלה „יהודים״. כן נאסרה נשיאת נאומים ליד המצבה, אך לא נאסרה אמירת תפילות.

נודע, כי בבוא משתתפי העצרת אל המצבה, המתינו להם שוטרים, שעצרו את המכונית המובילה את הזרים וקרעו את הסרטים מעליהם.

האזכרה נפתחה — אך ברגע שביקשו היהודים להניח את הזרים, הסתערו השוטרים על הקהל ופיזרו אותו. אלכסנדר פלדמן מקיוב ולאזר אבאטובסקי מקישינוב — נעצרו לשעות אחדות, ולפני ששוחררו נאמר להם כי להבא ,ישאו בתוצאות של התנהגות כזאת׳.״

אך, ברור שכל אמצעי־הדיכוי ואיומי־הנקם מצד השלטונות הסובייטיים לא יועילו — כפי שלא הועילו עד כה — מכיוון שאדמת באבי־יאר רועדת והיא מרעידה את המצפון היהודי ואת המצפון האנושי כאחד — —

אל נכון — אדמת באבי־יאר רועדת והיא מרעידה את המצפון היהודי באשר הוא שם!

והנה נתעוררה קבוצה קטנה של סטודנטים יהודים, מארצות־הברית שיצאו לסיור על פני ברית־המועצות ותוכנית הביקורים שלהם כללה, כמובן, גם את גיא ההריגה המחולל של באבי־יאר — והם שיזמו מבצע־הנצחה מקורי וגם הולם לזכר קדושי קהלת קיוב. והיתה זו יזמה מוצלחת, מרגשת באמת — כי הנה הם השכילו באין רואים לאסוף מתוך בורות־הקברים של באבי־יאר שק קטן עם שיורי עצמותיהם של רבבות הקדושים שנרצחו במקום זה מידי התלינים הנאצים, ואת שק העצמות הצליחו לאחר־מכן להבריח דרך הגבול הרוסי ולהביאו בדרך עקיפה לארץ־ישראל, על מנת להקים בתוככי מדינת ישראל מצבת־זכרון נאותה לקדושי באבי־יאר.

ואמנם ביום כ״ה לחודש מרחשוון תשל״ג (אוקטובר 1972) נערך בבית־העלמין של החברה קדישא בתל־אביב, בנחלת־יצחק, מקום אשר בו הוקמה מקודם מצבת־הזכרון לקדושי מחנה־ההשמדה טרבלינקה, — הטקס המרשים של גילוי האנדרטה בשם „באבי־יאר״.

העתונות הישראלית תיארה בפרוטרוט את טקס גילוי המצבה, שבו השתתף קהל רב, ובתוכם רבים מבין העולים החדשים מברית־המועצות שהגיעו ארצה: והנה קטע מדיווח על הטקס (לפי עתון „דבר״ — מיום כ״ו מרחשוון תשל״ג):

„טקס האזכרה נפתח בשיר „א־לי א־לי למה עזבתני״, מפי מקהלת הרבנות הצבאית. החזן בנימין אונגר אמר תפילת „א־ל מלא רחמים״ והקהל אמר „קדיש״ בציבור. במקום נוכחו מלבד ראש הממשלה יו״ר הכנסת, ישראל ישעיהו וכן חכי״ם ואישי צבור וקהל רב מניצולי השואה, יוצאי קיוב וכן עולים חדשים מברית המועצות. למרגלות המצבה דלקו נרות־זכרון.

הרב יצחק ידידיה פרנקל, שיזם וטרח בהקמת המצבה שמתחתה הוטמנו עצמות חללי „באבי־יאר״, הכריז כי — כאן הוא המקום היחידי, שיכולים לעלות את זכר הטבח הנורא בבאבי־יאר״.

המצבה היא לזכר חללי „באבי־יאר״ והסביבה — היא בנויה מחלוקי־נחל ובזלת, וחרוט עליה באותיות־זהב מלה אחת: „באבי־יאר״.

הרב פרנקל סיפר את פרשת הבאת החבילה משרידי עצמות חללי „באבי־יאר״ על ידי שלושה סטודנטים יהודים מארצות הברית, שביקרו במקום. הוא קרא שיר שחובר על־ידי אחד מניצולי „באבי־יאר״, והשיר נפתח במלים: „בקיוב יש מקום ושמו באבי־יאר — —״

בטקס הסרת הלוט מעל המצבה לזכרם של קדושי באבי־יאר השמיעה ראש־הממשלה גב׳ גולדה מאיר נאום־אזכרה נרגש, וכיוונה דבריה על כתובת השליטים הרוסים של רוסיה הסובייטית:

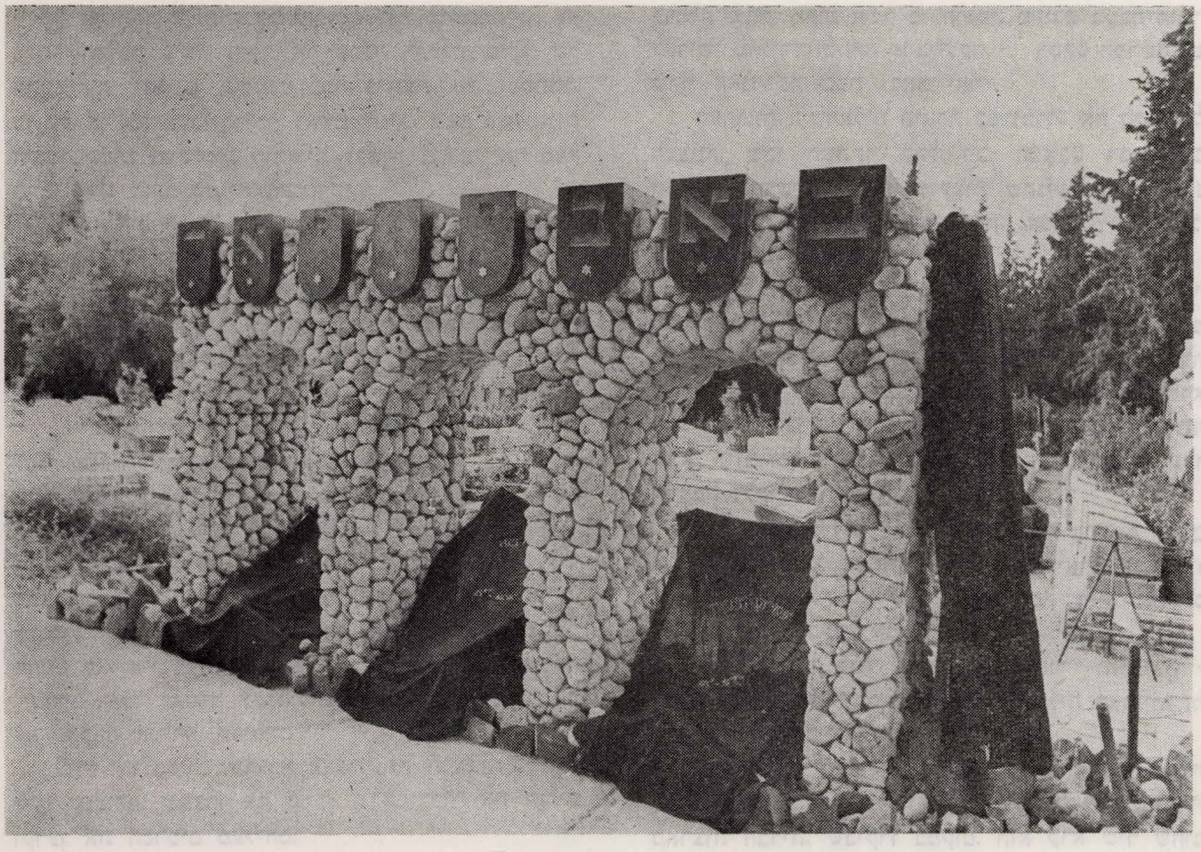
„שליטי ברית־המועצות נתקלו עכשיו בצורה מוחשית ביותר בקיומו של עם יהודי, החי והמתעורר לתקומה במולדתו, למרות ההיסטוריה הטראגית שלו. העולים שהגיעו עד עכשיו מרוסיה הסובייטית הם רק אות וסימן לאלה שמתכוננים לעלות ארצה ועוד יבואו אלינו. העולים הם עדות לגבורה יהודית עצומה כנגד המעצמה הזאת. ויבואו עוד ועוד עולים ושליטי מוסקבה ילמדו גם את השיעור הזה"...

„יש להם, לשליטי ברית־המועצות הכוח למנוע הקמת מצבה בגיא ההריגה של באבי יאר — אך אין להם הכוח לחסום את דרך העליה ליהודים, השואפים והנלחמים לחירות ולעצמאות. האבנים האלה (באנדרטה לזכרם של קדושי באבי־יאר), כל אחת מהן זועקת לשמים על העוול הנורא, אך רוצה אני לראות בהן גם אבני־יסוד לביצורה וגידולה של מדינת ישראל, הקולטת את היהודים הסובלים. שאיפתנו היא לחיות כפי ששאפו הקרבנות של באבי יאר, דאכאו ואושביץ. במעשינו בדוגמת חיינו נעמיד להם זכרון חי ועל העולם לדעת, שמדינת ישראל קמה כדי שלא יהיה עוד באבי יאר — —".

ועוד הוסיפה ואמרה ראש־הממשלה בדברי־ההספד שלה, כי היא ילידת העיר קיוב, שבה נמצא „באבי־יאר", ועוד בהיותה ילדה ראתה איך הקימו היהודים הגנה מפני פוגרום בעיר זו. היא סיפרה כי ניקיטה חורשצ׳וב אמר לה בביקורו בניו־יורק, כי „קיוב היא עיר יפה מאד" — והיא השיבה לו, כי בקיוב נמצא גם „באבי־יאר"....

„ברית המועצות הקימה בקיוב מצבת זכרון לצורר ולפורע הידוע חמילניצקי ורואה בו גבור לאומי, בעוד שאסור להעמיד מצבה לזכר חללי השואה היהודים בקיוב, ואסור להעלות זכרם בגיא ההריגה 55 שנה לאחר המהפכה — היא ציינה — רבים מהאוקראינים, תושבי קיוב עוזרים נאמנים לכובש הנאצי, בעוד שהיהודים היו קרבנותיו".

בתום הטקס נשא החזן בנימין אונגר תפילת־אזכרה ומקהלת הרבנות הצבאית השמיעה פרקי תהילים — — —

העלבון של „באבי־יאר" בקיוב שבא על תיקונו בתל־אביב

טכס רב־רושם בהקמת מצבת הזכרון לקדושי באבי־יאר בבית העלמין בנחלת יצחק

מרכזי היהדות ביבשת אירופה /

מרחב א׳:

מזרח אירופה

תמונת המדור:
גשר־מעבר ברובע היהודי של קראקא

פולין:

- וורשה
- לודז'
- לובלין
- קראקא
- לבוב
- בריסק
- פוזנא
- קאליש
- פלוצק
- אוסטראה
- ברודי
- ברסלאו

פולין / קיצור תולדות היהודים

ראשית התישבות היהודים:

„פולין הופיעה על הבמה ההיסטורית בשנת 966, כאשר נטבל לנצרות הנסיך מישקו, משושלת ‚פיאסט׳ " — כך קובעים המקורות ההיסטוריים. והנה, מאותה תקופה נשתמרו תעודות מהימנות על אודות היהודים הראשונים שנדדו מביזאנטיון (היא סטאמבול) ומארץ הכוזרים והתיישבו על אדמת פולין.

ההשתלטות הנאצית:

ביום 1 בספטמבר 1939 — י״ז באלול תרצ״ט — פתחה גרמניה במלחמת־בזק על פולין משלושת צדדיה ועל־פי הסכם החלוקה המוקדם עם ברית־המועצות — „הסכם מולוטוב־ריבנטרופ״ — כבשה את פולין המערבית והמרכזית עד לגבולות הנהרות בוג והסאן. ביום 22 ביוני 1941 — כ״ז סיון תש״א — פרצה ההסתערות הנאצית על רוסיה הסובייטית וצבאות גרמניה כבשו גם את איזורי פולין המזרחית.

תאריכים בשואה:

ביום 8 בפברואר 1940 — כ״ח שבט ת״ש — הוציא משטר־הכיבוש הנאצי את הפקודה הראשונה על הסגרת היהודים בגיטו, שהוגדר בגרמנית בתור „רובע־מגורים יהודי״ — בלודז׳, אשר גם שמה שונה: „ליצמאנשטאדט״.

ביום 22 ביולי 1942 — ערב תשעה באב תש״ב — פורסם רשמית צו־הגירוש על מחצית מליון היהודים שרוכזו בגיטו וורשה, וביום זה החל במשלוח רכבות־הגירוש „בכיוון מזרחה״, ישיר למחנה־ההשמדה בטרבלינקה.

ביום 19 באפריל 1943 — ערב־פסח תש״ג — פרץ המרד המזויין של שארית היהודים בגיטו וורשה, כאשר פלוגות מיוחדות של הצבא הגרמני פתחו בהסתערות לחיסול סופי של הגיטו.

סיכום קרבנות היהודים בשואה:

עם פתיחת מלחמת־העולם השניה	— 3·300·000
בסיום המלחמה שרדו בתחומי פולין	— 80·000
(מאות אלפים נמלטו או גורשו למרחקי רוסיה)	
הערכת מספר הקרבנות	— 2·800·000
הסיכום באחוזים	— 85%

וורשה –

הקהלה הגדולה והחשובה בתולדות יהדות אירופה

וורשה — שם זה שנחרת בקורות היהודים של ימינו גם כמושג של חיוניות יהודית מופלאה, גם כהמחשה של שיא הזוועה השטנית הנאצית; גם כסמל של גאון יהודי ושל רוח־לחימה יהודית על סף התהום הפעורה של גזר־הכליון, שאין הימנו כל מפלט.

וורשה היהודית — היתה הקהלה הגדולה והחשובה ביותר ביבשת אירופה. גדולה — במנין, כי היהודים מנו למעלה משליש מהאוכלוסיה הכללית בעיר־הבירה הפולנית, וחשובה — בבנין, כי היא שימשה מרכז ומוקד של חיים ציבוריים יהודיים בכל התחומים בדת ובמסורת, בתרבות ובספרות, בפעילות מדינית וסוציאלית, במשק ובכלכלה, בהתארגנות יהודית ובלחימה על זכויות היהודים, וכן בפעילות מגוונת ומבורכת למען בנין ארץ־ישראל.

קורות הקהלה היהודית בוורשה משמשים הדגמה נוקבת לגורלו הטראגי של קיבוץ יהודי רב־אונים, שנכרת ונכחד ללא שריד — מלבד בית־הקברות הגדול שלו, שנשאר לאות ולעדות.

ראשית תולדות יהודי וורשה — בית־העלמין הראשון

עוד במאה ה־13, כשוורשה (ווארשאווה — בפולנית) היתה כפר־דייגים קטן, השוכן על גדות הוויסלה, תקעו בה יתד יהודים נודדים. בשנת 1413 הוכרה וורשה כעיר. כשנה לאחר־מכן, מוזכר באחת התעודות שנשתמרה משנת 1414, תושב יהודי מוורשה, שהזמין למשפט „נוצרי בעניני עסקים".

בשנת 1442 נרשם יהודי שקנה בית ברובע העתיק ביותר של וורשה. מאותו זמן נשארו עקבות של קהלה יהודית קטנה, כבת עשרים משפחות, עם בית־כנסת ורב משלה.

בשנת 1481 כבר היה ברשות הקהלה בוורשה בית־קברות עצמי, כפי שזה משתמע מתוך המסמך הרשמי המוסר, שכתוצאה מגירוש היהודים מן העיר חוסל בית־הקברות היהודי.

מקורות היסטוריים מציינים, שבית־העלמין היהודי

הראשון בוורשה נמצא מאחורי בנין הכנסיה, ברחוב „דוניי הצר". בשנת 1531 נרשם בתעודות העיר, שבמקום בית־הקברות שחוסל הוקמה מאפיה — ואמנם במשך 300 שנה ומעלה לא ניתנה הרשות לקהלה בוורשה לרכוש ולפתוח בית־קברות יהודי בתחומי העיר.

בשנת 1570 הוציא המלך הפולני זיגמונט אוגוסט חוק האוסר על יהודים להתגורר בוורשה, ורק לצרכי מסחר מותר להם לבקר בעיר, בתנאי מפורש „שלא יתחרו עם הסוחרים הנוצרים".

היתר זה לתת ליהודים „לעשות עסקים בעיר", נוצל על־ידי הרוזנים והדוכסים הפולניים למשוך „מסים מיוחדים" וכן „תשלומי־כניסה והגנה" מכל יהודי, שנקלע לוורשה לצרכי מסחר.

אחדים מבין האצולה הפולנית, וגראף פוטוצקי בראשם, ניצלו את ההזדמנות להקים „מושבים יהודיים" קטנים, על גבולות וורשה ומחוץ לתחומיה. כך הוקם במאה ה־18 „האיזור היהודי" שנקרא „ירושלים החדשה". העובדה היתה, שעד לכיבוש הנאצי בפולין נשתמר שם זה על אחד הרחובות היפים והמרכזיים בבירה הפולנית: „שדרות ירושלים" („אלעיא ירוזולימסקה").

לאחר נפילת מלכות פולין העצמאית בשנת 1795, עברה וורשה לידי השלטון הפרוסי (גרמני). אך כתוצאה ממלחמת נאפוליאון הועברה העיר בשנת 1813 לידי רוסיה הצאריסטית, ההגבלות נגד ישוב היהודים בוטלו והחל גידולה הנמרץ של הקהלה.

בשנת 1805 נמצאו בוורשה, ובעיקר בפרבריה, לערך 11 אלף יהודים; בשנת 1850 — קרוב ל־40 אלף; בשנת 1882 — 130 אלף; ובשנת 1910 — למעלה מ־300 אלף.

במלחמת־העולם הראשונה נכבשה וורשה על־ידי צבאות הקיסר הגרמני ווילהלם השני. בשנת 1918, בנפול הקיסרות הגרמנית, קמה לתחיה הרפובליקה הפולנית העצמאית. בסוף שנת תרצ"ט (ספטמבר 1939), פלשו צבאותיה של גרמניה הנאצית לפולין ותפסו בכפם את המרכז היהודי החזק והתוסס ביותר באירופה כולה.

ילדי החמד של קהלת וורשה, שחונכו לתורה ולתעודה

תמונת־הווי ממוסד חינוכי־תורתי בוורשה, על סף השואה הנוראה — כשליש מכלואי הגיטו בוורשה היו ילדים ובני־נוער!

קהלה יהודית למופת — למן „עזרת יולדות עניות״
ועד לחברת „חסד של אמת״

ייחודה של וורשה היהודית, כקהלה מאורגנת החופפת את כל תחומי החיים היהודיים, עולה מתוך תיאור ממצה זה של סופר יהודי, מילידי וורשה:

— מלכות של חסד היתה זו. חסד — בפועל ממש, בגוף ובממון, בלב ובנפש, בלהט ובמסירות. ומלכות זו של חסד היתה פרושה על כל תחומי החיים, כי רשת פעולות־החסד הקיפה את היהודי הנצרך לכל אורך נתיב־חייו עלי אדמות, למן הערש ועד הקבר — ועד בכלל.

היהודי הנזקק לא הרגיש אף פעם את עצמו בודד ועזוב, כי רודפי־חסדים שקדו ודפקו על פתחו. ליולדת דלה — כמה חברות של „תומכי יולדות עניות״ דאגו להן. וליתומים או ילדים גלמודים — בתי־מחסה ובתי־חינוך לרוב. ואשר לחינוכם של בני־עניים — התקיימו בכל רובע ובכל איזור של ווארשה היהודית מוסדות מתאימים של „תלמוד תורה״, „עמודי־התורה״ וכדומה. וביחס לנצרכים בכלל, בכל מצב שיהיה ולכל מטרה שתהיה — התקיימו חברות של „תומכי־עניים״, „בית לחם״, „מתן בסתר״, „גמילות חסדים״ בכל החוגים ומכל הסוגים וההיקפים, וכן חברות מיוחדות למען המצווה של „הכנסת־כלה״.

יהודי כי חלה ונפל למיטה — עמדו לרשותו בתי־חולים ובתי־מרפא, וחברות „בריאות״ למחלות שונות, והעיקר — רשת ענפה של חבורות „ביקור חולים״ ו„לינת הצדק״, אשר שקדו להמציא לכל חולה „מבקר״ למשמר־לילה, בהתנדבות. וכן עד גמירא עד לקצה הדרך — „חברה קדישא״ לכל מי ששבק חיים, וחברה מיוחדת „חסד של אמת״ לטיפול נמרץ ביותר בכל מקרה של מת־מצווה.

מה היה רב הודה ועוזה של השבת היהודית בווארשה. מי הזעיק ביום הששי בין הערביים את שוק־הרוכלים שלפני „שער הברזל״ מי דירבן והמריץ בכוננות לשבת את בעלי העסקים הגדולים ברחוב גנשה? מי הזרים המוני המוני יהודים רחוצים וטבולים לשירת „לכה דודי״, שהתנשאה ממש מכל חצר יהודית, מכיוון שלא היתה כמעט חצר יהודית אחת בווארשה בלי בית־תפילה או „שטיבל״? כל זה השתרר בלי שום קריאת־זירוז מבחוץ, משום שניגון של שבת קודש הזדמר ועלה מתוך הנפש פנימה.

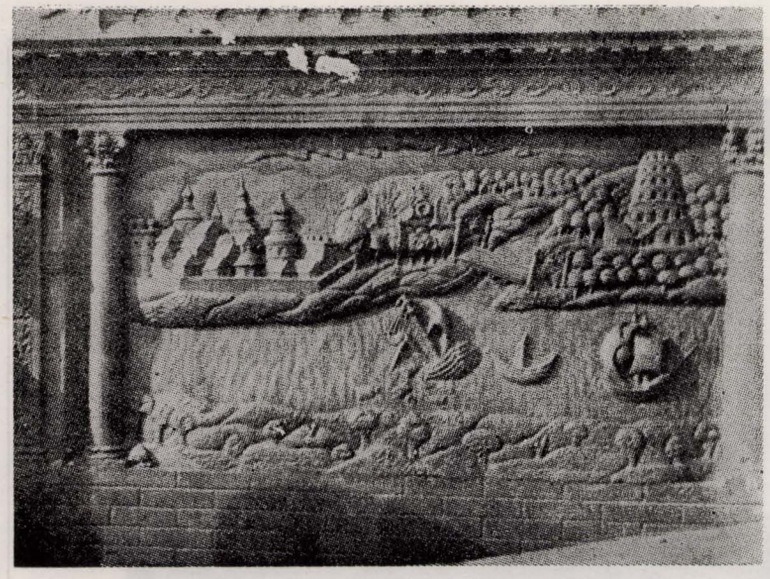
שבתה ווארשה היהודית בשבת — והגויים צרה עינם בזאת. „הטראם״ החשמלי עושה לו דרכו כרגיל על־פני נאלבקי וסביבתה, עוצר בכל תחנה ותחנה — ואין יוצא ואין בא. „טוב להם מדי״, זועף הגוי הכרטיסן, באין לו לקוחות. יש ואיזה גוי, שהגיע מרחוק ואינו יודע שבת מהי, או גוי מקרוב ששכח בעצם יום השבת — בא במרוצה לנאלבקי אל המרכז המסחרי היהודי, ומרוב השתוממות וכעס שמצא אך תריסים מוגפים בכל הסביבה, פולט הוא בחימה שפוכה: „פאנסטבו זשידובסקיע!״ (מלוכה יהודית ישנה פה!)...

אבל לא כל היהודים נחים ושובתים בשבת — מכיוון שאנשי החברות לצדקה ולעזרה מגוייסים, ושליחי „תומכי אסירים״ פעילים, ואלה היהודים הכשרים והתמימים של

מרכז החיים היהודיים בוורשה — ומושב ה„יודן־ראט״

בבנין זה, שהיה ידוע על שם הרחוב שלו „גרז׳יבובסקה 26״, נתרכזה במשך שנים רבות הפעילות המגוונת של הקהלה היהודית בוורשה — שם נמצא מושב „הפרלאמנט היהודי״ בפולין, ולאחר כיבוש וורשה, עם הפלישה הנאצית, פעל שם „מטה היודן־ראט״ שבפיקוח הגיסטאפו.

מצבות אמנותיות בבית־הקברות של וורשה

יהודי וורשה, תושבי בירת פולין, הצטיינו בכל התחומים של חיי דת ומסורת, והיתה גם מושרשת אצלם המסורת של כבוד־המת, כפי שזה בא על ביטויו בעיטורי בתי־העלמין שלה.

„גוט־שבת־אידעלעך!" — הם וודאי על רגליהם בכל שבת. כי הם האוספים מאכלי־שבת לחלק אותם בין נצרכים בצורה של „מתן בסתר".

בית־העלמין הישן בפראגה —
והאגדה על המציל ר' שמואל זביטקובר

בית־הקברות היהודי הישן בוורשה נמצא מעברו השני של הנהר וויסלה — בפרבר פראגה.

בטרם סופחה רשמית לוורשה היו השלטונות בפראגה יותר נוחים, ביחס ליהודים. בשנת 1760 התגוררו שם כמה אלפי יהודים, ובשנת 1765 הורשו ראשי הקהל בפראגה לייסד בית־קברות משלהם. מקודם נוהגים היו להעביר לקבורה את המתים היהודים מוורשה וגם מפראגה אל העיירות השכנות: נובידבור, סוחאצ'ב וגרודזיסק. בשנת 1785 הוכרה רשמית „החברה קדישא" בפראגה, ומאז ניכר מאוד רישומה בחיי הקהלה הגדולה.

הרשימות בפנקסי הקהלה הוכיחו, שהחברה קדישא יסדה „בית עקד ספרים" מיוחד בבית־המדרש הגדול בפראגה וכל דורש קיבל ספרי־קודש וספרי־הלכה בהשאלה הביתה. כאשר באותם הימים נתעוררה ונתרחבה התנועה החסידית בפולין והודות לרבה של הקהלה בפראגה, רבי ישעיה מושקאט, בעל ספר „הרי בשמים", נתגברה לשיא השפעת החסידים, וזה הביא לריב פנימי בתוך „החברה קדישא". אולם הכריע בריב זה השתדלן המפורסם ר' שמואל זביטקובר, שתמך בחסידים ולרשותו נמסרה השליטה המוחלטת בעניני בית־הקברות.

נחיצותו של בית־העלמין בפראגה עלתה מאוד בימי „טבח היהודים בפראגה", שנערך בשנת 1794, כתגובה על מרד הפולנים בראשותו של קושציושקו נגד שלטון־הכיבוש הרוסי. היהודים הצטרפו אז בהמוניהם למלחמת־החופש של הפולנים, ונלחמו בעוז תחת הנהגתו של האלוף

(פולקובניק) ברקו יוסלביץ'. גדודי הקוזאקים בפיקודו של הגנרל הרוסי סובורוב, שפכו את חמת נקמתם ביהודים, ובפראגה נערך טבח איום ונורא.

בימי המצור על פראגה, קם מציל ומושיע ליהודים בדמותו של הגביר והפרנס של „ועד ארבע ארצות" ר' שמואל זביטקובר, זה שהוכרז בשנת 1773 מטעם הדוכס פונינסקי, בתור „הנציג הראשי של כל יהודי פולין". בעת מהלכו של טבח היהודים בפראגה, יצא מאת שמואל זביטקובר הכרוז: „תמורת כל יהודי מת, שיובא לקבורה ישולם דוקאט (דינר) זהב אחד; ותמורת כל יהודי חי ישולמו שני דוקאטים זהב טהור!"

היהודים הנרצחים הובאו כולם לקבורה כדת וכדין בבית־העלמין של פראגה; ואילו אנשים רבים, נשים וילדים, נמסרו חיים על־ידי הקוזאקים, במחיר של הפרס הכספי הגדול.

קברו של זביטקובר נשתמר כראוי עד לפרוץ השואה, במקום מרכזי של בית־העלמין בפראגה. וזה היה נוסח מצבתו:

פה נטמן
איש חי רב פעלים
נדיב ושוע, פרנס דד' ארצות
ה"ה הגביר מו"ה יוסף שמואל נ"ע,
בהמנוח מ' אביגדור ז"ל,
נפטר יום כ"ה לחודש תשרי שנת תקס"א.
שוא עמל אדם תחבולות גבר,
כל מעשה איש כמוהו, יכלה ימצא קבר
צדקה מצבת תם, מזכרת נקי חסדו
ינוח בזה עליהם, ימצא בשמים עדו,
תנצב"ה.

בית העלמין הגדול שברחוב גנשה
ומעמדה של החברה קדישא

כעשר שנים נמשך השלטון הפרוסי בוורשה, משנת 1795 עד שנת 1806 ; ובתקופה קצרה זו נתחזקה ונתבססה הקהלה היהודית מכל הבחינות.

בשנת תקנ"ו (1796) ניתנה הזכות לפתוח בוורשה את בית־הדפוס היהודי הראשון — אם כי הבעלות היתה בידי פולני נוצרי, בשם פיוטר זאבאדסקי. בשנת תקנ"ט (1799) אושר הרשיון המיוחד להקים בית־חולים יהודי בוורשה. בשנת תקס"ו (1806) נרכש השטח הגדול להקמתו של בית־הקברות היהודי ברחובות גנשה ואוקופודה.

רושם התולדות של יהודי וורשה, ד"ר יעקב שעצקי, העלה והדגיש במחקריו את התפקיד המכריע שמילאה החברה קדישא בחיי הקהלה הגדולה.

„השלטונות הפרוסיים העניקו את הזכות לפתוח את בית־העלמין ברחוב גנשה, אבל העמידו את התנאי המפורש, שאין להנהלת הקהלה כל רשות להתערב בענייניה של החברה קדישא ; „החברה" עצמאית היא ולה הרשות הבלעדית לנהל את בית־הקברות... על־פי בדיקה של בתי־הקברות ליהודים בפרוסיה, הונהגה החלוקה של שלוש „מעמדות" במחירי הקברים, בהתאם למצבם הכלכלי של הנפטרים. העניים שוחררו לגמרי מכל דמי־קבורה. הוקמה ועדת־הערכה מיוחדת, בכדי לקבוע את גובה התשלומים של אנשי המעמד הבינוני ובפרט של חוגי האמידים".

„התקנות של „החברה קדישא" בוורשה, שהבטיחו לה אי־תלות, הובילו לכך ש„החברה" שאפה לנהל את ענייני הקהלה... הם תמכו בבתי „תלמוד תורה", חילקו כסף לצדקה, סיפקו לכל נצרך מצות לפסח ועצים להסקה בחורף. הם אפילו יסדו „קופת גמילות חסדים" ועזרו לחברת „מלביש ערומים"... זו היתה אחת הסיבות, ש„חדר המתים" היווה את המצודה החזקה ביותר של הקהלה בוורשה היהודית..."

וזה פרט מאלף, שעד לחיסולה של קהלת וורשה, שימשו התשלומים בעד רכישת הקבר מקור־הכנסה ניכר לכיסוי צרכי־הציבור, אף־על־פי שלקהלת וורשה — כדוגמת כל יתר הקהלות בפולין, הוכרה הזכות המלאה מטעם הממשל הפולני לגביית מס־חובה מכל היהודים, שנקרא בפולנית : „עטאט".

באחד הדוחי"ם האחרונים על אודות פעולות הקהלה בוורשה, על סף השואה ממש, נאמר :

„מהתרומות שנתקבלו בעד קניית הקרקע, ושנתרמו על־פי רוב מרצון וביד נדיבה מאת קרובי הנפטרים לעילוי נשמות הנפטרים, נצטברו סכומים גדולים, שהוקדשו להקמת בניני־ציבור ולהחזקת מוסדות־ציבור חשובים. כך לדוגמה עסקו בזמן האחרון פרנסי הקהלה בוורשה, שעמדו בראשה של „מחלקת בית הקברות", והיא שהיוותה למעשה את „החברה קדישא", בהקצבת מימון להקמת ספריה תורתית מרכזית ברחוב ווליצוב, וכן בבנין מקוה־טהרה למופת בטבור העיר. שלדי הבנינים האלה היו כבר מוכנים, שעה שפרצה המלחמה..."

אגב זה מעניין לציין, כי בבית־העלמין המרכזי בוורשה נקבע מנהג שונה באופן קבורת המתים, מכפי שזה מקובל בקהלות ישראל.

אחד מגדולי רבני וורשה, הרב ר' שלמה זלמן ליפשיץ, גאון בתורה ומחבר ספר שאלות־ותשובות „חמדת שלמה" (שנפטר בשנת תקצ"ט) פסק על־פי הלכה בענין החריגה הזאת מן המקובל.

ומעשה שהיה כך היה : כאשר חנכו את בית־העלמין ברחוב גנשה בשנת תקס"ו הביאו לקבורה במקום זה יהודי אלמוני נודד, שמת ב„הקדש" של וורשה ואיש לא ידע את שמו. אולם בשעת הקבורה טעו המתעסקים והטמינו

בשנות הזוועות של גיטו וורשה

כמחצית מליון יהודים, אנשים נשים וטף נסגרו בין חומות הגיטו הדחוס והצפוף, וקשה שבעתיים היה סבלם של הילדים ובני־הנוער אשר בגיטו.

את הבר־מינן בקברו, כשראשו מופנה לשער הכניסה של בית־הקברות. וזה היה בניגוד למנהג שנתקבל בקהלות פולין, לקבור את המתים כשרגליהם לצד השער, למען ימהרו לקום בעת תחיית־המתים.

משנודע על הטעות הזאת לרבה של וורשה, מחשובי הפוסקים שבדורו, הוציא פסק־דין מיוחד לקבוע בבית־עלמין הגדול של וורשה את השינוי הזה, לקבור את כל המתים כשראשיהם מופנים לצד השער, מפני הטעם שלא

שורה שלימה של גדולי ישראל מצאו את מנוחתם בבית העלמין הזה, בהרבה „אהלים" נטמנו אדמו"רי החסידים, רבי ההשפעה, שהיו להם אלפים רבים של מעריצים, כמו האדמו"ר האמצעי מווארקה, האדמו"ר מביאלה, האדמו"ר הזקן מראדזימין, האדמו"ר מאמשינוב, האדמו"ר מזוואלין, האדמו"ר ממודז'יץ, האדמו"ר מסלונים ועוד ועוד.

מבין הגדולים שנטמנו בו כדאי לציין את ארבעת

חומות צינוק־הענק לחצי מליון נפש בגיטו וורשה

מעבר מזה לחומה, מן „הצד הארי" של וורשה, התייחסה האוכלוסיה הפולנית באדישות גמורה לגורל היהודים הנידונים

לפגוע בכבודו של אותו בר־מינן אלמוני, שהוטמן על־פי טעות בצורה הפוכה מן הנהוג... (על פרטי הדבר — ראה „המודיע", ירושלים, ב' תמוז תשכ"ט).

קברות צדיקים, אדמורי"ם ורבנים מפורסמים בוורשה

בית־העלמין שברחוב גנשה נחשב בצדק כגדול ומקיף ביותר מכל בתי־הקברות היהודיים באירופה. מאות אלפי קברים נמצאו בתוכו, וביניהם מספר ניכר של קברי צדיקים, אדמו"רים ורבנים מפורסמים, שחיו בוורשה או שנפטרו בתוכה.

אלפי מבקרים היו באים יום יום לבית־הקברות הזה. בחודש אלול, כשהנוהג להשתטח על קברי צדיקים, הגיע מספר המבקרים בכל יום ויום לרבבות.

הרבנים הראשיים של וורשה — רבי שלמה־זלמן ליפשיץ בעל ה„חמדת שלמה" זצ"ל, רבי חיים דוידזון זצ"ל, רבי דוב־בריש מייזלס זצ"ל, ורבי יעקב גזונדהייט זצ"ל; וכן מאות רבנים, מחברי ספרים בכל מקצועות התורה וגאונים שישבו על מדין בקרתא דשופריא זו, וגם הרבה ראשי ישיבות, חכמים וסופרים בעלי שם עולם, מלבד אנשי שם בישראל, כגון: פרנסים, מדינאים, חוקרים ומלומדים, שנתפרסמו בשעתם בארץ ומחוץ לגבולותיה.

אחד הקברים המפורסמים בבית־העלמין, אשר משך אליו אף מבקרים פולניים, היה זה של הגאון רבי דוב־בריש מייזלש, שהיה בין ראשי המורדים נגד הכיבוש הרוסי ושהוכר על־ידי רושמי ההיסטוריה של ממלכת פולין כ„גיבור לאומי" ולוחם ללא־חת לעצמאותה של פולין.

וזה נוסח מצבתו (אשר בה הוזכרה רק ברמז מלחמתו

ורשה : מרכז מסחרי בתוך „חצר יהודית" ברחוב נאלבקי

וורשה : בחורי־ישיבה צעירים בלבוש יהודי טיפוסי, נוסח פולין

למען פולין במלים סתומות: „קנה נפשות ובגללם השליך מנגד נפשו"...):

פ״נ
כבוד האדמו״ר הרב הגאון הגדול,
רכב ישראל ופרשיו
כקדש״ת מו״ה דוביעריש מייזליש,
בהגאון הצדיק מו״ה יצחק זצלה״ה
אשר שמש בכתר הרבנות בשתי ק״ק,
בקראקא כ״ד שנים,
ובווארשה י״ד שנים,
עבד עבודה תמה
דמעה ותמרורים העיר כולה,
בגוע גאון גדול ביהודה
ויקרא ה׳ למספד וקינה,
נפל שר התורה והתעודה
בחידושיו לספר המצוות, הפיץ מעיני חכמתו
בתשובותיו בדבר הלכה, הראה רב גדולתו
הרים קרן התורה, לומדיה ענדם עטרה
גם לבו ראה חכמה, ותהי לתורתו זר תפארה
את ה׳ אלהיו עבד, ברוב אונים ואמץ כח
וישמור כרמו, לבל יעלה בם קוץ וחוח
נאמן היה עם קדושיו, רד עם ברית אל
מי זה נוטר הכרם, רבינו קדוש ישראל
יצא לישע עמו, עמד לפניו בפריץ
צאן קדשים רעה באהבה, ויגדל שמם בארץ
חמל על עמו, לבל ידעך שביב אשו
קנה נפשות, ובגללם השליך מנגד נפשו
זכה והקים עולמו, על שלשה עמודים
צדקת תורה, ועבודה, וגמילות חסדים
לבשו שמים קדרות, בני קראקא מר יבכיון
הוד ווארשה לוקח, לבותם כפנור יהמיון
העת נפלה עטרת ראשם,
אור ליום ד׳ ט״ו אדר,
אבל כבד לישראל, לפ״ק.
תנצב״ה.

בין גדולי ישראל הנערצים והמפורסמים, שלא מתושבי וורשה, שהובאו למנוחות בבית־העלמין ברחוב גנשה, היו הגאונים הנצי״ב מוולוז׳ין ורבי חיים סולובייצ׳יק.

בתקופה האחרונה כשהנהגת הקהלה נמצאה בידי פרנסי אגודת ישראל ובראש מחלקת בית העלמין עמד ר׳ משולם קאמינר, השתדל הלה לשיפור ולסידור בית העלמין. בין השאר תיקן ושיפר את קברות הרבנים הראשיים של העדה והעמיד להם מצבות חדשות ומפוארות. גם דאג לסידורם של ה„אהלים" ושומרים מיוחדים העמיד לפקח על „נרות התמיד", שיודלקו שם בקביעות. ואחרון אחרון חשוב: היות ובקהלה גדולה כזאת קשה היה להבחין בין נפטר לנפטר, הקציב ר׳ משולם חלקת אדמה בתוך בית הקברות, על מנת שבחלקה זו יוטמנו אך ורק יהודים יראים ושלמים, חסידים ואנשי מעשה.

במשך זמן קצר רבו הקופצים להיקבר בחלקה זו, שקראו לה „שדרות ר׳ משולם קאמינר", עד ששילמו כסף תועפות בעד קבר בשדרות ר׳ משולם. אולם גם אז שמר ר׳ משולם על עקרונו בקפדנות מרובה ואיזן וחקר על כל נפטר ונפטר, ע״י חוקרים מיוחדים שהעמיד לשם כך, אם באמת ראוי הנפטר הזה להיטמן בחלקה א׳.

קהלת וורשה בשיאי האימה והגבורה —
מבצע־החיסול הנאצי ומרד שרידי הגיטו

את מימדי השואה שפקדה יהדות וורשה, ניתן למצות בקיצור נמרץ כדלהלן:

בתשרי שנת ת״ש (ספטמבר 1939) נכבשה וורשה לאחר מצור ממושך על־ידי גייסות הפלישה הנאציים, ומיד הופעלה שורה של חוקי־יסוד אנטישמיים, לסימון היהודים בתו מיוחד, להפקעת רכוש היהודים ולהנהגת עבודת־כפיה של כל היהודים למען המאמץ המלחמתי הגרמני.

בתשרי שנת תש״א (אוקטובר 1940) הכריזו הנאצים על סגירת כל יהודי וורשה בתוך גיטו צר ומבודד, אשר לתוכו הושלכו ללא־הרף מגורשים יהודים מהרבה קהלות

בעימות ישיר, עין בעין עם פלוגות־ההשמדה

תצלום זה נעשה על־ידי הנאצים, בימי מרד הגיטו בוורשה, ונכלל בתוך „אלבום התצלומים" המצורף לדו״חו של הגנרל הנאצי שטרופ, שפיקד על המלחמה עם מורדי הגיטו.

שחוסלו, כך שלאחר שנה־שנתיים נתרכזו בגיטו יותר מחצי מיליון יהודים.

בחודש אב תש״ב (יולי 1942) יצא הצו הגרמני לחסל את הגיטו בוורשה „ולהעביר״ את כל היהודים ל„איזורי המזרח״ — ותוך כחדשיים הועברו ברכבות־גירוש מיוחדות למעלה מ־300 אלף יהודים, שהופנו כמעט כולם אל תאי־הגאזים במחנה־ההשמדה טרבלינקה.

במרחשון שנת תש״ג (אוקטובר 1942) הוקמה בגיטו וורשה המקוצץ והמבודד תנועה מחתרתית בשם „ארגון יהודי לוחם״, אשר לאחר מאמצים על־אנושיים הצליח לרכז בידו כמות מינימאלית של נשק ותחמושת שחלק נרכש בדמים יקרים וחלק נוצר בנסיבות החמורות ביותר בגיטו עצמו, על מנת להכין מרד מזויין כנגד התליינים הנאצים.

בערב־פסח שנת תש״ג (18 באפריל 1943) פרץ מרד הגיטו בוורשה, כשניסו לגיונות ס״ס המובחרים בצבא הגרמני, להסתער על שארית הגיטו. בין חומות הגיטו התגוררו אז כחמישים אלף יהודים, ואילו הנשק הדל שנצטבר בגיטו הספיק לזיין בצורה כלשהי כמה מאות של לוחמים יהודים.

בחדשים ניסן־אייר תש״ג (אפריל־מאי 1943) הוצת הגיטו באורח שיטתי — על־ידי פלוגות־הנקם הגרמניות, ומכל הרובע היהודי נשארו אך ורק תלי־חרבות.

בטבת שנת תש״ה (ינואר 1945) עם התבוסה הנאצית, כשהצבא האדום כבש את וורשה, נתקבצו כ־200 שרידים יהודים, מתוך המחבואים והבונקרים ומכל מיני מקומות־סתר בחסות הפולנים.

מצבת־הזכרון החדשה בוורשה — לציון גבורת מורדי הגיטו

על מעמד הגבורה של שארית יהודי וורשה, שאזרו עוז להתקומם כנגד עצמת כוחה הצבאי של גרמניה הנאצית, מעיד בצורה המשכנעת ביותר הדו״ח הצבאי הסודי שחובר ע״י המפקד הגרמני, הגנרל הנאצי מראשי הס״ס — שטרופ. דו״ח סודי זה הוצג ופורסם לראשונה מעל במת בית־המשפט בנירנברג, שדן את גדולי הפושעים הנאציים.

„אין עוד גיטו יהודי בוורשה״ — זו הכותרת, הפותחת את הדו״ח הנאצי, שבו מספר הגנרל שטרופ, בין השאר:

„— — אני עצמי הגעתי לוורשה ב־17 באפריל 1943 וקיבלתי לידי את הפיקוד על ה„אקציה״ (הפעולה). ב־19 באפריל, בשמונה בבוקר... בחדרנו לגיטו בפעם הראשונה הצליחו היהודים והבאנדיטים הפולנים להדוף את יחידותינו, ביניהן יחידות של טאנקים ומכוניות משוריינות, בפתחם עלינו באש מרוכזת...

„היהודים הצליחו לבצר כמה מבתי־חרושת אלה (שעבדו למען המאמץ המלחמתי הגרמני) ולהפכם למרכזי־התנגדות. יחידת מהנדסים מצויידת בזורקי־אש יחד עם חיל־רגלים נאלצה ביום השני ל„אקציה״, לתקוף את מרכז־ההתנגדות הזה בתוך מחסן צבאי. היהודים נתבצרו כל־כך, שמן הנמנע היה להניעם לעזוב את המקום... הוחלט על־כן להעלות את המקום למחרת היום באש...

„בתקופת ה„אקציה״ הגדולה עלה בידינו לתפוס מספר יהודים, שכבר גורשו ללובלין או לטרבלינקה, אולם הם ברחו משם וחזרו לגיטו, כשהם מזויינים בנשק ובתחמושת... בעוד שבימים הראשונים אפשר היה לתפוס יהודים, שהם מוגי־לב מטיב ברייתם, הנה במחצית השניה של ה„אקציה״ נעשה דבר זה קשה יותר ויותר. בכל פעם נתארגנו פלוגות־קרב חדשות בנות 20—30 יהודים בגיל 18—25, ועמם מספר מתאים של נשים, והיו מלבים את אש ההתנגדות תמיד מחדש. פלוגות־קרב אלה קיבלו פקודה להמשיך בהתנגדות מזויינת עד הסוף. ואם היה צורך — להימלט על־ידי התאבדות...

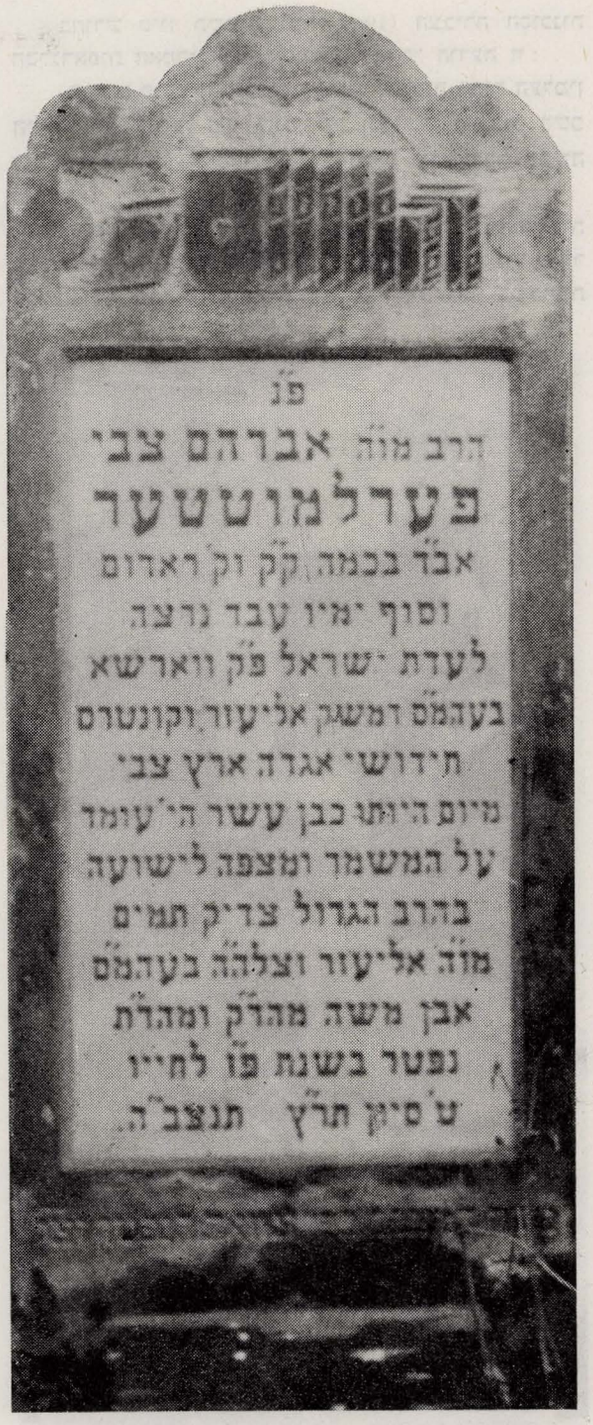
„הנשים שנלחמו בפלוגות בשעת התנגדות מזויינת זו, היו חמושות באותו נשק אשר לגברים. מהן היו חברות בתנועת „החלוץ״, ולא אחת ירו נשים אלה כשאקדח נתון היה בכל אחת מידיהן. אקדחים וריימוני־יד היו טמונים בחליפותיהן, עד לרגע האחרון, כדי להשתמש בהם נגד אנשי הס״ס והצבא הגרמני (ווהרמאכט).

„את התנגדות היהודים והבאנדיטים אפשר היה לשבור רק בהפעלת מלוא כוחותינו המזויינים. יומם ולילה ובאכזריות ללא־רחם. ביום ה־23 באפריל 1943 הוציא המנהיג הראשי של הס״ס ב„רייך״ כולו (הימלר) את הפקודה לכל ראשי הס״ס ולמפקד־הראשי של המשטרה (הגרמנית), בקראקא, להשלים את מלאכת הביעור בגיטו וורשה במלוא הקפידה ובחומרה ללא־רחם. החלטתי, איפוא, להרוס את הגיטו כולו ולהעלות באש את כל גושי הבתים... רבים מן

הצפיפות בבית־העלמין של וורשה

בשנות האימים של הכיבוש הנאצי, עם ריבוי התמותה בגיטו, הורגש מחסור במקומות לקבורה — לכן הוקמה אבן־מצבה זו על קברו החדש של הגאון רבי יעקב מאיר בידרמן, חתנו של בעל „שפת אמת״, שנפטר בשנת תש״א בגיטו — והמצבה משותפת לו ולסבא שלו, שנפטר עוד בשנת תרכ״ג.

על קברו של זקן רבני וורשה

זו מצבת הרב פרלמוטר, זקן הרבנים שהיה גם שתדלן מפורסם לטובת עם ישראל ונמנה על צירי ה„סיים" (פרלאמנט) הפולני הראשון.

היהודים נשארו בתוך הבנייניים הבוערים ומחמת חום התבערה — היו קופצים מן הקומות העליונות... מספר רב

של יהודים, שלא יכולנו למנותו, נהרג על־ידי פיצוץ התעלות והבונקרים.

„במשך האקציה הגדולה הודענו במודעות לאוכלוסיה הארית והפולנית, כי אסור באיסור מוחלט להיכנס לגיטו היהודי „לשעבר" וכל מי שייתפס שם בלי תעודה — יהרג במקום. כן חזרו והודיעו במודעות אלה, שכל מי שיתן מקלט ליהודי, מקום־לינה או עזרה או מחבוא — אחד דינו להיהרג. ניתנה הרשאה למשטרה הפולנית, להעניק לכל שוטר פולני אשר יאסור יהודי „בצד הארי" של וורשה, שליש מסכום הכסף אשר יימצא אצל היהודי. דבר זה נתן כבר את אותותיו..."

כך רשמו הפושעים הנאצים בגיטו וורשה את אחד הפשעים הזוועתיים ביותר בהיסטוריה — להצית בגלוי ולעיני השמש, בתים על יושביהם ולפוצץ מחבואים על נמלטיהם.

„אין עוד גיטו וורשה" — התרברב הדו"ח הנאצי, ואכן לא נשאר שריד וזכר לקיבוץ היהודי המפואר בוורשה, מלבד מצבת־הזכרון, אנדרטת־הגבורה, שהוצבה במקום מרכזי של הגיטו, לכבודם ולזכרם של מורדי הגיטו.

כיצד ניצול ונשאר לפליטה בית־הקברות היהודי הגדול של קהלת וורשה

הנאצים הרסו ומחקו כל זכר מיהודי וורשה, אך באורח מוזר השאירו על תלו את בית־העלמין שברחוב גנשה.

לא ברור עד היום, מה היו המניעים שלהם בזאת. ידוע, שאת בית־הקברות היהודי ההיסטורי אשר בפראגה הם הרסו עד היסוד, וחיסלו כל שריד ממנו. העובדה היתה, שלאחר שריפת הגיטו בוורשה, הביאו הנאצים מספר פלוגות של עובדי־כפיה „לטהר את עקבות המרד בגיטו". פלוגות אלו הועסקו זמן רב בפינוי ההריסות ובחיפוש שארית „החמרים" הראויים לשימוש מתחת לעיי־המפולת. „החמרים" האלה, בצורת ברזל ויסודות בלתי־דליקים שונים, ציוו הנאצים לצבור בשטחו של בית־העלמין היהודי. ולמטרה זו נוקה חלק ניכר מבית־הקברות, המצבות נעקרו ונשברו והקברים יושרו עם האדמה.

ועם כל זה, החלק הארי של בית־הקברות נשאר בשלימותו עד לאחר המלחמה.

חוקר יהודי, שביקר על חורבות הגיטו, העלה את השאלה המנקרת הזאת:

— מה השפיע על המרצחים הנאציים להשאיר את בית־העלמין בוורשה? היתכן, שהיתה פה יד המקרה גרידא? הלוא בית־הקברות משתרע בגבולו של הרובע היהודי ותופס מרחב די ניכר...

שאלה זו טרם נפתרה עד היום הזה על־ידי חוקרי תולדות הגיטו בוורשה. רק השערות שונות הועלו בהקשר לכך.

לפי הנחה אחת, שיש לה סימוכין במעשה דומה שאירע בגיטו הישן של פראג, פעלה כאן תכנית זדונית ושטנית של מתכנני מסע־השמד הנאצי נגד העם היהודי —

זאת אומרת, שהם תיכננו זאת במלוא העקביות להשאיר משהו „למזכרת" מן הישוב היהודי בוורשה, גדול הקיבוצים היהודיים באירופה.

— הלוא המנהיגים הנאציים היו בטוחים במאה אחוז — מנמק החוקר הזה את הנחתו — כי הם ינצחו במלחמה ואירופה כולה תישאר בשליטתם המלאה. וגם בזאת הם היו בטוחים, כי לא ישאר שריד ופליט מן היהודים החיים שבארצות אירופה כולה. ולכן הם שאפו, כנראה, ליצור מספר „אתרים היסטוריים", שיוכיחו לדורות הבאים מה היה פעם „מעמד היהודים" באירופה ובאיזו מידה הם, הנאצים, השכילו להפוך כל זה לעפר ואפר.

— כמו שהמומחים הנאצים „לידענות היהודים" דאגו להציל מספר של ספריות יהודיות ואוספי תיעוד עם ארכיונים ציבוריים כדוגמת ה„ייוו"א" בווילנא; ולאותה תכלית עצמה, הם החליטו שלא לחסל את בית־העלמין הוורשאי, על־מנת לנצלו אחרי־כן למטרות „התעמולה האנטישמית..."

נוסף להשערה זו הובאה עוד דעה אופיינית, כי הנאצים לא פגעו בבית־העלמין בוורשה בגלל נימוק אחר לחלוטין, היות ובבית־קברות זה הוטמן יוצר האספראנטו, ד"ר לודביג זאמנהוף, אשר קברו נערץ על כל חובבי אספראנטו בעולם כולו, וליד קברו נתקיימו מכבר כינוסים עולמיים, לכן היססו לפגוע בבית־העלמין.

בין כה וכה, בית העלמין היהודי בוורשה נשאר קיים לאחר התבוסה הנאצית — אבל מי יבטיח עתה את קיומו תחת השלטון הפולני הקומוניסטי?

התנכלותו של המשטר האנטישמי בפולין
לשריד האחרון של קהלת וורשה

עם גבור המסע האנטישמי האכזרי של המשטר הקומוניסטי בפולין, על אף העובדה שכה זעום שם מספר אחרוני השרידים היהודים, נעמד בסכנה קיומו והישארותו של בית־העלמין היהודי בוורשה.

הנה כמה ידיעות מדאיגות שהגיעו מפולין והזעיקו את הציבוריות היהודית בעולם כולו.

בחודש תמוז תשכ"ז (יולי 1967) נתפרסמה בעתונות היהודית ידיעה זו:

„בית־הקברות היהודי ברחוב גנשה בוורשה, בירת פולין, חולל בשבועות האחרונים בצורה חמורה ביותר, במסגרת מסע אנטי יהודי ואנטי־ישראלי חריף שמנהלת ממשלת פולין מאז המלחמה בין ישראל וארצות ערב.

„ממקורות מהימנים נודע, כי באחרונה התפרצו חוליגאנים, בעידוד השלטונות לשטח בית הקברות והרסו את מרבית מצבותיו, ביניהן מצבות של רבנים ואדמו"רים מפורסמים. כן שברו את השער, ניפצו את רוב המצבות והרסו את הגדר של בית העלמין. בית העלמין הזה הנו מן היחידים אשר לא נפגעו ע"י הנאצים, אך עתה, בעידוד הממשלה הפולנית, נהרס גם בית קברות זה.

בחודש סיון תשכ"ט (מאי 1969) העבירה הסוכנות הטלגראפית האמריקאית „אסושיוטד פרס" הודעה זו:

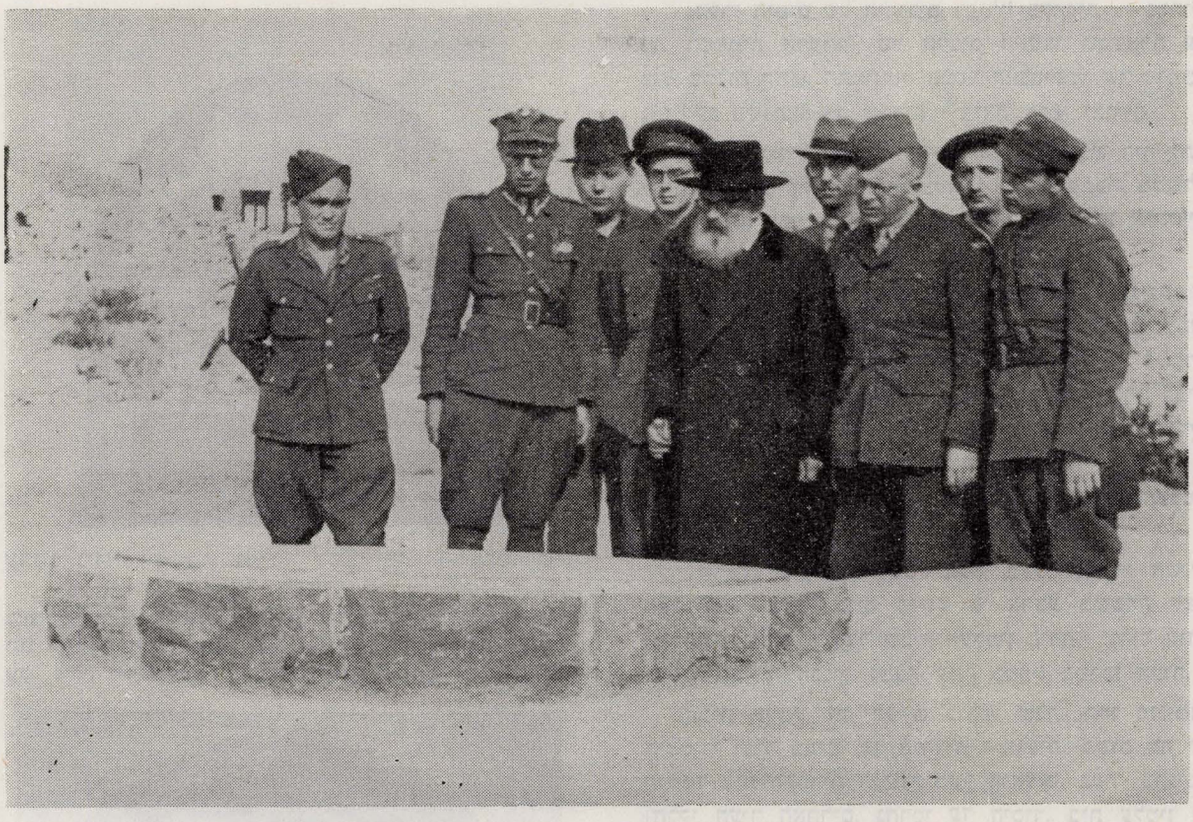
„סתתים פולניים חודרים לעיתים קרובות לבית העלמין היהודי העתיק, בן 400 שנה, של ווארשה, וגונבים משם מצבות יהודיות — מסר אתמול מקור יודע דבר בבירה הפולנית.

„אותם סתתים מסירים את הכתובות העבריות והפולניות מן המצבות ואחר־כך מוכרים את השיש. לדברי אותו מקור כבר נמשך שוד זה ארבע שנים, אך הוא גבר בשבועות

קברו של יוצר שפת האספראנטו בבית־העלמין היהודי בוורשה

זה אחד הקברים שניצלו מחילול בבית־העלמין של וורשה — וזה קברו של ד"ר זאמנהוף, רופא יהודי מתושבי וורשה, שהמציא את השפה הבינלאומית „אספראנטו".

אבן־מזכרת על הריסות הגיטו בוורשה

בהצלום נראה רבה הראשי של ארץ־ישראל הרב ד"ר יצחק אייזיק הלוי הרצוג, לעת סיורו על פני הריסות הגיטו בוורשה — מימינו עומד בנו, ד"ר יעקב הרצוג, ובמרכז התמונה נראה במדי קצין של הצבא הפולני העממי, קאפיטן (סרן) אהרן בקר, מי ששימש אז בתור רב צבאי בפולין העממית, כיום המנהל הכללי של חברה קדישא בתל־אביב—יפו.

האחרונים. לשלטונות משטרת ווארשה נמסר על המקרה, אך לא עשו דבר כדי למנוע את הגניבות. עוד מסר המקור כי סיור בבית העלמין היהודי מגלה כי המקום אינו מטופח כלל, עשבים שוטים עולים בין המצבות, ויש עשרות מצבות הפוכות. במקומות רבים סולקו מן המצבות חלקי השיש והשחם. אותם סתתים מוכרים מצבות שיש או שחם תמורת סכום השווה כ־3,000 דולאר".

בחודש אב תשכ"ט (יולי 1969) הפיץ הלוחם האנטי־נאצי, היהודי שמעון וייזנטאל, דו"ח מהימן מפולין:

„שלטונות פולין הקומוניסטית חוקקו חוק לפיו יכולה כל רשות מוניציפאלית מקומית להחליט על החרמת מקום ששימש בית קברות, אם במשך 25 שנה לא קוברים שם מתים.

„בית הקברות היהודי הגדול בווארשה לא נכלל בחוק זה, משום שכמה אלפי יהודי וורשה השתמשו בבית הקברות וכמה מאות יהודים נקברו שם מאז מלחמת העולם השניה. שלטונות פולין ונציגים דיפלומאטיים הצהירו לא פעם, כי אין כל כוונה לפגוע בבית הקברות היהודי הגדול בווארשה, בין אם אפשר להחרימו לפי החוק או לא. הדבר לא מנע מעיריית וורשה להרחיב כבישים שעברו ליד בית

הקברות על־ידי צירוף שטח בית־הקברות לכבישים ולמדרכות שנסללו על קברים שליד בית הקברות. ראשי הקהלה בוורשה, קומוניסטים נאמנים, לא הגיבו על מעשי הרס הללו שנודעו זמן רב אחרי המעשה מביקוריהם של תיירים שסיירו במקום. בימים של קו אנטישמי רשמי מצד שלטונות הקומוניסטיים של פולין — אין ספק שבית הקברות הענקי הזה, הגדול אולי בבתי הקברות היהודים באירופה ואחד הגדולים בכל העולם, יפול קרבן לוואנדא־ליזום"...

בינתיים הלך והחמיר מצב העזובה בבית־העלמין של וורשא — כשם שנצטמצמה והלכה השארית הדלה של יהדות פולין המעטירה.

כתוצאה ישירה של מסע־ההסתה האנטישמי של מש־טר־גומולקה הקומוניסטי־סטאליניסטי נמלטו מאדמת־הדווי של פולין אחרוני השרידים משל הקיבוץ היהודי רב־המליונים. אפס קומץ קטן וזעיר של זקנים וחלשים שלא היה עוד בכוחו לזוז מן המקום נאלץ היה להשלים עם האוירה האנטישמית המורעלת עד לזוועה.

סייר יהודי שביקר בוורשה, בירת פולין, בחורף של שנת תשל"ב 1971/72, סיכם את רשמיו בצורה כזו:

עדות מחיי קהלה גדולה ומבורכת — שנהרסה עד היסוד

בית־העלמין של וורשה, שרבו בו מצבות בעלות ערך היסטורי וגם אמנותי, הולך ונהרס באורח שיטתי גם בתקופת שלטונה של „פולין המשוחררת" הנמצאת תחת חסותה של מוסקבה.

„דברי הימים של היהודים בפולין כקהילה — נסתיימו. המסגרת הרעועה של הישוב היהודי שנשארה על כנה בשנות ה־60, התמוטטה במסע האנטישמי של מימשל גומולקה בשנת 1968, שהביא ליציאת אלפי יהודים.

„כמה יהודים נותרו בפולין? איש לא יכול היה לתת לי תשובה בביקור שערכתי במדינה זו לא מכבר. ממשלת פולין חדלה לפרסם פרטים סטטיסטיים על מספר היהודים והאמדנים נעים בין 3.000 ל־6.000 נפש.

„רובם, גברים ונשים בגיל 60 ומעלה. הם רק מבקשים שישאירום לנפשם ויתנו להם אמצעי קיום כלשהם, למען יוכלו לחיות את חייהם. חלקם הוזרים ליהדות ל...אחר מותם. וזאת, — אם קבעו בצוואה שיש לקבור אותם בבית העלמין היהודי. אז הם מזדהים שוב בשמותיהם היהודיים המקוריים, הנחרתים על מצבותיהם...

„הגילוי הבולט היחידי ליהדות, הינו בית־העלמין של וורשה.

„וורשה, ששוקמה כמעט כליל בשני עשרות השנים האחרונות, גדולה כיום כמעט פי ארבע משטחה לפני המלחמה. גידול זה יצר שבית־העלמין היהודי שהיה קודם בשולי האיזור הבנוי, נמצא עתה כמעט במרכז העיר.

„בית עלמין זה, הקיים כ־200 שנה, הוא מונומנט היסטורי יחיד במינו של היהדות הפולנית. משום מה לא הושמד בית הקברות היהודי בידי הנאצים, בעוד שהגיטו, וחלקי העיר האחרים, נהרסו עד היסוד. בית עלמין זה מוזנח במידה כזאת, שלמקומות אחדים פשוט לא ניתן לחדור, בגלל העצים והשיחים הסבוכים שיצרו ג'ונגל אמיתי. חלק מהמצבות נשבר, אחרות הפוכות ורבות נשחקו מחוסר אחזקה או תיקון.

„בית העלמין נמצא עדיין בשימוש ובממוצע נערכת קבורה אחת לשבוע, לפני 1969, היה במקום צוות של שבעה או שמונה עובדים, ואילו עתה נותר עובד אחד בלבד — קברן ישיש...

„על שער בית העלמין אין אפילו שלט, או סימן אחר כלשהו, שיזהה אותו. אין מי שידאג לכך."

ביקור עגום וקורע־לב בבית־העלמין העזוב של וורשה היהודית שנכחדה כליל

לשם הסיכום הטראגי כל־כך של קורות היהודים ב־וורשה אין מפלט מאשר להעתיק כמה קטעים אוטנטיים מתוך דו"ח קודר ומשרה־עצבות נוראה של יהודי בן העיר הזאת, אשר חזר אליה במטרה יחידה זו — להשתטח על קברי אבות (לפי הראיון שהופיע בעתון „מעריב" ביום ו' חשון תשל"ב — 25 באוקטובר 1971):

„יהודים אינם מצויים כמעט בוורשה. רק בית־העלמין הגדול משמש עדות חיה, שהיה היתה בעיר הזאת קהילה יהודית גדולה.

„'דרישת־שלום' עגומה זו הביא עמו מפולין יצחק וקסנבאום, יליד וורשה, שישב שנים רבות בארץ וכיום

הינו אזרח אמריקני, אשר עלה להשתטח על קברי־אבות בבית־הקברות היהודי בבירת פולין.

„מספר האיש: — נסעתי לאיזור שהיה פעם גיטו וורשה. מצאתי סביבה שונה לגמרי מזו שאני זוכר. במקום שם גרנו — ושם היה הגיטו — לא מצאתי את החצר שלנו. שום דבר לא היכרתי, זולת פינת הרחובות. שמות הרחובות לא שונו — קרמליצקה פינת נובוליפקי, בכל הסביבה הזאת — אין אף יהודי. נכנסתי לחנות ושאלתי: יש יהודים בסביבה? אמרו: לא. אפשר למצוא יהודים בסביבות רחוב מרדכי אניליביץ', המוביל לבית־העלמין היהודי שברחוב אוקופובה.

„היעד הבא היה — בית־הקברות. שם קיבלו את פניו השומרים — זוג פולני. „שאלו אותי: מה אתה מחפש? אמרתי: אני מחפש קבריהם של קרובי משפחה. אמרו לי: יש יהודי אחד — פינייה שמו — והוא יכול לעזור לך. הם קראו בקול: פינייה, פינייה! יהודי גוץ ורזה, לבוש בגדים ישנים, הופיע כמו מתוך האדמה, כאילו צמח מתוך עשבי־בר גבוהים, כשראה אותי, שאל: „איר רעדט אידיש?" עניתי לו: כן. הושיט ידו: שלום עליכם. שאלני מה אתה מבקש, אחי? אמרתי לו אילו קברים אני מחפש. כשהזכרתי שם משפחתי — אמר: נתקלתי באיזה מקום במצבה עם שם זה. הוא ביקש ממני למסור לו את שנות לידתם ומותם של הקרובים ועל פי נתונים אלה יוכל לאתר את הקברות תוך יום יומיים..."

וזוהי הנקודה המכאיבה במיוחד באותו דו"ח של עד־ראייה — אותה עדות של „הקברן הישיש" אחרון ה־שומרים של ההיסטוריה היהודית בוורשה:

„הכל קוראים לו: פינייה... — הוא יהודי בעל זכרון מופלא, מעין „אנציקלופדיה חיה" של בית־העלמין היהודי בוורשה. כל השנים היה קברן. כיום הוא בן 70. אין לו קרובים בפולין. הוא עירירי. בשנות המלחמה חי בגיטו והיה קברן. אחר ברח, הגיע ליערות ולחם עם הפרטי־זאנים. 'אחרי המלחמה הרגשתי שעלי לחזור', אמר. בעוד שבני־הזוג הפולני, שומרי בית הקברות, מקבלים שכר בעד עבודתם — פינייה אינו מקבל שכר מהשלטונות. הוא עובד בהתנדבות ומפעם לפעם מקבל משהו מבני־המשפחה של נפטרים ומתיירים... 'אני חייב להישאר כאן', הוא אומר. 'אני היחיד השומר כאן על הגחלת'.

„הוא סיפר על תופעות עגומות ביותר בבית־העלמין היהודי. תופעה אחת היא של שוד מצבות. כיון שיש מחסור חמור בשייש ובשחם התארגנה קבוצה גדולה ה־חודרת באישון־לילה לתוך תחום בית־הקברות ומורידה מצבות. תופעה אחרת, לא פחות נוראה, היא של פתיחת קברים. יש מתארגנים בכנופיות ופותחים קברות, כדי

ציור סמלי למזכרת אסון הגיטו בוורשה
צייר פולני מפורסם בשם וודינקה הנציח את הטראגדיה של הגיטו בציור סמלי הנקרא „א־ל מלא רחמים"

לחפש שם מטמונים... בתקופת הנאצים היו שהטמינו תכשיטים ודברי־ערך יקרים בבית־הקברות.

„'בעלי האוצרות אינם עוד בחיים — והללו רוצים לרשת אותם. הם באים לחפש את האוצרות, פותחים את הקברים ומשארים אותם עזובים. מה אני יכול לעשות? יש לי רק זוג ידיים אחד. אני מתריע ומתריע — ולשוא' — זועק פיניה. והוא מתחנן: 'אני מבקש מכם להקים קול זעקה בעולם! אני יודע שיעשו לי צרות אם זה יתפרסם בעולם. אולם אני מאמין שההשגחה העליונה השאירה אותי בחיים, כדי שאשמור כאן על בית־העלמין. צריך להזעיק את דעת־הקהל בעולם כדי שייפסק חילול־הקברות'.

„הוא סיפר שיש מקרים שמתגלית יהדותם של אנשים רק עם מותם'. לפני זמן קצר — כך סיפר — מת גנראל ושמו פאדובסקי. הוא היה ידוע כנוצרי לכל דבר, אשתו — נוצריה. גם ילדיו נוצרים. כאשר הלך מן העולם התכוננו לערוך לו לווייה צבאית־נוצרית כנהוג וכמקובל לגבי אדם בעל דרגה כזאת. אך כולם נדהמו כאשר גילו מכתב שהשאיר אחריו ובו בקשה מפורשת לקבור אותו בבית־העלמין היהודי. 'נולדתי כיהודי ואני רוצה להיקבר בין יהודים', כתב, ואני, ר' פנחס, הייתי האיש שעשיתי לו את הטהרה, כריתי לו את הקבר, קברתי אותו ואמרתי 'קדיש'. היתה לווייה גדולה מאוד. ואין זה המקרה היחיד מסוג זה".

העזובה הנוראה היא, איפוא, כפולה ומכופלת: (א) השלטונות הפולניים רואים בעין רעה את קיומו של בית־העלמין היהודי המרכזי בפולין משום שזה מפריע להם לתכניות הפיתוח העירוני; (ב) ומאידך אין עוד שום גוף מאורגן של „קהלה יהודית" בוורשה (אהה! וורשה, וורשה — הגדולה שבקהלות אירופה?) ומה יכול לפעול ולעזור בנידון זה קברן יהודי ישיש, גלמוד ובודד?!

אין תימה שבעתונות העולמית שוב פעם הופיעו — בחודש כסלו תשל"ב (דצמבר 1971) — ידיעות ספוגות־זוועה כגון אלו על אודות מעשי־החילול המתרחשים באין מפריע בבית־הקברות היהודי של וורשה:

„עבריינים גונבי מצבות, מחללים באורח שיטתי את בית־העלמין היהודי בוורשה — כותב העתון ההולנדי „אברו" מפי כתבו המסייר עתה בפולין.

אותו כתב מספר, כי כל לילה חודרים העבריינים לבית־העלמין דרך פירצה בגדר, גונבים משם מצבות, אותן מלטשים, ומוכרים שוב כמצבות שיש לקברות חדשים.

לדברי הכתב ההולנדי בית־העלמין היהודי בוורשה נחרב כמעט לחלוטין".

צנצנת האפר של קדושי גיטו וורשה

מעל תלי־החרבות של הגיטו השרוף וההרוס נלקטה שארית האפר של אחרוני הגיטו, והושמה למשמרת בצנצנת של ברזל

לודז׳ -

הצעירה והשניה בגודלה שבקהלות פולין

לודז׳ נחשבה כצעירה שבקהלות ישראל בפולין — ועם זאת היא תפסה מקום כבוד בראש, מכיון שהודות לגידולה המופלא, הדביקה מהרבה בחינות את הקהלות המיוחסות שבמדינת פולין וצעדה מיד בעקבות וורשה הבירה, במנין ובבנין כאחד.

גידול הקהלה היהודית הלך בד־בבד עם התפתחותה האגדית של העיר לודז׳ כמרכז־ראשי לתעשיית הטקסטיל בכל תחומי הממלכה הרוסית, אשר פולין היתה משולבת בתוכה. עוד בשנת 1821 היוותה לודז׳ כפר קטן, בן כמה מאות נפשות. ואמנם היהודים השפיעו — ואף השקיעו! — הרבה למען פיתוחה. במקום לא היה בית קברות ולכן היו מעבירים את המתים לעיירות הסמוכות.

עם פרוץ המלחמה בשנת 1939 התגוררו בלודז׳ לערך רבע מיליון יהודים, לודז׳ נכבשה בימים הראשונים של ההסתערות הנאצית ובה הכריזו הכובשים הנאצים על הקמת „רובע־מגורים סגור ליהודים", במתכונת ה„גיטו", עוד בתחילת שנת 1940.

גורלו של הגיטו בעיר לודז׳ — אשר נספחה כחלק מגרמניה הגדולה ושמה הוחלף רשמית ל„ליצמאנשאדט" — הוטבע באורח מיוחד, משום שהנאצים היו זקוקים לכח־העבודה היהודי והם גרסו שם מתחילה „מדיניות של השמדה" בלי שפיכת־דמים ישירה, אלא מתוך ניצול אכזרי של עובדי־הכפיה היהודים, ובעזרת משטר ההרעבה והמתה „טבעית" כאילו.

אך בסופו של דבר גורשה שארית הגיטו היהודי בלודז׳ בכיוון לאושביץ. לאחר תבוסת הנאצים שוקמה שם הקהלה על־ידי קבוצות של שרידי־המבול שנאספו בתוכה וזמן מסויים פעל בתחומיה „הועד המרכזי" של שרידי יהדות פולין.

קורות הקהלה: מכפר עלוב — לעיר ואם בישראל

מתי התיישבו היהודים בלודז׳? על אודות שאלה זו נערכו מחקרים היסטוריים לרוב. בספר הזכרון „לאדזשער יזכור־בוך", שהופיע באמריקה לאחר השואה ניתן סיכום תמציתי זה:

„את דברי־הימים של העיר לודז׳ יש לחלק לג׳ תקופות: הראשונה — בין השנים 1332—1793, כאשר לודז׳ היתה יותר בעלת אופי חקלאי; השניה — בין השנים 1793—1820, כאשר לודז׳ החלה להתגבש כעיר, אולם עדיין לא הפכה לעיר תעשייתית (בתקופה זו נכללו גם השנים שלודז׳ נמצאה תחת שלטון הפרוסים, מ־1793 עד 1806); השלישית, למן שנת 1820, לעת אשר הממשל הפולני הכריז על לודז׳ כעיר־חרושת עתידה".

ביחס למועד התיישבותם של ראשוני היהודים בלודז׳, חלוקות הדעות חוקר אחד סבור, בהסתמכו על מקורות ארכיוניים בוולוצלאבק, שעוד בשנת 1775 כבר נמצאו יהודים בלודז׳, וביניהם חוכר יהודי בשם יוחנן זלקוביץ עם אשתו ובתו. בשנת 1778 התגוררו בלודז׳ 3 משפחות שמנו יחד 12 נפשות. ואלה היו ראשי בתי־אב: אברהם החוכר, ואתו שני בעלי בית־מזיגה יהודיים, שנרשמו בשמותיהם הפרטיים: הלל וסולומון.

לפי ספירת האוכלוסין משנת 1809 נמנו בלודז׳ 514 תושבים, ומתוכם 24 משפחות יהודיות, אשר היוו לערך 20 אחוזים מכלל האוכלוסיה. בשנת 1820 החליטה ממשלת פולין להעניק ללודז׳ מעמד של עיר־חרושת. „העיר העתידה" מנתה 767 נפשות, ומתוכם היו 259 יהודים — כשליש האוכלוסיה המקומית.

מני אז החל פיתוחו המואץ של המרכז התעשייתי בלודז׳, שהוכרה לימים כ„מאנשסטר של פולין" — מעצמה חרושתית אדירה.

על סף מלחמת־העולם הראשונה ניתן פירוט כזה על לודז׳ היהודית — במסגרת האנציקלופדיה „אוצר ישראל", שהופיעה באמריקה:

„בשנת 1911 נמצאו בלודז׳ כ־400 אלף תושבים — לערך 100 אלף יהודים. לודז׳ נחשבה לעת זו כעיר השניה בגודל (מבחינה מסחרית) במדינת פולין, אחרי וורשה. קצב פיתוח המסחר והתעשיה בלודז׳ התגבר במיוחד משנת 1891 ואילך, כאשר גורשו היהודים ממוסקבה והם באו

רחוב יהודי שוקק־חיים בלודז׳ התעשייתית
פועלים, סבלים, אורגים, סוחרים וסוכנים ובפני כולם משתקף המתח של חיים טבועי־עמל ומאמץ — כזו היתה לודז׳ היהודית

ללודז׳ לסחור מסחרה; והם שהיו מן החלוצים אשר משכו סוחרים מכל קצות רוסיה לרכול מרכולת בלודז׳. העובדים בבתי־החרושת לאריגים היו מתחילה לא־יהודים, אך מעת שהתחילו פועלים מבני־ישראל לעבוד שמה, השתדל הרב ר׳ אליהו־חיים מייזל אצל ישראל בן קלמן פוזננסקי, מראשי החרשתנים, שיפתח בית־חרושת מיוחד בשביל היהודים, למען יעבדו שם ביום הראשון וינוחו ביום השבת, וממנו ראו וכך עשו בעלי בתי־חרושת אחרים. היהודים „הנאורים" בנו להם בלודז׳ היכל מפואר בשנת 1888, במחיר של חצי מיליון רובל; עוד שני בתי־כנסת גדולים הוקמו, אחד בשוק־הישן ואחד בשכונת היהודים, וגם בית תלמוד־תורה. בית־חולים יהודי נבנה ע״י החרשתן פוזננסקי, במחיר 40 אלף רובל ונחנך בשנת 1883. כן

נוסדו חברת גמילות־חסדים ובית הכנסת־אורחים, בית יתומים, בית מושב זקנים ועוד בתי חסד וצדקה".

לאחר שהוקמה מדינת פולין העצמאית, התפתחה לודז׳ בצעדים עוד יותר נחפזים. באותו זמן גם נקבעו אופיה ודמותה של לודז׳ כקהלה המושרשת עמוק במסורת היהדות. במשך תקופה ממושכת היתה הנהלת הקהלה הגדולה והתוססת בידי רוב דתי. הסוקר של „הלקסיקון היהודי" שהופיע בברלין בשנת 1929, מתאר כך את דיוקנו הציבורי של הישוב היהודי בלודז׳:

„זו עיר בלי מסורת" — כי תושביה, ובפרט היהודים שבה, הגיעו לשם מכל חלקי פולין ורוסיה המערבית... במשך השנים נתגבשו שמה שלושה זרמים רבי־השפעה — היהדות החרדית (האורטודוקסית), הציונים, והפועלים (הסוציאליסטים). היהדות החרדית עומדת — כדוגמת יתר ערי פולין — תחת דגלה של החסידות. הקהלה היהודית נמצאת מזה שנים בידי האורטודוקסים... רשת מסועפת של חברות סעד וחסד (במספר רב למדי) פעילה בכל תחומי העבודה הסוציאלית".

כך נרכש שדה־הקברות הראשון בלודז׳

אחד משרידי יהודי לודז׳ (פ. מינץ בספרו „לאדז׳ אין מיין זכרון"), העלה בספר הזכרונות שלו תיאור מרגש על מראהו של בית־הקברות הישן של קהלת לודז׳:

„היו לקהלת לודז׳ 2 בתי־עלמין: הישן והחדש. מזה שנים לא קברו אף נפטר בבית־העלמין הישן, אשר הוא עצמו משמש עדות לגידולו המהיר של הקיבוץ היהודי בלודז׳. בית־הקברות שכן ממש בלב־לבו של הישוב היהודי, כדי מהלך 10 דקות רגלי מן הרחובות המאוכלסים משפחות יהודיות בצפיפות רבה... מאחר שבפי היהודים נקרא בית העלמין ‚מקום מנוחה׳ או ‚בית החיים׳, יכול איפוא הרחוב שמוליך לאתר זה להיקרא „וועסאלא" („הרחוב העליון")... שטח בית־העלמין אינו גדול וניתן להבחין, שאבותיה היהודים הראשונים של עיר צעירה זו לא חלמו על אודות לודז׳ כעיר גדולה, מרכז הטקסטיל של פולין בעתיד והעיר העשירה ביותר שבכל תחומי הממלכה. בבית־העלמין הישן שוררת דומיה מוחלטת, רק לעתים רחוקות יבוא מישהו להשתטח פה על קברי אבות. אילנות מצלים רבי־מדות סוככים על גבי הקברים מפני הגשמים והרוחות; והמצבות, עם הכתובות אשר על גביהן, מספרות על אודות האנשים הראשונים שהגיעו ללודז׳ מכל פינות פולין, ליטא ורייסן. השקט ממלא את איזור בית־הקברות, אף־על־פי שבמרחק רגעים מספר של הליכה מפה סואנים וגועשים חיי ההווה ברחובות לודז׳... רק פעם אחת בשנה מתמלא חיים בית־העלמין הישן: בפרוס הימים הנוראים, כאשר הקהל היהודי נוהר בהמוניו להשתטח על קברי אבות..."

על קורותיו של בית־קברות זה, שנוסד עוד בשנת תקס״ח (1808), נמסר בקצרה בעתון היהודי הוורשאי

לודז': ילדי העוני ברובע היהודי לעת משחקם

לודז׳: ילדות יהודיות על רקע איזור־הדלות של „באלוט״

„דאס יודישע טאגבלאט" משנת תרצ"ג — עם ציון התאריך של 125 שנה — התיאור כדלהלן:

„קהלת לודז' עדיין היתה זעירה למדי: כ־50—60 משפחות. הם חיו את חייהם בניחותא. כאשר הגיע יומם, הוליכו אותם לעיירה השכנה סטריקוב, שמה מצאו את מנוחתם האחרונה. כך היה נהוג מקדמת דנא, מיום יסודה של לודז'. וכך היו אולי נוהגים עוד רבות בשנים, מבלי שיהודי לודז' יזדקקו לבית־עלמין משלהם... אך מעשה זה אירע בשנת תקס"ח. בלודז' נפטר אחד מן התושבים היהודים המפורסמים, ר' ברוך ברגר. כדרך שנהגו בכל מתי לודז', הוליכו גם אותו לקבורה בסטריקוב. אולם כשהביאו את הבר־מינן לשם, דרשו בני הנפטר, שבקבורת אביהם יתעסקו אך ורק יהודים בני־תורה. אנשי החברה־קדישא בסטריקוב הסכימו ותבעו 500 זהובים, אחרת לא יתנו לקבור את הנפטר. ההתגוששות בין הצדדים נמשכה 3 ימים, עד שלבסוף ויתרה החברה קדישא דסטריקוב — למען הכבוד — על 50 זהובים מן הסכום. היורשים שילמו בעל־כרחם 450 זהובים והנפטר המכובד הובא לקבורה... כשחזרו יהודי לודז' לביתם וסיפרו מה שאירע, סערו הרוחות. אחר־כך התחילו להוביל את המתים לבית־הקברות שבעיר זגירש ומאוחר יותר לעיר לוטומירסק. כעבור כמה שנים אירע בלוטומירסק מעשה דומה, כעין שאירע

אבן־מצבה בצורה מקורית של ספר־תורה פתוח

זו מצבת קברו של הרב המפורסם בקהלת לודז' רבי אליהו חיים מייזל זצ"ל, אשר הכתובת החרוטה מעידה עליו: „איש אלקים קדוש — ראש גולת אריאל, רכב ישראל ופרשיו, שר התורה המאיר עיני חכמי הגולה בהוראה"...

בסטריקוב. הלודז'אים שנפגעו מאד והצטערו על הבזיונות וההפסדים הכספיים, הקהילו אספות וטיכסו עצה כדת מה לעשות. לבסוף הוחלט: לייסד בית־עלמין עצמאי ליהודי לודז'!... יהודי בשם משה פייטלוביץ' רכש בכספו (במחיר של 125 זהובים) חלקת־אדמה והקדישה למטרת בית־עלמין עבור יהודי העיר. יהודי אחר תרם עצים להקמת בקתת־שומרים. יהודי שלישי נדב את הגדר לבית־הקברות. מעתה נשמו יהודי לודז' לרווחה: „יש כבר היכן לקבור את מתינו" — — —

בית־העלמין החדש של לודז' והמצבות היקרות שהוצבו בו

בספר־היזכור על קהלת לודז' הועלתה תמונת־הווי אופיינית זו לאחר ביקור בבית־העלמין החדש:

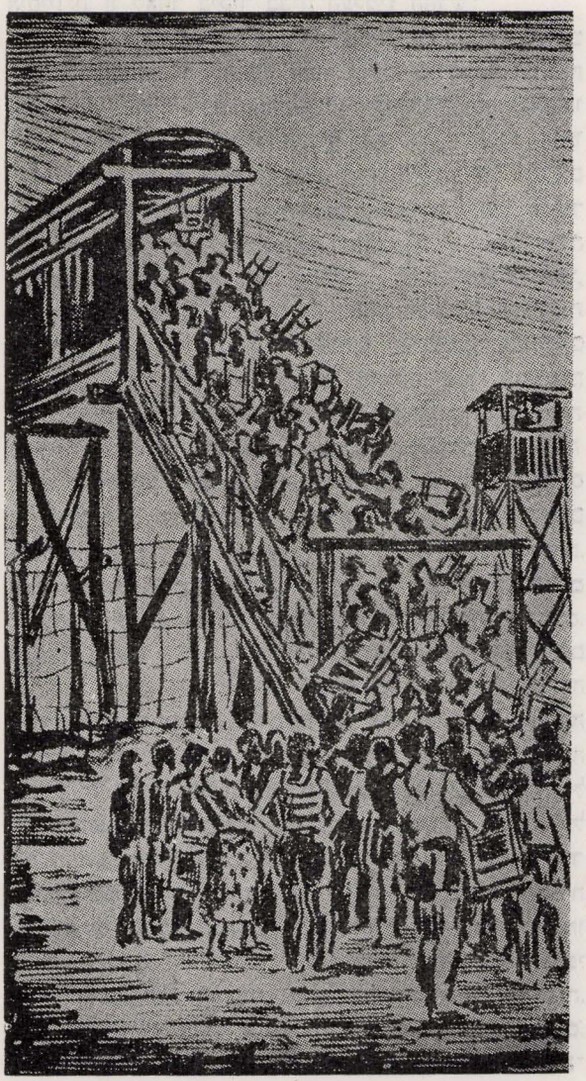
„...שונה לחלוטין היה מראהו של בית־העלמין החדש ברחוב „מארישיניה" אחורי העיר לודז'. קודם־כל היה זה מרחק של מהלך רגלי בן מספר קילומטרים עד שהגיעו אליו, מכיון שעקב גודלו הענקי לא יכלו לקבוע אותו בסמוך לעיר, באין שטח מתאים. בית־העלמין על המבנים המשוכללים שלו, כגון: בית־הטהרה, האולם הגדול שנועד למלווים ולמבקרים, המשרדים והלשכות — כל אלה כשלעצמם עשו רושם על המבקר; ובית־העלמין גופו, השערים והמעברים, השורות והחלקות, המצבות העשירות שנעשו מאבנים יקרות עם עיטורים וקישוטים אמנותיים למכביר. מראה אחר נגול לעיניך בחלקת קברי הנפטרים של המעמד הבינוני והחסידים. לחלקת הילדים היתה צורה מיוחדת. במיוחד הזדקרו בהבלטה המצבות בחלקה המשפחתית של בית פוזננסקי. מעל־גבי הקברים התנוסס בנין אמנותי, עם כיפות עשויות נחושת עם קישוטים נהדרים. בתוך הבית נמצאו קברי המתים ומצבותיהם. ההנהלה שכרה גנן מיוחד, לשמור על קברות העשירים ולדאוג לנקיונם ושיהיו מכוסים תמיד בפרחים רעננים. המנהל הראשי של בית־העלמין נמצא פה כמעט יומם ולילה; וזאת — לא רק משום שהתגורר במקום זה בדירה מיוחדת עם כל בני משפחתו, אלא גם בגלל העבודה המרובה שדרשה אותו בקביעות. היה עליו לזכור, כמה קברים יש להכין לשעה פלונית וכמה לשעה פלונית. הוטל עליו לדאוג לנקיונו של בית־העלמין הגדול ולפקח על אנשי הצוות העוסקים במלאכה תחת השגחתו. מלבד העבודה המשרדית, רישום מקרי פטירה, היה מקיים ביקורת מתמדת על הקמת המצבות. עבור הקמת כל מצבה שילמו אגרה מיוחדת, והיו מחוייבים להציג קודם לכן בפני ההנהלה את דגם המצבה ואת הנוסח שיחרתו על־גביה. מדי יום ביומו עבדו בבית־העלמין כמה וכמה סתתים, בנאים וחרשי־אבן, שהתעסקו בבנין המצבות... מנהל בית־העלמין היה נענה לבקשת האבלים, שהפצירו לערוך את הלוויית־המת באישון לילה. גם בתקופת החורף, כאשר חפירת הקבר עלתה בקושי רב, מכיון שהאדמה היתה קפואה וגם הקברנים היו עייפים אחרי יום עבודה קשה... מלבד המנהל וחתנו, הגנן, התגוררו באיזור בית־העלמין

עוד כ־10 משפחות, שהיו מועסקים ב„גמילות חסד של אמת" עם הנפטר ובשאר מלאכות בבית־החיים. עליהם יש להוסיף את הנשים ואת השומרים, הם ובניהם ובנותיהם — ובסך־הכל ישוב שלם..."

הגיטו של לודז' במהדורה הנאצית —
נסיון לחיסול היהודים באופן טבעי

בימים הראשונים של הפלישה הנאצית לפולין נכבשה לודז'. לא עברו רק חדשים מעטים ומשטר־הכיבוש הנאצי הכריז על הקמתו של „גיטו סגור ליהודים" וגירושם של היהודים מכל יתר איזורי העיר הגדולה.

גיטו לודז' היה סגור ומסוגר מכל מגע מבחוץ, ובתוכו

מראה עגום של החיים היהודיים בצינוק הגיטו
בפקודת שלטונות־הכיבוש הנאצי נקרע שטח הגיטו לגזרים והמעבר מחלק אחד למשנהו נעשה מעל פני גשר של עץ, שהוקם למטרה זו — מול הגשר מזדקרים מגדלי־המשמר של הקלגסים הגרמנים, שירו בכל מי שהעיז להתקרב לגדר.

הופעל משטר של הרעבה שיטתית, עבודת־כפיה מפרכת (החל מגיל הילדות, כי בני 12 כבר גויסו לעבודה) וכל מיני צורות משונות של דיכוי והתעללויות. עם זאת הוגדלה באורח נמרץ ומתמיד אוכלוסיית הגיטו, כי לתוך הגיטו הצפוף הובאו ללא הרף משלוחי־גירוש מקהלות קרובות ואף רחוקות באיזורים שונים של גרמניה רבתי („הרייך השלישי"), שטוהרו כליל מן היהודים. התוצאה היתה, כי בגיטו לודז' קפצה והתרבתה התמותה של האוכלוסיה היהודית הכלואה, באופן איום ונורא.

בספר הסיכום התיעודי לקורות הגיטו בלודז', מוסר החוקר ישעיה טרונק טבלאות סטאטיסטיות מחרידות כגון אלה, המציגות את ההשוואה עם המציאות הנורמאלית לפני השואה:

התמותה בגיטו לודז' בשנים 1940—1944

שנה	מקרי־מוות	מקרי־מוות על 1000 נפשות
1938	2,340	10,8
1940 (מסגירת הגיטו בחודש מאי)	6,851	43,3
1941	11,437	75,9
1942	18,117	159,6
1943	4,589	59,3

התכנית השטנית של המשטר הנאצי „לחסל את היהודים" מתוך דירבון התמותה הטבעית כאילו משתקפת בשורה המסכמת של הטבלא, היינו שבשנות קיומו של הגיטו „מתו" עד 40% אחוז מן היהודים „בדרך טבעית" (בדיוק: 394,8 על כל 1,000)!

לנוכח קצב זוועתי כזה של קציר־המוות בצינוק הגיטו היתה משטרת־הפיקוח הנאצית בטוחה בהחלט בתוצאה הסופית, מבלי להיזקק לסידור המשלוחים של רכבות־המוות בכיוון למשרפות אשר באושביץ. אלא שבינתיים נשתנה באורח קיצוני המצב בחזיתות המלחמה. הנאצים הובסו ונסוגו, וזה נסתמן גם בחבל המזרחי של פולין הכבושה, אשר שוחררה בידי „הצבא האדום" המתקדם. ואז באה בחודש אוגוסט 1944 ההחלטה הדחופה מטעם המנהיגות הנאצית העליונה, לרוקן כליל את גיטו לודז' ולהעביר את שארית היהודים בכיוון לאושביץ, לשם השמדת־בזק.

„הווי חדש" של נוהלי הקבורה בגיטו:
קברנים לרוב, ותכריכים — אין

ברור, שההיקף העצום של תעשיית־המוות בגיטו לודז', בשנות קיומו „הנורמאלי" של הגיטו, נתן את אותותיו בצמיחת הווי מיוחד בתחומי פעילותו של בית־הקברות. אחד השרידים, יוסף רוזנברג, שגורש מז'דונסקה־וולה לתוך גיטו לודז', מתאר את „מעמדם" של הקברנים בגיטו:

„הקור והרעב, ולא פחות מהם המצב הנפשי הכללי

של עלובים ומושמצים — בחדשי החורף 1940־1941 — השפיעו בהכרח על כושר־ההתקוממות וכח־העמידה של אוכלוסיית הגיטו המעונה. אין פלא, איפוא, בגידול המתמיד של התמותה, הן כתוצאה ממוות ‚טבעי', הן כתוצאה ממגיפות — והן ברצח ישיר כתוצאה של הטירור הגרמני. במקביל לזה נוצרו קשיים גדולים לחפור את הקברים באדמה הקשה והקפואה למספר הגדול של הנפטרים. לפתרון הבעיה הקימו שלטונות הגיטו קבוצות־קברנים מספר רב של מתים. בינואר 1941 חלפו לפחות 3 ימים — ולפעמים אפילו 10 ימים — עד שיכלו להביא את הנפטר לקבר ישראל, למרות שמספר הקברנים הגיע בחודש הנ"ל ל־200 (לפני המלחמה — 12 !). בסוף ינואר 1942 הצטברו בחדר־הטהרה של בית־העלמין יותר מ־200 נפטרים, שלא יכלו להביאם לקבורה. הנהלת בית־העלמין פירסמה עוד ב־28 לינואר 1941 הודעה, בדבר חובת המשפחה לספק תכריכים וקרשים בו ביום שמוציאים את הנפטר אל

נשים מתפללות בבית־תפילה חשאי בגיטו לודז'

צילום זה נתגלה בארכיון־המחתרת של הגיטו וזו עדות משכנעת, שעל אף כל הגזירות הנוראות לא שכחו כלואי הגיטו שהם יהודים נאמנים.

מיוחדות. המתנדבים מרצונם הטוב לפעולה עצובה זו קיבלו תוספת של חצי קילו לחם ומנת מרק. גם כותב השורות השתייך למתנדבים. בעיסוק הכאוב הזה מצאנו סיפוק מה בבואנו הביתה, סחוטים וכושלי רגלים, כאשר יכולנו להאכיל את ילדינו המורעבים עוד פרוסת לחם ומספר כפיות תבשיל חם".

בספרו התיעודי של ישעיהו טרונק מוצג „הווי חדש" זה בקווים תמציתיים ואופיניים למדי:

„מחמת התמותה הגדולה הפך ענין הקבורה בגיטו לבעיה כאובה. בימים של תמותה גבוהה לא הספיקו הקברנים להטמין את הנפטרים ובחדר־הטהרה נצטבר בית־הקברות (אבל מי יספור, כמה מתים נשארו ללא תכריכים ?)...

„לתפקיד הקברנים הותירו את האנשים החולים, החלשים, בעוד אלה שהיו חסונים יותר נשלחו לעבודות מחוץ לגיטו. היו קשיים בהעברת מספר כה גדול של נפטרים אל בית־העלמין, מאחר שלמטרה זו הוקצבו בס"ה 4־3 סוסים. בכדי להאיץ את הוצאת הנפטרים הכניסו בגיטו לשימוש — החל מתחילת אוגוסט 1942 — עגלה ענקית, בעלת פלטפורמה גדולה וארגז עשוי מעצים בלתי־מהוקצעים, בו יכלו להעמיס בבת־אחת עד ל־30 גוויות".

ואכן מובאת באותו סקר תיעודי קביעתו של אחד מעורכי ה„ביולטין" שהופיע בגיטו, לאמור:

„עצוב מאד — אך זוהי עובדה: המוות נהפך בגיטו לענין של חולין; והלוויות במתכונת של העבר — לחזיון נדיר ביותר".

ההווי החדש השתקף כמו־כן בשינוי הנורא, שהנאצים ביצעו בבית־העלמין הישן של לודז', כפי שמסופר באותו מקור:

„על־פי דרישת הנאצים בסוף יוני 1942 חיסלו את בית־העלמין הישן שלא היה עוד בשימוש. הנהלת הגיטו דאגה להפוך את כל שטח בית־העלמין למחסן עצים של בתי־חרושת למוצרי־עץ אשר נמצאו בסמוך. המצבות נלקחו לסלילת מעברים. היות ולא יכלו לדחות את הגזירה, נערכה ביזמת הרבנות מפה מדוייקת של הקברים, כדי שיוכלו לחדש אותם אחרי זמן".

בית־הקברות השומם — זהו הזכר היחידי
לקהלה המפוארת ושוקקת־החיים

מה ששרד לפליטה מהקהלה המופלאה והמוצלחת הזאת, קהלת לודז', שהיתה לפנים דוגמא ומופת לכשרון־היצירה וליזמה הכלכלית של היהודי מפולין — מוצג בציור זה של פרקי־מסע מפרי עטו של סופר נודע מיוצא לודז', פנחס וולנר, שנתפרסם מטעם הקונגרס היהודי העולמי, בבטאון שלו „פאלק און וועלט", מחודשי אוגוסט־ספטמבר 1964:

„——— כעת הנני שוב בלודז'. העיר לא סבלה מן המלחמה. סיפחו אותה מיד ל„רייך" והחליפו את שמה ל„ליצמאנשאדט". אני שואל את בן־לוויתי: „היכן אנו נמצאים?". והוא משיבני: „ברחוב הפיוטרוקובי". „לא יתכן", אומר אני. הוא מקרב אותי אל השלט. „אם לא נעשו פה שינויים, מדוע אינני מכיר מאומה, הלא במשך כל השנים נחרתה בזכרוני תמונת רחוב זה?" שאלתי. „אינני יודע" — חזר והשיב — „אך זה הוא הרחוב הפיוטרוקובי ואף שינוי לא התחולל כאן. אפילו הבנינים נשארו על תלם". לפתע נתחוור לי הכל: לא ראיתי ברחוב אפילו יהודי אחד. לא ראיתי אף דמות יהודית, אף אחד מאלה שהרחוב היה מלא מהם. נגדע ההמשך. השורש והכל נמחק. הסופר היהודי־פולני אדולף רודניצקי מספר בנובילה שלו „פסח", כי בעת שהגרמנים הפציצו בתותחים כבדים את הגיטו בוורשה, באו אליהם בני האוכלוסיה הפולנית בטענה אחת ויחידה: הלמאי לא ביצעו את ההשמדה היהודית באופן כזה שהבתים לא ייהרסו. בלודז' הם עשו זאת והשמידו את היהודים מבלי לגעת את בתיהם ———"

בית־הקברות בגיטו לודז' בשנות ההשתוללות הנאצית
בעומק בולט החלק הקודם של שדה־הקברות, שלא היה בו קבר ללא מצבה — ואילו בשנות האימים נקברו בקברי־אחים המוניים ללא ציון וללא סימון.

„לולי תורתך שעשועי — אז אבדתי בעניי"

ריקודים עם ספרי־תורה שנערכו בחשכת הלילה במחנה־העבודה של כלואי הגיטו בלודז', ביום־החג של שמחת תורה.

„— — — כשהגענו לבית־העלמין התעורר המדריך שלי לתחיה. במקום הזה אפשר בכל־זאת להראות משהו מן העבר של לודז': שמותיהם של אנשים מפורסמים בעיר וכדומה. כמעט כולם נפל בחלקם האושר למות עוד בטרם יבואו הגרמנים. כל אחד קיבל את ארבע־אמותיו באדמת עירו, היכן שכל ילד ברחוב ידע את שמם. אין המדריך זקוק לספר לי. זוכר אני את כל השמות, החרותים על־גבי המצבות המונומנטליות: פוזנאנסקי, ירוטשינסקי ועוד שורה שלמה של קברים אחרים. אלו אהלים שלמים שנבנו מאבן־שיש כהה, או אבנים יקרות מסוג אחר. פוזנאנסקי, בדיוק כמוני, לא ידע איזה סגנון שיוו לעמודים התומכים בגג אשר על־פני קברו. שאר המצבות העשירות היו קטנות מזו שלו, הכל לפי מדת העושר והחשיבות בחיים; אכן, לכולם יש מטרה מונומנטלית אחידה, לספר לדורות הבאים מי היו אלה שנטמנו פה. כמו העשירים מבית־העלמין הוורשאי, ברחוב גנשה, כך גם עשירי לודז' החשיבו את פולין כארץ־מכורתם הנצחית. אבל הקברים נשארו כעת עזובים, קדורניים, עשבי־פרא שצמחו מסביב עומדים לכסותם, אלא שהעשב אינו גדל בגובה כזה, ואין ביכולתו להסתיר את השמות שנחרתו על־גבי המצבות הגבוהות. זהו בינתיים נצחון המתים" — — —"

„שדה־עשבים ענקי ריק ושומם. אלפי הגבשושיות הטעו אותי, כאילו היו אלה קנים של זוחלי־עפר. הקצין הנכה שליווני מעמידני על טעותי: אלו קברים של ילדינו, אשר מתו בגיטו מרעב וממגיפות... על־גבי כל קבר לחוד נקבע קרש ועליו נרשם שמו של הילד המת. כבר מזמן הפילה הרוח את לוחות־הקרשים ומי הגשמים הרקיבו את השאריות. מי עוד יודע האידנא מי נקבר פה ומי שם. אבא ואמא ניספו, נהרגו, נרצחו או הוחנקו בתאי הגאזים — — —".

לובלין -

עיר המושב של „ועד ארבע ארצות"

לקהלה היהודית בלובלין שמור במיוחד מקום נכבד בקורות יהדות פולין, משום שבמשך מאה שנה ומעלה נמצא בתוכה מושב „הפרלאמנט היהודי בגלות", אשר כונה בשמו „ועד ארבע הארצות" והכוונה היתה לאיזורי פולין רבתי, כדלקמן: פולין הגדולה, פולין הקטנה (היא גליציה), רייסין עם פודוליה וכן ווהלין.

יתרון גדול עמד לה לקהלת לובלין: היא שכנה בטבורה של מדינת פולין, והיוותה דרך ראשית לשיירות, ולכן נתקיימו בה „ועדים שנתיים", שמשכו אליהם משתתפים מפולין ומחוצה לה. הודות למיקומה הנוח והמרכזי, היא גם זכתה שישכנו בתוכה גדולי־הדור וחכמי־התורה, אשר עיניהם של בית ישראל צופיות אליהם. התוצאה הישירה של צירוף הנסיבות הללו היתה, כי לעת „הירידים" התכנסו בלובלין גדולי התורה וחכמי האומה, פרנסי הקהלות והשתדלנים הפורסמים, והם טרחו ועמלו בכל צרכי עם ישראל: לפסוק הלכה, לטכס עצה כנגד כל צרה וגזירה, ולסדר את צרכיהם הרוחניים של יהדות פולין.

לאחר שבפקודת ה„סיים" (בית הנבחרים) הפולני חוסל השלטון העצמי היהודי בדמותו של „ועד ארבע הארצות", ירדה קרנה של לובלין כמרכז רוחני יהודי. אולם על סף השואה התנצנץ שוב לרגע קט זוהרה של לובלין, הודות לישיבה העולמית בשם „ישיבת חכמי לובלין" שנבנתה בתוכה ביזמתו של הגאון ומפיץ־התורה הבלתי־נשכח רבי מאיר שפירא — אחרון רבני לובלין.

תחת שלטון־הרשע הנאצי נועדה לובלין כמקום המוכן לפורענות. עם ראשית הכיבוש הנאצי בפולין הוכרז איזור לובלין בתור „מכלאה יהודית" („יודען־רעזערוואט") ולשם הועברו יהודים שגורשו מגרמניה מכל שטחי „הרייך השלישי", ולאחר־מכן גם מסלובקיה. באיזור לובלין הוקמו והופעלו כמה מבין מחנות־ההשמד הזוועתיים: טרבלינקה, מיידאנק, סוביבור, בלז'ץ.

קורות הקהלה וייסוד „ועד ארבע ארצות"

ראשיתו של הישוב היהודי בלובלין קשורה באחד מפרברי העיר, שפונה יותר מאוחר בשם „פיאסקי זידובסקיה" („חוף היהודים"), ואשר לפי המשוער הורשו היהודים להתיישב שם עוד בשנת 1396 ברשותו של המלך קאזימיר השלישי.

בשנת 1535 מוזכר בתעודות הרשמיות של לובלין „הרובע היהודי", מסביב ל„שער קראקא" ההיסטורי, ואכן במקום זה התגוררו מרבית היהודים שבעיר עד לשעת חיסול הגיטו בצו הצוררים הנאציים.

בשנת 1580 הוקם בלובלין „ועד ארבע ארצות", אשר ביסוסו החוקי הובטח כזכות מיוחדת מאת זיגמונד־אוגוסט, מלך פולין, ליהודי לובלין, במטרה להנהיג שיפוט יהודי מוכר, כפי שזה נוסח בסעיף א' של התקנות בשם המלך: „השופט היהודי, הממלא את מקום „וואיבודה" (מושל־המחוז), חייב להיות מן האצולה, בעל אחוזה בפלך לובלין, מכיון שתפקידו לא רק לשפוט יהודים, אשר חוק המדינה חל עליהם, אלא גם לברר לפעמים סכסוכים בין בעלי־אחוזות ויהודים".

את מעמדה המכריע של לובלין ואת סמכותו הרמה של „ועד ארבע ארצות" מתאר ר' נתן נטע האנובר בספרו „יוון מצולה" בלשונו הנמלצת: „סוחרים יהודים ועממיים, להבדיל, היו כחול הים, כי מסוף העולם ועד סופו היו באים אל היריד בלובלין... והפרנסים דארבע ארצות היו כמו סנהדרין בלשכת הגזית"...

בשנת 1630 נרשם בפנקסי ההכנסות של המלך ולאדיסלאב הרביעי, כי גדל מספרם של יהודי לובלין עד לאלפיים, והם הכניסו לקופת המלכות מסים מיוחדים בעד „בית היין" ובעד המקוואות בסך 200 פלורין (זהובים) לשנה.

בשנת 1650 התנפלו הקוזאקים מחילותיו של חמיל־ניצקי על יהודי לובלין והרגו בתוכה כעשרת אלפים

נפשות — כי מלבד תושבי המקום נמלטו שמה הרבה יהודים מקהלות קרובות ורחוקות.

בשנת 1764 גזר פוניאטובסקי, האחרון למלכי פולין, לגרש את יהודי לובלין מתוך העיר. אותה שנה הקיץ הקץ על „ועד ארבע ארצות", אשר נגדו התקוממו חוגי האצולה הפולנית, משום שעצם השלטון היהודי העצמאי והנציגות המאורגנת לשמירה על הזכויות היסודיות של היהודים, היו לצנינים בעיניהם.

בשנת 1831, עם כיבוש לובלין על־ידי צבאות רוסיה, נתרחב ונתרבה הישוב היהודי עד לשבעת אלפים נפש.

בשנת 1939, על סף המלחמה, היו בלובלין יותר מארבעים אלף יהודים, שמנו יותר משליש מהאוכלוסיה הכללית, עד שפרצה המלחמה ושלטונות גרמניה כיוונו את זרם הגירושים ללובלין, והישוב בעיר ובסביבה גדל בהרבה בבת אחת.

„החברה קדישא" בלובלין על משמר חיי הקהלה

ראשונה במעלה בחיי הקהלה היהודית בלובלין היתה „החברה הקדושה דגומלי חסד של אמת".

באמצעות החברה־קדישא היו בידי ראשי הקהלה שוט־עונשין משכנע למדי נגד כל אלה שגרמו נזק לעניני הכלל, כפי שהם צויינו לבוז ולדראון באחד מפנקסי הקהלה: „המוסרים ממון ישראל ביד גויים; מגלין נסתרין של ישראל לערלים; הרוצים להציל עצמם מנתינות ע"י שררות; וכן המתמנים ע"י שררות; ומזייפי שטרות ומעידים עדות שקר". עבור כל אלה העבירות החמורות הנהיגה הקהלה את העונש, לרשום את שם האיש בחייו „ברשימה מיוחדת", אשר פירושה היה שאנשי החברה־קדישא לא יתעסקו בו לאחר מותו. כרוז־אזהרה מעין זה הוצא מטעם הקהלה בשנת תנ"ד (1694), ונוסחו נתפרסם בכל בתי־הכנסת של לובלין.

הקהלה בלובלין, שהיתה נודעת לתהלה בכל תפוצות הגולה, היתה מטרת ביקוריהם של אורחים ומשולחים, וכן דרשנים ושדרי"ם מכל קצוי־תבל. מספר הדרשנים הנודדים היה כה גדול, שהקהל החזיק אכסניה מיוחדת בשבילם, „אכסניא לבעלי־דרוש" (בקיצור — „לבע"ד"). בתקופה של שבעים שנה (למן 1690 ועד 1760) נרשמו בפנקס „חברה־קדישא" אורחים, משולחים ודרשנים מאיטליה, תורכיה, פראג, מעהרין, בלגראד ובודפשט — וזאת מלבד אלה שבאו מן הקהלות הגדולות והקטנות בפולין, כגון: לבוב, קראקא, פוזנא, ברודי, פרמישל, וילנא, מינסק, זולקיב וכו'. כל המשולחים והדרשנים קיבלו תמיכה מקופתה של „החברה קדישא".

להדגשת היקף פעולותיה של החברה־קדישא בלובלין, די להעתיק כמה פרטים מתוך דו"ח ההוצאות הכספיות של החברה־קדישא, לפי שנרשם בפרוטרוט בפנקס החברה משנת תמ"ה (1685):

א) מתנה לדרשה להרב ר' אהרן ריק.

ב) לר' אברהם שתדלן מבראד.

ג) לאורח מווילנא, לסיוע בתו הכלה.

ד) לאורח מליטא, לסיוע בתו הכלה.

ה) לאורח אשכנזי — מ"ה גדולים.

ו) לר' וואלף שמש, לבקש יהודים, אם נהרגו ח"ו.

ז) לעני מווילנא — כ"ב גדולים.

ח) דבש לר' ליפמאן בעל דרשן.

ט) זהב־מתנה להנ"ל.

י) לר' וואלף שמש, שנתן יי"ש לגלחים שתפסו אותו.

יא) לאורח ר' גנפרכט, מק"ק קראקא.

יב) לאורח ר' דוד מסלנמא, אשר בידו מכתב מאת החברה־קדישא דקברנים מק"ק לבוב, אל החברה־קדישא דק"ק לובלין.

יג) לאורח מפראג, חתן ר' טעביל החסיד ז"ל, גיסו של המאור הגדול אב"ד שלנו.

יד) לאורח נכד ר' שמואל דאקטר.

טו) לאנשי ק"ק בילגראד — בידיעות ראשי וגבאי דחברה־קדישא.

טז) להש"ץ מביהמ"ד דק"ק קראקא.

יז) למשולחים דק"ק טוסמניץ.

יח) לר' שמעון מאויבין (בודאפשט) לפדיון שבוים, אשתו ובניו.

יט) לאורח דרשן מפראג.

כ) לעני גר צדק.

כא) לאורח מאמשטרדם.

סימטה ציורית עם מעקה־גשר של עץ בגיטו הישן של לובלין

השרטוט נעשה בשנות מלחמת־העולם הראשונה בידי האמן הגרמני קארל ריכארד הנקר, שהנציח את הווי הגיטו בלובלין, בהשראתו של ההיסטוריון היהודי ד"ר מאיר באלאבן.

כב) אחר מטתו של הקדוש מוה' אלכסנדר מצויזמר, ב' זהובים ב' גדולים.
כג) טאפ דבש, לאב"ד על שבועות כנהוג.
כד) לאורח מיאס, לפדיון שבוים.
כה) לפדיון בתולה.
כו) להישיש ר' אהרן, מחבר ספר מזאלקווי, הוצאות ע"י ר' יוסף בשעת קבורת הקדוש ר' נפתלי מפרעמישלא, ליל ד' ד' טבת, תפ"ב.
כז) לאשה ספרדית ע"י מתתיהו.
כח) מתנה לדרשה, להרב מבעלז'יץ.
כט) לאורח ממעהרן.
ל) לאורח ממדינת איטליא.
לא) לאורח מטירקייא.
לב) לדרשן סגי נהור, מליטא.
לג) לדרשן על פדיון שבוים.
לד) קבלה מר' מענדיל מחצר הדוכס, א' זהב תקכ"ב.
לה) לפדות כלים מביה"ק, שהשכין הכומר ניסן תצ"ח.

בדף הסיום של הפנקס נרשמה עוד הערה זו (וכל זה הועתק על־ידי חוקר קורות הקהלה דלובלין שלום־ברוך ניסנבוים):

„היום יום א' י"ג ניסן תנ"ד לפ"ק קבלנו לתוך החברה קדישא דגומלי חסדים של אמת, את האלוף התורני מו"ה יעקב ר' שילמס ר"מ סופר, ונתן מעות הקדמה לצורך הפשר עם הכומרים, פרנצישקנר ד' זהובים, יום הנ"ל"...

והחוקר המעתיק הוסיף לרשימה זו הסבר מצדו, בלשון זו:

— הרשימה הזאת תראה לנו, כי החברה פיזרה את כסף הכנסותיה לענפי צדקה שונים, וכי מכל מרחבי כדור הארץ נהרו אל לובלין אזרחים רבים ונכבדים, ושמות אלו האורחים, הנקובים ברשימה הזאת, אולי יביאו תועלת לכותבי תולדות אחינו בפולין לכל אחד מעירו — — —

והנה בית־הקברות הישן של לובלין.

בית־החיים ההיסטורי של לובלין

והנה בית־הקברות הישן של לובלין.

בן ארבע מאות שנה ומעלה הוא בית־הקברות. המצבה העתיקה ביותר שנמצאה שם, היתה על שמו של ר' יעקב קופלמן, שנפטר בשנת ה' אלפים ש"א (1541). לפי המסורת זהה ר' יעקב קופלמן עם הגאון המופלג ר' יעקב הלוי פולאק. על מצבתו כתוב:

„אבל וקינה אעורר בבכי ובדמע אשורר,
על אשר פה נטמן הגאון מוהר"ר קופלמן,
ר' יעקב הלוי שמו ושעמו ונימוקו עמו,
בקי בחכמת כל הספרים ובפרט בששי סדרים,
ומי הרבין תורה כמותו, ומי יוכל לספר תהלתו,
הוא אביר התורה אבן פינה יקרה,
אשר שמו בכם נחתם אביר יעקב התם,
ב"ר יהודא הלוי ז"ל ונפטר כ"ג סיון ונקבר
יום א' ש"א לפ"ק".

בשכנותו של בית־הקברות התקיים שנים רבות המנזר הפראנציסקני של לובלין, ובמשך כמאתיים שנה סבלו היהודים לא מעט מהנזירים הפראנציסקנים: או שהרסו את גדר בית־העלמין, או שסדרו לעצמם מעבר דרך בית־הקברות לגן שליד מנזרם. ובכל הזדמנות כזו — סחטו כספים מן הקהלה. לא אחת נערכו הסכמים עם המנזר, בהם נקבעה בעלות הקהלה על שטח בית־הקברות (כמו, למשל, ההסכם מיום ה־16 ביולי 1632), אולם אנשי־המנזר מצאו בהם תמיד תואנה להתעלל ביהודים ולשוד את כספם.

אחת מנקודות־המשיכה בבית־העלמין היה קברו של המהרש"ל; „קברניטה של היהדות האשכנזית" — כך הוכתר המהרש"ל, העסקן הגדול והפרשן הגאוני של תלמוד בבלי. רבי שלמה לוריא אשכנזי נולד בפוזנא בשנת ה' ר"ע (1510), והתייחס על משפחת רש"י, ואמנם השם שלמה עבר לו בירושה מאת רבי שלמה יצחקי. בגיל ארבעים נבחר המהרש"ל כרב ור"מ באוסטראה. בשנת שי"ט עלה על כסא הרבנות בלובלין.

בבית־הקברות הישן, סמוך לקברו של ר' שלום שכנא, נמצא קברו של המהרש"ל. כשלוש מאות שנה עמדה במקומה המצבה המקורית ולאחר שהזמן נתן בה את אותותיו והיא נשתחקה ונשברה, הוקמה מצבה חדשה והכתוב עליה הועתק לפי הנוסח הישן:

„פה מונח אביר האבירים
מלך על כל חכמי המורים
מאור הגדול שהאיר לישראל לדור דורים
בספרו „ים של שלמה" ושאר ביאורים
שמו נודע בסוף העולם בכל שערים
הרבין תורה והרבה תלמידים רבים
הרבה תלמידים בכל העולם
צדיק וחסיד בכל מעשיו ההדורים
הרב הגאון הגדול מופת הדור
מו"ה שלמה בהרב הגאון מו"ה
יחיאל לוריא זצלה"ה נתבקש
לישיבה של מעלה לדת ולהלכה
יום י"ב כסליו שנת נפלה עטרת ראשינו
ר'כ'ב'ה' מ'נ'ו'ר'ה' הטהורה
והפרט הוא ש'ל'ד' לפ"ק תנצב"ה.

בשולי המצבה נחרטה הערה זו:

(„הועתק אות באות ממצבת רש"ל הישנה, אשר נשברה בשנת תרל"ו צ'ד'י'ק' ו'נ'ו'ש'ע' לפ"ק").

דרך חייו ופטירתו של „החוזה" מלובלין

אחד הקברים המקודשים בבית־העלמין הישן של לובלין היה קברו של „החוזה" — מגדולי וממעצבי התנועה החסידית בפולין.

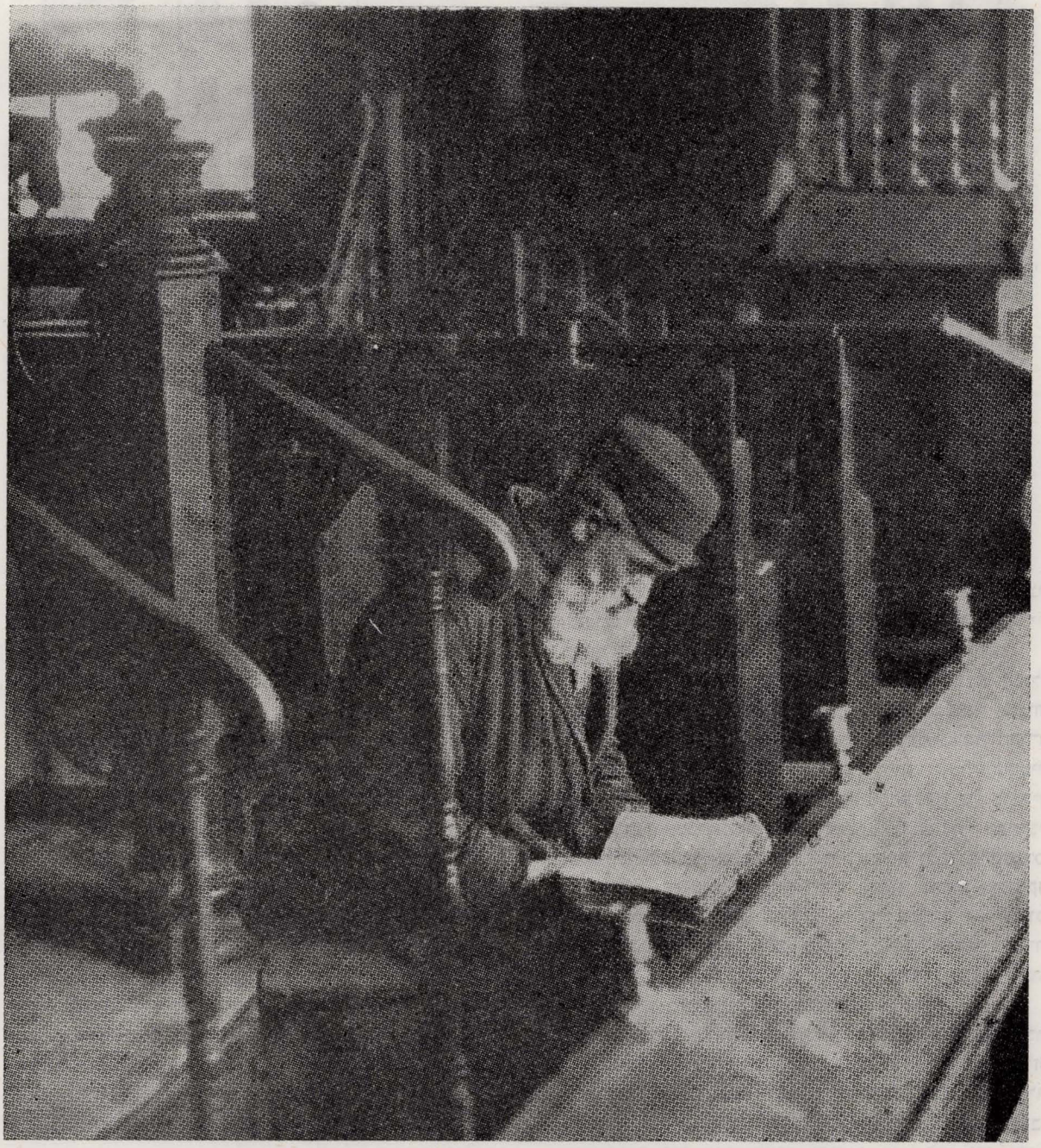
וזה נוסח אבן־המצבה על קברו של ר' יעקב־יצחק הורוויץ — „ ה ח ו ז ה ".

„עדה המצבה הזאת מצבת קודש
קדושת רבינו גאון עוזינו מאור עינינו חמדת לבבינו

וכל בית ישראל יבכו כי חשך אור בעדינו
ביום שריפת בית אלקינו הוא יום פטירת
איש קדוש המקו׳ פאר הדור
מו׳ כבוד הרב החסיד המפורסם בכל קצוי ארץ
מוה׳ יעקב יצחק
בהרב מו׳ אברהם אליעזר הלוי הורוויץ זצוק״ל
אשר רבים השיב מעון ורבים הלכו לאורו

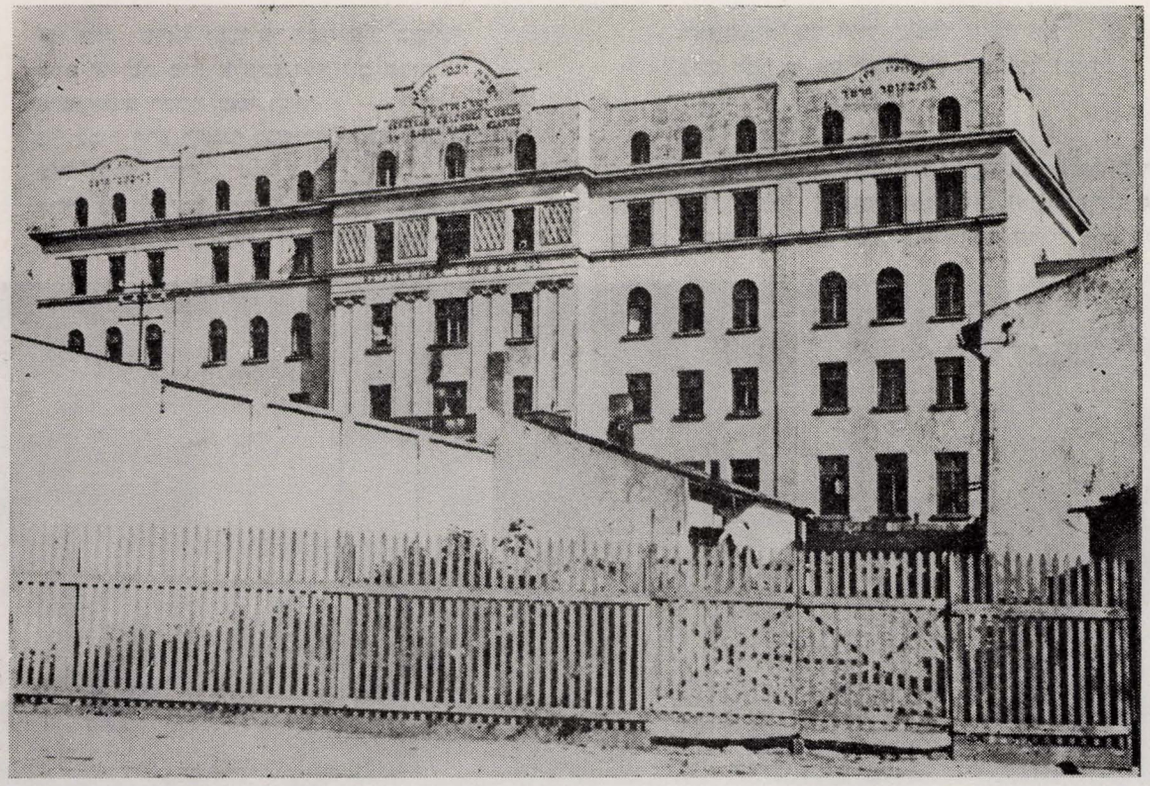
ראו ושמחו בני דורו ושמחה נהפך ליגון
ביום המר ט׳ אב שנת ארץ ר׳ע׳ש׳ה׳ לפ״ק
תנצב״ה

על קברו של „החוזה״ היו מתאספים אלפי חסידים מכל קצווי פולין. בשנים האחרונות היו נוהרים אליו בעיקר חסידי ברסלב, שנחסמה להם הדרך אל הקבר

בית־הכנסת הגדול של מהר״ם מלובלין

בנין בית־כנסת רב־ממדים זה נשאר על תלו מאות בשנים, עד לחיסולו של הגיטו בלובלין בשנות השואה — לובלין נבחרה אז בתור „מכלאה יהודית״ ועליה הוצא גזר־דין של כליה מוחלטת עוד בראשיתו של מבצע־הבזק להשמדת יהודי פולין, בשנת תש״ב.

בנין „ישיבת חכמי לובלין" — בהדרו ובשביו

את הבנין רב־הקומות של היכל „ישיבת חכמי לובלין" השאירו הצוררים הנאצים על מכונו, ואף לא הורידו את אותיות־הזהב שהתנוצצו בחזית הבנין לאמור: „לכו בנים שמעו לי יראת ה' אלמדכם"... את הבנין כבשו וניצלו אותו לצרכים צבאיים משלהם, וכל זה על מנת להתעלל ברגשותיהם של היהודים הרצוצים והדווים.

הקדוש של מורם ומנהיגם רבי נחמן, אשר מקום מנוחתו באומן (רוסיה).

חיסול יהודי לובלין והרס בתי־העלמין ההיסטוריים

עם הכיבוש הנאצי בפולין הוכרזה לובלין בתור „מרחב־מחיה ליהודים". באפריל 1942 היתה לובלין, העיר הראשונה בתחומי פולין הכבושה, שהוכרזה בתור „יודען־ריין" („מטוהרת מהיהודים").

בהתחלת הכיבוש הופנו הרבה יהודים מגורשים ללובלין, אשר בסביבתה גם הוקמו מספר ניכר של מחנות־עבודה לכל היהודים שגוייסו בתוקף החוק של „עבודת־הכפיה". בחורף בשנת 1941 (ולפי עדות מהימנה הוצאה גזירת־הגירוש ביום פורים שנת תש"ב!) הוחל מבצע־הבזק להשמדת היהודים בלובלין. המשלוחים הראשונים הועברו למחנה־המוות בלז'יץ. לאחר־מכן הוקל ארגון משלוח רכבות־המוות, מכיוון שליד לובלין גופא, במיידאנק, הוקם מחנה־השמדה מן המשוכללים ביותר.

בהתאם לעדותם של ניצולי־המחנה במיידאנק, הושמדה שם השארית האחרונה של יהודי לובלין בחודש נובמבר 1943 — בדיוק ביום ז' מרחשון תש"ד, שבו חל יום־השנה העשירי לפטירתו של הרב האחרון מלובלין, הגאון רבי מאיר שפירא.

המרצחים הגרמנים שפכו גם את חמתם על הבנינים המפוארים של בתי־הכנסת ועל בתי־הקברות ההיסטוריים בלובלין, הכל נהרס ונשדד, חולל ונעקר מן השורש.

כאשר „הצבא האדום" ועמו „לגיונות הצבא הפולני העממי" שיחררו את לובלין בקיץ 1944, נמצאו ביניהם הרבה לוחמים יהודים, אשר לעיניהם נחשף מראה החורבן הנורא של יהדות פולין. אחד השרידים, י. רייכנשטיין, מתאר את מעשה ההרס והחילול בבתי־העלמין של לובלין:

„בית־העלמין ההיסטורי הושמד כולו על־ידי הפולשים הנאציים, שהפכו את השטח לשדה־מרעה ולמקום־תשפוכת של אשפה. גם בית־הקברות האחר (אשר ברחוב אוניצקה) נהרס כולו. רק קברים בודדים נשארו שלמים — ובתוכם מצבת קבורתו של הרב מלובלין, רבי מאיר שפירא (עצמותיו הועלו לאחר־מכן ברשיון מיוחד ארצה ומצאו את מנוחתן בירושלים עיר הקודש).

„ביזמת קומץ השרידים שחזרו ללובלין שוקמו במידת־מה בתי־העלמין. בבית־העלמין הישן תוקנה החומה והוזמן שומר פולני, שישמור באורח קבוע על המקום. בבית־הקברות החדש יותר, הוקמה גדר חדשה, ולשם הועברו עצמותיהם של כמה מאות יהודים, מבוגרים וכן ילדים, שנתגלו בקבר־אחים גדול, באחד מרחובות הגיטו.

„ברשות ובשיתוף השלטונות הפולניים נאספו הרבה אבני־מצבות, אשר חוללו ונוצלו לריצוף ככרות העיר,

לובלין: שואב־מים — מן „הפרנסות היהודיות" בגיטו

והן הוחזרו לבית־העלמין, אם כי מקום הקברים טושטש ואבד מכבר".

ובכל זאת זכרה של לובלין לא נמחק

מתוך מקורות התיעוד הנאצי ניכר, שהצוררים לטשו עין מיוחדת ללובלין, משום שהעריכו אותה כמרכז חשוב ללימוד התורה ולהכשרת רבנים, מפאת קיומה של „ישיבת חכמי לובלין", שנתפרסמה בעולם כולו.

בפרסום נאצי רשמי כתב מומחה משלהם ל„ידענות היהודים" בשם זייפרט: „בלובלין התקיימה במשך מאתיים שנה אסיפת־הרבנים, שהיתה ידועה בתור „ועד ארבע ארצות" בתקופה האחרונה הפכה לובלין נקודת־מוקד ליהדות העולם הודות לישיבה הגדולה... הישיבה בלובלין הפיצה את דעותיה והאצילה מכוחה ההרסני על יהדות העולם כולו..."

בטאון הנוער הגרמני „דויטשה יוגענד־צייטונג", פרסם בחודש פברואר 1940 תיאור „גלהב" כזה על כיבוש בנין הישיבה הגדולה והצתת הספריה התלמודית העשירה שנמצאה שם: „היה זה לגאון לנו להחריב את האקדמיה התלמודית הזאת, שהיתה נודעת כגדולה ביותר בפולין. השלכנו החוצה את כל הספרים הקדושים של היהודים והצתנו אותם. 20 שעות שלימות השתוללו הלהבות. יהודי לובלין עמדו מסביב ובכו. צעקותיהם כמעט שהחרישו אותנו. הזמנה תזמורת צבאית והצלילים העליזים של המוסיקה החיילית החרישו את יללת היהודים".

הצוררים התכוונו במפורש לחלל את בנין הישיבה ולשרוף את הספריה התורנית יקרת־הערך. שיחקה לו השעה לשטן ומזימתו הצליחה. אלפי ורבבות ספרי־קודש הועלו באש, ובנין הישיבה נהפך לקסרקטין נאצי. גם לאחר שחרור לובלין, כאשר בנין הישיבה נשאר על תלו, הפקיעו אותו השלטונות הפולניים והעבירו לשם את אחת המחלקות של אוניברסיטת לובלין...

תייר יהודי, שביקר במקום, אף מסר שבאולם המרכזי אשר נבנה וקושט בתור „היכל התורה", העמידו הפולנים צלם, כנראה כדי לקנטר את היהודים.

ובכל זאת, גם בלובלין נתקיימה הבטחת הנוחם: „גווילין נשרפים ואותיות פורחות". בשעה שהצורר התנפל על „ישיבת חכמי לובלין", הצליחו רבים מבין תלמידיה, להימלט, בחסדי־השם, ולכל מקום שהגיעו בדרכי־נדודיהם, נשאו עמם את תורתם.

כשנחרב המרכז בלובלין — צצו ועלו יונקותיו. מקודם פעלה „ישיבת חכמי לובלין" בתחנות־מעבר ארעיות, ווילנה ואחר־כך בשנחיי. בתקופה שלאחר השואה הוקם מוסד־התורה בשם „ישיבת חכמי לובלין" בדטרויט בארצות־הברית.

בזכרון־מאיר, השכונה המפורסמת בבני־ברק, הנקראת על שמו של רבי מאיר שפירא — שוקמה „ישיבת חכמי לובלין" בהיקף נרחב, על־ידי אחד מחשובי הרבנים בבני־ברק, הגר"ש וואזנר, מי שנמנה בשעתו על תלמידיו המצויינים של הגאון מלובלין. וכך הונצח שמה של לובלין.

מצבות־הוד של גדולי חכמי לובלין מדורות עברו

בבית־העלמין ההיסטורי של לובלין נשתמרו עד לפרוץ נחשול הזוועות הקברים המקודשים של כמה מגדולי חכמי לובלין — ובמצבה הניצבת בשורה הראשונה (משמאל) בולט שמו של הגאון החריף רבי עזריאל הלוי איש הורוביץ, אב"ד ור"מ דפק"ק לובלין.

עמדה לה זכותה ל„ישיבת חכמי לובלין" — שהיוותה מאמץ רוחני אחרון ומעין צוואת־חיים אחרונה של קהלת לובלין עתירת־היחש — בעוד בחינה נוספת, כי הנה אירע הפלא וקברו של אחרון רבני לובלין, הגאון מהר"ם שפירא זצ"ל, ניצל מתוך סופת ההרס והכליון, וחבורה מתלמידיה של „ישיבת חכמי לובלין" שניצלו בחסדי השם מתוך גיא־ההריגה השכילו להעלות את ארון רבם הנערץ ולהביאו למנוחת־עולמים בירושלים עיר־הקודש.

בעתון „המודיע" מיום י"ט חשון תשי"ח נתפרסמה לראשונה הודעה קצרה על הצלת קברו של הרב מלובלין ועל יזמה להעברת הארון:

„בשנות השואה הנוראה חולל בית־הקברות היהודי בלובלין, בו שוכנים קדושי־ארץ, חכמי התורה וגאוני ישראל שפארו במשך דורות את קהלת לובלין — והנה קברו של הגאון רבי מאיר שפירא הנו היחידי ששרד מכל בית־הקברות הלובלינאי...

„כנס מיוחד שנערך בתל־אביב בהשתתפות תלמידי „ישיבת חכמי לובלין" מכל חלקי הארץ, קיבל בסיפוק את ההודעה, שהממשלה הפולנית הסכימה לתת אישור להעברת עצמותיו של הרב מלובלין לארץ ישראל, — בהתאם לבקשתה של קבוצת תלמידי „ישיבת חכמי לובלין" המתגוררים בארצות־הברית".

ובכל זאת נמשך זמן ניכר עד שאישור זה הוצא לפועל, ורק בשלהי שנת תשי"ח הועבר הארון בדרך־האוויר מפולין והועלה לארץ ישראל.

על מסע־ההלוייה בהשתתפות רבבות דיווח עתון „המודיע" (מיום כ"ז אלול תשי"ח — 12 בספטמבר 1958):

— המוני בית ישראל ברבבותיהם ליוו היום לבית עולמו את ארונו של הגאון האדיר, פאר הדור, רבי מאיר שפירא זצ"ל, יוזמה ומייסדה של ישיבת חכמי לובלין ומחולל רעיון „דף היומי". אבלים ודמומים עמדו ההמונים ברחובות תל־אביב וירושלים, שבהם עבר מסע־ההלוייה, וחלקו את הכבוד האחרון לאחד ומיוחד מבין גאוניה וראשיה של יהדות פולין ומאישיה הבולטים של היהדות העולמית, שהשקיע את מרצו וכשרונותיו העצומים להקים עולה של תורה. עוד היום, לאחר שעברו כבר עשרים וחמש שנה, מיום הסתלקותו, עדיין זכרו נישא בלב המוני העם לאהבה ולהערצה, וביטוי להערצה זו ניתן היום בהשתתפות המוני בית ישראל במסע־ההלוייה.

— בשדה־התעופה של לוד חכו ההמונים לבוא הארון — ומשם הועבר לאולם ישיבת „חידושי הרי"ם" בתל־אביב שעה שתלמידי ישיבה זו תלמידי ישיבת יח"ל וישיבת וויז'ניץ בבני־ברק אומרים תהלים. בין המלווים נראו רבנים, ראשי ישיבות, אדמו"רים וביניהם האדמו"רים מסאדיגורה, וויז'ניץ, אוז'רוב וצ'ורטקוב.

— הארון הגיע מלוד — דרך תל־אביב, לירושלים בשעה 2 אחה"צ והוכנס לחדר־הטהרה של בית־החולים „ביקור חולים", במעמד קהל גדול, שצבא על דלתות חדר־הטהרה משמרות בני־ישיבה אמרו תהלים ולמדו פרקי־משנות לעילוי נשמתו. לאחר שהוצא הארון מחדר־הטהרה, כשנישא על כתפי תלמידי ישיבת חכמי לובלין הספידוהו הגאון רבי זלמן סורוצקין מלוצק — יו"ר „מועצת גדולי התורה" והרב יצחק מאיר לוין — נשיא הועד הפועל של אגודת ישראל העולמית. בין המלווים היו: הרבנים הראשיים, אדמו"רים ורבני ירושלים, ובראשם האדמו"ר מגור, והגאון מטשיבין וראשי הישיבות הגדולות.

קברו של הרב מלובלין נחצב בהר־המנוחות — ובזאת נתוספה גם מצבת־זכרון לקהלת לובלין המעטירה על אדמת־הקודש של ירושלים.

קראקא -
הקהלה העתיקה ורבת־היחש

לפנים היתה זו בירתה של ממלכת פולין — משנת 1320 ועד 1609 למספרם — והישוב היהודי גדל והתבסס אז בחסותם של מלכי פולין.

לאחר חלוקתה של פולין בשנת 1795 נספחה העיר לאוסטריה והוכרזה כבירת חבל גאליציה המערבית, עד שהוחזרה לפולין כתום מלחמת־העולם הראשונה. עם פרוץ מלחמת־העולם השניה וכיבוש פולין על־ידי הנאצים, הפכה קראקא למושב שלטונות־הכיבוש של ה„גנראל־גוברנאמנט פולין". אולם על אף כל חילופי השלטונות והמשטרים, שימשה קראקא לאורך מאות בשנים כאחד ממרכזי־החיות של יהדות אירופה.

בראשית הכיבוש הנאצי מנתה כחמישים אלף יהודים, והגזירה לחיסול הגיטו בוצעה בה בחודש אדר תש"ג (13—14 במרס 1943).

הצוררים הנאצים התנכלו לבתי־הכנסת העתיקים והמפוארים של קראקא, ואף הרסו וחיללו את בית־העלמין ההיסטורי על שם הרמ"א — רבנו משה איסרליש, מגדולי הפוסקים בדורו ולדורות. אך לאחר השואה שוקמו בתי־כנסת אחדים ובית־העלמין תוקן והוכר מטעם ממשלת פולין העממית בתור „אתר היסטורי" כללי.

בתקופה הקצרה שבין שתי מלחמות־העולם הצטיינה קראקא היהודית בחיי־ציבור תוססים מאוד, ומשם גם צמחה תנועת־החינוך לבנות דתיות, הידועה בשם „בית יעקב", שנוסדה ביזמתה של האשה הדגולה גב' שרה שנירר. הודות לתנועה זו הונצח שמה ופעלה של קראקא בשורה של מוסדות־הוראה, אשר הוקמו במדינת ישראל וכן בכל תפוצות ישראל, לפי מתכונת הסמינר למורות „בית יעקב" בקראקא.

בעקבות בית־הקברות היהודי הראשון בקראקא

ראשיתו של הישוב היהודי בקראקא נרשמה עוד במאה ה־11 למספרם. בספרי־הקורות מוזכרים יהודים כיוצקי־מטבעות וחוכרי־המס של מכרות־המלח — והרי

המכרה המפורסם בשם ווילִיצקה, מופעל עד היום, ליד קראקא.

משנת 1304 נמצא רישום על אודות „הרחוב היהודי" בעיר זו. ברחוב זה הוקמו בתי היהודים, חנויות ומחסני־סחורות; שם נבנו במאות ה־14 וה־15 שני בתי־כנסת ובית־הקהלה, „חדר" ואולם־התפוצות. בקצהו של „רחוב היהודים", סודר אז פתח־יציאה בתוך החומה — ומפתח זה הגיעו אל הדרך שהוליכה לבית־הקברות, בו מצאו את מנוחתם ראשוני המתיישבים היהודים בקראקא.

את מיקומו של אותו בית־הקברות, העתיק ביותר בקראקא, קשה לתאר כיום בדיוק נמרץ. לפי מקור אחד — היה שדה־הקברים היהודי קרוב מאוד אל חומת העיר, ליד מוצאו של רחוב „קארמליצקה". בהתאם למקור אחר — היה בית־הקברות מרוחק יותר מן העיר. במקורות פולניים עתיקים קראו למקום זה: „קאפיורי", או „קאביורי". לדעת חוקרים מסויימים, שורשו של שם זה, הוא ממקור עברי מובהק: „קברים", שנשתבש לכינוי „קאביורי"...

בשנת 1347, עם עלותו על כס־המלוכה של קאזימיר הגדול, מלך פולין, אשר היטה את חסדו ליהודים, נתרחבו זכויותיהם במידה מרובה. כאיש סודו של המלך נחשב היהודי לוי („לבקו"), שהיה הבנקאי של המלכות. בימים ההם קרה שהמלך קאזימיר היה נטרד בקשרי־מלחמה עם נושאי־הצלב, והגמון קאתולי אחד ניצל את התרחקותו של המלך מעיר הבירה והוציא גזירות רעות על היהודים. על כך מוסבים הדברים בספר שאלות־ותשובות של מהר"ם מינץ: „אשר פגע הכומר גם ביושבים תחת המלך פולין במלכות קראקוב וסביבותיה, אשר מקדם ומאז חשבו לפליטה לבני־גולה".

בשנת 1494 פרצה תבערה גדולה ברחוב היהודי של קראקא, ונשרפו בתים רבים גם של השכנים הנוצרים. הללו העלילו על היהודים שהם הציתו את העיר. המלך יאן אברט „חמל" על היהודים והקצה עבורם מושב מיוחד בעיר קאז'ימירז (על שם המלך קאזימיר), הסמוכה לקראקא. אז הוקמה הקהלה החדשה ומאז רשמו בנוסח הגטין „מתא קזימירז".

קראקא: זה השער לתפארת גדולתה של הקהלה רבת־היחש

קראקא: בית־הכנסת של רמ״א שנשאר על תלו מבלי שהצוררים יפגעו בו.

קראקא וקאזימירז — שתי ערים נפרדות היו, שרוחב נהר „ויסלה" הפריד ביניהן וארבעה גשרים שימשו להן קשר, אך בכל זאת לא התאחדו. רבות בשנים היו קיימות זו לצד זו, שתי קהלות יהודיות נפרדות על כל מוסדותיהן: בתי־כנסת, בתי־מרחץ, בתי־חולים ובתי־קברות. בקראקא גרו ב„רחוב היהודים" ובקאזימירז' התרכזו ב„עיר היהודים" (גיטו), שהיתה מוקפת חומה וסגורה על מסגר בלילות.

מחיי הקהלה בקראקא עד הגירוש בשנת 1495, לא נשאר סימן וזכר, לא בית־כנסת, לא מצבת קבר, גם לא פנקס או ספר זכרונות, מלבד תעודות בודדות שנתגלו בארכיונים. רוב רובם של התעודות, שבאו ממקור לא יהודי, מספרות על קיפוח משווע, על לחץ אכזרי, על הריגות, פרעות, עושק ושוד מתמיד. צפוף היה בעיר היהודים, שורות בתים, בנויים עץ ואבן ללא כל תכנון, עמדו סמוכים ודחוקים זה לזה. מחוסר מקום בפנים הבתים עסקו בעלי המלאכה בעבודתם בסימטאות הצרות, שהתפתלו בין הבתים והחצרות. שמות הרחובות, שהיו שגורים בפי יהודי קראקא עד חיסולה של הקהלה על־ידי הנאצים, מעידים על תנאי־המציאות באותם הסימטאות והרחובות. לדוגמא: „הסימטא החשכה" (ס'פינסטערע געסל), „סימטת העניים" (ס'ארימע געסל), „הסימטה הצרה" (ס'שמאלע געסל), „סימטת התלמוד־תורה", „סימטת אסתר", „סימטת הקופה" (כנראה על שם קופת הקהל), רחוב „בוזע" (בזוי) וכדומה...

בשנת 1555 התישבו בקראקא הקנאים הקאתוליים הישועיים, ובהשפעתם החלו התלמידים הנוצרים, גם מהאוניברסיטה על־שם יאגילו, שהיתה מהנכבדות באירופה, להתנפל על היהודים ולשדוד את רכושם. אז ציוה המלך על ההגמון להעניש את הפורעים ולאסור עליהם לשאת כלי־זיין. אך גם היהודים נצטוו לשלם כאות־פיוס מס מיוחד, שנקרא „קאזובאלץ" (פדיון־שבויים), למען קופת התלמידים העניים באוניברסיטה. בפנקס הקהלה רשומים המאורעות האלה בשם „שילער גילאף" (התנפלות של תלמידים).

בשנת 1655 פלשו לפולין חיילי המלך קארל גוסטאב השבדי, והם החריבו את הקהלה היהודית בקאזימירז, וכפי שמסופר בספר „טיט היוון" נהרגו אז כאלפיים וחמש מאות יהודים. אמנם זמן קצר לאחר־מכן, בשנת 1657, התגבר יאן קאזימיר, מלך פולין, ושיחרר את קראקא והסביבה כולה, ואז העלילו הקאתולים, שהיהודים „בגדו" בפולנים ומכרו את עצמם לפולשים השבדיים. המלך הפולני הטיל קנס כבד על יהודי קראקא, בסך עשרת אלפים זהובים טהורים, ואת תוצאות המס הזה הרגישו היהודים במשך כמאה שנים.

בשנת 1772 חולקה מדינת פולין ויהודי קראקא נפלו תחת השלטון האוסטרי. בשנת 1815 הוקמה הריפובליקה הקראקאית העצמאית, בחסותן של שלוש המעצמות: אוסטריה, פרוסיה ורוסיה, וזה הקל על מצב היהודים וגם איפשר את פיתוחם הכלכלי. בשנת 1867, תחת שלטון אוסטרי מלא, הורשו התושבים היהודים לגור בעיר קראקא

עצמה, אשר רבים אמנם עברו אליה מקאזימירז השכנה, ומאז גדלה והתפתחה מכל הבחינות.

רבני קראקא והרמ"א בראשם —
ובית־העלמין ההיסטורי על שמו

„קהלה קדושה קראקא" (ק'ק'ק') נחשבה במשך הרבה דורות רצופים בתור „כרכא דכולא בה", ממנה יצאה תורה ליהדות פולין והוראה לעולם היהודי כולו. מראשית היוסדה יצא שמה לתהלה כ„ארץ ישראל הקטנה, שממנה תצא תושיה, ומלאה דעה כמים לים מכסים" (לפי מכתבו של הרמ"א למרן ה„בית יוסף"). גם בהחלטת הועד דארבע ארצות, משנת תכ"ז (1667) נאמר: „האלופים הקצינים מנהיגי ק"ק קראקא יצ"ו, אשר מעולם ומשנים קדמוניות היו פאר והדרת קודש, ראשונים לכל דבר שבקדושה ואחריהם כל בית ישראל".

רבה הראשון של קראקא היה רבי יהודה — לפי מה שנמצא כתוב בתעודות בית־המשפט הפולני, שבשנת 1430 הוטל עליו קנס בסך חמש מאות מארק... אחריו בא רבי יעקב פולאק, שנולד בגרמניה ולמד בישיבת נירנברג ובגיל צעיר נבחר לרב בפראג, ומשם הוזמן, באישורו של

שער־הכניסה אל בית־הכנסת החדש של הרמ"א בקראקא

קראקא הוכתרה מזה מאות בשנים בתור „עירו של הרמ"א", מכיוון שהגאון האמתי רבי משה איסרליש נחשב כרב ומנהיג רוחני המפורסם ביותר מכל גדולי התורה, אשר פיארו במשך עשרים דורות ומעלה את כס־הרבנות של קראקא.

אלכסנדר מלך פולין, לרב בקראקא ובכל „ערי המלך".

המפורסם מבין רבני קראקא, רבי משה איסרלש, שנולד בה (לערך בשנת ר"פ — 1520), לאביו ר' ישראל, שהיה פרנס ומנהיג הקהלה. עוד בהיותו רך בשנים, נודע שמו כאב בחכמה שפתוחים עבורו כל רזי התורה. כשנת־פרסם חיבורו של רבי יוסף קארו „בית יוסף" על ארבעה הטורים, בו נקבעה ההלכה לפי חכמי ספרד — חיבר הרמ"א את השגותיו בספר „דרכי משה", כדי לציין את דעת חכמי אשכנז, וכאשר לאחר מספר שנים נדפס ה„שולחן ערוך", הוציא הרמ"א בקראקא מהדורת השולחן־ערוך בצירוף „הגהות" משלו, על אודות פסקי־ההלכה של חכמי אשכנז ומנהגי קהלותיהם (דפוס קראקא, שנת ש"נ — שנ"ח).

הרמ"א נפטר בדמי ימיו, ועל מצבתו חרות לאמור:

„גר המערבי הגאון הגדול בדורו
מה"ר משה רועה אבן ישראל,
ביום ג"ל למספר בני ישראל,
גלה כבוד מישראל,
משה היה רועה צאן ישראל,
צדקת ה' עשה ומשפטיו עם ישראל,
הרבין תורה בישראל,
העמיד תלמידים לרבבות אלפי ישראל,
ממשה ועד משה לא קם כמשה בישראל,
וזאת תורת החטאת האשם,
אשר שם משה לפני בני ישראל,
שנת של"ב לפ"ק".

נוף של חורף ברובע היהודי של קראקא

משתפסו הנאצים את השלטון חטפו את היהודים ברחובות לעבודות־כפיה מפרכות ובזויות, והיהודים הסתתרו בתוך הבתים.

בשנת תקנ"ד נתחדשה המצבה העתיקה, שנתפוררה מרוב שנים, ועליה נתווספו מלים אלה:

„הנה כי כן נתעוררו בעלי חברה־קדישא,
ועל פי השתדלות המתנדבים בעם
נתחדשו הציונים ההמה,
למען זכר הגאונים לא יסוף מזרעם,
נתחדש בחודש תמוז, שנת תקנ"ד".

מבין רבני קראקא, בתקופה שלאחר הרמ"א, מן הראוי להזכיר את: רבי נתן נטע שפירא — בעל „מגלה עמוקות"; רבי יואל סירקש — בעל „בית חדש" (הב"ח); רבי יום־טוב ליפמן הליר — בעל „תוספות יום־טוב"; רבי אריה־לייב בן אשר — בעל „שאגת אריה"; רבי דוב־בריש מייזלש, ורבי שמעון סופר, בנו של ה„חתם סופר".

בתי־הקברות העתיקים בקראקא — וההיסטוריה הגנוזה בין המצבות

חמשה בתי־קברות היו ליהודים בקראקא. נוסף לזה הראשון והעתיק ביותר — ניכר מקומו של בית־העלמין הקטן בפינת רחוב שירוקה ברובע קאזימירז. עד המחצית השניה של המאה ה־18, עמד שם בנין בית־החולים היהודי, או ליתר־דיוק: בנין ה„הקדש".

בשנת 1533, עם גירוש היהודים מתוך הגיטו בקראקא אל תוך הפרבר בקאזימירז — נשאר בית־עלמין זה קטן מדי לאוכלוסיה היהודית המוגדלת, ואז נרכש בית־קברות חדש בשטח ממולו, ברחוב שירוקה מספר 40. לאחר השתדלויות נתרחבו שוב תחומי בית־הקברות הזה, שנקרא על־שמו של הרמ"א. עם פתיחת שדה־הקברים החדש, נסגר בית־העלמין הישן ושיני־הזמן נתנו בו אותותיהן. שלטונות־הכיבוש האוסטרי החליטו לחסל כליל את בית־העלמין הישן, ובהשתדלות הקהלה ניצל הצד המערבי ממנו. החלק הניצל גודר ונסגר לחלוטין.

עם הזמן נתפוררו המצבות העתיקות ונשארו רק שתים מהן; האגדות הסבירו, כי שני הקברים הצמודים שנשארו לפליטה הם היו של „חתן וכלה", אשר חתונתם נערכה בקראקא ביום ששי, בשעה מאוחרת מדי, על אף אזהרת הרבנים, וזה גרם לחילול־שבת נורא וכעונש מתו במיתה חטופה החתן עם הכלה... והעובדה היתה, כי בקהלת קראקא שרר מנהג עתיק, שלא לערוך כלל חופה ביום הששי...

בית־הקברות הקטן שבתוך העיר, שהיה בפיקוחה של הקהלה, עמד פרוץ במשך שנים רבות ולא השיגה ידה של הקהלה לגדור אותו, עד שמוכרחים היו למשכן את כתר התורה של בית־הכנסת הישן ולמשוך הלואה ברבית, בערבות פרנסי הקהלה. פרטי ההלוואה נרשמו בפנקס הקהלה בנוסח זה:

„מאחר שראה ראינו את גודל הפרצה שנפרצה את בית־הקברות הקטן העומד מול... ועל זה דוה לבנו בראותנו שכלבים הולכים שם ואין ידנו משגת ליטול כעת מקופת

תושבי הגיטו בקראקא עם „הסרט היהודי" על השרוול

הנאצים נימקו את הצו לשאת את „הסימן היהודי" בכך, שהיהודים מסתירים כאילו את זהותם אך התצלום הזה מדגים את הלעג שבטיעון זה.

הצדקה איזה סך מסוים ולגדור גדר מסביב בית הקברות הנ"ל, כי העניות כל יום ויום מתגבר והולך... עד שהוכרחנו להשכין נזר אלקים ממש של בית־הכנסת הישנה, כמבואר שם באר היטב בפנקס של הקבלות וההוצאות... מסרנו לידי האלוף ר' שמואל יאלש, שעל ידו תהיה ההוצאה והוא יתעסק במצוה זו וקבלנו עלינו בחרם שכל אחד מאתנו אשר יהיה פה אצל האלופים הגבאים מחויבים ליתן לידי ר' מרדכי שמש כל שבוע שלשה זהובים וההתחלה תהיה בשבוע זה. אלה הדברים יהיו למשמרת, כ"ד תמוז תמ"א"...

והנה קם גואל לבית־העלמין הישן על־שם הרמ"א — היה זה מחבר הספר „לוחות זכרון", הביבליוגראף חיים

בית־העלמין הישן של קראקא — ומאחוריו בית־הכנסת

מראה אבני־המצבות מעיד על עתיקותן, כי זה היה בית־הקברות ההיסטורי של קהלת קראקא ושם נמצא גם קברו של הרמ״א.

דובריש פרידברג, שטרח הרבה לחשוף ולפענח את המצבות העתיקות, כפי שהוא עצמו העיד על כך:

„וכאשר דרכה כף רגלי בפעם הראשונה על אדמת בית־עלמין הישן ואך שמתי מבט עיני על אבני־המצבות — אמרתי נואש למחשבתי הטובה. מצאתי הכל כעל עי־מפלה... ואקרא את הקריאה אל ראשי ומנהלי החברה קדישא בעירנו, כי ישימו לב לדבר הזה, ויאירו נתיב על ציוני־הקברות... החלותי במלאכה הכבדה והכבודה הזאת. לחפש חפש מחופש אחרי המצבות העתיקות כאחרי מטמונים. ... גם שאלתי וחקרתי היטב אחרי שמות האנשים, אשר בצור יחצבון חוצבי־אבן. ואמנם פנקסאות ישנים מפה הנחוני אל מחוז חפצי...״

בית־העלמין השלישי, זה שנקרא על־שם הרמ״א, נתמלא בסוף המאה ה־18 והשלטון האוסטרי פקד לסגור אותו. הקהלה רכשה אז שדה חדש בפינת הרחובות מיודובה וסטארו־ווישלאוה. בתקופה האחרונה לא הספיק גם בית־קברות זה. בשנת 1932 השיגה הקהלה רשיון מאת השלטונות הפולניים לפתוח בית־עלמין חדש ברובע פודגוזי, ברחוב על־שם „אברהם״.

חילול בתי־הקברות על־ידי הנאצים ושיקומם לאחר השואה

בשנות הזוועה של המשטר הנאצי בא קיצה של קהלת קראקא.

מעושר קנייניה הרוחניים של הקהלה המיוחסת לא נשאר דבר. בתי־הכנסת חוללו ומתוכם נשדדו אוצרות של אמנות יהודית יקרת־ערך. אוסף גדול של תשמישי הקדושה, ספרי־תורה, פרוכות ורקמות וכדומה, הוסתר במסירות־נפש והובא בחשאי לעליית־הגג של „חדר־המתים״, בבית־הקברות, ושם הוטמן. אך לבסוף, כאשר דוקא בית־הקברות הפך למחנה־עבודה ועינויים, נתגלה מחבוא זה ונשדד כולו.

בתי־הכנסת העתיקים של קראקא, שהיו חמדה גנוזה של אדריכלות מזהירה, נעשו מחסנים צבאיים ומקום שמירה לגרוטאות. אחדים מהם, ובפרט בית־הכנסת הישן (אלטע שול), נהרסו לחלוטין. הצוררים לא נמנעו מחילול בתי הקברות: בית הקברות שברחוב מיודובה נהרס. את שטח הקרקע של בית־הקברות העתיק של הרמ״א יישרו. כן יישרו את שטחם של שני בתי־הקברות בפודגוז׳ה והקימו עליה מחנה־עבודה.

והנה תיאור־עדות של אחד מניצולי השואה על חילול בית־הקברות — יעקב שטרנברג, מי שהיה יו"ר שרידי הקהלה היהודית בקראקא:

„— — — היה זה ביום־השבת 13 למרץ 1943. בבוקר נראו שורות ארוכות של אסירי יהודי קראקא, בעזבם את שערי הגיטו, כשהם מובלים רצוצים תחת פיקוד הגיסטאפו עד לרחובות רוזולימסקה ואברהם, אשר שם נמצא בית־הקברות היהודי. כאשר הגיעו עד בית־הטהרה של בית־הקברות החדש בפלאשוב — נתגלה לפנינו מגרש רחב הכולל גם את בית־העלמין הזה וגם את בית־הקברות היהודי הישן של פודגורז'; הכל היה מגודר תיל־דוקרני עם מיתקנים חשמליים, מוקף עמדות־תצפית ומגדלי־משמר, מצוידים בנשק ורפלקטורים. עברנו את מפתן בתי־הקברות דרך השער, שהוקם על־ידי בית־הטהרה, וצעדנו על שברי־מצבות של אבותינו ואחינו הנפטרים... במעדרים ודחפורים וכל מיני כלי חפירה נאלצנו לחפור את האדמה, ושרידי עצמות יקירינו התגלגלו בעפר האדמה...

„...במחצית אפריל 1943 — ליל סדר־פסח הראשון במחנה! בחשאי יושבות קבוצות קבוצות וחוזרות — כמובן בלי ‚שולחן־ערוך' — על נוסח ההגדה. עור וגידים קרמו הפסוקים: ‚וירעו אותנו ויענונו ויתנו עלינו עבודה קשה, ויעבידו בפרך, ויאנחו בני ישראל מן העבודה ויזעקו...', לשעה קלה התרוממה הרוח! באה הבשורה המרהיבה על המרד הנשגב בגיטו ורשה...

„...בספטמבר 1943 הועברו למחנה פלשוב אשר בבית־הקברות שחולל, שרידי הגיטאות בבוכניה וטרנוב. הועברו אסירי מחנות ה‚יודענלאגרים', בהם רוכזו עוד לפני כן שרידי היהודים מהגיטאות מסביב... הדתיים המשיכו בשמירת הדת אף בבית־קברות זה... יום אחד נתפסו שנים מהם (בצריף לייצור מברשות) בהתפללם עטופי־טלית ותפילין, ושניהם הוצאו מאחורי הצריף ונורו במקום. דמויות התנאים הקדושים של „עשרת הרוגי המלכות" עלו לפנינו!..."

היד הזדונית של הנאצים השמידה את אוצרות הרוח של יהדות קראקא, על כל מחמדיה שהיו לה מימי קדם. מכל פנקסי הדורות, מכל ספרי הזכרון, מכל המסמכים, התעודות והתקנות ומכתבי־היד היקרים לא נשאר שריד.

בינואר 1945 שוחררה קראקא מידי הנאצים. במאי־אותה שנה, לאחר שנסתיימה המלחמה בתבוסת היטלר, חזרו אודים מוצלים מאש הכבשנים, מן המחנות וממקומות הסתר שהתחבאו בהם. במחצית השניה של שנת 1946 הגיעו גם הניצולים, שהוגלו בשנות המלחמה אל ארצות־הגזירה ברוסיה הגדולה. בהשתדלותה של קהלת קראקא, שהתארגנה מחדש, נתנה ממשלת פולין צו־פינוי לדיירים שנכנסו לבית־הכנסת והפכו אותו לבית־מגורים, עסקני הציבור בעזרת ועד הקהלות בוורשה, הג'וינט ובהשתתפות תורמים פרטיים, ניגשו לשקם את הבית ולהחזירו לקדמותו. העבודה נגמרה בסוף שנת תש"ז.

לגמר העבודה הוציא ועד הקהלה בקראקא כרוז, שבו נאמר כדברים האלה:

„— — — לראש השנה תש"ח נחנך מחדש בית־הכנסת של הרמ"א זצ"ל בקראקא, אחרי החורבן ההיטלרי האיום. אנשי לב ונפש לקחו על עצמם את התפקיד הגדול לטהר את מקדש המעט הזה ולפנות משם את העיים ולשפץ ולשכלל ולהדר את בית־הכנסת הזה לפי צורתו וסגנונו העתיק והגענו לידי כך, שהפנים של בית־הכנסת הזה מתגלה לאט לאט מחדש בכל הדרו ותפארתו. ואם כי חלק מאותם היהודים, שלקחו על עצמם את העול הקדוש הזה,

תפילות ליד קברו של בעל התוי"ט בקראקא
יקירי קראקא היו נוהגים לשפוך שיח לפני קברו של הגאון רבי יום־טוב ליפמן הלר, בעל ה„תוספות יום־טוב".

יצאו קמעה קמעה בינתיים לישראל, ממשיכים היהודים שנשארו עדיין כאן בהשלמת העבודה הקדושה והנעלה הזו. וכדי להחזיר את עטרת תפארת בית־הכנסת הזה ליושנה, גם בחיצוניותו ולחשוף ולגלות ולנער את העפר מעל קברות הגאונים והקדושים ולשכלל את הגדר שמסביב בית־העלמין, דרושה עבודה נוספת. האוהל של הרמ"א ומשפחתו חודש ונגמר. כל יהודי שיש לו שייכות לקראקא על־פי מוצאו, אחראי למקום הקדוש הזה וכל יהודי בן־העיר זוכר עוד היטב את המוני ישראל שהתאספו מכל קצוי פולין ליומא דהילולא של הרמ"א זצ"ל, בל"ג בעומר.

רגילים היו אז לבלות את הלילות, בשדרות הגינות של העיר, מפני שלא מצאו מקום ללון. ובכן מפרסמים אנו את קול הקורא הזה להזכיר לכל היהודים וביחוד לאנשי קראקוב ואזרחיה בכל אתר ואתר, שזה הוא בית־הכנסת היחיד בכל בתי הכנסיות העתיקים בכל רחבי פולין שזכה להיחדש אחרי החורבן הנורא שעבר עליו. אשר על־כן כל עוד יתקיים ישוב יהודי בפולין מוטל עליו החוב שלא להסיח דעת מעבודת הקודש הזו ולהמשיך בשכלול וטיפול בבית־הכנסת ובבית־העלמין שעל ידו על־שם הרמ"א — — —".

בראש־השנה שנת תש"ח נפתחו שערי בית־הכנסת לפני יהודי קראקא והפתיחה החגיגית התקיימה בחג הסוכות, שבה השתתפו אורחים שבאו גם מערים אחרות וביניהם נציגי ועד הקהלות מוורשה. באחד מנאומי הברכה צוטט הפסוק מעזרא: „ורבים מהכהנים והלוים וראשי האבות הזקנים, אשר ראו את הבית הראשון, בראותם זה הבית בעיניהם בוכים בקול גדול".

רובם של מצבות הזכרון לגדולי ישראל, שעצמותיהם טמונות בבית־הקברות שמאחורי בית־כנסת זה, נהרסו, נוצלו לריצוף רחובות או הושקעו בבנינים.

מזל מיוחד נתמזל לו לבית־העלמין ההיסטורי של קראקא — שלא זו בלבד ששוקם וניצל מהרס וכליון, אלא שממשיכים לטפח אותו ולחפור בתוכו ולגלות מצבות־זכרון מדורות שנשכחו בכבר.

משלחת ארכיאולוגית פולנית חוקרת
את בית־העלמין של הרמ"א

משלחת ארכיאולוגית פולנית היתה פעילה בבית־העלמין של קראקא, וחבר המשלחת, קאזימיר ואדבאנסקי, מתאר את תוצאות החפירות (לפי הדו"ח בפרסום הרשמי „ביולטין קראקורסקי", קראקא 1960):

„בשנת 1959, הודות למענק של „הקהלה הדתית היהודית" ניגשנו לסדר ולהבטיח את שטח בית־הקברות היהודי הישן... לעת הכיבוש הנאצי נהרס בית־עלמין היסטורי זה כמעט כולו. הגדר נשברה בהלקה המכריע, ומצד צפון ומזרח סידרו שם מצבר של פסולת ואשפה. המצבות נשברו ברובן, נהפכו על פניהן ונשדדו. על אף ההרס הנורא נשתמרו בכל זאת אי־אלה קברים וביניהם — הקבר המפואר בסגנון־הרנסאנס של הרמ"א. בשנת 1959,

ל"ג בעומר — בבית־העלמין ההיסטורי בקראקא

יום ההילולא של הרמ"א חל בל"ג בעומר — וביום זה נוהגים היו להתאסף בבית־העלמין ההיסטורי של קראקא המוני יהודים מכל קצוי המדינה שבאו להשתטח על קברו.

שחזור בית־העלמין הישן של קראקא שחולל

ועד הקהלה היהודית שנתעורר לתחיה בקראקא למחרת השואה דאג לשקם ולשחזר במידת האפשר את מראה בית־העלמין שחולל — שברי המצבות ואבני מצבות נאספו וניצלו

בהקשר לעבודות־השיקום בבית־הכנסת ובבית־העלמין של הרמ״א, נערך סקר ארכיאולוגי במרכז השדה. תחת שכבה דקה של אפר ופסולת נתקלנו בשעת החפירות במאות אבני־מצבה וכן שברי־גושים, שהיו מכוסים בכתובות עבריות ובאורנאמנטיקה עשירה. מצבות אלו ניצבו בשורות צפופות, אחת ליד השניה. מותר להניח, כי הרבה מצבות על בית־העלמין של הרמ״א נהרסו באופן יחסי זמן מועט לאחר הקמתן — אולי בתקופת המלחמות השבדיות (במאה ה־16)... בשעת החפירות נחשפו בבית־העלמין של הרמ״א מצבות מסוג אחר — הדומות בחזותן לאלו שנמצאו בבתי־הקברות העתיקים של וינה ופראג. ליד אבני־הקברים בעמדה אנכית — נמצאו בבית־העלמין של הרמ״א קברים מן הטיפוס של ה„טארקופאג״. עד כה לא ניתן היה, בהסתמך על החומר המקוטע, לקבוע את התקופה המדוייקת של קברי ה„סארקופאג״. לאור עיטורים שונים, יש להניח שקברים אלה הם מן המאה ה־16 וראשית ה־17. קברים מן הטיפוס של ה„סארקופאג״ היו אופיניים לבתי־הקברות של היהודים באירופה המערבית והמרכזית. לעומת זאת לא היו ידועים כלל באירופה המזרחית.

„בעיה מיוחדת היא — ביחס לסמלים אשר על המצבות. סמלים אלה, מגוונים מאד, יונקים ללא ספק את השפעתם מן התקופה העברית העתיקה. חוקרי עתיקות היהודים בארץ־ישראל („פלשתינה״) נתקלים באותם המוטיבים, שנשתמרו כמעט עד לזמן האחרון על קברי היהודים: רימונים, ענבים, מנורות, אריות, צביים ועוד. הרבה סמלים הועתקו מתוך כתבי־הקודש של היהודים ותפילותיהם. על הקברים של משפחות כהנים — רואים את כפות־היד הנטויות לברכה; על קברי הלוויים — קערות וכדים (לנטילת ידי הכהנים); על קברי מלומדים מופיע — כתר התורה...״

על גילויים של מצבות עתיקות שנחשפו לעת החפירות בבית־העלמין של קראקא, סיפר ד״ר יהושע ליבוביץ שביקר בפולין כאורח בכנס רפואי בינלאומי (לפי התיאור בעתון „דבר״, ינואר 1963):

„המצבה העתיקה ביותר של בית־העלמין היא משנת 1552. הרמה האסתטית של המצבות היא גבוהה ביותר ודומה לאלה שבפראג, אודרקארק (ליד אמשטרדם) או ווניציה ואף עולה עליהן. יהודי קראקא הושפעו מאד על־ידי האמנות האיטלקית מהמאה ה־16, אבל מצויים כאן גם מוטיבים יהודיים־פולניים מקוריים, כגון צפורים המופיעות על גבי חנוכיות ומגזרות פולניות. רבות מהמצבות נמצאו שבורות; השברים חוברו, במידה ונתגלו בהמשך החפירות. ואילו השרידים הבודדים נקבעו בתוך החומה הפנימית של בית־העלמין, כדי להצילם מאבדון.״

לבוב -

היא למברג,
בירת גליציה המזרחית

על סף מלחמת־העולם השניה, מנה הישוב היהודי בלבוב כ־100 אלף נפש, והיתה זו הקהלה השלישית בגדלה והיקפה בפולין רבתי.

בלבוב נמצא בית־עלמין היסטורי, שנחשב כאחד העתיקים ביותר בפולין כולה, ונתקיים בשלימותו במשך כ־600 שנה, עד שהנאצים החריבוהו בשואה.

שורה של חוקרים יהודיים חקרו בפיענוח קורות הקהלה היהודית בלבוב ובאיזור כולו, לאור כמה אלפי המצבות שנשתמרו בבית־עלמין זה. ראשון החוקרים האלה, שאסף ופירסם כמה אוספים של כתובות־המצבות בלבוב, בשם „מצבת־קודש", היה גבריאל אחיסטוב בעקבותיו הלכו החוקרים חיים נתן דמביצר, ד"ר יחזקאל קארו, פרופ' מאיר באלאבן, ד"ר נסים גלבר, וכן הרב ד"ר דוד כהנא, אשר אף בשנות־האופל של הכיבוש הנאצי בפולין והשתלטות האוקראינים בגיטו לבוב, ניסה עוד להשלים את מחקריו.

קיצור תולדות הקהלה היהודית בלבוב —
המצבה העתיקה ביותר

היהודים התיישבו בלבוב מראשית שנת היווסדה של העיר במאה הי"ג. לפי השערתם של חוקרים, היו היהודים הראשונים מצאצאי הכוזרים, שישבו לפנים בארצות הביזאנטים והם באו לגליציה עוד לפני האשכנזים והפולנים. בתקופה יותר מאוחרת, התיישבו בלבוב היהודים אשר גורשו מאשכנז ומצאו מקום מפלט בלבוב, כאשר נכבשה העיר בידי קאזימיר הגדול בשנת 1340, וניתן להם שיווי זכויות עם הנוצרים.

המצבה העתיקה ביותר שנתגלתה בבית־העלמין הישן־נושן של לבוב היתה עוד משנת 1379, וזו לשונה:

„פה טמונה
ישרת־לב הצנועה
מ' מרים מאריישה בת מו"ה שמואל
שנפטרה ביום א' ב' תמוז
(שנת) ק"מ לאלף הששי
תנצב"ה".

תחת ממשלת קאזימיר הרביעי (91—1447) הוכרחו היהודים לשלם מס כבד בעד זכויותיהם, אך אחר השריפה הגדולה ביום 5 באוגוסט 1494 (ה' אלפים רנ"ד) כשנשרפו אז רוב בתי ישראל, הוקל מעליהם עול המס, והממשלה עזרה להם לבנות בתים ולהשאר במקומם. בשנת 1521 הפנה שר־העיר לבוב בקשה אל המלך, לבטל את זכויות היהודים שיש להם במסחר וקנין. באגרת שכתב השר מלבוב, מזכיר הוא את „הסכנה המרחפת מהתחרותם של הבלתי־מאמינים עם הסוחרים הנוצרים".

בכתב־הזכויות שנתנו ליהודים בלבוב בשנת 1569 כתוב בין היתר: „אין רשות לשום פקיד לסגור את בית־הכנסת או לקחת במשכון את החפצים שנמצאו בו, זולת בפקודת המלך; שחיטת הבהמות מסורה בידי היהודים, ויש להם רשות למכור הבשר לנוצרים, כמו שנהגו בערי קראקא, פוזנא ולובלין; הרשות בידי ראשי הקהל לענוש איזה יהודי בעונש חרם או בעונש אחר לפי דינם, ואיש לא ימחה בידם; „הוואיוואדע" לא יוכל למנות רב ליהודים, זולת מי שנבחר ע"י הקהל".

רדיפות היהודים בלבוב החלו מעת שבאו היזואיטים, כאשר קרא אותם הארכיבישוף סאליקבסקי לבנות להם כנסיה ביום 1 ספט' 1592 (ה' אלפים שנ"ב). היום המר הזה רשום באותיות שחורות בקורות היהודים בלבוב. מאז התחילו עלילות הדם והתנפלות ההמון על היהודים. בשנת 1603 אף הצליחו היזואיטים לקחת את מקום בית־הכנסת ובית התלמוד־תורה באמרם, כי הקרקע היא „שלהם". היהודים פנו לבית המשפט, אך יצאו חייבים והוכרחו למסור את מפתחות בית־הכנסת בידי שונאיהם. רק לאחר עמל רב והשתדלות יתירה ע"י הרב קליין ואשתו ראזא (שנקראה „די גולדרנה רויזה" — „שושנת הזהב") אצל הארכיבישוף זאמיסקי, עלה בידי היהודים, לאחר שעברו חמש שנים ולאחר ששלמו פדיון בסך ארבעת אלפים זהוב, לקבל בחזרה את בית־הכנסת.

ביום הפורים שנת שס"ט (1609) חנכו את בית הכנסת מחדש בהלל ושמחה, ור' יצחק הלוי, אחיו של בעל הט"ז,

חיבר שיר חדש, שאמרו אותו בכל שנה בשבת אחר הפורים.

בימי גזירות חמעלניצקי, בשנת ת"ח, צרו הקאזקים על לבוב, אך סרו משם כאשר שלמו להם התושבים סכום רב לפדיון נפשם וחלק גדול מהסכום הזה נתנו היהודים. היזואיטים לא נחו ולא שקטו עד אשר עוררו עוד עלילת דם בשנת תפ"ח (1728). הם הסיתו את הנוהים אחרי שבתי צבי משיח השקר ואת הפראנקים ביהודים, לקחת נקמתם מהם, על אשר החרימו אותם הרבנים, וידברו על לבם להמיר את דתם ולהעיד כי היהודים ישתמשו בדם נוצרים בחג הפסח. הכומר הראשי די־מיקולסקי הכריח את הרבנים להתווכח עם מומרים מבין הפראנקיסטים בחודש יוני 1759 (תקכ"ט), וזה הביא לרדיפת יהודי לבוב.

בשנת תקל"ב (1772) חל שינוי כביר בחיי היהודים בלבוב. מאז נכבשה ע"י צבא אוסטריה והוכרזה כבירת „גאליציה המזרחית", נתפרסם „תקנון היהודים" („יודענ־ארדונג") המיוחד, ע"י הקיסרית מריה טרזה (בשנת 1776), להסדר מעמדם החוקי של היהודים בכל מדינת גליציה.

בשנת 1792 נמנו בלבוב 11,765 יהודים — 2,875 משפחות. כאשר נערך מפקד אוכלוסין, לאחר 11 שנה, בשנת 1803, גדל מנין היהודים עד 13,217 נפש (3,395 משפחות). כתוצאה מכך הגיעה הודעה מאת הממשלה בווינה, כי „ריבוי ניכר כזה של יהודי לבוב נראה בדאגה וצריך לשמור בקפדנות על ביצוע פקודת הקיסר נגד גידול משפחות היהודים".

מערכה משפטית על בעלותו של בית־העלמין היהודי

שנת תר"ח (1848), המסומנת בהיסטוריה בתור „אביב האומות באירופה", חוללה מפנה גם בחיי יהודי אוסטריה בכלל ובקהלת לבוב בפרט. ב־4 במרץ 1849 (תר"ט), פורסמה התחוקה לשוויון־הזכויות ובסופו של דבר זה השפיע לחסל הרבה הגבלות חוקיות נגד יהודי לבוב.

בהסתמך על חוקה זו לשוויון־זכויות התנהלה אז מערכה משפטית גדושה על אודות בעלות האדמות של

הרובע היהודי השוקק חיים במרכז לבוב

לבוב היא עיר עתיקה וציורית, והיהודים הוסיפו הרבה לפיתוחה וגידולה — עד שעלה הכורת על בית ישראל ואף תחת השלטון הקומוניסטי היא כיום כמעט „יודנריין".

בית־הקברות היהודי החדש בלבוב. הקהלה הגישה פניה לשלטונות בטענה מנומקת, שהואיל ו„היהודים מהווים שליש מן האוכלוסיה הכללית בלבוב וכמשלמי־מסים הם משתתפים בכל ההוצאות להחזקת העיר, אין זה מן היושר לדרוש מהם פיצויים (בסך גדול) בעד הקרן — שהוקצבה לבית־הקברות היהודי ושהיא רכושה של העיר".

אולם השלטונות דחו תביעה זו: „אין הקהלה היהודית נחשבת כחלק מן העיר, והיא קיימת בהנהלה העצמאית, גובה תשלומים בעד הקברים, מבלי לשתף את העיריה בהכנסותיה".

בשנת 1868 החליט ה„סיים" הגאליציאי לתת זכויות מלאות ליהודים, ולמחוק בזאת את כל ההגבלות שעוד נשארו בתוקפן בעיר לבוב. הקהלה גדלה מאז והתפתחה מבחינה כלכלית. בשנת 1900 התגוררו בלבוב 44,258 יהודים, ובשנת 1914, עם פרוץ המלחמה — 56,759 נפש.

בשנת תרע"ח (1918), כאשר התושבים הפולנים תפסו את לבוב והחליטו לספח אותה לרפובליקה הפולנית שקמה לתחיה, פרצו בלבוב פרעות נוראות ביהודים. בשנת תש"א (1941), עם פלישת הנאצים, באה היזמה הראשונה לערוך טבח ופרעות ביהודי לבוב, מצדם של האוקראינים, שהיתה להם בעבר „מסורת" מחפירה בתור פורעים ורוצחי יהודים.

בחודש יוני 1941, נמצאו בלבוב — בהתאם לסטאטיסטיקה נאצית רשמית — עד 160 אלף יהודים, כולל פליטים ונודדים, שגמלטו לתוכה מפאת מאורעות המלחמה. ביום ה־7 בספטמבר 1942 (תשרי תש"ג), הכריזו הנאצים על הסגרת יהודי לבוב בתוך „גיטו". ביום 30 ביוני 1943 ניסח גנרל הס"ס קאצמן את „הדו"ח הסופי על פתרון השאלה היהודית בגאליציה", בהודיעו עם זאת, שאין כבר שריד וזכר לגיטו היהודי בלבוב...

גדולי הרבנים וראשי־ישיבות בלבוב

רבת־יוחסין היא הקהלה בלבוב, ועוד בשנת רס"ג (1503) נודע שמה בתפוצות הגולה בתור „חברותא קדישא דלעמברג יצ"ו".

על אישי־התורה הבולטים ביותר בתולדות לבוב, נמנו בעל ה„טורי זהב" (הט"ז), „החכם צבי", בעל „פני יהושע" ועוד.

אחת המצבות העתיקות והמקודשות במיוחד בבית־העלמין הישן של לבוב — היתה של בעל הט"ז:

„יום כ"ז שבט שנת תכ"ז
נטמן הגאון הגדול מאור הגולה
הרב הגדול בעל „טורי זהב"
אב"ד ור"מ דק"ק לבוב והגליל
מורינו ורבינו דוד בן מו"ה שמואל הלוי
מזכר חיבור ברור
תורתו הינה לדור ודור
על כל הפוסקים וארבע טורי".

על הט"ז נאמר, שבעודו בחיים זכה כי נקבעה הלכה כמותו. נולד בעיר לודמיר בפלך וואהלין והיה חתנו של רבי יואל סירקיס, בעל „בית חדש" (ב"ח) על הטורים. בני דורו העידו על הט"ז, כי בשעה שנפטר לא הניח אחריו מעות לקנות לו תכריכין — „מפני שלא פשט את ידו בממון שאינו של יושר ולא קיבל מתנות".

אגדות של הוד נתקשרו גם על מצבת הגאון רבי צבי־הירש אשכנזי, בעל „חכם צבי":

„ברח זיו ניטל זיו התורה
ויצאה ממנה כל הדרה
בימי בירורי־ענבים בטל האשכול,
ומתה פרישות וטהרה, נגנזה האורה
בוצינא קדישא דנהורא
עמודא דנורא חד בדרא,
מה לדור שאבד מנהיגו
קברניט של מלאכים שר הבירה
אדונינו מורינו ורבינו הרב המובהק
הגאון הגדול החסיד המפורסם
כמהו"ר צבי־הירש במוהר"ר יעקב
הלוא הוא אשר הופיע אות תורתו
בק"ק אמשטרדם ובק"ק המבורג
ונתקבל לאב"ד ור"מ דק"ק לבוב עד הגליל
עלה אל ה' בליל יום ב' דר"ח אייר ה' תע"ח.

קורות חייו הסוערים של ה„חכם צבי" חופפות כפי שנראה מנוסח המצבה, כמה קהלות מפורסמות באירופה, נולד בווילנה ובשנת ת"ח נדד עם אביו והגיע דרך בודעפשט (אובן) עד לשאלוניקי, להתרגל שם בדרך־הלימוד של הספרדים. לאחר שעזב את הרבנות באמסטרדם נסע ללונדון ומשם חזר לארץ מוצאו, פולין. על כס הרבנות בלבוב ישב בסך־הכל 4 שנים, משנת תע"ד ועד תע"ח.

חרדת־קודש אפפה במיוחד את קברם של הרבנים הקדושים, רבי חיים ואחיו רבי יהושע רייציס, שנהרגו בלבוב על קידוש השם, בשנת תפ"ח (1728):

„וכל בית ישראל יבכו את השריפה
אשר שרף ה' והבערה יצאה ללהב
ולחלק אברים ולנתח נתחים,
הראש והפדר לריח־ניחוחים
ומידת הדין עלינו מתוחה
ביום טבוח ערב־שבועות,
כי נטה צל ערב הושחר פנינו
שנת פח"ת שוד ושבר למראה היינו
ויצאה אש ותאכל יסודותיהם — — —
שמסרו נפשם לקדש השם המיוחד בגבורה
וילכו שניהם כנורא שוה ושרפו במדורה
ולא רצו שם הגדול והנורא להמירה
ויצאה נשמתם בקדושה ובטהרה
ואפרם אשר מוצל מאש שמו פה להטמינה
והוא צבור ומונח כאפרו של יצחק תמיד לזכרה
ומהרוגי מלכות עשרה
בזכות זה תנצב"ה".

בפנקס ישן של הקהלה נרשם, כי מומר אחד העליל

על ריש־המתיבתא בלבוב רבי חיים ואחיו רבי יהשע, שהם רצו להשפיע עליו לחזור לאמונת ישראל. בעד „פשע" זה נערכה „האינקביזיציה" הנוראה בלבוב.

הרס בית־העלמין ההיסטורי — עדותו של עד־ראיה

הרב ד"ר דוד כהנא, מניצולי השואה, מי שהיה קרב הצבאי הראשי לחיל־האויר הישראלי וכעת רב־ראשי ליהדות ארגנטינה, אשר בהיותו כלוא בגיטו לבוב בשנות הכיבוש הנאצי התעניין במיוחד בגורלו של בית־העלמין ההיסטורי, מספר בעדותו:

„ואני הגבר ראה עוני בשבט עברתו... בהיותי אסיר במחנה־הריכוז ברחוב „יאנובסקי" בלבוב, עסקתי במו ידי בריצוף המרצפות, עם אבני המצבות שחוללו, ברחוב קאדצקה...

בית־הקברות בצורתו שלפני השואה — נמצא בשטח של מרובע — בין הרחובות: רפופורט — שפיטלנה — מייזלש — קליפארובסקה. מצד הרחוב שפיטלנה הוקם על גבול בית־העלמין — בית־החולים היהודי של לבוב, ולידו בית־זקנים, וכן בנין „החברה קדישא".

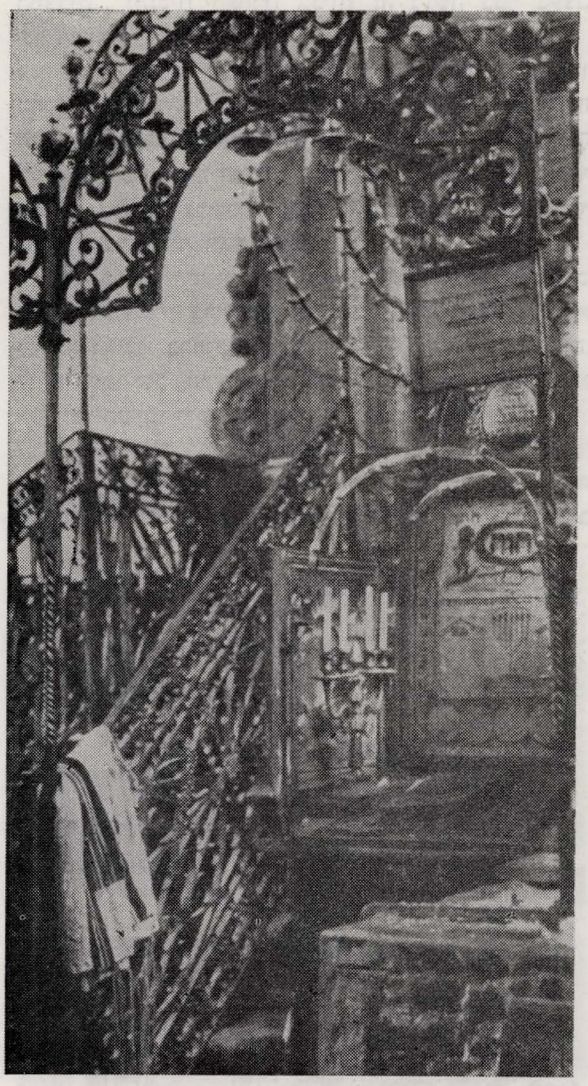
בראשיתו היה בית הקברות ההיסטורי קטן ומצומצם, אבל ברבות הימים, עם התפתחות הקהלה עצמה, גם בתוך העיר ומחוצה לה, ובהיעדר בית־קברות אחר גם בקהלות הקטנות אשר מסביב ללבוב, היה הכרח דחוף להרחיבו ועל־כך מוכיחים המסמכים של קניות הקרקעות בארכיון העירוני של לבוב, כיצד קנו בכסף מלא פרנסי־הקהלה חלקה אחרי חלקה מאת הדוכסים הפולנים או הרוטנים (אוקראינים).

בית־העלמין היה בחלקו מוקף גדר ובחלקו — חומה. ליד שער־הכניסה עמד אוהל, שבו ערכו את האזכרות, הספידו את הנפטרים ומכאן יצאו הלוויות־המתים. ברחוב שפיטלנה, על־יד שער בית־העלמין נמצא בית־כנסת, שנקרא בפי העם: „בית־עלמין־שוהל".

בבית־עלמין זה, שהיה בשימוש כ־500 שנה, מצאו את מנוחתם רבנים, ראשי־ישיבות ופרנסי־הקהלות של קהלת לבוב. לפי ריכוז המצבות נראה שעל דרך זו נהגו בלבוב עד יום סגירתו של בית־העלמין הישן בשנת תרט"ז (1855) לצרף מצבות של תקופות שונות במקום אחד, בהתאם למעמדם של הנפטרים מבלי להתחשב עם תאריכי הפטירות.

לדוגמה, ליד מצבותיהם של נחמן־בן־יצחק ואשתו רויזה („די גילדרנה רויזה") ואחיו מרדכי־בן־יצחק, פרנסי הקהלה במאה הי"ז — ניצבו המצבות של פרנסי־הקהלה מן המאה הי"ט. ליד קברו של רב הקהלה הרב יהושע פאלק, מהמאה הי"ז — נטמן הרב חיים כהן ראפופורט מהמאה הי"ח.

כשמתבוננים בבית־העלמין הישן, שהיה מוקף במרכז העיר בתים וחצרות של נוצרים — נשאלת השאלה: איך הגיעו בימים קדומים הלוויות יהודיות אל בית־הקברות, מאחר שהיו נאלצים לעבור דרך שכונות הנוצרים? והלוא

בית־הכנסת המהודר של בעל „טורי זהב"
מראה פנים בית־הכנסת הישן על עיטוריו הססגוניים
מסורגי־מתכת מעשה־ידי־אמנות

היה זה פרופיסור בלבן, ההיסטוריון של יהודי פולין, אשר חישב פעם וקבע, שבשנת 1588 הקיפו 63 בתים וחצרות של הנוצרים את בית־העלמין היהודי בלבוב מכל צד...

במקורות ההיסטוריים רשומים אמנם מקרים רבים, שכאשר עברו הלוויות של יהודים דרך „ככר הדומיניקאנים" („פלאך דומיניקאנסקי") נפגשו בתהלוכות של כמרים, וזה הביא להתנגשויות־דמים. על רקע זה גם העלילו הנוצרים על היהודים, שהם „בזו לקדשיהם"... עובדות היסטוריות אלו הוכיחו, מה רב היה סבלם של היהודים, אף בצאתם לבית־העלמין שלהם, לחלק כבוד אחרון לקרוביהם שהלכו לעולמם.

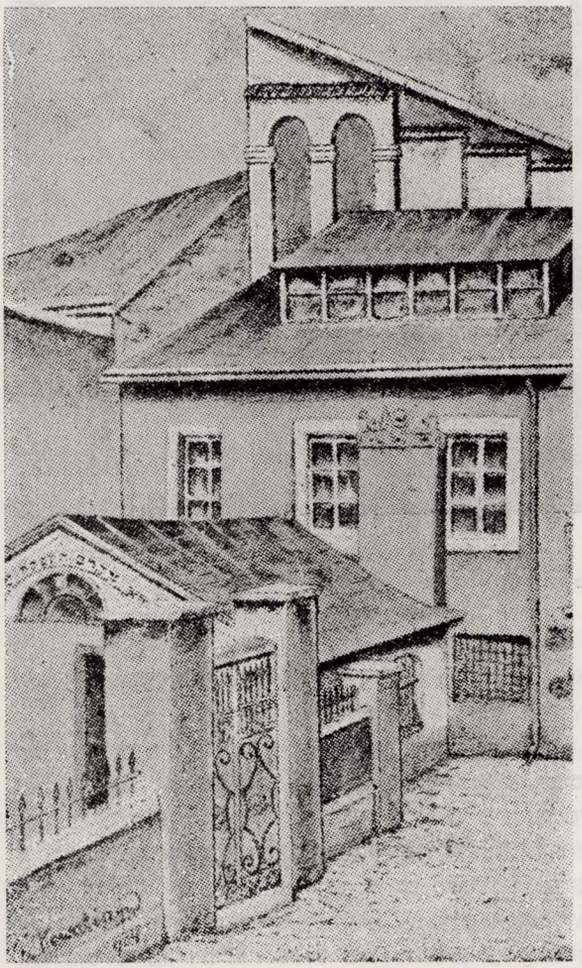
ועד הקהלה בלבוב החליט לא פעם להנציח את החומר ההיסטורי שנכלל במצבות העתיקות (במספר של כמה אלפים) ובמטרה זו להעתיק ולפרסם את נוסחאות של כל

המצבות... והנסיון האחרון בכיוון זה נעשה כבר בעצם ימי השואה.

בטבת תש"ב (ינואר 1942), כאשר הגרמנים התחילו בהריסת בית־העלמין, החליט ה„יודנראט" (המועצה היהודית) בלבוב, לטפל בהעתקת המצבות... הוקמה ועדה משותפת מבין נציגי המחלקה לעניני הדת והמחלקה לעניני תרבות. העבודה נמשכה לסירוגין עד ה„אקציה" הגדולה" (הטבח) של חודש אוגוסט 1942.

— בראשית שנת תש"ג (1942) ניגשו הגרמנים להרוס את בית־העלמין בשיטת דייקנותם. חלק מהמצבות הובא למחנה־הריכוז ברחוב „יאנובסקי" וחלקן לרחוב קאבצקה, לבית־הספר של „הקאדטים" לשעבר. בשני המקומות נאלצו אסירים יהודים, לרצף את הרחובות במצבות העתיקות.

— מה עלה בגורלו של החומר ההיסטורי הזה, שנאסף מטעם „הוועדה להעתקת המצבות", בגיטו של לבוב ? זה לא ידוע לי. ודאי נשמד החומר הזה יחד עם יהודי לבוב

חצר בית־הכנסת עם בית־מדרש קטן לצדו

לפנים היה זה מקובל להסתיר את בניני בתי־הכנסת בתוך חצרות מבפנים מפני „עינא בישא" של שונאי ישראל — וכך נראתה החצר הפנימית של שני בתי־התפילה שנקראו על שמו של בעל הט"ז (טורי זהב).

האחרונים, לעת החיסול הסופי של הגיטו, ב־5 ביוני 1943 (סיון תש"ג) וחבל על דאבדין ולא משתכחין..."

מה שנשאר מקהלת לבוב עתירת־היחס

הרב פנחס הירשפרונג, ממונטריאל־קנדה, אשר יצא לבקר בתור תייר על קברי־האבות בפולין, סיכם בתיאור קודר זה את מצבם של שרידי הקהלה היהודית בלבוב, תחת שלטונה של ברית המועצות (לאחר שהעיר לבוב וגליציה המזרחית כולה נספחו כחלק אורגאני של אוקראינה הסובייטית):

— מה שדיכא אותי ביותר — זה היה הביקור בלבוב, הייגו למברג, עיר ואם בישראל, בירת גליציה המזרחית לפנים. בלבוב קודר התהלכתי, כמי שנוסע על קברי־אבות ומגלה שנהרסו ונעקרו מן העולם ואין להם שריד וזכר.

לבוב — עד מה נכספתי לבקר בתוכה ולגלות בה את עקבות העבר המפואר, אך יצאתי ממנה במפח־נפש ובדכדוך ללא־קץ. בפשטות גמורה לא הכרתי את העיר. רציתי ללכת לרחוב לגיונוב, שזה היה פעם „לב העיר" היהודית. אלפי יהודים התגוררו בשעתם מסביב. והפולנים היו אז בטלים בששים. ועכשיו... — בעמל רב הצלחתי לקבוע, כי שם הרחוב נשתנה. „פרוספקט על־שם לנין" — כך נקרא הרחוב הסואן.

אני הולך ברחוב ואינני תופס כלום. אף דמות יהודית אחת לא נראית לי מסביב.

לבוב הקודמת עמדה נגד עיני — והזכרונות מן הימים ההם צבטו בלב, ללא רחם.

ובמפתיע — נתעודדתי.

טיילתי במרכז העיר, וציפיתי, שאיזה יהודי ישים עינו עלי, ויכיר בי תייר יהודי מן החוץ. וכאשר ציפיתי — כן היה.

יהודי עובר ברחוב ומסתכל בי בעין חודרת — ואני אומר לו „עליכם שלום", עוד בטרם הוא הספיק להושיט לי את ידו ולומר „שלום עליכם".

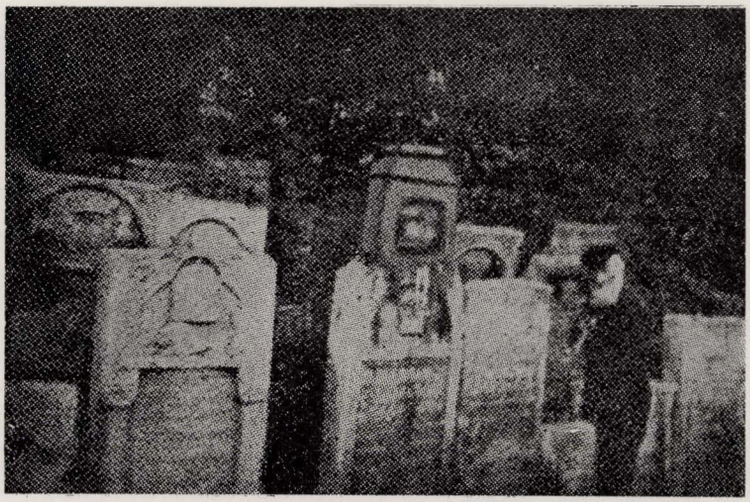
— במה אוכל לעזור ליהודי זה ? — הוא שואל אותי.

— ראשית־כל, אני חפץ לדעת, מה נשאר מן הקהלה היהודית בעיר זו ? היכן בתי־הכנסת ? היכן בית־העלמין — קברי הט"ז, בעל „ישועות יעקב" ועוד ועוד...

מתברר, שאותו יהודי שפגשתיו באורח מפתיע כזה — יודע מעט מדי על כל מה שאני שואל וחוקר אותו. הוא לא נמנה על תושבי לבוב מלפנים, ובכלל כמעט שלא נשארו בלבוב יהודים חיים, ששרדו לאחר מבול־הדמים הנאצי. אומדים שכיום נמצאים בלבוב אלפים אחדים של יהודים, ואלה נאספו מאזורי רוסיה כולה, ומרביתם מאוקראינה. הם אינם תושבי לבוב, ואינם יודעים מה היתה לבוב ליהדות פולין.

והפתעה גוררת הפתעה — בעזרתו של יהודי זה גליתי את „המנין" החשאי הקיים בלבוב.

לא בנקל ולא במהרה גילה לי היהודי את הסוד

בבית־העלמין הישן־נושן של לבוב
אבני־מצבות עתיקות מדורות עברו — וכל אלה נהרסו וחוללו ביד זדונית בימי שלוט הצוררים הנאצים, שפקדו לחרוש את הקבּרים ולנתץ את המצבות ובשבירי־האבנים להשתמש בסלילת כבישים, שלא יזכר ולא יפקד עוד שמה של לבוב היהודית.

הגדול הזה. לאחר שהתלוננתי שאין אף בית־כנסת אחד בלבוב, ומצב זה עוד יותר גרוע אפילו בהשוואה לקיוב — רמז לי היהודי, שעל אף הכל אין לי להתייאש.

ואף לאחר שסיפר לי על אודות בית־הכנסת הנמצא בתנאי מחתרת — היסס, אם מותר לו לסכן את הדבר ולקחת אותי לשם. כי אולי עוקבים אחרי תייר זה.

בסופו של דבר הגעתי לבית־הכנסת החשאי.

חדר קטן, דל״ת על דל״ת. דרך כניסה צדדית בחצר. חדר לפנים מחדר. בכותל חבוי ארון־הקודש ובתוכו ספר־תורה.

כמנין וחצי של יהודים פגשתי בשעת התפילה החשאית. התפללתי בהתרגשות עצומה, והיה דומה עלי שכל היהודים מתרגשים יחד אתי.

התפילה הנרגשת הזאת הוציאה אותי לשעה קלה מדכאוני — ולאחר־מכן תפס אותי שוב הדכאון. היהודים פנו אלי בשאלות שונות, ואחד המתפללים אף ביקש ממני שאסדר „גט״ באופן דחוף בשביל משפחה אחת, כי אין להם רב ודיין, רק „סופר״, שגם אותו מצאו בקושי רב...

ומשהגישו לי את נוסח הגט — חשכו עיני. כך ראיתי רשום שחור על גבי הקלף: הרי את „מוטרת״ (מותרת!)

מה היה עלי לעשות? האם יכולתי לעשות לצחוק וללעג אותו „סופר״, הנחשב כנראה כמשמש־בקודש בקהלות רוסיה...

הדכאון תפס אותי כבצבת, לנוכח שפלות מצבם של שארית קהלה יהודית מפוארת כגון לבוב.

ועם כל זה נתאוששתי בראותי שלמרות הכל, למרות התרחקותם מחיי היהדות ולמרות הסכנה הגדולה שבדבר, הרי דווקא, יהודים פשוטים ומגושמים אלה, מוסרים את נפשם לקיים בית־תפילה חשאי בלבוב, בירת אוקראינה הקומוניסטית!

בריסק -
מרכז רוחני
על גבול פולין ורוסיה

השם הזה קבע הרבה, בלי כל צורך בתוספת של תואר: „בריסק דליטא". קהלה זו היתה הבסיס הרוחני לגיבושה של יהדות ליטא במשך מאות בשנים. בריסק שימשה כאחד ממרכזי־הכינוס בתקופת „ועד ארבע ארצות". בדורות האחרונים נתפרסמה מעל לכל, בגדולי רבניה, „רבני בריסק".

כוס הפורענות עברה על קהלת בריסק, למן ראשית היווסדה. פרעות וגירושים, שריפות ואסונות. בהיות העיר שוכנת על אם־הדרך, על נהר בוג, ובצומת מסילת־הברזל וורשה — מוסקבה, הפכה לעיר־מבצר ושימשה מוקד־המלחמות באיזורי מזרח אירופה. בכל עת־מלחמה נפגע מעל לכל הישוב היהודי שבה, אשר היווה רוב העיר באיכות וגם בכמות.

בימי מרידות הקוזאקים, בשנות ת"ח ות"ט, נהרסה העיר והקהלה היהודית המכובדת והשוקקת חיים של תורה וחסדים, נחרבה ונשחטה בחלקה הגדול. בשנות מלחמת־העולם הראשונה, כשהתקרבו צבאותיו של קיסר גרמניה לגבולות רוסיה, הוציא (ביום ה־1 באוגוסט 1915) מפקד הצבא הרוסי של מצודת בריסק צו־גירוש כללי לכל התושבים, אשר 30 אלף מהם היו יהודים (על המספר הכולל של 40 אלף). כך נתמוטטה במחי־יד אחד קהלת בריסק.

במלחמת־העולם השניה, כשהסתערו חיילות גרמניה הנאצית על רוסיה הסובייטית, נפלה בריסק ביום הראשון של הפלישה הנאצית (ב־22 ביוני 1941) לידי הכובשים האכזריים, והקהלה היהודית הושמדה לאחר־מכן כליל בידי פלוגות־המרצחים הנאציים.

קורות הקהלה — והחסות המיוחדת של בית־העלמין

הרי זה מאלף, שבתעודות הראשונות על אודות קיומה של קהלת בריסק, מודגשת הזכות המיוחדת, שהוכרה מטעם נסיך ליטא וויאלד, „לרכישת בית־הקברות ליהודים", וכן לשמירת שלימותו וחסינותו של בית־הקברות, כפי שזה נוסח במפורש: „כל נוצרי שיהרוס קבר יהודי — ייענש קשה ורכושו יוחרם".

קהלת ישראל בבריסק נוסדה עוד בשנת קמ"ח (1388), והיא היתה הראשונה לקבל רשיון מאת נסיך ליטא וויטולד להתארגן כעדה מיוחדת, ולייסד בית־כנסת. בריסק היתה אז עיר־תעשיה והיהודים מלאו תפקיד חשוב להתפתחות המסחר בליטא. כמאה שנה ישבו בה לבטח וחיו בשלום עם עם־הארץ. בשנת רנ"ו (1496) עלה בידם לבנות בית־כנסת יפה ומפואר. אולם שנתיים אחרי זה חל גירוש היהודים מליטא וגם יהודי בריסק נעקרו ממקומם. בית־הכנסת נמסר לתושבי העיר הנוצרים, שהפכוהו לבית־חולים. כשהורשו היהודים, בשנת רס"ב (1502), לשוב שוב לליטא — השיב המלך ליהודי בריסק את בית־הכנסת ונחלאותיהם. גם את זכויותיהם הקודמות חידש המלך.

תקופה חדשה בחיי יהודי בריסק התחילה בימי מלוך זיגמונד בפולין, במאה ה־16. מלבד הזכויות הכלליות שנתן ליהודי ליטא, זיכה את יהודי בריסק בפריביליגיות מיוחדות. אבל גם שם עליהם מסים מיוחדים. במלחמתו עם מוסקבה, הוטל על יהודי בריסק להמציא לחיל פולין מאה וחמשים סוסים, מלבד סכום רב שהמלך לקח מהם בתורת הלוואה. בשנת שכ"ז (1567), כשהוטל על יהודי ליטא לשלם מס של ארבעת אלפים שאק, קיבלה קהלת בריסק על עצמה להשתתף באלף ושלש מאות שאק. מזה אנו למדים, שיהודי בריסק נמנו בין עשירי המדינה. רובם היו סוחרים וקבלנים. ואף בעלי־המלאכה הרוויחו כדי מחיתם. אחדים גם התעסקו בעבודת האדמה. את זה יש לראות מפריביליגיה שנתן המלך קאזימיר ליהודי אחד, בשם ר' ליווא לווין, לקנות שדות וכפרים בסביבות בריסק.

אחת הדמויות שהאצילו מהודן על קהלת בריסק — היה ר' שאול וואהל, שלפי האגדה הוכתר ל„מלך פולין" ומשל בה יום אחד בלבד, כדי לשים את „כתר המלכות" על ראש זיגמונד, מלך שבדיה. ר' שאול וואהל, שהיה יליד איטליה, בא לבריסק בסוף המאה ה־16, כדי להסתופף

בצל ישיבתה המהוללה. בהיותו אהוב לנסיך ראדזיוויל ויועצו, היטיב המלך בעבורו ליהודי פולין בכלל ולתושבי בריסק בפרט. לבקשתו נתן המלך רשיון לבנות בתי־כנסת, בתי־טבילה ומרחצאות ותשע חנויות, שהכנסותיהן תהיינה קודש להחזקת הישיבה. על־יד בית־הכנסת הישן, שהצטיין ביופיו, הוקם בית־הכנסת הגדול, אשר שריד של בנין זה נשתמר עד הזמן האחרון. כשנהרס בשריפת שנת תר״ב (1852) בית־הכנסת העתיק, מצאו בקיר החומה אבן־שיש, שעליה חרותה כתובת זו: ,,הקצין מו״ה שאול בן הגאון מו״ה שמואל יהודה מפאדובה, בנה ביהכנ״ס לתורה ולתעודה, לזכר אשתו מרת דבורה ז״ל הצדקנית והחסידה״.

כאֵם הקהלות בליטא, שמשה בריסק יסוד ליצירת ,,ועד הקהלות הראשיות במדינת ליטא״, שנוסד בשנת שפ״ג ונתבטל בשנת תקכ״א. על רובי התקנות חתומים ראשונים הרבנים ואלופי קהלת בריסק. לכמה תקנות חשיבות מיוחדת לתולדות היהודים בבריסק וליחס שאר הקהילות אליה, והן הובאו בשלמותן ב,,פנקס מדינת ליטא״, שיצא על־ידי ש. דובנוב (ברלין, תרפ״ה).

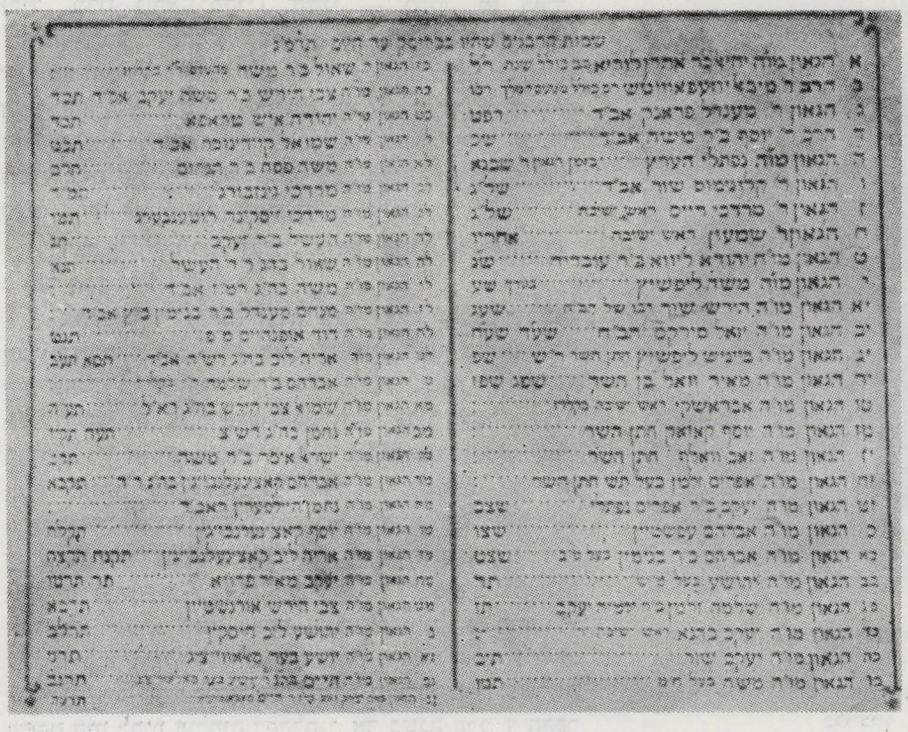
כשעברה בריסק, בשנת 1793, לרוסיה, הוסב שמה לברסט־ליטובסק. אולם היהודים הוסיפו לקרוא אותה בשמה הקודם, ומטעם זה הנהיג הרב ר׳ יעקב מאיר פאדווה (תשובות מהרי״ם, סימן כ״ח) לכתוב בגט ,,בריסק דמתקריא ברסט־ליטובסק״.

רבני בריסק, שנתפרסמו לשם ולתהלה

במאה ה־18 התחילה לאט־לאט לרדת קהלת בריסק מגדולתה. את מקומה כמרכז רוחני־תרבותי ירשה ווילנה, ואף מצבה הכלכלי נתדלדל ברוב הימים. אולם גם בימי ירידתה היה מרחף עליה זיו־אצילים של עשיר בן־טובים, שכבודו עמו תמיד, אף לאַחר שירד מנכסיו. בדבר אחד לא פנה זיווה עד ימינו אלה, ימיה האחרונים — ברבניה הדגולים. למן רבה הראשון ר׳ יחיאל לוריא עד ר׳ יוסף דוב סולובייצ׳יק, ור׳ חיים בנו ור׳ יצחק־זאב בן־בנו — מהווים רבני בריסק שלשלת ארוכה של חמשים ואחד רבנים, ומהם גאונים מפורסמים ואדירי־התורה כר׳ שלמה לוריא, ר׳ אפרים זלמן שור (בעל ,,תבואות שור״), ר׳ יואל סירקיס (הב״ח — בעל ,,בית חדש״), ר׳ משה לימא (בעל ,,חלקת מחוקק״), ר׳ אריה קאצינלנבויגן, ר׳ יעקב מאיר פאדווה, ר׳ צבי־הירש אורנשטיין ור׳ יהושע ליב דיסקין ועוד.

בזכות רבניה התפרסמה בריסק, כפי שהכתירו אותה בספרות התורנית: ,,צבי תפארת ליטא״. חן המקום היה גם על הרבנים, כי מאז היווסדה נחשבה בריסק ל,,קרתא קדישא מתנשא על כל לרישא״ — ואכן הצטיינה בישיבותיה, למדניה ומחבריה, אלופיה וקציניה, פרנסיה וטפסריה. הרבנות בבריסק נחשבה לזכות יתירה, לא רק על הקהלות בליטא, כי אם בכל תפוצות ישראל, בפולין ואשכנז, היו נשמעים להם. בין רבני בריסק אנו מוצאים אחדים מגדולי הפוסקים, וכפי שיאמר בספר תולדות קהלת בריסק (,,עיר תהלה״): ,,שלחה רבנות בריסק קציריה עד הים הבאלטי, וכל ערי זאמוט עד פאלאנגי וקארטינגא״.

רוב רבני בריסק הראשונים נזכרים בספרי שאלות ותשובות. המהרש״ל (בתשובותיו, סימן ל״ו) והרמ״א (בתשובותיו, סימן א׳) היו מקדמים את רבני בריסק בתואר ,,רבותינו״. לגדולי הרבנים יצאו מוניטין בעולם הגדול,

כתב־היוחסין של קהלת בריסק המעטירה

שלשלת זו של רבנים גאונים, אדירי התורה ואבירי־ההל־כה, אשר שימשו בכס הרב־נות של ק״ק בריסק, במשך 450 שנה — למן שנת ר״ל ועד שנת תרצ״ה — זה שטר־יחס נעלה ומרומם, שאין למעלה ממנו.

בזה ששמשו ברבנות דבריסק. ואין פלא שרבים השתוקקו לשבת על כסא הרבנות של קהלה זו. אולם בריסק דקדקה היטב בבחירת הרב. האלוף שהרכיבה לראשה, מלבד גדולתו בתורה, היה צריך להצטיין במידות ומעשים טובים. כיאות לרב שמצודתו פרושה על כל הגלילות.

כעיר ליטאית, רוב מניינה ובניינה של הקהלה היו „מתנגדים", עם זאת לא שמשה בריסק מבצר ליהדות ה„מתנגדת" בווילנה, כי רבים בה ה„חסידים", ואף בימי ההתגודדות בין שני זרמי יהדות אלו, לא שררה בבריסק איבה גלויה ורדיפות של „מתנגדים" על „חסידים".

תלאות הקהלה וגורל בתי־הקברות בחילופי הזמנים

התלאות שמצאו את היהודים, שהתגוררו באותה עיר־מבצר המכונה „בריסק", נשתקפו בהבלטה יתירה בתולדותיהם של בתי־הקברות בבריסק.

משנת תקצ"א ואילך פקדו הרבה אסונות את יהודי בריסק. באותה שנה (1831) פרץ המרד הראשון בפולין. הפולנים צרו על העיר, והיהודים הנצורים סבלו הרבה. באותם הימים הקימה ממשלת רוסיה את „המצודה הגדולה" ומטעם זה שינתה את כל תכנית העיר. בפקודת הצאר ניקולאי הראשון נהרס חלק ניכר מהרובע היהודי, שבותר אז לשתי שכונות נפרדות: „פרבר קוברין" ו„פרבר וולין".

צו־ההרס הרוסי פגע במיוחד בבית־העלמין העתיק של בריסק, ואחרי השתדלויות רבות ניתנה הרשות מאת השלטונות הרוסיים להוציא ולהעביר את העצמות לבית־קברות חדש. הקהלה רכשה אז, ברשות השלטון, שני שדות לבתי־קברות חדשים. אחד בתוך גבולות העיר החדשה (ליד „מלון גוראנובסקי"). השני — הרחק מן העיר, בקרבת הכפר בריזובקה. לבית־קברות זה הועברו העצמות, שנחפרו והוצאו מקברותיהם. שדה־הקברות שבתוך גבולות העיר היה קטן ומוגבל... ומשנתמלא — סירבו השלטונות להרחיב את תחומיו, כי מסביבו נבנו בתים לרוב. הקהלה רכשה בית־קברות נוסף, בכסף רב, ושנים רבות לא היה סיפק בידה לגדור את בית־העלמין מסביב.

רושם הקורות של קהלת בריסק, מחבר „עיר תהלה", מתאר זאת בלשון נמלצת:

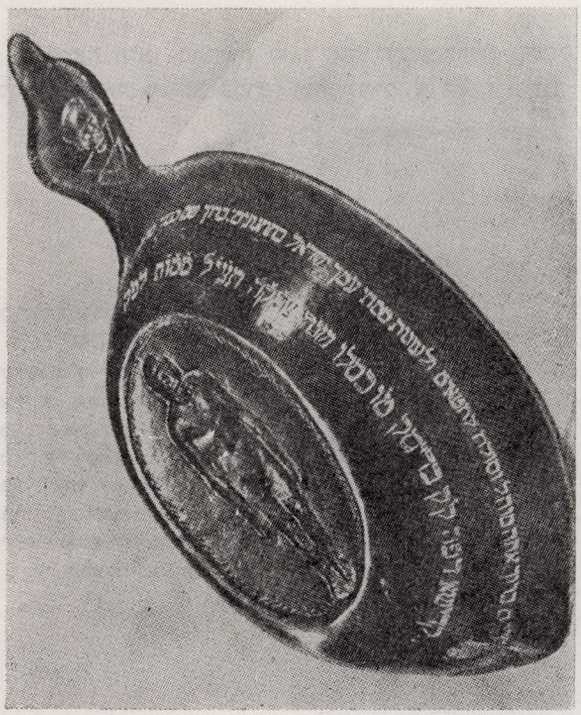
„אחרי אשר קנתה העדה את השדה והכינוה לבית קברות וירבו הימים, ויהיו כעשרים שנה. וחצר בית עולמים היה פתוח. כי פרוצה אין חומה... רבת שבעה לה נפשנו מלעג השאננים, אשר בקעו להם דרך לעבור ברגל ולדרוך בנעלים בין הגלים והמצבות, ועוד רבתה בנו הרעה, אחרי אשר נבנתה מסילת־הברזל מעירנו למוסקבה, ועל יד בית־קברות עברו. והם ברגל גאוה פסעו על ראשי עם קודש, בין המצבות היקרות ובין קברות הצדיקים עשו שקוצים ותועבות, מצבות רבות שברו לרסיסים ומעשים אשר לא יעשו... ותהי צעקה גדולה בעירנו, אז התעוררו שני נדיבים, ויחלו לבנות הגדר ביום ז' אדר שנת תרל"ט.

„...חמש שנים עברו מיום כלות מלאכת הגדר ושלוות השקט היה לבית עולמים דקהלתנו. אך בשנת תרמ"ד ההפך בלהות שנית, להחריד משכנו בטח. יען כי מטעם הממשלה הוחל לבנות בעירנו בית־נתיבות גדול לחבר יחד כל מסילות־הברזל, ההולכים מעירנו, והבונים נטו קו לפרוץ גדר בית הקברות לבנות שם דרך לאנשי צבא, ממסילה למסילה. אך אנחנו הגבאים (של חברה קדישא) השתדלנו בכל מאמצי כח, לבל יעבר בו מקרה רעה וחפץ ה' הצליח בידינו. הבונים עשו את בקשתנו, להטות דרך הנתיב הצדה לבל יקרב אל הקדש, מקום שם קבר בישראל. ובעד חבל אדמה, אשר נקרע משטח בית־העלמין, עם הקיר הפרוץ — שלמו מיטב כסף חמשת אלפים וחמש מאות רובל כסף... חלק מהכסף הלז הקדשנו לבנין מקוה חדש, וכבר קנינו ככר ארץ, די הצורך לבנינו"...

הפרק האחרון בחיי קהלת בריסק

בסוף המאה הי"ט נתרבו האוכלוסים היהודים בעיר. המבצר, אחד מן הגדולים והחשובים שבקיסרות רוסיה, גרם להחיאת המסחר והמלאכה ויהודי העיירות באו לבריסק להשתקע בה. בשנות השמונים של המאה הי"ט היוו היהודים למעלה ממחצית מספר התושבים. הם עסקו במסחר, במלאכה ובתעשיה זעירה, מהם גם ספקים וסוחרי־עצים.

בשנת תרל"ה נתקבל לרב בעיר, הגאון הצדיק ר' יוסף דוב־בר סולובייצ'יק, מאז ועד חורבן פולין בשנת 1939 ישבו על כסא הרבנות בבריסק דליטא בנו ר' חיים ונכדו

כף לטהרה של חברה קדישא בקהלת בריסק

כדוגמת יתר הקהלות פעלה בקהלת בריסק חברה קדישא, שנמנו עליה רבים מטובי העיר והם שתרמו מכספם להכין כלי־כסף לצרכי הטהרה.

בית־הקברות הישן בקהלת בריסק

המצבות העתיקות שבבית־העלמין העידו על קבריהם של חכמי התורה מדורות קודמים וכן של פרנסי „ועד ארבע ארצות" שכמה מהם נמנו על תושבי בריסק.

ר׳ יצחק זאב, עד שנחרבה העיר. רבי יושי־בר נולד בעיר ניושוויז׳, למד בוולוז׳ין ונדד למקומות תורה במשך שנים. בבריסק כיהן ברבנות עד לשנת פטירתו תרנ״ב. היה אהוב ומקובל על הבריות. נטה לרעיון ישוב ארץ־ישראל והיה חבר באגודה לקניית אדמה בארץ־ישראל, שנוסדה בבריסק בשנת תר״ן. חיבר ספר „בית הלוי" בן ד׳ חלקים (שו״ת ודרשות).

בשנת 1891 היה מספר היהודים בבריסק־דליטא 30,000 (מתוך אוכלוסיה בת 46,000 תושבים). באותם הימים עבר גל הגירה על יהודי רוסיה, וגם מבריסק־דליטא הגרו רבים לארה״ב, ארגנטינה וכו׳. אף בין חובבי־ציון, שעלו ארצה בשנת 1884 היו בריסקאים. השלטון הרוסי נהג עין רעה ביהודי בריסק פן תקרה מלחמה, ולעיר נודעה חשיבות איסטרטגית מרובה.

אחרי פטירת ר׳ יוסף בר, עברה הרבנות לבנו ר׳ חיים, שמילא תפקיד חשוב לא רק כרב קהלתו, אלא היה מקובל כעין ראש הרבנים ליהודי רוסיה. עליו גאות בני בריסק־דליטא עד היום, והשם ר׳ חיים מבריסק חרות בלב כל תלמיד חכם.

השריפות הנוראות שפרצו בבריסק בשנים 1895 וכן בשנת 1901 הביאו חורבן על העיר כולה. ניספו בהן נפשות־אדם לרוב ונגרמו נזקים בשיעור עשרות מליוני רובלים. מפליא הדבר, שכמעט שתי השריפות פרצו בתאריך אחד, באותו רחוב, ברווח־זמן של שש שנים. אכן, שריפת 1895, או „השריפה הגדולה" — החריבה מחציתה האחת של העיר. ואילו שריפת 1901 — או „השריפה השניה" — הביאה כליה על מחציתה השניה. בשריפה הראשונה, שהפכה כמעט את חצי העיר לעיי־חרבות, קיפחו חייהן עשר נפשות. השריפה השניה התפשטה על־פני חלק העיר הגדול והמפואר והנזקים היו עצומים. יהודי ארצות־חוץ נכמרו רחמיהם על העיר בריסק והחישו עזרה לנשרפים בכסף, בלבוש ובמזון. גם הקיסר ניקולאי השני תרם לטובת הנשרפים 300,000 רובל. הרכבת הובילה חינם את

נפגעי השריפה לערי הסביבה. השריפה השניה שימשה גורם חזק להגירה. המונים עזבו את העיר. חלק מהם חזר לאחר־מכן למקומותיהם, ואילו רבים נשתקעו בנכר. עד לשריפת 1901 היתה העיר בנויה כמעט כולה בתי־עץ, אולם מחמת השריפות התכופות אסרו על בניית בתי־עץ. תוך מספר שנים הוקמה בריסק חדשה על תלה, והיא היתה בנויה בניני־אבן, בני קומה או קומתיים.

נחשול הפרעות הכללי בשנת 1905 לא פסח גם על בריסק. הדבר אירע אחרי מלחמת יפאן, כשהחיילים חזרו לבתיהם, ובריסק שימשה תחנה למעבר המוני עתודאים (רזרוויסטים), אירעה אז התנגשות בין ההגנה העצמית היהודית והפורעים, שנלוו אליהם משמרות המשטרה. מבין אנשי ההגנה היו פצועים והרוגים.

מלחמת 1914 פגעה כרעם ביהודי בריסק וזיעזעה את הקהילה עד היסוד. בהיות העיר על גבול פולין ורוסיה, תחנת־ביניים בין גרמניה ורוסיה ועיר־מבצר, שמו שלטונות הצבא מראשית המלחמה את עינם על העיר ועשו הרבה לביצורה. לשם כך נלקחו התושבים, וביחוד היהודים, להתקין הפירות וגדרי־תיל מאחורי העיר. ב־1 באוגוסט 1915 הוציא המפקד העירוני פקודה לעזוב את העיר במשך שלושה ימים. למגורשים ניתנו חינם קרונות הרכבות, שלא היה בהם כדי להכיל את כולם. רבים היו נאלצים לנסוע בעגלות או ללכת ברגל. בעיר היה אז מלאי עצום של מזון, אך אסור היה להוציא מן העיר כל דבר־אוכל. רבים מבני העיר הניחו את כל רכושם ויצאו לנדודים. הגולים יכלו לראות כיצד קוזאקים וחיילים פורצים לתוך הבתים הנטושים, שודדים והורסים את אשר לא יכלו לקחת בידם.

אך בכך לא תמו הנדודים. את הגירוש השני של תושבי בריסק ביצעו הגרמנים — בשיטה גרמנית מיוחדת במינה. יום אחד הגיע לאזני התושבים קול תרועת חצוצרות ברחובות. בצאתם החוצה כותרו על־ידי הגרמנים, שחסמו את הדרך לבתיהם והוליכום לבית־הנתיבות. משם שולחו ברכבות מיוחדות לעיירות ולכפרים בפולין הקונגרסאית. לאחר הגירוש הפכו הגרמנים את העיר ל„עיר צבאית" גמורה ולמחנה־מלחמה לשבויים רוסיים.

עם הכיבוש הפולני של בריסק, בשנת 1919, התישבו בעיר לראשונה הרבה פולנים שתפסו את כל המשרות הממשלתיות ואת עמדות־המפתח. השלטון הפולני לא שינה כלום באופי נציגותה של בריסק היהודית, ואף כי היהודים היוו עדיין את רוב מנינה ובנינה של העיר, לא היו מיוצגים כלל בשלטון העירוני, ובעלי־הדעה העיקריים בו היו התושבים הפולנים הותיקים, וכן העירונים הרוסיים (הלבנים) שגרו בה מקודם או שבאו לשבת בה מכפרי הסביבה, מתוך מגמה לכבוש את העמדות הכלכליות מידי היהודים. שכבות אלו התבצרו בשלטון העירוני שהתנהל ברוח פולנית־לאומית, בלי כל קשר עם הציבור הרחב ועל טהרת הביורוקרטיה.

אף־על־פי־כן היתה בתקופה הזאת פעילות ציבורית תוססת בקרב הציבור היהודי; מפלגות, מוסדות־תרבות,

מוסדות סוציאליים, חינוכיים וכלכליים צצו לרוב. אמנם, כל זה היה קשור בפעולות השיקום והפיתוח של הוועד היהודי האמריקאי „ג׳וינט״, ושלוחות העזרה המסועפות בכל שטחי החיים היהודיים בפולין בכלל ובבריסק, כעיר המקבלת פליטים ומשקמת אותם, בפרט. תודות לעזרה הגדולה החמרית והכלכלית התאוששה הקהלה מחדש, ויכלה להוסיף ולקלוט את הפליטים שנהרו אליה חזרה מרוסיה ולהושיט להם עזרה.

פרק די עצוב כשלעצמו נרשם בקורות יהודי בריסק בתקופת שלטונה של פולין העצמאית. כאשר נתגברו המגמות האנטישמיות מצד השלטון הפולני שעשה הכל להצר את צעדי היהודים במשק ובכלכלה ובכל תחומי החיים הציבוריים־מדיניים. בימי שלטון הפולנים גם פרצו פרעות ביהודי בריסק — זה קרה בערב שבועות שנת תרצ״ז (1937).

הגויים כולם עסקו בחילול והרס בית־הקברות

אחד מבין השרידים המעטים של גיטו בריסק, ל. גלוזמן, מתאר את מעשי־ההרס והחילול של בית־העלמין היהודי, אשר כולם היו שותפים להם, הגרמנים עם הפולנים יחד:

„קבוצת יהודים צועדת בבית־הקברות ואין יודעים היכן קבר והיכן לאו. פרות רועות, סוסים ועזים של שכני המקום מהלכים בשדה, נערים נוצרים חופרים ומעלים לבנים מיסודות האוהלים. הקירות כבר פורקו חדשים מספר לפני כן, לפי פקודתו של מנהל העבודה בתחנת הרכבת. ולאחר שמוסדות רשמיים של השלטון הגרמני פתחו בדבר, הלכו בעקבותיהם כל השכנים... יש מהם הבונים להם בתים ואבנים יפות מונחות ליד הבית, צדן החקוק כלפי מטה... מדרכות רצופות אבני־מצבה מקשרות בין בית לבית... אבני־מצבה עגולות, שצורות גזע של עץ להן, קבועות סמוך לבתים ומשמשות עמודים לקשור אליהן חבלים לתליית כבסים... אף החברה המהוגנת של המהנדס בז׳זינסקי נוטלת לבנים מבית־הקברות, ובמחיר פרוטות שוכרת פועלים יהודים לפרק את הקירות להעשיר בהם את השלטון הגרמני... רואים אנו לפעמים הנגר משחיז כליו באבן משחזת עשויה ממצבה והלב חושב להתפקע. תלי הקברים החדשים מתמול ומשלשום מכוסים צואת אדם וגללי בהמה. האם עד כדי כך העמיקה שנאת הגוי, שעושים נקמות גם ביהודים המתים!...״

עד־ראיה אחר מבין שארית הפליטה, אשר זיסמן, מסכם כך את חורבן קהלת בריסק:

„מתהלך אני ברחובות בריסק עירי בלב קרוע ומורתח. אני נכנס לבית־הכנסת הגדול ולבתי־המדרש, מלקט דפים קרועים, עלים בלים של ספרים קדושים המתגוללים על הרצפה, מרימם, מסתכל בהם, מנשקם ומרטיבם בדמעותי. אין אפילו מניין לקרוא קדיש. הרחובות התרוקנו מיהודים. בית־הכנסת הגדול נשקף בגאון מלמעלה. בכל שתעיף עיניך — בית קברות יהודי. יתמות — כאילו מעולם לא היו יהודים בעיר. בככר ראטנר — תלי קברים חדשים. 5000 קדושים וטהורים מצאו קבורתם בסביבה שבין קוטילנא ומקום בית־החרושת ללבנים. ומתפרצת קריאה מגרוני החנוק: ‚יתגדל ויתקדש!׳ — — —״

פוזנא –

קהלה עתיקה ומיוחסת
על קו־הגבול של המזרח והמערב

אחת מהקהלות העתיקות והמיוחסות בפולין, שנת־פרסמה בעולם היהודי, הודות לרבניה ידועי־השם, היתה העיר פוזנא. בהיותה שוכנת בקו־הגבול המסוכסך ועקוב־הדמים שבין פולניה ופרוסיה, עברה פעמים רבות מיד ליד, והושפעה לסירוגין מתרבויות המזרח והמערב.

חזיון זה קבע גם את צביונה הרוחני של הקהלה. בתקופה הקדומה היתה מבצר הדת והאמונה, ובתקופה האחרונה נתדלדלה והפכה למרכז של ריפורמה ושל התבוללות — עד שפרצה השואה הנוראה. בראשיתו של שלטון־הכיבוש הנאצי בפולין היתה העיר פוזנא מבין הראשונות, בתחומי פולין, שכל התושבים היהודים גורשו ממנה והיא הוכרזה רשמית בתור „יודן־ריין" (מטוהרת כליל מיהודים).

רבנים מפורסמים ופנקס הקהלה

בתעודות ההיסטוריות נזכרו ראשוני היהודים במחוז פוזנא עוד במאה ה־11. הרשימות הקדומות ביותר מתייחסות ליהודים, שהתגוררו בעיר גנעזן, אשר ליד פוזנא. על קיומה של קהלה יהודית גדולה ותוססת בעיר פוזנא עצמה, ישנן עדויות מוסמכות בכמה מספרי שאלות־ותשובות, שנתחברו במאה ה־15.

רבי ישראל ברונא מדגיש באחת השאלות ההלכתיות בספרו: „אם נראה ללומדי פוזנא יצ"ו להוסיף או לגרוע — — —".

רבי משה מינץ מבאמברג, שנתמנה לרב בפוזנא בשנת 1475 כותב (בשו"ת מהר"ם מינץ): „האי סדר הכתובה והנשואין סידרתי בהיותי באשכנז... ואחר שבאתי למדינת פולין לק"ק פוזנא, ראיתי שיש שינויים ומריבת־דברים בכתובות, מה שלא נהגו במדינתנו — — —".

רבי עזריה בן רבי שמעון, שכתב את ההקדמה ל„ספר איסור והיתר הארוך", דפוס פירארא משנת 1555, רשם בספרו: „עיר ואם בישראל, אבן הראשה לכל דבר שבקדושה, פוזנא המהוללה... מתחילה התישבו היהודים בצד הימים על הנהר ווארטה והיו תחת חסות המלך ולא תחת שרי העיר. אחר־כך התפשטו בתוך העיר וישבו ברחובות: יודען־שטראסה (רחוב היהודים), שומאכר־שטראסה (רחוב הסנדלרים) וכו'.

רבי שלמה לוריא מספר בספרו „שאלות ותשובות מהרש"ל", כי בשנת 1590 נהרסה הקהלה בפוזנא בשריפה גדולה ונוראה, ולהנצחת המאורע הזה נתחברו שתי קינות: „על הר ציון אש אוכלה", וכן „ציון הורידי כנחל"... לפני שריפה זו הגיע מספר היהודים בפוזנא עד לשלושת אלפים נפשות, ומספר בתיהם היה קל"ז — אולם אחר השריפה נתמעטו בהרבה.

בשנת 1621 החלו לרשום את אירועי הקהלה בפנקס מיוחד, שנשתמר בשלימותו עד לזמן האחרון. בשער הפנקס כתוב: „פנקס דאלופי הקהל ק"ק פוזנא יצ"ו". בפנקס רשומים כל שמות הפרנסים, הדיינים, הגבאים וכן ראשי החברה קדישא.

רדיפות והתנפלות על בית־הקברות

הצלחת היהודים בפוזנא, שהיתה מרכז התחבורה והחרושת, והתרבות מספרם של היהודים (בשנת 1600 מנו היהודים, כמחצית מתושבי העיר), עוררו את קנאתם וחמתם של השכנים הנוצרים — הן הפולנים שהיוו את הרוב והן הפרוסים שהחלו לנהור לעיר־הגבול ולתפוס בה עמדות כלכליות. ומה עשו הגויים? התנכלו ליהודים, לשודדם ולהכותם נפש, ויחד עם זאת לארגן „שילר־געלויף" (התנפלויות של סטודנטים) לפרוע פרעות ביהודים וגם לחלל את קדשי ישראל, כולל את בתי־הקברות.

בפנקס הישן של הקהלה בפוזנא רשומים מעשים מופלאים של הצלת היהודים מידי נוגשיהם. וכדאי להעתיק לדוגמה קטעים מן הפנקס ככתבו וכלשונו.

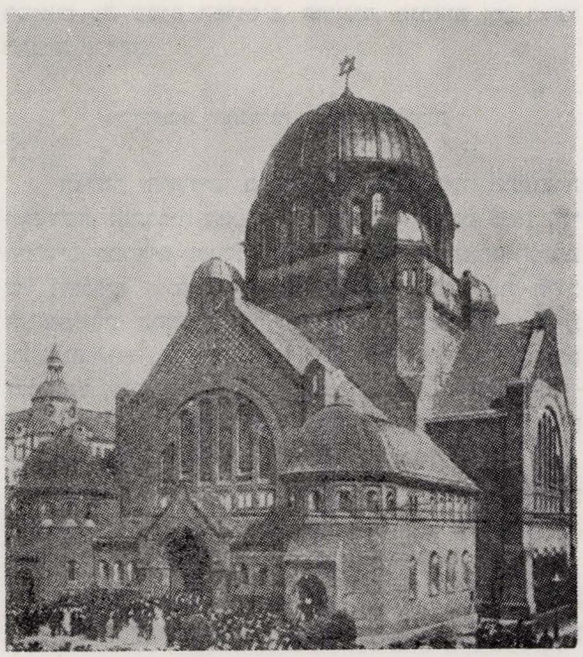
„מעשה נורא שאירע חמשה ימים בחדש כסלו שנת ה"א תמ"ח לפ"ק (1687), פה פוזנן. אלה אזכרה הנסים והנפלאות שעשה לנו השם ברחמיו וברוב חסדיו, שהיה רעש גדול ברחובותינו שנתאספו ובאו „שילארים" (תלמידים) לכמה מאות. ויתלקטו להם באסיפה אחת ריקים ופוחזים

ובעלי מלאכות לכמה אלפים. וזה היה בידיעת שר המקום הרשע, ודעתם ורצונם היו לכלות שונאי ישראל (לשון נקיה) גוף וממון, עד שנעשה מלחמה עצומה מחנה מול מחנה, האויבים ולהבדיל היהודים, דבר שלא היה בא לעולם!... והשם ברחמיו נתן לנו כח לעמוד בקשרי מלחמה שלושה ימים ושלושה לילות. ובכל פעם שבאו לרחובותינו בשלופי חרב גברו היהודים ורדפו אותם עד על השוק. כי היה נמס לבבם. וממש היה הנס כמו בימי אחשורוש. ואחר שישקט הרעש התאספו יחד האלופים ראשי חכמי בני הישיבה ובראשם הגאון אב"ד מוה"ר ישעיה סג"ל וקבעו לדורות תענית צבור כל שנה ושנה, בחמשה ימים לחודש כסלו, באשר שעיקר הנס היה באותו היום".

כמו־כן העלילו על יהודי פוזנא את עלילת־הדם. פעם אחת קרה והיה זה, ביום ד' סיון שנת תנ"ו (1696), „שמצאו תלמיד „יזואיט" (ישועי) ביער דרך פרסה מפוזנא, שנהרג במיתה אכזרית, ומיד חשדו את היהודים, וביקשו לשלוח בהם יד לא רק בפוזנא כי גם בכל מדינות פולין. והיתה עת צרה ליהודים ויקראו לצום ובכי, עד יום השבת כ"ג לחודש סיון, שהיו הגוים נכונים להתנפל בכלי זיין על רחוב היהודים, ונעשה נס, כי בעצם היום הזה באו גוים מהכפרים והביאו המלבושים של ההרוג למכור, ועי"ז מצאו את הרוצח, גוי אחד בעיר ראנזני, שהודה כי הרגו".

בית־העלמין העתיק בפוזנא
והדאגה לתיקונו לפי פנקס הקהלה

בפנקס הישן של קהלת פוזנא, המכסה בפורטרוט את כל מה שהתרחש בחיי הקהלה במשך למעלה ממאתיים

בנין הסינאגוגה בקהלת פוזנא המודרנית
בתקופה האחרונה ירדה הקהלה מגדולתה אך בנין בית־הכנסת (הסינאגוגה) שימש מזכרת לעברה כמרכז יהודי

שנה, למן שנת שפ"א ועד שנת תקצ"ה (1621—1835) נמצאות מספר תקנות והחלטות, הקשורות בקיומו של בית־העלמין העתיק בפוזנא והמגלות דאגה מתמדת לסידורו ותיקונו.

בסעיף (מספר תתקנ"ד) נאמר:

„הקהל (ראשי הקהל) יעיינו ויפקחו לתקן הבית־החיים וגם הקברות והגדר ו„הבוידין" (האוהלים?) של הקברות... והעיקר, לעשות גדר אחורי בית־החיים החדש, מן בית האלוף מוהר"ר מיכה, ולהבדיל בין (בית) הערל דיזיקאווסקי, כדי שלא יהיה בית־החיים מגולה — — —".

בתקנות (מספר תשע"ח ותשע"ט) מודגש ביתר תוקף:

„הבית־עלמין, מקום קברות הקדושים, כמעט חרוב, וזה יוכיח שנפרצו ונהרסו כל הבתים והגדרות... בכן מחוייבים הגבאים לתקן הבתים וגדר של בית־הקברות וכל הצורך תיקון והאלופים מנהיגי (הקהלה) יצ"ו מחוייבים ליתן שליש מכל ההוצאות בכלל ובפרט — — —".

מנוסח התקנה החדשה, משנת תל"ט, משמע, שאז כבר היה מורגש צורך להגדיל את בית־הקברות של הקהלה, ולא בנקל היה להשיג את רשות השלטונות לרכישת קרקע נוספת.

וזה נוסח התקנה (מספר אלף שפ"ט):

„האלופים (של) הקהל מחוייבים לזרז את השתדלן (הכוונה לר' שלמה זלמן, שתדלן, מן המפורסמים שבקהלה), שישתדל בגין ה„פלאץ" (המגרש) שהוא סמוך אצל בית־הקברות, הן לקנות או לשכור על כמה שנים או לעשות הלוואה עליו על כמה שנים — — —".

מהמשך הרשימות בפנקס ניתן להבין, כי ה„פלאץ" אמנם נרכש כתוצאה מהשתדלויותיו של השתדלן ר' שלמה זלמן, ובית־העלמין הורחב אז בהתאם לצורך.

במקום אחר בפנקס, בסעיף מספר אלף קס"ו נרמז, כי אחד מראשי הקהל שטרח לתיקונו של בית־העלמין, לסתימת הפרצות שבגדר ושדאג לכבוד המתים היה זה האלוף (פרנס הקהל) ר' משה רופא.

התגלית המרעישה של מצבת רבי מרדכי יפה בפוזנא

שלשלת־היחוסין של רבני פוזנא נמשכה כארבע מאות שנה. על רבניה הדגולים נמנו בין השאר: רבי מרדכי יפה בעל ה„לבושים".

והנה על תגלית מרעישה על מצבתו של רבי מרדכי בעל הלבושים העיד החוקר ד"ר יצחק לווין, אשר לעת מסע־מחקר בפוזנא הצליח לפענח במפתיע מצבה יקרת־ערך זו. על תגליתו סיפר לראשונה ד"ר לווין בעתון החרדי דאס יודישע טאגבלאט, בשנת תרצ"ב:

„נזדמן לי לבקר את בית־העלמין היהודי בפוזנא, היה זה בעונת־החורף. השטח כולו מכוסה שלגים. דומיה רווית־מסתורין, שכנה בעת שנדדתי לבדי, מקבר אל קבר, התאמצתי לזהות את האותיות והשמות שנחרתו על פני המצבות ולפענח פרקים מן ההיסטוריה העשירה של קהלה יהודית עתיקת־יומין זו, — השרויה כעת בשפל

המצב. וידוע, שקהלה זו נתקיימה כבר מימי מסעות הצלב, והיתה לה תקופת־גאות, כאשר התקיים בה מרכז תורתי תוסס.

בפוזנא לפנים ישבו גאוני ישראל מפורסמים: מהר"ם מינץ; רבי מרדכי יפה בעל „הלבושים"; רבי ישעיה הורביץ בעל השל"ה, רבי נפתלי כהן צדק בעל „סמיכת חכמים"; ר' יוסף הצדיק, רבי שמואל פלקנפלד בעל „בית שמואל" (אחרון), רבי עקיבא אייגר ועוד אחרים — זכר כולם לברכה.

חיפשתי אחריהם, אחרי „לומדי פוזנא" ידועי־שם אשר במקורות ההיסטוריים נתקלתי לעתים תכופות ב־שמותיהם והייתי משתוקק זה כמה לפקוד את מקומות מנוחתם, מתוך יראת־כבוד עמוקה. חיפשתי — אך משום מה לא מצאתי אף מצבה אחת של איש גדול מגאוני פוזנא הקדומים. האטתי פסיעותי ליד מצבתו של רבי עקיבא אייגר, אשר על מצבתו חרות: ה„עבד לעבדי ה'" — ולפתע הבחנתי בחזיון מוזר.

על־גבי מספר קברים של גדולי פוזנא הבחנתי, בשתי מצבות שניצבו זו ליד זו. ככה זה על קברו של רבי יוסף הצדיק, חתנו המהולל של בעל „נודע ביהודה"; וכן גם על קבר אחיו בעל „בית שמואל אחרון". לצד המצבה המקורית, מצבה נוספת, קטנה. מנותצת קמעא, מתפוררת מזקנה שהונחה בסמוך. מה עיני רואות?

„אין אלו קברותיהם המקוריים של הגאונים האלה" — מסביר לי מורה־דרך — לפנים התקיים בפוזנא בית־עלמין אחר, במרכז העיר, על פני השטח של „פלאץ וולנושטש" („ככר החרות") הנוכחי. לימים אילצו את הקהלה היהודית למסור את שטח בית־העלמין לעיריה — ואז העבירו לכאן את עצמותיהם של גאוני פוזנא. המצבות העתיקות לא היו ראויות עוד לשימוש והתקינו לכן, מצבות חדשות במקומן. אך מפני יחס של כבוד למצבות העתיקות — השאירו אותן פה, בסמוך לכל קבר, על־מנת להוכיח בזה מה יקר זכרם של גאוניגו הקדומים".

שמעתי את ההסבר ושאלתי את עצמי: והיכן שאר הגאונים? מדוע לא העבירו הנה גם את קבריהם? ואם כן העבירו — היכן הם כיום? למה אין רואים את מצבתו של רבי מרדכי יפה המפורסם, בעל ה„לבושים", שנפטר בפוזנא בשנת שע"ג? ומה טעם אין רואים פה מצבותיהם של יתר „לומדי פוזנא?"

והנה כתוצאה מחקירותי, נודע לי, כי במקום אשר לפנים שכן בו בית־העלמין היהודי — מתגלגלות עוד בתוך מרתפי הבתים מצבות יהודיות נוספות. ורק נמסר לי, שבחצר המוזיאון העירוני גם־כן מתגוללים עדיין שברי מצבות עתיקות. הלכתי אל המקום הזה, הוליכוני דרך מרתפים וחדרים אפלים, וירדנו הרבה מדרגות, עד שעמדתי בחצר גדולה — ומה שגליתי שמה עלה על כל המצופה.

מספר ניכר של מצבות יהודיות ניצבו בהשענה על־גבי הקיר, אחת על־גבי רעותה. מתחילה דמיתי שלא תהיה אפשרות לקרוא את מה שנחרת עליהן. האבנים האפורות

תצלום נאצי שחצני המציג את „טקס ההרס של הסינאגוגה בפוזנא"

בטרם פוצצו והרסו פלוגות־הסער הנאציות את הבנין כולו הם ערכו „טקס מיוחד" להורדת ה„מגן־דוד" שהתנוסס מעל הבנין וטקס זה תואר בבטאון הנאצי הרשמי „אוסט־דויטשר ביאובאכטר"

נתכסו בשכבה ירקרקה של עובש, והאותיות השקועות נשחקו וכמעט נשתוו עם משטח האבן כולו. מורה־הדרך שלי נטל מטאטא (לאחר שקיבל מידי שכר־טירחא) וניסה לנקות בו את אבני־המצבות. המשטח שלהן היה ירוק. האותיות כמה מן הכתובות על־גבי המצבות האירו לרגעים מעטים לנגד עיני — ואותו רגע דמי קפא כאילו בעורקי מרוב התרגשות התחלתי לקרוא את הכתוב על מצבה אחת:

פ"נ...
הגאון הא"ב פה
מהר"ר מרדכי יפה זצ"ל
נפטר ג' אדר שע"ב.

את האותיות האלה פיענחתי בבירור מוחלט מעל־גבי האבן העתיקה.

אני מוחה דמעות מעיני. האם זה יתכן? האפשר, שפה מקום מנוחתו של האי גאון וקדוש, אשר הפליא עולם מלא בעושרו הרוחני? האפשר שגאון זה לא זכה לד' אמות של קרקע עולמית משלו, כפי שמקבל גם איש דל־רוח מבלי שיבקש אפילו? היתכן שזה קברו של ענק־הכוח, מאדירי התורה, שכל ימיו נדד מארץ לארץ כדי ללמוד תורה וללמדה — ולבסוף לא מצא מקום אחר להניח ראשו זולת בתחתיות מרתף מאוס זה?!

אכן, נוראים ואיומים היו קורות חייו של רבי מרדכי יפה בכללם ועד מה מר גורל קברו הבלתי־נודע.

הוא נולד ונתחנך בעיר פראג הצ'כית. בשנת שכ"א

גורש מביתו ביחד עם הרבה יהודים אחרים, על־ידי הקיסר פרדינאנד והרחיק לנדוד עד חופי איטליה. שם התגורר בווינציה למעלה מעשר שנים. אחר־כך נדד לפולין, ישב על כסא הרבנות בגרודנה, בלובלין ובקרמניץ ושוב חזר לעיר מולדתו פראג — למשך שבע שנים. משם יצא שנית לפולין — בשנת שנ"ט, כדי לישב על כסא הרבנות המכובד בפוזנא.

„ליל הבדולח" של שריפת בית־הכנסת — שימש נושא בול גרמני עם הכתובת: „זה לא יבוא עוד!" אבל הבול הוצא על־ידי „מזרח גרמניה", שנרתמה כידוע במלוא כוחה למלחמת־ההרס הערבית נגד מדינת ישראל והיא הממשיכה במזימת־ההשמדה הנאצית

בעיר זו נפטר בגיל שמונים ושמונה ומאז נעלם זכרו. אפשר לקרוא עליו: „ולא ידע איש את קבורתו". רק עכשיו כשלוש מאות שנה אחרי פטירתו, גילינו עקבות של הקבר, בחצר המוזיאון העירוני של פוזנא. מה נורא לפסוע בדרכו האחרונה של רבי מרדכי יפה, מבית־העלמין היהודי אל חצר המרתף של המוזיאון. מה נורא — למרות שדרך זו קצרה למדי בהשוואה לנתיב הנדודים הארוך שעשה בחייו.

אדמת פולין התנכרה לאחד מאלה שפעלו גדולות למען יהודיה. רבי מרדכי יפה זצ"ל היה לא בלבד גאון וכוכב מזהיר בשמי התורה, כי גם מנהיג לעמו ומורה־דרך ליהדות הפולנית במשך מאות שנים. לפי המימצאים ההיסטוריים שימש כיוצר ומייסד „וועד ארבע ארצות", המוסד השיפוטי העליון של יהודי פולין, אשר כמעט אין דומה לו בהיסטוריה היהודית של התקופה החדשה. הגאון, שרכש־בנסיעותיו לאיטליה ואשכנז — גם ידיעות ונימוסים מיפיפיותו של יפת, הרכיב בכשרון רב את ה„ועד" שבמשך 200 שנה החזיק בהגה־המנהיגות של יהודי פולין ונשתקף בו במשך־הגלות מעט מן הברק והזוהר של „שבט המושל" היהודי לפנים. רושם קורות התקופה רבי דוד גאנז, מחבר

„צמח דוד", מגדיר את רבי מרדכי יפה בתור — „ראש ועיקר מגדולי ראשי־ישיבות ודייני דארבע ארצות".

„ראש ועיקר" — ולא זכה אחרי מותו למנוחה נכונה. אי־שם באדמת פוזנא המאובנת קבורים עצמותיו, ובתחתיות הבנין של המוזיאון העירוני ניצבת מצבתו מיותמת, עזובה וקדורנית — —

בתקופתו של רבי עקיבא איגר השיגה קהלת פוזנא את שיא התפתחותה וחשיבותה, כמצודת־עוז ליהדות התורה.

רבי עקיבא איגר עלה על כס־הרבנות בפוזנא בשנת 1814, ועד ליומו האחרון (נפטר בשנת תקצ"ז — 1837), פעל רבות להרמת קרנה של היהדות הנאמנה, שכבר היתה אז בעיצומה של המלחמה נגד תנועת הריפורמה ל„תיקונים בדת".

בפוזנא הקים רבי עקיבא איגר ישיבה גדולה, עם מאות תלמידים מצויינים, שנחשבה כמעוז ללימוד־התורה בדורו. חוקרי ההיסטוריה מציינים זאת, שרבים מבין גדולי התורה ופוסקי־ההלכה שבמאה ה־19 נמנו על תלמידיו או שנתחנכו על ברכי ישיבתו — בפוזנא.

לאחר פטירתו ירש את כס־הרבנות בנו רבי שלמה איגר, שהיה מקודם רב־דמתא בקאליש שבפולין.

בתקופה זו הוחרף בינתיים באיזור פוזנא המאבק הפוליטי בין הפולנים ולבין הפרוסים, אשר לצדם עמד שלטון הכיבוש הגרמני. ליהודים לא הועניקו הזכויות האזרחיות המלאות, ואז החלה ההגירה ההמונית מכל איזורי הרדיפות בכיוון החופש, למערב. רבים עברו אז לבירה הגרמנית בברלין ואלפים נדדו עד לחופי אמריקה.

חיסול הקהלה היהודית ופגיעה בבית־העלמין

הקהלה היהודית נצטמצמה מאוד. בשנת 1850 נמנו במחוז פוזנא כולו למעלה מ־70 אלף יהודים. בשנת 1910 — נשארו מהם רק כ־26 אלף, שהיוו לערך אחוז אחד מבין אוכלוסי העיר. החיים הרוחניים של הקהלה בפוזנא ירדו לנקודת־שפל. הריפורמה וההתבוללות השתוללו וחוללו שמות במצודת־עוז זו של התורה והמסורה.

בשנת 1918, משקמה מדינת פולין העצמאית ומחוז פוזנן חזר למולדת הפולנית, התגוררו בה מעט יהודים. בשנת 1939, משפלשו צבאות גרמניה הנאצית לפולין וסיפחו את כל חבל פרוסיה המזרחית כחלק מן „הרייך השלישי", נמצאו בקהלת פוזנא רק כאלפיים נפש ועליהם נשפך כל חמת הטירוף הנאצי האנטישמי. בעתון הנאצי „אוסט־דויטשר ביאובאכטר", שהוצא־לאור בפוזנא, תואר בהרחבה „הטקס החגיגי" להרוס את „הטמפל" היהודי הגדול בפוזנא.

בחודש אפריל 1940 חוסלה הקהלה היהודית בפוזנא ובין השאר נפגע גם בית־העלמין הישן של הקהלה.

קאליש -

מראשוני הקהלות בפולין
ובה הוכרז על זכויות ליהודים

לפי התיעוד ההיסטורי המוסמך, ממקורות הממשל הקדום בממלכת פולין, נמנית קאליש בין הקהלות הראשונות שנוסדו וצמחו על אדמת פולין. זכותה של הקהלה היהודית בקאליש היא נדירה ויחידה במינה — כי בה ניתן והוכרז כתב־הזכויות המלכותי הראשון ליהודי פולין עוד בשנת 1264 (ה' אלפים כ"ד, לפרט גדול).

כתב־זכויות זה נתפרסם בלשון פולנית בשם „סטאטוס קאליסקי" (התקנון מקאליש). בערוב ימיה של יהדות פולין, מספר שנים לפני מלחמת־העולם השניה, בשעה שעל אדמת גרמניה השתוללה מכבר המגיפה הנאצית, נתעורר צייר יהודי נודע בשם ארטור שיק, אשר עשה מאמץ אמנותי מקורי ומרשים להוציא את ה„סטאטוס קאליסקי" במהדורה חגיגית בכתב־עיטורים ובמסגרת קישוטית צבעונית רבת־פאר.

התקנון המלכותי הפולני משנת 1264 —
והבטחת הזכויות של בתי־הקברות ליהודים

התעודה המובהקת הראשונה והמכרעת בתולדות ישראל בפולין — זה כתב הזכויות משנת 1264, שניתן ליהודים על־ידי המלך בולסלאב, הדוכס של קאליש. כתב זה שימש הבסיס למעמדו החוקי של בית ישראל בפולין כולה. לכתחילה היה כוחו יפה רק ב„פולין־גדול", אולם אחר שכל חלקי ממלכת פולין נתאחדו, קיבל תוקף מלא בכל המדינה. לאחר־מכן, כאשר סיפח המלך יאגיללו את ליטא לפולין, נדד כתב־הזכויות — יחד עם היהודים — גם לשם ובשנת 1388 נהנו ממנו יהודי ליטא. במשך הזמן הרחיבו והשלימו שליטי פולין את נוסח „הפריווילגיה" והתאימו אותה לתנאי החיים שנשתנו.

ההיסטוריון ד"ר מאיר באלאבן מציין במחקרו על „התקנון מקאליש" את משמעותו של הסעיף המיוחד, שנקבעו בו העונשים אשר יטיל הדוכס המקומי, על כל אדם שייתפס במעשה הריסת בית־עלמין יהודי". תקנה נוספת המתייחסת לסדרי הקבורה, קובעת שוב זכות זו, כאשר „יהודים מעבירים, לפי מנהגם, מתים מעיר אחת לעיר שניה, או מגליל אחד לשני, או מארץ לארץ — אין המוכסנים רשאים לגבות מהם שום תשלום; ואם יעשו זאת ייענשו כגזלנים".

כיצד נרכש בית־העלמין הישן־נושן בקאליש

על אודות בית־העלמין הישן־נושן של קהלת קאליש, שנחשב בין העתיקים ביותר על אדמת פולין, הופיע מחקר מקיף בספר „תולדות יהודי קאליש" מאת ישראל דוד בית־הלוי.

המוסד הראשון שיסדה קהלת קאליש היה בית הקברות. בשנת ה' אלפים מ"ז (1287), 23 שנה לאחר מתן הזכויות ש„בתקנון הקאלישאי", רכשו יהודי קאליש כברת קרקע לשם ייסודו של בית־קברות.

כיום קשה לתאר את ערך המפעל הזה בשעתו, לאור הסבל הרב של יהודי הישובים הראשונים, אף בענין קבורת מתיהם. בהעדר בתי קברות יהודיים היה הכרח להוביל מתים למקום־קבורה במרחק רב, או אף לערי שלזיה; ולהיות נתונים בדרך למשיסה ולעלבון, לסחיטה ולחילול־השם על־ידי כל גוי שנקרה להם בדרך. מעשה רכישת הקרקע על־ידי ראשי קהלת קאליש עבור בית־הקברות, היה איפוא מעשה רב ונועז, שהקל לא רק על מצבם הם, אלא אף על מצב כל היהודים השוכנים בישובים זעירים קרובים ורחוקים.

והנה תרגום האמנה של רכישת הקרקע מתוך קובץ תעודות היסטוריות (הנקרא „קודקס דיפלומט, וילקופולסקי" משנת 1287, מספרה 574), שנתאשר על־ידי הדוכס:

„בשם ה' אמן; אנחנו פזשמיסלב 2 בחסד עליון דוכס פולין, ברצוננו להודיע לכול, או לכל מי שכתב זה יגיע לידו, אשר ריפיניוס בן ישקוס (שמו של תושב קאליש, גוי ובעל־אחוזות) ויהודי קאליש ערכו חוזה והתיצבו בפנינו והודיעו באופן חפשי בלי כל אונס, אשר ריפיניוס העביר את נחלתו — ההר — שנמצא בגבול אחוזת ירושתו פודגורז', סמוך לשדות של נחלתנו, דובר־ז'יץ קטן, לרשות פרנסי קאליש ולכל קהלתם למטרת

אחת התחנות ה ראשונות לנודדים היהודים : פה־ לין !

תמונה זו משל ה־ צייר ארטור שיק, מ־ תארת את היהודים הנודדים שדרכה רג־ לם לראשונה על אד־ מת פולין („פה־לין") ועבורם אושר לאחר־ מכן שטר־הזכויות ב־ שם „סטאטוס קא־ ליסקי" (התקנון של קאליש), מטעם בול־ סלב מלך פולין.

בית קברות, תמורת תשלום תמידי של ששה טאלאנטים פלפל ושני טאלאנטים כרכום... מצד שני התחייבו היהודים, הם ובניהם ובני־בניהם בעתיד על התשלום הנ"ל... אם לא ישלמו את התשלום בזמנו, הרשות בידי ריפיניוס להשתמש בהר שלו, ואין שום רשות להיהודים לטעון נגד זה, וגם אין מקום לטענת התיישנות... את כל זאת קיבלו עליהם הצדדים, ואנחנו מאשרים זאת ונותנים את התוקף החוקי".

לפי העדות המוסמכת היה בית־קברות זה — הראשון שהוקם על־ידי יהודי פולין ושנתקיים עד סמוך למלחמת־ העולם השניה, היינו: בתקופה של שש מאות וחמשים שנה, לערך.

מסתבר, שקיומו הממושך כל־כך, ובעיקר שימושו הבלתי־נפסק במשך הרבה מאות בשנים, נתאפשרו הודות לשכבות־עפר שנתוספו בו. זאת אומרת, שבית־הקברות הישן־נושן הורכב קומות, קומות. ואמנם מתוך דברי הגאון רבי יצחק אלחנן ספקטור, רבה של קובנה, בספר שאלות־ ותשובות „עין יצחק", (חלק „יורה דעה", סימן ל"ו דפוס

וילנא, משנת תרמ"ט), נדונה שאלת שפיכת עפר על קברים, ושם הודגש במפורש:

„והגידו לי אשר בק"ק קאליש במדינת פולין, שפכו מכבר עפר על בית־הקברות הישן; רק מקום הקבר של רבינו „מגן אברהם" ומקום הקבר של רבינו בעל אליהו רבא, הניחו קברי הגאונים הצדיקים נוחם עדן הללו, שלא לשפוך עליהם עפר, כדי שיהיו יכולים לילך על קבריהם".

בבית קברות זה מצאו מנוחתם כבוד, דורות על דורות של יהודי קאליש והסביבה, על רבניהם וגדוליהם, החל ברבי ישראל שפירא, המכונה הדרשן הגדול, הריב"ן בעל „הבית יהודה", בעל „המגן אברהם" ועוד.

יהודי קאליש היו נוהגים לבוא ולהשתטח על קברי אבות וצדיקים בעת צרה של הפרט או הכלל, כמנהג ישראל בכל המקומות. במיוחד הירבו לבוא בחודש אלול, בימי הרחמים והסליחות ובעשרת ימי תשובה. אף בט' באב רגילים היו לבקר בבית־הקברות, כפי מנהג עתיק.

בית־הקברות היה מעולף אגדות וסיפורי־עם שונים.

אגדה אחת מוסרת על מצבת־אבן שבמעלה הגבעה וסביבה שתים־עשרה אבנים. בהתאם המסורה שהועברה מדור לדור נקברו שם רב עם שנים־עשר תלמידיו, שהומתו ביחד על קידוש השם בעת עסקם בתורה, בגלוי וללא פחד, באחת השחיטות הנוראות ביהודי קאליש. וכשם שחיו ולמדו תורה בצוותא, כך מצאו מנוחת־עולמים ביחד, לקיים מה שנאמר: „בחייהם ובמותם לא נפרדו".

גירוש היהודים והרס הקהלה עם בית־העלמין ההיסטורי

כך חיה קהלת קאליש את חייה הרבה מאות בשנים, עד שהקיץ ובא הקץ הנורא.

ב־4 לספטמבר 1939 נכבשה העיר בידי הגרמנים. למחרת הסתערו הגרמנים על אנשי העיר כחיות־פרא משתוללות. כמה מאות יהודים נעצרו והובלו אל בית האסורים, שם עינו אותם באכזריות רבה. ביום הרביעי לבואם רצחו הגרמנים כמה מיהודי קאליש בצורה אכזרית ביותר. בנובמבר 1939 ניגשו הנאצים למבצע „חיסול הקהלה היהודית". כל היהודים נקראו להתאסף בשוק המקומי. רבים הצליחו לברוח ונמלטו מקאליש לעבר לודז', וורשה, או לעיירות הסמוכות. אלה שנבצר מהם להימלט נדחסו בקרונות־משא ונשלחו ברכבת־גירושים לעבר קראקא, ריישא ולובלין.

למעלה מ־10 אלפים יהודים הובלו ב־4 שיירות, תוך עינויים ומעשי־התעללות עד שהגיעו לנקודות המטרה...

בעיר נשארו כמה מאות יהודים, אשר הוטל עליהם התפקיד „לטהר את העיר מכל זכר של יהדות". הגרמנים הקימו בשבילם „גיטו" קטן, שהשתרע על־פני מספר בתים ברחוב אחד... ואז יצאה הפקודה מאת הצוררים להרוס את בית־הכנסת העתיק שנוסד אף הוא לפני 600 שנה ואת יתר מוסדות הקהלה. כן גהרס בפקודתם בית־העלמין היהודי, עתיק־היומין, שהיה מלא וגדוש מזכרות, אבני מצבות ורישומים היסטוריים מימי־בראשית של יהדות פולין. במצבות שנעקרו, השתמשו הצוררים לסלילת הכביש על גדות הנהר „פרוכני". לאחר שכילו את מלאכתם השחורה, נשלחו היהודים, המיוגעים והמושפלים, אל מחנות־המות. ובכך נשלם כביכול מבצע ה„יודן־ריין" של הנאצים בקאליש — כל זה אירע בשנת 1942 (תש"ב).

גם בית־הקברות החדש של קאליש
חולל יחד עם בית־העלמין הישן

מן הראוי להדגיש, שהקבורה בבית־העלמין הישן־נושן בקאליש הופסקה תקופה קצרה לפני מלחמת־העולם השניה. זה נעשה מתוך הכרח, הואיל וכל השטח היה גדוש קברים על קברים למעלה מן המידה. קהלת קאליש החליטה על־כן לייסד בית־קברות חדש, לא הרחק מתחנת הרכבת. בבית־קברות החדש מצא את מנוחתו הרב יחזקאל ליבשיץ, זכר צדיק לברכה, הרב הנודע של קאליש, אשר שנים רבות היה נשיא אגודת הרבנים בפולין.

מעשה החילול של בית־העלמין ההיסטורי בקאליש

ערוץ הנהר פייסנה רוצף על־פי פקודת שלטונות הכיבוש הנאצי באבני־המצבות שנעקרו מבית־הקברות העתיק וההיסטורי של קאליש וכן משדה־הקברות החדש, שגם־כן נהרס וחולל

עם קבורתו של הרב נחנך בית־הקברות, לפי מנהג ישראל מימים ימימה, להתחיל בשימוש בית־קברות חדש בקבורת אישיות דתית חשובה. על קברו הוקם אוהל, שהיה בנוי כולו שיש.

לאחר שקלגסי היטלר החריבו את בית־הקברות הישן ואת שטח הקרקע יישרו בדחפורים, כדי שלא יישאר שום זכר ושריד מבית קברות עתיק זה, התנקמו גם בבית הקברות החדש.

אחד משרידי יהודי קאליש, אברהם מילגרום, מתאר את ביקורו בעיר מולדתו ועל קברות אבותיו לאחר השואה:

„בתחנת הרכבת ובדרך ממנה לא פגשתי נפש יהודית... את גורלם של היהודים המעטים שנשארו בחיים סימלה שיחתי עם אשה כבת 45, בעלת מראה פולני. היא שאלה אותי, אם יהודי אני? וכשעניתי בחיוב — הודתה שגם היא יהודיה, אך היא נשואה לפולני... כשהצליחה לצאת את הגיטו עזר לה פולני זה לבלות את ימי המלחמה, והיא נשארה עמו...

„כשראיתי שקשה למצוא יהודים חיים, הלכתי אל המתים. בבית־העלמין — חורבן גמור. המצבות מפוזרות בשדה, מנותצות, ושברים מתגוללים. הקבר האחרון הוא של רופא־השיניים סולניק, שמת בדאנציג וציווה לקברו ליד קבר אמו. על מצבתו צויין, שהוא היה „פולקובניק" (קולונל) של צבא פולין. נתתי לשוער זהובים אחדים וביקשתי שיטפל קצת בקברים, אך ספק אם יעשה משהו.

בית־המדרש הישן של ה„מגן אברהם" בקאליש

מכל עתיקותיה ושרידיה של הקהלה העתיקה בת 800 שנה ומעלה — לא נשאר אות וזכר — גם הבנין העתיק של בית־הכנסת ובית־המדרש שנחשב כ„אתר היסטורי" נהרס כליל

„בצדק מקונן משורר ספר התהלים: ‚הלמתים תעשה פלא...'"

פלוצק -

אחת הראשונות והעתיקות שבקהלות פולין

בשנת 1937, כאשר הסערה האנטישמית האכזרית שהשתוללה בגרמניה הנאצית, נתנה את הדיה בפולין ודירבנה לא־במעט את התנועה האנטישמית הפולנית — החליטה הקהלה היהודית בפלוצק לחגוג בפומבי רב את הציון ההיסטורי במלאת 700 שנה לקיומה.

בזאת התכוונו ראשי הקהלה להזכיר לציבוריות הפולנית ולשלטונות הפולניים — עד מה עתיק, מושרש ועתיק־מאורעות הוא הישוב היהודי בפולין.

עברו אך שנים אחדות והכורת עלה אף על קהלה עתיקת־יחש זו. הנאצים השמידו את קהלת פלוצק ורצחו את מרבית יהודיה. השריד המועט שנשאר לפליטה חוסל לאחר־מכן על־ידי הפולנים.

בתחומי הקהלה העתיקה — אחד
מבתי־הקברות הקדומים ביותר בפולין

במבוא ל„פנקס פלוצק" מוסברת אותה תשומת־לב מיוחדת שהוקדשה לקורות היהודים בפלוצק:

„ההיסטוריונים היהודים לא הצליחו עד כה לקבוע שתי עובדות חשובות ביחס לתולדות יהדות פולין, זו היהדות אשר הטביעה חותם מכריע על תולדות עמנו בכל ארצות הגולה ועל בנין המולדת המחודשת: 1) מתי החל הישוב היהודי בפולין? 2) מאין הגיעו לפולין המתישבים היהודים הראשונים?"

משערים, שהיהודים ישבו בפולין עוד לפני שהיתה לממלכה, כלומר לפני שנת 966. אשר לארצות מוצאם נחלקו הדעות. יש הטוענים — כדוגמת ההיסטוריונים גרץ ובלבאן — שהיהודים באו לפולין מהמערב, מאיזורי אשכנז, מארצות „הקיסרות הפראנקונית". לעומת זאת סבור ד"ר יצחק שיפר, שהם באו מהמזרח, לאחר התפוררותה של „ממלכת הכוזרים".

הקהלה היהודית של פלוצק נחשבת, יחד עם הקהלות של קאליש ופוזנן, לאחת העתיקות ביותר ויש להניח שהיהודים התיישבו בה, זמן רב לפני שנת 1237.

מאז נשתייר מיסמך היסטורי המזכיר במפורש את

הישוב היהודי בזו הלשון: „גבולות העיר (פלוצק) נמשכים מבית הקברות (היהודי), אשר על יד הדרך לצ'רסק, עד הבאר של כנסית ויסלב ועד הבאר היהודית הקרובה".

תעודה היסטורית מוכיחה ברורות, שבפלוצק נמצא אחד מבתי־הקברות הקדומים ביותר בפולין. עם סערות הזמנים נעלמו עקבותיו של בית־עלמין היסטורי זה. מלבדו התקיימו עד הזמן האחרון בפלוצק שני בתי־עלמין — הישן והחדש.

המצבות בבית־העלמין הישן שימשו עדות נאמנה לחשיבותה של קהלת פלוצק, שבה ישבו על כס־הרבנות רבים מחכמי־התורה המפורסמים בפולין. במקורות היסטוריים מוזכר הרב דקהלת פלוצק כבר בסוף המאה ה־15. במאה ה־16 נחשבה פלוצק כאחת הקהלות המכובדות של „ועד ארבע ארצות", והיא תפסה מקום ראשי ב„ועד הארצי" של „פולין גדול".

הרב מפלוצק שנתפרסם בעולם הודות לנוסח „המצבה" שלו

אחד מבין רבני פלוצק היה רבי אריה־לייב צונץ, המכונה ר' לייב'לה חריף, אשר שמו ומעמדו בעולם התורתי נתפרסמו ברבים דוקא שנים רבות לאחר ששבק־חיים־לכל־חי.

בעשור הראשון של המאה ה־19 ישב על כסא הרבנות בפלוצק גאון אמיתי בעולם הרבנות, אך מעטים ידעו עליו מחוץ לתחומי קהלתו, בגלל בקיאותו הרבה וכשרונותיו הגאוניים היה מכונה בפי הבריות ר' לייבל'ה חריף. לפלוצק הגיע כשהוא רק בן 30. כבר אז יצאו לו מוניטין, כי עוד בהיותו בן ח"י שנים חיבר ספר בשם „יעלת חן".

ר' לייבל'ה חריף כיהן בפלוצק במשך 10 שנים. אולם גם לאחר־מכן היה קשור לעיר בכל נימי נפשו, עד כדי כך שהיה רגיל להוסיף לשמו בכותרות ספריו הרבים — הוא חיבר עד 25 ספר — את התואר: „הרב מפלוצקא". בכינויו זה היה ידוע לבריות כל ימי חייו. לאחר עזבו את פלוצק שימש כרבה של קהלת פראגה, ע"י וורשה ואז

החליט להקדיש את שארית שנותיו לכתיבת ספרים כיד ה׳ הטובה עליו.

עובדה מענינית היא, שרוב ספריו הופיעו אחרי מותו: הוא נפטר בשנת תקצ״ג (1833). כמה מהם אף הודפסו במהדורות אחדות. יש המיחסים את דבר פרסום הספרים הללו לאותה ברכה שהיתה חקוקה על מצבתו, בזו הלשון:

פה נטמן הרב מ״ו אריה ליב ב״ר משה ז״ל
מחבר ספר ,,גט מקושר״
ושאר ספרים אשר כבר באו לדפוס
ושאר ספרים בכתיבת־יד,
כמבואר בהקדמת ספר ,,ברכת השיר״.
ומי שישתדל בהדפסתן
יהי׳ לו המחבר למליץ
אם יהי׳ לו זכות
נפטר ביום ג׳ תקצ״ז לפ״ק
תנצב״ה״.

ואמנם בדברי־ההקדמה לספרו של הרב מפלוצק, שהוכן לדפוס על־ידי הצדיק רבי ישעי׳לה מפראגה, הורגשה זכות זו במיוחד: ,,כל איש אשר יתעסק להביא לבית הדפוס חידושיו יהיו לו למליץ נפשו מפגעי הזמן. ושמעתי כי נבחנו דבריו״.

מכל מקום, עובדה היא שבמשך כמאה שנים מאז הופיעה בוורשה מהדורה מחודשת של ,,גט מקושר״ ו,,טיב גיטין״ — לא פסקו מלהופיע מדי פעם בפעם ספריו, שהובאו לדפוס על־ידי מעריציו ותלמידי־תלמידיו.

המסורת הגדולה לקיום המצוות של כבוד המת

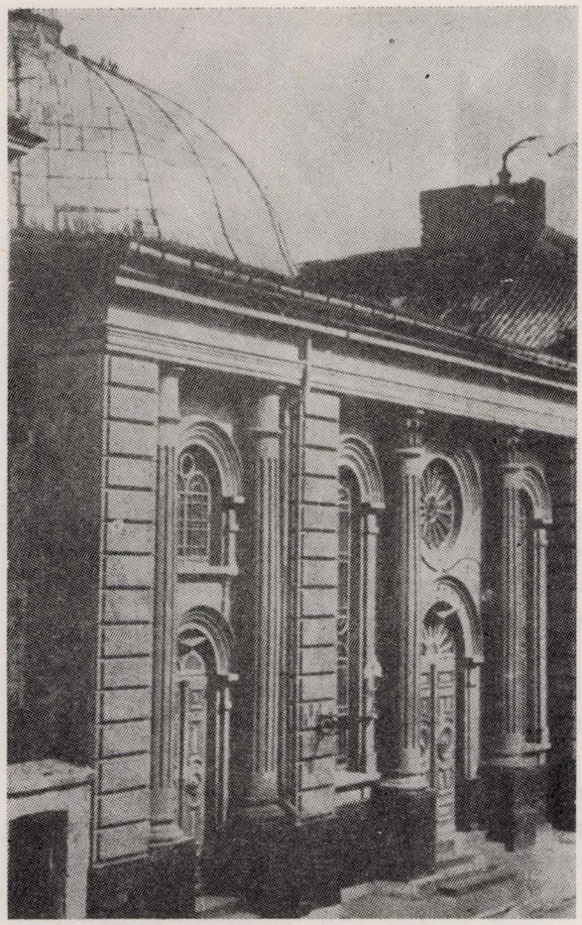
מתוך קורות חיי הקהלה בפלוצק, נראה, מה גדולה היתה מידת החשיבות שהתייחסו למצוות כבוד המת ולפעולותיה של החברה־קדישא.

בעתון ,,הצפירה״ משנת 1893 (מס׳ 126) מתוארת בפרוטרוט הלוויתו של אחד מרבני פלוצק באותה תקופה:

,,— — — ביום ההלוויה נסגרו כל החנויות. מאחורי הארון צעדה כל האוכלוסיה היהודית מקטון ועד גדול. בבית הכנסת ספדו למנוח 14 רבנים מקהלות הסביבה. שבע פעמים הקיפו את ה,,בלמר״ (הבימה) עם מיטת המת. ראשי הקהלה יצאו העירה ואספו מיד כ־1000 רובל בשביל האלמנה והיתומים. הם התחייבו כמו־כן לדאוג לצרכיה של משפחת המנוח״.

אחד משרידי השואה בקהלת פלוצק, הרב ל. גליבטר, המתגורר בניו־יורק, מספר על אגדה שהיתה מהלכת בעיר, ושתוכנה קשור ברכישת בית־העלמין החדש:

— המרכז העיקרי ללימוד התורה בעיר פלוצק היה בדורות האחרונים — בית המדרש החדש של רבי מרדכי יקותיאל דנציגר, עשיר מופלג שהיה מכונה בימיו: ר׳ מרדכי יקותיאל׳ס. למעלה ממאה שנה, משנת הקמתו בתקצ״ד ועד לפרוץ השואה, שימש בית המדרש החדש כמקום תורה ותפילה משעות הבוקר המוקדמות ועד לשעות

בנין בית־הכנסת הישן בקהלת פלוצק

בבית־כנסת זה נערכה חגיגה במלאת 700 שנה לקיום הקהלה — וזמן קצר לאחר מכן נשרף הבנין והושמדה הקהלה

הלילה המאוחרות. בפלוצק סיפרו אישי העיר מדור לדור את הסיפור דלהלן:

בשנת תקצ״ז נפטר לעולמו הצדיק רבי זושא. כשהגיעה ההלויה לבית הקברות הישן, מקום מנוחתו, נעמד בשער פולני אחד, גוי מבעלי־האחוזה בעיר, תושב המקום, עם בני משפחתו וידידיו והכריז שלא יתן לקבור את הרב, כל עוד לא תשלם לו הקהלה את החוב, 400 רובל המגיע לו עבור חלקת אדמה, שרכשו ממנו למען בית־קברות חדש. הקהל הגדול שליווה את הרב נדהם, פחד מהתנקשות שתגרום לבזיון של הנפטר הדגול. מיד קם מתוך הקהל הנגיד ר׳ מרדכי יקותיאל׳ס, בונה בית־המדרש החדש ושילם מכספו את הסכום, בכדי למנוע כל בזיון של הנפטר.

האדמו״ר רבי יצחק מווארקה, שנכח לעת ההלוויה, התרשם מאד מנדבת־לב זו. בחזרו מההלוויה הלך ובא לבית מדרשו החדש של ר׳ מרדכי יקותיאל׳ס, התפלל שם תפלת מנחה, לכבודו של הנדבן ואף בירכו שבית־מדרשו ישמש כמקום תורה. מאז ועד לחורבן הקהלה, לא פסק קול התורה מבית־המדרש הזה...״

הנאצים מחסלים את בית־העלמין הישן —
יהודים מעבירים בחשאי את עצמות הצדיק

קבר אחד בבית־העלמין הישן של פלוצק משך אליו מבקרים לרוב. רבים באו להשתטח על קברו של הצדיק מפלוצק, רבי זושא, תלמיד־חבר של רבי בונם מפשיסחא.

בשנת תק״צ נתקבל הג״ר אלכסנדר זושא הכהן כאב״ד בפלאצק. הוא כיהן לראשונה כאב״ד שדליץ ומשם נבחר לרבה של העיר, כנראה בהשפעת החסידים. הרבי ר׳ זושא, כפי שכונה אז, או ,,רבי זושא פלאצקר״, נחשב לאחד מראשי החסידים בפולין. ואם כי לא כיהן רשמית כאדמו״ר, הרי שנערץ על ידי המוני החסידים כקדוש עליון, הראוי לאותה איצטלה. נמנה על גדולי תלמידיו של הרבי ר׳ בונם מפשיסחא והוא עצמו חיבר שני ספרים בתורת החסידות: ,,יקר מפז״ ו,,תורת כהן״. אחרי פטירתו של ר׳ בונם מפשיסחא, הצטרף הרבי ר׳ זושא לעדת חסידי בנו, האדמו״ר רבי אברהם־משה מפשיסחה, ואחרי פטירתו של זה עבר לעדת חסידי האדמו״ר רבי יצחק מווארקה.

לקברו של הצדיק ר׳ זושא נהרו יהודים בכל עת צרה ומצוקה. וזה היה נוסח מצבתו:

פ״נ

א׳ב ל׳חכמה כ׳רה ס׳תרי נ׳עלמה
ד׳לה ר׳חימה ב׳עוז מ׳לחמה
א׳ותו ב׳חר ר׳אש ה׳שופן מ׳רומה
ה׳וכא כ׳הן ה׳קודש נ׳עימה
ה״ה כבוד אדמו״ר הר׳ הגה״ח המפורסם המנוח
מוה״ר אלכסנדר זיסקינד במו״ה אברהם הכהן זצ״ל
האב״ד ור״מ דפה ק״ק פלאצק יצ״ו
נפטר בשבת, ו׳ אדר ראשון
שנת בטוב אלן אקוץ ברחמים לפ״ק
תנצב״ה

עם פלישת צבאות הנאצים לפולין החליטה ממשלת גרמניה לספח את כל איזור פלוצק אל ,,הרייך הגרמני״. השלטונות הגרמניים בפלוצק הוציאו צו לחסל מיד את בית־הקברות היהודי הישן ולהופכו לפארק עירוני.

הסתכנו אז צעירים אחדים, מבני הקהלה ובלילה חדרו בחשאי לבית־העלמין הישן והוציאו את ארונו של הצדיק ר׳ זושא מקברו, כדי להציל את עצמות הצדיק מבזיון וחילול. ארונו של הצדיק הוטמן אז במקום מסויים בבית־הקברות החדש מחוץ לעיר. יחד עם עצמות הצדיק נקברו גווילין של ספרי־תורה שחוללו בזדון על־ידי הנאצים.

שרידי הקהלה מקימים מצבות־זכרון בבית־העלמין —
והפולנים המשוחררים מחדשים את ,,עלילת הדם״

רושם הקורות של יהודי פלוצק מסכם את הפרק האחרון בתולדות הקהלה:

בימי השואה הושמדה קהלת פלוצק, כדרך קהלות אחרות בפולין. ב־1 במרס 1941 נתקיים הגירוש השני והאחרון של יהודי פלוצק למחנות השמדה ובכך נסתיים

קיומה של הקהלה, שנמשך למעלה משבע־מאות שנים. מתוך 9000 יהודים, שהיו בפלוצק עם ראשית המלחמה, נשארו בחיים כשלוש מאות בלבד, והם חזרו לעיר עם גמר המלחמה. בשנת 1946 ירד מספרם למאה איש, ואף על פי כן נתקיים עוד באותה שנה נסיון של ,,עלילת דם״.

רק הודות למאמציו של ,,שרות הבטחון״ הפולני נסתיים הדבר ללא פוגרום. פלוצק היא מן הערים הבודדות בפולין, שהיהודים ביקשו לחדש בה את חייהם לאחר השמד וההריגה, ניסו ולא הצליחו. בשנת 1959 נמצאו בעיר שלושה יהודים בלבד.

המעשה האחרון של אחרוני השרידים בפלוצק היה, להקים את מצבת־הזכרון לקדושי השואה, בבית־הקברות החדש ששוקם. האנדרטה נבנתה בידי האדריכל היהודי, מבני הקהלה, פרלמוטר. זה אוהל־מצבה, הבנוי מאבנים לבנות, ומעליהם כתוב: ,,על אלה אני בוכיה״.

מצבות מסוגננות בבית־הקברות ההיסטורי של פלוצק

זו דוגמה אחת של מצבה עתיקה בעלת סגנון אמנותי מובהק בבית־העלמין הישן של הקהלה

אוסטראה -

קהלה עתירת־יחס
אשר הוכתרה בשם „אור תורה"

בבית־הקברות הישן של אוסטראה נמצאו שתי מצבות משנת ה' אלפים ר"ה (1445), וזו היא הוכחה ברורה, שקהלה זו התקיימה למעלה מ־500 שנה.

אוסטראה היתה מפורסמת כעיר של חכמים ולמדנים, גדולי תורה ודעת. על כס־הרבנות ישבו בה מגדולי הפוסקים, רבי נתן־נטע האנובר, המקונן של גזירות ת"ח ות"ט, מציין בספרו „יוון מצולה": „עמוד הדין נמצא במדינת פולין, כמו שהיה לפני החורבן בירושלים... בכל מדינה ומדינה (מבין ארבע הארצות) היה בית־דין הגדול, ובק"ק אוסטראה הבירה היה בית־דין הגדול ממדינת וואלין, ואוקראינה".

בשנות השואה נמחקה הקהלה כליל ואף מבית־העלמין העתיק לא נשאר שריד וזכר.

פרעות ו„פורים של אוסטראה"

זכתה אוסטראה ובתוכה קבעו את ישיבתם מחשובי הרבנים של יהדות פולין. בשנת 1554 התגורר שם הגאון רבי שלמה לוריא, המכונה מהרש"ל, שעבר מלובלין לאוסטראה וניהל שם ישיבה גדולה. הרבה פסקי־דין יצאו מאוסטראה בשנים ההן.

לאחר פרעות הקוזאקים בשנת 1647 בהנהגתו של הצורר חמי"ל (הטמן חמילניצקי), שרצחו את כל היהודים והפכו את בית־הכנסת לאורוות סוסים, נתדלדלה הקהלה. ואם כי שבו אליה יהודים, לא שבה אליה גדולתה כבימים קדומים. עברו כשלושים שנה למן הפרעות ושוב התחדשה שם קהלה יהודית, חורבות בית־הכנסת שוקמו מחדש ואף הוחזרה העטרה לישיבה של אוסטראה.

הזעזוע השני של קהלת אוסטראה עבר עליה בשנת 1792, כשנלכדה העיר בידי הרוסים, וכתוצאה מן המצור הממושך נהרסה העיר בחלקה. בימי המצור הרוסי אירע גם נס גדול ליהודי אוסטראה ולזכר הנס קיבלו עליהם לקיים את „פורים של אוסטראה", שחל ביום ז' בתמוז. לכבוד הנס הזה נרשמה „מגילת תמוז", וזו תמצית תוכנה של המגילה: לעת המצור הרוסי על העיר נתאספו היהודים

לערוך תפילות ותחנונים בבית־הכנסת הישן, והנה פתחו חיילות הרוסים כלי־תותח שלהם וכלי־משחית אחרים נפלו פגזים ישר בבנין בית־הכנסת. פגז אחד נשתקע בקיר בית־הכנסת מבחוץ, ופגז אחר חדר פנימה אך לא התפוצצו ולא הזיקו לשום איש...

לזכר הנס הזה נכתבה המגילה ונחתמה לעדות נצח על־ידי רבני העיר, לאמור: „שניצלו בדרך־נס כאחד מעשרה נסים שבמקדש", ולכן גם קבעו ותלו את „כלי־המשחית" (הפגז שלא נתפוצץ) על שלשלת־ברזל בקיר־המזרח של בית־הכנסת — „למען דעת כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עלינו ויאמרו הכל, ה' אלקי ישראל מלך, ענגו ביום קראנו".

על סף המאה ה־20 כללה אוסטראה 9200 יהודים, שהיוו 65 אחוזים מהאוכלוסיה הכללית. גם תחת שלטון פולין העצמאית היה רוב יהודי באוסטראה.

עירו של המהרש"א, מגדולי מפרשי התלמוד

ליחוסה ופרסומה של אוסטראה כמרכז תורה והלכה, הוסיף הרבה המהרש"א — הגאון רבי שמואל אליעזר אידלש, אשר בשנת שע"ה (1615) נתקבל על כס־הרבנות באוסטראה, ומאז נקראה העיר על שמו.

המהרש"א נולד בשנת שכ"ג בעיר קראקא, ומשם הוזמן לכהן כראש הישיבה בק"ק פוזנן. בכל ימי חייה של חמותו הגבירה מרת איידל, הרביץ תורה ברבים, כי חמותו הנדבנית החזיקה אותו ואת כל בני הישיבה מכספה במשך עשרים שנה, והיא שזכתה שהמהרש"א יקרא שם משפחתו על שמה: „ר' שמואל אידלש". לפעמים היה גם חותם את עצמו בשם מלא זה.

לאחר שמתה חמותו ופסקה הישיבה, באין מחזיק בה ביד רחבה, נסע המהרש"א לעיר חלמא ונתקבל שם לאב־בית־דין וריש מתיבתא. מעיר חלמא נקרא ע"י ראשי עדת לובלין המעטירה לפרוש כנפי חכמתו עליהם, להיות שם אב"ד ור"מ. ממקום כהונתו הרמה בלובלין נתבקש

ונתקבל לאב"ד ור"מ באוסטראה, ושם קבע דירתו ואת ישיבתו הגדולה עד שנפטר לעולמו בשיבה טובה.

ואלה הדברים שנחקקו על מצבתו באוסטראה:

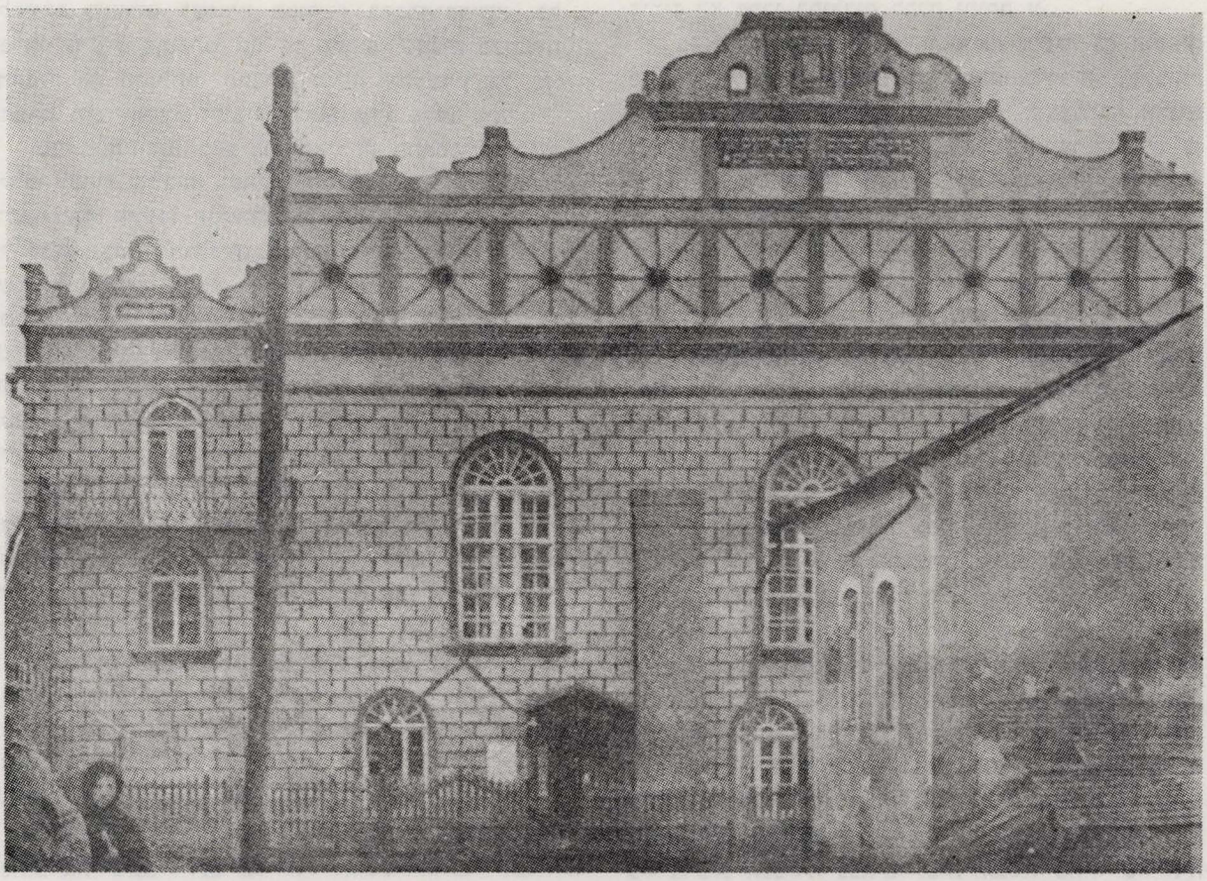
„פה נגנז ונאסף איש קדוש תגא דמלכא
הוא נגר וכר נגר מופת הדור
הצניף הטהור הרב המופלג בחכמה בענוה וביראה
ושמעו יצא ממזרח שמש עד מבואו
האיר כל חכמי ישראל בחיבורו הגדול שחידש
בפילפולו ובחריפותו על גמרא פירש רש"י ותוספות
הגאון נ"ע פ"ה מו"ה שמואל אליעזר
במוהר"ר יהודה הלוי זצללה"ה
ונתבקש בישיבה של מעלה
ומת במיתת נשיקה ועלה השמימה
והיתה מנוחתו כבוד במוצאי מנוחה
ונאסף ביום א' חמשה ימים לחודש כסליו
בשנת שצ"ב לפ"ק"

היות שהמצבה המקורית והישנה נהרסה ונתפוררה מרוב ימים, הוקמה מצבה חדשה על קברו בשנת תרי"א, על-ידי החברה-קדישא דק"ק אוסטראה, ובה נתוספה כתובת זו:

„פה אבן פינה
הוכן והוקם מחדש ע"י החבורה קדישא
דפה קהילתנו קהלה קדישא,
יום א', וי"ן תמוז שנת תרי"א א'ו'ת' ת'ו'ר'ה'
לכבוד ולתפארת אלופנו מורנו ורבינו
רב הרבנים גאון הגאונים אור ישראל וקדושו
שמו הקדוש והטהור הלך מסוף העולם ועד סופו
צדיק יסוד עולם רבינו מהרש"א זצוקללה"ה".

כל ספרי מהרש"א נדפסו בחייו. ספר „חידושי הלכות", חלק ראשון, נדפס בלובלין בשנת שע"ב והוגה ע"י אחיו של המהרש"א רבי שאול-שמעון בן מוהר"ר יהודה הלוי. „חידושי הלכות" חלק שני נדפסו בלובלין בשנת שפ"א. „חידושי אגדות" חלק א' נדפסו בלובלין, שנת „לא ימוש" (שפ"ז). „חידושי אגדות" חלק ב' נדפסו בקראקא בשנת שצ"א. שנים רבות אחר פטירתו נדפסו „חידושי מהרש"א" על פירוש רש"י לחמשה חומשי תורה.

מלבד שהיה המהרש"א גאון וקדוש היה גם בעל רוח נדיבה, פזר נתן לאביונים, מכניס אורחים וביתו פתוח לרווחה, מקום ללון לכל דל ואביון, העובר ושב ליד פתח ביתו. על אבן המשקוף של בית דירתו היה כתוב וחקוק

בנין בית-הכנסת בסגנון עתיק של אוסטראה
הבנין הישן שוקם כמה פעמים ועמד על תלו — עד לסופת-ההשמדה הנאצית

באותיות בולטות הפסוק: „בחוץ לא ילין גר, דלתי לאורח אפתח".

על מצבתו שנתחדשה מאת החברה קדישא, בשנת תרי"א, מופיע ציון־הכבוד שניתן לאוסטראה בתור עיר התורה לאמור: „אות־תורה" (לשון נופל על לשון — אוס־טראה...).

פעילותה של החברה־קדישא לאור „פנקס הקהלה"

לפי פנקסי־הקהלה, שניצלו מן השיכחה וכן מרוב התבערות שפגעו את העיר, ניכר מעמדה המכובד של החברה־קדישא בחיי הקהלה.

והנה כמה פרטים, שנרשמו ב„פנקס אוסטראה", בשנת ת"ע (1726): בחברה לקחו חלק לא רק הרבנים, וחשובי טובי העיר, אלא כל יהודי ויהודי ראה חובה קדושה לעצמו „לגשת לפני השלחן הטהור, כבוד אלופי חבורה קדישא" ולהציע לפניהם „מה מאד חשקה נפשו" למלא אחרי התנאים הקשים, היינו: שירות חובה במשך שלוש שנים, או תשלום דמי־קדימה ככל אשר יושת עליו, וכן קיום שאר התקנות, כדי שיזכה „להתחבר במחברת הקודש" של החברה־קדישא. יהודים רבים הקדישו את בניהם ונכדיהם בעודם עוללים ולעתים אפילו ביום הכנסם בברית „להיותם שאולים לעבודת הקודש" בחברה־קדישא, בה ישרתו עד יום חתונתם. היו גם מקרים, שנשים מכובדות נתקבלו אף הן לתוך החברה, ודינן היה כדין כל בני החברה. מלבד הזכות להיבחר „דלאו אורח ארעא היא".

בכל שנה ושנה, ביום הושענא־רבה, התאספו הבוררים לקלפי ובחרו בשבעה גבאים (שבעה טובי העיר), אשר ששה מהם פירנסו (ניהלו) את החברה במשך השנה. כל גבאי נבחר לחודשיים (פרנס חודש) ואילו השביעי (שנקרא „במקום כולם"), היה ממלא מקומו של כל אחד במקרה של מחלה או סיבה אחרת. מלבד הגבאים, נבחר גם איש אחד מחשובי העיר להיות „גאמן" החברה, שמחובתו היה לסלק כל סכום כסף עפ"י פקודה בכתב מטעם ה„פרנס־חודש", גם אם לא היה כסף מזומן בקופה, על־מנת לקבלו בחזרה עד גמר שנת כהונתו.

מסורת היתה בידי החברה קדישא לערוך בשבוע של סדר „לך־לך" (שזו הפרשה היחידה בתורה שלא נזכר בה מת; ואילו בקצת קהילות נהגו לערוך את הסעודה בשבוע של „חיי שרה" וכדו', הכל לפי מנהג המקום) בכל שנה ושנה סעודה גדולה ביין ובבשר, בהשתתפות הועד החדש. בסעודה זו נתקבלו החלטות בדבר קבלת חברים חדשים, חרמות ושמתות שהוטלו על עבריינים, ניתקנו תקנות חשובות לטובת הציבור, שבאו על הכתוב בפנקס לזכרון ולהיותן שרירות וקיימות. כן נרשם בפנקס כל מאורע בחיי הקהילה, הראוי לציון.

מתוך דפי הפנקס גם נראה ששליטי פולין עמלו לסחוט את יגיעם ויזעם של יהודי אוסטראה. כדי לבחור בגבאים לחברה הקדישא, נאלצו היהודים לקבל רשיון מטעם המושל. את הרשיון השיגו רק תמורת „שוחד".

במרוצת השנים הפך שוחד זה — למס קבוע בפנקס הקהלה. בפנקסי חברה קדישא כונה מס זה בשם „מתנות", ותפס מקום קבוע בהוצאות. כן נרשמו בפנקס החברה „מתנות" מיוחדות, שהכמרים לא יחללו את בית־העלמין. וכך כתוב: „הוצאה למתנות לפערפיקט, עבור שילר ג' שאק גראשין"; או: „לה' כומר רעקטור, עבור שילער שלא ילכו לבית החיים..." בפנקס החברה משנת תצ"ט הופיע ציון זה: „א הוט צוקר לכומר פרעקיט, אודות השילער שלא ילכו לבית החיים"...

מה עשו הכמרים הצעירים, תלמידי המכון היעזואיטי במקום, בבית הקברות היהודי? על כך מסופר בפנקס החברה־קדישא שנרשם בשנת תע"ח: „מתנה אגוזים וראזינקיס להרעקטור, עבור שקלקלו המצבות בבית החיים". ולא רק לבית הקברות היהודי נטפלו — הם נטפלו לכל הלוייה יהודית, אשר יצאה את העיר לעבר בית הקברות, השליכו לעברה אבנים, פגעו במלווים ולעתים פצעו אותם. השתוללות זו הפכה ל„שעשוע" לפרחי הכמרים, ולמקור לא־אכזב ל„הכנסות" — לראשי הכמורה והשליטים.

בשנת תע"ז ערכו תלמידי המכון היעזואיטי פוגרום בעיר. הרסו ושברו כל הבא ליד, פצעו יהודים רבים, שברי הבתים נתגוללו ברחובות, היהודים אולצו לשלם דמי נקוי הרחובות, וכן כופר לכמרים „תמורת העבודה". מקרים דומים לא חסרו בתולדות קהלה ותיקה זו.

בפנקסי חברה־קדישא דאוסטראה נרשמו גם הוצאות מיוחדות על קבורת הרוגים אשר נמצאו בדרכים: „לקבורת הרוגים בשנת תכ"ג אדום זהב", או „הוצאת ה' זהובים וט"ו גדולים לצורך תכריכים להרוגים מאוקריינה", כן נרשמו פעמים הרבה הוצאות „לנסיעות עבור קדושים" או „שבעה זהובים בעד קבורת הקדושים".

יצוין כאן מאורע חשוב בתולדות החברה קדישא באוסטראה בתקופה האחרונה, לפי עדותו של עד־ראיה, (בן־ציון חי אילון, עורך ספר־הזכרון לקהלת אוסטראה):

„החברה־קדישא באוסטראה פתחה בשנת 1926 „פנקס חדש", הפנקס כלל רשימת כל החברים המייסדים, שזכויות מיוחדות הוענקו להם, כמו: טיפול לאחר מאה ועשרים שנה, קיום „יום־זכרון" (יארצייט), לימוד משניות וכו'. כן הוקצה בו מקום לרישום מאורעות ומקרים חשובים, התמנויות וכיבודים, תרומות ועזבונות וכו'. הפנקס החדש, שהיה האחרון מסוג זה, הושמד יחד עם קהילת אוסטראה וחורבן בית־הכנסת".

„בתוך הבנין העצום והנרחב של בית־הכנסת הגדול באוסטראה נתקיימו עוד כמה בתי־תפילה קטנים. באגף אחד של הבנין — היה בית־הכנסת של החברה־קדישא. עצם מציאותה של החברה־קדישא לא בבית־הכנסת שליד בית־הקברות, אלא בבית־הכנסת הגדול — באה להזכיר עובדה היסטורית מימים קדומים, עת בית־הכנסת המרכזי בעיר נמצא בחסותה של החברה־קדישא, אשר שילמה את כל צרכיו, העמידה גבאים לבית־הכנסת מתוך שורותיה ואף ראתה עצמה כבעליו החוקיים. נוהג זה נמשך שנים רבות לאחר ביטול שלטון הקהילה, מתוך מסורת־קדומים".

עדותו של שריד השואה אשר ביקר בבית־העלמין שנהרס וחולל ע״י הנאצים

מה נשאר מזהרה וגדולתה של קהלת אוסטראה?

אחד משרידי השואה, גדליה מנדלבוים מעיד ומספר:

„ביום 26 ביוני 1941 ברחתי מאוסטראה ביחד עם רבים אחרים. לאחר תלאות רבות הגעתי בפעם האחרונה לאוסטראה באוגוסט 1944, לאחר שחרורה. בהרגשת חוסר־בטחון ירדתי בשעת בין־ערביים של קיץ בתחנת הרכבת. כל שינוי לא מצאתי, חוץ מדבר יחיד, שלא היו כלי־תחבורה העירה. האוטובוסים והעגלונים, שבדרך כלל היו בידי היהודים, לא היו עוד. עשיתי את דרכי העירה ברגל, ובשעה 7 בערך הגעתי בריא ושלם. לא ידעתי כלל, שבנדיטים אוקראיניים פעילים בדרכים, המוכנים לתקוע סכין בצד...

„בירכתי רחוב סטרסקה, אשר בה התהלכו התושבים הנוצרים, הכרתי את הבתים ואת הבנינים הישנים. הנה בית־הספר הממשלתי היהודי — שומם הוא. והנה הבניין הרעוע של הגימנסיה העברית — עטוף הוא בדממת־מוות. בית „ביקור חולים״ אין עוד יהודים שם. ואילו חלק הרחוב הקרוב יותר לעיר נראה חרב על רקע בתי היהודים ההרוסים, בתים בודדים מרוחקים אחד מהשני — תלי אבנים ואשפות.

„בחוץ החשיך והלך. כזר שוטטתי בעיר, שבה גדלתי וחונכתי. בתחנת המשטרה ביקשתי מקום ללינת לילה ושלחו אותי למשפחת דוידוביץ, לא הרביתי לשאול שאלות ועליתי על משכבי עייף ויגע. שעות ארוכות שכבתי שקוע במחשבות נוגות בדבר המראה הטראגי העתיד להתגלות לעיני מחר. בית־הכנסת הגדול של המהרש״א ניצב מחולל ומיותם על ארבעה קירותיו החשופים וההרוסים, ללא גג עליהם ובלי דלתות וחלונות. קרשי הרצפה נעקרו ממקומם, הקירות נזהמו. איום ונורא. הלכתי אל „המקום הקדוש״ ההיסטורי הייגו „דאס הייליגע ארט״ — בית העלמין — ומצאתי שם מזבלה לשפיכת אשפה ופסולת...״

מצבתו המפוארת של המהרש״א באוסטראה

בנוסחת המצבה בולט התואר המיוחס שניתן לקהלת אוסטראה שהצטיינה ברבניה וחכמיה הדגולים: „אור תורה״, המרמז על שם הקהלה: אוסטראה (ובמרכז המצבה, באותיות גדולות)

ברודי -

קהלה שנתפרסמה בזמן „ועד ארבע ארצות"

ברודי היא אחת הקהלות היהודיות המרכזיות בגליציה המזרחית, שעברו עליה גלגולים מרובים שהם אופייניים להרבה קהלות באירופה המזרחית. מקודם נתפרסם שמה של ברודי הודות לרבניה הדגולים ופרנסיה, שמילאו תפקידים חשובים ב„ועד ארבע ארצות". לאחר־מכן, בשיא הצלחתה כעיר־הירידים וכמרכז־סחר בינלאומי, נסחפה בנחשולי ההשכלה ושימשה מרכז תוסס לסופרי ה„השכלה" ובתוכה גם צמחו חבורת „הזמרים מברודי".

בסערות מלחמות העולם ירדה מגדולתה, ומספר תושביה היהודים הוקטן עד למחצית ועוד למטה מזאת, עד שבאה השואה והקהלה נתחסלה כולה ללא שריד וזכר.

היהודים בין ראשוני בוני העיר
והזכות להקמת בית־הקברות

העיר ברודי נוסדה ונבנתה בכוונה תחילה, על־ידי משפחות הרוזנים הפולניים ז'וקבסקי, פוטוצקי וסובייסקי, במטרה להקים בתוכה עיר־ירידים, שתקשור בקשרי מסחר את הארצות השכנות אוסטריה, רוסיה ופולין.

התעודות ההיסטוריות מוכיחות, כי בשנת 1584 הוקמה העיר. ותיכף אחרי זה בשנת 1588 כבר התגוררו היהודים בתוכה. והיות שהתעודות מציינות, שכבר בשנת 1600 נוסד שם בית־הקברות הראשון — סימן הוא, שהישוב היהודי גדל במהירות.

בשנת 1696 תפסו היהודים, בהתאם למקורות היסטוריים, עמדות חשובות בכל ענפי המסחר והמלאכה, וכן בתוצרת משקאות חריפים, שיכר, יי"ש ומי־דבש, שיצאו להם מוניטין. אותה תקופה היתה הקהלה מאורגנת כהלכה, בסיוע ישיר של הרוזנים הפולניים. כפי המודגש בתעודות שוחררו מכל מס בתי־הכנסת, בנין הקהלה, בית־החולים היהודי, וכן בתי־המגורים של הרב והחזן.

בשנת 1742 פקד אסון כבד את היהודים בברודי. שריפה גדולה פרצה בעיר וכל רכוש היהודים עלה בלהבות. הרוזן פוטוצקי, שהעיר היתה אז בתחומי אחוזותיו, הציע ליהודי העיר מלווה עצום בסך מיליון זהובים (דוקאטים), על מנת שיוכלו לשקם בתי־עסקיהם ומפעליהם. אותה שנה הוציא הרוזן פוטוצקי צו מיוחד, שכל הסוחרים המתגוררים באחוזותיהם מחוייבים לבקר בקביעות „בירידים של ברודי".

ברודי היתה אז עיר של קמח ותורה. על רבניה המפורסמים נמנו: רבי שאול קצנלבויגן, רבי יצחק באב"ד (אבי משפחת באב"ד), רבי אליעזר רוקח ורבי אריה־ליב תאומים. לברודי היו שני נציגים קבועים ב„ועד ארבע ארצות", ופעמים אחדות אף נתאסף בתוכה ה„ועד" למושבים מיוחדים.

את שיא גידולה והתפתחותה רשמה קהלת ברודי בשנת 1826, כי אז מנתה העיר 18,300 נפשות ומהם 16,300 יהודים. כתום מאה שנים, לעת מפקד האוכלוסין בשנת 1921, לאחר שברודי נכללה בתחומי פולין העצמאית, נתברר שמספר היהודים הוקטן עד 7,200 נפש. הרבה יהודים נמלטו ממנה, מכיוון שברודי שכנה בקוי־החזית של מלחמת־העולם הראשונה, ונפגעה ממוראותיה.

כתובות על המצבות, שחשפו בנאמנות את קורות הקהלה

רושם הקורות של קהלת ברודי, ההיסטוריון ד"ר נ. מ. גלבר, שבעצמו היה יליד ברודי, תיאר איך הצליח לחשוף הרבה פרקים מאלפים מתולדות הקהלה, בעזרת המצבות העתיקות בבית־העלמין של העיר. הרבה טרח החוקר לפענח את הכתובות שעל המצבות הישנות, שבחלקן נשתקעו עמוק באדמה. בדייקנות רבה ובעקביות העתיק את הנוסחאות שבתיאורי הנפטרים, ומצא בהם עדות מהימנה המאשרת כמה אירועים היסטוריים, שהתרחשו בקהלת ברודי. ידועה העובדה, שברודי נתברכה בלמדנים, חכמי־תורה ויודעי־בינה. והנה גילה החוקר בבית־העלמין מצבה עתיקה בנוסח מעין זה:

פ"נ הר' התורני חקור הבינות
שמעו הולך בכל המדינות
לא הניח תורה ומשנה ותלמו(ו)ד
ספרא וספרי ותוספתא ירושלמי,

שלא הניף כקמוח בכברה
ולקח הסולת הברה
והכין מאכל מזומן בכל ממתקים משמן,
בחדושי המחודדות ופרושיו הנכבדות
מופת הלמודים והתוכניים
והפילוסופים האלקים
אב המליצים וטבעיים מובהקים
הרב הגאון חריף ובקי
החכם המפורסם מהור"ר ישראל בעמ' נצח ישראל
בהרבני מ' משה סגל' זצ"ל.

מצבה זו זורעת אור על מושב החכמים והנבונים, שבקהלת ברודי. מאידך נמצאו מצבות, אשר נוסחו בשפת־רמזים, והחוקר שהיה בקי עד מאד בדברי ימי הקהלה, השכיל לפענח אותן. כך נתגלו שתי מצבות, אשר התיאורים שבהן נראו כבלתי־שיגרתיים בהחלט.

הנוסח של המצבה האחת הוא:

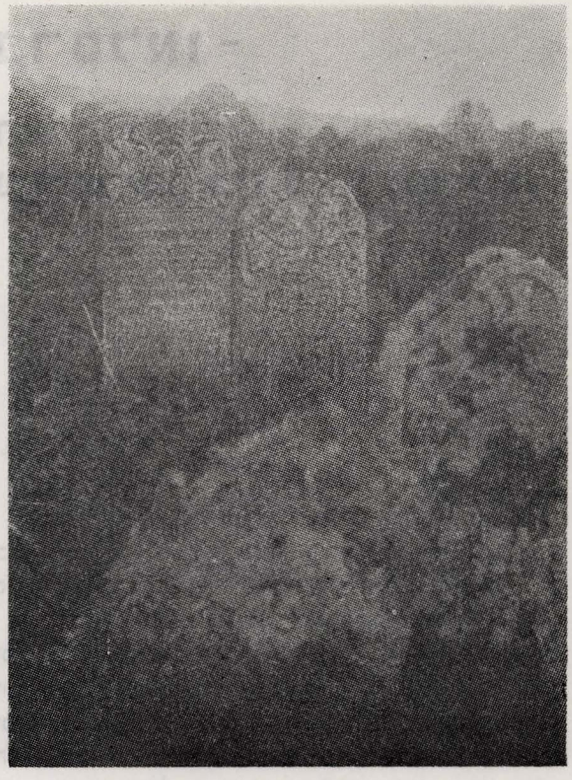
פ"נ
הרב רופא מומחה
היש' הרבני
מ' אברהם עוזיאל במ' יוסף
פרקליט ק"ק בראדי ז"ל
תנצב"ה.

והמצבה האחרת נוסחה בזו הלשון:

פ"נ
יהושע
כתב ספרו כאן
זיינו ללחום במלחמתה של תורה
הדיין המצויין החריף ובקי
מורה הוראה בישראל
מוהר"ר יהושע לאשטשובר.

הציונים הנדירים הללו: „פרקליט דק"ק ברודי", או הרמוז ביחס למי אשר „זיינו ללחום במלחמתה של תורה" — לא נתנו מנוח לחוקר תולדות יהודי ברודי.

המסקנה של החוקר הנודע היתה, כי אישים אלה: „הרופא המומחה" וכן המחבר יהושע שכתב ספרו על „ללחום במלחמתה של תורה" השתתפו שניהם בוויכוחים הפומביים, עם הבישוף האנטישמי קובילסקי וכן עם כת „הפראנקיסטים", לאחר שהם התנצרו והעלילו עלילות נתעבות על היהודים. והרי זוהי עובדה היסטורית ידועה, כי בברודי נתקיימה בשנת 1756 אסיפת־רבנים מיוחדת מטעם „ועד ארבע ארצות", במטרה להטיל חרם מוחלט על כת השבתאים והפראנקיסטים. כך גילה החוקר את

בשדה־הקברות הישן של קהלת ברודי
קורות הקהלה היו גנוזים בנוסחאות של המצבות העתיקות שנשתמרו בבית־העלמין ההיסטורי, אשר חוקרים טרחו לפענח את הכתוב בהן

עקבות ההיסטוריה היהודית בנוסחאות, שנחרטו על אבני־המצבות בבית־העלמין הישן.

לעת מהלכה של מלחמת־העולם השניה עברה ברודי כמה פעמים מיד ליד. בספטמבר 1939, בעקבות מסע־הכיבוש הנאצי בפולין, סופחה העיר לתחומי רוסיה הקומוניסטית והוכרזה כחלק של „אוקראינה הסובייטית". ביוני 1941 כבשו אותה צבאות גרמניה הנאצית, עם פתיחת ההסתערות על רוסיה. ביולי 1944, עם תבוסת הנאצים, סופחה שוב לתחומי אוקראינה.

במשך שלוש השנים הללו של שלטון־הכיבוש הנאצי, נשמדה הקהלה של ברודי, עד אחרוני היהודים שהתגוררו בה. כל מה שנשאר מן הקהלה בברודי — זה שריד אחרון מבית־הקברות היהודי.

ברסלאו -

היא וורוצלב
עיר־מריבה בין פולין ופרוסיה

עיר־ירידים ועיר־מבצר, השוכנת על נהר אודר בחבל־הגבולות שבין גרמניה ופולין, ובתוקף מצב רווי־סיכויים זה נמשכו אליה יהודים עוד מימים קדומים.

תמורות הגורל של העיר ברסלאו היו לאין ספור. וכן גם תהפוכות גורלם של היהודים, שטרחו לתקוע בה יתד. עם ראשית התפתחותה במאה ה־10 השתייכה לפולין וכשלוש מאות שנה משלו בה הדוכסים הפולניים. במאה ה־14 עברה לבוהמיה ובמאה ה־16 נכבשה ע"י מלך אוסטריה משלשלת האבסבורג. במאה ה־18 שוב עברה מיד ליד ונספחה על־ידי ממלכת פרוסיה והפכה בירת „חבל שלזיה", שהיווה אחרי־כן חלק מגרמניה הגדולה. במאה ה־20, כתוצאה מתבוסת גרמניה הנאצית במלחמת־העולם השניה, נקרע חבל שלזיה מתחום גרמניה, ברסלאו שינתה את שמה ל„וורוצלאב" והפכה למרכז תעשיתי־כלכלי של שלזיה הפולנית.

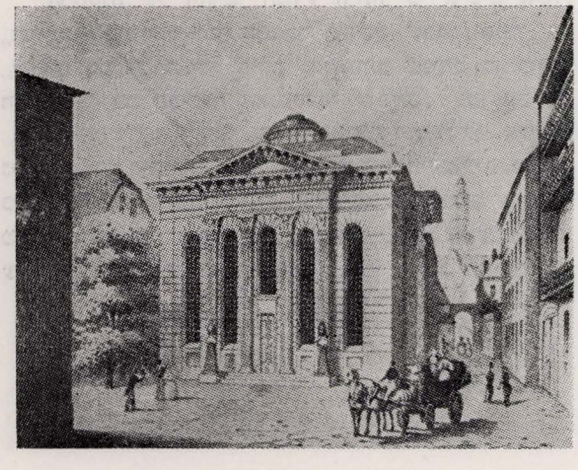
היהודים, אשר נתנו מאונם והונם לפיתוחה של העיר, נרדפו בכל התקופות והזמנים — תחת שלטונם של כל המשטרים המתחלפים. כתום מלחמת־העולם השניה לא נשארו בה יהודים, כי כמעט כולם הוגלו והושמדו על־ידי הצוררים הנאצים. אך עם סיפוח העיר לפולין העממית (הקומוניסטית), ועם תכניות־הפיתוח הכבירות שיוזמו בתוכה מטעם הממשל הפולני, הועברו לשם כמה אלפי יהודים מבין שארית־הפליטה הזעומה של יהדות פולין.

לרגע קט נצנצה שם תקווה כלשהי להקמת „מרכז יהודי" חדש, חי ושוקק. אך עד מהרה דעכה תקוה קלושה זו, בגבור גלי האנטישמיות האכזרית בפולין שלאחר־השואה, ועם הגירתם של אחרוני יהודי פולין.

גזירות, רדיפות, גירושים — וגידולה של הקהלה
עם בית־העלמין שלה

יהודים התישבו בברסלאו כנראה בסוף המאה ה־12. בראשית המאה ה־14 התרחבה הקהלה והורגש הצורך לבנות בית־כנסת נוסף ובהגדלת בית־הקברות. מועצת העיר הסדירה את פעולותיהם הכלכליות של היהודים ואת עניני השחיטה הכשרה וגבתה מן היהודים מסים גבוהים לכיסוי ההוצאות למען ביצור העיר ושמירתה.

אסונות מרובים פקדו את העיר, והיהודים שילמו תמיד את מחיר כל הצרות והאסונות. בשנת 1349 פרצה דליקה בברסלאו ובעקבותיה — ערך ההמון טבח ביהודים. רק 5 ראשי־משפחות מכל הקהלה נשארו בחיים; המלך ושלטון העיר ירשו את הנרצחים. כשוך הסערה נתנה מועצת העיר כתבי־חסות ליהודים אחדים, ותוך 10 שנים נתקבצו בה כ־130 משפחות. אך לעת דליקה נוספת — שוב התנפל ההמון על היהודים והרג את כולם, פרט לאחדים שהמירו את דתם. בשנת 1395 חזרו יהודים לברסלאו. בתי־הכנסת ובית־העלמין הוחזרו להם. במשך שנים מועטות גדלה הקהלה בכמות ובאיכות — אך בשנת 1420 שדד הקיסר זיגיסמונד את רכושם של היהודים העשירים והקהלה נתרוששה. בשנת 1453 בא כליון מוחלט על הקהלה. כל יהודי ברסלאו נאסרו ועונו, בשל עלילת חילול „לחם־הקודש" של הנוצרים. 41 יהודים הועלו על המוקד, הילדים נטבלו לנצרות, והשאר גורשו. שלטונות העיר החליטו

ציור בית־הכנסת העתיק והמהודר
במקורות היסטוריים נמצא ציור זה של בית־הכנסת המפואר בברסלאו, שהיתה לו היסטוריה ארוכה משלו.

שלא להתיר עוד ישיבת יהודים בתוכה, ואמנם במשך 200 שנה בקירוב, לא התגוררה בה אף נפש יהודית אחת.

מראשית המאה ה־16 היו יהודים נכנסים לעיר לביקור לשם השתתפות בירידים, שחשיבותם היתה רבה לסחר כל הארצות השכנות. בשנת 1635 התחילה מועצת־העיר לתת היתרי־כניסה ליהודים גם בימים שבין הירידים, ואז יצרו היהודים לעצמם, אירגון קהלתי של „באי הירידים".

מספר יהודים בברסלאו נתמנו לספקי־כסף בשביל יציקת המטבעות. בשנת 1744 הכיר השלטון הפרוסי בקהלת יהודי ברסלאו וברבה; כן ניתנה זכות ישיבה ל־12 משפחות, העוברת בירושה.

הצלחתם הכלכלית של היהודים וקשריהם ההדוקים עם החוגים הגבוהים שבחברה הגויית, דירבנו אותם להליכי התבוללות. לכן ניכרת היתה בברסלאו השפעת ההשכלה בראשיתה. אחרי מותו של הקיסר פרידריך הגדול, פעל מושל שלזיה, הרוזן הוים, ביחד עם קומץ משכילים יהודיים למען ביצוע „ריפורמה" בחיי היהודים.

בראשית המאה ה־19 החזיקו היהודים 22 „חדרים" בעיר וכולם נסגרו ע"י השלטונות (לפי הצו בשנת 1822) תחת השפעתם של „המשכילים". באותה תקופה גדלה הקהלה על־ידי זרימת יהודים מערי־השדה של שלזיה למטרופולין, וכן ע"י הגירת יהודים מאיזורי גאליציה ומפולין. ברסלאו תפסה אז מקום שלישי בין הקהלות בגרמניה. בשנת 1817 נמנו בה 4,409 יהודים, בשנת 1900 — 20,356; ובשנת 1925 — 23,452. רב היה חלקם של היהודים בבנקאות, וכן במסחר הצמר, התבואה והעור.

בשנת 1838 נבחר בברסלאו בתור „רב" הקהלה אברהם גייגר הצעיר, המבשר והלוחם של תנועת הריפורמה. אותה שעה שימש בתור רב־המדינה ר' שלמה זלמן טיקטין, מן החרדים, שיצא למלחמה נגדו. ברסלאו היתה למרכז רעיוני וספרותי של ההשכלה; עם זאת לא נכנעו החוגים האורטודוקסיים והם הקימו קהלה עצמאית משלהם ונלחמו לקיומה.

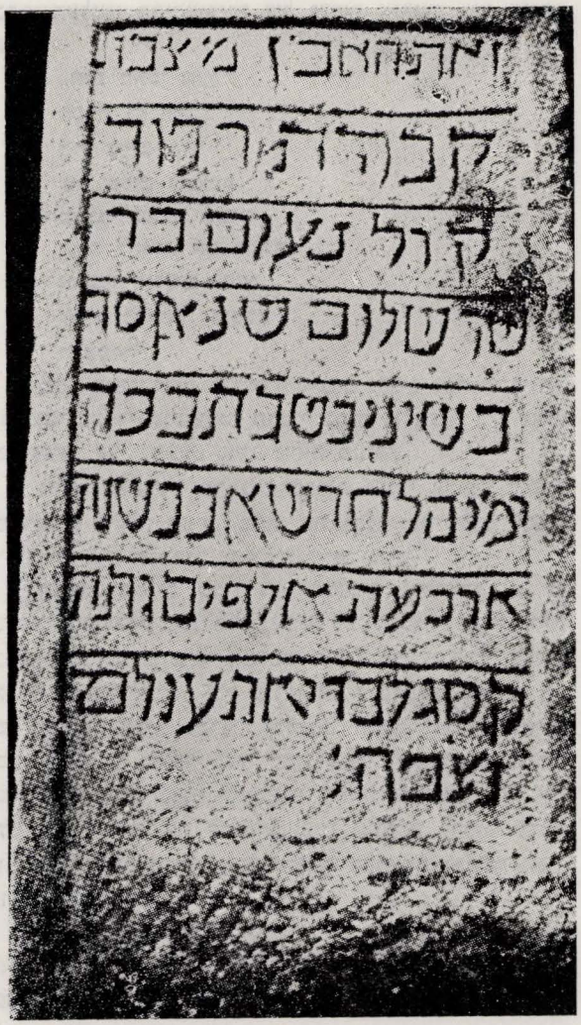
4 בתי־עלמין — והמצבה היהודית העתיקה ביותר באירופה

תהפוכות קורותיה של קהלת ברסלאו ניכרות גם מתוך גורלם של שורת בתי־העלמין שהיו מצויים בתחומיה.

עד לפני מלחמת־העולם הראשונה ידעה קהלת ברסלאו שהיא מפקחת על שלושת בתי־החיים שבעיר. רק בשנת 1917, בעצם מהלכם של קרבות־ההכרעה בחזית הגרמנית וכפועל־יוצא מהכנת חפירות חדשות לביצורים, נחשף שריד נדיר ומפתיע ביותר משל בית־עלמין עתיק מאוד, אשר נעלם ונשכח בזרם הדורות.

בית־עלמין ישן־נושן זה, נמצא פעם במקום, אשר כיום מהווה נקודה מכובדת של העיר, וזה — „שער אולאו" („אולאוער טויער").

בכרוניקה ההיסטורית של העיר אמנם נרשמה עובדה זו, שבשנת 1345 גזר יוהאן מלך בוהמיה לחסל כליל את בית־הקברות היהודי ואת אבני־המצבות לנצל לחיזוק

אחת המצבות העתיקות ביותר בקורות יהדות פולין

מצבה זו נתגלתה לעת חפירות בברסלאו, והיא שרדה מבית־קברות ישן־נושן שנמחק מן העולם — הכתובת על המצבה ברורה וגם התאריך ברור: כ"ה ימים לחודש אב שנת ארבעת אלפים תתקס"ג (1203 למספרם).

ביצורי־העיר. אבל שום שריד וזכר לא נמצא לבית־עלמין היסטורי זה, שהיה הראשון בקהלת ברסלאו, עד שבאורח אקראי נתגלו אבני־מצבה מאותה התקופה. עם ניהול עבודות־חפירה לשם העמקת קו־הביצורים של העיר, נתקלו העובדים בגוש־אבן, שהיו חרותים בו אותיות עבריות בסגנון עתיק. מומחים פיענחו מיד את החידה הזאת — כי זו אבן־מזכרת מראשית התיישבותם של יהודי ברסלאו. עירית ברסלאו החליטה להעביר את המצבה ההיסטורית לרשותה של הקהלה היהודית והמצבה מצאה את תיקונה, כששובצה בתוך קיר־הכניסה לבית־העלמין המרכזי.

המצבה היתה עוד משנת 1203 (ד' אלפים תתקס"ג) ועל־כן היא נחשבה כרבת־בשנים מכל אבני־המצבות

בבתי־העלמין ההיסטוריים של יבשת אירופה וזה הנוסח שלה:

„זאת האבן מצבת
קברת ר׳ דוד
קול נעים ב״ר
שר שלום שנאסף
בשיני בשבת בכ״ה
ימים לחודש אב בשנת
ארבעה אלפים ות״ת
קס״ג לבריאת העולם
תנצב״ה״.

מבין בתי־החיים שנשארו קיימים נחשב כמיוחס ביותר זה שברובע דיהערנפורט, החבוי בתוך גן־העיר בין עצים מסועפים, עד שכמעט אינו נראה מבחוץ.

מלבד זאת נשתמר בית־קברות יהודי ברחוב לוהע־שטראסע, בקצה העיר. מקום זה נסגר עוד לפני שנים רבות ומרבית המצבות נתפוררו מרוב שנים.

הצעיר בשנים מבין בתי־העלמין בברסלאו — זה שנמצא ברחוב קלאסן, ואשר נפתח לפי המסורת ההיסטורית בתנאים מיוחדים, בימי ממלכתו של קיסר פרידריך הגדול התפוצץ מגדל־הנשק של עיר־המבצר ברסלאו ומספר רב של תושבי העיר נהרגו, ובתוכם הרבה יהודים. והיות שבית־העלמין היהודי היה קטן וצפוף והקהלה התלוננה, שאין לה מקום נאות לקרבנות האסון הנורא שפקד את העיר, הואיל הקיסר להעניק זכות מיוחדת לרכוש נחלה עבור בית־העלמין החדש שבקלאסן־שטראסה, ובשנת 1761 נחנך בית־החיים.

אחת המצבות בבתי־העלמין של ברסלאו, שמשכו את תשומת־לב המבקרים, ניצבה על קברו של הקציץ היהודי בצבאות גרמניה, מאיר הילסבאך, שהצטיין בקרב ההיסטורי ליד גרוס־גערשען, אשר על אודות מעשי־גבורתו נרקמו אגדות ותיאור רוח־ההקרבה הפאטריוטית שלו מופיע גם בכרוניקות גרמניות של ברסלאו.

מצודתו של „ועד ארבע ארצות״ בפולין
היתה פרושה על ברסלאו, עיר הירידים

קהלת ברסלאו השתייכה לתחום־ההשפעה הרוחנית של יהדות אשכנז. אולם מתוך התיעוד ההיסטורי של „ועד ארבע ארצות״ בפולין מתברר, שמצודתו היתה פרושה גם מחוץ לגבולות פולין וראשי ה„ועד״ דאגו לצרכים הרוחניים של „נוסעי־הירידים״ מפולין לברסלאו.

רושם הקורות של העיר הגרמנית ברסלאו מודה במפורש, כי העיר היתה זקוקה עד מאד להשתתפותם של היהודים בירידים, מפני „שכל המסחר בפולין ורובו של המסחר בליטא וברוסיה היה מרוכז בידי היהודים״. מועצת־העיר ברסלאו התייחסה על־כן במידה מרובה של סבלנות למשתתפי־הירידים והעניקה להם זכויות־יתר, שלא היו מנת חלקם של היהודים, תושבי העיר. כך לדוגמה לא הירשתה מועצת העיר ליהודי ברסלאו להקים בתי־כנסת

כרצונם ולערוך תפילות בציבור בפומבי ולעין כל. אבל נוסעי־הירידים — שאני. ועל זאת מעיר ביחס לברסלאו הפוסק הידוע המהר״ם מלובלין (בספר שאלות־ותשובות פרק ד׳) לאמור: „מנהג קבוע הוא, שבכל יריד קובעים מקום לבית־הכנסת, להתפלל בכל יום ויום, וגם בכל יום שבת מתאספים שם החכמים, תופסי־ישיבות ומנהיגי ארצות ורבוי עם״.

הנוצרים הקנאים, כמרים וסתם שונאי־ישראל לא יכלו להשלים עם זה והם פנו בשנת 1677 בתלונה נמרצת אל מועצת העיר: „היהודים עורכים אצלנו את התפילות שלהם בפרהסיה ובחופש גמור, כמו שהיתה זו עיר־יהודית מלוכלכת משלהם״.

ואיך הגיבו על כך ראשי „ועד ארבע ארצות״? לא בשתדלנות ובהתרפסות, רק בעוז ובגאון: „אם יגבילו את היהודים המשתתפים בירידים בסידור עניני הדת, יעברו כל הסוחרים היהודים לירידים אחרים, בדאנציג ובטוירן, אשר במדינת פולין ואיש מהם לא יפסע על אדמת ברסלאו״.

לנוכח עמידתם הגאה של ראשי „ועד ארבע ארצות״ בפולין נכנעו שליטי העיר בברסלאו, והסכימו כי „פרנסי הירידי״ המופיעים מטעם „ועד ארבע ארצות״ יקבלו מעמד מיוחד בעונת הירידים: כי נציגים אלה יגבו מסים מאת היהודים הבאים ליריד; ושהם יפקחו את עיניהם נגד נוכלים ורמאים המתערבים בין באי היריד; ושהם יעמדו לצדם של „דייני־הירידי״ המיוחדים, אשר תפקידם לסדר את כל הבעיות והסכסוכים בהתאם לדיני ישראל; ושהם יהיו רשאים להטיל קנסות וחרמות בשם „ועד ארבע ארצות״ על כל המתאספים לירידים.

בפנקס „ועד ארבע ארצות״ מן התקופה ההיא ניתן למצוא תקנות מיוחדות על מינוי מפקחים מטעם הועד, שישגיחו על הכשרות במטבחים שהוכנו לבאי הירידים; וכן נקבעו התנאים שעל־פיהם החכיר „ועד ארבע ארצות״ את הזכות להעברת אתרוגים בשביל הקהלות היהודיות בפולין, דרך היריד בברסלאו...

קהלת השרידים למחרת השואה — שדעכה חיש־מהר

והנה נדמה היה, כי הד רחוק מן הימים ההם חוזר ומתעורר בקהלת ברסלאו למחרת השואה הנאצית, כאשר אלפי יהודים מבין הגולים שהוחזרו לפולין ממרחקי רוסיה הסובייטית הופנו מאת השלטונות הפולניים לעיר זו, הקרויה כעת: וורוצלב.

ממשלת פולין העממית היתה מעונינת ביזמת היהודים לזירוז קצב הפיתוח והתיעוש של מרכז זה. ועם בואם של המתיישבים היהודים החדשים הוענקה להם הזכות לארגן „קהלה דתית״ שתדאג לספק את צרכי הדת. ובהתאם לכך נפתח מחדש בית־העלמין שהיה עזוב ופרוץ.

במהרה צמח המרכז היהודי החדש בוורוצלב, אשר בשנת 1960 מנה קרוב לעשרת אלפים יהודים. אולם חיש־מהר גברה רוח השיטנה האנטישמית בפולין והקהלה החדשה החלה לדעוך בטרם שוקמה.

לטביה:

* ריגה

לטביה / קיצור תולדות היהודים

ראשית התישבות היהודים:

כהוכחה ראשונה על מציאותם של יהודים בלטביה משמש „ספר חשבונות" מסחרי משנת 1536 שנשתמר בארכיונים ובו רשם סוחר ריגאי כדברים האלה: „מאת היהודי יעקב קבלתי למכירה... וגם מכרתי לו..."

ההשתלטות הנאצית:

ביום 1 ביולי 1941 — ו' תמוז תש"א — נכנסו צבאות־ההסתערות של גרמניה הנאצית לריגה וכבשו את לטביה כולה. — בערים המרכזיות של לטביה — ריגה דווינסק וליבאו — הוקמו מיד גיטאות על־פי צו הגרמנים.

תאריכים בשואה:

ביום 27 ביולי 1941 — ג' אב תש"א — נרצחו בגיטו ליבאו 4.000 יהודים, בעזרת הפעולה של הארגון האנטישמי הלטבי בשם „פרקונקרוסט".

ביום 30 בנובמבר 1941 — י' כסלו תש"ב — שנרשם בתור „יום הדמים" („בלוטיגר זונטאג"), בוצע בגיטו ריגה „מבצע יריות" (בהתאם להגדרתו של הפילד־מארשל הגרמני קייטל), שבו נספו 4.000 מיהודי ריגה ומשלוח שלם של יהודים אזרחי גרמניה, שהועברו משטח ה„רייך" לגיטו ריגה.

סיכום קרבנות היהודים בשואה:

בשנת 1939 התגוררו בלטביה	— 96.000
בשנת 1945, עם סיום המלחמה נשארו בה לערך	— 1.000
(מלבד כמה אלפים שנמלטו לרוסיה או שנשלחו למחנות בגרמניה)	
הערכה על מספר קרבנות השואה	— 85.000
הסיכום באחוזים	— 90%

ריגה -

בירת לטביה
קהלה שהתאוששה לאחר השואה

קהלה יהודית קטנה, שגדלה בכמות ובאיכות דווקא בתקופה הסוערת של המהפכה הבולשביסטית ברוסיה. בשנת 1919, עם התפוררות האימפריה הרוסית הצאריסטית, נוסדה הרפובליקה העצמאית של לטביה (לטלנד), אשר ריגה היתה עיר־הבירה שלה.

בפרק־זמן קצר של 20 שנות קיומה של הריפובליקה הלטבית העצמאית — עד שברית־המועצות כבשה וסיפחה אותה בעל־כורחה בשנת 1940 — נרשמה תקופת השגשוג של הקהלה היהודית בריגה.

אחרי־כן בא הכיבוש הנאצי האכזרי, שהשמיד את רובם המכריע של יהודי ריגה. עם התבוסה הנאצית ושחרור העיר על־ידי „הצבא האדום", החל מסע־הדיכוי הקומוניסטי שמטרתו היתה לעקור כל שריד וזכר של חיים יהודיים בקהלה תוססת זו, אך למרבה ההפתעה שימשה דווקא ריגה כמרכז תוסס ומתסיס של ההתעוררות הלאומית היהודית הנועזת בתוך הצינוק הגדול של ברית־המועצות.

בית־העלמין היהודי שנפתח
לאחר 200 שנות קיומה של הקהלה

ריגה, השוכנת על גדות הנהר דווינה, עברה במשך 800 שנות קיומה מרשות לרשות. היא נוסדה על־ידי סוחרים ואנשי־ים מגרמניה, שהגיעו אליה מעיר־החוף ברמן, שליד הים הבאלטי.

התושבים היהודים הראשונים בריגה נזכרים בתעודות רשמיות משנת 1560. לאחר שנים ספורות, בשנת 1581, נכבשה העיר על־ידי מלך פולין זיגיסמונד־אוגוסט, ומיד החלו הרדיפות על „הסוחרים היהודים", המתחרים עם הנוצרים. בשנת 1621 גורשו היהודים מריגה. רק לאחר שנתפסה העיר על־ידי הצבא השבדי, הוענקה הרשות ל„סוחרים חשובים", בחסדי מלך שבדיה, להתארח זמנית בריגה, ולמענם הוקם „בית אכסניה" מיוחד, שנמצא מחוץ לגבולות העיר.

למעלה ממאתיים שנה ניהלו יהודי ריגה חיי־ציבור חשאיים ובלתי־ליגאליים. בשנת 1710 הועברה העיר תחת השלטון הרוסי, ובשנת 1725 השיגו היהודים, לאחר השתדלויות מרובות, את הזכות להקים בית־קברות משלהם. בשנת 1897 התגוררו בריגה למעלה מעשרים אלף יהודים.

השיא בגידולה של הקהלה נרשם בשנת 1930 — כאשר רישום־התושבים בריגה הוכיח כי מתגוררים בה 42 אלף יהודים. אם כי היהודים היוו רק 12 אחוזים מן האוכלוסיה, רישומם היה ניכר מאוד בכל תחומי החיים המדיניים וכלכליים.

חיי־ציבור תוססים ומגוונים — כלפי־חוץ וכלפי־פנים

חיי־הציבור היהודיים בבירת לטביה, היו מגוונים. המפלגות היהודיות השתתפו בבחירות אל ה„סיים" (בית־הנבחרים) הלאטבי. הנציגים היהודיים הכריעו לא אחת בבחירת המשטר הפוליטי במדינה.

רשת מסועפת של מוסדות־חינוך יהודיים מכל הסוגים התקיימה בריגה. שם גם הופיעו שני עתונים יומיים, בשפת אידיש. הישוב היהודי בריגה היה מורכב בעיקר משני זרמי הגירה, מן הארצות השכנות, גרמניה ורוסיה. היהודים יוצאי גרמניה נטו במידה ניכרת לתנועת ה„השכלה". אולם בגבור השפעתם של יהודים נמלטי רוסיה, נתחזק הגורם הרוחני־הדתי בקהלה, עד שריגה היתה למקום־תורה ולמרכז פעיל של היהדות הדתית.

בעקבות המהפכה הבולשביסטית ברוסיה, קבעו את מושבם במדינת לטביה כמה מאדירי־התורה שבדור, כדוגמת הגאון רבי מאיר־שמחה הכהן, והגאון רבי יוסף רוזין, שנודע בשמו: „הגאון מרוגאצ'וב". גאונים אלה ישבו על כס־הרבנות בקהלת דבינבסק (דינאבורג). אבל גם קהלת ריגה יכלה להתפאר אז בגאוני־התורה, שהתישבו בה: הגאון רבי מנחם־מנדל ז'ק, רב העיר; והגאון רבי יואל ברנצ'יק, מבעלי־המוסר שהרביץ תורה בקהלה זו.

בשנת 1928 הפכה ריגה למרכז חסידות בעל חשיבות מיוחדת, לאחר שנתיישב בה האדמו"ר מלובאוויץ', רבי יוסף יצחק שניאורסון. בהשתדלותו המוצלחת של ציר הפרלאמנט הלאטבי, ר' מרדכי דובין, מחסידי לובאוויץ',

ומראשי אגודת־ישראל, שוחרר הרבי מלובאוויץ׳ ממאסרו ברוסיה. במטרה לשמור על מגע הדוק (אם כי חשאי) עם חסידי חב״ד ברוסיה, קבע הרבי מלובאוויץ׳ את מושבו הזמני בריגה.

עד שנתחוללה הסערה הגדולה באירופה, עם פרוץ מלחמת־העולם השניה.

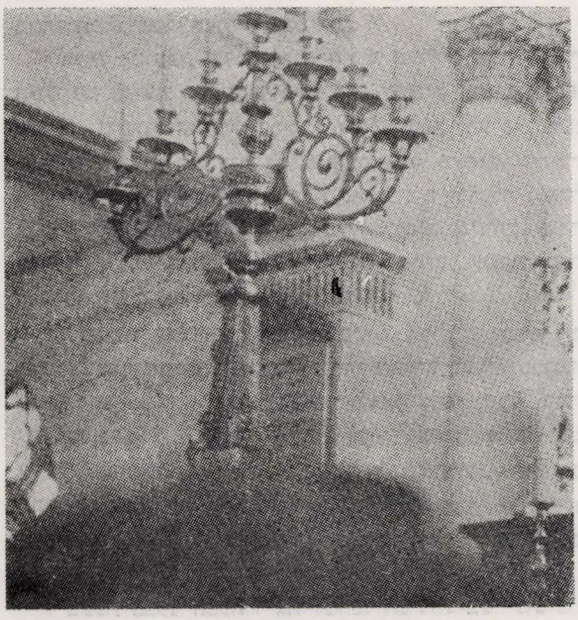
גיא ההריגה בריגה — וקברות־אחים בבית־העלמין הישן

בחודש יוני 1941, עם ראשית הסתערות־הבזק הנאצית נגד רוסיה הסובייטית, נפלה ריגה תחת עול־הכיבוש הנאצי והונהג בה גיטו ליהודים.

באותה תקופה, עוד בטרם הופעלו מחנות־ההשמדה ההמוניים על אדמת פולין הכבושה, ביצעו הנאצים את תכנית־החיסול נגד היהודים באיזורי הכיבוש הסובייטי בצורה של רצח המוני ישיר לעיני השמש, בלי כל מסווה והסוואה.

לתוך תחומי הגיטו הצר של ריגה צורף רשמית גם בית־העלמין הישן, שנמצא בקצה העיר. הנאצים התעללו בכל קדשי ישראל והרסו את כל מוסדות הקהלה. בתי־כנסת ובתי־מדרש המרובים בריגה נשרפו וחוללו. גם בית־הקברות הישן, חולל ונהרס. רק את „בית הטהרה״ השאירו הנאצים על תלו, במטרה להפוך אותו לבית־מוקד לשריפת יהודים חיים.

על אדמת בית־הקברות נערכו מעשי־רצח המוניים. רובם המכריע של יהודי ריגה, מאלה שנתפסו בכפות המרצחים הגרמניים, מצאו את מותם בתחום בית־הקברות

עיטורים בבית־הכנסת הגדול בקהלת ריגה

בית־הכנסת היה מעוטר מבפנים בקישוטי־קיר ובמנורות עתיקות מעשה־ידי אמנים

הישן וגוויותיהם הושלכו לבורות־אחים, שנחפרו בו במקום.

גורל אכזרי כזה נגזר על הרבה אלפים מבין יהודי גרמניה, שהוגלו לגיטו ריגה, לעת מהלכה של מלחמת־העולם השניה. בין יהודי גרמניה שגורשו לריגה נמצאו כמה אישים ידועי־שם, ובתוכם הרב ד״ר יוסף קרליבך, רבה המפורסם של קהלת אלטונא.

עבור כל אלה נועדה ריגה להיות גיא־הריגה.

ביקור אצל שרידי הקהלה ובבית־הקברות החדש של ריגה

תייר יהודי, שנזדמן לו לסייר באיזורים נרחבים של ברית־המועצות, מתאר את ביקורו אצל שרידי הקהלה היהודית בריגה:

„— — — ריגה, בירת לאטביה, היתה מפורסמת לפני המלחמה בקהילתה היהודית — אך יותר מ־25 אלף מיהודי ריגה נטבחו בידי הנאצים, שעה שרבים מבין האנטישמים הלאטבים עזרו להם.

„כיום חיים בריגה, לפי האומדן המקובל, כ־40 אלף יהודים. רובם ככולם הם ניצולי המחנות, שהתקבצו בעיר בתום המלחמה. תקוותם הגדולה, כי יונח להם לבנות מחדש חלק ממוסדות הדת והתרבות שנהרסו — העלתה חרס. כל המצוי בריגה היהודית של ימינו הוא — בית־כנסת אחד ויחיד ברחוב פטר.

„הגענו לריגה בערב יום הכיפורים. לפנות־ערב פנינו לבית־הכנסת ומצאנוהו גדוש ומלא עד אפס מקום. אלפים צבאו על פתחו לתפילת „כל נדרי״. רק עשרות אחדות מבין קהל המתפללים היו עטופים בטלית — בלוייה ודהה. שלושה, ארבעה ואפילו יותר מתפללים הצטופפו אצל כל מחזור או סידור, שדפיו קרועים וממורטים, כדי לעקוב אחר תפילת החזן. רבים־רבים ניצבו דוממים. זקנים אחדים נתכבדו בהוצאת ספרי התורה והחזן בלוויית מקהלה בת שישה גברים, פתח בתפילה. אך בית־הכנסת היה — כצאן בלא רועה. רבה הקשיש של ריגה נפטר ומאז אין רב ואין מנהל ליהודי העיר. ראיתי פה גם צעירים לא־מעטים, ואפילו ילדים. לאחר זמן החלו כמה מן הילדים לגשת ולנעוץ בנו את מבטם — להתפלל כבר לא ידעו, אך ביקשו להציץ במחזור אשר בידינו.

„למחרת ביום הכיפורים, בהגיע עת תפילת מנחה, נתמלא בית־הכנסת המון רב. אנשים סיימו את עבודתם ונחפזו לבוא הנה, והוא הדין בילדים אחדים, שסיימו את לימודיהם בבית־הספר. בעודי מאזין לתפילה, ניגש אלי ילד יפה־מראה, שתום־ילדות עודו נסוך על פניו ועל אצבעותיו עדיין נראו כתמי הדיו הכחולה בה כתב היום בבית־הספר. הוא לחש באוזני ביידיש עילגת: ‚אני איני יודע לקרוא עברית, אך אם תתן לי את המחזור אשר בידך, מבטיח אני לך שאלמד לקרוא ואתפלל בכל יום, בבוקר ובערב׳...

„נתתי לו את המחזור היחיד שהיה בידי, הוא נשק למחזור ונשק לי, ניצב עוד דקה לידי — ופנה־הלך לו...

„כך למדנו להכיר את הקהלה היהודית הגדולה של ריגה. וזה דבר מוזר לקבוע, שהמוסד היהודי היחיד, שעיני השלטון הרוסי המדכא אינן צרות בו — זהו בית־הקברות.

„ופרט זה נחרת בזכרוני מביקורי בריגה. בית־הקברות החדש נמצא במצב מסודר ומטופח. בכניסה אמנם נראים שרידי בנין הרוס — אלה הם עקבות־הזוועה של בית־הכנסת מטעם החברה־קדישא, בריגה, שנשרף וחולל בידי הנאצים".

„רומבולי" — שדה־הקברות של קדושי גיטו ריגה

השם „רומבולי" — המציין את מקום־הטבח ושדה־הקברות אשר לשם הובלו יהודי ריגה בדרכם האחרונה — נתפרסם לאחרונה בעולם כולו.

שם זה מסמל לא רק את מלוא הזוועות של שואת היהודים ואת קשיחות־לבו של „העולם הנאור" שאינו נותן להקים לכל־הפחות מצבה יהודית לזכר קדושי השואה — אלא ששם זה מסמל יחד עם זאת — ואולי יותר נכון לומר: למרות זאת! את רוח ההתקוממות הרוחנית־מוסרית המציינת את הנוער היהודי בברית המועצות.

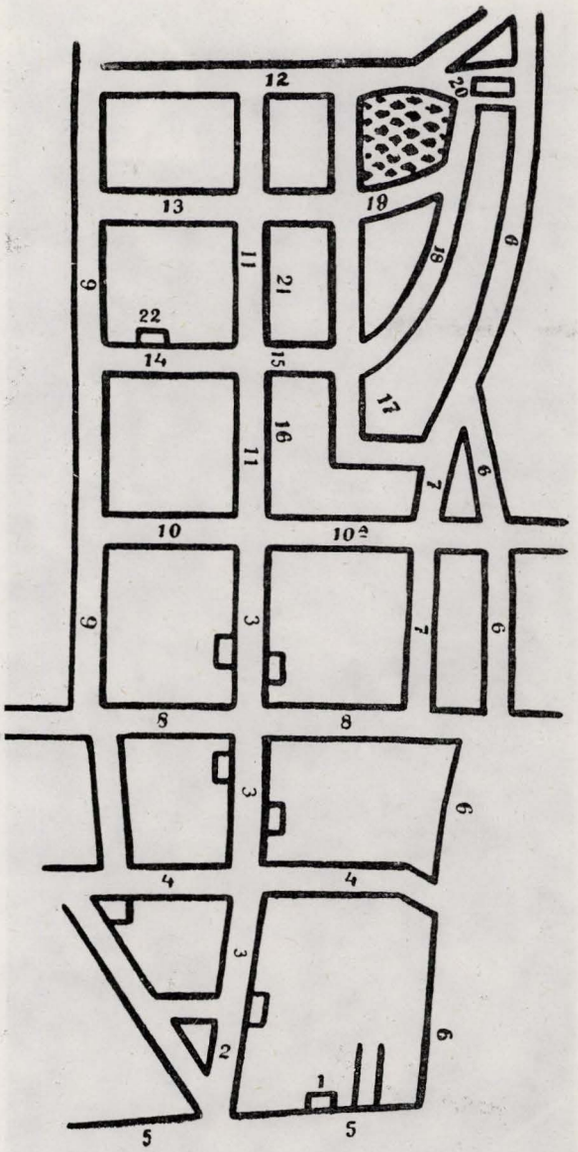
בראשונה סימל השם „רומבולי" את המערכה המוסרית־יהודית למען אותה זכות אנושית יסודית, לקרוא בשמם הנכון ובתוארם הלאומי את קרבנות הנאציזם שנרצחו על לא עוול בכפם.

כתבו של העתון האמריקאי „וואשינגטון־פוסט" במוסקבה, היה מן הראשונים שדיווח על כך לאחר קבלת רשיון מיוחד מאת השלטונות הגבוהים במוסקבה לסייר במדינת לטביה שסופחה כידוע בתור „רפובליקה סובייטית במסגרת „ברית המועצות".

בית־הכנסת של החברה קדישא בבית־העלמין של ריגה

בית־הקברות היהודי נמצא בפרבר העיר שנקרא שמרל־ריגה, ובשנות השואה נהרס וחולל

מפת הגיטו של ריגה בשנות הזוועה הנאצית

היקף הגיטו הוגדל בכוונה, מכיוון שלתוכו גורשו רבים מיהודי גרמניה, לאחר שהנאצים החליטו לחסל את הקהלות האחרונות בגרמניה

וזה קטע תמציתי למדי מתוך דו"ח עתונאי זה:

„... לפני מלחמת העולם היו 85 אלף יהודים בלאטביה. כתום המלחמה נותרו רק 147. לדברי מורה הדרך של „אינטוריסט" כעת מספרם כ־11 אלף. כ־30 אלף יהודים נהרגו ביער רומבולי; בקרבת ריגה בין 1941 ל־1944.

במקום יש מצבת אבן קטנה האומרת:

„כאן נהרגו ועונו עד מות
50 אלף אזרחים סובייטיים,
אסירים פוליטיים, שבויי מלחמה
וקרבנות אחרים של הפאשיזם".

הסימן היחיד שרוב הנטבחים היו יהודים, נמצא

אנדרטת־זכרון לחיילים יהודים שנלחמו ונפלו למען עצמאותה של לטביה

משמר של כבוד ניצב ליד האנדרטה, אשר עליה חרוטים בעברית ובלטבית הרבה שמות של חיילים יהודים שהוכרו בתור „גיבורי לטביה"

על מצבה אחרת במרחק מה מן הראשונה, עליה חרוטות המילים: „לזכר קרבנות הפאשיזם" — ברוסית בלאטבית ובאידיש.

יהודי ריגה הוצרכו להיאבק שנים, כדי לזכות באיזכור־מעט זה...."

עדות זו מרמזת בכל אופן בצורה ברורה למדי כי „יהודי ריגה הוצרכו להיאבק שנים" עד שהשלטונות הסכימו להרשות לצרף גם תרגום באידיש מאותו ציון סתמי שהינו מטעה מכל וכל „קרבנות הפאשיזם".

דו"ח יותר מפורט על כל פרשת המאבק להשיג זכות זו של מצבת־הזכרון לקרבנות הפאשיזם נמסר ע"י כתב ישראלי בשם נת זבולוני שביקר בריגה וחקר את פרטי הבעיה במקור:

„ביער רומבולי לא הרחק מריגה, בירת לטביה, בו נרצחו ע"י הגרמנים למעלה משלושים אלף יהודי ריגה, הוקמה באחרונה אנדרטה לזכרם.

לאחר כיבוש ריגה בידי הנאצים בנובמבר 1941, הובאו לפי פקודת היינריך הימלר ליער רומבולי, כשלושים אלף יהודים מגיטו ריגה: אנשים, נשים, זקנים וטף, כולם נרצחו ע"י הגרמנים, ובבור ענקי ביער זה מצאו את מנוחתם האחרונה.

מיום מר ונמהר זה עברו הרבה שנים, מבלי שהוקם ציון או מצבה במקום הקדוש. רק עשב פרא גדל על קבר־אחים הענקי של יהודי ריגה.

באחרונה הוקמה אנדרטה ענקית על קבר האחים, ועליה נחקקו לפי החלטת מועצת הסובייט המקומי בשלוש שפות: לאטבית, רוסית ואידיש, המילים:

„לא יהיה פאשיזם"....

לטקס גילוי האנדרטה נהרו אלפים רבים. ביניהם גם כאלו שהצליחו להימלט מבור איום זה. אשה אחת בשם פרידה מיכלזון, שנמלטה ברגע האחרון, כשמצאה מקלט אצל איכר לאטבי. כן באו אלה שבימים השחורים הרשיטו את ידם לעזרתם, ביניהם ראוי לציון הלאטבי ז'ן ליפקה, שהוציא מגיטו ריגה כ־40 יהודים והחביאם עד סוף המלחמה.

האמן היהודי ארטור ריטוב, שהנו עצמו אחד מניצולי גיטו ריגה, שהצליח להימלט, סיפר כי בקבר אחים זה מצאו את מותם למעלה מ־85 מבני משפחתו הקרובים ביותר, ותיאר את השחיטה הנוראה שנערכה ביער רומבולי.

כן הופיע מנדיל וולביץ, מפקד הארגון הלוחם בגיטו ריגה שגילה, כי גם בגיטו ריגה לחמו היהודים באויב הגרמני והפילו בהם חללים רבים. הוא הזכיר את מפקדי הארגון וחייליו שנפלו בקרב פנים אל פנים עם הגרמנים והם: גניה לאצובה, יעקובסון, ליברמן, אקון, פישר, האחים וולק ואחרים שנפלו בקרבות...

השחקנית היהודית דינה רויטקופ, הקריאה את שירו של המשורר היהודי המנוח שמואל הלקין:

„טיפע גריבער, רויטע ליים
איך האָב אַ מאל געהאט אַ היים"...

(בתרגום חפשי: „בורות עמוקים, חימר אדמדם — אני הייתי פעם בן־אדם").

מתוך הדו"חים שהצטברו ממקורות שונים התברר בעליל, שמצבת־זכרון זו הפכה בבת אחת לשמש לתלפיות בשביל חוגי הנוער היהודי שהחלו להתאושש ולהתארגן בתנאי מחתרת על מנת לחזור לחיק היהדות.

ואמנם העובדה המאלפת היתה שבתוך זרם העולים מברית־המועצות שסללו את דרכם למדינת ישראל, היו מיוצגים באחוז ניכר בני־נוער יהודי מריגה.

אחד העולים תיאר את תנועת ההתמרדות הזאת שהתמקדה מסביב לקבר־אחים של קדושי השואה (לפי „דבר־השבוע" בגליון פסח שנת תשל"א):

„אנחנו הצעירים העזנו לעשות דברים... על־יד שדה־התעופה של ריגה היה רומבולי, בית־הקברות היהודי. בימי מלחמת העולם השניה נהרגו שם יהודים רבים, אבל לא שמו שם שום מצבה, והממשלה לא נתנה שום עזרה לכך. כמה אנשים הצליחו לברוח מהטבח, והם סיפרו לנו איפה בדיוק המקום. תיכף התחילו יהודים לפעול, וארגנו כסף ומכוניות, ואנחנו — הנוער הכי פעיל — נסענו לשם כל יום ראשון. זה יער קטן מחוץ לעיר, שלא היה בו שום סימן וזכר. התחלנו לעבוד, והיה שם לאטבי אחד, שעזר לכמה יהודים לברוח אז, והוא עזר גם לנו. אחרי שגמרנו את העבודה בנינו שבעה קברים, ורצינו לעשות מצבה גדולה, אבל היו לנו כמה בעיות: רצינו שזה יהיה כמו ספר פתוח, שבתוך הדפים שלו יהיו כתובים השמות של כל היהודים שנהרגו שם, אבל לא הירשו לנו לעשות את זה. לכן כתבנו: 'קרבנות הפאשיזם', בלי להזכיר אף במלה אחת שהם היו יהודים. אבל מזל, שהכתובת היתה גם באידיש."

ופרט אופייני מתוך עדויות אלו שבני־הנוער היהודים בהיותם עוד בגיל צעיר למדי נמשכו מכבר לתנועת המרי היהודית, כך אכן העידה אחת העולות החדשות:

„כשהיינו ילדים היינו עושים כל־מיני שטויות. פעם הלכנו ברחוב ושרנו בקול רם: 'הבאנו שלום עליכם', וציפצפנו על כולם. לא פחדנו וצחקנו, אבל בבית נתנו לנו ההורים על הראש. היינו לוקחים חוט־תיל ועושים ממנו צורה של מגן־דוד ענק, ומעמידים אותו על מקלות גבוהים, כדי שכל מי שעובר יראה אותו. אבל תמיד, כשהיינו עוברים שם, ראינו שמישהו הפיל את זה. היינו נוסעים כל יום מוקדם, באוטובוס הראשון, כדי לסדר מחדש את המגן־דוד, כדי שכולם יראו, וכדי שהמבוגרים ידעו שזה ישנו. פחדנו ולא פחדנו. זה היה משהו סמלי, פעולות של ילדות... זה לא כל כך חשוב, אם המגן־דוד הזה עמד שם או לא. עובדה שהיינו מסדרים את המצבות עם המגן דוד...."

קבר־אחים בשדה־הקטל של גיטו ריגה — ביערות רומבולי

מן הכתובת על מצבת־הזכרון ברורה המגמה לסלף את ההיסטוריה — הן על־ידי הטבעת הסמל הסובייטי והן מתוך הציון המתחמק „קרבנות הפאשיזם", מבלי לציין את זהותם היהודית של הקרבנות

קבר־אחים שהפך למקום־מפגש של הנוער היהודי המתמרד ותובע זכות־עליה

על טיבו ואופיו של מקום מוקד יהודי זה שנוצר ונתגבש בריגה — בירת לטביה, סיפר בהרחבה איש־ציבור יהודי מארצות הברית שערך מסע מחקר נמרץ בברית המועצות (לפי הדו"ח של „מעריב"):

„'עם ישראל חי' — מילים אלה חזרו והידהדו באוזנינו, כפזמון חוזר, בכל משך מסענו ברוסיה. עדות לכך מצאנו אפילו בבתי העלמין.

בפרברי ריגה, בירת לאטביה, קיים מקום הקרוי רומבולי. שם, בקרחת יער, במרחק 17 ק"מ מן העיר, ריכזו חיילים גרמניים את יהודי ריגה, במבצע יעיל שנמשך יומיים, ובין ה־20 בנובמבר וה־8 בדצמבר 1941, טבחו 36 אלף נשים, גברים וילדים. במרחק כמה קילומטרים משם, היה בעבר מחנה ריכוז ששמו סאלאספילס, והממשלה הסובייטית השאירה אותו למעין אנדרטה לאומית ללאטביה.

אלפי מבקרים מגיעים מדי יום ביומו אל האנדרטה המרשימה הזאת, צועדים על כרי הדשא המטופחים, מתבוננים בפסלים הרבים, שהוצבו במקום, וכך חולקים הם כבוד לקורבנות.

בסאלאספילס אין זכר לקורבנות היהודים — ועד 1963 לא היה ברומבולי דבר, שיציין את המקום שבו נטבחו רבבות היהודים או אף שיציין את עצם הטבח.

עד עצם היום הזה, אין המלה יהודי נזכרת ברומבולי, אך בלי לקבל את רשות השלטונות, הקימו יהודים במקום מצבת עץ, של יהודי המנתק את כבליו, אך הממשלה ציוותה לסלק את המצבה מן המקום.

ברומבולי אין המלה ‚יהודי' נזכרת, אך קברות ההמונים היהודים ברומבולי נהפכו לסמל להחלטתם הנחושה של היהודים לחיות.

ביקרנו שם בבוקר יום ג'. זרים של פרחים רעננים קישטו את הקברות כולם. המדרכות היו נקיות למשעי. הדשא היה מכוסח. באותו יום, בשעות אחר הצהריים, שיחק לנו מזלנו: פגשנו כמה צעירים יהודיים בעיר והם סיפרו לנו, כי צעירי הקהילה היהודית מתכנסים מדי יום א' בבוקר, יחדיו הם צועדים לרומבולי, נושאים על כתפיהם אתים, מעדרים ומגריפות, וכשלוש עד ארבע שעות, מיפים הם את אתר הקבורה והזכרון.

מאמצם המשותף ברומבולי גיבש אותם לחבורה מלוכדת. הם לומדים יחדיו עברית והיסטוריה יהודית ומלמדים איש את רעהו שירים וריקודים עבריים: כך נעשה קברם ההמוני של היהודים, שנרצחו לפני 30 שנה בקירוב, למקום מפגש לדור חדש של יהודים, שנשבעו להנציח את המסורת היהודית...."

כך נהפכו בורות הקטל של „רומבולי" לסמל חי של נצחיות עם ישראל ולמרכז תוסס, המלהיב את הנוער היהודי שנותק מאונס מתוך חיי היהדות לשוב ולהידבק במורשת היהדות.

„רומבולי" — לא נותנת מנוחה ולא נותנת לשכוח את השואה.

והנה דו"ח קצר ואופייני שהופיע בעתונות העולמית עם ציון 30 שנה למעשה־הרצח ההמוני בגיטו ריגה (לפי סוכנות עתי"ם־סט"א מיום כ"ב כסלו תשל"ב 10 בדצמבר 1971):

„יהודי ריגה קיימו השבוע עצרת זכרון במלאות 30 שנה לטבח יהודי לטביה על ידי הנאצים ברומבולי שליד ריגה — מוסרים מקורות יהודים בברית־המועצות. ברומבולי נרצחו ב־8 בדצמבר 1941 — 38,000 יהודים.

המשתתפים בעצרת הזכרון יצאו לקבר הקדושים במקום הטבח. בקשה שהוגשה לשלטונות להקמת מצבה ועליה כתובת באידיש או בעברית טרם נענתה...."

ליטא:

* ווילנא
* קובנה

ליטא / קיצור תולדות היהודים

ראשית התישבות היהודים:

לפי מקורות היסטוריים התבסס שם ישוב יהודי מאורגן עוד במאה ה־13 למספרם, ועל־פי דוגמתה של פולין השכנה הוענקו ליהודים זכויות מסוימות לשלטון עצמי. עם הצטרפות ליטא לפולין („איחוד לובלין") בשנת 1569 הוקם במשותף „ועד ארבע ארצות" אשר יהדות ליטא היתה פעילה בו.

ההשתלטות הנאצית:

ביום 22 יוני 1941 — כ"ז סיון תש"א — עם פלישת־הבזק הגרמנית לרוסיה הסובייטית, שנערכה בשלוש חזיתות בבת־אחת, נכבשה ליטא במכה אחת.

תאריכים בשואה:

בלילה של 25 ביוני 1941 — ל' סיון תש"א — מיד בעקבות הפלישה הגרמנית, נערך טבח המוני על יהודי קובנה, שהסתכם ב־1600 קרבנות.

ביום 17 ביולי 1941 — כ"ד אב תש"א — פלוגה נאצית מיוחדת (זונדר־קומאנדו) הוציאה 700 מיהודי ווילנא, שנכלאו בתור „בני ערובה" בבית־הסוהר בלוקישקי והם נרצחו בשדה־הקטל פונאר, במרחק־מה מווילנא.

ביום 28 באוקטובר 1941 — ז' חשון תש"ב — נרצחו עשרת אלפים יהודים, כמחצית מתושבי גיטו קובנה, בשדה־הקטל שנקרא „הפורט התשיעי".

בימים 11—12 בדצמבר 1941 — כ"א/כ"ב כסלו תש"ב — 25—30 אלף יהודים נרצחו בגיטו ווילנא — ועם חיסול־בזק זה נסתמנה למעשה תחילתו של מסע־ההשמד הנאצי הטוטאלי נגד יהדות אירופה.

סיכום קרבנות היהודים בשואה:

בשנת 1939 נמצאו בליטא בהסתמך על סטאטיסטיקה רשמית	— 150·000
בשנת 1945 עם, סיום המלחמה נאספו בליטא	— 3·000
הערכה של מספר קרבנות השואה	— 135·000
הסיכום באחוזים	— 90%

ווילנא –

עיר ואם בישראל והיא: „ירושלים דליטא"

עיר ואם בישראל, אחת הקהלות הראשונות במעלה במזרח־אירופה. על סף השואה עלה מספר התושבים היהודים שלה לשיא: כמאה אלף נפש, שהיוו 40 אחוז מן האוכלוסיה. בתקופה האחרונה שלפני־השקיעה זרחה שמשה של ווילנא כמרכז רוחני ליהדות פולין הגדולה. על מוסדותיה המרכזיים נמנה „ועד הישיבות", אשר בראשותם של הגאון הישיש בעל ה„חפץ חיים" ושל הגאון רבי חיים עוזר גרודזנסקי, ריכז ואירגן והדריך את כל הישיבות ומוסדות־התורה בפולין רבתי.

עם פתיחת מלחמת־הבזק הנאצית על אדמת פולין בשנת 1939, נשארה ווילנא מחוץ לתחומי שלטון־הכיבוש הנאצי. בתוקף ההסכם החשאי שבין היטלר וסטאלין נספחה ווילנא מתחילה למדינת ליטא, אשר נשארה בחסות הרוסים. ואז היא היתה למקום־מקלט זמני לפליטים יהודים רבים, שברחו מאיזורי פולין הכבושה, מחמת המציק הנאצי.

עם הפלישה הגרמנית למרחבי רוסיה הסובייטית בשנת 1941, נפלה ווילנא לידי הגייסות הנאצים ומיד הופעלה בה התכנית להשמדת־בזק של היהודים. הוקם „גיטו" בחלק מן הרובע היהודי, הונהגו כל הגזירות והרדיפות הנוראות ביותר ורבים מבין היהודים נלקחו ישר למחנה־ההרג, אשר נפתח בפרבר „פונאר" ליד ווילנא.

בשנות השואה נהרס וחולל בית־העלמין ההיסטורי, ותחת זאת נתווסף שדה־הקברות החדש האיום פונאר, אשר בו נרצחו ואף נקברו חיים רבבות מיהודי ווילנא והסביבה.

ווילנא היהודית לעת פריחתה —
בית־העלמין נסגר בגלל המסים הכבדים

על המצאו של ישוב יהודי בעיר ווילנא, השוכנת על הנהר ווילייקה, נרמז עוד במאה ה־14, בימי שלטונו של הנסיך הגדול מליטא, גדימין (חי בשנים 41—1316); כאשר הקים את מבצר ווילנא היתה שם (לפי הרשימות ההיסטוריות) „קהלה יהודית בחלק החמישי של שטח העיר". באגרת אחת שנשלחה אל המלך קאז׳ימיר למוסקבה הובעה התלונה, כי הסוחרים העוברים ממוסקבה דרך

ווילנא „נדרשים לשלם מס גדול המוטל עליהם על־ידי המוכסן היהודי, מיכאל דאנילוב" (לפי הפרסום הרוסי „רגיסטי אי נאדפיסי", פטרבורג, 1899).

בערך בשנת ש״ל (1560) הוקם בית־הכנסת הגדול של ווילנא. בעת ההיא כיהנו בה רבנים מפורסמים. בספר שאלות ותשובות של רבי שלמה לוריא (המהרש״ל) נזכר פסק־דין מיום ז׳ שבט שי״ז, החתום על־ידי דייני ווילנא: מנחם אליקים טריוויש, משולם ב״ר יחיאל ומשולם ב״ר יהודה.

בשנת הגזירות ת״ח פסח הצורר בוגדאן חמילניצקי על ליטא, אבל לאחר־מכן בשנת ת״ט (1650) צבאו הקוזאקים על ווילנא, הרבה יהודים נמלטו על נפשם ואלה שלא הספיקו לצאת נפלו שדוד בידי הקוזאקים.

בשנת תס״ז (1707) נלכדה העיר בידי מלך שבדיה, קרל ה־12, אשר שם מסים כבדים על כל תושבי העיר. היהודים לוו כסף, כדי לכסות את המס הגדול ובהגיע זמן הפרעון לא יכלו הנושים לגבות מהם וסגרו את בית־הכנסת הגדול וגם בית־העלמין היה סגור. בשנים שלאחר מכן „לא הספיקו כל נדבות וגביות ונתינות שבעולם, עד שהוכרחו למשכן את המנורה של בית־הכנסת, מקדש־מעט שלנו, והיתה ממושכנת כמה שנים עד שפדאוה האלופים הגבאים דחברה קדישא נר־תמיד בשנת תק״ו (1746)" (לפי הרשום בפנקס החברה קדישא).

בשנת תקנ״ד (1794) נכבשה העיר על־ידי הצבא הרוסי ויהודי ווילנא נתנו שבח והודיה לה׳, כי לא נפקד בהם איש במאורע זה. תחת שלטון הרוסים גדלה והתרחבה הקהלה, ולאחר כמאה שנה (בשנת 1892) עלה מספר יהודי ווילנא לשמונים אלף, שהיוו כמחצית התושבים. העניות בקרב יהודי ווילנא היתה גדולה. אך למרות תנאי המחסור, שגשגו בה החיים הרוחניים והציבוריים מכל הזרמים. התנועה החלוצית היתה פעילה, וכל זרמי תנועות הפועלים היהודיות התארגנו בתוכה ומפלגת „הבונד" (ארגון סוציא־ליסטי יהודי אנטי־דתי ואנטי־ציוני) אף נוסדה שם.

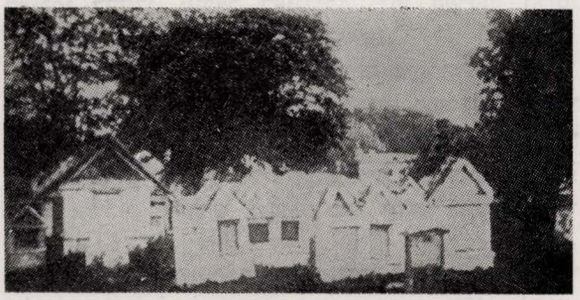
בשנת תרע״ח (1918) עם התפוררות ממלכת הצאר הרוסי, היתה העיר ווילנא חלק ממדינת ליטא העצמאית,

אך בשנת 1920 היא נכבשה ע"י הגנרל הפולני ז'ליגובסקי וצורפה למדינת פולין, שקמה מחדש. בתקופה מכרעת זו בין שתי מלחמות־העולם (1918—1939) נחשבה ווילנא כאחד המרכזים התוססים של יהדות פולין, והתקיימו בה מוסדות־תרבות מכל הזרמים והגוונים — ובתוכם המכון המדעי היהודי „יוו"א" (יידישער וויסנשאפטליכער אינס־טיטוט), אשר לאחר השואה הועבר לניו־יורק.

בית העלמין הישן של ווילנא וקורותיו

מתי נוסד בית־העלמין הישן בווילנא?

זוהי השאלה היכולה לזרוע אור על ראשית התישבות היהודים. לפי המסורת, נוסד בית־העלמין בשנת רמ"ז (1487). החוקר שטיינשניידר מביא בספרו „עיר ווילנא" (נדפס בשנת 1900) אסמכתא להערכה זו מפנקס החברה קדישא בווילנא.

הוד קדומים על בית־העלמין הישן של ווילנא
במצבות הצנועות ובסגנון הפשטני נשקף גם אופיה המיוחד של קהלת ווילנא

לפני שנים מספר נתגלה אמנם פנקס גדול של החברה קדישא אצל הרב אובצ'ינסקי במיטבא (לטביה), שמסרו לקהלת ווילנא. את הפנקס החלו לכתוב בשנת תק"ז (1747), אחרי שנשרף הפנקס הישן הקודם. לפנקס זה היו מצורפות „תקנות החברה קדישא" משנת ת"ל (1670), אבל לא נמצא בתוכו שום רמז למועד יסודו של בית־העלמין הישן.

אם נקבל את ההנחה, שבית החיים נוסד בשנת רמ"ז, הרי צריך היה להיסגר ולהתבטל כבר כעבור שמונה שנים, בשנת רנ"ו (1495), בשעה שנסיך ליטא, אלכסנדר היגללוני, גירש את כל היהודים מליטא וחילק או מכר את כל נכסיהם דלא ניידי שהשאירו, ובתוכם גם את הקרקעות של בתי־העלמין. יהודים בודדים הצליחו אמנם להתיישב בעיר, תחת חסות האצילים, אבל לא יכלו להתארגן לקהלה, מכיוון שחסרו להם הזכויות להחזיק במוסדות העיקריים של קהלה: בית־כנסת, בית־עלמין, מקוה, וגם מקולין.

הידיעה הרשמית הראשונה על דבר יסוד בית־העלמין נשתמרה מסוף המאה ה־16. בשנת 1593 נתן המלך הפולני, זיגמונט השלישי, כתב־זכויות ליהודי ווילנא לבניית בית־כנסת, יסוד בית־עלמין ופתיחת בית־מרחץ. את הידיעה

הזאת אנחנו מעתיקים מתוך כתב־זכויות שנתאשר אחרי־כן על־ידי המלך וולדיסלב הרביעי, שבו נאמר:

— — — „ובמסירה לצמיתות של גן, שהוא בית־עלמין לקבורת מתים, בלי שום מסים, כמו שהחזיקו כבר ומחזיקים עד עתה"...

פסקה זו שבכתב הזכויות מוכיחה, כי היהודים רכשו את שטח הקרקע לבית־עלמין בכסף מלא, כי בביטוי „לצמיתות", היו משתמשים רק על קנין בכסף. המלך, בחסדו הגדול, העניק הזכות ליהודים לייסד את בית־העלמין ואישר את הקנין. וחשוב היה במיוחד — הפטור ממסים. כל המלכים הפולניים היו מאשרים את כתבי־הזכויות ליהודי ווילנא על בתי העלמין שלהם, וכך זה אירע גם בווילנא.

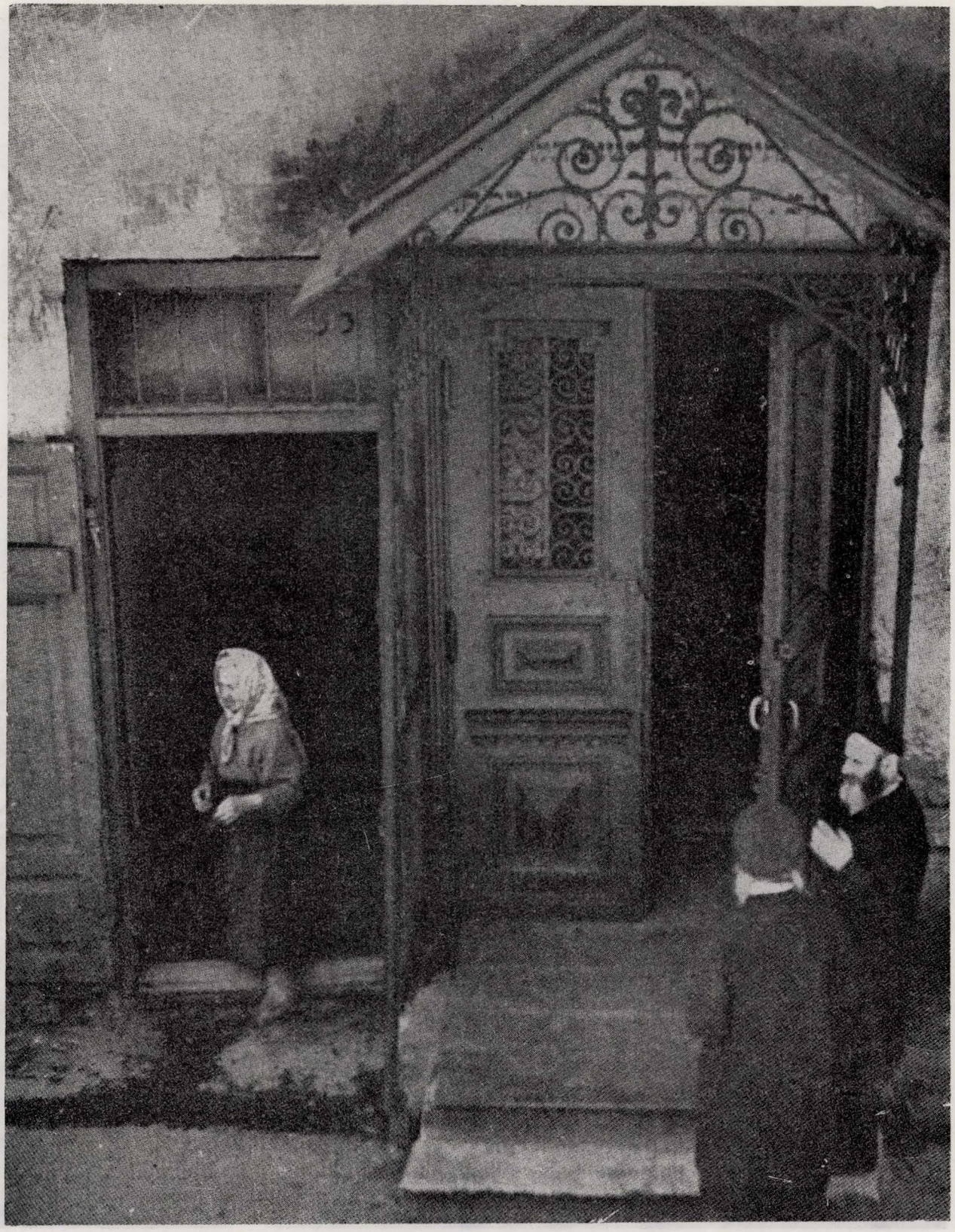
בפנקס החברה קדישא בווילנא רשומים הרבה פרטים מאלפים על הסידורים הפנימיים של ה„חברה"; על אודות המאמצים הבלתי־פוסקים לשמור על זכויות בית־העלמין, שניתנו מידי הדוכסים; וכן על הצורך להגדיל את שטח בית־העלמין עם הרחבתה ופיתוחה של הקהלה.

בשנת תקמ"ג נרשם, כי „הדוכס וההגמון מכר לגבאי החברה־קדישא דרך רחבה וגם חצרות". רכישה זו עלתה בכסף תועפות והחברה־קדישא ביקשה, שגם „הצדקה הגדולה" של הקהלה תשתתף בהוצאות, והיות שזה הלך בקושי — כפי שמעיד רושם הפנקס: „וצריך מעות פן חס־ושלום יתרגש ההגמון, ניתן פסק בית־הדין של רבני ווילנא ללוות את הכסף ולשעבד שני חלקי דמי־קבורה עד שיסולק החוב".

בשנת תקנ"ב פחדו מפני הגזירה לסגירת בית־העלמין והחברה קדישא הוציאה „עשרה אדומים", להרחיק את הסכנה. בינתיים גדלה ונתפשטה העיר והיהודים לא יכלו להשיג כל רשיון לרכוש שטחים נוספים, בסמוך לבית־העלמין. הגבאים של החברה קדישא פנו אל הגוברנאטור והביעו נכונות לשלם מס־קרקע, אך ללא הועיל. לכן נאלצו להשתמש באמצעי ישן: היו שופכים חול על חלקי בית־העלמין, על אותם המקומות אשר הקברים נטשטשו בהם מרוב שנים והמצבות נתפוררו מכבר, ושם היו קוברים את המתים.

בשנת תק"ץ (1830) יצא צו מאת הגוברנאטור, לסגור כליל את בית־העלמין הישן ולפתוח את בית־העלמין החדש בפרבר אנטוקול, המרוחק מן העיר. הקהלה ראתה בזאת גזירה קשה. השטח המיועד היה הררי ובלי מים, צריך היה ליישר את הגבנונים, לחפור באר ולגדור גדר ולהקים בית בשביל שומר בית־הקברות. כך נוצר מצב חמור, שהיהודים לא יכלו לקבור את מתיהם, כי אל בית־העלמין הישן נאסרה הכניסה ולבית־העלמין החדש אי־אפשר היה לעבור. רק הודות להשתדלות מוצלחת של החברה־קדישא, הסכים ראש־המשטרה בווילנא לפנות אל הגוברנאטור והציע לו לתת ליהודים את הזכות לרכוש שטח קטן לבית־עלמין, אשר המנזר הפרובוסלאבי בווילנא היה מוכן למוכרו מתוך אדמותיו.

לאחר שנסגר בית־העלמין הישן, החליטו צבאות הצאר

ווילנא: השער של „שול־הויף" — מרכז בתי־כנסת ובתי־מדרש

ווילנא: בית־עקד־הספרים — מגדולי הבנינים ברחוב היהודים

הרוסי להתבצר בשטח בית־העלמין והקימו בחלקו עמדות־מגן לצרכי מלחמה.

בשנת תקצ״א פרצה מגיפת החולירע בעיר ועל־פי צו השלטונות נקברו המתים היהודים שמתו במגיפה בבית־קברות מיוחד, שנחכר רחוק מן העיר, על־יד הפרבר ליפובקה.

החל משנת תקצ״ב ואילך נפתח ופותח בית־העלמין החדש באנטוקול, ובמשך הזמן נתעוררו גם שם אותן הבעיות: להילחם עם השלטונות על זכות־המעבר, לדאוג להרחבת השטח ולהגן על קדושת בית־החיים מפני השכנים הרעים.

אוהל הגאון רבי אליהו מווילנא
וקברו של ה„גר צדק״ גראף פוטוצקי

בית־העלמין הישן של ווילנא נחשב כאחד העתיקים, כדוגמת קראקא ולובלין. בתחומי ליטא היה יחידי במינו.

האוהל על קברו של הגאון רבי אליהו מווילנא הוקם מחדש, לאחר שצורפו יחד כמה מצבות ישנות, שעמדו קודם בנפרד. בצד ימין של האוהל — נמצא קברו של אבי הגאון, ועל מצבתו היה חרות:

„פה נטמן איש תם וישר
ר׳ שלמה זלמן במוה״ר ישכר־בר
ויצאה נשמתו ביום כ״ה כסלו תקי״ב״.

על ידו נכרה קברו של ראש־הקהל בווילנא, שהיה פרנס במדינת ליטא, ר׳ אליהו ב״ר משה מיילס, אשר המצבה העידה עליו:

„פה נטמן בארץ
איש אשר עמד בפרץ
לפני שרים ורוזני־ארץ
והציל את בני ישראל מכליון וחרון...״

אף־על־פי שהגאון מווילנא בעצמו התנגד למנהג היהודי המקובל להשתטח ולהתפלל על קברי צדיקים, הירבו יהודים לבקר על אוהלו ולרשום את בקשותיהם על מצבת־האבן של הגאון.

כזה היה נוסח המצבה:

„אהה,
רבינו הגדול, על מי אותנו נשית ועזבת,
רבינו אליהו עלה השמים,
קרעו לבבם לשנים עשר קרעים,
בחג האסיף שמחת לבבי,
נאסף אבי אבי,
מי יטע בכרמי זרעים,
איו נא לה אמרה ארץ,
כי אבדה כלי חמדתה,
הוי על ימיה הרעים,
ליל ויום תושיה תשועי,
מי יורה דעה, מי יבין שמועה,
מי יגלה הלכות לרגעים,
יום יום, שומעי שמעך אותך ידרושו,
לשמוע תורת אמת בפיך,
כי נעים התורה תתן קולה,
אני חכמה שכנתי אליהו,
עקבותיך בתבל נודעים,
ועתה נאלמתי, יד לפה שמתי,
עד יעלו לציון מושיעים,
גם פרישות חסידות וענוה, מה לכם מחשים,
אלופיכם אין, ואנשי חיל נגדעים,
אללי לי תזעק היראה והחכמה,
מי מבלעדיך ישמיענו לכל הבאים,
ומעשה בראשית ומעשה מרכבה, לך נתגלו,
כבימי התנאים והאמוראים,
נשארנו בלי כל, לבשנו אבל מעטה,
כי הורדנו מטה משה, כמעט נגווענו,
ה״ה הרב הגאון החסיד המפורסם,
גדול מרבן שמו, אזן חקר ותקן,
מקרא משנה, בבלי וירושלמי,
תוספתא ומכילתא, ספרא וספרי זהר והיכלות,
רע״מ וס׳ יצירה וספד״צ,
לא הניח דבר קטן ודבר גדול,
עד כי הגדיל לעשות, כיום נתינתן מסיני,
והחזיר מצות הרבה אשר נשכחו, וחזר ויסדן.
בכחרותו מאס בתענוגות בני אדם,
וקדש גופו ונשמתו ליוצרו, עד יום מותו,
הוא מורנו ורבינו,
אור העולם, מקור החכמה והמדע,
ראש גולת אריאל,
צפירת תפארת ישראל,
רבינו הגדול מ״ו אליהו
בהרב מ״ז שלמה זלמן זצ״ל,
עלה השמימה ביום ב׳,
י״ט תשרי שנת „תאמי צביה״ לפ״ק״.

בווילנא התהלכו הרבה אגדות על אודות קדושת קברו של הגאון.

לפי מסורת אחת אירע מאורע מופלא בדבר ציון הגר״א בליל פסח תקצ״א, כאשר השלטונות פירסמו פקודה זדונית להרוס את בית העלמין בווילנא, ולפנות את קברי הקדושים אשר בבית העלמין, ובכללם את ציון הגאון מווילנא.

כל ההשתדלויות לביטול הגזירה לא הועילו, בליל הפסח נשלחו שלושה חיילים לבצע את הפקודה. בהתקרבם לציון הגר״א לבצע זממם נבהלו, בראותם לפניהם יהודי עטוף לבנים עובר בין הקברים. אחד מהם מת על המקום משבץ הלב, חברו — נשתתקה לשונו, ואילו השלישי ניצל ונמלט אל מפקדו לספר לו את הנוראות אשר ראו עיניו. השלטונות הנכריים חרדו מאימת הדין, ולמחרתו ויתרו על תוכניתם הזדונית (לפי בצלאל לנדוי, בספרו „הגאון החסיד מוילנא״).

לא הרחק מאוהלו של הגאון מווילנא, צמח העץ בעל זרועות־המשנה, שהצביעו עליו כעל קברו של גר־צדק

גראף פוטוצקי. אל קברו של ה„גר־צדק" נהרו תמיד יהודים מרובים ונראו לא פעם מבקרים נוצריים. את קורות חייו של הגר־צדק מווילנא נמסור בקצרה כפי שנדפס גם בתרגום הפולני של הסופר הנוצרי קרשבסקי (בשנת 1840).

לפי סיפור זה נמשך אחד מבני משפחת־האצילים פוטוצקי למקורות היהדות ויצא ביחד עם חברו הנוצרי זארמבה לחפש את האמת על האמונה הישראלית. כתוצאה מחיפושיו התגייר והתיישב בחשאי בעיירה איליה, כשהוא לומד ועוסק בתורה ובמצוות וחי כאחד היהודים. לבסוף הלשינו עליו אצל ראשי הכנסיה הקאתולית בפולין, שלא יכלו להשלים עם „בגידה" כזאת. גראף פוטוצקי נאסר ונידון לתליה בעבור החטא של העברה לדת ישראל והוא קיבל עליו את הדין באהבה וקידוש־השם.

האגדה מספרת, כי יהודי מתושבי איליה, ר' אליעזר שישקס, הסתכן לאסוף את אפר עצמותיו של ה„גר צדק" ולהטמינו בבית־העלמין הישן של ווילנא. במקום שנקבר האפר, צמח וגדל עץ נרחב ומסועף שהתפתל מעל לארץ וצמרתו המופלאה התנשאה אל־על. חזות מיוחדת היתה לעץ זה והיו שגילו בתוך הסתעפותו קווי־דמות של ה„גר־צדק", שנשרף על המוקד.

לאחר מלחמת־העולם הראשונה החליטה קהלת ווילנא להקיף באהל של ברזל את העץ המקודש, ועל האוהל נרשם:

„גר־צדק
אברהם בן אברהם
נהרג על קידוש־השם
בשנת תק"ט (1749).

ואכן זו היתה עובדה היסטורית, שבבית־הכנסת הגדול בווילנא היו עורכים ביום השני של חג השבועות אזכרה מיוחדת לנשמת הקדוש, הגראף פוטוצקי, גר־צדק.

הרס בתי־הקברות והלוויית ספרי־התורה שחוללו

עם גמר המלחמה הנאצית ושחרור העיר, נתקבצו לווילנא מספר יהודים משארית־הפליטה. תמונת ההרס היתה איומה ונוראה. מבין המספר הכולל של 105 בתי־תפילה, שמנתה קהלת ווילנא, נשארו לפליטה 2 בניינים שלמים: זה שנקרא „כאר־שול" (בית־כנסת „עם מקהלה") ובית־מדרש קטן אחד.

והנה תיאור מזעזע של אחד השרידים, על טקס הלווייה המונית, שנערכה בווילנא המשוחררת לגניזת ספרי־התורה שחוללו בידי הנאצים הארורים:

„אותו הגורל, שפגע ביהודים, שהיו בווילנא, נועד היה גם לספרי־התורה של היהודים — רמסו ודרסו אותם, התעללו בהם וכילו בהם את חמת־הטירוף שלהם ושרפו אותם...

„ביום של ר"ח סיון נערכה הלוויה לגווילין שנשרפו. על בימת ביהכ"נ „טהרת הקודש" (הקרוי „כאר־שוּל") ניצב הארון ובו יריעות קרועות ושרידי גווילין שחוללו בצורות שונות. מסע־ההלוויה זו. בחצר בית־הכנסת של הגאון (המכונה „שול־הויף") נצטרפו למסע כמה משאיות, שעליהן הוטענו ספרי־תורה קרועים שנאספו מכל הגיטאות שבסביבת ווילנא. על תלי־החרבות של בית־הכנסת נעמד אחד השרידים שהשמיע ברכת „דיין האמת". אחריו קם מישהו מניצולי הגיטו וקרע קריעה בבגדיו, לאות אבלות. כתום תפילה נרגשת עבר המסע לכיוון בית־הקברות בזאריצ'ה, ושם נקברו הגווילין לקול דמעותיהם של השרידים.

אחד מתושבי ווילנא, שנמלט מן העיר וחזר לשם בכדי להשתטח על קברי־אבות, מתאר את מה שנשאר מבתי־העלמין של ווילנא:

„בית־העלמין הישן, אשר בו שכנו הגאון מווילנא, ה„גר־צדק" ועוד רבנים ואישים מפורסמים, נעלם כולו, ללא שריד וזכר. בשכנותו של בית־העלמין נמצאו עמדות־צבאיות ולעת מהלך הקרבות ניזוק בהרבה בית־העלמין. הפינה האחרונה שניצולה, האוהל של הגאון עם הקבר הגדול של גר־צדק, נחרשו כליל בפקודת הנאצים...

„בית־העלמין באיזור זאריצ'ה נהרס בחלקו. הבנינים נשרפו ובית־הטהרה נחרב, רק כמה מצבות נשארו במקומן. נשאר במקומו גם שלט קטן, שהכיל אימרה קולעת זו, שנרשמה לבן על גבי שחור: „עצור־נא לרגע, הלך, אתה עדיין כאן ואני חזרתי מכבר הביתה"...

„לבתי־העלמין של ווילנא נתווסף שדה־הקברות של הקדושים במקום־ההרג — „פונאר". ימים ספורים לאחר

האהל על קברו של הגאון רבי אליהו מווילנא

רבים היו מבקרים שנהרו לבית־העלמין הישן להשתטח על קברו של הגאון

„זכר לחורבן" של בית־המדרש („הקלויז") של הגאון בווילנא

בימי שלוט משטר־הרשע הנאצי נהרסו כל בתי־הכנסת של ווילנא, ובאורח־פלא נשאר על תלו שער־הכניסה אל ה„קלויז" (בית־המדרש) של הגאון, שנקרא בפי העם בפשטות: „שול־הויף" (חצר בית־הכנסת).

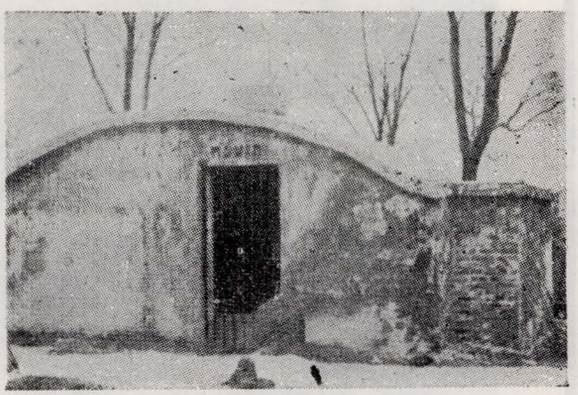
שחרור העיר הזעיקו אנשי השלטון הסובייטי, שכבשו את ווילנא, את כל האוכלוסיה לבוא ולחזות במו עיניהם את גילוי הזוועות של „פונאר". כמה מקברות־האחים נפתחו ושבויים גרמניים נאלצו לחפור ולגלות מה שהוטמן בפנים. בשני בורות בקצה שדה־ההרג נתגלו הקרבנות האחרונים של יהודי ווילנא, אלה היו עובדי־כפיה יהודים במחנות „קאליס" וכן „קאקאדיה", שכללו כששת אלפים איש. יהודים אלה נרצחו על סף השחרור, ואת גופותיהם של ההרוגים ניתן היה עוד לזהות..."

על ווילנא היהודית ירושלים דליטא שפכו את חמת זעמם שונאי־ישראל משני צדי המיתרס — הנאצים והקומוניסטים גם יחד. גם את זה המעט שנותר לפליטה לאחר משטר־המרצחים הנאצים שהשתלט על ליטא ה־כבושה עמל המשטר הקומוניסטי שתפס את השלטון באזורי ליטא ופולין, לחסל בשיטתיות ומתוך כוונה ברורה להכחיד כל שריד וזכר ליהדות.

בכמה מובנים המשיכו למעשה אנשי השלטון ה־סובייטי באותן השיטות הנתעבות של הנאצים משמידי היהודים בדיוק כמו שהנאצים עסקו בהרס בתי עלמין של היהודים ובחילול אבני־המצבות לצרכי סלילת דרכים וכדומה — עשו כמו כן הקומוניסטים בלי נקיפת מצפון כלשהי. הנה לדוגמה דו"ח קצר שנמסר מפי עולה חדש שהצליח להגיע ונתפרסם בעתונות העברית (לפי „מעריב" מיום 5 באפריל 1971):

„פסל גדול של המשורר הרוסי פושקין, שהוקם בווילנא, הוכן מאבני מצבה שנלקחו מקברו של הסופר האידי אייזיק מאיר דיק, שנקבר בבית הקברות היהודי בווילנא, סמוך לסוף המאה הקודמת. על כך סיפר זלמן הולצברג, עתונאי ומשורר יהודי, שעלה מווילנא עם רע־ייתו אסתר ובנו גריגורי.

פסל פושקין הוקם על ידי השלטונות הליטאיים לפני כמה שנים, במרכז ווילנא, בככר „גן הנוער". הפסל ניצב על כן בגובה של שני מטרים. בעת שהובאו למקום אבני הבנייה, אפשר היה להבחין באותיות העבריות

הקבר האגדתי של גראף פוטוצקי, הגר־צדק מווילנא

מאחורי האוהל מזדקר האילן, שעל אודותיו התהלכו אגדות וסיפורי־נפלאות

החקוקות בהן. האנשים, שעסקו בהקמת הפסל, גירדו בעת הבנייה את השם באיזמלים.

כן סיפר העולה החדש שליד אחד מבתי המרקחת החדשים, שהוקם לא מכבר בשכונה חדשה בווילנא, „דובריה ראדה", הוקמה גדר אבנים משרידי מצבות, שעליהן אפשר היה להבחין באותיות עבריות ובשמות של נפטרים. גם אבני מצבות אלה נלקחו מבית הקברות ה־יהודי הישן בווילנא."

חילול זכרם של הקדושים בשדה־הקטל של פונאר

ועוד השוואה אחת מתבקשת בין מסע־ההכחדה של הנאציים כנגד היהודים ולבין אותן המגמות ההרסניות של המשטר הקומוניסטי למחוק כל שם וזכר לקרבנות היהודים שנפלו בתקופת השואה.

הלוא לכל הפחות לכך ניתן היה לצפות, כי בשדה־הקטל של פונאר, אשר בו מצאו את מותם על קידוש השם כ־80 אלף מיהודי ווילנא, תוקם איזו מצבת־זכרון לחללי השואה!

אך המציאות מוכיחה את ההיפך, כי השלטונות ה־סובייטים מטשטשים לחלוטין את אופיה של מלחמת־השמד הנאצית בעם היהודי ועל פי הוראה סולפה וזויפה הנוסחה על אבן־המצבה שהוקמה בפונאר.

על מעשה חילול זה בזכרם של קדושי השואה בגיטו ווילנא — תעיד הודעה זו, שהופיעה בעתונות הישראלית:

„איגוד יוצאי ווילנא בארץ שלח מברק אל הסובייט העליון במוסקווה, בו הוא מבקש לאפשר למשלחת של יוצאי ווילנא בארץ לעלות על קברות חללי השואה ב־פונאר הסמוכה לווילנא, שם נקברו 80 אלף יהודים, כדי להביא משם עצמות הקדושים לקבורה בישראל.

כן דורשים יוצאי ווילנא לחדש את נוסח מצבת הקדושים שבפונר ולחרוט עליה גם כתובות בעברית ובאידיש, שנמחקו לפני שנים אחדות בפקודת השלטונות. הם ציינו, כי אין להשלים עם הכתובת הנוכחית על המצבה, המציינת רק כי —

„כאן נקברו אזרחים ליטאיים
שנרצחו על־ידי פשיסטים".

הכתובת בנוסח זה מכוונת להעלים את העובדה, כי זה קבר־אחים של שמונה רבבות יהודי ליטא, שנרצחו על־ידי הגרמנים בשל היותם יהודים.

איגוד יוצאי ווילנא הטעים במברקו, כי זה ענין הומאניטרי ממדרגה ראשונה, ויש לאפשר לרבבות יוצאי ווילנא בישראל להביא עצמות בני משפחותיהם, שניספו בשואה, לקבורה בארץ — כדי שתוצב להם מצבה נאותה בארץ אבותיהם".

נקודת־הנוחם היחידה בנסיון התכחשות זה מצד השלטונות הקומוניסטיים כלפי אחד ממקומות הטבח ההמוניים ליהודים בשנות השואה — נעוצה בכך, כי השארית הקטנה של יהודי ווילנא מתנגדים בעוז ובתוקף

חצר יהודית בגיטו הדל והצפוף של ווילנא

ווילנא היהודית היתה עניה בגשמיות ועשירה ברוחניות — ועל אף עוניה ודלותה זכתה לתואר „ירושלים דליטא"

למאמצי הטשטוש ועושה הכל על מנת לציין ולהנציח את זכרם של קדושי פונאר אשר ליד ווילנא.

ועל עמדה נועזת זו יעיד הדו"ח שהועבר מווילנא לעתונות הישראלית (בחודש אב שנת תשל"א):

„לרגל צום ט' באב, יצאו למעלה מ־300 יהודי ווילנא ליער פאנאר, הסמוך לבירת ליטא.

יהודים אלה רצו להתפלל ולצום בצוותא, במקום בו נרצחו, בתקופת השואה, אלפים מיהודי העיר על־ידי הגרמנים ועוזריהם.

בהגיעם ל„יער־ההריגה" — כפי שמכונה יער פאנאר בפי יהודי האיזור — ניצבו בדרכם כוחות „המיליציה", שמנעו בכוח גישתם אל המקום, בו חוסלה, לפני כ־28 שנה קהילת ווילנא.

„יער־הריגה" משמש זה שנים למקום מפגש, לאזכרות ועצרות של היהודים החיים כיום בווילנא. הם נוהגים לקיים בפאנאר את עצרות־המחאה, על אי־מתן היתרי העליה וכן אזכרות וטקסי־התייחדות עם קרבנות השואה.

וכך, במאי השנה, התכנסו כמה מאות מיהודי ווילנא ביער פאנאר, לרגל „יום השואה". הם הדליקו ששה נרות זכרון, לזכר ששת המיליונים שהושמדו".

ושוב פעם גם בתשעה באב שנת תשל"ב (אוגוסט 1972) נתאספו יהודים בווילנא בשדה־הקטל של פונאר, לעריכת תפילת־יזכור — ועל כך דיווח עתון „מעריב" בהסתמך על הודעה טלפונית ממוסקבה:

„עשרות יהודים נעצרו אתמול בווילנא... קהל רב שנערך בשלוש מאות איש התכנס ביער פונאר, 7 קילומטר מווילנא, על מנת להתייחד עם זכרם של הנרצחים. כאשר התקרבו למקום, כבר מצאו שם כוחות משטרה ושוטרי־חרש, אשר לא נתנו לגשת לשדה־הקטל. היהודים נשארו עומדים בריחוק־מקום ושם ערכו תפילה. ואחר־כך התיישבו על האדמה בדומיה, לאות אבל. אז פקדו עליהם השוטרים לעזוב את המקום, וכמה מבין הנאספים נעצרו והושמו במאסר"...

ולמרות הכל — „ירושלים דליטא" לא נמחקה

השלטונות הסובייטים זממו תחבולות שונות, כיצד למחוק ולטשטש את זכרה של ווילנא היהודית, וראו במשימה זו תנאי מוקדם למסע־הדיכוי השיטתי כנגד כל גילוי של חיי דת ומסורת ב„ירושלים דליטא" של אז.

אחד היהודים שהצליחו להימלט מרוסיה הסובייטית

עוד בטרם נפתחה הדרך לעליה ההמונית לישראל — ד"ר ש. שבת תיאר כך את המציאות היהודית בווילנא (לפי „הצופה" מערב־ראש־השנה תשכ"ו):

„הסובייטים הכריזו על „שיפוץ העיר ווילנא". בתחילת השיפוצים נהרסו באופן שיטתי כל מצבות־זכרון של היהודים, אשר סיפרו לכל עובר ושב על אודות חיי היהדות בעיר זו... בית־העלמין ההיסטורי של ישוב יהודי עתיק־יומין זה, היה כצנינים בעיני השלטונות הסובייטים — ובעיקר בשל קברו המקודש של הגאון מווילנא. אל הקבר הקדוש הזה היו נמשכים הרבה מבקרים יהודים והשלטונות החליטו לחסל כליל את בית־העלמין ולהפוך את השטח למגרש־ספורט בשביל „הקומסומול". אולם אחרי השתדלויות מרובות נענו השלטונות להרשות את העברת עצמותיו של הגאון מווילנא מקברו למקום אחר בבית־הקברות החדש של ווילנא.

אמנם בשבתות נמצאים עוד מתפללים בבית־הכנסת היחיד שנשאר לפליטה בווילנא, בשם „אוהל מועד". אבל נדמה לך, עם ביקור בבית־הכנסת וההשתתפות ב־תפילה, שחסרה למתפללים מנוחת־הנפש והם כאילו אחוזים חרדה ודאגה. רוב המתפללים הם אודים מוצלים מאש התופת הנאצית ובבית־הכנסת מתעוררים שוב הפצעים שלא הגלידו משנות השואה בכל זאת יש יהודים המש־כימים קום לבית־הכנסת ונמצאים גם כאלה המשתוקקים, ולו לשעה קלה, לחזור לאווירה הנכספת של לימוד תורה בחבורה".

ביומן גיטו ווילנא, שנרשם בחשאי על־ידי זליג קלמנוביץ, סופר אידישאי חילוני ומראשי „יוו"א" ואשר נתגלה מתחת חורבות הגיטו נמצא כתוב:

„החוגים האינטליגנטיים חיפשו בגיטו את הפשר על השאלה: מה זה יהודי? ומי זה יהודי? — — אני חושב, כי כן הדבר. להיות יהודי פירושו במקרה שלנו להימצא במעמד נעלה. הסבל והפורענויות הפוגעים ביהודי יש להם משמעות, אלה אינן נגישות סתם, ולכן אינן מדכאות את היהודי, כי יהודי הנו חלק של האחדות המשולשת: קודשא ב"ה, אורייתא וישראל חד הוא — — אבותינו נאחזו באחדות זו, התקיימו בכוחה. וגם עתה: היהודי אשר איננו אוחז באחדות זו — רחמנות עליו, נקלע הוא לעולם התוהו, סובל הוא ואין לו פתרון לסבלו. התקופה היא נסערת מאד, מתנהלת מערכה נגד היהודי, אבל המערכה איננה רק נגד אבר אחד של האחדות המשולשת, כי אם נגד האחדות כולה; גם כנגד התורה וכנגד הקדוש ברוך הוא, נגד החוק המוסרי ונגד הבורא־עולם. היתכן שיפקפק מישהו איזה צד יתגבר? — —"

אחד מבין שרידי הגיטו המשורר אברהם סוצקבר, שנלחם בתנועת הפרטיזאנים, העלה בשירו את הרס בית־הדפוס המפורסם של „האלמנה והאחים ראם", המוליי"ם של ש"ס ווילנא, המפורסם בעולם כולו, וכותרת השיר: „לוחות העופרת מדפוס ראם".

ואכן, מה זמם השטן הנאצי? לחסל כליל את בית־הדפוס של ספרי־הקודש, להרוס את ה„אמהות" של התלמוד,

אתר יהודי היסטורי — נוף כללי של בית־העלמין הישן

נוף זה נעקר ונשמד ללא שריד וזכר — ובמקומו צמח שדה־ההרג של פונאר, ללא מצבה יהודית

להשליך את האותיות המרובעות לתוך כור־יציקה, בקיצור להכרית את המורשת התורתית של ווילנא. והנה העובדה היא, שדווקא בתקופה שלאחר־השואה נדפס מחדש הש״ס של ווילנא בכמה וכמה מהדורות מצולמות ונפוץ בתבל כולה, בהיקף ובהידור, העולים בהרבה על מה שהיה מקודם.

אחד משליחי ההצלה אל יהדות אירופה הדווית, ד״ר שמואל שמיד מסינסיטי, שהצליח להגיע לווילנא בשנה הראשונה של המלחמה, דיווח כי מרכז ,,ועד הישיבות״ בווילנא בהנהלתו של הגאון רבי חיים עוזר גרודזנסקי, שקד אף בשעת־האימים של ההשתלטות הנאצית בפולין, להעמיק את פעילותו ולייסד ישיבות ארעיות בדרך־הנדודים.

אולם משהרחיב השטן המשחית הנאצי את הסתערותו, כבש והכניע את כל ארצות אירופה המזרחית והכריע להרס ולהשמד את כל מרכזי התורה צבי־התפארה בפולין וליטא — התחולל נס־התקומה וכמה מבין הישיבות הגדולות והמפורסמות ובראש־וראשונה ,,ועד הישיבות״ עצמו הועתקו מעמק־הבכא ומירושלים דליטא לארצנו הקדושה ארץ־התקוה ולירושלים עיר־הקודש.

קובנה -

בירת ליטא
ובצמור לה סלובודקה

מן הקהלות החשובות במזרח־אירופה, שהתקיימה לכל־הפחות כ־500 שנה, וכמה גלגולים עברו עליה ועל חיי־הרוח שבה. בשתי תקופות הצטיינה במיוחד ונתפרסמה הרחק מעבר לגבולותיה. בשנות כיבושה של ליטא תחת ממלכת הצאר הרוסית — היתה לקובנה „תקופת־זהר" משלה, כמרכז להקרנה רוחנית־דתית. הודות לאישי־התורה והמוסר שפעלו בתוכה והטביעו את חותמם על חיי היהדות המסורתית כולה. ושוב: בתקופת־העצמאות הקצרה של הרפובליקה הליטאית, בין מלחמת־העולם הראשונה לזו השניה, שימשה קובנה למעשה כבירת ליטא והיתה מוקד הפעילות הלאומית הנמרצת והמגוונת של יהדות ליטא על כל זרמיה.

אולם הזכות הגדולה ביותר שעמדה לה לקובנה היהודית — הרי זו הישיבה הקדושה, שנוסדה בפרבר העיר, סלובודקה. ישיבת סלובודקה השכילה מבעוד מועד, בטרם בוא השואה הנוראה, לתקוע יתד איתן בארץ־ישראל ועוד בשנים אלה עלו מראשי־הישיבה וחלק מבחיריה לארצנו הקדושה, לקומם בה מרכז־התורה.

ואם כי גם בארץ נכונו לה מבחנים חמורים, והטבה האיום על תלמידי „ישיבת סלובודקה" בחברון משנת תרפ"ט זיעזע את העולם היהודי כולו — הרחיבה לאחר־מכן ישיבת סלובודקה את אהליה בתור „ישיבת חברון" הגדולה והמרכזית בירושלים עיר־הקודש. בנוסף לכך, הרי דווקא לעת שנות המצור הנורא על שארית ישיבת סלובודקה, בליטא הכבושה בימי הנאצים, קמה ונשתקמה מחדש „ישיבת סלובודקה" בבני־ברק.

קורות הקהלה — גזירות מבחוץ, חיי תורה וחסדים מבפנים

הסימן הראשון על קיומם של מתישבים יהודים בקובנה נתגלה בארכיונים רוסיים עתיקים, והתעודה מתייחסת לגירוש היהודים מליטא בשנת 1495, בגזירת המלך אלכסנדר יאגיללאן. בין המגורשים נכלל שמו של אברהם אסיפוביץ, מקובנה, בתור „הממונה על מס היהודים". בימי שלטונו של המלך זיגיסמונד בשנת 1528 הוחזרו היהודים

לקובנה ואז נמנה אהרן נחומוביץ' בתור „בעל־המוכסן" של המס על שעווה ומלח בגליל קובנה כולו.

בשנת 1601 שוב הוצאו גזירות קשות על יהודי קובנה ונאסר עליהם לקנות תבואות, מלח ודגים מאת הסוחרים היהודים מהוראדנה (גרודנה). בשנת 1753, עת השתייכה לפולין, השיגו הסוחרים הנוצרים — שהתחרו כל השנים עם היהודים והסיתו נגדם ללא־מעצור — פסק־דין מפורש מאת בית־המשפט הגבוה הפולני להגביל את זכויות היהודים בקובנה. רק בשנת 1782 הופיע נסיך פולני בשם קארל סטאניסלב, ממשפחת האצולה ראדזיביל, אשר לו השתייכו כל אדמות הפרבר סלובודקה („סלאבאטקא" — בפולנית) ליד קובנה, והוא המליץ להעניק את מלוא הזכויות ליהודים ואף להעניש ולהסגיר בבית־הסוהר את אויבי היהודים — וכך נכלא לזמן קצר ראש־העיר של קובנה, שהתנגד ליהודים.

בהשפעתו של הנסיך ראדזיביל הוציא מלך פולין פוניאטובסקי כתב־זכויות רשמי ליהודי קובנה, בשנת 1783. לציון המאורע החגיגי הזה נתחברה „מגילת קובנה", שנכתבה בלשון־הקודש, ביום ז' אדר שני שנת תקמ"ג. המגילה נשתמרה שנים רבות בבית־העקד הפרטי של הרב יצחק־זאב סולובייצ'יק (סבו של הגר"ח מבריסק) בקובנה.

הפנקס הישן ותמיכת החברה־קדישא בלימוד־התורה

לקהלת קובנה היה „פנקס" ישן, שבו נרשמו כל האירועים החשובים בחיי היהודים. בשנת 1813 נבנה שם בית־החולים ליהודים נצרכים. בשנת תרל"ד (1874) נוסדה הישיבה בסלובודקה בצורת „כולל" על־ידי הגאון רבי יצחק בלאזר, שנודע שמו בתור „ר' איצל'ה מפטרבורג". ביסוד הישיבה השתתף הנדיב ואיש־הכספים מברלין, ר' עובדיה לחמן. ב„פנקס" הקהלה מוזכרת במיוחד החברה־קדישא של קובנה, אשר חלק מהכנסותיה הקציבה להחזקת ה„תלמוד־תורה" עם שלוש מאות תלמידים.

זכתה קובנה להיות מרכז תורני וציבורי חשוב לכל יהדות ליטא ואחר־כך שימשה אפילו כמטרופולין של

יהדות רוסיה, בעיקר הודות לשני אנשי־שם מפורסמים אשר ריכזו פה את פעולותיהם, הלוא הם: רבי ישראל איש סלנט, שבא לשם בשנת תר״ט, ורבי יצחק־אלחנן ספקטור, רבה של נובהרדוק, אשר עבר לקובנה בשנת תרכ״ד.

השלב הראשון בהתפתחותה הרוחנית של קובנה היהודית היא הופעתו של רבי ישראל סלנטר, אחרי שיצא את וילנא, בשמשו שם כתשע שנים כראש ישיבה. את סיבת בחירת קובנה כמקום מושבו יש לראות ברצונו להחליש בה את רוח ה„השכלה״, שפעמה בה יותר מאשר בערי ליטא האחרות, ואפילו מאשר בווילנא.

במקום זה הצליח רבי ישראל בהנהגת „שיטת המוסר״ ולהלביש לשיטה צורה של תנועה במובן הארגוני. כאן יצקו מים על ידו ממשיכי־תורתו במוסר: רבי שמחה־זיסל זיו מקלם, רבי איצל׳ה בלאזער, רבה של פטרבורג, ורבי נפתלי אמסטרדם.

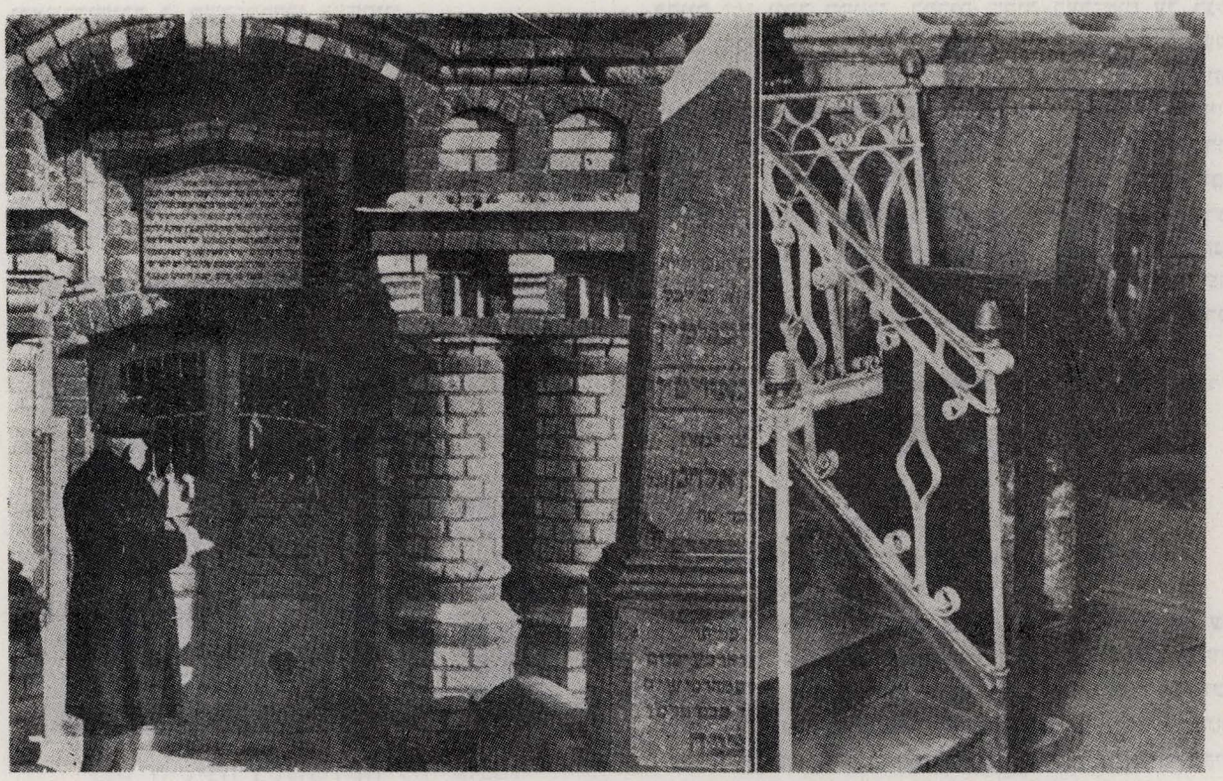
רבי יצחק־אלחנן היה „המשיב״ המפורסם בענייני הלכה, אשר כל גדולי דורו הרכינו ראשם להוראותיו. לא רק בעניני הלכה בלבד היה קולו נשמע. הוא נחשב כבר־סמכא עליון וכפוסק אחרון בכל העניינים הציבוריים־דתיים. הוא נחשב כבא־כוחה של הרבנות כולה מבלי שאיזו אסיפה תחליט על זה. גם החוגים הרשמיים התחשבו באישיותו כמנהיג הדור. השפיעה בהרבה לתופעה זו התיידדותו עם משפחת הברון גינזבורג, שיצגה אז גם את יהדות רוסיה כלפי חוץ.

עם פטירתו של הגאון רבי יצחק־אלחנן בשנת תרנ״ו (1896), הועם זהרה של קובנה היהודית, עד שהואר לה שוב עם הופעתו של הרב החדש רבי אברהם־דוב כהנא שפירא, שנבחר בה כאב״ד על סף מלחמת־העולם הראשונה. הרב שפירא היה מחונן בסגולות נדירות של רועה רוחני לעת גזירות ותלאות שאין לתארן, והוא עמד בראש הקהלה בכל התהפוכות הנוראות של חילופי המשטרים, וחלק עמה את גורלה המר גם כאשר עלה עליה הכורת הנאצי האכזרי.

ישיבת סלובודקה, שניצלה עם העליה לארץ־ישראל
וגורלה המר של שארית הישיבה

סלובודקה היתה מגדל־אור, אשר האיר את דרך־החיים היהודית. מאות רבות של גדולי־תורה, שהיו אחרי־כן לקברניטי־האומה הרוחניים — יצאו מסלובודקה. רבנים מפורסמים, ראשי ישיבות, מנהיגים ומשפיעים על אורח־החיים היהודי, אישים שהוסיפו חוליות לשרשרת־הזהב, הנמשכת על פני כל הדורות מיבנה, נהרדעא, פומפדיתא, עד וואלוז׳ין וסלובודקה.

גשר על־פני הנהר ווילייא מוביל מכרך קובנה אל סלובודקה. עיירה קטנטונת יהודית טיפוסית של המאה התשע־עשרה היא סלובודקה. בתים רעועים ומטים לנפול מכילים את תושביה. חנויות דלות מפרנסות בדוחק את גריה. אולם ישיבת „כנסת ישראל״, פורשת את הודה וזיוה

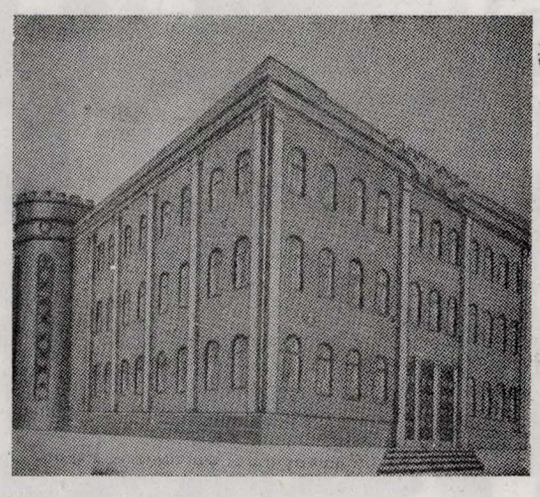
האוהל של הגאון ר׳ יצחק אלחנן בבית־העלמין של קובנה
לצד האוהל נראית מצבת בנו של הרב מקובנה — הרב בנימין רבינוביץ

על כל העיירה. הייחוד שבסלובודקה היה שהיא היוותה את מרכז תנועת המוסר, וממנה התפשטה כמעט על־פני כל שאר הישיבות ברוסיה ובפולין. ישיבה זו קיבלה מתחילת יסודה את דרך חינוכו ושיטת הנהגתו של ר׳ ישראל סלנטר — ואמנם היא נקראת על־שמו „כנסת ישראל״. זכות מיוחדת עמדה לה לישיבת סלובודקה, שמראשית יסודה והתפתחותה, חפף עליה צלה של אישיות אדירה, שגדלותה הנפשית לא הוערכה עד היום כראוי, הרי זהו ר׳ נתן־צבי פינקל זצ״ל, הנודע בעולם הישיבות בכינויו „הסבא״ (דער אלטער).

בשנת תרנ״ד מונו בסלובודקה כראשי־ישיבה, הגאונים הנודעים ר׳ משה־מרדכי אפשטיין ור׳ איסר זלמן מלצר, אשר שניהם עלו אחר־כך לארצנו הקדושה. אחרי המלחמה העולמית הראשונה תפסה ישיבת סלובודקה מקום ראשון בין הישיבות המפורסמות ביותר במזרח אירופה. לישיבה המורחבת החלו לנהור תלמידים חדשים מכל קצווי תבל. בשנת תרפ״ב היו מנהלי־הישיבה נאלצים לפתוח אולם־לימודים מיוחד בשביל התלמידים בגיל צעיר יותר, שנתקבלו למוסד זה לא־מכבר, כיון שבנין הישיבה כבר היה צר מהכיל את מאות התלמידים. בשנת תרפ״ד אירע מאורע היסטורי כביר בתולדות ישיבת סלובודקה. חלק־הארי של המצוייניים אשר בתלמידי הישיבה עלו לארץ־ישראל ויסדו בעיר־האבות חברון את הסניף הארץ־ישראלי של סלובודקה. בראש העליה הזאת היו שני מנהיגיה הדגולים של הישיבה: ה„סבא״ הרב פינקל וראש־הישיבה ר׳ משה־מרדכי אפשטיין.

קבר־אחים של יהודי קובנה ב„פורט התשיעי״

על הגורל המר של גיטו קובנה ובפרט של שארית תלמידי הישיבה בסלובודקה מוסר עד־ראיה, הרב אפרים אשרי:

בנין הישיבה בסלובודקה ליד קובנה
זה ציור הישיבה המפורסמת „כנסת ישראל״ אשר זכתה להמשכיות מבורכת בארץ הקודש

„עד ליום ה־22 ביוני שנת 1941 יום פלישת צבאות גרמניה לרוסיה, התנהלה הישיבה כסדרה. למחרתו בשעות הבוקר, התקרבו לקובנה, והפצצות החלו מתפוצצות בתוך העיר וגרמו הרס ואבדון בנפשות ישראל. בישיבה נפסקו הלימודים והתלמידים פתחו באמירת תהלים בקול קורע לב ויללות בוקעות שמים — — —

„יום־יום הגיעו בשורות־איוב חדשות על השמדתם של רבנים ובני־ישיבה. את בחורי סלובודקה ואת האברכים של „כולל קובנה״ תפסו בבתים וברחובות והובילום ישר עם המוני בית ישראל אל ה„פורט השביעי והתשיעי״ אשר שם חוסלו ללא רחמים ביריות.

„במזימתם לעשות כלה בעם ישראל, תכננו הנאצים להשמיד קודם את הרוח הישראלית, את ראשי העם, מוריו ורבניו, תלמידי־החכמים שלו...

„אחד ממנהיגי הנאצים בקובנה אמר: ,ייתכן שגם אחרי ,הפתרון היסודי׳ בעם היהודי, ישארו מהם מתי־מעט, אולם אלה שיוותרו, לא יהיו אלא חיות ההולכות על שתיים...׳ והנה, אחד הפלאים הגדולים, המראה על עצמת־רוחו של האדם היהודי, הוא כי גם כאשר החרב החדה היתה מונחת על הצואר, בטרם הוציאו את נפשם, לא פסקו גדולי ישראל מלימודם בתורה. ר׳ אברהם גרודזנסקי, המנהל הרוחני של ישיבת סלובודקה, הצליח — באורח נס — להתחמק שתים־שלוש שנים מצפרניהם הדורסות של ההיטלריסטים. בגזירת־שמים הוארכו ימיו, כדי שיוכל לשאת את לפיד התורה בידו עד הרגע האחרון. הוא נשאר בחיים זמן יותר ממושך, למרות שהיה בעל־מום על רגל אחת, וסבל יסורים נוראים בעטיה, כי ההליכה היתה קשה עליו, ביתו הפרטי בגיטו הפך לאכסניה של תורה. באותו בית, ברחוב פאנערו מספר 15, התגוררו רבנים, ראשי־ישיבות ובני־ישיבה. אפשר לתאר את הדוחק האיום ששרר בדירה הקטנה ההיא. אולם למרות תנאי־החיים הנוראים, לא פסק לימוד התורה בבית הזה אף לרגע קט. הרב גרודזנסקי עצמו הגיד מוסר ברבים. הגאון רבי אלחנן ווסרמן לימד באותו בית בחבורה שיעור בעיון, עד שהובילוהו, ואתו עוד י״ב רבנים ובני־ישיבה, ל„פורט התשיעי״ ורצחום נפש.

„קברם בגיא־ההריגה ליהודי קובנה נשאר ,קבר־האחים׳ לאלפי הקדושים״.

הרב האחרון של קובנה
וגורל בתי־העלמין תחת השלטון הקומוניסטי

בשעה שכבשו הנאצים את קובנה, עם ההסתערות על רוסיה הסובייטית, נמצאו שם כ־25 אלף יהודים. „היום השחור״ של יהודי קובנה נרשם, זמן קצר לאחר הכיבוש, כיום שבו הושמדו כעשרת אלפים יהודים מתוך הגיטו. שארית הגיטו בקובנה חוסלה לפני נסיגת הנאצים בקיץ 1944. אחרוני הגיטו הובלו מקובנה למחנות־הריכוז בגרמניה. לאחר שחרור העיר על־ידי הצבא האדום,

בראשית אוגוסט 1944, נתרכזו שם לאט לאט יהודים בודדים, משרידי הטבח באירופה. ביניהם נמצא אחד מתלמידי ישיבת סלובודקה לשעבר, הרב משה־אהרן וארקול, אשר נמלט בשעתו מתוך גיטו קובנה והצטרף לשורות הפרטיזאנים ונלחם לאחר־מכן, בצורה הפעילה ביותר במערכה האנטי־נאצית, בתור חייל של „הצבא האדום".

בגמר המלחמה בשנת 1945, כאשר נודע לו שיהודים רבים, חיילים משוחררים מהצבא הסובייטי ושרידי המחנות, ובתוכם חבריו, התלקטו לקובנה — מיהר גם הוא לעיר זו. ובהיות העיר ללא רב, בחרו היהודים שנקבצו לקובנה בר׳ מרדכי יעקב ווארקול לרבם ולראש קהילתם. במרץ ובמסירות נפש החל מיד לארגן את הקהלה ולשפץ „מקדש מעט" לתורה ולתפלה.

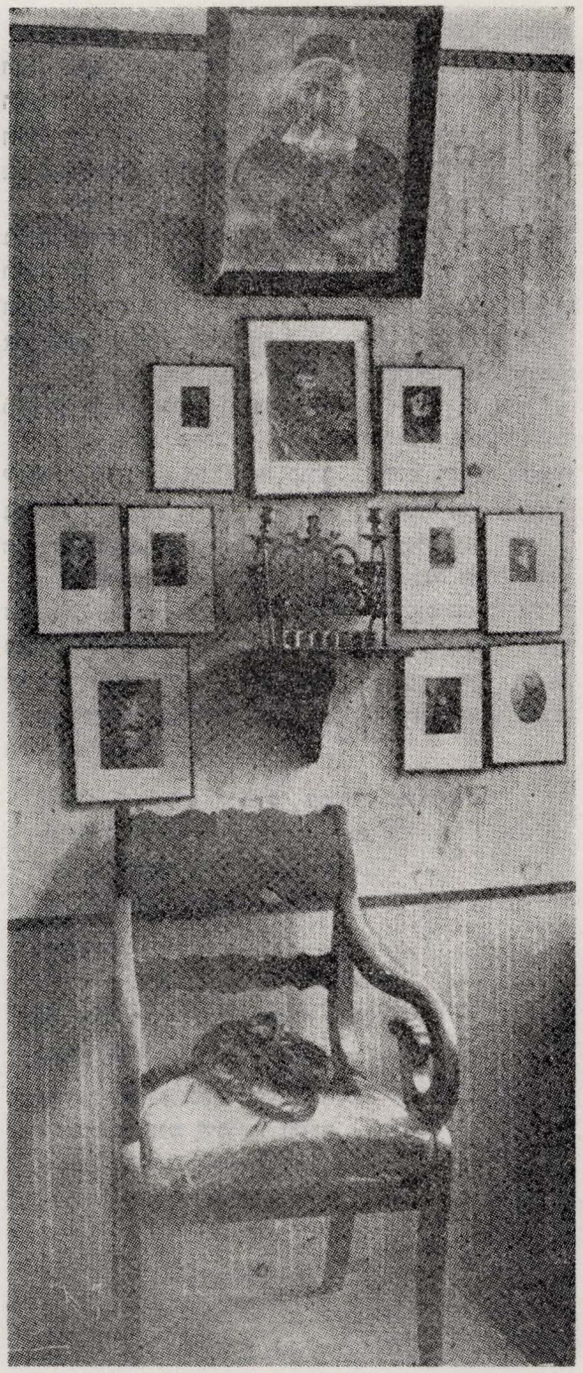
מכל בתי הכנסת שבעיר, שמלפני המלחמה, לא פסק מהם קול־תורה ותפילה, יומם ולילה, נשאר עומד על תלו בית־הכנסת ה„כאר־שול" — ובבית־כנסת יחיד זה שיכן הרב ווארקול את משרדו ומשרד הקהלה. לפי החוקה הסובייטית, כוסו הוצאות הקהלה — משכורת לעובדיה, הרב, השוחט והמזכיר — ע״י היהודים עצמם ללא כל תמיכה ממשלתית. גם מקוה־טהרה נפתחה ליד בית־הכנסת, שנעשה מעתה למרכז הרוחני היחיד בעיר, בשביל חמשת אלפי היהודים המתגוררים בה.

משראו השלטונות הסובייטיים, כי שארית היהודים מפתחים „פעילות דתית" נמרצת למדי, החלו הגזירות והרדיפות על מוסדות הדת. בשורה הראשונה נפגעו בתי־העלמין ההיסטוריים של קובנה. בית־הקברות העתיק שברובע פאנייאמן נחרש כולו, לאחר שנהרס בתקופת הכיבוש הנאצי. אבל גם לבית־הקברות החדש, שבתחומי הגיטו, אשר בה מצאו מות־קדושים רבים מיהודי קובנה, מתנכלים השלטונות הקומוניסטיים ומאיימים לחסלו כליל.

וכזה תיאורו של תייר אמריקאי מביקורו אצל שרידי קהלת קובנה:

„מיהרתי לבית־הכנסת הגדול ברחוב אוז׳שקייאנס. עוד מרחוק הכרתי, שבית־הכנסת הגדול משמש אף היום כבית־תפילה. בפתחו מתנוססת באותיות עבריות: „כי ביתי בית תפילה יקרא לכל העמים". בחרדה אני דורך על המפתן. אין איש. הדלת נעולה. אני דופק, יוצא לקראתי יהודי גוץ, מאוד אדיב, כבן ששים. אחרי דקות מספר אני עומד בפנים. בזמן הכיבוש נהפך בית התפילה למחסן רהיטים שנשדדו מיהודי קובנה. ולכן גם השתמר ולא נחרב על־ידי הגרמנים, שהתקינו שבכות בחלונות. עד היום הזה מתפללים יהודי קובנא בבית־הכנסת, מאחורי השבכות שהתקינו קלגסי היטלר על החלונות.

„אני מבחין בשינויים: על הקירות משני עברי ארון הקודש, משמאל ומימין, תלויים לוחות זכרון במסגרות שחורות. את כל החלון הענקי, משמאל ארון הקודש, מסתיר לוח ענקי, אף הוא במסגרת שחורה, ועליו ,יזכור׳ באותיות גדולות ליהודי ליטא ,שנרצחו, שנתלו, שנשרפו ושנקברו חיים... ה׳ ינקום דמם׳.

קובנה — עירו של הגאון רבי יצחק אלחנן

בקהלת קובנה נשתמר עד לשנות השואה זכרו של הרב המפורסם שלה, הגאון רבי יצחק אלחנן ספקטור, אשר על שמו נוסדה הישיבה המפורסמת באמריקה: ישיבת רבי יצחק אלחנן — „ישיבה אוניברסיטה" (בתצלום — פינת־הנצחה לכבודו של הגאון עם כס־הרבנות שלו)

„מישהו מהיהודים סיפר לי, שקיים בית־עלמין קטן, מימי הגיטו בקובנה. הוא נמצא בסלובודקה על־יד ה„וילייה׳. סיפרו לי גם על „הפורט התשיעי" הידוע כמקום הרצח וקבר־האחים של כ־80 אלף יהודים ע״י הנאצים.

„הגענו לבית־חרושת ענקי, מוקף גדר לבנים גבוהה. הנהג מסביר שבית־החרושת הזה נבנה על חורבות הגיטו ומאחוריו — בית־הקברות של הגיטו, על גדות ה‚וילייה'. הנהג מוסיף ומספר שהנהלת בית־החרושת תבעה לא פעם מן השלטונות לחסל את בית־הקברות.

„נעצרתי על־יד מצבה לבנה, גבוהה מכל המצבות בבית־העלמין: ‚פה נאספו ונקברו עצמותיהם של השרופים והנחנקים ב‚מאלינות' בזמן חיסול הגיטו בשנת 1944'. הבחנתי, שהמצבה שבורה לשניים ומודבקת במלט. שאלתי את הפועלים לסיבת הדבר:

„— לפני זמן הפכו פורעים אלמונים את המצבות ואת זו, היפה מכולן, ניפצו לשניים...

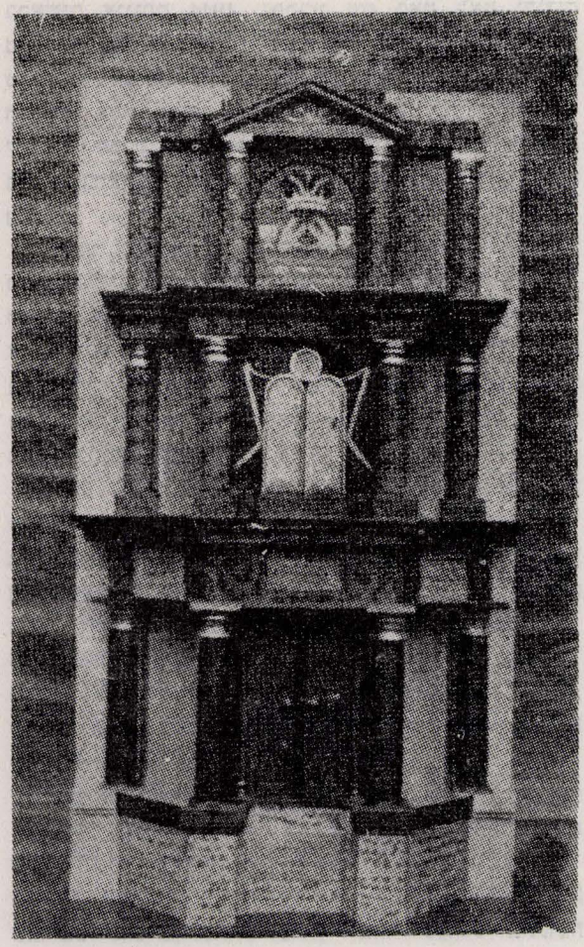
„לבי נצבט בקרבי: גם בקבריהן לא נותנים מנוח לעצמות קדושות אלה, וזה קורה בתחומי רוסיה הקומוניסטית, המתפארת בכך, שהיא הכניעה את הגזענות הנאצית וביערה את האנטישמיות מן העולם...״

קבר־האחים של קרבנות הגיטו בקובנה חולל ואבן־המזכרת לזוועה נוראה זו נשברה לרסיסים. כי־על־כן העדות ההיסטורית על מר גורלה של קהלת קובנה תישאר צרורה לנצח באותו פזמון־עממי שנוצר בימי השכול בגיטו (מועתק בתרגומו העברי מתוך ספר־יזכור „קובנה היהודית בחורבנה״):

„— — — יהודים הושלכו לבורות שנחפרו,
הופשטו עירומים כביום היוולדם.
נאצים טמאים ברובים בם קצרו...
וכך הם מצאו באימה את מותם.

גדול היגון והצער פי כמה —
הרדיפות, הרציחות, יסורי־מכאובים.
כל אחד מאתנו שכל אי־מי שמה:
אשה ובנים ואחות וקרובים.

אמהות ואחים, מן הכבי חדלו!
חרף פצע בלב השותת והולם,
חזקו ואמצו וקוו ויחלו!
יבוא יום נקם, יום נקם ושילם!״

ארון־הקודש המפואר בבית־הכנסת של קובנה
זה קישוט בעל סגנון מקורי עם עמודי־שיש בשלוש קומות

רוסיה:

- מוסקבה
- קיוב
- אודיסה
- ברדיצ'וב
- אומן

רוסיה / קיצור תולדות היהודים

ראשית התישבות היהודים:

ביחס ליהודים הראשונים ברוסיה מקובלת ההנחה, שהם הגיעו דרך ביזאנץ (קושטא — סטאמבול) אל חופי הים השחור, עוד במאות הראשונות לספירה הנוצרית. לעת קיומה של ממלכת הכוזרים — במאה ה־8, התקיימו מכבר קשרי־מסחר בין הארמנים, הקווקזים ולבין יהודים, וקיוב היתה אז צומת־הקשרים האלה. רשמית מודגשת נוכחות יהודית ברוסיה, כאשר הנסיך הגדול וולאדימיר הראשון ניהל „וויכוח דתי" עם נציגי האמונה הישראלית (בסביבות שנת 1000 לספירה הנוצרית).

ההשתלטות הנאצית:

ביום 2 באוקטובר 1941 — י"א תשרי תש"ב — פתחו הגרמנים בהסתערות ישירה על מוסקבה, בירת ברית־המועצות — לאחר 10 ימים פירסם סטאלין את הצו להעביר את בירת הממשלה הסובייטית המרכזית ממוסקבה לקויבישוב, הרחק על חופי נהר הוולגה.
ביום 16 באוקטובר 1941 — כ"ה תשרי תש"ב — כבשו צבאות גרמניה הנאצית את אודיסה, נמל ראשי בחופי הים השחור; ביום 25 באוקטובר 1941 — ד' חשון תש"ב — השתלטו על חרקוב, מרכז תעשייתי חיוני של אוקראינה.

תאריכים בשואה:

ביום 19 בספטמבר 1941 — כ"ז אלול תש"א — הצבא הנאצי כבש את קיוב, לאחר מערכה עקובת־דם בחזית זו שנמשכה 45 יום, ביום 26 בספטמבר 1941 — ה' תשרי תש"ב — פורסם צו שלטון־הכיבוש הגרמני „להעביר את כל היהודים" למרחב־מחיה אחר; בימים 29 ו־30 בספטמבר 1941 — ח'/ט' תשרי תש"ב — בוצע הטבח ההמוני ליד בורות־האחים של באבי־יאר, אשר לפי סטאטיסטיקה רשמית של „איינזאץ טרופן" (פלוגות־ההשמדה המיוחדות) נורו שם 33.771 יהודים.
בימים של 19 ו־22 בספטמבר וכן 5 באוקטובר 1941 — כ"ו אב, כ"ט אב תש"א, י"ד תשרי תש"ב — חוסלו הגיטאות של זיטומיר, אומן וברדיצ'וב (בהתאם לדו"חות רשמיים של פלוגת־ההשמדה „איינזאץ טרופן", שהוצגו במשפט נירנברג).

סיכום קרבנות היהודים בשואה:

בשנת 1941 התגוררו באזורי ברית־המועצות שנכבשו על־ידי צבאות גרמניה	— 2.100.000
לעת סיום המלחמה בשנת 1945 — קשה היה לאמוד את מספר היהודים הניצולים שנמלטו למרחקי רוסיה	
הערכה של מספר קרבנות השואה מבין יהודי ברית־המועצות	— 1.500.000
הסיכום באחוזים לפי לשצ'ינסקי	— 71%

מוסקבה —
הריכוז היהודי הגדול באירופה בתקופה שלאחר השואה

מוסקבה — קהילה יהודית גדולה, שהיא נתונה בתנאי־דיכוי אכזריים ואין מאפשרים לה כלל להתקיים כקהילה יהודית; קהילה יהודית, אשר במציאות העגומה שלאחר שנות השואה נתרכזה בה אוכלוסיה יהודית ניכרת, עד שמבחינה סטאטיסטית נחשבה בזמן האחרון כריכוז היהודי הגדול ביותר מכל כרכי יבשת אירופה — ואילו מבחינת חיים קהילתיים רוחניים־דתיים וציבוריים־חברתיים היא נמצאת ממש בשפל המדרגה;

ועם זאת הפכה בשנים האחרונות קהילה יהודית מדוכאת ומוכת־גורל זו, במוסקבה בירת הקומוניזם העולמי, להיות סמל של גאון יהודי ושל תחושת־קוממיות יהודית הודות למערכה האמיצה והבלתי־פשרנית של תושביה היהודים וביתר שאת של הדור היהודי הצעיר שלה למען זכות־העליה למדינת ישראל!

שתי תקופות בקורות הקהלה במוסקבה — „בית מלון ליהודים" וישוב של „קאנטוניסטים"

את קורות היהודים במוסקבה, בירת הממלכה הרוסית, יש לחלק לשתי תקופות: בתקופה הראשונה שנמשכה כשלוש מאות שנה, הצליחו לחדור למוסקבה יהודים בודדים, שנמנו על סוגי „המיוחסים" שהיו מבוקשים מטעם השלטונות לצרכיהם הם;

בתקופה השניה, שנסתמנה מאז נותקו מחוזות „רוסיה הלבנה" מאדמת פולין וסופחו לרוסיה הגדולה, החלה להתארגן במוסקבה קהלה יהודית מבין מתיישבים חדשים שהגיעו מהמחוזות שסופחו.

קיצור תולדותיהם של יהודי מוסקבה סוכם על־ידי החוקר יהודה דוד אייזנשטיין עורך האנציקלופדיה „אוצר ישראל" כדלהלן:

— יהודים יחידים נמצאו במוסקבה, במאה ה־15 לספירה הנוצרית בתור „בעלי־מוכסין", שגבו את המסים מטעם נסיכי רוסיה. רופא יהודי אחד, בשם ליאו, מוזכר כרופאו האישי של הנסיך במוסקבה בשנת 1490. לאחר־מכן

נאסר על יהודים להיכנס למוסקבה, והקיסר איוון האיום („גרוזני") דחה את בקשותיו של הנסיך מליטא, שהשתדל שיורשה ליהודים לבוא למוסקבה לצרכי מסחר.

תחילתו של הישוב במוסקבה נרשם בשנות שלטונה של הקיסרית קאטארינה השניה, כאשר „רוסיה הלבנה" הוכרזה כחלק מרוסיה הגדולה, והודות לכך הוכרו היהודים שהתגוררו במחוזות אלו בתור „היהודים הרוסיים הראשונים". אז הגיעו הסוחרים היהודים משקלוב למוסקבה, אבל השלטונות גם הכבידו עליהם ואישרו להם „זכות שהות זמנית". היהודים נאלצו לגור בבנין שנודע בתור „בית מלון ליהודים", ולאחר שקיעת החמה שערי הבית נסגרו והיהודים לא יכלו לצאת בלילה החוצה, כאילו היה זה „גיטו".

הרחבה נוספת של זכויות היהודים במוסקבה באה כתוצאה מצו הקיסר ניקולאי הראשון משנת 1827 על הנהגת גיוס־חובה של יהודים לצבא הרוסי למשך של כ"ה שנים. צו זה ידוע בהיסטוריה כגזירת „הקאנטוניסטים" רבים מן „הקאנטוניסטים" נשלחו לשרת במוסקבה ולהם ניתנה הרשות לאחר גמר השירות הצבאי הארוך, להתיישב במוסקבה ולעסוק במסחר או באומנות. „קאנטוניסטים" אלה יסדו את בתי־כנסת הראשונים במוסקבה, אשר נקראו על שם גדודי הצבא שלהם — וכך נתארגנה הקהלה במוסקבה והממשלה הרוסית גם הקציבה מקום מיועד לבית־קברות יהודי.

בשנת 1871 נמצאו במוסקבה יותר מ־20 אלף יהודים, שיסדו גם בתי־ספר והרבו במפעלי צדקה וחסד, הרב הראשון של מוסקבה — היה הרב ר' חיים ברלין. אך בשנת 1891— תרנ"א הוציא הקיסר הרוסי אלכסנדר השלישי צו גירוש נגד יהודי מוסקבה ורק יהודים מעטים השיגו „רשות מיוחדת" להשאר בעיר, בתור „יהודים מועילים ביותר". הבנין של בית־הכנסת שחונך באותה שנה תרנ"א נסגר ונשדד מהיהודים ולא הועילו כל המאמצים לפדות את בית־הכנסת בתשלום — כסף ענקי.

היהודים המעטים שנשארו במוסקבה התפללו בחדר מיוחד בביתו של היהודי העשיר והמיוחס פוליטיגוד, —

ובשנת תרנ"ג (1893) קבלה קהלה יהודית קטנה זו הרשות למנות רב לעצמה — והיה זה הרב מזא"ה.

המהפכה הבולשביסטית באוקטובר 1917 שינתה את הסטאטוס היה־די החוקי ברוסיה מן הקצה אל הקצה — כל ההגבלות האנטישמיות בוטלו בבת אחת, ויהודים רבים נלחמו תחת הדגל האדום של המהפכה וכמה מהם אף תפסו מקום בשורה הראשונה של מארגני המהפכה.

מצבם האישי של היהודים נשתנה לטובה — אך מצבה של הקהלה היהודית בתור שכזו הלך והחריף מאחר שהמשטר הקומוניסטי יצא במלחמת־חרמה על דת ומסורת ישראל ועל קיומו של עם ישראל בתור ישות עצמאית.

חוקר היסטורי סיכם את המציאות היהודית במוסקבה בקיצור אנציקלופדי נמרץ:

— בשנת 1891 גורשו רובם של יהודי מוסקבה לערים שהוכרו בתור „תחום המושב" ליהודי רוסיה. — בשנת 1905, עם ראשית התסיסה הסוציאלית ברוסיה, הוטב במקצת מצבם הפוליטי של יהודי מוסקבה. אחרי מהפכת אוקטובר של שנת 1917 גבר והלך זרם היהודים שהגיעו והתיישבו במוסקבה וחיש מהר הפכה מוסקבה ל„מרכז יהודי גדול" פעילות תרבותית יהודית, עתונות וספרים ואפילו תיאטרון עברי („הבימה"). — לאחר־מכן פתחו השלטונות הקומוניסטיים במסע דיכוי הדרגתי נגד כל גילוי של חיים יהודים דתיים ותרבותיים, עד שהחיים הציבוריים היהודיים דעכו ושותקו כמעט כליל.

הפגנה יהודית בחיצות מוסקבה — לעת הלוויתו של הרב מזא"ה

בכל זאת ניסו עוד יהודי מוסקבה להאבק להצלת כבודם היהודי — ועל „מבצע מרדני" אחד מסוג מיוחד, שהתבטא בארגון „הלוויה המונית" לכבודו של רבה הראשי של מוסקבה, עוד מלפני המהפכה — מעיד איש מוסקבה מר משה בר־סלע (בכרך י"ח של כתב־העת לדברי ימי יהדות רוסיה — „העברי"):

— אחד „המבצעים הציוניים" שנעשה בפומביות רבה ברוסיה הסובייטית היתה זו ללא ספק הלוויתו של הרב יעקב בן ישעיהו מזא"ה ז"ל. רק מי שהכיר את המציאות הפוליטית במוסקבה באותה תקופה בשנת 1924 ידע להעריך נכונה את המבצע המרשים והפומבי הזה והשפעתו על הצבור היהודי ועל השלטונות כאחד.

הרב מזא"ה נפטר ביום השבת, כ"ג כסליו תרפ"ה, לאחר ששימש ברבנות בעיר זו במשך 31 שנה. גופתו של הרב הועברה במוצאי־שבת מביתו אל בנין בית־הכנסת הגדול. מיד נתעוררה השאלה, איך להביא לידיעת יהודי מוסקבה את דבר פטירת רבם? וכיצד לשוות להלוויה זו צורה הולמת ומתאימה? בימים ההם לא היו במוסקבה אמצעי תקשורת עם הקהל היהודי הרחב. מודעות־אבל ברחובות לא היו נהוגות והיה ברור, שהשלטונות לא ירשו להודיע לציבור בדרך זו על פטירתו של מנהיג דתי. מודעות אבל בעתונות (הקומוניסטית, כמובן) היו מתפרסמות אך ורק כשזה נגע לרבי המדינה והתנועה הקומוניסטית.

הוחלט להטיל על קבוצת צעירים לחלק ביניהם את מספרי הטלפונים לפי „האלף־בית", ולטלפן לכל מי ששמו מעיד כי יהודי הוא. על המטלפנים הוטל להודיע קצרות: „הרב מזא"ה נפטר" והלוויתו תצא מבית־הכנסת הגדול בספאסו־גלינישצבסקי אל בית הקברות שבדראגו־מילובו".

ליד ארונו של הנפטר שכוסה בטלית, הוצבו משמרות־כבוד של ראשי הקהלה, נציגי בתי־הכנסת, סטודנטים ושרידי האינטליגנציה היהודית, שדבר פטירת הרב הגיע אליהם. גם הרב החבדי הידוע ר' יעקב זוראביצער ז"ל היה אף הוא ביו העומדים במשמרות. האנשים התחלפו במשך כל שעות הלילה והבוקר, עד צאת מסע ההלוויה.

לפני השעה שנקבעה למועד ההלוויה, התחיל זורם קהל רב של יהודים מכל הרחובות המובילים אל בית־הכנסת הגדול. אלפים רבים צעדו אחרי מרכבת ההלויה. ההמונים ליוו את הנפטר עד לבית הקברות שבדראגו־מילובו. המסע נמשך שעות מספר, קהל המלווים היה מגוון ביותר. העיר מוסקבה לא ראתה שנים רבות „הפגנה" כזאת של היהודים מכל הסוגים ומכל הגילים. היה מורגש, כי „ההלוויה היתה מאורגנת" על ידי מישהו... היה זה „מפגן" עצום וגם אחרון של יהודי מוסקבה לפני שהתגברו גלי הרדיפות והטמיעה. יהודי מוסקבה בהמוניהם חלקו כבוד לרבם הנערץ שייצג את קהילתם בגאון לפני השלטונות, שחלו בהם תמורות רבות, החל במושל העריץ וכלה בשלטון הקומוניסטי...

— זו היתה ההופעה הפומבית האחרונה של הקהלה היהודית במוסקבה בתור שכזו — מדגיש המספר — ובעקבות הופעה, או הפגנה זו, עבר גל של מאסרים על עסקני הקהלה ומשטר־הדיכוי החריף והכביד מאד.

בית־הכנסת הגדול במוסקבה — לצרכי תעמולה סובייטית וכמרכז לתסיסה רוחנית

אחד מראשוני המבקרים הישראליים בברית־המועצות. מיכאל ששר, שהשתתף במשלחת של סטודנטים ושתיאוריו על חיי יהדות רוסיה, היוו מקור ראשוני בכמה מובנים דיווח (לפי „דפי עליה", מחדש טבת תש"ך — יאנואר 1960).

— „בחוצות מוסקבה תשמעו היום אנגלית, צרפתית, גרמנית, ואף יידיש" — כך העיר באוזנינו הקונסול הסובייטי, ערב צאתנו לברית־המועצות... אולם הוא חטא בהגזמה. ידיעת שפות זרות נדירה מאד בחוצות בירתה של ברית המועצות. אפילו פקידת המברקה בוונובקה — שדה התעופה הבינלאומי של מוסקבה — אינה דוברת שפה „מערבית" כלשהי. אם זכינו לשמוע זעיר־שם, זעיר־שם אנגלית או צרפתית — היו הדוברים תיירים מעטים, אלה ששהו במלון „אוקראינה" המפואר, המונה אלפיים חדרים. אולם לפחות לגבי יידיש — לא טעה הקונסול. בלכתנו ברחובות שמענו לעתים קרובות שפה זו. ואמנם אמדן חדש

קובע, כי מתוך כחמשת מיליוני התושבים במוסקבה — יש להניח כי לערך 700 אלף הם יהודים!

— לפנות ערב סרנו אל בית־הכנסת הגדול של מוסקבה. מאות זקנים צבאו על פתחו. נכנסנו לאולם המואר ובקהל עבר רחש. מיד הובילונו אל השורה הראשונה, לא רחוק ממקום־מושבו של רבה של מוסקבה, הרב לוין.

ראשיתה של קהלת מוסקבה בימי גזירת „הקאנטוניסטים"

וזה „ארון קודש נייד", שהותקן במיוחד למען חיילים יהודים בצבאות הצאר, ולכן גם הפסוקים של „ויהי בנסוע הארון" תורגמו לרוסית.

האוירה היתה חגיגית — אך מה גורא המקום הזה... כה כבדה היתה התוגה שרבצה בחללו, מבעד לכל המעטה החגיגי...

התפילה עצמה היתה יפה מאד והחזן נסתיע במקהלת גברים. כשתמה התפילה, קרבו אלינו יהודים רבים — הקהל מנה כשלושת אלפים נפש — וברכונו לשלום.

בחצר בית־הכנסת היתה סוכה קטנה, שמאות אנשים הצטופפו בה. שאלתי יהודי אחד אם יש סוכות נוספות במוסקבה. הוא העיף עיניו ימינה ושמאלה וענה בעצבנות רבה: „בוודאי! בכל בית ובית יהודי יש סוכה"... האמת היתה כמובן, שונה לחלוטין: הסוכה בבית־הכנסת — היתה היחידה בכל העיר!

— בשעה מאוחרת יצאנו את הסוכה והלכנו לבית מלוננו. כחצי שעה פסענו ברחובות העיר — ולפתע ניגש אלי בחור והזמינני לשיחה קלה. בסימטה חשוכה ושקטה אמר לי: הרי אני כבן עשרים וחמש. בעוד חודש אשא אשה — ואין לי טלית... כאן כידוע לך, אין להשיג טליתות בשום מחיר — שמא תוכל לעשות משהו בשבילי?...

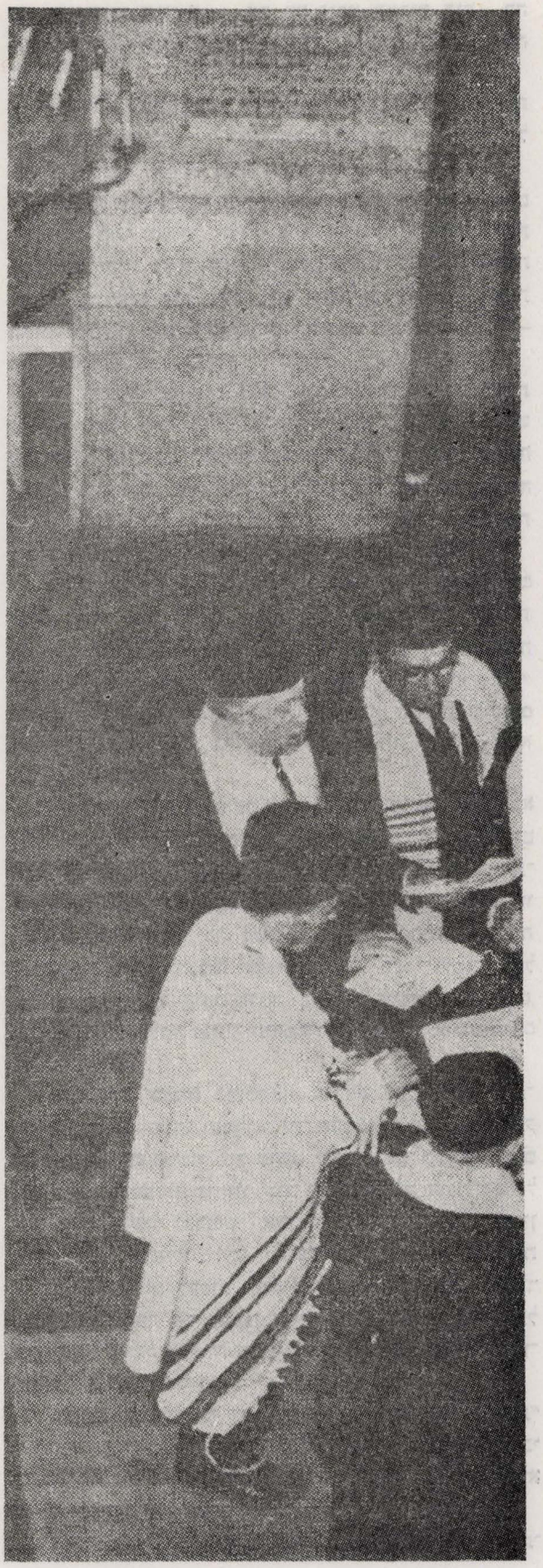
ביום טוב שני של סוכות שוב באנו לבית־הכנסת וגם הפעם היה מלא וגדוש. רבים עמדו בחצר בית הכנסת וברחוב הסמוך. בכל ההמון הזה לא מצאתי יותר מארבעה לולבים — וגם אחד בהם לא היה כשר. „היכן האתרוגים?" תמהנו — והאנשים השיבו בשאלה מצדם: „למה לא שלחתם השנה?" ואנו ידענו, כי האתרוגים נשלחו — אלא שלא הגיעו לתעודתם!..

— לאחר התפילה סיפר לנו הרב לוין על מקוה הנמצא בחצר בית הכנסת, ועל „הישיבה המוסקבאית", שבה לומדים כעשרים תלמידים, ואמנם בכל מקום אליו הגענו בברית־המועצות, נוכחנו לדעת עד כמה יקרה ישיבה זעירה זו ללב היהודים עיני כל נשואות אליה בתקוה שחניכיה ימלאו מקומם של הרבנים הקשישים היום בערי רוסיה, בכל בית־כנסת תמצא קופת־צדקה בשביל הישיבה, והזקנים, המתפרנסים מקצבה זעומה תורמים לה בשמחה מפרוטותיהם האחרונות".

לא מעט יהודים במוסקבה, ומראש לכל עסקני בית־הכנסת הגדול, טרחו ועמלו מתוך התמסרות מרובה להחזיק ולקיים מסגרת כלשהי של קהלה יהודית. אך כל מאמציהם היו לשוא. היהודים נתקלו שוב ושוב באותה חומת־הברזל של שלטון קשוח וערמומי, אשר מצד אחד משתדל להפגין כלפי חוץ שכאילו קיים „חופש דת" בברית־המועצות והיהודים יכולים לעסוק „בפעילות דתית כרצונם"; ומצד שני אינו מרפה אף לרגע ממזימותיו הזדוניות לחסל כל נקודת־חיים של פעילות רוחנית יהודית, להחניק כל מרכז־חיות של דת ומסורת.

והמציאות הוכיחה זאת בעליל. „הישיבה המוסקבאית" נסגרה ופוזרה. בתי־כנסת חוסלו באורח שיטתי, אם כי מבצע־החיסול אורגן בחשאי, ללא פקודות רשמיות וללא פרסומת בעתונות הקומוניסטית.

ואין מקור יותר מוסמך לאשר את המבצע השיטתי

המקהלה של „משוררים" עטורי־שיבה בבית־הכנסת של מוסקבה

בני־נוער וצעירים הם אורחים נדירים בבית־הכנסת והמתפללים, כולם הם בגיל הזיקנה

והבלתי־נפסק לסגירת בתי־הכנסת — מאשר הממשל הסובייטי הרשמי עצמו!

כי הנה העבירה הממשלה הסובייטית דו"ח רשמי למטה האו"מ בניו־יורק על אודות „השרותים הדתיים ברוסיה" ובהתאם לדו"ח רשמי זה מיום 11 ביולי 1956 —

„עמדו לרשותם של מתפללי האמונה היהודית המתגוררים בברית־המועצות עד 450 בתי־כנסת במקומות שונים"

עברו שלוש שנים ולא יותר ולאור סטאטיסטיקה רשמית שהומצאה בשנת 1959 לועדת־המשנה של ועדת האו"ם לזכויות האדם, שהורכבה במיוחד כדי לחקור ולדון בצעדים במניעת הפלייתם של מיעוטים לאומיים במדינות, החברות באו"ם — ובכן התברר לפי סטאטיסטיקה זו, כי —

„בברית המועצות מתקיימים לערך 150 בתי־כנסת, לצרכיהם של מתפללים יהודים בני דת משה".

מכאן מתקבלת המסקנה המעציבה, שבאותו פרק־זמן (ונחוץ לציין, שבשנת 1956 נערכה הועידה ה־20 של המפלגה הקומוניסטית ברוסיה, שקבעה „מדיניות חדשה" בייחס ליהודים!) נסגרו כ־300 בתי־כנסת!

רדיפת הדת היהודית — עד לחיסול בתי־קברות מיוחדים ליהודים

ואם נראה עצוב כל־כך מצבם החוקי של בתי־הכנסת — הרי גרוע עוד פי כמה מעמדם החוקי של בתי־הקברות ליהודים. בנושא זה אין לדבר עוד על מדיניות לסגירה ולהצטמקות שיטתית, אלא על חיסול מוחלט של בתי־עלמין של הקהלות היהודיות.

בשנת 1963 פורסמו שתי ידיעות על אודות סגירתו של בית־הקברות היהודי האחרון במוסקבה (לפי „ילקוט מגן", מספר כח־כט, דצמבר 1963):

„המצב בתחום בתי־העלמין במוסקבה הוא — נאמר בהודעה האחת מאת סט"א, הסוכנות הטלגראפית היהודית — שמאז מהפכת־אוקטובר 1917 נשארו בתי קברות נבדלים ליהודים בכמה קהלות ברוסיה. היו מקומות, שבהם נתקיימו בתי־עלמין מיוחדים ליהודים והיו מקומות שהוקצה „שטח יהודי מיוחד" במסגרת בית־קברות מקומי כללי. גם במוסקבה נשאר בית־עלמין יהודי נבדל, בתחומי בית־הקברות הגדול שברחוב סטראקוביסקויה. זה היה בית־עלמין יהודי עצמאי (אוטונומי) שאדמתו נתקדשה בהתאם למסורת היהודית. אולם שדה־קברות זה נתמלא כליל: שלטונות העיר במוסקבה בחרו שטח חדש לבית־קברות כללי, אבל סרבו להקצות בו תחום מיוחד לבית־עלמין יהודי".

„הקהלה היהודית במוסקבה — הודגש בהודעה האחרת, שתופיעה בעתונות הישראלית — פנתה בקריאה מיוחדת

אל המזכיר הראשי של המפלגה הקומוניסטית ברוסיה, ליאוניד ברז׳נייב, בדבר הוצאת רשיון להקצות שטח לבית־עלמין יהודי במוסקבה. פניה זו באה, לאחר שלא נשאו כל תוצאה פניותיו המרובות של הרב הראשי בקהלת מוסקבה, הרב יהודה ליב לווין, אל משרדי הממשלה הסובייטית, שיתחשבו בעובדה שיהודים אורטודוקסיים נקברים במוסקבה בבית־הקברות הכללי, יחד עם אתאיסטים ולא־יהודים, אשר זה עומד בניגוד לעקרונות הדת היהודית".

אך כל הפניות היו ללא הועיל — ואשר לבית־הקברות היהודי הישן בדראגו־מילובו, הרי הוא חוסל לגמרי עוד לפני מספר שנים, מטעם שלטונות העיר מוסקבה, שהפכו אותו למגרש משחקים וצרכי בניה.

כל פעילות רוחנית מצדה של הקהלה היהודית במוסקבה נתקלה ביחס עוין ובהתנגדות עיקשת מאת השלטונות הסובייטים, המקיימים פיקוח חמור וקפדני על מוסדות הקהלה במוסקבה.

מזמן לזמן איפשרו השלטונות לראשי הקהלה היהודית „לפעול משהו" — וזה קרה תמיד כאשר שליטי מוסקבה ראו צורך כלשהו ליזום איזו „הצגת־ראווה" כלפי העולם הגדול, שליהודים מובטח „חופש דת" וחופש „טיפוח הפולחן הדתי".

„סידור השלום" שנדפס ברשות השלטונות — למען מכירה בדולרים לתיירים

עתונאי יהודי מאמריקה, ש.ל. שניידרמן, שביקר מספר פעמים בברית־המועצות וידוע כמומחה לבעיות חיי היהודים ברוסיה, מדווח — לדוגמה — על היזמה הרוסית הרשמית להדפיס ולהפיץ „סידור השלום" לצרכי הקהלה היהודית...

— בקרתי בבית־הכנסת הגדול במוסקבה — מספר הוא ברשימותיו שנתפרסמו בעתון „על המשמר" מיום 7 ביאנואר 1969 — ואחד הגבאים פתח את ארון־הספרים, שהיה מלא סידורים ופנה אלי בשאלה: „כמה סידורי־תפילה הנך רוצה? מחירו של כל סידור הוא עשרה רובלים (לערך 11 דולר)"...

— לא היה דרוש לי זמן רב להיווכח, שאת הסידור הזה, הנקרא „סידור השלום" רוכשים בעיקר תיירים מחוץ־לארץ, כמזכרת מביקורם בבית־הכנסת של מוסקבה. לעומת זאת נוהגים התיירים למסור במתנה „סידורי־כיס" שלהם, שהם נושאים אתם „לצרכי תפילה" — ליהודי מוסקבה, שאין ידם משגת לרכוש את „סידור השלום" במחיר גבוה כזה. רובם של מתפללי בית־הכנסת הם יהודים בגיל קשיש, המתפרנסים על גמלאות בסך של 50—60 רובל לחודש, שמקבלים מקופת הממשלה. בהשוואה למחיר הגבוה

אווירה חגיגית בבית־הכנסת הגדול של מוסקבה
תצלום זה הופץ בעולם מטעם הסוכנות הסובייטית הרשמית „נובוסטי", במטרה להוכיח שיש ליהודים „חופש דת" בברית־המועצות

הרב הראשי של מוסקבה בהדרכת השלטון הקומוניסטי, הרב יהודה־ליב לווין

ועד הקהלה במוסקבה עם גבאי בית־הכנסת והרב הראשי שיהוכר רשמית — כולם נוצלו מטעם מנגנוני התעמולה הקומוניסטית בכל שעת־צורך

הזה של „סידור השלום" נחוץ לציין, שספר לימודי או מדעי בהיקף ניכר מחירו במוסקבה רובל או רובל וחצי...

— אותו סידור, בכריכה כחולה עם קישוטים זהובים, בפורמאט גדול ובאותיות גדולות, הוא בבחינת „כל בו" עם תפילות לכל השנה, בתוספת הגדה של פסח בנוסח מלא, לרבות — „לשנה הבאה בירושלים"... בעמוד האחרון מודפס „קדיש" באותיות רוסיות, אולם בפתיחת „הסידור" מודפס אלף־בית עברי, עם הסברה השוואתית לאותיות בלשון הרוסית וגם הסבר פוניטי של „הניקוד" העברי...

— לתוכן הסידור צורפו שתי תפילות, שחיברן עורך הסידור הרב הראשי לווין במוסקבה, תפילה אחת היא בנוסח פאטריוטי — וזו תפילה בנוסח „הנותן תשועה למלכים", המכוונת הפעם לראשי הממשלה הסובייטית... תפילה שניה היא — „למען שלום העולם" ובה מתואר השלטון הסובייטי בתור „מגן השלום בעולם כולו", וכזו נוסחת התפילה: „אבינו שבשמים! ברך את ממשלת ס.ס.ס.ר. מגן השלום בכל העולם, ונאמר אמן!"...

— בתור המו"ל של „סידור השלום" מופיעה רשמית: „הקהלה היהודית במוסקבה" („ברוסית: „מוסקובסקאיה יברייסקאיה רליגיוזנאיה אובשצ'ינה"). לאמיתו של דבר לא קיימת „קהלה יהודית" במוסקבה, — קיים רק ועד בית־הכנסת הגדול, ומלבד זאת ישנם עוד שני בתי־כנסת קטנים במוסקבה, — ברחוב מארינה רושצ'ה ובית־תפילה זעיר בפרבר מרוחק. בתי־כנסת אלו מכונים רשמית „דווארצאטנרא" („מניינים") ואין כל קשר ארגוני ביניהם ולבין בית־הכנסת הגדול. —

כך דואגת התעמולה הסובייטית הרשמית למען הוצאת „סידור השלום" והפצתו בעולם בעזרת ועד בית־הכנסת במוסקבה — ועל פי קו ערמומי תעמולתי זה טורחת סוכנות הידיעות הסובייטית „טאס" לפרסם מזמן לזמן בעתונות העולם „ידיעות סנסאציוניות" על אודות „פעילות דתית יהודית". כגון אפית מצות וכדומה.

והנה, על דו"ח סובייטי רשמי נרחב מסוג זה אשר כלל תיאור חי בצירוף שורת תצלומים על הטקס החגיגי של אפית מצות במוסקבה — הגיב כתב העתון הישראלי „ידיעות אחרונות" (בגליון חג הפסח של העתון 18 באפריל 1969) בתגובה בוטה שכזו:

„בית הכנסת המרכזי במוסקבה — הוא אחד מחלונות־הראווה של חיי היהודים בברית־המועצות... הבנין הלבן גבוה הוא, בחזיתו מתנוססת כתובת בעברית: „אין זה כי אם בית אלקים". בשבתות מתכנסים בו כמה מאות מתפללים, שהצעירים בהם עברו מכבר את היובל הראשון שלהם... כאן מתרכזים „חיי־הדת" של מוסקבה, שבה חיים לערך 750 אלף יהודים... כאן, בסמוך לאולם־התפילה הגדול קיים גם „שטיבל" של חסידים, בית־מטבחיים לעופות, וכן מאפיה למצות, הפועלת בעונת חג הפסח...

„הסוכנות הטלגראפית הסובייטית „טאס", המקיימת גם שרות־תצלומים בשם „פוטו־כרוניקה" היא שהפיצה על פני תבל כולה את התמונות ה„כשרות לפסח" שלה: לפני התיבה בבית־הכנסת הגדול ניצבים החזן והגבאים, כולם לבושי־חג; באולם נתקהלו מתפללים במספר לא גדול, כך שניכרת נוחיות ורווחה בשעת התפילה; אחד הגבאים שוקל במבט חגיגי את חבילות המצות, והכל נראה כל־כך שלוו ונעים...

„אך מי יצלם את התמונות האוטנטיות, מה מתרחש למשל, ברחבת בית־הכנסת זה ביום „שמחת תורה" שעה שאלפים ורבבות מבני הנוער היהודי, סטודנטים ואנשי האינטיליגנציה, רוקדים וצוהלים לכבוד החג ומפגינים את יהדותם לעיני כל? על זאת לא תדווח סוכנות „טאס", כי היא מעוניינת להציג את „ההוי הדתי" היהודי במעטה של עצבות ושקיעה, משהו ששייך לעבר... כאילו רק יהודים ישישים, העוברים ובטלים מן העולם, הם הנאחזים עוד כמוסקבה באמונתם הישנה, הריאקציונית... אך המציאות היהודית במוסקבה היא הפוכה בתכלית. זו שמחת היחיד, הפורצת מלבבות הצעירים והמבשרת לעולם כולו, כי עם ישראל חי עוד, אפילו בברית־המועצות!"

שני אירועים מכריעים בחיי הקהלה במוסקבה: תפילת „כל נדרי" וריקודים לכבוד „שמחת תורה"

אישור מהימן לקביעת דברים זו ניתן לקבל מפי כל תייר יהודי, שנזדמן לו לבקר ברוסיה. וכך תיאר את חוויותיו מתפילת „כל נדרי" במוסקבה — אחד מסופרי „דבר", ש. צחור: (בגליון של ערב יום־כיפור שנת תשכ"ו):

„כשהגענו לבית הכנסת דקות ספורות לפני תפילת „כל־נדרי" — היה כבר האולם יותר ממלא, ואף בחוץ נתקהלו אלפים. והנה לפתע פנה אלינו יהודי בן ארבעים, שעמד מולנו בשורה הראשונה, ושאל: „אַ ביכעלע האט איר?" (ספר יש לכם?). מרוב הפתעה החלטנו חברי ואני שיכולים אנו להשתמש יחדיו במחזור אחד והושטנו לו מחזור ליום הכיפורים.

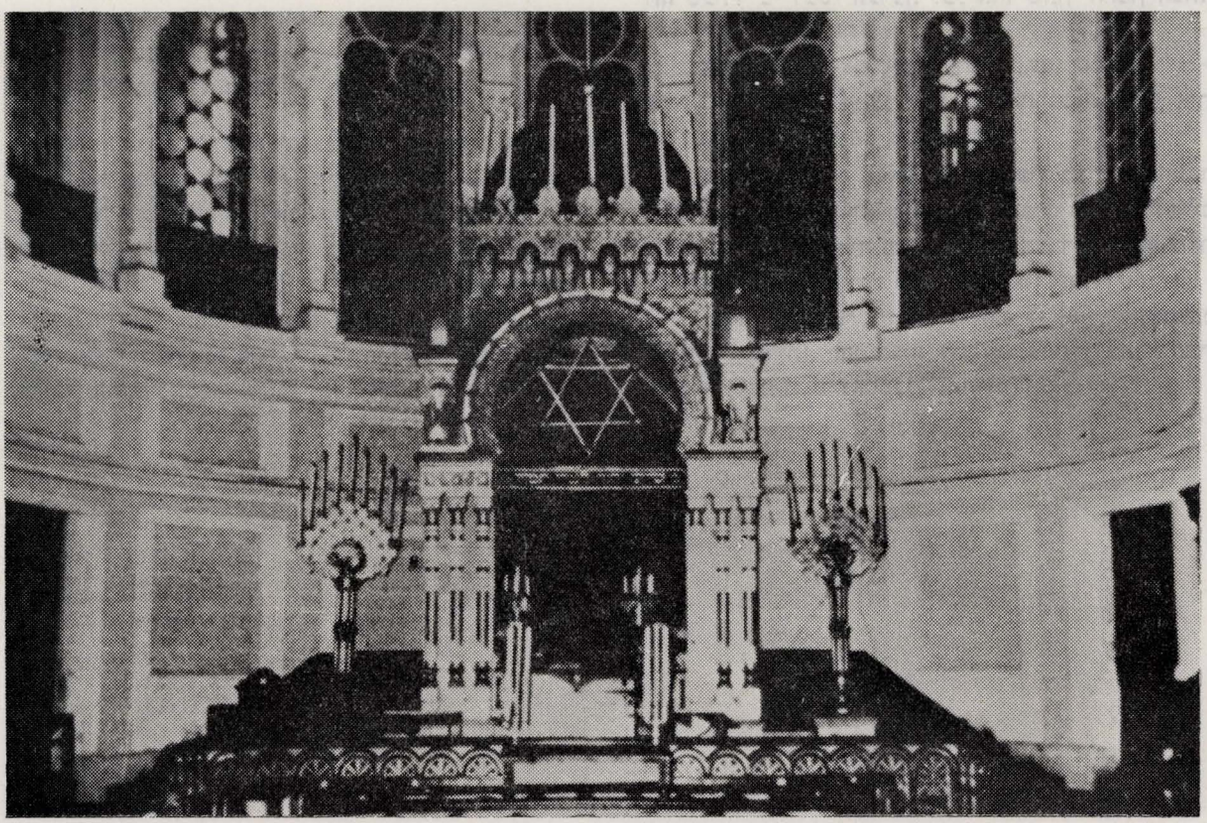
„כשהגיעה שעת „יזכור" יצאנו החוצה. הרחוב שלפני בית הכנסת מלא אדם. יהודים ויהודיות שעמדו בחוץ משום שלא הצליחו להידחק פנימה, עומדים היו כדי להיות שם כדי להיות יחד. מי שעובד במשמרת ראשונה — בא אחרי הצהרים, ומי שעובד במשמרת שניה — הקדים ובא בבוקר שכן יום הכיפורים יום עבודה רגיל הוא, ואין זה דבר קל להיעדר מן העבודה „סתם־כך". יודעי סטאטיסטקה אומדים את הקהל שהיה שם בשתי רבבות. שתי רבבות שבאו לומר זה לזה: „כן אנחנו עוד פה"!

„שנים רבות גוהג הייתי ללכת לבית הכנסת ביום הכיפורים מבלי שיכולתי להסביר לעצמי מדוע עושה אני זאת — שכן אינני יהודי דתי. עד שנזדמנתי למוסקבה הרחוקה, ושם נמצאה לי התשובה: „הם ואנחנו — כה רחוקים וכה שונים, ובכל זאת עם אחד הננו" — —

כהשלמה מרשימה לנחשול של התעוררות רוחנית העוברת על יהדות רוסיה והסוחבת עמה מעל לכל את בני הנוער הצעיר, ישמשו קטעים אחדים מתוך דו"ח אוטנטי עז־ביטוי ממוסקבה שנמסר על־ידי סטודנט יהודי מאמריקה, יהונתן פורת, לאחר שחזר מסיור־לימודים ממושך בברית־המועצות (לפי הדו"ח שפורסם בירחון „בית יעקב", גליון 124־123, מחודש תשרי־חשון תש"ל 1970):

— אני בא ממוסקבה! ישר ממוסקבה באתי הנה. ישר מרחוב „ארכיפובה", אשר שם נמצא בית־הכנסת הגדול. ב„שמחת־תורה" רקדתי שם!

— כל הרחוב רקד. כולם רקדו ושרו מתוך התלהבות עצומה. במשך 6 שעות רצופות רקדו, ולא רצו להפסיק. בבית־הכנסת, מבפנים, כבו מכבר את כל המנורות. חושך היה בחלונות. ובחוץ רקדו ורקדו, עד כלות הנפש. ומי

ארון הקודש בבית־הכנסת הגדול במוסקבה

ארון הקודש המפואר התופס את המקום הבולט בבית־הכנסת המרכזי במוסקבה משרה אווירה מיוחדת של קדושה למקום, המהווה שריד אחרון לחיים יהודיים תוססים בעבר.

ריקד ? קהל עצום של בני־נוער, סטודנטים בלבושם הטיפוסי, אשר במבט חיצוני אי־אפשר כלל להכיר שאלה הם יהודים. והם שפרצו מדי פעם בשירה המונית נלהבת: „עם ישראל חי!" והם שצעקו מתוך צהלה גדולה בקצב מתואם ובקול רועם: „כולנו יהודים" („יעוורעיסקי נארוד!") ———

בבית־הכנסת פתחו לומר „אתה הראת". ספרי התורה הוצאו מתוך „ארון הקודש". ההקפות התחילו. ואז הבחנתי בשאון הפורץ פנימה מן החוץ. יצאתי החוצה, וראיתי שזרם הנוער הולך וגואה, הולך וגובר. מכל הצדדים הגיעו. מכל המעברים. בו ברגע הבחנתי גם בהרבה שוטרים רוסיים במדים שלהם. הם הקיפו את הקהל הגואה. השוטרים סגרו את הרחוב ועצרו את התנועה. הרחוב נתמלא בהמון גועש ורועש. המון של צעירים, חוגגים וצוהלים.

ניגשתי אליהם וקראתי באזניהם: „גוט, יום טוב" והם השיבו לי: „גיע פונאמאיו" (לא מבינים!)... חזרתי וקראתי „חג שמח" — והם בשלהם: „גיע פונאמאיו"... ואז אזרתי עוז וקראתי בקול גדול ברוסית: „אמריקאנסקי!" (אני אמריקאי!) וזה דווקא עשה רושם די חזק. רבים הביטו עלי, התחייכו. רמזו בעינים. אבל היססו, כנראה, אם לגשת אלי ולהיכנס בשיחה אתי. האם חשדו בי, שאני „פרובוקאטור"? או שהם פחדו, שעין בולשת עוקבת אחרי? הרגשתי את עצמי בודד. הסתובבתי בתוך ההמון. עד שניגש אלי אחד מן הקהל ורמז לי ללכת אחריו אל מאחורי בנין בית־הכנסת, מן הצד השני.

היה זה אדם בגיל־העמידה, כבן חמישים. פקיד סובייטי, כנראה, או במשהו דומה לו. כולו אומר חשיבות ומעמד בטוח. ועד היכן הפתיעני, איש זר זה! הוציא בקבוק קטן מכיס מעילו, ולחש אלי: זה „יין כשר", תוצרת עצמית. בוא ונעשה „קידוש", פה ברחוב! כל ה„קידוש" שלו התבטא באמירת הברכה „בורא פרי הגפן". ואני הפטרתי: „אמן!" והוא הסביר לי על רגל אחת, כי בנו הוא קצין גבוה ב„צבא האדום" והוא אינו מפחד משום דבר... אם כי בעצמי נוכחתי, באיזו מידה נזהר להסתתר אתי בפינה צדדית ואפילה, מאחורי בנין בית־הכנסת! — —

והנקודה המפתיעה והמאלפת כל־כך בעדות נוקבת זו מחוויית „שמחת תורה" במוסקבה — היא שהנוער היהודי אינו מפחד כלל! — ולכן כדאי להעתיק קטע נוסף מעדות אישית זו:

בהסתובבי ככה בתוך ההמון השר והחוגג, נתקלתי באיזה מקרה מוצלח באיש השגרירות האמריקאית, בעל עמדה דיפלומאטית מכובדת, שאמר לי מתוך גלוי־לב מלא: „אשתי יהודיה, ואני יודע בדיוק את תאריכי החגים היהודיים. ואני נהנה מזה, לבוא ולראות את מיטב הנוער הקומוניסטי, היוצא מכליו ורוקד בחוצות מוסקבה בחג היהודי המסורתי לכבוד ה„תורה" (בייבל" בלע"ז)!"

— ועוד משהו הוסיף וגילה לי הדיפלומאט האמריקאי: „דע לך שבכל הרחוב שורצים אנשי הבולשת הרוסית, ויש בידיהם „טייפ־ריקורדס" (רשמי־קול) ומצלמות זעירות, שמשתמשים בהם לצרכי ריגול. והם קולטים ומצלמים הכל, הכל. והם מזהים, והם טורחים לזהות כל סטודנט בריקודים אלה, ולכל אחד ואחד מבין הקהל העצום הזה, שמור „תיק אישי" במרכז של המשטרה החשאית!"

דבר זה שהדהים אותי עד לקצה הגבול. זה שהפליאני. וזה שעורר בי רגשי הערצה לכל אחד מתוך ההמון הצוהל הזה, שעשוי ללא חת! — —

הם שואגים בקצב סוער וכובש: „עם ישראל חי"! — ואני ניצב באמצע המעגל, גל של התרגשות מציף אותי כולי ואני קורא אליהם בלשון נרגשת:

„אני נשבע לכם, אחים יקרים, שעוד לא ראיתי ריקוד יהודי נלהב שכזה, לא בניו־יורק ואפילו לא בירושלים, אשר שם הייתי תלמיד באוניברסיטה העברית! באף מקום לא חשתי גאווה יהודית שכזאת וצמאון יהודי שכזה!...

„כולנו יהודים!" — הם השיבו לי — „ידינאסטבו" (אחדות יהודית), זהו הכוח המחזיק אותנו וזוהי החוויה הגדולה שלנו! „ידינאסטבו" (אחדות)! — —

קיוב –

ישוב יהודי שהחל בימי ממלכת הכוזרים

לאור התיעוד ההיסטורי הקדימו היהודים להתיישב בקיוב, עוד לפני בואם של הרוסים — בשנת 865. ברשימותיו של ההיסטוריון תיאופאנוס מוזכרים ראשוני היהודים, מיד עם הקמת העיר על־ידי הכוזרים — וזה אירע עוד במאה ה־8 למספרם. מקיוב עברו היהודים לקרים ותקעו יתד ליד נהרות הדון, הוולגה והדניפר.

בקורות היהודים שבדור האחרון נתפרסמה קיוב פעמיים, לרגל מעשי־זוועה אנטישמיים, שהדהימו את העולם וחשפו עם זאת את מלוא עומקה של הטראגדיה היהודית.

בשנת 1911 נרקמה בקיוב עלילת־הדם הנוראה נגד תושב יהודי שקט וצנוע, מנדל ביילים, שהואשם ברצח נער נוצרי ובמציצת דמו „לשם אפיית המצות". שנתיים האפיל סיוט־אימים זה על כל יהודי רוסיה, עד שנערך משפט פומבי בפני בית־דין של מושבעים, בו הוקעו מעלילי העלילה השפלה לעין־כל והנאשם ביילים שוחרר כליל.

בשנת 1941 ערכו הכובשים הגרמנים טבח אכזרי ביהודי קיוב, ובשני ימי־הבלהות: ה־29 וה־30 בספטמבר — נורו רבבות יהודים, ישר לתוך בורות פתוחים, בשדה־הקטל „באבי יאר" שמאחורי בית־הקברות היהודי בקיוב. אולם זוועה נאצית זו הוכפלה בעברת זדון דוקא בשנים שלאחר־השואה, מכיון שהשלטונות הקומוניסטיים, אשר שחררו את קיוב, התכחשו כליל לרצח היהודים ואף סירבו להקים אבן־מצבה כלשהי בשדה־הטבח. כנגד רצח מוסרי זה של עקירת זכר היהודים, התקומם המשורר האוקראיני הצעיר, יבגני יבטושנקו, בשיר־מחאה מרעיש, שהיכה ועורר הדים עזים הרחק מחוץ לגבולות רוסיה הסובייטית.

תולדות הקהלה היהודית — וייסוד בית־הקברות הראשון

קיוב נחשבת כעיר העתיקה ביותר בתחומי רוסיה רבתי. בשל־כך זכתה לתואר־הכבוד שלה: „אם הערים ברוסיה". בהיותה יושבת על אם־הדרכים ובאחד מנתיבי־המסחר הקדום, דרך הדניפר מקונסטנטינופול לצפון, עברה מיד ליד כתוצאה ממלחמות, מהפכות ומסעי־כיבוש בלתי־פוסקים.

הכוזרים הקימוה, הרוסים כבשוה מהם, המונגולים פלשו אליה (במאה ה־13), נסיכי ליטא ופולין לקחוה ושלטו בה למעלה מ־300 שנה; גדודי הקוזאקים של חמילניצקי הציפו אותה והרסוה, עד שרוסיה תפסתה בחזרה (בשנת 1686). לאחר המהפכה הבולשביסטית הוכרזה כבירת אוקראינה הסובייטית; לעת פלישת הנאצים לרוסיה, נפלה לידיהם והגרמנים שלטו בה כשנתיים.

ובכל הגלגולים האלה, תחת כל המשטרים המתחלפים, סבלו — היהודים.

מתחילה, עם בוא השלטון הרוסי, הגיעו אליה סוחרים יהודים מאשכנז והתיישבו בתוכה. הנסיך הרוסי וולאדימיר

„באבי יאר" — המקום שבו נשמדה היהדות פעמיים

בפעם הראשונה ביצעו את הטבח הנורא פלוגות־ההשמדה הנאציות; ובפעם השניה גזרו השלטונות הסובייטיים גזרה לעקירת זכר היהודים ואסרו להקים מצבת־זכרון לקדושי קהלת קיוב

הטיב עם היהודים ובשנת 1035 הם זכו לחסות מלאה תחת שלטונו של הבישוף לוקוס, שפונה „לוקוס היהודי", משום שאמרו עליו, כי מצאצאי הכוזרים הוא. אז נחשבה קיוב כמרכז רוחני יהודי. רבי בנימין מטודלה מזכיר את העיר בספר מסעותיו (משנת 1165 — 1173) ובין תלמידי רבנו תם, מבעלי ה„תוספות" בצרפת, נמנה גם רבי משה מקיוב (נפטר בשנת 1170).

אך בשנת 1113 נרשם בה ה„פוגרום" הראשון, ובשנת 1239, כאשר הטאטארים לכדו את דרום־רוסיה והרסו את קיוב, נחרבה הקהלה היהודית. הנסיך הגדול מגדומין מליטא, שהכניע את קיוב, הבטיח זכויות נרחבות ליהודים, שעברו לשם מאיזורי ליטא ופולין. בתקופתו של קאזימיר הגדול מלך פולין, פרחה הקהלה בקיוב בתורה ובחכמה ואז אף נכתב עליה: „כי מקיוב תצא תורה".

המלך זיגיסמונד הראשון נאות לתת ליהודים כברת־ארץ בשביל בית־הקברות, ואז נוסד בית־העלמין הראשון הידוע בתולדות הקהלה, שנמצא סמוך ליד „השער היהודי" או „שוק היהודים". בעת ההיא עלתה קנאתם של הסוחרים הנוצרים על היהודים והמלך הפולני סטיפן באטורי הוציא גזירות קשות נגד היהודים.

הפורעים הקוזאקים בראשותו של חמילניצקי התנקמו ביהודי קיוב, ובברית־השלום שנכרת בין חמילניצקי ולבין מלך פולין יאן קאזימיר, הוכנס תנאי מפורש, שלא יורשה ליהודים לשוב ולגור בקיוב ובשאר מחוזות אוקראינה.

תחת שלטון הצארים הרוסיים ניתנה מאת הקיסרית קאטרינה השניה הרשות ליהודים בודדים להתיישב בקיוב ואף לרכוש שם שדות־אחוזה, בתנאי שיכניסו לקופת המלכות מס־כפליים, בהשוואה לנוצרים. או־אז הוציא

זוהי אנדרטת־הנצחון לכבודו של הצורר הנורא, ראש המורדים הקוזאקים משנות ת"ח ות"ט
דווקא המשטר הקומניסטי הדוגל כאילו „באחוות־עמים" הוא המטפח את „פולחן האישיות" של בוגדן חמילניצקי, אשר היהודים כינוהו: חמי"ל ימ"ש

השר הרוסי שרקוב היתר מיוחד ליהודים לרכוש בית־קברות בקיוב וכן להקים בית־כנסת. בשנת 1794 נפתח ה„פנקס" של החברה־קדישא בקיוב ובו נרשמו כל התקנות כדת וכדין.

בשנת 1827 התקוממו הסוחרים הנוצרים של קיוב כנגד היהודים, אשר הרחיבו והעשירו את העיר ואת המדינה כולה, והצאר ניקולאי הראשון הוציא צו לגרש את כל היהודים מקיוב ולמכור את בית־הכנסת הישן במכירה פומבית.

בשנת 1881 פרץ פוגרום גדול בקיוב. רכוש היהודים בשווי של 2 מיליון רובל נשדד ובכפר הסמוך לעיר נרצחו עשרה יהודים. בשנות המלחמה העולמית הראשונה (1914—1918), לאחר המהפכה הקומוניסטית על אדמת אוקראינה ועם מהלך „המרידות של הלבנים" שנלחמו במחוללי המהפכה, פשט נחשול של פוגרומים נוראים ביהודים, תחת מנהיגותו של הטמן פטליורא, וגם בקיוב נפלו קרבנות רבים.

לאחר מכן, עם שיקומה של קיוב כבירת אוקראינה הסובייטית, נתרכזו שוב היהודים בתוכה, ועל סף מלחמת־העולם השניה התגוררו בה כ־175 אלף יהודים — ובזאת תפסה קיוב את מקומה כאחת הקהלות הגדולות באירופה.

טבח היהודים בידי הנאצים בבית־הקברות של קיוב

קרוב לשנתיים שלטו הנאצים בקיוב, עד שנדחפו בחזרה והובסו על־ידי הצבא האדום. מיד עם שחרור העיר פירסמו השלטונות הסובייטיים את הדו"ח הרשמי הראשון על חיסול יהודי קיוב, מפי עורך החדשות בתחנת־השידור הקומוניסטית, ה' ליברמן:

„מיד עם פלישת הגרמנים לקיוב נתפסו ונאסרו המוני יהודים. קבוצות גדולות מהם — אנשים, נשים וטף — הוכנסו לבנין קולנוע ונשארו שם צפופים וגדושים עד אפס נשימה במשך כל הלילה. למחרת היום הזדעזעה קיוב העיר מהתפוצצות כבירה, כל בנין הקולנוע התרסק מחומר נפץ בוער, הדליקות שהתפשטו בעיר נמשכו 6 ימים והחריבו כליל רחובות רבים.

„אחד מידידי הרוסיים צייד אותי בתעודה רשמית עשויה ומשובצת תצלום, ש,קראי' אנכי, תעודה זו של ,קראי' הצילה אותי. כעבור ימים מספר נצטוו כל היהודים בתוקף פקודה גרמנית שהודבקה גם ברחובות העיר להתאסף בבית הקברות. הפקודה כללה איומי עונש־מות ביריה על כל איש המצפין יהודים בביתו. כבעל תעודת־זהות ,קראית' לא הלכתי שמה. בו בלילה נתפשטו הידיעות במהירות הבזק על פני כל העיר, שאלפי יהודים מן המתאספים בבית העלמין נטבחו והושמדו שם. הטבח נמשך והלך עוד 3 ימים אחר־כך. אחרי זמן־מה יצאה פקודה נאצית לכל האוכלוסיה בקיוב, להירשם אצל השלטונות. ידידי המקומיים יעצוני להימנע מרישום, כדי להינצל מחטיפות ופורענויות דומות".

לפני בית־הדין הבינלאומי בנירנברג הובאו מפקדי

תמונת־זוועה מימי ה־פוגרום על יהודי קיוב בשנת 1881

באחד המוזיאונים שמור ציור מזעזע זה, המתאר את הפורעים הפראיים הזוללים ושותים יי"ש לשיכרה לעת עריכת הפוגרום

„איינזאץ־גרופן" (הפלוגות הנאציות המיוחדות לחיסול היהודים), שעמדו בראש מסעי־הטבח על אדמת אוקראינה. לפי הדו"ח הרשמי שנמסר בפני ועדת־החקירה הממלכתית הסובייטית, הרי בשדות־החול של באבי־יאר, אשר מאחורי בית־הקברות היהודי בלוקיאנובקה, נורו תוך יומיים 33,771 אנשים, כולם יהודים... הדיון המשפטי כנגד מארגני הטבח העלה, שכל תושבי קיוב ידעו בדיוק על רצח היהודים שבוצע בבאבי־יאר ובנוסף לכך הם גם היו עדי־ראיה למשלוח קרונות־בגדים לאין ספור, שהורדו מגופות היהודים הנרצחים ואשר הועברו דרך תחנת־הרכבת של קיוב בתור „שי מיוחד" בשביל ה„פולקס־דויטשע" (גרמנים מתושבי רוסיה שהצטרפו לנאצים).

לאחר ימי־הטבח המרוכז, בסוף חודש ספטמבר 1941, המשיכו עוד פלוגות־הרצח הנאציות לארוב ליהודים שנמלטו ואלפי קרבנות נוספים מצאו את מותם המר בשדות באבי־יאר".

כל זאת ידעו היטב כל תושבי קיוב — ובכל זאת לא רק שלא פעלו כדי להציל יהודים המוצאים להורג, אלא כאילו מתוך הסכמה, הם שתקו ואולי אף שמחו לאיד...

הכתובת המוזרה על אחת המצבות בשדה־הקברות היהודי של קיוב

אחד מאנשי משלחת הסטודנטים היהודים שביקרה לראשונה ברוסיה מיכאל ששר תיאר את רשמי ביקורו בקיוב (לפי „דפי עליה", טבת תש"ך יאנואר 1960):

„— קיוב, היא בירת אוקראינה, שוכנת לחוף הדנייפר ומצטיינת ביופיה. מספר תושביה עולה כיום על מיליון — וכעשרה אחוז מהם יהודים. הללו מתרכזים בעיקר בעיר התחתית, ברובע הקרוי פודול, בו תשמע אידיש על כל צעד ושעל. בפודול עומד גם בית־הכנסת היחיד אשר שרד בקיוב.

„לפני המלחמה חיו בעיר זו מאות אלפי יהודים. כשנכנסו הגרמנים לעיר הוציאו בערב יום־הכיפורים תש"ב, 93 אלף מיהודי קיוב אל מחוץ לעיר לחורשה הקרוייה באבי־יאר, ושם הוציאום להורג ביום אחד. אחר־כך כיסו את הוואדי בסיד והעלוהו באש.

„בקשנו לבקר בגיא הריגה איום זה. פנינו בבקשתנו זו אל המדריכה שנתלוותה אלינו — אך היא השיבה, כי לא נוכל לבקר במקום, שכן הכביש המוביל אליו סגור לתנועה.

הבנין המפואר של בית־הכנסת בקיוב
הרבה בתי־כנסיות היו בקיוב, אך משטר־הדיכוי סגר אותם
באופן שיטתי במסע מכוון לעקירת דת ישראל

„עמדנו על בקשתנו — והדבר עלה בידנו. בבואנו לחורשה ולוואדי הסמוך — לא מצאנו כל ציון לזכר הנטבחים. כביש, שסלילתו נסתיימה זה מקרוב, עבר במקום ובסמוך לו היה שלט־עץ: „המשליך פסולת במקום — ישלם 300 רובל קנס"... לרגע סבורים היינו, כי טעות בידינו ואין זה באבי־יאר כל עיקר! אולם אחד העוברים־ושבים הבהיר לנו, כי לא כן. אמנם, זהו המקום בו נשחטו 93 אלף יהודים, זקנים, גברים, נשים וטף!

„מבאבי־יאר סרנו אל בית־הקברות היהודי, הסמוך אליו. הוא היה מוזנח ועזוב. מצבות רבות היו הרוסות והשבילים העלו קוצים ושיחים. נאמר לנו, כי זוהי מלאכתם של הנאצים. אך בין המצבות השבורות המושלכות ארצה היו גם חדשות — משנות תש"ה ותש"ו — היינו, לאחר מפלת הגרמנים.

על אחת המצבות, שבדרך מקרה נותרה על תלה, מצאנו כתובת מוזרה המרמזת הרבה:

„לבי יחדל לדאוב
רק ברגע
שאחי יפללו לאביהם שבשמים
מן הארץ,
אשר אליה את עיני נשאתי" — — —

מצאנו שם יהודי זקן, שהשתטח על קבר אשתו. בראותו אותנו, קרב אלינו התרגש ולחץ את ידינו ואמר: „בראותי אתכם אני יודע, כי עם ישראל חי וקיים".

„שאלנוהו, מה טעם העזובה הנוראה בבית־העלמין? והוא השיב בתוגה: לא רבים שרדו מיהודי קיוב שהתגוררו בה לפני המלחמה; אלה שחזרו, שיקמו את מצבות קרוביהם — אך מי ידאג לאלה, שלא נותר להם קרוב או גואל?...

המסע המביש למחוק את עקבות הרצח
בשדה־הקטל של באבי־יאר

הסופר־הנוסע היהודי, ד"ר חיים שושקס, שהכיר את כל קיבוצי היהודים על־פני תבל, מתאר במלים נרגשות את ביקורו בקיוב:

„— — — יצאנו משער בית־העלמין בלוקיאנובקה והתחלנו לעלות בגבעה, המשופעת השוממה, ומיד נעצרנו: לפנינו נתגלה בור גדול — יותר נכון: עמק בלא בורות, מים מזוהמים ועשבי פרא, מספר עצי לבנה צנומים, כאילו מתפרצים מהזוהמה שלרגליהם וכמו להכעיס פורחים ומתעטרים בזרים של עלים ירוקים, שהטבע האביבי הזוהר פיתח אותם באותם הימים הבהירים.

„עומדים אנו על שפתה של אותה תהום מקוללת — ומסתכלים כיצד פועלים גורפים מתוך משאיות חול ופסולת ושופכים אותם למטה, שם, לעמק בו התרחשה הזוועה... ראשי העיר קיוב, מכסים כאן באשפה את הקבר העמוק, שבו נרצחו במיתות משונות ע"י הנאצים מאות אלפים מאזרחי אוקראינה והם יהודים...

„רוצים ליישר את השטח, לייבש את הביצות ולהכשירם ליסודות של עיר חדשה שבתיה יהיו מודרניים, ויתרוממו כאן, עוד בטרם הספיקה האדמה לספוג את עצמותיהם הפזורות של הקרבנות... העיר החדשה תשתרע ותתמשך לצד ימין ותכסה גם את בית־העלמין הלוקיאנובי, שאף אותו מחסלים. את בית־העלמין, שרק זה עתה חשתי את כאבו של עלבון ההיסטוריה היהודית בעיר הבירה האוקראינית, בראותי את המצבות ההרוסות, את הקברים הפתוחים, את גלי העצמות בשקיהן הלבנים, ששרידי קרוביהם ליקטום ומעבירים אותם למקומות אחרים ל,מנוחת נצח'...

„המלווה שלי לוחש אלי: ‚אנו פוסעים כאן על פזורי עצמות שחוקות, אולי עצמות של בני משפחתי... המרגיש אתה בריחות הבאושים־החריפים הנודפים מה,מים הירוקים', שם נרקבות עצמות אלה ותובעות ותובעות?..'

„אנו משתפלים ויורדים למטה, והאווירה נעשית ללא־נשוא. ראשי עלי סחרחר ואני צועד בכבדות. הגענו לשטח האדמה הבוצית, שלפני כשנתיים, כאשר התחילו האוקראינים שבסביבה לבנות להם בתים חדשים, בלב עמק־המוות, באו גשמים סוערים וריככו את הקרקע הבוצית, עליה הוקמו הבניינים החדשים, והאדמה פצתה את פיה ובלעה את הבתים על דייריהם־שוכניהם... אומדים את מספר הקרבנות במאות. נראה שמוקדם מדי, יותר מדי מהר, רצו להפוך את ‚באבי יאר' למקום שישא רווחים לעיר. עתה עושים זאת באמצעים טכניים טובים יותר. הבט הבט! אשפה יבשה הביאו המשאיות, גורפים אותה לתהום של ‚באבי יאר'..."

המשורר שהנציח את הטראגדיה של באבי־יאר

על „באבי יאר", מקום קבורתם של אלפים מרובים

כל כך, לא תהיה שום מצבה, הלא כך נאמר בשירו המפורסם של יבטושנקו, שהיכה כמו ברעם את כל העולם, והצטלצל בעשרות שפות, שאליהן תורגם השיר:

„— — — בבאבי־יאר לא נשא כל גלעד
נביט מדרון תהומות.
היום אני ירא,
אני אחוז פחדים.
שנותי היום כשנות
עם ישראל עצמו.
דומה עלי — אני הוא איש עברי.
הנה על פני מצרים אשוטט,
הנה אני מוקע על צלב, דמי שותת
ועד היום אשא עקבי המסמרים.
— — — — — — — — — —
בבאבי־יאר עשבי הבר יהומו.
עצים — כדינים קודרי מבט.
הכל זועק אלמות,
אני מסיר הכובע
וחש כיצד שיבה זרקה בי אט.
ואנכי עצמי —
אלמות המשוועת
על רכבות רבוא שנקברו —
אני פה כל זקן אשר נורה למות,
אני הוא פה כל ילד קט ירוי.
זאת לא אשכח
ולא אמחה מקרב...

שיר־מצבת זה של המשורר המהולל זיעזע את רוסיה כולה, עד כדי כך, שהרודן הקומוניסטי ניקיטה כרושצ'וב יצא בשעתו להתקיף את המשורר, בטענה כזו: „באיזו זכות דורש יבטושנקו אנדרטה רק בשביל היהודים? האם רק יהודים נרצחו בקיוב?"...

כרושצ'וב ידע לבטח את האמת ההיסטורית, כי הוא עצמו עמד בראש השלטון האוקראיני אז, שכל הכרוזים שהנאצים הדביקו בכל חצרות הבתים בעיר, התחילו במלה: „יהודים! אליכם היהודים מופנים הדברים ולא לאיש זולתכם! כל היהודים חייבים להתאסף יום יום בעמק „באבי יאר", לפי הרחובות בהם גרו. היהודים חייבים להביא אתם את מיטב מלבושיהם ותכשיטיהם — שכן מעבירים אותם לעבודה לאזורים מרוחקים. החורף מתקרב ויש לדאוג ללבוש חם" — — —

כך ציוו אז המרצחים הנאצים: „יהודים ורק יהודים!" וכיצד שכניהם האוקראינים ליוו את אותן שיירות היהודים, כפי שהעידו עדי־ראיה תושבי העיר — בצחוק שטני ובצפצופי־לעג... כל תושבי קיוב ידעו מה משמעותו של „באבי יאר" וזו היתה חרפתם של האוקראינים הפורעים, מלבד הנאצים המרצחים...

אחד מרבני אמריקה, הרב ד"ר פופקו, שנסע כתייר לרוסיה במטרה להכיר שם את חיי היהודים, סיכם לאחרונה את ביקורו בקיוב:

„— קיוב, העיר השלישית בגודלה ברוסיה, בירת

אוקראינה. בין למעלה מ־150,000 יהודים, יש בסך הכל רב ישיש חולה אחד, שהוא בן 93. מלבד מוסקבה ולנינגראד יש לה לקיוב את האוכלוסיה היהודית הגדולה ביותר בברית־המועצות.

„בחשכת הלילה בקיוב, נסענו בחזרה למלון „דנייפר". מלח נזרה על פצעינו כשהאוטובוס שלנו עבר על פני „פלוסטשאד באגדאנה כמלניצקובו", שם עומדת אנדרטת ענקית של הקוזאק הפורע הידוע לשמצה, מוקפת עצים ופרחים יפים.

„כשהסתכלתי על דמות האבן של חמילניצקי, כשהוא רוכב על סוס, התחלתי לחשוב על 300,000 היהודים — אנשים, נשים וטף — שהוא והקוזאקים הפראים טבחו בשנות הגזירות ת"ח ות"ט באוקראינה, וולין ופודוליה. במיוחד חשבתי בלבי, כיצד לחמילניצקי עומדת מצבה כזו

שלט על בנין בית הקהלה בקיוב
הכתובת היא ברוסית ובאידיש — אבל זה רק „שלט לצרכי ראווה, בתוך קהלה הדועכת

בקיוב, אולם לשמונים אלף היהודים שמצאו את מותם בתהום האפילה של באבי יאר׳ אין מצבת־זכרון ואין אפילו כתובת פשוטה לזכרם!״

״ביום ביקורנו בבית־הקברות בקיוב, הובא לשם לקבורה עורך־דין יהודי כבן ארבעים, שנפטר מהתקפת־לב. קומוניסט היה האיש — סיפרו לנו אנשי העיר — והתגורר בקולחוז, ובכל זאת ביקש להיקבר דווקא כאן... שמענו, כי כדבר הזה קורה עם יהודים רבים, המתכחשים ליהדותם כל ימי חייהם, אך עם בוא מר־המוות, — סר מהם הפחד המתמיד והם שבים לכור־מחצבתם!

ביטוי עז למדיניות ההנכרות וההתבוללות של המשטר הקומוניסטי כלפי יהדות רוסיה, נתן דווקא על רקע ביקורו בקיוב של סופר אחד מדוברי תנועת הפועלים בישראל יעקב זרובבל (לפי דו״ח ״למרחב״ שהועתק ב״ילקוט מגן״, קובץ כ״ח—כ״ט):

״הגנו מבקרים באולמי ״התערוכה ההיסטורית״. משך את תשומת לבי במיוחד האגף בו מרוכז חומר על השואה שהגרמנים המיטו על אוקראינה בתקופת הנאצים. ועל גבורת הפרטיזאנים האוקראינים במלחמתם בכובש הפאשיסטי. בהתמדה בלתי מצוייה לוקט כאן כל פרט ופרט, היכול לשמש עדות על אכזריותם של הנאצים ועל גבורתם של האוקראינים.

״לתמהוני אין אני מוצא כלום על היהודים, לא על 300 אלף המושמדים בקיוב ובסביבותיה ולא על קבוצה כלשהי של פרטיזאנים יהודים... בתצלום קיבוצי אחד של סופרי אוקראינה אני מבחין בפרצופו של דוד הופשטיין, אך בלי ציון מוצאו היהודי.

״בלי היסוס אני רושם בספר המבקרים: ״הנני מעריך את חומר התערוכה כחומר מחנך, המפגין בפני הדור הצעיר את תעתועי החיה הנאצית והישגי גבורתם של הלוחמים האוקראינים. יחד עם זאת אני מביע את מורת רוחי, שאין מזכירים כאן לחלוטין את רצח היהודים בידי הנאצים, ואין רמז לגבורתו של הפרטיזאן היהודי במלחמתו בפאשיסטים שהשמידו שליש העם היהודי״. — —

״כשתירגמתי את הכתוב למלותי, מסוכנות לתיירות סובייטית ״אינטוריסט״ היא תמהה: ״מה זה אני דורש להדגיש את הבדלי הלאום? לשם מה? כל האנשים, כל הלוחמים, שווים אצלנו ולכולם אותן הזכויות״.

האנדרטה לכבודו של מרצח־היהודים בוגדן חמיל משחיטות ת״ח ות״ט

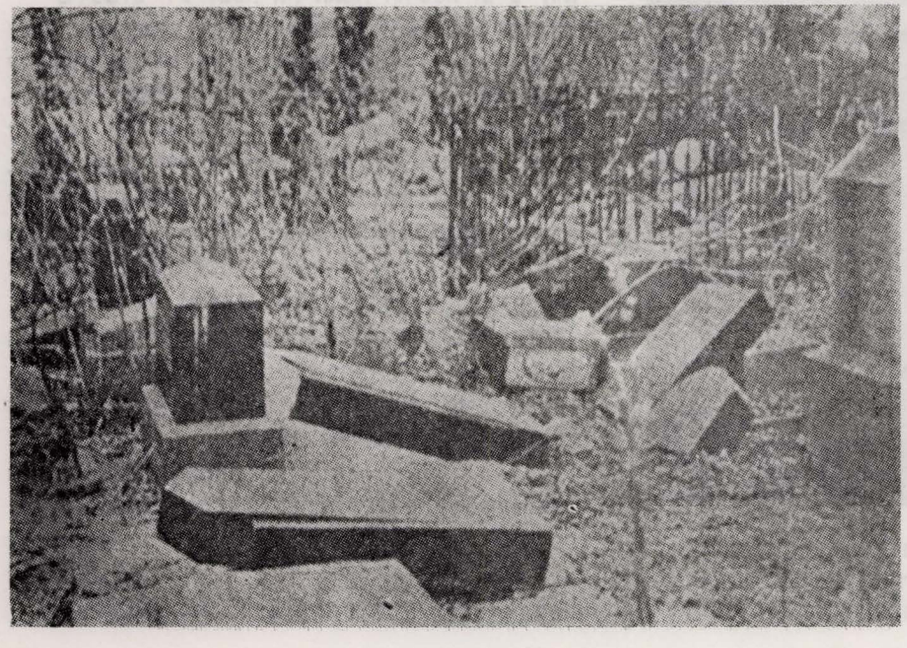
עוד אנו משוחחים וכבר אנו עומדים ליד האנדרטה של בוגדן חמילניצקי, — ומלותי מתחילה לספר לי: מי ומה היה, כיצד לחם בפולנים וכו׳... זה הכל? — משתומם אני לדבריה, אין את יודעת עליו יותר?...

— כן, — שכחתי להוסיף, — נזכרת במשהו המלוה הרשמית — כי בביקורו לא מכבר של נציג מדינת־ישראל, הוא אמר לי: ״אמנם בעיני האוקראינים חמילניצקי — הוא גבור, ואילו אנו היהודים שונאים אותו על הפרעות שערך בעיירות יהודיות״.

״ניצלתי, איפוא, את ההזדמנות וסיפרתי לה בפרוטרוט את מעללי חמילניצקי בשנות ת״ח—ת״ט, אשר בשעה שלחם באצולה הפולנית ערך שחיטות ביהודים. בתולדות ימינו רשומה השחיטה הנוראה באומאן.

״— על כך לא לימדונו בבית הספר״. — היא כאילו מצטדקת.

״— אולי תביני עכשיו, — אמרתי לה — מדוע הכרחי הוא, שילדי יהודים יבקרו בבית־ספר יהודי? בשביל שידעו מה קרה לעמם!...

השריד היהודי האחרון בקיוב אף הוא מתחסל
בית העלמין היהודי של קהילת קיוב הגדולה הנראה כאן מוזנח — הפך על ידי שלטונות העיר לשדה תעופה.

אודיסה -

קהלה צעירה בחופי הים השחור
מרכז חוסס ליהדות רוסיה

קורות הקהלה באודיסה הן דלות בשנים ועשירות באירועים ותמורות, פוגרומים ומהפכות.

בשנת 1794 (תקנ"ד) נכבשה על־ידי חיילות הצאר הרוסי המבצר הטורקי העתיק מימי הטאטארים, השוכן על חוף הים השחור — ושם המבצר: חג'י־ביי. הרוסים נתנו שם חדש למקום: אודיסה, והחליטו להקים במקום נמל־מרכזי לכל האיזור הרוסי הפורה, על גדות הים השחור.

מסתבר, שהתושבים היהודים הראשונים הגיעו לשם בטרם בואם של לגיונות הכובשים הרוסיים — כי בבית־העלמין הישן של העיר נמצאה מצבה עם כתובת עברית בנוסח זה:

„פה נטמן
איש תם וישר
מהו"ר מאיר ב"ר יצחק הלוי
בא למנוחתו י"ג אדר תקנ"ג.
תנצב"ה".

עם כניסת הרוסים למבצר חג'י־ביי גילו שם ששה יהודים, וחמשה מהם נרשמו שמותיהם בפנקסי־השלטון בין אלה שרכשו מגרשים לבנית בתים עם חנויות וכן לנטיעת גנים. על סף מלחמת־העולם השניה, הוכיח המפקד הרשמי של השלטונות הסובייטיים, כי באודיסה מתגוררים 180 אלף יהודים. זה היה השיא בקורות הקהלה. אחרי־כן באה השואה הנאצית.

הגידול העצום של הקהלה — וזרם הפרעות

קהילת אודיסה נודעה משנות השמונים למאה הי"ט עד שנות העשרים למאה העשרים, כגדולה ביותר בכל רוסיה (להוציא את וורשה, בירת פולין, שנכללה אז בתחומי רוסיה). גידולה המהיר והמתמיד של האוכלוסיה היהודית ושיתופה הרב בפיתוחה הכלכלי של העיר, ופעילותו החברתית והמדינית של הציבור היהודי שהיה מעורה בחיי העיר, נתלוו בגילויי קנאה ושנאה מצד האוכלוסיה הלא־יהודית. וכך רוויות קורותיה של הקהלה — פרעות ופוגרומים.

עם ראשית הקהלה, נוסדה בה החברה „גמילות חסד של אמת" (חברה קדישא). בשנת 1796 השתתפו יהודים בהנהלת העיריה. בשנת 1798 נבנה בית הכנסת הראשון, ובשנת 1809 כבר כיהן בה רבה הראשון, ר' יצחק רבינוביץ מבנדירי.

גידול האוכלוסיה היהודית בא כתוצאה מקצב פיתוחה הבלתי־רגיל והמדהים של עיר־נמל זו, הראשונה בחשיבותה ברוסיה כולה. לפי אומדנה רשמית משנת 1855 היה אז מספר היהודים בעיר 17,000 (למעלה מ־20 אחוז מן האוכלוסיה). לעת המפקד הכללי של 1897 — נמנו בה 139,984 יהודים (שהיוו כ־35 אחוז מן האוכלוסיה), ולפי המפקד הסובייטי משנת 1939 — התגוררו באודיסה 180 אלף יהודים, (שהיוו כ־30 אחוז מכלל התושבים).

מעמדה הכלכלי של האוכלוסיה היהודית, התפתח ועלה בקצב נמרץ, בעקבות התעשרותה של העיר. את דמותה המיוחדת של הכלכלה היהודית באודיסה הבליטו: יזמת היהודים ביצוא התבואה דרך הנמל, מקומם במסחר הגדול, בבנקאות ובתעשיה, גודל מספרם של בעלי אומנויות חפשיות שבקרבם, ומציאות פרוליטריון יהודי גדול במספרו ורבגוני במקצועותיו.

ליהודים היה חלק מכריע בפיתוחה של אודיסה בכללה ושל סחר־החוץ שלה בפרטה. הודות ליהודים נתרחבו ונתעצמו קשרי־המסחר הבינלאומי דרך נמלי הים השחור. אולם עובדה יסודית זו לא השפיעה להבטיח את מעמד היהודים, כי אם להיפך — היא שעוררה את רגשי הקנאה והתחרות והולידה תנועה מתמדת של פוגרומים ופרעות ביהודי העיר.

ההיסטוריון הנודע פרופיסור בן־ציון דינור (דינאבורג), ערך סיכום מכאיב זה של שרשרת הפרעות, שהיוותה כאילו „חלק אורגאני" של קורות העיר אודיסה:

„— חמש פעמים בכל שלבי ההתפתחות של העיר בשנים: 1821, 1859, 1871, 1881, 1905, היו באודיסה פרעות ביהודים. עשרות פעמים היו בה התחלות של פרעות

ונסיונות שלא הצליחו. ההסתה ביהודים היתה אינטנסיבית ביותר, וליוותה כצל את גידול האוכלוסיה היהודית והישגיה הכלכליים והתרבותיים. בהסתה ובפרעות השתתפו כמעט כל חלקי האוכלוסיה הנוצרית: סוחרים רוסים אמידים, משכילים לאומניים אוקראיניים ואנשי המקצועות החפשיים מן הנוצרים (שראו את עמדתם הכלכלית המכובדת של היהודים) וכד'. אנשי הפקידות הממשלתית של משטר ה„צאר" והחוגים הקרובים להם ראו בפוגרומים גם דרך „להענשת היהודים" על השתתפותם בתנועת המהפכה, וגם אמצעי מדיני יעיל להפניית זעם המונים רוטנים מאפיקי ההתנגדות לשלטון „הצאר" המדכא כלפי המוני היהודים נטולי־החסות. הפרעות הקשות ביותר היו בשנת 1905, והשתתפות השלטונות באירגונן היתה גלויה. בפרעות אלה נהרגו יותר מ־300 יהודים ונפגעו אלפי משפחות. בין הנופלים היו יותר מחמשים אנשי ההגנה („זעלבסט־שוץ"), אשר נסיונות לאירגונה נעשו באודיסה, כבר בפרעות שנות השמונים.

קורות הקהלה באודיסה — בראי בתי־הקברות

באודיסה יש שלושה בתי־קברות של יהודים, בחלקים שונים של העיר, וכל בית־עלמין רשום במספר הסידורי שלו: הראשון, השני, השלישי.

בית־העלמין הראשון — זהו העתיק ביותר באודיסה. בית־הקברות „השני", נמצא באחד מפרברי אודיסה ושם ניצבת עד היום אבן־מזכרת על קבר־האחים של קרבנות הפוגרום הנורא בשנת תרס"ו (1905).

זוהי אחת המצבות שנשארו בשלימותן אף לאחר השואה הנאצית. ומצבה זו עדות היא לדראון־עולם על הפרעות שאורגנו באודיסה מטעם שלטונות „הצאר" הרוסי, ונמשכו אז 4 ימים רצופים — מיום ב' עד ליום ה' בחודש מרחשון תרס"ו. הרבנים קבעו תענית צבור ביום ח' כסלו, יום השלושים לקבורת הקדושים. בבתי הכנסיות נקבעו תפילות עם סליחות שחוברו ליום זה. אחרי קריאת התורה היתה אזכרת נשמות לפי הסדר הזה: „א. המגינים, ב. חללי הפרעות, הידועים בשם, ג. החללים באודיסה ובכל ארץ רוסיה שאינם ידועים בשם, ד. חסידי אומות העולם שמסרו נפשם להגן על ישראל". ליום זה יצאה חוברת מיוחדת בשם: מגילת תענית על ההרג הרב שהיה לאחינו בני ישראל באודיסא ובכל ארץ רוסיא".

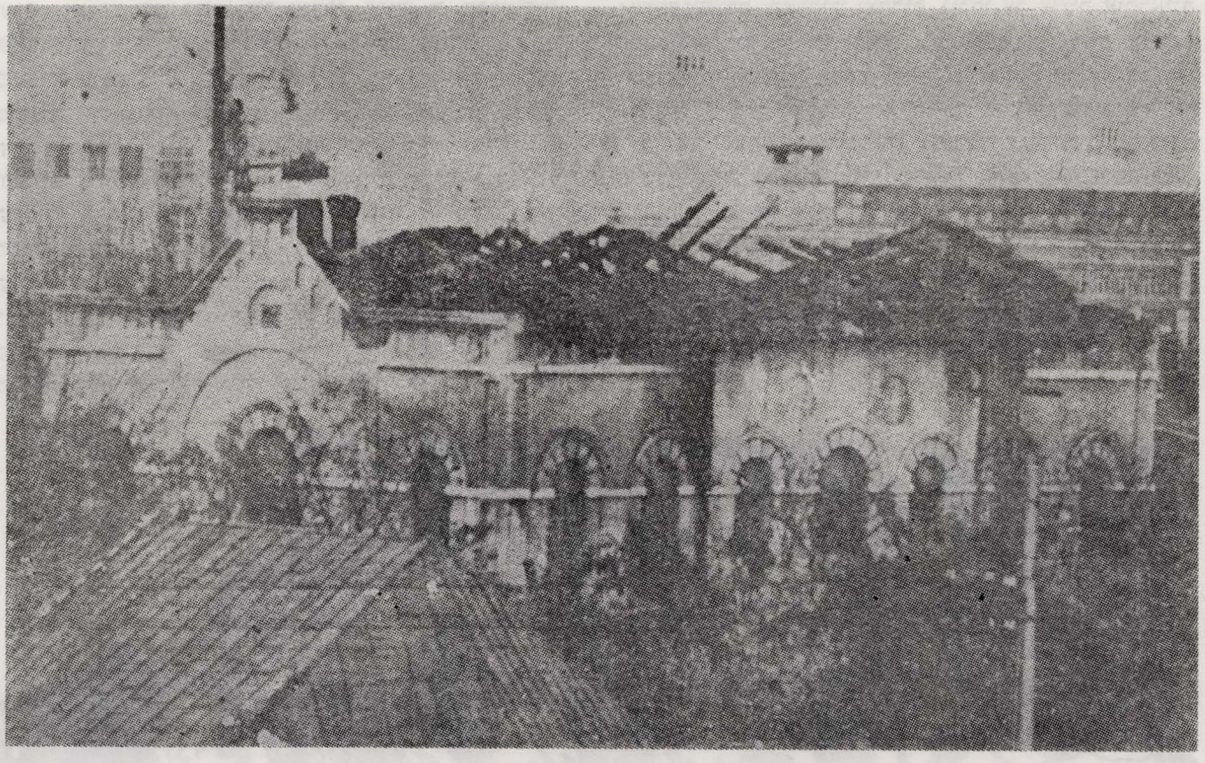
זה היה החורבן הגדול הראשון של קהלת אודיסה — והחורבן השני, הנורא בהרבה יותר, אירע בחורף שנת תש"ב (1941), כאשר העיר נכבשה על־ידי גייסות־הרצח של גרמניה הנאצית, בשיתוף־פעולה עם הצבא הפאשיסטי של רומניה.

אודיסה נתפסה בידי הגרמנים ביום 16 באוקטובר 1941, כארבעה חודשים אחרי התחלת פתיחת מסע־ההסתערות הגרמני על רוסיה. המצור על העיר נמשך יותר מחודשיים. לאחר הכיבוש מסרו הגרמנים את שלטון העיר לידי הרומנים. מספר ניכר של יהודים הצליח להימלט מאודיסה לפני כיבושה. והנה ימים אחדים אחרי הכיבוש ערכו השלטונות בפיקודו של הגנרל הרומני דומיטרסקו טבח איום ביהודים, בו נהרגו רבבות יהודים ולפי ידיעות אחרות — 44,000. שאר היהודים רוכזו בגיטו שסודר בפרברי העיר — מולדבאנקה, והם הושמדו כולם בשנת 1942. מספר היהודים שנהרגו באודיסה במשך שנות הכיבוש הנאצי־רומני נערך עד מאה אלף.

תפילה בציבור ב־אחד מבתי־הכנסת האחרונים באודיסה

תצלום זה נעשה בידי עתונאי לא־יהודי, על מנת להדגים את אווירת האימים שבה חיים יהודי רוסיה

בנין בית־הכנסת באודיסה, שנהרס בפקודת השלטונות

הבנין נמצא באחד מפרברי אודיסה ובהתאם למדיניות משטר־הדיכוי הקומוניסטי נפלה ההוראה לחסלו ולפרקו כליל

עם הרס הקהלה היהודית באודיסה, נהרסו וחוללו בתי־הקברות של היהודים.

בית־העלמין באודיסה אשר שוקם
בזכות קברו של „מנדלי־מוכר־ספרים"

אי־שם בתוך איזור־תעשיה גועש אשר באחד מפרברי העיר נשתמרה מזכרת לבית־הקברות הישן של קהלת אודיסה רק הודות לקבר אחד, הנמצא בתוכו: קברו של חלוץ הספרות המודרנית באידיש, מנדלי־מוכר־ספרים (שלום יעקב אברמוביץ).

תייר יהודי מאמריקה, שביקר באודיסה תיאר את בית־הקברות ההרוס ואת הקבר היחידי אשר שוקם מטעם השלטונות הקומוניסטיים:

— עברנו דרך שער בית־חרושת, אשר, כנראה, שימש פעם בכניסה לבית הקברות... מצד ימין — בניני־תעשיה, משמאל — בית־הקברות החשוף... מצבות שבורות מזדקרות מבין קוצים פראיים... פועלים עובדי־אורח דורכים בין הקברים, כי כאן כנראה, מעבר קצר עבורם למקומות־העבודה... פועל אחד, לפי מראהו לא־יהודי, נעצר לפתע ומצביע על מצבה גבוהה, הנראית כאנדרטה:

„זה קברו של ‚פוסאטעלי' („סופר" ברוסית) יהודי מפורסם! אנחנו, פועלי אודיסה, העמדנו את האנדרטה הזאת!..."

ואמנם כל אבן־המצבה חרות בלשונות אידיש וגם רוסית, לאמור:

„לכבוד של ספרות אידיש,
„מענדעלי מויכער־ספארים" *
ש. י. אבראמאוויטש,
נולד — 1836...20
נפטר — 1917...8
בשם העמלים של אודיסה,
הועדה המחוזית („קרייז־אויספיר־קאם")
מועצת־העיר באודיסה"

התברר, שגם קברו של מנדלי מוכר־ספרים נהרס כולו בשנות השלטון הנאצי־רומני, אלא שלאחר המלחמה דאגה מועצת־העיר של אודיסה לשקם מחדש את הקבר עם אבן־הזכרון.

לא במקרה, מטפחים השלטונות הקומוניסטיים את הקבר הזה — כי זה צריך לשמש למענם מעין „אליבי" מוסרי, כאילו הם דואגים הלאה להמשך קיומה של „תרבות היהודים" בברית־המועצות.

באחד הבטאונים הקומוניסטיים בפולין, „נאש גלוס" נתפרסם דו"ח רשמי כזה על טקס־זכרון שנערך בבית־העלמין של אודיסה במלאת 50 שנה למותו של מנדלי מוכר־ספרים:

„יום חורף סגרירי באודיסה. תנועה לא רגילה מורגשת בבית הקברות היהודי העתיק. הנאספים מכורבלים במעילי

חורף, ביניהם שני נכדיו של מנדלי, פרופ׳ וו. אברמוביץ, מרצה לחקלאות באוניברסיטה וא. ו. אברמוביץ, סולנית באופרה העירונית. המצבה טובלת בהרבה זרי פרחים שהונחו ע״י אגודות הסופרים הרוסית והאוקראינית, מערכת הירחון היהודי ,,סאוועטיש היימלאנד״, איגודים תרבותיים יהודיים בוורשה ועוד... יהודים אלמונים רבים הניחו גם הם זרי פרחים על הקבר. הסופר הרוסי גריגורי קארב מספיד ואומר בין היתר: ,,אנו תלמידי לנין, יורשי האוצרות הלאומיים של תרבויות עמי ברית המועצות, רואים במנדלי סופר מתקדם, בן בריתם של הקלסיקונים הרוסיים״. המשורר האוקראיני וולדימיר הטמן אומר שהוא מתגאה בכך שגדולי אנשי העם היהודיים, כמו מנדלי, שלום־עליכם, מארקיש ואחרים, נולדו על אדמת אוקראינה. מספידים גם אחדים משרידי הסופרים היהודיים בברית־המועצות. המשורר חנא ווייגרמן קורא שיר מוקדש למנדלי. הסופר הישיש ירמיהו דרוקר, מי שכתב מונוגרפיה על ,,הסבא״ אומר בהתרגשות, ,,הנכבדים אוהבים וקשורים לסבא יותר מאשר לאבות ספרותנו״. הפילולוג פרופ׳ שאול בורובוי סוקר המישים שנות התפתחות שפת יידיש וספרותה, ממנדלי עד ימינו״. — — —

כך מציגה התעמולה הסובייטית הרשמית את ,,חמשים שנות התפתחות תרבות אידיש וספרותה, ממנדלי ועד ימינו״, ועד מה עלובים ואיומים נראים החיים היהודים במציאות?!

ציור של הווי בתי־עלמין ברוסיה, שהוזמן על־ידי התעמולה הקומוניסטית

בירחון סובייטיש היימלאנד״ (המולדת הסובייטית) שזה הבטאון היחידי באידיש, אשר השלטונות הקומוניסטיים מפרסמים אותו לצרכי תעלומת־כזב שלהם הופיע ,,ציור־הווי״ כגון זה של סידור קבר בבית־עלמין יהודי, כדת וכדין... אך האמת היא שבכל שטחי רוסיה מחסלים באופן יסודי את בתי־הקברות של היהודים ומבצעים מדיניות של טמיעה מאונס גם ביחס ליהודים שהלכו לעולמם

הנה תיאור אוטנטי של איש־אודיסה, תושב ישראל, שביקר בה (לפי דו"ח שפורסם בעתון „הארץ"):

„חמימות של זכרונות אפפה בי כאשר נקלענו לאודיסה, העיר השניה בגודלה באוקראינה ועיר־הגמל השניה בגודלה בברית־המועצות... כ־700 אלף נפשות יושבות באודיסה ומתוכן — כ־200 אלף יהודים. אך אם אודיסה היא העיר „היהודית ביותר" בברית־המועצות, הנה אין פירוש הדבר שמצב תושביה היהודיים שפיר מזה של שאר אחיהם בארץ הגדולה. נהפוך הוא: בעיר מצויות יותר מעשר כנסיות, אך רק בית־כנסת אחד. מלבדו — אין צל של ביטוי עצמי, דתי או תרבותי, ליהודי העיר שהיתה מרכז ציוני ועברי בראשית המאה. באנו לאודיסה מקיוב בהושענא־רבא ושהינו בה עד לאחר שמחת־תורה. לא נתקשינו לעמוד על העובדה, שכל אדם שלישי בעיר הוא יהודי — בחנויות וברחובות ובאוטובוסים רבו האנשים שניגשו אלינו כדי לראותנו מקרוב... אך לא למעלה מזה.

„בליל שמחת־תורה ביקרנו בבית־הכנסת היחיד בעיר. היו שם כאלף איש — אך גם צעיר אחד לא נראה ביניהם. הובלנו אל רבה הישיש של אודיסה, הרב דיאמנט, ונתכבדנו לשבת לידו. בבית־הכנסת שררה „אווירת חג", שהזכירה לנו את ט' באב אצלנו. אילמלא אנו, שהחילונו רוקדים ומזמרים בשעת ה„הקפות", אוי לה לאותה „שמחה". במאמצי־כח הצלחנו לגרוף עמנו למחול כמה זקנים משתאים... חיפשנו ילדים כדי לכבדם בדברי־מתיקה מישראל — ולא מצאנו אלא בודדים. חילקנו איפוא את היתרה בין הזקנים. הגיעה שעת קריאת־התורה וכמו בכל מקום אחר, נתכבדנו גם כאן בעלייה לתורה. דממת־השקט שררה כל אותה שעה. מאותו מעמד זוכרני בבירור שני פרטים: ילד כבן עשר שעלה לתורה ביחד עם אביו, כשהוא חבוי מתחת לטליתו, בירך את הברכה בחפזון והסתלק מיד מן המקום — וילד שני, יתום, אף הוא כבן עשר שהחזיק בידו דף נייר ועליו רשומות בכתב־יד, באותיות רוסיות, קדיש־יתום וברכת־התורה... כשהגיעה שעת ברכת „כל הנערים" — לא נמצא בבית־הכנסת ילד אחד שידע לברך..."

כך נראית המציאות היהודית באחת הקהלות הגדולות והמרכזיות ברוסיה — אוירה של דעיכה ושקיעה, מפח־נפש ויאוש קודר. ומה היתה נקודת־נוחם היחידה? צלילי המנגינה של „יידישע מאמע".

וכזה המשך תיאורו של המבקר באודיסה:

„הרב הישיש הזמיננו לסעוד בביתו, בתום התפלה. נענינו לו בשמחה רבה. הסבנו עמו לשולחן, מפה לבנה היתה פרושה ועליה פמוטות של כסף, חלות מעשה ידי הרבנית ויין לקידוש — אף היא מתוצרת בית. אכלנו בשר עוף (באודיסה, כמו בשאר ערי רוסיה, אין למצוא בשר בקר כשר) ודגים, והשמענו זמירות לרוב — למרבה שמחתו של הרב הישיש. ישבנו בביתו שעה ארוכה ומעת לעת היה יהודי נכנס לומר: „חג שמח" — ומסתלק כלעומת שבא...

„יצאנו בדרכנו חזרה, אל המלון. בדרך עצר אותנו יהודי ושאל בבהלה רבה: „השמעתם, מה עוללו לנו במאלאחובקה (פרבר המוסקבאי, בו שרפו בית־כנסת והרגו את אשת השמש בערב ראש־השנה)? יהודים תבערה! אומרים, כי בששה מקומות נוספים הרסו בתי־כנסת"... אמר — והלך לדרכו.

„מנין ידע כל זאת? בעתונות הרוסית אין מפרסמים מעשי־פלילות כאונס, רצח או גניבה. וברור, כי „מעשה מאלאחובקה" של פרעות אנטישמיות מכל שכן שלא הובא בה. אך השמועה עשתה לה כנפיים ובמרוצת ימים ספורים עברה את רחבי ברית־המועצות. החרדה בלב היהודים היתה מרובה ביותר. לא היה מקום שבו לא שאלנו, על ענין מאלאחובקה, ואף סיפרו לנו על מאמרים ארסיים שפירסמו בעתונות המקומית על יהודים ויהדות...

„בטרם נכנסנו למלון השוכן על שפת הים, קרב אלינו יהודי נוסף, כבן ששים, ואמר: „שמעתי כי מצויים אתם בעיר זה שעתיים אני מטייל הלוך ושוב בפתח המלון, ובלבד שאראה אתכם. בואו עמי ונטייל קצת".

„טיילנו עמו בשדרות פוטיימקין באודיסה. והוא סיפר, כי הינו כימאי שהגיע לגיל הפנסיה; ארבעים שנה רחוק היה מכל דבר יהודי. אך עתה, כאשר אינו עובד עוד, סר הוא לבית־הכנסת; נזדמן לידו ספר עברי ומה גדולה היתה שמחתו והפתעתו כאשר נוכח, שעדיין הוא יודע לקרוא בין האותיות הזעירות...

„ספרו לי מעט על ארץ־ישראל. — התחנן — הנזכה אנו אי־פעם לחיות כיהודים בארץ הזאת?" — נאנח והוסיף: „הנאצים רצחו את היהודים ואילו הרוסים חיסלו אותם מבחינה רוחנית. אך מה לעשות? אין החבוש מתיר עצמו מבית־האסורים. היו שלום! כבר הארכנו יתר על המידה. „סעו לשלום ודרשו בשלום אחינו..."

„אנו סועדים, התזמורת מנגנת... לפתע אנו שומעים את צלילי: „אַ יידישע מאמע" — בוקעים מכלי התזמורת. סבורים היינו, כי טעינו — אך הנעימה חזרה שוב ושוב. עודנו תוהים — ולידנו עובר זוג צעיר, והבחור פונה אלינו ביידיש: „צאו החוצה!"...

„סיימנו את ארוחתנו ויצאנו החוצה. בפרוזדור כבר המתינו לנו שני בני־הזוג הצעירים. רמזו לנו שנצא החוצה — וכולנו יצאנו את המלון. בהיותנו ברחוב סיפרו לנו, כי הם שביקשו מן המנגנים להשמיע את נעימת „האם היהודיה" — לכבודנו. מאחר שבין המנגנים היו גם יהודים — לא התקשו למלא את הבקשה...

„זוהי התרבות היהודית היחידה שעדיין מותרת לנו באודיסה", — אמרו לנו השניים בלעג מר — ופנו והלכו בחשאי ובחרדה".

ברדיצ׳וב -
עיירה יהודית מובהקת בגבולות פולין ואוקראינה

ברדיצ׳וב — זה שם ששימש שנים רבות מעין סמל של „אידישקייט". היהודים מנו למעלה מ־80 אחוז של תושבי העיר. אל „הירידי" בברדיצ׳וב נתקבצו סוחרים יהודים מכל איזורי אירופה המזרחית. נוסף לכך היא היתה גם מרכז חשוב של התנועה החסידית, ובזכותו של הצדיק רבי לוי יצחק מברדיצ׳וב נתפרסם שמה בכל קצווי העולם היהודי.

לאחר השואה הנוראה שימשה העיר ברדיצ׳וב כסמל החורבן והזוועה.

„לא מצאתי אף יהודי אחד בברדיצ׳וב" — הכריז פרטיזאן יהודי, שנכנס מן הראשונים לעיר ששוחררה על־ידי לגיונות „הצבא האדום" — ובזאת נתבטא חורבן יהדות אירופה בצורה מוחשית ביותר.

עלייתה וירידתה של ברדיצ׳וב היהודית

העיר ברדיצ׳וב שוכנת באיזור קיוב, ומאות בשנים השתייכה לפולין ונחשבה כחלק מוואהלין. בשנת 1793, לאחר חלוקת פולין, סופחה לרוסיה. ומאז גדלה קהלה זו והתפתחה למרכז יהודי חי ותוסס, עד שתפסה במספר היהודים שבה את המקום השני ברוסיה הגדולה — לאחר וורשה!

„ברדיטשיקובה" — היה שמה בראשונה, כפי שרשום בתעודה אחת משנת 1546. כי אז היה זה שמו של כפר קטן. מתי התכוננה שם הקהלה היהודית? מן התעודות הפולניות העתיקות אנו יודעים, שבסוף המאה ה־16 נמצאו שם יהודים בודדים. אבל „קהל יהודי" נוסד כנראה בערך בשנת 1650.

בבית־הקברות הישן בברדיצ׳וב היתה מצבה אחת משנת תפ"ד (1724). בתעודה פולנית משנת 1732 כתוב, כי „אגודת החייטים" היהודים בברדיצ׳וב קיבלה רשיון מאת הממשלה הפולנית, לבלי להיות תלויה „בדעת הקהל".

בשנת 1765 הוציא המלך הפולני סטאניסלאב אוגוסט רשיון לייסד „יריד" בין־לאומי בברדיצ׳וב. מאז הלכה העיר והתפתחה במהירות ויחד עמה התפתחה גם העדה היהודית, כי הרבה סוחרים יהודים היו באים מקרוב ומרחוק למכור ולקנות. השווקים הגדולים משכו אל העיר המוני יהודים, שבאו להתיישב בברדיצ׳וב, עד שהגיע מספר היהודים בשנת 1861 ל־47 אלף.

גידולו של הישוב היהודי דירבן את פיתוחה הכלכלי הנמרץ של העיר. היהודים יסדו שם ומשכו לשם סוכנויות של חברות־מסחר גדולות ושל בתי־באנק מרוסיה ואף מחוצה לה. האצילים הפולניים, בעלי אחוזות עשירות ונרחבות בסביבה, מסרו מצדם את כל עניני־העסק שלהם לידי יהודים. משהפכה ברדיצ׳וב למרכז מסחרי חשוב — נמשכו אליה עוד ועוד יהודים.

בשנת 1863, כתוצאה מהמרד הפולני נגד רוסיה, שבו לקחו חלק רב האצילים הפולניים, באה ירידה גדולה על ברדיצ׳וב. הנסיכים הפולניים ברחו והגרו לארצות אחרות, המסחר בעיר נצטמצם. בשנת 1882 הפעילו שלטונות־הצאר הרוסי גזירות חמורות נגד יהודים. הקהלה ברדיצ׳וב נתרוששה ונתדלדלה — ולקראת שנת 1900 היתה הקהלה נאלצת להקים מוסדות עזרה ותמחוי עבור עניי־המקום, שמנו כ־20 אחוז מכל התושבים היהודים.

בשנת 1897 מנו היהודים 80 אחוז מהאוכלוסיה. בשנת 1920, לאחר המהפכה הבולשביסטית, עדיין היוו היהודים 71 אחוז, ובשנת 1926 — ירד מספרם ל־55 אחוז. אף בתקופת המשטר הקומוניסטי נחשבה ברדיצ׳וב בתור „מרכז תוסס של אידישקייט". והראיה — כי לעת מפקד האוכלוסיה בברית־המועצות בשנת 1926 הצהירו שם לא פחות מ־95 אחוז של היהודים על אידיש כשפת־האֵם שלהם. השלטונות הקומוניסטיים פתחו על־כן בברדיצ׳וב בתי־ספר אשר שפת האידיש שימשה כשפת־הלימודים שלהם, ושם גם הוקם „בית־דין ממשלתי", הראשון באוקראינה כולה, אשר לשונו הרשמית היתה — אידיש.

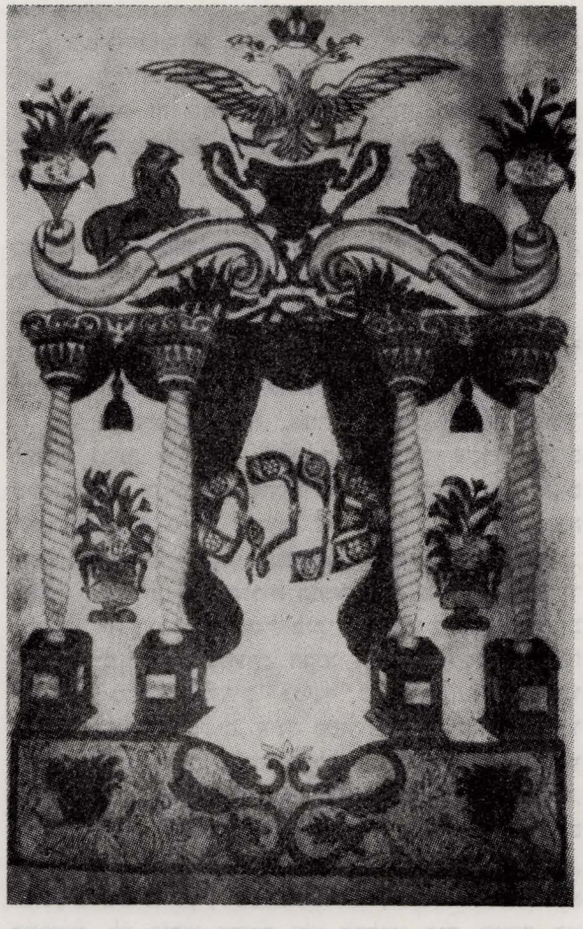
בשנת 1939 על סף מלחמת־העולם השניה התגוררו בברדיצ׳וב כ־30 אלף יהודים. בראשית יולי 1941, מיד לאחר הפלישה לרוסיה, הגיעה לברדיצ׳וב „פלוגת־השמדה", אשר סגרה את היהודים בגיטו והחלה ברציחות ההמוניות.

ביום ה־5 לאוקטובר 1941 חוסל הגיטו כליל והקיץ הקץ על יהודי ברדיצ׳וב.

רבני ברדיצ׳וב לאור נוסחאות המצבות בבית־העלמין

ברדיצ׳וב היתה עיר־מושבם של רבנים מובהקים, גדולי־תורה ופוסקי־הלכה. עדות נאמנה לכך היו המצבות שבבית־העלמין הישן. שנים מחשובי הרבנים בברדיצ׳וב, שכל אחד מהם דאג להרים את מצב העדה הישראלית, הרוחני והמוסרי, נודעו בשם וזכרם נחרת בקורות הקהלה: הגאון ר׳ יוסף הלפרין, ו„המגיד״ ר׳ ליבר. רבות סופר על הגאון ר׳ יוסף שהיה מפורסם בין גדולי הדור ונקרא „ר׳ יוסילי חריף״. היה גדול בתורה ובמידות, חביב על כל עדתו ועל מצבתו בבית־הקברות הישן רשום:

ארז הלבנון אדיר התורה
הרב הגאון הגדול הישיש המפורסם
חסיד ועניו
מו״ה יוסף אב״ד ומ״צ דפה

„השער המצוייר״ של פנקס חברה קדישא בקהלת ברדיצ׳וב

הפנקס נשמר כמקור מהימן לקורות הקהלה היהודית בעיר זו, שהיתה כמעט „כולה יהודית״

בה״ר הגאון החסיד מו״ה משה זצ״ל נפטר כ״ג השון.

בשורה התחתונה של המצבה נמחקו האותיות — אבל ידוע ששנת פטירתו של ר׳ יוסילי־חריף היתה — תקמ״ד.

המגיד ר׳ ליבר, היה מכונה בפי כל: „ר׳ ליבר הגדול״, והוא היה בעל השפעה רוחנית גדולה, ושמו היה נערץ בפי כל. מקראקא בא ר׳ ליבר לגור לברדיצ׳וב. היה חי בדד ונבדל מיתר אנשי העיר, שקוע תמיד בלימוד הקבלה. את הנטיה לקבלה ירש מאבותיו, כי דור רביעי היה למקובלים המפורסמים שנהרגו על קידוש השם: ר׳ שמשון מאוסטרופולי ור׳ יחיאל־מיכל מנמירוב; וכן היה מנכדיו של המקובל ר׳ נתן שפירא, בעל „מגלה עמוקות״. יהודי ברדיצ׳וב התייחסו אליו כאל קדוש, שבא בסוד אלוקים ויודע דעת עליון. דברים נפלאים סיפרו על אורח חייו. אחרי הפצרות מרובות נאות ר׳ ליבר להיות „מגיד״ בעיר.

ר׳ ליבר מת במגפה ועל מצבתו כתוב:

בשנת תקל״א ציון קבר המת
בדבריו מגיד מישרים ידבר
גמיר וסביר חריף ובקי הסיד ועניו
ה״ה המפורסם מ״ה אליעזר ליבר.

ברדיצ׳וב — עירו של הצדיק רבי לוי יצחק

שמו של הצדיק רבי לוי יצחק מברדיצ׳וב קשור לנצח עם קהלת־קודש זו. והעובדה היא, שלא רק התושבים היהודים של ברדיצ׳וב התרשמו והתבשמו מהשפעתו הרוחנית של אחד מגדולי החסידות, ואגדות נפלאות לאין ספור נפוצות בין כל חוגי העם על אודות דרך־חייו ועל מידת אהבת ישראל שבו שמוצגת לאות ולמופת — אלא שאף בתוך האוכלוסיה הלא־יהודית שהיתה נגועה בצורה די ניכרת בשנאת־ישראל השתרש יחס עמוק של הערצה כלפי הצדיק מברדיצ׳וב.

כדאי על־כן להעתיק כמה קטעים מאלפים מתוך „זכרונותיו של איש ברדיצ׳וב״ בשם אלקנה בילין, ש־נתפרסמו מעל דפי עתון „הצופה״ (מיום ג׳ חשון תשל״א):

— ברדיצ׳וב, עיר ואם בישראל, שתתה כפעם בפעם מכוס התרעלה שעברה על גדותיה ברחבי אוקראינה. לעתים מזומנות התחלפו בה השלטונות: רוסים לבנים, צ׳כים (החזיקו בה יום אחד בלבד!) פולנים, אוקראינים (חילות ההטמן סקורופדסקי, בעלי קפטנים אפורים מגלי־ציה ובייחוד אנשי פטלורה ימ״ש) וכנופיות מכנופיות שונות. ועל כולם — הבולשביקים שחזרו העירה כפעם בפעם, גירשו את אויביהם ורוקנו את בתי ישראל, פה ושם נרצחו יהודים בודדים: פעם נרצחו 35 יהודים ובשעת הלווייתם נהרגו עוד כעשרה.

— בקרב הפורעים והגויים בכלל התהלכה אמונה שזכותו של ר׳ לוי יצחק הצדיק מברדיצ׳וב תגן על עיר

זו וכל „אוכליה יאשמו". והרי סיפורי־עובדות על אמונה זו. שמעתי מפי אחותי הבכירה שרה נתיב.

— נהוג היה בעירנו להחרים חדרים בבתי העשירים לשכן בהם קצינים בכירים מצבאות הקלגסים שהחזיקו בעיר. בשנת 1920 התגורר בבית אבא קולונל אוקראיני, בעל אחוזה גדולה, משכיל, רשע, היודע את אורחם ורבעם של בני ישראל. באחד הימים נכנס מבוהל אל חדר האוכל שלנו ובפיו בקשה מוזרה: להשיג עבורו חליפה אזרחית, לתמיהתו של אבי, אמר לו הקצין: „הלבנים" כתרו את העיר ועוד מעט יכבשוה. כל קצין אוקראיני שיתפש על ידם — יירה. לא כן אם יתחפש כיהודי לא יגעו בו לרעה, משום שיודעים הם כי הצדיק מברדיצ׳וב לא יתן לגעת ביהודיה לרעה. בתלבושת אזרחית ובלשון האידיש השגורה בפיו, ידמה ליהודי ואם אבא יעיד עליו, שהוא פליט יהודי שברח מפחד הפורעים מאחת העיירות, ומתגורר בביתו, יציל אותו ממוות בטוח. מאין ברירה הסכים אבא לבקשת הקצין. וכן היה. נפשו היתה לו לשלל.

סיפור־פלאות נוסף של אודות הצלתם של יהודי ברדיצ׳וב בזכות קברו של הצדיק רבי לוי יצחק, מתייחס לתקופה של הפוגרומים ההמוניים על יהודי רוסיה ואוקראינה בשנים 1880—1882 תר״מ—תרמ״ב ואלה פרטי הסיפור:

בשנת 1880 עבר גל של פרעות ביהודי אוקראינה. פה ושם התנפלו הפורעים על משכנות ישראל: רצחו, אנסו ושדדו, בעירנו ברדיצ׳וב, התלקטו המון איכרים ברחוב הראשי והתחילו במלאכת הביזה והשוד. לפתע ראו מראה מוזר. בקצה רחוב ז׳יטומיר המוליך לבית הקברות מתלקחת אש גדולה ותמרות עשן עולים עד לב השמים. אחד הפורעים התחיל צועק: „הצדיק מברדיצ׳וב יוצא לריב את ריב יהודיה". נבהלו האיכרים, התחילו לברוח והיו כלא היו.

פשר האש היה אמנם טמון במקום קבורתו של הצדיק. מעל לקברו היה „אהל" שנתמלא במשך עשרות בשנים „פתקאות" שבהם שטחו המוני יהודים את בקשותיהם להיות להם מליץ יושר בפני כסא הכבוד. בשעה שהפורעים התחילו במלאכתם החזיק הקברן־השמש בידו „נר תמיד". ידו רעדה, הנר נשמט מידו והאש אחזה בנייר הרב, ממנו עברה האש אל הספסלים והשולחן ומשם אל גדר העץ אשר מסביב, האש הגדולה והעשן הרב שעלו מ„אהל" הצדיק, הם שהבריחו את הפורעים, שראו באלה יד ה׳ וכוחו של ר׳ לוי יצחק מברדיצ׳וב, שיצא לריב את ריבם של יהודי עירו.

בסערות השואה הושמדו היהודים ונהרס גם בית־העלמין של ברדיצ׳וב.

תייר יהודי מאמריקה שערך סיור ממושך בברית־המועצות סיכם את התרשמותו מביקור בברדיצ׳וב במלים קצרות אלו (לפי „המדריך לאתרים היסטוריים יהודים באירופה"):

— בברדיצ׳וב מצאתי שתי כתובות שבהן עוד ניכר

סימן־חיים של קהלה יהודית. ברחוב סברדלוב מספר 8 מתקיים בית־תפילה, היחיד בעיר זו המונה כיום 7000 יהודים שנתקבצו ממקומות שונים ואילו 40,000 יהודים, התושבים הקבועים של ברדיצ׳וב נרצחו וחוסלו על־ידי הנאצים... רק ספרי־תורה אחדים ניצלו מתבערת השואה וגווילין אלה נשמרים בבית־הכנסת האחרון...

גם הלכתי לראות את בית־הקברות היהודי, אשר שם נמצא קברו של הצדיק המפורסם רבי לוי יצחק מברדיצ׳וב שנולד בשנת 1740 (ת״ק) ונפטר בשנת 1809 (תקס״ט). על קברו של הצדיק הוקמה מצבה חדשה, עם כתובת קצרה של שם הצדיק ותאריך פטירתו. לקבר זה נמשכים הרבה מבקרים...

שדה־הקברות החדש ל־8 אלפים קרבנות יהודים
על „הר הקירח"

בזכרונותיו של קצין יהודי בצבא האדום, ס. ארקאדי, מתואר מה ששרד מהקהלה היהודית הגדולה בברדיצ׳וב. וזה קטע מעדותו של הקצין הסובייטי על אודות חוויותיו בשדה־הקרב:

„בערכי ביקורת בגדוד אחד מגדוד הטאנקים, שתחת פיקודי. גיליתי במכונית אחת, בתיבת הפגזים — ספר תורה! היה זה ספר־תורה קטן, עטוף בכיסו, מרופט, שהוכנס בקושי לתוך המחבוא בטאנק. פניתי למפקד הטאנק ושאלתיו: „כיצד הגיע לידו ספר־התורה?"

— זוהי ה„שמירה" של הטנק שלנו — השיב — אנו שומרים אתנו ספר־תורה זה עוד מחודש דצמבר 1943. התותחן שלנו, משה חפץ, קיבלו במתנה מאת רב אחד בברדיצ׳וב"...

„התותחן, שחזהו היה מקושט באותות הצטיינות של גבורה בקרבות, סיפר לי את הדברים הבאים:

— בברדיצ׳וב, תחת „ההר הקירח" (מאחורי העיר נמצאת גבעה, אשר כך קראו לה...) משך עשרות שנים שימש מקום זה לריכוז זוהמת בתי־הבורסקים, שם במקום רצחו הגרמנים 8000 יהודים. על המעטים שניצלו, נמנה הרב, אשר לילה לפני הרצח החביאוהו שנים מתלמידיו, באחת המערות של מכרות־החמר, לא הרחק מן „ההר הקירח", זה היה מכרה של בית־משרפות ללבנים, שנעזב לפני שנים רבות. במערה ההיא הסתתרו מספר יהודים זמן רב, כמעט שנתיים. במשך כל אותו הזמן ניזונו משיירי אוכל מעופשים, אשר כמה צעירים יהודים קיבלו חלף עבודתם בתור פלוגות של „עובדי־כפיה". כל אותו הזמן התקיים קומץ היהודים הנחבאים בבדידות גמורה, בלא אש להתקנת תבשיל ולחימום הגוף. ותמיד שרר אצלם מחסור במים. היו קופאים בימי הקור וסופות השלגים, ונחנקים בשרב־הקיץ במחבואם הצר, אשר במערה. לא התרחצו, לא סיפרו שערם ולא החליפו בגד, דומים היו לפראי־יער... והנה זה הרב הישיש הציל עמו מן הגיטו — ספר תורה קטן, יריעות הקלף שלו הצהיבו מיושן, אבל כל אות ואות הבהיקה מתוכן והעידה על האהבה שבה

המצבה המשוחזרת על קברו של רבי לוי יצחק מברדיצ'וב

כזה נוסח המצבה החדשה: „איש חשוב ונכבד" — וכמובן שאין זה הנוסח המקורי של המצבה

נכתבה. עטוף היה ספר־התורה עטיפה מרופטת, שהיתה מקושטת רק במגן־דוד אדום... והתותחן הגיבור, משה חפץ, שהיה מגיבורי מלחמת־הנצחון בחזית אוקראינה, הוסיף וסיפר, כיצד הוא גילה את הרב הזקן:

— בקרבת העיר ברדיצ'וב, נתקל הטנק הראשי של קבוצת הסיירת בקבוצת אנשים משונים רק בדרך גס נמנעו הטאנקיסטים לפלוט בהם צרור־כדורים. כשהתקדמה המכונית ראו בצדי הדרך איך שני אנשים פרועי־מראה תומכים בישיש אחד. כשהתקרב הזקן אל הטנק, השתחרר מידי תומכיו, נזדקף מעט, הושיט לנו בידים רועדות את ספר־התורה, ובקול חלוש בירך ברכת „שהחיינו"...

„קפצתי מהטנק — סיפר ברגש התותחן הסובייטי משה חפץ — והתחלתי להתקדם. הרב היה נטול־אונים. הושבתי אותו בתוך הטאנק, וכך התחמם קצת ונתאושש. כשהמשיך הטאנק לזוז והגיע אל פרשת הדרכים לפני „ההר הקירח", שהפך להיות שדה־הקברות החדש של יהודי ברדיצ'וב, ביקש הרב לרדת, מסר לי את החבילה שעטפה תחילה בבגדו הרפוט, ומילמל: „ספר־תורה זה ישמרכם מכל רע במלחמת־המצוה עם צוררינו"... הרב שיפשף את ידיו בשלג, חיפש בעיניו לגלות איזה סימן של מקום־ההריגה והתחיל קורא בקול רועד: „יתגדל ויתקדש שמיה רבה..."

— זה היה ה„קדיש" האחרון על שדה־הקברות החדש של קהילת ברדיצ'וב.

אומן -

קהלה קדושה ורוויית־פורענויות ובה קברו של רבי נחמן מברסלב

אומאן זוהי עיר יהודית עתיקה באוקראינה, שרשמה דפים עקובי־דם בקורות יהודי רוסיה — למן פרעות ההיידאמאקים ימ״ש ביהודי העיר בימיו של הצורר גונטה, דרך הפוגרומים שערכו שמה כנופיות הרוסים בשלהי מלחמת־העולם הראשונה (20—1919) וחילות הגנרל דינקין בשנת תר״פ, ועד למסע־ההשמד של הכובשים הנאציים במלחמת־העולם השניה. בתי־הקברות בעיר אומאן, היו אולי, מן המקיפים ביותר בכל קצווי רוסיה, מכיון שבימי עברה וזעם נתלקטו ובאו אליה המוני יהודים מן הכפרים והעיירות הסמוכות, אשר בסופם נכחדו שמה בידי אויבים, שונאי ישראל, ויהודי העיר הנותרים גמלו עמהם חסד של אמת, להביאם לקבר ישראל.

מאידך יצאו לעיר אומאן מוניטין בעולם החסידות, בהיותה אבן־שואבת לחסידי ברסלב מכל העולם, הנמשכים אל קברו של רבם הצדיק רבי נחמן זצ״ל, אשר איוה בסוף ימיו את אומאן למקום־מנוחתו והתגורר בה עד פטירתו. על־פי המסורת החסידית ציוה רבי נחמן שחסידיו יתקבצו על קברו לעתים מזומנות. חסידי ברסלב מקיימים— אפילו בימים האפלים של משטר־הדיכוי הקומוניסטי — את מצות רבם, במסירות נפש.

בשנת 1768 הושמדו מרבית יהודי אומאן ומספר יהודים ממקומות אחרים, שחיפשו מקלט בה, בברחם מפני חימת גייסות ההיידאמאקים האוקראינים. יום־הדמים נרשם בה׳ לחודש תמוז שנת תקכ״ח. היהודים התכנסו בבתי כנסת והתגוננו משם, אך כולם נהרגו ביריות תותחים, ואחריהם הושמדו שאר היהודים בעיר. ההרג נמשך שלושה ימים (ולפי דברי ספר הזכרונות „מעשה רב מאומן״, נמשך ההרג שמונה ימים) ולא חסו על זקנים נשים וטף; לא ניתנה גם אפשרות לקבור את הקרבנות; גוילי ספרי תורה קרועים כיסו את הרחובות, והגייסות עברו עליהם בפרסות סוסיהם.

מפקד הקוזאקים, הצורר גונטה, אסר על הנוצרים, באיום של עונש מוות, להסתיר יהודים בבתיהם. את מספר הקרבנות שנהרגו בעת שחיטת אומן, העריכו בעשרים אלף. לבסוף יצא הדוכס הפולני בראניצקי משארגורוד, שאליו

פנו היהודים בבקשת עזרה והצלה, בראש יחידות צבא נגד ההיידאמאקים והתגבר עליהם; גונטה נאסר והומת והרבה היידאמאקים נתלו. היהודים חיברו תפילה מיוחדת לכבוד המציל בראניצקי. יום „גזירת אומאן״, ה׳ בתמוז, נקבע מאז כיום צום ותפילה לתושבי אומאן.

רבי נחמן מברסלב בוחר בחייו את מקום קברו בבית־הקברות הישן של אומאן

רבי נחמן מברסלב היה נינו של הבעש״ט וחידש זרם מיוחד בחסידות. בספר „חיי מוהר״ן״ מסופר, שכמה ימים אחרי השריפה הגדולה בברסלב בשנת תק״ע, שבה עלה באש גם ביתו של ר׳ נחמן, עזב את העיר וקבע דירתו באומאן. על שום מה בחר דווקא באומאן? בקרב חסידי ברסלב התהלכו מעשיות שונות על כך. אך רבי נתן מנמירוב, הנאמן שבתלמידיו, שהיה בן לווייה לו, בעברו מברסלב לאומאן, מעיד על זאת בצורה כזו:

„השריפה בברסלב — כותב ר׳ נתן — לא שימשה כלל סיבת עקירתו של ר׳ נחמן משם לאומאן, מפני שכבר זמן רב קודם לכן גמר בלבו על כך. בעצם כמה ימים קודם השריפה, שלח ר׳ נחמן שליח מיוחד לאומאן לשכור שם דירה בשבילו, ולמחרת השריפה בא יהודי אחד מאומאן וסיפר, כי השליח ההוא שכר את הדירה. מיד קם ר׳ נחמן ונסע לאומאן. „אומאן״ — כותב ר׳ נתן — משכה אליה את ר׳ נחמן בגלל בית־העלמין העתיק שלה, שבו הובאו לקבר ישראל אלפי קדושים מישראל, וביניהם חפץ ר׳ נחמן לנוח מנוחת עולמים. עוד כמה שנים לפני השריפה, עבר פעם אחת ר׳ נחמן דרך אומאן, ואז נעצר במסעו לפני בית־העלמין הישן, ושם העלה באזני בני לווייתו את חשיבות המקום הזה, ומה טוב היה להיות נטמן ביניהם, וכבר אז עלה כנראה, במחשבתו להתיישב בסוף ימיו באומאן״.

באומאן נמצאים שני בתי קברות: ישן וחדש. רבי נחמן מברסלב נטמן בבית־העלמין הישן, שבו מצויים קברותיהם של רבבות ההרוגים, שהומתו על קידוש השם.

לפי מסורת חסידי ברסלב, העיר רבי נחמן שהוא מריח פה „ריח גן־עדן" ואדיר חפצו להיטמן פה. לפי גירסא אחרת אשר בפי חסידי ברסלב, עבר רבי נחמן דרך אומאן בעת שובו ממסעו לארץ־ישראל. הוא ירד אז מן המרכבה והתקרב אל המקום שבחר לעצמו כמקום־מנוחתו. במקום זה נעצר ובכה הרבה, ולבסוף נענה ואמר: „שדה יפה, שדה יפה", ואחר עלה על מרכבתו והמשיך בדרכו.

תלמידו רבי נתן מנמירוב מספר בחיבורו „חיי מוהר"ן" כהאי לישנא:

„— — — באומאן נתאכסן בעת ביאתו לשם וישב שם מן ה' אייר עד אסרו חג שבועות; ואני הייתי עמו שם כל אותם הימים. ותיכף שנכנס לשם בא אליו איש אחד מאומאן והתחיל לברכו, שישב שם לאורך ימים, כנהוג. ואמר שבוודאי דירה זו טובה לפניו, מחמת שיש שם אויר נאה... ענה רבינו ז"ל, והראה באצבעו לחוץ ואמר: „הראיתם הגן הזה כמה הוא טוב ויפה?" והיה האיש סובר, שמשבח את הגן שלפני החלונות. השיב רבינו, והראה באצבעו על בית־החיים, כי בית־החיים היה נראה שם מרחוק, מתוך החלונות, ואמר: „על זה הגן אני אומר..."

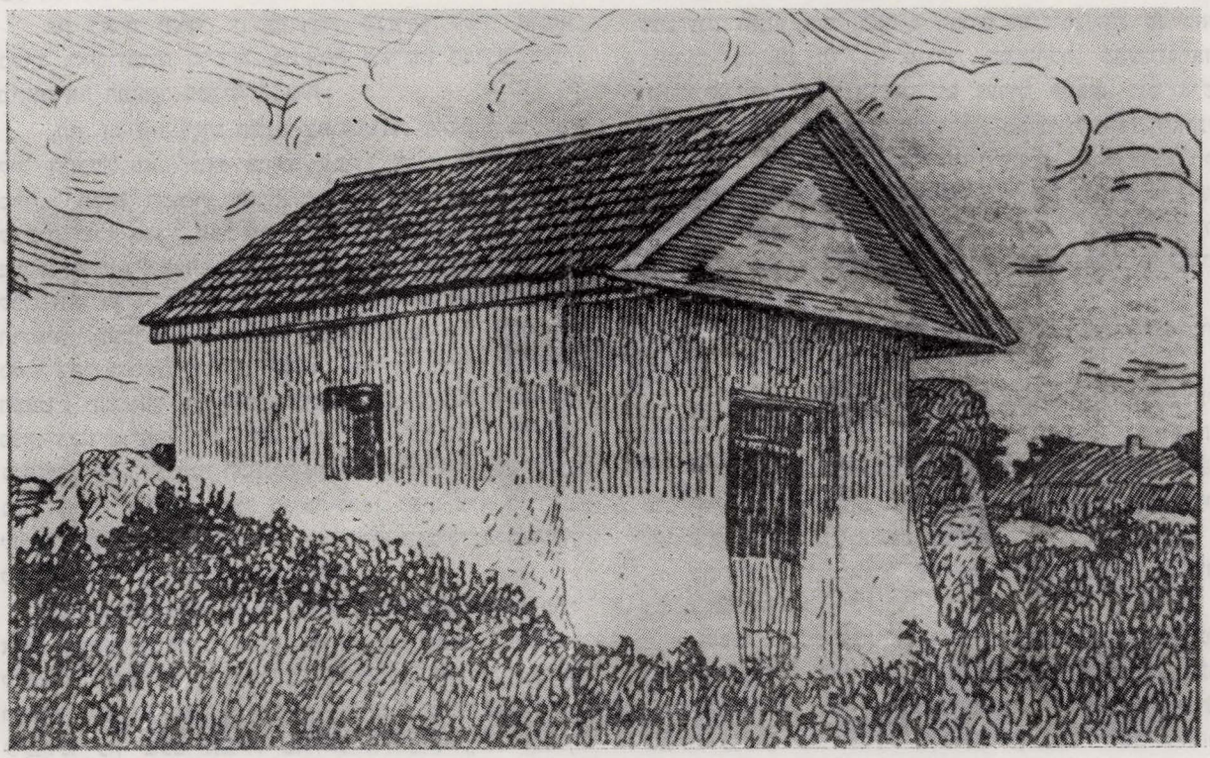
„כמה פעמים אמר בפירוש ובפני עוד כמה אנשים, שטוב לפניו לשכב שם, מחמת שהיה שם קידוש השם הרבה מאוד... ואחר־כך נתקיימו דבריו כולם, ונסתלק באומאן בבית האיש שנתן לו דירתו אז... המה ראו כן תמהו והבינו כולם, שכל עיקר ביאתו לאומן היתה בשביל להסתלק שם".

כשנפטר ר' נחמן לעולמו ביום י"ח תשרי שנת תקע"א, השתדל תלמידו רבי נתן שיביאוהו לקבורות בבית־העלמין הישן, בידעו שזה היה חפצו. זה עידן ועידנים חדלו מלקבור בבית־עלמין זה, והדבר נאסר בפקודת הרשות, אולם בהשפעת כמה מקורבים־למלכות העניקו רשיון מיוחד לקבור שמה את רבם של חסידי ברסלב.

העליות על קברו — מתוך חירוף נפש

סמוך לקברו של רבי נחמן באומאן, הקימו חסידי ברסלב בית־מדרש רחב־ידים, ואליו נהרו בכל עת־מצוא, אולם בעיקר לקראת הימים הנוראים, ובפרט לראש־השנה, שנחשב בעיניהם בתור „זמן קהלה לכל". רבי נחמן הבטיח בצוואתו שכל מי שיבוא על קברו ויאמר עשרה פרקים מיוחדים מספר תהלים שנבחרו על־ידו, הרי ישתדל הוא „מן העולם העליון בכל כוחו להושיעו ולתקנו". בהקדמה לספר מחיי תלמידו רבי נתן, מובא תיאור כזה על התכנסות החסידים באומאן בראש־השנה:

„הקיבוץ בראש־השנה בעיר אומאן... בכל שנה ושנה מתקבצים על ראש־השנה לעיר אומאן קיבוץ גדול מאוד, ורובם ככולם הם בעלי תורה, והרבה מהם בעלי עסק, ויש שיש להם עסקים גדולים בביתם, ולפני ראש־השנה

האוהל על ציון קברו של רבי נחמן נכד הבעש"ט
הודות לקבר הצדיק מפורסמת כיום הקהלה בעולם כולו

משליך כל אחד עסקיו, ובא ביגיעות וטרחות גדולות. ויש שבאים ממקומות רחוקים ואין עושים שם שום דבר, רק כל אחד מבקש ומתחנן ושופך נפשו לפני ה' לזכות לתשובה שלימה... ומרבים שם בתחנונים ובבכיות גדולות והתעוררות... וגודל השמחות והבכיות מתוך שמחה והרקודין הנעשים בבית מדרשו הק' אי־אפשר לבאר בכתב, למי שלא ראה שמחה זאת בעיניו... וכל אחד מקבל הארה והתעוררות מחבירו, וכמעט שהחיות וההתחזקות של כל אחד בעבודת ה' בכל השנה כולה הוא, על ידי החיות הקדושה וההארה הגדולה שבזמן הקיבוץ בעיר אומאן..."

ואמנם למעלה ממאה שנה היו חסידי ברסלב מקיימים את „הקיבוץ" באומאן, עד שקם המשטר הקומוניסטי ברוסיה והגבולות בין רוסיה ופולין שמו קץ לדבר. ואכן כמה שנים לפני מלחמת העולם השניה השתדלו חסידי ברסלב בפולין לסדר בתור תחליף לאומאן, שהיתה מנותקת מהם, „קיבוץ" בראש־השנה בלובלין, במסגרת הבנין הגדול של „ישיבת חכמי לובלין", שהועמד לרשותם לימים אלה.

משגזרה מלכות הרשעה גזרה ששום יהודי לא יתקרב לקבר הקדוש — פסקו ההמונים מלבוא. עם כל זה היו מתחדשים מדי שנה בשנה המאמצים להשיג רשיון מהשלטונות הסובייטים, עבור חסידי ברסלב, לעלות לאומאן ולפקוד את קבר רבם. ואכן פה ושם היו מצליחים יחידי סגולה מבין בעלי ההשפעה באמריקה להשיג את הרשיון המבוקש, אך חסידים שבישראל, שבה נמצא כיום המרכז של חסידות ברסלב — לא זכו לכך.

עד ראיה יהודי, י. בן־דוד, שנזדמן לעיר אומאן בערב ראש־השנה תרפ"ה, בתקופת השלטון הבולשביסטי, מתאר את המעמד במלים הבאות:

„היה זה ערב ראש השנה, בעוד שעה קלה ירד הלילה, ליל התקדש חג, ובאי עולם יעברון לפני בוראם כבני מרון... בבית הכנסת, המלא אנשים מפה לפה, שוכנת עצבות, שלא כרגיל אצל חסידי ברסלב בפרט ואצל חסידים בכלל. רצינות השעה — שעה של הרת עולם, ודאי שגרמה לכך. והיו גם גורמים אחרים לעצבות זו. הצללים שביהדות הרוסית נתעבו והלכו. בבתי כנסיות פגעה היד העוקרת. כמה בתי כנסיות נסגרו. הנוער התרחק מבתי „המקדש המעט", שנשארו לפליטה... כאן בבית הכנסת נראו גם פנים צעירים, הכרתי ביניהם אחדים, שאינם מבני המדינה. כובעיהם עם המצחיות הקטנות והצרות, העידו עליהם, שהם מבני פולין הסמוכה. כיצד הגיעו לכאן, ואיך עלה בידיהם לחדור דרך מסך הברזל? אין זאת אלא שהמשיכה הגדולה לעלות לקבר רבם, היא שהביאתם הנה...

„בשעת ההפסקה שבין תפילת מנחה למעריב, נכנסתי אתם בשיחה ושאלתי אותם, באיזה אופן באו והתגלגלו לאומן? והם, כדרך חסידים ברסלביים, חדורי אמונה תמימה ועמוקה, ענו לי בפסוק מאותו מזמור שבתהלים, שעמדנו עוד מעט להגידו בדחילו ורחימו: „לה' הארץ ומלואה". הם רצו בזה לרמוז לי, שאין גבולות לפני המאמין באמונה שלימה. למחרת היום, לשעת מנחה, נשתנתה האווירה בבית הכנסת. לאט לאט, נתרחבו הלבבות, והשמחה החלה להתגבר על העצבות. בטוחים הם שדינם נחתך עליהם לטובה מפי „א־ל עורך דין". התפילה נסתיימה והחסידים יצאו לרקוד... ההתלהבות גברה וקולות זמר מן הרגילים אצל חסידי ברסלב בקעו באווירו של בית־הכנסת. מבין הרוקדים משך את תשומת לבי אדם בשנות העמידה, לראשו היתה חבושה מגבעת שחורה, וגלוח־זקן היה, שלא כמנהג חסידי ברסלב... שאלתי עליו, ולחשו לי על אזני בסוד, שזה פקיד סובייטי גבוה, מאחד מבתי החרושת שבאוקראינה. על אף כל האיסורים, הסתכן לבוא לאומאן. בשעה שחסידים מתיחדים עם זכר רבם, לא יכול היה להשאר בביתו ולהיעדר משעת התרוממות זו. יהודים פשוטים ותמימים הגיעו לידי התרוממות נפש גבוהה ושכחו את המציאות האפורה האופפת אותם. במעט מאד בתי כנסיות רקדו אז ברוסיה. בטוחני, שרק בבית כנסת אחד מכל האלפים ורבבות בתי כנסיות שברוסיה רקדו בהתלהבות כזו, בבחינת ,כל עצמותי תאמרנה'".

כל השנים טרחו והתאמצו חסידי ברסלב לפרוץ את „מסך הברזל", בכל הדרכים. אחד מישישי חסידי ברסלב שנשאר ברוסיה, כתב אז אל בנו שהתגורר באמריקה:

„לתאר לך את ראש־השנה באומאן אין בידי, כי אין לשער את האהבה והאחווה והרעות. שבת של ערב ראש־השנה שמענו דברים נפלאים, גבוהים ורמים, והיינו שמחים, וגם בראש־השנה בכינו הרבה. היינו בשמחה ורקדנו אחר התפילה יותר משעה אחת, גם כן רקדנו אחרי מנחה. כמה חסידים לא באו על ראש־השנה, יש שמתו ויש שלא באו ממניעות הזמן, אבל באו 4 רבנים חדשים, וגם כן באו בחורים, מן 17 עד 24 מקיוב, ממוסקבה, מלענינגראד ומקריוואי־ראג. באו אנשים עם נערים קטנים, וגם איש אחד מקאווקאז... החכם הספרדי ישב בקלויז לימיני, וראיתי את הסידור שלו וגם המחזור והם משונים... הוא מדבר רק לשון קודש או רוסית ואינו מבין כלל את לשוננו אידיש, וכל יום השבת וגם בימי ראש השנה היה בשמחה אשר אין לשער. בעת התפילה לא בכה כלל, אבל בעת הריקודין בכה מתוך שמחה".

בדו"ח זה נאמר על מעשה־חילול שבוצע בבית־העלמין הישן של אומאן:

„— — — הערלים השכנים תפסו שטח ניכר מבית־החיים... ואז נתנו אנשי בית התפילה דעתם על כך ולקחו בחזרה יותר מחצי מן השטח וקנו את הזכות השייכת באופן חוקי אל בית־התפילה... וגם השיגו דבר זה, שאסור להניח שם שום דבר זר כמו אשפה וכדומה..."

בתיאור יותר מאוחר על סף מלחמת־העולם השניה בשנת 1938 נמסר:

„השנה, כבכל שנה, נסעו חסידים רבים לאומאן, אבל נאלצו להתפלל בארבעה בתים נפרדים, מאחר שבית־התפילה נסגר... בין הבאים לאומאן היו הרבה יהודים שאינם נמנים על חסידי ברסלב, אך באו לשם מאחר שבמקומותיהם לא היו מתפללים כדי מנין, ובידעם עד היכן מגעת התלהבותם של חסידי ברסלב בשעת תפילה

וסידי ברסלב המתאספים על קבר רבם הנערץ, על אף המכשולים שבדרך
תמונת־הווי עם תיאור קברו של הצדיק —

וכן מתוך ערגה וכיסופים להתעוררות הנפש — באו לאומאן".

פרשת עלייתו לאומאן של החסיד מ„גדוד נחמן" —
ושל הקצין ב„צבא האדום"

באחד העתונים בישראל („ידיעות אחרונות" מערב ראש־השנה שנת תשכ"ה) נתפרסם התיאור דלהלן על מסירות־נפשם של חסידים, להגיע לקברו של הרבי באומאן:

„רבי בנציון אפטר, מזקני חסידי ברסלב בבני־ברק הוא. רבי בן־ציון נולד בפולין, אלא שבצעירותו נתפס לחסידות ברסלב. והימים היו ימי המהפכה הבולשביסטית, אך רבי בן־ציון אינו רוצה לדעת על תהפוכות עולם ונפשו יוצאת להגיע לאומאן לציון של הרבי. ולראש־השנה דווקא. מה עשה? גלגל את זקנו, כדרך שמגלגלים ה„קאצאפים", לבש בגדי ערלים, לקח תרמיל עם קצת מזון בידו ושם לדרך פעמיו, בלי דרכון, כמובן, ובלי כל ניירות. משהגיע רבי בן־ציון לתחנת הגבול הרוסי עצרו אחד השוטרים וביקש ניירותיו. תלה בו רבי בן־ציון שתי עינים בוהות והרעים עליו בקולו: ממני אתה תובע דרכון, שאני מגבורי האומה ו„מחיילי גדוד נחמן"?... „איזה נחמן, מה נחמן — השיב השוטר — המוז'יק (המגושם), את הניירות שלך תן ואם לאו חי־המהפכה שמרגל אתה ואחת דתך למאסר"... באותו רגע ממש עבר באותו מקום קצין סובייטי בעל דרגה רמה, שאותות הצטיינות לרוב קישטו את חזהו. משמע הקצין את הדין־ודברים שבין ההלך לבין השוטר, ניגש אל השוטר והחל מחרפו ומגדפו: „בור אתה ועם הארץ ומשונאי המהפכה... כלום לא שמעת מעולם על ‚גדוד נחמן'? הרי גדוד זה מהמעולים שבצבא המהפכה היה, שלזכותו יש לזקוף את נצחונותינו המפוארים על חילות ‚הלבנים'... וכיצד אתה מעז לתבוע דרכון מחייל ב‚גדוד נחמן' המהולל?" התמתח השוטר מלוא קומתו, הצדיע בפני מפקדו ורבי בן־ציון ה‚קאצאפ' חצה את קוי הגבול, הודה למיטיבו והמשיך בדרכו, הישר לאומאן... כשהגיע רבי בן־ציון לאומאן, ראה והנה אותו קצין שעמד עמו יחדיו בתחנת הגבול משתטח מלוא קומתו על ה‚ציון' של הרבי ובוכה בכיה גדולה. כאשר קם והבחין ברבי בן־ציון, סיפר לו שהוא הרי ‚נחמן' שמו, ויש לו כתב־יחש מצאצאיו של רבי נחמן מברסלב הקדוש, וכאשר שמע בתחנת הגבול את השיג־שיח בין השוטר הסובייטי לבין ‚החייל שבגדוד נחמן', הבין הכל, ניצוץ מוסתר נדלק בנפשו פנימה והחליט מיד לחזור לצור מחצבתו... הוא השליך מאחורי גוו את כל עברו המפואר בצבא המהפכה, התפטר מתפקידיו והחליט להידבק שוב ברוחו של רבי נחמן, סבו הגדול. לימים הצליח לעלות לארץ־ישראל ואותו קצין סובייטי, שהצטיין במערכות המהפכה הבולשביסטית, אינו אלא זה המכונה בלשון־חיבה

,נאשקה ברסלבר', מחשובי חסידי ברסלב בארץ וממפיצי תורת רבו הנערץ — — —"

לא פחות נפלא הוא סיפורו של רבי שמואל הורוביץ, אף הוא מזקני חסידי ברסלב בירושלים. רבי שמואל נולד בצפת לאביו ר' ישעיה הורוביץ, מרבני צפת ודייניה. והנה הלכו וגברו על ר' שמואל הורוביץ כיסופיו להשתטח על קבר הרבי באומאן. לשוא דיברו הוריו להימנע מהמעשה המסוכן שהוא זומם לעשות. יום אחד צרר את טליתו ותפיליו ויצא לדרך. אך דרכה רגלו על אדמת רוסיה לאחר ש„גנב" את הגבול — ושני סרדיוטים סובייטיים תפסוהו, הביאוהו למעצר והאשימוהו בריגול לטובת האויב. השמועה הגיעה לאזני הרב קוק ז"ל שהקים ועדים ציבוריים מיוחדים בארץ ובחו"ל למען הצלתו של רבי שמואל. בינתיים העמידוהו השלטונות הסובייטים לדין וגזרו עליו מיתה בתליה. בעזרת אישים רמי מעלה באמריקה ובאנגליה ובהתערבות דיפלומטים אצל הממשלה הסובייטית, עלה בידי הרב קוק להציל את רבי שמואל ולהחזירו לארץ־ישראל...

הרס בית־העלמין של אומאן — והקבר היחיד שניצול

זה קרה אחרי מלחמת־העולם השניה. ממשלת אוקראינה מכרה את כל שטחי בית־העלמין היהודי באומאן לקבלנים, שעקרו את המצבות וחרשו את הקברים ללא שריד, על־מנת להקים על השטח הענקי בניני־מגורים. קומץ חסידי ברסלב שנמצאו ברוסיה, בשמעם את תכנית ההרס, מיהרו אל השלטונות והפצירו להציל לכל־הפחות את ה„אוהל" של רבם רבי נחמן זצ"ל, אך השלטונות תבעו מהם „תשלום כופר" בסך 2000 רובל. עמדו ושילמו 1000 רובלים במזומן ואת ה־1000 הנותרים התחייבו להשלים תוך זמן קצר. אולם על אף ההבטחות, נהרס האוהל עד היסוד, אך את הקבר השאירו בכל זאת בשלימות והחסידים דאגו להקים עליו אבן־מצבה. כשהגיע מועד הפרעון ולא היה בידי החסידים להשלים את אלף הרובלים — מכרו אנשי הרשות את חלקת הקבר לאדם פרטי, גוי, שעמד להקים את ביתו על השטח. הלכו אליו החסידים ודיברו על לבו, שיתכנן את בניית ביתו באופן, שקברו של „האיש הקדוש" יישאר בחצר ולא ייפגע. הגוי עמד בדיבורו והקבר נשאר שלם. בינתיים עבר המעון מיד ליד, אבל גם הבעלים החדשים למדו להעריך את קדושת הקבר שבחצרם ואינם נוגעים בו לרעה, ולא עוד אלא שמתירים את הכניסה אל החצר, לכל מי שחפץ להשתטח על קבר הצדיק...

במסמך תיעודי מהימן, שנכתב בשנת 1962, נמסרו הפרטים דלקמן:

„אומן העיירה לא השתנתה מכפי שהיתה קודם, עיירה ככל עיירותיה של אוקראינה, אלא שאין בה יהודים והשלטון הוא קומוניסטי כמובן; לחיים יהודים אין זכר כמובן. היה גם מי שדאג לעקור כל זכר ושריד לחיים יהודיים בעבר. בית־העלמין היהודי נעקר ונחרש ולא נשאר שריד ופליט מהסימן היהודי האחרון שבעיירה. השטח חולק בין האיכרים בסביבה והם מעבדים אותו בעבודה חקלאית, כל איכר קיבל את החלקה שלו, עליה הקים משק. חסל סדר אומאן היהודית. והמעניין שבדבר הוא שהדבר היחידי שנשאר מכל העיירה ומבית העלמין שלה הרי הוא קברו של רבי נחמן, עליו שפכו אלפי יהודים עשרות שנים נהרות דמעות על צרות ישראל, חלקה חקלאית זו שבתוכה היה הציון, נפלה בחלקו של איכר רוסי זקן אחד, ששמר על הציון כעל בבת עינו ושמר עליו לבל יאונה לו מה שאונה ליתר הקברים היהודיים בבית־העלמין שנותצו ונהרסו לחלוטין.

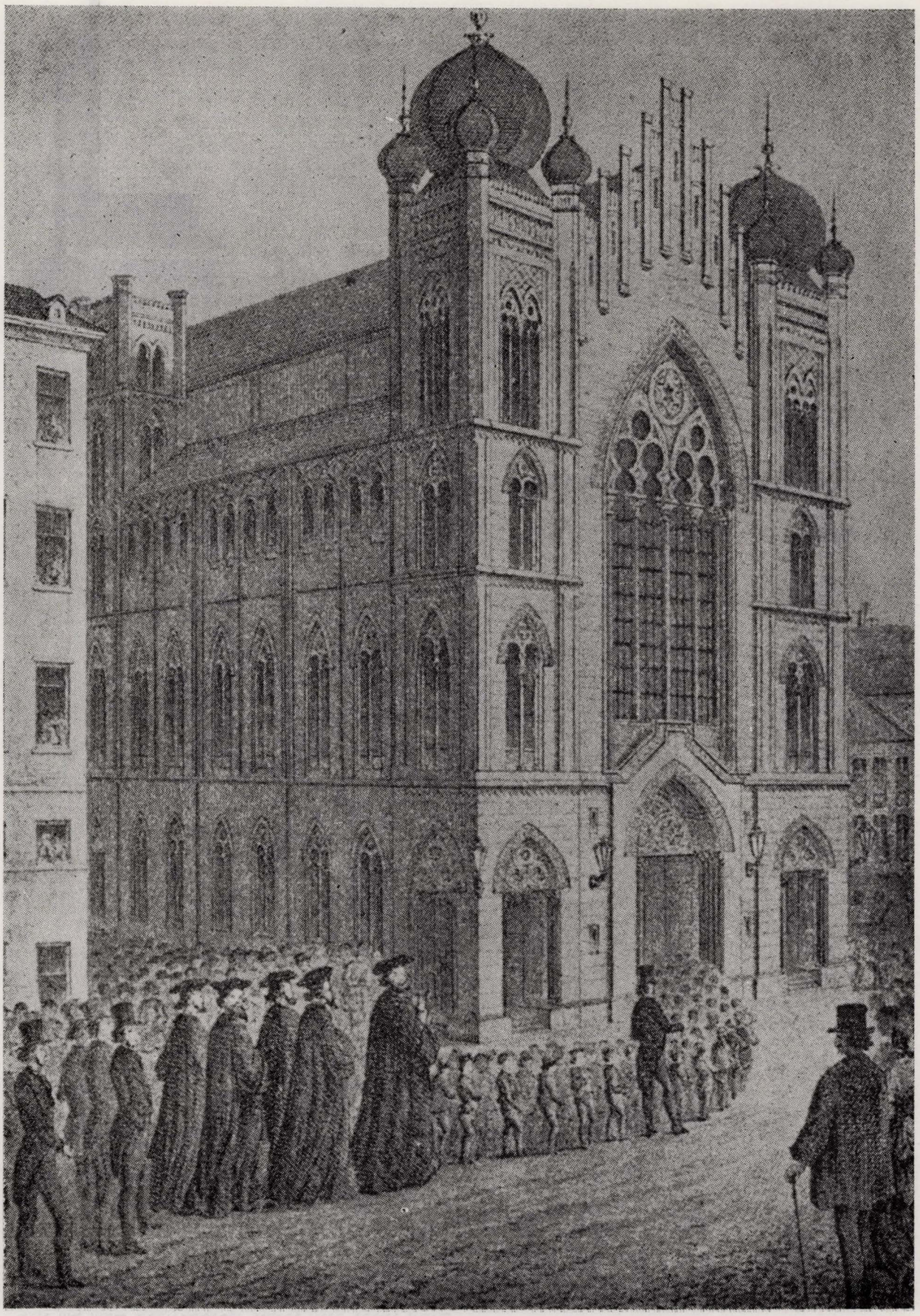
משנודע הדבר לחסידים הבודדים ברוסיה, החלו להתגנב בחשאי אל המקום ולפקוד אותו כבעבר. הם מצאו מסילות ללב האיכר הזקן, שניאות לתת להם לשהות על יד הקבר כאוות נפשם וזאת תמורת „מתן בסתר" כמובן. ושני הצדדים היו מרוצים. השמועה עשתה לה כנפיים ומכל רחבי רוסיה החלו שוב שרידי יהודים מחסידי ברסלב להתכנס על קברו בראש השנה ובכל עת מצוא. דבר זה היה כרוך אמנם במאמצים עצומים ולא פעם במסירות נפש ממש, אך מתי נבהלו חסידים מדברים כאלה. עד שנודע הדבר לשלטונות הסובייטים, בוודאי על־ידי הלשנה. האיכר הוזהר באזהרה חמורה, שלא יהין לתת דריסת רגל במקום לשום אדם, אחרת דמו בראשו...

הקבר הטמון בתוך חצר בין בניינים
ותיירים מאמריקה באים להשתטח עליו

ובכל זאת: מפרק לפרק מגיעים לאומאן חסידי ברסלב ממקומות שונים. לפעמים גם בקבוצה מאורגנת — וברשיון הסובייטים. דבר זה תלוי בעיקר במשבי־רוח מדיניים. גם כמה חסידי ברסלב מארץ־ישראל הצליחו בשנים האחרונות להשתטח על קבר הרבי באומאן. אולם מאז „מלחמת ששת הימים" אין הסובייטים מתירים את הדבר לחסידים ארצישראליים בשום־אופן.

תיאור מרגש על מסע מאורגן של אחד־עשר חסידי ברסלב מארה"ב לאומאן, בעשור האחרון, נתפרסם בעתון „הצופה" (מיום 20.12.63) כדלהלן:

„שלג כבד ירד על העיר אומאן ברוסיה, כאשר הגיעו לשם חסידי ברסלב לעלות על קברו של רבם רבי נחמן. מידות הקור הגיעו עד ל־26 מעלות מתחת לאפס. הם לא היו רגילים לו ובכל זאת עמדו בחוץ במשך שעה וחצי ואמרו תהלים ליד הציון של רבי נחמן. לייבל ברגר, אחד מקבוצת החסידים שמצאתי אותו בבית המדרש של חסידי ברסלב בירושלים, מספר כי למעשה שהו ברוסיה רק שלושה ימים. הם הגיעו במטוס למוסקבה. משם נסעו לקיוב. ומקיוב נסעו במכונית לאומאן, במשך 5 שעות. בבואם לאומאן קיבל את פניהם ראש העיריה ושני שוטרים לצדו. הם נסעו ישר לקבר, הנמצא בחצר של בית. גוש בטון הנטוי על הקבר מציין אותו. למעשה היה הקבר בתוך בית הקברות היהודי של אומאן, אך במשך הזמן בנו בתים במקום והקבר נשאר בתוך חצר אחד הבתים, בדרך נס. הם החלו להגיד כמה „קאפיטלך" תהלים על הקבר, כפי שציווה ר' נחמן לחסידיו. וכיון שמילאו שליחותם נסעו מיד בחזרה...

מרכזי היהדות ביבשת אירופה /

מרחב ב׳:

מערב אירופה

תמונת המדור:
הווי של שבת בפראנקפורט, על־פי ציור גרמני עתיק

ג ר מ נ י ה :

* ברלין
* פראנקפורט ד'מיין
* המבורג—אלטונא
* וורמס

גרמניה / קיצור תולדות היהודים

ראשית התישבות היהודים:

המקור ההיסטורי המדוייק על התיישבות יהודים בתחומי גרמניה מתייחס לקהלה יהודית בקלן (קולוניה) בשנת 321 למספרם — שנים ספורות לאחר שהקיסר קונסטאנטין השליט את הנצרות בגרמניה, בשנת 312. במסמך רשמי שנשתמר מאז מדובר בהדגשה על אודות קיומה של „קהלה יהודית בקלן ובראשה רבנים וגבאי בית־הכנסת" („ארכסינאגוגיס" — בלשון התעודה).

ההשתלטות הנאצית:

ביום 30 ביאנואר 1933 — ג' שבט תרצ"ג — נבחר אדולף היטלר בתור „קאנצלר" (ראש־ממשלה) של גרמניה והמפלגה הנאצית השתלטה על גרמניה כולה.

ביום 1 באפריל 1933 — ה' ניסן תרצ"ג — הכריז שר־התעמולה הנאצי יוזף גבלס, על פתיחת המסע לשחרור מהשתלטות היהודים ובערי גרמניה אורגן „בייקוט" (חרם) כלכלי ותרבותי נגד היהודים.

תאריכים בשואה:

ביום 15 בספטמבר 1935 — י"ז אלול תרצ"ה — נתקיים בנירנברג קונגרס הפגנתי של המפלגה הנאצית, שבו הוכרז רשמית על הנהגת „חוקה גזענית" בגרמניה, שהעמידה את היהודים — הלכה למעשה — מחוץ לחוק.

11 בנובמבר 1938 — מרחשון תרצ"ט — שלטונות גרמניה עורכים מסע־נקם ביהודים, הורסים ומציתים בתי־כנסת בכל ערי גרמניה, מטילים קונטריבוציה עצומה על האוכלוסיה היהודית ולוחצים על היהודים לעזוב את גרמניה;

13 במאי 1943 — ה' אייר תש"ג — הוכרזה גרמניה הנאצית כ„מטוהרת מיהודים";

15 באפריל 1945 — ב' אייר תש"ה — הצבא הבריטי מגלה במחנה ברגן־בלזן 40.000 יהודים חיים ו־13.000 גוויות, מבין שרידי יהדות אירופה שנאספו מתוך מחנות־הריכוז בתחומי גרמניה.

סיכום קרבנות היהודים בשואה:

עם פתיחת המלחמה	— 210.000
בסיום המלחמה (מלבד פליטים ועקורים)	— 20.000
הערכת מספר הקרבנות	— 170.000
הסיכום באחוזים	— 81%

ברלין -

קורות הקהלה בבירת גרמניה המסמלת את הטראגדיה היהודית

ברלין מסמלת מאין דוגמתה את כל עומקה ומהותה של הטראגדיה היהודית בתקופה המודרנית.

ברלין — היא שהיוותה את ערש ההשכלה וההתבוללות. בתוכה ביסס ומתוכה בישר משה מנדלסון עוד לפני 200 שנה את „העידן החדש" של „השתלבות היהודים" בתרבות הגויים. ברלין — היא ששימשה דוגמה ומופת למאמצי היהודים למען פיתוחה ושגשוגה של תרבות הגויים ובה הציג האחוז היהודי הקטן בכמותו את עצמת השפעתו בכל תחומי הציביליזציה המודרנית. ברלין — היא שהפכה למרכז־הרעל של טירוף האנטישמיות הגזענית בגילוייה הגרמני־נאצי, וממנה נתפשטה רשת ההסתה האנטישמית על פני תבל כולה.

ובה, בברלין — הוקם מטה־ההשמדה הנאצי המיוחד לתכנן את הרצח הטוטאלי של העם היהודי כולו, ושם נתקיימה „ועידת וואנזיי" ביום ה־20 ביאנואר 1942, אשר החליטה והפעילה את מבצע־החיסול של כל קיבוצי היהודים באירופה הכבושה בידי הנאצים. וברלין זו בירת ממשלת־השטן הנאצית — יד ה' היתה בה, היא שנהרסה עד היסוד בה, ראשי הצוררים הנאציים התאבדו בתוכה בזמן תבוסתם המחפירה; ולאחר המלחמה ברלין זו היא שבותרה לשניים וחולקה כשלל־המלחמה בין המעצמות המנצחות, והיא נשארה מחולקת בחומה בצורה עם גדרות־תיל מחושמלות — כמתכונת חומות הגיטאות ליהודים, במהדורה הנאצית...

למן כפר־הדייגים „קלן ברלין" ועד השתלטות הנאצים

היהודים נמנו על התושבים הוותיקים ביותר בכפר־הדייגים קלן שממנו צמחה ברלין ואשר הפכה בשנת 1701 לבירת פרוסיה. המתיישבים היהודים הראשונים סבלו כבר אז מגזירות. והראיה, כי האיגרת של מועצת ברלין מ־28 באוקטובר 1295, אוסרת על הצמרים „לספק חוטים ליהודים".

המקומות שבהם התגוררו היהודים נזכרו בתעודות עתיקות של ברלין בתור: „חצר היהודים הגדולה", „חצר היהודים הקטנה", וכן „רחוב היהודים". לרובע זה היה מתחילה במידת־מה אופי של רובע־יהודים, אם כי כמה מן היהודים האמידים היו גרים אף מחוץ לתחומים האלה.

בימי „המגיפה השחורה" (1348—1351) התנפלו הגויים והתנקמו ביהודים. אז נשרפו הבתים ב„חצר היהודים" ותושביהם נהרגו או גורשו מן העיר. בשנת 1354 שוב השתקעו יהודים בעיר. אך בשנת 1446 נאסרה על היהודים ישיבתם בברלין ובכל מדינת בראנדנבורג. בשנת 1509 הורשו כמה יהודים אמידים להתיישב במדינת בראנדנבורג, אבל בשנת 1510 נאשמו היהודים בגניבת „לחם־הקודש" מתוך כנסיה כפרית סמוך לברלין, ו־51 יהודים חפים מפשע נשפטו למוות, ו־38 מהם נשרפו חיים בכיכר השוק החדש (ביום המר של י"ב באב שנת ר"ע).

בהשתדלות הפרנס והמליץ ליהודים בחצרות־המלכים ר' יוסף (יוזלמן) איש רוסהיים הוכח אחרי־כן שהנידונים היהודים היו חפים־מפשע, והנסיך הקורפירסט יואכים השני חזר והעניק זכויות ליהודים בברלין. בשנת 1543 נתקבלו יהודים כתושבים בברלין, בניגוד לרצונם של העירונים. אולם בשנת 1571 שוב גורשו היהודים „לעולם ועד" גם מברלין ובמשך מאה שנה לא נראו אלא לעתים רחוקות יהודים בודדים בעיר. בשנת 1663 הותר „ליהודי־החצר" ישראל אהרן, הספק של הצבא וחצר־הנסיך להשתקע בברלין עם משפחתו.

אחר גירוש וינה בשנת 1670 נתקבלו 50 משפחות יהודיות אמידות מתוך פליטי־אוסטריה במחוז ברלין והסביבה, „לזמן של 20 שנים". בעד החסות שניתנה להם שילמו מסים שונים, אבל לא הותר להם להקים בית־כנסת. הישוב גדל עד מהרה, כי במרוצת־הזמן נתנו השלטונות אגרות־חסות למספר ניכר של יהודים. חוץ מזה חדרו למדינת בראנדבורג הרבה יהודים ללא־חסות. ממפקד־האוכלוסיה הראשון בשנת 1700 נתברר, שבברלין נמצאו אז 74 משפחות יהודיות בעלות חסות, וכן 471 משפחות „מחוסרות־חסות", ומלבדם עוד כמה רוכלים וקבצנים יהודיים.

המלך פרידריך הראשון התחיל בניצול שיטתי של היהודים וסחט מהם מסים שונים. מס־החסות הוכפל. הונהג

מס בעד גיוס גדוד־רגלים וזיונו ומלבד זה הוטל קנס בסך 10,000 דוקאטים בשביל „עבירות שונות".

במהפכה של שנת 1848, לקחו יהודי ברלין חלק פעיל, הן כלוחמים על הבאריקאדות והן כחברי המשמר האזרחי. משהושג שיווי־הזכויות הפורמאלי בשנת 1860, חדרו יהודי ברלין לחיים המדיניים והחברותיים במספר גדל והולך, ועיריית־ברלין היתה זמן מרובה מעוז של הליבראליות והסובלנות. מן העתונות הברלינית הגדולה היה חלק נכבד בידי יהודים. ה„ברלינר טאגבלאט" וה„פוסישה צייטונג", שמוציאיהם ועורכיהם היו יהודים, נקראו בתשומת־לב מיוחדת. בכל תחומי המשק והכלכלה, בכל מקצועות התרבות והאמנות, תפסו יהודי ברלין מקום בולט. הצלחות אלו עוררו נגד היהודים תגובות חריפות וברלין נעשתה מרכז של שנאת־ישראל.

בשנת 1812 הגיע מספרם של יהודי ברלין ל־3,292. מאז גדל מספרם בקצב נמרץ ובשנת 1890 — חיו בה 108,044 יהודים. כתוצאה מההגירה הגדולה בעקבות מלחמת־העולם הראשונה, נרשמו בשנת 1925 — 172,672 יהודים. נמצא, שבמשך כמאה שנים גדל מספרם של יהודי ברלין פי חמישים לערך. בכל זאת היוו היהודים באוכלוסיה הכללית של ברלין, פחות מ־5 אחוזים.

עם עליית חשיבותה של ברלין כמרכז של מסחר ותעשיה, הלך וגדל חלקם של היהודים בחייה הכלכליים, ביחוד בבנקאות, בניהול מחסני „כל־בו", במסחר התבואה והמתכת, בתעשיות הטכסטיל וההלבשה, בבניה, בתעשיית קטרים וקרונות־רכבת, ועוד ועוד. אפילו חברת החשמל הכללית נוסדה בברלין ע"י המהנדס היהודי — ראטנאו.

לאחר שנרצחו בברלין המנהיג הקומוניסטי קארל ליבקנכט עם הקומוניסטית ממוצא יהודי רוזה לוכסמבורג (בחודש יאנואר 1919), גברה התעמולה האנטישמית. ואלטר ראטנאו, מיניסטר־החוץ של גרמניה, ממוצא יהודי, נרצח בברלין ב־24 ליוני 1922 ע"י לאומנים אנטישמיים. ב־5 בנובמבר 1923 התנפלו פראים אנטישמים על יהודים ברחובות גרנאדיר ודראגונר, שהיו מאוכלסים בעיקר ע"י יהודים. בשנת 1926, עם התמנותו של המנהיג הנאצי יוזף גבלס ל„גאו־לייטר" (מפקד הנאצים בברלין) גברה ההסתה האנטי־יהודית. בערב ראש־השנה תרצ"ב התנפלו קבוצות־נאצים במרכז העיר, בקורפירסטנדם, על יהודים שחזרו מבתי־כנסת.

רבני ברלין, הופעת „הריפורמה" והתפלגות הקהלה

שורה של רבנים חשובים ומפורסמים קשורה בתולדות הקהלה בברלין. עם מתן־האזרחות ליהודים בשנת 1812 נתערער אירגון־הקהלה בברלין, כי התקנות הישנות בטלו ותקנות חדשות לא באו במקומן. במשך זמן־מה לא היתה הקהלה רשאית לגבות מסים והיתה צפויה להתפרקות. החוק שיצא בשנת 1847 איפשר את חידושם של חיי־הקהלה התקינים. בתקופה זו גברה התסיסה בקהלת ברלין, בשל שאיפותיהם של „המתקנים" דוד פרידלנדר ואחרים,

להכניס ריפורמה קיצונית בסדר־התפילות. תכניותיהם של „המתקנים" נכשלו, לאחר שפקודת הממשלה משנת 1823 קבעה, כי הטקסים הדתיים בבית־הכנסת של ברלין יתנהלו הלאה כמקובל — בלא כל חידושים בלשון, במנהגים, בנוסח התפילה ובנעימות.

בשנת 1845 נוסדה „חברת הריפורמה", ובזמן מאוחר יותר „קהלת הריפורמה", שהנהיגה שינויים מרחיקי־לכת בנוסח־התפילה. התפילות ב„טמפל" התקיימו ביום השבת וביום הראשון, ולאחר מכן — ביום הראשון בלבד. ההתבדלות מן הקהלה הראשית, שאליה שאפה הקהלה הריפורמית, לא הושגה, אך הקהלה הראשית הוכרחה להקציב תמיכה גדולה מאוד לקהלת־הריפורמה, לפי שהרבה מחבריה נמנו על משלמי־המסים הגדולים ביותר. תסיסה חדשה נתעוררה בקהלת ברלין, כשדרשו בתוקף להכניס ל„בית־הכנסת החדש" עוגב ותיקונים בסדר־התפילה. התמנותו של אברהם גייגר, מראשי הריפורמה, בתור „רב הקהלה", בשנת 1870, נתקבלה בחוגי־החרדים מתוך התנגדות יתרה, והרב עזריאל הילדסהיימר ומצדדיו פרשו מן הקהלה הראשית והקימו קהלה חדשה ועצמאית בשם „עדת ישראל", אשר הוכרה באופן רשמי בשנת 1885. אברהם גייגר קבע כתנאי לבחירתו, שיוקם בברלין „מכון לחקר היהדות". ואמנם בשנת 1872 נפתח בברלין המרכז להפצת השקפות הריפורמה בשם „בית־המדרש הגבוה לחכמת־ישראל". שנה לאחר מכן פתח הרב עזריאל הילדסהיימר בברלין את „בית־המדרש לרבנים" בשביל היהודית החרדית, וממנו קמו כמה מלוחמי־התורה בגרמניה.

עם התרחבותו של הישוב היהודי, הוקמו בברלין 8 בתי־כנסת גדולים, שהיו מן המפוארים בעולם. בסך־הכל עמדו ברשות הקהלה 16 בתי־תפילה ומהם 7 לשמרנים (בלא עוגב).

ברלין שימשה מרכז האירגונים הכלליים של היהדות הגרמנית, כגון „ברית הקהלות" (נוסדה בשנת 1869), „איגוד היהודים הגרמניים", „בני ברית", „אגודה מרכזית של אזרחים גרמניים בני דת משה", „חברת עזרה של יהודי גרמניה", מרכז לעבודה סוציאלית ועוד. בברלין הופיעו עתונים וכתבי־עת יהודיים שונים, בכללם בטאון הקהלה, שתפוצתו הגיעה עד 60,000 טפסים. מוסדות־הקהלה ופעולותיהם בכל שטחי החיים הציבוריים שימשו מופת לכל שאר קהלות־ישראל בעולם. תקציבה השנתי של הקהלה בראשית הופעתה של הנאציות היה — 10 מיליון מארק. מספר משלמי־המסים לקהלה היו 70.000 בערך.

שלושה בתי־הקברות — וערעורים בשל נטיות הריפורמה

מאות בשנים לא היה לקהלה היהודית בית־עלמין משלה, והנפטרים הובאו למנוחת־עולמים במקום מרוחק, בעיר שפאנדאו. רק בשנת 1543, כתוצאה ממלחמתו המוצלחת של רבי יוזלמן איש־רוסהיים להדיפת הגזירות

ברלין: כך נראה פעם „מרכז החיים היהודי" באיזור „גרנאדיר־שטראסה"

והרדיפות על יהודים, הוענקה לקהלת ברלין הזכות לייסד את בית־הקברות הראשון שלה.

בשנת תל״ב (1672), כשהורשו מספר גולים מבין יהודי ווינה להתיישב בברלין ובמדינת מארק־בראנדנבורג, רכשו היהודים בחסדו של הנסיך הגדול את שדה־הקברות ברחוב גרוס־האמבורגר, עד שנתמלא כולו ונסגר בפקודת השלטונות בשנת תקע״ז (1817). בשנת תקפ״ז (1827) נפתח בית־עלמין חדש, הרחק ממרכז העיר. היות שזה התרחש בעצם ימי המערכה הנואשת עם מגמות „הריפורמה״ היתה רכישת בית־העלמין קשורה במחלוקת חמורה על אודות שמירת מסורת הקבורה היהודית.

החברה־קדישא של ברלין היתה ידועה בפעולותיה הנרחבות. בשנת תקכ״א (1761) היא פתחה „פנקס חדש״ משלה והפנקס הזה נשמר בתוך בית־המדרש הגדול של קהלת ברלין. בדברי ההקדמה לניסוח התקנות של החברה־קדישא נאמר:

„הלוא מימי קדם קבלנו עלינו החבורה להחזיק בית־המדרש דקהלתנו בכל תוקף ועוז, וכבר היה לעולמים קצת תקנות בעניני ההתנהגות... לכן התאספנו אנחנו, חברה־קדישא דבית־המדרש הגדול היום הזה לתקן תקנות... להיות לחבורה שלנו כל תוקף ועוז כתוקף כל שאר חבורות הקדושות הנהוגים בישראל״.

בין יתר התקנות מופיע גם סעיף זה:

„תמיד בכל ז״ן אדר, שהוא יום מיתת משה רבינו ע״ה, מחוייבים כל בני חברה קדישא יצ״ו להתענות ולהתפלל במנחה בטלית ותפילין וללמוד בשחרית כפי תיקון „שערי ציון״, ומי שאינו רוצה להתענות מחויב ליתן ח״י פשיטות, לפדיון נפשו לקופת החבורה... וסעודה יעשו החברה־קדישא תמיד באותו החודש, באיזה יום שיבחרו הגבאים... ביום התענית יאמר אחד מהדיינים יושבי בית־המדרש אחר תפילת מנחה דברי־כבושין לעורר את לבבם, והרב ההוא מחויב להיות על הסעודה...״

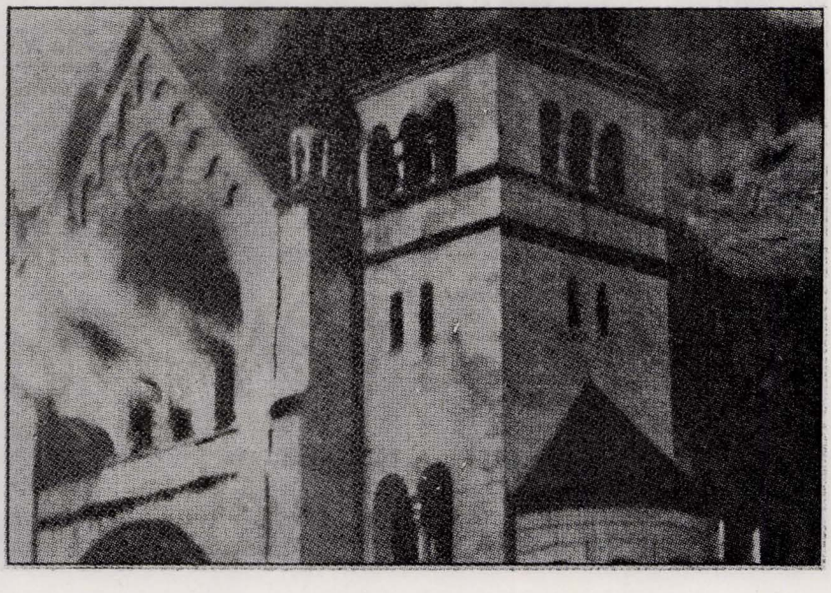
תחת פיקוחה של חברה־קדישא זו היה נמצא בית־העלמין הישן שבברלין. משנרכש בית־העלמין החדש ביקשו אנשי החברה־קדישא להמשיך בו בעבודת־הקודש שלהם. קפץ עליהם רוגזם של ה„מתקנים״, שדרשו לשנות בסדרי הקבורה, המקודשים מדורות.

לפי מקורות התיעוד של קהלת ברלין מן הימים ההם, התנהל פולמוס חריף מסביב למגמה הריפורמיסטית של המתבוללים להשליט את השפה הגרמנית גם בבית־הקברות. החברה־קדישא תבעה בתוקף להמשיך בניסוח הכתובות של המצבות בלשון־הקודש. אנשי הריפורמה שהשליכו את שפת־הקודש וסדרי־התפילות, העמידו מצבות על טהרת הלשון הגרמנית. בשעת הטקס של חנוכת בית־העלמין החדש פרץ ריב קשה, מאחר שמנהיג הריפורמה בברלין, אטינגר, ערך את כל ה„טקס״ של חנוכת בית־העלמין בלשון הגרמנית — וזה אף עורר את מחאתם של שלטונות הגויים, אשר ראו בזאת סטיה מן הנוהג המסורתי.

אולם העובדה היא, שאף לתוך בית־העלמין הישן חדרה השפעת המשכילים והמתבוללים, ואף בו אפשר למצוא מצבות עתיקות בשפה גרמנית נמלצת בלבד. בבית־העלמין הישן קבור גם משה מנדלסון, אם כי מצבתו נוסחה בלשון קצרה, בעברית ובגרמנית גם יחד.

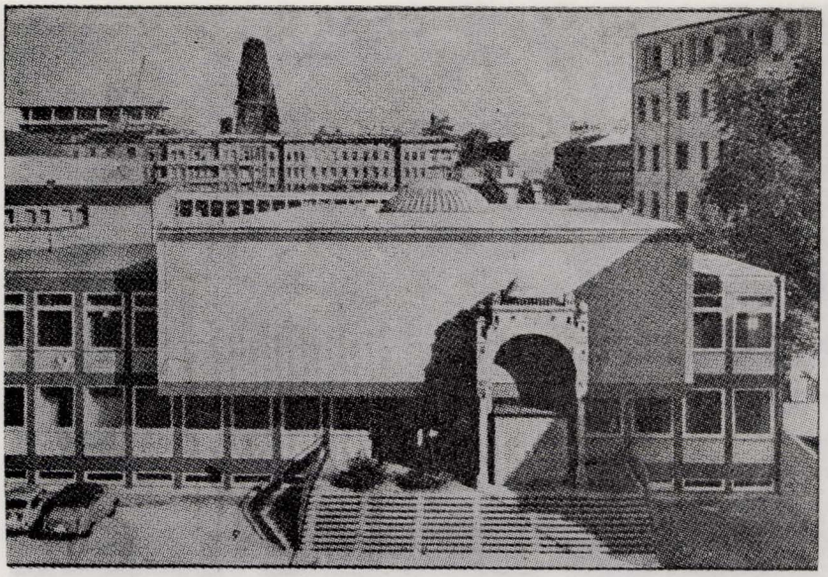
חוקר קורות הקהלה בברלין מתאר את מראה בית־העלמין ההיסטורי הזה:

„שלושה בתי קברות קיימים בברלין. בית הקברות הראשון הוא ברחוב האמבורגר, בית קברות זה היה קיים כשלושה יובלות, ובו טמונים כל הרבנים הראשיים שבברלין, שהיה להם התואר „אב״ד ור״מ״, כנהוג בקהלות ישראל. בשורות קברי הרבנים, לא רחוק מקברו של רבי מיכל חסיד, נפגשים אנו בקברו של הרועה הרוחני בקהלת ברלין, רבי הירש״ל לווין, הנקרא על־שם זקנו רבי צבי אשכנזי, בעל „חכם צבי״. כשקיבל רבי הירש״ל את הרבנות בברלין, בשנת תקל״ג, עוד היתה ברלין קהלה חרדית,

בית־כנסת בברלין שהוצת ב־„ליל הבדולח״ של שנת 1938

המבצע הנאצי הרשמי לשריפת בתי־הכנסת לא פסח אף על בירת גרמניה, והנאצים עצמם צילמו ואף פירסמו תצלומי זוועה אלה

שרידי בנין בית־כנסת בברלין שמסביבו שוקם בנין הקהלה היהודית לאחר התבוסה הנאצית

בחזית הבנין בולט שער־הכניסה של בית־כנסת הרוס במרכז ברלין — עם שיקום הקהלה היהודית למחרת השואה נבנה במקום זה בנין הקהלה

עיר ואם בישראל, כמו כל הקהלות הדומות לה בצביונן הרוחני.

וזהו נוסח מצבתו:

פ"נ איש גדול ושר צב"א רב פעלים
מגזע יחוסי ארץ זרע קודש הלולים
התוארים והשבחים ורוב הודו אך למחסור
הן תורה ויראה וחכמה וכל טוב אדוניו בידו,
גדול מרבנן שמו לבדו.
אדוננו מורנו ורבנו
צבי הירש בהגאון מ' אריה לייב זצ"ל,
רועה צאן קדשים, מקהלות עם ישורון סודו
לונדון, האלבערשטאט, מנהיים ופה ז"ך שנים.
צדיק באמונתו יחיה,
ויגוע ויאסף חמודו,
ביום ב' ד' אלול תק"ס לפ"ק
עד עת קץ הימין יקיץ ברחמים ולבש מדו.
עם רבים ישני אדמת עפר ונראה בכבודו.
תנצב"ה.

אם רבי צבי הירש'ל לווין ראה את התחלת השינויים שבקהלתו וראשית ניצני הריפורמה — הרי ממלא־מקומו הדיין רבי מאיר ווייל, ראה בעיניו את ההרס והטמיעה שפגעו בחוגים רחבים שבקהלתו. רבי מאיר ווייל נפטר בשנת תקפ"ו — שנת סגירת בית־הקברות הישן. ואכן, כאילו במותו, נסתם הגולל על צביון הרבנות הברלינית. הוא כבר לא שימש בתור רב ראשי (אב"ד), אלא בתור ראש־בית־דין בלבד, כי קהלת ברלין היתה כבר אז בתהליך של ירידה רוחנית נוראה.

בנוסח מצבתו נרמז משהו על מלחמתו בריפורמה:

הרב הגאון הגדול המפורסם
חכם הכולל עין העדה
מאיר בר שמחה ווייל
רב"ד בקהלתנו והמדינה
נפטר יום ג' ז' אדר א' תקפ"ו.
בהתהלכו עמנו עלי ארץ
היה גודר גדר ועומד בפרץ.
בחכמה רבתי נהג קהל עדתו
על תלמי נוער נטע מזר ואהלים.
ראות טוב בחיריו היתה מגמתו.
הוי אבדנו גדול ליהודים ורב פעלים.

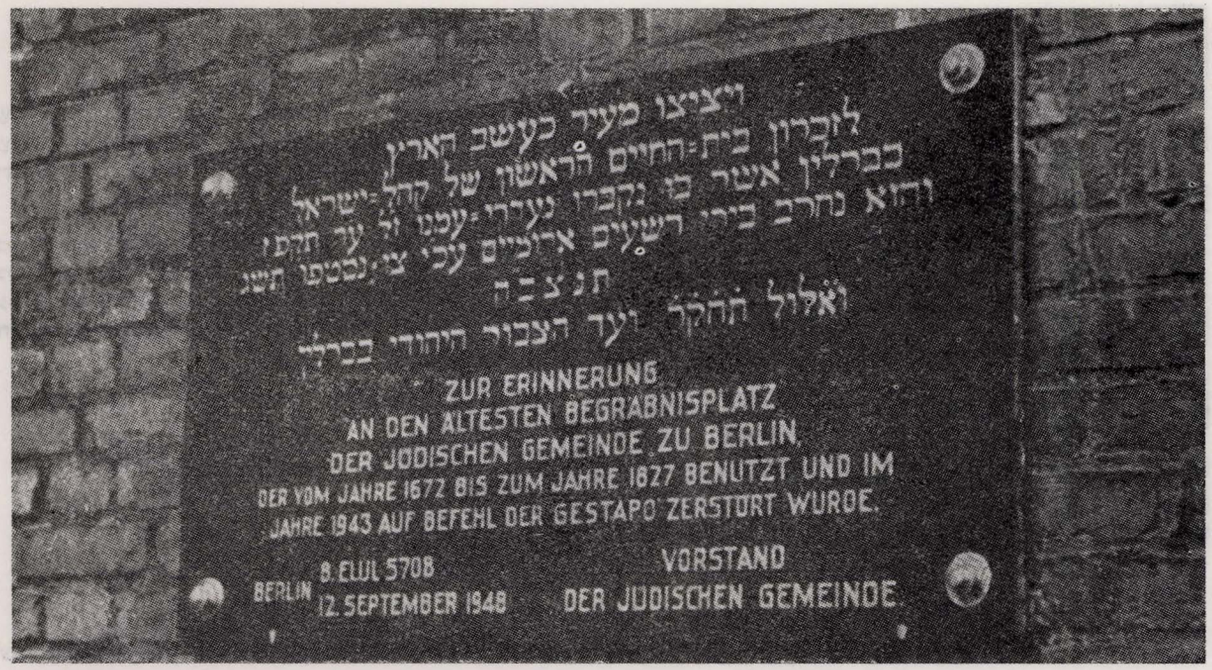
אגב, כדאי לציין שבבית־הקברות הישן בברלין נטמן אחד ממחנכי הדור הצעיר שסלל דרך לריפורמה — בן דוד, מהראשונים שנתפסו למקצוע ההרסני של „ביקורת המקרא".

המצבה על קברו של אליעזר בן דוד, שהוא רשם אותה בחייו, כתובה בגרמנית בלבד:

„מיין נאמע ווער אליעזר לאזר בן דוד" (שמי היה אליעזר בן דוד)...

שקיעת הקהלה בברלין וגילויים של גבורה נפשית יהודית על סף הכליון

הגזירות הראשונות, שנגזרו על יהודי גרמניה אחר עליית הנאצים לשלטון, פגעו קשה גם ביהודי ברלין. הגזירות והרדיפות נתרבו והלכו בקצב מהיר. ב־14 ביולי 1938 פרצו פרעות ברחובות ברלין, לפי הגירסה הנאצית הרשמית: „כתגובה על מעשי־פשע של יהודים, ביחוד של מהגרים מערי־השדה שבאו בחדשים האחרונים לעיר ברלין". רציחתו של פון ראט, מזכיר הצירות הגרמנית בפאריס, ע"י הרשל גרינשפאן ביום ה־7 לנובמבר 1938 נתלוותה בהפגנות סוערות גם בברלין. במשך שעות מועטות התנפלו במאורגן על בתי־מסחר יהודיים, הרבה מהם נהרסו ונשדדו. בלילה שבין ה־10 וה־11 בנובמבר, הוא „ליל

אבן־זכרון לבית־עלמין הישן בברלין שנהרס על־פי צו הנאצים
ליד שער־הכניסה לבית־עלמין היהודי הישן־נושן בברלין, בגרוס־האמבורגר־שטראסה, הושמה אבן־מזכרת זו לציון מעשה־החילול של בית־העלמין בשנת תש"ג (1943) בפקודת הגיסטפו.

הבדולח" („קריסטאל־נאכט", לפי הסיסמא החשאית הנאצית למבצע זדוני זה) נשרפו כליל או ניזוקו קשה 15 בתי־כנסת בברלין. הנזק שנאמד אז בעשרים מיליון מארק, שולם מכספי־היהודים. כספי־הפיצויים מאת חברות הביטוח שנדרשו לכסות את הנזקים של הקהלה — הוחרמו מטעם הממשלה הנאצית.

למן שנת 1933 עד סוף 1937 היגרו 13,500 מיהודי־ברלין לאירופה התיכונה ולארצות שמעבר לים. לערך 4.000 מהם עלו לארץ־ישראל. אצל יהודי ברלין הורגשה מעין רוח של שיבה ליהדות, שבאה לידי ביטוי ע"י תחיית החיים הדתיים, הופעת ספרים על נושאים יהודיים בגרמנית, במהדורות שלא מן הרגיל.

משפרצה מלחמת־העולם השניה ב־1 בספטמבר 1939, גברו ההחרמות והמאסרים בין היהודים, וכן נגזרו גזירות חדשות. בין השאר נאסר על היהודים להשתמש בתחבורה הציבורית. בעלי הדירות הטובות שבין היהודים, הוכרחו לפנות את דירותיהם לאריים. באיזורים מסויימים נאסר על היהודים לגור, והרבה מן היהודים הועברו מבתיהם לבתים רעועים ולצריפים. ב־1 בספטמבר 1941 יצא הצו לשאת את „טלאי־היהודים". לפי צו חדש מיום 15 באפריל 1942, הוכרחו היהודים להדביק בכניסה לדירותיהם „מגן דוד" שחור על רקע לבן.

השלטונות הנאציים לחצו על הקהלה להחיש את ההגירה של היהודים, ועם זה אסרו על המוכשרים לעבודה לעזוב את הארץ. אלה האחרונים הועסקו בעבודת־כפיה בתנאים קשים. בפברואר 1940 התחילו הגירושים ל„רזרוואט" בלובלין ולמחנות ההשמדה בפולין. היהודים ידעו, שצו־הגירוש פירושו פסק־דין־מוות והרבה מהם התאבדו. ב־27 בפברואר 1943 הוצאו 20,000 פועלים יהודיים „חיוניים" מבחינה כלכלית מבתי־חרושת בברלין וגורשו בדרך האחרונה. רבים מהם הובאו למחנות־מוות בפולין ובשלזיה העילית.

מתקופה נוראה זו של שקיעת שארית הקהלה היהודית בברלין נשתמר צרור מופלא של תיעוד אוטנטי, המציג חילופי־מכתבים בצורת שאלות ותשובות בין הרב האחרון של הקהלה החרדית בברלין, ד"ר מיכאל חיים געשייט שבעצמו היה אזרח שוודי ובזכות זו ניצל מן הגירושים ונשאר בחיים, ובין שרידי הקהלה החרדית בהמבורג. היהודים האחרונים, ישישים ברובם המכריע, שאפו למצוא את מנוחתם בבית־העלמין האחרון של ברלין, אשר מתוך מאמצים רבים שמרו להחזיקו בצורה מכובדת. עם זאת מן הראוי לציין, כי בהיותם על סף הכליון נשארו היהודים נאמנים לתורה ולמסורה.

מתוך חילוף שאלות־ותשובות עם הרב ד"ר געשייט אפשר להיוודע, כי שארית הקהלה החרדית בברלין טרחה לקיים ולהחזיק מקווה טהרה עד ימיה האחרונים ממש. וכה דברי הרב מברלין במכתב־התשובה שלו לשרידי קהלת המבורג:

„על התקטנותה של קהלת המבורג ודאי יש לקונן. אבל בכל זאת היא עוד עיר ואם בישראל, ומנהיגיה עושים, למרות תנאים קשים מאוד, את תפקידם כראוי... גם לנו

פה (בברלין) היתה למופת, כי מה שאירע לכם אירע לנו. הבית ברחוב ראבען אשר המקווה שלנו בו, נמכר, ואולי אפשר יהיה להשתמש שם במימי טהרה עוד שבוע זה, ומה שיהיה אחרי־כן טרם נדע... אקוה, כי סוף־סוף כבר אמרו „הבא לטהר מסייעין אותו" ובכן יפתח לנו ה' מעיני הטהרה ומעיני הישועה במהרה, אמן".

תפילת הודיה של חיילים יהודים
מצבאות הברית בברלין המובסת

כתב צבאי יהודי שביקר בברלין מיד עם כניסתם של צבאות מעצמות הברית לבירת גרמניה שהוכרעה, מתאר חוויה נדירה זו של תפילת־הודיה על הריסות ברלין, שנערכה על־ידי חיילים יהודים מלגיונות המנצחים:

„הגלית הנאצי הופל על כל כלי זינו הכבדים. ועתה בברלין ההרוסה, הגוססת, אחוזת־אימה ופחד, מתקבצים מאות ואלפי יהודים רוסים, אמריקנים, אנגלים וגם יהודים גרמנים... בעיר זו, שהכריזה בגאון: „רגל יהודית לא תדרוך על אדמתי"...

„בתי־הכנסת הועלו באש ואלה שנשארו שלמים הפכו מחסנים ורפתות... בברלין זו נתרכזו אלפי יהודים בראש מורם ובצעד בטוח, לא התגנבו עוד לאורך הקירות, לא הסתתרו עוד במרתפים, לא ענדו עוד „טלאי צהוב". יהודים אלה באו להודות לא־ל, להביע רחשי־תודה. היהודים התפללו. טעות היא לחשוב שהיהודים חדלו להתפלל. בשבע השנים האחרונות של מהלך המלחמה הנוראה ידעו שבנפשם הדבר והתפללו. שארית הפליטה חיכתה ליום הגאולה, אשר יבוא. והוא בא. אחרוני יהודי גרמניה, ניצלו מלהבות הגיהינום הנאצי ונפגשו עם אחיהם החיילים הלוחמים היהודים יוצאי רוסיה ואמריקה. הם ערכו את אחד הטקסים הנדירים ביותר באירופה המשוחררת, שזעזעו את לב כל הנוכחים עד היסוד: תפלה ראשונה בברלין ההרוסה.

„זו היתה תפילה. זה היה טקס וגם יותר מזה. זה היה משהו סמלי. שרידי היהודים חגגו את נצחונם על הצורר. רוח השרופים, הנחנקים, המורעלים בגאזים, ריחפה מעל לבית־הכנסת".

בתקופה שלאחר המלחמה נתקבצו בברלין המערבית כמה אלפי יהודים, הם שיקמו בתי־כנסת הרוסים וחידשו חיי־קהלה יהודיים, אם כי במסגרת מצומצמת מאוד.

עתונאי ישראלי שסייר על פני גרמניה המערבית, משה אישון סופר „הצופה" מסכם את רשמיו מביקורו בברלין, בנוסח זה („הצופה" ניסן תש"ל):

המראה הכללי של שדה־הקברות היהודי הראשון בברלין לפני שנהרס

מראה של הוד־קדומים היה חופף על שדה־הקברות הראשון ליהודי ברלין, שנשתמר הרבה מאות שנים, ואשר לכל אבן־מצבה שבו היה ערך היסטורי — לעת מהלך מלחמת־ההשמד הנאצית, חולל ונהרס שדה־קברות זה בשנת תש"ג

הכניסה הראשית לבית הקהילה היהודית בברלין מסמלת „זכר לחורבן". האדריכלים, מתכנני הבית שהוקם בפאזאנען שטראסע, על חורבות בית הכנסת שהועלה באש ב„ליל הבדולח", שילבו בבניין החדש את השריד האחרון שנותר לפליטה מ„מקדש המעט" — שער מקומר, מאבני שייש. שער זה בא להזכיר לבאים את אשר עוללו הנאצים לעם היהודי.

בפנים הבית מיוחדת פינת זכרון, כאותו נר תמיד הדולק בבתי כנסת לעילוי נשמתם של הקדושים. אולם, היוצאים והנכנסים לא שמים לב ל„יזכור" החקוק על שיש שחור והקורא למבקר כבר בהיכנסו.

בבית הקהילה שוררת אוירה של סיפוק עצמי. „יש לנו הכל..." — על פזמון זה חוזרים גם הפקידים. אולם אם תשאלו את הרב הראשי האורטודוכסי, הרב דוד וייס, מה דעתו? לא יהסס ויאמר: „זאת קהילה ללא עתיד".

„השירותים הדתיים מאורגנים כאן למופת, אך חיים יהודיים — אין" — מקונן הרב החרדי וייס, הוא אינו בטוח אם בבית הכנסת שבהנהגתו אפשר למצוא הרבה יותר מ„מניין" שומרי שבת. „על חינוך הבנים ליהדות אין מה לדבר, מי שחרד לבניו שולח אותם ללמוד בישראל, או בגייטסהד שבאנגליה" — הוא הוסיף, גם בני שהגיע למצוות לומד בגייטסהד.

תמונה בהרבה יותר עגומה מציגה הקהילה היהודית הדועכת אשר בצד המזרחי של ברלין, החלק הנמצא בתחומי שלטונה של גרמניה הקומוניסטית.

כתב „הצופה" נתן סיכום זה על מצב חיי היהדות בברלין המזרחית („הצופה", תשרי תשכ"א): אין להגיד כי מורגשת בגרמניה המזרחית אנטישמיות בנוסח נאצי. הרגשות האנטי יהודיים הופנו לאפיקים חדשים לאיבה למדינת ישראל ולרחמנות על הערבים „קרבנות" היהודים

טקס חנוכת הבית של בית־הכנסת בברלין ששוקם לאחר השואה

תהלוכה עם ספרי־תורה, שניצלו בנס ונתגלו במחבואים

מצבת־מזכרת על קבר שבו הובאו לקבורה ספרי־תורה שחוללו בידי זדים

בבית־העלמין ההיסטורי של ברלין הוקמה לאחר השואה מצבת־מזכרת זו על מקום־קבורתם של „שיורי ספרי־תורות הקדושות וספרים קדושים, שנשרפו וחוללו על־ידי הנאצים בעיר ברלין משנת תרצ"ג ועד תש"ה"

ולהתנגדות לכל צורה שהיא של החזרת רכוש או פיצוי ליהודים שנפגעו על ידי הנאצים.

קשה לעמוד על מספרם של יהודי גרמניה המזרחית, קיימים אומדנים שונים, יש סבורים שמתגוררים בגרמניה המזרחית 6—5 אלפים יהודים, ברובם זקנים. ויש אומדים את מספר היהודים בשלשת אלפים. רק בברלין המזרחית קיים משהו שניתן להגדירו כקהלה יהודית עם מוסדות המטפלים בעניני דת ותרבות יהודית.

בתארו את הקהילות היהודיות אמר לי אחד מעסקני הקהלה בברלין: „הצעירים התרחקו לגמרי מהיהדות. אלו שרצו לחיות כיהודים עלו לישראל או שעברו לגר־מניה המערבית, הזקנים הולכים ומתים. תוך עשר שנים לא יישארו אלא זקנים בודדים. גם קהילת ברלין המזרחית שבה מצויים כמה מאות איש הבאים לבית הכנסת בימים הנוראים הולכת ודועכת..."

פראנקפורט ד'מיין -

גלגולי הגורל של הקהלה והפריחה הרוחנית בתקופה האחרונה

קהלה יהודית, קטנה בכמות וגדולה באיכות, אשר בה קשורים שני שמות מפורסמים בהיסטוריה היהודית: א) ר' מאיר אנשיל רוטשילד, הראש והראשון למשפחת הרוטשילדים, המצטיינת מזה כמאתיים שנה בעושרה המופלג ובנדבנותה המופלאה לצרכי עם ישראל ולטובת בנין ארץ־ישראל בפרט; ב) הרב ר' שמשון רפאל הירש, הלוחם הראשי בתנועת הריפורמה, ומייסדה של „הקהלה הדתית העצמאית" הראשונה בפרנקפורט, אשר מתוכה צמח הרעיון של „תורה עם דרך־ארץ" וכן הדחיפה למען התארגנות עצמאית ציבורית־רוחנית של היהדות החרדית.

אף פעם לא מנה מספר היהודים בפרנקפורט יותר מאחוז קטן של תושבי העיר. עם השיא של גידול הקהלה, בשנת 1930, חיו שם כשלושים אלף יהודים שהיוו סך־הכל 6-7 אחוזים מהאוכלוסיה הכללית. למרות זאת תפסו בה היהודים את העמדות החשובות והמכריעות בחיי המשק והכלכלה. רק הודות ליהודים השיגה פרנקפורט מקום נכבד במשק הגרמני כולו.

גורל יהודי פראנקפורט — בבואה נאמנה לגורל יהודי אשכנז

המצבות העתיקות ביותר שנשתמרו בבית־העלמין הישן של פרנקפורט הן מהשנים: 1272, 1283 ו־1291 למספרם, אבל בתעודות ההיסטוריות מוזכרים היהודים הרבה זמן לפני כן. בהתאם לכך מניחים שכבר בשנת 1150 התקיימה בפרנקפורט קהלה יהודית מאורגנת.

בשנת 1241 התגוררו היהודים בשכונה מיוחדת, בלי חומות ושערים סגורים; כמאתיים נפש מנתה הקהלה — ועם זאת נוסדה בתוכה ישיבה להפצת ולהחדרת התורה. מיד קמו עליה השכנים האויבים ומצאו להם תואנה, כי „היהודים הרעילו את הבארות" ובתור „עונש" רצחו את כל היהודים שבעיר.

תולדות הקהלה בפרנקפורט הן על־כן בבואה נאמנה לכל קורות־הזוועה שמצאו את יהודי אשכנז בכלל. אין לך תקופה שבה לא היו יהודי פרנקפורט נתונים למשיסה בידי אויביהם. בשנת ה' אלפים ק"ט (1348), כאשר

„המגפה השחורה" עשתה שמות באירופה, התנקמו שוב שונאי ישראל ביהודים ובאותה שנה פרצו לפרנקפורט גם ה„מצליפים־המסתגפים" והחריבו את הקהלה היהודית.

כל השליטים בעיר לתקופותיהם, הקיסרים בשעתם, הדוכסים, הכמרים והשלטונות המקומיים, הכבידו את ידם על היהודים. הם ראו בהם מעין „נכס פרטי", מכשיר שתפקידו לספק את הכספים הדרושים להם. תשלום הגולגולת ומסי האפלייה הכבדים, שהיו מוטלים על היהודים הוגדלו מדי פעם. לעתים היו השליטים העליונים והמקומיים, משעבדים את מסי היהודים, ואף את היהודים עצמם. כאופייני למצבם של היהודים תצויין תביעתו של אחד הקיסרים שהוגשה למועצת העיר, לאחר פוגרום שנערך, להחזיר לו את ההפסד במסים שנגרם לאוצר הקיסר, בגלל היעדרם של „ההרוגים היהודיים" מרשימת משלמי המסים.

הגיטו בפראנקפורט ובית־הקברות שלו

בשנת 1462 הונהג הגיטו בפראנקפורט, עם החלטת הקיסר ומועצת העיר להפוך את רחוב היהודים, שנמצא בימים ההם מחוץ למרכז העיר, ל„גיטו". כל היהודים, שהתגוררו ביתר פרברי העיר, נדרשו לפנות את בתיהם ולהצטמצם בתחומי הגיטו, שבו נשארו מוסדות הציבור, בית־הכנסת, בית־המרחץ, בית־החתונות, וכמובן גם — בית־הקברות.

בשנת 1613 התארגנו בעלי המלאכה והאומנים הנוצרים בפרנקפורט, שהעלו את תביעתם לצמצם את מספר היהודים בעיר, ולהטיל הגבלות על הנותרים. לאחר שהקיסר ומועצת העיר לא נענו לתביעה, פרץ ההמון, בהנהגתו של המרדן ויינצנץ פטמילך, לרחוב היהודים וערכו בו פרעות. היהודים המבוהלים נמלטו על נפשם אל בית־הקברות, עד שאותו צורר הרשה להם לעזוב את העיר ורכושם נשדד ע"י הפורעים. הקיסר דיכא את המהומות והעניש את הפורעים. פטמילך ומרעיו הוצאו להורג. לשנה האחרת באותו יום ובאותו חודש שבו פרץ הפוגרום, חזרו

יהודי פרנקפורט לעירם, בתופים ובמחולות ודגלי העיר הונפו לכבודם. לזכר הנס הזה קבעו חג פורים מיוחד: „פורים וינצנץ" (על שם הצורר שנחל מפלה), ביום עשרים באדר, ואילו היום שלפניו נקבע כתענית. מאז ועד השואה הנאצית, נשתמר מנהג זה בקהלת פרנקפורט, ומגילה מיוחדת היתה נקראת בבתי־הכנסת, לזכרו של אותו מאורע.

פרנקפורט כמרכז רוחני יהודי עד לתקופה האחרונה

השגשוג הרוחני בקהלת פרנקפורט החל באותה תקופה של הקמת ה„גיטו".

בשנת 1498 גדל מספר היהודים בפרנקפורט, שהפכה להיות הקהלה הראשית ליהדות גרמניה, ובה גם נתכנסה בשנת שס"ג (1603) אסיפת הרבנים של יהודי גרמניה. באסיפה זו נידונו בעיות פנים וחוץ, שהעסיקו את יהדות גרמניה בימים ההם, ונתקבלו החלטות נגד ההסתגלות לסביבה הנכרית. תקנות מיוחדות הותקנו כדי להעמיק את ההתבדלות מן השכנים. ענשים חמורים נקבעו לעוברים על דברי חז"ל ושותים חלב „שחלבו נכרי" או הלובשים „מלבוש נכרי", והתנגדות נמרצת הוכרזה נגד „הליכה לערכאות", הבאת סכסוכים פנימיים בין היהודים להכרעת הנכרים.

הש"ס הראשון בגרמניה — נדפס בבית הדפוס בפרנקפורט. בשעה שהצורר פפרקורן הצליח להשיג את הסכמת השלטונות להשמדת ספרי הקודש של היהודים, נפל הפור על קהילת פרנקפורט. בשנת 1510 פקדו השלטונות להגיש את ספרי הקודש הנמצאים ברשות היהודים, כדי להעלותם על המוקד, ורק הודות לעובדה שהקיסר נזקק לעזרתם הכספית של יהודי פרנקפורט, ניצלו ספרי הקודש והוחזרו לבעליהם.

בין הגדולים שישבו על כסא הרבנות בפרנקפורט, יש להזכיר את בעל השל"ה ובנו; את מהר"ם שיק, שחידושיו על הש"ס מסייעים לחידוד התלמידים בחריפותם ובעמקותם; את ר' שמואל שאטין כהן, הנודע בשמו מהרשש"ך, שלא שימש כרב העיר אלא כראש הקלויז; ואת ר' יהושע, בעל „פני יהושע".

עם צמיחת החסידות אף נתקע יתד לתנועה זו ע"י ר' פנחס הלוי הורביץ, בעל ה„הפלאה", אחיו של הרבי ר' שמעלקא מניקלשבורג. אחר פטירתו הקים החסיד שבכהונה, ר' נתן אדלר, את בית מדרשו, שבו התפללו לפי כוונות האר"י. אם כי נתקל בהתנגדות נמרצת מצד ראשי הקהלה, לא הפסיק ר' נתן להרביץ את תורתו לרבים. הוא גם היה רבו של רבי משה סופר, בעל „חתם סופר", שהיה אף הוא יליד פרנקפורט וכל ימיו הוסיף לחתימתו: „מפפד"מ".

ה„השכלה" הברלינית שעשתה שמות ביהדות אשכנז פגעה גם בקהלת פרנקפורט ואחד ממטיפי הריפורמה הקיצונית, אברהם גייגר, הפיץ מכאן את דעותיו הכוזבות. הקהלה ירדה פלאים מבחינה רוחנית. מספר שומרי התורה הלך והתמעט בין חברי הקהלה — אולם את כבודה של קהלת פרנקפורט הציל רבי שמשון רפאל־הירש, שהוזמן לעיר ע"י בעלי בתים בודדים, שפרשו מהקהלה הכללית והקימו יסוד לקהלה חרדית נפרדת. מספר בני הקהלה שהצטרפו בתחילה לעדתו של הרב הירש — היה מועט, אחד־עשרה בתי־אב בסך הכל. אולם הודות לפעילותו

פראנקפורט — אחת הקהלות הגדולות והמפורסמות של יהדות אשכנז

זה מראה כללי של „רחוב יהודי" בגיטו פראנקפורט לשעבר, שעד היום נשתמרה חזותו הציורית.

פראנקפורט : רחוב ברובע היהודי לאחר שנפרצו חומות הגיטו

„פנקס היזכור" של קהלת פראנקפורט מלפני 300 שנה

בקהלות גרמניה היה מקובל הנוהג של „ממור־בוך" (פנקס הנפטרים), מטעם החברה קדישא, שבו נרשמו לזכרון־נצח שמותיהם ותאריכי פטירתם של חשובי הקהלה, רבנים, פרנסים וכדו'. התצלום מראה את „פנקס הנפטרים" של קהלת פראנקפורט המכיל 1073 דפי־רישום על קלף — הספר נרכש בכסף רב ונמסר על־ידי נדבן אלמוני לבית־הספרים הלאומי בירושלים.

הנמרצת הלך מספרם וגדל, ורבים מבין חברי הקהלה הכללית, חזרו למקורם.

קורותיו של בית־הקברות היהודי בן 600 שנה

החוקרים מוכיחים, שבית־הקברות הישן בפרנקפורט, משתייך למונומנטים ההיסטוריים החשובים ביותר של יהדות אירופה.

לערך 550 שנה פתוח היה בית־הקברות של הקהלה בפרנקפורט, עד שבשנת 1829 נסגר באורח סופי, לפי פקודת השלטונות. המצבה הקדומה ביותר היא, כאמור, משנת 1272.

בשנת 1880 יזם אחד מחוקרי קורות היהודים בפרנקפורט, ד"ר מ. הורוביץ, מחקר ממצה: לפענח ולפרסם את כל השמות ואת כל הנוסחאות המופיעים על המצבות בבית־הקברות הישן. כך שוחזרו מחדש קורות היהודים בפרנקפורט על־פי מקור היסטורי שאין עליו עוררין.

עוד בשנת 1300 נרשמה בתעודה עירונית מוסמכת הערה זו, כי „בית־הקברות היהודי משתרע הרחק מחוץ לעיר". במשך השנים והתקופות נשתנה המצב באופן קיצוני. „הרחוב היהודי", אשר מסביבו רוכז הגיטו והוקמו חומות־הביצור, נמצא בשכנותו הקרובה של בית־הקברות. לאחר מכן, כאשר נפרצו שערי הגיטו וסולקו החומות,

נהפך האיזור היהודי למרכז תוסס בעיר ובית־הקברות נשאר במקומו, כשמכל צדדיו צומחים בנינים גבוהים. הסוגרים עליו ומסתירים אותו מן הנוף.

כמה הרפתקאות עברו על בית־עלמין היסטורי זה. כזה היה גורל היהודים, מי שפגע ביהודים החיים — טרח לפגוע גם ביהודים שוכני־עפר.

בשנת 1316 הטילו הקיסר הגרמני עם הארכיבישוף ממיינץ כופר־נפש גדול על יהודי פרנקפורט בסך 600 „ליטראות הלרים", והיות שראשי הקהל לא יכלו לגייס את המס הגבוה, שמו הרודנים הגויים „עיקול" על בית־הקברות.

בשנת 1372 „רכשה" העיר פרנקפורט את היהודים מאת הקיסר סיגיסמונד. זאת אומרת — שכל היהודים תושבי העיר יצאו מכלל „עבדים אישיים" של הקיסר ו„הזכות" לנצל אותם הועברה לידי ראשי העיר. ואז קרה הדבר, שבפקודת העיר נאסרה לחלוטין קבורת יהודים בבית־העלמין המקומי. ואמנם רישום הכתובות על־גבי המצבות מוכיח, כי במשך מספר שנים לא נקבר שם אף איש אחד.

בשנת 1552 פרצו קרבות־מלחמה לא הרחק משערי העיר פרנקפורט. בפקודת הקיסר ביצרו גם את חומות בית־הקברות היהודי והכניסו בו תותחים. אבל משדרשו אנשי־הצבא לסלק מצבות ולחלל קברים ישנים — בחרו

היהודים להציע „פדיון נפש" בסך גדול, לטובת הצבא, ובלבד שלא יפגעו במאומה בקברים ובמצבות.

שנים רבות מקובל היה בגיטו פרנקפורט נוהג זה, שכל יהודי זר שנשאר ללינת־לילה בתוך חומות הגיטו חייב לשלם מס מיוחד. אותו עקרון הופעל ביחס ליהודים זרים, שלא מתושבי העיר, שהובאו לקבורה בבית־העלמין של פרנקפורט, אשר הקהלה נדרשה להכניס 3 זהובים (גילדן) בתור כופר מיוחד.

פעם אחת הוציא ראש־העיר צו חדש, האוסר בכלל לקבור יהודי זר בבית־העלמין המקומי. אולם הקהלה, ובפרט החברה־קדישא, סירבו להשלים עם הגזירה הזאת והם לא נרתעו מלהביא לקבורת־ישראל יהודים זרים ונודדים, שהיו דווקא מבני־עניים. ראש־העיר החליט להעניש את הקהלה והטיל קנס בסך 10 זהובים, בעד כל מקרה כזה של קבורת יהודי זר.

בשנת 1614, לעת „מרד פטמילך", הוכן טבח ביהודי פרנקפורט ורכוש היהודים נשדד כולו. גם בית־הקברות חולל אז, הרבה אבני־מצבות הועתקו ממקומותיהן ונוצלו לצרכי בנין וביצורים, והעובדה היתה, כי שנים רבות לאחר־מכן נתגלו בכמה מקומות בעיר, מצבות יהודיות עם כתובות ברורות, שהיו משולבות ביסודות הבתים.

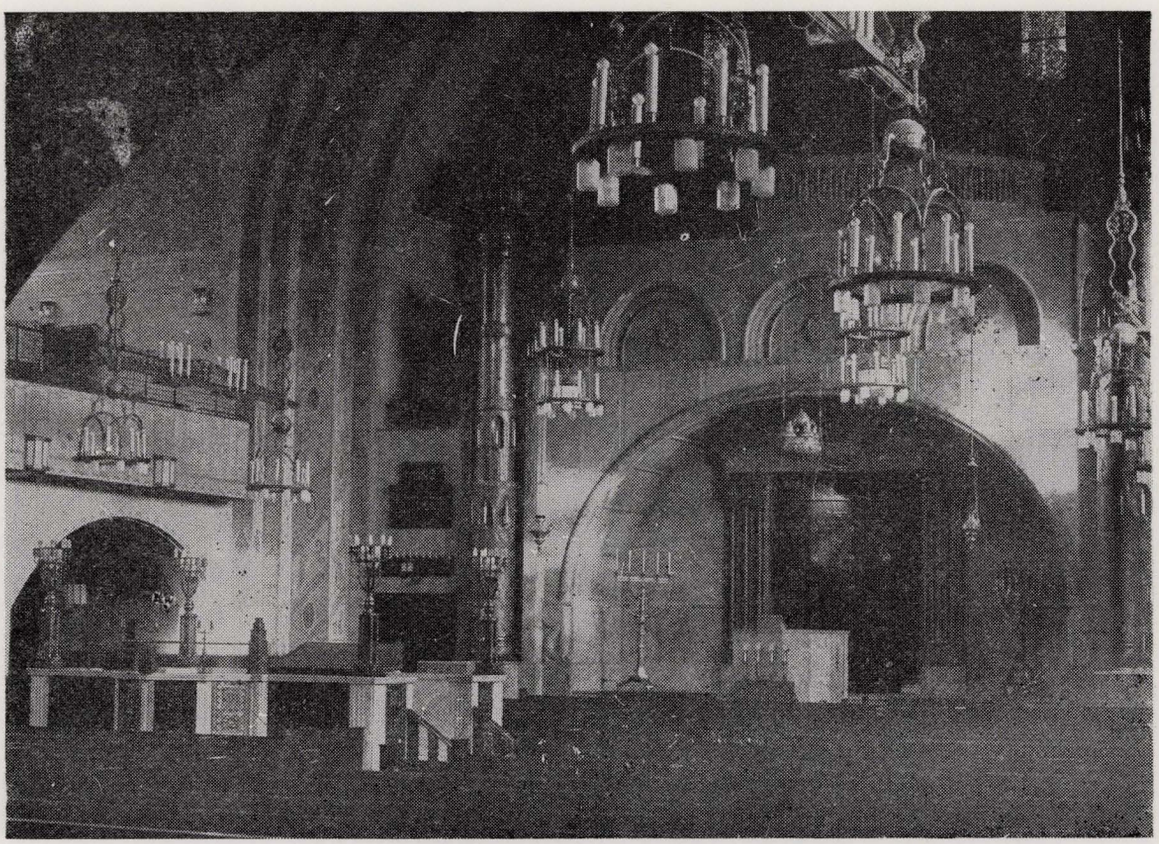
בבית־הקברות של פרנקפורט הוטמנו כמה אישים מבני משפחת רוטשילד. אבל הקו האופייני לבית־עלמין זה היה — הסגנון הצנוע והפשטני של כל המצבות.

החוקרים כבר עמדו על העובדה, שכמעט אין להבדיל בין סוגי אבני־המצבות של עשירים ונכבדים לבין אלו של פשוטי־העם. גם הצורה האמנותית של המצבות נשאה אופי צנוע. על־פי רוב היו העיטורים מסמלים את שמות־המשפחה של הנפטרים, כגון: לשם שיף ניתן עיטור בצורת אניה; שלאס — טירה; טראוב — אשכול ענבים; צאנג — צבת; הירש — צבי; אדלער — נשר; רוז — וורד; האהן — תרנגול וכדומה.

הפנקס ההיסטורי של הקהלה ושל החברה קדישא בפרנקפורט

השואה הנוראה שבאה על יהדות גרמניה בימי המשטר ההיטלריסטי חיסלה גם את הקהלה המפוארת בפרנקפורט־ד׳מיין. בשנת 1942, ביום ה־6 בנובמבר, העביר האחראי למבצע ההשמדה האנטי־יהודי — הצורר אייכמן — הוראה לסגור סופית את הקהלה היהודית („קולטוס־געמיינדע") בפרנקפורט ולגרש את אחרוני היהודים.

בתי־הכנסת הגדולים והמהודרים בקהלת פרנקפורט

בית־הכנסת המפואר, שהיה המרכז הרוחני של קהלת פראנקפורט

זה מראה פנים בית־הכנסת של הקהלה החרדית העצמאית בפראנקפורט, מיסודו של רבי שמשון רפאל הירש — בית־כנסת זה נבנה וקושט בהוד והדר, והיה „כליל תפארת" לכל המובנים: בצורתו ובתוכנו, בסידוריו ובמנהגיו.

נשרפו עוד מקודם, וזה אירע ב„ליל הבדולח" (קרישטאל־נאכט), ב־10 בנובמבר 1938. אבל בדרך נס נשאר לפליטה פנקס הקהלה הכללית בפרנקפורט המכונה „ממור־בוך", אשר בו נרשמו לזכרון־נצח הרבה מאורעות חשובים, בחיי יהודי פרנקפורט ובו גם הוגצחו מטעם ה„חברה קדישא" כמה תאריכי־זכרון של מאורעות טראגיים וכן שמות הקדושים שנפלו על קידוש השם.

פנקס זה, שבו 1073 עמודים ואשר משקלו כ־20 ק"ג, נכתב על־ידי סופרי קהלת פרנקפורט משנת 1712, לאחר שנשרף ספר הזכרון הישן, בשריפה הגדולה שאירעה ב־1711, ושבה עלה באש חלק גדול מן הגיטו בפרנקפורט ובית־הכנסת המרכזי בכלל זה.

העמוד האחרון בפנקס נרשם בשנת 1901 לזכרו של הברון וילהלם פון רוטשילד.

הפנקס ניצל על־ידי רבה האחרון של קהלת פרנקפורט, הרב נויהאוז, אשר לפני גירושו לטרזיינשטט על־ידי הנאצים, הספיק להטמינו באדמה, בתוך קופסת פח. וכן שרד עד תום המלחמה. הרב נויהאוז, שניצל מטרזיינשטט, חזר לפרנקפורט ומצא את הפנקס במקום שהוטמן.

בפנקס אלפי שמות חברי קהלת פרנקפורט. כמו־כן נרשמו בו לזכרון שמות של נפטרים משנת 1629, אשר בחלקם לוקטו מספרי הזכרון של „חברה קדישא" בפרנקפורט, לאחר השריפה הגדולה. בין היתר ניתן למצוא בספר את שמות כל רבניה, פרנסיה ואישיה החשובים של קהלת פרנקפורט — למן המאה ה־17 בצירוף פרטים על קורות חייהם ופעלם.

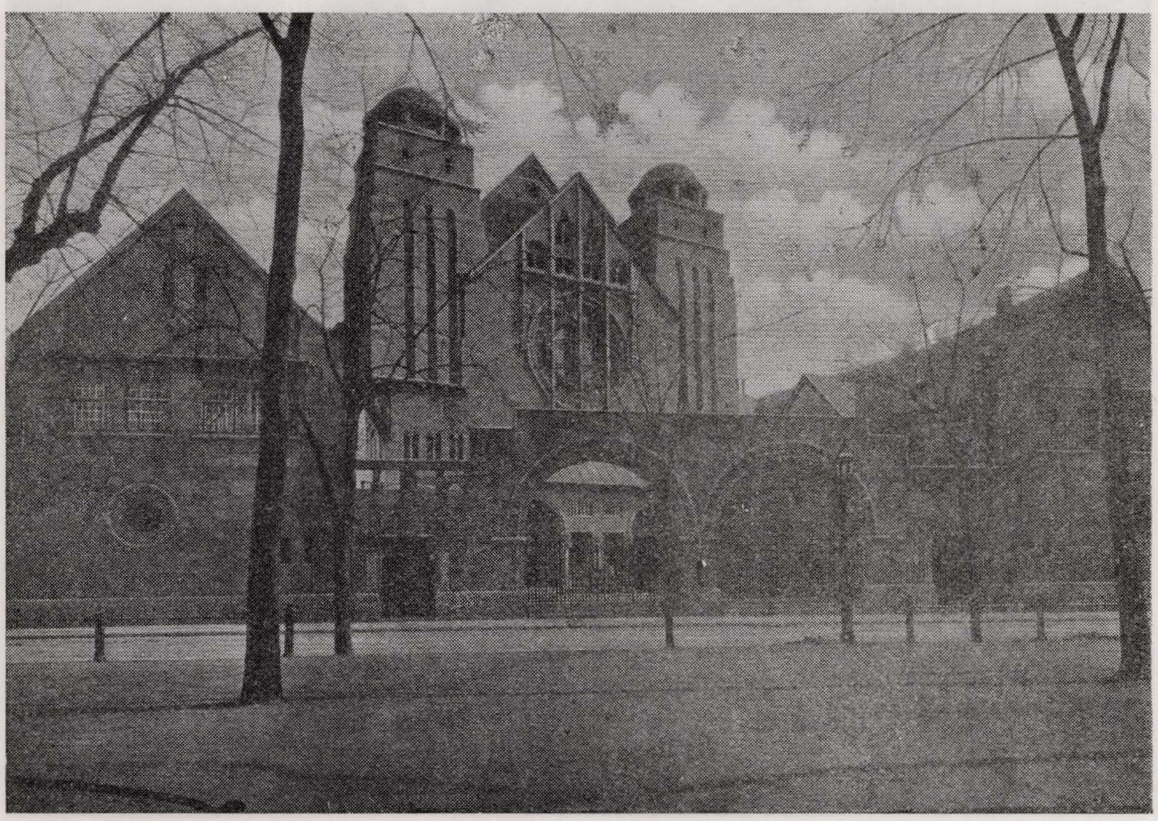
111 העמודים הראשונים של ספר הזכרון, מכילים רישומים מתוך שרידי רישומים ישנים, אזכרות לקהלות ישראל שנחרבו והושמדו בפרעות, החל מימי מסעי־הצלב, וכן שמות גדולי ישראל באשכנז ובאירופה.

בפנקס מודגש, כי האיש שדאג לכתיבתו וכן להקמת בית־הכנסת החדש בפרנקפורט, שנבנה לאחר השריפה הגדולה, היה ר' אליעזר (לייזר) אופנהיים.

בתוך הפנקס הנדיר הזה, מוזכרת קינה עתיקה, על טבח יהודי פרנקפורט בימי העלילה הנוראה, בעטיו של המומר פפרקורן.

וזה קטע מתוך הקינה שנשתמרה הודות לרושמי הקורות של ה„חברה־קדישא":

„אשא בכי ונהי ואומר אויה
ואגיר עין ואגדיל בבכיה
על קהל ורנקוורט (פרנקפורט) אום שלישיה
כהנים לויים וישראלים בני עליה.
טף ונשים נשחטים כבני צדקיה
ונהרגו כולם כאחד במכה טריה

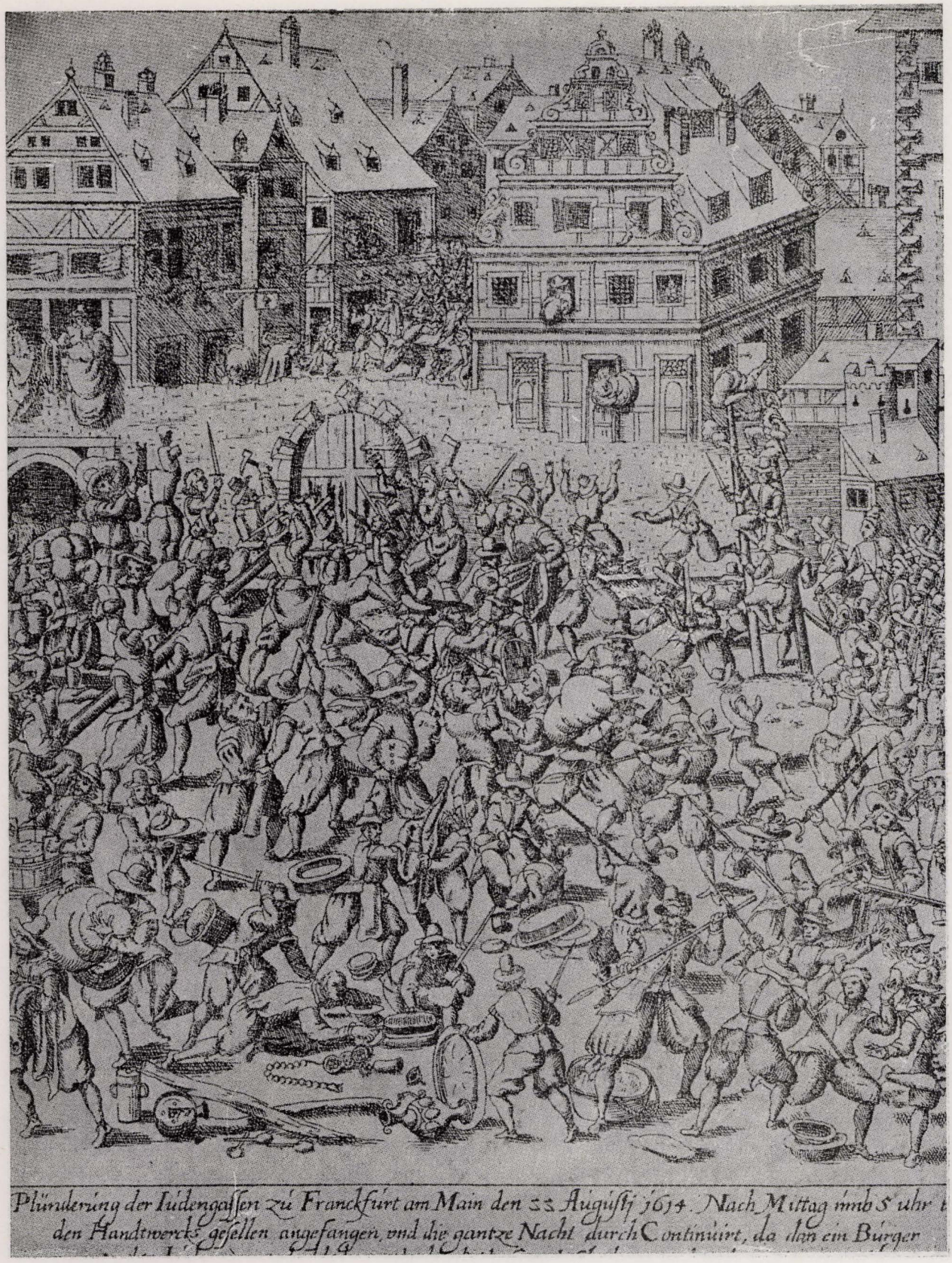

בנין־הפאר של בית־הכנסת הגדול בפראנקפורט — שנהרס ב„ליל הבדולח"

הבנין הוקם על־ידי „קהל עדת ישורון" בפראנקפורט על־נהר מיין, ושנים רבות שימש מרכז־החיות הרוחנית של הקהלה החרדית העצמאית, עד שקם משטר־הרשעות הנאצי והרס עד היסוד „מקדש מעט" זה ב„ליל הבדולח" הזכור לדראון־עולם

פראנקפורט: תחריט אמנותי ישן המתאר את „רחוב היהודים"

פראנקפורט: ציור עתיק של הסתערות פראית על יהודי הגיטו בשנת 1614

בחרב שלופה וכחנית ובקשת רמיה
לא זורו ולא חכשו ברטיה
וקדשו שם המיוחד באחד בקריה
ונתחברו לאברהם וליצחק בהר המוריה,
שם תחתיו איל נתן בפריה
וכאן השלימו יחד נפש וגויה — — —".

סיור על פני הריסות פראנקפורט היהודית —
ולמה דווקא בתי־העלמין נשארו על תלם?

ומה נשאר לפליטה מכל עברה ותפארתה של קהילת פראנקפורט המפורסמת כל־כך?

איש פראנקפורט, אשר נתחנך בקהילה זו וספג בקרבו מאותה „רוח פראנקפורטאית" מיוחדת, מר שלום שכנא רותם (רוטנברג) המתגורר כעת בירושלים שפך את מרי שיחו מסיור חטוף בין הריסותיה של פראנקפורט היהודית (בירחון „בית יעקב" מספר 127):

— — לא פניתי לאיש, לא הצצתי בפני איש. גרמני צעיר, או לא־צעיר. אדיב או בלתי־אדיב. חנפן או שחצן. אין לי אתם ולא כלום. לבדי אני מנסה לגשש בשבילי ה„אתמול". אוטובוס עירוני לוקח אותי למרכז העיר.

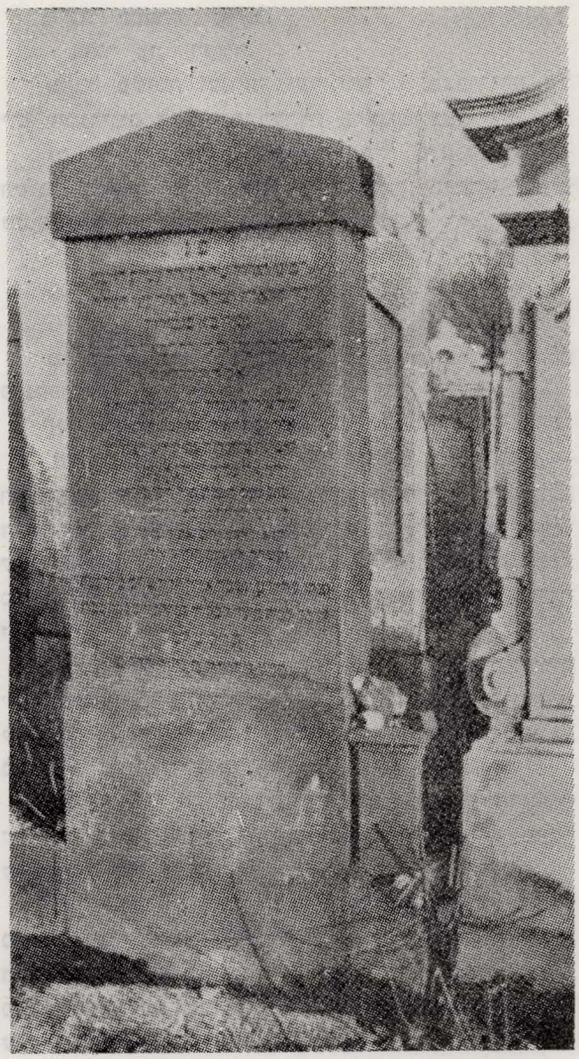
פראנקפורט ד'מיין... כן! שמות הרחובות מוכרים לי היטב. זה עולם הצף בבת־אחת ובחזקה כובשת לנגד עיני. אני „במחוז־הילדות" שלי. הבתים נשתנו לא במעט. נהרסו ונבנו. אך שלטי־הרחובות מגרים את הזכרון. „אוסטן־שטראסה" (רחוב המזרח)... במקרה היו הרבה „אוסט־יודן" (יהודים שהיגרו ממזרח, מפולין בעיקר). לאן מוליכות אותי רגלי ל„פרידברגר אנלאגה". פה אין כל קושי לזהות את המקום. אבן־זכרון מזדקרת לעיני כל עובר־אורח. „כאן היה קיים בית־הכנסת של „האיגוד הדתי היהודי" (יודישע רעליגיונס־גזעלשאפט" — כך נקראה רשמית הקהלה החרדית העצמאית מיסודו של רבי שמשון רפאל הירש). הבנין נהרס על־ידי המשטר הנאצי ב„ליל־הבדולה" של שנת 1938.

כל זה מה שנרשם לדורות מבית־הכנסת עטור־הפאר של פראנקפורט? כל זה — ותו לא? אבן־מזכרת רשמית. זכר לחורבן... והחורבן עצמו? מי ישכיל לתאר את היקפו ואת משמעו של החורבן הספציפי הזה, חורבן בית־הכנסת המהולל של קהלת פראנקפורט? דממה מסביב. עולם אשר שקע, שקע...

ואני ממשיך למדוד ברגלי את רחוב „פרידברגר אנלאגה". מה אני עוד מחפש? כן, את הבנין של ישיבת הרב ברויער. הבנין עומד על תלו. ומה בתוכו? בית־חרושת פרמאצבטי (לרפואות). שום ציון ושום תזכורת.

ומה יש לי עוד בפראנקפורט „שלי"? אני נכנס ל„טראם" (חשמלית) הפונה לצפון־העיר, הרחק עד לרובע ראטבייל, אשר שם נמצא בית־העלמין של הקהלה.

איזו הפתעה. בית־העלמין דווקא נשתמר בשלימותו. הצוררים לא נגעו בו כלל. הכל שלם הכל מסודר. רק

מצבת־קברו של רבי שמשון רפאל הירש
בפראנקפורט

בית־העלמין של פראנקפורט ניצל בנס בשנות הזוועה, וקבר זה של מייסד הקהלות החרדיות בגרמניה נשתמר עד היום

מספר מצבות הוזזו לעת ההפצצות בתקופת המלחמה, מהדף האוויר. למה לא פגעו הנאצים במצבות? למה לא התנכלו לבית־העלמין היהודי, בעל החשיבות ההיסטורית? — מי יחדור לאופל מזימותיהם הזדוניות של אלה? אולי רצו להשאיר למטרה תעמולתית מיוחדת את בית־הקברות היהודי בעירם של הרוטשילדים? אולי זה השתלב בתכניות השטניות של „המכון לידיעות היהודים" בראשותו של האידיאולוג הנאצי הראשי אלפרד רוזנברג, שהוקם בפראנקפורט דווקא?

שומר יהודי מפקח על בית־הקברות. הוא מציע להראות לי את קברו של רבי שמשון רפאל הירש. כלום זקוק אני למדריך? המצבה קיימת ואני קורא בה:

פ. נ.

רבנו הגדול, שר העדה, עטרת ראשנו.

נזר תפארת ישראל.
מאור עיני הגולה.

מצבה פשוטה וצנועה, ועל ידה — מצבותיהם של יתר המנהיגים הרוחניים בקהלת פראנקפורט.

גם בית־הקברות ההיסטורי של פראנקפורט — השוכן במערב העיר ליד ברנה־פלאץ, המוקף בתים ובניני־פאר — נשאר עומד, בלי פגיעה. — —

המורשת הרוחנית של יהדות פרנקפורט — חיה וקיימת

מה בעצם נשאר לפליטה מן העבר המפואר של קהלת פרנקפורט?

תייר ישראלי, מתאר כך את ביקורו החטוף בפרנקפורט:

„אין כיום עיר בגרמניה המערבית בלי מנין יהודים — ופרנקפורט־ד'מיין היא אחד ה„מרכזים היהודיים" בגולה הרוסה זו. יש בה שלושה בתי־כנסת, בית־ספר־ערב יהודי שליד הקהלה, רב, שחיטה כשרה ומקווה. נמצא בה אפילו משרד של הסוכנות היהודית ונציגי המגביות למען מדינת ישראל.

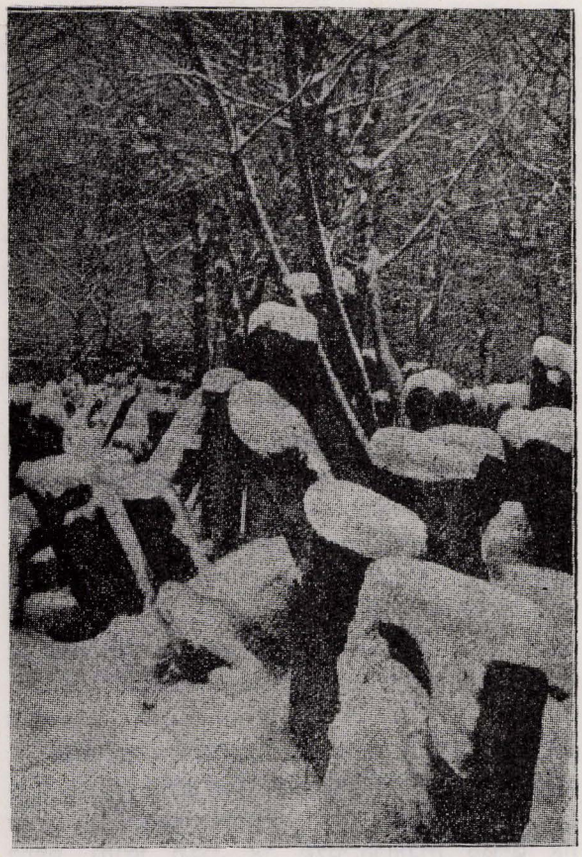
„אך היהודים מסתגרים בדרך כלל בין ארבעת הקירות של בתיהם. בחוץ, ברחוב או בחשמלית, משתדל היהודי להסתיר את זהותו, רובם מחשש עינא בישא ומעטים גם מחמת בושה בפני עצמם".

אבל האמת ההיסטורית היא, כי המורשת הרוחנית של קהלת פרנקפורט חיה וקיימת הלאה, הרחק מעבר לגבולותיה של גרמניה.

רבי שמעון שוואב, אחד מממשיכיה הנאמנים של מורשת רבי שמשון־רפאל הירש בעולם החדש שלאחרי חורבן יהדות גרמניה, היושב על כס הרבנות בקהלת יוצאי פרנקפורט ברובע וואשינגטון־הייטס, אשר בניו־יורק, מעלה עובדה מעודדת זו:

„יש רגעים של אושר עילאי. עוצם אני את עיני ומקשיב לניגוני־התפילה המסורתיים של „נוסח פרנקפורט", המהדהדים בבית־הכנסת המלא על כל גדותיו של קהלתנו, „קהל עדת ישורון" בוואשינגטון־הייטס, ואז נלכד אני ברשתם של זכרונות הילדות. כל המאורעות המזעזעים של היובל האחרון כאילו נמוגו ואינם. קהלת קודש של פרנקפורט־ד'מיין עומדת על תילה. בית־הכנסת המפואר והמסודר להפליא לפי כל הידורי המצווה של „זה א־לי ואנוהו" שוקק חיים יהודיים אמיתיים. כל דבר על מכונו, כל איש על דוכנו. הכל אפוף אוירה הטהורה של יראת־שמים והדרת־קודש.

„ריבונותה ואי־תלותה של קהלתנו, בנוסח פרנקפורטאי, נבחנת — מתאר הרב שוואב — על־ידי היקף הפעולות הקהלתיות העצמאיות. בכל התחומים אנו מגשימים בעקביות מלאה את שיטת פרנקפורט המסורתית. לקהלתנו יש מוסדות עצמאיים של רבנות, ארגון השחיטה, רשת ענפה של השגחה על כשרות, מוסדות טהרה וכדומה. מאידך יצרה קהלתנו מערכת שלימה ועצמאית של בתי־החינוך; החל מגני־הילדים, דרך „ישיבת רבי ש"ר הירש"

נוף של חורף בבית־הקברות הישן של פראנקפורט
ההיסטוריה של יהודי פראנקפורט, רבניה ואישיה הדגולים, פרנסיה ושתדלניה, וכן גדולי־הכלכלה שצמחו בתוכה, שבנו וביצרו את גרמניה — לרבות בית רוטשילד — רשומה ושמורה בבית־עלמין היסטורי זה.

לבנים ו„בית־יעקב" לבנות, ועד ל„מתיבתא" שהיא ברמת ה„קולג'" האמריקאי. כמובן כי שיטת החינוך היא של רבי ש"ר הירש, היינו „תורה ודרך־ארץ".

„אצלנו נשתמר אפילו נוסח התפילה של פרנקפורט, על כל פרטיו ודקדוקיו — מדגיש הרב — וכדי לאפיין את בית־הכנסת שלנו, די להגיד, כי בניגוד לבתי־הכנסיות המקובלים באמריקה, כמעט אין אצלנו יותר מתפללים בראש־השנה או ביום הכיפור, מאשר בכל שבת רגילה. זה תו־ההיכר של קהלתנו. בכל יום ויום גועש בית־הכנסת ממתפללים. בכל ערב וערב יש כמה שיעורים לתורה, למבוגרים ולבעלי־בתים, וכן יש חוגים לנוער מכל הגילים".

הקהלה בניו־יורק נוסדה ע"י פליטי גרמניה הנאצית. מלבד הקהלה הזאת לדוגמא, בניו־יורק, שהיא רואה את עצמה כיורשת ישירה של קהלת פרנקפורט — והרי בראשה נעמד הרב יוסף ברויאר הישיש, בנו של הרב ד"ר שלמה ברויאר ונכדו של רבי שמשון רפאל הירש — קיימות עוד כמה קהלות חרדיות בנוסח פרנקפורט מובהק: בלונדון, בפאריס, בכמה ערים בשווייץ, וכן ביוהאניסבורג, שבדרום־אפריקה.

המבורג –

והיא הקהלה המשולשת: אה"ו – אלטונא, המבורג, וונדסבק

קורות הישוב היהודי בהמבורג התייחדו בכך, שבתוכה התגוררו יחד, במשך מאות בשנים, ספרדים ואשכנזים והם הקימו קהלות נפרדות שהתקיימו זו ליד זו, ועתים מתוך שיתוף־פעולה הדוק ביניהן.

הקהלה הראשונה נוסדה בהמבורג על־ידי אנוסים, מצאצאי גולי ספרד ופורטוגל, כמאה שנים לאחר האינקביזיציה. באותה תקופה נתגבש גם גרעין של קהלה אשכנזית באלטונא, הסמוכה להמבורג, וממנה צמחה לאחר־מכן הקהלה המשולשת: אה"ו. במשך כשלוש מאות שנה חיו הספרדים והאשכנזים בנפרד, ושמרו על עצמאותם הדתית המלאה. בשנת תר"ע (1910) עם היבחרו של הרב שפיצר לאב"ד של האשכנזים, הצטרפו גם הספרדים והכירו בו בתור „חכם" הקהלה שלהם.

היהודים נתנו מחילם לביצורה ופיתוחה של עיר־הנמל המבורג, כמרכז ספנות וסחר בינלאומי ראשון במעלה. זכותם זו לא עמדה להם, לעת השתוללותו של משטר־הרשע הנאצי בגרמניה. רובם של יהודי המבורג גורשו מעירם, וכל רכושם היה לבז, ואלה שלא הצליחו להימלט הובלו למחנות־ההשמדה במזרח־אירופה, ובתוכם נמצא הרב האחרון לקהלה החרדית באלטונה־המבורג, הקדוש ד"ר יוסף קרליבך, הי"ד.

על המשפחות היהודיות מיוצאי המבורג, שרשמו דף מזהיר בתולדות עם ישראל, נמנית משפחת וורבורג — המפורסמת מבין נושאי הנדיבות היהודית בעולם ומייסדי ארגוני הסיוע הכלל־ישראלי, כדוגמת ה„ג'וינט".

תולדות הקהלה הספרדית־פורטוגזית —
ובית־הקברות המשותף

המתיישבים היהודים הראשונים, אשר עליהם מסופר בקורות העיר, היו אנוסים מפורטוגאל, שחיו שנים רבות כיהודים נסתרים ובשנות מלכותם של פיליפ השני והשלישי נמלטו משם בחרוף־נפש.

בשנת 1603 התאוננו שרי־העיר על האנוסים האלה ושאלו את פי ראשי הדת הנוצרית, אם מותר לתת להם

מקום ומחסה. לבסוף התפשרו: נתנו ליהודים זכות־מגורים בעיר בתור „זרים" המשלמים מס גבוה, ועם זאת אסרו עליהם להתפלל בציבור כדת ישראל.

בשנת 1611 הורשו המתיישבים היהודים לרכוש עבורם בית־עלמין באלטונא הסמוכה לעיר, ושם קברו את מתיהם עד שנת 1871. בשנת 1627 ניתנה הזכות להקים את בית־הכנסת הספרדי הראשון, שקראו לו „תלמוד־תורה". מספר שנים אחרי־כן נוסדו עוד שני בתי־כנסת: „כתר תורה" ו„בית ישראל".

גם בהמבורג הצטיינו הספרדים כסוחרים ובנקאים והם ניצחו על המסחר הבינלאומי. סחרה של המבורג היה מבוסס על צי־האניות לנוסעים ולמשאות וגם בשטח זה היה חלקם רב. מחצית המסחר של העיר היתה מיועדת לארצות הולנד, ספרד ופורטוגל ומהן הובאו: סוכר, קפה וטאבאק, שגדלו במושבותיהן של המדינות האלו באפריקה.

במאה ה־16 היו הספרדים, היחידים מבין היהודים, שהורשו לעסוק בעניני כספים ועסקי בנקאות, בקנה־מידה בינלאומי. בעזרת היהודים התפתחה המבורג, לדרגת מרכז בעל משקל בעולם הבנקאי. כארבעים יהודים נמנו על מייסדי ה„באנק של המבורג" בשנת 1619.

יחד עם זאת הצטיינה הקהלה הספרדית בפעילות רוחנית. בתקופה הראשונה אנו מוצאים בין הספרדים רבנים ומלומדים גדולים. ואחד המפורסמים בהם הוא החכם יצחק עטיאש, שעבר לכאן מאמשטרדם, לאחר שנוסד בית־הכנסת „תלמוד תורה" בהמבורג, ע"י ר' אליהו אבוהב קרדוזו, שחיבר את „אוצר המצוות" (תרי"ג מצוות עם פירושים, וונציה, שפ"ז — 1627).

בין המשפחות הספרדיות המפורסמות נמנו: טייכ־סיירה, רוקה־מורה, קאסוטו, אבן־צור. משפחת אבן־צור היתה פעילה ביותר בחיי הקהלה ונתפרסמה בעולם המסחר. יהושע אבן־צור היה יו"ר ה„תלמוד תורה" וגזבר הקהלה; דוד אבן־צור היה בעל־הון עצום, שהלווה למלך פולין יאן סובייסקי סכום גדול ולאות־הוקרה הוכתר כאזרח פולני, היושב בהמבורג.

הקהלה הספרדית־פורטוגזית בהמבורג נחשבה רבות

בשנים כמרכז חשוב ורק הקהלה הספרדית באמסטרדם עלתה עליה בדרגת חשיבותה. במשך השנים התקרבו הקהלה הספרדית והאשכנזית זו לזו, ונתרבו ביניהן „נשואי תערובת". מספר הספרדים הופחת, משום שלא היתה להם תוספת של הגירה, לעומת זאת התגבר זרם ההגירה של האשכנזים מארצות מזרח־אירופה.

בתי־העלמין היו משותפים לשתי הקהלות. עוד בבית־הקברות הראשון, שנרכש באלטונא, נמסר חלק לרשותה של הקהלה האשכנזית. בית־החיים המרכזי, בגרינדלהוף, שנקנה בשנת ת"ס (1700) היה דו־חלקי, ושם גם נקברו ספרדים ופורטוגזים שהובאו מחוץ להמבורג. בשנת תרמ"ט (1889) נפתח בית־העלמין החדש באולסדורף, שאף הוא היה משותף לספרדים ואשכנזים.

תולדות הקהלה האשכנזית המאוחדת — לאור הכתובות על המצבות

עוד בשנת 1583 ביקשו יהודים אשכנזים להתיישב בהמבורג, והזכות לא ניתנה להם. בשנת 1630 הגיעו משפחות אחדות, ושנים מספר לאחר מכן גורשו אשכנזים אלה (במקור התעודות הגרמניות: „האכדויטשע יודען") מהעיר ורובם מצאו מקלט באלטונא הסמוכה. כמה מהם עברו גם לעיר וואנדסבק השכנה. רק בתור „עוזרים" של היהודים הספרדים, הותרה להם לראשונה הכניסה להמבורג.

בשנת 1671 התאחדה הקהלה האשכנזית בהמבורג עם קהלת אלטונא ועם הקהלה החדשה בוואנדסבק, וכך נוצר „החוט המשולש": אה"ו. בין מייסדי הקהלה המאוחדת היו כמה פליטי־חרב שנמלטו מאוקראינה ופולין, לאחר גזירות ת"ח ות"ט.

הדבר האופייני היה, כי שלוש הקהלות שנתאחדו, נמצאו למעשה תחת ממשלות שונות: המבורג נחשבה אז בתור „ממשלת־אזרחים עצמאית" (רעפובליק), ואילו אלטונא וכן וואנדסבק — השתייכו לממשלת דנמרק.

בדברי ימי העיר אלטונא נמצא כתוב, כי בשנת שע"א (1611) באו יהודים בפעם הראשונה לשם. מייסד הקהלה היה ר' שמואל ב"ר יהודה, כפי הרשום על מצבת קבורתו: „פ"נ הישיש כמר שמואל ב"ר יהודה, שעל ידו נתישבה קהלת אלטונא, נפטר יום ג' ר"ח אלול שפ"א לפ"ק".

מארכיון העיר נדע גם זאת, כי בשנת שפ"ז (1627) היה על היהודים היושבים באלטונא לשלם לאוצר המלך סכום כסף גדול בתור „מס־מגן" („שוץ־געלד"). בשנת ת"א (1641) נתן המלך קריסטיאן הרביעי רשות ליהודי אשכנז, המתגוררים באלטונא לבנות להם בית־הכנסת ולמנות עליהם רב ומורה־דרך. כן הוכרה הזכות לרב הקהלה האשכנזית לשפוט דיני ממונות וקנסות ושלדיניו ופסקיו יהיה „כוח דינא דמלכותא". המפורסם ביותר מבין רבני הקהלה המשולשת אה"ו — היה רבי יהונתן אייבשיץ, אשר עם הסכמתו לכהן בכס הרבנות הזאת המליץ עליה כי „או"ה למושב לו"...

רבי יהונתן היה בנו של הרב נתן־נטע, רבה של הקהלה הקטנה בצ'כוסלובקיה — אייבנשיץ (היא: איונ־צ'יצה). על מקום הולדתו של רבי יהונתן מחולקות הדעות: יש אומרים, שנולד בקראקא; ויש אומרים — בעיירה פינצ'ב, ליד ראדום, בפולין.

מנעוריו נתפרסם כעילוי עצום וכדרשן בחסד־עליון. מקודם היה דרשן בפראג ואחר־כך נתקבל כרב בקראקא ובמץ. משהוזמן להמבורג הקים בה ישיבה גדולה והרביץ תורה בכל שנות חייו. על ספריו בתורה ובדרוש חונכו דורות של בני־ישיבות, מאז ועד היום. מבין ספריו הנודעים: „כרתי ופלתי" על יורה דעה (נדפס לראשונה עוד בימי חייו); „אורים ותומים" על חושן משפט; „יערות דבש", „אהבת יהונתן" ועוד.

בנין בית־הכנסת ותלמוד־תורה בהמבורג

הקהלה הגדולה בהמבורג ואלטונא הצטיינה בפעילות רבה בכל תחומי החיים הציבוריים, ודאגה גם לחינוך המסורתי — בבנין זה של בית־הכנסת התקיים מוסד של תלמוד־תורה, כדוגמת הקהלות במזרח־אירופה

המבורג: תמונת־הווי של רחבת־הכניסה לבית־הכנסת הגדול

בחודש אלול שנת תקכ"ד (1764) נפטר רבי יהונתן אייבשיץ. נוסח מצבתו בבית־העלמין הישן של אלטונא מורכב בעצם משני חלקים — חלק ראשון, שנכתב על־ידי ראשי הקהל, בהתאם למה שנרשם ב„פנקס הקברנים" דקהלות אה"ו, ובחלק זה מודגש רום מעלתו של רבי יהונתן, ואילו החלק השני במצבה הועתק על־פי מה שנמצא כתוב בצוואתו של רבי יהונתן.

וזה תוכן המצבה כולה:

חלק ראשון:

פ"נ

רבינו הקדוש

רבן של כל בני הגולה, זקן ויושב בישיבה

חמשים שנה העמיד תלמידים הרבה

ועשה סיג לתורה, חיבר ספרים הרבה

כמוהר"ר יהונתן זצ"ל אב"ד דשלש קהלות אה"ו

ואב"ד דק"ק מיץ

מת בנשיקה יום ג' ונקבר בו

יום א' אלול זאת תורת אדם כ' י'מ'ת' ב'א'ה'ל'

וזה הנוסח של החלק הנוסף (נמצא בכתב־יד להציג על הציון):

י'ראו כל עובר החרות על הלוחות

ה'איש אשר עמד לנס והי' כשושן פורחת

ו'שב אל עפר ומראהו מאיש נשחת

נ'א שימו על לבב ושובו בתשובה נוצחת

ת'פלה תרבו בעדו לאלקי הרוחות

נ'פשו אליו יאסוף וכל תהי' נדחת

ז'כות מעשיכם... כי נפשות ישראל אחת

ל'מדו מוסר, לשנוא כבוד ומגדולה תהי' נפשכם בורחת

ת'נ'צ'ב'ה'

פעילות החברא קדישא לפי „פנקס הכרוזים"

לפני מספר שנים נתגלה על־ידי החוקר דוד קויפמן „פנקס הכרוזים" של קהלות אה"ו, המקיף והמשקף את כל הפעולות הרב־גווניות שלהן, בפרק־זמן של עשר שנים (משנת תפ"ד ועד תצ"ד — 1724/34).

מתוך הרשימות והדוחי"ם שבפנקס ניתן לעמוד על גודלה וחשיבותה של כל אחת מתוך שלוש הקהלות. אלטונא — זו היתה, כנראה, הגדולה והראשונה במעלה, מכל הבחינות. באלטונא היו 14 בתי־כנסת. בהמבורג — 4, וכן בוואנדסבק — 4. הוועד המשותף של הקהלות היה מורכב כדלהלן: אלטונא — 17 נציגים, המבורג — 6, וואנדסבק — 4, ביחד 27.

הרב שמחה אסף, אשר העמיק חקר ב„פנקס הכרוזים", הביע את דעתו (במאמר שנתפרסם בשנתון „ייווא־בלעטער" בניו־יורק), כי קהלת אה"ו היתה מאורגנת למופת, ואוסף הכרוזים מעיד על כך, באיזו מידה דאגה הקהלה לכל צרכי הציבור, וביתר־שאת לעניני צדקה וחסדים.

מתוך הפנקס מתברר שהחברה קדישא בקהלת אה"ו עסקה הרבה בארגון העזרה העצמית ובראש דאגותיה היו

מצבת קברו של רבי יהונתן אייבשיץ, הרב המפורסם של שלוש הקהלות המאוחדות

הכתובת על המצבה, הנפתחת במ־לים: „פה נטמן רבנו הקדוש" — מעי־דה על המעמד הנעלה שתפס בחיי שלוש הקהלות המאוחדות אה"ו — אלטונא, המבורג וכן ונדסבק

מפעלי־הסיוע לנצרכים. והנה נוסח הכרוז, שראה אור ביזמתו של הרב אסף (בתרגום מעברי־טייטש, שזו לשון הפנקס):

„כרוז קי"ב — מטעם החברה קדישא.

„שמעו־נא, קהל הקודש. בזאת הננו להודיע בשם האלופים דקהלתינו, היות שכבר הכרזנו, שהחברה קדישא ניגשת למצוה רבה לקנות „טארף" לצורך העניים, כי אלו הדברים העומדים ברומו של העולם להציל נפשות מישראל, כי „הכל בידי שמים חוץ מצנים ופחים..." והיות ששני אנשים חשובים סובבו הבתים, מבית לבית וביקשו מאת בעלי־הבתים, לחתום (על התחייבות) וכן נעשה, שהרבה בעלי־בתים נחתמו ורבים הבטיחו לחתום... ובכן, עכשיו הגיעה שעת החורף וזו רחמנות גדולה על העניים. והילדים הקטנים המוטלים בעריסה „ויכסום בבגדים ולא יחם להם"... על־כן כל שהיה אסורה. השמש יבקר אצל כולם עם השטר, וכל בעלי־הבתים יחתמו כפי נדבת לבם הטהור, וביום ה' הבע"ל אחר־חצות שיבואו כל בעלי־הבתים, הן אלה שכבר חתמו והן אלה שעוד יחתמו, והם יבואו כולם לבית־הקהל

לפקח בעניני ה„חברה" ובוודאי מי אשר יראת אלקים נגעה בלבו יחתום לצורך מצוה רבה זו. וכל המרחם על הבריות מרחמים עליו מן השמים, ויאריך ימיו בטוב ובנעימים כפלים ויזכה לבנין ירושלים, אמן... נכרז — חצי כסלו תפ"ז, וכתבתי י"ד פעמים"...

חיסול בית־העלמין הישן בהמבורג בפקודת הנאצים

בהאמבורג התקיימו אמנם אגודות־צדקה רבות, והחשובות שבהן היו „הכנסת כלה", „צורכי קבורה" (נוסדה בשנת 1718), החברה היהודית לביקור חולים ועוד. ביחד נרשמו ליד הקהלה היהודית כ־135 מוסדות צדקה וחסד, שפעלו בעיר. על כולם עלה הכורת בשנות האשמדאי הנאצי.

גזר־הדין לחסל את בית־העלמין הישן שבאלטונא, הוצא על־ידי הנאצים עוד זמן רב לפני פרוץ המלחמה. ראשי העיר בהמבורג, הודיעו יום אחד לרב הקהלה החרדית הרב ד"ר קרליבך, שעליו לערוך „טקס־החיסול" של בית־העלמין.

ביום 22 באפריל 1937, כינס הרב קרליבך רבים מאנשי הקהילה אל בית־העלמין שבגרינדלהוף. היה זה מעמד קורע לב, מכיון שגם אנשי ה„גיסטאפו" נכחו בו. הקהלה ביקשה רשיון להעביר את עצמות המתים לבית־הקברות שבאוהלסדורף, ואמנם בקשה זו נתמלאה.

בצער עמוק ובקול רווי־כאב פתח הרב הד"ר נפתלי קרליבך את הטקס העצוב, בהקריאו את התפילה שהוא עצמו חיבר אותה למעמד זה (כפי שתפילה זו הועתקה מלה במלה ע"י עד־ראיה זאב־וולף ארן, מחבר ספר־הקורות של קהלת המבורג):

„שלום עליכם, אתם הרבנים הגאונים,
עליכם השלום חכמים ונבונים!
אשריכם ואשרי מנת חלקיכם,
כי חוצה נפוצו מעינותיכם,
מעינות התורה שמפיכם לא פסקה,
שלמדתם לכל דורשיה מדבש מתקה;
וגם עתה מחיל אל חיל הליכותיכם
ומלאכי־מעלה סביבותיכם;
והנה ה' נצב עליכם,
על כן גם זה בית־קבריכם
שם אתם מושכבים לישון עד עת תחייתכם
למקדש נחשב בעיני כל בני קהלתכם,
ודימינו בנפשינו שבית עולמים תהיה מנוחתכם
ושככתם ואין מחריד שלום תרדמתכם
ועתה בעונותינו הרבים היתה יד ה' בנו ובאבותינו
בקדושים אשר בארץ המה ואדירי בם כל חפצנו
ונאלצנו בעל כורחנו להוציאכם מקבריכם,
אתם כהני עליון, ישני עפרנו!
אוי־נא לנו, שכך נגזר עליכם ועלינו,
כיום דין עברה וזעם הוא לנו,
יום זה חרדת מתינו

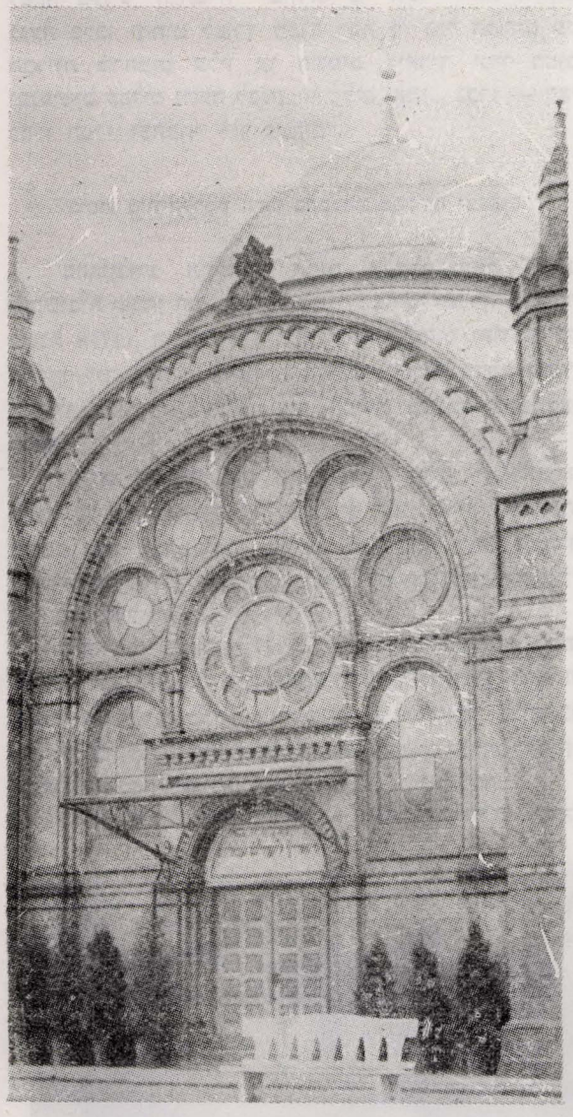
בית העלמין הישן של הקהלה הספרדית־פורטוגזית רבת־היחש בהמבורג
דפים נהדרים בקורות הישוב היהודי בהמבורג רשמה הקהלה הספרדית־פורטוגזית, שהתקיימה תקופה ארוכה כמוסד עצמאי, עם בית־הקברות שלה שנבנה וסודר על־פי המנהגים של עדת הספרדים.

ובלב נשבר ונדכה אנו ניגשים פה
אל מקום דמעותינו ותפילתנו
אשר רצו כולם אבניה ואת עפרה יחוננו
ללקט עצמות גופכם הטהור בכל מיני טהרה
ותאמרנה כל עצמותיכם:
„זו תורה וזו שברה" שהשלכתם מקברותיכם.
לכן נאספנו פה כולנו, זוכרי צדקת אבות,
לבקש מכם סליחה ומחילה וכיפור חטאות.
אל נא תשיתו עלינו חטאת אשר נואלנו ואשר חטאנו
ולא עלתה בידינו להגן עליכם במצור ובמצוק אשר קרנו
ואתם, חסידי ה' צדיקי עולם וגאוני תורה,
אל תחדלו מלהתפלל בעדינו לפני אל גדול ונורא,
וירחם על פליטת צאן עמו הנשארה,
דור יתום ואין לו אב, השרוי בצרה
וירויח לנו וישמחנו כימות עינה אותנו
ויחזקנו בתורה ובמצוות שמסרתם לנו.
ואתם, תהיו שלום, שלום לנשמותיכם
ושלום למשכבותיכם
תחת כנפי השכינה יהיה כבוד מנוחותיכם,
במעלות קדושים וטהורים כזוהר הרקיע מזהירים
צרורים בצרור החיים באור עולם לנו מאירים,
עד בילע המות לנצח ומחה ה' דמעה מעל פניו
ומעל כל הארץ יסיר ה' חרפתנו במהרה בימינו
ונאמר אמן!"

אבן־מזכרת לקורות היהודים באשכנז לפני מאות בשנים

בבית־העלמין של המבורג נשתמרו מצבות עתיקות מלפני הרבה מאות בשנים, כדוגמת המצבה הזאת, שעוד ניתן לפענח עליה את התאריך של תי"א לפ"ק (1651)

בנין מהודר לבית־הכנסת בפרברי המבורג

הקהלה בהמבורג הצטיינה ברחבותה ובעושר בניניה — ואף בית־כנסת זה שהוקם בשערי בית־הקברות של הקהלה התבלט ביופיו ובקישוטיו; מעל לכניסתו נחרת הפסוק הסמלי: „והארץ לעולם עומדת"

בתי־העלמין שנשארו לפליטה בהמבורג ואלטונא

אחד הנכסים שנשארו לפליטה מקהלת יהודי המבורג מהווה בית־הקברות, אשר מקומו ב„קניג'ס שטראסה" (רחוב המלך) באלטונה. בית־החיים זה הוא בעל חשיבות יתירה, בשל הגאונים והאישים שמצאו פה מנוחתם כבוד. החלקה הפורטוגזית מכילה שטח ניכר ונבדלת משאר החלקות בכך, שהמצבות מונחות שטוחות על־פני האדמה.

מתוך המצבות שבבית־הקברות, משתקפים חיי יהדות גרמניה במאות השנים האחרונות. לכל מצבה יש ערך היסטורי. בשורה הראשונה מוצאים את קברו של הגאון

רבי יעקב עמדין (יעב"ץ), מחבר הרבה ספרים וסידור „בית יעקב", שנכתב בסגנון נמלץ נדיר וקנאות של אמת.

בהקדמה לסידורו כותב היעב"ץ בין השאר:

„כמדומה לנו בהיותנו בשלוה בח"ל שכבר מצאנו א"י וירושלים אחרת דוגמתה, על־כן באו עלינו כל הרעות, בשבת ישראל בארץ שפניא (ספרד) וארצות אחרות בשלוה ובכבוד גדול, ולבסוף נתגרשו ממנה... בפרט אנו העניים, השוכנים קרוב לקוטב הצפוני, אשר לא זרח שם אור השכינה מעולם ורחוקים מאד מאדמת קודש... יש לנו להתאמץ ולעלות במרכבה בקרון ובאסדא לארץ חמדה, ולא יעצרנו הגשם והשלג מלכת..."

באותה שורה נמצא גם קברו של הגאון רבי יהונתן אייבשיץ. בין שני הגאונים הללו התנהלה מחלוקת לשם שמים, שהסעירה לדורות את כל העולם התורני ואשר משתקפת בספר „לוחות העדות" של רבי יהונתן, וכן „שפת אמת" ו„שברי לוחות" מפרי עטו של היעב"ץ.

להלן רואים את קברו של הגאון יחזקאל קצנלנבויגן, בעל „כנסת יחזקאל" ו„מראה יחזקאל", שנחשב בימיו כגאון הדור. לצידו הקברים של רבי מרדכי יפה, בעל „התורה והחכמה", וכן של רבי שלמה פרנקל, בעל „כרם שלמה".

בשורה השניה טמונים עצמותיו של הגאון רבי יצחק הלוי איש הורוביץ, אבי שושלת רבנים מפורסמת בעולם היהדות, הידוע בשם רבי איציק'ל המבורגר. סמוך לו הקבר של הג"ר יהודה־לייב פפרשה, מחבר הספר „לשם זבח".

הקברים האחרונים הם מהמאה ה־17. גם רבה של אלטונה לפני כ־120 שנה, הג"ר יהודה־לייב איטליינגן, מחבר ספרים רבים, נקבר במקום זה.

בתי עלמין נוספים בהמבורג שנשארו במצב טוב, הם: בית־העלמין העתיק בוואנסבק, ברנפלד־אלטונה וכן זה שבאלסדורף, הנחשב כגדול שבכולם. לעומת זאת, שני בתי העלמין, זה שהיה ב„ביסמרק־שטראסה" וכן זה שקרוי „גרינדל", נהרסו לחלוטין ע"י הנאצים ובניני מגורים חדשים הוקמו על הריסותיהם.

לבתי־העלמין ההיסטוריים של המבורג־אלטונה עמדה זכות מיוחדת שכל אלפי המצבות שבהם צולמו ונשארו למשמרת. הדבר נעשה עוד בשנות שלטונו של היטלר ימ"ש, בטרם נהרסו מרבית המצבות, על־ידי אשה גרמנית, שוחרת אמנות, אשר הקדישה הרבה זמן וצילמה בעצמה יותר מתריסר אלף המצבות, שנמצאו אז ב־6 בתי־העלמין השונים: 1) המבורג, „לאנגרייהע"; 2) המבורג, וונזבק — „יופלדרשטר"; 3) המבורג — „אם־שוורצנברג"; 4) המבורג — „נוייר שטיינווג"; 5) אלטונה — „ביסמרק שטראסה"; 6) אלטונה — „קניג'ס־שטראסה".

קשה לתאר את היקף המלאכה העצומה הזאת. היא נזהרה שהנאצים לא יבחינו במלאכתה, ועשתה כל זאת — שלא על־מנת לקבל פרס.

אוסף זה של צילומי מצבות נשתמר בהמבורג בארכיוני העיר ובו כלולים המפתחות לקורות שלוש הקהלות המאוחדות — אלטונא, המבורג, וונדסבק.

וורמס-

היא וורמיזא
העתיקה שבקהלות אשכנז

לפי מקורות היסטוריים היא מבין הקהלות היהודיות העתיקות ביותר, לא רק בגרמניה אלא גם באירופה כולה. ברשימותיו של רושם הקורות ארוניוס נזכר, שכמה מיהודי וורמס באו ליריד בקולוניה (קלן), וזה היה בשנת 1000 בערך, למספרם. אבל מסורת נושנה התהלכה בקהלת וורמס, ולפיה הגיעו לשם המתיישבים הראשונים מבני־ישראל, עוד לפני חורבן ירושלים והם נמנו על שבט בנימין.

בית־העלמין של וורמס מופר ללא כל ספק, כעתיק ביותר ביבשת אירופה, ובהתאם לתעודות היסטוריות נתקיים שם כבר בשנת 1067/68 (ד׳ אלפים תתכ״ז).

בשנות השואה הנאצית נהרס בידי זדים בית־הכנסת המפואר והישן־נושן של וורמס, המיוחס לרש״י, והם התנכלו גם לבית־הקברות המציג עדות חיה לקורות היהודים באירופה. אולם הודות למאמציו של אחד מחסידי אומות העולם (היה זה ראש עיריית וורמס — ד״ר אילרט) ניצל בית־הכנסת מחילול וחורבן ובית־העלמין נשאר על תלו עד היום הזה.

גזירת תתנ״ו והמגיפה השחורה

במקורות היסטוריים מכונה הקהלה במגוון של שמות: וורמש, וירמיזא, ווירמיישא וגם גרמיזא.

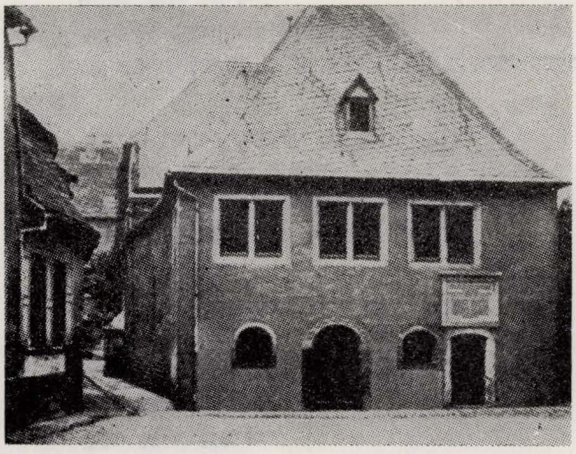
בשנת 1074 העניק הקיסר הנרי הרביעי שטר־זכויות ליהודי העיר, הפוטר אותם מתשלום מכס כמו יתר האזרחים בוורמס. בשנת 1090 קיבלו יהודי וורמס בכתב־זכויות נוסף ויותר מפורט שורה של הקלות והטבות מאת הקיסר, רג׳וסי. והזכויות היו כאלו: „מותר ליהודים להחזיק מטלטלין ונכסי דלא־ניידי״; „מותר ליהודי לשכור פועלים נוצריים ואף מינקת נוצרית, אבל אסור לו להחזיק עבד נוצרי״; „אסור לגזול את ילדי היהודים ולאנסם לשמד״; „יהודי העובר לנצרות אינו יכול לתבוע את חלקו ברכוש אביו״; מלבד זאת אישר הקיסר מעמד חוקי בשביל הרב הראשון דקהלת וורמס, ושמו היה רבי שלמה.

מיד לאחר מכן, בשנת ד׳ תתנ״ו, החלו מסעי־הצלב ומשהגיעו הצלבנים לשערי וורמס התגפלו על העיר ורצחו כשמונה מאות יהודים. רבים המיתו את עצמם על קידוש השם ורק בודדים נכנעו לצלבנים והמירו את דתם. הריגה נוראה זו רשומה לנצח בקינה הנודעת בשם „גזירת תתנ״ו בגרמיזה״ (1096 למספרם).

עד ראיה לגזירות תתנ״ו, המקונן שלמה בן שמעון, תיאר זאת כך: „ויקומו זאבי־ערבות על היהודים, אנשים נשים וטף, נער וזקן, ויפילו המדרגות ויהרסו הבתים וישללו שלל ויבוזו בז ויקחו את התורה וירמסוה בטיט ויקרעוה וישרפוה. עליו ועל תורתו נהרגו״. לאחר שרצחו את היהודים שהיו בבתיהם, פנו אל טירת ההגמון, שבה הסתתרו הרבה יהודים: „ויתקבצו התועים ויצורו עליהם, ותהי שם מלחמה גדולה עד מאוד, אלו כנגד אלו, עד אשר תפסו האויבים את החדרים שהיו שם בני ברית קודש. ויהי בראותם המלחמה פנים ואחור, הצדיקו עליהם את הדין, ושחטו זה את זה על ייחוד השם בלב שלם. כשמונה מאות איש מספר ההרוגים״.

בשנת 1230 גזר האפיפיור הונוריוס ה־3, באמצעותו של הבישוף הקאתולי במאינץ, שעל היהודים לשלם מס מיוחד של 1620 כתר, בעד הזכות לנהל עסקי־מסחר עם הנוצרים. לאחר מכן בימי המלחמה על הריינוס בשנות 1254—1271, נאלצו היהודים לשלם סך 2870 ליטראות „בעד השלום״ שנכרת עם גמר המלחמה. במקרה אחר, בשנת 1338, הוטל על יהודי וורמס להכניס אלפיים זהובים לאוצר הממלכה לשם „כיסוי הוצאות המלחמה עם צרפת״.

בשנת ה׳ אלפים ק״ט (1349), כשפרצה „המגיפה השחורה״ נאשמו היהודים בוורמס שהם אשר שמו רעל בבארות העיר וכמעט כל הקהלה נכרתה על־ידי רציחות הנוצרים. כארבע מאות איש התבצרו בתוך בתיהם, הציתו אש ושרפו את עצמם על קידוש השם. לזכר הפורענות הנוראה נקבע יום י׳ אדר כיום־צום לדורות בקהילת וורמס. עבר רק זמן קצר ובשנת 1355 הכריז הקיסר קרל הרביעי שמותר ליהודים לחזור ולהתיישב בוורמס. בשנת 1377 התאספו שם בסך־הכל ל״ו נפשות מבני ישראל והם

הקהלה העתיקה ביותר בגרמניה — בת אלף שנה
וורמס, או וירמיזא — ידועה כאחת הקהלות הראשונות והמיוחסות ביבשת אירופה כולה — והבנין העתיק של בית־הכנסת ההיסטורי שלה, סגנונו ואופי מבנהו הפנימי, על קיפוליו ועיטוריו מעיד גם־כן על ההיסטוריה הארוכה של הקהלה

שקיבלו על עצמם לשלם מס עצום בסך 20 אלף זהובים, תמורת „הבטחת המחסה לבני הקהלה".

בשנת 1651 הסיתו הסוחרים הנוצרים מרוב קנאתם על הצלחת היהודים וחלקם הניכר בהרחבת הסחר של העיר והסביבה כולה ובהשפעתם הוצא צו־גירוש נגד יהודי וורמס. כל היהודים גורשו, בית־הכנסת נהרס ואף בית־הקברות חולל. אך חיש־מהר נוכח הקיסר פרידריך בנזק שנגרם על־ידי הגירוש, והצו ניתן מאת המלך שהיהודים מוזמנים לשוב לוורמס ולבנות מחדש את חיי הקהלה שלהם.

בשנת 1689 נכבשה וורמס בידי הצרפתים, והם התנקמו ביהודים, שהיו נאמנים לממלכה המקומית. שוב הוטלו גזירות חמורות על הקהלה ואש שולחה בבית־הכנסת המהולל, המיוחס לרש"י.

בשנת 1848 נבחר אחד התושבים היהודים, בשם פרדינאנד אבערשטעדל כראש־העיר, אם כי מספר היהודים היה מועט יחסית, ונערך בכשמונה מאות נפש.

בשנת תרצ"ג (1933), עם עלות הנאצים לשלטון בגרמניה, נרשמו בוורמס 1016 נפשות יהודיות ומהם נמלטו רבים מחמת המציק וחלקם נלכד בשואה והובל למקומות־ההרג. בשנים שלאחר השואה לא נמצא אף יהודי אחד בקהלה ההיסטורית של וורמס.

בית העלמין ההיסטורי בן 900 שנה

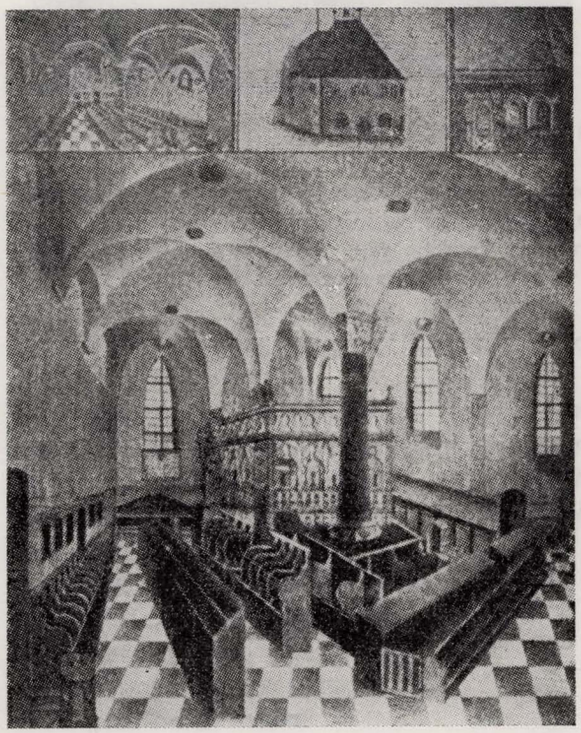
גדולת העבר של הקהילה היא בבית העלמין.

בשער הכניסה מודיע שלט־שיש כי כאן „בית העלמין היהודי העתיק ביותר באירופה". בשדה־קברות ישן־נושן זה מצאו מקום מנוחתם רבנים נודעים, צדיקים ואצילי

הרוח. בכניסה נראים מבנים ששימשו פעם בית־טבילה, חדר־מתים ומקום תפילה. כן בולט אגן־מים לנטילת ידים, ומבפנים לשער — משתרע בית העלמין על גופו המיוחד.

סיפורו של בית העלמין היהודי — הוא סיפורה של הקהלה. המועצה המקומית קבעה מקום־מנוחה למתי ישראל מחוץ לחומה החיצונית של העיר, רחוק מהגיטו וגם מהאיזור העירוני כולו. בשדה פתוח קברו יהודי ורמייזא את מתיהם. עפר ארץ־ישראל (שנקרא בפי הגויים „החול הקדוש") שהיו שמים מראשותיו של כל נפטר, שמר — לפי האגדה — על בית־העלמין מפני חיות־בר ופריצי־אדם. משבנו חומה פנימית מסביב לעיר כולה, אז נכלל בה לראשונה גם תחום בית־העלמין היהודי. היות ובית־העלמין נמצא בגבול העיר, נפגע לא פעם בעת המלחמות שהתנהלו בין הנסיכים וההגמונים, כי בית־הקברות היהודי שימש לפעמים זירת הקרבות בין גייסות שני הצדדים. במצבותיו היו מבצרים עמדות, ובין הקברים נחפרו תעלות, אשר דרכן עברו הלוחמים מחומה אל חומה.

הגויים מיררו חייהם של היהודים, הם גם חיללו קבריהם לאחר מותם. בחומת העיר שקועות מצבות של בית העלמין היהודי, עד עצם היום הזה. המצבה העתיקה ביותר, הנראית סדוקה ושקועה היא: „מצבת יעקב, הבחור הנפטר לעולמו בשנת תתל"ז לפרט, תנוח נפשו בצרור החיים. מסביב לה מצבות מלפני שמונה מאות או שבע מאות שנה. שמות הנקברים: מרדכי ואליקים, עזריאל

ציור עתיק של בית־הכנסת על שם רש"י
לאחר שהנאצים חיללו והשחיתו גם את בית־הכנסת העתיק הזה נעשה מאמץ כביר לשחזר את הבנין ואף את הקישוטים הפנימיים

וקלונימוס; ושמות הנשים שמופיעים על המצבות: חנה ובילה, בונפילה ופריודה. אשכנזים וגם ספרדים.

בבית־העלמין ניתנות לפיענוח קרוב לאלפיים מצבות. ככל שהן עתיקות יותר הן יותר פשוטות. טבלה צנועה בגודל שווה, אשר מצידה האחד רשומים: שם, תאריך, וכן גם דברי שבח, הכל בלשון הקודש. ואילו המצבות של מאות השנים האחרונות, המזדקרות רובן במרומי הגבעה, הן בהרבה יותר גדולות, מהן עשויות שיש ומהן גם לוחות־אבן כפולים, לזוגות נקברים. הכתובות הן בעברית ובגרמנית, ולעתים בגרמנית בלבד. הטבלה הפשוטה של דורות הסידי אשכנז, מפנה את המקום למצבה משפחתית מקושטת בציורים. הנוסח העברי המסורתי נדחק בפני מליצה גרמנית מסולסלת.

אבני־זכרון אשר הזמן טשטש את השמות שבאו להנציח

חוקרי ההיסטוריה של יהדות גרמניה בתקופות הקדומות טורחים לשחזר ולפענח את הכתובות על אבני־המצבות של בית־העלמין הישן־נושן בוורמס, אשר הגשמים והרוחות טשטשו את הכתוב עליהן

סופר ישראלי מתאר את ביקורו בבית־העלמין של וורמס:

— המפקחת על בית העלמין, אשה גרמניה נוצריה בשנות העמידה, אינה יודעת לקרוא עברית, אבל למדה ביסודיות את המקום על פריטיו. לפי רשימה מודפסת שבידה, היא מראה לנו ציונים מיוחדים. הנה האבן אשר הכתובת על הקבר מספרת:

„רבנו אליהו בן ר' משה בעל שם,
גדול בדורו, ידע סודות וסתרים
והפליא לעשות".

והרי נוסח המצבה של אשה חשובה:

„אשה חשובה וחסידה
מרת בלימלן בת מורנו ר' דניאל,
כפה פרשה לעני
וידיה שלחה לאביון,
עשתה פתילות לנרות חנוכה,

טוותה צמר לציצית
והכשירה גידין לתפילין".

והנה טבלת־הזכרון לכבודו של אחד מראשי קהלת וורמס:

„האלוף הפרנס כמהר"ר מנחם
בן האלוף כמהר"ר שמעון,
שעסק בצרכי ציבור באמונה
וגם יורשיו נתנו מאה רייכש טאליר
לעניי ארץ ישראל
ולגדור פרצות ולבנות חומה לבית עלמין".

בעל ענין מיוחד היא מצבתה של מקדשת השם:

„יוכבד בת יחיאל,
אשה מהוללה
אשר נפלה כגבורה".

מאלף גם ציונו של ר' ברוך ב"ר מאיר, אביו של מהר"ם מרוטנבורג, אשר על מצבתו חקוק:

„גבר ישיש ותחכמוני,
יפה עין ואדמוני,
אביר שבאבירים
וכאילו חי במותו
— הוא בנו תחתיו".

וזה הנוסח על קברה של אחת הנשים הצדקניות:

„האשה הצנועה והנעימה
מרת שרלין בת הפרנס שמעון וולף אופנהיים,
שלא חפצה ליהנות מתענוגי העולם הזה
וגידלה בנים ובנות לתורה ולמעשים טובים".

ומצבה אחרת מעידה:

„הרבנית מרת חיה בהר"ר יצחק
בסוף ימיה עלתה לארץ־ישראל,
נפטרה בדרך בעיר אפייא בארץ ישמעאל
והובאה לקבורה פה".

סמוך לחומת בית־העלמין נראית שוקעת מצבתם המשותפת של שנים־עשר הפרנסים, שעלו בלהבות על קידוש השם.

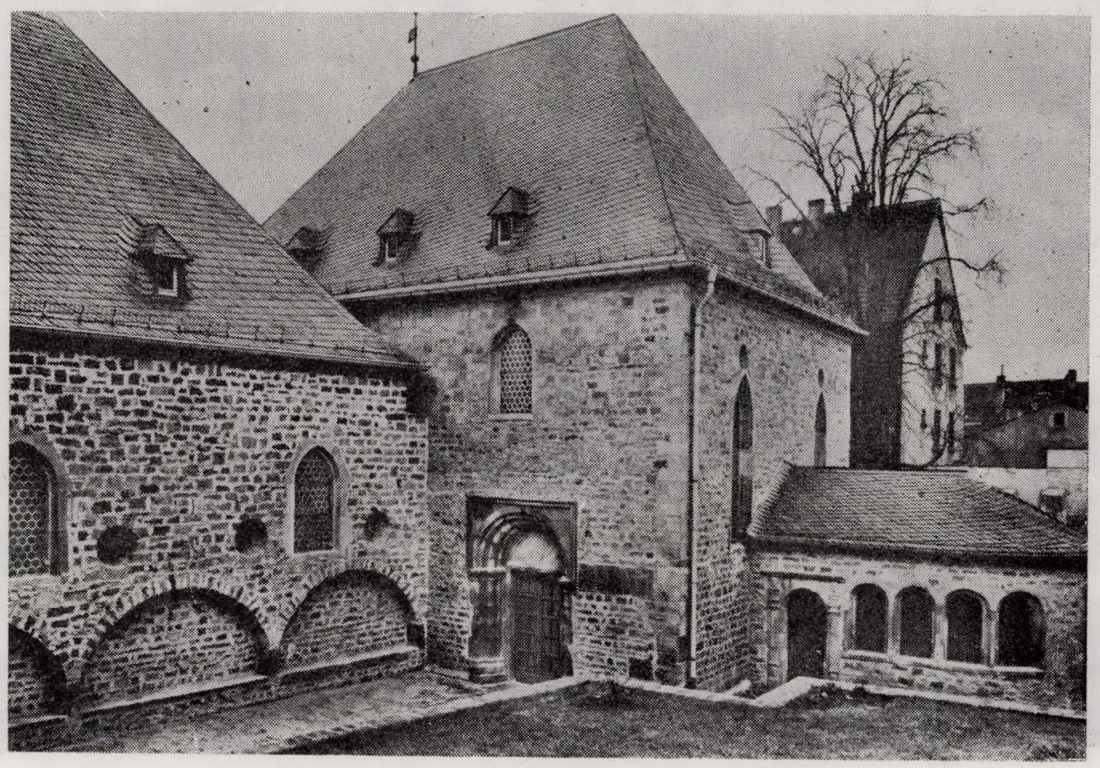
על קברו של מהר"ם מרוטנבורג —
מענקי־הרוח של יהדות אשכנז

מבין הקברים המרובים בבית־העלמין ההיסטורי של וורמס מושכת תשומת־לב מיוחדת מצבת־קברו של הגאון האדיר רבי מאיר מרוטנבורג — והנה המשכו של התיאור הנרגש מהביקור האחרון בוורמס:

„במורד בית־העלמין, לא הרחק מן השער לצד שמאל, מצבתו של ר' מאיר ב"ר ברוך, מהר"ם מרוטנבורג, ולידה מצבה שניה המצורפת אליה, של אלכסנדר זיסקינד וימפן, מפרנסי קהלת פראנקפורט, שפדה את עצמותיו של מהר"ם מבית הסוהר והביאם למנוחות בבית העלמין של עיר הולדתו.

בימים שלפני השואה היו מרבים להשתטח לפני מצבתו של גאון יהדות אשכנז בהלכה, בהנהגה ובמופת

וורמס: מראות הפנים והחוץ של בית־הכנסת על־שם רש"י, שהצוררים הנאצים הרסוהו

וורמס: בית־הכנסת ההיסטורי לאחר ששוחזר במלוא הדרו

של קידוש השם. עתה נתמעטו המבקרים. אבל מפעם לפעם מזדמנים עשרה יהודים, שמתפללים בציבור ואומרים קדיש. תלמידי חכמים מתיישבים על העשב ולומדים סוגיה מתשובותיו.

וזה נוסח מצבתו של מהר"ם מרוטנבורג:

„ציון הוא לראש
מרנא ורבנא מאיר בן הרב ר' ברוך
אשר תפסו מלך רומי בארבעה ימים לירח תמוז
שנת ארבעים ושש לאלף הששי
ונפטר בתפיסה, י"ש באייר שנת חמישים ושלוש
ולא ניתן לקבורה עד ארבעה ימים לירח אדר
שנת ששים ושבע לאלף הששי.
תהא נפשו צרורה בצרור החיים
עם צדיקי עולם בגן־עדן,
אמן סלה".

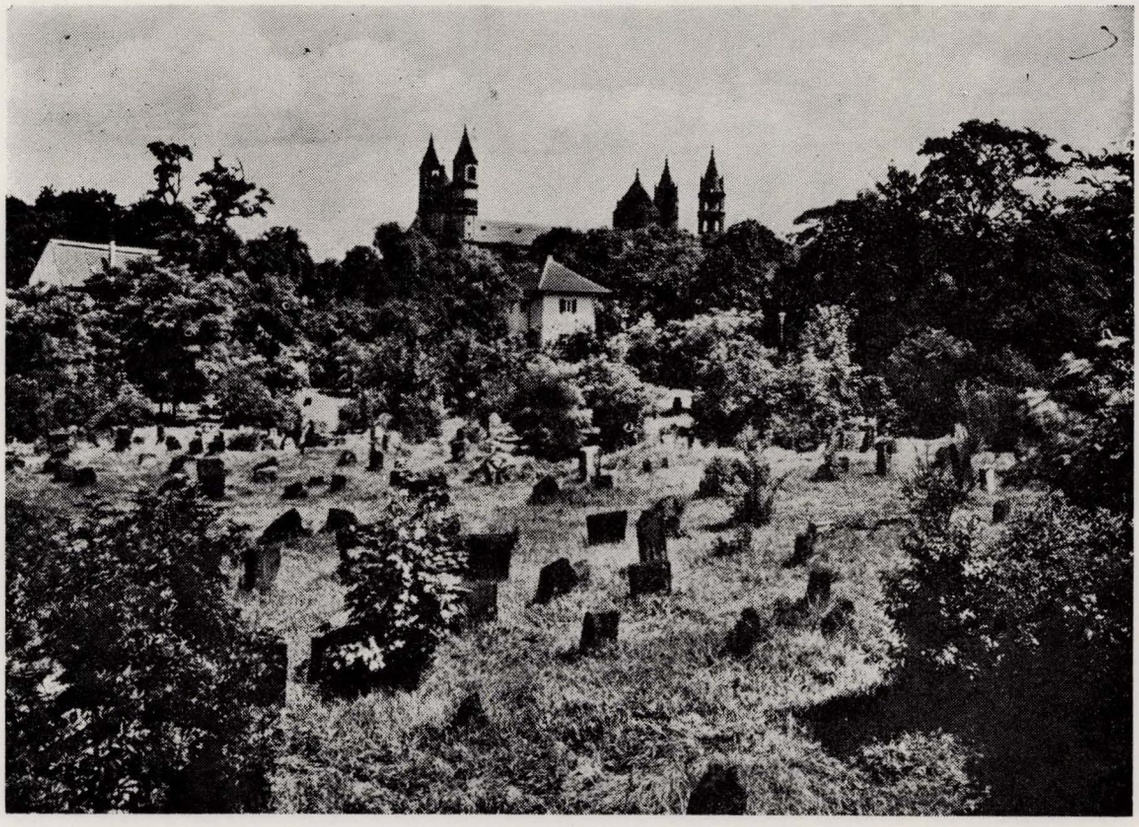
בתשובותיו של מהר"ם מרוטנבורג משתקפת דמותו הגאונית כשר־הלכה, פוסק ומורה־דרך לכל קהלות אשכנז וצרפת. עיצב עצמאותן הרוחנית של הקהלות. ייסד ישיבות ובראשן ישיבת ורמייזא. חינך למידות תרומיות, לכיבוד הדדי ולעמידה אמיצה מול פני שלטון הנסיכים וההגמונים. הגן על עניים ומקופחים, והורה לתלמידי חכמים להיות עוברים על מידותיהם ולתבוע עלבונם של זולתם, „כפי שמצינו רבן של הנביאים שהרבה סבל על עמו כאשר ישא האומן את היונק".

בימי רדיפות מבחוץ ומצוקה כלכלית מבפנים, הלך בדרכו של רבו, ר' יחיאל מפאריס, שעלה לארץ־ישראל, והורה ליהודי אשכנז לעזוב את גלותם ולעלות לארץ הקודש. „מי שהולך לארץ־ישראל לשם שמים ומתנהג בה בקדושה ובטהרה אין קץ לשכרו". הוא גם פסק שאין רשות לאב לעכב עליית בניו לארץ. כבוד האב וכבוד המקום — כבוד המקום קודם. וניסה בעצמו לקיים מצוות יישוב ארץ ישראל.

וכך נרשם בפנקס עתיק על־ידי רושם הקורות מן הימים ההם:

„מורנו ר' מאיר ב"ר ברוך שם לדרך פעמיו לעבור הים. הוא וביתו ובנותיו וחתנו וכל אשר לו ויבואו עד עיר אחת. ושבת בין הרים ורצה לישב שם עד אשר יאספו אצלו כל העוברים עמו. פתאום ההגמון הרע ימח שמו מבזילו, רכב מרומי דרך אותה עיר ועמו משומד אחד ושמו קנופפא ימח שמו. תפסוהו ומסרוהו למלך רודולף".

„שבע שנים היה כלוא במצודת וואסרבורג של מיינץ ואחר־כך באנזיסהיים, שם נפטר, ועצמותיו הוחזרו רק כעבור ארבע־עשרה שנה לפטירתו. היה רב בקהילות

הנוף הכללי של בית־העלמין העתיק ביותר ביבשת אירופה

מצבות מועטות נשתמרו בשלימותן בשדה־הקברות ההיסטורי של וורמס, הנחשב כבית־העלמין היהודי (ואולי גם בהיקף כללי) העתיק ביותר ביבשת אירופה

וירצבורג, נירנברג, מיינץ, רוטנבורג ולבסוף בוורמייזא".

וזו צוואתו שנכתבה כנראה בכלא:

— „כשהאדם גומר בדעתו לקדש השם וימסור נפשו על קידוש השם, כל מה שעושין לו הן סקילה, הן שריפה, הן קבורת חיים, הן תלייה, אין כואב לו כלום. ותדע שכן הוא, שאין לך אדם בעולם, שאם היה נוגע באצבע קטנה באש היה צועק, ואפילו אם היה בדעתו לעכב עצמו, לא היה יכול. ורבים מוסרים עצמם לשריפה ולהריגה על קידוש השם יתברך ואינם צועקים לא אוי ולא אבוי".

בית־החיים של וורמס נשתמר עד היום הזה כאחד מגנזי העתיקות המפוארות של יהדות אירופה — ורושם קורותיו של בית־עלמין זה, הסופר ש. דניאל (הצופה, כ"ב אב תשכ"ח) מסיים את רשימתו בלשון זו:

— בית החיים של ורמייזא הוא המקום היהודי החי ביותר במערב אירופה. כאן מהלכת גדולה יהודית, זו של מהר"ם מרוטנבורג ורעיו, תלמידיו ובני קהילותיו. רבנו מאיר ב"ר ברוך הלך לארץ ישראל ובדרך נעצר בידי גויים שכלאוהו ועינוהו. כראייתו מרחוק ימי פדות לישראל לאחר ענותו, כתב בפיוטו „שאלי שרופה באש":

„כימות עניתך ינחמך צור
וישיב שבות שבטי ישורון וירים שפלייך;
עוד תעדי בעדי שני ותוף תקחי,
תהלכי במחול וצהלי במחולייך;
ירום לבבי בעת יאיר לב צור
ויגיה לחשכך ויאירו אפלייך".

אוסטריה:

* ווינה

* אייזנשטאדט

אוסטריה / קיצור תולדות היהודים

ראשית התישבות היהודים:

לפני כאלף שנים, התעודה ההיסטורית הראשונה, בה נזכרים היהודים — היא משנת 906 למספרם. וזו "תקנת המכס של ראפל־שטיטן".

ההשתלטות הנאצית:

בחודש מרס 1938, עם הכרזת ה„אנשלוס" (ההצטרפות) של אוסטריה לגרמניה הנאצית; האוכלוסיה היהודית מנתה אז 175 אלף נפש, ותחת לחץ הרדיפות והדיכוי החלה הגירה יהודית המונית משם.

תאריכים בשואה:

ב־14 במרס 1938 נכנס היטלר במצעד־הנצחון שלו לווינה ואוסטריה העצמאית חדלה להתקיים — הוכרז על „אנשלוס" (הצטרפות) לגרמניה הנאצית ומסע־הפורענות נגד היהודים החל.

ב־13 באפריל 1945 (ל' ניסן, תש"ה) הצבא האדום נכנס לווינה וכבש את אוסטריה כולה, ואז נתקבצו שרידי היהודים.

סיכום קרבנות היהודים בשואה:

עם פתיחת המלחמה	— 60.000
בסיום המלחמה	— 20.000
מספר קרבנות היהודים	— 40.000
הסיכום באחוזים	— 66%

זו אחת הקהלות הנכבדות ורבת־העלילה, המסמלת את עליתה ושקיעתה של יהדות אירופה.

בהיותה שוכנת בצומת־הדרכים במרכז אירופה, על חופי הנהר דאנובה (דאנוי), נתקעו לתוכה נודדים יהודים עוד בימי השלטון הרומאי, כאשר היתה זו עיר־מבצר בשם: ווינדובונה. בימי־הביניים באירופה, לעת הרדיפות על היהודים וגירושם ממקום למקום, זכתה ווינה להתרומם למעמד של קהלה מנהיגה ומרכז רוחני ליהדות אשכנז כולה, עד שפקדה אותה „גזירת ווינה" משנת קפ"א (1421) והרסה הכל, כפי שזה מתואר בספר „עמק הבכא".

בתקופת האמנסיפאציה נמנו יהודי ווינה על אלה שקפצו מתוך להט ורצון לתוך זרועות ההשכלה וההתבו־ללות. רבים מהם תפסו מקומות בולטים בשורה הראשונה של החיים הציבוריים, בתחומי המדע והאמנויות, במשק הכלכלה והכספים. בשנת 1821 אף נמצאו בווינה 9 משפחות יהודיות שהועטרו בתואר „האצילות" מטעם ממלכת אוסטריה.

חדירה נחרצת זו של היהודים לחברה הגויית והצלחות היהודים בכל שטחי התרבות והציביליזציה, עוררו שנאת־ישראל ארסית במידה כזו — כי ווינה היא שהפכה למרכז התסיסה של האנטישמיות הגזענית, ובה גובשה המזימה השטנית לנצל את האנטישמיות התוקפנית כאידיאולוגיה פוליטית וכמנוף למאבק שלטוני. וכך שימשה ווינה כקן־דגירה של הנאציות הפושעת, בתוכה חי אדולף היטלר ימ"ש, וממנה צמחו כמה מבין ראשי המרצחים הנאציים — עם רב־הטבחים אייכמן בראשם.

את שיא גידולה כמרכז יהודי שוקק, רשמה ווינה בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם. אז גם נתפרסמה הודות לשתי „הכנסיות הגדולות" של אגודת־ישראל שנתקיימו בתוכה (בשנות תרפ"ג ותרפ"ט). כן נרשמה כאחת מתחנות־המעבר החשובות ממזרח־אירופה בדרך העליה (הליגאלית והבלתי־ליגאלית) לארץ־ישראל.

ווינה -

מרכז יהודי
על גבול המזרח והמערב

גלגולי גורל היהודים — נזקקים להם ומגרשים אותם

ברשימות עתיקות נמצא כתוב, כי בשנת 1194 מינה הנסיך ליאופולד הששי את היהודי שלום לראש בית יציקת המטבעות. בשנת 1235 נתמנו יהודים לגזברים בארמון הנסיך פרידריך השני והיו יועציו בעניני המדינה. הקיסר לקח את היהודים תחת חסותו ונתן להם זכויות מיוחדות וביניהן הזכות לקנות קרקע ולבנות בתים ולסחור בסחורות שונות. בשנת 1267 עוררו צוררי ישראל בבית המועצה בווינה את החוק הישן של הכמרים נגד היהודים, אך לא יכלו להוציא זממם אל הפועל, כי בני־המלך היו זקוקים ליהודים בכל עניני הנהגת אוצר המלך.

בשנת 1337 התנפלו בני ההמון על היהודים, אך הנסיך אלברט והאצילים הגינו עליהם, והיהודים הכירו טובתם בשיר־תודה מיוחד שהקדישו להם. בשנת 1542 נתן הקיסר ר'שיון ליהודי משה לפתוח חנות למכירת סחורה, חלף עבודתו למלך בטביעת המטבעות. פעמים רבות הוציאה הממלכה חוקים לגרש את היהודים מעיר ווינה, אך הוכרחו להשיבם, מפני שהיו צריכים להלוואות ולהכנסות מן המסים.

בימי הקיסר פרדינאנד השני הוטב מצב היהודים, כי נתן צו שלא יגורשו מבלי הסכמת הקיסר, וביטל את הגזרה שהוציאה הממשלה המקומית לגרש את היהודים בשנת 1625, תמורת תשלום של עשרת אלפים פלורין לאוצר הממלכה בכל שנה. בשנת 1668 התנפלו ההמון על היהודים ושדדו את רכושם, ובשנה ההיא לא נשאר אף יהודי אחד בווינה. אבל כאשר העיר היתה עזובה מיהודים, נשאר גם אוצר הממלכה דל וריק. התחרטו, איפוא, השליטים על גירוש היהודים ונתפשרו בשנת 1675 להגיח ל־250 משפחות יהודים לשבת בווינה, במחיר שלוש מאות אלפים פלורין ותשלום נוסף של המס השנתי (עשרת אלפים פלורין), גם בעד השנים שעברו... בשנת 1782 הוציא הקיסר יוזף השני „כתב סבלנות" ובעד „הסבלנות" הזאת שילמו היהודים מס מיוחד, והורשו לשבת בווינה.

חיי הרוח ורבנים מפורסמים בווינה

בווינה התקיימה קהלה יהודית תוססת במצב של פריחה ופאר — ופריחתה גם בתורה. אישור לכך ישמשו שמותיהם של אדירי תורה שחיו ופעלו בה, כגון: רבינו יצחק מווינה, מחבר „אור זרוע"; רבינו אביגדור כהן מווינה, המשובח בפי מהר"ם מרוטנבורג; רבי אברהם קלויזנר, מחבר „ספר המנהגים" ואחרים. אף בפרברי ווינה התקיימו קהלות ישראל. בקרמס שעל גדות הדוניי וב„ווינר־נוישטט", היכן שחי בעל „תרומת הדשן" רבי ישראל איסרלין־אשכנזי, בנו של רבי פתחיה מקרמס, ורבי שלום מווינה, רבו של המהרי"ל.

בשנת שנ"ט חיו בווינה רק 31 משפחות יהודיות, אך רובם גורש עד מהרה. לאחר־מכן נתחדשה בווינה קהלה יהודית פורחת, אשר מנהיגה הרוחני הוא בעל „תוספות יום טוב". אחריו האציל שם השפעתו רבי שפטיל הורביץ, בנו של השל"ה ומחבר „ווי העמודים". אחרון הרבנים הידועים לנו מן התקופה הנדונה היה רבי גרשון אשכנזי, מחבר ספר „עבודת הגרשוני". הוא יצא לגלות בראש קהלתו המגורשת ונתמנה לאחר מכן כרבה של מיץ. בשנת ת"ל נערך הגירוש הסופי של יהודי ווינה, ובית־הכנסת הגדול אשר ליהודים הפך למנזר נוצרי, שעומד על תילו עוד בימינו.

כעבור 10 שנים הרינו פוגשים כבר בווינה שני יהודים מפורסמים: ר' שמואל אופנהיים ור' שמשון וורטהיימר. ר' שמואל אופנהיים מוצאו מהיידלברג, בן־אחיו של רבי דוד אופנהיים, רבה של פראג והרב הכולל למדינת בוהמיה ומהרין. מדודו ירש אופנהיים את הספריה היהודית הגדולה והחשובה ביותר בעולם, שהועברה לאחר־מכן לאוקספורד ושם משכנה עד היום.

רבי שמשון וורטהיימר הגיע לווינה מוורמס, ולא זו בלבד שהיה יהודי עשיר רב־השפעה ומקורב למלכות, „יהודי החצר", אלא גם תלמיד־חכם עצום. הקיסר הועידו כרבן הראשי של כל מדינות האימפריה האוסטרית ואף היהודים הכירו בו כמנהיגם. הוא פעל גדולות ונצורות לטובת היהודים, הקים בתי־כנסיות ובתי־מדרשות לרוב, בווינה ומחוצה לה, בוורמס ובניקלשבורג. כשתדלן חרוץ בפני הקיסר, הצליח תמיד להעביר את רוע הגזירות, מעל ראשי אחיו היהודים.

ברם, עושרם החומרי של יהודי ווינה במאה ה־18 וה־19, ורוחות הריפורמה וההשכלה החדשות שהחלו לנשוב מגרמניה השכנה, השפיעו באורח שלילי לרעה על הישוב היהודי. יהודי ווינה החלו להתבולל בקצב מהיר. הנשירה מן היהדות הגיעה לממדים בלתי־נודעים בהיסטוריה היהודית. עשירים, שבעצמם היו שומרי־דת, נסחפו בזרם ההתבוללות ובניהם פנו כליל עורף לעמם, ונטמעו בין הגויים.

רק לאחר המהפכה בשנת תר"ח (1848), כשבאו לווינה יהודים חרדים רבים מפרשבורג ו„שבע הקהלות", וכן מעוד קהלות בהונגריה, סלובקיה ומהרין, הוכשרה שוב הקרקע לקיומה של קהלה חרדית בווינה. לראשונה ברחוב שטרן ב„בצירק" (רובע) הראשון ולאחר־מכן ברחוב אנקר (מאוחר יותר: „הולנד־שטראסה") החל להתכונן מרכז חרדי, אשר שימש כיסוד לקהלה אורטודוקסית מחודשת.

רבי זלמן שפיצר, חתנו של ה„חתם סופר", כיהן כרב ביהכ"נ „אנקר־שול" והתאמץ לדאוג לכשרות ויתר יסודות הדת, במסגרת הקהלה המאוחדת. הקהלה שהיתה בידים

אבן מירושלים שהונחה ביסודותיו של בית־הכנסת הספרדי בווינה

בשער־הכניסה לבית־הכנסת הוצבה לעדות־נצח מצבת־זכרון זו, ועליה הפסוק: „כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו" שנת — „תקום ת'ר'ח'ם' (תרמ"ח) ציון" לפ"ק

ריפורמיות, לא הכירה בו כרב רשמי, אלא כמשנה לרב („ראבינר־אסיסור"), אך עובדה זו לא פגעה במדת השפעתו שגברה והלכה.

ביום י"ד אלול תרכ"ד נערכה ברוב פאר חנוכת־הבית של בית־הכנסת החדש והגדול „שיף־שול", שהפך למעוז ההתנגדות נגד הריפורמה. בשנים מאוחרות יותר כיהנו

וינה: רחוב ברובע היהודי בתקופה שבין שתי המלחמות

כמנהיגי ה„שיף־שול" שני רבנים דגולים: רבי ישעיה פירסט ורבי יוסף בוימגרטן. כך נתגבש המוסד „שיף־שול", או בשמו העברי־רשמי: „עדת ישראל", כמייצג מוכר של הציבור החרדי בווינה.

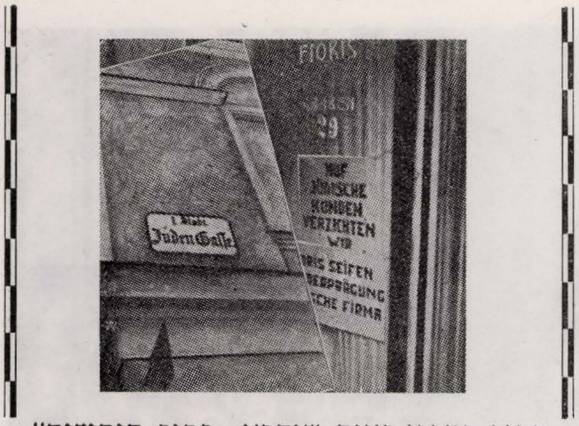
בפרוץ מלחמת־העולם הראשונה, החלו לזרום לווינה אלפי יהודים חרדים, פליטים מגאליציה. רבים מהם נשארו לגור בווינה גם כשוך המלחמה. כך קיבלה העיר צביון חדש. בית המדרש אשר ל„שיף־שול" הפך לנקודת־מרכז בשביל רבים מן המהגרים. יומם ולילה ישבו שם יהודים רבים והגו בתורה. נוסף לכך הוקמה שורה שלמה של „קלויזים" לחסידי דינסטיות שונות.

רבים מגדולי התורה בגאליציה היגרו אז לווינה, ביניהם הגאונים: רבי יוסף אנגל, רבי א"מ שטיינברג, רבה של ברוד, רבי מאיר אריק, רבה של בוצ'אץ. שלושתם השפיעו על העיר מאור תורתם, הריצו משם את ה„תשובות" לאלפים לכל קצוי תבל, וביחוד בעניני „עגונות".

גם כמה מבין גדולי החסידות הגיעו לווינה, ביניהם האדמו"רים לבית צ'ורטקוב, הוסיאטין, קופיטשניץ, בויאן, סדיגורה וסקול, שקבעו מושבם בבירת אוסטריה. גם האדמו"רים מבובוב ושינובה בילו בעיר זמן קצר.

פלישת הנאצים לווינה — והאסון המשתקף בבית־הקברות

גידול מספר היהודים בווינה מדגים את התפתחותה המהירה של קהלה זו. במחצית השניה של המאה ה־19 וברבע הראשון של המאה ה־20 גדלה האוכלוסיה היהודית בווינה כתוצאה מהגירת יהודים משאר תחומי הקיסרות, ביחוד מהונגריה, גליציה ובוקובינה. בשנת 1846 היו בווינה 3,739 יהודים; בשנת 1850 — 9,731; ובשנת 1854 — כ־15,000 יהודים. לאחר מלחמת־העולם הראשונה נקלטו בווינה 50,000 פליטים מגאליציה ובוקובינה. בשנת 1923

רחוב במרכז ווינה שנקרא „רחוב היהודים"
הכתובת על השלט בגרמנית „יודן־גאסה" (רחוב היהודים) נשתמרה עד לפלישה הנאצית

ישבו בווינה 201,513 יהודים, והיא היתה הקהילה השלישית בגדלה באירופה.

באותה התקופה היתה ווינה למרכז פעילות יהודית ניכרת. היו בה כ־49 בתי־כנסת, מכל הנוסחאות והמנהגים. כמו־כן היתה שם רשת־חינוך יהודית. בשנים 1919—1927 הופיע בווינה עיתון יומי יהודי בשפה הגרמנית: „ווינער מורגנצייטונג".

השואה הנאצית, שהשתוללה באירופה, פגעה לראשונה בקהלת ווינה. באותו יום מר של כניסת היטלר לבירת אוסטריה בחודש מרץ 1938, הורדה מכת־אימים על יהודי ווינה. הצורר אייכמן — נעמד בראש „המחלקה היהודית" של הגיסטאפו, שתפקידה המוגדר היה לחסל את „הבעיה היהודית". בווינה נפתח מסע־זוועות פומבי נגד היהודים בכל האמצעים האכזריים ביותר: מאסרים המוניים, התנפלויות ברחובות, חילול בתי־הכנסת, התעללויות ביהודים דתיים, שחזותם העידה בם, ובנוסף לכך שוד מאורגן של רכוש היהודים. אייכמן באופן אישי יזם גם

רחוב ברובע היהודי של ווינה
בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם נתרכזו בווינה, כתחנת־מעבר ממזרח למערב, גולים ופליטים יהודים מאיזורי ארופה המזרחית — והם יסדו בינתיים בתי־כנסת, אשר סודרו בחנויות פתוחות

את „טיהור היהודים מווינה" והמוני היהודים נדרשו לעזוב את מקום מגוריהם בחוסר־כל.

וכך חוסלה קהלה גדולה זו:

בשנה הראשונה לשלטון הנאצים, איבדו עצמם לדעת 3.741 יהודים. 120.000 מיהודי ווינה הספיקו להימלט ולהגר לפני פרוץ המלחמה בשנת 1939. מן הנשארים הושמדו לערך 60.000 נפש במחנות־המוות. כתום המלחמה בשנת 1945 נאספו בווינה כאלפיים יהודים, מוסתרים ושרידי־הטבח.

פינת־מזכרת עצובה על גירוש יהודי ווינה

באחד הרחובות שבמרכז העיר נמצאת אבן־מזכרת המתארת את הרדיפות על יהודי ווינה מלפני 300 שנה, כאשר הגיטו הועלה באש וכל התושבים היהודים גורשו מהעיר.

מסע־האימים הנאצי על יהודי ווינה הביא עמו גל של התאבדויות, מעל לכל בין החוגים המתבוללים הקיצוניים, ואפילו בין משומדים שעברו מזמן לדת הנוצרית, והיו מנותקים כליל מחיי היהדות, אולם בתוקף העקרון הנאצי של „הגזע והדת" הם הוכרו כיהודים. כל הגזירות והרדיפות ניתכו על ראשיהם, מבלי שיהא בהם החוסן הנפשי של הגאון היהודי ושל כח סגולת־העמידה היהודית.

תיאור זה על הווי בית־הקברות היהודי בווינה, שנתפרסם בשנת תרצ"ח (1938), משקף את עוצמת האסון שפקד את יהודי ווינה:

„בשיפולי העיר סמוך למחוז הישן, משתרע בית־הקברות היהודי המרכזי. כברת־ארץ גדולה, מכוסה עצי־נוי וערוגות־פרחים נהדרות. המבקר מתרשם כאילו נמצא בגן פרחים נאה. ניכרת בכל פינה יד־מטפחת. מצבות־השיש מבהיקות מלובן. יום יום הן משופשפות במים. המשעולים בין הקברים דומים לשדרות־מטיילים בפארקים. בשכנות בית־הקברות היהודי נמצא גם בית־הקברות הנוצרי. שם — דממה חגיגית; ואילו פה מתהלכים אנשים כל הימים והלילות. במשך שבוע אחד בלעה האדמה ארבע־מאות מתאבדים.

„יצאתי לבית־הקברות. ראיתי שורה ארוכה של עגלות שחורות, שהובילו נפטרים. היות ומספר המתים היה רב ביותר, הניחו את הגופות בחדר־המתים ומיד חזרו העירה להביא גוויות חדשות. ליד שער בית־הקברות פגשתי הרבה אנשים, שבאו לחלק את הכבוד האחרון לנפטרים. רובם ככולם אנשים שבורים ורצוצים. מיואשים ומשלימים עם רוע הגורל, שאינם מתייחסים בטראגיות למקרים. אדרבה, מקנאים הם במתים.

„בבית־הקברות עובדים בימים ובלילות. כפי שמסר ראש־הקברנים חוצבים קברים לאור החשמל; מכינים קברים למתים שימותו מחר. בזמן האחרון נתווספו עשרים קברנים חדשים, כדי לספק את ה„דרישה" המרובה... החזנים והשמשים קולותיהם צרדו מרוב אמירת „א־ל מלא רחמים" למאות הקרבנות.

„אין לשכוח שמרובים הם כתוצאה מן האימה הנוראה והלחץ החמור שפגע במיוחד בישישים וישישות וכן אנשים חלשים ותשושי־כח, המתים במיתה טבעית — מסביר ראש מחלקת־הקבורה — והתפילה נערכת לעילוי נשמותיהם, בעוד שמאבדים־לדעת אינם נהנים מזכות זו. הם נקברים במקום מיוחד, בחפזון, ובלי התפילות המקובלות.

„מאות יהודים מומרים שיצאו מהקהלה היהודית ביקשו ברגעים האחרונים לקברם בבית־הקברות היהודי. רבים מהם השאירו מכתבים חתומים ובהם בקשתם האחרונה.

„בית־הקברות מסמל את תהליך הכליון של קהלת־קודש גדולה בישראל. קהלת ווינה" — — —

שרידי הקהלה והדאגה לבתי־העלמין
במקומות שנתרוקנו מיהודים

בשנת 1938 עם סיפוח אוסטריה לגרמניה הנאצית, מנתה האוכלוסיה היהודית בווינה 187 אלף נפשות (מתוך כ־220 אלף יהודים באוסטריה כולה) ובעיר זו היתה קיימת אחת הקהילות היהודיות הגדולות ביותר באירופה כולה. כיום נשארו רק שרידים מ„הימים הטובים ההם" וכל יהודי המזדמן עתה לווינה, לאחר הפסקה של שנים, יכול בנקל להבחין בחורבן האיום.

כיום רשומים בקהלה היהודית בווינה (או כפי שהיא מכונה באורח רשמי בשפה הגרמנית „איזראליטישע קולטוס־גמיינדה") 9,300 איש, שעליהם יש להוסיף, לפי אומדנה זהירה ביותר, עוד כאלפיים איש, אשר משום מה

בית־הקברות ההיסטורי של יהודי ווינה

ברובע „מספר 9", של העיר, אשר בשכנותו התקיים פעם הגיטו היהודי בווינה, נשתמר — עד להשתלטות הנאצים — בית־העלמין הישן, מלפני 400 שנה ומעלה.

אינם מוצאים לנכון להכריז בגלוי על יהדותם ולהצטרף לקהלה. אכן יש ביניהם גם כאלה הבאים בימי שבת ומועד להתפלל בבית הכנסת. אך מצד שני יש גם יהודים הטוענים משום מה שהם „בני בלי־דת".

מחוץ לווינה קיימות קהלות קטנות גם בערים גראץ, לינץ, זאלצבורג ואינסברוק. אך בכולן גם יחד כ־500—600 יהודים בסך הכל ואף מספרם של אלה הולך ופוחת משנה לשנה, באשר המדובר הוא בזקנים וקשישים, אשר שיעור התמותה ביניהם הוא גבוה למדי.

חמש הקהלות היהודיות באוסטריה מקיימות ארגון־גג. נשיא קהלת ווינה משמש בתוקף תפקידו זה גם כנשיא „איגוד הקהלות" של אוסטריה.

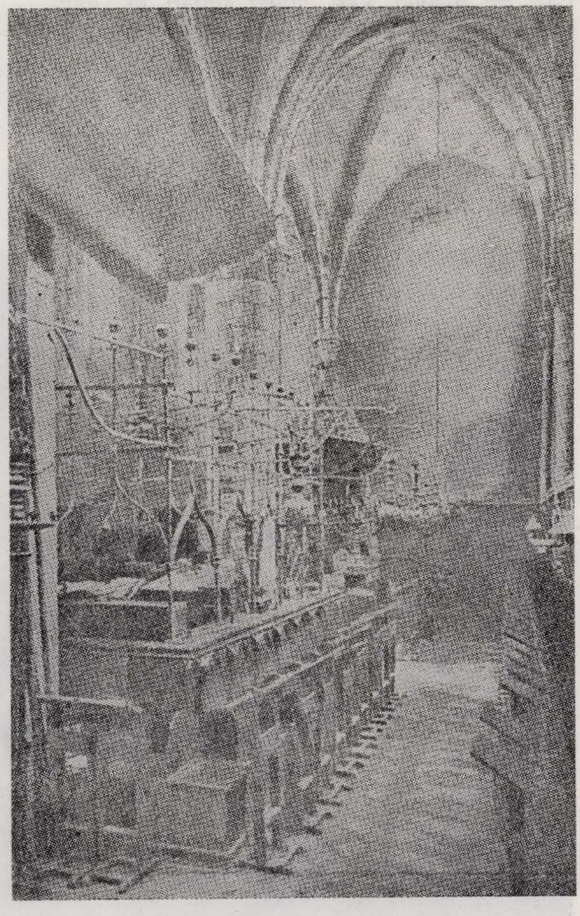
ה„צייד" המפורסם של הפושעים הנאציים, שעזר גם בלכידתו של אייכמן, מר שמעון ויזנטל, מקיים בווינה „מכון לדוקומנטציה" ופועל רבות עד היום למען תפיסתם והבאתם לדין של פושעים נאציים.

משקלה של היהדות החרדית בווינה הוא עתה, באופן יחסי, יותר גדול מאשר לפני המלחמה. העדה החרדית נושאת את השם „קהל־ישראל" ולה בית־כנסת ומסעדה כשרה משלה ברחוב ויבורג. כמו כן נתונים לטיפול הקהלה כל בתי העלמין היהודיים בווינה ובאזורי נידר־אסטרייך ובורגלנד, שם אינן קיימות יותר קהלות יהודיות, ואין מי שידאג להם.

אייזנשטאדט -

הגדולה והמפורסמת מבין „שבע הקהלות"

הודות לשני דברים נתפרסמה קהלה יהודית קטנה זו, השוכנת בחבל בורגנלאנד שבאוסטריה, על הגבול עם הונגריה: (א) מפני שבמרכז העיר נתחם רשמית „רחוב יהודי", שהיה סגור לתנועה בשבתות; (ב) משום שבה

בית־הכנסת המפואר באייזנשטאדט
הוקם על־ידי השר שמשון ורטהיימר מווינה, לאחר שרבים ממגורשי ווינה מצאו שם מפלט והפכו את המקום למרכז רוחני תורתי

נתקיימה אחת מן הישיבות הגדולות והחשובות, שנוסדה ע"י הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר, ואשר הטביעה את חותמה הרוחני על יהדות מרכז־אירופה.

זכות מיוחדת עמדה לה לעיר אייזנשטאדט, שגם בתקופת־ההשמד הנאצית, כאשר הצוררים הרסו ועקרו מן השורש כל שריד וזכר לעתיקות היהודים, נשארו על תלם בניני היהודים, והעיקר: בית־הקברות הישן.

„שבע הקהלות" שעמדו נגד נחשולי ההשכלה וההתבוללות

שבע קהלות — והן, שיצרו בעצם, שלימות רוחנית אחת. היו אלה קהלות קטנות יחסית, מכיון שהגדולה בתוכן — אייזנשטאדט — הכילה סך־הכל כמה מאות יהודים. אבל מבחינה רוחנית הן שימשו חומת־מגן נגד נחשולי הטמיעה וההתבוללות, אשר הציפו את יהדות אירופה המערבית והמרכזית.

ואלה הם שמות שבע הקהלות: א) אייזנשטאדט; ב) מאטרסדורף; ג) קוברסדורף; ד) לאקנבאך; ה) פראונקירכן; ו) קיטזיי; ז) „צלם" (בגרמנית: „דויטש־קרויץ").

הרקע המשותף של שבע הקהלות נוצר בגלל המצב המיוחד שלהן, שהשתייכו כולן לאחוזותיו של הרוזן אסטרהאזי; ואף לאחר שנקרעו מהונגריה ונספחו כחלק של אוסטריה, העניקו להן זכות אוטונומית מסויימת, מכיון שכולן השתייכו לאיזור בורגנלאנד העצמאית.

בכל הישובים האלה נתקיימו קהלות חרדיות, ושלושה מהן אף נתפרסמו הודות לישיבות שהתקיימו בתוכן בתקופות שונות: אייזנשטדאט, מאטרסדורף וכן „צלם".

בספר־הזכרון לזכרו של השר דוד־צבי פנקס ז"ל — שמוצאו היה מקהלת מאטרסדורף, אחת מתוך שבע הקהילות — נתפרסמה סקירה היסטורית מוסמכת מאת משה גולדשטיין ומתוכה מן הראוי להעתיק את תמצית העובדות: — שבע הקהילות היו במערבה של מדינת הונגריה חטיבה מיוחדת במינה אשר בחייה היהודיים המלאים שמשו מאז כדוגמא להרבה קהלות בישראל.

העיר אייזנשטאדט שימשה כמרכזן של כל שבע הקהלות ובזמנים ידועים רבני אייזנשטאדט נחשבו גם לרבני המדינה. במובן המדיני השתייכו קהלות אלו עד שנת 1918 אל הונגריה ורק אח"כ לפי „הסכם וונציה" ואחרי משאל תחת השגחת חבר הלאומים — צורפה כל הסביבה למדינת אוסטריה תחת השם: „בורגנלנד".

המקורות בכתב ידועים לנו משנות 1660—1670. כיסוד משמש פנקס הקהלה של א"ש היא אייזנשטאדט אשר כמעט כל תכנו נשתמר לדורות הבאים.

בשנת 1670 גירש הקיסר ליאופולד מהבסבורג את כל היהודים מאוסטריה והם נאלצו לעזוב את כל רכושם ולנדוד למרחקים. חלקם הכיר בעתיד העגום הצפוי להם והם נדדו יותר מערבה, ועד ארצות הברית של אמריקה הגיעו. חלקם השתקע בקהלות מורביה כדי לצפות שם למפנה לטובה שיוכלו לחזור לבתיהם. באותו הזמן פתח את עריו וכפריו ליהודים הנסיך פאול אסתרהזי, אשר בינתיים נתמנה לפלטינוס (מעין משנה למלך הונגריה, שעמד תחת חסות שלטון ההבסבורגים) של הונגריה.

אייזנשטאדט היתה כבר לפני זה מושב יהודים ידוע, וכמובן שעם התישבותם של הפליטים החדשים בעיר גדלה הקהלה לממדים חשובים.

ב־1 לינואר 1694 העניק הנסיך אסתרהזי זכויות ליהודים בשבע הקהלות. המסמך מכיל שורה שלימה של זכויות. לא חסרה בסעיפי התעודה הטפות מוסר, שהסדירה את התנהגות היהודים כאזרחי המקומות, הוא הרשה להם לסחור בכל מיני סחורות והזהירם לבלתי היות חייבים חובות לאזרחים הלא־יהודים, לא לקנות חפצים גנובים ולהחזיק את דירותיהם בנקיון... ביום הראשון של השבוע הם נצטוו „לכבד את יום המנוחה של האוכלוסיה" ולפתוח את חנויותיהם רק בשעה 10 לפני הצהרים, לא לעסוק במלונאות ולא לתת מקום לאורחים זרים, בלי הסכמת השלטונות המקומיים. סעיף מיוחד התיר לצעירים לשאת אשה לפי מנהגם, בלי כל הגבלה, אשר היתה ידועה ברחבי הונגריה, אבל תנאי העמיד הנסיך (או כפי שנקרא לפי פנקס הקהלה: „הדוכס") שהנישואין צריכים להיות — בין אנשי שבע קהלות בינם לבין עצמם, אולם אם אחד היהודים ירצה להשתדך עם משפחה שגרה מחוץ לשבע הקהלות עליו להשיג רשיון מהדוכס.

הדוכס דאג לכל והסדיר את עניני החיים והמתים. לפני שהיה „מטריקל" (רישום לידות) בהונגריה דרש שיהודי שבע הקהלות ירשמו את הלידות ואת המיתות והטיל עליהם את החובה שאם במקרה מת מישהו במחלה איזו שהיא — עליהם לרשום את שם המחלה, כדי שהשלטונות יקבלו מהרשימות את האינפורמציה הדרושה.

מסמך זה מבטיח ליהודי שבע הקהלות — שהיו „יהודי חסות" טיפוסיים הגנה על חייהם במקרה של מלחמה. יש לציין שלפי המקורות אשר בידינו הדוכס שמר את הבטחותיו בכל המקרים הידועים.

במשך זמן קיום שבע הקהלות היתה תקופה מזהירה של מהר"ם א"ש (רבה הראשי של העיר אייזנשטאדט ושל המדינה) שבה הכירו כל שבע הקהלות במנהיגות

ייחודה של קהלת אייזנשטאדט — שרשרת־השבת להפסקת התנועה

זכות מיוחדת זו שהובטחה על־ידי שליט הנסיכות הזאת נשארה בתוקפה עד לפרוץ השואה

של קהלת א״ש. את הקשר בין הקהלות האלו, למרות שאחדות מהן היו מרוחקות זו מזו במובן הגיאוגרפי, קבעה העובדה שהשתייכו לשטח שיפוטו של הדוכס אסתרהזי.

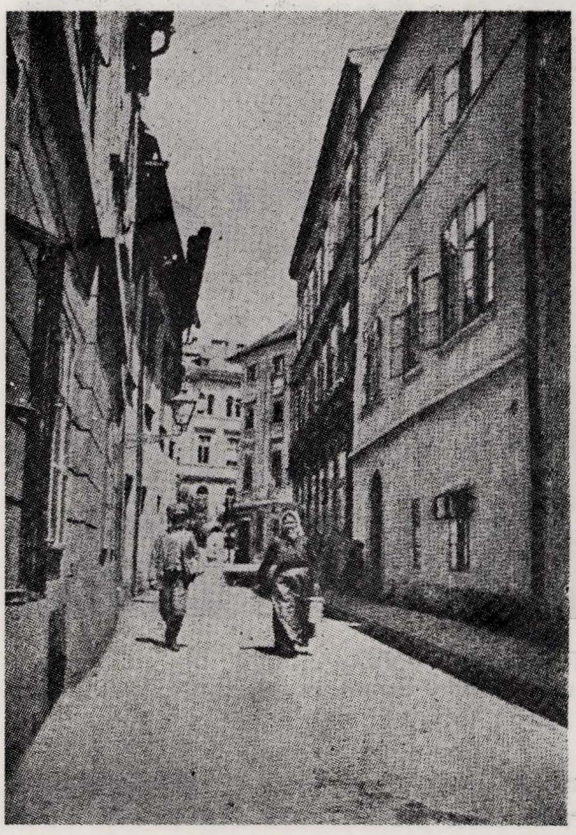
זכויותיה המיוחדות של הקהלה, אשר סימנה: א״ש

אייזנשטאדט שנקראה לשם הקיצור: א״ש, נבנתה לפי האגדה, על שרידים של מחנה רומי, שלגיונותיו השתתפו בכיבוש ירושלים על־ידי טיטוס. לפי תעודה היסטורית משנת ה׳ ל״ג (1373) גרו אותה שנה יהודים בתוך חומות העיר. הישוב גדל והלך הודות למגורשי ווינה (ומעוד כמה מקומות באוסטריה), שנתקבלו ברצון על־ידי אדוני־העיר. בשנת 1569 עלה מספר היהודים ל־81, והם ישבו ב־8 בתים זעירים, שעומדים עד היום. תמורת זכות־הישיבה היה כל אחד מן היהודים צריך לעבוד שמונה ימים בשנה, בשביל ״אדון־העיר״, ולשלם מס מיוחד בגובה עשרה זהובים.

בקהלה צנועה זו כיהנו רבנים בעלי־שם. בשנת 1572 גורשו היהודים מן העיר, אבל חזרו אליה. בשנת 1670 גורשו שנית, אבל הרוזן אסטרהאזי החזיר אותם זמן קצר

מצבות אמנותיות בבית־העלמין של אייזנשטאדט
במרכז התמונה נראית מצבה כפולה של אחד מנכבדי הקהלה וזוגתו, ומעליה חרוט הסמל של כד המים — סימן שהוא היה משבט הלווים

״רחוב היהודים״ באייזנשטאדט שנשאר קיים
זו אחת הסימטאות של הרובע היהודי באייזנשטאדט אשר בו נתרקם הווי חיים יהודי מקורי — שלטונות העיר דואגים לשמור על המקוריות של הרובע עד היום

לאחר שגורשו. בשנת 1690 ניתנה ליהודים בא״ש ״איגרת חסות״ מיוחדת, ששימשה דוגמה לכתבי־הזכויות, שניתנו אחר־כך ליהודים בכל ״שבע קהלות״ של בורגנלאנד. הקהלה הורשתה לבחור בשופטיה ובשוטריה וכן לכלכל את ענייני־הדת ואת חיי־החברה ע״פ המסורת הישראלית; וכנגד זה חייבים היו היהודים לשלם לבעלי־המחוז מס שנתי, ואף היו מכבדים את בעלי המחוז במתנות ומעדנים לימי־חגיהם; מלבד זאת היה עליהם לשלם תשלום־חובה בכל מקרה של שמחה או אבל.

הרוזן אסטרהאזי בנה אז — על־יד מחלבה, שהיתה שייכת לו (מייארהוף) במורד ההר — ״רחוב יהודים״ מיוחד, ובו 20 בתים. איזור זה שמר עד הזמן האחרון על מסגרת עצמאותו בשם: ״אונטר־בארג אייזנשטאדט״. הנסיך פקד לסגור בשבתות ובימים טובים את שני המבואות אל ״רחוב היהודים״ בשער־ברזל ובשלשלת מונעת בפני תנועת כלי־רכב — והיה זה מקרה אחד ויחיד מסוג זה בכל קהלות־אירופה!

הקהלה בא״ש נחרבה, אבל חזרה ונתייסדה ואף נתחזקה ע״י השתדלן הווינאי המפורסם, ר׳ שמשון וורטהימר. הוא כונן ברחוב־היהודים את ״חצר־האצילים״

בית העלמין העתיק של קהלת אייזנשטאדט

הודות לזכויות מיוחדות שהוענקו ליהודים שהתגוררו בתחומי „שבע הקהלות" הובטחה חסות רשמית לבית־הקברות הישן, שבו מצאו את מקום מנוחתם הרבנים המפורסמים של הקהלה

עם בית־כנסת ומקוה. ר׳ שמשון העמיד כמנהיג רוחני את הגאון ר׳ מאיר בן יצחק, המכונה מהר״ם א״ש, בעל הספר „פנים מאירות". היתה זו תקופת־הפריחה של קהלת אייזנשטאדט ורבים מיהודי ווינה, מן העשירים שבהם, ביקשו וקיבלו בה את „חזקת־הישוב". במיפקד הרשמי של שנת 1735 מנתה הקהלה 113 משפחות, ביחד 600 נפש. רצפת בית־הכנסת של א״ש היתה נמוכה מן הרחוב, כדי לקיים את הכתוב: „ממעמקים קראתיך".

בשנת תרס״א נתקבל כרב הקהלה הרב ד״ר עזריאל הילדסהיימר, שייסד וקיים בה ישיבה גדולה. בשעתו איכסן רחוב־היהודים בחדריו הצרים כ־200 בחורי־ישיבה, מכל ארצות אירופה. הקהלה התפארה בתקנותיה ובמנהגיה, ובשפע העתיקות שבה, שהיו מצויות ברשות־הרבים וברשות־היחיד. העתיקות נאספו וסודרו ברובן במוזיאון שברחוב־היהודים, ובארכיון הארצי ליהודי־בורגנלאנד, שנמצא בבית־הספר, שהוא הבית שבו נולד רבי עקיבא איגר. עם סיפוח אוסטריה על־ידי היטלר, גורשו בחודש מרס 1938, ביום אחד, כל יהודי העיר, ע״י הנאצים.

זכר לחורבן: „רחוב היהודים"
ומצבות שקועות בבית־העלמין הישן

תייר ישראלי, שמואל איתן, שביקר באיזור בורגנ־לאנד, מתאר מעל דפי „על המשמר" (ניסן תשל״א) את מה שנשאר מן העבר המפואר של קהלת אייזנשטאדט:

„בירת בורגנלאנד, היא אייזנשטאדט הקטנה בת 8,000 תושבים, ידועה בהיסטוריה כבירת „ממלכת משפחת אסטרהאזי", שבט הנסיכים והרוזנים.

„המחוז נכנס לתולדות העם היהודי בשל „שבע קהלות" שבסביבות העיר, קהלות הידועות בדבקותן בתורת ישראל ובכך שהן העמידו תלמידי־חכמים ורבנים לרוב. כידוע צמחה כאן „קהיליה" יהודית קטנה, עצמאית, עם חוקיה ומוסדותיה, שופטיה ופקידיה. השופטים שפטו, הפקידים ייצרו ערימות של נייר, שגדלו והלכו עד ליום כניסתם של הנאצים לעיר. את שרשרות ה„עירוב" של הגיטו, שסגר על מבואיו מכניסת השבת ועד צאתה, בכל תקופת קיומו העצמאי במשך 230 שנה, הסירו בריוני היטלר.

„— — — יצאתי לאייזנשטאדט... האיש, אחד משלושת ראשי המשפחות היהודיות, הוליך אותנו ברחובות העיר והצביע על בית אחר בית, על חנות אחר חנות: כל אלה היו פעם של יהודים... האיש, שעושה חיל בעסקיו, הכניסני לחדרון שבביתו, שכולו מוקדש לעברם של יהודי העיר. הוא צילם והעתיק תעודות וקנה כל מה שניתן לרכישה. הוא הראה העתק של מיסמך, המספר על ישיבת „דייני הגיטו", בה דנו על קבלת רב, אשר לפני כמאה שנה הגיע מק״ק מזריץ׳ אשר בפולין, אל קהלת אייזנשטאדט. התעודה מפרטת את מהלך הדיון ואת תוצאות ההצבעה, שנערכה בין הדיינים... עברנו את העיר, את הגיטו לשעבר. החנויות החליפו בעלים, אבני בית־הקברות שקעו לאט־לאט באדמה הבוצית. גם קברו המגודר של רבי מאיר בן יצחק אייזנשטאדט, של האיש שהטביע את חותם אישיותו על היישוב... רצונם של אנשי המקום הוא — להפוך את הארכיון היהודי למכשיר למשיכת תיירים־מלומדים, כדי להכניס קצת חיים בעיירה הרדומה."

צ׳כוסלובקיה :

- פראג
- פרשבורג
- ברין
- ניקלשבורג

צ׳כוסלובקיה / קיצור תולדות היהודים

ראשית התישבות היהודים:

המסמך ההיסטורי העתיק ביותר, המתייחס להופעת יהודים באיזורי בוהמיה ומוריביה, מרמז כי „בשנת 906 הובא איברהים (אברהם) בן יעקב לשוק־העבדים אשר בפראג" — ואילו שנים מספר לאחר מכן החלו להתגבש הישובים היהודים הראשונים על אדמת צ׳כיה.

ההשתלטות הנאצית:

בימים 15—14 במרס 1939 נכנס היטלר לפראג במסע־כיבוש צבאי, הכריז על חיסול הרפובליקה הצ׳כוסלובאקית וחלוקתה לשני גופים נפרדים: (א) „ממלכה סלובאקית עצמאית" בחסות גרמניה הנאצית; (ב) „פרוטקטוראט צ׳כי" תחת שלטון גרמני־נאצי ישיר.

תאריכים בשואה:

ביום 10 בספטמבר 1941 — י״ח אלול תש״א — פירסמה „הממשלה הסלובאקית העצמאית", שהיתה למעשה ממשלת־בובות בפיקוח נאצי, „קודקס יהודי" בן 270 סעיפים להפעלת חוקה גזענית אנטישמית על־פי הדוגמה הנאצית.

ביום 16 בפברואר 1942 — כ״ט שבט תש״ב — הופיע מטעם השלטונות הנאצים בפרוטקטוראט הצ׳כי, צו לבודד את היהודים בכל איזורי בוהמיה ומוריביה ולגרשם למחנה־ריכוז שנפתח במיוחד בטרזינשטאדט.

ביום 15 במאי 1942 — כ״ח אייר תש״ב — הכריזה ממשלת סלובאקיה על גירוש כללי של כל היהודים מסלובאקיה והעברתם „בכיוון למזרח", למחנות העינויים וההרג אשר על אדמת פולין.

סיכום קרבנות היהודים בשואה:

על סף מלחמת־העולם ב׳ התגוררו בכל איזורי צ׳כוסלובקיה	— 315·000
כתום המלחמה באירופה, במאי 1945 אומד מספר השרידים	— 60·000
הערכה של מספר קרבנות יהודי צ׳כוסלובקיה בשואה	— 255·000
הסיכום באחוזים	— 82%

פ ר א ג -

קהלה בת אלף השנים
מצבה לתפארתה של יהדות אירופה

לקהלת פראג, מן העתיקות והמיוחסות שבקהלות ישראל באירופה, נועד לה גורל מיוחד — להישאר שלימה במלוא הדר עתיקותיה אף לאחר סערת־הדמים של מסע־ההשמד הנאצי ולהישמר כמעין „זכר לחורבן" לגדולתה ותפארתה של יהדות אירופה שנכרתה.

מופלאות הן קורותיה של הקהלה היהודית בפראג. רבות וחמורות היו תקופות־הגזירות והשפל שלה, ובכל זאת הצליחה להתאושש ומדי פעם הזדהרה שוב בזיוה המיוחד.

ונפלא במיוחד הוא הפרק האחרון בשל הצלת שכיות־החמדה מן העבר היהודי המפואר של קהלת פראג.

חילופי הממלכות והמשטרים — גזירות, גירושים ופרעות ביהודים

לפראג, בירת בוהמיה, עיר יפה וקוסמת, השוכנת

„השעון היהודי" באחד ממגדלי העיר

זה אחד מסימני־הזהות של פראג היהודית — השעון העתיק, המשובץ באותיות עבריות ושמחוגיו סובבים מימין לשמאל — שעון זה נשתמר במגדל בנין הקהלה במרכז העיר, ליד „אלט־נייי־שול".

בצומת־דרכים חיונית במרכז אירופה ועל חוף הנהר מולדאבה, היסטוריה סוערת ועקובת־דמים משלה. הרבה מלחמות נערכו בעטיה ובתוכה. שכנותיה החזקות ארבו לכבוש אותה ולהכניסה תחת חסותה: גרמניה, אוסטריה וכן רוסיה. עם הגלגולים השונים וחילופי המשטרים נשתנה מצבם של היהודים לרעה — ועתים גם לטובה.

הסימן הראשון על הופעת יהודים בפראג מופיע בתעודה עתיקה עוד מלפני למעלה מאלף שנה, מימי שלטונה העצמאי של צ'כיה (בוהמיה). כך מוזכר היהודי „אברהים בן יעקב" שהובא „לשוק העבדים בפראג" בשנת 906 למספרם.

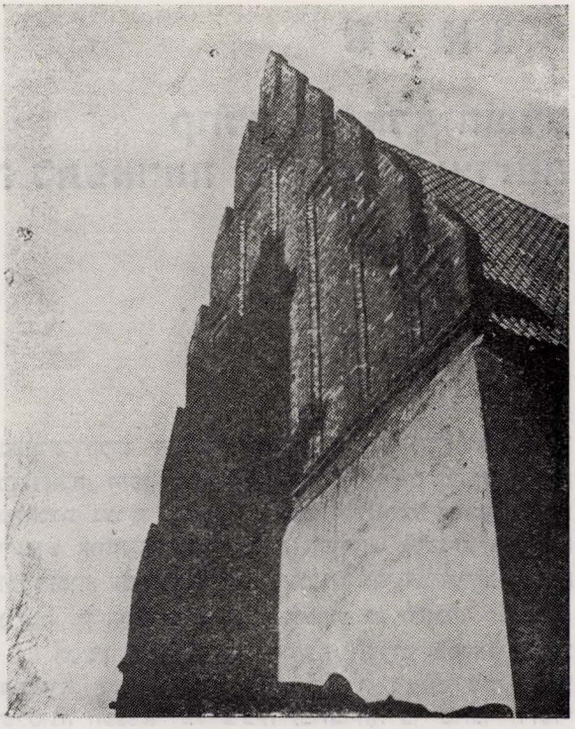
בשנת 1095 עברו בה נוסעי־הצלב וערכו הרג בישוב היהודי הקטן. בשנת 1187 מוזכרת הקהלה בספר המסעות של ר' פתחיה מרגנשבורג. את החוקים הראשונים לטובת היהודים הוציא מלך צ'כיה, אטאקאר, בשנת 1254. כתב־זכויות זה לא עמד ליהודים לאורך ימים, בשנת 1336 העלילו בפראג עלילת־דם ויהודים חפים מפשע נשרפו על המוקד.

טבח נורא ביהודים, אשר כמעט חיסל את הקהלה כולה, נערך שוב בשנת 1389, בימי שלטונו של המלך הגרמני ונצילאוס הרביעי. לפי הקינה שנתחברה על־ידי ר' אביגדור קארו, בשם „את כל התלאה", ואשר נהגו לומר אותה בפראג ביום־הכיפורים, נטבחו אז כשלושת אלפים נפשות והנותרים היו לביזה.

בשנת 1527 כבש את פראג קיסר אוסטריה, פרדינאנד לבית הבסבורג, שהבטיח להגן על היהודים, על זכויותיהם ועל מנהגי דתם. אולם כבר בשנת 1541 נגזר גירוש על יהודי פראג — ובשנת 1557 נשבע הקיסר פרדינאנד בעצמו, שלא יניח עוד ליהודים לשוב אל העיר. הקיסר מאקסימיליאן שבא אחריו נטה חסד ליהודים, ובשנת 1566 הוציא חוק, שלעולם לא יגורשו היהודים מפראג.

בשנת 1689 פרצה תבערה גדולה בגיטו פראג ועשרה בתי־הכנסת עם רוב בתי היהודים היו למאכולת־אש. בשנת 1702 נתן הקיסר רשות ליהודים לבנות בתי־אבן, והיהודים הקימו את הריסות הגיטו.

בשנת 1740, לעת המלחמה בין פרודרוגו הגדול, מלך פרוסיה, לבין המלכה מאריה טרזה, מלכת אוסטריה, חדרו

עתיקות הקהלה היהודית בפראג — בת אלף השנים

בתוך פראג העשירה במונומנטים היסטוריים מתבלטים בניני־העתיקות של היהודים, אשר גם השלטון הקומוניסטי הנוקשה מעוניין להחזיק ולטפח אותם, בתור אתרי־משיכה לתיירות

לפראג לגיונות של צבא צרפת, שדרשו כופר־נפש מאת היהודים. המלכה מריה טרזה גזרה בעצמה לגרש את היהודים מפראג ומכל ארץ בוהמיה. בשנת 1754 הוצא רשיון מיוחד להקים גיטו חדש בפראג, שיקרא בשם „יוספשטאדט", לכבודו של הקיסר יוסף השני.

בשנת 1848, כתוצאה מן המהפכה הצרפתית והכרזת זכויות האמנסיפציה ליהודים, חוסלו חומות גיטו פראג ומספר התושבים היהודים מנה אז בדיוק: 8542.

בשנת 1918 נוסדה הריפובליקה הצ'כוסלובאקית המאוחדת עם עיר־הבירה פראג — והיהודים מילאו עמדות ותפקידים חשובים במדינה החדשה.

בשנת 1938 פלש היטלר, הרודן הגרמני, לפראג והקים בה את „הפרוטקטוראט הצ'כי", ואז הופעלו נגד היהודים כל הגזירות והרדיפות בנוסח הנאצי.

בשנת 1945 שוחררה פראג על־ידי הצבא האדום מאת הכובשים הנאצים, והוקמה בה ריפובליקה צ'כית קומוניסטית, שהחזירה כל הזכויות לשרידי היהודים הניצולים ממחנה־הריכוז בטרזינשטאדט ומיתר מחנות־ההשמדה.

לאחר מכן תפסו הקומוניסטים את השלטון, בעזרתם של הקומוניסטים היהודים, אבל חיש־מהר נדחקו היהודים מעמדותיהם וסלונסקי, המנהיג הקומוניסטי היהודי, נאשם בעלילת־שוא והורשע כבוגד.

בשנת 1968 פלשו הרוסים לפראג ותפסו את מלוא השלטון, ורבים מאחרוני היהודים נמלטו לווינה.

וכך הקיץ הקץ על קהלה מפוארת — אם כי כל מוסדות היהודים ובניני־העתיקות שלהם נשארו על תלם.

תולדות בתי־הקברות בפראג — ובהן משתקף גורל היהודים

לבית־הקברות העתיק בפראג יש חשיבות היסטורית מיוחדת. הוא נרכש במאה ה־12 ונוסדה שם חברה קדישא.

התושבים הנוצרים התנכלו לבית־העלמין היהודי, חיללו את המקום והרסו את אבני־המצבות. בשנת 1254 יצא החוק המיוחד מאת המלך הצ'כי, פרמיסל, לענוש את כל מי שיטמא את בית־הקברות או שישחית את המצבות.

בית הכנסת ההיסטורי — שהוקם „על תנאי"

בית־הכנסת הישן־נושן של פראג נתפרסם בשמו: „אלט־נייי־שול", שתרגומו המילולי „בית־כנסת ישן שנתחדש", ואילו דורשי נוטריקון מצאו כי בשם זה מרומז המושג „על־תנאי", והכוונה היא, למאמרם של חז"ל, שעתידין בתי־כנסיות ובתי־מדרשות בחוץ־לארץ להיטלטל ולעלות לארץ־ישראל

פראג: היא הנקראת „עירו של המהר״ל״ — וזוהי מצבת קבר המהר״ל

פראג: מפה עתיקה של העיר ההיסטורית, שבתוכה צויין רובע „הגיטו"

בשנת 1389, עם הטבח הגדול בפראג, התנפל ההמון הפרוע ושפך את זעם נקמתו על כל אבני־המצבות שבבית־העלמין היהודי. אחרי־כן יסדו היהודים בית־קברות חדש.

בשנת 1478 ציווה מלך בוהמיה, ולאדיסלאב, לחסל בית־הקברות החדש, שנקרא „יודן־גראטין" (גן־היהודים). וטובה גדולה עשה המלך ליהודים, שנתן רשות להעביר מן המקום הזה לבית־העלמין הישן כמה מן המצבות של חשובי היהודים, וביניהם של המקונן ר' אביגדור בן ר' יצחק קארו (נפטר בשנת 1439).

כיצד ניצל בית־העלמין העתיק בפראג מהרס וחילול

כל איש המבקר בפראג עומד ומשתאה על החזיון המוזר הזה, שהכובשים הנאצים האכזריים לא פגעו, לא בבתי־הכנסת המפוארים של העיר ולא בבית־העלמין ההיסטורי — ונהפוך הדבר, רק תחת חסותם הורחב והוגדל „המוזיאון היהודי" של פראג.

זה באמת אחד הסיפורים המוזרים ביותר בקורות השואה באירופה, וחוקר מפורסם שבדק את הבעיה מסכם

סימטה יהודית ברובע ההיסטורי של פראג

בפראג מתהלכות עד היום אגדות יהודיות מימים עברו, והחיים היהודיים שנתרקמו בסימטאות אלו הונצחו ב־יצירות ספרותיות רבות

לבית־העלמין הישן, שנמצא בתוך חומות הגיטו, עמדה זכות נדירה, שאף אחד מבין השליטים הנוצריים לא התנכל לו. בית־עלמין זה הוקם במרכז הגיטו, מול בית־הכנסת העתיק והמפורסם „אלט־נייי־שול".

בשנת 1787 נתפרסם חוק רשמי מאת הקיסר האוסטרי יוסף השני, לסגור לחלוטין את בית־העלמין ההיסטורי. מאז השתמשה הקהלה רק בבית־הקברות השני שקראו לו: „וואלשאו". בשנת 1890 נסגר גם בית־הקברות הזה, והקהלה רכשה שדה־קברות חדש.

בשנת 1896 פקד הקיסר האוסטרי להרוס כמה סימטאות אפלות וצפופות של הגיטו בפראג, אך ציווה שלא לפגוע בעתיקות היהודים, ובמיוחד נתן הוראה מפורשת לשמור על שלימותו של בית־העלמין ההיסטורי.

המצבה המפורסמת ביותר בבית־העלמין היא זו שעל־גבי קבר המהר"ל מפראג, אשר חייו ופעולתו קשורים בעיקר בעיר זו. מבין יתר רבני פראג, שנודעו בעולם, יש להזכיר את רבי יעקב פולאק, את השל"ה הקדוש, את בעל תוספות־יום־טוב ואת ה„נודע ביהודה".

את העובדה בלשון זו:

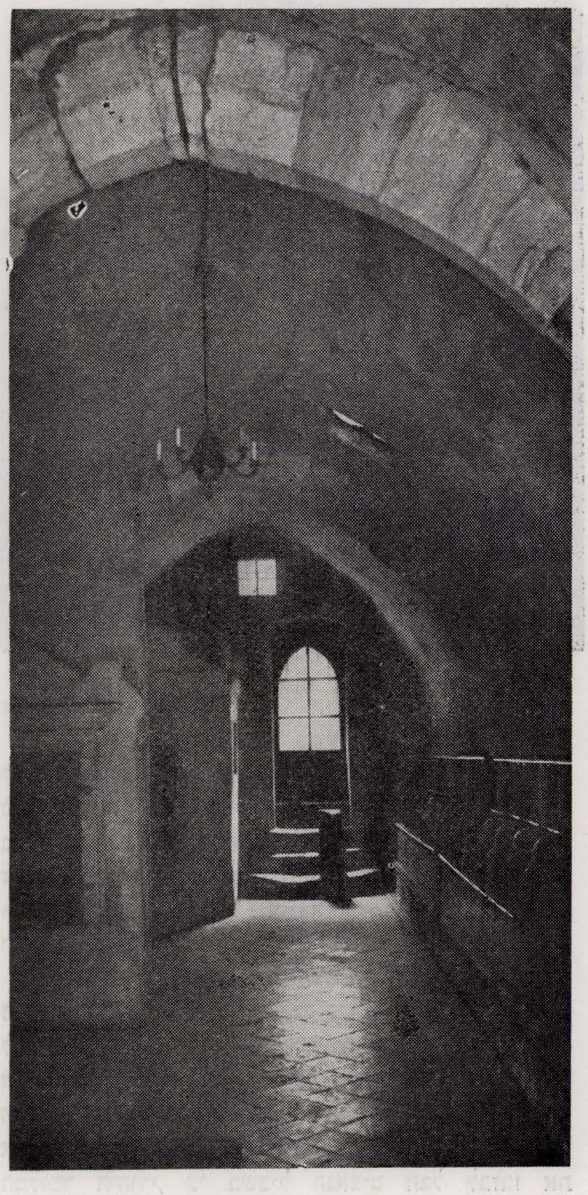
„— — — מוזיאון כזה נחוץ היה למרצחים הנאצים לצרכי ההסתה האנטישמית, ולכן נשתמר המוזיאון על כל מוצגיו. בזכות זו נשתמר גם הרובע היהודי כולו, על בית־הכנסת האגדתי שלו, ובית־העלמין העתיק. ויש אומרים, כי רעיון זה להשאיר את אוצרות היהדות לצרכי תעמולה אנטישמית — הומצא ע"י יהודים ולא ע"י הנאצים עצמם.

„בפראג הכבושה בידי הנאצים חי לו חוקר יהודי בשם ד"ר ק. שטיין. וכאשר ראה, כי כלתה הרעה על היהודים להשמידם, עלה בדעתו רעיון משונה, כיצד להציל אוצרות אלה מטמיון. הוא ניסח תזכיר מפורט לראש המרצחים הנאצים בפרוטקטוראט הצ'כי, הצורר היידריך, שנרצח אחרי־כן ע"י אנשי המחתרת הצ'כית. בתזכיר זה הוכיח המלומד היהודי, כי בשביל הנאצים חבל לבזבז את האוצרות הכלולים במוזיאון הציבורי היהודי שבפראג.

„וראש הצוררים בצ'כיה אכן נאחז והשתעשע ברעיון זה — להשאיר „זכר לחורבן" ליהדות אירופה. בעל

התזכיר, ד"ר שטיין, מונה כראש המוזיאון. והוא אף קיבל יפוי־כוח נאצי רשמי לאסוף תשמישי קדושה יקרי־ערך של קהילות היהודים במדינה ולרכזם במוזיאון.

„לאחר שקיבל סמכות רשמית לכך מאת השלטון הנאצי, צירף ד"ר שטיין חבר מומחים יהודים לאסוף את כל החפצים יקרי־הערך, למיינם ולסדרם. החשבון שלו היה, כי בינתיים יינצלו מלומדים יהודים אלה מגזירת הגירוש למחנות ההשמדה. ואמנם במשך שנים אחדות היתה קבוצת מלומדים זו עסוקה בעבודה ואף הוכיחו חריצותם. מספר החפצים שנאגרו במוזיאון בפראג הגיע למאתיים אלף

מדרגות־הכניסה לבית־הכנסת העתיק בפראג

המדרגות יורדות למטה, בהתאם לנוהג בגלויות לחיות בהצנע ולקיים את הפסוק: „ממעמקים קראתיך ה' "——

ובתוכם הרבה מוצגים השייכים לנושאים הקשורים בפעולות חברות־קדישא.

„אמנם ברגע האחרון, על סף תבוסתם הסופית, הספיקו הנאצים להשמיד את מארגני המוזיאון היהודי, אך פרי עבודתם, המוזיאון, ניצל. גם בית־העלמין ההיסטורי נשאר קיים עד היום הזה".

פראג, אשר בה הונצח „העולם היהודי אשר שקע"

תייר יהודי שביקר בפראג, מסכם את התרשמותו הכבירה בשל האוצרות העשירים, המרוכזים במוזיאון היהודי:

„אין לתאר את היקף האוצרות שנצטברו במוזיאון היהודי בפראג. גם ספר רב־כמות לא ישקף את הכל. למעשה רק חלק זעיר מאוצרות אלה מוצג באולמי המוזיאון. מרבית החפצים, שאין ערוך להם, ארוזים בארגזים שנערמו במרתפים ובעליות־גג בבניני הקהלה היהודית בפראג.

„מקודם קיוו ראשי הקהלה היהודית שניצלו מההשמדה, כי יצליחו להעביר מאוצרות אלה לירושלים, אך ממשלת צ'כוסלובקיה הקומוניסטית סירבה למסור אף חפץ קטן־ערך מחפצי המוזיאון. הם, הקומוניסטים הגויים, רואים את עצמם כיורשים החוקיים של מאות קהלות עתיקות ברחבי אירופה.

„ביקור חטוף באולמי המוזיאון נותן מושג־מה על היקף האוצרות הגנוזים בו. אנו מופלאים מהכשרון האמנותי היהודי, ויותר מזאת ממידת הנדבנות וההתמסרות של היהודים לכבוד התורה.

„האולמות והביתנים שבמוזיאון סודרו בצורה שהם מציגים את חיי היהודים על תרי"ג המצוות הכרוכות בהם, כלומר — למן יום הלידה ועד יום המיתה, ועד בכלל!

„ראשית דרכו של הרך הנולד — ברית מילה ופדיון הבן מוצגים כאן כמה דוגמאות מכסאות של אליהו, וכן טסי כסף בצורות שונות לפדיון בכורות. אחרי־כן באים במדורים מיוחדים כל חפצי־קודש הקשורים בחינוך ילדים ובמצוות תפילין. מכאן עוברים למדור — „החתונה". רקמות של חופות ומוטותיהן, כוסות לברכה, כל מיני נוסחאות של „כתובות" מצוירות וכדומה. אחר־כך מתחיל הטיול על־פני המועדים של השנה היהודית, בכל עושר צבעיהם וסמליהם.

„לבסוף מגיעים — למדור המיתה והקבורה. בו מוצגות דוגמאות יקרות ערך של סידורי חברה־קדישא. קופסאות עם הכרוז „צדקה תציל ממות" העשויות כסף טהור, כלי־הטהרה ועוד חפצים שונים.

„מרבית המוצגים המפוארים והנדירים שבמוזיאון מוקדשים לבית־הכנסת עצמו. זהו האוסף הגדול ביותר בעולם כולו. ברשות המוזיאון לא פחות מאשר אלפיים ושמונה מאות פרוכות, שנאספו מאלפי בתי־כנסיות שנחרבו ואינם.

„הלב היהודי נפעם למראה אוצרות תפארת ישראל, אך

באותו זמן מתכווץ הלב בכאבו, בהיזכר, כי הלוא כל זה אינו אלא „זכר לחורבן". הד קלוש לחורבנן של מאות קהלות קדושות בישראל".

על קברו של המהר"ל מפראג

זכתה פראג והיא משמשת עד עצם היום הזה מוקד־חוויות למבקרים יהודים, הנמשכים לשם מכל קצוי־תבל. סופר עברי מאמריקה תיאר באופן נרגש וממצה את ביקורו בקהלת פראג הדועכת:

„בכלל הקהילות החשובות שבתפוצות הגולה, שהנציחו את שמן לדורות בתולדות ישראל וזכרם נרקם ברוב עניין ועלילה במסכת האגדה העממית, תופסת פראג היהודית מקום מרכזי ומכובד מאוד.

„מעל לכל האישים הגדולים האלה, ורבים כמוהם, המפארים את שמה של קהלת פראג, מרחפת דמותו האגדית של המהר"ל מפראג, אביה ופטרונה הרוחני של הקהלה עד היום הזה, ויוצר הפלאים של „אגדת הגולם" רבת־המשמעות.

„מיום שעמדתי על דעתי קסמה לי אגדה זו, ורק אותו בוקר של שבת, כשישבתי בבית־הכנסת העתיק והסתכלתי בקירותיו הקודרים, העקובים מדם ישראל, נתגלה לי מקצת מאורה ותפסתי את פשרה.

„זה בית הכנסת העתיק בבתי־הכנסיות של קהילות ישראל באירופה. החלק המרכזי של הבית הוקם בשנת 1270. במשך הדורות נוספו עליו עוד אגפים, עד שקיבל את צורתו, כפי שהיא מופיעה לעינינו היום.

„האווירה כולה אומרת הדרת כבוד ורוח־נכאים. הכתלים האילמים, הזרועים כתמים שחומים, שימיהם שנות דורות, לא הודחו מעולם. אלה הם כתמי דמם של הקדושים שנרצחו כאן באכזריות איומה ביום הטבח ב־18 באפריל, בשנת 1389, והניחו אותם לדראון עולם שיספרו לדור אחרון את סיפור־היגונים של אותו יום מר ונמהר...

„יצאנו מבית־הכנסת. בחוץ נשמע קול מצילת שעון המגדל. השעה היתה 11.30.

„כעבור רגעים אחדים עמדנו לפני בניין עתיק, ועל גגו ראיתי את השעון הנודע, בעל לוח עם אותיות עבריות במקום הספרות.

„זהו השעון העברי! ושעון זה הוא עברי לא רק על שום אותיותיו העבריות, אלא גם משום שמחוגיו נעים מימין לשמאל, כדרך שכותבים עברית.

„בבוקר הגענו לבית־הקברות העתיק הסמוך לבית־הכנסת. מטבעו של בית־מועד־לכל־חי שהוא משרה רוח יגונים על האדם.

„כברת הארץ שהוקצתה ליהודי הגיטו לפני מאות שנים, לקבור בה את מתיהם, צרה היתה מהכיל את קהל המתים הרבים, ובעל־כורחה של החברה־קדישא דחקה את רגלי המתים וקברה אותם נדבכים נדבכים, קבר על גבי קבר. משערים שהקברים טמונים כאן ב־12 קומות זו על גבי זו. מראה המצבות הדחוקות והצפופות זו אצל זו, וזו

רחוב־הקשר של הגיטו אל מרכז העיר

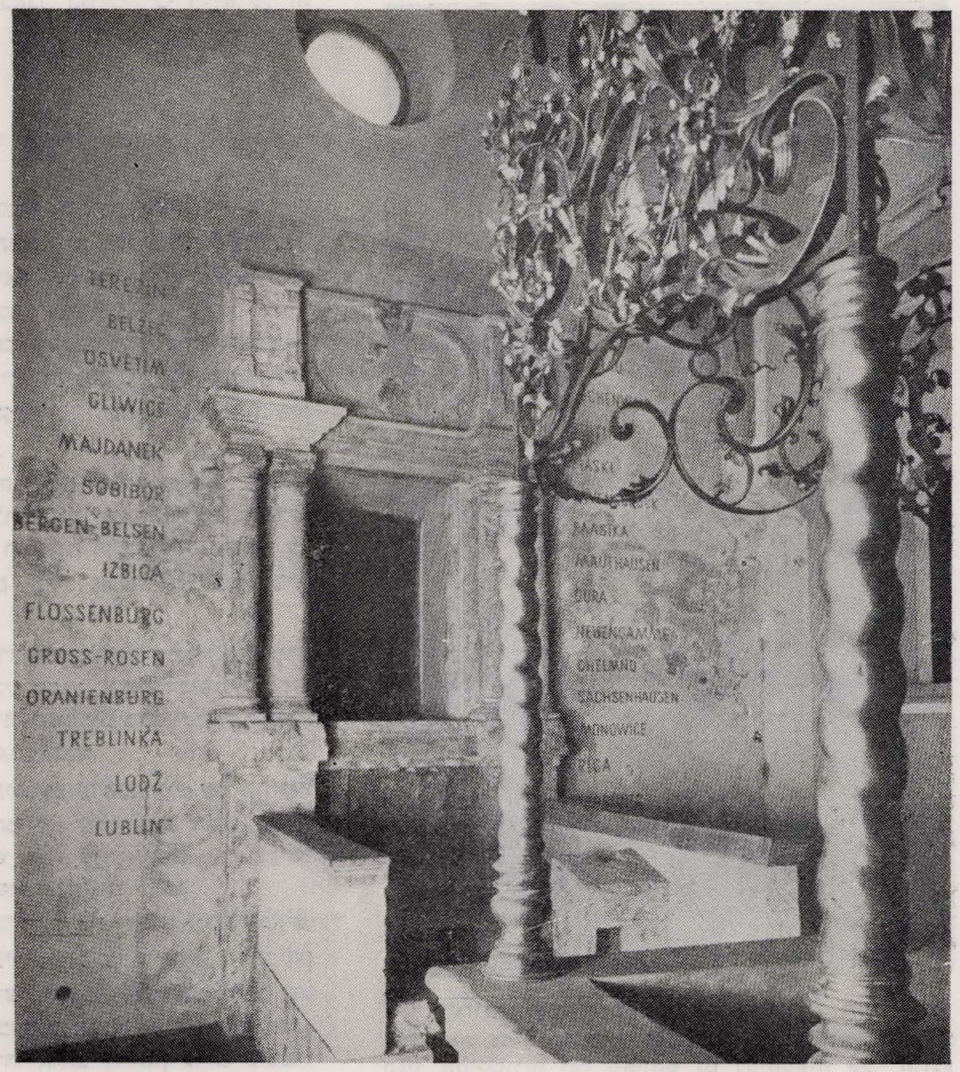
השלטונות בפראג דואגים לשמור על חזותה המקורית של העיר ההיסטורית וזה מתייחס גם לסימטאות של „הרובע היהודי" לשעבר

על גבי זו, מבהיל ומזעזע.

„רק קברו של מהר"ל על מצבתו המהודרת, עם קברות תלמידיו המקורבים, השוכנים כבוד מסביבו, נשאר במרחב ניכר... הכתובות על המצבות כולן בעברית.

„סמוך לבית־הקברות נמצא בית הקהלה, המשמש גם כיום בית הוועד וההנהגה של מוסדותיה ועניניה. על־יד בית הקהלה נמצא „בית־הכנסת הגדול". כהיום משמש אולמו המרובע של הבית כחדר תצוגה של „מוזיאון המדינה של יהודי פראג".

„לפני השואה הגיע מספר האוכלוסיה היהודית בפראג — עד 35,000 נפש. הקהלה השדודה ששרדה בפראג, שסועה ופצועה, הנציחה את זכר נשמות קדושיה לדורות יבואו בכבוד ותפארת. הם פינו אולם־רב־מידות של בית־הכנסת על שם „פנקס", ציפו את קירותיו לוחות־שיש וחקקו באבן על ארבע הקירות את שמותיהם של 77,000 הקרבנות הקדושים מבין יהודי צ'כיה ובסופה

מצבת הזכרון ל־קדושי השואה של יהדות צ׳כו־סלובקיה

על קיר־הזכרון בבית־הכנסת הישן על־שם פנקס נחרטו כל שמות מרכזי־הגירושים, מח־נות־העינויים ומכוני־ההשמדה, שבהם ענו ונספו יהודי צ׳כוסלו־בקיה

רשימת מחנות־המוות ששם ניספו. באמצע האולם עומדת בימת־שיש קטנה, ועליה מגורת־מתכת שחורה, מוארת באור יגון...״

מצבת־זכרון בת 77.278 שמות של קדושי טרזינשטאדט — בבית־הכנסת הישן של פראג

תיאור מפורט של אותה מצבת־זכרון נוראת־היקף, המסמלת בהחלט את עצמת עומקה של השואה — נכלל בדו״ח שפורסם על־ידי כתב ישראלי נח זבולוני (בעתון ״חרות״, מיום 22 באוקטובר 1965 — כ״ו תשרי תשכ״ו):

— שמות חרוטים מעל כתלי בית הכנסת ״פנקס״ בפראג — אלה הם שמותיהם של יהודי צ׳כוסלובקיה שרוכזו ע״י הגרמנים בגיטו טרזינשטאדט (טרזין) ואחרי כן הושמדו במחנות מות ובתאי הגאזים של אושביץ, מיידאנק, חלמנו, סוביבור, ברגן־בלזן ואף לפונר של וילנא הגיעו.

— גיטו טרזנשטאדט היה כעין מחנה מעבר ליהודי צ׳כוסלובקיה, בו ראו הגרמנים כעין ״בית הבראה״ ו״גן עדן״ עלי אדמות, לעומת יתר הגיטאות שהגרמנים הקימו במקומות שונים. על גיטו טרזנשטאדט הפיקו הגרמנים סרטים, ששימשו להם כתעמולה, בגיטו טרזנשטאדט היה קיים ״שלטון יהודי״ משטרה יהודית, כסף יהודי. אף תיזמורת סימפונית היתה קיימת בגיטו זה, שהיתה מקבלת את פני הבאים אליו בקרונות של בקר מכל קצווי צ׳כוסלובקיה, תזמורת זו היתה גם מלווה את הנשלחים מגיטו זה למחנות המוות.

— בגיטו טרזנשטאדט כמו ביתר הגיטאות היה קיים ״יודען־ראט״. אחד מפקידיו יוסף פולאק, היה נוהג מדי יום ביומו לערוך רשימות ולרשום בדייקנות את כל שבאו לגיטו ואת אלה שנשלחו ממנו, הוא רשם את הפרטים האישיים של הבאים והיוצאים ממנו, שבסוף הסתכמו ב־77.278 אנשים, נשים וטף. אלה שעברו את מחנה המעבר של טרזנשטאדט לא חזרו עוד, כולם, כולם

הושמדו ע"י הגרמנים במחנות המוות והכבשנים של הגרמנים. גורלו של פקיד „היודען ראט" בטרזנשטאדט יוסף פולאק לא היה שונה מגורלם של קרוב לשמונים אלף יהודי צ'כוסלובקיה, שעברו גיטו זה; גם הוא מצא את מותו באחד ממחנות המוות הגרמניים. אולם לפני שנשלח לשם הצליח לרכז את כל הרשימות של יהודי צ'כוסלובקיה, שעברו את „פרוזדור המוות" של טרזנשטאדט והחביאן בבור שחפר בגיטו.

— עם שיחרור טרזנשטאדט ע"י הצבא האדום נמצאו גם רשימותיו של יוסף פולאק ושארית הפליטה מיהודי צ'כוסלובקיה דאגה בסיוען של הממשלה הצ'כוסלובקית ועיריית פראג, לחרות על כתלי בית־הכנסת בפראג את 77,278 שמות הקדושים.

— בית־כנסת זה אינו משמש כבר כבית תפילה, דממת מוות שוררת בבית מתוך 77,278 יהודי צ'כוסלובקיה שהושמדו ע"י הגרמנים וששמותיהם מתנוססים מעל קירות בית הכנסת, ביקש רק אחד, אייזשן הילאר למחוק את שמו מעל כותל קדוש זה. היה הוא היחידי שנותר בחיים, כשביקר במקום וראה גם את שמו בין שמות הקדושים — ביקש לתקן את הטעות, רק אחד מתוך קרוב לשמונים אלף יהודי צ'כוסלובקיה שרוכזו בגיטו טרזנשטאדט שרד בחיים...

על חוויה נדירה בעלת אופי אחר לעת ביקוריו בבית־הקברות של יהודי פראג — מספר המסאי ד"ר דוד לאזר, מעורכי העתון „מעריב", אשר חיפש בפראג את קברו של הסופר בעל פרסום עולמי ד"ר פראנץ קאפקא, וכאשר הצליח לגלות את הקבר לא עזב את המקום בלי אמירת „קדיש" לעילוי נשמתו של הסופר („מעריב", 27 בדצמבר 1963 — י"א טבת תשכ"ד):

— לאחר שעות של הליכה, למן הדרך שהובילה את קאפקא בילדותו אל בית הספר העממי שלמד בו, ועד לבית שכתב בו הסופר את „המשפט", ועד לארמון הרוזנים שינבורן שהסופר קיבל בו חדר לעבודתו. מטעמים שונים אי־אפשר היה להיכנס פנימה, אך לפי השמועה, נשאר שם החדר באותה צורה שהיתה לו בשעה שהתגורר בו קאפקא, ועד שהגענו לבית־הקברות היהודי. את סידרת הטיולים בפראג סיימנו יום אחד בקצה הדרך — באותו בית־עלמין יהודי חדש של פראג, שם נמצא בשורה הראשונה, בצד ימין מן הכניסה הראשית, קברו של הסופר, שלט בולט בחמש שפות, עם החץ — מראה את הכיוון אל הקבר והמצבה הפשוטה, הצנועה — קברם של קאפקא, אביו ואמו.

— מתחת לאותיות בלועזית — „ד"ר פראנץ קאפקא 1924 — 1883", נחרתו באותיות עבריות — על פי השתדלותו של מכס ברוד — המלים:

„יום ג', ר"ח סיון תרצ"ד
ה"ל (הובא לקבורה) הבחור המפואר מו"ר
אנשל קאפקא
בן הנעלה לר' העניך קאפקא ושם אמו יעטי
ת.נ.צ.ב.ה."

— היום היה מעונן ואפור, כרגיל בנובמבר בפראג, ושקט שרר בבית העלמין. לפתע עברה לידינו אשה לבושת שחורים, שסחבה בידיה זר גדול של ענפי עץ־אשוח. עיניה היו מלאות דמעות, המלווה שלי הכיר אותה: זו אשתו הנוצריה של יהודי שהצילה אותו בימי ההשמדה, והוא הלך לעולמו לפני כמה חודשים והובא לקבורה בבית עלמין זה.

— וחזרנו לקברו של קאפקא. שנינו עמדנו בדומיה, כאשר לפתע פנה אלי המלווה — הנוצרי או היהודי־למחצה: „אתה יודע אולי לומר ‚קדיש'?... אתה מוכרח לומר ‚קדיש' על קברו של קאפקא, הוא ראוי לכך", ועיניו זלגו דמעות, כאשר הוצאתי בקושי מגרוני את המלים — „יתגדל ויתקדש שמה רבא".——

קהלה בת־האלף בדעיכתה — והזיק האחרון של כוסף העליה לארץ־ישראל

ואחרי כל אלה התיאורים הקודרים על אודות קהלת פראג בת אלף השנים, שירדה פלאים והפכה לכל היותר ל„אוסף של מוצגים מוזיאוניים" — מן הראוי לצרף עדותו של סופר ישראלי שיצא לסיור־מחקר לצ'כוסלובקיה כשנה לאחר „הפלישה הצבאית הסובייטית" והרכבת „ממשלת־בובות" על־פי תכתיב ישיר של מוסקבה — כי הנה מה שמספר ד"ר זאב כ"ץ ברשימתו: „היהודים

מנורה עתיקה אשר שרדה מבית־הכנסת שנשרף ונהרס
זה „זכר לחורבן" לתפארתה של קהלת פראג בת אלף השנים

מנסים להתאושש" (לפי „הארץ", מיום 7 בספטמבר 1969 — כ"ד אלול תשכ"ט):

— הפעם עיקר עניני היה לבקר בבית סמוך, בו נמצאים משרדי הקהילה היהודית בפראג, כאן גם בית־כנסת קטן, בו מתקיימות תפילות בעיקר בימים הנוראים. הבית מבחוץ נראה עלוב ועזוב — אין איש, השער הראשי נעול. לפתע הבחנתי כתובת בעברית, שנראתה מוזרה בסביבה זאת, ליד הכניסה הצדדית כתובת בצ'כית ובעברית: „קהילה יהודית פראהא", ובתוך השער מודעה קטנה, אף היא באותיות עבריות, על „זמני תפילה". רק אחר שביקרתי בבית שומם זה פעמים מספר, אחרי ששוחחתי עם ראשי הקהילה ועם יהודים שפגשתי בהזדמנויות שונות, נתברר לי כי בבית זה התחוללו בשנים האחרונות כמה התפתחויות רבות־משמעות מבחינה יהודית. הדבר המפליא ביותר היה שהנוער היהודי, אשר התרחק לחלוטין מיהדות בבתקופת הרפובליקה הסוציאליסטית, החל להתעניין ביהדות, יחידים וקבוצות של סטודנטים ותלמידי תיכון החלו לבוא ולבקש מאתנו שנסביר להם מה זה להיות יהודי.

— תחילה לא ידענו מה לעשות, הועלה רעיון לתת לצעירים אלה סדרה של שיחות קבועות על נושאים יהודיים. כמובן, לא עשינו זאת בלי „רשות", הלכנו לאדם בעל משרה רמה מאד בממשלה, הסברנו את הייחוד שבמצב, שבענין זה יהודים אינם כמו קתולים, פרוטסטנטים או בפטיסטים. כאן ניתנה לי הבהרה נרחבת על מעמדם הרשמי של יהודים בצ'כוסלובקיה, שאינם מוכרים כמיעוט לאומי, כמו ההונגרים, הפולנים, הגרמנים או האוקראינים, אלא נחשבים קהילה דתית. האנשים החשובים הראו יחס אוהד. הם התרשמו מדברינו, במיוחד כשהבהרנו שמוטב כי הצעירים ישמעו על כך מאתנו מאשר יקלטו דברים ממקורות אחרים...

— כשנתקבלה ההסכמה קמנו ועשינו. זה שנים אחדות מתקיימות בבית הקהילה היהודית בפראג הרצאות קבועות על נושאים יהודיים, לא רק דתיים. בכל שבת, פרט לחדשי הקיץ, מתאספים צעירים יהודים ומאזינים לשיחות על היסטוריה של הדת והעם היהודי, המרד בטרבלינקה, תקומה של צ'כוסלובקיה והיהודים, התנ"ך באור הגילויים הארכיאולוגיים החדשים, המלך דוד ותקופתו, היהודים והמאבק בין הגרמנים לצ'כים, קורות היהדות ותנועות נוער יהודיות בריפובליקה הראשונה, חוק ומסורת היהדות וכו'. תחילה באו שנים שלשה תריסרים, בתקופת שיא באו מדי שבת מאה ויותר.

— אך בני שיחי הסכימו כי המאורעות מאז אוגוסט 1968 החמירו את מצבה של הקהילה היהודית בצ'כוסלובקיה שבין כה וכה היתה קהילה דועכת. תקופת הליברליזציה הביאה תקוות גדולות בלב שארית קהילה יהודית עתיקה זו, נערכו תכניות לחגיגות מפוארות במלאת אלף שנה ליהדות צ'כיה, הקהילה תיכננה הרחבת פעולותיה, ביקשה להחזיר לה זכות על בית־הכנסת העתיק של המהר"ל, עתה הוא מוזיאון ממלכתי שאין לקהילה כל נגיעה אליו ואי־אפשר להתפלל שם. בעקבות אוגוסט נדחו החגיגות, רבים מהמעטים שהיו פעילים בשטח היהודי, יצאו את הארץ...

— בכל זאת כשיצאתי ערב אחד מבית הקהילה היהודית יחד עם אחד מעובדיו — נתקלנו באיש צעיר, שבידו היה ספר באותיות עבריות. „אל תסגרו את השער. עוד מעט באים התלמידים שלי ללמוד" — אמר האיש. הוסבר לי כי עומד להתקיים שיעור עברית. פעמוני הכנסיות העתיקות בשוק הישן צלצלו, הרדיו שידר חדשות על ביקור מנהיגים קומוניסטיים צ'כוסלובקים במוסקבה — וכאן בלבה של פראג כפי שהיא כיום, חיכה ה„רבי" לתלמידים צעירים שלא ידעו אות מרובעת מהי, כדי ללמדם „אלף בית". נזכרתי בשיר מבית אבא: „אופן פריפיצ'וק ברענט א פייערל"... (על האח בוערת אש קטנה...). — — —

פרשבורג -

מצודת־הרוח של ה„חתם סופר"
והיא בראטיסלאבה, בירת סלובקיה.

קהלה יהודית, אשר מיקומה הגיאוגראפי־פוליטי היה מיוחד במינו, מכיוון שהיא שוכנת בנקודת־הגבול שבה נפגשו שלוש מדינות: אוסטריה, הונגריה וצ'כוסלובקיה. לכן גם שלושה שמות לה: פרשבורג — בגרמנית; בראטיסלאבה — בסלובאקית; פוז'וקי — בהונגרית.

קהלה עתיקה היא, המופיעה כבר בתעודות היסטוריות מן המאה ה־13, אולם את מקומה הסגולי בתולדות יהדות אירופה היא תפסה רק לאחר שזכתה לקבל על כס־הרבנות שלה את אחד מגאוני־התורה הנודעים ביותר בדורות האחרונים — את הגאון רבי משה סופר, בעל „חתם סופר", אשר בעיר־מוקד זו של מיפגש התרבויות השונות, ובתקופה המכרעת של הסתערות „ההשכלה" על מבצרי היהדות הנאמנה, הקים וחישל את מצודת־הרוח הקרויה עד היום הזה בשמה הסמלי: „נוסח פרשבורג".

הקהלה היהודית בפרשבורג, היא בראטיסלאבה, נפגעה באופן חמור בתקופת השואה והיא גוועת ומתחסלת. לעומת זאת חיה וקיימת „מורשת פרשבורג".

קורות הקהלה בפרשבורג —
ולהיכן והאיך נעלמו עקבותיהם של „שרופי פרשבורג"?

ראשיתה של העיר כמבצר צבאי סלובאקי, שנוסד במאה ה־8, על חורבות מחנה רומאי עתיק, שנכבש על־ידי ההונגארים. בשנת 1541 הוכרזה העיר כבירת ממלכת הונגריה, והיא היתה מקום־מושבו של בית־הנבחרים ההונגרי, עד לשנת 1848. לאחר־מכן נמצאה תחת חסותו של בית־המלכות ההאבסבורגי. עם התפוררות הקיסרות האוסטרו־הונגארית בשנת 1918 הוכרזה כבירת סלובקיה. בשנת 1939 כשהיטלר חיסל את הרפובליקה הפדראלית של צ'כוסלובקיה, הפכה פרשבורג להיות בירת ממלכת סלובקיה העצמאית, שהיתה משועבדת כל־כולה לגרמניה הנאצית.

התעודה הסלובאקית הראשונה, שמצביעה על הישוב היהודי בפרשבורג, היא משנת 1291, בצורת חוק מיוחד ליהודים שהוצא מטעם הקיסר אנדריאס השלישי. בשנת 1341 הגישו התושבים הנוצרים תלונה נגד היהודים, שבה נאמר: „מפני צוק העתים בימי מלחמת הגרמנים האכזרית. נאלצנו למשכן את כרמינו וכל אחוזותינו ליהודים..." והתוצאה היתה — שבשנת 1386 גורשו היהודים מפרשבורג.

בדברי ימי עם ישראל באירופה מוזכר לראשונה שם העיר פרשבורג, בקשר למסעי־הצלב, היינו „גזירות תתנ"ו". בפנקס של „הזכרת נשמות", הקרויים „ממור־בוך", שנשתמרו בכמה קהלות בגרמניה ובארצות השכנות, נמצא גם נוסח תפילה כזה: „יזכור אלקים את הרוגי ושרופי פרשבורג, רבי יונה וחבריו". אבל עקבותיהם של קדושי פרשבורג נעלמו בהיסטוריה, לא נשאר כל שריד וסימן של בית־העלמין היהודי הקדום בפרשבורג, ולא נתגלה שום מקור היסטורי נוסף אודות „שרופי פרשבורג".

בשנת 1399 חזרו היהודים לפרשבורג ואף קיבלו רשות להקים בית־כנסת. בשנת 1453 שוב הורע מצבם של היהודים, תחת שלטונו של הקיסר לאדיסלאוס. בתקופה הראשונה של השלטון ההונגרי נתרחבה הקהלה, אך בשנת 1592 גורשו משם שוב, על־פי גזירתה של מלכות הונגריה. בשנת 1735 התלונן סופר הונגרי בשם בל כי „יהודי פרשבורג הם רבים ועצומים".

בשנת 1749 פנו שתדלני היהודים אל המלכה מאריה טרזה, בתחנונים ובבקשת רחמים, שלא יגורשו עוד ממקומותיהם. המלכה נאותה להשאיר את היהודים בפרש־בורג, אך הטילה עליהם מס כבד שנקרא בפי היהודים: „מלכה־געלד".

בשנת 1842 נפתחו שערי־הגיטו בפרשבורג, כתוצאה „מפקודת־הסובלנות" של הקיסר יוסף השני, ואז גם החלו לחדור לפרשבורג רוחות־הסערה של ההשכלה והטמיעה, שבאו מכיוון גרמניה ואוסטריה. אולם בפרשבורג הוקדמה הרפואה למכה, משום שהגאון בעל ה„חתם סופר" הקים וביצר את חומות היהדות בעוז רוחו ובמסירות נפשו.

הישיבה בפרשבורג נוסדה עוד בימיהם של הרבנים הגאונים שקדמו ל„חתם סופר": רבי עקיבא איגר הראשון מהאלברשטאדט, מחבר ספר „משנת רבי עקיבא", וכן רבי משולם איגרא, מחבר הספר „איגרא רמה". בשנת תקס"ז

(1803) נתקבל על כס־הרבנות הגאון רבי משה סופר, מילידי פראנקפורט ד'מיין, אשר כיהן במשרה רמה זו 33 שנה, עד ליום פטירתו: כ"ה תשרי שנת ת"ר (1840).

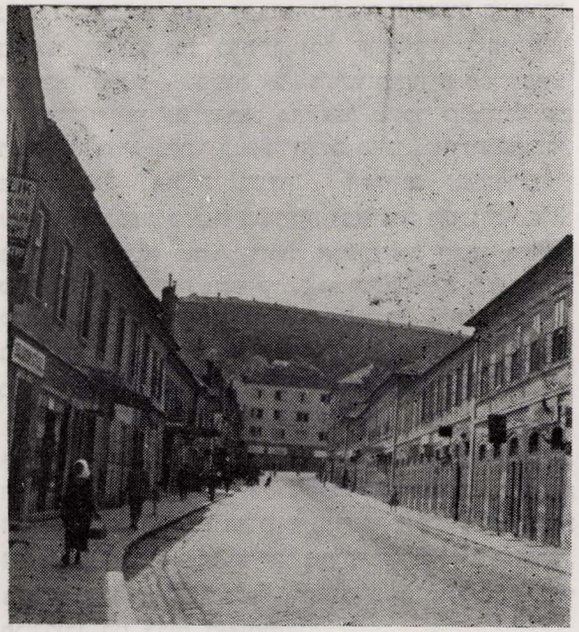
מצבתו של ה„חתם סופר" — וקורות חייו

על אישיותו של ה„חתם סופר" נתחברו כמה ספרים. קורות חייו נמסרו בתכלית הקיצור בכתובת החרותה על מצבתו:

„לזכר עולם יהיה צדיק, איש אלקים — — —
מהור"ר משה סופר מפ"פ דמיין,
זכרונו לברכת־עולם — — —

תמצית קורות חייו ניתנת פה בקיצור נמרץ:

הח"ס נולד לאביו ר' שמואל בפרנקפורט בשנת תקכ"ג. בהיותו בן ארבע התארח בבית אביו הגאון בעל „שאגת אריה" והשתעשע אתו בדברי תורה. כבן שבע למד בבית

הרובע היהודי של פרשבורג, שבו עוצב הווי־חיים מיוחד

קהלת פרשבורג רכשה מקום נכבד בהיסטוריה היהודית בדורות האחרונים כי היא שימשה מצודת־עוז ליהדות הנאמנה במרכז אירופה

מדרשו של הגאון ר' זלמן חסיד. בו בזמן כבר היו שגורים בפיו כמה מסכתות. כשהגיע לגיל תשע נכנס לישיבתו של הגאון המקובל ר' נתן אדלר. גם מפיו של הגאון ר' פנחס הלוי הורביץ בעל „הפלאה" למד תורה. רבו ר' נתן סמכהו בהורמנא דרבנן, וציוהו ללכת לעיר פרוסטיץ, להרביץ תורה בישראל. בשנת תקנ"ד נתקבל לרב בדרזניץ ובשנת תקנ"ח במטרסדורף — אחת מבין „שבע הקהלות". בשנת תקס"ב נתקבל לרב בעיר פרשבורג, במקומו של הגאון ר' משולם איגרא, שם יסד ישיבה גדולה ומכל קצוי הארץ נהרו אליו תלמידים למאות. לימים היה לחתנו של הגאון ר' עקיבא אייגר.

הח"ס השאיר אחריו הרבה ספרים, מהם המפורסמים ביותר: שו"ת „חתם סופר" על ארבעה חלקי שו"ע, כולל אלף ושלוש מאות שבעים ושבע תשובות. בקראו בקול אדיר „שמע ישראל" יצאה נשמתו בטהרה, כשיותר מתשעים ספרים בכתבי־יד נישאו על־ידי תלמידיו אחרי ארונו.

מאז ימיו של ה„חתם סופר" לא זז שבט הרבנות מזרעו אחריו במשך ארבעה דורות. אחרי פטירתו בחרו בבנו הגדול ר' אברהם־שמואל־בנימין לשבת על כסא אביו, אף כי היה צעיר לימים, בן כ"ד שנה, והוא המכונה על שם ספרו „שו"ת כתב סופר". עם הסתלקותו בשנת תרל"ב (1871) בחרו את בנו השלישי ר' שמחה־בונם לרב, והוא שימש ברבנות, עד אשר לעת זקנתו נעמד בראש הישיבה, בנו יחידו ר' עקיבא, ואחרי מות אביו, ביום ט"ו כסלו תרס"ז (1906) עמד הוא תחתיו.

ה„חתם סופר" נרשם בתולדות עם ישראל לא רק כלוחם עז ואמיץ עם תנועת הריפורמה, וכמצילה של היהדות הנאמנה בהונגריה ובארצות השכנות לה — אלא גם כאחד מראשוני התומכים של תנועת בנין ארץ־ישראל.

מאת בעל „חתם סופר" יצאה קריאה גלהבת זו: „הלא נבוש ולא נכלם אם נשכח את ירושלים, ולא נעלה על לבבנו כי זה י"ז מאות ונ"ט שנים נטשנו נחלתנו ועזבנו ארצנו, ולא מצאנו מנוח בכל ארבע כנפות הארץ, אין שום ארץ ומדינה הסובלת אותנו, ואנחנו גרים".

רושם הקורות של קהלת פרשבורג, הר' שמואל ווינגערטן, מציין עובדות אלו:

„הקשר עם ארץ־ישראל בזמנו של החתם־סופר, היה אמיץ. הכספים שנועדו לארץ־ישראל, נשלחו מפרשבורג, דרך אמסטרדאם. לרגל יסוד כולל הפרושים, ביקר רבי ישראל משקלאוו גם בפרשבורג ולפי רשימותיו נעשה „הגאון הצדיק הרב המפורסם כבוד מו"ה רבי משה סופר לי ולכוללנו אוהב נאמן". מני אז החלה עליה קבועה מפרשבורג לארץ־ישראל.

„בזמנו של החתם־סופר, היה מסודר כבר אוסף הכספים לכולל האשכנזים בכל המדינה, השדרי"ם יוצאים ובאים ומביאים טענותיהם להכרעתו של החתם־סופר.

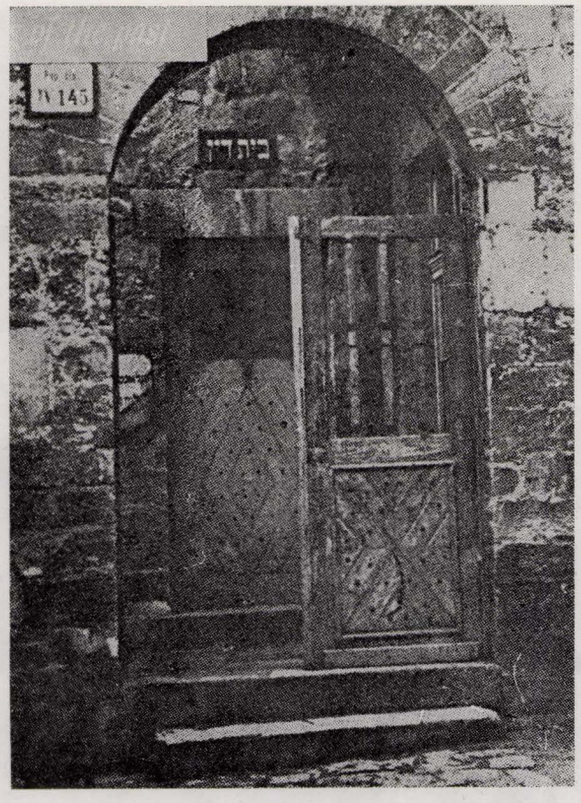
„מצד אחד המגע עם שליחי ארץ־ישראל, אוסף כספים בשביל ארץ־ישראל ודרשותיו של הרב על אהבת ארץ־ישראל, ומצד שני הישיבה עם מאות תלמידיה, ביניהם גדולי תורה מובהקים, השפיעו על בני פרשבורג השפעה רבה, עיצבו את דמותם וחיסנו אותם בפני זרמי התרבות הזרה וההתבוללות, אשר בימי ה„חתם־סופר" התחילו מפכים מימיהם, אך הגיעו לעצמה רבה ולשטף חזק אחרי פטירתו".

רכישת בית־הקברות הראשון ומקומה של החברה־קדישא בחיי־הקהלה

הקהלה החרדית בפרשבורג היתה לדוגמא ולמופת. מוסדות צדקה וחסד לאין ספור התקיימו בתוכה. ועל כולן

פרשבורג: פינת־הכניסה אל „הרחוב היהודי", שבו נרקמו חיים יהודיים מקוריים

שער־הכניסה אל „בית דין" של פרשבורג
כאן נמצא בית־דינו של הגאון רבי משה סופר, שנתפרסם כפוסק בדורו ושחלק מפסקי דיניו נתקבץ בספר שאלות ותשובות „חתם סופר"

הצטיינה החברה־קדישא, כפי שמציגים זאת חוקרי הקורות של הקהלה.

בקהלת פרשבורג נשתמר ספר „מעבר יבק" עתיק־יומין שהיה קנינה של החברה־קדישא. מהרשימות שנתגלו בשולי הדפים נראה, כי שטח־הקרקע בשביל בית־הקברות הישן שנמצא ברובע „שלוסגרונד", נרכש לערך בשנת 1694 על־ידי ראש־הקהל מאיר, בנו של שמעון מיכל, מעשירי הקהלה, וביזמתו גם נוסדה החברה־קדישא.

לפי פנקס החברה, שרשימותיו נפתחו בשנת תנ"ז (1697), נוסחו תקנות החברה על־ידי הרב ר' יום־טוב ליפמן, ובתוכן נכללה תפילה מיוחדת לאנשי החברה, אשר אנו מצטטים פה מספר קטעים מתוכה:

רבון העולמים אדון כל הנשמות———
אתאנו לפניך———
אנחנו בני החבורה גומלי חסדים עם המתים———
ומאז עסקנו במצוה אנחנו דואגים———
אולי לא עסקנו באיזה מת מן המתים כשורה
ופגמנו בכבודו או שעשינו לו זלזול ובזיון
בנשיאת המטה או בהלבשת התכריכין והטהרה———
על הכל אנחנו כולנו כתתנו רגלינו———
לבקש מחילה את המתים הנקברים פה———

ועתה ה' אלקינו ואלקי אבותינו נוצר חסד לאלפים
ועושה חסד את החיים ואת המתים,
באנו לפניך ברוב תחינה ובקשה———
ובצום ובתענית היום,
אשר קבלנו עלינו להתענות על ככה
יום אחד בכל שנה———
למחול ולסלוח ולכפר לנו
כפרה גמורה על כל אלה———
ונזכה בימינו במהרה לביאת משיח צדקנו
ולבנין בית הבחירה אמן, וכן יהי רצון.

לאנשי החברה־קדישא נקבעו זכויות מיוחדות. בשבת שלפני ל"ג בעומר היתה הזכות לכל חבר לעלות לתורה. ביום שלפני ל"ג בעומר הוטל על כל החברים צום וביקור בצוותא בבית־העלמין, שם נאמרה התפלה הנזכרת ותפילות אחרות.

לחברה־קדישא בפרשבורג היתה מסורת ארוכה ומפוארת. גם החזקת בית־חולים יהודי היתה — לפי מסורת הקהלות באשכנז ובהונגריה — מתפקידיה של החברה־קדישא. באופן מיוחד היתה מוטלת על החברה הדאגה לטיפול בחולים עניים, שאמצעיהם הדלים לא הספיקו לשכר רופאים ותרופות. למעשה קדמה החברה־קדישא לכל ארגון אחר של קהלה יהודית, וממילא היה הטיפול בעניים בידיה.

בגיטו יהודי פרשבורג יודעים אנו על רופאים יהודים, כבר בגישו הישן, שהיה בתוך חומות העיר. הרופא מרכוס מנצר (או מנצל), שהיה תלמיד־חכם וגם עסקן החברה־קדישא, נפטר בשנת 1730. הרופא הירשל למד וגמר רפואה באוניברסיטת „האלע" והיה מטובי הקהלה ועסקן בחברה־קדישא.

עם גידולו של הישוב בפרשבורג, נעשה בית־החולים צר מלמלא את תפקידו ובשנת 1910 כבר התחילו לעורר את הציבור היהודי ואת הנהלת החברה־קדישא על הצורך להרחיב את בית־החולים או לבנות בנין אחר במקומו, יותר גדול ומתאים. נעשו גם צעדים מעשיים בכיוון זה, אך עם פרוץ המלחמה נתעכבו הפעולות.

חברה־קדישא היתה — לפי תקנותיה — עצמאית ובלתי־תלויה בועד הקהלה, אעפ"י שהיא פעלה בתוך מסגרת הקהלה. היחסים בין החברה־קדישא ובין הקהלה היו כשני מוסדות העומדים זה על יד זה, ועל־פי־רוב היו חלק מעסקני הקהלה גם עסקני החברה־קדישא ונאמניה.

מנהגי החברה היו כמנהגי החברות שבכל הקהלות בישראל, אך בשינוי קטן. בשאר הקהלות צויין יום החברה־קדישא בז' אדר — ואילו בפרשבורג נקבע משנים קדמוניות ל"ג בעומר כיום החברה־קדישא. בל"ג בעומר התקיימה סעודה והרב דמתא דרש בה דברי תורה. אחרי זה נתקבלו החברים החדשים. חוקרי טעמי המנהגים משערים, שבחירת יום ל"ג בעומר ליום החברה־קדישא נובעת מזה שלפי המסורת פסקו בו ביום תלמידי רבי עקיבא למות ועשאוהו יום טוב.

הסלובאקים עושים יד־אחת עם הנאצים
להשמדת היהודים ולהריסת בית־העלמין הישן

לשונאי־ישראל בהונגריה ובסלובקיה היתה „מסורת" ארוכה משלהם — ובקורות הקהלה פרשבורג נרשמו הרבה מאורעות מעציבים. בשנת 1848, עם הכרזת „האמנסיפציה" ליהודים, נחפזו האנטישמיים בפרשבורג להתנקם ביהודים והתנפלו על כל אלה שעזבו את תחומי הגיטו. בשנת 1882, לעת עלילת־הדם של „טעסא־עסלאר", נערכו פרעות־דמים ביהודי פרשבורג. הפוגרומים חזרו ונשנו עוד שלוש פעמים בזה אחר זה, בשנים: 1883, 1887 ו־1889.

עמדתם העויינת של הנכרים תושבי פרשבורג לתושבים היהודיים נתגלתה שוב בימי השואה. עוד באדר תרצ"ט, מיד עם פירוק המדינה הצ'כוסלובקית וכינון מדינת סלובקיה העצמאית עם פרשבורג (ברטיסלאבה), כבירתה, יצאו פלוגות האנטישמיים „אנשי הלינקה" ממאורותיהם, והחלו בפרעות ביהודי פרשבורג. בסיומה של אותה שנה החל תהליך נישול היהודים מנכסיהם וגירושם מבתיהם.

תושבי העיר שיתפו פעולה עם הרוצחים בגירוש היהודים ובשילוחם למחנות העבודה והמוות. השליטים המקומיים נענו ברצון להוראות הנאצים, וביום ראש־השנה תש"ב הוצאו המתפללים מבית־הכנסת הגדול, כשם שנאלצו לפנות את בנין בית־הספר שהוחרם על ידם.

ברם, גם בעצם שנות השואה נשארו יהודי פרשבורג נאמנים לעצמם ולמעצב דמותם — ה„חתם סופר". קול התורה לא נדם. השיעורים נתקיימו ערב ערב בתוך כתלי בתי־המדרש. מספר מצומצם של בחורי ישיבה הסתתרו בבית מדרשו של רבי משולם איגרא וה„חתם סופר", ורבי אברהם־שמואל־בנימין סופר (ה„חשב סופר"), בנו של

קברו של רבי עקיבא איגר (הראשון) בפרשבורג
זו מצבת־קברו של הרב מפרשבורג, רבי עקיבא איגר (הראשון) שנולד בשנת ת"פ בהאלברשטאט ונפטר עול־ימים בשנת תקי"ח, ועל מצבתו חרות: „אשריך רבי עקיבא שנתפסת על דברי תורה".

בית־העלמין הישן של קהלת פרשבורג
בשנות השואה נהרס שדה־קברות היסטורי זה ובנס ניצל אך קברו של החתם סופר.

הרב האחרון רבי עקיבא סופר (ה„דעת סופר"), היה בא יום יום בסכנת־נפשות לקיים את שיעוריו.

על־ידי „המשרד היהודי" הרשמי, התקיים גם מרכז אחד חשאי ובלתי ליגאלי — מעין „ועד פעולה במחתרת" — בראשותו של הרב מיכאל־דוב ווייסמאנדל. אנשים אלה עבדו במסירות נפש ממש. לא פעם סיכנו את חייהם, כדי לחלץ מישהו מהגרדום ממש. לרגל קשריהם עם ראשי השלטון, לרבות את „הנציג הנאצי הראשי" בסלובקיה, וויסליצני, הצליחו הרבה פעמים לבטל או לדחות גזירות. אך סערת השואה חזקה מהם.

ביזמת שלטונות־הפיקוח הנאציים החליטו ראשי העיר הסלובאקיים בשנת 1943, לחסל את בית־העלמין ההיסטורי של פרשבורג. פלוגות של עובדי־כפיה יהודיים, מבין אחרוני היהודים בפרשבורג, נצטוו לחסל וליישר עם האדמה את בית־הקברות הישן, על הגדה השמאלית של הנהר דאנובה.

ראשי הקהלה טרחו הרבה בהשתדלויותיהם אצל השלטונות, שירשו להעביר את עצמות המתים מתוך הקברים המחוסלים לבית־הקברות היהודי החדש, שנמצא לא בריחוק מקום. תמורת שוחד נכבד הסכימו המפקחים הסלובאקיים והנאציים של הגיטו, שהיהודים בעצמם יעסקו, מתוך התנדבות, בעבודה זו של אוסף העצמות מתוך הקברים הישנים וריכוזם בקברות־אחים.

ואז עלה במחשבתם של פלוגות עובדי־הכפיה היהודים זרעיון הנועז להשיג מאת שלטונות־החיסול את „הרשות המיוחדת" להציל ולהשאיר במקום את קברו המקודש של ה„חתם סופר" עם הקברים הנלווים אליו.

ואכן, קרה נס וההשתדלות הצליחה.

קברו של ה„חתם סופר" שניצל
בתור „אתר היסטורי" של העיר פרשבורג

תייר יהודי מאמריקה, בן הקהלה של פרשבורג, מסר רו"ח על אודות מעשה מופלא של הצלת קברו של ה„חתם סופר":

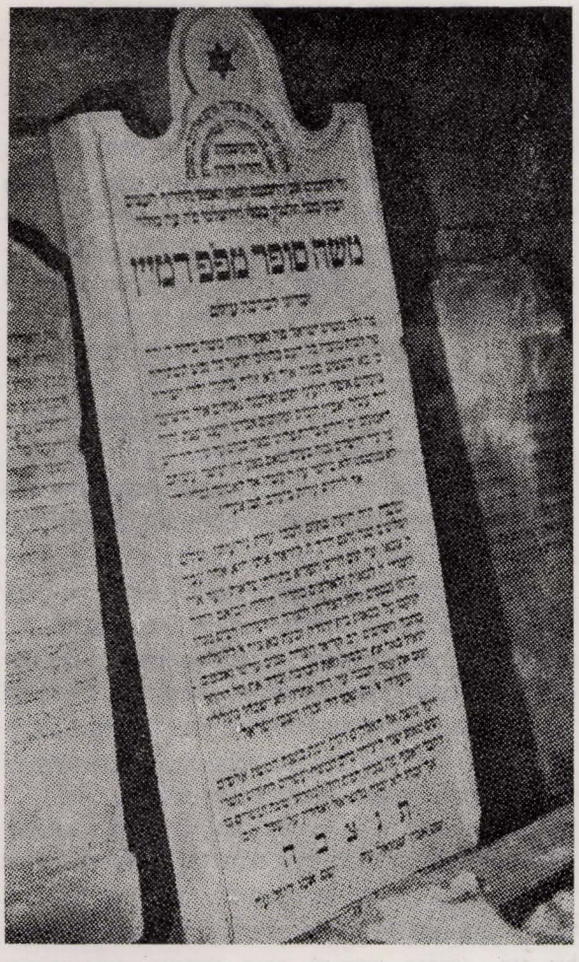
„כל מי שביקר לפני שנים בפרשבורג („בראטיס־לאבה" בסלובקית), זוכר את ה„שלוסברג", הארמון העתיק הבנוי על הגבעה, החולשת על העיר כולה. מן הארמון הישן־נושן נשארו תלי־חרבות, ודבר נדיר היה מקודם לטפס על הגבעה ולראות את הארמון השמם.

בשנים האחרונות שוקם הארמון ביזמתה של עירית בראטיסלאבה. הארמון נבנה מחדש במתכונתו העתיקה והפך „אטראקציה" לתיירים. ועובדה זו השפיעה להחיות את כל הסביבה של ה„שלוסברג", ולחסל את בית־העלמין־היהודי הישן, השוכן בסביבה.

ראשי העיר של בראטיסלאבה החליטו לבנות מנהרה, שתעבור מתחת ל„שלוסברג" ולהעביר דרך זו את התנועה הסואנת. כשניגשו לחפור את המנהרה ולסלול את הכביש, הרסו רחובות אחדים על בתיהם. בין הבתים שנהרסו — היה גם הבית הישן, שבו התגורר פעם בעל ה„חתם סופר", בהיותו אב"ד ור"מ של קהלת־קודש פרשבורג. עם זאת אירע איזה נס, וקברו של בעל „חתם סופר" ניצל מבזיון וחילול. ראשי העיר רצו לשוות לבראטיסלאבה „צביון היסטורי", וזה השפיע עליהם לשמור על שורה של קברים עתיקים של „יהודים מפורסמים". נימוק זה הכריע, שחלק קטן וסמלי של בית־העלמין הישן ניצול ונשאר לפליטה. חלק קטן זה כולל כ־18 קברים של אישים ידועי־שם. מלבד ה„חתם סופר", נראים שם המצבות של רבי עקיבא איגר (סבו של הגאון רבי עקיבא איגר מפוזן), רבי מאיר ברבי, רבי משולם איגרא, רבי דניאל פרושניץ־שטייגשניידר ועוד.

שריד זה של בית־העלמין הישן בפרשבורג נשתמר בצורה מקורית. כל זה הפך למעין „מוזוליאום" וכך זה נקרא אצל שרידי היהודים המעטים המתגוררים עדיין בבראטיסלאבה. ה„מוזוליאום" סודר בתוך אי־תנועה, הנמצא בצומת הכבישים, ליד המנהרה. היות שהכבישים בנויים למעלה, לא רואים שום סימן מן המצבות העתיקות, כשעוברים בסביבה זו. רק מי שעוצר ליד אי־התנועה, ויורד כמה שורות של מדרגות, מגיע אל מה שנשאר מן „בית־העלמין" ושמכוסה כולו בגג של שערי־ברזל.

בלשכת הקהלה היהודית בבראטיסלאבה אפשר לקבל צרור מפתחות, אשר בעזרתם פותחים את גושי הברזל וכך נכנסים אל תוך „המוזוליאום". גושי־הברזל נפתחים כמו

מצבתו של בעל „חתם סופר"
הגאון ר' משה סופר נולד ונתחנך בפראנקפורט, והכתובת על מצבתו מבליטה זאת במיוחד: רבי „משה סופר מפ"פ (פראנקפורט) דמיין" — עד היום הזה מושכת אבן־מצבה זו יהודים מכל פינות העולם

„שער־כניסה" ואז נכנסים לתוך „בנין", המהווה „רחוב" צר. ברחוב זה ריכזו יחד את כל המצבות שנשארו, והמצבות עומדות צפופות אחת ליד השניה. כמה מצבות, מן הגדולות והמאסיביות יותר, הועמדו במעבר, המוליך אל תוך ה„מוזוליאום".

נרות דולקים מסביב לקברים. הקבר המסומן במספר „1" זהו של „חתם סופר" לידו נערמים הרבה „פתקאות". סימן שיש מבקרים במקום זה. ומספרים, שגם תיירים לא־יהודיים באים לבקר את השריד האחרון של בית־העלמין היהודי — — —".

ברין -

אחת הקהלות העתיקות על אדמת צ׳כיה

ברין, אשר בצ׳כית נקראת: ברנו, היא בירת חבל מהרן (בצ׳כית: מורהביה). אחת מבין הקהלות העתיקות על אדמת צ׳כיה, ועברו עליה כל תהפוכות הגורל היהודי: רדיפות, גזירות וגירושים.

בשיא גידולה מנתה הקהלה 10,904 יהודים — במפקד האוכלוסין בשנת 1921. זה היה פועל־יוצא מזרם הפליטים היהודים מגאליציה, שנתקבצו לתוכה בעקבות מלחמת־העולם הראשונה. בשנות הכיבוש הנאצי חוסלה הקהלה, ולאחר מכן שבו לברין כאלף יהודים, אשר מרביתם היגרו משם תחת לחץ הרדיפות האנטישמיות שנתחדשו דווקא בתקופת ההשתלטות הסובייטית־קומוניסטית.

„מנהגי ברונא״ שנתקבלו בתפוצות ישראל

אות־קיום ראשון לקהלת ברונא אפשר למצוא בספר שו״ת מהרש״ל, מאת רבי שלמה לוריא מלובלין (סימן ס״ט). שם מוזכר רבנו אליעזר בן נתן, אשר חי בשנת תתקמ״ב (1152) וחתנו ר׳ שמואל ב״ר נטרונאי וכן בנו ר׳ שלמה מברונא.

מעמדם הכלכלי והמשפטי של יהודי ברין היה טוב מזה של יהודי גרמניה. הזכות שהוענקה להם בשנת 1254 ע״י המושל פרמישל אוטוקאר השני, הבטיחה להם הגנה על החיים והרכוש, ביטול של הגבלות שונות בתחומי ההתעסקות והמסחר, ושחרור מן הגזירה לשאת תלבושת מיוחדת. כן הגן המושל הזה על היהודים מפני עלילות־הדם.

הקהלה היהודית גדלה יותר כתוצאה מן הבצורת, שפגעה בגרמניה בשנת 1270. בהשפעת ההקלות שניתנו ליהודים, אשר ביקשו להשתקע בברין, מטעם קארל, רוזן־הספר של מורהביה — הלך הישוב היהודי והתרחב.

בחיים הפנימיים נהנו יהודי ברין משיפוט עצמאי. בריב משפטי בין יהודי לבין נוצרי הוזמן, מלבד השופטים הנוצריים, גם שופט יהודי. ראש־העדה שימש כנציגה של הקהלה כלפי השלטונות הצ׳כים. מאידך, נדרשו היהודים להכניס לקופת המדינה מסים כבדים והוטל

עליהם להשתתף בחלק גדול של הוצאות השמירה על ביצורי העיר.

לאחר מכן עלתה חשיבות הקהלה, הודות לאישיותו של הרב ישראל ברונא, חכם ופוסק־הלכה שישב על כס הרבנות ושמו נקרא על שם הקהלה. באותה תקופה נתפרסמו „מנהגי ברונא״ בכל ארצות אשכנז. רבי אייזיק מטורנאו, מחבר ספר „המנהגים״ (שהופיע לראשונה במהדורת־דפוס בוונציה בשנת 1591) סומך על „מנהגי ברונא״.

הגירוש הראשון של יהודי ברין נגזר עוד בשנת 1454. רכוש היהודים, לרבות בתי־הכנסת ובית־העלמין של הקהלה הועברו בתור „מתנה״ לרשות העיר. הגזירה על איסור כניסתם של יהודים לעיר נשארה בתוקפה מאות בשנים. בשנת 1629 התיר המלך פרדינאנד השני לסוחרים יהודים לבקר בשוק של ברין, תמורת תשלום מיוחד. רק בשנת 1848 אושרה רשמית הזכות להקים בה מחדש קהלה יהודית.

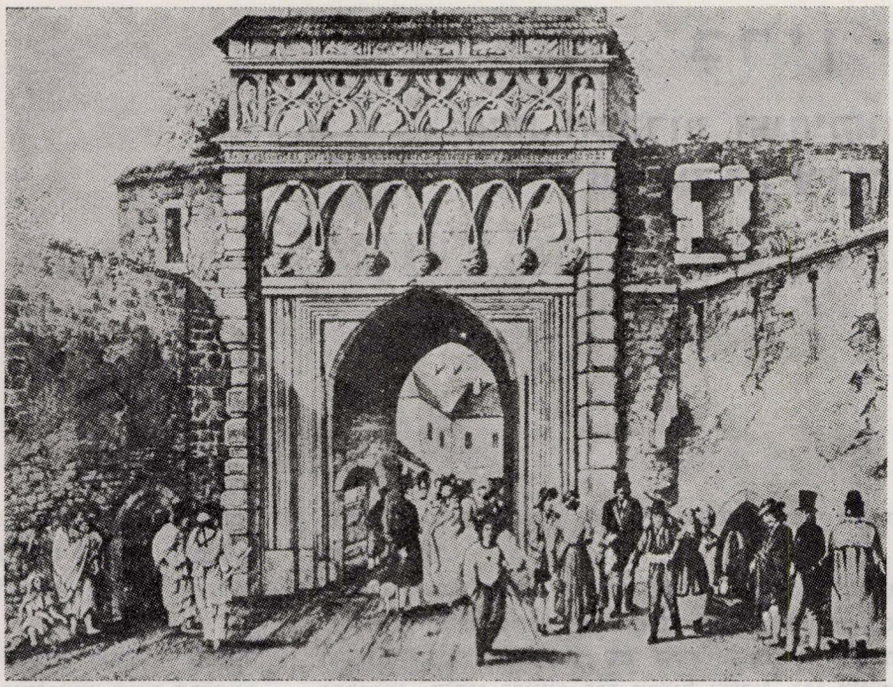
בשנת 1900 התגוררו בה כ־8 אלפים יהודים, והשפעתם היתה ניכרת בכל תחומי החיים הכלכליים של המרכז התעשייתי הזה. היהודים היו פעילים במיוחד בתעשיית־האריגים, אשר העיר היתה מפורסמת בה.

בשנות הכיבוש הנאצי סבלה העיר ברין הרבה, וירדה מחשיבותה. אולם לאחר המלחמה נתאוששה. אך הישוב היהודי שבה נהרס, ללא תקנה.

מעט מזעיר נשאר מתפארתה ומתפארת קורותיה של קהלת ברין, מה שישאר כעדות־נצח מעברה עטור־התהלה של הקהלה, הרי זה ישאר בעיקר הודות למקרה המעניין הזה שלפני מספר שנים נתגלו באורח מפתיע שורה שלימה של שברי מצבות מתוך בית־העלמין הקדום של קהלת ברין, ואשר שלטונות העיר החליטו לשמור על כך בתור „נכס היסטורי״ כללי.

על התגלית ועל משמעותה ההיסטורית נתפרסם מחקר מפורט מאת ד״ר לודביג לוי, מעיר ברין (במאסף התיעודי על דברי ימי היהודים במורהביה) וכך סוכמו הדברים:

„———לעת חפירות לצרכי יציקת־יסודות באחד

„השער היהודי" בברין העתיקה
זה ציור עתיק מתקופת שגשוגה של קהלת ברין

מן הרחובות המרכזיים בעיר — הרחוב הצ'כי — נתגלו בעומק של שתי קומות מתחת לאדמה כמה מצבות עם כתובות בלשון־הקודש. מצבות אחדות נשתמרו כשהן שלימות, אך ברובן היו אלה שברי־מצבות. אולם כמעט על כולן ניתן היה לקבוע בדיוק שנת הקמתן. במרבית המצבות מופיעים תאריכים מלפני כ־600 שנה לערך. המצבה העתיקה ביותר, שאפשר היה לפענח בה את התאריך, היא משנת ה' אלפים ק"ט; יתר המצבות הן משנות ה' קל"ב, ה' ק"ן, וכן ה' קע"א (זאת אומרת בין השנים 1349—1411).

והיות שבכל תחומי מורהביה אינם ידועים קברים מתקופה זו, התייחסו השלטונות לתגלית זו מתוך חשיבות מיוחדת, ולכן החליטו להעביר את אבני־המצבות על כל חלקיהן ושבריהן — לתוך המוזיאון העירוני של ברין.

חוקרי תולדות העיר נעמדו לנוכח החידה, מהיכן הגיעו המצבות של קברי היהודים אל מעמקי האדמה באיזור המרכזי של ברין, אשר לפי כל הדעות לא התגוררו שם יהודים אף פעם? ועל אחת כמה וכמה, שזה לא היה כלל מקום מתאים בשביל בית־הקברות של היהודים?

לפתרון החידה נמצא, איפוא, ההסבר, שאבני־המצבות נעקרו בשעתן מתוך בית־העלמין היהודי הישן של קהלת ברין, והן הועברו לאותו המקום אשר שימש בתקופת המלחמה עם הפולשים השבדיים, כחומת־ביצור של העיר ברין... אבני־המצבות של היהודים הוכנסו, כנראה, לתוך מערכת החפירות והביצורים, והן נשארו גנוזות בעומק האדמה, עד שנחשפו לפתע עם ההכנות ליציקת יסודות די־עמוקים לבנין בתים רבי־קומות.

לא בנקל פוענחו הכתובות של המצבות העתיקות, שנמחקו ונמעכו בחלקן מרוב שימוש ומרוב שנים.

הקו האופייני הוא, שעל המצבות הופיעו נוסחאות של קינות נמלצות לכבודם של הנפטרים. הנה לדוגמה נוסחה אחת (שבחלקה היא משובשת):

הלילו ילל אמן...
להולך...
ואבכה במרי על...

שברי מצבות יהודיות שנחשפו בחפירות
הדגמה מוחשית על חיי הקהלה בברין ומעמד חשיבותה נתנו אבני־המצבות היהודיות שנתגלו במקרה

מהי תמיד בזוכרי או...
וזו נוסחה שניה (אשר כמה אותיות נמחקו מתוכה):
אקונן מר בכי המ(ר)
לי מאד בסף המו(ת)
בכן אריד בשיחי
תמיד בקשר אהבה
נפרד עצי...
בני הלוקח ממני
בתשעה ועשירי
לירח תשרי בקנ"א
לפרט עלי נחרט
תנצב"ה א"ם (אמן סלה)

בית כנסת אחרון כ„זכר לחורבן"

את חיי השרידים בקהלה ברין מתאר בקדרות עתונאי שביקר בה לכבוד פתיחת „היריד הבינלאומי":

„ברין עמד לרשות העתונאים מדריך, שהיתה לו אינפורמציה על הכל והכיר כל אבן וכל פינה ברחבי־העיר... ביקשתי מעמו להראות לי את הדרך אל בית־הכנסת המקומי. הוא הוליך אותי שמה, אך כאשר הגענו נוכחתי לדעת, שאין שם כל בית־כנסת, אלא מגרש ריק ועליו דשא ירוק... דבר זה כשלעצמו אינו מפליא, שכן מגרשים ריקים כאלה נמצאים כיום גם בערים אחרות, שבהן שלטו לפנים הנאצים ואירגנו את ‚ליל הבדולח', המפורסם לשימצה.

„בכל זאת הצלחנו, לבסוף, לגלות בית־כנסת בעיר. לאחר שהמשכנו בחיפושים, מצאנו אותו בסימטה קטנה, בין אולמותיהם הרועשים של שני בתי־חרושת עתיקים ומלוכלכים. מבחוץ, אין להכיר כלל שבבניין שוכן בית־כנסת, אך מבפנים, יש לו מראה של בית־כנסת עם ארון־קודש בקיר־המזרח, דוכן לקריאת התורה במרכז וספסלים בשביל המתפללים. נוסף לכל אלה, מצוייד הבית גם ביציע, המשמש כעזרת־נשים, בבית־הכנסת מועסק חזן, המיטיב להתפלל וכן רב זקן בעל הדרת־פנים, שהוא כיום בן 85.

„בבית־כנסת זה מצאתי כל הדרוש ליהודים, וחסרים רק היהודים עצמם. בסך הכל, ספרתי 19 גברים, וזאת **לא ביום חול או בשבת רגילה, אלא דווקא בימים הנוראים.** 19 גברים אלה היו כולם בגיל הזיקנה, ביניהם ישישים מופלגים ופנסיונרים, ששוב אין להם מה להרוויח או להפסיד. לא היה ביניהם אף איש צעיר אחד או ילד..."

מצבה עתיקה מלפני 600 שנה
זו אחת מאבני־המצבות שנחשפו והועברו למוזיאון העירוני של ברין

ניקלשבורג -

קהלה קטנה ועתירת יחש
המרכז הרוחני של מהרין

ניקלשבורג — קהלה קטנה בצדי־הדרך של גדול הקיבוצים היהודים באירופה, שזכתה לשם מפואר — הודות לרבניה המפורסמים ולישיבה הגדולה שנוסדה בתוכה.

השם בעל הצליל הגרמני „ניקלשבורג" — עיר בקצה הדרומי של חבל מהרין (מוראביה), שהשתייכה מקודם לאוסטריה ואחרי־כן לצ׳כוסלובקיה — „נתייהד" בפיותיהם של המוני היהודים שהירבו לספר בשבחה ולרקום אגדות על אודות גדוליה, והם קראו לה במנגינה של רכות: ניקל־שבעריג.

גידולה וגדולתה של קהלה זו באו לה בתקופות של גזירות ורדיפות, כאשר היהודים גורשו ממקומות מגוריהם באוסטריה התחתית וכן מווינה הבירה. באיזור הררי זה מצאו עיר־מקלט. כך נתעלתה ניקלשבורג כמרכז לתורה ויראה, עד שבתקופה מסויימת שימשה מקום־מושב של בית־הדין הרבני למדינת מהרין — (מוראביה) כולה.

מכל שנות תפרחתה ותפארתה לא נשארה לה לקהלת ניקלשבורג אלא שתי מזכרות־הוד: בית־הכנסת העתיק, הנושא גם הוא את התואר „אלט־ניי־שול", ובית־העלמין הישן אפוף־האגדות.

מעלות ומורדות בחיי הקהלה ורבנים שפיארו את שמה

בראשית המאה ה־15 כבר נזכרים היהודים בעיר זו, ותעודות שנתגלו בינתיים מעידות כי עוד בימי המאה ה־14 ישבו בה יהודים. כגורל כל קהלות ישראל — אשר ימי־אורה שלהן מועטים לעומת ימי־האפילה — כך גורל קהילה זו. היה לה רחוב משלה, ובתי־כנסת משלה, מושב לרב, בית־חולים, ואפילו „בית הערוב", בית ששימש גבול של תחום־השבת בשכונה היהודית.

על התקופה הקדומה של חיי היהודים בניקלשבורג אסף חומר היסטורי רב, החוקר הרב ד״ר יצחק זאב כהנא (בספר: „ערים ואמהות בישראל" — כרך ד׳):

ניקלשבורג השוכנת בצומת הדרכים ברין—ווינה, נזכרת במקורות עתיקים בשמות שונים: ניקל־שפורק, ניקלשבעריג. צ׳כית: מיקולוב. „בגיטין היו כותבין: ניקלש פורג, דיתבא על מי מעינות, שאין שם נהר וכותבין ניקלש פורג כמעט בשתי תבות" (שו״ת „כרם שלמה", אה״ע סימן קכט.) היום הכתיב הרגיל הוא ניקלשבורג.

על אודות מוצאם של ראשוני היהודים בניקלשבורג יש לשער שגם הם, כיהודי בוהמיה ומוראביה בכלל, באו מגרמניה, השפה, השמות ומנהגי יהודי ניקלשבורג מאשרים השערה זו.

הקיסר קארל הרביעי הרשה ב„בולה הזהב" לנסיכים לקורפירסטים ולשאר בעלי משרות נכבדות — „להחזיק יהודים". עד שנת 1575 היו יהודי ניקלשבורג ,קנינים׳ של נסיכים בתחילה של קריסטוף מבית ליכטנשטיין ואחרי כן של האציל ההונגרי לאדיסלוס קרטשין. בתקופה זו היתה חובה מוטלת על כל יהודי ניקלשבורג ללא יוצא מן הכלל לעבוד בשביל השלטונות ארבעים יום בשנה עבודת אנגריה.

בשנת 1575 עברה הבעלות על ניקלשבורג לרשות האצילים ממשפחה אחרת. בתקופה זאת רווח ליהודים תושבי ניקלשבורג, כי הנסיך פון דיטריכשטיין נטה חסד ליהודים, שהיו בחסותו. יהודי ניקלשבורג פנו אליו בתזכיר וביקשו להקל על מצבם, ביחוד לשחרר אותם מעבודות־הכפיה ותמורת זה מתחייבים הם לשלם מדי שנה בשנה מאתיים זהובים ריינש לקופתו ולספק לארמון בשר, נרות ושומן, בקשתם נתמלאה בחלקה הגדול וגם בנו אישר את הזכויות שנהנו מהן תחת ממשלת אביו. ומה שחשוב לחיים הפנימיים — זו הפעם הראשונה שניתנה ליהודי ניקלשבורג הזכות לבחור לעצמם הנהלת קהילה על יסוד בחירה חופשית. תמורת זכות זו נתחייבו היהודים להביא מדי שנה בשנה חבית שמן לארמון המושל.

היהודים ראו זאת לזכות להשתתף בשמירת העיר ובטחונה, אולם מדי פעם בפעם היו פורצות תגרות ומריבות בין שומרי לילה היהודים לבין הנוצרים. תמורת תשלום שנתי שוחררו היהודים מחובתם להעמיד מבינהם

שומרי לילה. מדי שנה בשנה בימות החורף נקבע מנהג אצל שלטונות ניקלשבורג לחלק לעניי העיר מיערות השלטון עצי הסקה בחינם. אמנם גם התושבים העניים מבין היהודים נהנו מחלוקה זו, אך במידה קטנה יותר. תמורת זה שילמה הקהלה 57 זהובים לשנה לקופת השלטונות. את עצי ההסקה שקיבלו היהודים מהשלטונות מותר היה להם למכור רק בשכונת היהודים, לאחיהם הגרים שם. בימי השוק הורשה להם למכור גם לשאר התושבים. במקרה של ריב במשפט שבין יהודי ובין נוצרי הובטחה ליהודי מצד הרשות הגנה בפני שרירותם של השופטים.

שנים של פורענות, תלאות וגזירות אכזריות באו על יהודי ניקלשבורג תחת ממשלת המלכה מאריה תיריזיה. סבל היהודים התחיל מיד בראשית מלכותה, בימי מלחמת שלזיה הראשונה שנמשכה 3 שנים, הם נאשמו „בבגידה במולדת", בהגשת עזרה לצבאות הפרוסים וכדומה.

קינה על צרות וגזירות שהונצחה בפנקס הקהלה

בפנקסים מאותו זמן נמצא תיאור מלא של הצרות והסבל שבאו על היהודים, התיאור נכתב בחרוזים, משובץ בביטויים מן התנ"ך, התלמוד והמדרשים וכו'. ויש קטע מיוחד המתאר את כיבוש העיר ניקלשבורג בידי הפרוסים:

„ט"ז אדר ראשון, באו הפרייסן לכאן ניקולסבורג כאשר ינטו צללי ערב. שנים עשר מאות שלופי חרב. ומושלי השררה והעצה וגם ראשי הקהלה קבלום בפנים יפות... ואחר ביאתו כמעט שתי שעות, תבע מיהודים הרבה מעות. ובאו אליו הראשים והטובים ותבע מקהל היהודים שלושים אלפי זהובים, ובאם לאו — יתן רשות „לפלינדרן" (לשדוד) ושאר התראות שהתרו בנו, עד שמתוך אימה אמרנו רוצים אנו... ובקשנו אליו והורדנו הרבה דמעות להקל מעלינו עול נתינת המעות, עד שבא בהשוואה, לששת אלפים באה. מלבד שארי הוצאות שלא כסדרן... וצריכים לתן עוד שלשת אלפים זהובים וכל זאת בדברים חביבים... בין כך ובין כך היינו במצוק ובמצור, ובבית הוכרחנו להיות עצורים... ולא יכלו היהודים לילך אפילו מחצר לגינה. ואי אפשר לשים נפשם בכפם, להמציא מזון לנשיהם וטפם, בעבור הגייסות המצויים בכל עיר, ובפרט כי קול המון אומרים היהודים חייבים ביעור, ועלילות שקר עלינו מעללים, ויתנו אותנו כמרגלים באומרם שמרצונם נתנו לשונא ממון רב, ומרגלא בפומייהו, המלך פרייס הוא ליהודים אב'."

שינוי במעמדם הפוליטי של יהודי מוריביה — ויהודי ניקלשבורג בכלל — חל עם עלותו של „יוזף השני" על כסא המלכות של אוסטריה „שליט נאור" זה, שכל שאיפתו היתה שליטה בלתי מוגבלת בממלכה האחידה, שבה לא תהיינה זכויות מיוחדות לשום מעמד אלא זכויות שוות לכל תושבי המדינה, הקדיש את תשומת לבו גם לשאלת היהודים. גם היהודים נהנו מהתיקונים המרובים שהנהיג יוזף השני. ב„אגרת הסובלנות", שהוציא בשנת 1782 הוקבעו הרבה הקלות ליהודים. ברם קיסר זה, לא קבע הקלות אלו ליהודים מטעמים אנושיים, כדי להיטיב את מצבם, אלא מפני שקיווה על-ידי כך „לעשות את בני האומה הישראלית יותר מועילים למדינה". חוקי הסובלנות הביאו ליהודים הקלות. והנחות מסוימות בעניני מסחר ומלאכה ופרנסתם בכלל, אולם מאידך פגעו בזכויות השלטון העצמי של הקהילות היהודיות והכבידו על התפתחות החיים הפנימיים של היהודים. הוא ככל קודמיו ראה ביהודים אנשים המזיקים לעניני המדינה. מכאן הביאור לאותם חוקים שהוציא ואשר תכליתם היתה להמעיט מספר היהודים כמו כן הנהיג את חוקי הנשואים, וכל הפרוצידורה הקשה של עריכת חתונות אצל יהודים נשארה כפי שהיתה נהוגה ללא כל הקלה שהיא".

גירוש היהודים מווינה בשנת 1670, הביא הרבה יהודים לעיר זו, שהגדילו את הקהלה וגם העשירוה. בימי המלכה האוסטרית מריה תיריזה, היתה זו ניקלשבורג, הקהלה הגדולה בממלכה, שהכניסה לה את מרבית המסים מקופת קהלות היהודים לצורך המלחמה.

בית-תפילה לתפארת היה שם, שהממשלה הפכה אותו בשנת 1778 לבית-אוצר לצבא. לאחר-מכן, כאשר ניתנה ליהודים (בשנת 1848) הרשות לחזור ולהתיישב בווינה הבירה — נתמעט הישוב בניקלשבורג, ומאז הלך ונתדלדל מדור לדור.

השכונה היהודית שהיה לה לפנים גם שער מיוחד, נשרפה בשנת 1719 כליל, באשמת אדון העיר, הנסיך דיטריכשטיין. את אפיק-המים, שהוביל לרחוב היהודים, העביר הנסיך לכיוון אחר — בשביל אורוות הסוסים שלו. תעודות מאותו זמן מספרות על המחיר הרב שנאלצו יהודי ניקלשבורג לשלם בעד כל דלי מים לשכניהם הנוצרים. הללו שלחו ידם בביזה בעת הדליקה, עד כדי כך, שהיה צורך להביא משמר-צבא שישמור על הרכוש.

„כל ישראל ערבים זה לזה" — דבר זה נתבטא בימים שעברו בעזרה ההדדית בישראל, עת קהלות רחוקות ומרוחקות עזרו לאחיותיהן בפדיון שבויים, בפדיון רכוש, בהתרת אסורים, ואף בהלואות ובנדבות. קהלת ווינה עזרה ליהודי ניקלשבורג להשיב לרחוב היהודי את כבודו הראשון. על היסודות הנושנים של השלדים הישנים הוצבו שוב בתי היהודים ובית הכנסת. באותה הצפיפות הנוראה — שמונה בתי אב בבית יחד — שבה ישבו משפחות בית ישראל בניקלשבורג בימי המאה ה-15, המשיכו הלאה.

בשנת 1789 היתה ניקלשבורג בין 52 הקהלות במוריביה, הקהלה המאוכלסת ביותר. מספר המשפחות („הפאמיליאנטן") היה שש מאות ועשרים. מספר הנפשות היה לכל הפחות 3.500, מלבד הרבה משפחות יהודיות שגרו בלא שיהיו בידיהם רשיונות-נישואים מאת השלטונות.

בשנת 1848, שנת השגת שוויון הזכויות של היהודים, החלה בשביל ניקלשבורג תקופת הירידה שלה. בתקופת

חוקי ההגבלות למיניהם, גם בזמן הגבלות הנישואין, השיגה קהילת ניקלשבורג את שיא הפריחה בכמות ובאיכות. לעומת זה מסמנת שנת 1848 שנת ההתקדמות הפוליטית, את תחילת השקיעה של קהילת ניקלשבורג העתיקה. הקהלה התחילה להתרוקן מתושביה. הסיבה היא התפתחות התעשיה במורביה וביחוד זכות הישיבה שניתנה ליהודים בשנת 1848 להתיישב בכל המקומות שבמדינה. התחילה הגירה גדולה מן הקהלות בעיירות הקטנות לערים הגדולות, שבהן הפרנסה מצויה יותר.

וכך ירד והצטמצם מספר היהודים בניקלשבורג ועל סף מלחמת העולם — 778 נפש. לאחר המלחמה גדלה הקהלה בהרבה אלפים יהודים פליטים מגאליציה. השלטונות הביאו המוני פליטים יהודים, שמצאו מקלט במורביה לניקלשבורג ובנו להם שם צריפים גדולים לדירות. הקהלה היהודית תמכה בפליטים אלה כפי יכלתה. הפליטים מגאליציה לא התערבו בין יהודי נקלשבורג, התקינו לעצמם בתי כנסיות, בתי ספר („חדרים") ושאר מוסדות דת וחברה. הכל כמנהג מדינתם.

שרשרת תפארת של רבנים וגאונים שפרסמו שם הקהלה

העיר ניקלשבורג התפארה בגדולי רבניה וחכמיה. הראשון שישב על כס־הרבנות שלה — הלא הוא מהר"ל, רבי יהודה־ליב בן רבי בצלאל, אשר הרביץ בה תורה כעשרים שנה, עד שנתבקש בשנת 1573 על־ידי פרנסי הקהלה הגדולה בפראג לעבור אליה ולהתיישב בתוכה.

אחריו בא לניקלשבורג לכהן ברבנות רבי יום־טוב ליפמן הליר, בעל „תוספות יום־טוב", שנמנה על גדולי דורו.

את הישיבה הגדולה בניקלשבורג יסד רבי מרדכי בנעט מחכמי התורה המפורסמים שמשך לישיבתו מאות תלמידים מכל קצוי אירופה, והטביע את חותמו המובהק על אופי חיי הקהלה ומעמדה כמרכז רוחני.

אביו ר' אברהם היה נצר ממשפחת ר' יעקב אשכנזי בעל ה„חכם צבי" ומצד אמו היה ר' מרדכי בנעט נין לר' נפתלי כץ מפרנקפורט ופוזן. בשנת תק"נ (1970) נבחר פה אחד לאב"ד ור"מ של קהילת ניקלשבורג והמדינה. על בחירתו לרבנות המדינה המליץ גם הנסיך דיטריכשטיין. ר' מרדכי בנעט היה נכבד מאד בחוגי הממשלה ובכל דבר הנוגע ליהדות מוריביה שאלו את חוות דעתו. לפירסום מיוחד זכתה חוות דעתו שמסר על־פי דרישת השלטונות בנוגע להשתלמות הנחוצה למועמדים למשרת הרבנות. ר' מרדכי בנעט דרש, שהשתלמותו של הרב תתרכז בעיקר בידיעותיו בלימודי קודש ורק לאחר שיגיע לשנת השמונה־עשרה ילמד באופן פרטי את המקצועות החילוניים.

בחוגי הממשלה בווינה העריכו את פעולתו בעד היהדות במוריביה ונתקבל פעמים אחדות לראיון על־ידי הקיסר בווינה. את השפעתו בחצר המלכות בווינה העמיד לשרות היהדות ופעל לא לטובת היהדות במוריביה בלבד,

אלא גם משאר ארצות פנו אליו והוא עמד לימינם ועל פי רוב בהצלחה. על יסוד חוות דעתו בנוגע לתלמוד ושלחן ערוך נתבטל איסור הדפוס שעמדו להוציא על התלמוד והשלחן ערוך. בחוות דעת זו מראה ר' מרדכי בנעט את בקיאותו הגדולה באפולוגיטיקה.

בני דורו כבדוהו גם בתור טהור וקדוש ובעל מופת. לפרסום רב זכתה האגדה על „בית־העירוב" הבית בסוף שכונת היהודים שבו היה קבוע חוט העירוב עבר לרשותו של לא יהודי אשר רצה להרחיק את „העירוב" מן הבית. ר' מרדכי בנעט השתדל בענין זה והבטיח לגוי שהברכה תחול על בית זה. הגוי הסכים להשאיר את קביעות „העירוב" על ביתו וברכתו של ר' מרדכי בנעט נתקיימה. למרות הדליקות הרבות שהיו בניקלשבורג ובמיוחד בסביבת בית זה, נשאר הבית שלם ללא כל נזק מן השריפה, אף על פי שגגו היה מכוסה תבן ורעפי עץ. בית זה ידוע בשם „בית־העירוב", היה שייך ל„בתים היסטוריים" של עירית ניקלשבורג. הרבה אגדות עממיות נרקמו מסביב לאישיותו הדגולה. על זה מעידה גם ה„אגרת והיא כעין פתקא מן שמיא", שנמצאה בלייפניק כתובה בלשון תרגום „אל נשיא ישראל אב"ד דק"ק ניקלשבורג והמדינה". באגרת זו מדובר על גדולתו של ר' מרדכי בנעט ועל תפקידו המיועד לו מן השמים.

על הרבנים שהמשיכו במסורת־הפאר של ניקלשבורג נמנה רבי שמשון רפאל הירש, אשר בקהלה זו צמחו לו כנפיים ומשם נזהר אורו, עד שהדי תורתו ומלחמתו למען התורה הגיעו למרחקים ופרנקפורט המיוחסת הזמינה אותו להיות לה לאב ולפטרון לקהלה החרדית העצמאית ולמנהיגה הרוחני.

ענף מגזע ראשי החסידות שנשתל בקהלת ניקלשבורג

קהלת ניקלשבורג שהשתייכה לתחומי אירופה המרכזית־מערבית זכתה למוניטין במדינת פולין הודות לצדיק רבי שמלקי, אשר ישב שנים אחדות על כס הרבנות בניקלשבורג.

תולדותיו של הצדיק רבי שמלקי ופרשת התיישבותו בניקלשבורג, תוארו בקצרה ב„ספר החסידות", בעריכתו של יצחק רפאל. וזוהי תמצית הדברים:

היה בנו בכורו של הרב צבי הירש מטשורטקוב. נולד בשנת תפ"ו, וגדל יחד עם אחיו רבי פינחס בבית אביו שהיה גדול בתורה ונודע בצדקותו. בימי בחרותם יצאו האחים לקנות תורה בישיבות ליטא ובהשפעתם של רבי זושא מהניפולי ורבי אברהם מקאליסק נסעו למזריטש ודבקו במגיד רבי דוב בר.

לאחר ששימש ר' שמלקי כרב ור"מ בריטשוואל והפך מורה למאות תלמידים בתורה ובחסידות, נתקבל בשנת תקל"ג כרב בניקלשבורג, וכעדותו של רבי אברהם טריבטש, בעל „קורות העתים", עשה בואו לשם רושם עז ובשנת תקל"ה נתקבל גם כרב המדינה.

„המתנגדים" מבין אנשי ניקלשבורג לא סבלו את

בית־הכנסת הישן של קהלת ניקלשבורג

פנים בית־הכנסת על חלונותיו המסוגננים וקישוטיו המהודרים

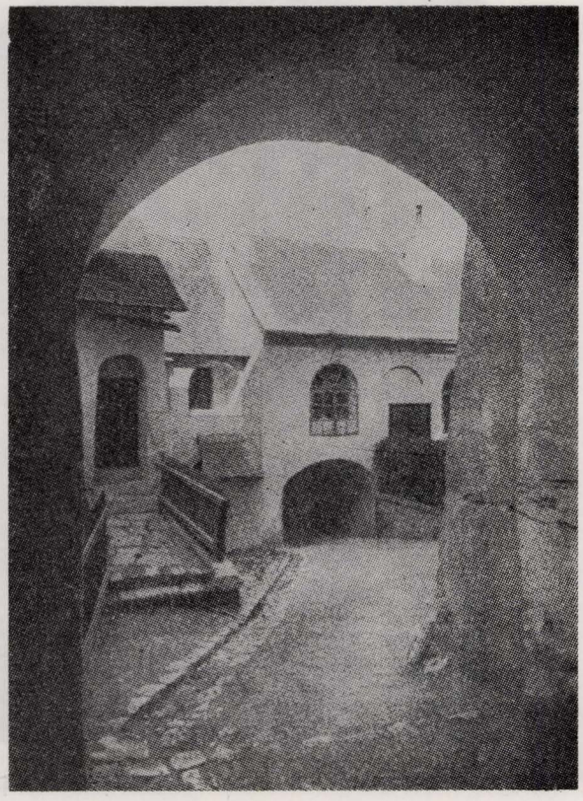
דרך החסידות של רבם ועוררו נגדו התנגדות. אך רבי שמלקי לא נרתע והטיף לתורת הבעש״ט ללא ליאות. ויש סיפור חסידי שהמחלוקת שככה הודות להתערבותו של רבי אלימלך מליז׳נסק, שבא לניקלשבורג במיוחד לשם כך.

רבי שמלקי הקים ישיבה גדולה והעמיד תלמידים הרבה בתוכם גאונים וצדיקים, רבי אייזיק מקאליב, החוזה מלובלין, רבי מנדל מרימנוב, רבי ישראל מקוז׳ניץ ואחרים. כתלמידו המובהק נחשב רבי משה לייב מסאסוב, שבמשך י״ג שנה לא זזה ידו מתוך ידו.

רושם קורות הקהלה בניקלשבורג ד״ר י. ז. כהנא העתיק מתוך הפנקס הישן של הקהלה כמה פרטים מאירים ומאלפים על חייו ופעולותיו של רבי שמלקי בציורוף סיפורי נפלאות שנקשרו בשמו:

„מיד בביאתו עשה רושם, כי טרם בואו היה עצירת גשמים כמה שבועות, השמים כברזל והארץ כנחושה וביום בואו באו גשמי ברכה כבימי חוני המעגל״.

רבי שמעלקע הורוויץ ניהל את עדתו בניקלשבורג ומדינת מורביה שש שנים ונפטר ב׳ דר״ח אייר בשנת תקל״ח בניקלשבורג. בפנקס הישן של הקהלה רשמו כדברים האלה: „בן ג״ב שנה כשמואל הרמתי. היה עסקן גדול במצות מילה וסנדקאות, וביום מותו עוד היו

חצר הכניסה ושער הגיטו בניקלשבורג

בעיר זו שהיתה המרכז הרוחני של קהלת מהרין מתהלכים אגדות וסיפורים לאין־ספור משנות גדולתה של הקהלה

לו שתי סנדקאות. ובאותה שנה (של פטירתו) בחדש טבת שלפניו נכסה הלבנה ולא נראית בזמנה לקדשה בקהלתנו נ״ש וכמעט בכל מדינת מעהרין׳.

בית־העלמין הישן וקברו של הקדוש ר׳ אליקים

מראה של יחס והוד אופף את בית־הקברות הישן של ניקלשבורג, הטמון הרחק מן העיר בין שדות מוריקים ושופעי־דגנים. אבני־המצבות השקועות באדמה מרוב שנים מספרות את רום מעלתם של גדולי חכמיה. אחד מבני הקהלה הזאת, החוקר ד״ר דוד פויכטוואנגר שהתגורר בווינה, גמל לה לניקלשבורג את החסד ההיסטורי הגדול, כאשר ניסה לחשוף ולפענח את כל הכתוב במצבות, בהסתמכו על קורות הקהלה המיוחסת.

בין מצבותיהם של רבני הקהלה וחכמיה נתגלו שתי מצבות של קדושים, שנהרגו על קידוש השם וקבריהם נתקדשו במיוחד על כל באי בית־החיים.

על הקדוש ר׳ אליקים בן יצחק, מתושבי ניקלשבורג, ידועים פחות או יותר, נסיבות מותו והקרבתו למען הכלל. בימיו של פרדינאנד השני, קיסר רומא, העלילו כמה משונאי־ישראל ובראשם הנסיך (שארמונו התנשא בקירבת העיר) על הקהלה המפורסמת, שהיהודים זממו לרצוח את הקיסר לעת ביקורו בעיר זו. גזר־דין של גירוש הוצא על כל היהודים, ומפי הצוררים נשמע הצו, שבאם „הפושע היהודי״ האלמוני יקום ויודה בפומבי על המזימה שהוכנה במחשכים — ייענש רק הוא לבדו ושאר היהודים ינוקו.

הקדוש אליקים, שהיה אחד החשודים שנעצרו, ללא עוול בכפיו, בשמעו זאת החליט להודות בפומבי ולקבל על עצמו את כל „הפשע״ וגם את העונש הנורא. בתולדות העיר נרשמה העלילה הזאת ונמסר בה, שבתור עונש „הותז ראשו של המורד היהודי״, והגולגולת נתגלגלה במדרון, למן ארמון הנסיך שניצב בראש הגבעה ועד מורדותיה, במקום שעליו נבנה אחר־כך בית־הכנסת.

בית־הכנסת הגדול והעתיק יותר, נקרא — כדוגמת בית־הכנסת המפורסם של פראג — בשם „אלט־ניי שול״, משום שבנין בית־הכנסת שוקם פעמים אחדות. ליד שער־הכניסה נשתמרה כתובת־זכרון של נדבן, שרשם את שמו בתוספת הציון: „והקדשתי הבית הזה להיות לשמי שם עד עולם״. הציון הוא: „ה׳ אלפים ש״י (1570), אך לפי מקורות היסטוריים בשנה זו הוקם הבנין המשוקם, לאחר שהבנין הקודם נשרף בשריפה גדולה שהשתוללה בגיטו. שלט נוסף בקיר הבנין מעיד על שריפה יותר מאוחרת. בשלט כתוב: „ואש יצאה ביום כ״ח אב לשנת תע״ט לפ״ק (1719)... וחזרו ובנאו וגמרוהו ערב ראש־חודש תמוז שנת תפ״ב (1723). ואף זו לא היתה השריפה האחרונה. עוד בשנת תרפ״ד (1924) עמדו הרבה בתי־עץ בסימטאות של היהודים, ושריפות היו שכיחות בהם, ובשנה זו שוב נפגע בית־הכנסת.

נוף נוסך־הוד של בית־העלמין ההיסטורי ב־ניקלשבורג

אולם השואה הרסה את ה־כל וכמעט שלא נשאר שריד וזכר לעתיקות הקהלה

הפנקס ההיסטורי של החברה־קדישא בניקלשבורג
וחיסול הקהלה עם הכיבוש הנאצי

שנים רבות לא ידעו על קיומו של „הפנקס הישן" מחברה קדישא דקהלת־הקודש ניקלשבורג. החוקר שגילה את הפנקס והעלה את חשיבותו ההיסטורית — היה ד"ר יצחק זאב כהנא, אשר מחקרו נתפרסם בירחון „סיני" (קובץ סיון־אלול תש"ה).

וזה היה השם המלא של החברה: „חבורא קדישא דקברנים וגמילת־חסדים". בקצרה: ח"ק וג"ח.

הפנקס נפתח לאחר השריפה הנוראה בקהלת ניקלשבורג בשנת תע"ט. וזה מרומז בשער „הפנקס":

„— — ובעונותינו שרבו — יצאה אש מן השמים „איכה" לחודש אב תעז"ב (תע"ט) לפרט... ושרפה כל בתי־עירנו ואת כל מחמדינו ונמס לבבנו בחורבן בית מקדש־מעט בית תפארתנו, בתי־כנסיות ובתי־מדרשות בתים מלאים כל טוב, ספרים ופנקסאות..."

„...וכעת נתחזק ונתחדש החברא —
לתקן תקנות כדרבונות, לבל יפרוץ הפורץ גדירה...
ה' יצילנו מצוקה וצרה
ויוציאנו מאפילה לאורה,
נכתב בזה הפנקס סדורה,
יום ה' א' דחול־המועד ב' לספירה,
פה ניקלשבורג הבירה
„תלמוד" תורה „בחמלת" ערוכה ושמורה".
(המלים המודגשות — שנת ת"פ, למחרת השריפה).

„בין מוסדות הקהלה בניקלשבורג תפסה מקום בראש ה„חברה־קדישא דקברנים וגמילת־חסדים". זמן יסוד החברה לא נתברר, אולם ברור שבתקופת רבנותו של ר' מנחם מנדל קראכמאל (ת"י—תכ"א) היה כבר בניקלשבורג חברה קדישא מסודרת עם תקנות קבועות. בשנת תע"ט,

בשעת השריפה הגדולה, עלו באש פנקסי הקהלה ותקנותיה. החברה נוסדה מחדש בשנת ת"פ. באותה שנה נערך גם הפנקס החדש של החברה קדישא. בפנקס זה נרשמו התקנות הישנות של החברה.

„בשנת תקל"ג תרמה החברה את הסכום של חמישים זהובים לסיוע הוצאות הדרך של רב המדינה ר' שמעלקי הורוויץ.

„פעולתה של החברה קדישא לא הצטמצמה רק בגמילת חסד של אמת עם המתים, אלא דאגתה היתה נתונה גם לחולים ומדוכאים. היא הקציבה תמיכה לעניים נתנה הלוואות ליורדים מנכסיהם וכו'. לשם ביצוע תפקידים אלה נוסד תחת פיקוחה של החברה קדישא חברת „גמילות חסדים". להנהלת החברה קדישא היו נמנים גם ארבע גבאים של גמילת חסדים, שנבחרו בשעת בחירת ההנהלה. התקנות קובעות: „ענין התעסקות של גמילת חסדים בשלמות יהא. ובכל ב' וה' מחויבים הגבאים לילך להחולאים ר"ל ולבקש ולהדר אחר רפואות הגוף. ואם יחסר דבר מה לאחד מחויבים להודיע לגבאי ראשון אם הקופה של צדקה ריקנית. הגבאים דגמילת חסדים מחויבים להדר ולקנות כל מיני מרקחת מה שאפשר להם להמציא, כדי לתת לחולאים ר"ל, והגבאים הראשונים מחויבים ליתן לגמילת חסדים לסיוע בכל שנה חמשה ריכש־טלר". ה„מסבב" בבתי יהודי השכונה, כדי לאסוף כספים לטובת חברת גמילת חסדים, מחויב היה להודיע להגבאים של גמילת חסדים אם נמצא איזה חולה עני. אצל חלוקת המרק לעניים ביום שבת צריך להיות נוכח אחד מן הגבאים של גמילת חסדים, א' מגבאים של גמילת חסדים צריך להיות נוכח גם אצל טהרת המת והלוויתו, בבמקרים „שלא נמצא אחד מן הקברנים והמת מוטל בבזיון". כמו כן היה על הגבאים של גמילת חסדים להשגיח שאצל עשיית הקבר והטהרה ימצאו גם „אויף

וורטיר'. בנוגע לבחירת הגבאים של גמילת חסדים הוקבעו בתקנות, שלא יהיו רשאים להיות גבאי דמתא כדי שלא יתחלף מעות של צדקה, ואף הגבאי של בית־הכנסת החדשה אינו רשאי להיות גבאי דגמילת חסדים'. הגבאים של גמילת חסדים היו ,מחויבים לעשות ביניהם פרנס החודש ויהא בחוזר חלילה'.

„החברה קדישא תפסה עמדה חשובה בחיי הקהלה. בהנהלתה ישבו עשירי הקהלה ונכבדי העדה כמו דייני וטובי הקהלה וכו'. לכבוד גדול היה להתקבל כחבר בתוך החברה.

„מלבד החברה קדישא דאגה להטבת מצבם של העניים חברת צדקה דמתא, חברת צדקה עירונית. בראש החברה עמדו הגבאים של העיר. הם היו גם גבאי בתי הכנסיות. ה,צדקה דמתא' היתה עומדת בניקלשבורג תחת פיקוח של הקהלה.

„אנשי ניקלשבורג תמכו ביד נדיבה בחברות הצדקה. מלבד זה נמצאו תחת פיקוחה של הנהלת הקהלה סכומים גדולים מעזבונות של יהודי ניקלשבורג למטרות נעלות, כמו תמיכות לתלמידי תלמוד־תורה ובית־הספר: וכן בשביל הכנסת כלה ליתומות.

ואשר להתימת קורותיה של קהלה עתיקה זו — מסכם זאת החוקר במלים קצרות ועגומות:

„ב־5 למארס שנת 1939, עם כיבוש ניקלשבורג על ידי קלגסי הנאצים, נפסק קיומה של קהלה עתיקה עיר ואם בישראל, שתפסה מאות בשנים מקום נכבד ביותר בעולם היהודי".

„בשנת 1939 פלשו הנאצים הגרמנים לתוך חבל הסודטים וגם ניקלשבורג באה תחת שלטונם. גורל היהודים שלא הספיקו להמלט היה כגורל שאר אחיהם בקהלות אחרות שבמורביה. ברובם הושמדו בעזרת שכניהם הגרמנים. עם הנצחון על הגרמנים בשנת 1945 נוסדה הרפובליקה הצ'כוסלובקית מחדש וניקלשבורג נכנסה בגבולה, אולם הקהלה היהודית העתיקה חוסלה. ברשימת קהלות של מורביה שנשארו לפליטה, שהופיעה בעתון הרשמי של קהלת פראג מ־1 אוקטובר שנת 1945 נפקד מקומה של קהלת ניקלשבורג. אולם במכתב המועצה הראשית של קהלות היהודים בבוהמיה, מורביה ושליזיה מיום 13.6.46 מודיעים שב־8 לאוגוסט 1945 נתייסדה בניקלשבורג קהלה יהודית ומספר נפשותיה הוא — 49...

צרפת:

- פאריס
- שטראסבורג
- קארפנטראס

צרפת / קיצור תולדות היהודים

ראשית התישבות היהודים:

הישוב היהודי על אדמת גליה — היא צרפת — החל עוד בתקופת ממלכת רומי, זמן מסויים לפני חורבן ירושלים — ואמנם, יוסף בן מתתיהו (יוזפוס פלאביוס) מזכיר בספר „הקדמוניות" שמות של יהודים שהגיעו לשם. לערך 200 שנה לאחר חורבן ירושלים כבר נתקיימו קהלות יהודיות מאורגנות בכמה מערי צרפת, כגון: מארסיי, אוויניון, בורדו, נארבונה.

ההשתלטות הנאצית:

ביום 10 במאי 1940 — ב' אייר ת"ש — פתחה גרמניה הנאצית בהסתערות כללית על צרפת, במטרה לשבור את „קו מאג'ינו", קו־ההגנה של אירופה המערבית.
ביום 11 בנובמבר 1942 — ב' כסלו תש"ג — חדרו צבאות גרמניה גם אל תחומי צרפת הבלתי־כבושה, שנמצאו תחת שלטונו של „משטר ווישי" הפרו־נאצי, וכך נכבשה צרפת כולה.

תאריכים בשואה:

ביום 2 באוקטובר 1941 — י"א תשרי תש"ב — פוצצו ונהרסו כמה בתי־כנסת בפאריס, במבצע חשאי של הגיסטאפו.
ביום 28 במרס 1942 — י' ניסן תש"ב — יצאה רכבת־הגירוש הראשונה בקו פאריס—אושביץ, וזה היה המשלוח הראשון של יהודי צרפת להשמדה ישירה.
ביום 26 באוגוסט 1942 — י"ג אלול תש"ב — נערך ציד על יהודים חסרי־נתינות באיזורי „משטר ווישי" בצרפת ולערך 8000 יהודים, בתוכם ילדים במספר ניכר, נתפסו ונשלחו להרג.

סיכום קרבנות היהודים בשואה:

בשנת 1939, עם פרוץ המלחמה באירופה היו בצרפת	— 300.000
עם שחרור אדמת צרפת בשנת 1944 נמצאו שם	— 170.000
הערכה על מספר קרבנות השואה	— 90.000
אומדן הקרבנות באחוזים	— 30%

פאריס –

קהלה וותיקה ושוקקת חיים בלב־לבה של אירופה

פאריס, השוכנת בלב לבה של אירופה, כוללת בין דפי קורותיה פרקים נרחבים מדברי ימי היהודים ביבשת אירופה — ובמרבית המקרים אלה הם פרקים רווייי־סבל ועמוסי־עלילות, ההל מאותה עלילה זדונית של תקופת ימי־הביניים על אודות „ביזוי הלחם הקדוש" של הנוצרים; דרך העלילה הנוראה שהתנכלה לפגוע בתורת היהדות כולה וזוהי העלילה כנגד התלמוד, אשר יד המומרים היתה בזאת וכתוצאה ממנה נערך בפאריס טקס פומבי של שריפת התלמוד וספרי־הקודש; ועד לאותה עלילה אנטישמית מרושעת שנרשמה בהיסטוריה בתור „משפט דרייפוס".

מלבד זאת עבר על קהלת פאריס הגורל המר של משטר־הכיבוש הנאצי — ועם כל זה הוכיחה קהלה חשובה זו בצומת המרכזי של אירופה כושר־חיות נדיר, ושוב ושוב, על אף כל הרדיפות והגירושים, העלילות והאסונות,

„עלילת דרייפוס" בפאריס — אחד האירועים המסעירים ביותר בתולדות יהדות אירופה

מספר שנים העסיק „משפט דרייפוס" את דעת־הקהל בעולם הנאור כולו, כי זה היה גילוי מדהים של הטירוף האנטישמי בתקופה המודרנית — בתמונה: האקט האכזרי של הוקעת הקצין היהודי דרייפוס בתור „בוגד", ושלילת דרגת הקצונה שלו.

השכילה להתגבר על עינויה ועל מעניה והצטיינה בפעילות יהודית תוססת בכל התחומים.

וכן אירע הדבר בתקופה האחרונה, למחרת שנות־האימים של השואה, כאשר על קהלת פאריס עברה רוח של התנערות רוחנית בכיוון של שיבה למקורות היהדות.

עקבות בהיסטוריה: היהודים שהקדימו את הצרפתים (הפראנקים) בצרפת

על העקבות הראשונים בהיסטוריה של התישבות יהודים על אדמת צרפת מצביע החוקר שמעון שווארצפוקס באחד הפרסומים של „הקונגרס היהודי העולמי" („גשר", קובץ 36/37, תשכ"ד—1963):

„הידיעות הראשונות על מציאותם של יהודים בצרפת מצויות במקורות נוצריים — בשנת 366 למספרם (ד' אלפים קכ"ו) מדברים המקורות הנוצרים בשבחו של המושל הילארוס, על שנמנע מלבוא במגע עם היהודים שבארצו... בשנת 425 (ד' אלפים קפ"ה) אסר הקיסר תיאודוסיוס על היהודים בתחומי צרפת לשרת במנגנון המדינה ובשרות המשפט... בשנת 614 (ד' אלפים שע"ד) נתקיימה בפאריס ועידה כנסייתית שקבעה, ששום יהודי אינו יכול לבקש ולקבל משרה צבאית או ציבורית מידי המלך. בשנת 624 (ד' אלפים שפ"ד) החליטו שוב על איסור מכירת עבד נוצרי ליהודי...

מכל הגזירות וההוראות האלו, שהוצאו תכופות, זו אחרי זו, מסתבר בעליל, שבאותה תקופה היוותה הקהלה בפאריס מרכז יהודי ניכר, בעל חשיבות כלכלית לא־מבוטלת.

את קורותיה ספוגי־הדווי של הקהלה היהודית העתיקה בפאריס סיכם בקצרה הרב יהודה דוד אייזנשטיין, עורך „אוצר ישראל":

„יהודים ישבו בפאריס עוד בטרם שבאו שם „הפראנקים" (הצרפתים). המועצות של הכנסיה הנוצרית בצרפת החליטו דברים נגד היהודים, שישבו אז בצפון צרפת ובעיר שנקראה אחר־כך פאריס, שם היה „רחוב היהודים" אשר מוצאותיו היה אצל ארמון המלך. בשנת

582 למספרם נבנה בית הכנסת ברחוב ההוא. היהודים חיו אז בשלום ובשלוה עם האזרחים ואחדים מהם היו בעלי מוכסין, עד אשר התפשטה הנצרות בארץ והשרים והמלכים החלו להכריח את היהודים לקבל עליהם אמונת הנוצרים. רבים מלטו את נפשם ורבים מתו על קידוש השם.

„מצב היהודים הוטב בעת שמלכו המלכים קארל הגדול וקארל הקרח, שנטו חסד ליהודים, וכן המלכים שבאו אחריהם במשך איזה מאות שנים. בימי מלכות לואי הששי והשביעי (1108—1180) נתגדלה ונתרחבה קהלת ישראל בפאריס, וגם גרו בפרברי העיר וקנו שם בתים וקרקעות, עד כי פרבר אחד נקרא: „עיר יהודים". בפאריס עצמה גרו ברחובות צרים, אשר נסגרו בשער. ברחובות האלה היו להם חנויות של רצענים וחייטים. גם היו להם שני בתי קברות. הנוצרים התקנאו ביהודים, שהצליחו במעשיהם ויעלילו עליהם עלילות הרבה. גם סבלו מעלילות־הדם, ובשנת 1179 נאשמו כי הרגו את הנוצרי „ווילים" לצורכי הפסח.

„המלך לואי התשיעי (70—1226) השתדל להעביר את היהודים על דתם. בזמנו היה המשומד ניקולאס דונין, אשר ביקש מהאפיפיור גריגורי התשיעי לבער את ספרי התלמוד. דונין התווכח עם ארבעה רבנים בפאריס, ביום 25 ביוני 1240 על פי צו המלך. תוצאת הויכוחים היתה, כי נשרפו כמה אלפים ספרים באש. בשוב לואי מדרכו עם נוסעי הצלב בשנת 1254 ציוה עוד פעם לשרוף את ספרי הרבנים. בעת ההיא הוכרחו היהודים בפאריס לשלוח משולחים לארצות אחרות לבקש נדבות להחזיק את הישיבות. ר' יחיאל מפאריס הלך בתור שד"ר לתורכיה וכן לארץ־ישראל. המלך פיליפ „האמיץ" לא ביטל את הגזירות על היהודים, אבל לא היה נוהג בהם. פיליפ הזה הניח את היהודים לשבת בפאריס גם במקומות שהיה אסור להם לפנים — ונתן להם רשות לקנות בית קברות חדש".

רצף של גזירות ועלילות — ועם זאת התבסס בפאריס מרכז יוצר לתורה בתקופת „בעלי התוספות"

וכזה הוא תמצית קורותיה של הקהלה היהודית בפאריס: התגברות מתוך תנאי מצור ומצוקה וזקיפות־קומה רוחנית על אף הכל.

בשנת 1321 נאשמו היהודים, כי שמו רעל בבורות־ומעינות המים, רבים מיהודי פאריס נשרפו באש, ורבים נמלטו ונכסיהם הפקיע המלך. בימי המלך קארל הששי בשנת 1380 התקומם ההמון על היהודים לגרש אותם ויקראו אחריהם: „צאו מכאן יהודים..." ויבוזו ארבעים בתים, ויפצעו יהודים רבים, ואיזה מהם הרגו, ויחטפו ילדים מחיק אמותיהם ויטבלו אותם לנצרות. קארל הששי ביצע את הגזרה לגרש את היהודים מצרפת בשנה ההיא. ושנים רבות אח"כ לא דרכו רגלי יהודים בעיר פאריס.

משנת 1500 ואילך החלו היהודים בפאריס להתרבות, והוטב מצבם, אך לאחר־מכן במאה ה־17 שבו להרע להם

ובימי לואי הי"ח היו נרדפים ועשוקים. בשנת 1615, כאשר חגגו היהודים את חג הפסח, יצאה הגזירה לגרש אותם. בשנת 1670 נעלמו בפאריס כמה נערים נוצרים בזה אחר זה בזמן קצר — הואשמו היהודים כי „צלבו" אותם, ואח"כ נמצאו הרוצחים מבין הנוצרים. במאה הי"ח החלו להשתדל בעד זכויותיהם, שיהיו שוות לזכויות יתר האזרחים — עד אשר הצליחה המהפכה בשנת 1789, ואז השיגו היהודים שיווי זכויות.

בתקופה הקדומה היתה פאריס מרכז היהדות באירופה, הרבנים ברומא פנו בשאלותיהם אל הרבנים („חכמים") בפאריס. בערך בשנת 1120 — שנת ד' אלפים תתקע"ח — לקחו רבני פאריס חלק באספה שהשתתפו בה הרשב"ם ורבינו תם. הרשב"ם התעכב בפאריס ונתוודע לחכמי העיר. בשו"ת אור זרוע מוזכר ר' מתתיהו גאון, שהוא ר' מתתיהו ב"ר משה, תלמיד רש"י וריש מתיבתא בפאריס. ר' יהודה ב"ר אברהם, ביחד עם חבירו ר' שמעיה, סדרו את דברי מורם ורבם — רש"י, וסדרו גם את „הגדה של פסח". ר' יחיאל ב"ר מתתיהו גאון ור' יהודה ב"ר יום טוב — היו מבעלי התוספות. ר' שמואל מפאריס שאל מרבינו תם בדין גט. ר' אליהו ב"ר יהודה התוכח עם רבינו תם על אודות סדר הפרשיות בתפילין — והכרייע הלכה למעשה כדעת רש"י. ר' חיים ב"ר חננאל הכהן היה תלמיד מובהק לר"ת ומבעלי התוספות, ואחד מתלמידיו היה ר' אליעזר ממיץ. ר' יהודה ב"ר יצחק המכונה סיר ליאון מפאריס נבחר כראש הישיבה בפאריס, ובין תלמידיו היו ר' משה מקוצי — בעל הסמ"ג. גם ר' יחיאל בן יוסף המכונה סיר וויוויס היה תלמידו המובהק, כי הוא היה ממלא מקום רבו בראש הישיבה, והיו לו כשלוש מאות תלמידים, וביניהם ר' יצחק די קורביל — בעל הסמ"ק. וכנראה גם ר' יהודה הכהן — אף הוא מבעלי התוספות, שבא מאשכנז והיה רבו של ר' מאיר מרוטנבורג. ר' יחיאל מפאריס היה נכבד גם בין הנוצרים והצטיין בוויכוחו עם המומרים.

ר' מתתיהו ב"ר יוסף היה רב הכולל בפאריס ובכל ארץ צרפת בשנים (85—1360). אביו זקנו ר' יוסף ב"ר יוחנן מטרויש היה רב במרסייל. ר' יוחנן בנו של רב הכולל מילא מקום אביו. ופנה בבקשה לחכמי קאטאלוניה: ר' חסדאי קרשקש ור' יצחק בר ששת והם הסכימו עמו. בשנת 1394 הלך ר' יוחנן לאיטליה ונפטר שם. הוא נחשב לפוסק מומחה בדורו.

ר' משה מקוצי — מגדולי חכמי התורה של פאריס

כאחד האישים הנעלים בתקופת הפריחה הרוחנית בפאריס מוזכר ר' משה מקוצי.

בשנת ד' אלפים תתקמ"ה (1185) נולד ר' משה ב"ר יעקב. הוא למד תורה בישיבתו של ר' יהודה ב"ר יצחק, המכונה סיר ליאון, בפאריס, ונעשה לתלמידו המובהק.

שמו של ר' משה מקוצי נתפרסם בכל תפוצות ישראל, ורבים קראו לו: ר' משה הדרשן. הוא היה נוסע מעיר לעיר והיה דורש בהלכה ואגדה ומוכיח את העם בשער

בת רבים. כן ידוע, שבשנת תתקצ"ה (1234) היה עובר את כל ערי פרובידאנס ומוכיח את העם על שמירת המצוות. בראותו שהרבה יהודים זלזלו בנשואין והתחתנו עם נשים נוצריות ומושלמיות ורוב העם שכחו את טיב המצווה של הנחת תפילין וציצית ומזוזה. היה דרשן נלהב ומשפיע על כל שומעיו לקיים את דבריו. דרשותיו אלו, הם שהיוו היסוד של „ספר המצוות", שחיבר על כל מצווה ומצווה, ואחר כך חיברם בספר בשני חלקים (על שס"ה מצוות לא־תעשה ורמ"ח מצוות עשה). בסיום ספרו זה, הוא כותב: „והארכתי בדרשות... שארית ישראל לא יעשו עוולה ולא ידברו כזב ולא ימצא בפיהם תרמית..."

ספרו זה חיבר, בהתחשב עם ספרי ההלכה של הרמב"ם, שהשתמשו בו רוב בני ישראל, מבלי לדעת את המקורות מן התורה ופסקי הגאונים.

לכן חיבר את ספרו, המביא מקודם את הפסוק בתורה ועליו דברי חכמי התלמוד ופירושי הגאונים ומפוסקים ובעלי התוספות, בהתחשבו עם זה שבהרבה מקומות חולקים רש"י ורבינו תם על הפסקים של הרמב"ם ביאר בכל מקום את המקורות, כדי להסיק הלכה לאמיתה.

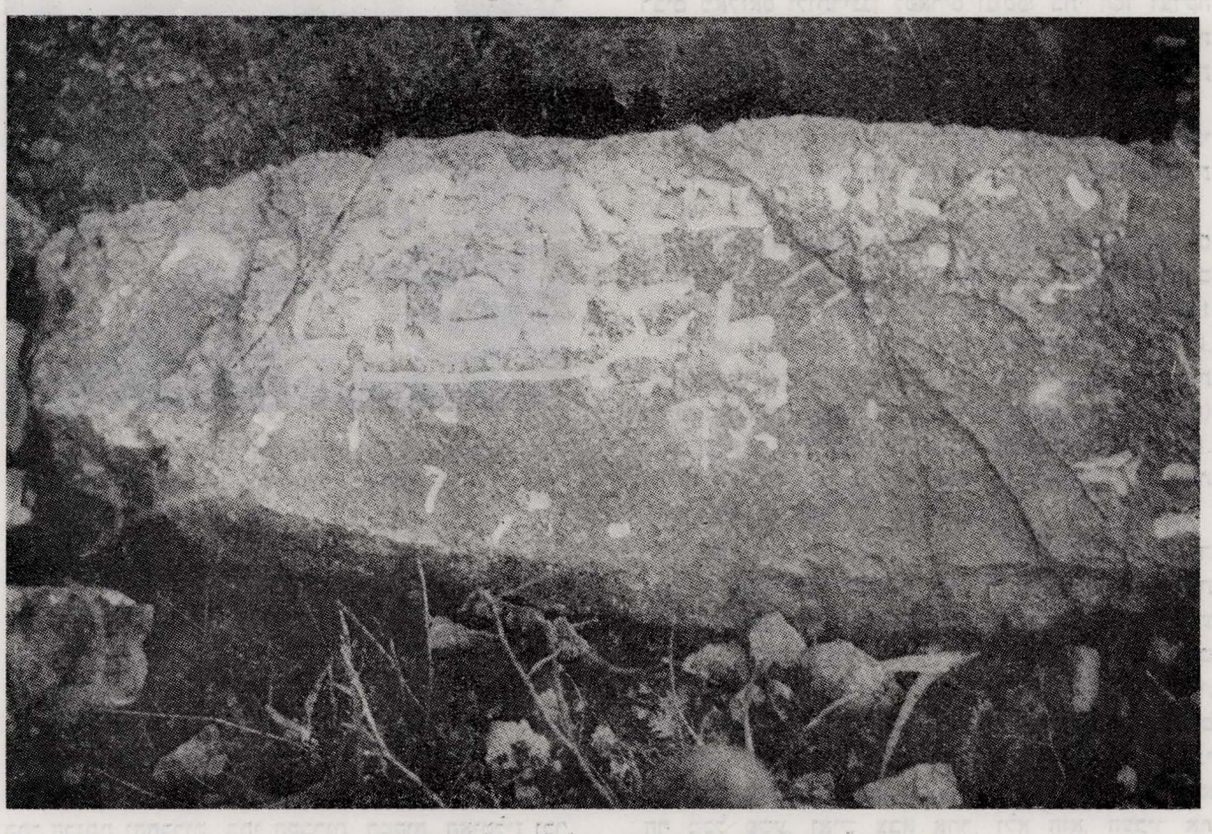
בשנת ה' אלפים (1249) — השתתף הסמ"ג בוויכוח המפורסם עם המומר ניקולי דונין, שהלשין על התלמוד לפני האפיפיור גריגורי השביעי. דברי הוויכוח נכתבו בספר: „וויכוח רבינו יחיאל מפאריס". למרות הצלחתם המרובה בוויכוח נדון התלמוד לשריפה ביום ו', פרשת חקת שנה ב' לאלף הששי (1242) בחוצות פאריס.

הסמ"ג נחשב בדורות שלאחריו לספר ההלכה המקובל ביותר.

עם „המהפכה הצרפתית" החלו תהפוכות הגורל של יהודי פאריס

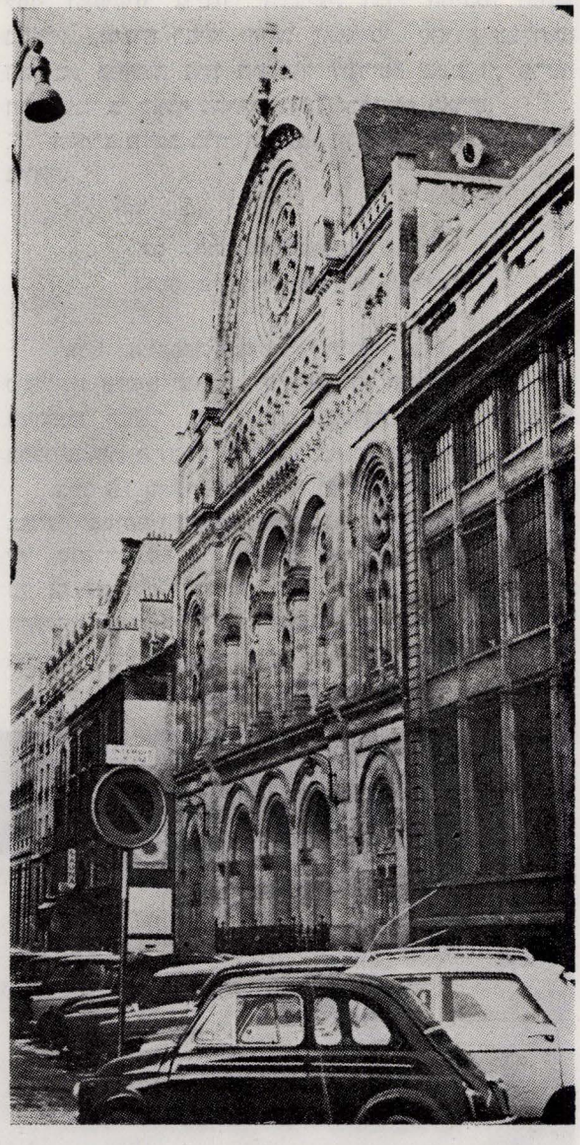
לאחר „המהפכה הצרפתית" בשנת 1789 היו בפאריס כשלושת אלפים יהודים, וביניהם היו אחדים שלקחו חלק במהפכה ולחמו בעד חופש המדינה. ומהם שהצטיינו בחכמות שונות ובתור מורים בלשונות ואומנויות.

ביום 26 ביולי 1806 קרא נפוליון את ראשי היהודים בארצו לאסיפה בפאריס, ואחר שהתיעץ עמהם קרא לאסיפה של „סנהדרין גדולה", ביום 12 אוגוסט בשנה ההיא. אמנם כל זה לא הועיל להטיב מצבם וכנראה עוד הורע מצב היהודים מאז, כי בשנת 1808 גזר נפוליון גזירות על היהודים להגביל זכויותיהם בנוגע למסחר וקנין. אך „שר־הפנים" ביקש להקל את הגזירה מיהודי פאריס אשר

אבן־מצבה יהודית עתיקה שנתגלתה על אדמת צרפת

שבר זה של אבן־מצבה יהודית, שנחשפה באקראי בחפירות, עורר וויכוח סוער אצל היסטוריונים וארכיאולוגים ביחס לעתיקותה של מצבה זו. הכתובת הניתנת לפיענוח היא: „ר' יוסף ב"ר נתן שנת ר' ב' ר'..." ואילו יתר האותיות נמחקו... יש חוקרים הקובעים שמצבה זו היא עוד מימי „מסעי הצלב" מלפני 750 שנה לערך; ויש הטוענים שזו מצבה הרבה יותר מאוחרת, מלפני 330—300 שנים לערך (המצבה מונחת בצורה הפוכה)

בנין בית־הכנסת המרכזי בפאריס
הבנין המהודר נבנה במרכז העיר ומהווה נקודת משיכה לתיירות, אם כי אינו עתיק

מספרם היה אז בדיוק 2543, ומאה וחמישים מהם עובדים בצבא המלכות. בקשתו הועילה למחצה, כי בכמה פרטים היו יהודי פאריס יוצאים מכלל החוקים המעיקים, שהוטלו עליהם בזדון.

ביום 11 בדצמבר 1808 יצא חוק לייסד „קהלת ישראל". הקהלה נקראה בשם „קונסיסטואר" ובפאריס נמנו עליה 2733 חברים. תחת השגחתם היו כל עניני הצבור, בתי הכנסת והחברות, בתי הקברות, המקוה, האיטליז וכו', בשנת 1819 היה מספר חברי הקהלה בפאריס יותר משבעת אלפים, ובשנת 1822 בנו בית־כנסת מפואר.

ראשי העדה אסרו על המגידים והדרשנים לדבר לפני הבימה בטרם יציעו דבריהם לפני „ראשי הקהל" ולבסוף

אסרו על הדרשנים לדבר לפני העם בלשון אחרת, זולת בלשון צרפתית.

ביום 8 פעברואר 1832 יצא חוק הפרלמנט, כי הרבנים יקבלו שכרם מאוצר המדינה. ועם זאת נאסרה על הקהלה או חברה דתית להכריח את החברים לשלם מס שנתי, שלא מרצונם הטוב. החוק הזה הרע למצב הקהלה, כי נתמעטו ההכנסות ולא יכלה הקהילה לשלם החובות של בתי הכנסת. הממשלה נאותה לשלם החובות בתנאי שימסרו לה את בתי הכנסת, אך ראשי הקהלה מאנו בזה, כי לא היה לפי כבודם. בשנת 1842 התפשרו עם הממשלה שהיא תשלם מחצית החובות ובתי הכנסת ישארו בידי הקהל. וכן היו נוהגין עד שנת 1911, שאז יצא חוק הפרלמנט לעשות פירוד „בין הדת והמדינה" והממשלה לא תתמוך עוד בחברות הדתיות וכך קהלת ישראל בצרפת הוכרחה לשלם בעצמה שכירות הרבנים וכל הוצאות הציבור.

הקהלה הכללית בפאריס הונהגה ע"י „שבעת טובי העיר", ובראשה עמד אחד מעשירי משפחת רוטשילד. בשנת 1852 בנו בני רוטשילד את בית החולים הגדול, וגם את בית התלמוד תורה, בית יתומים של רוטשילד הוקם בשנת 1857.

אחר המלחמה עם גרמניה בשנות 1870/1 באו יהודים רבים מאלזאס ולותרינגן לפאריס ונוספו בתי חסד וצדקה כמו גמילות חסדים, „חסד של אמת", חברה לתמיכת העניים בא"י ועוד חברות וביניהן נחשבה המצויינת חברת „כל ישראל חברים".

סוקר היסטורי של יהדות צרפת מסכם באורח תמציתי את מבחני הגורל לאחר שחרור היהודים מתוך חומות הגיטו.

„תקופת האמנסיפציה" ליהודי צרפת החלה עם פרסום ה„הצהרה על זכויות האדם והאזרח", שאושרה מטעם „האסיפה הלאומית הצרפתית" בשנת 1789. במשך 120 שנה מאז הצהרה זו גדלה האוכלוסיה היהודית בפאריס, למן אלפים אחדים (ויש מקורות היסטוריים שהעריכו את מספר היהודים בראשית המהפכה הצרפתית בפחות מאלף) ועד 70 אלף, שנרשמו עם מפקד התושבים בשנת 1906. גם אז היוו היהודים רק כ־3 אחוז מן האוכלוסיה הכוללת של פאריס, שמנתה 2.7 מיליון נפש.

הישוב היהודי גדל, ועם גידולו גדלה ונתפשטה התנועה האנטישמית הארסית בצרפת. כביטוי נוקב לשיטנת ישראל שימש „משפט דרייפוס" בפאריס שנרשם כמאורע היסטורי רב־תהפוכות ושהסעיר את צרפת במשך 12 שנים רצופות. בשנת 1894 נאשם איש־צבא צרפתי ממוצא יהודי, ושמו אלפרד דרייפוס, בבגידה במולדת ובמסירת מסמכים צבאיים צרפתיים סודיים ביותר לידי הנספח הצבאי הגרמני בפאריס, שווארצקופן. הקציו היהודי דרייפוס טען, שהוא חף מכל פשע, ואיש צבא אחר, ולא הוא, העביר את התעודות הסודיות לידי הגרמנים. האנטישמיים בצרפת פתחו בהסתה פרועה ובהשפעתם בויים משפט מסולף, בעזרת עדי־שקר ומסמכים שזויפו, ובהסתמך עליהם נענש קשה היהודי דרייפוס ונידון למאסר־עולם בשטח הפראי

של „אי השדים". בשנת 1896 גילה המפקד הצרפתי, פיקאר, כי הרוזן אסטרהאזי הוא שביצע את מעשה־הבגידה, אבל השלטון הצרפתי הצבאי הגבוה לא רצה להכיר את האמת. אז נתעוררה בפאריס תנועת־מחאה עזה, בראשותו של הסופר אמיל זולה, שדרשה לחדש את המשפט נגד דרייפוס, החוגים האנטישמיים התנגדו מתחילה ואמיל זולה עצמו נאסר בעד פרסום מאמרו שנכנס להיסטוריה בשם „ז'אקיז" („אני מאשים!"). שנים רבות נמשכה המערכה לטיהור שמו של דרייפוס, עד שבשנת 1906 הכריע „בית הדין הצרפתי העליון לערעורים" לזכות סופית את אלפרד דרייפוס ואף להחזיר לו את כל זכויותיו הצבאיות. האמת המלאה והמזעזעת של ביזיון „עלילת דרייפוס" נודעה בעולם כולו תקופה ארוכה לאחר־מכן, כאשר נתפרסמו בשנת 1930 „ילקוט תעודות סודיות" משל הנספח הצבאי הגרמני בפאריס, שווארצקופן.

לאחר כשלונה של ההסתה האנטישמית בצרפת נתגבר זרם ההגירה היהודית לפאריס, ובשנות מלחמת־העולם הראשונה נתקבצו בעיר עד 100 אלף פליטים יהודים, מכל איזורי־אירופה שנפגעו במהלך המערכה, כגון רוסיה, רומניה, פולין, הונגריה וצ'כוסלובקיה. מלבד זאת נרשמה כל השנים זרימה בלתי־פוסקת של יהודים מארצות צפון־אפריקה, שהיו תחת השפעה צרפתית ישירה. עם עליית היטלר לשלטון בגרמניה קלטה שוב פאריס מספר ניכר של פליטים יהודים, ובשנת 1939, על סף מלחמת־העולם השניה נאמד מספר היהודים בפאריס ב־200 אלף ומעלה.

היהודים, ממוצא מזרח־אירופאי, הכניסו סגנון־חיים לפאריס היהודית. הם התארגנו ב„איגודי חברות" לפי ארצות מוצא („לאנדסמאנשעפטים"), יסדו בתי־תפילה בנוסח מזרח־אירופה לרבות בתי־חסידים (שטיבלעך), הקימו מוסדות צדקה וחסד, וגיבשו מבחינה ציבורית משקל־שכנגד לעומת „הישוב היהודי־הצרפתי", המבוסס אשר גם אצלו נתקיימו מוסדות דת ומסורת בהיקף רציני ובצורה מכובדת.

מר גורלה של הקהלה היהודית בפאריס לעת משטר הכיבוש הנאצי

גורל מר פגע ביהדות צרפת בכללה וביהודי פאריס בפרט — עם כיבוש צרפת על־ידי צבאות גרמניה הנאצית. בראשית מאי 1940 פתח היטלר בהסתערות־בזק בחזית צרפת והביא את צרפת לתבוסה צבאית ולכניעה מדינית. ביום ה־25 ביוני 1940 — נחתם „הסכם שביתת הנשק" אשר על פיו הקים המרשל הצרפתי הישיש פטן ממשלת־בובות בצרפת, בחסדי היטלר.

לא ארכו הימים ושלטונות־הפיקוח הגרמניים פתחו במבצע־חיסול שיטתי נגד היהודים. ממשלת המארשל פטן, שישבה בעיר־המרפא ווישי קיבלה את התכתיב הגרמני־נאצי ושיתפה פעולה ברדיפות על היהודים. בצרפת הונהג העקרון הגזעני ומארשל פטן עצמו הכריז על „חקיקה

אחד מבתי־התפילה ברובע היהודי של פאריס הנקרא „פלעצל"

הכתובת הצנועה מסבירה הכל: „בית־המדרש מחזיק־הדת ותלמוד־תורה"

יהודית", ושעל פיה נחשב יהודי כל־מי ששלושה מאבותיו הם מגזע יהודי".

שורה ארוכה של חוקי־הפליה נגד יהודים הוצאו והופעלו בצרפת כולה ומעל לכל בבירה הכבושה — פאריס. בלילה שבין ה־2 ל־3 באוקטובר 1941 — בלילה שלמחרת יום־הכיפורים שנת תש"ב — התנפלו הקלגסים הנאצים בשיתוף עם אנטישמיים צרפתיים על בתי־הכנסת של יהודי פאריס, חיללו אותם, ושדדו את חפצי הקדושה שבתוכם ואף פגעו קשות בבנינים.

ביום 14 בדצמבר 1941 הטיל מפקד צבאות גרמניה בצרפת „קונטריבוציה" (תשלום־קנס) ידועה בסך 1 מיליארד פראנק על היהודים — ועם הכרזה זו הודיע רשמית המפקד הגרמני הראשי כי „מאה יהודים, שהם קומוניסטים ואנארכיסטים יוצאו להורג" בפאריס. ובזאת החלה פורענות־הדמים הנוראה.

ביום 29 ביוני הוכרז בפאריס הצו שעל כל יהודי לענוד „כוכב יהודי" לשם זיהוי, עם הכתובת באותיות שחורות בולטות „יהודי" (ז'וויף — בצרפתית).

ביום 16 ביולי 1942 בוצעו בפאריס מאסרים המוניים של יהודים, ולמעלה משלושים אלף יהודים נאסרו ונכלאו והועברו בהמוניהם למחנה־הריכוז דראנסי.

רכבות־גירוש מלאות יהודים נשלחו על־ידי הגרמנים מפאריס ומיתר ערי צרפת „בכיוון מזרחה", והרבה משלוחים הגיעו ישר לאושביץ ממחנות־המעבר של דראנסי וקומפוניה אשר בצרפת.

ביום 6 ביוני 1944 — ט"ו סיון תש"ד — היה זה יום־הבשורה לצרפת כולה וליהודי צרפת במיוחד, מכיוון שבאותו יום ערכו כוחות מעצמות הברית האנטי־נאצית נחיתה רבת־היקף בחוף נורמנדיה, על מנת לשחרר את אירופה ממארת הנאציות. אדמת צרפת שוחררה בקצב נמרץ — ואז התברר שממספר 300 אלף יהודים שהיו בצרפת כולה בראשית המלחמה, נשאר רק שליש, בערך 110 אלף יהודים.

שיקום הקהלה היהודית — למחרת השואה

בפאריס החלו בפעילות נמרצת לשיקומו של המרכז היהודי — אבל הפצעים היו חמורים ואנושים. דו"ח מוסמך (שנתפרסם מטעם הקונגרס היהודי העולמי, בקובץ „גשר", מחודש חשוון תשכ"ד — 1964), מסכם את האבידות הנוראות ליהדות המסורתית:

„עוד בטרם נסתיימה המלחמה ביטלה ממשלת צרפת הזמנית בצו שפורסם ביום 9 באוגוסט 1944 את „כל ההוראות שקבעו אפליה כלשהי נגד אזרחים על סמך מוצאם היהודי". צרפת המשוחררת פתחה את שעריה לשארית־הפליטה. יהדות צרפת, שהספיקה לחבוש פצעיה, ניגשה לסייע לפליטים שבאו. אמנם נחבשו הפצעים הגופניים; לא כן הדבר לפצעי־הנפש. 24 רבנים, 25 חזנים ומחנכים יהודים רבים — לא חזרו ממחנות־ההרג — קשה היה למצוא כוחות רוחניים שימלאו את מקומם... התפילות חודשו בסוף שנת 1944 בפאריס וברוב קהלות צרפת, לעתים קרובות בבתי־כנסת ארעיים, שכן גדול היה ההרס במוסדות הדת והמסורת".

מתוך רשמי־ביקור של עתונאים יהודים שפקדו את פאריס, ניתן לעמוד על חיוניותה של הקהלה היהודית שהתאוששה לפעילות רוחנית נמרצת.

הסופר שמואל איזבאן, מארצות־הברית תיאר בהרחבה את פאריס בתור „המרכז היהודי באירופה" („הצופה", מיום כ"א שבט תש"ך — 19 בפברואר 1960):

„פאריס כמרכז יהודי בולטת היום יותר בזה שהיא הקהילה היהודית הגדולה החפשית באירופה. צרפת היא היום מקום היעד של רבבות יהודים, הבורחים מחלקי תבל שונים, כדי למנוע את סכנת הכליון.

בצרפת מעריכים את האוכלוסיה היהודית בשלוש מאות אלף ומוסרים, שמאתיים אלף מהם גרים בפאריס.

בשנים שלאחר המלחמה נעשתה צרפת לשארית הפליטה לא רק למיסדרון נוח, אלא למקום הבראה, ממנו התכוננו לצאת למרחקים.

פאריס היא לא רק בעלת הווה יהודי, אלא אף בעלת עבר יהודי. רובעים שלמים של פאריס נלושו בידים יהודיות. אם ניו־יורק היא עיר יהודית רועשת, המטרופולין ההומייה, המקיפה שלושה מיליונים יהודים, פאריס היא הריכוז היהודי האירופי הגדול ביותר בתוך עיר אחת.

בנייני העיר המסונפים, מצבות הזכרון, המגדלים והארקאדות מספרים היסטוריה יהודית בת אלף שנים. פאריס עשירה בקירות וחומות, שמעליהם ניכר עבר יהודי. העיר של הכנסת אורחים, שנעשתה למקלט לנרדפים ולנמלטים ושדרכה נמשכת תהלוכת־נודדים נצחית.

ליד ככר שאטלה נמשך גשר, ששמו גשר החליפין (פון או שאנז'). הגשר נקרא כך מפני שכאן היה המרכז של סוחרי זהב וחלפנים יהודיים. במאה הי"ג נהרס הגשר כמה פעמים משטפונות הסן. תכופות נאלצו היהודים העשירים לכסות את הוצאות הבנייה של הגשר.

ליד גשר החילופים נמצאת אף ככר המשפטים. בבניין זה נתקיים בשנת 1240 המשפט נגד התלמוד. המשפט נתקיים מחמת מחלוקת בין קבוצת רבנים והמומר דונין. כתוצאה מכך שרפו בחזית של ככר המשפטים את ספרי התלמוד. באותה ככר המשפטים נתקיים אף משפטו של שלום שווארצבארד, שביצע את פסק דין המוות שלו בשדרות סן מישל על הפורע האוקראיני פטליורה. שווארצ־בארד שוחרר וכך טוהרה ככר המשפטים מן השם שהוכתם קודם במשפט על התלמוד".

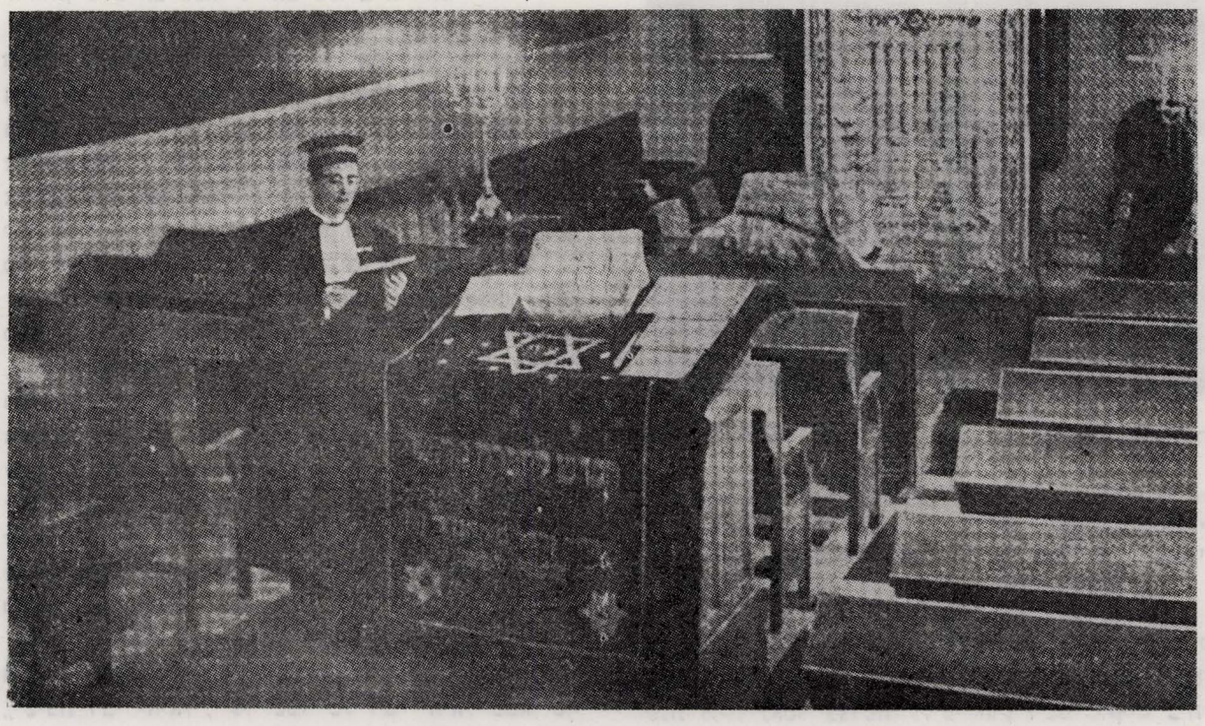
פאריס היהודית — בסימן של התאוששות רוחנית

העתונאי שמואל אבידור דיווח בעתונו „פנים אל פנים" (בגליון ראש־השנה שנת תשכ"ה) על גילויי התעוררות רוחנית נמרצת העוברת על יהדות פאריס, וזה מעל לכל הודות לזרם החזק של יהודים מסורתיים מארצות צפון־אפריקה:

כמעט בדרך נס התחולל הדבר, התעוררות רוחנית מיוחדת במינה עוברת בשנים האחרונות בקרב יהדות צרפת. אתה יכול לשמוע עליה מפי חבר הרבנים המהווים את בית־הדין של פאריס, ואתה יכול לראותה כאשר אתה בא לבית „המרכז הקהילתי" (ה„סנטרל קומינטר"), שבאיזור הבולבארים של פאריס. אין כל דמיון בין עבודתו הדתית־רבנית של בית־הדין, לבין פעילותו החברתית־חינוכית של „המרכז הקהילתי". להיפך. כל אחד מהמוסדות הללו ניצב בקצה אחר של החיים היהודיים הערים בבירת צרפת. אבל, שניהם גם יחד מסמלים את התקופה החדשה אשר מסתמנת בשנים האחרונות ביהדות צרפת.

האיטליזים הכשרים בפאריס כולה ובפרברים שמסביב לה.

הנכנס לבניין בו שוכן בית־הדין הרבני בפאריס, ברחוב סט' ג'ורג' 17 ברובע התשיעי, אינו יכול שלא להיזכר מיד במשרדי הרבנות־הראשית בירושלים או בחיפה, נכון, פה שולטת בכל השפה הצרפתית, כי רוב הפונים אל בית־הדין, הצרפתית היא שפת־אם. אבל, כל יתר הדברים מזכירים לשכת־רבנות של קהילה יהודית עתיקה. באחד החדרים יושב סופר וכותב גיטין (הממוצע שבעה גיטין לשבוע), בחדר אחר יושב הרב המטפל בענייני ה„חברה קדישא". בעיית הקבורה היהודית היא אחת הבעיות הכאובות והרגישות בפאריס, לנוכח המחסור השורר

בית־כנסת ספרדי באחד מאיזורי פאריס

גם זה בית־תפילה קטן, אך חשיבותו גדולה הודות לזרם המהגרים היהודים מאלג'יר, שהוסיף „דם חדש" לעדה הספרדית בפאריס

כאשר מחפשים את הגורמים למפנה שחל כאן מגיעים לשתי תופעות: הראשונה באה לידי ביטוי בזרם הגדול של יהודים, אשר הגיע מצפון־אפריקה לצרפת. ברובם המכריע, ציבור של יהודים שומרי־תורה ומקיימי־מצוות. ובבת אחת הועמדה הרבנות בצרפת, בפני משימות קשות ורבות־אחריות. בית־הדין מצא עצמו, עם בוא ההגירה של יהדות־מארוקו, במוקד של פעילות רבתי, ממתי־מעט איטליזים כשרים שנמצאו בפאריס, הגיע מספר האיטליזים הכשרים לעשרות רבות. נתמנו שוחטים ומנקרים. הובטח פיקוח־יעיל. נמנעו פרצות בחומת־הכשרות. ואם עד לתקופה זו התרכזו אוכלי־הכשר בעיקר בקרב מעט היהודים מיוצאי אירופה־המזרחית הגרים ברובע ה„פלעציל" וברחובות הקרובים ל„כיכר הריפובליקה" — הרי פשטו

בכלל, בשטחי קרקע לקבורה בעיר הגדולה.

התופעה השניה אשר מאפיינת את המפנה שחל בשנים האחרונות ביהדות צרפת היא עוד הרבה יותר מעניינת מאשר הראשונה. היא לא באה כתוצאה מגורם חיצוני. היא כל כולה אות להתעוררות פנימית מופלאה אשר רק הסוד של „נצח ישראל לא ישקר" יכול לשמש לגביה רקע מסוים של הבנה.

מעין גל של תשובה וטהרת־רוח, החל עובר על אישים רבים בצרפת. סופרים, אנשי מדע, פילוסופים, רופאים, פסיכולוגים, אשר בעבר היו חבריהם למקצוע מן הראשונים לטמיעה ולהתבוללות, החלו לחפש דרכים איך להשתלב בתוך חיי הציבור היהודי ואיך להגיע אל אלוקי ישראל. אישים כמו הרופא־הפסיכולוג אנרי ברוך,

הסופר הפילוסוף עמנואל לוינאס, איש ההגות ליאון אשכנזי, המכונה „מאניטו" ורבים אחרים, החלו עושים ומעשים למען חינוך יהודי, למען החדרת ערכי יהדות בין קרובים ורחוקים, למען העלאת דמותה של היהדות בעיני בני הדור הצעיר בצרפת. הם חוללו בשנים האחרונות מעין „מהפכה רוחנית" בקרב היהדות הצרפתית. הם הביאו לכך שמאות סטודנטים ב„סורבון" מזדהים כיום, הזדהות גלויה ומלאה עם דת משה וישראל וממהרים לסעוד את ארוחת־הצהרים שלהם דווקא במסעדה־הכשרה המיוחדת לסטודנטים. תופעות כאלה, מבחינה דתית ויהדותית, אשר אי אפשר היה לראותן בצרפת שלפני השואה, אפשר לראותן כיום אם בפאריס ואם בערים אחרות.

יש עוד להזכיר שתי „מצודות" של יהדות בפאריס, השייכות דווקא לא לגל־החדש, כי אם לתקופת־האתמול: הקהילה החרדית אשר מרכזה הרוחני הוא בית־הכנסת הוותיק שברחוב קאדט 10 ואשר מנהיגה הרוחני הוא הרב אליהו מונק, השומר על הגחלת של יהדות חרדית בנוסח אשכנז. רק לפני זמן קצר נפטר נשיאה הוותיק של קהילה זו — סם לעווי. לקהילה זו שייך גם עורך־הדין מתי מילר, שהוא מראשי „אגודת ישראל" באירופה.

המבצר השני של הקהילה־החרדית בפאריס, הוא מבצרו של הרב חיים יעקב רוטנברג, רבה־הראשי של „אגודת הקהלות" והרב של הקהילה הוותיקה ברחוב פאווע 10 ב„פלעציל", זו הקהילה של יהודי מזרח־אירופה בפאריס אשר בה כיהן בעבר הרב יואל ליב הלוי הרצוג (אביו של הרב־הראשי לארץ־ישראל), ואחריו הרב שמואל יעקב רובינשטיין, איש חסידות קוצק בפולין, הרב חיים יעקב רוטנברג בא לכאן מאנטוורפן. הוא בנו של הרב מרדכי רוטנברג הי"ד, מי שהיה הרב־הראשי של „מחזיקי הדת" באנטוורפן.

וכדי להבין מהי הרוח הנושבת כיום בצרפת, מן הראוי להזכיר כי לפני כשנתיים נוסדה בה ישיבה בשם „ישיבת רבי יחיאל", על שמו של רבי יחיאל מפאריס, שחי בעיר זו לפני מאות בשנים, ואשר עלה בערוב ימיו לירושלים. אכן, יש כאן שאיפה טהורה וכנה להחזיר ליהדות צרפת את ימי־הזוהר של תקופת רבי יחיאל מפאריס...

אין עתיקות של יהודים בפאריס — מלבד שני בתי־עלמין קטנים ועזובים

אם כי פאריס נחשבת כאחד ממרכזי היהדות העתיקים ביותר ביבשת אירופה — לא נשאר בה מאומה המשתייך למה שמכונה „עתיקות היהודים" — לא בנין בית־כנסת עתיר־שנים ואף לא בית־עלמין ישן־נושן.

כאשר באו מחברי „המדריך לאתרים היסטוריים יהודיים באירופה", ברנארד פוסטאל וסמואל ה. אברמסון לתאר את המקומות בפאריס הראויים לציון מבחינת ההיסטוריה היהודית — הם קבעו כדבר הזה:

„בתי־קברות... הרבה מקום הקדשנו בספר־הדרכה

גילוי מוחשי של התאוששות רוחנית יהודית בפאריס

ברקע אמנם נראה בנין אפרורי ומוזנח — אך בחצר זו של תלמוד־תורה בפאריס מופגן השוני המכריע בכיוון של הענקת חינוך יהודי מקורי לילדי ישראל, ברוח המסורת המפוארת שנתבססה מאז ומקדם בקהלות ישראל

זה לבתי־עלמין עתיקים של יהודי אירופה. אולם בפאריס אין בנמצא בתי־קברות מיוחדים ליהודים, מכיוון שמאז שנת 1905 נאסר בצרפת על־פי חוק רשמי לקיים בית־קברות על־פי השתייכות דתית. לאמיתו של דבר נעלמו בתי־קברות יהודים בפאריס עוד הרבה זמן מלפני שנת 1905.

„בית־עלמין קטן של הקהלה האשכנזית בפאריס עוד נשאר קיים באיזור מונטרוג', לא רחוק מהמקום הקרוי „פורט ד' ארליאנס". בית־עלמין זה נפתח בשנת 1785 והקבר האחרון נכרה שם בשנת 1809... אפשר להשיג רשיון מיוחד לבקר בבית־עלמין זה במשרד הקהלה היהודית (ק'נסיסטואר) בפאריס...

„בית עלמין שני משל העדה הספרדית בפאריס, עוד יותר קטן בהרבה בשטחו, נשתמר בחצר אחורית שברחוב דה פלאנדרס מספר 44 — השטח לבית־עלמין זה נרכש בשנת 1780 ובסך־הכל נמצאים בו בערך שלושים קברים...

לעומת זאת מצביע „המדריך" על קבריהם של מספר אישים יהודים בחיי צרפת, שנקברו בבתי־הקברות הכלליים בפאריס, או במה שמכונה: „המחלקה היהודית" של בתי־הקברות. ועל אלה נמנו בהתאם לתיאור זה:

„בבית־הקברות של מונמאטר — הקומפוזיטור ז׳אק אופנבאך, המשורר היינריך היינה (שהיה, כידוע, יהודי מומר — המעתיק), הקומפוזיטור ז׳אק הלוי ועוד...

„בבית־הקברות של מונטפארנס — אדולף קרמיה, המייסד של חברת „כל ישראל חברים״ („אליאנס איזראעליט״), הקפיטן אלפרד דרייפוס ועוד...

ואשר לאתרים היסטוריים בעלי אופי יהודי — הרי מה שמצוי בפאריס זהו בנין־הגלעד המרשים לזכרו של „הקרבן היהודי האלמוני״ בתקופת השואה הנוראה לעת השתלטות הנאצים באירופה.

מצבת־זכרון לששת מיליון קרבנות השואה בפאריס

פאריס היהודית סבלה הרבה בתקופת השואה הנאצית. והנה בפאריס היהודית צמח הרעיון להקמת מצבת־זכרון מונומנטאלית לקדושי השואה — על גלעד זה פירסם רשימה מפורטת עתון „המודיע״ (מיום א׳ אדר א׳ תשכ״ז) מפרי עטו של מר א. ש. רוטנברג מירושלים:

בביקורי בפאריס נזדמנתי לבנין שהוקם במטרה להיות מצבה לזכר ששת המיליונים שהושמדו ע״י הנאצים במלחמת העולם השניה, ומקום קבורתם לא נודע. את הקמת הבנין הזה יזמה קבוצת עסקנים יהודיים ובראשם מר יצחק שניאורסון.

הבנין הוקם בלב פאריס בקרבת „הוטל דה ויל״, כלומר בית העיריה. וסמוך ל„פלעצל״ היהודי המפורסם. המגרש נתרם ע״י מועצת עירית פאריס.

כבר מרחוק הבחנתי בבנין גדול. בעל ארבע קומות

אשר אחד מקירותיו משובץ בסמלי „מגן דוד״ לכל ארכו ורחבו. הבנין מוקף רחבה מרוצפת אבנים, ובפתח הרחבה שער ברזל גדול עשוי בריח וסורג המהווה חיקוי לכניסה של בית הסוהר.

במרכז הרחבה הוקם מבנה עגול, בתבנית אחת המשרפות במחנות ההשמדה, המבנה נושא את השמות: אושביץ, בלזיץ, חלמנו, מיידניק, מטאהוזן, סוביבור, טרבלינקה — — —

קיר גדול בנוי אבני גרניט, ללא חלונות כלל, ועליו הכתובת: „זכור את אשר עשה לך עמלק של ימינו אלה, אשר הכרית גוף ונפש של שש מאות רבוא בני ישראל טף ונשים — ללא מלחמה״. מתחתה תרגום בצרפתית, שנכתב בידי אחד מחברי ממשלת צרפת לשעבר.

במרכז המרתף קבר אחים סמלי בצורת „מגן דוד״ ענקי, עשוי אבן שיש שחורה, מתחת ל„מגן דוד״ זה הוטמן מאפר הקדושים אשר נאסף ממחנות המות השונים. אפר זה הובא ע״י משלחות שונות ונקבר פה בתוך אדמת ארץ ישראל.

שלהבת תמיד דולקת ועולה ממרכז ה„מגן דוד״ ועל הקיר ממולו רשומה קינתו של ירמיהו הנביא: „הביטו וראו אם יש מכאוב כמכאובי — נער וזקן בתולותי ובחורי נפלו בחרב״.

השטח החופף את ה„מגן דוד״ השחור ממעל לבנין מכוסה בזכוכית, בכדי שקרני השמש יגיעו ויאירו עד לתחתית המרתף. אור השמש בתחתית המרתף — מסמל כי „נצח ישראל לא ישקר״.

שטראסבורג -

קהלה יהודית למופת בבירת אלזאס־לותרינגן

קהלה יהודית, בבירת אלזאס, שהנה בחבל־הגבול שבין צרפת ואשכנז, ובירה זו שוכנת על גדות הנהר רהיין מעברו הצרפתי — והיא המגלמת את קורות היהודים באיזורי אירופה המערבית בשלושת הגילויים שלהם, דהיינו:

מצד אחד: רודנות ונגישות, פרעות וגירושים, עלילות ותשלומי־כופר ואין עלילה שפלה ונתעבת, אשר שונאי־ישראל הן מבין המוני־העם והן מבין שכבת השליטים, הנסיכים והכמרים, שלא תלו אותה בראשיהם של היהודים הנרדפים; והיהודים נאלצו לשלם שוב ושוב מחיר גדול ואיום של „דמים תרתי משמע": בכסף ובדם כאחד;

מצד שני: נסתיימה התקופה המסוכנת ביותר לקיומה של היהדות דווקא עם „בשורת האמנסיפאציה" של הבטחת שוויון־זכויות ליהודים, מכיוון שהאמנסיפאציה הפכה מלכודת לחלק ניכר של היהודים הנרדפים, מוכי־המצוקה וצמאי־החופש, אשר עם השתחררותם מכבלי הגיטו ומעל־בונות של רדיפת הדת נפלו קרבן לקסם „השוויון" המפתה להיות „ככל הגויים" וקהלות יהודיות מפוארות ועתירות־יחס שקעו תוך דור־דורותיים ביוון המצולה של התבוללות וטמיעה מוחלטת;

ומצד שלישי — נתגבש בכמה מבין הקהלות האלו דווקא, מתוך המבחנים החמורים, גוש עז ומוצק של יהודים גבורי־רוח, עזי־נפש ולהוטי־אמונה, אשר נאבקו הן עם נחשולי השיטנה והן עם פיתויי ההתבוללות והם שהשכילו להחיות במידת־מה אף את „העצמות היבשות" של כמה מבין אלה שנמשכו למלכודת הריפורמה, העריקות וההתכחשויות, והם שהקימו וחישלו מחדש את מבצרי היהדות הנאמנה, כדוגמת שטראסבורג!

בשרשרת של פרעות ורדיפות, גזירות והטרדות
גירושים וכספי שלמונים

הידיעות המהימנות הראשונות על קיומה של קהלה יהודית בשטראסבורג הן מימי מסעי הצלב בשנת 1095 (ד' אלפים תתנ"ה), שלפי המקורות ההיסטוריים נרצחו אז

בשטראסבורג אלף וחמש מאות יהודים. גם לעת מסע־הצלב השני, בשנת 1156 (ד' אלפים תתקט"ז), פתח הכומר רודולף משטראסבורג בהסתה פרועה להתנפל ולרצוח את היהודים, כי הם „האויבים הכי מסוכנים של הנצרות". אך הקיסר הֶגן על היהודים והנוסע המפורסם, ר' בנימין מטודלה אמנם העיד בספר המסעות שלו, כי העיר „אשתרן בורק" (היא שטראסבורג) יש בה „הרבה מישראל חכמים ועשירים".

עדות היסטורית מוחשית על מציאותם של יהודים בשטראסבורג בתקופה קדומה נתגלתה במקרה, בשעה שנערכו חפירות לצרכי בנין במרכז העיר שטראסבורג, ואז (זה קרה בשנת 1882 — תרמ"ב) נתקלו במעבה האדמה בקירבת „השער היהודי" מלפנים, באבן־מצבה עם כתובת עברית משנת ד' אלפים תתקפ"ג (1223) ובה נחרת שם הנפטרת:

„האשה מרוני
בת
ר' משה שמווה"

על רדיפת היהודים ועל תולדות השיטנה ללא גבול מעידות שורה של תעודות היסטוריות, שנאספו על־ידי עורכי „אוצר ישראל" ושכדאי לסקור אותן בקיצור:

— היהודים מעיר שטראסבורג התאוננו בשנת 1288 (ה' אלפים מ"ח) לפני הקיסר רודאלף, כי ההמון הרג ארבעים יהודים מסיבת עלילת הדם, אך השופטים הושיבו במאסר את הרב ויהודים חשובים עד אשר הוכרחו לשלם עשרים אלף מטבעות כסף טהור בתור קנס ועונש.

בשנת 1330 הבטיח המלך לואיס מבייארן להגן על היהודים משטראסבורג במחיר חמשים מארק כסף לשנה, ובשנת 1338 לקחו „שרי־העיר" אלף מטבעות כסף במחיר הגנה ל־15 משפחות, במשך חמש שנים. קארל הרביעי לקח מיהודי שטראסבורג ששים מארק מטבעות בעד זכויותיהם שאושרו.

בשנת „המגפה השחורה" היא שנת 1349 — ה' אלפים ק"ט, העלילו כי היהודים מטילים „סם־מוות בנהרות", והציקו ליהודים מאד, וגם פקידי העיר לא יכלו לעצור

בעד ההמון, וביום 11 בפברואר „בחג סנט וואלנטין" שלהם, סגרו את „רחוב היהודים" ויובילו הרבה יהודים לבית הקברות, ושם הכינו מוקד גדול ושרפו יותר מאלפיים נפשות טף ונשים, ורק אחדים ניצולו ע"י המרת הדת. אחרי ההרג הזה הוציא בית המועצה „חוק", שלא לתת רשות ליהודים לשבת בשטראסבורג.

החוק הזה נשאר שריר וקיים במשך שתי מאות שנה. בית הכנסת נהרס ויבוזו כל אשר בו. כאשר מצאו „השופר" — אמרו, כי היהודים הכינו אותו לתקוע בו, כדי למסור את העיר בידי האויב האורב מבחוץ ע"י אות התקיעה. הנוצרים הכינו לעצמם שני שופרות גדולים של מתכות, בדמות השופר שמצאו: באחד תקעו בכל יום בבית תפלתם הגדולה, בשעה השמינית בערב ונקרא „יודענבלאס", להזהיר את היהודים שעברו סביב העיר שלא להיכנס ולבוא בשערי העיר;

בשופר השני — תקעו בחצות הלילה להזכיר את הנס כי אנשי העיר נצולו מקשר היהודים בשנת 1349.

במאה ה־15 למספרם היתה שטראסבורג עזובה מיהודים, ורק מעט נשמע מהם במאה שלאחריה. בשנת 1520 הורשו כמה יהודים לבוא לעיר, בתור „אורחים עוברי דרך" — והוכרחו לשאת על בגדיהם אות־קלון, כדי להכירם שהם יהודים. בשנת 1534 כתב השתדלן רבי יוזלמן אגרת תודה ליועצי העיר בעד הרשיון שנתנו ליהודים „להתפלל בציבור". בשנת 1539 יצא חוק — שנתחדש כמה פעמים אחרי־כן — שאסור לנוצרים לבוא באיזה התקשרות עם היהודים זולת — „בקנין סוסים וצרכי אוכל נפש".

בשנת 1657 לקח המלך לואיס ה־14 את יהודי עלזאס „תחת חסותו". אך אחר שנכבשה העיר בשנת 1681 שוב סבלו היהודים תחת יד פקידי שטראסבורג על־פי החוקים המעיקים כבראשונה.

האמנסיפאציה הקילה את עול הגלות אצל הגויים — ואז פרצה מגיפת ההתבוללות והטמיעה

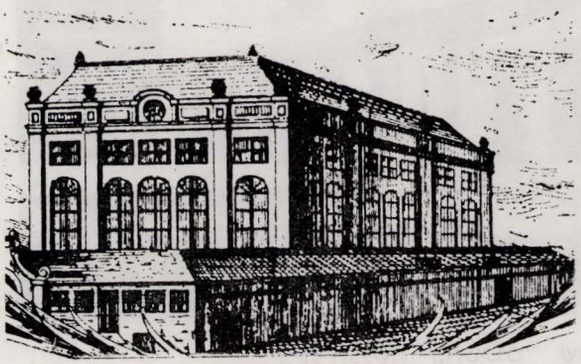
מצב היהודים בשטראסבורג הוטב לאט לאט, כי החל משנת 1743, נטו אליהם יועצי העיר חסד ונתנו להם זכויות. יהודי אחד מעיר בישפסהיים ליד שטראסבורג היה נושא חן בעיני הממשלה מפאת עשרו וצדקתו ונדיבותו הגדולה ובשנת הבצורת 1770, נעשה „אזרח כבוד" עם תואר האצילות. ביום 8 באפריל 1790 הציעו הנבחרים לאסיפת־העם לחדש את החוקים הישנים נגד היהודים. אך ביום 27 בספטמבר 1791 החליטו חברי אסיפת העם לתת שיווי זכויות לכל יהודי צרפת, וליהודים בשטראסבורג בכלל זה — ובשנת 1807 חדלו לתקוע „בשופר היהודי" בשטראסבורג.

בשנת 1809 נחנך בית־הכנסת בשטראסבורג. בשנת 1836 נבנה בית־כנסת חדש ברחוב סט' העלינו, שעמד עד שנת 1898 ואז בנו היכל מפואר. מהעדה „הכללית" נפרדו ארבעים ראשי אבות כי התנגדו ל„עוגב" שהכינו בו, ויסדו להם קהלה בשם „עץ־חיים" של נאמני המסורת.

בהיותה תחנת־מעבר חיונית בצומת־המפגש של שלוש מדינות: צרפת, גרמניה וכן בלגיה, שימשה הקהלה היהודית בשטראסבורג כנקודת־משיכה להגירה יהודית מתמדת מאיזורי המזרח בכיוון למערב. אולם על אף הזרימה הבלתי־פוסקת של יהודים נוספים לא גדלה הקהלה במשך 150 שנה מאז החלה תקופת האמנסיפאציה. הסיבה פשוטה בתכלית — התושבים היהודים הוותיקים, שנפלו תחת השפעתה של התרבות הצרפתית נטמעו בקצב מהיר בתוך נחשולי ההתבוללות, ומשפחות יהודיות רבות וכן מכובדות, נעלמו ללא עקבות.

מחקר מוסמך של דברי ימי קהלת שטראסבורג מדגיש את תוצאות הליכי הטמיעה בגורלה של משפחת סרף־באר:

— בשנת 1784 (תקמ"ד) התגוררו בשטראסבורג מספר יהודים קטן ובתוכם הצטיין השתדלן היהודי המפורסם סרף־באר, אשר פעל רבות לטובת יהודי צרפת

בנין בית־הכנסת העתיק בשטראסבורג
זה תרשים של בית־הכנסת הישן

כולה. הוא היה מקובל בחוגי העילית הצרפתית וניצל את קשריו להקלת מצב היהודים, וביתר־שאת להרחיב את זכויות היהודים בשטראסבורג. הוא הקים משפחה מסועפת, אך אף אחד מצאצאי המשפחה המכובדת הזאת לא נשאר בחיק היהדות. כולם התנצרו, ונטמעו בתוך האוכלוסיה הצרפתית. בדרך זו הלכו רבים מבין נכבדי יהדות אלזאס, עד שנתעוררה בשטראסבורג תנועה של התאוששות רוחנית ולאומית.

סימני התאוששות רוחנית — וארגון הקהלה החרדית העצמאית „עץ חיים"

תוך סקירה מקיפה על תולדות הקהלה בשטראסבורג שנתפרסמה בבטאון הסוכנות היהודית („בתפוצות הגולה, קובץ 3/4, שנת תשכ"ה — 1964) מן הראוי להעתיק כמה עובדות מאלפות על מעמדה והתלבטויותיה של הקהלה:

— עד לפרוץ מלחמת צרפת עם פרוסיה בשנת 1870 (תר"ל) לא היתה בשטראסבורג קהלה ראויה לשמה. רק עם כניסת הכובש הגרמני לאלזס, נתרבו יהודי גרמניה,

בית־הכנסת „השלום" שהוקם לתפארה לאחר השואה
בהשקעה רבה שוקם בית־כנסת זה במרכז העיר

אשר גליל אלזס קסם להם, ובחרו להתיישב בו. עד מהרה פרחה בשטראסבורג קהלה משגשגת. לא עברו שנים, והוחלט לבנות בית־כנסת לתפארת, אשר בני הקהלה יוכלו להתגאות בו. אולם מתוך שאיפה לנהוג על־פי „רוח הזמן" קושט האולם הענקי בעוגב רחב מימדים. הדבר היה לזרא בעיני היהודים החרדים, שהחליטו בשנת 1885 (תרמ"ה) על ייסוד קהלה נפרדת, בשם „עץ חיים".

גם הם בנו להם בית־כנסת, הרבה יותר צנוע, שמתפללים בו עד היום, ברחוב „קגוניק". הקהלה בשטראס־בורג שימשה בתור „מרכז רוחני" לכל הקהלות שבאיזור אלזאס.

— עם התחלת המאה הנוכחית פעלו באלזס 65 קהלות קטנות, אך מאורגנות היטב. בעיר שטראסבורג חיו כ־3.200 יהודים. בהדרגה החלו היהודים לעזוב את הכפר — ועברו לגור בעיירות, בחיפוש אחר תנאים כלכליים נוחים יותר. הם המשיכו לעסוק במסחר של בגדים משומשים, אך גם במסחר בבהמות ובתבואה (בלשונם: „בהמות־הנדלר, תבואה־הנדלר"). במשך הזמן התמוטטו ונעלמו קהלות רבות, נסגרו וגם נמכרו בתי־כנסת, אחד אחרי השני, בעטיה של הגירה פנימית זו. בסופו של דבר גרמה עזיבה זו של הכפרים לגידול מהיר של מספר היהודים בשטראס־בורג, בה נמנו, ערב פרוץ מלחמת העולם השניה, כ־10,000 יהודים. פרט ליוצאים מן הכלל מעטים, היו כולם רשומים בתור חברים בקהלה זו או אחרת. כולם שילמו את המס השנתי, והופיעו ברשימות ה„קונסיסטוריה האיזרעלית" — היא ארגון הגג אשר יסד אותו נפוליאון הראשון לשם ביקורת על כל שטחי הפעילות הדתיים והחברתיים של היהודים.

ראוי לציין כאן את הדאגה לכשרות הבשר, כי למטרה זו „שלטו" היהודים על בתי־המטבחיים בעיר, למען הבטיח בשר כשר למהדרין לכל דורש. כ־95 אחוזים מסך הבהמות שהובאו לשם, נשחטו ע"י שוחטים יהודים מוסמכים, וכך סיפקו לאטליזים הכשרים, בשר מובחר ובדוק. העודפים חולקו בין יתר הקצבים בעיר. אכן, המסיתים הנאציים טענו שהיהודים מאכילים „את רוב אוכלוסיית שטראסבורג בשר שחוט לפי חוקי דתם"...

לאחר פרעות קישנייב בשנת 1905, החלה זרימת הפליטים היהודים מפולין לשטראסבורג. עיר זו שעמדה על אֵם הדרך של תנועת ההגירה לעבר יבשת אמריקה, והיא קלטה רבים מהם, שהעדיפו להתיישב בה, במקום להמשיך בנדודים המייגעים. כך נוסף יסוד חדש לקהלה היהודית.

בעקשנות ובאומץ לב ראויים לשבח, ניסו „הפולנים" להסתגל לחיים החדשים. תחילה מבחינה כלכלית, ולאחר

מכן גם מבחינה דתית וחברתית. נאמנותם למסורת אבות, הביאה אותם לידי החלטה ליחד לעצמם בית־כנסת נפרד, לפי נוסח חסידי, שנקרא בשם „עדת־ישראל". אמצעיהם הכספיים הדלים לא איפשרו לייסד קהלה נוספת, אך גזברי „הקהלה הגדולה" וגם הקונסיסטוריה הואילו להעניק להם את הסכומים הדרושים לקיום חייהם הדתיים. כך הגיעו לידי שכירת אולם למען עריכת תפילותיהם. שיעורי ה„תלמוד תורה" שלהם, נלמדו שם לפי השיטה הידועה של ה„חדר". גם הרב והשמש קיבלו משכורתם מידי המוסדות המקומיים, ולבסוף קנו לעצמם חלקת אדמה, במבואות העיר, לקבור שם את מתיהם בהתאם למסורת של העיר.

על סף מלחמת העולם השנייה התגוררו בשטראסבורג קרוב ל־10 אלפים יהודים, בתוכם מספר פליטים מגרמניה.

המאמצים לשיקום הקהלה והחיים הרוחניים למחרת השואה

רושם קורות הקהלה בשטראסבורג, מר נפתלי דויטש, מסכם גם את תקופת ההתאוששות השניה, שעברה על קהלת שטראסבורג, לאחר שהיא נפגעה באופן חמור בשנות ההשתלטות הנאצית על צרפת.

— עם הכיבוש הנאצי על צרפת נפגעה ונהרסה גם קהלת שטראסבורג — כאלף יהודים מתושבי שטראסבורג הובלו לטבח ולמחנות־הרצח, ומרבית בתי־הכנסת של הקהלה, 20 במספר, חוללו ונהרסו.

כתום המלחמה ועם התבוסה הנאצית המחפירה נתאוששה הקהלה. בשנת 1945, אמדו שוב את מספר היהודים הגרים בשטראסבורג ב־10 אלפים, כמקודם, אך מניין זה הושג, על חשבונם של כפרי הסביבה, שנידלדלו מיהודיהם, אף על פי כן ניגשו גם תושבי הכפרים לפעולת השיקום, ובמשך הזמן ניבנו על תילם 17 בתי־כנסת. אולם, באופן רשמי, לא שרדו אלא 40 קהלות מתוך 65 שנמנו בתחילת המאה. אף מתוך מיעוט זה רק 18 מסוגלות לנהל פעילות קהלתית ראויה לשמה. 19 אלף יהודים יושבים כיום באלזאס, מביניהם 7000 מתגוררים בכפרים.

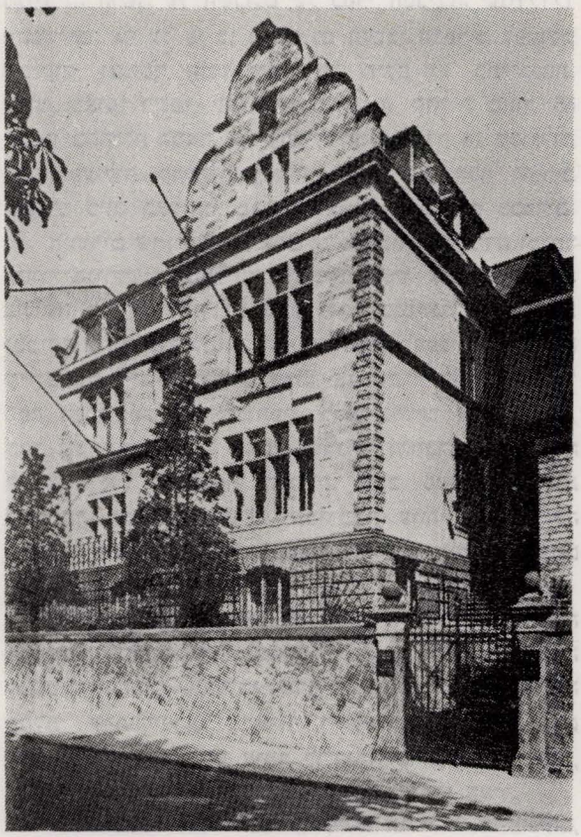
היהודים שחזרו לשטראסבורג ממחנות־ההשמדה ומיתר איזורי־הגירושים והקליטה הזמנית, חזרו עם ראש מורם בידיעה ברורה שאין כל טעם יותר בנסיונות התבוללות וטמיעה בתוך האוכלוסיה. הם לא חששו להפגין את ייחודם ע"י ניהול חיים קהילתיים עֲרים. אז הוברר להם מעל לכל ספק, שרק פעילות משותפת, ללא פחדים וללא בושה, בכל שטחי החיים — הדתי, החינוכי והחברתי — יכולה להבטיח את המשכיות היהדות. עקב פעילות נמרצת התפתחה הקהלה היהודית, המורכבת עתה מיסודות כה מגוונים, והיא מונה כיום מספר רב של מוסדות דתיים וחינוכיים.

זכתה הקהלה החרדית „עץ־חיים", לאחר שוב חבריה מהגירוש, לאושר גדול, בהתברר לה שבית־הכנסת שלה כמעט ולא ניזוק — אף כי נשדד כל תוכנו. לעומתה נאלצה קהלת „עדת ישראל" לערוך חיפוש מייגע אחר אולם שיתאים לצרכיה. כיום עומד לרשותה אולם מרווח ונאה, בבית ישן, בסימטא צדדית, לא הרחק ממרכז העיר.

והנה כאשר חזרו חברי „הקהלה הגדולה" בהמוניהם, נדהמו הם למראה מגרש ריק מכוער ומזוהם, במקום שם עמד בית־כנסת עצום ומפואר. לאחר שהציתוהו הגרמנים, החריבו אותו כליל, ולא השאירו בו אבן על אבן. באומץ

בבנין בית־הכנסת הגדול בשטראסבורג מתקיים „בית־כנסת לנוער"
הרב מדריך בעל־תפילה צעיר ליד ארון־הקודש הפתוח עם הכתובת: „השתחוו לה' בהדרת קודש"

בנין בית־הספר „עקיבא" בשטראסבורג
הקהלה בשטראסבורג מצטיינת בפעילות רבתי בשדה החינוך היהודי

לב נרתם ועד הקהלה לפעולת השיקום. העירייה הסכימה למסור זמנית לקהלה היהודית מחסן נשק עתיק, הנחשב לאתר היסטורי, מפאת בנייתו המקורית ומדת השתמרותו המפליאה. עבודת שיפוץ רבה הושקעה כדי להפוך מוזיאון זה לבית־כנסת נוח. ואכן קיבל הבנין מראה מקסים ואסתטי, ושירת בנאמנות את צרכי הציבור, למשך יותר מעשר שנים, עד סיומו של ביתה החדש והסופי של הקהלה, בשנת 1958. אבן הפינה למרכז קהלתי זה נורתה בהדרת עם בשנת 1954. תוכניתו נבחרה מבין הצעות מרובות של מיכרז בין אדריכלים בינלאומיים. המועמדים נדרשו להכין תכנית לא של בית־כנסת בלבד, אלא של גוש מורכב מאד, אשר בין קירותיו תוכל להתנהל כל הפעילות הענפה של קהלה תוססת.

יש לציין כאן את מדת היענותם המלאה ואת עזרתם המסורה של כל המוסדות הממלכתיים והעירוניים, לשם הקמת בית־הכנסת החדש עם „המרכז הקהלתי" — בהקצותה לצורך הבנייה מגרש הגובל עם גן צבורי, ברובע היפה שבעיר. יש להעריך את הרצון לפצות את היהודים על התלאות שעברו עליהם. כדאי לציין לשבח נדיבות לב זו של פרנסי שטראסבורג העיר, במיוחד נוכח מקומם הדל וצורתם הצנועה של יתר בתי־הכנסת בצרפת.

פעילות רוחנית רבת־גוונים בשטראסבורג
המשמשת כמרכז רוחני של יהדות צרפת

שטראסבורג היהודית של היום רבת־גוונים היא, הפעילות הרוחנית מסועפת למאוד והיא מאפיינת את כל החוגים המסורתיים שבקהלה זו — וזוהי העובדה המכרעת, שכל ההתעוררות הרוחנית־לאומית מתרכזת מסביב לבתי־הכנסת.

העתונאי הישראלי ד"ר זאב פון ווייזל תיאר בהרחבה (מעל דפי עתון „הבוקר", מיום 24 ביאנואר 1958 — טבת שנת תשי"ח) את חוויותיו מביקור בשטראסבורג:

— רצוני להציג את שטראסבורג, עיר נהדרת על הריין, שמהעבר הגרמני שלה נשארו רק בנינים, אבל לא השפה, שלא כמו במץ, כאן אין היהודים מדברים עוד גרמנית, וכל שכן אידית, אלא צרפתית. מספרם כ־10,000 ולהם כ־2,000 ילדים ובני נוער. באוניברסיטת שטראסבורג לומדים כ־400 סטודנטים יהודים, אבל כמעט כולם באו מצרפת עצמה. ההגירה היהודית לשטראסבורג קטנה, וגם זו רק מאלג'יריה ומצפון אפריקה, אבל לגמרי לא ממזרח אירופה.

בקיצור: זוהי קהלה קטנה טיפוסית, שלכאורה יש יסוד למצוא שם בדומה לקהלות יהודיות קטנות אחרות, בריחה מפני היהדות אל ההתבוללות.

וראה זה פלא: קהלת שטראסבורג הקטנה נעשתה כיום מרכז רוחני ממדרגה ראשונה ליהדות אירופה, דוגמת־מופת לכוח החיים, שהיהדות מתפתחת בקרבה במקום שאנשים מוכשרים ומסורים עומדים בראשה.

בשטראסבורג נבנה והולך בית־הכנסת הגדול ביותר, ואולי אף היפה ביותר שבכל אירופה, הראשון מסוגו שלפי דוגמה אמריקאית ישמש מרכז כללי לחיים הצבוריים והחברתיים של העדה היהודית. מבחינה אדריכלית הרי זה בנין פאר המזדקף אל על בגובה כ־16 מטר. בית־הכנסת בנוי בדימוי לסגנון האלכסנדרוני מהמאות הראשונות, שלאחר חורבן בית שני. אולמו התיכון, המכיל את בית הכנסת הראשי ובו 1600 מקומות, ואולמו השני לעבודת הנוער ובו גם — חידוש נועז באירופה! — בית־כנסת מיוחד לנוער, בן 250 מקומות, בו עורך הנוער את תפילותיו במיוחד.

הבנין עולה מיליון וחצי מיליון דולר. 90 אחוז מסכום זה נתקבלו מאת ממשלת צרפת, כפיצוי על החרבת בית־הכנסת הקודם על־ידי הנאצים, בית־הכנסת לנוער מלא כולו בימי שבת וחג. והאולם הענקי של בית־הכנסת הראשי היה צר מהכיל את הקהל בימי ראש־השנה ויום כיפור. בקיצור: מבין 10,000 נפש באים 1900 לבית־הכנסת. יחס מספרי לא רע.

ועוד מוסד למופת: ליד אוניברסיטת שטראסבורג קיים מועדון לסטודנטים יהודים, ולידו מעון לדיורם ומסעדה — כשרה, כמובן — בה מקבלים בצהריים ובערב ארוחה שלמה, כוללת מנת־בשר גדולה, ב־85 פראנק.

מחיר זה הזול להפליא, אפשרי הודות לתמיכה שהמוסד מקבל מאת ממשלת צרפת.

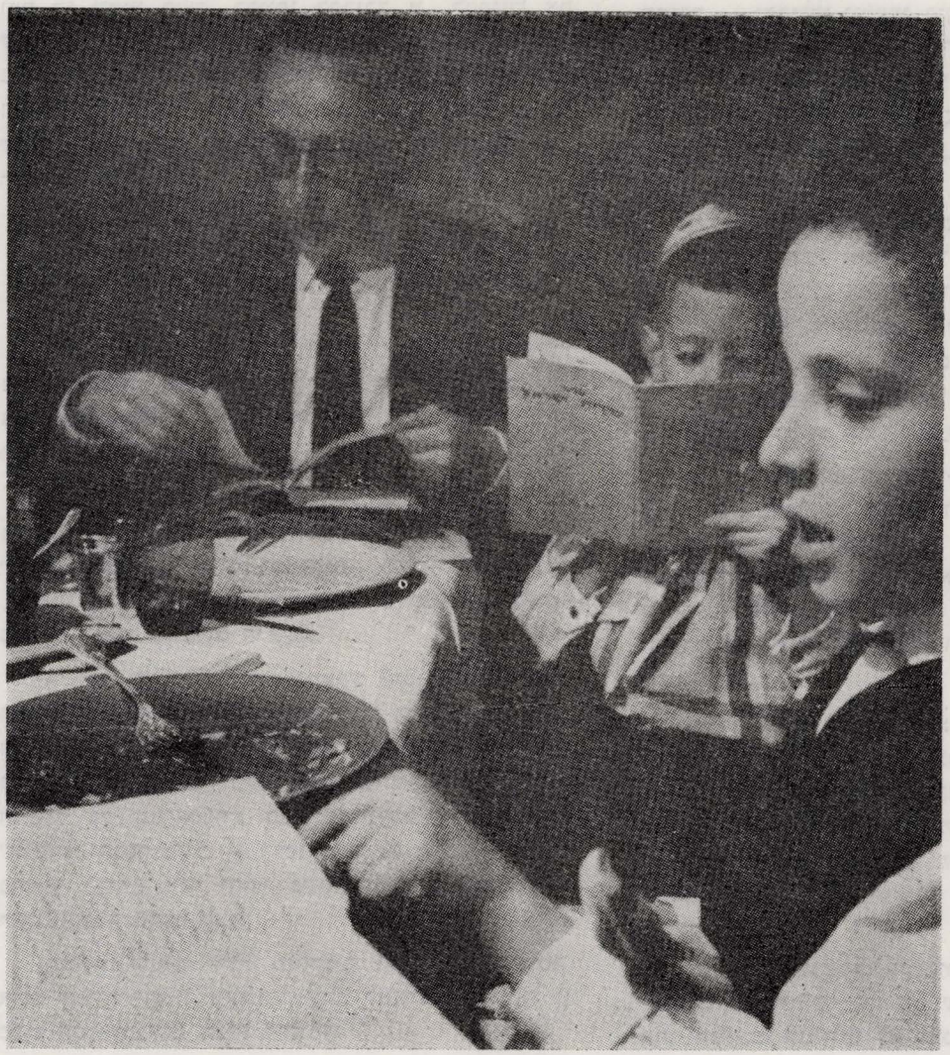
סגנון־חיים יהודי ממזרח־אירופה שהושתל לשטראסבורג

מבט יותר חודר ומעמיק לחיים הרוחניים של קהלת שטראסבורג נותנת סקירתו של הרב אברהם ברומברג, שנתפרסמה בעתון „הצופה" (מיום ז' אדר תשי"ב — 2 במאי 1952):

— קהלה זו בבירת אלזאס המונה כעת עשרת אלפים יהודים, היא היחידה בצביונה ובגוון המיוחד שלה בין כל הקהלות בצרפת. כאן מתרכזות כמה קהלות ביחד: „הקהלה הגדולה" ככינוייה בפי היהודים בשטראסבורג שאליה שייכים „סתם יהודים" בלי גוון מיוחד; „הקהלה האורטודוכסית", המאורגנת בבית־הכנסת שלה „עץ־חיים" ברחוב קנגך, ו„הקהלה של יהודי פולין" — ובראש כולן עומד רב ראשי.

האורטודוקסיה מאורגנת בבית־הכנסת „עץ חיים" ברחוב קגנק ובו מתפללים בימות החול, ערב ובוקר, כמה מניינים בדייקנות בזמן המיועד לתפלה. ובשבתות ובמועדים מגיע מספרם עד מאה איש.

רבה הראשי של שטראסבורג, מתפלל כאן בימות החול ובשבתות לפנות ערב, בשעת רעוא דרעוין, הוא דורש לפניהם בצרפתית. ביום ראשון גם הרב הפולני, החסיד מסטמר, מגיד שיעור בפרשת השבוע בשפה הגרמנית. החרדים בבית כנסת זה החליטו לייסד כאן ישיבה קטנה, אבל מנין לוקחים תלמידים לישיבה? המעטים מבין הנוער המקומי הרוצים ללמוד תורה שבעל פה, נוסעים ל„ישיבת חכמי צרפת", הנמצאת במקום המרפא הידוע בצרפת, אקס־לבן ולומדים ש"ך עם „קצות החושן" בצרפתית מפי הרב חייקין, תלמידו של בעל „חפץ חיים" זצ"ל. ומנין עוד תלמידים לישיבה בשטראסבורג? נסעה משלחת מיוחדת לישיבת גאוואהרדוק הנמצאת בכפר באי הסמוך לפאריז והביאה משם 8 צעירים ממרוקו וגם שני בחורים מפולין שלמדו כבר בישיבות שונות ומתמחים בארגון ישיבות והניחו יסוד לגרעין של ישיבה.

הווי חיים מסורתי המושתל בנפשות בני ישראל

שיעור לדוגמה בבית־ספר, במטרה להעניק לילדי יש־ראל מושג והבנה כיצד להתנהג ליד שולחן מסו־רתי לכבוד שבת־קודש

מעניין הדבר שיושב ראש ועד הישיבה הוא פרופ׳ למדעי הטבע באוניברסיטה בשטראסבורג. לפי מראהו החיצוני אפשר לחשוב שהוא תלמיד ישיבת „בית יוסף״ בנוואהרדוק, ובאמת למד בישיבת מונטרי בשווייץ, אצל הרב בוטשקו ויצא משם ירד וחרד לדבר ה׳. והוא גם כיום הרוח החיה ב„אגודת תומכי הישיבות בשטראסבורג״. גם זוגתו בת יהודי פולני חניכת „בית יעקב״ מאנטוורפן, עושה פעולה חשובה בין הנשים לקרב אותן לחיים המסורתיים. את בנם יחידם, בן שמונה, מחנכים על השפה הצרפתית ועם זה מגדלים את פאותיו, וחן יהודי מיוחד נסוך על פניו. וגם אחיו של הפרופיסור, רופא ידוע בעיר, נמנה בין החרדים שבקהלה זו. שני האחים האלה הם מבאי ביתו של הרב הפולני ולומדים אצלו שיעור קבוע בגמרא כמה פעמים בשבוע.

חטיבה מיוחדת בקהלה זו הם יהודי פולין, ואף שהם חיים כעת באירופה בתקופת „חיסול הגולה״ ורובם חולמים לעלות ארצה, הקימו להם „לעת עתה״ בית־כנסת מפואר שבו מתרכזים בשבתות ובמועדים כמאה וחמשים איש. ואם מי שהוא רוצה, בהיותו בסביבה זו „להרגיש את שבת קודש״ יכנס לשטראסבורג — ולא רק „העירוב״ בעיר זו אלא גם הרחוב „טיערגרטן״, שבו נמצאות הרבה חנויות של יהודי פולין, הסגורות בשבת, מזכירות לך שבין יהודים שומרי מסורת אתה נמצא. עוד לא כבה אור היהדות בשטראסבורג.

העקשן הגדול של שטראסבורג — שהעיז להקים ישיבה

הסופר דוד זאריצקי הוסיף גוון מיוחד משלו בציירו בקולמוס נלהב מה שהוא מכתיר בתור „מעשה בעקשן אחד בשטראסבורג״ (לפי עתון „המודיע״ מיום ח׳ טבת תשכ״ו):

— יהודי עקשן זה — שמו ר׳ משה לייבל. הוא חסיד גור, אליו באים מידי יום ביומו אנשים בעלי תואר אקדמאי ללמוד „שיעור בגמרא בצרפתית״. והוא, תלמיד של „ישיבת חכמי לובלין״, התאחד עם ר׳ חיים חייקין, העומד בראש הישיבה מן היום הראשון.

ר׳ משה הוא עקשן והוא התעקש להקים ישיבה ממש. והוא הוחרם על ידי כולם. במלוא מובן המלה הוא הוחרם. דחקו את רגליו מכל מקום. הרב הורביץ, אחד הרבנים החשובים של אירופה כיום, תמך בו. הרב דויטש, רבה הרשמי של שטראסבורג תמך בו גלהבות, אולם אלה שמקורות הכסף בידם — רדפו אותו עד חרמה — „האם בדעתך להקים גיטו יהודי בשטראסבורג?״ שאל אותו ראש הקהלה בשצף קצף.

מוסדות אחרים קיבלו מיליונים, הוא — אף פרוטה, אולם אגודת־ישראל באירופה באה לעזרתו, והעניקה לו סכום הגון לרכישת הבית לישיבה.

זה מספר שנים שישיבה זו קיימת וכיום כבר סבורים ראשי הקהלה, שאולי בכל זאת כדאי שגם בשטראסבורג תהיה ישיבה.

אולם האמת היא, שלא רק הקמת הישיבה עמדה לפניו בשעה שהקימה, אלא בעיית עדות המזרח. לשטראסבורג, כמו לערים אחרות ברחבי צרפת, הגיעו אלפי יהודים מאלג׳יר ומארצות ערב אחרות, הם הגיעו כמעט ללא כלום ומאות מיליונים פראנקים נאספו לעזרת האחים הללו, אולם מעט מאד מהמיליונים הללו הלכו לחינוך הילדים ברוח היהדות. הילדים הלכו לבתי ספר ממלכתיים, אף לבתי ספר של הכמורה הצרפתית. הקפיצה מבית־ספר ממלכתי ועד לישיבה היא כה גדולה, עד שאנשים ללא שאר־רוח לא תפסו לכתחילה במה המדובר וכי אמנם חושב ר׳ משה על כך ברצינות?

הישיבה הוקמה משום שהוא ראה כיצד הולך אבר גדול של העם היהודי ונחתך לאט לאט. אפשר היה להרגיש כיצד הדם זורם וזורם ללא הרף, וכי הגוף היהודי בצרפת הולך ונחלש יום ביומו, והוא ראה לפניו את העתיד הקרוב הקרוב כשרבבות משפחות יהודיות מארצות המזרח — יתבוללו ויטמעו בין הגויים ולא ידעו כי באו אל קרבם. צרפת היא ארץ דמוקראטית מאד, כל אדם מרגיש בה חופשי באמת, ומי שנמצא כל הזמן תחת העולם הערבי, בודאי שמרגיש בתודה חופש זה, אולם לחופש שני צדדים: הוא גם „משחרר״ את היהודי מעול לוחות הברית!

ולכן הוא הקים את הישיבה בכוחות עצמו.

אולם הישיבה איננה ככל הישיבות. ר׳ משה רוצה להקים ישיבה מסוג אותן הישיבות הקטנות, שכבר הוקמו בישראל, בבני־ברק ובירושלים, הלומדים לפי שיטת מהר״ל, השל״ה, הגר״א ואחרים.

שיטת הלימוד והחינוך של ישיבה זו, בנויה על כמות ועל איכות: כלומר, יסוד הלימוד ויסוד החינוך.

יסוד הלימוד מתבטא בכך — ששיטת הלימוד היא על דרך הפשט בלבד, בבירור שיטות הראשונים המבארות את הסוגיא, ובסקירת ההלכה. על התלמיד לקבל דרך כיצד הבינו הראשונים את השיטה. ואם דעותיהם אינן עולות בד בבד עם הסוגיא, עליו למצוא את הבסיס שעליו נשענים הראשונים, לחדור לעומק סברתם ולהבין על ידי כך את מסקנותיהם.

היסוד השני בישיבה הוא: החינוך העצמי. עבודת השלימות דורשת מן האדם את כולו, תיקון יסודי בכל מהותו הנפשית ובכל דמות דיוקנו, הוא חייב לחתור לקראת השלימות, הישיבה התרכזה על־כן בעיקר בשביל יוצאי צפון אפריקה, ור׳ משה עמד מיד על כך, כי דרך הלימוד שלהם בדרך הפשט והנימוק ההלכתי כפי שלמדו שם מדורי דורות.

הישיבה משגשגת, עקשנותו של אדם אחד יש בה לפעמים כדי לחולל פלאות. ישיבה בשטראסבורג — זה אחד הפלאים הגדולים של הזמן שלאחר המלחמה, אולם עקשן אחד מסוגל לחולל פלא כזה!״ — — —

קארפנטראס –

קהלה עתיקה ועזובה שהתאוששה לחיים חדשים

קהלה עתיקת־יומין ועתירת־יחס עוד מימי „תור הזהב" של יהדות צרפת — וההווה שלה עצוב ועגום עד מאוד. האמת היא, שהעבר היהודי המפואר שלה היה שוקע מכבר בתהום־הנשיה של זמנים עברו שלא השאירו אחריהם כל הד ושום נכס רוחני. אלא שעמדה לה זכות כלשהי לקהלה זו — ובית־כנסת רווי־הוד שהוקם בתוכה ואשר בני הקהלה גם התמסרו עבורו ונלחמו לכבודו, נשאר על תלו במלוא הדרו, עד כדי־כך שמלכות צרפת הכריזה עליו בתור „נכס לאומי בעל ערך היסטורי־אמנותי".

בית־כנסת זה — הוא המחזיק את שמה של הקהלה בקארפנטראס על „המפה היהודית" ובעטיו של בית־כנסת זה ראויה היא קהלה זו — שהיא מן הקהלות היהודיות הבודדות שנמצאו תחת שלטון ישיר של האפיפיורים — להיכלל בין הקהלות ההיסטוריות של יהדות אירופה.

והנה עמדה לו זכות נוספת לבית־כנסת עטור־הוד זה — כי בשנים האחרונות עם הגברת זרם ההגירה היהודית מאלז'יר לצרפת, כתוצאה מביסוס שלטון ערבי לאומני ואנטי־יהודי באלז'יר המשוחררת נמשכו כמה יהודים לקארפנטראס והם שהפיחו במפתיע רוח־חיים בקהלה עזובה זו!

רכוש נדיר שניצל מכל סערות התקופה: בית־הכנסת המפואר

על סגולת ייחודה של קהלה זו — היינו על יופיו ואופי סגנונו האדריכלי של בית־הכנסת ההיסטורי בקהלת קארפנטראס — מעיד החוקר הידוע של תולדות בתי־הכנסת באירופה, המהנדס דוד דוידוביץ (לפי „מחניים", קובץ מ"ד, גליון פסח תש"ך):

— העיר קארפנטראס, אחת „מארבע קהילות קודש" הנודעות שבצרפת (אביניון, קארפנטראס, קביון ואיל־סירסורג), היתה מיוחסת בעיקר בזכות בית־הכנסת המפואר שלה. בית־הכנסת הצטיין לא רק כטיפוס ארכיטקטוני

בית־כנסת עתיק שהוכר בתור „אתר היסטורי צרפתי"

זה מראה פנים בית־הכנסת בקארפנטראס, שמצטיין ברוב הדרו על אף כל ההתנכלויות של שלטון האפיפיורים

מיוחד במינו במכלול בתי התפילה אשר באירופה היהודית, אלא גם כאחת היצירות האמנותיות המעניינות והעתיקות ביותר שעל אדמת צרפת.

התישבות היהודים באיזור זה החלה, כמשוער, עוד במאות הראשונות לאחר חורבן בית שני, אולם התעודות ההיסטוריות המאשרות קיום קהילות יהודיות במיוחד הן רק מראשית המאה ה־13. ב־1320 עוברת העיר קארפנטראס לשלטונם הבלתי אמצעי של האפיפיורים הפליטים, שבחרו, כידוע, באביניון כעיר מושבם. על אף הדעה המקובלת על זכויות היתר מהן נהנו יהודי רוזנות זו שבחסות האפיפיורים, נגזרו לא פעם עליהם גזרות קשות. נזכיר כאן את „גזרת־המצורעים" משנת 1321, שבעקבותיהן באו גירושים, החרמת רכוש וכדומה.

אף לאחר שובם לקארפנטראס בשנת 1342, כשניתנה להם הרשות להקים בית־כנסת ואף לייסד בית־קברות — ענדו כאן היהודים, לפי צו האפיפיור, טלאי צהוב וכובע יהודי.

אף על פי כן — מכל קהילות הקודש שבצרפת של ימי הביניים, נהנו יהודי ארבע הקהלות מחסותם של האפיפיורים, ולא זו בלבד שמותר היה להם לרכוש אדמות משקים חקלאיים, אלא לעסוק במסחר, בנקאות ובמחקר מדעי, פילוסופי וכו'.

בין „ארבע קהילות" — המפורסמת ביותר היא, ללא ספק, קהילת קארפנטראס. וזאת דווקא בזכות בית־הכנסת שלה. בית־הכנסת הוקם ונחרב פעמים רבות. אף בראשית המאה ה־18 נהרס בנינו, ורק ב־1784 הוקם הבית מחדש, אך לאחר זמן קצר, בשנת המהפכה (1789), נפלו שוב אוצרותיו המרובים קרבן לתאוות השוד של ההמון ובית־הכנסת נשדד.

בנין בית־הכנסת הוקם בצורת אולם מרווח, בעל שתי קומות. מעניינת העובדה, שאולם־התפילה נמצא כאן בקומה העליונה של חלל הבית ואילו עזרת־הנשים בקומה התחתונה הסגורה, אם כי במרוצת הזמן חלו שינויים בחלוקה מוזרה זו. בנין בית־הכנסת הצטיין בריהוטו העשיר, שנעשה לפי מיטב המסורת של אומני קישוטי ריהוט־העץ הצרפתיים. עם אוצרות בית־הכנסת נמנו, בין השאר, נברשות מפוארות שהובאו לכאן מארצות שונות, כגון: הולנד ואיטליה. אחת מהן, מזכוכית, מבית־החרושת הוונציאני הנודע „מוראנו". כן בלט ביופיו „כסא של אליהו", שהועמד כאן על במה מוגבהת שבלטה מתוך גומחה שבקיר והורד רק לטקס ברית־מילה.

סימני גדלות בעבר — ותמונה קודרת של ההווה

מתוך סיור מדוקדק בבנין בית־הכנסת העתיק התברר, שקהלת קארפנטראס הצטיינה גם בסידור מאורגן של השרותים הדתיים עבור חברי הקהלה — כדוגמת המקווה וכן המאפייה המיוחדת למצות לחג הפסח.

והנה גילויו של המהנדס דוידוביץ' על אודות חידוש זה שמשך את תשומת לבו בעת ביקורו בקארפנטראס:

— בבית־הכנסת נעשו במרוצת הזמן שינויים רבים, אך אין ספק שהבנין דהאידנא נבנה על יסודות בית־הכנסת הקדום, הואיל וחלק מבנינו התת־קרקעי נשתמר יפה עד היום הזה. חלק זה, אשר מתחת לפני הקרקע, מכיל שני „מוסדות" חשובים של קהלת קארפנטראס ואשר מוצאם עוד מתקופת ימי הביניים — הלא הם המאפייה למצות והמקווה.

במאפיה זו אפשר עוד למצוא מכונה ישנה ללישת הבצק, אבני ריחיים וכן שולחן עם לוח שיש לרידוד המצות שניתן ליהודי קארפנטראס, לפי אגדה מקומית, על־ידי אחד האפיפיורים הנדיבים.

מכל בנייני הגיטו — נשתמר רק בית־הכנסת ומרתפיו, המעידים על חיים ערים של הקהילה היהודית בימים עברו, ביסודות הבנין, שיד זרים לא נגעה בהם, נשמרה הרוח העתיקה של קארפנטראס. הנה הגיגית שבקרבת התנור לאפיית המצות, וכאן מתחת לקימרון הנמוך, בין ספסלים שחוצבו בקיר האבן, נמצא המקווה שלתוכו מובילות מדרגות.

כידוע נתרכז הקומפלקס של מוסדות הקהילה היהודית בימי הביניים — ביחוד בארצות היהדות האשכנזית, דהיינו: בית הכנסת, בית וועד הקהל, בית הדין, בית השחיטה, המאפייה, המקווה ופעמים אף האולם לשמחות ולריקודים — בבניינים שמסביב לבנין בית־הכנסת (ה„שולהוף"). אולם לפנינו מקרה מעניין ונדיר כאחד, של ניצול חללים תת־קרקעיים, וזאת מתחת ליסודות בית־הכנסת, לחלק ממוסדות הקהילה הללו.

יתכן ויהודי קארפנטראס בחרו את המקום הזה מטעמי בטחון, שהרי ענין הכנת המצות לפסח, עורר לא פעם את יצרי ההמון הנוצרי, אך איך שלא נסביר את הדבר, הרי מבנים אלה, שהשתמרו עד היום, בין יתר התעודות ההיסטוריות והספרותיות של יהודי קארפנטראס — גם הם עדות ארכיטקטונית מעניינת וחשובה לתולדות קהילה מפורסמת זו.

„ספר היחס" של הקהלה משמש עדות־נצח לקורותיה

אך על קורות הקהלה של קארפנטראס מעידים לא רק כתלי בנין בית־הכנסת העתיק והמפואר — מכיון שעד היום הזה נשתמר כמו־כן פנקס הקהלה, שנקרא על־פי שמו המקורי: „ספר היחס".

ההיסטוריון של יהדות צרפת, ד"ר ז. שויקובסקי טרח לפענח כמה מאירועים והתרחשויות אשר עליהם מספר או רק מרמז „ספר היחס". מקום מיוחד הוקדש בפנקס זה למערכה נואשת שהתנהלה על אודות קיומו של בית־הכנסת רב־ההדר. מתוך הכרוניקה של הימים ההם ברור הוא שהאפיפיורים והשלטון הנוצרי בכללו לא יכלו בשום־אופן להשלים עם בנין־הדר כזה של בית־הכנסת, אשר היה כצנינים בעיניהם והם התנכלו לו.

לשם הדיוק ההיסטורי מן הראוי להעתיק ככתבו

ארון־הקודש בבית־הכנסת המהודר של קארפנטראס
בית־כנסת זה זכה לחיים מחודשים לאחר ששנים רבות נחשב רק בתור „שריד היסטורי"...

וכלשונו את התיאור על חגיגת בנין בית־הכנסת, מתוך פנקס הקהלה, מחודש כסלו תק"ב (1742 למספרם):

„— יסוד בית הכנסת חדש, במזל טוב ובשעה ברכה ובעת רצון גאולה וישועה ונחמה לכל הקהל הקדוש הזה, אמן כן יהי רצון.

„בחמישי בשבת שמונה לחודש כסליו משנת התק"ב לבריאת העולם, לסדר: „והאבן הזאת אשר שמתי מצבה יהיה בית אלוקים", הושמה אבן ראשונה ביסוד בית־הכנסת פה קארפנטראס אשר מרחיבין אותו. בקרן דרומית אצל כותל מקוה מצד אחד ובגבול ובתחום בית קרובי יהודה דוד וידאל בן דודי איש אחות אמי עזריאל וידאל: על ידי שלמה בן שאול כרמי והאלוף רבי יוסף דמילאב בן משה נ"ע: ויצחק חיים נאקיט בן יעקב נ"ע; ור' יוסף דמיאיראגוש שליח ציבור הדין בן בנימין נ"ע; ודודי יוסף חיים שמואל אחי אמי בן זקני אליהו שמואל נ"ע חזקה ושקעה בבנין היטב כה זכו הנזכרים. זכינו אנחנו לראותה על מתכונתה את אבן ראשונה כן נזכה לראות הבית־כנסת בשלמותו בקרוב, כה עשו בעצם היום הזה סביב שלושה שעות קודם הצהרים בקרן דרום הנקרא ימין, לרמז „ימין ה' רוממה ימין ה' עושה חיל"... הרחמן ישיב ימינו לפנים. בשישי בשבת חמשה עשר לחודש טבת, נתיסד כותל מזרחי, — אשר בכותל הזאת יניחו ארון הקודש והספרים. ותשעה ועשרים בו בחודש נשלמו היסודות מארבע הפיאות לסדר: „למען תדע כי לה' הארץ".

„בשנת חמשת אלפים וחמש מאות שנים לבריאת העולם נטו כותלי בית הכנסת קדמון וישן ליפול. והסכימו הקהל פה קארפינטראס לסותרו ויפילוהו כולו והטריבונו (הבימה) אשר היה בבית הכנסת ישן... על היסוד ואחרי כן התיעצו לבנות בית הכנסת יותר רחב מאשר היה הישן,

ובאו עד תכליתו, וגם עשו אותו גבוה מכל בתי העיר ובנו גגו גבוה מכל גגות בית תפלתם, ומכל גגות בית תפלת הגויים, בלי נטילת רשות מאת ההגמון ולא משום בעלי החצרות וממשלה ובזבזו על אותו הבנין יותר מארבעים אלפים חפשי פראנקים... ויחרישו עלינו הגויים הרעה עד אשר באנו עד תכליתו למען הפסד ממונינו".

על אודות המאורע המעציב עצמו של התנכלות הנוצרים לבית־הכנסת ומזימותיהם להרסו ולחללו — נרשם הכל בפרוטרוט בפנקס המיוחד של קהלת קארפנטראס שנשתמר, בשם: „עמק עכור לפתח־תקוה" כדלהלן:

„והיה ברביעי בשבת שלושה עשר לחודש סיון התק"ג לבריאת העולם, בא ההגמון שמו גימבירטי ועמו ברורי העיר וסופרי החצרות ומקצת גלחים ויבטלו הבונים ממלאכה ויכתבו עלינו שטנה לעיר רומי הבירה, כי לא יהיה מן הדין שיהיה בית תפלתנו יותר גבוה ונאה ורחב מבתי תפלתם. ויעלילו עלינו עלילות דברים על זה כונתנו לומר, כי ידינו רמה עליהם ועל אלהיהם... ובעוונותינו הרבים בא פסק דין מעיר רומי להחריבו לאלתר והגיע הפסק דין ליד ההגמון ובערב תשעה באב פרסמו וגזרו עלינו להחריבו ולסותרו בו ביום יום תשעה באב שנת התק"ג הנזכר. וביום תשעה באב בבוקר נתקבצו כל הגויים כל העם מקצה ויתחילו לסותרו. ובמוצאי תשעה באב הבעירו הגויים אש של שמחה בשוקים וברחובות, והיו הערלים שמחים וצועקים. ראו איך בית הכנסת של יהודים נופל... ואנחנו דואגים כפלים על אשר אירע לנו זאת ביום חורבן שתי בתי מקדשנו.

„ואחרי הדברים האלה בנה אותו ההגמון הנזכר בשנת התק"ו כרצונו... כאשר אתה רואה בלי שום חלונות בכותל מזרחי וגם סגר חדר העליונה המכונה „ישיבה", מצד

מערב בית הכנסת ועמדה סגורה בעונותינו ארבע עשר שנים וגזר עלינו שלא לעשות שום ציור וכיור ויופי בבית הכנסת ולא להרחיבו יותר..."

סימנים מאוששים של קהלה היסטורית שנתחדשה
הודות לזרם מהגרים יהודים מאלג'יר

ההווה של קהלה היסטורית עזובה זו נראה כלאחר־יאוש, וכל אלה שביקרו בתוכה הוסיפו עוד ועוד צבעים שחורים לתמונה עגומה זו.

כי הנה גם „המדריך לאתרים יהודיים היסטוריים באירופה", שפורסם בארצות־הברית בשנת 1971 (תשל"א) הקדיש תיאור די מפורט לעתיקות היהודים בקארפנטראס, והזכיר כי מלבד בנין בית־הכנסת המפורסם על כל מוסדותיו הסובבים אותו, הרי כמו־כן נשתמר בקהלה זו בית־עלמין עתיק:

— ברובע „לה פונטרוג" אשר בקארפנטראס — מציינים מחברי „המדריך" — באיזור הישן של העיר, נמצא בית־עלמין יהודי, שבהתאם לתעודות היסטוריות נוסד בשנת 1343 (ה' אלפים ק"ג)... אבני המצבות בבית־עלמין זה הן בלי שום כתובות, מכיוון ששלטון האפיפיורים בעיר זו לא הירשה ליהודים לחרוט את שמותיהם על המצבות — כמה אבני־מצבות יהודיות מתקופה עוד יותר קדומה נשתמרו במוזיאון העירוני של קארפנטראס...

כזה היה תיאור חיי היהודים בקארפנטראס על־פי המדריך משנת 1971 — ועבר אך זמן קצר למדי ובירחון המצוייר היהודי „לארש" (התיבה) המופיע בפאריס, נתפרסמה כתבה מפתיעה ומרשימה על אודות תקומתה של קהלת קארפנטראס עם בואם של מספר מהגרים יהודים מאלג'יר ואיך שנערכו בימים הנוראים של שנת תשל"ג, תפילות חגיגיות בבית־הכנסת העתיק.

בלגיה:

* אנטוורפן

בלגיה / קיצור תולדות היהודים

ראשית התישבות היהודים:

עוד תקופה ארוכה לפני קום ממלכת בלגיה, התיישבו יהודים באיזור זה שנקרא „גאליה בלגיקה", במאה ה־2 למספרם. על נוכחותם של יהודים באיזור עיר הבירה בריסל, העידה אבן־מצבה עתיקה שנחשפה באקראי בשנת 1872 בעיר טורלמונט. הכתובת העברית שעל המצבה, הוכיחה שזו נשתמרה משנת 1256 למספרם — וזו שנת ה' אלפים ט"ז לפרט קטן. זו היתה מצבה לאשה יהודיה שנהרגה על קידוש השם בימי פרעות בבריסל.

ההשתלטות הנאצית:

ביום ה־10 במאי 1940 — ב' אייר ת"ש — פתחה גרמניה הנאצית בהסתערות־בזק על ארצות מערב־אירופה ואחרי קרבות סוערים נכבשה בלגיה כולה.
ביום ה־28 במאי — כ' אייר ת"ש — הכריז המלך הבלגי, ליאופולד, על כניעה מוחלטת.

תאריכים בשואה:

28 באוקטובר 1940 — כ"ו תשרי תש"א — שלטון־הכיבוש הנאצי מכריז על „מפקד" מיוחד של כל יהודי בלגיה, במטרה להפעיל כנגדם את תכנית־ההשמד.
4 באוגוסט 1942 — כ"א אב תש"ב — רכבת־הגירוש הראשונה יוצאת ממחנה־הריכוז ליהודי בלגיה במאלין בכיוון לאושביץ.

סיכום קרבנות היהודים בשואה:

עם פתיחת המלחמה היו בבלגיה	— 90.000
בסיום המלחמה (רבבות נמלטו ונצולו)	— 35.000
הערכת מספר הקרבנות	— 40.000
האומדן באחוזים	— 44,4%

אנטוורפן -

קהלה תוססת
ברוח יהדות מזרח־אירופה

הקהלה היהודית באנטוורפן, מרכז מסחרי בינלאומי, ועיר־הנמל של בלגיה, מצטיינת בכמה מובנים: א) היא נתעוררה לתחיה לאחר תקופת השואה ומנהלת את כל פעולותיה ברוח מסורתי מובהק של יהדות מזרח אירופה שהושמדה; ב) אם כי היא מחולקת מבחינה ארגונית לשתי קהלות נפרדות, אשר הן „שומרי הדת" (הקהלה הכללית עם גוון מסורתי) ו„מחזיקי הדת" (קהלה חרדית עצמאית כדוגמת הקהלות האורטודוקסיות נוסח פראנקפורט ופרשבורג), מייצגת היא חזית יהודית אחידה; ג) הודות למספר גורמים כלכליים, רוחניים ואישיים היא משמשת גשר רצוף וקשר חי בין יהדות אירופה ולבין מדינת ישראל.

ובעוד נקודה אחת מתבלט מצבה המיוחד של הקהלה באנטוורפן — אשר על אף צביונה המסורתי (או דווקא בשל צביונה זה) אין לה בית־קברות יהודי משלה, והיא נוהגת לקבור את נפטריה מעבר לגבול, בבית־עלמין יהודי הנמצא בתחומי הולנד.

ראשית הקהלה: עדה קטנה
של אנוסים, נמלטי האינקוויזיציה

עקבות היהודים באנטוורפן מוליכים עד לתקופת האינקביזיציות בספרד.

רבים מבין האנוסים (מאראנים), שנכנעו כלפי־חוץ לכפיית השמד ונשארו יהודים נאמנים בחשאי, ניצלו את הקשרים הכלכליים ההדוקים של אנטוורפן עם ספרד ופורטוגל והם עברו לשם כאילו למען מטרות מסחריות. שלטונות העיר העריכו את החשיבות הכלכלית שבהתיישבות היהודית. בשנת 1480, משהופעלה האינקביזיציה במלוא האכזריות, ניתנה הרשות למספר אנוסים לגור באנטוורפן בתנאי מפורש, שהם יבחרו לעצמם תעסוקה הגונה ומועילה. אך במשך מאות בשנים לא גדלה הקהלה, בגלל ההתנגדות החמורה של ראשי הכנסיה הקאתולית במקום, שהתייחסו בשיטנה נקמנית אל האנוסים, ויזמו מדי פעם גזירות ורדיפות, באמתלה של „התנהגות לא־הוגנת מצד היהודים".

בשנת 1830, לעת הכרזת עצמאותה של ממלכת בלגיה, שופר גורלם של היהודים והקהלה באנטוורפן החלה להתרחב. אז רכשו להם את בית־הקברות ובנו לעצמם בית־כנסת בחסות המלכות.

בשנת 1850 היתה שם קהלה די מצומצמת — נרשמו בה 52 משפחות יהודיות, ששילמו מס הקהלה, בתוספת של 25 משפחות עניות, שלא היה ביכלתן לשלם כל מס. אולם הודות לשגשוגה הכלכלי של העיר, הלך וגדל מאז בקצב מואץ מספר המהגרים היהודים לאנטוורפן, שקיבלו רשות ישיבה והם שנתנו כל אונם ומרצם לפיתוחה העצום של תעשית־היהלומים.

בשנת 1900 התגוררו באנטוורפן כ־8000 יהודים, שנתאספו שם מכל מרכזי אירופה, ממזרח וממערב כאחד, ובהתאם לסטאטיסטיקה רשמית לערך 700 יהודים התמסרו לליטוש היהלומים. בשנת 1925, עם התבססותה של בלגיה מבחינה כלכלית והתרחבותו של סחר היהלומים הבינלאומי, נתרחבה בהרבה הקהלה באנטוורפן, וכללה כ־30 אלף נפש. בשנת 1939 השיגה הקהלה את שיא גידולה. ממשלת בלגיה הסכימה לתת מקלט באנטוורפן להרבה יהודים פליטי רדיפות הנאצים בגרמניה ובאוסטריה. הפליטים מצדם הוסיפו לפיתוחה של העיר, ואז על סף מלחמת־העולם השניה נתרכזו באנטוורפן עד 60 אלף יהודים.

השואה הנאצית באה עליהם כחטף. רק חלק מן היהודים הצליח להימלט בטרם כבשו צבאות היטלר את בלגיה, בקיץ 1940. בשנת 1942 החל גירושם של יהודים מאנטוורפן בכיוון למחנות־המוות בפולין. רק מספר זעום של שרידים יהודים שהוסתרו בעזרת האוכלוסיה הלא־יהודית, נמצא באנטוורפן לעת התבוסה הנאצית באירופה.

שיקום הקהלה ההרוסה
ועזרה עצמית של שארית־הפליטה

כולם מודים, שקהלת אנטוורפן משמשת היום דוגמה, הן ברשת החינוכית שלה, והן בפעילותה הסוציאלית המגוונת ובפרט בהיקף הסיוע השיטתי לכל הקשור במדינת

רחוב יהודי שוקק־חיים באנטוורפן

הקהלה היהודית באנטוורפן מצטיינת באורח־החיים המסורתי שלה, וזוהי תמונת־הווי מאחד הרחובות ברובע היהודי

ישראל. ההיסטוריון פרופיסור ססיל רות הדגיש עובדה זו:

„כאשר העיר שוחררה נמצא בה קומץ של יהודים. אבל אחר־כך חזרו אליה פליטים ונתארגנה מחדש קהלה יהודית. בשנת 1951 מנתה כבר אנטוורפן כ־13 אלף יהודים (וזה אמנם היווה רק 5 אחוזים מן האוכלוסיה הכללית, לעומת 20 אחוזים בשנת 1939). יהודי אנטוורפן הקימו מוסדות־חינוך, שהם מן הטובים ביותר אצל יהודי אירופה".

תיאור דראמאטי מאותם המאמצים הראשונים להחיות את הקהלה ההרוסה, נותן סופר יהודי שביקר בה:

„על מפתנו של בית־חינוך יהודי שומם בקהלת אנטוורפן המפוארת, שנהרסה ונדרסה כליל בידי הצר הצורר הנאצי, ניצב „קאצעטניק" במדי־הפסים שלו, אוד מוצל מאש הכבשנים, שכל חזותו וכל ישותו אומרות שואה ושאיה, חורבן וחדלון. והוא המתעקש ונשבע: מכאן תקום מחדש ותתכונן קהלתנו המעטירה! ה„קאצעטניק" אוסף מסביבו „מנין" של יתומים יהודים עזובים, שנתלקטו מעל תלי החרבות ומתוך מחבואי־המחתרת ואף מבין כתלי המגזרים ומתיישב אתם על מדרגותיו של בנין בית־הספר החרב, ופותח אתם מחדש את השיעור הראשון בחינוך ילדי ישראל: „תורה צוה לנו משה, מורשה קהלת יעקב!"... לקול ההמולה הזאת לעין השמש בלבו של הכרך הסואן, מתקבצים ובאים סקרנים לרוב, מבין הניצולים שרידי־המבול, והם מתחייכים מתוך השתוממות, המהולה בסלחנות ורחמנות: „אם אמנם יש לך, יהודי, מטען־מרץ שכזה, מוטב שתבוא אתנו ותצטרף אלינו להחיות את בורסת היהלומים, שהיא היא עורק־החיים של העיר ואף של המדינה עצמה!"...

ואכן כמה מן הפליטים היהודים שבו ופנו בחזרה לעבר אותו הרחוב המפורסם „פליקאן", אשר בו מרוכז מאז ועד היום הסחר הכל־עולמי של יהלומים ואבני־חן. ו„הבורסה" עצמה עדות משכנעת היא על חיוניותה של שאירית־הפליטה היהודית ועל התמסרותה לעזרת־אחים.

„זמן רב עקבתי ליד שערי בורסת־היהלומים — מתאר הסופר — הבטתי וראיתי, כי נכנסים לשם יהודים נאמנים, עטורי־זקן ובעלי־צורה, ישישים וכן צעירים, בעלי־תשחורת ואברכים, ולא מעטים מביניהם נושאים על חזותם את הגושפנקא החסידית המובהקת, ללא שינוי כלשהו... אלה הגיעו לאנטוורפן בשנים האחרונות כפליטים ועקורים — מסבירים לי — וכולם נתקבלו פה בזרועות פתוחות... מעולם לא אמר פה יהודי, צר לנו המקום ואין עוד צורך בסוחרים ומלטשים חדשים... וכך הפכה אנטוורפן לאבן שואבת בשביל ניצולי־השואה, אשר הסתדרו בה ומתפרנסים בכבוד, ואין לך מידה יותר נעלה מזו של עזרת־אחים קונסטרוקטיבית..."

טיפוח הסגנון היהודי על כל גווניו

הרוב המכריע של הישוב באנטוורפן הם יהודים דתיים, שומרי מסורת. למרות זאת קיימים בה שתי קהלות בנוסחאות שונות. ועוד זאת — שבכל אחד מבתי־הכנסת באנטוורפן שומרים ומטפחים סגנון מיוחד. האם חזיון זה מעיד על מגמות של פירוד ופיצול? עתונאי שסייר על

פני שרידי קהלות אירופה, שמואל אבידור, מציג תופעה זו דווקא מן הבחינה החיובית:

„אם ירצה מי שירצה, לראות בעובדא כי באנטוורפן יש לא פחות מאשר עשרים ושלושה מקומות תפילה (מהם — גדולים, מרכזיים ומפוארים ביותר) סימן למגמה של פיצול והתגודדות מצד יהודי אנטוורפן — טעות חמורה תהיה בידו. הרקע לריבוי זה של בתי־התפילה הוא שונה לגמרי. הדבר יש לו שרשים עמוקים ביותר בקרקעיתה של קהילה זו. שכן, מי שיעקוב מתוך תשומת־לב אחרי ההתארגנות הקהילתית והדתית של אנטוורפן, יבחין מיד כי כאן מתנהל כבר מזה עשרות בשנים מאבק מר ולוהט, למען שמירת הייחוד. המאבק על שמירת הייחוד, החל באנטוורפן עוד לפני שבעים־שמונים שנה. עיר הנמל הבלגית שעל גדות הים הצפוני, נתגלתה אז כמקום פרנסה לעשרות יהודים מקראקא שבגליציה, שהיו חסידים. הם באו לאנטוורפן והחלו משתלבים בתוך „עולם היהלומים" של העיר, אך ההצלחה הכלכלית אשר האירה להם מלוא פניה, לא היה בה כדי להרגיע את לבטיהם הרוחניים. אנטוורפן לא היתה באותם הימים עיר, היכולה לספק את צרכיו הרוחניים־נפשיים של אברך חסידי שבא מקראקא. הקהילה היתה „ליבראלית". הרבנים — היו בוגרי הסמינארים לרבנים בפאריס וברסלאו. לפיכך, באו אברכי קראקא לאנטוורפן — בגפם. את נשותיהם וילדיהם השאירו בקראקא. זמן רב עבר עליהם מבלי שיבוא לפיהם תבשיל־חם. ואף משהחלו לבשל לעצמם לא נזקקו לבשר של השחיטה המקומית. כמובן, שהיה זה סבל איום. אך היה זה גם ראשית המאבק של יהודים אלה למען — הייחוד שלהם. משושפר מעמדם הכלכלי ורבים מהם נעשו ל„בעלי־יכולת" הם הביאו לעיר שוחט ומלמד. ולאט־לאט החלו להעביר לכאן גם את נשיהם וצאצאיהם. הסכנה להסחף עם הזרם עוד היתה גדולה, החיפוש אחרי אמצעי התגוננות לא פסק אף לרגע. לבסוף, צץ הרעיון של קהילה חרדית עצמאית. עד היום מזכירים באנטוורפן את ראשוניה של קהילה זו".

מצבה יהודית עתיקה מלפני למעלה מ־700 שנה

לעת חפירות ארכיאולוגיות בבלגיה בשנת 1872 נתגלתה מצבה יהודית עתיקה שכולה חרוטה בלשון־הקודש והכתובת מציינת בבירור את השנה: ה' אלפים ט"ז (1255 למספרם) וזוהי אחת ההוכחות להתיישבות היהודים באיזור בלגיה עוד בתקופה קדומה

„שמה של הקהילה היה — „מחזיקי הדת". לאנשי קראקא אמר שם זה הרבה מאד: רבה הגדול והנערץ של עירם רבי שמעון סופר (בנו של ה„חתם סופר"), היה מנשיאי „מחזיקי הדת". לאחר מכן הגיעו לאנטוורפן יהודים רבים מפולין ומליטא. הללו, לא יכלו להסתגל לרוח של „שטרענג־אורטודוקס" אשר שררה ב„מחזיקי הדת", בנוסח החרדיות ההונגרית־גליצאית. והם שיסדו קהילה חרדית שניה — בשם „שומרי הדת".

„מלחמה ממושכת זו, על שמירת הייחוד — יצרה בחלל החיים־היהודיים של אנטוורפן אווירה של דבקות ונאמנות אל המקור. כך, שאם ברוב המקומות בעולם מתפללים כיום חסידי גור ביחד עם חסידי טשורטקוב, חסידי בעלזא יחד עם חסידי וויז'ניץ וחסידי ראדומסק יחד עם חסידי סדיגורא וכיוצא באלה — אין הדבר כן באנטוורפן. פה שומר כל חוג על הייחוד שלו. כל חטיבה נאמנה למקור שלה..."

בית־הקברות היהודי, אשר מעבר לגבול

בכל התחומים של חיי־ציבור יהודיים, מצטיינת הקהלה באנטוורפן; רק בשטח אחד בולט בה ההיעדר — בבית־קברות עצמי.

בנידון זה סבלה הקהלה כמעט בכל קורות קיומה.

„אוטו־דה־פה" של ספרי־תורה שחוללו בתקופת הכיבוש הנאצי

לפי מקורות התיעוד הנאצי הוצתו 2 בתי־כנסת באנטוורפן בתאריך ה־14 באפריל 1941 — והתצלום מראה שהצוררים האכזריים עורכים מדורה לגווילין של ספרי־תורה בחצר בית־הכנסת

רק בשנת 1828 השיגה את הרשות לקנות שדה־קברות משלה, ובשנים 1878—1876 הופקע למעשה בית־הקברות מבעלות יהודית בלעדית. ממשלת בלגיה העבירה אז חוק נוקשה ומוחלט, האוסר על קיומם של בתי־קברות נפרדים לבני הדתות השונות והכופה להנהיג בתי־קברות כלליים בכל איזורי המדינה.

עד כמה שיהודי אנטוורפן השתדלו להעביר רוע הגזירה לא עלה הדבר בידם, והם היו נאלצים לפתור את הבעיה החמורה בצורה דראסטית. היות שאיזור אנטוורפן נמצא קרוב לקו־הגבול שבין בלגיה והולנד, החליטו ראשי הקהלה באנטוורפן לרכוש שדה־קברות מיוחד מעבר לגבול, ליד אחד הכפרים בתחומה של ממלכת הולנד.

מצב זה נשאר בתוקפו עד היום הזה. במשך הזמן וכתוצאה ישירה מקיום שתי קהלות נפרדות באנטוורפן, נפתחו בהתאם לכך על אדמת הולנד שני בתי־קברות נפרדים.

וכך מתואר ההווי המוזר הזה של עריכת הלוויות מעבר לגבול, על־ידי עתונאי עד־ראיה:

„רבות הן כיום הערים והמדינות באירופה, שהשריד היהודי האחרון שנשאר בהן, הוא — בית הקברות. לא נשארו לא חיים יהודיים, ולא יהודים חיים. בקהילות, שבהן ישבו יהודים, ורקמו חייהם היהודיים, גם תקופה של אלף שנים ויותר, נשאר הסימן היחיד לחיים אלה, רק ב„בית החיים". והנה, בעודי מודד־בשעלי את קהילות ישראל באירופה וכל־כולי כמי שמהלך־תועה בתוך יער־מצבות של בית־קברות גדול, מטיל אימה ויוצק שממון, כמו קמתי מתוך חלום־בלהות, כאשר הגעתי לאנטוורפן. כאן החזירוני החיים היהודיים השוקקים אל יהדות־אירופה שלפני השואה. לא עוד בית־קברות, לא עוד מצבות, כי אם חיים יהודיים, הזורמים־סוחפים כנהר. והנה בעומדי כך נפעם־משתאה מול „קראקא" שצמחה שוב לנגד עיני, ובעודי מנסה לעכל את תופעת הפלא הזאת ולהבין כיצד ואיך זה אירע? ומדוע זה אירע רק כאן? ומיד צצה האפתעה השניה, והיא ברגע הראשון לא־פחות מפתיעה — בקהילת־קודש זו אין כלל בית קברות! אין כיום ולא היה גם לפני שנות השואה. כלום שמעתם מימיכם על תופעה כזו: קהילת־קודש מפוארת, שאין בה בית־חיים?

„היתה זו בשבילי אחת האפתעות הגדולות, ובמשך ימי שבתי בעיר הוספתי להתעניין בפרשה מופלאה זו. וכך נודע לי כי לאנטוורפן, לא בית קברות אחד כי אם שניים. אחד, כמובן ל„שומרי הדת" והשני ל„מחזיקי הדת". אלא, ששניהם שוכנים מעבר לגבולות המדינה, באיזור הידוע בשם „פיטה", על אדמת הולנד. ובכל פעם שיש הלוויה בעיר, או אם מישהו רוצה לבקר בבית־העלמין, יש לעבור את הגבול מבלגיה להולנד. איזור „פיטה" נמצא בסך־הכל במרחק של כארבעים דקות נסיעה מאנטוורפן, אבל, הוא — מעבר לגבול.

„מדוע הרחיקו יהודי אנטוורפן את „בית החיים" שלהם אל מחוץ לגבולות המדינה? ואז שומעים כיום הסבר נוסף: יש בבלגיה עוד חוק, הקובע כי כל בית־קברות נסגר לאחר שהוא מתמלא וכעבור חמישים שנה מאז סגירתו הורסים אותו כליל. עוקרים את המצבות, חורשים את האדמה, בונים עליה בתים או מתחילים לקבור בה מתים מחדש. ולכן הרחיקו היהודים לקבור את מתיהם אל מחוץ לאדמת בלגיה, כדי להבטיח שבית־העלמין לא יהרס".

הולנד:

★ אמסטרדאם

הולנד / קיצור תולדות היהודים

ראשית התישבות היהודים:

ההוכחות הראשונות על אודות הופעת היהודים באיזורי הממלכה ההולנדית מתייחסות אל ה„אנוסים" (מאראנים), שנמלטו בשנת 1498 מאימת האינקביזיציה בספרד וחיפשו מקלט ארעי באמסטרדאם. התעודה הרשמית על אודות התארגנותה של קהלה יהודית על אדמת הולנד היא משנת 1593, אשר אז איפשרו השלטונות ל„אנוסים" להצהיר בגלוי על נאמנותם ליהדות ואף לייסד קהלה דתית יהודית משלהם.

ההשתלטות הנאצית:

ביום 10 במאי 1940 — ב' אייר ת"ש — פתחו צבאות הנאצים בהסתערות כללית בחזיתות המערב ותקפו את הולנד וביום 14 במאי ערכו הפצצות־אוויר רצחניות על רוטרדאם, שעלתה ב־40 אלף הרוגים, ובו ביום נכנעה הולנד לכובש האכזרי.

תאריכים בשואה:

בימים 9 וכן 11 בפברואר 1941 — י"ב וי"ד שבט תש"א — ערכה הגיסטאפו מצוד על יהודי אמסטרדאם וכמה יהודים נתפסו ונורו (לעת פעולה נאצית זו נתעוררה קבוצת פועלים הולנדיים להגן על היהודים ואחד המגינים ושמו הנדריק קוהוט, חבר המיליציה האזרחית באמסטרדאם נהרג מידם).

ביום 23 ביוני 1942 — ח' תמוז תש"ב — הורה אדולף אייכמן, ראש מטה ההשמדה — להעביר 40 אלף יהודים ברכבות־הגירוש למחנות־החיסול בפולין.

ביום 20 בינואר 1943 — י"ד שבט תש"ג — תפסו פלוגות־החיסול 900 ילדים יהודים מתוך המוסד לילדים טעוני־טיפוח באמסטרדאם והטעינו אותם בקרונות להעברת בהמות ולאחר מסע של 4 ימים על פני גרמניה הובאו אל תאי־הגאזים באושביץ.

ביום 31 ביולי 1943 — כ"ח תמוז תש"ג — דיווחו מקורות נאציים על 82 אלף יהודי הולנד שגורשו למחנות־ההשמדה בפולין, אשר מתוכם הועברו 34,313 למחנה־ההרג בסוביבור והיתר מצאו את מותם באושביץ.

סיכום קרבנות היהודים בשואה:

בשנת 1939 העריכו את מספר היהודים בהולנד ב־	— 150·000
בחודש אוגוסט 1941 ערכו הנאצים רישום יהודי הולנד שנסתכם ב־	— 140·552
עם סיום המלחמה נמנו בהולנד מעט יהודים לערך	— 25·000
הערכה על מספר קרבנות השואה	— 90·000
האומדן באחוזים	— 60%

„רחוב היהודים" באמסטרדאם נזכר במקורות עתיקים עוד מן המאה ה־14. רשמית נוסדה הקהלה היהודית רק בסוף המאה ה־16, לאחר שממשלת הולאנד התירה לכמה מבין משפחות אנוסי ספרד ופורטוגל, אשר נמלטו לשם מאימת האינקוויזיציה, להכריז בגלוי על נאמנותם לדת ישראל.

כתוצאה ממסעי־הפרעות בשנות הגזירה ת"ח ות"ט נתעורר במאה ה־17 זרם ניכר של פליטים יהודיים ממזרח־אירופה ובפרט מפולין, אשר רבים מהם מצאו מקלט ומחסה באמסטרדאם, ועם בואם לשם נוסדה הקהלה האשכנזית.

לשיא גידולה הגיעה קהלת אמסטרדאם עם גבור נחשול הגזירות בתקופה הנאצית, כאשר רבים מבין יהודי

הגיטו היהודי באמסטרדאם, בפקודת שלטון־הכיבוש הנאצי

קורות האימים של הגיטו באמסטרדאם, בירת הולאנד, תחת שלטון־הכיבוש הנאצי בתקופת מלחמת־העולם השניה, נת־פרסמו בעולם הודות ליומן הבלתי־נשכח של נערה יהודיה צעירה ושמה „אנה פראנק"

אמסטרדאם -

הקהלה ההיסטורית שאיחדה ספרדים ואשכנזים

גרמניה שגורשו מבתיהם וממשרותיהם, קיבלו רשות־כניסה להולנד. הודות לכך מנה הקיבוץ היהודי באמסטרדם על סף מלחמת־העולם השניה כ־85 אלף נפש.

עם פלישת הנאצים להולאנד נהרסה קהלת אמסטרדאם רובה ככולה, ושרידי השואה הרבו מאמצים לשקם את שארית הקהלה המפוארת.

הקהלה הספרדית באמסטרדאם —
הזכות הגדולה לרכוש בית־קברות

אמסטרדאם, או כפי שהיא נקראת בכמה מקורות עתיקים: אמסטלרדאס (על־שם הנהר אמסטל, החוצה את העיר) היא בירת הולאנד. מאז מרד „הגידרלאנדים" וביסוס עצמאותה של ממלכת הולאנד הורשו היהודים להתיישב בה. בהיותה עיר־נמל ומרכז טבעי לסחר בינלאומי, נמשכו אליה סוחרים יהודים מבין אנוסי ספרד ופורטוגל.

רושם קורות הקהלה הספרדית, דוד פראנקו־מינדיס, מציין את שמות היהודים הראשונים, שהופיעו באמסטרדאם ביום 22 באפריל 1593. ביום־הכיפורים של שנת שנ"ז (1596) כבר נאספו 16 יהודים לעריכת "תפילה בציבור". לראש־השנה של שנת שנ"ח, הוקם בהיתר השלטונות בית־הכנסת בשם „בית יעקב", על־שם מיסדו יעקב טיראדו, מראשי האנוסים בפורטוגל, שנלחם לזכויות היהודים ועלה אחר־כך מאמסטרדם לארץ־ישראל ומת בירושלים (ראה, סיפורו ההיסטורי של ל. פיליפסון בשם זה: "יעקב טיראדו").

כותבי ההיסטוריה של הולאנד הם בדעה אחת, שהיהודים השפיעו באופן מכריע על התפתחות המסחר והכלכלה בהולאנד כולה. כאות הערכה לשירות היהודים נטו להם ראשי השלטון חסד רב והעניקו להם זכויות נרחבות, אשר שום קהלה אחרת ביבשת אירופה לא ידעה אותן בתקופה ההיא. אחת הזכויות היתה — להרשות לקהלה באמסטרדם לרכוש בית־קברות משלה. ואמנם בשנת 1602 קנו שטח קטן בכפר מרוחק מן העיר, ליד אלקמאאר

מצבות אמנותיות בבית העלמין הספרדי־פורטוגזי
להרבה מצבות בבית עלמין זה יש ערך אמנותי נדיר, וגם הכתובות שלהן על טהרת לשון־הקודש נעשו מלאכת מחשבת (כדוגמת המצבה בתמונה, שהאותיות בה הן בולטות)

ולאחר שנים אחדות, בשנת 1614, רכשו שדה־קברות גדול ליד חוף הנהר אמסטל.

הקהלה הספרדית גדלה והתרחבה בקצב מהיר. ה„חכם" הראשון של קהלת אמסטרדאם היה ר' יוסף פרדו. אחריו בא ר' שאול הלוי מורטירה, שיסד בה את ישיבת „עץ חיים", ותלמידי הישיבה חיברו בעצמם ספר שאלות־ותשובות בשם „פרי עץ חיים". בשל גידול הישוב היהודי נוסדו שם עוד שני בתי־כנסת: „נוה שלם", שכיהן בה בתור רב ומנהיג רוחני ר' מנשה בן ישראל, וכן בית־הכנסת „בית ישראל", אשר הרב שלו ר' יצחק אבוהב (השלישי) נתפרסם לאחר מכן, כאחד ממייסדי הישוב היהודי בבראזיל.

שלוש הקהלות הספרדיות התאחדו בשנת שצ"ט (1639), ואחד מבתי־הכנסת שלהם נמסר כבנין לתלמוד־תורה. הקהלה הספרדית המאוחדת התחזקה בחומר וברוח, והשכילה לעמוד ולהתגבר על כל המשברים, עת נתגלו באמסטרדאם בקיעים מסוכנים בחומת היהדות. בשנת 1640 הוציאה הקהלה את גזר החרם על אוריאל אקוסטה בעד דעותיו האפיקורסיות, ובשנת 1656 הטילה את החרם על ברוך שפינוזא.

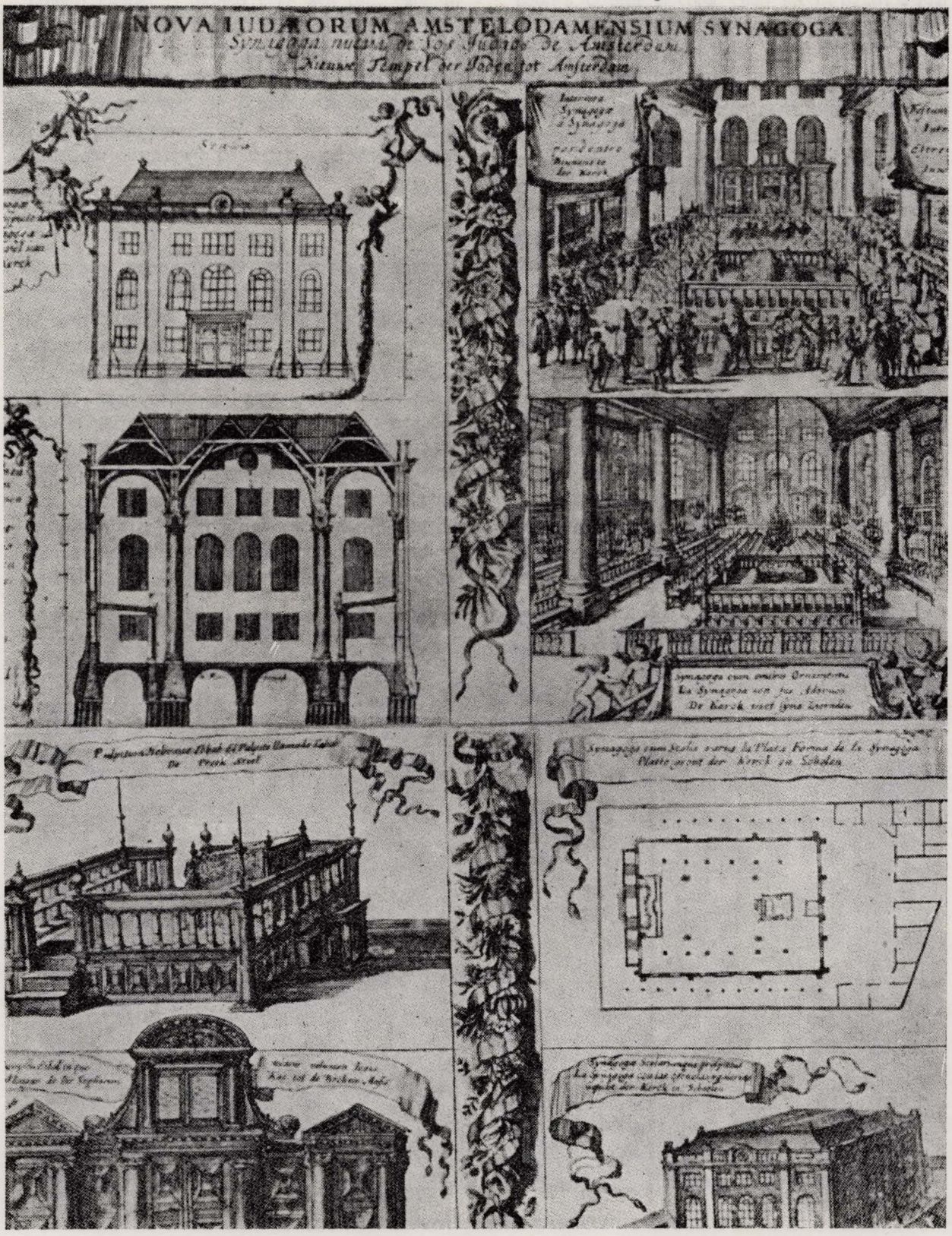
בשבת „נחמו" של שנת תל"ה (1675) חגגו באמסטרדאם את חנוכת בית־הכנסת הספרדי־פורטוגאזי, הנחשב כאחד מבתי־הכנסת הגדולים והמפוארים ביותר בעולם כולו. בית־כנסת זה נשאר עומד על תלו בדרך נס אף בשנות הזוועות של השלטון הנאצי.

הקהלה האשכנזית שנתגברה על־ידי נמלטי גזירות ת"ח

סימנים ברורים להגירתם של יהודים מן העדה האשכנזית לאמסטרדאם נתגלו בבית־העלמין העתיק, כי שם נמצאו מצבות עם השמות טודסקוס (אשכנזי). לפי מקור היסטורי אחד, נתארגנה שם קהלה אשכנזית עוד בשנת שצ"ו (1635). רבם הראשון של האשכנזים היה — ר' שמואל וואהל, ואחריו ר' יצחק בן יהושע ואחיו אברהם בן־יהושע, שניהם מוורמס. אולם גידול הקהלה נבע כפועל־יוצא מגזירות חמי"ל משנת ת"ח ות"ט. יהודים שנמלטו לאמסטרדאם מפולין וליטא יסדו להם קהלה מיוחדת ובראשה — הרב יהודה־ליב בר' שלמה מווילנא. תוך זמן קצר (בשנת 1660) השיגה העדה האשכנזית זכות לרכישת בית־קברות מיוחד.

מבין הרבנים הנודעים של הקהלה האשכנזית באמסטרדאם: ר' יצחק בן ר' שמעון דקינגמן, שבנה את בית־הכנסת האשכנזי הגדול; ר' מאיר שטרן מפולדא — אחד ממתרגמי התנ"ך ללשון עברי־טייטש (אידיש, בניב אשכנזי); וכן ר' צבי הירש אשכנזי, שנודע בתור „חכם צבי" ועוד.

עם חילופי העתים נתרבו באמסטרדאם התושבים האשכנזים על הספרדים. בשנת 1849 נערך מפקד רשמי של האוכלוסיה בהולנד, ואז נפקדו באמסטרדאם כ־25 אלף יהודים. (לערך 10 אחוזים מכלל התושבים), ומהם היו ספרדים 2,747 והיתר אשכנזים. כתום 40 שנה נכפל מספר

אמסטרדאם: סידרת ציורים מבית־הכנסת הספרדי־פורטוגזי הישן

היהודים באמסטרדם והסתכם ב־54 אלף נפש. לערך 10 אחוז מהם — היו ספרדים, והרוב המכריע — אשכנזים.

אם כי שתי הקהלות באמסטרדאם שמרו על מסורת נפרדת משלהם ועל הווי־חיים דתי מיוחד משלהם נתחזקה הנטיה למיזוג העדות. לפי הסטאטיסטיקה של שנת 1930 רבו שם נשואין מעורבים בין חברי שתי הקהלות: למעלה מ־50 אחוז של הספרדים נשאו נשים אשכנזיות וכן להיפך.

ערכו ההיסטורי של בית־העלמין הישן

הראשון שהעמיק חקר בבית־העלמין הספרדי־פורטוגאזי של אמסטרדאם היה הנריקוס די־קאסטרו, שהקדיש למשימה זו מספר שנים ואת סיכום מחקרו פירסם באלבום מהודר בשתי השפות, הולנדית וגרמנית.

חוקר זה בא גם בעקבות שדה־הקברות הראשון, שנמצא בכפר מרוחק מן העיר, ושחוסל כליל, לאחר שמספר קברים מן הקדומים ביותר הועבר לבית־העלמין החדש, באיזור אודרקרק, משנת 1611 ועד לשנת 1874. איש לא חקר את קורות בית־העלמין והמצבות העתיקות שקעו במשך דורות באדמה, יותר ויותר. כאשר יזם החוקר די־קאסטרו לחשוף ולבחון את תולדות הקהלה הספרדית באמסטרדאם לאור אבני־המצבות המרובות, במספר של כ־6000 ומעלה — העמידו ראשי הקהלה את התנאי המפורש, כי מותר לו לחוקר לחפור ולגלות מצבות ששקעו מכבר באדמה, אולם עליו להתחייב שעם גמר המחקר והעתקת כל החומר, יוחזר הכל על מקומו ואבני־הזכרון העתיקות יושקעו שוב במעמקי האדמה, וכך זה נעשה.

החוקר מעלה בספרו הרבה דברים מאלפים על קיומה של „חברה קדישא" באמסטרדאם. מתחילה התקיימה חברה כוללת בשם „ביקור חולים", אשר לפי רושם הקהלה באמסטרדאם די־באררויוס נוסדה עוד בשנת ש"ע (1609), ליד בית־הכנסת „בית יעקב". עם איחוד בתי־הכנסת הספרדיים הוחלף השם של ביקור־חולים ל„חברה" (קדישא) ונבחרו לעמוד בראשה: אפרים אברבנאל, אברהם די־אקוסטה, יצחק מוקאטה ומשה שלום. אחת התקנות קבעה, שבמקרה של אבלות, על כל אנשי חברה קדישא ללוות את משפחת האבלים עד לביתם.

בהתאם לחקירתו של די־קאסטרו הרי „הזכות הראשונה" לרכוש את השטח הנרחב עבור בית־הקברות ברובע אודרקרק, הושגה הודות לעובדה שלראש העיר באמסטרדאם בשם יאקוב בקר, היתה חלקת־אדמה שלא היתה ראויה לעיבוד, והוא קיבל תמורתה מאת היהודים סכום כסף עצום של 7700 פלורין (זהב). כתוצאה מן המחקר המפורט על אודות האישים שמצאו את מקום מנוחתם בבית־העלמין הספרדי־פורטוגאזי באמסטרדאם נאספו כמה מאות תעודות שהאירו באור חדש את תולדות הקהלה. הכתובות

הווי־חיים יהודי בחוצות אמסטרדאם לפני מאות בשנים

צייר הולאנדי מפורסם הנציח תמונת־הווי זו מחיי היהודים, ומסגנון לבושיהם באמסטרדאם — והצד האופייני שבתמונה זו, כי גם בגיטו היהודי הרחובות היו מרווחים ללא צפיפות ודחקות.

אבני־מזכרת לגולי ספרד שמצאו מקלט באמסטרדאם

בבית־העלמין ההיסטורי של אמסטרדאם נבנו הקברים בסגנון הספרדי־פורטוגזי, ובין הקברים העתיקים אפשר למצוא את מקום־מנוחתם של הגולים היהודים מספרד, שנמלטו מאימת האינקביזיציה והם שהרחיבו וביססו את הקהלה היהודית הגדולה

על מצבות נחרטו בכמה לשונות, בספרדית, גרמנית, הולנדית. אולם הרבה מצבות נוסחו בלשון־קודש בלבד.

ד"ר ד.מ. סלואיס, שהמשיך בחקר בית־העלמין העתיק של אמסטרדאם, חישף נוסחאות מקוריות מעל קברות אישים חשובים.

זה נוסח המצבה של אחד מראשי הקהלה, שנפטר בשנת תס"ז (1706):

„פה
חכם וותיק היה בין גדולי קרת,
קהליו ניהג ביושר, לו לתפארת,
ברצון הא־ל זיוו ממנו נעדרת,
שמו אל אריץ מרחקים נוהרת,
הכהנה ושם טוב יחדו בו נקשרת,
הישיש זקן נכבד רוב ימיו
פרנס ומנהיג דקהילה
הנקרא בפי כל כהר"ר איצק כהן
נפטר בשם טוב יום ד' ונקבר למחרתו
ביום ה' שני דחנוכה... שנת
והוא באחד ומי ישיבנו לפ"ק.
תנצב"ה".

וזוהי הכתובת על מצבתו של חזן הקהלה:

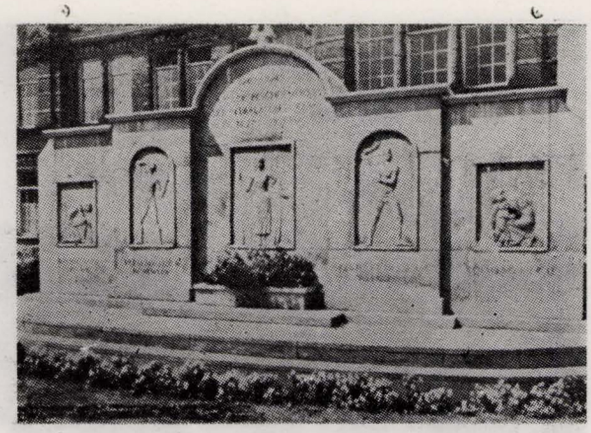
„פה
איש ישר נאמן צדיק וחסיד נטמן,
למרום נתבקש במצות א־ל נאמן,
ימיו בלה במצות ובגמילות חסדים,
עסק בתורה ובתפלה לילות וימים,
זעק אל א־ל בעד שולחיו בתפלתו,
רמם א־ל בגרונו בכל לבו ובאמונתו.
הישיש הנכבד ונעים זמירות
כה"ר אליעזר ליזר חזן בן מוהר"ר אליהו קוטנים.
ויהיו ימיו שמונים וחמשה שנים.
והוא המליץ בעד ישראל ששים ואחד שנה.
נפטר יום ו' ט' חשון ש' זמירות היו לי חקיך לפ"ק,
תנצב"ה".

זריחה אחרונה לפני השקיעה

היהודים תפסו מקום נכבד בכלכלה של מדינת הולאנד, ושל עיר־הבירה אמסטרדאם בפרט. לפסגת ההצלחה והמעמד הכלכלי הגיעו היהודים עם העתקת בתי־מסחר ומפעלים חשובים מגרמניה להולאנד, לאחר שהנאצים נישלו שם את היהודים מעמדות־המפתח בחיי המשק והכספים.

המתיישבים היהודים הראשונים באמסטרדאם שבאו במחצית השניה של המאה ה־16, היו בעיקרם סוחרים גדולים, שפיתחו את סחר־המדינה עם ארצות המזרח ועם ספרד ופורטוגל ארצות־מוצאם וגם עם בראזיל, שבה השתקעו אנוסים, שהשתתפו בפיתוח־המטעים. המשפחות לופס, מנדס דה קוסטה, דה מדינה, פרירה והרבה משפחות אחרות תפסו עד מהרה מקום חשוב בהתפתחותה הפינאנסית של אמסטרדאם.

יהודים השתתפו בייסוד הבאנק של אמסטרדאם. ב־1805 נוסד הבאנק של ליסה את קאן, שעד מהרה נעשה אחד מן המוסדות הפינאנסיים החשובים ביותר באירופה. הבאנק הבינלאומי הידוע של ליפמאן, רוזנטאל ושות' נוסד ב־1859 ונתקיים עד הכיבוש הנאצי. השלטונות הנאציים הפקיעו באנק זה מידי בעליו, ויהודי־הולאנד נצטוו להודיע על הכסף וניירות־הערך שהיו ברשותם.

קיר־הנצחה באמסטרדאם לזכר היהודים שנספו בשואה

שלטונות אמסטרדאם הקדישו קיר־הנצחה הבנוי מלוחות־שיש ומוקם במרכז העיר — בראש האנדרטה מתנוסס מגן־דוד וחמש הסצינות בפיסול מסמלות: רחמים, סבל, תקוה, אומץ

בשנים 1933 — 1939 נשתקעו באמסטרדאם יהודים מגרמניה, שהביאו עמהם הון והקימו מפעלים ובתי־עסק חדשים, וביחוד מפעלי טכסטיל והלבשה לצרכי־יצוא. עם הכיבוש הנאצי התחילה שדידתו של הרכוש היהודי. ההולאנדים סירבו להשתתף בשדידה זו, וכמעט כל המפעלים היהודיים עברו לידי גרמנים. הרכוש היהודי, שעבר לידים אריות, נערך בסך של חצי ביליון דולאר זהב.

ליהודים המועטים, שחזרו לאמסטרדאם אחר מפלתם של הנאצים, הוחזר חלק ממפעליהם. ממשלת הולאנד גילתה בנידון זה רצון טוב ונכונות לוויתורים. בקהילה החדשה בולט העדרו של מעמד הפועלים היהודיים בתעשיית היהלומים, אם כי התעשיה עצמה קמה לתחיה (בממדים מצומצמים אמנם) — וחלקם של היהודים כבעלי־מפעלים ניכר בה גם כיום.

כשכבשו הגרמנים את הולאנד ב־1940, ירדה השואה על יהודי אמסטרדאם. המדיניות הנאצית אמנם הונהגה כאן בהדרגה. מתחילה היתה בעיקרה מכוונת נגד „הפליטים היהודיים" מגרמניה ונגד היהודים הזרים בכלל. אחר־כך כוונה גם נגד היהודים, אזרחי הולאנד. היחס אל הספרדים היה מתחילה נוח יותר, אך לבסוף פסקו מלהבחין בין יהודים ליהודים. האוכלוסיה הכללית השתדלה להגן על היהודים, והנסיון לערוך מאסרים המוניים בשכונה היהודית של אמסטרדאם בפברואר 1941 הביא לידי שביתה כללית של ההולאנדים. למרות זאת הוגלו מאמסטרדאם מיולי 1942 ואילך, יהודים במספרים ניכרים. הדבר נמשך עד ליום, שבו נשתחררה הארץ מידי הגרמנים. מעטים מאד מן הגולים חזרו, רובם הגדול הושמד בתאי־הגאזים. כשהגרמנים גורשו מן הארץ נשארו באמסטרדאם או חזרו אליה כ־14,000 נפש — כלומר, החלק החמישי ממספר היהודים, שהיה בה קודם־לכן.

כמה „מונומנטים יהודיים" נשארו באמסטרדאם לזכר

תקופות השואה: א) הבית שבו התגוררה אנה (חנה) פראנק, אותה ילדה יהודיה אשר דמותה הונצחה לעד הודות ל„יומן האישי" שלה, שהיא רשמה בידיה בימי מעשי הזוועות של הנאצים; ב) האנדרטה לכבודם של אנשי־העם ההולנדי, שיצאו להגן על היהודים הנרדפים; ג) ככר הנושאת את שמו של הרב ד"ר מאיר די־הונדט, רב וסופר עממי, שתיאר בספריו את הווי־החיים המיוחד של יהודי אמסטרדאם.

שואת יהודי אמסטרדם שהדהדה בעולם כולו
הודות ליומנה של אנה פרנק

קורות יהודי אמסטרדם בתקופת השואה הונצחו הודות ליומנה של אנה פראנק אך העובדה היא שיצירה ספרותית תמימה זו של ילדה בשנות המצוקה הנפשית הנוראה אל מול אימת מסע הכיליון הנאצי, הוכרה כאחת התעודות האנושיות המזעזעות והמרשימות ביותר בתקופתינו.

עם זאת חשיבותו ההיסטורית של היומן אינו רק בכך שהוא ממחיש באורח משכנע ומדהים את פרפורי־הנפש של תושבי הגיטו באמסטרדאם אל מול פחי המות של ציידי היהודים — אלא גם בזאת שבו מוצגת ומודגמת אמונת־הנצח היהודית, שמתגברת ומתחשלת בכור־היסורין ובאוירת הנכונות לקידוש השם.

מן הראוי להעתיק בתכלית הקיצור קטע תמציתי אחד מתוך יומנה המרשים של אנה פראנק המגלה את להט האמונה שפועם בקרבה:

„איש מאתנו לא היה מימיו בסכנה כזו שבאותו הלילה, אלקים שמר עלינו, שערי בנפשך, המשטרה ליד ארון המחבוא שלנו, האור דולק ובכל זאת לא הרגישו דבר.

„במחבוא מתנהלים עכשיו ויכוחים גדולים — מזכירים לנו בהדגשה, שאנו מתחבאים, שאנו יהודים כלואים, מרותקים למקום אחד, שאין לנו זכויות, אך יש לנו אלף חובות. אנו, היהודים, אסור לנו לפעול לפי רגשותינו, עלינו להיות אמיצי־לב ועזי־נפש; עלינו לשאת כל הסבל ולא להתאונן; עלינו לעשות כל מה שביכולתנו ולבטוח באלקים.

„מי הטיל עלינו כל אלה? מי העמיד את היהודים מחוץ למחנה כל העמים? מי המיט עלינו את כל הסבל הזה? אלקים הוא אשר עשה אותנו כך, ואלקים הוא אשר ירימנו מן התהום ויגאלנו. אם נשא בכל הסבל הזה ובכל זאת עוד יהיו יהודים בעולם, יבוא יום והיהודים לא יהיו עוד נידונים לכליה, אלא מופת לעולם. מי יודע, אולי תהיה זאת אמונתנו, אשר תורה את הטוב לעולם ולכל העמים, ולשם כך, ולשם כך בלבד, עלינו לסבול.

„התחזקי הבה נבין את היעוד שהוטל עלינו ולא נתלונן, עוד יבוא מוצא; מעולם לא נטש אלקים את עמנו. בכל הדורות היו יהודים; בכל הדורות נגזר על היהודים לסבול, אבל בכל הדורות גם נתחזקו, החלשים נפלו, אבל החזקים ישארו ולא יאבדו לעולם".

שיקום הקהלה לאחר השואה

שרידי־המבול, הראשונים שחזרו לאמסטרדאם לאחר מפלתה של גרמניה הנאצית, מצאו שם הרס ושממה.

הנה תיאור אוטנטי של מראה קהלת אמסטרדאם, מיד עם סיום המלחמה באירופה, בקיץ 1945:

„ראש־השנה בבית הכנסת הפורטוגזי באמסטרדאם. בנין אבנים אפורות מפואר ועתיק, אשר אותיות הזהב המרובעות שעל פתחו מספרות למרחוק, כי נבנה „בשנת ואני ברב חסדך אבוא ביתך לפ״ק״, לפי הכוכבים המדגישים את אותיות „ביתך״ קל לחשב ולדעת כי בן 274 שנים הוא הבנין הזה. בשנות הכיבוש נמצא בחסותם של „חובבי אמנות אמריקנים״ ובזכות זו לא נפגע.

„מספר המתפללים בבית־הכנסת הפורטוגזי בראש־השנה היה קטן מאד. 30—40 איש, ובהם כמה חיילים קאנאדיים וכמה מחיילי הבריגדה היהודית מארץ־ישראל. עצב וקדרות שררו בכל פינה. הצילינדרים המבהיקים ובגדי החג ההדורים לא היו בכוחם לכסות על חוורון הפנים ועל היגון בעינים. המתפללים לא הצטופפו בפינה אחת, אלא היו פזורים בכל רחבי האולם הגדול, איש איש במקומו הקבוע לפני החורבן. והמרחקים העצומים, הריקים והשוממים, שבין מתפלל למשנהו, סיפרו יותר מכל על בית הקברות הגדול, ללא ציון ומצבה, של יהדות אמסטרדאם. גם ב„עזרת הנשים״ המרווחת היה קומץ קטן של מתפללות זקנות וצעירות, ואף הן עצובות ונוגות. בבנין הקטן שבחצר בית־הכנסת התפללו בדבקות בנוסח אשכנז, כמה עשרות משרידי יהודי פולין שבהולאנד. אך גם כאן היה עצוב לא פחות מאשר באולם הגדול״.

עם כל זה נעשה מאמץ רציני להקים את הריסות קהלת אמסטרדאם המפוארת, ועד היום היא מייצגת אחד המרכזים היהודים התוססים באירופה.

מובן, שכל מי שזוכר את קהלת אמסטרדאם בשנות תפארתה, לא בנקל ימצא נוחם במאמצי השיקום שלאחר השואה — ולכן עולה נעימה עגומה מתיאורו של הרב בנימין זאב יעקבזון כדלהלן לפי („המודיע״ מיום כ״ב אב תשכ״ה):

„השבת באמסטרדאם, מה יפה היתה ומה נעימה. בית־הכנסת הגדול של האשכנזים עם החזן היקר מרוקו, בית־הכנסת הגדול של הספרדים עם כל האצילות מדורי־דורות. כמה שיעורים לכל חוג וחברה, דרשות למבינים ודרשות להמון הפועלים הפשוטים, בבתי בעלי הבתים היו ספריות נחמדות, לא לפאר אלא לשמוש, וגם לשמוש המבקר, סביבה ביתית במלון היגנטליך, השבת באמסטרדאם היתה באמת מלאה טעם וחן.

„רובע היהודים באמסטרדאם היה בימות החול כולו מלאכה, מהומה ורעש, אך בשבת היה כולו מנוחה ושלום והשקט, היו שם בתים שידעו לספר עוד מימי בוא האשכנזים הראשונים, ואולי ידעו לספר אפילו מבואם של

מזכרת מתקופת תפארתה של קהלת אמסטרדאם

במוזיאון הממלכתי של מדינת הולאנד נשמרת מטבעת־כסף מיוחדת, שהוטבעה לכבודו של הרב המפורסם של אמסטרדאם רבי אלעזר רוקח — המטבע הוצאה רשמית מטעם ממשלת הולנאד, והיא כולה בלשון־הקודש, תאריך ההוצאה ניכר: תצ״ה לפ״ק (1735 למספרם)

הספרדים הראשונים, ועוד בימינו אנו מדגישים הספרדים את יחוסם.

„והימים מקדם: „החכם צבי", רבי מנשה בן ישראל, ה„אמסטרדמר ש"ס", המוסדות מאז שעמדו בחלקם עוד בזמננו, ידידינו באמסטרדאם הראו תמיד על כל האוצרות האלה באהבה כאהבת הבן לאמו היקרה.

„הולנד — הממשלה, האזרחים ויהודי הארץ קיבלו לאחר עלות הנאצים לשלטון בגרמניה מספר רב של פליטי אשכנז ושאר הארצות בסבר פנים מאד יפות. זמן מה חיו שם הבאים, חיים של שקט עד שבא המשחית גם להולנד, ולא הבדיל בין אזרחים ופליטים, ארץ זו המלאה נעימות, תרבות ומסורת נהפכה לחרבה."

אבל גם על המאמץ הגדול לשקם להחיות את חיי־הדת והמסורת בקהלה המפוארת של אמסטרדאם מעיד הכותב:

„כאשר באתי אחרי השואה להולנד ומצאתי שם אחרי כל החורבן השיבה למקורות הנצח והתעוררות פנימית אשר הראתה איך גדולים היו המקורות הפנימיים אשר חיו באחינו ובאחיותינו שם כאשר שבו ממחבואיהם ובנו מחדש מה שהיה נראה כנחרב לנצח.

„בכל מקום — ואפילו באמסטרדאם — לא נשארת „עוד בה עשיריה", ולמרות זאת: ושבה והיתה לבער!

„עמל על־אנושי עמלו אחינו בהולנד לבנות מחדש את היהדות שלהם. זכיתי עוד לראות את הזקן שבחבורה, הרב הגדול והצדיק יוסטוס טל על כסא הרבנות בעיר הבירה ואחריו את הרב שוסטר, שסבל כל כך הרבה במלחמה ואעפ"כ לקח את העול הקשה על שכמו ובנה מחדש את בית־הדין של הקהילה המפוארת; ראיתי את הזקן החכם הרב פירירא רב הקהלה הספרדית, כאשר סדר הקידושין לבתו בבית־הכנסת הספרדי; ראיתי את כולל הור"ד, גאותם של יהודי הולנד ויהודי דייטשלנד גם יחד, בפעולה חדשה, להדליק את נר התורה."

אמסטרדאם היהודית נחרבה ונשדדה — ובכל זאת עמדה לה זכות מיוחדת, והצוררים לא העיזו (או פשוט לא הספיקו) להשמיד את אוצרות העתיקות של הקהלה.

על עובדה זו מספר ברשמי מסע מאמסטרדאם ד"ר הלל זיידמן לפי („המודיע" בחודש אלול, תש"י):

„ראה זה פלא: הגרמנים שהרגו וטבחו, שהשמידו בלי רחם, הותירו בשלימותם את הספריות ובתי נכאות, החפצים העתיקים, הבנינים ההיסטוריים, ביחוד את בית־הכנסת הספרדי („פורטוגיזי") המפואר. אף החלק ששדדו והובילו לגרמניה, גם הוא נמצא אחרי המלחמה באופנבאך ליד פראנקפורט, והוחזר למקומו הישן.

נשארו באמסטרדאם הספריות הגדולות מן העבר המפואר: זו שליד בית המדרש ליהודי ספרד „עץ חיים", העשירה בספרים ותעודות עתיקות, וזו המפורסמת בשם „רוזנטליאנה", שליד האוניברסיטה המקומית, שגם היא רבת נכסים רוחניים.

בספרית „עץ חיים", השייכת לקהילה הספרדית, אנו מוצאים אוצרות של יקרי המציאות, ספרים ותעודות רבות ערך היסטורי וביבליוגראפי, כגון כתב־היד של „משנה תורה" להרמב"ם משנת 1282, של ר' סעדיה גאון, רבי יהודה הלוי ועוד. כן נמצאים שם כל ספריו (בהוצאותיהם הראשונות, רובן בהוצאות המחבר) של ר' מנשה בן ישראל.

והנה בית־הכנסת הפורטוגיזי הגדול והיפה באירופה של היום. בנין מפואר, רחב ידים, ורוח של עתיקות, המעוררת יראת־כבוד, מרחף עליו. עד היום לא הכניסו לשם מאורות חשמל, רק מאירים אותו בנרות של שעוה וחלב ומספר המנורות הוא 613, כנגד תרי"ג מצוות. בית־הכנסת הזה מלא כלי קודש של כסף וחפצי אמנות יקרים באריג, בעץ ובכסף. הוא מכיל מקומות לעשרת אלפים איש בין חומותיו הגבוהים. אבל רק שלושה מניינים יהודים מתפללים שם בשבתות."

1
DI SOSTA

מרכזי היהדות ביבשת אירופה

מרחב ג׳:

דרום אירופה

תמונת המדור:
סמטא ברובע היהודי של רומא

איטליה:

- רומא
- ונציה
- פלורנץ
- פאדוא
- ליבורנו
- גינואה
- סיראקוסה

איטליה / קיצור תולדות היהודים

ראשית התישבות היהודים:

בתעודות היסטוריות מתקופת רומי העתיקה מוזכרים היהודים עוד מלפני 2100 שנה לערך — בשנת 19 למנין הנוצרים כבר בוצעה גזירת־גירוש זמנית על היהודים, מטעם הקיסר טיבריוס — ומאז התגוררו יהודים על אדמת איטליה ללא הפסק.

ההשתלטות הנאצית:

בלחצה של גרמניה הנאצית נקט גם המשטר הפאשיסטי באיטליה בהנהגתו של מוסוליני, בתחוקה גזענית אנטישמית, ובחודש אוגוסט 1938 (אב תרצ"ח) הופעלו באיטליה שורה שלימה של חוקים נגד היהודים, על פי המתכונת הנאצית.

תאריכים בשואה:

ב־10 ביוני 1940 — ג' סיון תש"א — הצטרפה איטליה הפאשיסטית, שהיתה בעלת־בריתה של גרמניה הנאצית למלחמה נגד מעצמות־הברית והרדיפות על יהודי איטליה הוחרפו.

25 ביולי 1943 — כ"ב תמוז תש"ג — הפיכה באיטליה תחת לחץ הסתערות מעצמות־הברית, מוסוליני הודח, צבאות גרמניה פולשים לצפון־איטליה, הרדיו הגרמני מכריז כי הקיץ הקץ על יהדות איטליה.

10 בספטמבר 1943 — י' אלול תש"ג — המפקדה הצבאית הגרמנית משתלטת גם על רומא ועל פי פקודת הימלר, ראש ה„גיסטאפו" גורשו אלפי יהודים מרומא, בירת הוואתיקן.

סיכום קרבנות היהודים בשואה:

עם פתיחת המלחמה היו באיטליה	— 57.000
בסיום המלחמה (בצירוף פליטים)	— 46.000
הערכת מספר הקרבנות	— 15.000
האומדן באחוזים	— 26,3%

רומא –
הקהלה העתיקה ביותר ביבשת אירופה

רומא — זו הקהלה היהודית הראשונה ביבשת אירופה, שנוסדה עוד זמן ניכר לפני חורבן ירושלים ועוד בטרם צמחה הנצרות, ואשר בה נשתמרו עד היום בתי קברות ליהודים — שהם העתיקים ביותר באירופה, בצורת „כוכין" (קאטאקומבות).

רומא — זו העיר שהרבה פעמים מוזכרת בתלמוד, רבים מחכמי ישראל דפקו על שעריה, מכיוון שבה הוכרע לא אחת גורלה של עצמאות ישראל, לשבט או לחסד.

רומא — היא המזכירה את חורבנה של ירושלים ואובדנה של ממלכת ישראל, בשל „שער־הנצחון לטיטוס", הניצב בלבה של העיר העתיקה ושעל פני קירותיו מצויירים שבויי יהודה, הנושאים על כתפיהם את המנורה ויתר כלי־הקודש מבית־המקדש.

רומא — היא העיר, שבה התגוררו יהודים כמעט ללא הפסק בתקופה של יותר מאלפיים שנה, ועליהם עברו כל גלגולי הרדיפות, הגזירות והפורענויות, הן מצד הקיסרים עובדי־האלילים, והן מצד האפיפיורים ראשי הדת הנוצרית־קאתולית, והן מצד הרודנים האכזריים בתקופה המודרנית, מנהיגי הפאשיזם והנאציזם, אשר שפכו את חמתם ביהודים.

רומא — זוהי הקהלה, אשר לאחר כל השלשלת הבלתי־נפסקת של אסונות וחורבנות, מפגינה מחדש חיוניות יהודית רוחנית מובהקת, ועם סידור תערוכת־זכרון לאלפיים שנות קורותיה הרוויים אימה וזוועה, מכריזה היא לאחרונה על מאמץ נמרץ לשקם את הריסות הקהלה והיא מפנה את מבטה ואת תקוותה היחידה לעבר ירושלים, בירת ישראל המחודשת.

היהודים הראשונים תחת שלטון קיסרי רומא

רומא, שהיא כיום בירתה של איטליה — היתה העיר הראשונה באירופה, בה התיישבו יהודים. בתעודות עתיקות נרשם, שעוד בשנת 139 לפני ספירת הנוצרים גזר הקיסר הוספאנוס לגרש את היהודים מרומא.

רוב ההיסטוריונים רואים את שנת 139 לפסה"נ כשנת

הולדתה של הקהילה היהודית ברומא. באותה שנה שלח שמעון, אחי יהודה המכבי, משלחת לרומא לחדש את „ברית הידידות" בינה לבין יהודה. סבורים שאז השתקעו ברומא ראשוני הסוחרים והחלפנים היהודים.

מספרם גדל בהרבה בשנת 61 לפני הספירה, בעת שהעביר פומפיוס שבויים יהודיים רבים לשוקי העבדים של רומא, ובשנת 70 לספירה, בעת שהחריב טיטוס את ארץ יהודה ופיזר את תושביה.

סבורים כי ראשוני היהודים השתקעו על השפה הימנית של הנהר טיבר (הקרויה „טראסטוורה") שם מצוי האי הטיברי. לאחר זמן השתקעו גרעיני התיישבות יהודיים אחרים לאורך דרך אפיה ועל הגבעות אבנטינוס ואסקווילינוס.

ברומא הקדומה, כבכל מקום ובכל זמן, היו חיי המיעוט היהודי משולים למטוטלת, התלוייה ברצון השליטים שדרשו את טובתם או את רעתם. בימי האימפריה הרומית נהנו היהודים מחירות אזרחית ורתית מסויימת וחיי הקהילה שלהם שיגשגו. מספרם הגיע לשיא של 40 אלף, שהתרכזו בעשר קהילות („קולגיה" ברומית) או יותר, במקומות שונים בעיר ולכל קהילה בית כנסת ובית קברות משלה.

בתלמוד ובמדרשים — קרויה העיר: רומי. חוקרי תולדות־ישראל משערים, כי היהודים הראשונים הגיעו לרומא מאלכסנדריה של מצרים. הם באו לצרכי מסחר, ומיעוטם התיישב בעיר — וכך נוסד מושב היהודים הראשון ביבשת אירופה.

היהודים שישבו ברומא התגוררו בגדה הימנית של הנהר טיבר, החוצה את רומא, ובנו שם שכונה מיוחדת לעצמם. בתקופה הקדומה אנו מוצאים, כי היהודים גם לקחו חלק בחיים המדיניים של רומא, אך תמיד השתדלו להביא תועלת ליהודה, ארץ מולדתם, והיו שולחים מסים, מחצית השקל, אל בית־המקדש שבירושלים.

בימים שנלחמו ביניהם הקיסרים הרומאים, פומפיוס ויוליוס — עזרו היהודים ליוליוס קיסר, ומשום־כך היטיב יוליוס קיסר ליהודים, התיר להם לבנות בית־כנסת לעצמם,

ולהתפלל בציבור. באותם ימים אירע מקרה שחילקו חטים בין עניי רומא ביום השבת, אולם הניחו את חלקם של העניים מבין היהודים לחלוקה ביום הראשון — כדי שלא יצטרכו לחלל את השבת.

אחרי מותו של הורדוס, מלך יהודה, באה משלחת מארץ־ישראל לרומא, לבקש מאת הקיסר להסיר מעל היהודים את עולם הכבד של בני משפחת הורדוס האדומי. חוקרי תולדות ישראל מציינים, כי אל משלחת זו הצטרפו „שמונת אלפים מיהודי רומא...״

המזכרת העתיקה ביותר של יהודי רומא

הקוים של המנורה נחרטו בקברים התת־קרקעיים, שנקראו „קאטאקומבות״ ושנשתמרו עד היום הזה

בימי טיבריוס קיסר הורע מצבם של יהודי רומא בשל אשה רומאית, שעברה לדת ישראל. אז נסגרו בתי־התפילה, כלי־הקודש נשרפו וכארבעת־אלפים צעירים נשלחו לסרדיניה לעבודת פרך.

הקיסר הרומאי קלאודיוס, אשר אגריפס הראשון סייע בהמלכתו — התייחס בשנאה ליהודי רומא, ואסר על היהודים את התפילה בציבור. בימי נירון קיסר הוטב מצב היהודים, בסיוע אשתו שנטתה חסד ליהודים וליהדות. אך אחריו — החלו המלחמות בארץ־יהודה, בימי שלטונם של הקיסרים אספסינוס וטיטוס הרשע, בנו.

לאחר חורבן בית־המקדש — התרבה מספר היהודים ברומא. גם עבדים ושבויים נתישבו בה. באותה תקופה עבר לרומא גם יוסף בן מתתיהו הכהן (יוספוס פלאויוס), שכתב שם את תולדות העם היהודי ואת סיפורי המלחמה ברומאים.

באותם ימים הגיעו לביקור ברומא חכמי־ישראל — רבן גמליאל מיבנה, רבי יהושע בן חנניה, רבי אליעזר ורבי עקיבא. הם באו לבקש את רבי־השלטון להקל את העול מעל תושבי ארץ יהודה. חכמי ישראל באו אז בדברים עם יהודי רומא, חיזקום באמונתם בה׳ ובידיעה

מה להשיב למתווכחים עמם. לאחר שפרץ מרד בר־כוכבא — הכביד קיסר רומא, אדרינוס הרשע, את עולו על יהודי ארץ־ישראל, אך לא הציק ליהודי רומא. באותה תקופה אף נוסדה ישיבה ללימוד תורה ברומא, ובראשה עמד רבי מתיא בן־חרש, כאשר באו רבי שמעון בר־יוחאי ורבי אליעזר בר־יוסי לרומא — נפגשו עם רבי מתיא, ושוחחו עמו בהלכה ובאגדה.

„כוכים״ או „קאטאקומבות״ — קברי ישראל העתיקים ברומא

מן התקופה היהודית הקדומה ברומא נשארה מזכרת היסטורית מוחשית ביותר, בצורת ה„קאטאקומבות״ העתיקות ביותר, הנושאות כתובות ביוונית, רומית וכן בלשון־קודש, והן עדות מהימנה על חיי היהודים ברומא והשפעתם הרבה.

ה„קאטאקומבות״ של היהודים נמצאו בחפירות עמוקות, המפוזרות בכל איזורי רומא הגדולה. אמנם בעוד כמה מן ישובי היהודים מהתקופה הקדומה באירופה נחשפו „קאטא־קומבות״ יהודיות — כגון הליופוליס בסיציליה; סירנה, ליד קארטאגו; סן אנטיוקו באי סארדיניה, ועוד. אולם לכוכים ברומא נודעת חשיבות היסטורית ראשונה במעלה, הודות למספרן הניכר ולצורתן האמנותית הנדירה.

מקובל אצל החוקרים, שה„קאטאקומבות״ עם הכתובות ביוונית — הן מן המאה ה־1 ועד המאה ה־3 לספירת הנוצרים. ואילו הנוסחאות החרוטות ברומית (לאטינית) מוכיחות שהן כבר מתקופת השלטון הנוצרי ברומא, החל מן המאה ה־4.

עובדה די שכיחה היא, שנוסף על הכתובות בלשונות לע״ז, מופיעות על־פני קירות ה„קאטאקומבות״ סיסמאות קצרות בלשון־הקודש, כגון: „שלום״ או „שלום על ישראל״, עם הציון שזה פסוק מספר תהלים (פרק קכ״ח).

הסמל היהודי הנפוץ במיוחד בין עיטורי הכוכים — זוהי מנורת שבעת־הקנים, כמתכונתה של זו המופיעה על „שער טיטוס״. ציור המנורה בולט כמעט בכל עיטורי הכוכים. בכמה מהם, המצטיינים בעושר רב של הידור וקישוט אמנות, נתוספו עוד סמלים יהודיים נפוצים — כדוגמת ארון־הברית, אריות (גור אריה יהודה), וכן ארבעת המינים, שופר, כד־השמן וכדומה.

לשם הדגמה די להעתיק כתובת עם העיטורים שלה מעל אחת ה„קאטאקומבות״ העתיקות יותר, כפי שהן נשתמרו במונטה־וורדה ליד רומא על טבלת־שיש, באותיות בולטות בנוסח זה:

„דונאטוס
סופר הסינאגוגה
ברנאקלון״.

העיטורים, החרותים בשורה ישרה ברישום פשטני מדי — מעל לכתובת, הם בסדר זה:

(א) מנורה; (ב) אתרוג; (ג) כד־השמן; (ד) לולב; (ה) מנורה.

שער־הנצחון של טיטוס, כובש ירושלים

זה אחד המונומנטים ההיסטוריים מתקופת הקיסרות הרומאית, שנשארו עומדים על תלם במשך אלפיים שנה — צורת המנורה המפורסמת שהונצחה בשער זה לא נראית בתמונה כי היא חרוטה על פני הקיר הפנימי.

ואכן, עיטור המנורה מאפיין כמה מן ה„קאטאקומבות" ברומא, מסגנון שונה ומתקופות שונות.

רדיפות וגזירות על היהודים — ומעשי־נקם בבתי־הקברות

מאז תקופתו של הקיסר קוסטאנטין, שהשליט את הנצרות ברומא, נמשכת שרשרת רצופה של רדיפות על היהודים, מצד המלכים, הנסיכים ומעל לכל — האפיפיורים.

הנוסע היהודי המפורסם, רבי בנימין מטודלא אשר ביקר ברומא, מכנה אותה: „רומא רבתא והיא ראש מלכות אדום". והנה קטע אופייני מתיאורו של הימים ההם:

„— — — ושם חכמים גדולים ובראשם ר' דניאל הרב, ור' יחיאל משרת האפיפיור, והוא פקיד ביתו ועל כל אשר לו, והוא נכדו של ר' נתן, שעשה ספר הערוך ופירושיו... ושם — שני עמודים נחושת, שהיו בבית המקדש, ממעשה שלמה המלך ע"ה, ובכל עמוד חקוק: שלמה בן דוד... ואמרו היהודים, אנשי רומא, כי בכל שנה ושנה ביום ט' באב מצאו זיעה עליהם נגרת כמו מים... ושם — מערה, שגנז טיטוס בן אספסיינוס כלי בית־המקדש, שהביא מירושלים... ושם מערה אחת בהר בצד אחד של שפת הנהר טיברו, ושם קבורים הצדיקים עשרה הרוגי מלוכה..."

בשנת 1255 נתן האפיפיור רשיון ליהודי שבתי משה שלמה, לסחור במדינות האפיפיור ובמדינת סיקיליא. בשריפה גדולה שהיתה בשכונת היהודים בשנת 1268 נשרף בית־הכנסת הישן עם כ"א ספרי תורה. זמן קצר לאחר־מכן הרסו אנשי ההמון את בית הקברות של היהודים, ועל זה נשא קינה ר' בנימין בן אברהם: „אויה לי, כי גרתי משך".

בימי האפיפיור בוניפאס השמיני, בערך בשנת 1300, נהרג על קידוש השם רב העיר, כי העיד על עצמו ב„חטא שלא עשה", ואשר אנשי האינקוויזיציה החשידו על כך את כל הקהל — ויקוננו עליו שתי קינות.

בשנת 1320 היו יהודי רומא בצרה גדולה, כי האפיפיור יוחאן ה־12 גזר עליהם גירוש, לאחר שהלשינו עליהם כי הם לועגים ורומזים אלו לאלו, כאשר יעברו ההגמונים בעיר עם הצלם... רק לאחר שהיהודים שילמו שוחד גדול בסך מאה אלף פלורין, השתדלו לפני האפיפיור לבטל את גזרת הגירוש... לאחר מכן גזר האפיפיור על שריפת התלמוד. היהודים התפללו וקראו צום וישלחו שלוחים אל האפיפיור להוכיח לו, כי שקר ענו שונאי התלמוד. אך כל ההשתדלויות לא הועילו, והתלמוד נשרף בפומבי בחג השבועות של שנת קפ"ב (1322).

האפיפיור פאול השלישי (50—1534) הרשה ליהודים שגלו מנאפולי ואשר באו מארץ־ישראל ומצפון אפריקה להתיישב ברומא, ונתן רשיון ליצחק עמנואל די לאטיש ובנימין בן יוסף אריגאנו, לייסד בית דפוס עברי ברומא.

בראש־השנה של שנת שי"ג (1553) עלה שוב התלמוד על המוקד, בגזירת האפיפיור יוליוס השלישי, לאחר שהלשינו באזניו כי בתלמוד נמצאים דברים רבים נגד הדת הנוצרית.

רק בשנת 1581, לאחר שאבטליון בן מרדכי ממדונא התווכח בפני האפיפיור והוכיח כי אין בתלמוד שום דבר נגד הדת הנוצרית — התיר האפיפיור את הדפסת התלמוד.

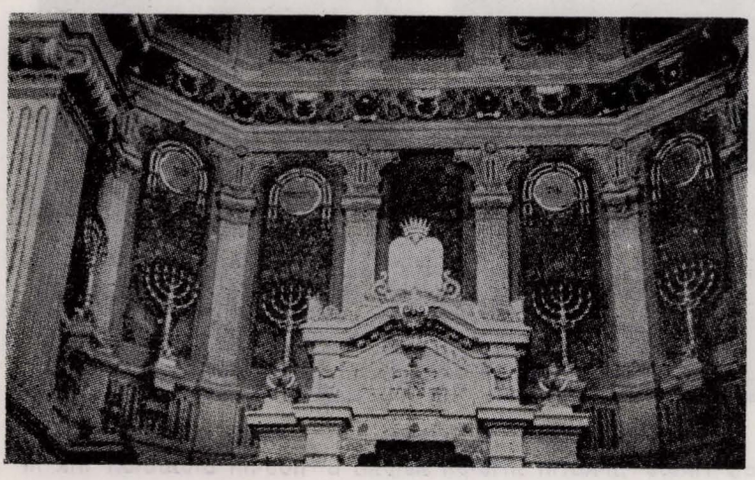
תחת האפיפיור סיקסטוס החמישי חיו היהודים בשלוה, ובשנת 1587 בנה שלמה קורקוש חומה סביב לבית הקברות של היהודים ברומא, שנהרס וחולל לפני כן.

האפיפיור קלימונט ה־12 הוציא גזירות חדשות, וביניהן — שלא יחרתו היהודים תארים ושבחים על המצבות.

ביום 4 ביוני 1811 נוסדה ברומא קהלה חדשה מטעם נפוליון, אולם לאחר מפלת נפוליון ויציאת חילו מרומא, אבדו היהודים זכויותיהם, הרדיפות וההגבלות שבו כמקודם, והם הוחזרו אל הגיטו.

ביום 17 באפריל 1848 נהרסו חומות הגיטו ברומא, על־פי הצו של האפיפיור פיוס התשיעי.

בימי ממלכת הקיסרים, עלה מספר היהודים ברומא עד ארבעים אלף, ואז היו להם 10 בתי כנסיות שנודעו בשמותם: אוגוסטוס, אגריפא, קאמפוס מארטיוס — על שם הקיסרים שנתנו את הרשות להקמתם. לכל בית־כנסת

כותל־המזרח בבית־הכנסת הגדול של רומא

צורת המנורה שולטת בכול, כאילו להפגין ולהוכיח שהמנורה המצויירת בשער־הנצחון של טיטוס אינה מסמלת כניעת היהודים אלא דווקא את התקווה לתקומת ישראל

היה חזן משלו, חכם וסופר הקהל, גם בית־דין ומקוה ואף בית־קברות נפרד.

בשנת 1536 היו ברומא 11 בתי כנסיות ועשרה מהם נקראו בשמות: א) כנסת יראת ה'; ב) כנסת ההיכל; ג) כנסת ארבעה ראשים; ד) כנסת השער; ה) כנסת קטלאני; ו) כנסת קשטיליאני; ז) כנסת אראגונים; ח) כנסת ציציליאני; ט) כנסת צרפתיים; י) כנסת אשכנזים.

בעת ההיא היה מספר היהודים כעשרת אלפים, והיו כלואים בגיטו אשר הכיל רק קילומטר מרובע.

אחרי הנצחון של המלך וויקטור עמנואל בשנת 1870 החלה תקופה חדשה ליהודי רומא, העשירים והאמידים העתיקו משכנם מהגיטו לתוך העיר, אבל העניים נשארו שם. כי שכר הדירה בעיר היה גבוה.

בשנת 1925, לאחר ההפיכה הפאשיסטית באיטליה, התגוררו ברומא כ־15 אלף יהודים.

גזל וגירוש יהודי רומא — והקבר ההמוני
עם 79 יהודים שנרצחו

לעת מלחמת העולם השניה, כתוצאה מהתמוטטות המשטר הפאשיסטי המוכה באיטליה וכיבוש הארץ על־ידי הפולשים הנאצים, ניתך זעם של גזירות ופורענויות על יהודי רומא.

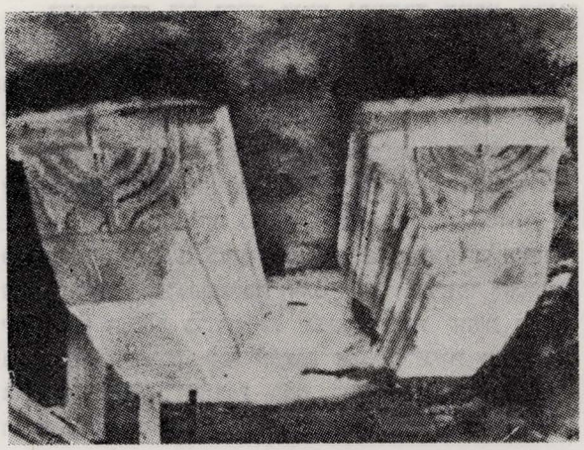
בתחילה קיוו היהודים, שרומא כעיר־המושב של הוואתיקן, תנצל מידי המרצחים הנאציים, ולכל היותר אלה יסתפקו בהטלת כופר־נפש (קאנטריבוציה בלע"ז) על היהודים. ואמנם זממו התליינים הנאציים מעשה־מרמה — להוציא מן היהודים „כופר־נפש" במשקל של חמשים קילו זהב. עובדה זו רשומה בהיסטוריה של קורות ההשמדה ומן הראוי לספר אותה בקיצור נמרץ.

היה זה בשנת 1943. המפקד הגרמני ברומא, הרברט קפלר, הזמין אליו את ראשי הקהילה היהודית ובפיו היתה פקודה: עליכם להביא אלי, תוך 36 שעות — חמישים קילוגרמים של זהב... תוך כדי שיחה, אמר הצורר הנאצי לנציגי היהודים, כי אמנם אזרחים איטלקיים הם, אך אין זה מעניינו, כי הוא רואה אותם כיהודים, ויהודים הם אויבי גרמניה. אך אם היהודים ימציאו לו תוך 36 שעות את 50 ק"ג הזהב הנדרש, כי אז...

תוך שעה קלה ידעו כל יהודי רומא על הגזירה. היהודים החלו להביא כל שהיה בידם, זהב ותמורת זהב. בתום מעת־לעת — הגיע משקל הזהב ל־15 ק"ג והיה חשש בלב ראשי הקהלה כי לא יספיקו לאסוף את מלוא המשקל. אותה שעה פנו אל הצורר כי יאות להאריך את המועד. השיקול היה, כי אם יובא הזהב למועד שנקבע — יחשבו הנאצים כי אוצרות היהודים מלאים זהב, וישובו ויתבעו משקל כבד מן הקודם... ואמנם הצורר ניאות להאריך את המועד בשש שעות... ראשי הקהלה הביאו את חמישים ק"ג הזהב למפקדה הנאצית ברומא.

אולם לא ארכו הימים, ולילה אחד נשמעו קולות המולה ברחובות הגיטו. הכל הבינו כי אין אלה קולות מבשרים טוב. יחידות של המשטרה הגרמנית הקיפו את הרובע היהודי ברומא, והעמידו משמרות בכל מוצא ומובא, וחיפשו אחר היהודים. הם באו כשבידיהם רשימות מוכנות. הרשימה סופקה לנאצים על־ידי מחלקת הגזע של המפלגה הפאשיסטית. אותו יום נעצרו ברומא 1067 גברים יהודים, 746 נשים ו־281 ילדים, כולם הועמסו על מכוניות משא והוסעו אל...

מה עלה בגורלם של היהודים המגורשים? על זה מסופר בטבלת־הזכרון, שנקבעה בשערי בית־הכנסת הגדול ברומא, כפי שזה מתואר על־ידי עתונאי יהודי מאמריקה:

שרידי בית־הכנסת עתיק ברומא שנחשפו בחפירות
בתצלום נראה קטע מעמודי בית־הכנסת מן התקופה הרומאית הקדומה, שנתגלה בשנים האחרונות לעת החפירות הארכיאולוגיות באוסטיה ליד רומא והדבר האופייני כי שוב מופיעה כאן המנורה בת שבעת־הקנים

„בטבורה של רומא שוכן הגיטו ההיסטורי... על יד הגיטו, ברחוב נאה עומד בנין ענקי — הוא בית־הכנסת, טובע בים של פרחים ועצים. על הכותל של בית הכנסת הרותות כתובות, המושכות את עין המטיילים. והנה אחת מהן: ‚שמעו נא כל העמים וראו מכאובי, בתולותי ובחורי הלכו בשבי!' ואחריה באה כתובת באיטלקית: ‚האומה היהודית, הקרבנות הקדושים של אירופה שמספרם מגיע לששת מיליון'; באוקטובר בשנת 1943 הוצאו מאיטליה שמונת אלפים יהודים, אשר נהרגו ועונו עד מוות בארץ זרה'; ‚מרומא עצמה הוצאו אלפיים ותשעים ואחד'; את טבלת־הזכרון חותם הפסוק מתהלים: ‚כי עליך הורגנו כל היום נחשבנו כצאן...'

לבית־הקברות הישן של רומא נתווסף בימי השואה קבר המוני, שבו נקברו יותר ממאתיים איטלקים כמעשה־נקם של הנאצים, ובין אלה אשר הנאצים שפכו עליהם את חימת נקמתם הנוראה ביותר היו — היהודים.

זה היה מעשה נקמה מצד הנאצים. פארטיזאן אחד זרק פצצה על חבורת גרמנים, שעברו באחד הרחובות

הצרים ברומא ורבים מהם נהרגו. הגרמנים התפשטו ברחובות, הוציאו 335 גברים והמיתום בעינויים קשים. מעשה נקמה זה עורר את תושבי העיר, וכאשר גורשו הגרמנים מרומא, הלכו תושביה וחצבו קבר במערה וחנטו את גוויות ההרוגים, ביניהם של 79 יהודים, שהוטמנו בתוך הקבר הפתוח.

בכל שנה ,ביום ההריגה, מתאספים אנשים נשים וטף, עורכים אזכרות וחולקים כבוד לגיבורים, קרבנות הנאצים.

בית־כנסת עתיק ביותר שנחשף לאחרונה
ברובע אוסטייה, בחלק ההיסטורי של רומא

ההיסטוריה של יהודי רומא נתעשרה דווקא בשנים האחרונות, מאחר שנתגלה, בעת החפירות הארכיאולוגיות, בנין מרשים של בית־כנסת עתיק, שנמצא ברובע של אוסטייה.

וזה קטע מאלף מתוך הדו"ח המפורט של המשלחת הארכיאולוגית האיטלקית, על גילוי שרידי בית־הכנסת:

„——אוסטייה נוסדה בימים הקדומים ביותר של רומא. היא שימשה כעיר הנמל, דרכה עברו כל סחורות היצוא והיבוא של הממלכה הרומית. עד לתקופה האחרונה לא היתה הוכחה ברורה על מציאותה של קהלת יהודית באוסטייה העתיקה. לפי ידיעות ארכיאולוגיות וספרותיות ברורות, נודעה חשיבות רבה לפעילות היהודית בעיר רומא עצמה, בעוד שכמעט ולא היה זכר לפעילות יהודית בעיר הנמל והמסחר, אוסטייה. גם שתי הכתבות, אחת לטינית ואחת יוונית, שנתגלו מזמן, לא הביאו את הארכיאולוגים לכלל החלטה שמקורן של אבני־המצבות הוא אמנם אוסטייה, או שאולי הובאו ממקום אחר?

והנה הביאה שנת 1961 את המפנה. בחפירות שנערכו בקצה המערבי של שרידי אוסטייה העתיקה — נתגלו ממצאים רבים, ובעיקרם שרידי בית־כנסת, ששימשו הוכחה ברורה על מציאותה של קהלה יהודית במקום היסטורי זה.

בית־הכנסת נבנה בקצה המערבי של העיר, לא הרחק מן הים. גדלו של האולם הגדול, ששימש לתפילה הוא 12 על 25 מטרים. הבנין הכיל גם חדרים צדדיים נוספים. בבדיקה יסודית של השרידים נתברר, כי החלק הראשון של הבנין נבנה במחצית השניה של המאה הראשונה למנינם, אך נבנו בו תוספות במאה השניה והשלישית. בתחילת המאה הרביעית הוגדל הבנין, וקיבל את צורתו הסופית כפי שהשרידים שנתגלו מוכיחים. נראה כי בית־הכנסת התמוטט בתחילת המאה החמישית.

הכניסה הראשית לבית־הכנסת — מובילה לטרקלין ארוך. מצד אחד — דלתות לחדרים קטנים, שרובם נהרסו. מצד שני — שלוש דלתות גדולות המובילות לאולם התפילה. עוד שתי דלתות הובילו לחצר־סגורה שבה נתגלו תנור־אפייה, ששימש כנראה לאפיית מצות, שולחן־שיש, ששימש כנראה להכנת העיסה, תאים מספר בקיר, ששימשו לשמירת שמן, יין וסממני־מזון אחרים.

האולם הגדול לתפילה פונה לכיוון דרום־מזרח,

בית־הקברות הישן של רומא על חופי הנהר טיבר
התמונה מראה, שבית־הקברות נבנה קומות קומות, לרגל הצפיפות הגדולה והמחסור במקומות לקבורה — מימין נראה כיור לרחיצת־ידים שליד הכניסה לבית־העלמין

כלומר לירושלים. לפי הנתונים שבידי הארכיאולוגים, סבורים שבית־הכנסת חולק בפנים במחיצות־עץ, ובחלקו שימש כעזרת־נשים. בית־הכנסת וכניסתו היו מפוארים, מסביב נראו ארבעה עמודי־שיש אפור, ניצבים על בסיס שיש לבן, עם עטרה לראשם. בבנין נתגלו ציפויי מוזאיקה שחורה, אך פגומה: עיטורים בנושאים יהודיים מובהקים, ששימשו לקירות ולרצפה. בכניסה, בצד, נתגלה בור, ולאחר שיפוצו נתברר שזה שימש כמקווה־טהרה.

ארון־הקודש והתיבה ניצבו בין שני עמודים גבוהים. ארבע מדרגות הובילו לארון־הקודש. העמודים שמשני הצדדים היו מעוטרים, בבהירות מופלאה: מנורה בת שבעה קנים, לולב, אתרוג, שופר... לאורך הקיר האחורי נתגלתה בימה נמוכה, ואליה מובילות מדרגות מלפנים ומשני הצדדים, זו כנראה הבימה לקריאה בתורה.

החוויה היהודית עם הביקור
בין חורבות רומא: על נצח ישראל...

סופר ישראל, שערך סיור ממושך על חורבות רומא, מסכם את רשמיו בצורה כזו:

רומא: תמונת־הווי מבית־התפילה ברומא שצויירה לפני מאות בשנים

רומא : ציור ישן מאת אמן איטלקי נודע על החיים בגיטו

„— — — כשצעדתי ברחובות רומא העתיקה, רדפה אותי הרגשה מיוחדת. הכל נראה לי זר עד כדי יגון: החורבות הפרוצות לאורך כל הרחוב; עשרות מצבות הזכרון, המפארות את זכרם של שליטי רומי; מחנות־הכמרים, בגלימותיהם השחורות והצבעוניות, כשהם צועדים בסך ברחובות העיר... הכל נראה לי זר ועגום. רגש של בדידות צוננת מילא את לבי, והלב היהודי נכסף למשהו חמים יותר...

„והנה „הקולוסיאום" — גיא החזיון האגדתי של רומי העתיקה. אני מטפס בין החורבות המכוסות בצמחי־עשב וצמרמורת עוברת בעצמותי: „קולוסיאום"? הרי זו מצבת הזכרון למעשי האימים של התרבות הרומאית הרקובה. כאן, בתאים אלה, ישבו והסתכלו מאות אלפי אזרחים במחזה הזוועה של מלחמת בני יהודה בחיות־הטרף. כאן ראו בשלווה של עונג, איך מתנפלות חיות טרף על שבויי יהודה וקורעות בשרם לגזרים — — —

„והנה ראיתי שני עמודים ענקיים של שער מקושט — זהו שער טיטוס... הוי טיטוס! אתה טיטוס שרפת את בית מקדשנו, לקחת את יהודה בשבי והתפארת שהיא נכנעה, אך יתוש בא וניקר במוחך, והר־הגעש של הוויזוף התפרץ כדי להציף באש את יופיה של פומפיאה ועכשיו כשחלפו אלפיים שנה ניצב פה שער־נצחון שהוקם אמנם לכבודו של טיטוס הרשע שהחריב והכניע את ירושלים. אולם האמת ההיסטורית הנוקבת היא, כי שער־טיטוס זה מעיד היום הזה, לאחר אלפיים שנות גלות, על סגולת הנצח של עם ישראל!

„כי הנה הפתעה יהודית גדולה ברומא — גן־ילדים ובית־מדרש לרבנים!

„ובכן, מה לי עוד לחפש ברומא? נכסף אני אל אחי היהודים!

„הנהג האיטלקי מוביל אותי אל ‚גראנדה סינאגוגה', בית־הכנסת של ‚עבריאו', אשר ליד ‚סונטה' (גשר) גאריבאלדי, אשר על גדות הטיבר.

„השעה היא של ראשית הערב. התנועה באיזור הטיבר דלילה היא. הנהג מוריד אותי מעבר לגשר ועלי לגשש בעצמי את הגישה לבית־הכנסת הגדול של רומא. דבר אחד מפתיע מגלה אני בפרוזדור — קופסת צדקה גדולה ועתיקה, מלאכת מחשבת מדורות עברו, ועל הקופסה מופיעה כתובת באיטלקית עם תוספת של שורה קטנה באותיות עבריות: ‚גן־ילדים'.

„גן־ילדים ברומא? על זה לא אוכל כבר לפסוח. החוט הזה משכני בחזקה, ואכן בפעם הזאת נחשפו לעיני ניצני המציאות החדשה של תקומה רוחנית בתוככי עדה יהודית עתיקה וגוועת. הלכתי לחפש את ‚גן־הילדים' של רומא ומצאתי ‚קולג'ו ראביניקל' (בית־מדרש לרבנים) של איטליה!

„ליד הכניסה הצדדית של משרדי הקהלה ברומא הבחנתי בשלט כתוב אנגלית, המודיע שכל תייר יהודי, הבא להכיר ולהיפגש עם יהודי רומא, כי מדריך מיוחד עומד לרשות התיירים.

„מה אודות ‚גן הילדים' ברומא? — נגעתי בנקודה הרגישה.

„הקהלה התחילה בהקמת מוסדות־חינוך יהודי ברומא — מסביר המדריך — ומן ‚גן הילדים' הראשון צמחו כבר שלושה בתי־ספר עם 800 תלמידים. מבין ראשוני הגומרים

רצפת מוזאיקה בקאטאקומבות עם ציורי המנורה

בכמה איזורים של רומא נמצאו קברים יהודיים עתיקים בכוכים ובמערות — וסמל המנורה מופיע שוב ושוב באופנים שונים

של בית־הספר מצטיינים כבר אחדים כתלמידים מצליחים של ה,קולג'ו ראביניקל'.

„ואיפה ה,קולג'ו ראביניקל' ? — חקרתי את המדריך.

„נא להכנס אל הרב הראשי שלנו, והוא יסביר הכל — הוליכני המדריך לקומה ג' של בנין בית־הכנסת, אשר בו נמצא משרדו של הרב הראשי באיטליה, רבי אליהו טואף.

„כבוד הרב, מה מצב החינוך אצל יהודי רומא ? — שאלתי ישר לענין.

„ברוך השם — השיב בחיוך נלבב ונרגש — הילדים עושים מהפכות בבתים. גם ההורים רוצים יהדות, אלא שהם התרחקו מדי. והילדים נלחמים על כך. דורשים כשרות, דורשים שמירת המצוות.

„ובכן ההתעוררות היהודית ברומא העתיקה עוברת מלמטה למעלה — — —"

קאטאקומבות יהודיות העתיקות ביותר ביבשת אירופה — בסכנה של חיסול

קורות הקהילה ברומא מקפלות בתוכן את כל גלגולי הגורל של התיישבות היהודים ביבשת אירופה, ובשנים האחרונות, עם אותות ההתאוששות הרוחנית אצל יהודי רומא, מסתמן יחד עם זה התהליך „הטבעי" כאילו של מחיקת עקבות ההיסטוריה היהודית באירופה.

הקאטאקומבות היהודיות ברומא — הן להלכה ולמעשה העדות החותכת ביותר לקדמוניות היהודים ביבשת אירופה, זמן רב לפני הופעתה של הנצרות. וכעת מתברר, שגם לקאטאקומבות יהודיות אלו אין „זכות קיום" בטוחה ובלתי־מעורערת עד כדי כך שהשלטונות ברומא מתכננים לחסל חלק מהן במעטה של „צרכי פיתוח עירוני" גרידא.

הבטאון היהודי בבריטניה „ג'ואיש קרוניקל" יצא להזעיק את דעת־הקהל היהודית בעולם על הסכנה של חיסול הקאטאקומבות ברומא.

לפי דו"ח מפורט זה בעית הקאטאקומבות נראית מסובכת למאוד מבחינה משפטית. בהתאם להסכם (קונקורדאט) שנחתם בשנת 1929 בין הוואתיקן ולבין המשטר הפאשיסטי באיטליה הוכרה זכות־בעלות בלעדית על כל הקאטאקומבות ברומא לוואתיקן. וכך נאמר במפורש בהסכם זה: „הגישה אל הקאטאקומבות הקיימות באדמת רומא ושאר חלקי הממלכה (האיטלקית) מסורה בידי ,הכס הקדוש', האחראי לשמירתן, לאחזקתן ולשימורן".

מוסדות הוואתיקן מנצלים במלוא המידה הסכם זה ומסרבים להכיר זכות כלשהי לקהילה היהודית ברומא לא רק ביחס לפיקוח על הקאטאקומבות היהודיות אלא גם לאפשרות לבקר בהן. על אף כל ההשתדלויות של ראשי הקהילה ברומא לא הבטיחו מוסדות הוואתיקן שום גישה לקאטאקומבות היהודיות.

בית־הכנסת הגדול של רומא המתנוסס ברמה

במקום מרכזי על־יד גשר ציורי מעל הנהר טיבר, עומד לתפארה הבנין המפואר של בית־הכנסת, המהווה גם כיום מרכז החיות היהודית ברומא

עיטורים יהודיים מסורתיים בקאטאקומבות

בנוסף לציור המנורה, הנפוץ ביותר בכוכים ובמערות של קברי היהודים והמשמש מאז ומקדם כסמל התקוה הרוחנית של עם ישראל — נחרטו על אבני המצבות עיטורים מסורתיים שונים כגון: רמון, אתרוג ולולב, שופר, כד־השמן וכדומה.

במוזיאון של הוואתיקן אמנם נפתח „אולם יהודי", שבו מוצגות כמה מצבות שנתגלו בקאטאקומבות, וזה מאלף להדגיש שבשנים האחרונות נחשפו עוד מספר מצבות שלא ידעו עליהן. המצבות הן ברובן מלפני כ־1900 שנה, מן המאה הראשונה למניינם, והנוסחאות עליהן נחרטו בשלוש שפות: עברית, רומית וגם יונית.

לעומת זאת שלטונות הוואתיקן לא נותנים רשות־גישה אל הקאטאקומבות עצמן. ברומא אותרו עד היום שלושה ריכוזים של קאטאקומבות יהודיות. המספר הניכר ביותר נמצא ברובע מונטה־וורדה — והן סגורות לחלוטין, באין כל אפשרות גישה לשם. שורה נוספת של קאטאקומבות ממוקמת בדרך העתיקה המכונה „וויא אפיאן", ועוד מספר קאטאקומבות נמצא באיזור של „וויא נומנטאנה". במקומות אלה אפשר לבקר רק לאחר השגת רשיון מיוחד מאת מפקח העתיקות מטעם הוואתיקן.

הסכנה המוחשית של חיסול הקאטאקומבות היהודיות מתיחסת מעל לכל לאיזור אחרון זה הקרוי וויא נומנטאנה, מאחר ששלטונות רומא החליטו לבצע שם תוכניות של פיתוח עירוני. ברור שלצורך הקמת בנינים מודרניים לא יהסס להרוס כליל את הקאטאקומבות שמתחת לאדמה. אבל שלטונות רומא אינם מגלים שום סנטימנט לעתיקות היהודים וגם מוסדות הוואתיקן, שעליהם מוטלת האחריות לשימור העתיקות אינם רואים שום חשיבות בדבר.

כזה גורלן האכזרי של הקהילות בגולה...

וונציה -

הישוב היהודי
שבו הוקם ה„גיטו" הראשון

וונציה — עיר־חופים יחידה במינה, המשתרעת בחלקה המכריע על מספר איים קטנים והם 118 במספרם. יסודות בתיה משוקעים עמוק במי הים וקשר־התחבורה בין הבתים — הם הגשרים הציוריים שמעל לתעלות, ומספרם עד 450. והתחבורה בין התעלות — בעזרת הסירות החינניות, הקרואות „גונדולות".

וונציה — אף יחידה במינה היא בתולדות היהודים, כי בה נוסחה לראשונה — בשנת 1516 — הגזירה האנטישמית לסגור את כל התושבים היהודים באיזור־מגורים מיוחד ומבודד, המכונה בלשון איטלקית „גיטו" (וממנה העתיקו שונאי־ישראל בכל העולם, לרבות הצוררים הנאציים, את שיטת ה„גיטו").

היהודים הראשונים תקעו יתד בוונציה עוד בתקופה קדומה, והראיה — כי בחוק הסינאט הוונציאני משנת 945 נאסר על מלחי־האניות להסיע יהודים מן העיר למדינות־הים הרחוקות, משום שרצו שהסוחרים היהודיים ישתרשו במקום וישקיעו מעמלם לפיתוח הסחר הבינלאומי.

באיזו מידה היתה וונציה מפורסמת בין יהודים, יוכיח הפרט המאלף הזה: בפירוש רש"י על נבואתו של ישעיהו (פרק מ"ב פסוק י'): „שירו לה' שיר חדש תהלתו מקצה הארץ, יורדי הים ומלואו, איים ויושביהם". „ומלואו" — מפרש רבינו שלמה יצחקי (שחי בצרפת מלפני כ־900 שנה): „הקבועים בים ולא באיים, אלא בתוך המים, שופכים עפר כל אחד ואחד כדי־בית והולכים מבית לבית בספינה, כגון עיר ווינציה"...

קיצור תולדות הקהלה — וראשיתה בוונציה העצמאית

על ראשית התיישבות היהודים בוונציה לא ידוע הרבה, אך ברור שהיא קדומה מאד. במאה ה־12 הרבו סוחרים יהודים לבקר בעיר, ומהם אף התיישבו באחד הרבעים הקטנים שהיווה אי זעום בפני עצמו ושנקרא מאז ועד היום בשם: „ג'ודקה" (רובע יהודי).

היהודים הגיעו לוונציה מקושטא מן המזרח, וכן מגרמניה. קהילה קבועה ורשמית הוקמה במאה ה־14 על ידי רשיון מיוחד מטעם הסינאט של השלטון הוונציאני העצמאי, אשר חייב את היהודים, בין השאר, לקיים בעיר 3 באנקים־להלוואות לטובת העניים. במאה ה־15 סבלו יהודי וונציה רדיפות מצד השלטונות וההמון. בשנת 1434 הוצאה עליהם הגזירה לנשיאת „אות־הקלון". בשנת 1480 נשרפו בוונציה 3 יהודים, בעקבות עלילת־דם.

קבוצות אחרות מבין גולי־ספרד הגיעו לוונציה. ביניהם דון יצחק אברבנאל אשר נפטר ונקבר בה. באותה תקופה נקלטו שם גם יהודים מערי איטליה

סימטה בגיטו הישן של וונציה
התנועה התנהלה, כמובן, באמצעות גונדולות בתעלת־המים

הצפונית, שברחו בעקבות המלחמה שהיתה נטושה שם בין הצרפתים והספרדים. בשנת 1516 סגרו השלטונות את היהודים בתוך רובע־מגורים מיוחד — „הגיטו". אחר־כך הורשו גם סוחרים יהודים מן המזרח, וכן אנוסים, פליטי פורטוגאל, להצטרף אליהם. היהודים העשירים לקחו חלק רב בסחר עם המזרח, וכן פעלו כסוחרי אבנים טובות; העניים היו ברובם רוכלים. קהילת וונציה היתה הראשונה בקהילות איטליה בעושרה והשניה בגדלה (אחרי רומא); היא מנתה במאה ה־17 כ־4.800 נפש.

עם המצאת הדפוס נוסד בה ע"י הנוצרי דניאל בומברג בית־דפוס עברי, שהיה במשך 100 שנה ומעלה מרכז למלאכת־הדפוס העברית. בגיטו וונציה עמדו 7 בתי־כנסת בבניינים מפוארים, וזמן רב היה זה אחד המרכזים החשובים של חיי היהדות באירופה. אמנם, השלטונות שמרו בכל תוקף על חוקי ההסגר בגיטו ועל ההגבלות השונות, אבל עם זאת הגנו על תושבי הגיטו מפני גזירות ופרעות, שהיו נהוגים במקומות אחרים.

במאה ה־18 הורע מצבם הכלכלי של יהודי וונציה. בעקבות הכיבוש בידי צבא צרפת המהפכנית (בשנת 1797) נפרצו חומות הגיטו, ובהנהלה הדמוקראטית הראשונה בוונציה שותפו גם יהודים. כשנמסרה וונציה לאוסטריה בשנת 1798, שוב אבדו ליהודים זכויותיהם. הן הוחזרו להם במסגרת ממלכת־איטליה ב־1806—1814. בימי מהפכת שנת 1848/9, כשבראש השלטון הרפובליקני בעיר עמד היהודי־למחצה דניאל מאנין, היו בין תומכי המהפכה יהודים רבים, ובכללם רבני הקהלה. יהודי וונציה זכו סופית לשיווי־זכויות מלא, עם העברת וונציה מרשות אוסטריה לרשות איטליה המאוחדת, בשנת 1866.

על סף מלחמת־העולם השניה ישבו בוונציה כ־2,000 יהודים. הקהלה סבלה קשות בימי הכיבוש הגרמני בשנים 1943—1945; יהודים רבים מתוכה נשלחו למחנות הריכוז וההשמדה, וניספו בשואה.

חיי־הרוח ובתי־דפוס לספרי־קודש

מבין דיוקנאות־ההוד של חכמי התורה שהיו ופעלו בארץ איטליה, זוהרת דמותו המפוארת של רבי עזריה פיגו, רבה של וונציה, שעיקר מוניטיו בעולם התורני יצאו לו בגין ספרו ההלכתי הנודע „גידולי תרומה". גאון וחכם מובהק, אחד מעמודי ההלכה וההוראה שקמו לעמנו במחצית הראשונה של האלף הששי, ומאבירי המחשבה בישראל. ספרו ההגותי „בינה לעתים", מהווה אחד מאבני־היסוד במחשבת היהדות.

הקהלה היהודית בוונציה קיבלה תגבורת רצינית בשנת רנ"ב, עם גירוש היהודים מספרד ומפורטוגל. גם שגשוג הריפורמציה בגרמניה והגירושים שהוכרזו על יהודי צרפת, במאה הט"ז למספרם, הביאו רבים מן הגולים לשם. כל מקום שגלו ישראל, גלתה תורתם עמהם — ואף בארץ זו הקימו מחדש ישיבות ומרכזים ללימוד התורה, הניחו יסודות לדפוס העברי ורוממו את רוח העם.

אנדרטת־זכרון לחיילים יהודים בצבא האיטלקי
ציון מיוחד הוקדש בבית־הקברות החדש של וונציה לחיילי צבאות איטליה, שנפלו במערכה. השמות הם איטלקיים מובהקים, וביניהם נפוץ גם השם: „פולאקו" (המרמז על מוצא מפולין)

רבינו עזריה פיגו נולד בשנת של"ט לאביו הג"ר אפרים פיגו, מחכמי וונציה. על מצבת קבורתו נחרת שהיה „זקן חכם ועניו". היה זה זמן קצר אחרי שנגזרה גזירה באיטליה על שריפת התלמוד בפקודת האפיפיור, צורר היהודים, ובעקבותיה ירד פלאים קרן התורה בארץ זו.

כעשרים שנה ישב רבי עזריה פיגו על מדין בעיר פיסא, עד שבשנת שפ"ז הכתירוהו יהודי עיר מולדתו, וונציה.

יהודי וונציה היו מאוגדים בקהלה גדולה, המורכבת משלושת הסיעות: אשכנזים, איטלקים וליוונטים (ספרדים), ולכל אחת מהן מנהגים ונוסחאות משלה, אולם כולן הרכינו ראשיהם בפני סמכותו של הרב הראשי, שנבחר בתיאום דעות מלא. כל עוד סבלו היהודים מרדיפות וכיו"ב, שגשגו החיים הרוחניים במלוא עוזם. וונציה היתה למרכז גדול של תורה, היו בה ישיבות ובתי־מדרש מלאים לומדים; התפתח בה הדפוס העברי הראשון, שהוציא לאור את הש"ס בבלי וירושלמי בשלימותו, ובכלל העניק תנופה להפצת הספרים התורניים בעולם כולו. אפילו בימי הגזירות על שריפת התלמוד, שאסרו להחזיק בו בכל צורה שהיא, היה טופס אחד מן הש"ס שמור בסתר אצל רבני וונציה, מתוך סיכון רב, כשכל דורש הלכה מן הגלילות הסמוכים פונה אליהם בחיפושיו אחרי מקורות הלכתיים.

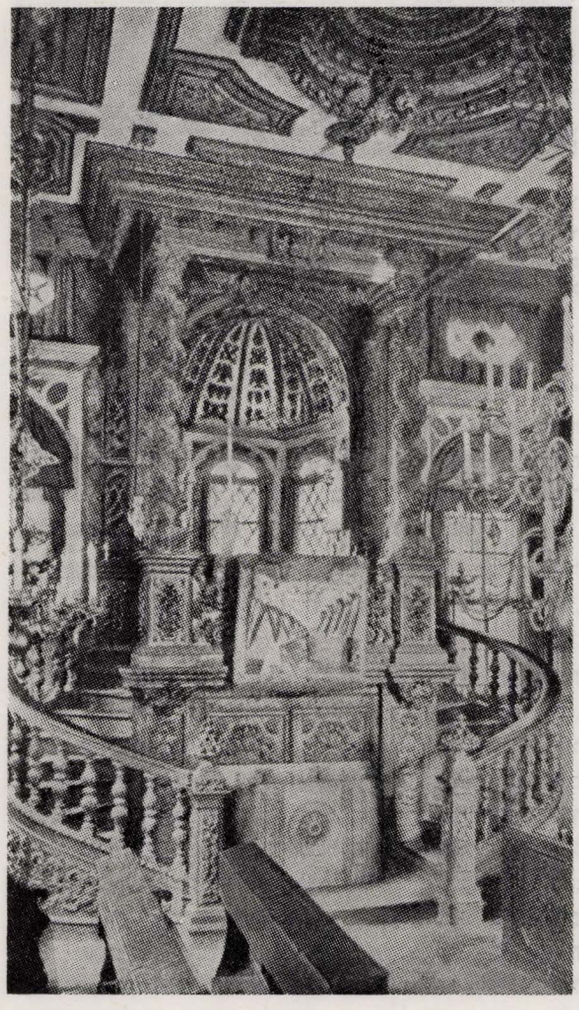
עיקר פירסומו של רבי עזריה פיגו בא לו, בזכות

חיבורו הנפלא „גידולי תרומה" על „ספר התרומות", בו הראה את כוחו במלחמתה של תורה ובירר וקבע הרבה דינים מחודשים שלא נתפרשו בספר־התרומות. לספרו זה יצאו מוניטין בכל קצוי העולם התורני וברבות הימים הפך לאבן־יסוד בספרות ההלכה.

בפעם הראשונה נדפס הספר „גידולי תרומה", בדפוס וונציה בשנת אבק"ש (ת"ג). מני אז יצא הספר לאור במספר מהדורות נוספות.

ספרו „ביגה לעתים", הנו אחד הספרים הבודדים שנתחברו על ידי חכמי איטליה.

שבעים וששה דרושים נכללו ב„ביגה לעתים", שהופיע לראשונה כשנה אחרי פטירתו של רבי עזריה פיגו, „בשנת היובל הז'א'ת'" (ת"ח) בוונציה, על־ידי שנים מתלמידיו המסורים. הספר ראה אור בפעם נוספת רק כעבור מאה וחמשים שנה, בברלין (שנת תקנ"א), אך מני אז היה

פנים בית־הכנסת המקושט של „גיטו" וונציה
בוונציה הוקם ה„גיטו" הראשון, אשר היהודים נאלצו לחיות בתוכו מאחורי חומות גבוהות ושערים נעולים — אך בפנים הגיטו טרחו היהודים להדר ולפאר את בתי־הכנסת המרשימים עד היום הזה ברמת־ביצוע אמנותית

לספר מבוקש ולפי עדויותיהם של ביבליוגרפים זכה ליותר מחמשים מהדורות בדפוסים שונים. קצת מהן היו לקויות בחסר, מכיון שיד הצנזורה הנכרית שלטה בספר.

על מצבת קבורתו נחרתו החרוזים הבאים:

„מצבת קבורת החכם השלם
כמוה"ר עזריה פיגו זצ"ל.
תהי זאת לעדה
לקהל ועדה
לעורר באידה
אבלות כבדה.
לשר התעודה
ורב מהללים
ורב מעללים
בסדר עבודה.
ואשר בחמדה
נתיבים סלולים
ומים תלולים
יתכן במדה.
בעוז גם שקידה
בקרב חיילים
וגבר חיילים
בדברי אגדה.
בנפש חסידה
ייסר חללים
יחולל חללים
מכותי מרידה.
הוא עף ועדה
לנועם חבלים
ולנו חבלים
למר הפרידה.
ואל אל בקדה
ישרת כאילים
ויבא כאילים
שערים בתודה.
לזאת בחרדה
זקנים עוילים
בכו לאבלים
ולא לאבדה.
נפטר יום ד' ר"ח אדר ראשון הת"ז,
ונקבר ביום ו' שלאחריו.

ביקור בבית־העלמין הישן באי לידו

סופר מישראל שנדד על־פני קהלות איטליה מסכם את רשמיו מביקורו בקהלת וונציה הדועכת:

— יום ולילה בוונציה, לילה ויום. היום מציג בפועל ממש את הממשות החיה, המוזרה כל־כך. עיר שטופה. הבתים עומדים במים. הרחובות מוצפים. אין מדרכות ואין כבישים. אין הולכי־רגל ואין כל תנועת־גלגלים. תחת הרחובות — יש תעלות. ועל־פני התעלות ספינות שטות.

ספינות־טיולים, אלה הן במקום האוטובוסים, „גונדולות" מקושטות, גדולות וכן זעירות — הן הן במקום העגלות או המכוניות הפרטיות.

— „קאנאלה גראנדה" — מצביע איש הגונדולה לסימן ואות, כי הוא לוקח אותי לסיור למרחב הים הפנוי של ונציה, היינו אל „התעלה הגדולה", אשר בתוכה מתהלכות אניות ממש.

לא הרחק מן הגונדולה שלנו עשתה את דרכה בחפזון כלשהו איזו גונדולה אחרת, מוזרה בהחלט. גונדולה שחורה. ובתוך הגונדולה — ארון עטוף־שחורים, כדוגמת ארון־מתים. משמע, כי זו לוויה בסגנון ונציאני מובהק.

תמהוני גדל פי כמה, מאחר שנוכחתי כי על הגונדולה השחורה מסומן מן הצד — מגן־דוד! כן, מגן־דוד, בצבע של כסף. סימן, שזוהי לוויה יהודית!

שתי הגונדולות, זו השחורה ובעקבותיה זו שלנו, יצאו אל הים הגדול בכיוון האי „לידו". לידו — מרכז־השעשועים של ונציה. אולם פנינו לא לשעשועים, כי אם להלוויית המת. הגונדולה השחורה עוגנת בחוף לידו.

תהלוכת־האבל הסתדרה לאט. כמה עשרות מלווים, אנשים ונשים. כולם עטופי־שחורים ולבושי־הדר. יהודים? מסתבר, שכן. כי מגן־הדוד אשר על ארון־המתים הוכיח על כך. והמלווים כסויי־הראש העידו על כך. ומצעד האבל, אשר נתכוון לבית־העלמין הישן־נושן של ונציה — אישר זאת בהחלט.

בית־העלמין של ונציה היהודית העתיקה. השתרכתי אחרי מצעד־האבל, עד שהגעתי לשער בית־הקברות. נכנסתי דרך השער הפתוח שנפתח כנראה לרגל ההלווייה הזאת, ושמתי את צעדי לעבר המצבות העתיקות מאד. מצבות עם אותיות בולטות. אבן ושיש. לובן ושחור. אותיות הנושמות היסטוריה מאז הימים, כאשר ונציה היתה עיר ואם בישראל.

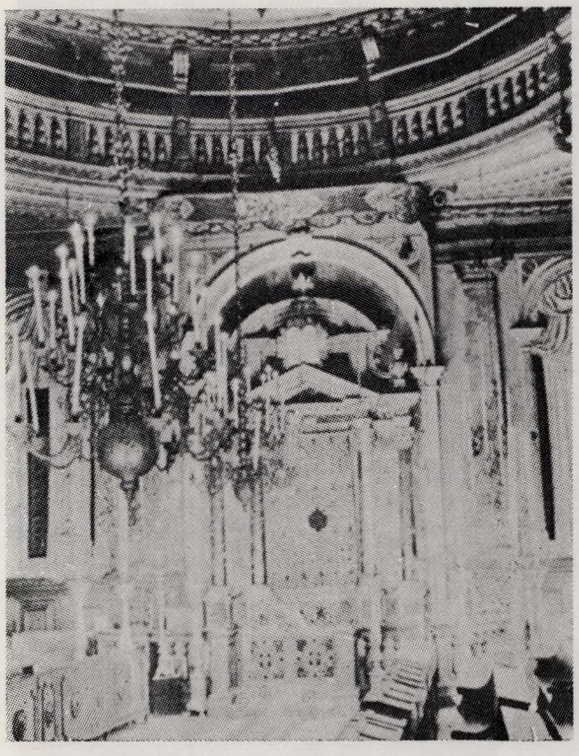
מלידו לגיטו — מן בית־העלמין העתיק של ונציה מצאתי לאחר־מכן את דרכי לבית־העלמין „החי" של ונציה, כלומר לאותו קומץ איטלקים דלים ועניים ממוצא יהודי, המתגוררים באיזור הגיטו לשעבר ושארית יהדותם דועכת וגוועת, ללא רחם.

מישהו בין נושאי־המיטה שהיה לבוש מדי־שרד שחורים שבשחור, כנראה היה „החזן" ו„ראש הטקס", הריק לכבודי את כל אוצר מליו בלשון הקודש, ופנינו יחד לעבר הגיטו של ונציה.

— כאן זה „גיטו נובו" (הגיטו החדש), ומכאן הולכים אל „גיטו וויקיו" (הגיטו הישן) — הדריכני החזן לבוש־השחורים.

— „עבריאו, עבריאו" (יהודי, יהודי) — התלחש בצנעה ובעדינות, ישיש דל־מראה וחיוור־פנים, אשר התהלך בכבד הגיטו והיפנה מבטים בולשים לכל עבר.

הסתובבתי עוד זמן־מה בחוצות הגיטו לבדי, מתוך ציפיה לכל הזדמנות נאותה שאוכל להיכנס ולבקר בבתי־הכנסת המפוארים של ונציה, אשר אמנם רישומם אינו ניכר כראוי כלפי חוץ.

בתי־הכנסת עתירי־האמנות בוונציה

בתמונה בית־הכנסת המהודר ביותר של וונציה, שהוקם בשנת 1415 — ה' אלפים קע"ה — וששוקם לאחר מלחמת־העולם בתמיכתם של שלטונות אמריקה

הדר ותפארת, נוי והוד, כליל־היופי. ההתרשמות עצומה היא, מעל לכל מבע. כלפי־חוץ ניכר בית־הכנסת אך ורק על־ידי חלונותיו המאורכים, ותו לא. ולכן בהיכנסך פנימה — נצבט הלב מעוצם ההתפעלות. היכל מהודר ומפואר. וכל פרט בו — נאה ויפה. הכל חטוב מעץ. ארון־הקודש והתיבה, התקרה והקירות, עזרת־הנשים ועיטורי־החלונות. הכל מלאכת מחשבת.

איזה הבדל קיצוני מן החוץ לפנימה — בחוץ חותם הדלות ובפנים חזות העושר והכבוד. עד כדי כך, עד ללא שיעור וגבול קיימו יהודי וונציה את המצוה: „זה א־לי ואנוהו"...

גורל וונציה בשנות השואה

ואלה תולדות קהלת וונציה בימי הכיבוש הנאצי.

הנאצים נכנסו לוונציה ב־10 לספטמבר 1943. אותו זמן גרו בוונציה כ־1,500 יהודים. בעיר היו שלושה בתי־כנסת, אחד אשכנזי ושניים ספרדיים. מספר האשכנזים היה כ־150. הרב הראשי של יהודי וונציה היה הרב העיוור והחירש אוטולונגי, בן 73.

במצב טראגי הוצאו מאה היהודים שנשארו כלואים במושב הזקנים מהגיטו דרך סימטאות צרות לשם שילוח

עושר, רחבות ותפארת בבתי־הכנסת של וונציה

ארון־הקודש מעשה ידי אמנות באחד מבתי־הכנסת שבגיטו וונציה שנתפרסמה בבנייני־הפאר של בתי־הכנסת, שקושטו ועוטרו בעושר רב וברמה אמנותית גבוהה.

למחנות ההסגר בפוסולו־די־קארפר הסמוכה למודנה. בעת שעברו המגורשים ליד כנסיית סן־מארקואולו ערך הכומר הקאתולי של הכנסיה תפילה ובירך את האומללים.

המגורשים מוונציה נשלחו ממחנה פוסולו לגרמניה. מאז גירושם לא נודע דבר על גורלם. שאר יהודי וונציה נתפזרו והסתתרו בכל חלקי איטליה, וחלק מהם הצליח להימלט לשווייץ.

נשיא הקהלה היהודית בוונציה, ד״ר יוסף יונה, בחר

להתאבד מאשר למלא אחר דרישת הנאצים ולמסור לידם את רשימת יהודי וונציה.

גורש גם הרב העיוור אוטולנגי. ארכיון הקהלה, רכוש בתי־הכנסת, בכללו ספרי־התורה, הוסתרו בעוד מועד במקום בטוח ונשמרו יפה ללא נזק, עד שבאה שעת־השחרור. ואז חודשו ושוקמו בתי־הכנסת המפוארים וכן שוקם בית־העלמין היהודי ההיסטורי שנמצא באי לידו.

שארית יהודי וונציה — טיפוח זכר העבר ללא עתיד

את אווירת העגמומיות האופפת את שרידי קהלת וונציה מעלה עתונאי ישראלי בכתבה מרגשת (מעל דפי „על המשמר" מיום ט׳ אב תשכ"ה — 7 באגוסט 1965:

— אל הגיטו היהודי העתיק בוונציה, מוליכה סימטה הקרויה, באיטלקית כמובן, „רחוב הגיטו". בכניסה אליו, מעל לתעלת־מים, עומד גשר זעיר — „גשר הגיטו". כתובות איטלקיות מסוג זה מצויות גם בתוך הגיטו ומהן הנך למד כי קיים „גיטו חדש" — ולצידו „גיטו עתיק".

יש להפעיל מעט את הדמיון כדי להעלות תמונה משכבר הימים, להביט אחורה, אל ההיסטוריה, כאשר ישבה כאן יהדות חביבה ומיוחדת במינה ושקקו כאן חיים יהודיים עשירים בתוכן; בעיני רוחנו ראינו דמויות של יהודים מלפני כמה מאות שנים המהלכים בכיכר זו והמשוחחים בכובד־ראש...

אך זה היה בשכבר הימים. עתה, בשנת 1964, אינם גרים עוד בגיטו הראשון של אירופה אלא כ־30 משפחות יהודיות, או 100 נפשות מכלל 1000 יהודיה של ונציה. השאר פזורים בחלקי העיר השונים — וגם ברבעים החדשים המוקמים בה. הקשר בין יהודים אלה רופף למדי וגם קיומם היהודי — עד כמה שהוא קיים — דל וחיוור.

בבית־כנסת אשכנזי עתיק, אשר נבנה בראשית המאה ה־16, באותה חצר פנימית ב„גיטו החדש", מצוי מוזיאון יהודי־דתי קטן (מעל לשער בית־הכנסת כתוב בעברית: „בית נכות"). בית־כנסת זה כמעט ואינו בשימוש, כיוון שב„גיטו העתיק" (הקרוי כך למרות שהוא נראה חדש מזה הנושא את השם „חדש") יש בית־כנסת

מצבות אמנותיות עתיקות מלפני מאות בשנים ממלאות את בית־הקברות הזה

אחר, גדול יותר, שאליו בבאים כל המתפללים — ומיספרם מגיע בקושי למניין בדרך כלל.

ביקרנו באותו בית־כנסת „גדול" בערב שבת וציפינו לראות קהל גדול. אך למעשה לא באו אלא מתפללים מעטים וניכר היה שכולם נחפזים לסיים את התפילה, כדי לשוב לבתיהם. גם השמש הראה סימני חוסר־סבלנות, בבקשו מן היוצאים להזדרז כדי לנעול את שער בית־הכנסת. הרושם היה מדכא...

על חזית בית־הכנסת קבוע לוח־זכרון לקורבנות היהודים מימי השואה ובין השאר כתוב בו באיטלקית: „200 מבין יהודי ונציה, 8,000 מבין יהודי איטליה, 6 מיליון יהודי אירופה גורשו, עונו והוכחדו..." ———

פלורנץ -

היא פירנצי
ואוצרות העתיקות של הקהלה

פלורנץ — מן הקהלות המיוחסות באיטליה, שאף פעם לא הצטיינה ב„רוב מנין", כי אם ב„רוב בנין". קהלה בת כמה אלפים תושבים יהודים, אשר בה הוקם בית־הכנסת העשיר ביותר והכי־מהודר ביבשת אירופה כולה. קהלה קטנה ובה נשתמר אוצר לאין־ערוך של ספרי־קודש וכתבי־יד עתיקים משנים עברו.

קהלה מיוחסת — ואף עליה עברה תקופת הפורענות הנוראה של מלחמת־ההשמדה הנאצית, ורק שרידים נשארו ממנה.

בשנים האחרונות נצטמצמו מאוד חיי קהלה זו, והיא כמעט נשכחה מן הלב. רק אסון השטפונות שפקד את פלורנץ עיר־האמנות בשנת 1966 ואשר פגע תוך כדי כך גם בבית־הכנסת המפואר שבעיר ובאוספי העתיקות שבו — הסב את תשומת־הלב למעמדה המיוחד של קהלה זו.

קורות הקהלה — למן גירוש ספרד ועד לשואה הנאצית

בית־הכנסת רב־ההוד של פירנצי נחשב יחסית כחדש, משום שנבנה בשנת 1882. בערך באותו זמן, בשנת 1875, נרכש גם בית הקברות החדש של פלורנץ, ליד בית־העלמין הישן, המעיד על ההיסטוריה העשירה של הקהלה.

בהתאם לתיעוד ההיסטורי התגוררו יהודים בודדים בפלורנץ עוד לפני שנת 1400. בשנת 1437 נתארגנה „קהלה" רשמית בעיר זו, שהיתה ידועה אז בתור „הרפוב־ליקה הפירנצית". מן התקופה ההיא נשארה תעודה מאלפת, על מלחמה שהוכרזה בין הרפובליקה הפירנצית לבין הנסיך של המחוז האיטלקי מילאנו — בגלל יהודי.

וכך היה מעשה: ממשלת פירנצי שיגרה איש־כספים יהודי, בשם וואלורי, לנהל בתור נציג רשמי שלה, משא־ומתן עם הנסיך במילאנו. משסירב הנסיך לקבל את השליח, משום שהוא יהודי, הגיבה הרפובליקה הפירנצית בהכרזת מלחמה על נסיכות מילאנו...

בשנת 1441 עלתה חשיבות הקהלה במידה כזו, שבה נכתב מחזור כמנהג איטליה. בשנת 1472 פרצה מגיפה בעיר — והיהודים נאשמו בהפצת המגיפה וכולם גורשו משם. לזכר המאורע חיבר ר' שמריה ב"ר אברהם יחיאל „קינה" מיוחדת. לאחר זמן קצר, בשנת 1487, החליט הסינאט של פירנצי להחזיר את היהודים. רדיפותיהם ועלילותיהם של הכמרים הנוצריים אמנם לא הופסקו כליל — אך ראשי השלטון הגנו על היהודים.

הרפובליקה של פירנצי העריכה את כשרונם של היהודים בהרחבת קשרי המסחר והכלכלה ומציאת מסילות למדינות קרובות ורחוקות. בשנת 1492, עם גירוש יהודי ספרד והנהגת האינקביזיציה, השיגו כמה מגדולי ספרד רשות־ישיבה בפירנצי — וביניהם היה דון יוסף אבן־יחייא.

בשנת 1551 נתרחב „רחוב היהודים" („וויה דה גיודאי") בפירנצי, שבתוכו גרו כחמש מאות נפש ומעלה. האפיפיור הוציא אז גזירות נוראות על היהודים וממשלת פירנצי התנגדה לכך. לבסוף נאלצו היהודים להסתגר בגיטו דל וצפוף על גדות הנהר „ארנו" ליד ספינות־הדייגים.

לאחר המהפכה הצרפתית נפתחו שערי הגיטו ונהרסה החומה. בשנת 1861 נספחה פירנצי לממלכת איטליה, ושימשה מספר שנים כבירת איטליה. בשנת 1869 מת גדול העשירים של היהודים בפירנצי, דוד לוי, שהשאיר את כל עזבונו להקמתו של בית־הכנסת הספרדי. עד אז התנהל בית־הכנסת הקודם לפי „מנהגי קהלות איטליה".

בשנת 1899 נוסד בפירנצי „בית־מדרש לרבנים" תחת הנהגת הרב שמואל־צבי מרגליות ועוזרו ד"ר משה דוד קאסוטו. פירנצי עלתה בחשיבותה כמרכז לפעילות רוחנית־יהדותית, אם כי מספר היהודים לא עלה על 2,500.

בשנת 1943 השתלטה גרמניה הנאצית על חלק מאיטליה הפאשיסטית ויהודי פירנצי נפלו בידיהם של המרצחים. „היום השחור" לקהלת פירנצי נחרת ביום השבת של ה־6 בנובמבר 1943, עת ערכו הפלוגות הנאציות ציד על היהודים אשר רוכזו בתוך בנין בית־הכנסת הגדול ומשם הועברו ישר לרכבות־הגירוש בכיוון מחנות־המוות.

עם נסיגת הנאצים מאיטליה בחודש אוגוסט 1944, כתוצאה מהמהלומות המוחצות של צבאות מעצמות־הברית, עוד הספיקו הצוררים הנאציים להכניס פצצת־שעון לתוך

בנין בית־הכנסת היהודי — ואמנם הפצצה חוללה הרס ניכר בפנים הבנין.

שדה־הקברות הראשון — בגינה ליד בית־הכנסת
ומיקום בית־העלמין לפי מפת העיר

במקורות התיעוד ההיסטורי על אודות התפתחותו וגלגוליו של הישוב היהודי בפירנצי לאורך הדורות מדובר הרבה על זכויות היהודים לבתי־קברות משלהם.

החוקר משה דוד קאסוטו מעלה בספרו המקורי „היהודים בפירנצי בתקופת הרינסאנס" כמה עובדות ו־תיאורים ביחס לקיומם וכן מיקומם של בתי־העלמין ב־איזורים שונים של העיר, בהתאם לתנודות שעברו על רובע־מגורים היהודי בפירנצי.

שדה־הקברות הראשון, שנוסד עם ראשית התפתחותה של הקהלה היהודית עוד בימי הקיסרות הרומאית — נמצא בסביבות „הגשר הישן" של העיר וזה היה מקום־מוקד שבו עברה הדרך הראשית לפירנצי.

בתעודה היסטורית אחת משנת 1437 הודגש במפורש: „...כן יהיו רשאים היהודים לעשות להם בית־קברות בחלקת אדמה השייכת להם".

הזכות ניתנה ליהודים, אבל זה לא עלה להם בנקל לרכוש שטח מתאים. לפי המסורת המקובלת אצל חוקרי קורות העיר הרי בית־העלמין הקדום ביותר של הקהלה בפירנצי תפס את מקומו — בגינה שנתוספה לבנין בית־הכנסת העתיק.

עדות על קיומו של בית־קברות יהודי בהיקף יותר גדול מתקבלת מתוך מפה עתיקה שנשתמרה במוזיאון העיר, ושבה רשום במפורש מקומו של שדה־הקברות ליהודים.

לאור התעודות נרכש בשנת 1602 השטח המתאים ומאז הוענקו לבית־העלמין היהודי מלוא הזכויות.

בית־הכנסת המפואר שניצל בנס —
לאחר שהנאצים הטמינו פצצת־זמן לעת נסיגתם מהעיר

אין תייר שיבקר באיטליה ויסייר בפירנצי, מרכז האמנות, שלא יראה מחובתו להכיר את בית־הכנסת המהודר.

הנה לדוגמא תיאור חי כזה:

„בדרך־בואי לפלורנץ נסחבתי מיד עם זרם התיירים. ראשית צעדי עשיתי בכיוון לבית־הכנסת המהודר, שיצאו לו מוניטין בעולם, כבית־התפילה היהודי המפואר ביותר ביבשת אירופה כולה. בנקל מצאתי את הדרך לבנין בית־הכנסת, המזדקר בכיפתו ובמגדליו במרכז העיר. להפתעתי, קבוצות גדולות של תיירים מבני כל העמים, דוברי כל השפות הנפוצות באירופה, נהרו כמו־כן בכיוון לבית־הכנסת, כי זוהי אחת ה„אטרקציות" הגדולות, אשר פלורנץ מציעה לתייריה.

„התיירים נכנסים לבית־הכנסת, מציצים בעיניים סקרניות על כל העושר האמנותי שבפנים. יש מן התיירים המבקשים רשות לצלם או להסריט במסרטות הפרטיות שלהם.

„לא אחד ממבקרי בית־הכנסת בפלורנץ, משנעצר במקומו ונשימתו נעצרת בקרבו מעצמת ההתפעלות, שואל אותה השאלה: — והנאצים הארורים, שכבשו את פלורנץ והשתלטו על העיר, כאשר החזית האיטלקית נתלקחה בשנים 1943־1944, איזה פלא שהם השאירו על מעמדו בית־כנסת רב־פאר שכזה?!

„מסתבר, שהענין לא כל־כך פשוט.

„בשעה שצבאות גרמניה הנאצית נסוגו מן העיר — מספר מזכיר הקהלה בפלורנץ — הם דאגו לשני דברים, להטמין פצצות־הרס רבות־עצמה מתחת לגשרים, העוברים

בנין בית־הכנסת המהודר ביותר באירופה
זה המראה הכללי של בית־הכנסת רב־הפאר בפלורנץ, אשר ניצל בנס בסערות המלחמה ובשנות משטר־השיטנה הנאצי־פאשיסטי

מעל לנהר ארנו, החוצה את העיר כולה, וכן להכניס פצצות־זמן מתחת לעמודי־השיש בתוך ההיכל של בית־הכנסת, זו היתה נקמתם הגדולה. ביתר האוצרות העתיקים של העיר הנוצרית — כמעט שלא נגעו לרעה.

„ואמנם, לאחר סיור מקיף בפנים ההיכל, מובן בהחלט צמאון־נקם זה של הצוררים הנאציים. בית־הכנסת מפליא באמת בעוצמתו, בעושרו, ברחבת־מידותיו ובציוריות קישוטיו.

„ההיכל נראה גבוה, כשל שלוש קומות לכל־הפחות. בנוי בצורת קמרון, הגדוש עיטורים מרהיבי־עין. וכל פרט בתוך ההיכל עוצב במלאכת־מחשבת. כל עמוד, כל חלון, כל מנורת־קיר, כל ציור צדדי. והכל נראה שלם ומסודר, שום סימני־הרס מימי הנאצים לא ניכר בו. הכל תוקן ושוקם, במאמצי הקהלה ובעזרת השלטונות האיטלקיים.

„הבנין נבנה בסגנון עתיק, אבל הוא חדש יחסית׳ — מעיר לי מורה־הדרך, מראשי ועד הקהלה.

„וזה סיפור מאלף מאד בדברי ימי הקהלה בפלורנץ. זוהי קהלה עתיקה, מהמיוחסות ביותר באיטליה ובאירופה כולה, אולם בדורות האחרונים הועם זהרה. תחת זאת התבלטו יותר ויותר שכיות־האמנות הנוצריות שבעיר, שהן ללא ספור. דבר זה הציק, כנראה, לראשי הקהלה הזאת; וכך ארע הדבר לפני כמאה שנים, שראש הקהלה בפלורנץ באותם הימים, בשם דוד לוי, יהודי עשיר ורב־השפעה שקיבל את תואר האצילות ונקרא „אביר״ (קאבאלירו), השאיר את כל רכושו העצום לאותה מטרה

סימטה ציורית בגיטו של פלורנץ

ברובע זה התגוררו יהודי העיר, מאחורי חומה גבוהה ושערים סגורים, כעת זהו איזור ציורי לתיירים ומבקרים

יחידה: להקים בפלורנץ בנין בית־כנסת, שיהא לשם ולתהלה בכל העולם.

„איש הקהלה מגיש לנו כשי חוברת מצוירת בארבע שפות (עברית, איטלקית, אנגלית וצרפתית), שהוצאה מטעם הקהלה ובה תיאור מפורט על קורות בית־הכנסת:

„שמונה וחצי שנים נמשכה בניית הבית, לרבות קישוטיו וציוריו — מדגישה החוברת — וכשמונה שנים עסקו בתכנונו בטרם נערכה חגיגת אבן־הפינה, בשנת 1874 (שום תאריך עברי אינו מופיע בחוברת!) ובשנת 1882 חוגגה חנוכת־הבית ברוב פאר והדר, בנוכחותו של מלך איטליה.

„נתרשמתי עמוקות מהוד בית־הכנסת וגם מאחזקתו הנאה, כולו ממורק ומצוחצח, הפלא ופלא. למחרת הבוקר, לאחר ליינתי הראשונה בעיר, כשהשכמתי להתפלל תפילת שחרית בציבור — עגמה עלי נפשי, לא מצאתי „מנין״ בבית־כנסת רחב־ידים זה. אף חדר צדדי לא נתמלא. שנים־שלושה זקנים הצטופפו בקצות הספסלים כמבויישים. והחזן עמד על דוכנו, כשהוא מתפלל בקול, כאילו אולם בית־הכנסת שמאחורי כתפיו מלא היה על כל גדותיו...

„כשיצא לי לשבות בפלורנץ, עגמה נפשי עוד יותר.

„כאלף וחמש מאות יהודים, כ״י, מתגוררים כעת בפלורנץ, כך מסרו לי אנשי הקהלה. בשבת־קודש בבוקר נתקבצו בקושי כעשרים מתפללים בתוך ההיכל רב־הממדים. בינותם ניתן היה להבחין בכמה תיירים מאמריקה, יהודים שומרי־מסורת, שנקלעו לפלורנץ. עד כדי כך הושפל מצבה הרוחני של קהלה רבת־יוחסין זו.

„באמצע התפילה באים ונכנסים תיירים, כנראה לא־יהודים, וכדי למנוע מהם להפריע לתפילות ושלא לעשות צילומים בשבת, נמצא בכניסה להיכל ,שומר׳ מיוחד, גוי איטלקי, במדי־שרד.

„התעצבתי אל לבי והרב דמתא, הרב פרנאנדו (דוד) בלגראדו, המשמש בקודש, ניסה לנחמני, בהצביעו על הבנין החדש של בית־הספר היהודי הכל־יומי בפלורנץ:

„עד מאה תלמידים יש לנו, ברוך השם. הם מתפללים בכל יום בציבור, בבית־תפילה שלהם, ואליהם נתונה תקוותנו!״

אוצרות הרוח של קהלת פלורנץ, שנתגלו עם שטפון העיר

אסון גדול פקד את העיר פלורנץ, הנחשבת בעולם כולו כאחד משכיות־החמדה שבכל אוצרות האמנות מזה דורי־דורות. בתוך הבשורה המדהימה על אודות השטפון שהציף את מרכזי העיר העתיקה והרס הרבה מחמדותיה, נשמעה כמו־כן הידיעה המצערת על הפגיעה בבית־הכנסת המפואר ובאוצר הגנוז של כתבי־יד וספרי־קודש עתיקים, שנשתמר בבנין זה.

שליח מישראל, שביקר בפלורנץ והתעניין במיוחד באוצר נדיר זה, סיכם את רשמי ביקורו בקהלה מוזנחת זו ואת אוצרות־הרוח שנשארו בה באין מי שידאג לטיפוח המורשת הרוחנית:

הבימה הגדולה והמקושטת בבית־הכנסת

הבנין רב־המידות מהודר עד מאוד גם מבחוץ גם מבפנים — אך הקהלה היהודית מצטמקת והולכת ומעטים מדי המתפללים הפוקדים בית־כנסת זה

„רציתי להכיר את אוצר־הספרים הגדול של קהלת פלורנץ — ובעצם לשם מטרה זו שמתי את פעמי שמה. ולא בקלות נפתחו לפני הדלתות הנעולות של חדרי־הספרים...

„חדרי הספרים נפתחו לפני, וגדלה הפתעתי עד מאוד. וכגודל ההפתעה גודל הצער והכאב. איזו עזובה נוראה! אלפי ספרים יקרי־מציאות, ספרים מדפוסים ראשונים, ספרים נבחרים, שבכל מקום אחר היו משתעשעים עם כל כרך וכרך לחוד כאוצר עצום — ופה הם מונחים מתוך הזנחה, כאבן שאין לה הופכין.

„וכך נודע לי, שכל הספרים האלה ניצלו בנס! בימי שלטונם של הנאצים באיטליה, באו „מומחים" שלהם, שונאי־ישראל שחיפשו ספרים יהודיים עתיקים לצרכי הסילופים האנטישמיים שלהם. הם ציוו לארוז את כל הספרים שנמצאו פה, וכבר הכל היה מוכן למשלוח לגרמניה. רק המצב בחזיתות המלחמה נתהפך. הגרמנים נחלו מפלה גדולה בחזית האיטלקית, והם ברחו, מבלי שהיתה להם כל יכולת לקחת את הספרים. ומאז נשארו הספרים, כשהם מפוזרים בחדרים, ללא סדר.

„— ,ולמה אין שום רשימה של הספרים? איך זה קיימת ספריה בלי שום קטלוג או מפתח?' — תמהתי.

„— לצערנו, אין מי שידאג לכך — הצטדקו אנשי הקהלה — מקודם היתה קהלת פלורנץ, מרכז היהדות לאיטליה כולה. פה היה „בית מדרש לרבנים" והם השתמשו עם אוצר הספרים. בשנות המשטר הפאשיסטי הועתק „בית־מדרש־לרבנים" לרומא עיר הבירה...

„כשבועיים ימים ללא הפוגות התמסרתי לבחון את הספרים ולהכין רשימה מפורטת מהם. שמתי ימים כלילות בתוך חדרי הספרים. לא חסכתי עמל וטרחה. חדרי הספרים נמצאים בחצר בית־הכנסת, בבנין של משרדי הקהלה,

בשכנות לבנין שבו קיים המוסד העתיק „מושב זקנים".

„את הגרעין העיקרי באוצר־הספרים מהווים ספרי הלכה, ארבעה חלקי השולחן־ערוך, בהוצאות ומהדורות שונות. ערכתי השוואה קטנה בין מהדורות ה„טורים" שמצאתי ואורו עיני. בדמיוני עלו מאורעות וחוויות מדורות שהיו, מלפני דורות רבים. „סדנא דארעא חד הוא", „השולחן־ערוך" עיצב את חיי היהודים בכל ארצות הגולה.

„הרימותי על השולחן לשם השוואה כמה מהדורות של טור אורח־חיים, המצויים בפלורנץ, והרי הן לדוגמא:

„— דפוס וויניציא, משנת שכ"ד;

„— הוצאת לובלין, משנת תצ"ט (עם פירוש „פרישה ודרישה" מאת בעל הסמ"ע);

„— דפוס קראקא משנת שצ"א (עם פירוש הב"ח, שהיה אב"ד בקראקא);

„— מהדורת ברלין, משנת תס"ג;

„— מהדורת פראנקפורט ד'מיין, משנת תע"ד.

„עצם העובדה שקהלת פלורנץ טרחה ועמלה לאסוף אצלה באוצר הספרים את המהדורות השונות עם הפירושים של השולחן־ערוך, הרי זו עדות מרגינה כשלעצמה, הן על רמת לימוד התורה בימים ההם באיטליה, והן על ההתקשרות החיה אשר שררה אז בעולם התורני מעל לגבולות וארצות.

„זוהי תגלית חשובה ורבת־ערך — העירותי באזני הרב המקומי על אחד מכתבי־היד שהצלחתי לפענח — זה פירוש הרשב"א על מסכת בבא מציעא. נדמה לי, שהפירוש שלם ומושלם פה, ולא חסר בו מאומה, ואם כך, הרי זה הטופס היחידי בעולם.

„נתבהר לי במלוא הבהירות, שלפנינו אוצר גדול שנשאר לפליטה מתקופת־הזוהר של יהדות איטליה כמרכז לתורה ולהוראה. אוצר ספרים עשיר ומגוון כזה, עדות היא, על הרמה הגבוהה של לימוד התורה. ואכן, הרב חיים יוסף דוד אזולאי, החיד"א, הזכירו במיוחד בספר מסעות שלו „מעגל טוב", משמע כי כבר לפני כמאתים שנה נחשב זה כנכס רב־ערך".

מציאות עגומה בקהלה מיוחסת שירדה מגדולתה

עתונאי ישראלי שסייר על־פני הקהלות היהודיות הדועכות באיטליה סיכם בצבעים קודרים כאלה את המציאות העגומה בקהלת פלורנץ:

„עובר אני בבוקרו של יום סתיו זהוב־שמש על־יד הבניין הנישא של בית־הכנסת בפלורנץ ובנייני הקהילה הסמוכים לו. מכינים את אולמי בית־הספר היהודי. מבית־הכנסת בוקע קול שופר. הרב והחזן מתאמנים בתקיעות, תרועות ושברים. כבר משפצים את בית־הכנסת הגדול, בסגנון הטורקי־ערבי, לקראת היום הגדול. כל היהודים ונשותיהם המקושטות יבואו לתפילת־החג — או יותר נכון ל„חזיון" הגדול של תפילת ראש־השנה. יבואו גם תיירים יהודים־אמריקנים ממוצא רוסי, ליטאי, פולני. יקשיבו מוקסמים לניגונים הספרדיים היפים ולאחר־מכן יספרו

ארון־הקודש, מעשה מלאכת מחשבת בבית־הכנסת שנחשב כמפואר ביותר באירופה כולה
מראה הבימה וארון־הקודש בכותל המזרח שהושקעו בהקמתם ועיטורם מאמץ אמנותי רב

„קיוריוזיטי" זו לעמיתיהם.

„ולתפילת יום־הכיפורים יבואו גם אלה (ומספרם הוא רב) שנשותיהם נוצריות ובניהם־בנותיהם נטבלו בטבילה הנוצרית. הם יתעטפו בטליתות ויבכו בכי מר... בשעת ברכת הכוהנים יכניסו תחת כנפי טליתם את בניהם הקאתוליים, למען ייהנו גם הללו מברכת אלוקי ישראל...

„לאט־לאט מתנגנת בי המנגינה הנפלאה של ברכת־הכוהנים הספרדית, אותה מנגינה דראמטית, מזעזעת וגורמת פורקן, שיותר מכל לחן תפילה אחר מעוררת עצבות של נוסטאלגיה. תלויה היא מעל לתהום עמוקה של סבל ותקווה, של פילוסופיה יהודית וגורל יהודי...

פאדואה -

אחת הקהלות המיוחסות באיטליה

עיר עתיקה באיטליה, בקירבת ווניציה, ורבו בה עתיקות האמנות ומונומנטים היסטוריים. הישוב היהודי שבה, עתיק אף הוא, ועתיר אירועים היסטוריים למכביר.

בית־הקברות העתיק — נוסד שם עוד במאה ה־14, ובמשך הדורות נתוספו בקהלה עוד 3־4 בתי־עלמין, השייכים מכבר להיסטוריה. בדורות האחרונים נתדלדלה הקהלה בעקבות דלדולה של יהדות איטליה כולה, והזכרונות מן העבר המפואר, שמורים בין המצבות המתפוררות שבבתי־העלמין העזובים.

בשנות השואה כבשו צבאות הנאציים את איזורי איטליה הצפונית. אף על קהלת פאדוא (פאדובה) עברה כוס התרעלה.

תמצית קורות הקהלה — גזירות ורדיפות, זכויות והישגים עד להרס „שערי הגיטו"

היהודים הראשונים התישבו בפאדואה עוד בשנים קדמוניות. במאה ה־13 נוסדה בה האוניברסיטה — וכבר אז נודע ומפורסם היה שם הרופא היהודי, יעקב בונאקוסא.

בשנת 1440 היתה הקהלה מאורגנת מכבר וקלטה מספר יהודים, שנמלטו מהגזירות והרדיפות בארץ אשכנז. עינם של הכמרים הנוצריים היתה צרה בגידולו של הישוב ומשנפלה העיר תחת שלטונה של ווניציה יזמו להוציא גזר־גירוש על כל יהודי פאדואה.

בשנת 1581 נוסד „הגיטו" של פאדואה, בהסכמתם המפורשת של חברי „הסינאט" בוונציה. הכמרים חתרו כל הזמן נגד היהודים, אבל לצדם של אלה עמדו אנשי האוניברסיטה, שהתייחסו בהערכה ליהודים ולמעמדם הכלכלי.

בשנת 1797 נפלו שערי „הגיטו" בפאדואה, משפרצו צבאות הצרפתים לעיר והכריזו על זכויות „האמנסיפאציה" ליהודים.

אם כי בדרך־כלל יחסם כלפי היהודים של חוגי המלומדים היה יותר נסבל, בכל זאת, גם בחוגים אלה נדבקה לא פעם המחלה הנוראה של שנאת־ישראל. יהודים

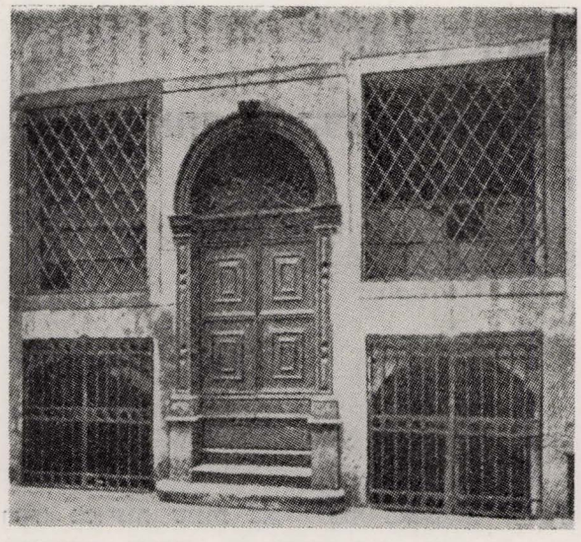
רבים ממדינות שונות באו ללמוד באסכולות למדעים שהתקיימו בפאדואה. בין השנים 1517—1619 היו שם שמונים תלמידים יהודים. משנת 1619 עד 1721 נרשמו 149 יהודים רופאים, שגמרו שם חוק למודם והוכתרו בתואר „דוקטור", כרופאים מומחים. ברם, הנהלת האוניברסיטה לא הניחה לתלמידים היהודים להשתלם בחכמות אחרות, ורק לארבעה יהודים ניתנה הרשות ללמוד חכמת המשפטים, כדי שישתמשו בהם לצרכי הקהלה היהודית. לרופאים היהודים ניתנה הזכות לשאת כובע על הראש, שהיה מקובל כסמל לרופא, ובשל כך לא הוכרחו לשאת את „הכובע המיוחד" ליהודים. עם זאת לא הורשה להם לרפאות חולים נוצרים.

בית־הכנסת הראשון בפאדואה נבנה בסוף המאה ה־13. הקהלה של היהודים האיטלקים נוסדה בשנת 1548 ע"י הרב ר' יוחנן מריוש. בני הקהלה נתרבו ונוסד בית תפלתם בשנת 1680. בשנת 1832 בנו להם בית־כנסת מפואר ושכרו להם חזן מפורסם.

בית־הכנסת של האשכנזים נוסד כמעט בזמן אחד — בשנת 1682 — ונקרא „בית הכנסת הגדול". בית תפלה נאה זה עמד על תלו עד השואה. הספרדים שהיו מעטים, יסדו להם קהלה לעצמם בשנת 1617, וכאשר נשרף בית תפלתם, בשנת 1626, נתערבו עם האיטלקים. בזמן האחרון — כאשר נתמעטו היהודים בפאדואה — נסגרו כל בתי התפלה, מלבד בית הכנסת לאשכנזים, ושם התפללו על־פי נוסח האיטלקים.

לקהלת פאדואה היו כמה רבנים מפורסמים, שיזמו אסיפות של רבנים להתקין תקנות לתועלת הציבור. רבני הקהלה השתתפו באספת הרבנים בפורלי, בשנת 1418, אשר שם הותקנו תקנות נחוצות. בשנת 1585 הוקם שם בית־דפוס עברי.

קהלת פאדואה מנתה ב־30 בספטמבר 1938 — כאשר הונהגו חוקי הגזע הפאשיסטיים — 450 נפש בערך. רבים מאלה נמלטו והסתתרו בכל חלקי איטליה. שלושים מהם הצליחו למצוא מקלט בשווייץ. הנותרים, ביניהם הרב סאצ'רדוטי, בן 65, גורשו באוגוסט 1944 למחנה ריכוז

שער־הכניסה לבית־הכנסת העתיק

אחד מבניני העתיקות בפאדוא — זה בנין בית־הכנסת על קישוטיו האמנותיים, החל משער־הכניסה (בתמונה). אמנם בוניו דאגו לא רק ליופיו אלא גם למידת הבטיחות שלו

יהודי מיוחד בוודרטה, המרוחקת 20 קילומטר מפאדוא, ומשם נשלחו לגרמניה, כפי הנראה למחנה־ההסגר בדאכאו. מאז לא נודע דבר על גורלם.

בית־הכנסת היהודי היחידי שהיה בפאדוא נהרס כליל על־ידי הפאשיסטים האיטלקים, במארס 1943.

שרידי בתי־עלמין היסטוריים —
להיכן נעלם קברו של דון יצחק אברבנאל?

הצוררים הנאצים הרסו את בית־הכנסת האחרון של פאדוא. בתי־העלמין העתיקים נשארו במקומותיהם, משום שאין רישומם ניכר בנוף הכללי של העיר. ארבעה בתי־קברות של יהודים קיימים בעיר וכולם שוכנים בין חצרות ובתי־מגורים.

בפנקסי העיר רשומים הפרטים על תאריך רכישתם וייסודם של בתי־הקברות ליהודים.

בית הקברות הראשון — נוסד בשנת 1386. בית הקברות השני — בשנת 1450, ושם קברו את דון יצחק אברבנאל, שנפטר בשנת 1508, אך מצבת קברו נהרסה ולא נודע מקום קברו (בשנת 1904 הקימו מצבה גדולה בבית־הקברות לזכרו). בשנת 1530 קנו היהודים מקום נוסף לשדה־קברות. שטחים נוספים לבתי קברות רכשו בשנת 1653 ובשנת 1754. בית הקברות שמשתמשים בו יהודי פאדוא כיום — נפתח בשנת 1864.

תושבי פאדוא מטפחים את עתיקותיהם, כי בזכותן של אלה קוסמת העיר להמוני תיירים מכל העולם. הודות לכך נשארו קיימים בתי־העלמין של היהודים, אם כי רבה בהם העזובה.

מצבות רבני פאדובה — עדות מהימנה
על עברה המפואר של קהלה זו

פאדובה היתה מפורסמת בגדולי רבניה ופוסקיה, שיצאו להם מוניטין הרחק מחוץ לתחומי איטליה. מעל כולם מתנשאת דמותו הרוחנית של מהר"ם מפאדובה הגאון רבי מאיר קצנלבויגן שהחליף בזמנו שאלות ותשובות עם הרמ"א בקראקא.

ביקור בבית־העלמין ההיסטורי של פאדובה מעורר מחדש את זכרונות עברה המפואר של קהלה זו. והנה קטע מתוך תיאורו של מר שבתי דניאל עורך „הצופה" ממסעו על פני הקהלות ההיסטוריות של איטליה („הצופה" מיום כ' ניסן תשל"א):

— קהילת פאדובה העתיקה, ששנותיה קרוב לאלף שנים, הרי הדר עברה שוכן בבתי העלמין שלה.

ביום שלג באנו לבית העלמין שבו מצבות מלפני ארבע מאות שנה, טבלאות פשוטות שבהן חקוקות אותיות עבריות. מבעד ערימות שלגים מציצות טבלות מוגבהות במקצת, סמוכות לקיר אבנים קדמי, מצבותיהם של הגאונים ר' מאיר ובנו ר' שמואל יהודה קצנלבויגן. הראשון — מהר"ם מפאדובה, והשני — מהרשי"ק מוונציה, מגדולי הפוסקים בדורם ובדורות הבאים.

בהגיע ר' מאיר מאשכנז לאיטליה למד תורה בישיבתו של הגאון ר' יהודה מינץ, רבה של פאדובה קרוב לחמישים שנה. נשא לאשה את בת בנו, ר' אברהם, ולאחר פטירתו נבחר לרב הקהילה. מקום קברו של ר"י מינץ אינו ידוע. כי בשנת מותו, רס"ח, היו קרבות בין צבאות נסיכיות באיזור, שהרסו רבעים שלמים ובכללם נפגע בית העלמין היהודי.

ר' יהודה מינץ, פוסק רב־הסמכות, והוגה־דעות, ולפי מקורות מסויימים גם מרצה באוניברסיטה של פאדובה, האריך ימים רבים, ואחד מבני דורו מספר שבערב פסח שנת רס"ה, (1505) ראהו בהיותו בן מאה ומעלה והוא איתן ברוחו. נמצא, שהשפעתו הישירה ארכה שבעים־שמונים שנה. ר' אליהו מזרחי, הרא"ם, בחיבורו כותב על הר"י מינץ: „התבוננתי הרבה בדבריו ומצאתי בהם חכמה נפלאה". היה משיב לקרוב ולרחוק בענייני הלכה ובאחת מתשובותיו נאמר: „סמוך לפסח באו אלי חבילות תשובות מאחינו ורבותינו בארץ אשכנז".

מהר"ם מפאדובה, חתן בנו, אף הוא פוסק מובהק, פירסם מיספר תשובות של מהר"י מינץ וצירף אליהן את תשובותיו, כשהוא מקדים: „הגיעה השעה לעשות נחת רוח לתלמידי שהעמדתי אשר יום יום דרשו ממני להעתיק להם שו"ת שנתהוו על ידי. אמרתי עתה אקום ואחבר אותן עם הפסקים של מורי־ורבי".

עדות לגדולתו בתורה מוצאים בתשובותיו של קרובו, הרמ"א, רבינו משה איסרליש, הכותב: „הגאון הזקן מלא חכמה, שארי, ר' מאיר מפאדובה, אשר איזן, חיקר, תיקן וגדר הבקעה אשר מצא קצת גדרה הרוסה". ועל בנו ר' שמואל יהודה אומר: „ראש המדברים בכל

מקום". בשבתו על כס הרבנות בוונציה תיקן תקנות חשובות לחיזוק היהדות הקים ישיבה וחיבר תשובות הלכה, דרשות והספדים.

הנה אנו עומדים לפני מצבותיהם של משפחת קצנל־בויגן, הניצבות אחת ליד רעותה. בכותרות המצבות — תבנית חתול־בתוך־קשת, סמל המשפחה כשמה: „קאצן־בויגן", ובמצבת האב רשום:

„לבנו מים על פטירת גאון,
וצדיק יסוד עולם,
טוב שם משמן טוב,
ריש גלותא ר' מאיר קצנבויגן, זצ"ל,
נפטר י"ז בשבט שכ"ח".

נוסח דומה חרות גם במצבת בנו.

בקצה השני של בית העלמין פוגשים שמות נודעים של רבנים, וחכמים, מאנשי הפאר ביהדות האיטלקית. הנה מצבתו של ר' אליהו דילמודגו, תלמיד חכם, פילוסוף ופרשן, מן הנודעים בימיו, והרי מצבותיהם של החכמים והרופאים לבית קאנטארינו, שבעברית קראו את עצמם לבית „מן החזנים", אישים מצויינים בכשרונותיהם, ידי־עותיהם ומידותיהם. אחד מהם, ר' יצחק חיים. המכונה יחכ"ם, חיבר ספרים הכוללים הגות ופיוטים. מבין הרופאים הנודעים יש להזכיר את ר' אברהם די בלמס, שנוסף לעיסוקו ברפואה היה מדקדק וחבר ספר דיקדוק „מקגה אברם".

בבית העלמין השני, שנפתח לפני מאה ושלושים שנה בערך, הוקמה מצבת זכרון כללית לעצמותיהם של מתי ישראל שהועברו הנה מבית העלמין העתיק ביותר, שהשלטון הפקיע אותו לצרכי בינוי. במצבה רשום, שלפי המשוער נמצאים כאן שרידיו של דון יצחק אברבנאל, מגדולי המדינאים וחכמי היהדות בדור גירוש ספרד, שבהגיעו לאיטליה קבע את מושבו בפאדובה.

במצבה רשום:

„בשנת תש"ג הועברו הנה
העצמות מבית הקברות הישן,
נוסד בשנת רכ"ט,
ולפי הקבלה שבידינו ביניהן עצמותיו של דון יצחק אברבנאל".

קהלה גוועת ונחמתה היחידה — כי מעבירים
את ארונות־הקודש לבתי־כנסת בארץ ישראל

לעומת עבר מפואר כזה — עד מה נראית עצובה המציאות הרוחנית של הקהלה כעת.

התייר מישראל מר ש. דניאל, לאחר שהתרשם והת־בשם מאותן מצבות־מזכרת המעידות על תפארתה הרוחנית של קהלת פאדובה בדורות עברו, עגמה נפשו משבא לתאר את מראות עיניו מביקוריו בבית־הכנסת השומם למחצה של קהלת פאדובה עתירת־היחס:

רבה של קהלת פאדובה, ר' אחילו ויטרבו עובר לפני התיבה בתפילת מעריב, אומר כל התפילות בקול והמתפ־

מצבה אמנותית בלשון־הקודש בבית־העלמין של פאדוא

לפי הכתובת של המצבה הכפולה קבורים שם בני־זוג למשפחת טריאסטי, האשה בשם רבקה מזל־טוב נפטרה בשנת תקנ"ח (1698) ובעלה בשם יעקב רפאל, שנפטר בשנת תקע"ז (1717)

ללים — עשרה גברים כולל שני סטודנטים ישראלים הסתפקו באמירת: „אמן" אחר כך עורך הרב אזכרות למספר נפטרים „שקרוביהם באו לתפילה וסיים באמירת קדיש". הרב אומר לנו, שיום יום באים כעשרה יהודים לתפילה — מבין מאתים ועשרים נפש, שנשארו לפליטה בפאדובה.

הרב מוציא מספריתו את האלבום „ארונות הקודש ותשמישי קדושה מאיטליה בישראל" לד"ר ש"א נכון, ומראה את צילום ארון הקודש על עמודיו, כתריו ופיתו־חיו, עשויים שיש, שהועבר מבית הכנסת האשכנזי ב־פאדובה לבית הכנסת המרכזי ב„יד אליהו" שבתל־אביב. הארון שנבנה בשנת תמ"ב, מיבנה־שיש בגובה ניכר, עטור לוחות שאותיותיו עשויות צדף ועליהם שני כתרים ארון־קודש זה ניצל בנס מהרס, כאשר גג בית־הכנסת התמוטט כתוצאה מהפצצת אויר בשנות המלחמה.

בבית הכנסת של היכל שלמה בירושלים הותקן ארון הקודש של בית הכנסת הספרדי בפאדובה, שנוסד בשנת תע"ז, מיבנה מוקף קישוטים עדינים. שביום חנוכתו בשנת

תכ"ט חיבר רבנו משה חיים לוצאטו, רמח"ל שבעה מזמורים לכבודו, כנאמר בשער החוברת:

חנוכת הארון,
שירים וזמירות אשר חיבר ותיקן
הבחור ומשכיל, נבון וחכם
משה חיים לוצאטו
ולשיר בבית הכנסת,
קהל קדוש ספרדים בפאדובה".

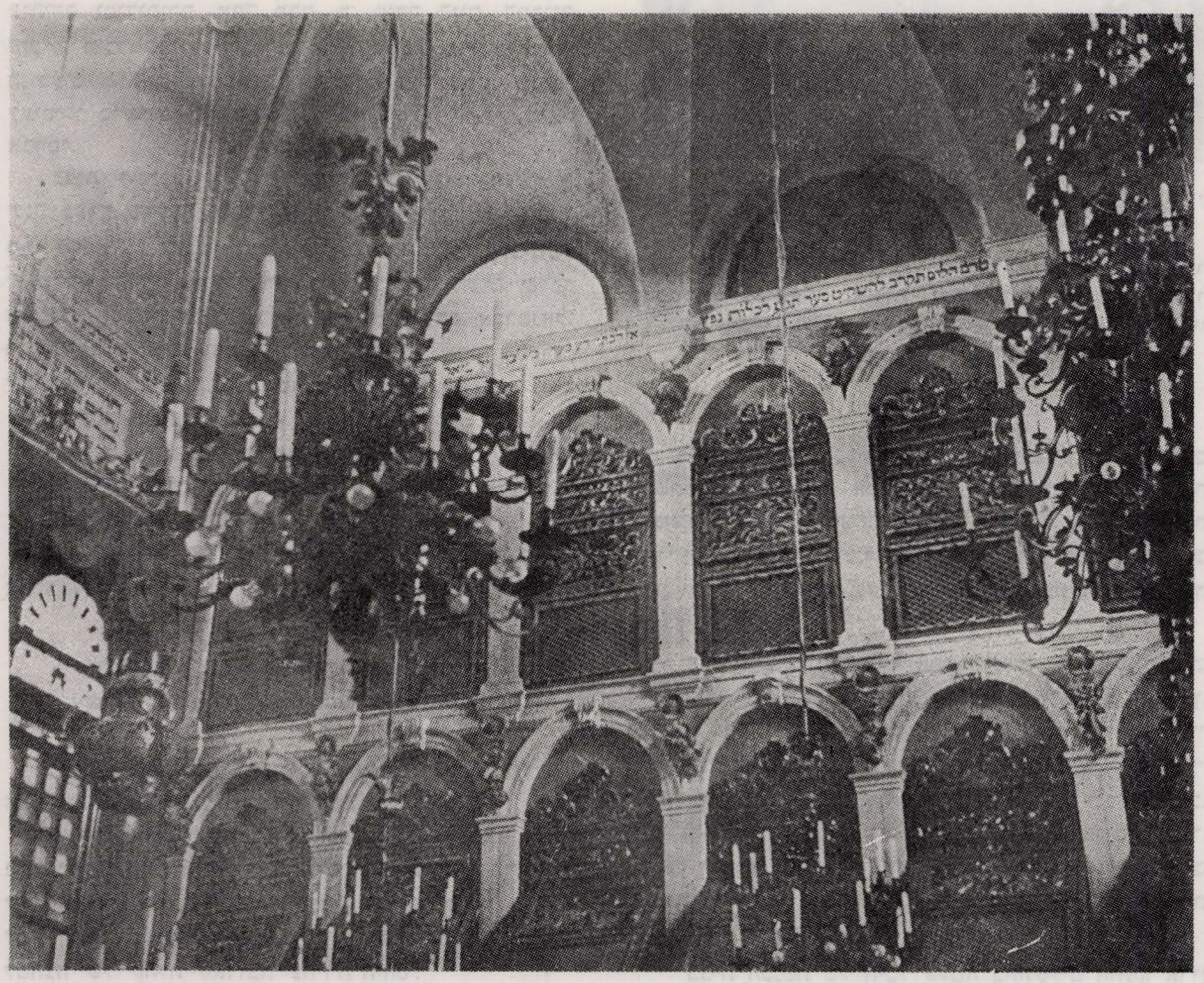
במכתבו של ראש הקהל, מר רומאנין יאקור, אל רב החובל של האניה הישראלית, שעל סיפונה הועבר המטען היקר לארץ, נאמר בין השאר:

„אנו נפרדים בצער מכלים קדושים אלה, שדורות רבים ראו כל המוצאות את קהלתנו, ונפשותינו נתקשרו בהם במאורעות שמחה וצער. אבל אנו מתנחמים שהחפצים הללו מיועדים לשני בתי־תפלה שבארץ ישראל, אשר אליה עינינו נשואות מאז ומתמיד באהבה וביראה. העברת הכלים, יותר משהיא סימן לתהליך של התפרקות קהילתנו, יש בה סמל להתחדשות של חיי עמנו. זוהי אותה העליה אשר כל אחד מאתנו חייב לקיימה, כדי שרוחנו לא תרפה, אלא תלך ותתחזק למען הדורות הבאים".

מבין שלושה בתי הכנסת נשאר אחד בלבד. בית הכנסת האשכנזי, שבקומת הקרקע שלו היה בית מדרשו של מהר"ם מפאדובה, נשרף בהפגזה; בית הכנסת הספרדי, שבו היה מתפלל רמח"ל, גם הוא חרב. נותר בית הכנסת „האיטלייאנו", ברחוב מארטינו סולפרינו, שבו עולים במדרגות מלוכסנות אל ארון הקודש.

בפתח המסדרון קבוע לוח ובו כתוב: „עטרת תפארת כבוד ר' יוחנן טריוויס בעל „קמחא דאבשינא" אשר תקע אהלו פה פאדובה בשנת „אין חקר לתבונתו" יסד קהל זה מנהג איטלייאנו ויבן את מקדש המעט הזה".

ר' יוחנן, ששכן כאן בשנת ש"י בערך, למדן ופוסק, מגיה מדרשים בבית הדפוס בוונציה הסמוכה ומחבר ספרים, ידוע בפירושו למחזור מנהג בני רומי „קמחא דאבשונא" שכולל תיקונים לנוסחות פיוטים ולקט מובחר של ביאורים. נדד ממקום למקום ופרק זמן היה רב בפאדובה ומייסד בית הכנסת נוסח איטליה. בבית הכנסת נמצאים

בית־כנסת לתפארה בסגנון מיוחד בקהלת פאדואה
בנין זה נחשב כאחד המהודרים ביותר מכל בתי־כנסת עתירי־האמנות של איטליה

ספרי תורה עתיקים, כתרים ורימונים, מגילת אסתר עטורה ציורים נאים להפליא והגדות פסח מדפוסי ונציה ובולוניה.

— „בסופו של דבר, אומר הרב וויטרבו — הנאמנים ליהדות יעלו כולם לישראל ויקחו עמם את השרידים מבין תשמישי קודש" — —

עבר יהודי מפואר — אשר גם הגויים יודעים עליו
והווה מעציב למדי

עתונאי ישראלי מרדכי אבישי, מסופרי „על המשמר" העלה אף הוא תמונה עוד יותר מדכאת מסיורו על פני קהילות איטליה הגוועות, ומחיפושיו אחרי אחרוני היהודים:

„נסענו לחפש יהודים בעירם של משה חיים לוצאטו — רמח"ל, של שד"ל, של אליהו בחור — היא פאדוא העתיקה.

„בעבר הרחוק שיגשגה בעיר זו קהילה יהודית חשובה, העיר הפכה בתקופה מסויימת גם למרכז לימודי של רופאים יהודים, כי אוניברסיטת פאדוא היתה היחידה באירופה, שפתחה את שעריה לפני סטודנטים יהודים עוד במאה ה־16.

„מיד עם בואנו לפאדוא נגשנו לגיטו היהודי שבמרכז העיר, לא הרחק מבנין האוניברסיטה המפוארת, מקום המצאו של הגיטו ידוע למדי לתושבי פאדוא, כי לא רק שוטרים ששאלנו — אלא גם אזרחים המהלכים ברחוב ידעו לכוון אותנו אליו.

„אך הנה על אף מאמצינו, לא עלה בידינו לפגוש ולבוא בדברים עם יהודים „חיים" בפאדוא לא בשטח הגיטו ולא מחוצה לו. עוברים ושבים אמרו לנו שמתגוררים עדיין בעיר מאחינו בני ישראל ואלה אשר „הצליחו להרויח כסף", האמידים יותר, עזבו את הגיטו העלוב ועברו לגור ברובעים חדשים — ואלו כאן נותרו רק מתי מעט יהודים עניים.

„ואם יהודים לא הצלחנו לראות, הרי שנתקלנו בשרידי העבר היהודי בגיטו, שרידים המשרים עצבות: בית־הכנסת הרוס לחלוטין, עד שנותרו ממנו חורבות בלבד. מבין ההריסות עוד מציץ השלט בעברית „בית־תפילה" וכן מספר 18, הוא מספר הבית באותה שכונה שבו שכן כבוד לפנים בית־הכנסת של יהודי פאדוא.

„בסמוך נקבע בית־תפילה אחר; מעל לכניסתו מתנוססת אותה כתובת באיטלקית, בעלת אותו נוסח, שכמותה ראינו בגיטו ונציה, לזכר קורבנות השואה מבין יהודי איטליה ויהודי העולם, יכול אתה לעבור פעמים רבות ליד דלתו של בית־תפילה יהודי זה מבלי להבחין בו — עד כדי כך הוא מוצנע ו„בלתי נראה" חסר נשמה..."

ליבורנו -

הקהלה שזכתה לתואר ירושלים של איטליה

עיר־נמל זו בחופי איטליה המערבית נחשבה בדורות האחרונים בתור „ירושלים של איטליה", אם כי כתב־היחס שלה כקהלה יהודית אינו עתיק באופן יחסי.

הקהלה צמחה לאחר גירוש ספרד ופורטוגל, משקיבלו היהודים שנמלטו לנפשם מפחד האינקוויזיציה האכזרית רשיון־מושב בעיר זו. בד־בבד עם השגשוג הכלכלי אשר היהודים הביאו לליבורנו, דאגו היהודים גם לצרכיהם הרוחניים ובליבורנו הוקם בית־דפוס עברי שהוציא לאור והפיץ ספרות תורתית עשירה.

אך תפארתה של קהלת ליבורנו היא נחלת העבר. כיום מתגוררים בתוכה כ־500 נפש מבני־ישראל, שריד וזכר להיסטוריה מפוארת שחלפה ללא שוב.

קורות הקהלה ותולדותיו של בית־הקברות

ראשיתה של קהלת ליבורנו נעוצה בימים רחוקים עת באו מגורשי ספרד לייסד בה עדה יהודית. זה אירע עשרות בשנים לפני שפרסם המלך פרדינאנדו הראשון די מדיצ'י, בשנת 1593, הצהרת הזכויות ליהודי ליבורנו, הנקראת „מוטו פרופריו". שליט זה ביקש להרבות את הישוב בליבורנו ולהרחיב את קשרי המסחר של העיר, ילפיכך הבטיח פריבילגיות מיוחדות לכל מי שיבוא להתיישב בתוכה — והיהודים בכללם. אז קיבלו רשיון לכונן בליבורנו סניף לקהלה פיסא הגדולה — שהתקיימה בשכנות עם כל המוסדות, לרבות בית־כנסת ובית־קברות. עד לפני כשנות דור היו זקני הדור מצביעים על בנין צנוע בקרבת בית־החולים של סן אנטוניו, שבו שכן בית הכנסת הראשון, מדרום לעיר, על חוף הידוע בשם מולינאצ'י, נמצא עד שנת 1648 בית הקברות הראשון.

הרשיון להקמת בית־כנסת יהודי בתקופה הקדומה מופיע בסעיף 20 של „מוטו פרופריו" כדלהלן: „אנו מרשים לכם להחזיק בערי פיסא וליוורנו האמורות, בית כנסת בכל אחד משני המקומות, ובו תוכלו לקיים את כל הטקסים ואת כל המצוות והמשפטים היהודיים, וכן תוכלו לשמור בתוך בית־הכנסת ומחוצה לו את כל מנהגיכם,

ואין אנו מרשים שאיש יעז להעליב אתכם, לפגוע בכם או לחמוס אתכם..."

על קורותיו וחשיבותו של בית־העלמין העתיק מעיד הרב שבתי אלפרדו טואף במחקרו המקורי „לתולדות העדה ובית־הכנסת בליוורנו", המציין בין־השאר כדברים האלה: בשנת 1648 קנתה הקהלה חלקה רחבת־ידיים שתשמש כבית־קברות. מי שנכנס לבית הקברות שברחוב, הידוע כיום בשם רחוב קוראלו, היו משתלטים עליו רגשי יראת כבוד, בקראו על מצבות השיש או האבן, המעובדות בפשטות ובחן, דוגמות נפלאות של שירה עברית... בתי־הקברות של ליוורנו לא היו מוקפים גדרות. רק בשנת 1734 הרשה האינקוויזיטור של פיסא להקים גדר, בתנאי מפורש „שלא תיקבע עליה שום כתובת באותיות הירוג־ליפיות ושבתוך החומה לא יוקם שום בנין"...

אולם בית־הקברות ההיסטורי נהרס לפי צו מפורש של המשטר הפאשיסטי האיטלקי בשנת 1941.

בית־הכנסת המפואר שהתקיים במשך דורות — וחולל בתקופת הפאשיסטים

בית־הכנסת המפואר של ליבורנו נבנה עוד בשנת 1603 ועמד על תילו במשך מאות בשנים. רעידת אדמה, שאירעה בשנת 1772, סיכנה במידה ניכרת את יציבות בניין בית־הכנסת. מכיון שהבניה נעשתה חלקים חלקים בזמנים שונים ובידי אומנים שונים, לא היתה כל ערובה של יציבות לבנין. כשהוטל על טכנאים מומחים לערוך בדיקה קפדנית, נתברר שהיסודות לא היו מתאימים. הקירות נטו ליפול וקורות התקרה היו אכולות תולעים ורקובות עד שהיה לפלא, כי החזיקו מעמד... לכן היה צורך להקים את הכל מחדש. העבודה נמשכה כשנתיים וחנוכת הבית נערכה בחגיגיות רבה בערב הראשון של ראש־השנה שנת תק"ן (20 בספטמבר 1789). שתי חוברות פורסמו אז כדי לציין את המאורע: „קול רנה", שהוצא לאור מטעם הוועדה המפקחת על העבודה ועל חשבון הקהלה; „שיר חדש" מאת שמואל בן משה הכהן. בשנת

1875 הרסה עיריית ליוורנו מספר בתים שמאחורי בית הכנסת, וכך נוצרה רחבה קטנה שאיפשרה לבנות שם חזית חדשה לבנין בית־הכנסת — וזו שנהפכה לחזית הראשית. עד סמוך למלחמת העולם השניה נמשכו פעולות תכנון ובנייה בקרבת בית הכנסת, שנשאר מעין אי בודד קדום בתוך הבנינים החדשים, שצמחו מסביב.

בימי מלחמת העולם השניה נפגע בית־הכנסת קשות ממעשי השוד והגנבות שבוצעו. בימי נסיגת הגרמנים בראשית 1945 נפגע הבנין המפואר בהפצצת העיר ונהרס כמעט כליל. גל חורבות נשאר מאותו בנין מפואר, שהוקם במשך שלוש מאות שנה ומעלה, ואשר בסמוך להיווסדו התפללו בו ניצולי האינקוויזיציה בספרד ובפורטוגאל, לאחר ששבו לצור מחצבתם.

אחרי שנסתיימה המלחמה, ניגשו שרידי היהודים לשקם ולחדש את בית־הכנסת — וכה נאמר בפנייתם המפורסמת, מיום ג׳ ניסן תש״ך, אל כל היהודים יוצאי־ליבורנו הפזורים ברחבי תבל:

„— — — במלחמה האחרונה, כתוצאה מההפצצות ומבני־עוולה רודפי בצע ואוהבי חמס, נהרס כליל בית הכנסת העתיק, פאר עברה של ליוורנו היהודית — אתר אומנותי לאומי, והיפה ביותר ביבשת אירופה. היום, אודות לעזרתה האדיבה של הממשלה האיטלקית, נבנה בית־הכנסת מחדש על אותו שטח, שריד בית־הכנסת ההרוס, במרכזה ובלב־לבה של העיר, בצורה עצומה ובסגנון חדיש... הממשלה אומנם היא הבונה למעשה את בית־הכנסת, אך לאמיתו של דבר היא מקימה לנו רק את הקירות — ריהוטו, קישוטו ושיפוצו מבפנים ומבחוץ, כל זה חל עלינו... משימה זאת היא באמת למעלה והרבה יותר חזקה מאפשרויותיה של קהלתנו במצבה כעת, אשר יצאה מימי הזעם חלשה ומצומצמת הן באנשים והן באמצעים... לכן חשבנו, כי מן הראוי לפנות בבקשת עזרה לאחינו היהודים מכל העולם. ואלה „הליוורנזים״ או מצאצאי צאצאיהם של בני ליוורנו, הנפוצים בכל אתר ואתר, עליהם לעמוד לימיננו ולפעול במקומות מושבם הנוכחיים, לתרום ולהתרים קהלות ומוסדות, שיוכלו להשתתף במפעל הגדול והקדוש של בנייתו, קימומו ושיפוצו של בית התפילה...

„ובעזרת הא־ל יתברך, מתוך רצון עז לגשר וללכד את אחוות בני קהלת ליוורנו הגרים כאן, עם אחיהם שתרמו ופעלו והעניקו מהידע שלהם ומחכמתם בארצות רחוקות, במדינת ישראל ובגולה עוד יישמע מחדש בבית הכנסת קול ששון וקול שמחה, תפילות מנגינות ושירים מסורתיים של אבות אבותינו המבקשים את בורא העולם לפרוש עלינו את סוכת שלומו — — —״

חילול בית־העלמין העתיק — ביזמתם של ערבים

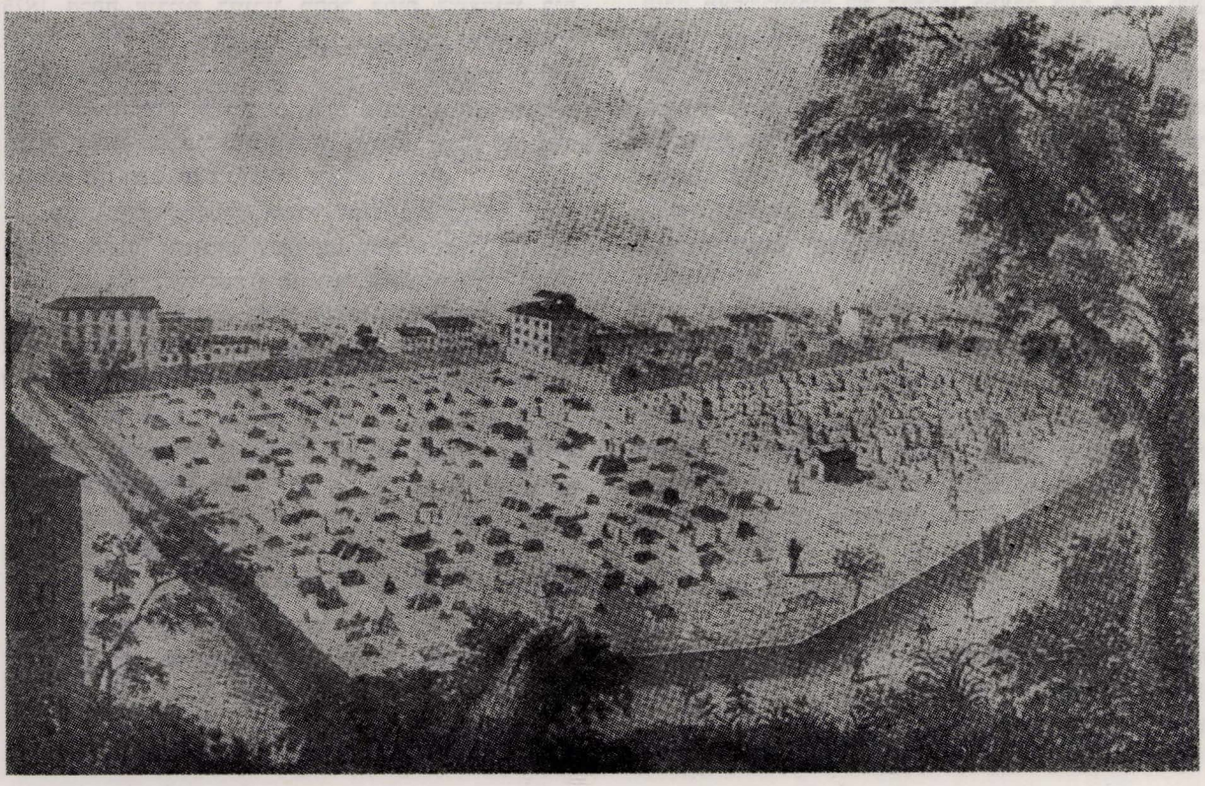
העובדה שהשלטונות האיטלקיים השקיעו עמל והון רב לשיקום בית־הכנסת בליבורנו, מדגים בלי־ספק את יחסה של איטליה — הממשלה והתושבים — כלפי שרידי היהודים ושכיות־החמדה שלהם.

לכן נזדעזעה לאחרונה דעת־הקהל באיטליה ממעשה חילול בית־הקברות היהודי עתיק־היומין שנתבצע בידי זרים. יש סמוכין להשערה, שהמעשה הזוועתי הזה הוא פרי־יזמתם של הערבים — כפי שדיווחו על כך עתונאים מרומא בשנת 1970:

בית־הכנסת ההיסטורי של ליבורנו, שנהרס ע״י הנאצים ושוקם לאחר השואה

בחן ויופי מיוחד הצטיין בית־כנסת זה, שהוכר גם מטעם שלטונות איטליה כאתר בעל ערך היסטורי — ולאחר שנהרס בשנות הזוועות נעשה מאמץ לשקם במידת האפשר את הבנין המפואר

מראה כללי של בית־העלמין הישן בליבורנו

בציור אמנותי זה הונצח נוף בית־הקברות היהודי שבו בולטים מבנים אחדים של „אהלים", לרבנים וחכמים

„בריונים אלמונים חיללו אור ליום ב' יותר משבעים קברות בבית הקברות היהודי הישן של ליבורנו; לפי שעה לא זוהו הבריונים אך מסתבר שהדבר נעשה ע"י סטודנטים ערביים מאוניברסיטת פיזה הסמוכה לליבורנו.

„הבריונים עברו את חומת בית הקברות בסולם והפילו מצבות רבות. אחדות מהן נופצו לרסיסים. את רוב המצבות ליכלכו בצבע אדום. במקום נמצאה רק כתובת אחת: ‚תחי המפלגה הקומוניסטית — מוות למפלגה הקומוניסטית'... הדברים המוזרים נועדו, כנראה, להטעות את החוקרים. מריבוי ההרס מסתבר, כי הבריונים פעלו במשך זמן ניכר. בית הקברות, הנמצא בקרבת תחנת־הרכבת, איננו כבר בשימוש וקהלת ליבורנו קוברת עתה את מתיה בחלקה מיוחדת בבית הקברות העירוני...

„חילול בית הקברות עורר התמרמרות רבה. נשיא הסתדרות הקהלות היהודיות באיטליה, שלח מחאות תקיפות אל מיניסטר הפנים ואל ראש העיר ליבורנו, שהבטיח לעשות כמיטב יכולתו לגילוי האשמים... נערכה הפגנת מחאה מטעם ברית־הנוער היהודי באיטליה וקהלת ליבורנו. אחרי תפלה מיוחדת בבית הכנסת, עברו המפגינים אל בית הקברות הישן וגם שם נאמרו תפילות — — —"

גנואה -

קהלה עתיקה ודועכת
ובית העלמין המקושט שלה

כצומת מסחרי וכמרכז אמנותי־היסטורי, מצטיינת העיר גנואה — ועד היום היא נחשבת כנמל העיקרי בצפון־איטליה. אולם הקהלה היהודית, שהיא אמנם מן העתיקות ביבשת אירופה, ועקבותיה מוליכות עד לתקופה הרומאית — לא התבלטה במיוחד, לא בכמות ולא באיכות.

עם זאת נשתמר בתוכה בית־העלמין היהודי בצורה מכובדת — אם כי מיקומו של בית־הקברות והמצבות על הקברים מעידים אף הם על הליכי ההתבוללות והטמיעה, המכרסמים את יסודותיה של שארית יהדות איטליה.

אף־על־פי שגנואה היתה תמיד עיר מאוכלסת ושוקקת

סמל המנורה על קברו של הרב מגנואה
בכניסה לבית־הקברות בולטת מצבתו המרשימה של החכם יצחק מנחם סונינו, שכיהן על כס הרבנות כ"ד שנים ונפטר בשנת תרצ"ב (1932)

פעילות כלכלית ומסחרית, לא נמשכו אליה משום־מה הרבה יהודים. במשך כאלף שנים ומעלה היה זה ישוב יהודי קטן. בשנת 1660 הוקם בה גיטו — ואז נרשמו בגנואה סך־הכל כ־200 נפש מבני ישראל. לאחר 200 שנה הוגדל ונתרחב הישוב ואז העריכו את מספר התושבים היהודים ב־1,000 ומעלה. אבל מספר זה היווה אחוז זעיר למדי בתוך האוכלוסיה הכללית.

על סף מלחמת־העולם השניה התגוררו בגנואה כ־2,000 יהודים, אשר 300 מביניהם הובלו למחנות ההשמדה בימי שלטון־הכיבוש הנאצי באיטליה הצפונית. לאחר השואה, התאוששה במקצת קהלת היהודים בגנואה, אך היא אינה מונה יותר מאלף תושבים — בתוך אוכלוסיה כללית הנאמדת ב־700 אלף נפשות.

סיור עגום בגנואה וביקור בבית־הקברות

עתונאי ישראלי שיצא לסייר על־פני שרידי הקהלות היהודיות באיטליה, העלה את רשמיו, רשמי־מסע מן העיר גנואה בצורה זו (בן־עמי פיינגולד, בעתון „הבוקר"):

„היהודים של גנואה? הרי זה לא היה מעולם מרכז יהודי חשוב במיוחד. כשביקר בה בנימין השלישי ב־1160, מצא בה שני יהודים בלבד. בכל פעם שהיהודים הצליחו לבסס כאן ישוב, באו עליהם גזירות הגירוש, וכך זה אירע בשנת 1516 וכן בשנת 1737.

„כשנכנסתי לאוניברסיטה העתיקה של גנואה, ביקשתי למצוא שם ספרים עבריים. ספרים? כן — 3 במספר: תנ"ך, ספר תהלים — שניהם בהוצאת המיסיון האנגלי; מילון תנ"כי עברי־איטלקי, בהוצאת סלומונה בל פורטה, ליוורנו 1853...

„כיום מונה קהלה זאת בסך־הכל כ־80 איש. יש לה בית־עלמין סמוך לבית־הקברות הנוצרי, הנחשב מוזיאון נדיר בפני עצמו. בית־העלמין היהודי הועבר ממקומו הקודם, שליד הנמל הישן בעיר העתיקה. אין הוא מטופח כשכנו הנוצרי, להבדיל. האותיות על גבי המצבות שחוקות, קוצים ועזובה. הכתובות כמעט כולן באיטלקית, שלא

כמו בבית־העלמין היהודי ברודוס, בו ביקרתי בדרכי לאיטליה, שם המצבות היו כתובות עברית, ובסגנון נמלץ ופיוטי להפליא.

„בגנואה אתה מוצא בית־כנסת יהודי חדש יחסית, ברובע נאה ומסודר. כאן אתה קורא מעל דוכניו שמות כג'וסֶפֶּה לוי, ויטוריו טדסקי או מורפורגו אמוברטו... אך התפילות נעשות במרתף הבנין. ואוי לאותה תפילה! עשרה יהודים, בדיוק!... בעל־תפילה אחד, והקורא בניגון האיטלקי הנאה, והשאר זקנים מרופטי־מראה, שאינם חוזרים אחריו, ואף אינם פותחים סידור להסתכל בו, משום שאינם מבחינים באותיות הקטנות... חלקם מנמנם וחלקם מפהק וכשיש צורך לומר: „אמן" — הם גונחים בקול ענות חלושה"...

בית־הקברות היהודי של גנואה המהווה נקודת־משיכה לתיירות

הודות לסידורו המהודר, מצבותיו המסוגננות, עתיקות הקברים — רבים בו המבקרים, אם כי הקהלה היהודית במקום דועכת ושוקעת עד כדי כך שדווקא בית־העלמין מייצג כאילו את „מרכז החיים"

מצבות מפוארות — המשרות רוח נכאה

העובדה היא, שבית־הקברות היהודי בגנואה הנו מטופח לדוגמא; עשיר הוא באבני־מצבות אמנותיות למכביר, אך עם זאת נושבת מן המצבות הללו רוח מדכאת של התבוללות ושקיעה רוחנית־לאומית. וכך מתאר את התרשמותו מבית־הקברות בגנואה, כתב נודד של העתון „הארץ" (במוסף השבועי מיום 9 לאוקטובר 1970):

„בית־הקברות סטאלינו בגנואה, איטליה, נחשב בתור היפה והמפואר בעולם. אף־על־פי שגנואה אינה עיר גדולה במושגים אירופיים, גדל ביח־הקברות שלה והגיע לממדים עצומים, שאינם עומדים בשום יחס למידות העיר. בשער בית־הקברות מתנוסס צלב, ואף שדה־הקברות הנו על טהרת הנצרות — הוקצבה בו חלקה גם ליהודים. גלגולים רבים עברו על קהלת יהודי גנואה, המונה היום כ־800 נפש, עד שהגיעו מתיה לנחלתם האחרונה בחלקה זו. בתחילה היה מקומו של בית־הקברות היהודי מחוץ לעיר. כשהתפתחה גנואה ושטחי הבניה הגיעו עד בית־הקברות, העתיקוהו לחוף הים. לפני כמאה שנה — בעקבות דרישת השלטונות לרכז את בתי־הקברות שהיו פזורים במקומות רבים — הועברו גם קברות היהודים למקום חדש זה אשר אינו מתיישב עם רוח היהדות... נראה שיהודי גנואה לא הופרעו ביותר, משכנוח קברות אבותיהם לבית־העלמין הנוצרי. בגנואה, שלא היתה אף פעם מהקהלות היהודיות הגדולות והמפורסמות, חוסלה לפני כמאה שנה היהדות במובנה החרדי — כך, מכל־מקום טוען מר חזקיהו מסטרה, החזן של הקהלה. אצל יהדות איטליה, היושבת בארץ זו מדורי־דורות (עוד קודם גירוש ספרד — לפי מסורתה) מורגשת ההתבוללות בכל חומרתה; התרחקות ממקורות היהדות ונישואי־תערובת רבים. דוגמה לכך עשוי לשמש קברו של ג'אקומו כהן, אבי משפחה מקומית עתירת־הון, אשר הקימה מצבה מפוארת על קברו, אך איש מיוצאי־חלציו החיים כיום, לא נשאר יהודי. כולם המירו דתם. השפעת הסביבה הנוצרית, ההתבוללות והחיקוי, ניכרים מאד בחלקת הקברים של היהודים, אשר מבקריה מעטים... המצבות נראות כמו יצירות נוצריות לכל דבר, אם כי ברבות מהן מופיעה המלה: „שלום", כסמל יהודי יחיד. אמנם אפשר למצוא גם מצבות בעלות יותר תוכן יהודי, ועליהן חרותה מנורת שבעה הקנים, או שצורתן כצורת לוחות־הברית".

התקוה להתעוררות הקהלה — הודות לבית־הספר העברי

קהלת גנואה נחשבה כמעט כאבודה מבחינה רוחנית והיא הלכה ודעכה — והנה עבר עליה בבת־אחת משב־רוח של התעוררות מחודשת — ועל זאת העיד רבה הצעיר של הקהלה, הרב ד"ר אליהו לוצאטו, צאצא למשפחה יהודית עטורת־יחס, כפי שזה מתואר במוסף השבועי של „הצופה" (מיום ז' אדר־א' תש"ל):

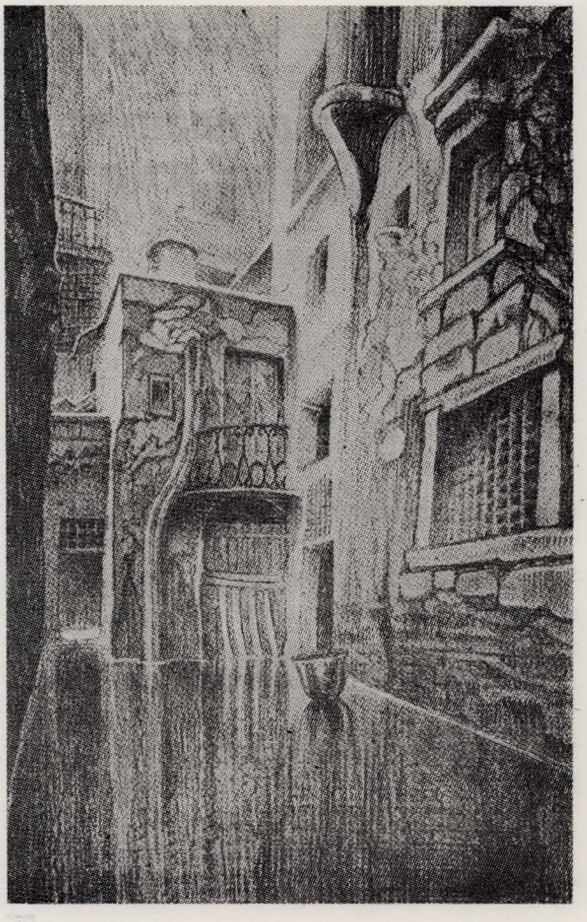
„על אף מספר היהודים המועט בעיר, הצליחה הקהלה

להקים בית־ספר יהודי. רוב רובם של היהודים שולחים את ילדיהם לבית־ספר זה" — אומר בסיפוק רב הרב לוצאטו. ראשי הקהלה הצליחו לקבל מטעם הממשלה הכרה רשמית בבית הספר. המסיימים מקבלים תעודות ממשלתיות ויכולים להמשיך בלימודיהם בבתי־ספר גבוהים יותר... לאחרונה, נוסד גם גן ילדים ואף קיבלנו מורה מישראל. מחוץ לבית־הספר, המוחזק ע"י הממשלה, הרי שאר פעולות הקהלה, כולל החזקת בית־הכנסת, החזקת המועדון, משכורת לרבנים ולשוחט, הם על תקציב הקהלה... הממשלה אינה נותנת כל תקציב לקהלה ואף לא העיריה. הכספים מגיעים מהאוכלוסיה היהודית, החייבת לפי החוק לשלם מסים לקהלה...

והרב לוצאטו מוסיף ואומר: „מעניין, כי את החוק הזה חקקו הפשיסטים, ואף הוסיפו בחוק, כי יהודי, שאינו רוצה לשלם מסיו לקהלה חייב להביא הצהרה נוטריונית בפני ראש העיר... אין עדיין בית־ספר תיכון יהודי בעיר. הילדים המסיימים את חמש הכתות בבית־הספר היהודי עוברים לבתי־ספר ממשלתיים רגילים — קובע הרב לוצאטו — ביקשנו את המשפחות היהודיות לא לפזר את הילדים בבתי ספר שונים, אלא לרכזם ביחד. לפני שלוש שנים הצלחתי לשדל את רשויות החינוך, לאפשר לתלמידים היהודים לקבל שיעורים מיוחדים, בשעות הלימודים, בענייני דת. בשעה הקבועה, מרכזים המורים את כל התלמידים היהודים בכתה מיוחדת ואני מעביר להם שיעור מיוחד ביהדות.

„קהלת גנואה, היא קהלה יהודית קטנה, ברם היא קשורה בכל לבה ליהדות — מעיד הרב לוצאטו — אנשי הקהלה מפתחים פעילות יהודית עניפה בכל התחומים.

„סיבות רבות לכך, שמאז ומתמיד לא חיו יהודים רבים בגנואה — אם משום שאסרו עליהם לגור בעיר ואם משום קשיי הפרנסה. רק בתקופת גירוש יהודי ספרד, ניסו רבים להגיע לגנואה. ואמנם — מציין הרב לוצאטו — נתגלו בארכיון הלאומי בגנואה מסמכים מאותה תקופה, המספרים כי לא הרשו ליהודים לרדת בנמל. באחד המסמכים מתואר גם, כי יהודים הגיעו לנמל בליל חורף, כשסערה השתוללה בים וכל תחנוניהם לרדת לא נענו...

פינה ציורית בסימטאות הגיטו של גנואה
מעברים צרים, חלונות מסורגים, גזוזטראות מעוטרות — כל זה מסמל על־פי הציור הזה את חיי הגיטו היהודי

„ומה התחזית לעתיד הקהלה? הרב לוצאטו הוא מלא תקוה: מלחמת ששת הימים גרמה להתעוררות לאומית חזקה בקרב יהודי גנואה. באו אלי יהודים, שמעולם לא הכרתים ושלא ידעתי כלל על יהדותם והציעו את עזרתם לישראל".

סיראקוסה -

קהלה היסטורית בסיציליה שזכרה לא נמחק

זוהי אחת הקהלות הספרדיות המיוחסות מן העתיקות באירופה. בהיות האי סיציליה חבל־ארץ מבורך, נערכו גם על אודותיו מלחמות לאין־סוף בין שליטי אירופה השונים. הישוב היהודי בסיראקוסה עוד קדם להשתלטותה של מלכות רומי על האי, אך קץ הקהלה הפורחת באה לו, משנפל בשנת 1501 לידי ספרד. זה קרה שנים ספורות לאחר גירוש כל היהודים מספרד והפעלת גזירות האינקבי־זיציה על שארית היהודים המוסתרים; מלך ספרד גזר לגרש את כל היהודים מסיציליה — וכך חוסלה קהלת סיציליה.

ואם זכרה של הקהלה בסיראקוסה לא נשכח עד כה — הרי זה בעיקר הודות לקברים יהודיים עתיקים, שנשתמרו שם.

קברים יהודיים שנחשפו בתוך מבצרי־החוף של סיציליה

בתקופה האחרונה, עת נמחקו ונעקרו מן העולם אלפי קהלות יהודיות פורחות ומשגשגות, יש ובאורח מפתיע נתגלו שרידי קהלות יהודיות עתיקות, אשר זכרן נשכח מכבר והן כאילו נעלמו מדפי ההיסטוריה.

וסיראקוסה — זו דוגמא מאלפת בנידון.

בשנת 1962 יזמו שלטונות איטליה, שאליה משתייך חבל סיציליה, פעולות־פיתוח שונות בחופי האי ובנמליו. בהקשר לכך נערכו פעולות חפירה והעמקה בנמל הקטן אשר על החוף של סיראקוסה. משהועלו גושי־אבן עתיקים מתחתית הנמל, בשטח המבצרים, במטרה לאפשר את העמקתו — נמצאו במפתיע מספר אבנים גדולות, שניתן להבחין בהן אותיות עבריות.

מנהל המוזיאון הלאומי בסיציליה ניסה לפענח, בשיתוף עם חוקרים מומחים, מה שחרוט על האבנים. התגלית לא השאירה כל ספק, שאלו הן אבני־מצבה, מתוך בית־הקברות היהודי העתיק שבסיראקוסה. לאחר גירוש היהודים וחיסולו של בית־הקברות נוצלו המצבות לבניית מבצרי־החוף. מי־הים שטפו אותן ללא הרף, ובכל זאת נשארו סימנים בולטים למדי של הכתובות העבריות על המצבות.

הפרט האופייני ביותר הוא, כי הכתובות על המצבות נוסחו בתכלית הקיצור, הנה אי־אלה דוגמאות:

זה הקבר של ר' עלי
החזן ב'כ'ר' יהודה
הזקן ה... נ'ע'

זה הקבר של [ר']
שמואל הכהן
נ'ע' ב'ר' פרץ...

זה הקבר ש'ר'
שלמה הבחור

המצבות היו בחלקן שחוקות, ולא בנקל ניתן הכל לפענח. על אחת המצבות ברור התאריך: שנת הק"ץ (1430). מכאן יש להסיק, שהן משתייכות למאה האחרונה של קיום הקהלה בסיראקוסה, בטרם הונהגה האינקביזיציה בספרד.

החוקרים מניחים, שבתוך מבצרי־החוף שרויות עוד הרבה מצבות יהודיות מן התקופה ההיא, ואף הן עלולות להיחשף במשך הזמן.

מתי נוסדה הקהלה בסיראקוסה
וכיצד נרכשה חלקת־האדמה של בית־הקברות

ביחס לשאלה הזאת, מתי החל הישוב היהודי בסיראקוסה — מחולקים עד כה ההיסטוריונים. כמה תגליות ארכיאולוגיות רמזו על כך, שהיהודים נקלעו לשם עוד בתקופה הרומית. אך ההוכחות לא היו די חותכות. אחרים הניחו, שרק לאחר השתלטות הנורמאנים על האי, בשנת 1080, התיישבו שם היהודים הראשונים.

הנוסע היהודי הנודע, ר' בנימין מטודילה, שביקר גם באיטליה בין השנים 1165 ו־1173 מזכיר בספר הזכרונות שלו „מסעות בנימין" את הקהלה היהודית בסיראקוסה, מבלי להוסיף עליה פרטים מדוייקים. אך ממקורות היסטו־

ריים אחרים ניתן להיוודע הרבה יותר. הכוונה היא במיוחד להיסטוריון האיטלקי, קוסה, שחקר את תקופת־השלטון היווני והערבי בסיציליה, והוא המציין בספרו כיצד נרכש השטח הנחוץ עבור בית־הקברות היהודי בסיראקוסה.

זה אירע בשנת 1178. היהודים פנו אל ההגמון של צ׳יפאלו, לבקשו שהכנסיה תסכים למסור את חלקת־האדמה, למען הרחבתו של בית־הקברות. ההגמון נאות רק על הסכם־חכירה ודרש מן היהודים תשלום קבוע. לפי ההסכם שנחתם התחייבו היהודים למסור לכנסיה מידי שנה בשנה כמות מסויימת של שמן־זית בתור תשלום עבור עיסקת החכירה.

בהסתמך על מקורות תיעוד אלה קבעו החוקרים, שאין להניח שהקהלה היהודית בסיראקוסה התקיימה באורח מאורגן, בתקופה עוד יותר קדומה.

אולם בשנת 1965 הצליח הפרופיסור ללשונות המזרח באוניברסיטה של שיקאגו, ד״ר נורמן גולד, לפענח מסמך יהודי מתוך ה„גניזה״ של קהיר, המעיד כי עוד לפני שנת 1000 לספירה הנוצרית נתקיימה קהלה יהודית גדולה ומסודרת בסיראקוסה.

מסמך זה מוצג בצורת מגילת־קלף הנושאת את התאריך ה־21 באפריל 1020, שבה מספר כיצד „אלי בנו של סוחר משי מסיראקוסה שבסיציליה״, הורשע על ידי דייני הקהלה היהודית בנטילת ככרות כסף מירושתו של אחר: „אלי נועץ בפקידים המוסלמיים ששלטו בסיראקוז באותה תקופה, הביא אותם בפני בית הדין הרבני ושם נשבע על ספר התורה, לאחר שקרא את עשרת הדברות כי לא לקח את הכסף״.

מגילת הקלף נמצאה במצרים והועברה משם לאוניברסיטת אוקספורד, שם סווגה בתור „מסמך בלתי ניתן לפיענוח״. אולם בעת שהותו באנגליה, מצא פרופ׳ גולד את המסמך החשוב והמעניין ובחן אותו בקרניים אולטרה־סגולות, דבר שאיפשר להבחין באותיות הכתב שסיפרו את הרפתקאותיו של אלי.

פרופ׳ גולד סבור, כי המסמך חשוב לא רק בשל עתיקותו, אלא גם משום שהוא מוכיח את קיומה של קהלה יהודית משגשגת בסיראקוסה תחת שלטון הערבים, זמן רב לפני כיבוש סיציליה על ידי הנורמנים בשנת 1080.

המסמך כתוב בשפה הערבית ובאותיות עבריות — והוא מכיל כמה מלים בעברית.

רחוב היהודים או „סימטה יהודית״ —
זה כל מה שנשאר מתולדות היהודים בסיציליה

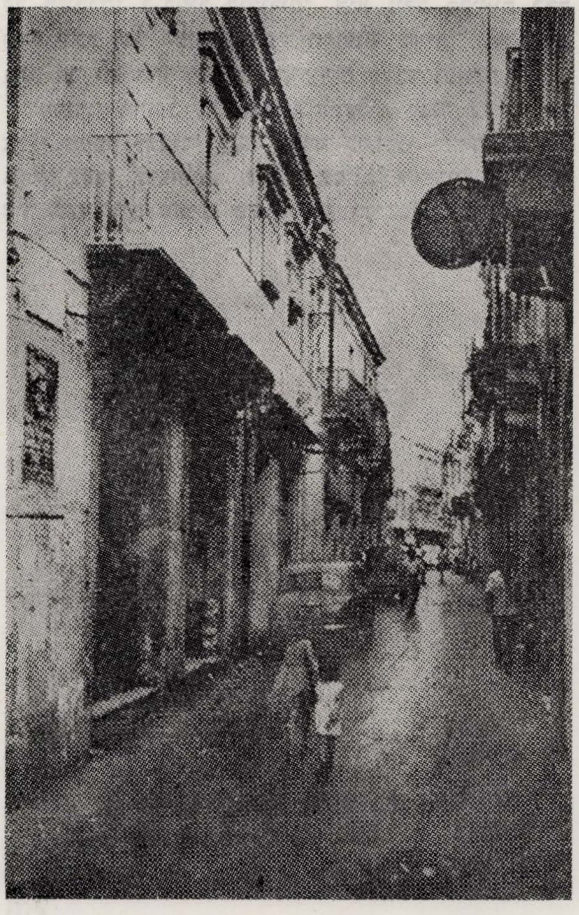
סופר ישראלי המסייר הרבה על פני ארצות אירופה במטרה לחשוף את עקבותיה של ההיסטוריה היהודית שנשכחה מן הלב ואף נשתכחה כליל במדריכי־התיירות הרשמיים — מסכם את רשמיו מסיורו במרכז סיציליה, בדרך מסיראקוסה ועד פאלרמו (ראה מרדכי אבישי, „על המשמר״ מתאריך 24 באוקטובר 1969):

„... דומה שסיראקוסה היא העיר „היוונית״ ביותר בסיציליה האיטלקית של ימינו — מבחינת השרידים רבי המשמעות מיוון העתיקה, שנותרו בה, והמזכירים לנו בצורה מוחשית כי סיציליה היתה אי פעם יוונית באוכלוסיתה ובתרבותה. אז, בימי פריחתה, במאה ה־5 לפני הספירה, היתה היא כרך עצום, שמנה למעלה מחצי מיליון תושבים.

שוטטנו בחוצות, לא הרחק מככר „ארכימדס״, והנה אורו עינינו: בפינת רחוב קבוע שלט „ויה דלה ג׳ודקה״ — „רחוב היהודים״.

בעודנו אחוזי התרגשות אנו שואלים איש צעיר מן העוברים ושבים על שום מה קרוי כך הרחוב; הוא השיב, בלי היסוס, כי אינו יודע ומתנועת־היד שעשה היה ברור כי הדבר אף אינו מעניינו. לעומת זאת, אחד מדרי הרחוב הסביר לנו, שהיה זה הרובע היהודי העתיק. „האם חיים כיום יהודים בעיר״? — לא; הוא סבור שלא; יש ודאי מעט יהודים בקאטאניה, במסינה, ובפאלרמו, אך בסיראקוסה אין כמעט יהודים — ושם הרחוב הינו רק זכרון היסטורי.

גם בלשכת התיירות הממשלתית, השוכנת בבניין שממול לאותו רחוב, מגיבים בתמיהה על שאלתנו אם

„רחוב יהודי״ ללא סימן של חיים יהודיים
ברחוב זה התגוררו פעם היהודים בסיראקוסה אשר בסיציליה

ניתן למצוא יהודים במקום: — אין הם יודעים דבר על כך.

אכן בחלק זה של העיר התרכזו תושביה היהודיים בעבר הרחוק. מכאן הובלו היהודים כבולים באזיקים — עת כבשו המוסלמים — הסאראצינים את סיראקוסה בשנת 878 — לפאלרמו, שנפלה כמה עשרות שנים קודם לכן בידי אותם כובשים, כדי שייפדו על ידי אחיהם, כאן העלילו עליהם 250 שנה מאוחר יותר — עלילה אחת מני רבות — כי צלבו איל כלעג לישו הצלוב... וזאת כאשר השלטון באי היה שוב בידי הנוצרים."

בהתאם למקורות ההיסטוריים גורשו יהודי סיראקוסה לפני כאלף שנים ומעלה לעיר פאלרמו הקרובה לה. והשאלה היא, האם שם בפאלרמו, נשתמר איזה זכר מוחשי, איזה סימן־חיים משכנע מדפי ההיסטוריה היהודית שנרשמו על אדמת סיציליה?

הסייר הישראלי מוסיף ומספר:

„גם בפאלרמו מצאנו רחוב קטן, הנושא את שם היהודים: „דיסצ'סה דיי גודיצי". הוא חוצה את העורק הראשי של העיר.

שום שריד יהודי, שום זכר לחיים יהודיים, פרט לשלט עם שם הרחוב. פנינו לשוטר מצוחצח, שעמד על משמרתו ב„רחוב היהודים", הוא גילה בקיאות רבה וידע הכל על הכנסיות, על תקופות בנייתן ומה שיש בהן, אך לא ידע דבר על היהודים בעבר ובהווה.

עמדנו ברחוב זה וניסינו להעלות לנגד עינינו את צללי העבר היהודי; עד מהרה נתפסנו להרהורים על גורל יהודי סיציליה, שידעו עליות וירידות בחייהם: היו להם ימים טובים של פריחה ושיגשוג לקהלתם, אך גם ימים של רדיפות וסבל ופרעות. הלא באי היה ישוב יהודי עתיק מאוד. מעמדם של היהודים בדרום איטליה וסיציליה, מקום מפגש של התרבות הלאטינית הביזאנטית, היהודית, הערבית והאיטלקית, היה נתון לחליפות, שינויים וזעזועים למכביר. כך אירע גם במאתיים שנות השלטון המוסלמי באי. היו זמנים כאשר אולצו היהודים לתלות בד לבן בצורת קוף על דלת ביתם, לאות קלון, חגרו חגורה צהובה ושילמו מסים כבלתי־מאמינים; הם קיימו קשר הדוק עם יהודי ספרד ורבי שמואל הנגיד, השר הגדול מגראנאדה הושיט להם עזרה. ודווקא היהודים הוסיפו להיות נושאי ההשפעה הערבית בסיציליה שנים רבות לאחר שסולקו ממנה השליטים הערביים. היו בין היהודים שעלו לגדולה ותפסו משרות של שרים ורופאים של המלך, אך רובם היו עניים מרודים, סבלים ובעלי מלאכה.

בימי הביניים עלו הקהילות היהודיות בסיציליה במספרן ובגודלן על הקהילות באיטליה כולה. והיו ימים של חסד בחייהן: מלך סיציליה ואפוליה וקיסר האימפריה פרידריך הזמין ברוב כבוד יהודים לארמונו, הם תרגמו ספרים, הרביצו תורה; המלך עצמו גילה עניין בעברית ורצה ללמוד לשון זו. בנו מאנפרד הלך בדרכיו. סיציליה הוסיפה להיות המרכז היהודי הגדול באיטליה. במאה ה־15 הגיעה האוכלוסיה היהודית שם ל־20.000 נפש, מאורגנים בלמעלה מ־60 קהילות. ואחר כך שוב נתהפך הגלגל, ושוב גזירות ורדיפות וגירושים...

התנועה וההמולה שב„רחוב היהודים" קטעו את הרהורינו אלה; התנערנו מצללי העבר היהודי הרחוק כדי לשוב אל המציאות של עכשיו..."

יוון:

- שאלוניקי
- אתונה
- רודוס
- איי-יוון

יוון / קיצור תולדות היהודים

ראשית התישבות היהודים:

על הימצאם של יהודים בתחומי ממלכת יוון בימים קדומים, נרמז עוד בספר התנ"ך, בפרקי הנביא יואל, כשמדובר על הולכת שבויים מארץ ציון וירושלים: „ובני יהודה ובני ירושלים מכרתם לבני היוונים" (יואל ד', ו'). ובכתבי פילון האלכסנדרוני, המשתייכים עוד לתקופה שלפני הספירה הנוצרית, מוזכרים ישובים של יהודים בכמה איזורים של יוון, הקדומה כגון מקדוניה, קורינט ועוד.

ההשתלטות הנאצית:

ביום 6 באפריל 1941 — ט' ניסן תש"א — פתחו צבאות היטלר בהסתערות־בזק בכיוון יוגוסלביה ויוון;
ביום 23 באפריל 1941 — כ"ו ניסן תש"א — נכנעה ממשלת יוון והמלך ג'ורג' השני נמלט לאי כרתים, אשר שם התבצר חיל משלוח בריטי.
ביום 20 במאי 1941 — כ"ג אייר תש"א — ערכו הנאצים בפעם הראשונה בהיסטוריה הצבאית פלישה אווירית בעזרת גדודי צנחנים לאי כרתים ולאחר 10 ימים עזבו אחרוני החיילים הבריטיים את שטח האי והשתלטות הגרמנים על יוון נשלמה.

תאריכים בשואה:

ביום 12 ביולי 1942 — כ"ב תמוז תש"ב — פקד שלטון־הכיבוש הנאצי על מפקד כללי של היהודים בשאלוניקי, כשלב ראשון בתכנון הגירוש הכללי לעבר מחנות־ההשמדה בפולין.
ביום 15 במרץ 1943 — ח' אדר תש"ג — החלה ההעברה השיטתית של יהודי שאלוניקי בקרונות־מוות אל מחנה ההשמדה המרכזי באושביץ.
ביום 17 באוגוסט 1944 — ב' אלול תש"ד — הגיע ישר לתאי הגאזים באושביץ, המשלוח האחרון של יהודי יוון, שכלל 1200 נפשות, שהיוו את כל האוכלוסיה היהודית שהתגוררה באי רודוס.

סיכום קרבנות היהודים בשואה:

על סף המלחמה בשנת 1939 התגוררו ביוון	— 75.000
עם סיום המלחמה הסתכם מספר השרידים	— 16.000
הערכת מספר קרבנות השואה	— 60.000
אומדן הקרבנות באחוזים	— 80%

שאלוניקי -

עיר ואם בישראל
מרכז רוחני ליהדות הספרדית

שאלוניקי — מן העתיקות ביותר בין קהלות ישראל ביבשת אירופה — כי לפי מקורות היסטוריים מהימנים, הרי מיד לאחר חורבן ירושלים החל לצמוח ישוב יהודי זה, על חופי הים; ומן החשובות ביותר מבחינת המעמד

רבני שאלוניקי בחגיגה לכבוד התורה
בתצלום שנים מחכמי שאלוניקי בבית־הכנסת „בית־אל"

הרוחני והצביון היהדותי המובהק. במובן זה ניתן היה להשוות את שאלוניקי לגדולה שבקהלות אירופה: וארשה, אשר שתיהן יצרו ועיצבו ערים יהודיות אופייניות (וכל אחת בנוסח ובסגנון משלה) בתוך הים הנכרי הגועש מסביב.

בנקודה אחת עלתה שאלוניקי על כולן — משום שהיא תוארה בתור „סאבאטופוליס" (עיר השבת), הודות לעובדה, שרבות בשנים היה הנמל הגדול והשוקק שבעיר זו סגור לחלוטין בשבתות ובחגי ישראל.

גורלה המר של קהלת שאלוניקי, מרכז החיות של היהדות הספרדית, אשר מאז גירוש ספרד לא קם לה כמותו — מעלה אף הוא את ההשוואה עם וארשה, משום שמרביתם של יהודי שאלוניקי הובלו אף הם בקרונות־המוות עד שערי הכבשנים באושביץ, אף כי נתארכה להם הדרך למדי.

ושוב, אם נשאר ליהדות שאלוניקי שם ושארית — הרי זה הודות לעלית־ההצלה לארץ־ישראל, כמעט ברגע האחרון, שנים ספורות לפני פרוץ מלחמת־העולם השניה!

ראשית הקהלה — ושרידי המצבות מבית העלמין העתיק

העיר שאלוניקי נבנתה בערך כ־315 שנים לפני ספה"נ. באתרים מסויימים בעיר נמצאים עדיין שרידי עתיקות, אשר אופיים מעיד עליהם כי משתייכים לימי התרבות הנושנה מתקופות ממשלתם של הרומאים, הביזנטים, היוונים, הטורקים ועוד. במעלה העיר מזרחה ניכרים שרידי העיר העתיקה, על בתיה הנמוכים ומשעוליה הצרים והמפותלים. לפי המסורת התגוררו שמה היהודים בימי קדם. במקורות הנצרות הקדומה רשום שכאשר נקלע שם אחד מתועמלני הנצרות, לעשות נפשות לדת החדשה, מצא פה קהלה יהודית חשובה שעמדה לו לשטן בדרכו.

רושם קורות בית־העלמין בשאלוניקי, יצחק שמואל עמנואל, מזכיר בספרו „מצבות שאלוניקי", שבבוא גולי ספרד לשאלוניקי, מצאו שמה מספר קהלות מאורגנות ולהם „בית החיים" שנמצא במעלה העיר, סמוך לשער

„קלמריה" (או „קאסאנדרס"), לא רחוק מקשת גאלרוס הרומאי. החוקר שלמה ריינאך מצא שמה כתובת יהודית בשפה היוונית עוד מראשית המאה השלישית למנינם.

תיאור תמציתי מראשית התגבשותו של הישוב היהודי נמסר ע"י חוקר תולדות יהודי שאלוניקי, מיכאל מולכו (בספר „שאלוניקי — עיר ואם בישראל"):

„בשנת 168 לפני ספירת הנוצרים לכדו לגיוני רומא את שאלוניקי. הרומאים נתנו זכויות אזרח לכל תושביה, פארו את העיר והרימוה למדרגת מטרופולין של גליל מקדוניה. בצל „שלום רומא", בזמן המהומות והמרידות נגד שלטון רומא — ובמיוחד בשנות 70, 116, 135 — נדדו יהודים רבים מארצם (ארץ ישראל) או הלכו שבי לפני צר. השבויים פדו את עצמם או נפדו על ידי אחיהם שישבו בגולה הרומאית. ככה גדלו ונתרבו הקהלות היהודיות המפוזרות בממשלת רומא הרחבה, ביניהן שאלוניקי, עיר רוכלת העמים. כמו בכל הקריות היווניות, העניקו מושלי רומא ליהודי שאלוניקי זכויות אזרח, אוטונומיה שלמה בהנהלת ענייניהם הלאומיים וחופש גמור לקיום דתם. ועד מיוחד של אנשים „מפורסמים" (גרוסיה) ניהל את עניני הציבור. אליו נילוו עוזרים שונים, שעסקו בפועל בהנהגת הקהל, וכן מזכיר או סופר שרשם בפנקס מיוחד את ההכנסות וההוצאות וכתב בספר את החלטות ה„גרוסיה". בראש בית־התפילה עמד ראש בית־הכנסת ששימש גם כרב הקהלה ועל ידו היה השמש שמילא תפקידים שונים. בבית־הכנסת היה מקום לימוד לתלמידים, ואולי דר בו גם ראש בית־הכנסת. היהודים ישבו יחד בשכונה אחת, אם לשם הגנה הדדית או לשם קיום המצוות. השכונה היתה בנויה, כמו ביתר ערי הגמל, על־יד החוף, ועל ידי כך היה קל ליהודים להפליג בימים וכן לסחור עם התגרים שנכנסו אל העיר או הפליגו מהעיר באניות.

„ליהודים היה גם בית קברות. כנראה, נקברו נכבדי הקהלה בבית הקברות של התושבים היוונים עד המחצית הראשונה של המאה הרביעית. בהיותי בשאלוניקי, בשנת 1962, נחשפו בין קברות הגויים שתי מערות שבהן נקברו שני יהודים. על אחד מכתלי המערות היה ציור של מנורת שבעת הקנים".

קורות הקהלה ושגשוגה עם קליטת גולי ספרד

עשירה מאד קהלת שאלוניקי בקורותיה — מעל לכל הודות לעובדה שהיא קלטה במשך הרבה דורות ללא הפסק, יהודים נרדפים מכל קצוי אירופה. מתוך „מחזור שאלוניקי" שיצא בשנת תשכ"ב במהדורה מחודשת בתל־אביב, מאלף להעתיק תיאור תמציתי מימי גאוותה של הקהלה, מפי מהדיר המחזור, החוקר דוד א. רקנאטי:

„ייחודם של יהודי שאלוניקי כפרטים נתבטא בהרבה

תמונת־הווי ברובע היהודי של שאלוניקי

עיר זו הוכתרה בשם „סאבאטופוליס" (עיר־השבת), ואכן היהודים הטביעו חותמם על פיתוח העיר ועל צביונה

שאלוניקי היתה מבורכת במספר רב של בתי־כנסת
זו רחבת־הכניסה של בית־הכנסת „תלמוד תורה", אחד מבתי־התפילה השוקקים בקהלה זו

צורות: בחריצותם, בחירותם, בגאוותם העדתית, באצילותם, ביישוב דעתם, באהבת ישראל; וכקהילה — בהיותה מרכז רוחני ומקלט לנרדפים. אחד הדברים המיוחדים בה היתה החלוקה שנתחלקה העדה לקהלות קהלות בהתאם למדינות, למחוזות או לערים אשר מהם היגרו לשאלוניקי. לכל קהלה כזאת היה בית־כנסת מיוחד (שאמנם היה מכונה „קהל" או „קהלה"), וגם ספר תפילות מיוחד ושונה בהרבה פרטים משאר הקהלות. במיוחד הורגש הדבר בחגים ובימים הנוראים, שבהם התפללה כל קהלה לפי נוסח ופיוטים מיוחדים".

לשאלוניקי הגיעו יהודים מאיטליה, צרפת, סיציליה, קאלאבריה, פולין, אשכנז (כולל בווארייה), בגלל הגירושים והרדיפות בארצות אלה. גם חלק מיהודי קאטאלוניה שברחו מספרד אחרי גזירות השמד בקנ"א (1391) באו לשאלוניקי.

בואם של יהודי אשכנז גבר במיוחד עם הכיבוש הסופי של העיר ע"י התורכים בשנת 1430. השולטנים התורכים היו בדרך כלל שליטים נוחים והעניקו ליהודים זכויות מיוחדות, בהכירם בהם גורם מפתח.

על המצב בימים ההם מעיד ר' יצחק צרפתי, איש הונגריה, שהתיישב בטורקיה והוא היה אבי משפחת „הצרפתי", אשר השתרשה בשאלוניקי ועל שמם נקרא גם אחד מבתי־הכנסת המרכזיים בקהלה. בקול קורא אשר ערך והפנה ר' יצחק צרפתי „אל קהלות הקודש היהודים הנמצאים באשכנז והשוכנים בערי שוואבן, ריינוס, שטיירמארק, מרין ואונגריא — להודיעם כי דרך ארץ תוגרמה [= טורקיה] היא דרך ארץ החיים, תחת ישמעאל יושבים לבטח איש תחת גפנו ותחת תאנתו, בואו ורשו את הארץ אשר ה' נותן לכם". בהשפעת קול־קורא זה, שנערך בשנת ה'רי"ד, נהרו לשאלוניקי הרבה יהודים, שנקראו בשם „גרושי איטליא". גם היהודים שנמלטו מחרבו של לודוויג העשירי, מלך בייארן, באו בשנת 1470 לשאלוניקי והתארגנו בעדה לעצמם (ק"ק וורנק או ק"ק וורנבורט, היינו — פראנקפורט).

ברם, המפנה הגדול ביותר במעמדה של הקהלה היהודית בשאלוניקי, חל בשנים 1500—1490 עם ביאת מגורשי ספרד ופורטוגל, במספר גדול, שמתוכם הצטיינו הרבה חכמים וסופרים ואומנים, ואשר הרימו את קרנה של העדה היהודית והטביעו את חותמם על הליכות־החיים של העיר והארץ בכללה.

ביום ב' לחודש ניסן ה' רנ"ב (31 במרס 1492) חתמו פרדיננד ואיזבלה מלכי ספרד על פקודת הגירוש של היהודים, ובתשעה באב של אותה שנה יצאו מספרד לפי דברי דון יצחק אברבנאל, למעלה משלוש מאות אלף נפש. חלק פנה לפורטוגל וחלק לארצות הים התיכון, ובפרט לשאלוניקי, שאליה באו אז למעלה מעשרת אלפים איש. העיר, אשר אף לאחר כל גלי־ההגירה הקודמים מנו בה היהודים מיעוט קטן — הפכה מאז למטרופולין,

אשר רובה יהודים. קלסתר פניה של שאלוניקי נשתנה עד בלי הכר.

בין יהודי ספרד, שבאו והתישבו בשאלוניקי, היו רבים מהם מגדולי הפוסקים שבאותו דור והם גם הביאו עמהם אוצרות ספרותיים, כתבי־יד בכל ענפי התורה וכן במדעי הפילוסופיה, השירה, האסטרונומיה והרפואה. כן הביאו אתם המצאה חדשה להפצת התורה והדעת — הלא היא הדפוס.

וכה כתב עליהם ר' בנימין הלוי אשכנזי:

„— — — ונקוו אליה (אל שאלוניקי) חכמים
מלפי קדם והגאונים
ואזניים לתלמוד עם עשו נכונים
והישיבות מסובבות אריות בה ורבנים
ותלמידים עליהם עומדים וקוראים וגם שונים
ואן נמצא כמוהם דברנים ודרשנים
בתשבורת והנדסה ובתבונה והגיונים
ובחכמה אלוקית הן נכונים הם ומוכנים
ולמשפט הלא ישבו להורות דת והדינים — — —
ורופאים זקנים בידיעות כל ובשנים
ירבו כן כמו רבו נעימי קול וחזנים
בקיאים לקרוא תורה ומשכילים ופייטנים
וכן סופרים כמו עזרא, אשר ידם בעט אומנים
מבואיה לסחר בה וגם לאכול ומעדנים
וברחובות זהבים אף כמו חול רב כאבנים...“

„זכר לחורבן“ של בית־כנסת מפואר בשאלוניקי
עטרה זו של ארון־הקודש, שנשארה כשריד אחרון מבית־כנסת שחולל ונהרס — נאספה לשם גניזה בין המצבות ההרוסות בבית־העלמין היהודי שחולל

מן האישים שנתרכזו אותו זמן בשאלוניקי — ריכוז שלא היה דוגמתו בשום עיר אחרת בעולם היהודי, כדאי להזכיר במיוחד את: ר' אפרים קארו ובנו יוסף (העתיד

לכתוב את ה„שולחן ערוך“); ר' יעקב בן חביב בעל „עין יעקב“ ובנו לוי; ר' משה הלוי אלקבץ, אביו של המשורר ר' שלמה הלוי אלקבץ; הנדיבים דון שמואל בנבנישתי ובן דוד דון יהודה בן שר האוצר בפורטוגל דון אברהם בנבנישתי; המדפיסים שונצינו מאיטליה ועוד ועוד.

בראשית שנת ש“ה (1545) פרצה בעיר מגפת־דבר, והפילה חללים רבים מבין היהודים. בליל ד' אב של אותה שנה פרצה שריפה גדולה בעיר ובמשך שש שעות קצרות היו למאכולת אש 8 אלפים בתים, ובתוכם 18 בתי־כנסת ובתי־מדרש ו־200 נפשות מישראל נספו. כתוצאה מן השריפה שוב השתוללה מגיפה, שבה נספו 7 אלפים יהודים. הדליקה, המחלות והמגפות האלה, דילדלו את העדה בחומר וברוח.

אולם ההתאוששות לא איחרה לבוא. הכוחות הגנוזים ביהדות זו התגברו על התלאות. קם דור חדש של גדולי תורה, בחלקם ילידי שאלוניקי וביניהם מנהיג הדור שהנהיג אותו כמעט במשך חמשים שנה. איחד אותו והעלה אותו לרמתו כמאז, הלא הוא מורנו ר' שמואל די מודינה ז“ל קאמפו, המכונה: הרשד“ם.

המצבה על קברו של הרשד“ם —
ופסקיו המהדהדים בבתי־משפט בישראל

אבן פשוטה היתה בבית־העלמין הישן של שאלוניקי, ובמרכזה הכתובת הצנועה:

מ“ר' שמואל די
מדינה ז“ל'
ב' לח' חשון השי“ן
„שלום רב לאוהבי תורתך
ואין למו מכשול“.

ר' שמואל די מדינה, מגדולי הפוסקים והמשיבים, נולד בשאלוניקי בשנת רס“ו, לאביו ר' משה, וקיבל תורה מר' יוסף טאיטאצאק ור' לוי בן חביב. בנו ר' משה העיד עליו בהקדמה לתשובותיו של אביו לחלק חושן־משפט: „כי ממנו יצאה תורה והוראה לכל תפוצות נפוצות יהודה... התשובות אשר השיב... מארבע כנפות הארץ“. ואכן פנו אליו, אל הרשד“ם, מארצות רחוקות וקרובות: בוקארסט, סופיה, פירארה, אישקופיה, ויניציאה, רודוס, אדריאנופלי, ראגוזה, מונסטיר, קושטא, בילוגראדו, גאליפולי ועוד. אין ערוך לחשיבותן של התשובות, הן מבחינה הלכתית והן מבחינה היסטורית. ניתן לומר שאי־אפשר לפוסקי־דין בישראל שלא להשתמש בשאלות־ותשובות של הרשד“ם.

ביחס לתשובותיו מן הראוי להביא פה עדות מאלפת מאת שופט בית־המשפט העליון בירושלים, ד“ר יצחק קיסטר, הקובע כדברים האלה (לפי הספר „שאלוניקי — עיר ואם בישראל“):

„— — — אוכל להעיד על עצמי, כי את ספר התשובות של הרשד“ם ראיתי לראשונה, בזמן שכיהנתי כבר כשופט בבית המשפט המחוזי בתל־אביב, בין ספרים עתיקים

בבית־הכנסת, בו הייתי רגיל להתפלל. דפדפתי בספר ומצאתי בו ענין רב. אבל התחלתי לעיין בתשובותיו השונות, עיין היטב, כאשר באו לפני משפטים הנדונים לפי המשפט העברי, ואת פתרונן של שאלות קשות מצאתי בתשובות השונות של הרשד"ם... אינני אלא אחד מני רבים הנהנים מתורותיו. כעת מתפרסמים פסקי הדין של בתי הדין הרבניים בישראל, ולא נמצא אף כרך שבו יעדר, מרשימת המקורות שעליהם התבססו בתי הדין, ספר ,שאלות ותשובות הרשד"ם', והוא הדין אף ביחס לקבצי פסקי־הדין של בתי המשפט האזרחיים — במידה ומשתמשים בהם במשפט העברי.

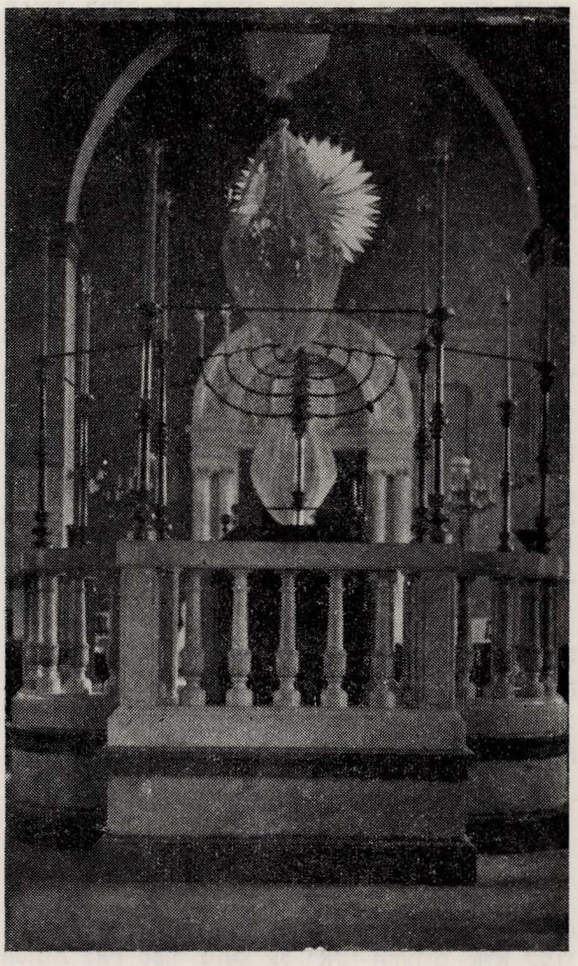
„השתמשתי בתשובות הרשד"ם, במידה רחבה, בשאלת החזקת הילדים. הגישה של המשפט העברי מבוססת על העקרון של טובת הילדים. ואילו שיטות המשפט האירופיות מבוססות על זכויות ההורים. רק בעשרות השנים האחרונות גבר גם במשפטי אירופה העקרון של טובת הילדים על העקרון של זכויות ההורים. במובן זה, הרשד"ם פסק כמובן, לפי אותה גישה. אבל כאן מעניינים הביטויים וההגדרות הקולעות של הרשד"ם, בפירושו על דברי התלמוד והפוסקים: ,בת — אצל אמה לעולם', או: ,בן — אצל הורה פלוני' (עד שש — אצל אמו, ואחר־כך — אצל אביו). אחרי בירור העניינים עפ"י התלמוד והפוסקים פוסק הרשד"ם: ,בזכות הבת אמרו, ולא בזכות האם; וכן בבן בזכות הבן... על כרחך יש לך לומר, שחכמים דברו בתקנת הבת על הסתם; אמנם יראה בעין, שתקנת הבת אינה להניחה אצל אמה, ודאי ואין ספק, שיש כח לבית דין לראות על תקנתה...'

„היום הכלל הזה גדול הוא גם במשפט המודרני, אם כי בשיטות משפט רבות יש עוד מקום ניכר לזכות ההורים. תשובה זו משמשת גם אסמכתא נגד הוצאת ילדים מארץ־ישראל לחוץ־לארץ, ע"י אחד ההורים או ע"י האפוטרופוס, ומעלים אותה בבתי־דין רבניים ובבתי משפט אזרחיים. דרך אגב, מהרשד"ם היה נוהג לחתום על התשובות ועל פסקי הדין: ,הצעיר שמואל די מדינה'.

„יכולתי עוד להוסיף כהנה וכהנה — מציין השופט העליון ד"ר קיסטר — ונדמה לי, שמתוך הדברים שהובאו ניתן לעמוד על ערכו וחשיבותו של הרשד"ם, לא רק לבני עירו וארצו, אלא אף לכלל ישראל, ולא לדורו בלבד אלא אף לדורות הבאים, הנהנים מחכמתו ותורתו עד עצם היום הזה".

30 קהלות שהן קהלה אחת — ומעמד „חברת קברנים" בתוכה

היהדות השאלוניקאית, היתה מחולקת, כאמור, לעדות אבטונומיות, שנקראו כל אחת: „קהל" או „קהל קדוש", ובראשי־תיבות: ק"ק. ראשי הקהלות היו ה„פרנסים", שנקראו גם „ממונים" או „נבררים". אלה היו „אנשי מעמד". מנהיגי הקהל נבחרו על־ידי כל ה„יחידים" של הקהלה, מבין כל שדרות העם, כפי שזה מודגש במקורות: „מהם עשירים, מהם בינוניים ומהם עניים", באופן שכל

מראה־פנים של גדול בתי־הכנסת בשאלוניקי — „בית שאול"
הבנין נהרס בשנות השואה ולא נשאר שריד וזכר מתפארתו

החוגים בעם היו מיוצגים בו. לכל קהלה היו: „חברה קדישא" או „חברת קברנים". כשלושים קהלות נוסדו על־ידי מהגרים ממקומות שונים: 5 — על־ידי מהגרים מפורטוגל, 11 — מיוצאי איטליה, 3 — ממגורשי סיציליה, 2 — מיהודי קשטיליה, 1 — מתושבי מדינת אראגון, 2 — משל יוצאי גליל קטלוניה, 1 — מיהודי האי מאיורקה, 1 — מהגודדים שבאו מפרובינציה (בדרום צרפת), 1 — מיוצאי צפון־אפריקה, 1 — של האשכנזים, שהגרו מארצות מרכז אירופה, לבסוף התקיימה קהלה נפרדת אחת שנוסדה מאז ומקדם על־ידי ה„גריגוש", כלומר ילידי המקום.

בראש כל קהלה עמד רב, שנתכנה בשם „מרביץ תורה" ואשר העמיסו עליו את שלושת הכתרים: „כתר תורה" — לישב בראש הישיבה; „כתר מלכות" — לישב על כסא המשפט בתור אב־בית־דין; „כתר כהונה" — לכהן ולדרוש בבית־הכנסת, מדי שבת בשבתו (לפי „דברי ריבות" מאת מהר"י אדרבי). מרביצי התורה היו מתפרנסים

מקופת הקהל. כן הזמינו הקהלות לכהן אצלם דיינים, גזברים, ואנשי „חברת קברנים", היא „חברה קדישא". המוסד החשוב ביותר שיסדו הגולים עם התיישבותם בשאלוניקי היה בית־אולפנא, שנקרא בשם „חברת תורה ומשנה תורה" ללמד את ילדי הקהל תשב"ר ומבוגרים — ממנו צמחו הרבה גדולים בתורה ובעלי הוראה. „שבעה טובי העיר" מתוך פרנסי־הקהלה ואנשים בעלי עמדה נתמנו לפקח על עניני תשלום המסים והארנוניות.

הועד המיוחד, שנבחר על־ידי פרנסי־הקהלות, חילק את מכסת המסים בין כל הקהלות לפי המספר והיכולת הכללית של „היחידים" (החברים שלהן). המס המוטל על כל יחיד של הקהל נחרץ בעיקר בהתאם להונו של המתחייב במס: במזומנים, בבתים וקרקעות, היקף מסחרו ועוד. ואלו שהיו פטורים לגמרי מכל מס: העניים שאין להם יכולת לשלם, או מרביצי־תורה בקהלות; הנשים, אפילו היה להן הון רב, לא היה הבעל מחוייב לפרוע מס על נכסי־מלוג של אשתו; אותו הדין על יתומים, כל זמן שלא היו נושאים ונותנים; וכן מי שבא ממקום אחר לשם משא־ומתן בעיר היה פטור ממס.

וזאת לדעת, שהאמצעי הבטוח והיעיל ביותר לגביית המסים לטובת כל הקהלות, ואשר על כך נתבסס למעשה קיומן של הקהלות כולן — היה שמי שנשאר במותו חייב סך ידוע ל„קהל", לא הובא לקבורה על־ידי ה„חברה קדישא" עד שסילקו היורשים את החוב...

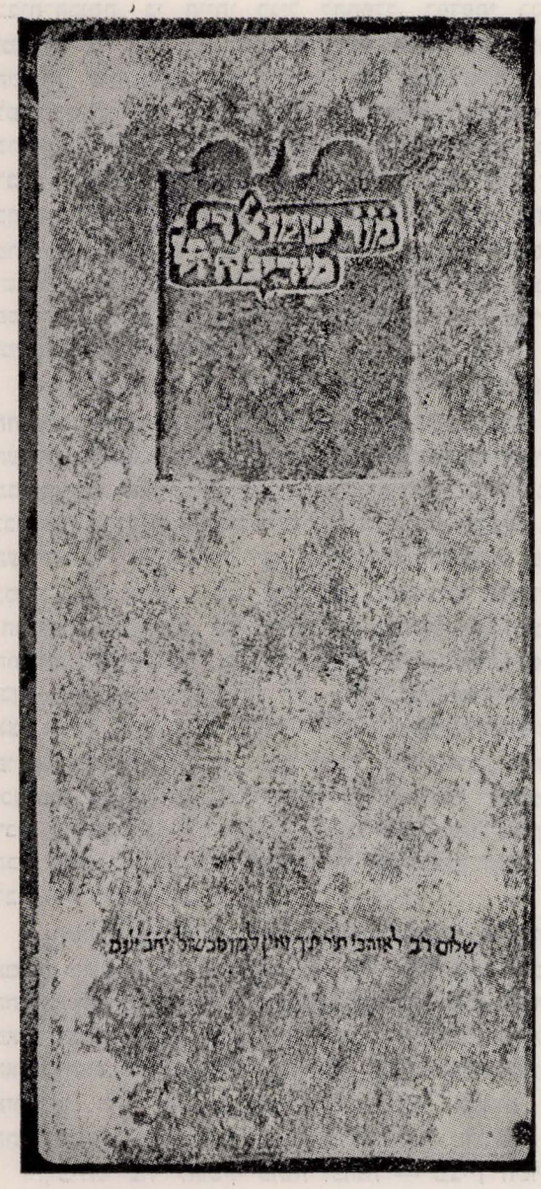
האסונות שפקדו את הקהלה ומאמצי ההתאוששות

גלגולים שונים ומשונים עברו על קהלת שאלוניקי. אסונות לאין ספור ניתכו על ראשי היהודים, אלא שמדי פעם בפעם הצליחו להתגבר ולחדש את חיי הקהלה. שרשרת הקורות האלה מתוארת בתכלית הקיצור בדברי הפתיחה ל„מחזור שאלוניקי":

„אחרי שהגיעה יהדות תורכיה ושאלוניקי לשיא גדולתה ותפארתה, מסתמנת תחילת ירידת קרנה של יהדות המזרח. עם כל זאת תישאר שאלוניקי תמיד העיר הראשה, הן במספר יהודיה, הן בחייה היהודיים האינטנסיביים, והן כמרכז רוחני, ממנה נשלחים רבנים, חזנים ומוהלים לקושטא לסופיה ולשאר ערי הקיסרות העותומנית ואל ישיבותיה באים ללמוד מכל תפוצות ישראל.

„בשנת שע"ח פרץ הדבר בעיר ובט' באב שנת ש"ף (1620) השתוללה דליקה נוראה. 28 בתי כנסת, מאה בתי־מדרשים, בית תלמוד־תורה הגדול ואלפי בתים נשרפו. השוד והשבר, הרעב והדבר עשו שמות בעיר, עד שראו בזה יד ה', — בתור שנת „שממ"ה" נחרתה השנה הזאת.

„בשאלוניקי נדפס אז ספרו של ר' חיים בנבנישתי מאיזמיר, „כנסת הגדולה", ועוד עשרות ספרים חדשים וישנים. כן נעשתה פעולת כינוס גדולה וחשובה ועדיין כתבו עליה: „כי משאלוניקי תצא תורה". העיר היתה מלאה בתי־כנסת, ישיבות ובתי־מדרש, ולפי אחת העדויות

„שלום רב לאוהבי תורתך ואין למו מכשול"

פסוק זה בלבד מופיע על מצבת־קברו של הגאון מהרשד"ם בבית־העלמין הישן של שאלוניקי

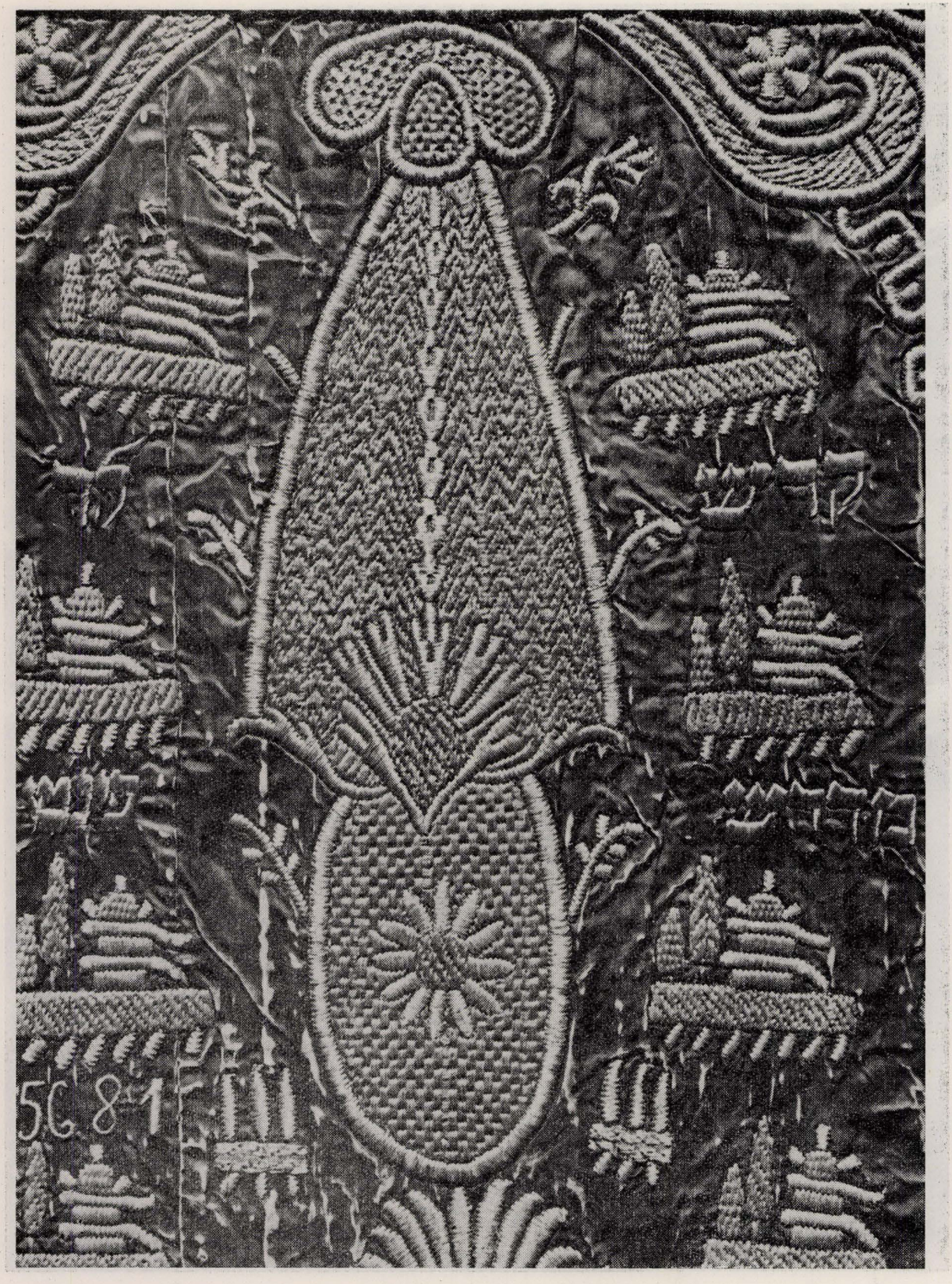
מאז נמצאו בה 800 ספרי תורה.

„החיים על כל גילוייהם נשאו אופי יהודי מובהק. קיום המצוות, לימוד התורה, שמיעת הדרשות, ביקור חולים, טיפול בנפטרים, אמירת תהילים, פדיון שבויים, עזרה ליתומים ואלמנות, האזנה לשירי הפייטנים — בכל אלה מילאו יהודי העיר את כל זמנם הפנוי. החיים החברתיים, החגים, השמחות הפרטיות והציבוריות — כמו חיי המשפחה ההדוקים — הכל היה טבוע בחותם המסורת היהודית.

„אולם שאלוניקי במחצית השניה של המאה ה־19, כבר לא דמתה לשאלוניקי הקודמת — קובע החוקר. „הרבנים הותיקים נזדקנו ותלמידים לא הקימו

שאלוניקי: בנין בית־הכנסת של ה„מונסטרליס״ — היחידי שנשאר על תלו לאחר זוועות השואה

שאלוניקי: רקמה אמנותית מתוך פרוכת עתירת־קישוטים, בבית־הכנסת „מדרש פינטו"

כדמותם. הדור החדש ביכר את בית־הספר המודרני על הישיבה. הישיבות הלכו ונתרוקנו וחדשות לא קמו. אך בכל זאת עדיין היתה זאת „פנינת הים האיגאי" — מבחינה יהודית. קהלה מסודרת ומאורגנת היטב, אוטונומית וחפשית באופן יחסי. המסורת היהודית היתה שולטת בחיים הפרטיים והציבוריים, מן העריסה ועד ההלוויה, ואף במסחר — כי הנמל היה שובת בשבת. החגים — ובפרט סוכות (שמחת־תורה) ופורים — היו נחוגים בחוצות העיר. בנין התלמוד־תורה הגדול היווה המרכז התרבותי והציבורי, שם נערכו חגיגות־עם גדולות, שם היו מתאספים לתענית ציבור בכל מקרה של צרה, מגיפה או בצורת. שלושים הקהלות העתיקות ממשיכות לקיים מנהגיהן העתיקים בבתי הכנסת המיוחדים בימי שמחה כבימי אבל.

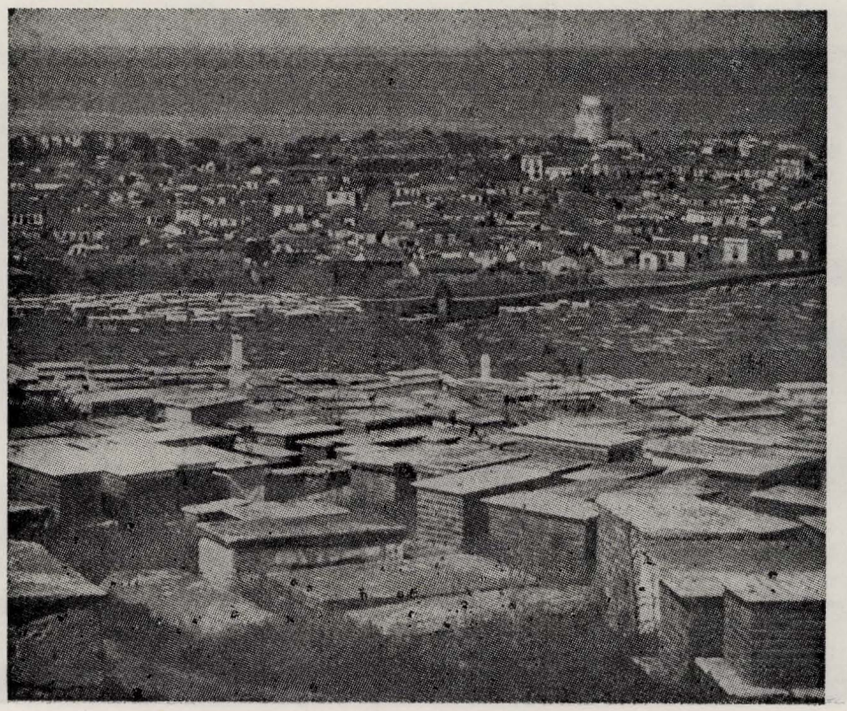
„לאידיליה זו של עיר עברית זו, שמה קץ לתמיד התבערה הנוראה ביותר בתולדות העיר — אשר פרצה בשבת ל' באב תרע"ז (1917). חמישים אלף יהודים נשארו ללא קורת גג, ללא רכוש, ללא בגד וללא פרנסה. כל בתי הכנסת („הקהלות") העתיקים, כל בתי־המדרשים, כל בתי הספר, ובתוכם תלמוד־תורה הגדול, הספריות הציבוריות — הכל היה למאכולת אש. חורבן כזה לא היה בשאלוניקי מיום היותה. אלפי משפחות נדדו בשדות בחוסר־כל. מחלות התפשטו ועוני שלט בכל. מכל הזוהר והתפארת של „ירושלים דבלקן" לא נותרה אלא ערימת אפר.

„עם כל זאת, אף אחרי אסונה וירידתה, נשארה שאלוניקי עיר יהודית גדולה ומרכז רוחני לכל יהדות יוון ויהודי הבלקן. לא עברו כי אם 10—15 שנה וכבר נבנו מחדש כ־20 בתי־כנסת גדולים, ועוד כ־25 מדרשים (בתי־כנסת קטנים).

„מאידך מוסדות הצדקה והחסד הלכו ונתרבו: „מתנות לאביונים", „תורה ומלאכה", בית־היתומים „אלאטינו", בית־היתומות „אבוהב", המוסד לחולי־רוח, ביקור־חולים, בית־החולים „הירש", ועוד ועוד".

עדות מרשימה על צביונה היהודי הייחודי של קהלת שאלוניקי נרשמה בשעתה על־ידי מי שנבחר לאחר שנים כנשיא מדינת ישראל, מר יצחק בן־צבי (בפרק מ„ספר המסעות" שלו מן התקופה של ערב מלחמת־העולם הראשונה):

„מי שלא ראה את שאלוניקי העיר בשלוותה — בשבת או ביום חג ומועד, לא ראה יד ישראל בגולה בתוקפה. עוד מערב שבת, כשעה לפני שקיעת החמה, נפסק כל קשר עם המון האניות העוגנות בנמל. בבת־אחת מתחילים הספנים והסווארים היהודים, הממלאים בסירותיהם ובספינותיהם את הנמל, לחתור אל היבשה, אוספים מפרשיהם, משוטיהם וכל כלי־חרמם. האניות האירופאיות מוכרחות להתחשב בשבת ולכוון את שעות ההפלגה והעגינה, שלא תחולנה בשבת או במועד. אפילו חברת האניות הרוסית מתחשבת, על אפה ועל חמתה, ביהודי שאלוניקי ובשבתם. יחד עם הספנים שבים למנוחתם ולבתיהם גם הדייגים היהודים, היוצאים לחפש מחייה בים. כן הסבלים, פועלי החוף והעגלונים, שרובם ככולם מזרע ישראל, שובתים מעבודתם, וכל הנמל מתכונן לקבל פני שבת מלכתא. נעים לאדם מישראל לעבור ביום השבת בחוצות שאלוניקי השלווה. תנועת העגלות והסוסים נפסקת כמעט, והרחובות מלאים המון מטיילים ומטיילות, בגדי אירופה מעורבים במלבושי־המזרח ושמלות צבעוניות. ביחוד הומה הרחוב הנאה, המשתרע לאורך הנמל. כל

נוף כללי של בית־העלמין הישן בשאלוניקי

בית־קברות היסטורי זה חולל ונחרב בפעולה שטנית משותפת של הצוררים הנאצים עם החוגים האנטישמיים ביוון

החנויות ובתי־המסחר סגורים על מסגר. ביחסם של יהודי שאלוניקי אל השבת מורגשת תקיפותם כציבור, המשפיע על חיי הכלכלה והחברה ומטביע חותמו הלאומי על החיים הכלכליים".

גזירות נגד השבת, הפוגרום ועליית־ההצלה לארץ־ישראל ברגע האחרון

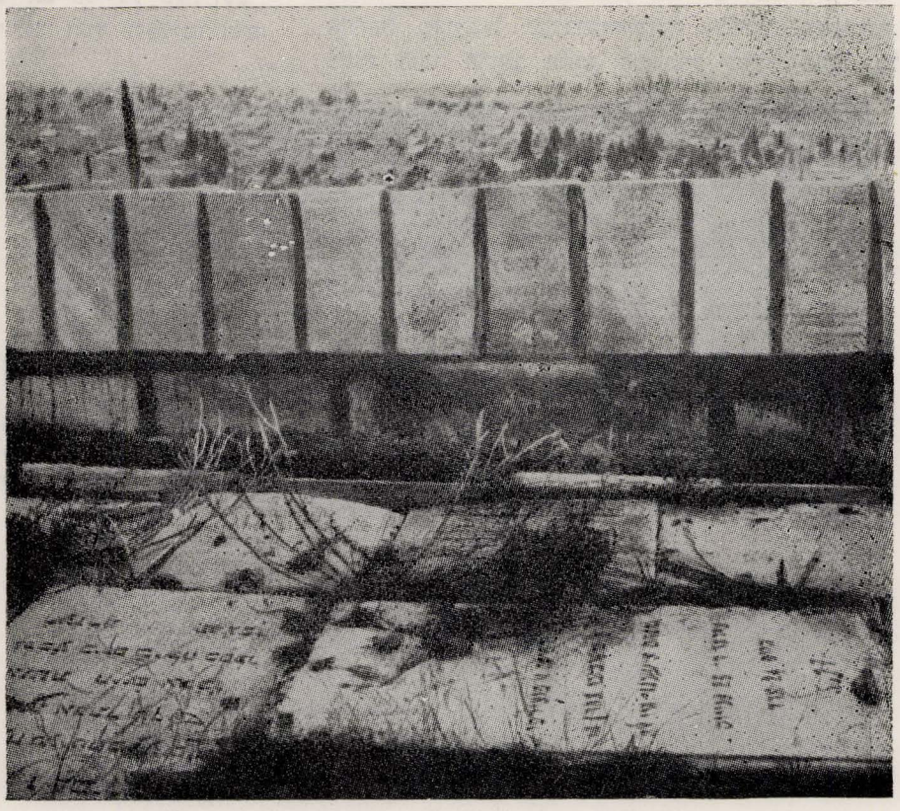
עם חילופי המשטר וזעזועי העתים נתערערה קהלת שאלוניקי ושלטונות יוון החלו להתנקש בשומרי השבת של הקהלה.

בחוזה השלום שנחתם בין תורכיה ויוון בלוזאן (1923), הוסכם בין שתי הארצות להחליף ביניהן את האוכלוסין. כתוצאה מכך זרמו ליוון מאות אלפים של נודדים, שעזבו בחפזון את אסיה הקטנה. שאלוניקי קיבלה כמאה אלף מהגרים, שהציפו את העיר. הממשלה היוונית זיכתה אותם בזכויות מיוחדות בכוונה תחילה לדחוק את רגלי היהודים, תושבי המקום מאז ומקדם, ולהצר את צעדיהם במסחר, בתעשיה ובכל מלאכת־יד. בתי חרושת וענפי מסחר, שבהם שלטו היהודים מדורי דורות, עברו לרשות היוונים. בתי־מסחר נסגרו ובעליהם נסעו לצרפת. לרגל ההגירה ההמונית של יהודים אמידים, נשארו אלפי משפחות של פקידים ופועלים בלי מקורות פרנסה ומספר גדול מהן היו למשא לקהלה וחיו חיי עוני.

בשנת 1923 הכריזה הממשלה את החוק מס׳ 2456, המכריח את תושבי שאלוניקי לשבות ביום ראשון. השלטונות המקומיים הפעילו את החוק בהקפדה יתירה. נמצאו רבים, שלמרות הגזירה החדשה לא חיללו את קדושת יום השבת ושבתו שני ימים בשבוע. החוק הזה היה הגורם לשינוי צביון שאלוניקי היהודית, כבעלת מסורת יהודית איתנה.

משנקבע יום הראשון כיום מנוחה חוקי ורשמי — נפגע הציבור היהודי הן מבחינה כלכלית והן מבחינה דתית. קשה היה לסוחר, בעל המלאכה והפועל היהודי, לשבות יומיים בשבוע. צרכי חיי יום יום העמידו את הציבור בפני הברירה: לנוח בשבת ולגרום על־ידי כך הרס במצבו הכלכלי, או לחלל את השבת ולהנות מהאפשרויות הכלכליות שיש ליתר התושבים. זמן רב עמדו סוחרים, בעלי מלאכה ואף פועלים יהודים בנסיון ולא עבדו בשבת. אגודת „שומרי שבת" שנוסדה על־ידי „המזרחי", שהיו״ר שלה היה מר אברהם רקנטי — טרחה ועמלה לעמוד בפרץ. אבל העובדה המעציבה היתה, שעם ביטול מנוחת השבת, חלה התרופפות הרגש הדתי בין יהודי שאלוניקי. לאחר זרם הפליטים היוונים, שהגיעו מאסיה הקטנה בשנת 1922 ואילך, היוו היהודים רק 25 אחוזים מן האוכלוסיה, ומאז נפגם הצביון היהודי של העיר שאלוניקי, וגדל מספר היהודים שעזבו את העיר.

ב־23 לחודש יוני 1931, פרצו פרעות אנטישמיות ברבעים היהודיים. בליל 29־30 בו התנפלו כמה אלפים פורעים על הרובע קמפביל, העלוהו באש והיכו את

חילול וביזוי בית־הקברות היהודי

הצוררים ניצלו לצרכי־בניה שונים את אבני־המצבות שנעקרו ונאספו מתוך בית־הקברות שנהרס

„זה השער להי צדיקים יבואו בו"

עטרת ארון־הקודש בבית־הכנסת „אהל יוסף" מבתי־התפילה המרכזיים בעיר ואם שאלוניקי

הדיירים, לעיני המשטרה. כמאתיים וחמישים משפחות של יהודים נשארו בלי דירה ובחוסר כל. אחרי הפוגרום של קמפביל, עקרו אלפי נפשות את דירתן לארץ־ישראל והתישבו בתל־אביב. היהודים ניצלו כל דרך אפשרית. העליה הליגאלית, ובעיקר הבלתי־ליגאלית, גאתה ונמשכה בזרם גובר והולך. עד המלחמה העולמית השניה עלו כעשרים אלף איש, כרבע ממספרם הכללי של יהודי שאלוניקי.

עליה המונית זו של יהודי שאלוניקי תוך פרק זמן קצר יחסית היוותה, בתנאים של אז, תוספת־כוח רצינית לישוב היהודי בארץ, והשפעתם היתה ניכרת בכמה תחומים.

כאשר נכנסו קלגסי היטלר לשאלוניקי ב־6 באפריל 1941, עדיין היו בה כחמישים אלף יהודים, כ־50 בתי־כנסת ומדרשים, כמאה רבנים, והרבה אגודות תמחוי, בתי חולים, אגודות נוער, אגודות פייטנים, ביקור חולים ועזרה רפואית.

בין פסח תש"ג לראש־השנה תש"ד נשלחו כמעט כל יהודי העיר להשמדה לאושוויץ ובירקנאו. מכל אלה נותרו בתש"ה, עם תום המלחמה, רק כ־1800 נפש, ומעשרות מקומות התפילה והמוסדות — רק בית־הכנסת של ה„מונסטרליס" ו„מדרש בורלא".

גם על בית־הקברות לא פסחו. הרבה מאות שנים היה קיים בית־העלמין בשאלוניקי, והיו בו, בדור האחרון, מאה אלף מצבות — ביניהן עתיקות מאד ושל גדולים ואדירי עולם. עכשיו משתרע על אתרו מגרש הכדורגל של אוניברסיטת שאלוניקי.

הרס בית־הקברות היהודי העתיק, בן 100 אלף מצבות

בספר „מצבות שאלוניקי" ניתן תיאור זה של בית־העלמין הישן:

„——— לא כל המתים זכו לאבן מצבה וביחוד הילדים. קשה היה להשיג אבן מצבה בזמן מגפה, שהתרגשה ובאה בתכיפות, כל כמה שנים. היהודים היו ברובם עניים, מתפרנסים בדוחק, מטופלים במשפחות גדולות, וידם לא היתה משגת לקנות אבן מצבה. יש לשער שמספר המצבות שהיו בבית החיים בשנת תש"ג — מאה אלף (בשטח של מאתים אלף מטר מרובע). קשה היה למצוא קבר מסויים. „קוראי התהלים" על קברי הצדיקים, ידעו כל קבר וקבר. הם קראו כל חלק מיוחד של בית־החיים על־פי שמות משפחות מפורסמות הנקברות שם, או על־פי שמות שקיבלו מדור לדור. בני המשפחה זכרו את שם החלקה, שבה נקבר מתם ובדרך זו היו מוצאים את הקבר".

החוקר מיכאל מולכו כותב:

„יהודי שאלוניקי נהגו להציב למת ציון זכרון בשפת עבר. רק שתים או שלוש כתובות מן המאה השש־עשרה נמצאו חקוקות בספרדית ובאותיות מרובעות. לאחר דורות של התבוללות, נהגו אנוסי פורטוגאל, שהיגרו מן המערב כלפי המזרח בברחם מחמת האינקוויזיציה, לחרות על אבן המצבה כתובות בשתי לשונות, עברית ופורטוגזית. היהודים שהיגרו מאיטליה לשאלוניקי לא הזניחו את שפת האם ובבתיהם דברו איטלקית. על מצבת קבורתו של הרופא

אלעזר אלאטיני מליוורנו (מת בשנת תקצ"ד) מופיעה בפעם הראשונה הלשון האיטלקית. גם השפה הצרפתית חדרה אל בית־הקברות, בהשפעת בתי־הספר של „אליאנס". לאחר שצבאות יוון פלשו לשאלוניקי (בשנת 1912), התפשט המנהג לרשום ביוונית את שם המת ויום הפטירה. נמצאו גם כתובות אחדות חקוקות בלשון אידיש — הנפטרים היו ממשפחות פקידים גבוהים בהנהלת מסילת הברזל...

אחרי השריפה הגדולה של שנת תרע"ז (1917), ערכו השלטונות תכנון חדש של העיר — ואז יצאה הגזירה לבטל את בית־הקברות של היהודים. לפי התכנון היה צריך להקים במקומו בניינים חדשים — להרחבת האוניבר־סיטה, לנטוע חורשה של איקליפטוסים, שדרות עצים וגן לנוי ולטיול — והכל בתחומי בית־העלמין. הממשלה היוונית יזמה לבצע את התכנית הזאת ולהפקיע את בית־הקברות על־ידי חוק מיוחד, שהופיע בעתון הרשמי, ב־4 באוגוסט 1930. הרבנות הראשית וקברניטי הקהלה פעלו בכל עוזם, כדי לבטל את הגזירה. כל מאמציהם והסברותיהם לא הועילו, כי אם לדחות את הוצאת הגזירה לפועל, בתקוה שיחול בינתיים שינוי לטובה.

והנה כשהנאצים השתלטו על שאלוניקי, מצאו היוונים שעת כושר לממש את מאוויים. על־פי בקשתם, הסכימו הגרמנים ברצון רב להחריב את בית־העלמין. ב־6 לחודש דצמבר 1942 התחילה העיריה להרוס את המצבות. במשך שבועות מספר הפכו מאות פועלים את בית־הקברות לתל־שממה ועצמות רבבות מתים התגוללו בעפר. היוונים גנבו את אבני המצבות היותר טובות, כדי למכרן, לפאר בהן את כנסיותיהם, לתיקון דרכים, לרצף חצרות ועוד.

ב־7 לחודש פברואר 1943 הגיעה לשאלוניקי ועדה של „משמידי היהודים" — במטרה ברורה להשמיד ולאבד את כל יהודי העיר. הועדה הזאת גזרה בתחילה שכל היהודים יתרכזו בשני גיטאות גדולים, אחד במרכז העיר ואחד במגרשים, ושישאו על בגדיהם אות קלון, בצורת מגן דוד בצבע כתום, כדי להבדילם לרעה מהתושבים הנוצרים. ב־6 לחודש מרס נגזר על היהודים לא לצאת מהגיטו. הם הרגישו, באיסור זה, שחרב חדה מונחת על צוארם. אכן הגיע היום המיועד להרג ולאבדן. הפרבר „הירש" שהיה קרוב לתחנת מסילת הברזל, הוכשר למחנה ריכוז ארעי, עם כל בלהותיו ומוראותיו, בו רוכזו היהודים בצפיפות נוראה ומשם הסיעום לפולניה קבוצות קבוצות. ב־15 לחדש מרס התחיל המסע הראשון. הרכבות שהובילו את היהודים לכבשני הגאזים, לאושביץ, היו מורכבות מארבעים קרונות משא, ובכל קרון נדחסו משמונים עד תשעים נפש. את תלאות הנסיעה, שארכה כשמונה ימים, אין הקולמוס יכול לתאר. לפי הדו"חים הנאציים הרשמיים נשלחו במשך שלושה חדשים אל מחנות הריכוז כ־43,891 נפשות. נסתם הגולל על שאלוניקי, עיר ואם בישראל.

המפקדה הצבאית הגרמנית של שאלוניקי הכריחה את הקהלה היהודית לשתף פעולה עם העיריה, לשם חיסול בתי־הקברות של היהודים. נקבע גם תאריך דחוף לביצוע הפקודה — להרוס את בתי־הקברות ולהוציא את אבני־המצבות לשם ניצולן. בזמן שהקהלה כרעה תחת שתי הגזירות הקשות: גיוס אלפי יהודים לעבודות־כפייה ואיסוף הסכום של אלפיים מיליון דרכמות ל„קוניטריבוציה" (פדיון־נפש), הועמדה הגזירה השלישית, אשר פגעה במסורת המשפחתית של כל היהודים בעיר. הקהלה בחרה בועדה גדולה מיוחדת, והטילה עליה לטפל במיוחד בבעיית בתי־הקברות, היינו: להשתדל ולהסדיר את „העברת העצמות", לשמור על המצבות בעלי־ערך ויחד עם זאת לארגן את בתי־הקברות החדשים.

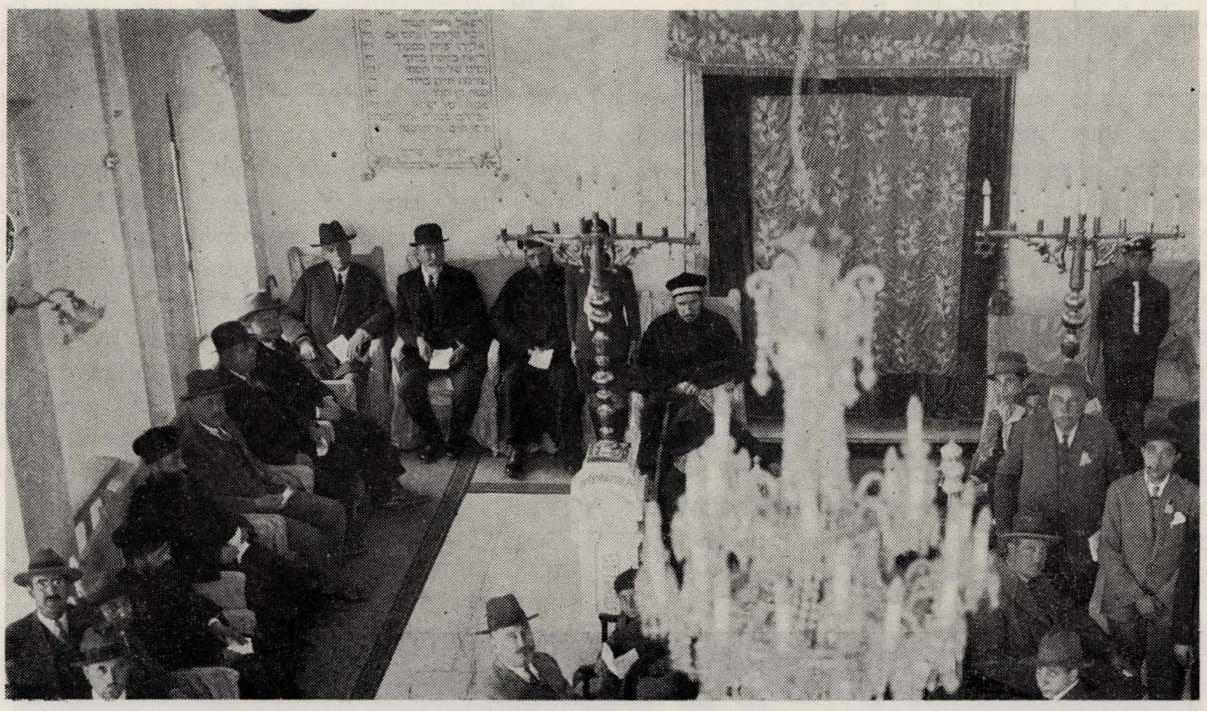
המפקדה הצבאית הגרמנית יחד עם השלטון היווני המקומי לקחו על עצמם את הריסת בית־הקברות העתיק. בהסתמך על הפקודה הנאצית ניצלו השרותים היווניים את ההזדמנות לבצע את ההריסה המונית של בית־הקברות. בקנאות יוצאת מן הכלל, התמסרו היוונים, על־ידי גיוס מאות עובדים לעבודת ההריסה של המצבות — עתיקות וגם חדשות, לרבות אלה שהוקמו בזמן האחרון. לפי זריזותם של היוונים וקנאותם לביצוע פעולה זו היה ברור, שלאו־דווקא „מגיעים ליופי העיר", הדריכום להריסה מהירה של בית־הקברות. משלחות של נוצרים ביקרו אצל מפקד הצבא הגרמני, כדי להודות לו בשם האוכלוסיה היונית על „פתרון הבעיה". כך נסתם הגולל על בית־הקברות העתיק של היהודים. וזו היתה גם אות לבאות: השמדת הקהלה היהודית בשאלוניקי.

שאלוניקי העיר היהודית נשארה בלי יהודים הפורעים פתחו גם את הקברים החדשים, בחושבם למצוא בהם כספם וזהבם של היהודים... מאה אלף מצבות, רבות מהן יקרות ובעלות ערך היסטורי גדול, הופקרו לשלל. הכנסיות, וביחוד הכנסיה היוונית „אגיוס דימיטריוס", בתי־הספר, בעלי בתי־חרושת לבנין ופסלים, הלכו ולקחו להם מצבות מבית־החיים עד מלוא ביתם וחצרם. ואילו הגרמנים השתמשו בהן לסלול דרכים, ואפילו לבנות ברכות־מים.

על שקיעתה של קהלת שאלוניקי המעטירה, נמסר בעדויות שנלקטו בספר „שואת יהודי יוון":

„הגיע היום המר והנמהר. השמועות הנוראות הפכו לוודאות. ביום ראשון, 14 במארס 1943, ציווה המושל הנאצי לכנס את כל כלואי הגיטו בבית־הכנסת שבפרבר הירש. כדי להודיעם על נסיעתם לקראקא שבפולין... הנוכחים פרצו בבכי. אנשים היכו על חזיהם, קוננו ושיטחו תחינותיהם לפני רבון העולמים. זה היה מחזה קורע לבבות...

„למחרת, ב־15 במארס, 11 בבוקר, התאספו כל תושבי המחנה „הירש", כדי לצאת לדרך... כל הנועד להישלח הגיש את הטלאי לשם החתמה, והופנה לתחנת הרכבת, לעבר קרונות הבהמות שעמדו במסילה. במשלוח הראשון היו כ־40 קרונות. וכך היה בערך גם סדר המשלוחים הבאים אחריו.

חגיגת חנוכת בית־הכנסת „מונסטרליס" בשנת תרצ"א
במרכז התמונה — החכם רבי חיים חביב מ"מ הרב הראשי ומסביבו נכבדי העיר ובתוכם מר אברהם רקנאטי

כל קרון שבקושי הכיל 40 איש, העמיסו לתוכו 80 איש עם מטענם. בסך הכל היו 2800 איש בכל משלוח. הדלתות נסגרו במנעולים ונחתמו. הארובות שעשויות היו להעביר מעט אוויר, היו חסומות. רק הסדקים בדפנות הקרון מנעו את החנק... האסון עורר באנשים פעילות גדולה. שכנים רחמנים ויתרו על מטענם ונשאו על אלונקות חולים ונשים שכרעו ללדת. עם זאת לא נעזב נכה אחד לנפשו..."

על חורבותיה של קהלת שאלוניקי —
ובכל זאת מסורת שאלוניקי נמשכת!

אחד משרידי שאלוניקי, דוד בנבנשתי, מתאר רשמי ביקור שערך בעיר־מכורתו לאחר החורבן:

„...אמרתי: אלכה ואשתטח על קברי אבות ואקונן מרה על מה שעולל הצורר הנאצי על עם חרמו... בכבדות ובלב דוי צועד אני לאורך רחוב איגנאטיאה, הוא הרחוב המוביל אל המנוחות, אל בית־העלמין. קנאה צורבת את הלב למראה כנסיות, מסגדים ואף מרחצאות, עשירים בתבניתם ונשגבים בעתיקותם כשהם עומדים איתן בראש כל חוצות ומטופחים בידים אמונות כמצבות־עד יקרות ערך. והיכן בתי־הכנסת המפוארים, ששימשו מצבות־עד לקהלות ספרד בתקופת הזוהר של דברי ימינו?

„בחריקת שניים ובלב דואב מגיעים אל מקום קברי אבות. העף עיניך כה וכה, הכל נמחה מעל פני האדמה. ,בית החיים' שדה נחרש, מעבר מזה בתים חדשים שזה עתה נבנו, ומעבר מזה חורשת עצים מלבלבת ובתווך — בתי אולפנה עליונים של תושבי שאלוניקי „הנאורים". ומבעד לכתלים מטיפים ל„מדע צרוף", המתחקה אחרי כל מקור היסטורי. יסודות האוניברסיטה מושתתים על גופות קדושים וטהורים ועל אבנים יקרות, אשר יכלו לשמש מקורות לא אכזב לתולדות עיר גדולה. מבין השיחים, מבצבצים לעתים זיזי אבנים של מצבות מכוסות חזזית, ובהן בולטות אותיות קדושות. והיה כאילו תזעקנה ותתבענה את עלבונן מכולנו...

כמתים — כחיים גורל אחד לשניהם גם יחד!"

כזו החזות הקודרת של שאלוניקי ועם זאת מן הדין להעלות את נסיונות השיקום וההתאוששות של חיי קהלת השרידים בשאלוניקי עם גמר השואה הנאצית, כפי שזה נמסר בעדויותיהם של אודים מוצלים:

„——— עם הפסקת המלחמה העולמית השניה התחילו הפליטים לשקם את הקהלה... בתחילה היתה זו „קהלה של רווקים". רבים היו באלמנותם, הבעלים והנשים נשמדו במחנות־המוות בפולניה. אחרי שנה־שנתים הפכה הקהלה להיות „קהלת זוגות". בגלמודיות־הטראגית שלהם שאפו לבנות להם משפחה. בשנת 1946 נתקיימו בשאלוניקי 150 חתונות, וביום אחד הוקמו חופות ל־18 זוגות. ומה שמאלף, כי 18 זוגות אלה חיים כיום במדינת ישראל! אחרי הנשואין לא איחרו הלידות לבוא. תוך שנתיים הפכה הקהלה ל„קהלת תינוקות"...

הקהלה דאגה לפתיחת בתי כנסיות בעיר. כמעט כל

בתי־הכנסת שהיו קיימים לפני השואה חוללו ונהרסו. בחלקם פוצצו על־ידי הגרמנים (כגון בית־הכנסת המרכזי והמפואר „בית שאול" ובית־הכנסת שבפרבר 155), ובחלקם הפכו לאורוות (כדוגמת בית־הכנסת צרפתי) ולמועדון לילה (כפי שעשו זאת עם „מדרש בורלא" שבשוק המרכזי). בית־הכנסת היחיד שלא נהרס ע"י הגרמנים היה בית־הכנסת של „המונסטרליס" בגלל הפיכתו למחסן הציוד של „הצלב האדום הבינלאומי". וכך הפך בית כנסת זה שנשאר שלם, להיות המרכזי בקהלה ונוסף לו גם „מדרש בורלא", אשר שוקם ונקרא בשם: „ק"ק אשכנז".

אל בית־הקברות החדש הועברו עצמותיהם של רבים מרבני הקהלה, נכבדים ואנשים פרטיים. לכולם נכרה קבר־אחים. על קברותיהם של הרבנים שנרצחו בידי הגרמנים הוצבה מצבה ועל ידה הוקמה יד לזכר 50,000 קרבנות השואה.

גם שרידי שאלוניקי בארץ־ישראל תרמו לא־במעט להחייאת זכרה ודמותה של קהלתם המיוחסת, כמסופר על־ידי מר דוד א. רקנטי:

„— — — צנועים הם יוצאי שאלוניקי שבארץ־הקודש, והם מסתפקים באסיפת אבל פרטית, אחת לשנה, בבית־הכנסת „אהל מועד" בתל־אביב, ודיינו. והנה, לא מזמן נעשה מעשה שהוא בבחינת חידוש גמור בשטח זה של מפעלי זכרון לקהלות ישראל באירופה, ודוקא ביוזמת צעיר בתי־הכנסת של יהודי שאלוניקי בארץ, הלא הוא בית־כנסת „רבי שלמה אבן גבירול — לזכר קהלת שאלוניקי". ויש לזכור, כי בתל־אביב יש כ־15 בתי־כנסת שנוסדו ע"י עולי עיר זו, ועוד כ־10 ביתר חלקי הארץ. ועד בית־הכנסת על־שם אבן־גבירול בראותו את המחסור החמור במחזורי שאלוניקי המיוחדים — שלפיהם מתפללים יוצאיה בימים־הנוראים ובחגים — החליט להוציאם לאור מחדש, ע"י צילום אחת המהדורות הישנות. עצם העובדה שמעכשיו שוב ישתמשו אלפי יוצאי שאלוניקי ומשפחותיהם, בטקסי הבית ובתפלות בית־הכנסת, במחזור שצולם ממהדורה שנדפסה בעירם; החוויות והזכרונות המתקשרים בהם תוך כדי תפילה, עיון במנהגים, קריאת התרגום הספרדי העתיק; הגעגועים לנופי הילדות, לימי הטובה

מצבת הזכרון לקדושי קהלת שאלוניקי
המצבה המרשימה ניצבת ליד שער הכניסה אל מול בית־העלמין החדש

והגדולה של קהלה זו, העולים בקרבם בהתנגן באזניהם הלחנים האהובים של פיוטי הסליחות והימים הנוראים, ופזמוני שמחת־תורה העליזים; צביטת הלב ומחנק־הבכי העצור המפעפעים בהם עם היזכרם באבותיהם ואחיהם הקדושים והטהורים שעמדו בבתי התפלה המפוארים, ב„מדרשים", בישיבות, והתפללו ושרו ושפכו צקון לחש לפני בוראם מתוך אותו מחזור, באותו נוסח ובאותו ניגון — כל הרגשות העזים האלה, שהוצאת המחזורים לאור מחדש עוררום, היש לך מעשה הנצחה גדול מזה ?! — — —"

על הריסותיה של שאלוניקי היהודית — ומה תהא גורלה של „הירושה היהודית" ?

שארית הקהלה היהודית בשאלוניקי העיר, נמצאת במצב של שקיעה רוחנית, אלא מכיוון שחופי יוון הם בכל זאת בשכנות גיאוגראפית קרובה יחסית לארץ־ישראל, הרי מדי פעם בפעם מישהו מנציגי מדינת ישראל הרשמיים עובר ונעצר על פני נתיבות יוון ופונה אל שאלוניקי, לדרוש בשלומם של שרידי מבול־הדמים.

והנה צרור רשמים והתרשמויות מפיו של יעקב צור, דיפלומאט ישראלי מן השורה הראשונה, ומראשי המנהיגות של הסוכנות היהודית, כפי שאלה סוכמו על ידו בשיחה עם מנחם ברש, סופר „ידיעות אחרונות" (מיום כ"ד טבת תשל"ג — 29 בדצמבר 1972).

ההתרשמות הראשונה כוללת מבט נוגה ועגום ביחס לשארית הפליטה בקהלת שאלוניקי וביתר קהלות ישראל ביוון:

— ביוון מזדקר לעין החידלון היהודי, ביחוד בשאלוניקי, שהיתה פעם קהילה יהודית מעטירה. מתוך כשמונים אלף יהודים נותרו לפליטה בשאלוניקי קצת יותר מאלף יהודים; עוד כשלושת אלפים יהודים חיים באתונה ובסך־הכל מונה הקיבוץ היהודי ביוון כולה לא יותר מכ־5000 נפש. כל היתר הושמדו בידי הגרמנים במשרפות אושביץ. יהדות יוון לא התאוששה מאז. אלה הנותרים — יהדותם קלושה מאד.

מתוך 52 בתי־הכנסת ששקקו פעם חיים בשאלוניקי, ניתן היום למצוא מנין בקושי בבית־כנסת אחד. גם ה„לאדינו" נעלמה. הדור הקשיש מדבר צרפתית ואילו הצעירים מדברים יוונית וקצת אנגלית. בפרוס מלחמת העולם השניה הופיעו בשאלוניקי שלושה עתונים יהודיים יומיים בשפת לאדינו, היום אין זכר לספרות יהודית או לעתונות יהודית.

הקהילה הקטנה הזאת ביוון, ששרדה מן האש הגדולה, לא תוכל להתקיים. היא עתידה להיעלם מן האופק היהודי, אלא אם כן נצליח להעלות את היהודים לישראל. כמאה צעירים מיוון לומדים כיום באוניברסיטאות בישראל, זה „הנדבך" היהודי היחיד שיתקיים, יתר הבנין של יהדות יוון נידון כנראה לכליון, אם לא יחש „מלט" ולא יבוא חיזוק וביסוס.

ההתרשמות השניה — יונקת מפרק זכרונות על אודות „עלית־ההצלה" של שיירת יתומים יהודים מיוון, למחרת השואה, כפי שמספר זאת האיש שהיה פעיל אז בשליחות ההצלה:

— יעקב צור העלה זכרונות מפגישה קודמת עם שרידי יהודי יוון בשנת 1945, זמן קצר אחרי מפלתה של גרמניה הנאצית. כבר אז ניתן היה לראות את החורבן המוחלט של יהדות יוון. באתי אז כחבר משלחת של מגן־דוד־אדום בארץ־ישראל, שוטטנו ברחובות אתונה ושאלוניקי וחיפשנו פרצופים יהודיים. 300 יתומים אספנו והעברנו באניה לארץ־ישראל. בבואי הפעם לשאלוניקי, ניגש אלי יהודי זקן והזכיר לי אותה אניה עם היתומים: גם את בני שהתיתם מאמו העברת לארץ־ישראל — התרגש הזקן ודמעות נקוו בעיניו — הוא היה בן 12, עכשיו הוא בעל משפחה ומהנדס מצליח בתל־אביב; הלוואי והיית מעביר אז גם אותי לארץ־ישראל — נאנח ומתחנן היהודי המסכן.

ואשר להתרשמות השלישית — היא מתייחסת לבעיה העדינה של הרכוש הציבורי היהודי העצום שנשאר לפליטה לאחר חורבנה של קהלת שאלוניקי ואשר עד היום לא נמצא פתרון נאה והולם כיצד להשיג ולהפעיל את „הירושה היהודית" הזאת למען שיקומה הרוחני של יהדות יוון:

— יהודים אין לה לקהילת שאלוניקי — נאנח יעקב צור ואומר — אך נכסים רבים נשארו לה. כמעט „המרכז" כולו של העיר הוא רכושה של הקהלה היהודית. עשרות בתים, רכוש עצום, ששוויו נאמד במיליונים רבים של דולרים.

בית־העלמין היהודי העתיק בשאלוניקי, שראשיתו במאה ה־16, חוסל בידי הגרמנים, בהשתמשם באבני המצבות לצורכי בנין ולריצוף מדרכות. הקברים והמצבות שנותרו הועברו ע"י השלטונות היווניים למקום אחר, ובמקום בית־העלמין, הקימו היוונים קריה אוניברסיטאית חדישה. עד היום ניתן עוד לגלות אבני־מצבות עם כתובות עבריות משובצות ברצפות בנינים או בגדרות. אם יחפשו יפה, ימצאו גם מצבות שלמות, בעלות ערך היסטורי, בכל פינות העיר. יעקב צור בטוח, שאילו פנינו אל השלטונות היווניים, היו עוזרים לנו לגלות מצבות אלו, כדי להעבירן לישראל ולמנוע חילולן.

— נכון, כי בשנה האחרונה גילתה קהילת אתונה דאגה לקצת „אידישקייט" והוציאה לאור הגדה לפסח ומחזור ליום הכיפורים בתרגום יווני. אך זה כמעט הכל שנעשה למען גחלת היהדות שלא תכבה — — —

אתונה -

הקהלה היהודית בבירת יוון שנוסדה עוד לפני חורבן ירושלים

הקהלה היהודית באתונה היא גם עתיקה מאד — והיא גם חדשה באופן יחסי. שרידי מצבות יווניות עם שמות מובהקים של יהודים נחשפו שם עוד מלפני חורבן ירושלים. ואילו מאז הופיעה הנצרות נעלמו עקבותיהם של תושבים יהודיים באתונה. ואפס בשנת 1834, עם שחרור המקום מידי שלטון־הכיבוש הטורקי והכרזת אתונה לעיר־הבירה של ממלכת יוון המודרנית נתחדשה בה קהלה יהודית.

„סבי דבי אתונא" ואבני־מצבות עם סמל המנורה

שמה של אתונה מוזכר הרבה בתלמוד ומדרשים. „סבי דבי אתונא", היינו זקני העיר וחכמיה זכו שמשליהם ואימרותיהם יועלו כדוגמה לחכמת האומות („יש חכמה בגויים — תאמין") בכמה מקומות בתלמוד ובמדרש. ועדיין אין ראיה מזה, שבאתונה התגוררו אז יהודים. אולם הפילוסוף פטון האלכסנדרוני, מעיד כי בימיו (עם ראשית הספירה הנוצרית) התיישבו סוחרים יהודים באתונה. ואמנם בין שלל העתיקות שנחשפו לעת החפירות הארכיאולוגיות באתונה נמצאו כמה מצבות, אשר עליהן חרות סמל המנורה, ושמות הנפטרים כמו־כן מדברים בעד עצמם: „פה מקום מנוחת תיאודול ומשה", או: „יעקב וליאונטייוס, צאצאי יעקב מקיסרין".

במקור נוצרי אחד, מהתקופה הראשונה של „השליחים" שלהם, צויין במפורש קיומו של בית־הכנסת של יהודי אתונה. מאותה תקופה ואילך נמחקו כאילו כליל עקבות יהודים באתונה. בשנת 1456 נכבשה יוון על־ידי הפולשים הטורקים וידוע, כי השולטן מוחמד השני הכובש המנצח, אסר על יהודים לשבת באתונה. ספק הוא, אם איסור זה נשתמר לכל אורך הדורות במלוא העקביות. לפי מקור טורקי אחד מראשית המאה ה־18 התגוררו באתונה הקטנה כעשרים משפחות יהודיות בודדות.

עד שהקיץ הקץ על שלטון־הכיבוש הטורקי והנסיך הגרמני אוטו מבאווריה, שהוכתר בתור המלך הראשון של יוון החדשה, נכנס לאתונה וחידש אותה כעיר־הבירה שלו. מלך יוון החדש הגיע לאתונה הבירה עם הפמליה שלו,

אשר אליה הוזמן כיועץ־כספי רם־המעלה אחד מבני משפחת רוטשילד — בארון מאכס דה־רוטשילד. בזכותו של רוטשילד נתחדשה הקהלה היהודית באתונה.

קורות הקהלה באתונה — מימי הנסיך הגרמני ועד הכיבוש הנאצי

אתונה הפכה בשנת 1834 לבירת המדינה. אט־אט החלו יהודים באים לאתונה, באו מאיזמיר (סמירנא), באו מהאי זנטה ומערים סמוכות ורחוקות. הקהלה היהודית גדלה.

חוקרי תולדותיה של אתונה היהודית מספרים על אותה תקופה מעשה מופלא, הקשור עם ראשיתה של הקהלה.

באתונה התגורר אותן שנים יהודי מכובד, בשם דוד פציפיקו. הוא היה יליד גיבראלטר, נתין בריטי וקונסול־כבוד של פורטוגל באתונה. בהיות פציפיקו מכובד בין יהודי אתונה, היו לו מהלכים בארמונה של הדוכסית סופי ברבה־מרבואה, שראתה עצמה מקורבת ליהדות, עקב קריאה מרובה בכתבי־הקודש. בהשפעתה של הדוכסית נמסרה לקהלה היהודית חלקת אדמה של למעלה משלושת אלפים מטרים־מרובעים, לצורך הקמת בית־כנסת ובית־מגורים לרבם של היהודים. הרשיון לקרקע ולבניית המבנים נמסר לידיו של דוד פציפיקו.

אך הקנאה הנוצרית פגעה בקהלה. היה זה בערב חג הפסחא שלהם, בשנת 1847. מדי שנה בשנה היתה עוברת תהלוכה נוצרית בחזית הכנסיה הנוצרית, ואז היו מעלים על המוקד בובה־של־עץ, סמל של „יהודה איש קריות", עקב שהותו של הבארון מבאוואריה, מכס דה־רוטשילד, באתונה, ביטלו שליטי רומא את התהלוכה הנוצרית של אותו יום. הכנסיה ראתה בכך עלבון דתי. ההמון הוסת והתקיף את ביתו של היהודי דוד פציפיקו והרס אותו. בנס ניצל פציפיקו. פרץ סכסוך דיפלומטי בין יוון המתחדשת לבין ממשלת בריטניה, שתבעה פיצויים על פגיעה בנתין בריטי. ממשלת יוון לא מיהרה לשלם את הפיצויים, ואז

הגיעה שייטת אניות בריטיות לנמלה של פיראוס, ובחורף 1850 תפשה את כל האניות שבנמל. רק אז שולמו הפיצויים. אך אז עזב פציפיקו את אתונה, ובשנת 1852 ביטלה הדוכסית את רשיון מתן הקרקע ורשיון הבניה, שניתנו קודם־לכן לקהילה היהודית.

אתונה גדלה ביניתיים ורחבה, סחרה גדל, נמל פיראוס הסמוך שקק חיים. גם משפחות יהודיות נוספו לאתונה. היהודים הפכו סוחרים מצליחים. יהודים אשכנזים החלו מגיעים ממרכז־אירופה, ואף הם החלו לסחור את הארץ ובנו בה מפעלי תעשייה ומסחר. בשנת 1890 נתארגנה קהלת אתונה כהלכה, בידיו של בארון שארל דה־רוטשליד.

קהלת אתונה התרחבה עוד יותר, כאשר בשנת 1912 עברה שלוניקי לשלטונה של יוון, ומבני הקהלה היהודית, הגדולה והעתיקה, עברו סוחרים רבים לאתונה ולפיראוס. בשנת 1917 פרצה בשלוניקי שריפה גדולה, ועשרות־אלפים מיהודיה נשארו ללא קורת־גג. גם אז עברו רבים מן היהודים לאתונה.

חייה של קהלת אתונה, בת כארבעת אלפים יהודים, התנהלו על־מי־מנוחות בצלן של אגדות העיר מימי קדם. אך אז קרבו ימי מלחמת־העולם השניה. אתונה לא סבלה תחילה, אלא שמעה את מוראות השליטים הנאציים ממרחק. לא ארכו ימי השלווה. בחודש אפריל 1941 נכבשה גם אתונה בידי הפאשיסטים האיטלקיים ובני־בריתם, הנאצים הגרמניים.

הרב שהצטרף לפרטיזאנים והציל את הקהלה

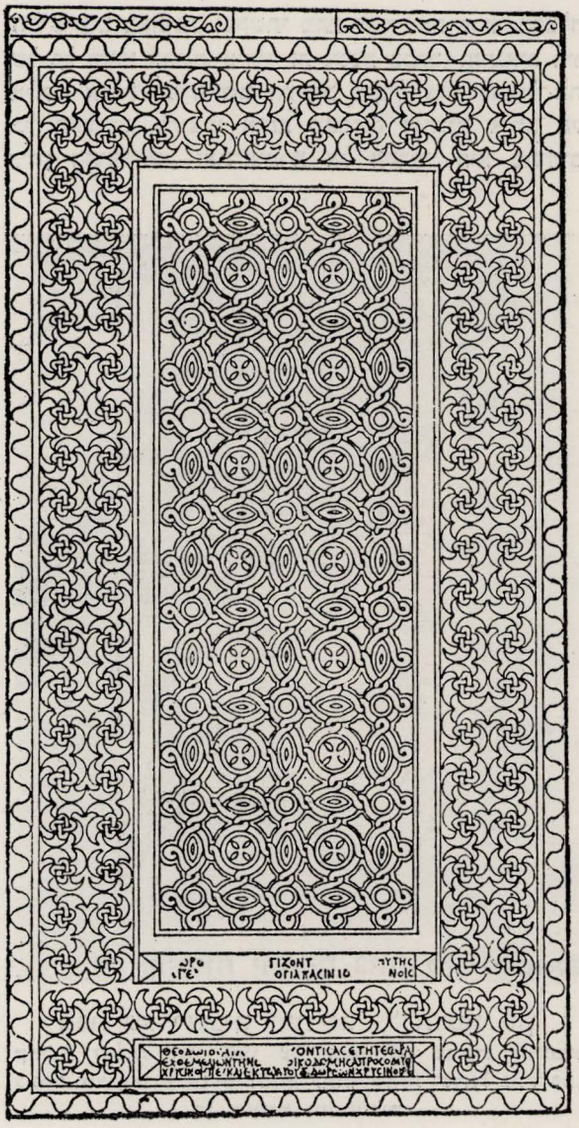
היה זה בסוף חודש מרץ 1944. אנשי ס.ס. גרמניים התפרצו לבתי־היהודים באתונה ועצרו את כל הגברים מגיל ששה־עשר ומעלה. הנשים הוכרחו להתייצב לאחר ימים מספר. ב־2 באפריל 1944 הוטענו כשבע־מאות יהודים נתיני יוון וכ־150 יהודים נתיני ספרד, שנעצרו באתונה, על שלושים וחמשה קרונות־משא — והוסעו אל מחנות־החיסול: האזרחים היווניים למחנות ההשמדה בפולין, האזרחים הספרדיים — לברגן־בלזן. יהודים בעלי נתינות זרה (איטלקית, צרפתית, סרבית, בולגרית, גרמנית והונגרית) שנתפשו אף הם באתונה — הועברו בקרונות לפולין. רובם לא שבו משם. היתה זו פעולתו של הגנראל הנאצי שטרופ, שהשתתף מקודם בחיסולו של גיטו ווארשה, ואשר לאחר התבוסה הנאצית נתפס ונעמד לדין בפולין והוצא להורג.

שלא כיהודי שאלוניקי שהנאצים הצליחו לתפסם ולגרשם — הצליחו יהודי אתונה ברובם המכריע להמלט מהגירוש והחיסול.

בראשם של יהודי אתונה עמד באותם ימים הרב משה ברזילי, שהצטרף לכוחות הפרטיזנים ביוון. הרב ברזילי עצמו, רשם את פרטי הצלת קהלתו, קהלת אתונה, מידי צפרניהם של הנאצים:

„הגסטפו אירגנה התנפלות גלויה על בית־הכנסת ומשרדי ועד־הקהלה. הארגון האנטישמי איספ״ו, במספר של מאה צעירים יוונים מזוייינים, ובראשם שמונה חיילים גרמניים, התנפלו ברעש ברחוב מיליצוני, זה רחוב בית־הכנסת, שברו את כל השמשות, בזזו ולקחו שלל את כל היקר והחשוב שבא לידם, והתכוננו לשלוח אש בתוך בית־הכנסת ומשרדי ועד־הקהלה. לאחר משא־ומתן ארוך עם המשטרה המיוחדת ניתנה לי תעודה רשמית, כתובה גרמנית, וחתומה בחותם הנשר־הגרמני, שהם לקחו בכוח הזרוע את כל הארכיון של הקהילה היהודית באתונה וכל הספרים והפנקסים שלה... — — —״

הרב ברזילי מספר על דרך הצלת היהודים. הוא קרא לאסיפה של כל היהודים, לבית־הכנסת שבעיר, והסביר להם כי המצב חמור, וכי עליהם להמלט להרים, שבחסות הפארטיזנים: „לאלה שלא באו לאותה אסיפה — טילפנתי ודיברתי באופן שהגסטאפו לא יבין את תוכן דברי, באמרי

פסיפס אמנותי בבית־כנסת יהודי עתיק ביוון
רצפת־מוזאיקה שנחשפה בחפירות של חורבות בית־כנסת מהתקופה הקדומה באגינה, יוון

להם, שהחולה מסוכן מאד, והרופאים מצווים על החולה לצאת את העיר ולהתייצב בהרים...״

השלטונות הגרמניים הוסיפו ודרשו מהרב ברזילי, להמציא להם את רשימות אנשי הקהלה היהודית. על אותה דרישה ועל התשובה שנתן, מספר הרב ברזילי: ״ביום 22 בספטמבר 1943 בבוקר, התייצבתי לפני הגסטאפו, והודעתי להם שלא הבאתי להם שום רשימה. הצורר וויסליצני כעס והכה על השולחן. אז הוצאתי את התעודה הגרמנית של המשטרה המיוחדת משנת 1941, אשר בה כתוב איך באו וגזלו את כל פנקסי ועד־הקהלה, והוספתי שמאז לא נעשתה הרשמה חדשה... לרב ברזילי ניתנה אז ארכה של 48 שעות, כדי להיענות לתביעות הגסטאפו.

״...בצאתי מהגסטאפו — מספר הרב ברזילי — החלטתי לגמור את מלאכתי, מלאכת ההצלה. התקשרתי עם ראשי הפרטיזנים באתונה, ובקשתי מהם לסדר את פרטי ההצלה של כל יהודי אתונה. סידור זה נעשה בכתב, והתנאים היו אלה: ארגון הפרטיזנים היוונים מקבל עליו להציל את כל היהודים, להוציא אותם מאתונה ולהביא אותם אל ״יוון החופשית״, זאת־אומרת אל ההרים. הוא מתחייב להבטיח להם מעון ומחסה וגם מזונות, עד כמה שידם משגת. כנגד זה התחייבתי למסור להם את הכסף שהיה לקהלה בבנקים, וגם הבטחתי לתת להם, אחרי ההצלה, תעודה על פעולותיהם לטובת היהודים, כדי להשתמש בה אצל הסתדרויות היהודיות בטורקיה ובאמריקה. נוסף לכך, עשיתי מגבית בין היהודים העשירים, ואת הכסף חלקתי בין כל העניים, בתתי להם סכומים גדולים, אשר בהם יוכלו להשתמש עם צאתם את העיר, עד בואם תחת הגנת הפרטיזנים...״

זו היתה פעולת רבה של אתונה, ועל־ידי כך ניצלו רוב יהודיה, להוציא את היהודים שנתפשו ישירות בידי שלוחי הגסטאפו ונשלחו למשרפות פולין.

שרידי הקהלה ושני בתי־עלמין שנותרו

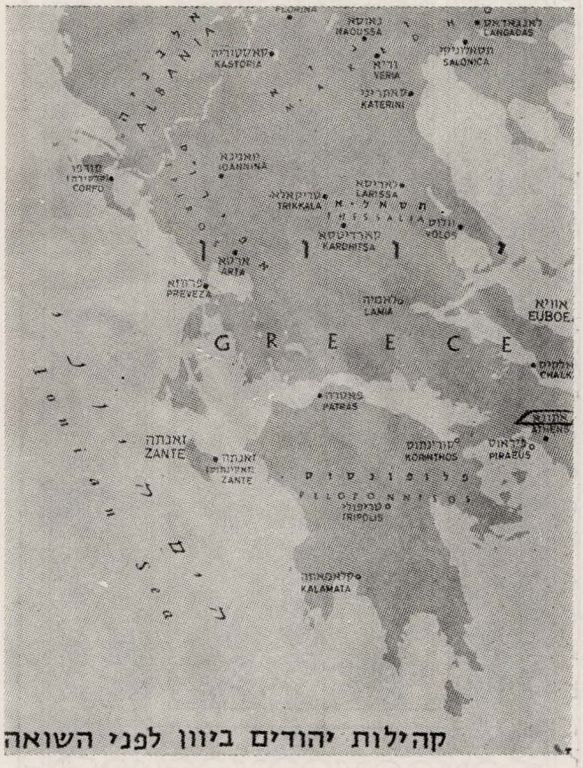
בתחילת אוקטובר 1944 שוחררה יוון מעולם של הנאצים. נמצאו אז באתונה כחמשת־אלפים יהודים, רבים מהם הגיעו לבירה כדי להנצל מיד הכובשים, אך רבים מהם הגרו ממנה, מהם עלו לישראל ומהם הגרו לארצות־הברית. עשר שנים לאחר השחרור — וקהלת אתונה ירשה את גדלותה של שלוניקי. בקהלת אתונה מצויים כאלפיים־שמונה־מאות יהודים, לעומת כאלף־ומאתיים בשלוניקי. מנינם הכללי של יהודי יוון עולה אך במעט על חמשת־אלפים, לעומת כשבעים־ושבעה אלף לפני מלחמת העולם. קהילת אתונה אורגנה אחרי־המלחמה בסיועו של הג׳וינט, שהקים בית גדול לא הרחק מבית־הכנסת. באתונה יושבת אף הנהלת הקהלות ביוון.

שני בתי־קברות ליהודי אתונה. האחד עתיק, אשר השלטונות היוונים שומרים עליו כאתר היסטורי, ומשנהו חדש.

בשנים האחרונות ניכרת התאוששות רוחנית אצל שאירית יהודי אתונה, והתוצאה המוחשית ביותר — בית הספר היהודי. וזו עדותו של תייר ישראלי שביקר באתונה:

״מצאתי באתונה נקודת־עידוד — זה ביה״ס היהודי. שם יש אווירה אחרת, לא של שקיעה, כי אם של זריחה. שוחחתי עם הרבנים הצעירים, שהגיעו לא מזמן לאתונה והם שמכניסים ומחדשים רוח־חיים בבית־הספר, ומתחילים לאושש את הילדים והנוער. זה הרב הדר, תלמיד ישיבת ״באר יעקב״ בארץ, והוא מארגן את החינוך העברי — הציגו אותו בפני. וזה הרב הראשי שלנו, הרב גבאי מטאנג׳ר, שגמר את הישיבה והוא גם חב״דניק, הכרתי את הרב הצעיר והנמרץ״.

כך נראים האותות הראשונים להמרצת דופק החיים היהודיים, לפני המלחמה, כשמדינת ישראל היתה בסכנה, הם ערכו באתונה עצרת־תפילה המונית, ולאחר הנצחון ערכו תפילת־הודיה, שמשכה עוד יותר יהודים. הניצוץ היהודי ניצת ונדלק שוב.

מפה של ישובים יהודיים על אדמת יוון

קהלות ישראל אלו נמנו על הראשונות שנוסדו ונתגבשו לאחר חורבן ירושלים — וכעת, לאחר שואת ישראל באירופה, הן דועכות ומתחסלות

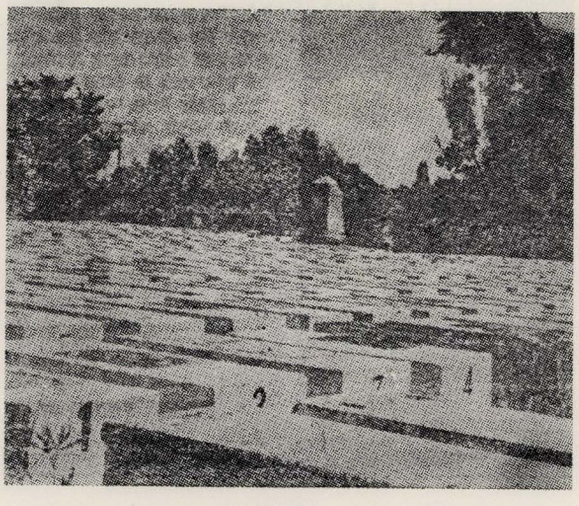
רודוס -

הקהלה שנתקיימה למן תקופת החשמונאים ונשמדה על־ידי הצוררים הנאצים

האי רודוס, השוכן באֵם הדרך מן הים התיכון אל הים האיגאי, נתיישב עוד בזמנים קדומים. רשמית נוסדה העיר רודוס בשנת 408 לפני ספירת־הנוצרים. זמן לא רב לאחר מכן התגוררו באי יהודים במספר ניכר, כפי שמודגש היטב בספר החשמונאים: „והיהודים היו רבים ותקיפים שם".

ימי תולדותיו של הישוב היהודי ברודוס, הם הרבה יותר מאלפיים שנה. על אף כל המעלות והמורדות בקורותיו של האי, כתוצאה ממלחמות וחילופי שלטונות, המשיכה הקהלה היהודית להתקיים, והיהודים מצדם מילאו תפקידים חשובים ומכריעים בפיתוחו המסחרי של האי.

כל זה נהרס ונעקר מן העולם, בעטיה של מלחמת־ההשמד הנאצית, אשר נחשולי־הרצח שלה הציפו את יוון ואת האיים שלה. רק קומץ שרידים יהודים נשאר ברודוס. והנקודה האופיינית היא — כי השמירה על בית־הקברות היהודי ההיסטורי שבאי, נמסרה למשפחה נוצרית יוונית...

בית־הקברות היהודי באי רודוס
שורות מסודרות של אבני־מצבה שטוחות לפי המקובל אצל העדה הספרדית

על חורבות הקהלה היהודית ברודוס

בבטאון של הקונגרס היהודי העולמי „גשר" (מחודש אדר ב' תשכ"ה) נתפרסמה סקירה מהימנה, ועם זאת מדכאת על חיי שארית הקהלה ברודוס.

„מארטירו אברייאו" — כך נקרא אחד הרחובות המרכזיים של העיר העתיקה ברודוס. השם נקבע לזכר „המעונים היהודים", שנעקרו מבתיהם ועלו בלהבות הכבשנים ותאי הגזים בימי השואה. רחוב זה על בתי־האבן העתיקים הפך גל־עד, המנציח תולדות קהלה עתיקת־יומין, אשר ימי הבראשית והזוהר שלה רשומים על ספר החשמונאים. כיום חרבה הקהלה היהודית. נדם קולה של תפילה ובבית־הכנסת העתיק, בן שש מאות השנים, ששרד ושוקם מחדש — דממה חרישית... הוא סגור על בריח, לרוב גם ביום הכיפורים אין מנין. אף נפסקה רינת נעורים והושבתה שמחתם של תינוקות דבית רבן, שבזכותם העולם עומד. בתי הספר היהודיים, זה של ה„אליאנס" ולצידו זה של „בני־ברית", וכמו־כן התלמוד התורה והיכל „הסמינר" לרבנים — בחלקם נחרבו כליל ורק גל אבנים נותר מהם; ובחלקם שרדו לפליטה ויד לא נגעה בהם. אבל אלה כן אלה, אבדו את דמותם וצלמם היהודי־הייחודי. הם הפכו לבתי־ספר ומרכזי נוער יווניים, כשהצלב תפס את מקומו של „מגן דוד", שהיה קבוע בכותל המרכזי. מתוך כארבעת אלפים יהודים שגרו באי בטרם מבול, שרדו כארבעים נפשות בלבד והם תועי־לבב לגבי עתידם...

האי רודוס עבר תכופות מיד ליד. תחילה שלטו בו הטורקים. בשנת 1912, כאשר תפסו האיטלקים את האי, עדיין חיו ברודוס למעלה מ־5,000 יהודים מרביתם התגוררו בתוך „הרובע היהודי", אשר ביחד עם „הרובע הטורקי" היווה את המרכז התוסס של המסחר והפעילות הכלכלית.

בשנת 1944, עם התמוטטותו של משטר הפאשיסטים באיטליה, פלשו צבאות הנאצים אל האי ומיד יצא גזר־הכליה על הקהלה היהודית. רק מעטים מבין ארבעת אלפים התושבים היהודים שבאי הצליחו להימלט בספינות ובסירות אל החוף הטורקי. רובם נלכדו בכפות הטורפים

הנאצים והובלו למקומות־ההרג. אפס יהודים אחדים, שיכלו להוכיח בדרכונים רשמיים את אזרחותם הטורקית, המה ניצלו מן הכליון והושארו באי.

לאחר תבוסתם של גרמניה הנאצית ואיטליה הפאשיס־טית נאספו ברודוס סך־הכל כ־150 נפש מבני־ישראל.

בית־הקברות העתיק והשמירה עליו שנמסרה לידי זרים

תייר ישראלי, משה אישון, שביקר ברודוס, מתאר את ביקורו אצל ראש הקהלה הישיש וכן את מה שראו עיניו בבית־הקברות ההיסטורי של רודוס (לפי „הצופה"):

„— — — שעה ארוכה ישבנו במחיצתו של ראש הקהלה, ר' אליהו סוריאנו. ביתו הומה קרובים, הבאים פעמיים ביום לדרוש בשלום אבי המשפחה. הוא עצמו ישיש מופלג, כבן מאה בקירוב. אינו יוצא מפתח ביתו. הזקנה נתנה בו את אותותיה ומאחוריו כשני יובלות היסטוריה יהודית באי. לדבריו נמנה עם צאצאי המגורשים מספרד. לפי ‚ספר היוחסין' החרות על לוח לבו, אבותיו ואבות־אבותיו, למעלה מעשרה דורות, הם ילידי רודוס. „הפעם זה נגמר. אין עתיד לתחיית היהדות ברודוס" — אומר ר' אליהו, תוך אנחה כבדה כשהוא שוקע בהרהורים מכונס בתוך כורסה רחבת מידות מהמאה הקודמת...

„ראש הקהלה הישיש מוסיף להעלות זכרונות. במה יעסוק כעת, בערוב ימיו? דעתו נתונה — ל...„בית העלמין". הוא זוכר את כל המצבות ובייחוד את קברות הרבנים והקדושים, מלפני מאות בשנים. יום יום ישאל את בנו: „האם כבר הושלמה הגדר? האם רוצף השביל המרכזי, שמשני צדדי הקברים? ומה עם המצבה, שביקשו להקים על אֲפר הקדושים שנשרפו באושוויץ ואחד מבני המקום אסף שרידי האֲפר והטמינו בבית הקברות של רודוס?" — שואל הישיש. „כן, המצבה מוכנה כבר" — באה התשובה.

„יהודים חיים אין כמעט ברודוס. הם נשארו מתי מספר. לעומת זאת המצבות בבית־הקברות — לא יספרו מרוב. פה נטמנו דורות של יהודים שהלכו לעולמם. מי מהם נסתלק, כשהקהלה עוד במלוא פריחתה ומי מהם כאשר שקעה שמשה של רודוס היהודית.

„המסייר בבית־הקברות היהודי חש כאן בטראגדיה היהודית הגדולה. בתו של נהג האוטובוס הציבורי, שומרת על בית־הקברות ביום. אביה — שומר בלילה. השומרת קריסטינה נושאת צלב גדול על צווארה ושני כלבים, הנצמדים אליה, מקבלים פני המבקשים לעלות על הקברים. היא פותחת את שער הברזל, אשר מצדו הימנית חדר המגורים של משפחת השומר; ואילו מצדו השמאלית קבוע לוח גדול, הכולל פנייה למבקרים במקום, להניף תרומתם לשיקום בית־הקברות... לא הרחק מהכניסה — חלקת הרבנים, גדולי התורה וההוראה, שהטביעו חותמם על חיי יהודים ויהדות ברודוס.

„הנה הקברים של שושלת הרבנים הותיקה, למשפחת ישראל. ושם הקברים של משפחת הרבנים אליהו... והנה אלה הם קברים עתיקים מלפני ארבע־מאות או חמש־מאות שנה, אך קשה לקרוא את החרות על המצבות. משני הצדדים — שתי מצבות שיש גדולות, שהוקמו מעל לקברים משותפים שנכרו, לאחר חיסול בית־הקברות הישן על־ידי האיטלקים. בית־קברות היסטורי זה נמצא במרכז העיר העתיקה והוא נהפך לגן שושנים...

„הקברים מסודרים כמנהג הספרדים — קוביות קוביות. כל המצבות בגובה אחד, ולא יגביה איש את קומת מצבתו. ‚דין אחד לכולם' — אומר חתנו של ראש הקהלה, שהדריך אותנו בעת סיורנו. רק פעם אחת בלבד — הוא מספר — התירו להקים מצבה גבוהה וזה על קברה של בת־עשירים שמתה מיתה חטופה, ערב חתונתה. המקרה הזה כה זעזע את התושבים, עד כי שמור היטב בזכרונם, עד היום הזה..."

ובכל זאת — עוד מנצנץ ניצוץ יהודי ברודוס

ובכל זאת השארית הדלה של יהודי רודוס נאבקת הלאה על קיומה, ולא חוסכת מאמצים להציל איזה הד וזכר ממסורת היהדות. הנה תיאור נרגש שהופיע בעתונות הישראלית (הועתק מעתון „מעריב"):

„...המטוס שהגיע מרודוס נחת אחר־הצהריים בנמל התעופה של לוד ופלט מתוכו שלושה נוסעים בודדים. תוך שעה קלה עמד להמריא חזרה לאי המרוחק. אברהם

רחוב על־שם „הקדושים היהודים" ברודוס
כך הנציחו שלטונות האי את זכר היהודים שנרצחו בשנות השואה

עקבות שלטון־הרשע הנאצי באי רודוס

על הקיר מזדקר צלב־הקרס כסמל משטר־הכיבוש הגרמני ועל ידו נראית אבן שבורה מבית־העלמין היהודי שחולל

קציזין, אחד משלושת הנוסעים שהגיעו במטוס, זינק מן הכבש ופתח בריצה בלתי־מרוסנת לעבר אולם הנוסעים. ‚בקבוק יין!' — זעק כל עוד נשמתו בו — ‚היכן אפשר להשיג כאן בקבוק יין?!' שוטרי הנמל עמדו נבוכים. אנשי המכס ביקשו להציל דבר ברור מפיו של הנוסע המרוגש. ‚תיכף אסביר לכם הכל' — המשיך — ‚אך קודם תשיגו לי בקבוק יין, ושיהיה כשר לקידוש...' אולם אין זה רגיל לרדת כך מהמטוס, לצאת ולקנות בקבוק יין ורק אחר כך לחזור ולעמוד בביקורת הדרכונים והמכס. יש סדר בעולם, ועל כן נאלץ קאציזין הנרגש, לגולל את סיפורו בטרם יינתן לו מבוקשו.

„‚אני בא מרודוס' — פתח ואמר — ‚שהיתי שם בעניינים שונים. כשעמדתי להמריא היום בדרכי לישראל, ניגשו אלי שלושה יהודים וביקשו, כי אשלח להם בקבוק יין כשר לקידוש, במטוס הזה, שיחזור לשם עוד מעט'.

„‚האיש סיפר, שהוא סייר באי וראה כי סוף־סוף נתלקטה קהלה יהודית קטנה, שכן חזרו לאי כמנין יהודים... בית־הכנסת המנותץ שוקם מחדש. קומץ יהודי רודוס עניים ולא יכלו לגייס את הסכום הדרוש לחידוש בית־הכנסת... לכן החליט אותו יהודי לקומם חורבותיו של בית־הכנסת...

„‚שבועות אחדים נמשכה העבודה, עד שבית־הכנסת עמד על מכונו, ראוי לתפילה. קומץ יהודים הכין עצמו לקבל פני שבת המלכה — והנה האכזבה הגדולה: חסר יין לקידוש! יצאו איפוא בבהילות שלושה יהודים, לשדה התעופה של רודוס, אל המטוס העומד להמריא לישראל ולחזור בו בלילה לרודוס. כך מצא את עצמו אברהם קציזין משמש שליחה של הקהלה היהודית ברודוס לדבר־מצוה: יין לקידוש! — — —"

איי ים התיכון -

שורה של קהלות ישראל עתיקות
כרתים, קוס, חלקידס, ומאלטה

איי ים־התיכון, ובפרט אלה הקרובים לחופי יוון, שימשו מאז ומקדם כתחנות־מעבר ולעתים גם כמקומות־מקלט לבני ישראל, שהוגלו או נמלטו מארץ־ישראל מפאת אימי המציק והצוררים שכבשו והחריבו את ירושלים.

ויש, שנהפוך הוא — כי במקומות אלה נאחזו יהודים כבקרשי־קפיצה, „בדרך חזרה", כלומר: במאמציהם ובחתירתם הבלתי־נפסקת לשוב ולהשתקע בארץ האבות.

אין תעודות משכנעות רבות ביחס לתולדות היהודים באיים אלה — אלא שבתור עדות מהימנה ביותר משמשות המצבות העתיקות שבבתי־העלמין ההיסטוריים, הזרויים במקומות אלה.

והנה צרור עובדות ותיאורים המתייחסים לשורה של איי הים־התיכון.

כרתים

בדו"ח מוסמך, שנתפרסם מטעם הסוכנות היהודית בירושלים, בחודש יולי 1945, מסוכם מעשה־ההרס הנאצי באי כרתים:

„לפני המלחמה התגוררו באי כרתים כ־600 יהודים. מיד אחרי פלישתם של הנאצים לאי (בחודש מאי 1941) פקדו לקבוע סימן צהוב על כל מפעל יהודי ואסרו לנהל עסקים עם יהודים. בסוף שנת 1943 נהרס עד היסוד בית־הקברות היהודי ולא נותר ממנו זכר. את המצבות גזלו כמה מן היוונים שהיו ידידיהם של הגרמנים, ואבני־שיש הוחרמו על־ידי הגרמנים עצמם בשביל בית־הקברות הצבאי שלהם. אחרי מאורע זה החמיר המצב, עד אשר בא החורבן הסופי. בשבת, ה־18 למאי 1943, בבוקר השכם, הוקפה השכונה היהודית. הגרמנים נכנסו לכל בית יהודי והודיעו לאנשים, כי עליהם להתכונן תוך 10 רגעים לנסיעה ארוכה ולקחת מזונות וחפצים הדרושים ביותר. בינתיים, תוך 10 רגעים אלה, הספיקו הגרמנים לשדוד את הרכוש היהודי. 375 מיהודי כרתים הועלו על מכוניות־משא, ביניהם גם חולים, והובאו לבית־סוהר. הנוצרים המקומיים השתדלו במיטב יכולתם להגיש עזרה לכלואים היהודים, אולם הגרמנים אסרו עליהם אף להתקרב לבנין בית־הסוהר. בראשית יוני 1944 הועלו הכלואים היהודים על שתי אניות, על מנת לשלחם לפולין".

כתום המלחמה באירופה חזרו אך יהודים בודדים לאי כרתים. הרכוש היהודי היחידי שנשאר לפליטה, ואשר שרידי הקהלה היהודית הגישו תביעה משפטית עליו — היה זה שדה־הקברות היהודי שחולל ונהרס.

וכך נסתיימו קורותיה של הקהלה היהודית בכרתים, בהתאם לדו"ח שנתפרסם בעתון הלונדוני „ג'ואיש קרוניקל" בחודש אוקטובר 1968:

„היהודי האחרון שישב באי כרתים, מינרבו ובני משפחתו, עזב את הראקליון, אחת הערים שבאי, כדי להשתקע באתונה. לדברי היסטוריונים היו בכרתים מושבות חשובות של סוחרים ובעלי מלאכה יהודיים החל מהמאה ה־16 עד ה־18. מאז 1948 משמש בית־הקברות היהודי שבהראקליון כמגרש כדורגל על־ידי „אופי", מועדון הספורט המקומי. החלטת בית־המשפט, לפיה על המועדון לשלם פיצויים לקהלה היהודית, לא כובדה, עד שיו"ר הוועד המרכזי של הקהלות היהודיות ביוון תבע מהממונה על הספורט מטעם הממשלה, כי יבטיח שהפיצויים ישולמו. ואמנם הורה זה האחרון כי הדבר ייעשה מיד והעמיד את הסכום — כ־25 אלף לירות שטרלינג — לרשות הוועד המרכזי, שהחליט להקדיש את הכסף לשיקומן של קהלות יהודיות קטנות ביוון".

קוס

האי קוס, נמנה על קבוצת איי הדודקאנז, המשתייכים ליוון. על עתיקות היהודים באי זה, ועל אודות היהודי האחרון שרואה את עצמו שומר ואפוטרופוס של מורשת הקהלה, מסופר בעתונות הישראלית — לפי „ידיעות אחרונות" מיום כ"ב חשון תש"ל, 3 בנובמבר 1969 — כדברים האלה:

„— — — המדובר באי קוס, פינת־חמד שלווה, שנותר בו כיום רק יהודי בודד אחר, זכר לקהלה קטנה אך משגשגת, זהו אדון משה מנשה. תולדות משפחתו של מנשה כרוכות בתולדות האי האהוב עליו, והוא בקי מאין כמוהו בתולדותיו ובתולדות הקהלה היהודית שנעלמה מעל פניו... לפי הכתובות העתיקות שבבית־העלמין היהודי — קיימת קהלה יהודית בקוס זה כארבע מאות שנים... בשנת 1912 מנתה הקהלה כ־600 נפש. במלחמת־העולם השניה היה האי, בדומה לרודוס, תחת שלטון האיטלקים, שעשו יד אחת עם הגרמנים. ביולי 1944 היו ברודוס 1600 יהודים ובקוס — 120. כולם גורשו למחנה חיידאר, שליד אתונה. ומשם? המישלוח האחרון לאושוויץ היה מורכב מיהודי דודקאנז — קובע אדון מנשה באנחה כבדה — למשפחות אחדות, ביניהן משפחת מנשה, עמדה זכות האזרחות התורכית והם ניצלו".

„אחרי המלחמה חזרו בני משפחת מנשה הביתה, ומצאו כי הם המשפחה היהודית היחידה באי. אפילו ברודוס לא היה מנין, עד שהתערב אירגון יהודי יוון ויישב שם משפחות יהודיות אחדות — כדי להגיע למספר המינימלי לקיום קהילה — הוא מציין. אדון מנשה אוהב את ביתו, העומד סמוך לבנין בית־הכנסת העתיק והריק, אשר מפתחותיו מופקדים בידו. „כל מה שמצאתי בפנים, כשחזרנו אחרי המלחמה, שלחתי לבית הכנסת ברודוס. עכשיו נשארו רק הקירות החשופים. אחת לשנה זוכה ,שומר החותם' היהודי באי קוס לביקור חשוב מישראל — כאשר מגיעות סירות בית־הספר לדייג שבמכמורת אל חופי קוס. אדון מנשה עורך להם קבלת־פנים מלכותית והם מביאים לו „יין כרמל" לקידוש. זה כבר נכנס למסורת. בפעם האחרונה שכר אוטובוס לכל החבריא, וערך להם סיור בכל פינות החמד והאתרים ההיסטוריים שבמקום — — —"

חלקידס

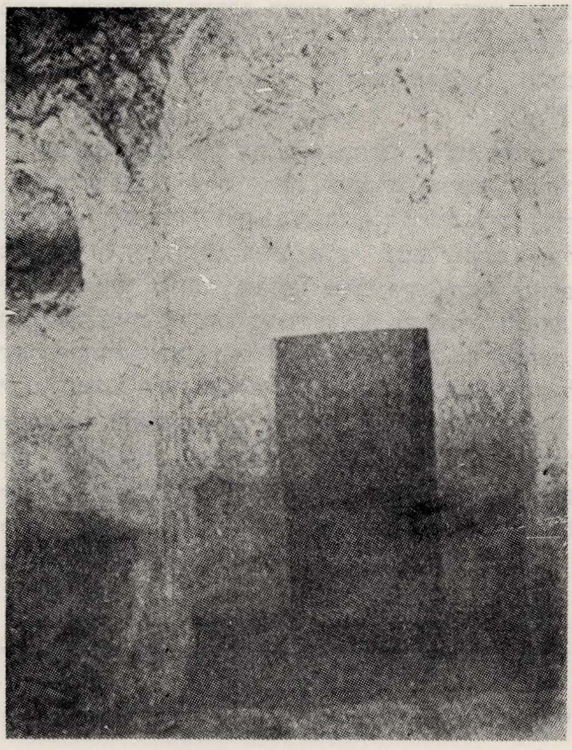
על ישוב יהודי עתיק ואפוף־אגדות שהתקיים באי זה ,מספר כתב ישראלי המתגורר באתונה, בירת יוון:

„במרחק שעתיים נסיעה מאתונה נמצא האי אביה. העיר הגדולה והמרכזית באי זה היא חאלקיס, או כפי שנקראת בפי המקומיים חאלקידס. מבחינה יהודית מהווה עיר זו ,אטראקציה', שכן היהודים טוענים, כי הם צאצאי הקהלה העתיקה ביותר בכל אירופה. כיום, אנו מוצאים בחאלקיס בסך־הכל 100 נפשות יהודיות, בית־כנסת עתיק ובית־עלמין. רובם עוסקים במסחר. ראינו שלט: ,זכריה כהן ובנו — חנות כל־בו'. נכנסנו פנימה ומצאנו כל העולה על רוחו של אדם. כהן, המשמש כחזן ורב הקהלה, סיפק לנו מידע רב ומעניין על תולדות יהודי המקום. אומר לנו מנשה כהן כשהוא מיישר גופו בגאווה: „הקהילה שלנו היא העתיקה ביותר בכל אירופה והיהודים נמצאים כאן מזה 2,250 שנה לערך" — — — „יהודי חאלקיס נקראים ע"י תושבי האי בשם: ג'גניס. מקור המלה הוא גניס, כלומר — ילידים. רוצה לומר, שיהודי חאלקיס נולדו במקום זה. ואכן, בימי הכובשים השונים שפלשו לאי — ונציאנים, טורקים, ביזאנטינים, היו אלה היהודים אשר לא הועתקו ממקומם לעומת תושבי העיר האחרים, אשר הועברו ממקום למקום".

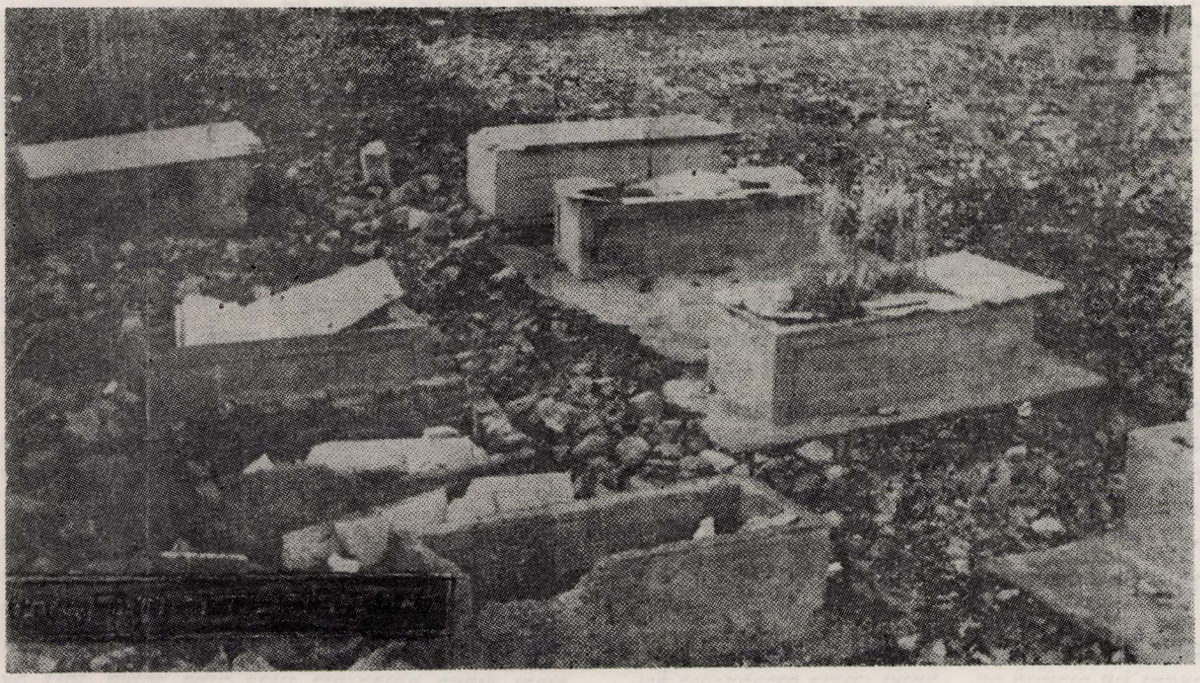
וכך ממשיך האיש של קהלת חאלקיס ומספר על תולדות היהודים: „יש לנו מכתב של פילון האלכסנדרוני, אשר כתב לקאיוס בשנת 50 לפני ספירת הנוצרים ובמכתב זה מציין את היהודים היושבים בין איי יוון. יש בכך הוכחה כתובה, שאכן יהודי חאלקיס היו כאן עוד באותם ימים" — — —

„האם כולכם ספרדים?" — שאלתי את מנשה כהן, אשר אביו וסבו הינם ילידי חאלקיס והוא השיב: „אומנם אנו ספרדים, אבל אין יהודי חאלקיס דוברים לאדינו כיהודים ספרדים בטורקיה, בולגריה או אפילו שאלוניקי שביוון עצמה. יהודי חאלקיס מדברים ביניהם רק יוונית ועברית, וגם בקריאת התורה יש לנו קריאה מיוחדת, וזה מוכיח מקוריות קהלתנו הקדומה".

פניו מרצינים והוא משרטט לי על נייר את מקומו של בית־הקברות היהודי ואומר: „עם הנוצרים אנו נמצאים ביחסים מצויינים. רק בנקודה אחת נאבקים אנו עם השלטונות מזה כמה שנים... חאלקיס התפתחה והעיריה פנתה אלינו מספר פעמים, כדי להעביר חלק מבית־הקברות

שרידי היסטוריה יהודית באיי יוון
הכניסה אל הקאטאקומבות היהודיות מלפני כאלפיים שנה שנתגלו במלטה

בית־העלמין ההיסטורי של חלקידס
שרידי הקהלה היהודית הנחשבת כעתיקה ביותר בכל אירופה

שנמצא במרכז העיר, כדי לאפשר סלילת כבישים ובניית בתים. יושב־ראש הקהלה הקודם, לא פעל כראוי ונכנע ללחץ השלטונות להעברת חלק מבית־הקברות. התנהגותו נדונה בקהלה ואילצנו אותו להתפטר מתפקידו, משום שנכנע בנקודה זו".

מנשה הכהן מניע את ידיו, מחככן זו בזו ומסביר: „בלי בית־כנסת יכולה קהלה להתקיים, אך בלי בית־קברות — לא יתכן! זאת ועוד, בבית־הקברות שלנו ישנן מצבות עתיקות־יומין, בנות אלפי שנים. וכיצד נוכל להסכים לצעד שכזה? הפעלנו עורכי־דין, אישים יהודים ואכן השלטונות לא נקטו בצעדי הריסה. יש בידינו הבטחה, שהסטאטוס־קוו יימשך. יש ברצוננו לשפץ את בית־העלמין, לבנות סביבו חומה, לשקם את המצבות ההרוסות ולשתול עצים ליד החומה — אך חסר לנו התקציב לכך. בזמנו, לפני כ־70 שנה, עבר במקום הבארון רוטשילד ביאכטה שלו. הוא ביקר בקהלה ותרם 500 דראכמות, שהיו באותם ימים סכום גדול. בסכום הזה הקימונו חומה — שנהרסה בינתיים ונותרו ממנה רק שרידים".

מאלטה

האי מאלטה יש לו היסטוריה מיוחדת משלו. גם הרכב התושבים שונה לחלוטין מאוכלוסית יוון. אבל המייחד את האי מבחינה יהודית, אלה הם הקברים העתיקים בצורת „קאטאקומבות", כפי שזה מתואר ע"י העתונאי הישראלי שלמה שמגר, בעתון „ידיעות אחרונות":

„חוויה מיוחדת במינה לגבי ישראלים היא ביקור בקאטאקומבות בבירת מאלטה. לאחר ירידה של מטרים אחדים לתוך מעמקי האדמה, דרך פרוזדורים ומעברים מתפתלים, שאי־אפשר ללכת בקומה זקופה, הגעתי בירכתי כוכי־הקבורה הטחובים, למספר מקומות, שהשאירוני דומם: קברות, שבאבן־הסיד הרכה שלהם נשתמרו אותיות יווניות ופניקיות ברורות למדי וסמל, חקוק בצורה פרימיטיבית, או מרוח בצבע אדום. וזה שהסב לי התרוממות־נפש במקום האפל והמרטיט הזה: סמל המנורה! ללמדך, שכאן הובאו לקבר ישראל, בין המאה השלישית והחמישית, יהודים, שהתישבו במלטה עוד בתקופת הרומאים".

אולם במאלטה גם נמצאים קברים יהודיים חדשים למדי — ואלה הם קברות חיילי צבאות הברית האנטי־נאצית, כפי שמעיד על כך המשורר האנגלי הנודע נייג'ל דניס בשירו „בית העלמין היהודי במלטה" (לפי התרגום בעברית מאת משה דור, שהופיע בעתון „על המשמר":

„— — — מעטים מדי היהודים כאן — — —
שלושה אנשי־עסקים יהודיים
אשר מעודם לא ידעו מלה עברית אחת,
קוראים את תפלת־האשכבה באנגלית מתוך ספר כחול
רוחצים את הנפטר במי־טהרת המת,
עושים כל אשר צותה התורה מאז ומעולם — — —
שלושה אחים־לאמונה מחייכים,
חבושי כובעים כדת וכדין,

שנים במגפעות־לבד שחורות,
אחד בכפה לבנה...
איזה מקום ידידותי להקפיר בו!
הולך אני להתבונן וקורא:
קציץ־טים אברהם סולומונס,
נפל בפעולה, 1942 ג'ון מנדלסון,
סגן־משנה, רגימנט יורקשיר,
נפצע פצעי־מות בדרדנלים
פ"נ כהן איש לברפול
סימונס איש וינה
מאיי הודו המערבית — אברהמס,
אחד אייזקס — — —
מה הרחקתם נדוד כולכם,
ומה מוזרים נדודיכם!
כולכם שבתם אל חיק התיכון
של אבות־אבותיכם
אל עולם של אבן, אבק וזית.
ברופים תהיו בבואכם אלף ברכות!"

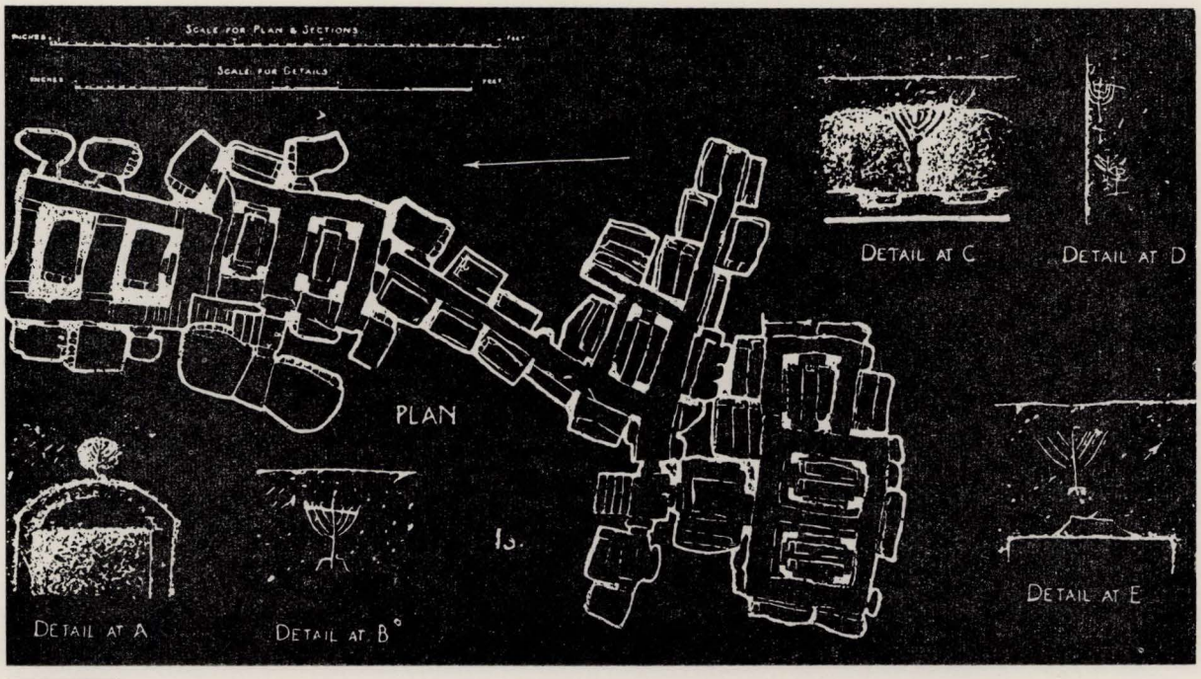
חמש המשפחות היהודיות המתגוררות באי, אינן בולטות במיוחד, ובית־הכנסת בוואליטה, היחידי במלטה, נמצא במקום מרוחק ונידח, בקצה העיר — ומעטים יודעים על קיומו. אין גם שום סימן היכר על הבית. אלה היודעים שישנו בית־כנסת בעיר, קוראים לו "דז'ואיש צ'רץ" — כלומר, כנסיה יהודית.

הביקור בבית־הכנסת יצא לפועל בשעה קצת לא רגילה — סמוך לחצות. לא היה גם טעם לבוא בשעה אחרת, כי הבית סגור ומסוגר בכל שעות היום ובכל ימות השנה — גם בשבתות — והוא נפתח רק בימים הנוראים ובשאר החגים החשובים. בית — ככל הבתים בסביבה בשכונת עוני זו.

הסביה כולה נקראת עד היום בשם המוזר — „שער יציאת היהודים". מה מקורו של שם זה — איש אינו מסוגל להסביר היום. האם היה כאן פעם הגיטו היהודי, עם שער היציאה ממנו? ואולי הוצאו מכאן היהודים מתוך סמטאות הגיטו — אל הספינות והסירות שחיכו להם בים, ספינות וסירות הגירוש מן האי, בימי הרדיפות? הענין שרוי בערפל.

בחיפושנו אחרי יהודים באי הגענו לחנות אריגים אחת שבכיכר הארמון, כמה צעדים מארמונו של המושל הבריטי, ומצאנו את ג'ורג' תייר, איש עסקים נרחבים באי ואדם בעל לב יהודי חם, אוצר המילים העבריות השגורות בפיו, אוצר מצומצם למדי אך דיו כדי לבטא את מלוא שמחתו וידידותו לגבי כל אורח הבא מישראל. הוא אדם טרוד מאד, יש לו רשת של חנויות סופרמארקט באי, בית חרושת לסוכר ובית חרושת שני לשימורי עגבניות, ויש לו נציגות הפירמה מארכס אנד ספנסר, ויש לו, ויש לו. וכאשר הוא בא בערב הביתה עייף ויגע אחר עמל היום הוא מתיישב — לשם מרגוע כפי שהסביר לנו — ליד ספר דקדוק השפה העברית, והוא לומד. זה מוציא אותו גם קצת מבדידותו.

הוא דור שלישי במלטה, — סבו הגיע לאי לפני מאה ועשרים שנה מטריפולי, שהיתה אז תחת שלטון

תרשים של מיקום הקאטאקומבות היהודיות שנתגלו במאלטה
בהתאם להסברים שבתרשים זה הרי חלק ניכר מהקאטאקומבות מקושט בסמל היהודי המרכזי שהיה מקובל בתקופה ההיא: וזהו ציור המנורה

תורכי — אותו ערב הציע לנו לערוך טיול קטן על פני העיר, וכך בסביבות חצות, כאמור באה ההצעה לערוך ביקור בבית־הכנסת.

לפני חדשים מספר נפטר רבה האחרון של מלטה הרב אוחיון, ואחר לא בא במקומו, דירתו הנמצאת בבנין בית־הכנסת נשארה ריקה.

לימים הנוראים הזמינה הקהילה הקטנה רב מאנגליה שיבוא להתפלל עם חמש המשפחות של יהודי מלטה. מניין — יש לקוות — יהיה. אם יחסר, בודאי יבואו כמה תיירים יהודים, אם עדיין יחסר ישלימו את המניין החיילים היהודים בצבא ובצי הבריטי החונה באי. ותהיה גם הגיגת בר־מצוה בחגים אלה: עוד יהודי למנין...

בית הכנסת עצמו הוקם לפני כששים שנה. אולם התפילה נמצא בקומה השלישית של הבנין — והוא לא גדול, נועד לחמישים מהפללים בערך. „הלואי והיה לנו מספר כזה של מתפללים" נאנח, „כבר יחד עם הנשים" שה„עזרה" שלהם סמוכה לאולם התפילה הכללי. ארון־הקודש — פשוט וצנוע, על גבי הפרוכת רקומות שלש אותיות — „קדש". בארון הספרים כמה סידורי תפילה ישנים, חומשים, מהזורים.

ארכיאולוגיה יהודית של האי מלטה — חוייה ארכיאולוגית היתה לנו בשעת הביקור בראבאט, בחלקה המערבי של האי. האטראקציה של המקום הנן הקאטאקומבות העתיקות מימי הרומאים, המזכירות את הקאטאקומבות שנתגלו בוויא אפיא העתיקה ברומא.

המקום כולו מעיד על הזנחה ועזובה רבה, התגברנו בכל זאת וירדנו כמה מדרגות והנה על גבי הסלע, מול הכניסה ממש מתגלה דבר אשר לא ציפינו לו: מנורה בת שבעת הקנים חקוקה באבן. רואים אותה בבירור. במקום אחר — שוב סמל המנורה חקוק בסלע, בצורה פרימיטיבית למדי.

אנו נמצאים בתוך קאטאקומבות של יהודים מלפני אלפיים שנה. כבר אז, בתקופת הרומאים, היו יהודים במלטה, וכבר אז הקימו לעצמם בית־קברות משלהם, כבר אז דאגו לקבר ישראל למתיהם. סמלי המנורה משמשים עדות לכך, ואין צל של ספק שאלו קברות של יהודים שנכרו לפי הנוהג של אותם הימים — בתוך כוכי סלעים, מתחת לפני האדמה, ממש כמו בבית שערים אצלנו.

ועוד שריד יהודי בעיירה הנושאת את השם מדינה. מראים שם בית רומאי קדמון שנשתמר היטב מתקופת שלטונה של רומא באי. הבית הפך למוזיאון קטן ואפשר לבקר בו. והנה בתוך הגינה, בכניסה לבית עתיק־היומין עומדת מצבה, שנתגלתה באדמה בשעת החפירות שנערכו ליד ה„וילה רומאנה". מצבת אבן גדולה שלא קשה לגלות בה שרידי כתובת ע ב ר י ת. ולא צריך להיות חוקר עתיקות ומומחה לפיענוח כתובות כדי לקרוא באותיות אשוריות ברוריות — האותיות המסורתיות: ת.נ.צ.ב.ה.

הערה:
מאלטה איננה שייכת ליוון, אך נכללה בפרק הכולל את „אי יוון", משום הקירבה הגיאוגרפית והרקע ההיסטורי המקביל ביחס לישובי היהודים הקדומים בנתיבי ים־התיכון.

הונגריה :

★ בודאפשט

הונגריה / קיצור תולדות היהודים

ראשית התישבות היהודים:

הישוב היהודי בארץ זו — הקרויה בספרי ראשונים „ארץ הגר" — נמשך עוד מהתקופה הרומאית, כפי שהוכיחו כתובות על אבני־מצבה שנחשפו בחפירות ארכיאולוגיות באיזור הנהר דאנוי (דאנובה). בארכיון העיר אודנבורג (סופרון) שמורה תעודה היסטורית, המתייחסת לקיומו של בית־קברות יהודי במקום זה במאה ה־9 למספרם, זאת אומרת, עוד בטרם המאג'יארים (ההונגרים) חדרו וכבשו ארץ זו.

ההשתלטות הנאצית:

ביום 16 במרץ 1944 — כ"א אדר תש"ד — נכנע שליט הונגריה העוצר הורטי, להשתלטות הנאצית על הונגריה ולדרישתם על גירוש היהודים אל מחנות־ההשמדה;
ביום 20 במרץ — כ"ה אדר — גייסות גרמניה הנאצית התבססו בעמדות על אדמת הונגריה, במטרה לעצור בעד הסתערותו של „הצבא האדום" לאחר מסע־הכיבוש המוצלח ברומניה;
ביום 15 באוקטובר 1944 — כ"ח תשרי תש"ה — בוצעה הפיכה נאצית מוחלטת בהונגריה, העוצר הורטי, הודח ונאסר בפקודת היטלר, לאחר שהכריז על כניעתה של הונגריה למעצמות הברית.

תאריכים בשואה:

ביום 3 במאי 1942 — ט"ז אייר תש"ב — החליט הפרלאמנט ההונגרי על הנהגת תחוקה גזענית נגד היהודים, על־פי המתכונת הנאצית ושלילת כל זכויות אזרחיות מיהודי הונגריה;
ביום 22 במרץ 1944 — כ"ג אדר תש"ד — פתח ראש הממשלה ההונגרית האנטישמית — שטויא, מנהיג הגדודים הנאצים במהדורה הונגרית שנקראו „צלב־החץ", את תכנית־החיסול נגד יהודי הונגריה;
ביום 15 במאי 1944 — כ"ב אייר תש"ד — הופעלה תכנית־הגירוש ההמונית של מאות אלפי יהודי הונגריה אל מחנה־ההשמדה באושביץ — ומבצע זה אורגן ובוצע ביוזמתו האישית של אדולף אייכמן.

סיכום קרבנות היהודים בשואה:

בשנת 1939 נמצאו בתחומי הונגריה, (מבלי לקחת בחשבון את האיזורים שצורפו אליה בסיוע הנאצים)	— 404.000
לאחר גמר המלחמה באירופה נערך מספר היהודים	— 200.000
אומדן מספר קרבנות היהודים בשואה	— 200.000
האומדן באחוזים	— 49,5%

בודאפשט -

הישוב היהודי בבירת הונגריה
וזו הקהלה ההיסטורית „אובן ישן"

קהלה יהודית אחת בעיר־הבירה ההונגארית, המצרפת בתולדותיה את כל מה שאירע לשלוש קהלות היסטוריות: „אובן ישן" — שהיא העיר הישנה „אל־בודא", בגדה הימנית של הדאנובה; „אובן" או „אופן" — שזו העיר „בודא" עצמה, שנצטרפה במאוחר אל עיר הבירה; „פעסט" — שזה החלק החדש והרשמי של בירת הונגריה, מעברו השמאלי של הנהר דאנובה.

קורות הקהלה בבודאפשט — לרבות הקהלה החרדית הנפרדת שנוסדה בתקופת מלחמתו של ה„חתם סופר" נגד תנועת הריפורמה — משמשות בבואה נאמנה לגלגולי־הגורל של יהדות אירופה בתקופת־האלף האחרונה. השואה הנוראה בימי שלוט הנאצים פגעה קשות בקהלה, ובתקופה שלאחר־השואה צומצם מספר תושביה. עם כל זה היא ממשיכה להתקיים ולהיאבק על זכויותיה ומסורתה המפוארת אף תחת המשטר הקומוניסטי.

השוואה סטאטיסטית קצרה מדגימה את השינויים במצב היהודים במשך 100 השנים האחרונות: בשנת 1869 — היו בתוכה 44 אלף יהודים; בשנת 1920, כתוצאה מזרם הפליטים לאחר מלחמת־העולם הראשונה — גדלה עד 215 אלף; בשנת 1941, תחת לחצו של המשטר ההונגארי־האנטישמי — הוקטנה עד 184 אלף; בשנת 1945, לאחר מסע־ההשמד הנאצי נשארו בה — רק 86 אלף יהודים. בשנת 1969 — נשארו בה לערך 50 אלף יהודים.

מצבות יהודיות קדמוניות —
והמאבק המתמיד על זכויות היהודים

את קורות הישוב היהודי בקהלה העתיקה של „אובן ישן", מונים רשמית מאז המאה ה־12, אולם ממצאים שנתגלו לעת חפירות ארכיאולוגיות הפתיעו את ההיסטוריונים, משנוכחו בשרידי מצבות קדמוניות משל מתישבים יהודים עוד מימי התקופה הרומאית.

עקבות התישבות יהודית מימי הרומאים, נמצא במקום זה. היהודים הקימו על יד מעינות המים, את המחנה המבוצר „אקוינסום". לפני שנים מספר חפרו ומצאו כאן מצבה רומאית, עם כתובת לאטינית, שמוצאה, לפי צורת האותיות, מתקופה קרובה לחורבן הבית השני. לאחר בדיקה גילו בכתובת את השם: „בנימין". מעל לשורות היו חרותות באבן שתי מנורות בעלות שבעה קנים, באופן פרימיטיבי. ובצדן הופיע הציון הנוסף: „ה' אחד", בלשון ובכתיבה יוונית. המצבה שמורה עתה בארמון הרוזנים „סאפארי". חוקרים מניחים, שחיילים יהודים מאסיה הקטנה או שבויים שהוגלו מארץ ישראל, שמרו כאן על „לימס פנוניקוס" (הגבול ההונגרי) והגנו עליו.

בעקבות מסע הצלב הראשון, בשנת ד' תתנ"ו, הגיע זרם היהודים הראשונים מאשכנז לבודא ולשאר ערי השדה. המלך בילה הרביעי, היה המלך הראשון, שציוה לטבוע מטבעות נחושת ומעות קטנות, לצרכי מסחר והגנה. על רובם נטבעו אותיות עבריות: ש' ק' ל' א'. סימן, שבין חוכרי המטבעות רבו היהודים. כדי למשוך אליו את לבם ומאודם של היהודים, אפילו של אלה שבחוץ לארץ, העניק להם המלך בשנת 1251 חוק מיוחד, כעין „אגרת חסות", ששימשה מכאן ואילך יסוד ועיקר לכל הזכויות המיוחדות, שהובטחו ליהודים במאות השנים הבאות.

המתיישבים היהודיים הראשונים באו לבודא מגרמניה ומארצות־הסלאווים. בתקופת „המוות השחור" (1348) גורשו היהודים מבודא, כמו משאר חלקי הונגריה. לאחר זמן קצר הותר להם לחזור אליה, אך בשנת 1360 גורשו ממנה שוב. האיסור על ישיבת היהודים בעיר לא נמשך גם הפעם זמן רב. לחוזרים הוענק כתב־זכויות בענייני־מסחר ושיפוט עצמי. בתקופת שלטונו של המלך זיגמונד (משנת 1386 ואילך) הורע שוב מצבם של היהודים בעיר, שנצטוו ללבוש מלבושים מיוחדים, הוגבלו בחייהם הכלכליים וכו'. לימים בטלו גזירות אלו. מן המחצית הראשונה של המאה ה־15 גדלה חשיבותה של קהלת בודא, עד שנעשתה הקהלה הראשית במדינה. עם כניסתו של המלך מאתיאס לעיר (בשנת 1458) אושרו שוב זכויותיהם של היהודים. לקהלה היו סמכויות של שלטון פנימי עצמאי ולראש־הקהלה, היו סמכויות של מנהיגות על היהדות ההונגרית כולה.

בתקופת שלטון הטורקים נתחזקה בה ההשפעה של

הקהלה הספרדית, הודות לקשרים שנתפתחו בינה ובין יהדות טורקיה.

בשנת הכיבוש האוסטרי (1686) נפגעו יהודי בודא קשה במצור, ששמו על העיר האוסטרים ובעלי־בריתם. מתוך כאלף היהודים, שהיו אז בעיר נספו עד 500 („קדושי אובן" נזכרים ב„פנקס האזכרות" של וורמיזא). כשהוקם מחדש השלטון הנוצרי בבודא לא חזרה עוד הקהלה למעמדה הקודם. אזרחי־העיר התנגדו להתיישבותם של יהודים וחסותו של המלך לא עמדה להם. בשנת 1746 נצטוו לעזוב את העיר וחזרו אליה רק בשנת 1783. בתקופה זו עלתה קרנה של הקהלה מן העבר השני של הנהר (אלט־אופן, אובן ישן). מצבם של היהודים היה נוח יותר, כי לא סבלו כל־כך מנגישותיהם של האזרחים.

בפסט, עיר־הבירה, הותר ליהודים להתיישב רק בזמן

מצבה לאחד מגדולי־התורה ומאישי־התפארת של קהלת בודאפשט

קברו של רבי יעקב קופל רייך, אחרון הרבנים של עדת החרדים העצמאית

מלכותו של הקיסר יוסף השני. מתחילה הותרה להם ישיבת־עראי, תמורת מסים מיוחדים. בשנת 1799 כבר מנו יהודי־פסט כ־1000 נפש. בשנת 1821 הוכרה קהילת־פסט רשמית והתחילה תופסת מקום מרכזי בחייהן של קהלות הונגריה.

רבנים מפורסמים בראש הקהלה

כמה מרבני קהלת בודא ודייניה נזכרים בספרי השו״ת מאותם הזמנים. העיר בודא זכתה לפרסום רב. למעמד מיוחד זכה ר׳ עקיבא שנקרא בספרי הזמן: „הנשיא מבודא", והוא זקנו של ר׳ ישעיה הורביץ, בעל „שני לוחות הברית" (השל״ה הקדוש). בשנת תכ״ו (1666) הגיע לקהלת אובן אחד מגדולי הדור, אשר הוסיף לקהלתו שם וכבוד לדורות: ר׳ אפרים הכהן, יליד וילנה, שברח ממולדתו מאימת הקוזאקים.

אחד הרבנים המפורסמים שגיבש ועיצב דמות הקהלה, היה רבי משה מינץ מברודי שבפולין, שנתקבל לכס הרבנות בבודא, על־פי המלצתו של בעל „הנודע ביהודה". הוא הקים ישיבה בעיר והרביץ תורה ברבים. נהג את הקהלה במשך ארבעים־ואחת שנה (משנת 1790 ועד 1831). מרחוק היו פונים אליו בשאלות־ותשובות. בשנת 1799, בעתות המהומות והמלחמות, הוציא תקנות שמטרתן היתה למעט בהוצאות החתונות וסעודות של מצוה ואת התמורה למסור עבור צרכי העזרה לקהלות הנפגעות.

רבנים גדולים עמדו לה לקהלת בודאפשט המאוחדת. לאחר תקופת כהונתו של רבי חיים סופר בעל „מחנה חיים", הוזמן במקומו ר׳ יעקב קופל רייך בוורבאו. במשך תקופת כהונתו הארוכה, יותר מ־40 שנה, ובראשותו של העסקן והלמדן הנפלא ר׳ משה פרוידיגר, מחבר הספר „משה ידבר" שעלה בשנת 1910 לדרגת האצילות, התעשרה הקהלה במוסדות חסד וצדקה במידה מפתיעה. בסוף ימיו, בהיותו כבן תשעים, נכנס ר׳ קופל כנציגה של האורתו־דוכסיה לבית העליון של הפארלאמנט, ושימש שם כזקן הנציגים.

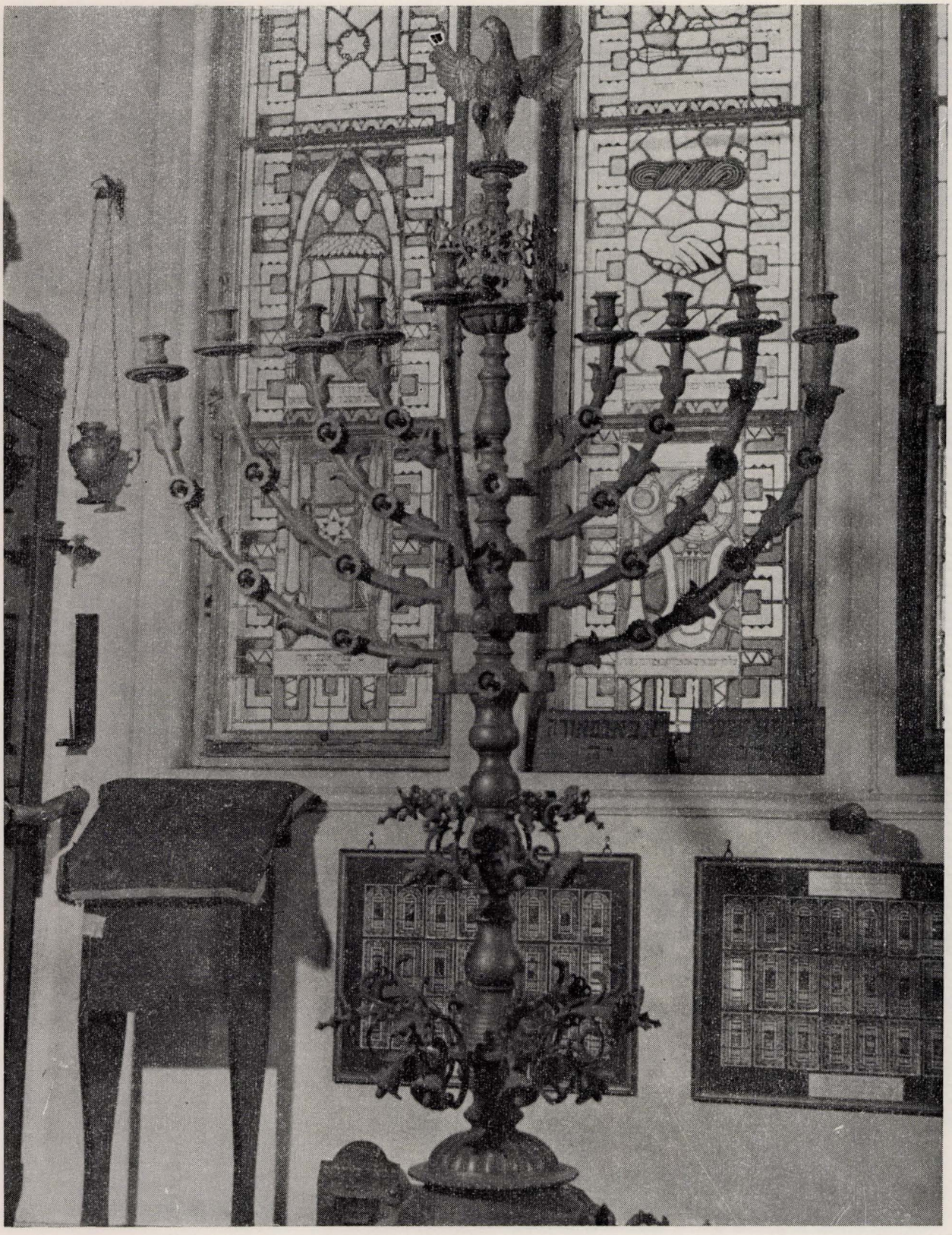
אחרי פטירתו שמו רבני המדינה את עיניהם בראש הלשכה המרכזית, ר׳ אברהם פרנקל, ששימש גם נשיא הכולל „שומרי החומות" בירושלים, אישיות אצילה, בה התאחדו תורה וגדולה במקום אחד. וכדי שיוכל להיבחר לבית העליון, בחרה בו הקהלה האורתודוכסית כרב הכבוד שלה.

קיצור תולדות שלוש קהלות בעיר־הבירה

קורות היהודים באובן ישן מתחילים במאה ה־12 וכלים עם כיבוש העיר על־ידי הטורקים בשנת 1541. כנראה באו לשם היהודים מגרמניה בימי נוסעי הצלב. ר׳ יצחק מווינא, מחבר „אור זרוע", מזכיר את העיר אובן, אודות שאלה שנשאלה בשנת 1217, אם מעינות החמים שמה מטהרין כמקוה. גם ר׳ ישראל איסרלין, הרמ״א,

בודאפשט : כמה בניני־פאר לצרכי ציבור הקימו היהודים — וזה אחד מבתי הקהלה

בודאפשט: פינה ב„בית־הנכאת היהודי" שבו נאספו חפצי־קודש מבתי־כנסת שנהרסו

מזכיר את הקהלה בשו"ת „תרומת הדשן", בחלק פסקים וכתבים.

בשנת 1737 קנו היהודים מהממשלה כברת־ארץ לבנין בית הכנסת ולבית הקברות. בבית הקברות הזה השתמשו עד שנת 1888. ואז הגיע מספר היהודים באובן ישן לארבעת אלפים נפש. בית־קברות זה היה משותף גם ליהודי פשט ואובן עד לשנת 1795, שאז נתוספו בתי־עלמין חדשים.

תולדות היהודים באובן ישן, מהוות המשך לתולדות יהודי אובן. הישוב הזעיר ב„אלט אופן", החל לצמוח עשרות שנים בטרם הונף הברזל על קהלת בודא המפוארת, בחינת „ממכה עצמה מתקן רטיה" — כי מחורבנה של „בודא" צמחה הקהלה השכנה.

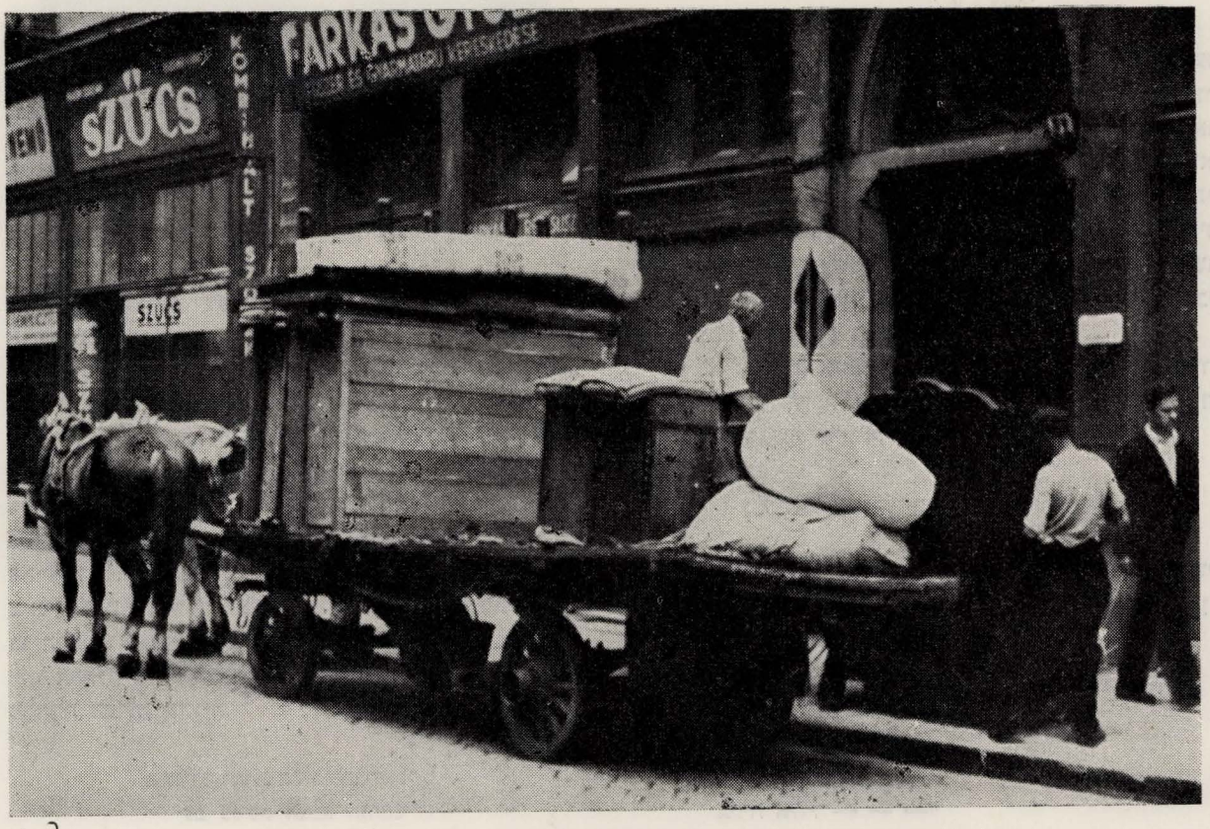
כשפנתה הנהלת המפקד הארצי בהונגריה אל עירית פשט, בשנת תק"ה (1745), בשאלה, על דבר מספר יהודי העיר — השיבה לה העיריה: „בין חומותינו לא נמצא ולא יימצא אף יהודי אחד. אמנם כבר בימי הבינים נזכרים יהודים אחדים בפשט, ובתקופת הטורקים השתרע על שפת הדנובה בית קברות משותף למוסלמים וליהודים, אבל זה עשרות בשנים סגרו אזרחי העיר את שעריהם באופן מוחלט לפני היהודים".

אולם עם „הסדר היהודים" על־ידי הקיסר יוסף השני משנת תקמ"ג (1783) נפתחו שערי היריד בפשט לפני היהודים להלכה. אם כי למעשה הצטמצמו ימי מגוריהם שם ל־16 „ימי היריד" בלבד. אכן הפירצה הלכה והתרחבה מעצמה. לאחר קשיים רבים הותר ליהודי אחד מאובן ישן להכין בביתו מסעדה יהודית, בשביל באי הירידים. לפי פנקס הקהלה היה זה תאריך חשוב בחיי הישוב בפשט, עם הקמתו של המוסד היהודי הראשון בעיר הבירה. יהודי פשט, קיבלו רק בשנת תקפ"א (1821) את הרשות להיקרא עדה או „קהל יהודים", ולהשתמש בחותם זה.

בעקבות פקודת הקיסר יוסף, שביטלה את כל אותות ההפליה והקלון של יהודים, הועלו דרישות שעל היהודים להסיר מעליהם את „ההתבלטות היהודית", את זקניהם ופיאותיהם. עתה, אחרי ה„סנהדרין" של נאפוליון, שנקראה להגשים את הריפורמה בדת ישראל, נתגבשו התביעות בצורה בהירה וחריפה ביותר. „על היהודים" — כך קראו אנשי ה„ריפורמה" — „ליהפך למאדיארים בכל דבר — בשמותיהם, בלשונם, בלבושם, וגם במנהגיהם ובהתנהגותם".

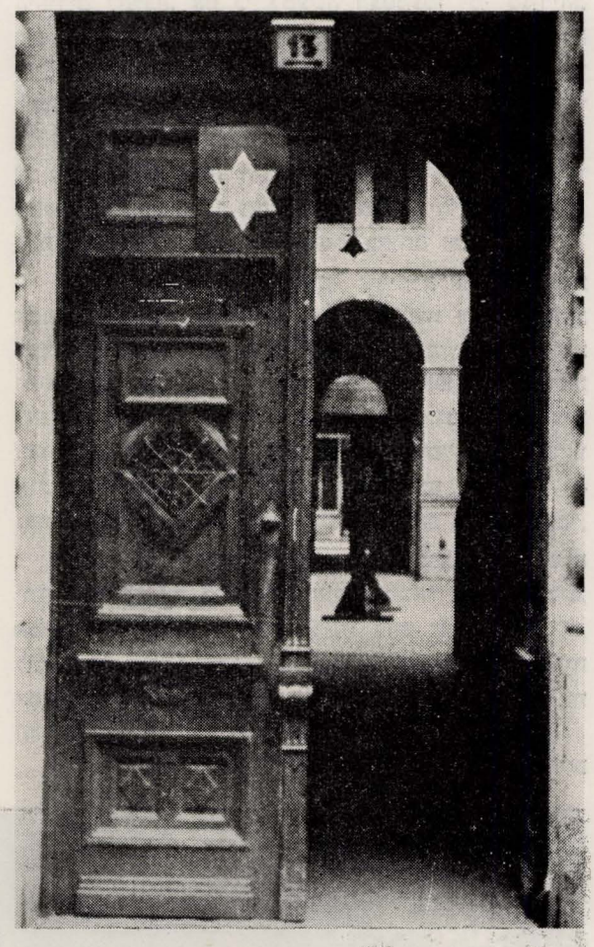
מרבית הקהלות השיבו ברוחו של ה„חתם סופר", שלא יוותרו אפילו על מנהג קל. אולם נמצאו מספר יהודים, אמידים ומשכילים, שמיהרו ובחרו להם שמות הונגריים, לימדו את לשונם לדבר הונגרית, והתרגלו לכל הצורות החיצוניות של הגויים ובמשך הזמן — גם העתיקו את תרבות הגויים.

בשנת תר"ל (1860) נתאסף בעיר פשט כמנין יהודים

הרובע היהודי בבודאפשט בימי ההשתלטות הנאצית על הונגריה

הצוררים ציוו לרכז את היהודים בתוך „גיטו" סגור שהיווה תחנת־איסוף עבור המשלוחים בכיוון לאושביץ

גזירות על יהודי בודאפשט במתכונת הנאצית
בכל הבתים ובכל החנויות של יהודים הוצב „מגן־דוד" על
מנת להקל על בצוע מסע־החיסול המתוכנן

נאמנים, שהחליטו לפרוק מעצמם את עולם של אנשי הריפורמה, ההורסים את הדת. קבוצה יוזמת קטנה זו הכריזה על הקמתה של קהלה חרדית עצמאית בבודאפשט. ברבות הימים התרכזו בבודאפשט המוני יהודים חרדים. ובכל רחוב וככר הזכירו חנויות סגורות את קדושת השבת. ברם קשה היתה ההתחלה. הקהלה החרדית פרשה את רשתה על כל גלילות העיר משני גדות הדנובה, ולכן נקראה: „קהלת האורתודוכסים הבודאפשטית". בני הקהלה החרדית בנו בשנת תרע"ג ברחוב קאזינצי (לפי דוגמת בית־הכנסת הגדול בפראנקפורט דמיין), בית־כנסת מפואר בו התפללו תמיד חזנים ממדרגה ראשונה.

הקהלה הלכה והתפתחה עד לשנת תרצ"ט, שנת פרוץ מלחמת העולם השניה.

מסע־ההשמדה הנאצי בבודאפשט,
עם כניסת הצבא הגרמני

ביום המר, 19 במרץ 1944 למספרם, פלשו צבאות היטלר באופן פתאומי אל הונגריה וכבשו את עיר הבירה, בודאפשט. נציגי הגרמנים הופיעו בבית־הקהלה הגדולה, ופקדו על הקמת מועצה יהודית („יודנראט"), בת שמונה אנשים. כשפנתה מועצה זו אל צמרת הממשלה ההונגרית בשאלה, מה לעשות במצב הנוכחי? נתקבלה התשובה הנמרצת: „לציית לגרמנים!" ואכן מיד למחרת קיבלו לידם חבר המרצחים ובראשם אדולף אייכמן את „הטיפול בענין היהודי". תוך ימים מעטים הנהיגו את „הכוכב הצהוב" כסמל חובה לכל יהודי, והחיוב לענוד אותו חל על כל בן ובת מגיל שש ומעלה.

ה־15 באוקטובר 1944, הפך ליום הטראגי ביותר בתולדות יהדות הונגריה, כאשר השליט ההונגארי הורטי — הורד, ובמקומו עלה סאלאשי פרנץ, איש־האימונים של היטלר.

בימים שלאחר־כך פרצו הפרעות ביהודי בודאפשט. יהודים רבים שהשתייכו אל „גדודי העבודה" („מונקה טאבור"), שהוקמו עוד בימי המשטר ההונגארי האנטישמי נחטפו והושלכו לתוך הדנובה... באולמי ה„טמפל" המרכזי ברחוב דוהאני, נאספו כ־5,000 יהודים בתנאי צפיפות גדולה כל כך, שאת גופות הנחנקים אי־אפשר היה להוציא משם... במקומות־ריכוז נתקבצו ההמונים, שנועדו לגירוש, כ־50,000 יהודים במספר, שנאלצו כולם לצעוד ברגל מערבה (ובתוכם הרבה חולים, זקנים וילדים) עד לגבולות הונגריה־אוסטריה (25—40 ק"מ ליום), עד שכמעט כולם נפלו וגוועו בתהלוכת־מוות זו.

בהתקרב קיצה של ממשלת־הרשע הנאצית ועם התבוסות המוחצות בחזיתות המלחמה, גברה פעילות ההשמדה כנגד שרידי היהודים. בחודש טבת תש"ה (ינואר 1945), לאחר שהצבא האדום כבר חדר לפרברי בודא, התקיפו הנאצים את בית־החולים של הקהלה, שעמד תחת חסותו והנהלתו של הצלב האדום, כמו־כן את בית־החולים של קהלת האורתודוכסים ובית־ההבראה שלה ואת מושב הזקנים של „החברה קדישא" החרדית, ועשו הרג בכל תושביהם, רופאיהם ועובדיהם.

לאחר ימים אחדים כבש הצבא האדום את העיר. חומות הגיטו נהרסו בן־רגע. לשארית היהודים באה ההצלה. אולם לא הגיעה הרווחה אליהם.

בתי־העלמין הישנים ושדה־הקברות החדש

המצבה העברית העתיקה בבתי־העלמין של בודאפשט היתה משנת ה' אלפים ל"ח (1278 למספרם). על אבן־המצבה חרות באותיות ברורות:

„פסח ב"ר ...
שנאסף לעולמו
בשנת ל"ח
לאלף הששי
בירח אלול — — —"

מדורות הקודמים נשארו לפליטה רק מצבות בודדות, כי בתי־הקברות נהרסו כליל לעת הגזירות והגירושים.

רק בשנת 1770 נרשם בפנקס הקהלה על אודות הקמתה של החברה קדישא. גם חברה לביקור חולים נוסדה אז.

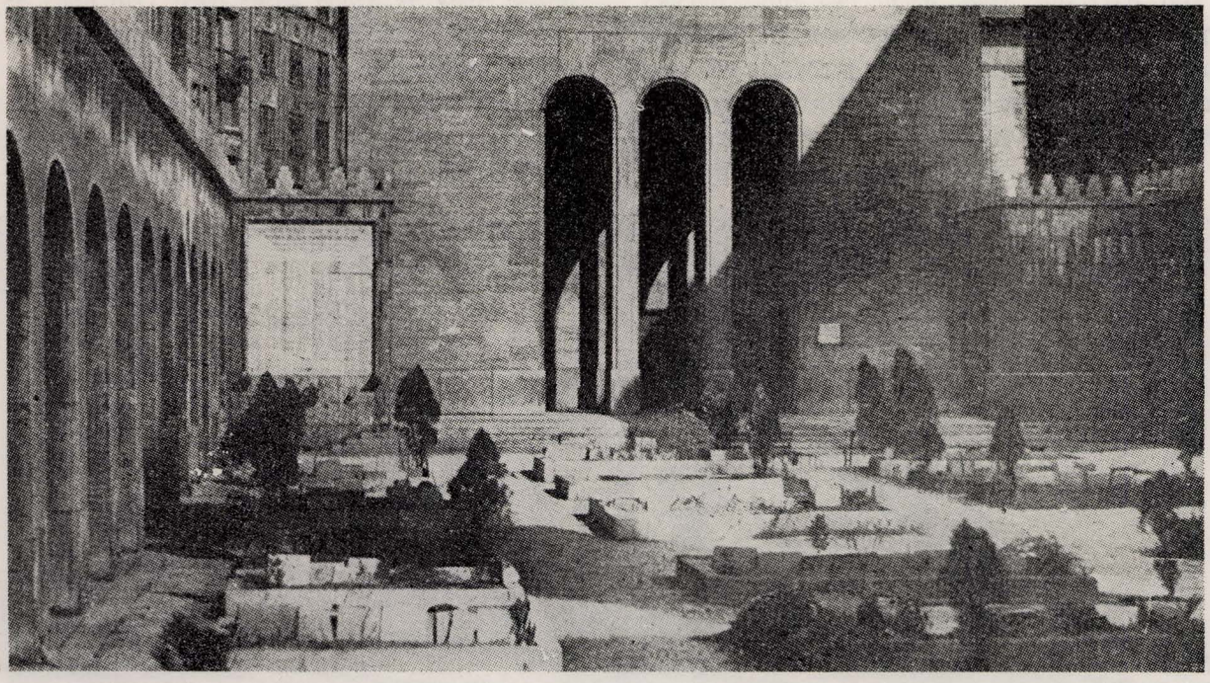
לפי השרידים שנתגלו נמצא בית־העלמין היהודי, בתקופת הכיבוש הטורקי באיזור־העיר שנקרא „ליאופולד־שטאצל". בשנת 1684 גורשו הטורקים מפשט, אך זה ערך יותר ממאה שנים עד שהוכרה זכותם של היהודים לשבת כאזרחים שווים בעיר־הבירה, מעבר מזה לגדת הנהר. בשנת 1788 הוצא הרשיון לפתוח בית־עלמין יהודי בתוך תחומי פשט, ובעקבות זאת נוסדה גם בפשט חברה קדישא.

לבתי־הקברות האלה נתווסף בימי האסון של הכיבוש הנאצי שדה־קברות חדש — וזה בתוך חצר „בית־הכנסת הגיבורים", המכונה „העלדען־טעמפל".

„כל תפילה כל תחינה אשר תהיה לכל האדם לכל עמך ישראל"

פסוק זה מספר התנ"ך (מלכים א', פרק ח', ל"ח) נחרט בשער־הכניסה של בית־הכנסת הישן של מהר"ם מינץ

שדה־קברות לקרבנות השואה בחצר בית־הכנסת בבודאפשט
זו מזכרת־זוועה שאין בדומה לה מימי ההרג והחיסול אצל יהדות הונגריה

בנין זה, הגדול והמפואר, שנשאר עומד על תלו, נמצא ברחוב דוהאני. המרצחים הנאצים התנפלו גם על בנין זה. ביום האחרון של שלטונם בבודאפשט טרחו לחטוף יהודים ברחובות העיר ומתוך מחבואי־המרתפים, והביאו אותם לחצר ה„טמפל". חזית המלחמה, שהועתקה אל שערי העיר לא נתנה מספיק זמן למרצחים לבצע את כל זממם, והם רצחו בחימה שפוכה מאות יהודים.

הקרבנות נקברו בו במקום, ורחבת ה„טמפל" הפכה לשדה־קברות עם הרבה מצבות וקברות־אחים.

שרידי בתי־הכנסת וקברים עתיקים שנתגלו לאחר השואה

אולי יכול זה להיחשב כלעג הגורל, שדווקא בתקופה שלאחר־השואה, שעה שהולכות ומתחסלות הקהלות היהודיות ביבשת אירופה נחשפו בכמה מאותם מקומות שרידים עתיקים מישובי היהודים שיש להם חשיבות היסטורית.

אחת התגליות האלו נעשתה בבודאפשט, והנה קטע מתוך דו"ח מפורט שהופיע בשעתו ב„ג'ואיש קרוניקל" בלונדון (בהדש שבט תשכ"ו — ינואר 1966) — „בית כנסת עתיק נחשף עתה בבנין מימי הביניים בעיר אופן ישן, היא בודאפשט":

„בית הכנסת היה בשימוש משנת 1365 עד שנת 1526. בשנה זו ב־22 בספטמבר, א' סוכות — גירש הסולטן סולימאן השני את כל היהודים ופיזר אותם בכל ערי טורקיה וייושוביה.

סולימאן השני לא כבש את אופן לגמרי, עד שנת 1541. ראשית כל הוא לכד את שער השבת בקרבת בית הכנסת ביודנגאסה, (רחוב היהודים). חלק מן היהודים הזרו עמו ומצאו אחרי חיפוש את בית הכנסת.

בימי הטורקים גדלה האוכלוסיה היהודית ובמחציתה השנייה של המאה הי"ז, היו שם שלושה בתי כנסת. לס־פרדים היה כנראה בית כנסת לחוד וליהודים הסוריים בית כנסת לחוד, בעוד שהרב הראשי נשאר בבית הכנסת הגדול.

הכיבוש מחדש של אופן בשנת 1686 הביא את הקץ על הקהלה. אחרי קרב דמים הופיעו הבראנדנבורגים ביודנגאסה. כמאה יהודים מצאו מקלט בבית הכנסת, שם גירשו אותם גדודי הקיסר בסייפי הפרשים שלהם.

אלכסנדר טאוקס, צעיר יהודי מפראג הוביל 274 יהודים, שפדה אותם מאוחר יותר משבי, לניקולסבורג. המתים הוכנסו זמנית לחדר ה„גניזה" המקומר, שם נשמרו ספרי קודש, כדי להביאם לקבורה אחרי־כן. אך העיר הועלתה באש והיא בערה במשך שלושה ימים, כשהלהבות אוכלות גם את הגופות היהודיות המחכות לקבורה.

בית־הכנסת ניתן לשיחזור על־ידי התגליות שכבר נחשפו. אורכו היה כעשרים יארד, רוחבו עשרה יארדים וקומתו שמונה יארדים, והיה מחולק לשלושה חלקים עם שש קשתות גותיות מקומרות. הקיר, ורצפת רעפים נשארו שלמים מפני שבית־הכנסת והחצר שוקמו מחדש לאחר כיבוש העיר.

הרבה שרידים שנמצאו על רצפת בית־הכנסת העידו

על ההיסטוריה שלה. היו שם עצמות אדם שרופות, בכללן של ילדים, עצמות הקדושים באופן. כדור של תותח נורה לתוך הרובע היהודי. מטבע הונגרי הנושא את התאריך 1627, שנפל בוודאי מתוך כיס אחד החיילים שצרו על בית הכנסת. נוסף לכך היתה שם כמות עצומה של אבנים מסותתות, מהן אפשר היה לשער את סגנון הבנייה.

לא היתה זו תגלית מבודדת הבניין של בית הכנסת היה מחובר פעם עם הבניין ממול, מספר 26, על־ידי מקמרת, ושם התחילה העבודה בעונת האביב של שנת 1964. כשהרסו את תיקרת השער של הבית, שהיה מקושט בעמוד ביניימי, נמצאו מוצגים וכתובות בצבע אדום.

הראשון היה קשת הפוכה, עם פסוק מספר שמואל א', ד': „קשת גבורים חתים ונכשלים אזרו חיל". השני הוא מגן דוד עם ברכת כהנים מספר במדבר, פרק ו' כ"ד—כ"ו: „יברכך ה' וישמרך; יאר ה' פניו אליך ויחנך; ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום". כשפיענחו את הכתובות מצאו אותן בכתב קורסיבי אוריינטאלי, המתייחסות למאה הט"ז והי"ז, כך שהן מצדיקות את המסקנה שהיה זה בית כנסת של היהודים הסוריים".

על אותה תגלית ארכיאולוגית הופיע כמו־כן דו"ח בעתונות הישראלית מאת מר דוד גלעדי, עתונאי ישראלי, אשר שימש ציר ישראל בבודאפשט:

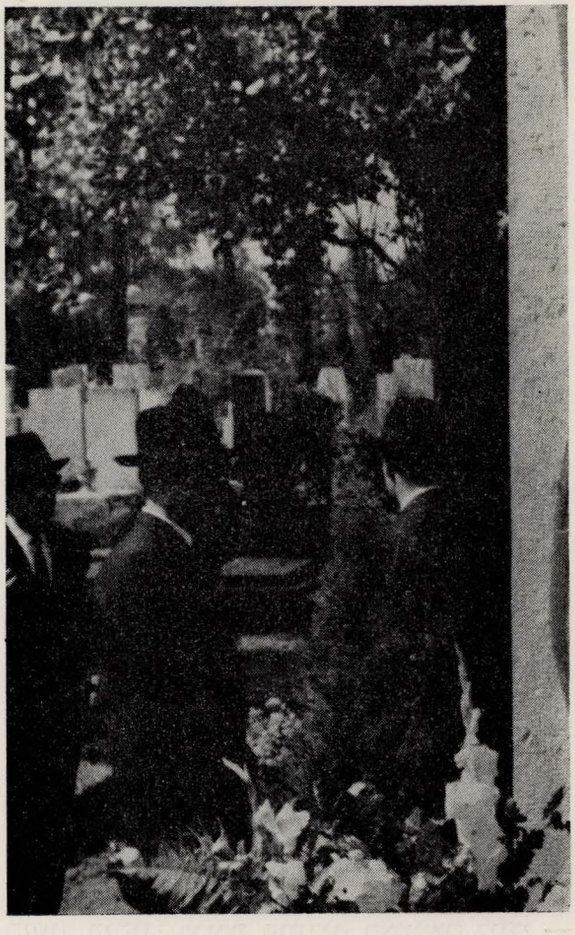
„תוך כדי עבודות שיפוץ באחד הבתים שחצרו גובלת בחומת העיר, נתגלה ראשו של עמוד־אבן כשחפרו סביבו נחשפו שרידי בנין רב־ממדים. כאשר מצאו שתי אותיות עבריות, חרותות בבסיס אחד העמודים, ניתן היה להבין שזה היה בנין של בית־כנסת. אותן שתי אותיות היו: ש"א. ישנו ספר אחד בספרות הרבנית בשם „שער אפרים", שמחברו הוא הרב אפרים כהן, רבה של בודא באמצע המאה ה־17 — וספר זה משמש מקור חשוב לתולדות יהודי העיר. מן הספר הזה למדו את משמעותן של אותן שתי אותיות, המציינות שנת ש"א לה' אלפים של המנין העברי, כשנת ישועה ליהודי בודא. ומשום כך נחרתו שתי האותיות בעמוד האבן של בית הכנסת... הטורקים כבשו אז את העיר, ואתם חזרו גם היהודים שגורשו. זה אירע בשנת 1540, היא שנת הישועה ש"א, לפי הלוח העברי.

„החפירות חשפו גם את רצפת בית־הכנסת. לעיני עושי העבודה נתגלו שלדי אדם, של מבוגרים וילדים ועצמות חרוכות ומפויחות שהעידו, כי אמנם נכון מה שמסופר ב„מגילת אובן", שהיא קינה על השריפה אשר „שרף אלקים" את העדה הקדושה.

„מעבר לאותו רחוב, נתגלו שרידי בית־כנסת אחר, גם־כן תוך כדי עבודות שיפוץ. שרידי שני הבניינים הם מאותה תקופה עצמה, עת שלוט הטורקים בהונגריה. האם זה בא לרמז, שגם אז היתה הקהלה מחולקת לשתי עדות, אחת אשכנזית ואחת ספרדית? בכניסה לבית מאחורי השער נתגלו שתי כתובות באותיות עבריות־סוריות. כתובת אחת — ברכת הכהנים על רקע של „מגן־דוד". השניה — כוללת פסוקים מקינת דוד על שאול ויהונתן, על רקע של קשת וחץ. הכתובות מצוירות בצבע אדום. המקום הוא מעין רחבה פנימית של כניסה לבית, מאחורי השער, שם יש גם שקע מקומר בקיר, שלפי הנראה היה מקומו של ארון הקודש.

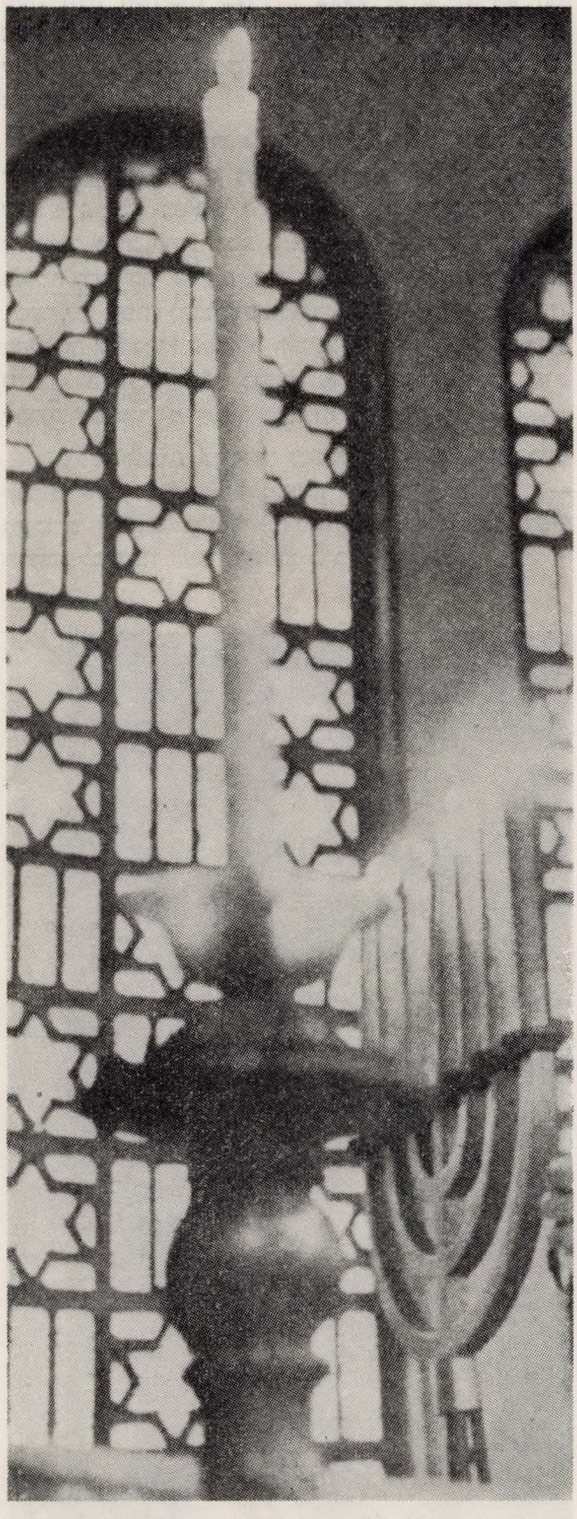
„לא הרחק משרידי אותם שני בתי כנסת, מצאו טבלת שיש על אחד הבתים ועליה חרות, כי בסביבה זו היה הרובע היהודי במאות ה־15 וה־16. במרחק של כחצי קילומטר משם קובעת טבלה אחרת, כי שער העיר הקבוע בחומה בקירבת המקום היה נקרא „השער היהודי" או „שער של שבת" („שבת' כתובה בעברית באותיות לטיניות). בחלק זה של בודא העתיקה היה הגיטו היהודי במאות ה־13 וה־14, והיהודים סגרו, כנראה, את שער העיר בשבתות, למרות שארמון המלך היה בשכנות הסמוכה.

„מעבר לחומה, בין שתי גבעות, נתגלו גם שרידי בית־קברות יהודי עתיק, עם מצבות החל מהמאה ה־13 — וחוקרים עוסקים בלימוד מצבות אלה, שיש בהן משום תרומה לפיענוח העבר היהודי ביבשת אירופה".

בית־הקברות היהודי בבודאפשט

בכניסה לבית־הקברות הוקמה מצבת־זכרון לחנה סנש, שליחת ההצלה מארץ־ישראל אל יהודי הונגריה, שנתפסה ונרצחה בידי הנאצים

הישוב היהודי בבירת הונגריה הצטמצם למדי — ובכל זאת נמשכת פעילות רוחנית של הקהלה

נר תמיד דולק בבית־הכנסת של שארית הקהלה היהודית בבודאפשט וברקע החלונות המעוטרים בסגנון מסורתי מובהק

ההיסטוריה היהודית מתעוררת מן השכחה — והמציאות היהודית דועכת והולכת

בבודאפשט, כדוגמת עוד כמה קהלות היסטוריות ביבשת אירופה, החלו השלטונות להתעניין בעתיקות היהודים מתקופות קדומות דווקא לאחר השואה, כאשר חיי היהדות שותקו ודעכו. אולם כנראה, שהשלטונות המקומיים מעונינים וטורחים הרבה לחשוף מה שיותר את עתיקות היהודים — ומסתבר, שכוונתם היא מעל לכל „למשוך תיירות" לאתרים אלה.

על התגליות של בית־הקברות ההיסטורי בבודאפשט הופיע סקר ממצה בשנתון המדעי של החברה ההונגרית למדעי המזרח — בשם „אקטא אוריינטאליה", משנת 1972 — בהתאם לרשימה בעתון „„מעריב" (מיום ח' כסלו תשל"ג — 14 בנובמבר 1972):

שם המאמר: „על בתי־קברות יהודיים בבודא בימי הטורקים" (במאות ה־16 וה־17 למספרם). מחבר המחקר הוא פרופ. אלכסנדר טייבר, ראש „בית־המדרש לרבנים" בבודאפשט:

— בשנת 1966 נתגלו שרידי בית־הכנסת של הספרדים טאנצ'יץ' אשר בבודא (והיא „אופן ישן" בספרים עתיקים והכוונה לעיר העתיקה של בודאפשט). על קירות בית־הכנסת צויירו בצבע אדום סמלים שונים, כגון חץ וקשת, ולידם נרשם הפסוק מספר שמואל א', פרק ב': „קשת גבורים חתים ונכשלים אזרו חיל" (וזה מרמז כנראה על נס הצלה שאירע ליהודים בתקופה זו — המעתיק). כן צוייר על הקיר מגן־דוד עם „ברכת כהנים".

— מאותה תקופה נמצאו ופוענחו גם מצבות עתיקות מבית־קברות יהודי שנהרס. מבית־קברות היסטורי זה מהתקופה התורקית לא נשאר זכר, אך אבני־המצבות אותרו בחפירות שונות, בין אבני־יסוד של בתים ישנים מאותה תקופה. משמע, שאבני־המצבות נלקחו לצרכי־בניה שונים, הקמת מבצרים וכדומה.

— בהמשך החפירות, בשנת 1970, הצליחו לזהות מצבה יהודית משנת תמ"ב (1682), אשר האותיות החרוטות עליה ניכרות היטב, ואפשר לזהות אותן בנקל:

„פה נקברה מרת שרה
בת ר' שאול יוסף ז"ל
נפטרה ב' ימים בסיון
שנת תמ"ב לפ"ק
תנצב"ה"

מצבה זו נמצאה בין הריסות של קסרקטין צבא הונגרי, שנבנה בשנת 1800. עוד מספר מצבות הצליחו לגלות ולפענח בתוך מרתף של אחד הבנינים במרכז בודאפשט, שנהרס כליל בהפצצות לעת מלחמת־העולם השניה. מלבד זאת נחשפה שורה שלימה של אבני־מצבות יהודיות יקרות משיש אדום, שנקבעו בבנית יסוד בבנין שבו שכנה המסעדה ההונגרית „היונה הלבנה". לאחר שגם בנין זה נהרס ופורק כתוצאה מהפצצות המלחמה, נתגלו גם מצבות אלו במרתף של הבנין.

— עוד הרבה מצבות יהודיות — מסכם מחבר המחקר בפרסום מדעי זה — ניתן לאסוף ולזהות בבנינים עתיקים שונים של בודאפשט מן התקופה התורקית, ולמצבות אלו יש ערך רב.

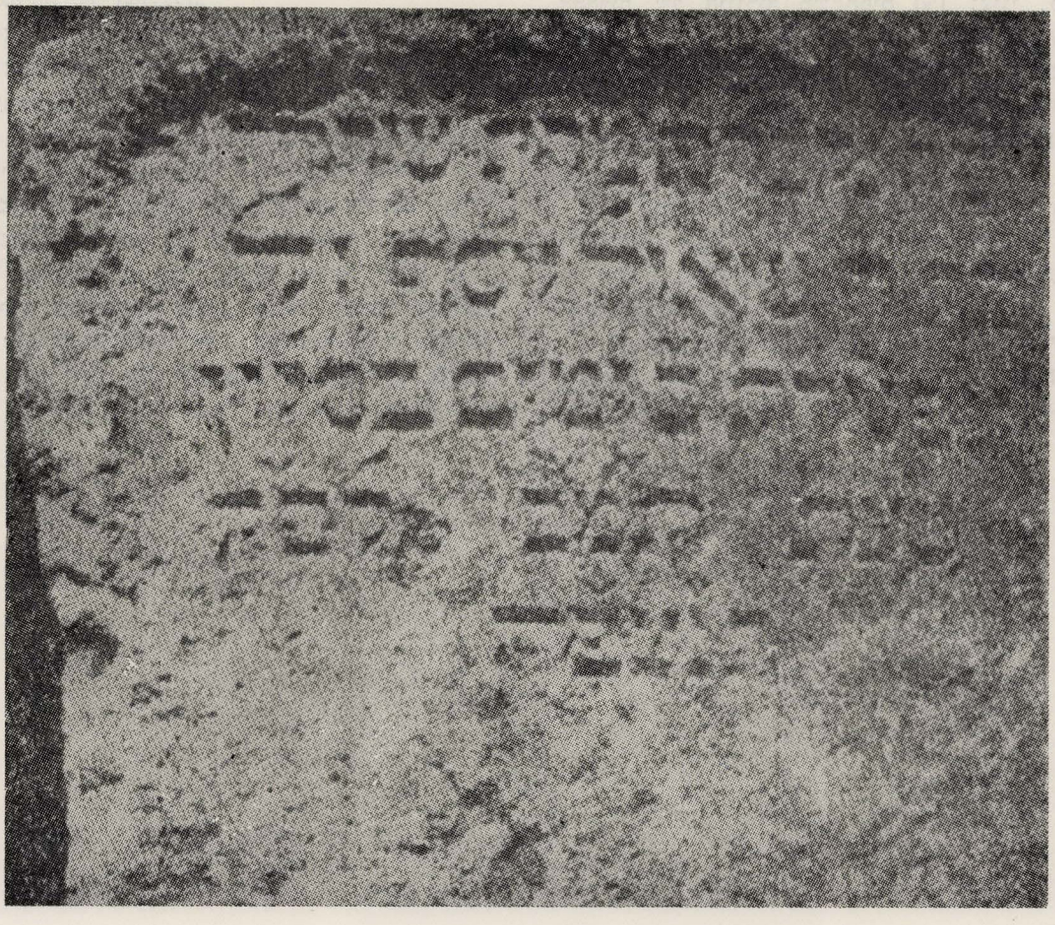
שארית הקהלה בבודאפשט —
גם הקהלה האורטודוקסית העצמאית ממשיכה להתקיים

ומה על שארית הקהלה בבודאפשט, הממשיכה להתקיים ולפעול במידת האפשר גם תחת חסותו של „המשטר הדימוקראטי העממי", אשר בהונגריה אמנם יש לו קוי־אופי מיוחדים משלו?

מסתבר, שבבודאפשט ממשיכים הלאה בקיומן הנפרד שתי הקהלות האורטודוקסית וזו של הריפורמים (הניאולוגים). כתב העתון „הצופה", אשר יפה־נוף, שביקר בבודאפשט, נתן תיאור עניני על אודות מעמדה של הקהלה החרדית, וכזה סיכום דבריו:

— הגעתי לבודאפשט. דרכי הראשונה היתה לבית־הכנסת הגדול של היהדות החרדית ברחוב קז'ינצי. הבנין המפורסם משולב בתוך מערכת גדולה של בניינים השייכים לקהלה. לפנים גרו כאן כלי־קודש ואף חלק ממשרדי הקהלה שכנו בהם. גם כעת משמשים אחדים כבתי מגורים ואחדים — מחסנים לספסלים ושולחנות, שיצאו מכלל שימוש. ליד הכניסה לחצר נמצא אחד האטליזים הכשרים. המשגיח הצעיר עטור הזקן קיבלני ב„שלום עליכם".

— שוחחתי עם המתפללים. הם סיפרו על צללים ואורות בחייהם החד־גווניים. הממשלה לא לקחה מהעדה שום בנין ציבורי וגם לא רכוש של הקדש. „רק את ילדינו הם לוקחים לבתי האולפנא, מחנכים אותם ברוחם הם והם מתרחקים מבית־הכנסת ומאתנו"... למעשה, כמעט שאין צעירים חרדים בהונגריה. בחצר בית־הכנסת קיימת ישיבה, ובה 25 בחורים בגילים 15—12, שנשלחו על־ידי הוריהם מכל חלקי המדינה. הממשלה אינה מפריעה לישיבה ומכל שכן שאינה עוזרת לה. רק ההורים ומוקירי התורה דואגים לכלכלת הצעירים והרמי"ם. עקב קשיים תקציביים, אין לדעת עד מתי תחזיק הישיבה מעמד. המורים הם תלמידי־חכמים מופלגים משרידי השואה ובכאלה אין מחסור, והלוואי ומספר הרוצים ללמוד יהא כמספר המוכנים ללמד. הקהלה האורטודוקסית בבודאפשט

תגלית מהעבר היהודי הרחוק שנחשפה לעת חפירות ארכיאולוגיות בבירת הונגריה
לפי הכתובת המופיעה באותיות משוקעות — המצבה היא משנת קמ"ב (1682)

מספקת בשר כשר לערים רבות. המשלוחים יוצאים נעולים וחתומים כדת.

— כדי לשמור שבת כהלכתה יסדו האורטודוקסים קואופרטיבים משלהם והם מספקים לרשות את מיכסת התוצרת ואף למעלה מזה ללא עבודה בשבת ובמועדים.

— אך, מה בצע בכל זה? — מתאונן יהודי בגיל העמידה — אנו מזדקנים, ילדינו מתרחקים, הזקנים נפטרים לבית עולמם וצעירים אינם באים במקומם?...

האוצרות של כתבי־יד עבריים מושכים חוקרים לבודאפשט — אך לעבר העשיר אין כל עתיד

צרור רישומים מסיור־מחקר בבודאפשט פירסם החוקר פרופסור אברהם יצחק כ"ץ, בשבועון „הדואר" בניו־יורק (בגליון מיום כ"ט טבת תשי"ט):

— באתי לבירת הונגריה במגמה לחקור ולצלם כתבי־יד עבריים, הנמצאים ב„אוסף קאופמאן" הידוע ובעוד בתי־גנזים וארכיונים של האקדמיה ההונגרית למדעים ובפרט באגף „המכון למדעי המזרחנות" — והייתי אורחה של הממשלה.

— אף־על־פי, שמטרת בואי היתה בעיקר לשם מדע ומחקר, התעניינתי ביותר בגורל קהלת היהודים בבודאפשט ובגורל יהודי הונגריה בכלל.

— ביקרתי בחמישה בתי־כנסת בבודאפשט. לרוב המתפללים לא היו טליתות. לגבי הדת היהודית אין אפליה מיוחדת, אבל מכיוון שעובדים וגם לומדים בבתי־ספר בשבתות, קשה, אף לאלה הרוצים בכך, לבוא להתפלל בבית־הכנסת. אחד מראשי הקהלה, שהוא מורה למתימטיקה בבית־ספר תיכון, מוכרח ללמד בשבתות ובימים טובים; ואילולא באתי לבודאפשט בזמן חופשתי הקיצית, לא היה יכול להתפנות ללוותני. גם בתחום החינוך הדתי אין הדת היהודית מופלית לרעה. אך יש תקנה, האוסרת ללמד דת לתינוקות עד גיל שש (ברוסיה המועצתית אסור ללמד דת לבנים עד גיל 18!). לכן אין גני ילדים בהונגריה, כי גנים „פרטיים" אסורים. אך יש בתי־ספר נמוכים ובית־ספר תיכון עבורי לבנים ולבנות, עם 16 מורים ובו מאה תלמידים.

— בית־הכנסת הגדול של בודאפשט הוא בן מאה שנה, ויש בו 3,500 מקומות. הבנין הוא בלב העיר, ובו וסביבו נמצאים גם משרדי הקהלה. לקהלה שלושה מקורות הכנסה: הממשלה; מסי הקהלה (משחיטה כשרה ומצות); מכספי תמיכה המתקבלים מחוץ להונגריה. פתוחים בבודאפשט לא פחות משלושים בתי־כנסת ובתי־תפילה, ועוד כמה וכמה „מניינים" ובתי־תפילה קטנים. אין להתפלא על מספר זה, שהרי מתוך תשעים אלף יהודים היושבים כיום בהונגריה, שבעים אלף מתגוררים בבודאפשט הבירה.

— במשרדי הקהלה היהודית בבודאפשט מועסקים כמאה אנשים ושם נמצא גם המוזיאון היהודי ו„הסמינר התיאולוגי". גם רב אורטודוקסי נמצא בבודאפשט, מלבד „הרבנים המתקדמים". בעדה האורטודוקסית בבודאפשט כאלף נפש, ובהונגריה כולה — כחמשת אלפים. בוועד הקהלות של הונגריה משתתפים 150 נציגי „מחוזות" במדינה. בוועד הקהלות רוב הנציגים הם, כמובן, בני גיל קשיש, אך יש גם צעירים, ומהם בני שלושים. באוניברסיטת בודאפשט ישנם כיום כעשרים פרופסורים ומורים יהודים, ומהם משתתפים בוועד הקהלות באופן פעיל.

— כוחות רבים מוליכים לטמיעה, לנשואי תערובת ולהתרחקות מחיי הדת והתרבות היהודיים. אין ספרים על היהדות בשביל הדור הצעיר, וקשה להניח שהשלטונות ירשו להכניס חומר כזה מן החוץ.

— ואין תימה, כי האיש שתיאר באזני את הסיכויים העגומים לעתיד — סיים את שיחתו בדברי הנביא עמוס: „לכן המשכיל בעת ההיא ידום, כי עת רעה היא" — — —

רומניה:

- בוקארשט
- יאסי
- קישינב
- צ'רנוביץ'

רומניה / קיצור תולדות היהודים

ראשית התישבות היהודים:

מקורות היסטוריים, המתייחסים לאיזור טראנסילווניה, מעידים על פעילותם המסחרית של יהודים עוד בימיו של המלך דיצ'אבל, עוד בתקופה שארץ זו היתה מיושבת על־ידי שבט הדאקים, במאות הראשונות של הספירה הנוצרית. היסטוריונים מוסמכים מצביעים גם על אי־אלה שמות של מקומות־ישוב בתחומי רומניה, כגון ז'ידובה, ז'ידוביצה וכן אדז'וד, המרמזים כי היהודים היו אלה שיסדו את הישובים האלה.

ההשתלטות הנאצית:

ביום 23 בנובמבר 1940 — כ"ב מרחשון תש"א — הכריזה רומניה רשמית על הצטרפותה אל „מדינות הציר הנאצי־פאשיסטי" של גרמניה ואיטליה, לאחר שהמלך קארול נאלץ לעזוב את המדינה בלחצה של המפלגה האנטישמית הרומנית „משמר הברזל" והגנרל יון אנטונסקו ניצב בראש הממשלה הפרו־גרמנית.

תאריכים בשואה:

ביום 29 ביוני 1941 — ב' תמוז תש"א — ימים ספורים לאחר שנפתחה הסתערות־הבזק הגרמנית נגד רוסיה הסובייטית וצבאות רומניה הצטרפו לכוחות הפלישה וחדרו לשטחי ברית־המועצות, נערך פוגרום נורא על יהודי יאסי, שבמהלכו נרצחו 11 אלף ו־500 יהודים, אנשים, נשים וטף.

ביום 11 בנובמבר 1941 — כ"א מרחשוון תש"ב — פירסם מושל רומניה המארשל אנטונסקו פקודה רשמית על אודות גירושם של יהודי רומניה למחנות־עינויים באיזור טראנסניסטריה, מעברו השני של הנהר דניסטר, בשטחים שהשתייכו מקודם לרוסיה הסובייטית, וחלק מהם נרצח לאחר מכן באורח ישיר על־ידי פלוגות־החיסול המיוחדות שהוצמדו לצבאות הנאצים בחזית המזרחית.

סיכום קרבנות היהודים בשואה:

על סף מלחמת־העולם השניה נאמד מספר יהודי רומניה ב־	— 850·000
עם שחרור רומניה על־ידי הצבא האדום נמנו שם	— 320·000
הערכה על מספר קרבנות היהודים (רבים נמלטו ואף הצליחו לעלות לארץ־ישראל)	— 425·000
האומדן באחוזים	— 50%

בוקארשט -

הקהלה היהודית בבירת רומניה
מהמעטות המתקיימות מעבר ל„מסך הברזל"

עיר מרכזית, מהחשובות באירופה הדרומית־מזרחית, והישוב היהודי שבה הסתמן משחר ימיה של העיר.

השם בוקארשט מוזכר לראשונה בתעודות היסטוריות בשנת 1460, ואז שימשה העיר כבירת חבל וואלאכיה („וולוחיי" — בניב העממי היהודי). על הסוחרים היהודים, שהתיישבו שם מספר עוד בשנת 1476. כמאה שנה לאחר מכן תפסה אישיות יהודית עמדה מכובדת בבית המלוכה — ישעיה בן־יוסף, אשר בשנת 1573 נתקבל כסופרו של הנסיך אלכסנדרו.

הקהלה בבוקארשט גדלה ונתרחבה במשך דורות. עם הגידול וההתרחבות צמחה ועלתה כפורחת שנאת־המוות ליהודים. בוקארשט שימשה כמרכז אנטישמי לאורך תקופות ארוכות, בתקופת השואה הנוראה באירופה יזמו שונאי־ישראל בבירת רומניה גזירות נוראות על היהודים, עוד בטרם ניגשו הכובשים הגרמנים לבצע את מסע־ההשמדה.

בתקופה שלאחר־השואה התאוששה במקצת שארית הקהלה היהודית בבוקארשט, וזאת הודות ליחסו האוהד אל המיעוט היהודי מצדו של המשטר הקומוניסטי העצמאי ברומניה — וזה בניגוד מוחלט למדיניות־הדיכוי האנטי־שמית ברוסיה הסובייטית.

מהפכות בשלטון בבוקארשט — אך הפרעות ביהודים הן עובדה קבועה

עוד בשנת 1594, עת המרידה נגד טורקיה, נהרגו שם כל היהודים. במאה ה־17 נמצאו בבוקארשט רק יהודים בודדים: סוחרים, מייצרים משקאות וקצתם רופאים.

בשנת 1695 הושם מס על היהודים בסך 150 „טאליר" — שהוקדשו לעזר לחיל הטורקים במלחמתם עם אוסטריה. ליהודים היתה אז שכונה מיוחדת בעיר. והנה, בשנת 1715 עשה ההמון פרעות ביהודים והרס את בית־הכנסת. אחרי מלחמת אוסטריה וטורקיה, נתרבה מספרם של היהודים בבוקארשט ובנו להם בית כנסת באמצע העיר, אך אלכסנדר גהיקא הרס אותו. בזמן הכיבוש של הרוסים (1769—1774) הקימו היהודים בית־תפלה חדש, אשר נהרס שוב ע"י

אלכסנדר איפסילאנטי. רק בשנת 1787 השיגו היהודים רשיון לבנות בית־כנסת בפרוור העיר. בשנת 1790 נפתח בית־כנסת בעיר, והנסיך אלכסנדר מארוצי גזר לסוגרו.

בשנת 1801 העלילו עלילת־דם בבוקארשט והמון פרוע התנפל על היהודים והרג מהם 128 נפשות. כמו־כן נשדדו בתיהם ובתי־מסחרם של היהודים. טבח ביהודי העיר נערך גם בשנת 1806, בעת שבאו הרוסים לצור על העיר.

בעת ממשלת גריגורי נהיקא (1822—1828) נשרף בית הכנסת וחמשים מבתי היהודים נשארו מבלי מחסה. בשנת 1827 נאסרה על יהודי מאלדוויה הישיבה בבוקארשט. בשנת 1832 הרשתה הממשלה ליהודים ליסד את הקהלה בבוקארשט, ואז נתחלקו לשלוש קהלות נפרדות: ספרדים ואשכנזים ואנשי פולין. מעת ההיא הוטב מצב היהודים בדרך כלל, אם כי גם בשנת 1834 ניסו שוב לביים בבוקארשט „עלילת דם".

גידול הקהלה והתפתחות החיים הרוחניים

הקהלה בבוקארשט נתגבשה ונתבססה בקצב אטי, תחת לחץ המאורעות מבחוץ.

בספרי „שאלות ותשובות" של רבנים ספרדיים מפורסמים מהמאה ה־16, כגון הרשד"ם (ר' שמואל דה־מדינה משלוניקי), ושל ר' יוסף קארו מניקופולי נמצאות שתי תשובות לפרנסי קהלת בוקארשט שהיו קשורות במקרים עצובים של רצח היהודים. מן השאלות־ותשובות מסתבר בכל אופן, שמבחינה רוחנית היתה אז קהלת בוקארשט תלויה בשתי הקהלות הגדולות והמפורסמות הללו, וברבניהן שהוכרו כפוסקי הלכות.

הקהלה נתחזקה הרבה, משהגיעו לבוקארשט רבים מיהודי ארצות מזרח־אירופה, שנמלטו משם בעקבות גזירות ת"ח ות"ט. ריבוי המהגרים החדשים מפולין ואיזורי־ההשפעה האשכנזית הטביע את חותמו על צביון הקהלה. הספרדים, שמנו את שנת התיישבותם במקום מתקופת האינקביזיציה וגירוש ספרד, נשארו במיעוט. הקהלה קבלה אופי אשכנזי מובהק.

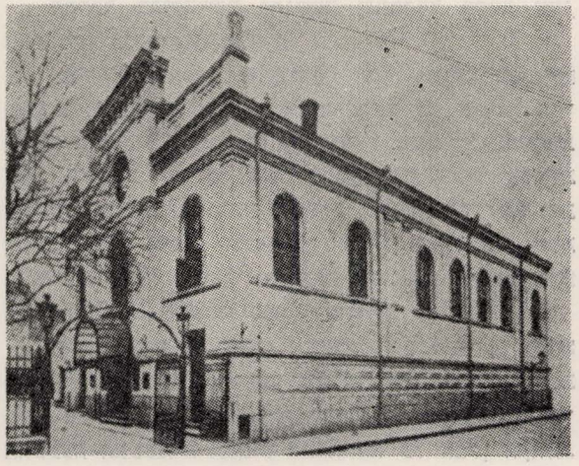
ראשי הקהלה היו אחראים לגביית המסים הכבדים, שהוטלו על יהודי בוקארשט מאת השלטונות. במאה ה־18 נחשב ראש הקהלה בבוקרשט כנציג „האוצר" הרומני, בהיותו אחראי למסי היהודים. היות והשלטונות אישרו רק בקושי, רב לקהלה, נחשב ראש הקהלה (ה„סטרוסטה"), גם כרב היהודים. כך למשל נתמנה בשנת 1764 ר' יצחק בן בצלאל ע"י השלטונות ל„חכם־באשי" של בוקרשט, אשר „בזכותו היה לגבות את המסים מהיהודים ולקבוע את חוקיהם..."

בשנות 1769—1774, הוכפלה האוכלוסיה היהודית בבוקארשט, תחת השפעת הרוסים. ראש קהלה וחכם־באשי ידוע היה המלומד דוד (1792—1812), שניהל את העניינים ביד חזקה. בשנת 1828 היתה השפעת הרוסים מכרעת. הרוסים, הם שקבעו ב„תקנון האורגני" המפורסם שלהם, כי רק הנוצרים האורטודוקסים ייחשבו כנתיני הארץ, ולא היהודים. אז נדרש ריישום מדוייק של האוכלוסיה היהודית, ואלה שהיו מחוסרי־מקצוע או דלי־רכוש גורשו מהמדינה.

היהודים התפרנסו כאן כסוחרים, אומנים ובעלי מלאכה למיניהם (במיוחד גדול היה מספר הפחחים). הבנקאי הלל מנוח נתכבד באות הכבוד של אביר הפרשים. יהודיה עשירה, בשם חיה־שרה, הורישה לקהלה סכום מכובד, בעזרתו נוסדו „בית הכנסת הגדול" (1845) ובית החולים היהודי.

עם גידולו של הישוב דאגו היהודים להשיג רשיונות מטעם השלטונות לבניית בתי־כנסת לתפילה ולהעמקת החיים הדתיים — וספרי הקורות של הקהלה בבוקארשט מלאים עובדות מזעזעות על גילויי המשטמה הנוראה לישראל, שהתבטאה גם בהכשלת צרכיהם הדתיים של היהודים.

מתוך תמצית דברי הימים של קהלת בוקארשט, ב„פנקס הקהלות" שהופיע מטעם „יד ושם" בירושלים, מתקבלות עובדות אלו:

בית־הכנסת הגדול בבוקארשט שנוסד על־ידי הגאון מלבי"ם
הבנין נשאר קיים עד היום הזה

— בתחילה התקיים בעיר בית־כנסת יהודי אחד, אך בשנת 1715 (תע"ה) גזר המושל הרומני, הנסיך שטפאן קאנטאקוזינו להרוס את בית־הכנסת עד היסוד בו. שנים רבות השתדלו היהודים להקים בתי־כנסת בקהלה המתרחבת. בשנת 1760 (תק"ך) התקיימו שני בתי־תפילה בעיר, אך רשיון רשמי ניתן רק לבית־כנסת אחד והשני ניהל את פעילותו הרוחנית באורח „בלתי־ליגאלי".

— בשנת 1787 (תקמ"ז) הצליחו היהודים לקבל מאת הנסיך הרומני נוקולייה „היתר" לבנות בית־כנסת חדש ברובע היהודי שבעיר. אולם השכנים הגויים התנכלו לבתי־התפילה של היהודים, הציתו בהם אש והשפיעו על השלטונות להחמיר בגזירותיהם על שמירת דת ישראל. הרבה מקרים של הצתות זדוניות בבתי־הכנסת נרשמו בפנקסי הקהלה, וזה השפיע שהיהודים יקיימו את בתי־התפילה בבתים שכורים, באופן צנוע ולפעמים בהסתר. לפגיעות של הדליקות הבלתי־פוסקות נועד היה במיוחד בנין „בית המדרש הישן", שנבנה בבית של עץ בשנת תקע"ב (1812). מספר פעמים הוצת וניזוק הבנין, עד שנבנה והוקם מחדש בשנת תרכ"ו (1896).

את המרכז הרוחני לחיי הקהלה היווה בית־הכנסת של „הרב מלבי"ם", שנוסד בשנת תרכ"ד (1864), תוקן והורחב בשנת תרע"ג (1913), ולאחר שניזוק בתקופת מלחמת־העולם הראשונה, שופץ שוב ופעילותו לא נפסקה.

בתי־העלמין, המספרים את קורות הקהלה

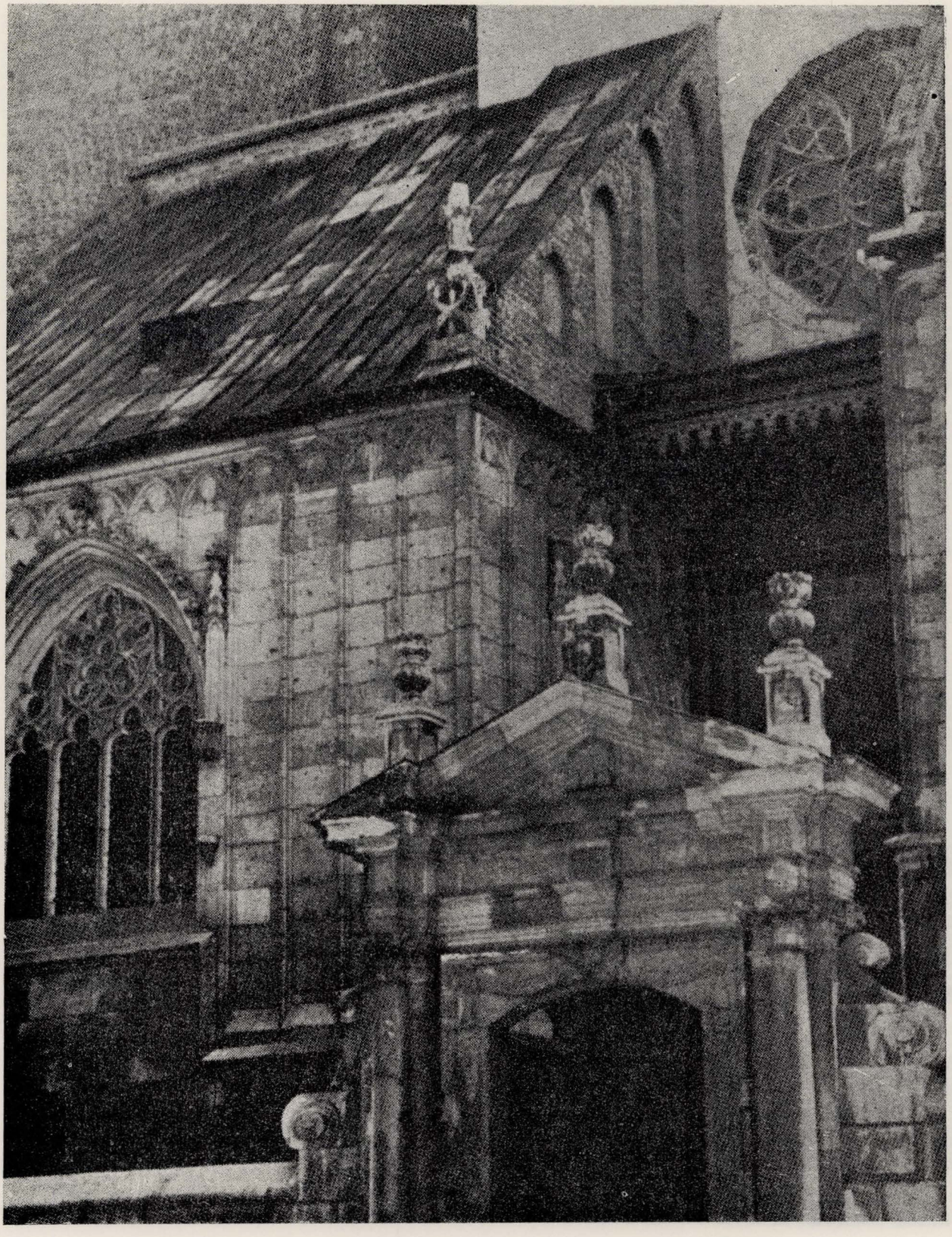
המצבה העתיקה ביותר שנתגלתה בבית־הקברות — היתה משנת 1682. קברים יהודיים שמלפני הזמן הזה לא נמצאו, משום שהצוררים התנכלו גם לבתי־הקברות של היהודים.

בית העלמין היהודי הגדול בבוקארשט, שהיה במשך תקופה ארוכה משותף לכל העדות, נמצא ברחוב „סבוס־טופול". עם הרחבת הקהלה והכרת השוויון ליהודים הכירו השלטונות המרכזיים בצורך לרכוש שדות־קבורה נוספים. בשנת 1834 רכשה הקהלה האשכנזית את בית־הקברות, שנקרא בשם „פילאנטרופיה". בשנת 1865 הוכרה הזכות גם לקהלה הספרדית לפתוח בית־עלמין על־פי הנוסח והנוהג שלהם, וזה נמצא באיזור „שרבן וודה".

לעת הפרעות ביהודים, שאורגנו על־ידי המרצחים הרומניים, שכינו את עצמם „לגיונרים", נפגעו וחוללו גם בתי־העלמין בבוקארשט.

בכתובות שעל המצבות הישנות שבבתי־הקברות נשתמר זכרם של הרבה אירועים מכריעים בקורות הקהלה בבוקארשט, מהם לטובה ומהם לרעה.

מתוך הכתובת על המצבה העתיקה ביותר, שהוצבה בשנת תמ"ב (1682), התברר שהנפטר נמנה על ניצולי גזירות ת"ח ות"ט ונמלט בנס מפולין וזה אישור לעובדה ההיסטורית, שקהלת בוקארשט קלטה בשעתה גל של

בוקארשט : פינה ברובע היהודי — שער־הכניסה לבית־הכנסת הישן

בוקארשט: מראות־הבלהות בבית־כנסת הרוס למחרת הטבח הנורא

פליטים — מניצולי הפרעות הנוראות בימי שלטון ההיידאמאקים.

על אחת מאבני המצבות בבית־העלמין הישן היה חרוט:

„פה נטמן
האלוף הקדוש
ומנהיג המדינה (סטארופסטה)
ר׳ מרדכי בן יהודה״ — —

ואמנם, בכרוניקות של התקופה הראשונה לחיי הקהלה בבוקארשט נרשם מאורע נורא זה:

המושל הרומני קונסטאנטין בראנקוביאנו היטה חסד ליהודים, ותחת חסותו נתרחבה הקהלה וליהודים נפתחו אפשרויות שונות לעסוק במלאכה, במסחר וכן להשתלם בחכמת הרפואה. יורשו של המושל קונסטאנטין, הנסיך קאנטאקוזינו, שפך את מלוא חמתו על ראש היהודים, לא זו בלבד שציווה להרוס את בית־הכנסת אלא שהוציא צו־מוות על „ראש הקהלה הגדול״ (המכונה ברומאנית „סטארוסטה״) ר׳ מרדכי בן יהודה... כן אסר הנסיך על היהודים ללבוש שום בגד אלא בצבע שחור בלבד...

בבית־העלמין הישן הצביעו על עוד מספר מצבות, שנשאו תארים דומים, כגון: „הראש״, „מנהיג המדינה״, „הראש והקציו ביהודה״, „האלוף״ וכדומה — וכל תואר כזה העיד שהנפטר היה מראשי הקהלה ופרנסיה.

המעמד המרכזי של „חברה קדישא״ בחיי הישוב — והתארגנותה של הקהלה

רושם קורות הקהלה בספר־ההנצחה של „פנקס הקהלות״ מדגיש עובדה אופיינית זו:

„מאחר שקהלת בוקארשט לא היתה מאורגנת כראוי (עד לתקופת גיבוש חיי הקהלה לאחר מלחמת־העולם הראשונה) ובתקופות שונות לא היתה קיימת כלל בצורה מאורגנת — הוטלו רבים מתפקידיה על מוסדות ועל חברות. החשובה שבחברות, והמשופעת ביותר בהכנסות, היתה ה„חברה קדישא״, אשר ראשיתה כימי ראשיתו של הישוב היהודי (במאה ה־17 למספרם). מספר חבריה היה מצומצם, בשנת תרע״ו (1916) נרשמו בה 320 חברים והכנסותיה באו ממכירת שטחי אדמה לקבורה, מהקמת מצבות ומתרומות.

„מהכנסות אלו נתמכו: בית־החולים היהודי, מושב־זקנים, בתי־יתומים, בתי־ספר, המטבחים ליד בתי־הספר וכו׳. בשנות המלחמה תמכה החברה במשפחות המגוייסים, גם עזרה ליהודים בעלי נתינות זרה שהיו עצורים במחנות, ודאגה לשבויי־מלחמה יהודים. בשנת 1908 — תרס״ח קבלה „חברה קדישא״ לידיה את בית־החולים „קאריטאס״, שנוסד עוד בשנת 1872 (תרל״ב), ביזמתו של בנימין פישוטו, שהיה הנציג הדיפלומאטי הראשון של ארצות־הברית בממלכה הרומנית״.

מתוך אותו מקור מתברר גם, כי ראשי החברה קדישא

בית־הקברות היהודי בבוקארשט שנתוספו בו קברי־אחים מימי הזוועות
בבית־העלמין הוקמה גם מצבת־זכרון לעולי „סטרומה״ שנטבעו בדרך לארץ־ישראל

הם שיזמו את התארגנותה של הקהלה היהודית בבוקארשט על בסיס נרחב:

בשנת 1919 — תרע״ט הקימה הנהלת „חברה קדישא״ ועדה שהוטל עליה, לטפל בארגון הקהלה — לשם כך נרשמו נכסי המוסדות היהודיים ותקציביהם, וכן נערך מפקד של האוכלוסיה היהודית בבוקארשט. — לאחר שנבחרה „הנהלה זמנית״ לקהלה, ביקשו היוזמים הכרה רשמית ומעמד משפטי מטעם שלטונות הממלכה הרומנית, בהסתמך על חוקי המדינה משנות 1843 ו־1851. בתזכיר שהוגש אז לשלטונות, נמסר פירוט של כל מוסדות הקהלה, ופירוט זה כלל 36 בתי־כנסת בכל רובעי העיר.

גם לאחר שקמה והתארגנה הקהלה היהודית בבוקארשט נשארה „חברה קדישא״ עצמאית בפעולותיה, והיא השתתפה בסכומים ניכרים בכיסוי תקציב הקהלה.

הקהלה הספרדית העצמאית בבוקארשט

על־פי דוגמת העדה האשכנזית בבוקארשט יסדה גם העדה הספרדית „חברה קדישא״ משלה. מקודם השתתפו הספרדים בארגון הכללי („הגילדה״) של היהודים וגם חברה קדישא היתה משותפת לכולם. רק בשנת 1811 (תקע״א) נוסדה חברה קדישא לעדה הספרדית והתקנון שלה חובר בלשון „לאדינו״ על־ידי הרב אליעזר יצחק פאפו.

בשנת 1830 (תק״ץ) ארגנו בני העדה הספרדית קהלה מיוחדת משלהם, וגם רכשו לעצמם בית־עלמין נפרד.

על מעמדה והשפעתה של העדה הספרדית מעיד רושם קורות הקהלה בבוקארשט כדברים האלה:

— אף־על־פי שהקהלה הספרדית נפלה בהרבה מבחינה מספרית מן הקהלה האשכנזית, הרי עלתה עליה הן בארגונה והן בעושרה. בבעלות העדה הספרדית היו 12 בנינים שסיפקו הכנסות ומלבד זה 10 בנינים ציבוריים,

שבהם אוכסנו מוסדותיה השונים של הקהלה. רכוש ניכר נצטבר בקהלה הספרדית מהעזבונות של חבריה, שהשאירו רכושם לרשות הקהלה. כן זרמו לקופת הקהלה הכנסות מטקסים שונים, בר־מצוה, חתונות וכו', שנערכו בבתי־הכנסת הספרדיים, שכן זיקתם וכפיפותם של ראשי בתי־הכנסת הספרדיים אל הנהלת הקהלה של העדה הספרדית היו יותר הדוקים, מאשר בקהלה האשכנזית הגדולה והמפוצלת.

הרב הראשון של העדה הספרדית היה החכם פאפו, מגדולי הרבנים בחצי־האי הבלקאני.

בית־הכנסת הגדול של הספרדים נפל שדוד, נהרס וחולל באופן נורא בשנות השואה.

רבני בוקארשט ומלחמתו הרוחנית של המלבי"ם

בין רבני בוקארשט שנודעו שמותיהם ברבים: הרב ואב"ד רבי חיים הלפרן, הרב מפוקשאן והרב משה בן־דוב הספרדי.

אולם, הרב דקהלת בוקארשט שנודע שמו בכל רחבי היהדות — היה זה רבי מאיר ליבוש בן יחיאל מיכל, הידוע בשם ספרו: מלבי"ם. תקופת שבתו של המלבי"ם היתה רצופה במלחמה נואשת עם מגמות אנשי הרפורמה, שסיכנו את דת ישראל ועירערו את יסודות בית ישראל. המלבי"ם נלחם מלחמת־קודש בכל האמצעים שבידו. חכם סופר ומגיד, הפיץ את רעיונותיו בכתב ובעל־פה, בעוז ובמסירות־נפש.

המלבי"ם נולד בפולין, בקהלת וולוצ'יסק, בשנת תקס"ט. שמו נתפרסם לראשונה ברבים בהיותו מגיד־מישרים בקהלת קמפנו ליד פוזנן, מכאן תוארו: „המגיד מקמפנו" (דער קעמפנער מגיד).

בשנת תרי"ח נתקבל לרב ודרשן בקהלת בוקארשט, ומיד נאלץ להיכנס למלחמה קשה עם ראש הריפורמה ד"ר יוליוס בארשי, שניגש להקים את ה„טמפל" (כאר־שול) וכל מגמותיו הוליכו בכיוון ההתבוללות והטמיעה. כתוצאה ממלשינות נאסר המלבי"ם באמצע השמעת הדרשה, לעת תפילת השבת בבית־הכנסת הגדול. הנסיך גריגורי תמך בנטיות להתבוללות, ונתן ידו לאנשי הריפורמה. המלבי"ם נכלא בבית־הסוהר ורק הודות להשתדלותו הנמרצת של

רחוב יהודי שוקק־חיים בבוקארשט של הימים ההם

התצלום נעשה באחת מפינות־המיפגשים ברובע היהודי, ביומו של חג או בחול־המועד

השר משה מונטיפיורי שוחרר הרב ממאסרו, בתנאי מפורש שיעזוב את המדינה. לפי התעודות הרשמיות עזב המלבי"ם את קהלת בוקארשט ביום ה־3 במרץ 1864, כאשר קהל גדול של מעריצים מלווה אותו בצאתו את העיר.

המלבי"ם נפרד מבוקארשט ולאחר זמן (ביום א' דראש־השנה שנת תר"ם) נפטר בקיוב. אולם השפעתו הרוחנית ניכרת עד היום. בקהלת בוקארשט עומד על תלו בנין בית־כנסת גדול ומרכז תורני, בשם: „בית־הכנסת של המלבי"ם".

החרפת מצב היהודים עם התארגנותה של התנועה האנטישמית הגזענית — ומרכזה בבירת רומניה

האוירה הכללית ברומניה, היתה רוויה אנטישמיות. ומבחינת החרפת ההסתה האנטישמית וסיכון מעמדם החוקי והמציאותי של היהודים במרכזי החיות היהודית באירופה — רומניה תפסה מקום בראש, והיו תופעות חמורות ואירעו מעשים מזעזעים ברומניה שעוד עלו בזוועתן על מה שקרה ברוסיה הצאריסטית.

כאשר המלך קרול הראשון ניסה להעניק שוויון זכויות ליהודים, התפרעו המונים מוסתים בפרלמנט ואיימו ברציחת הצירים. בשנת 1867 הופיע צו גירוש של כל יהודי שאינו מוכיח שהוא בעל רכוש מסויים. בשנת 1887 התקיים בבוקארשט הקונגרס האנטישמי הראשון. בשנת 1890 ייסד העתונאי והסופר הידוע משה שורצפלד את העתון „אגלי־טטיא" (השויון), במטרה להגן על האינטרסים של היהודים (הוא הופיע עד 1940).

בשנת 1893 הורחקו הילדים היהודים מבתי הספר הממשלתיים. בשנת 1895 יסדו הפרופיסורים הידועים לשמצה קוזה ויורגה, את „האגודה האנטישמית הבינ־לאומית" בכוונה „להציק ליהודים, על מנת לאלץ אותם להגר מהארץ".

למרות חוסר הזכויות וההפליות, נלחמו היהודים ליד הרומנים במלחמת הבלקנים משנת 1913, אבל נתאכזבו בתקוותם להשיג זכויות האזרח, כאשר הופיע „חוק הפיקוח על הזרים" (קרי: היהודים), לפיו, על מנת לקבל נתינות רומנית, נתבקשו היהודים להביא „אישורים" ממדינות זרות, המוכיחים שהם אינם נתיניהן. זו היתה דרישה מגוחכת והיהודים התארגנו להגירה. היא הופסקה עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

קהילת בוקארשט התארגנה מחדש, על יסוד מוצק. ברבנות בוקארשט פעלו רבנים גדולי תורה: הרב חנוך הניך שפרן, הרב אפרים לנדוי, הרב צבי גוטמן וכו', שהוציאו לאור ספרות תורנית והלכתית חשובה. בבתי הכנסת ובפרט בבית הכנסת הגדול „מלבי"ם" פעלו חוגים תורניים ותלמידי חכמים הרביצו תורה.

אבל האנטישמיות לא פסקה כלל. מדי פעם בפעם פרצו מהומות ופרעות, בפרט של הסטודנטים הלאומניים באוניברסיטאות ומחוצה לה. הם היו מוסתים ע"י ארגונים אנטישמיים חזקים מאד, שמנהיגיהם היו: קוזה, יורגה, וקודריאנו — ראש „משמר הברזל" האכזרי.

רושם הקורות של קהלת בוקארשט סיכם כך את החיים הציבוריים השוקקים בטרם פרצה מלחמת־העולם השניה, אשר על אף משטר־הרדיפות האכזרי התנהלה פעילות רוחנית מגוונת:

— בשנת 1937 פעלו כאן 34 בתי־כנסת, כמה חברות ש"ס ומשניות, 10 בתי ספר יסודיים יהודיים גדולים, 6 גני ילדים, כמה תלמודי־תורה. חברות גמ"ח וסעד, בית־ספר מקצועי גדול מאד ומשוכלל („צ'יוקנול" — הפטיש), הרבה מאד חוגים לתרבות וחינוך, ספריות, בתי יתומים, ארגוני סטודנטים, פנימיות, מסעדות, ארגוני נשים, „בני ברית", מרכזי הדרכה מקצועית, מושבי זקנים, חברה לעזרת הפליטים, בתי חולים גדולים ומפורסמים, ועוד ועוד.

את גידולה של אוכלוסית היהודים בבוקרשט, מדגישה טבלה השוואתית זו:

בשנת 1820 — 508 נפש.
בשנת 1848 — בערך 5000 נפש.
בשנת 1899 — 43,274 נפש.
בשנת 1912 — 56,000 נפש.
בשנת 1925 — 50,000 נפש.
בשנת 1930 — 80,000 נפש (לערך 12% מהאוכלוסיה הכללית בעיר).

בית־הכנסת הספרדי בבוקארשט
העדה הספרדית היתה מאורגנת לחוד והיו לה בנייני־ציבור לכל הצרכים

בראשית שנת 1938 עלתה לשלטון ממשלת הזדון של גוגה־קוזה. היא החלה מוציאה גזרות קשות על יהודי רומניה ובפרט התנכלה לאזרחותם. היהודים צבאו על שערי השגרירויות והקונסוליות הזרות בבוקארשט כדי להתעניין בהגירה. מחוץ לארץ הופעל לחץ כל כך חזק על המלך קארול השני, עד שהוא נאלץ לפטר ממשלה זו אחרי תקופת שלטון קצרה של ששה שבועות. גם הממשלות

ששלטו לאחר מכן לא התנערו לגמרי מהנטיות האנטי־שמיות.

הקהלה היהודית בבוקארשט בשנות השואה — התמסרות לקליטת פליטים ונסיונות להצלה עצמית

השואה שירדה על יהדות אירופה בשנות הסתערותה והשתלטותה של גרמניה הנאצית, פגעה חמורות גם ביהדות רומניה וביהודים שנתרכזו בבירה הרומנית, בוקארשט.

עם התפרקות „רומניה הגדולה" בקיץ ובסתיו 1940, תחת השפעת גרמניה הנאצית, השתלטו על המדינה האנטישמיים הקיצוניים, הלגיונרים הירוקים שב„משמר הברזל". הם התחילו להרוס את הישוב היהודי ע"י מעשי רצח, שוד והחרמות. אז התארגנה גם עליית מעפילים. באניה „סטרומה" שטבעה במצולות ים, היו רבים מיהודי בוקארשט.

עם זאת, מן הראוי לציין, שבבוקארשט נתעוררו ראשי הקהלה לפעולה נמרצת, ועל כך מעידות התעודות שברשות ארכיוני „יד ושם" בירושלים — ואכן מוסמכת היא עדות זו:

בית־הכנסת הספרדי בחורבנו

לעת מהלך הטבח הנורא בבוקארשט הציתו הפורעים את בית־הכנסת עד... שנשאר ממנו רק „זכר לחורבן"

— כשגיתכה השואה על יהדות רומניה ניכרו אותותיה בבוקארשט בגילויי אכזריות מיוחדים; אך בעיר זו גם נפתח לראשונה פתח לסעד ולהצלה למען היהודים! מצד אחד שימשה בוקארשט מושב מרכזי למפלגה האנטישמית של „משמר הברזל" ולתומכיו, שהתרכזו

בעיקר מקרב הסטודנטים והפועלים והם שחוללו את הפרעות שעלו בדם יהודי רב. ויחד עם זאת, התרכזו בבוקארשט המוסדות הראשיים של יהדות רומניה, אשר הפעילו לחץ פוליטי ועשו הרבה להקלת רוע הגזירות מעל היהודים.

— בבוקארשט נמצא גם הריכוז הגדול של היהודים ברומניה, כי הישוב היהודי בעיר גדל והלך, ממספר 76.480 בשנת 1930 עד למספר 102.018, בהתאם למפקד בשנת 1941. עם זאת, יש לאמוד את מספרם הממשי של היהודים בבירה כגדול יותר, מאחר שיהודים רבים נרתעו מלהירשם במשטרה, שכן הרשות להישאר בעיר לא הוכרה עבורם. — ואמנם, בשנות השואה זרמו אלפי פליטים לבוקארשט מאיזורי הפרעות והגירושים. וקיומו של ישוב צפוף בבירה הרומנית הקל על הפליטים הללו למצוא מחבוא ומקלט...

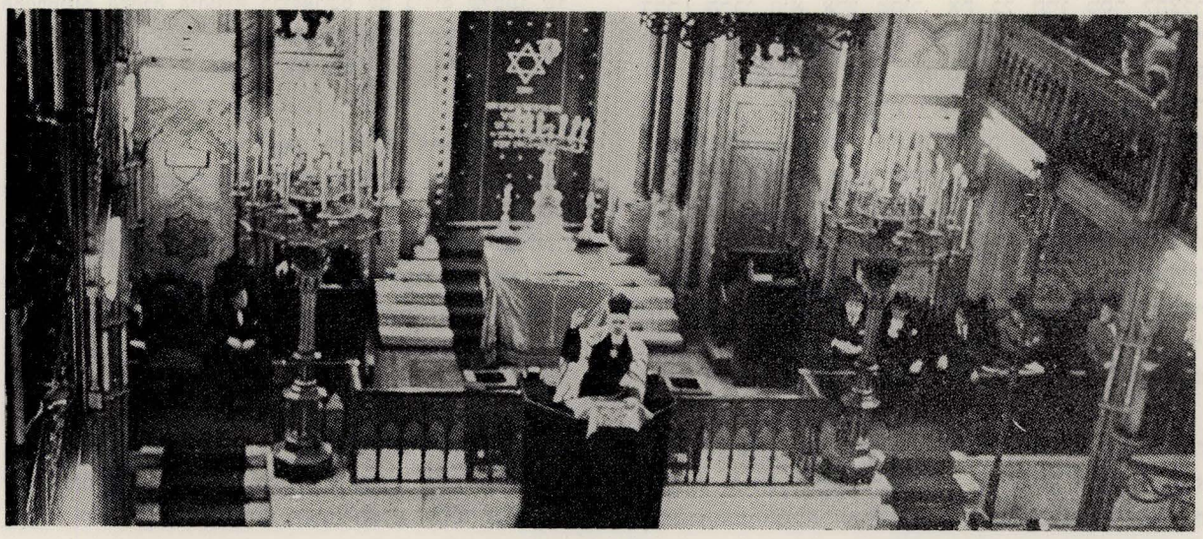
— תיכף להקמתה של הממשלה הפרו־נאצית בראשותו של הגנראל אנטונסקו התחילו אנשי „לגיון הברזל" להטיל אימתם על היהודים. — בסוף חודש נובמבר 1940 נפתח גל חדש של מעשי טירור והתעללויות אכזריות ושטניות ביותר. היו יהודים שמתו מהעינויים, והיו מקרים שיהודים שנחטפו על־ידי ה„לגיונרים" הושלכו החוצה מהקומות העליונות של משרדי „משמר הברזל" — והצוררים הודיעו לבני משפחות הנרצחים, „שהיהודים הללו איבדו עצמם לדעת".

— בתי־כנסת רבים נסגרו בפקודת הצוררים. בנין הקהלה הספרדית, שבו שכנו כמה בתי־ספר לילדי היהודים ומוסדות לבני־הנוער, נתפס על־ידי אנשי הלגיון, שהפכו את הבנין ל„מצודה" שלהם. לאחר מכן פעל בבנין זה „בית־דין צבאי מיוחד", שבו נידונו יהודים רבים למוות, באשמת „פשעים" מדומים. כל בניני בתי־הספר של היהודים הוחרמו, וחלק מהבנינים נמסר לרשותם של צבאות הגרמנים, שנכנסו לבירה הרומנית, במטרה „לעזור להגן על רומניה".

הצוררים התנכלו גם לבתי־עלמין של היהודים. חלק גדול משטח בית־הקברות היהודי המרכזי באיזור ג'יוג'יולו, הוחרם על־ידי „משרד הכלכלה הלאומית", ואילו שלטונות העיר דרשו לפנות את בתי־העלמין הישנים של היהודים, באיזורים: סבאסטופול, פילאנטיופיה ו„בילו ספאניול". מאידך פירסמו ראשי „משמר הברזל" האנטישמי הוראות להעביר את עצמותיהם של כמה מומרים שנקברו בשעתם בבתי־הקברות של הנוצרים, ולהטמינם בבית־עלמין יהודי...

בחודש ינואר 1941 הכריזו „הלגיונרים" על המרד המזוין שלהם, במטרה לתפוס את השלטון במדינה. עיקרו של „המרד" נתבטא בעריכת הפוגרום הנורא בבוקארשט, בטבח המוני של יהודים, בשריפת בתי־הכנסת, בקריעת וחילול ספרי־תורה ובפגיעות בבתי־הקברות.

הגילוי הכי־בסטיאלי והכי־סאדיסטי מימי הפוגרום בבוקארשט — היה זה מעשה־הרצח של מספר יהודים, שהובלו לבית המטבחיים העירוני, כשהפורעים מוכי־הטירוף

הקהלה היהודית בבוקארשט ממשיכה להתקיים גם תחת השלטון הקומוניסטי
חגיגה בהשתתפות נציגי המשטר בבית־הכנסת „הכוראלי" בהנהגתו של הרב הראשי לרומניה

תולים את גוויות היהודים על אונקלי בית־המטבחיים, עם ראשיהם למטה ועליהם הושמה החותמת רווית־הדם: „בשר כשר"...

את מעשי האימים שהתרחשו בבוקארשט בימי המרד של „משמר הברזל" מסכם רושם הקורות של הקהלה:

— בעקבות סכסוכים שנתגלעו בין הרודן אנטונסקו לאנשי הלגיון, פרצה ב־21 בינואר 1941 התמרדות „משמר הברזל", אשר לבשה צורה של הרג שיטתי ביהודי בוקארשט. אנשי הלגיון ערכו ציד על היהודים, שנמצאו ברחוב או בבתי־הכנסת, הם נחטפו והועלו על משאיות מיוחדות. כן הוצאו הפקידים שעבדו במשרדי מוסדות הציבור היהודיים. הנאסרים הוכו באכזריות ועונו עינויים קשים. משנתעייפו המענים וביניהם היו גם נשים, שהשתייכו ל„משמר הברזל" והתבלטו באכזריותן — הם הוחלפו במענים אחרים. מפקד אנשי הלגיון, פטרוביצסקו „השתעשע" באימוני יריות לעבר היהודים, העינויים נמשכו יומם ולילה, הנאסרים הועלו שוב על המשאיות שהובילו אותם למקומות שונים בסביבת העיר ליערות באניאסה ושם נרצחו ביריות. בבית המטבחיים נתלו גופות הנרצחים, ראשיהם למטה, על יתדות ששימשו לבשר הבהמות. מכמה גופות הוצאו המעיים ונקלעו סביב לצווארו של ההרוג.

— בין הקרבנות הרבים היו גם כמה ממנהיגי הקהלה והציבור, שהוצאו לטבח בשעה שמילאו תפקידם: מנהל משרד העלייה לא"י, משה אורכובסקי. ביער זילאווה נתפסו גם הרב ה. גוטמאן, אשר שני בניו, יאנקו ויוסף, שניהם סופרים ידועים, אחזו בידיו, נוקבו בכדורי אקדח ונהרגו, ואילו הוא עצמו לא נפגע כלל. למחרת ירו בו הלגיונרים שנית, ושוב החטיאו — וכן עשו גם כעבור יומיים, אך הרב ניצל בדרך נס — ונשאר בחיים.

— בזמן הרציחות של אנשי הלגיון התנפלו כנופיות בריונים על השכונות היהודיות. אליהם הצטרף אספסוף מתושבי הפרברים וצוענים שניצלו הזדמנות זו למעשי שוד. לרחובות המרכזיים של הרובע היהודי הגיעו המונים, שרוקנו את הבתים היהודיים מכל הרהיטים והחפצים, וסחבו אתם את כל הרכוש השדוד בעגלות, במיני כלי־קיבול שונים ובידיהם, וכל מה שאי־אפשר היה לשדוד נשבר ונחרב במקום. רבות מן המשאיות, שהיו מיועדות להסעת האסירים למקומות ההרג, שימשו תחת זאת להובלת הסחורות השדודות. שלושה ימים נמשכו הפרעות בשכונות היהודיות, וכן בבתי היהודים ובחנויותיהם שבשכונות האחרות. לאחר שדידתם נהרסו בתים אלה, ולאחר מכן הוצתו.

— פעולות ההשמדה לא כוונו נגד חיי היהודים ורכושם בלבד, כי אם נועדו להרוס גם את סמלי הרוח והאמונה שלהם. בליל ה־21—22 בינואר הציתו אנשי הלגיון 4 בתי־כנסת: שניים מהם נשרפו כליל ושניים נפגעו בחלקם. קבוצה אחת של אנשי „החולצות הירוקות" חדרה ל„בית־הכנסת הגדול" של העדה הספרדית, בתואנה שנשלחו להגן על הבית מפני אפשרות של התנפלות עליו. למעשה היתה זו יחידה צבאית לגיונרית שפעלה בהנהלתו של הכומר הלגיונרי קונסטאנטין בריגאדאו. הקבוצה התבצרה באולם הישיבות, אנשיה ריססו את קירות הבניין בבנזין, ולמחרת בלילה הציתו אותו. כך הועלה באש אחד הבנייינים ההיסטוריים של יהדות בוקארשט, ועמו כל דברי הערך שנשמרו בו. בדרך נס ניצלו 8 או 10 ספרי־תורה, מפות ותשמישי קדושה אחרים שנשתמרו בקופת ברזל.

התלבטויות הקהלה היהודית בבוקארשט עם ביסוס שלטונו של המשטר הקומוניסטי — מאסרו של הרבי מסקולאן, בשל פעילותו הרוחנית

כתום המלחמה באירופה וחלוקת איזורי־ההשפעה בין המעצמות המנצחות, אשר כתוצאה מכך נשתלבה „רומניה החפשית" במסגרת המדינות הקומוניסטיות, עבר זמנים קשים על שארית יהדות רומניה. בתקופה חמורה זו של השתלטות המשטר הקומוניסטי על חיי היהודים ושל העברת השלטון הפנימי בחיי הקהלה היהודית בבוקארשט, בירת רומניה, לידי הסקציה היהודית במפלגה הקומוניסטית, קם לה ליהדות רומניה מנהיג רוחני בעל שיעור קומה בדמותו של הרבי מסקולאן, אשר נלחם באומץ אישי רב עד כדי הקרבה עצמית, למען זכויותיהם הדתיות של היהודים ומעל לכל — למען „זכות היציאה", שזה היה מפתח־הצלה ליהודים.

על פעלו הרוחני של הרבי מסקולאן בבוקארשט ועל מאסרו בכלא הקומוניסטי בשל פעילותו הרוחנית הנועזת — סיפר בשעתו עתונאי יהודי מאמריקה ש.ל. שניידרמן, מעל דפי „דבר" דווקא (בגליון „דבר" מיום 15 באפריל 1960 — ניסן תש"ך):

— החוויה החזקה ביותר שהיתה לי בעת מסעי על־פני רומניה, היתה ביקורי בביתו של הרבי הסקולינאי בבוקארשט, ר' אליעזר זושא פורטוגאל.

— בפגישותי עם היהודים הדתיים בבתי־התפלה הרבים ברומניה הקומוניסטית, קיבלתי את הרושם, כי הפחד הגדול שתקף את היהודים הללו בא בעיקר בגלל מאסרו הפתאומי של הרבי הסקולינאי ובנו ר' ישראל. היה זה אות מבשר רעות, אשר מטרתו הישירה היתה כנראה, להטיל פחד על האוכלוסיה היהודית, שהגישה בהמוניה בקשות לדרכונים, על מנת לעלות לארץ־ישראל.

— בשעת בין־השמשות הלכתי לרחוב הצר והחשוך, שבו בית־המדרש של הרבי יחד עם דירתו. כאשר דפקתי בדלת הדירה של הרבי, פתח לי אברך בעל זקנקן בלונדי ומגבעת פלושין על ראשו. היה זה אחד משני בניו הצעירים של הרבי. אמרתי, שבאתי לבית־המדרש להתפלל תפילת מנחה. הצעיר הכניסני לבית־המדרש. היה זה בית־מדרש מן הסוג הישן, שעכשיו רואים כאלה לעתים רחוקות ביותר.

— מבעד לקיר הגיע אלי קול בכי ילדים וקול אשה המשתיקה אותם. שאלתי את מלווי, מה פשר הבכי? ואמר לי, כי אלה הם ילדי אחיו ר' ישראל, הנתון במאסר יחד עם אביו.

— על אף אווירת־הפחד ששררה אז בחוגי היהודים בבוקארשט, הסכימה כלתו של הרבי מסקולאן לספר לי משהו על אודות גורלם בבית־המאסר. רק לפני שבוע היא נפגשה אתם בבית־הסוהר, כי הביאה להם מזון כשר.

— כאשר שאלתיה: במה, בעצם, מאשימים את הרבי? אמרה: „אלקים יודע ועד, כי אין אנו יודעים דבר! הרבי הוא איש טהור. את כל חייו מסר להצלת יתומים. ראה את דלותנו. אבל עוד לא קרה שיהודי יצא רעב מביתנו". היא תיארה לפני את הלילה האיום של המאסר. כל בני הבית ישנו, ורק הרבי ישב בבית־המדרש רכון על ספר. פלוגה גדולה של שוטרים הקיפה את הבית, וקבוצת שוטרי־חרש חיטטה בארונות הספרים, הם חיפשו כמה שעות, אך לא מצאו דבר.

— הביקור בבית הרבי הסקולינאי והשיחה עם בניו זעזעוני עמוקות. היתה לי ההרגשה שבחדרים האפלים של הבית הישן הזה מסתיימת תקופה גדולה של ההווי היהודי באירופה, אשר בו הושם הדגש על אהבת ישראל. ובעד אהבת ישראל זו שילם הרבי הסקולינאי בחירותו האישית.

— מאסרו של הרבי פורטוגל זעזע את יהדות רומניה. כולם חששו לבריאותו הרופפת. אולם, דווקא בבית־הסוהר גילה הרבי גבורה עילאית. במשך שבועות חיו הרבי ובנו על מים וסוכר. עד אשר הסכימה הממשלה להרשות הכנסת מזון כשר, שנשלח על־ידי המשפחה. לא רק הדתיים, אלא גם היהודים החילוניים דיברו בהערצה על הרבי. אפילו ברקו פלדמאן, מנהיג הקומוניסטים היהודיים, דיבר עליו ביחס־כבוד, ואמר כי ב־22 באוגוסט, ביום החג הלאומי של רומניה הקומוניסטית, לבטח ישוחרר הרבי. ובאמת שוחרר הרבי באותו יום. אך עברו עוד שישה חדשים עד אשר ממשלת רומניה הרשתה לו לעזוב את הארץ — —

בית־הכנסת של המלבי"ם שחגג „חג המאה" תחת השלטון הקומוניסטי

על פעילות רוחנית וטיפוח ערכי דת ומסורת ישראל אצל שארית הקהלה בבוקארשט, סיפר העתונאי הישראלי נח זבולוני, בעתון „חרות" (מיום 17 בינואר 1965 — בחודש טבת תשכ"ה):

— בימים אלה חגגו בבוקארשט את יובלו של בית־הכנסת של המלבי"ם, העומד על תלו עד היום הזה.

בית כנסת זה נחשב לאחד מחשובי בתי־הכנסת של יהדות רומניה מלפני המלחמה. מאז הוקם לפני מאה שנה, לא פסקה בו רוחו של המלבי"ם, השלהבת שהעלה אותה יוקדת גם בימים אלה — תחת שלטון ממשלת רומניה הקומוניסטית.

בית־הכנסת נוסד בשנת תרכ"ד ונקרא ע"ש הרב הגאון רבי מאיר ליבוש בן יחיאל מיכל (מלבי"ם), שכיהן כראב"ד בקהלת בוקארשט, החל משנת תר"ך, ארבע שנים אחרי התמנותו למשרת רבנות זו, נוסד בית־הכנסת הנושא את שמו עד היום. המלבי"ם, שהיה גאון וגדול בישראל, ובקי גדול בתלמוד ופוסקים, התפרסם בעיקר על־ידי פירושו לתנ"ך ודרשותיו.

כשנוסד בית־הכנסת כתב המלבי"ם במו־ידיו את תקנותיו המתנוססות עדיין מעל כתלי בית־הכנסת:

„זאת תורת הבית:
לא יבוא בו איש צבוע
ולא איש צרוע,
אשר בראשו נגעו
ואשר הוא רע בפגעו;
לא יבואו בו צבועים
דומים לפרושים,
ולא הכופרים המכחישים;
לא ישנו בו סדרי התפילות
הנהוגים מכבר פה בקהלות;
ואיש חכם מבין בתלמוד
תמיד ישב ללמוד וללמד,
ויתנו לו ארוחתו
כפי עבודתו,
וביתו ושלחנו
שיעמיד על מכונו;
יתאספו שם השרידים —
יראי ה' הידידים;
וזהב מבים יזילו
וכסף בקנה ישקילו,
קנות ספרים הרבה אין חקר —
להיות מוכר לכל שוקד ומבקר".

בשנת תר"ף (1920) שיפצו ותיקנו בית־כנסת זה, ובשנת תרפ"ח שיחזרוהו מחדש והקימו את הבית מן המסד עד הטפחות וכן הרחיבוהו בהיותו צר מלהכיל את כל הבאים.

במשך כל שנות קיומו לא חל בו שינוי לא בתכנית הבנין ולא בנוסח התפילה — הכל נהוג כפי שציווה מיסדו ומכוננו המלבי"ם ז"ל.

גם כיום, מתפללים בו שלוש פעמים ביום, שחרית, מנחה ומעריב ו„בין מנחה למעריב" ממשיכים בלימודים בגמרא, משניות, עין־יעקב.

כן נערכות הדרשות והנאומים ברוח ישראל סבא, לפי נוסח המלבי"ם ז"ל. ליד בית־הכנסת ספריה גדולה ועשירה בספרים, ביניהם ספרים יקרי ערך.

הרב הראשי של רומניה, הד"ר משה רוזן, נוהג לשאת את דרשותיו בבית־כנסת זה פעמיים בשנה ב„שבת שובה" ו„שבת הגדול".

איגוד הקהלות היהודי ברומניה והחיים הדתיים שלא נפסקו בבוקראשט

המציאות של המשכת חיים דתיים יהודיים בבוקארשט, בירת הרפובליקה הרומנית הסוציאליסטית, משתקפת היטב במדריך למען „התייר היהודי באירופה", אשר האינפורמציה המתפרסמת בו נתקבלה ממקורות רשמיים של מוסדות התיירות מטעם הממשלה הרומנית. מדריך זה מצביע וממליץ על מספר של מוסדות יהודיים הקיימים בבוקארשט, בירת רומניה, ושכדאי לבקר בהם ולהכיר את פעילותם, ואלה הם לדוגמה:

(א) איגוד הקהלות היהודיות ברומניה, הנמצא ברחוב ספאנטול ווינרי מספר 9... זה מוסד הנתמך על־ידי הממשלה והוא מייצג את כל היהודים במדינה. הבנין בן שתי הקומות הנו רכוש הקהלה ובו מסודרת ספריה גדולה המונה 70 אלף כרכים. יש שם גם אוסף גדול של תשמישי קדושה. בבנין זה גם מתנהלת פעולה סוציאלית מסועפת לעזרת הנצרכים מבין האוכלוסיה היהודית.

(ב) בתי־הכנסת הפתוחים והפעילים בבוקארשט — לפי הרשימה של „המדריך" קיימים עד היום בתי־כנסת אלה: 1 — בית־הכנסת הגדול על שם המלבי"ם; 2 — בית־הכנסת ברחוב מאמולארי; 3 — בית־הכנסת הספרדי ברחוב ניקו ביליואניס; 4 — בית־הכנסת „הכוראלי", שבו מתפלל הרב הראשי לרומניה.

(ג) מסעדה כשרה, המחלקת מאכל כשר לנצרכים — הכתובת שלה היא ברחוב קאליא קילארין. היא נתמכת על־ידי איגוד הקהלות היהודיות — בה מקבל כל נצרך הפונה לשם סעודה כשרה חינם, ומי שרוצה לשלם — המחיר תמורת סעודה כשרה הוא 42 סנטים אמריקאים לערך.

(ד) בבית־העלמין היהודי, הנמצא ב„שדרת האחד במאי", ליד הכביש על שם ג'יורגיו, הוקמה אנדרטה לזכר 869 נפשות מישראל, שנטבעו באנית־המעפילים „סטרומה", לאחר שהאניה גורשה מחופי איסטאנבול, בתורקיה, בשעה שחתרה (בשנת 1942) להגיע לחופי ארץ־ישראל. אנית־המעפילים טובעה ממוקש שפגע בה. על מצבת־זכרון זו מופיעה כתובת המאשימה את אלה הנושאים באחריות לטיבוע המעפילים שרבים מהם היו יהודים שנמלטו מבוקארשט בימי הפרעות והטבח.

מעשה איום של חילול בית־הקברות בבוקארשט אירע גם שנים רבות לאחר השואה. בחודש ספטמבר 1960, בדיוק בערב ראש־השנה של שנת תשכ"א, נערכה התנפלות פראית אכזרית על בית־הכנסת בבוקארשט ובבית־העלמין היהודי. אלמונים, שהשתייכו כנראה על שרידי הקבוצות האנטישמיות, פרצו לבית־הכנסת והתעללו בספרי־התורה, שברו את הארונות וקרעו את סידורי־התפלה. משם פנו „האלמונים" אל בית־הקברות היהודי שבפרברי העיר והרסו מספר קברים, שברו את המצבות ופיזרו על האדמה חלקים מספרי־התורה הקרועים, שנסחפו מתוך בית־הכנסת.

ובכל זאת ממשיכה הקהלה היהודית בבוקארשט לעשות כמיטב יכולתה בכל הנסיבות — למען שמירת זכרה והמשכיותה של יהדות רומניה.

יאסי -

קהלה יהודית רוויית פורענויות
מרכז הפורעים האנטישמיים ברומניה

אחת הקהלות היהודיות הגדולות והעתיקות ברומניה — והיא נתפרסמה בעיקר כמרכז התנועה האנטישמית מתוצרת רומניה. שם גם נערך לעת מהלכה של מלחמת־העולם השניה הפוגרום האכזרי בנוסח „פרימיטיבי" מובהק — 18 אלף יהודים נטבחו לעיני השמש בידי „משמר הברזל" הרומני, והכובשים הנאצים רואים ושמחים.

קורות האימים של קהלת יאסי — בית־העלמין הישן

יאסי שוכנת על אֵם הדרך ממזרח־אירופה לדרומה, והיא שימשה מאז ומתמיד צומת של סחר בין פולין וטורקיה.

בבית העלמין הישן של יאסי נשתמרו מצבות יהודיות עתיקות מן המאה ה־15. כעיר בעלת חשיבות מסחרית וצבאית, היוותה יאסי נקודת־מוקד למלחמות וכיבושים. היא נכבשה, נהרסה ונבנתה שוב על־ידי טאטארים תורכים רוסים ורומנים. היהודים שנדדו ונמלטו מארצות הגזירה בפולין ואשכנז, תקעו יתד ביאסי ותרמו מהונם ואונם לגידול העיר והתעשרותה.

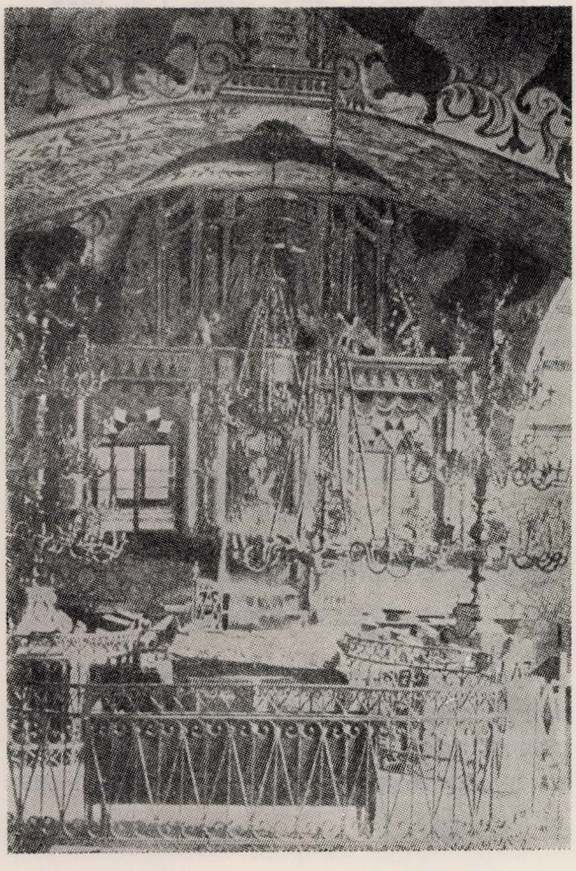
אולם הגורל היהודי המר רדף אחריהם. בשנת תע"ח (1618) נקלע ליאסי החוקר הנודע יוסף שלמה צלמדיגו, לאחר שנמלט מפולין. ובשנת 1652 פרצו ביאסי פרעות נגד היהודים שברחו מחמת הקוזאקים המורדים של הצורר הטמן חמלניצקי ימ"ש, וקיוו למצוא מקלט־מבטחים במולדאביה.

בשנת תק"כ (1660) נתקבל לרב־הקהלה ביאסי ר' נתן נטע האנובר, המחבר המפורסם של ספר־הזוועות מימי גזירות ת"ח ות"ט — „ביון מצולה" — ובשנת תקמ"ג (1683) פגעו בו נוסעי־הצלב שהציפו את אירופה ורצחו אותו נפש בקהלת ברוד ההונגארית.

בשנת תקע"ו (1716) בימי שלטונו של מיכאל ראקו־ביטאס, פרצה ביאסי המגיפה המדבקת של „עלילת הדם", וזה עלה ליהודים במחיר נורא, בית־הכנסת של הקהלה הועלה באש וההמון הפרוע התנקם ביהודים.

בשנת תרל"ט (1879), כאשר יאסי שימשה בירת רומניה, והעיר הפכה למוקד של סכסוכים פוליטיים בעקבות „ההסכם הברלינאי" — נפלו שוב היהודים לקרבן, עקב התסיסה הרומנית הלאומית.

בשנת תרצ"ח (1938) כאשר השלטון ברומניה נתפס בידי המפלגות האנטישמיות, ניסה מנהיגם צמא־הדם, פרופיסור קוזה, שהיה תושב יאסי, לערוך פרעות ביהודי העיר. אבל בפעם זו לא עלתה לו המזימה הזדונית, כי הבשורה על אודות הכנת הפוגרום הגיעה לראשי הקהלה

פנים בית־הכנסת הישן ביאסי
עושר של עיטורים אמנותיים בסגנון מסורתי עממי

היהודית בעוד מועד ומיד נתארגנה „הגנה עצמית" יהודית, שבראשה התייצבו הקצבים של יאסי והם גירשו בסכיניהם את גדודי הפורעים שהתקרבו אל „הגשר האדום", אשר היווה את שער־הכניסה לאיזור היהודים, אשר בו התגוררו אז כחמישים אלף נפש, כמחצית האוכלוסיה של העיר.

רושם קורות קהלת יאסי עבור „„פנקס הקהלות" בהוצאת „יד ושם" מעלה פרטים אופייניים מחיי הקהלה:

— הקהלה היהודית ביאסי פעלה מקודם בתור „הגילדה היהודית" (איגוד הסוחרים היהודים) שנוסדה בשנת 1622, ובתור שכזו הוכרה על־ידי השלטונות. בראשית המאה ה־17 הוקמה גם חברה קדישא (בשם „פרנסי הקברנים היהודיים"), שעסקה גם בטיפול בחולים ובעניים, בהחזקת מוסדות־חסד, ואף בעניני בית־הכנסת.

— להנהלת הקהלה מונו 3 פרנסים וכן „חכם באשי" („רב ראשי"), שנבחרו על־ידי היהודים ילידי רומניה, ויצגו את האוכלוסיה היהודית כלפי השלטונות. המשטר הרומני אישר את ה„חכם באשי" לכל ימי חייו, ואילו הפרנס הגדול (שכונה בעברית: „ראש מדינה") — קיבל את המינוי רק לשנים מספר.

— מנהיגות ה„גילדה" היתה ברבות הימים לנציגות יהדות מולדובה כולה, וה„חכם באשי" שימש גם כרבה הראשי של יהודי וואלאכיה. בהכנסות מ„מס הבשר" כיסו את כל ההוצאות של הקהלה — החזקת בתי תפילה, ותלמוד תורה, „הקדש" לחולים עניים וכן את בית־העלמין. כן שימש כסף זה למטרת פדיון־שבויים ולתרומות למען היישוב היהודי בא"י.

— מתקופה זו נשתמרו מצבות על קבריהם של כמה מן הפרנסים, ועליהן כתובת: „האלוף הראשי, מנהיג המדינה". לפי השמות המופיעים על גבי המצבות ניתן להבין, שתפקיד הפרנס היה מרוכז בידי משפחות מסוימות, והתואר עבר בירושה.

— עם פירוק „הגילדה היהודית" בשנת 1834, נתבטלה גם משרת ה„חכם באשי", ואז נתארגנו יהודי יאסי לפי ארצות מוצאם: אוסטריה, רוסיה, פרוסיה וכד'.

— לאחר מלחמת־העולם הראשונה התחילה הקהלה ביאסי להתארגן מחדש. בזמן המלחמה נהרסו כמה ממוסדות היהודים: בתה"ס, בית החולים ובית מושב זקנים, והיישוב היהודי עמד בפני בעיות סעד חמורות, כמה עסקנים ומנהיגי מוסדות ניסו בקיץ 1919 לחדש את פעולת המוסדות היהודיים, וכינסו את נציגיהם, בכללם גבאי בית־הכנסת. הללו בחרו במועצה זמנית שחיברה את תקנות הקהלה.

— בשנת 1927 אושרו תקנות הקהלה על־ידי „משרד הדתות" הרומני, ובאותה שנה הוכרה הקהלה רשמית, לפי חוק הדתות החדש, של ממלכת רומניה. שלוש שנים לאחר מכן נערכו בחירות, לפי רשימה אחידה של כל הזרמים, בראש הנהלת הקהלה עמדה נציגות, בעלת ועדות משנה לענייני חינוך ותרבות, כלכלה, בעיות חברתיות ועניינים דת. ב־1937 הגיע תקציב הקהלה ל־6 מיליון ליי, אך סכום זה עדיין לא סיפק את כל הצרכים.

דף־השער של „פנקס הקהלה" ביאסי
בשער רשום שהפנקס הישן נשרף בשנת תקפ"ב (1822) ושוחזר מחדש

— בתקופה שבין שתי מלחמות העולם כיהן ברבנות יאסי הרב ד"ר יוסף שאפראן. רבנים אחרים שמן הראוי להזכירם הם: ר' שלום ב"ר ישראל גוטמאן, מחבר הספרים „דרישת הארי" ו„תפארת בית לוי"; ר' שמואל שוומר שהוציא כתבי־עת תורניים וספרים רבים. והרב מנחם גוטמאן שספרו „דרשת שם טוב" הופיע ביאסי לאחר השואה.

— על סף המלחמה נתקיימו ביאסי 112 בתי תפילה.

בשנת תש"א (1941), ימים ספורים לאחר פתיחת מסע ההסתערות הנאצי בחזית רוסיה הסובייטית, כאשר רומניה נכנעה לצבאות גרמניה הפולשים, יזמו לגיונות הארגון האנטישמי ברומניה „הגווארדיה של ברזל", את הטבח הנורא על יהודי יאסי — וטבח זה נמשך שלושה ימים רצופים: ד'־ה'־ו' לחודש תמוז שנת תש"א.

חילול והרס בית־העלמין הישן ביזמת השלטון הרומני

בראש השלטון הרומני שקם בחסות הנאצים, הועמד המרשאל אנטונסקו, ובשמו נתמנה כראש־העיר של יאסי

שסאי אנטישמי פרוע, בשם אופרים. כתפקידו הראשון ראה ראש־העיר הזה — להתנקם בשארית היהודים שניצלו לפליטה ביאסי ולחלל את בית־העלמין הישן של הקהלה.

והנה תיאור נאמן ממה שקרה אז ביאסי:

„— — פעולת ההרס בבית־העלמין היהודי התחילה ביום השבת, עגלות לעשרות טעונות אבנים מהגדר שפורקה ומן המצבות שנעקרו — חולקו חנם אין כסף, לגויים שונאי ישראל להקמת בתים ובניינים ציבוריים.

נהרסו וחוללו 27 אלף קברים, עם המצבות אשר עליהם. הוציאו את עפר הקברים ושקדו שלא ישאר במקום אף שריד וזכר. היהודים האבלים פנו לבישוף הקאתולי של מחוז מולדביה.

הרבנים הכריזו על יום אבל וטרחו להשיג רשיון, כדי להעביר את העצמות לבית־עלמין חדש. ראש העיר החל אז למכור לקהלה בכסף עובר לסוחר כמה מאבני

המצבות. כדמי־כופר בעד אבני המצבות דרש סך ענקי של 50 מיליון ליי אבל סכום זה היה עצום מדי בשביל שרידי הקהלה. ולכן קנו היהודים „במחירים מיוחדים" כמה מבין המצבות החשובות ביותר.

„פלוגות עבודה יהודיות, אשר בלאו־הכי היו מגוייסות על־ידי השלטונות הרומניים לעבודת כפיה, עסקו בהעברת העצמות והמצבות. על עבודתם הופקדו ז'נדרמים רומניים. באויר בית־העלמין הישן, שנהרס וחולל כולו, הדהדו

חזות של בלהות בבית־הכנסת שחולל ביאסי

הפורעים צמאי־הדם לא הסתפקו ברצח היהודים, ושפכו את טירוף חמתם גם על קדשי עם ישראל

שריקות השוטים של הז'נדרמים הרומניים על גביהם של היהודים שהועסקו בעבודת כפיה זו...

ביום 19 ביולי 1943 (אב תש"ג), נודע לד"ר שפרן, הרב הראשי של רומניה על הנעשה ביאסי. הרב הראשי עשה כל שביכלתו כדי להציל את מה שניתן עוד להציל. הלך הרב הראשי למיניסטר הרומני טיטו דראגוש, והתחנן לפניו להפסיק חילול בית־הקברות וביזוי המתים. פנו גם

לסגן מזכיר המדינה פטרה סטריגאן, ואז נצטווה ראש־העיריה מטעם הממשלה להפסיק פעולת הרס זו.

בזמן ההוא נסתמנו מכבר שורה של תבוסות צבאיות של חיילות הנאצים בחזית הרוסית, והאנטישמיים ברומניה דאגו לעתידם. וזה פתח אפשרות נאותה של השתדלות אצל ראשי השלטון, שנפל עליהם הפחד מפני המחר.

הרב הראשי שאל את האדון המיניסטר: „היכן אנו חיים? האם אנו מוסיפים עדיין לחיות בחברה אנושית? האם חוגים מסויימים מוסיפים להכנע לחוקי המוסר, האם אין עליכם פחד קללת האלוקים?"

כדאי לציין שבית־העלמין הישן נמצא מחוץ לתחומי העיר וההרס לא נומק כלל מטעמים של „הרחבת מרחב העיר" והעובדה היתה שראש העיר האנטישמי ביצע את זממו ובית־העלמין הישן נהרס כולו.

קבר־האחים של 18 אלף הקרבנות בבית־העלמין החדש

בית־העלמין החדש של יאסי נשאר אז לפליטה — ובו הוקמה לאחרונה מצבת־זכרון על קבר־האחים של קרבנות הטבח הזוועתי.

ביום ה־26 ביוני 1966 (סיון תשכ"ו) במלאת 25 שנה לטבח היהודים ביאסי, נערכה תפלת־אזכרה ליד מצבת־הזכרון, לקרבנות הרצח האכזרי. בעתונות הרומנית הופיע דו"ח תמציתי זה לציון המאורע:

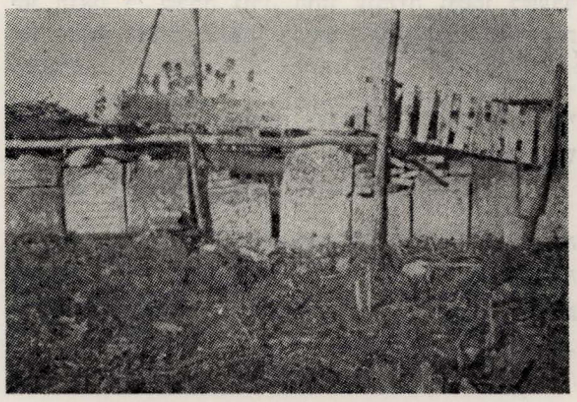
— ב־26 ביוני מלאו 25 שנה מאז נרצחו יהודי העיר יאסי. הטבח אורגן על־ידי המשטרה הפאשיסטית של אנטונסקו בהדרכת הגיסטאפו (הבולשת הנאצית). לרגל מחצית יובל לשואת יהודי יאסי נערכה בבית העלמין של העיר ליד קבר האחים של הקדושים אזכרה רבת משתתפים. היא אורגנה על־ידי הפדראציה של קהילות יהודיות ברומניה, ועד הקהלה ביאסי ובהשתתפות רבנים ונציגי קהלות יהודיות מכל הארץ. כן השתתפו בני המשפחות השכולות ורבים מתושבי יאסי.

הרב הראשי לרומניה, הרב ד"ר משה רוזן, נשא האזכרה והעלה על נס את העבר העשיר של קהילת יאסי כמרכז של התרבות היהודית ואת תרומתם של יהודי יאסי לפיתוחה של העיר בכל השטחים. בתום האזכרה אמר הציבור כולו „קדיש" — —

לציון יום־הזכרון נרשמו מחדש תיאורים מסמרי־שיער ממחזות־הזוועה ביאסי:

— ביום הששי לפנות ערב, בהתקדש ליל־השבת, החל „משחק הדמים"... לגיונרים רומניים התנפלו על בתי היהודים והוציאו כמה מאות איש, שנסחפו חיים לבית־המטבחיים בחוץ לעיר. שם נטבחו כולם בנסיבות סאדיסטיות ביותר, גופות היהודים הנרצחים נתלו על קולרים, ועל הגוויות המבותרות הוחתמו החותמות „בשר כשר"...

— בשבת בבוקר נפתח הציד הגדול על היהודים וכשלושים אלף מבני הקהלה ביאסי, אנשים נשים וטף, נדחקו יחד לתוך החצר הגדולה של המשטרה הרומנית המקומית... הלגיונרים השתעשעו ביריות חיות לתוך ההמון

מצבות יהודיות שחוללו ביאסי
זה דיר של חזירים שהגדר שלו הורכבה כולה מאבני־מצבה מבית־העלמין שנהרס וחולל

היהודי הצפוף, ורבים נהרגו ללא אבחנה... בנוסף לכך בחרו השוטרים הגרמניים, בהדרכת קצינים גרמניים, באישי הקהלה, רבנים, עסקנים, תלמידי־חכמים ומלומדים, ורצחו אותם לעיני הקהל וגופותיהם השליכו לתוך בורות האשפה...

— ביום הראשון בבוקר חטפו הלגיונרים כמה אלפי יהודים ואירגנו עבורם „רכבת־המוות", שנסעה במשך יומיים הלוך ושוב בקו הקצר, בין יאסי ותחנת פודוליי. היהודים נדחקו לתוך קרונות של מטעני בהמות, עד 250 נפש בכל קרון, וכך הם נחנקו וגוועו ביסורים שלא יתוארו...

אפרותיהם של כל אלה הקדושים נאספו מכל פינות העיר יאסי וסביבותיה, ומזה נצטבר והוקם „גל־הזכרון" החדש בבית־העלמין של יאסי.

עצמות קדושי יאסי שהובאו למנוחות בקבר־אחים — בתל־אביב.

קורות הקהלה היהודית ביאסי שטופי־דם הם ורוויי־אימים באופן מיוחד. והנה, כדי להשלים את רשימת האסונות ופרעות־הדמים מן הראוי לצרף דו"ח אחרון זה על מאמץ עילאי שבוצע על־ידי יוצאי קהלת יאסי בארץ־ישראל לאסוף ולהביא למנוחת־עולמים עצמותיהם של קדושי יאסי בקבר־אחים שהוכן בבית־העלמין בתל־אביב.

בחודש תשרי תשל"ב (אוקטובר שנת 1971) נרשם המאורע הזה בעתונות העברית, כלהלן:

„במעמד קהל של יותר מאלף איש התקיימה בבית־העלמין אשר בחולון הטמנת עצמות של 270 קדושים — שרובם נספו בקרונות־המות שהביאו אותם בשנת 1941 מיאסי לקראשי — בנוכחות אדמו"ים רבנים ראשי קהילות רומניה לשעבר ואנשי ציבור.

דברי הספד נרגשים נאמרו ע"י הרב הראשי לת"א־

יפו הגאון ר׳ שלמה גורן. החזן עובדיה גוטמן לשעבר חזן ראשי בבית־הכנסת הקורלי בבוקרשט, ערך את האזכרה.

פרקי תהילים, קדיש וצדוק הדין נאמרו ע״י האדמו״רים מבוטושני, ווסלוי; והרב וסרמן מחולון, ראש הקהילה מקלואשי, והסופר חיים רובינזון.

מר שלום זילברפרב המזכיר של ארגון יוצאי רומניה בישראל, הודה בשם הארגון לרב הכולל ליהודי רומניה הרב ד״ר רוזן ולממשלת רומניה אשר אפשרו הבאת העצמות לארץ. וכמו כן ציין את עזרתו של שר הדתות,

ועזרת חברה קדישא בת״א־יפו. ההחלטה להעברת העצמות של בית העלמין שבקלארשי, היא בגלל שבמקום נמצא פחות ממנין יהודים, וכן משום שבחלקה של קברי האחים עמדו לבנות מוסך, וחרדו שיפגעו במקום קבורתם...

פתיחת הקברים ולקוט העצמות בקלארשי נעשה כדין ולפי ההלכה ע״י ב״ד של שלשה, בראשות הרב מאיר מדילוס, רבה של בוקרשט.

בסוף מסע ההלויה וסתימת הגולל נאמרה „בקשת מחילה״ לפי נוסח מיוחד שחובר למאורע זה ע״י הרב שלמה גורן הרב הראשי לת״א־יפו.

קישינב –

זוהי „עיר ההריגה"
והיא המרכז הרוחני של יהדות בסרביה

קישינב — שם שנקשר מכבר בדברי ימי עם ישראל בתקופה האחרונה אל התואר הזוועתי „עיר ההריגה" — בשל הפוגרום (הטבח המאורגן) שנערך בקישינב בחודש אפריל 1903 — ניסן שנת תרס"ג, מיוזמתה המוסתרת ואפילו בחסותה הגלויה של ממלכת „הצאר" הרוסי ניקולייי, רודן אכזרי ושונא־יהודים.

על אף הפרעות, ואולי מתוך התגוננות נפשית והתגברות מוסרית על תוצאות הפרעות, הפכה קישינב למרכז תוסס של חיים רוחניים יהודיים בכמה תחומים ובכמה בחינות.

בקישינב, שהיתה בירת חבר בסראביה, נתקיימה ישיבה, שהגבירה חיילים דווקא לאחר הפרעות; בקישינב ישב על כס הרבנות בתקופת הפריחה האחרונה של הקהלה, אחד האישים הדגולים בעולם הרבנות והוא — רבי יהודה־ליב צירלזון, שהיה גם נציג מכובד של דת ישראל בבית־השלטון העליון של ממלכת רומניה; בקישינב היו ניכרים למאוד כל התנועות והזרמים שפעלו בקרב יהדות אירופה המזרחית בתקופה הקשה של המערכה הגורלית על הקיום היהודי.

הישוב היהודי הפורה והתוסס בקישינב נפגע באורח חמור בשנות מסע־ההשתלטות של משטר המרצחים הנאצי — ואילו מה שנשאר לפליטה מן המרכז הרוחני היהודי לאחר התבוסה הנאצית המחפירה, נהרס עד גמירא מידי השלטון הקומוניסטי, אשר סיפח למסגרת ברית־המועצות את קישינב בתור „בירת הרפובליקה המולדאבית הסוציאליסטית", והפעיל את משטר־הדיכוי שלו נגד כל אות וסימן של חיים יהודיים, נגד כל שאיפה וזיקה להמשכיות יהודית.

ראשיתה של הקהלה בקישינב — עם הקמתה של „חברה קדישא

הקהלה היהודית בקישינב היתה צעירה יחסית, משום שעל אדמת מולדאביה ובסראביה התקיימו קהלות יהודיות, כגון אקרמן, לפושנה ועוד, שנוסדו עוד מלפני 500

שנה ומעלה — אלא שהישוב היהודי בקישינב הדביק את כל הקהלות באיזור בקצב גידולו ובחשיבות מעמדו.

את קורות הקהלה בקישינב תיאר וסיכם בספר מיוחד מר יצחק קורן, מראשי תנועת העבודה במדינת ישראל העומד בראש ארגון יוצאי בסראביה, מתוך ספר זה בשם יהודי קישינב (הוצאת „אבוקה", תל־אביב), אנו מעתיקים תמצית מקוצרת על תולדות הקהלה, על הזרמים הרוחניים שפעלו בה ועל המאבק החמור בין התנועה החסידית ולבין זרם ה„השכלה" שבא כאילו „לשחרר את היהודים" והרס את יסודות היהדות.

— רושמי קורות קישינב מציינים, שעיר זו, שנתפרסמה ותפסה עמדה כבירת בסראביה — היתה פעם כפר קטן על גדות הנהר ביק.

מהמקורות הרומניים על הימצאותם של יהודים בקישינב, יש להזכיר את הכרוניקה של דימיטרי־קאנטמיר (1673—1723) מחשובי ההיסטוריונים של רומניה, שתיאר את קישינב כעיירה קטנה ושהאוכלוסין שבה הם — „נוצרים, ארמנים ויהודים".

ראשית דרכה של קהלת קישינב לוטה על־כן ערפל. רק מתקופת השלטון הרומני, משנת תקל"ג (1773), נשמר תקנון של „חברה קדישא" של העדה היהודית בעיר, בו נקבעו אי־אלו הסדרים פנימיים של העדה. נראה, שזה התקנון הראשון של יהודי קישינב, שהיו קשורים אז אל הרבנות ביאסי, בירת מולדאביה.

התקנון מטפל רק בעניני דת ויחסי חברה של חברי ה„חברה קדישא" ביניהם. בכל זאת, אפשר להסיק מסקנה ברורה, שכבר אז ניסו יהודי קישינב להופיע כעדה מאורגנת.

עצם העובדה, כי חברה קדישא הטילה את מרותה השלמה על כל יהודי קישינב בצרכי דת וקביעת משטר של שוויון מתוך אפשרות שכל חבר יוכל להשתתף בהנהלת העניינים, מוכיחה שכבר אז היתה בעיר עדה מפותחת שדרשה הסדר פנימי זה.

במאה השבע־עשרה מורגשת במולדאביה ובבסראביה כולה השפעת הרוסים. לאחר הפרעות של בוגדן חמלניצקי

גזירות ת"ח ות"ט, נמלטו לשם רבים מעיירות ישראל באוקראינה. השפעה זו גדלה והולכת בימי שלטונו של פטר הגדול ברוסיה, עד כדי כך, שנסיך מולדאביה דימיטרי, מגיע לכריתת חוזה סודי עם רוסיה. בעקבות הקשרים האלה מתרבה מספר יהודי רוסיה באיזורי מולדאביה ובסראביה, לרבות קישינב.

על בואם של היהודים הראשונים לקישינב אין חומר מדויק. אבל ראוי לעמוד על אי־אלו תעודות מאמצע המאה השמונה־עשרה, בהם נזכרים יהודי קישינב. ההיסטוריון הרומני י. ביאנו, מביא פסק־דין משנת 1742 לטובת „היהודי דוד מקישינב", בקשר לסחורה שגנבו אצלו, והמחייב את הצד השני לשלם קנס ולהחזיר את הסחורה. גם ההיסטוריון הנודע ניקולאי יארגא, מביא בספרו „תעודות ישנות של החוק הרומני", תעודה שלפיה נתחייבו יהודי קישינב, עוד בשנת 1743, לשלם בכל שנה תשלום מיוחד בסך 5 לעי נוסף למסים אחרים, החלים על שאר האזרחים במקום.

השפעת התנועה החסידית לגידול הקהלה — והמלחמה הרוחנית שפרצה בקישינב בין החסידים ולבין המשכילים

רושם קורות הקהלה בקישינב, מעלה על הנס את השפעתה של התנועה החסידית בפיתוח החיים הרוחניים בקהלה:

— ראשית העירנות הציבורית בקהלת קישינב חלה בשנת תק"י (1750) בערך. היתה זו תקופת פריחתה וגידולה של החסידות בחלק זה של יהדות מזרח אירופה. מראשית צעדיה היתה קישינב קשורה ברבנות מיאסי — בימים ההם המרכז של וואלאכיה ומולדאביה — וגם היא היתה מושפעת מזרם החסידות. החסידות כמעט לא נתקלה בשום התנגדות מצד רבנים בתחומי קהלות דרום־רוסיה, בוואלאכיה ומולדאביה — ובתוכם גם קהלת קישינב.

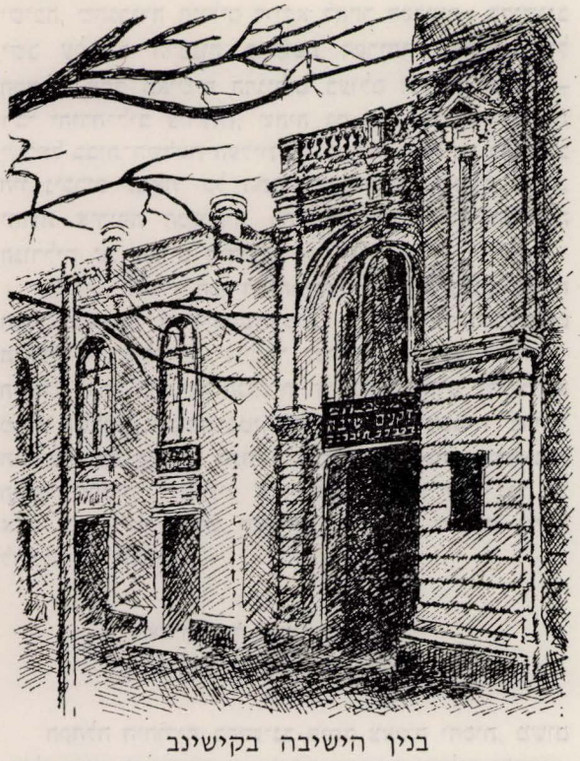
בתקופה הראשונה מצאה התנועה החסידית קרקע פוריה בקרב הקהלה הצעירה. דבר זה מוכח מן העובדה, שעוד במחצית השניה של המאה השמונה־עשרה (תק"מ־תק"ץ בערך) כיהנו בכתר הרבנות בקהלה זו רבנים מהזרם החסידי, ששמם היה מפורסם בקהלות ישראל ועל־ידי כך היתה קהלת קישינב למרכז מושך לנאמני החסידות.

— ראשון לרבני הקהלה היה ר' זלמניו ב"ר מרדכי שרגורודסקי, תלמידו של הבעל־שם־טוב. הוא שהביא לשם לראשונה, את תורת רבו והטיף לחסידות. עם בחירתו של הרב (הרביעי בשושלת הרבנות), ר' חיים צ'רנוביצר, מגדולי התורה והחסידות שבדורו, בא מפנה ניכר בחייהם של יהודי קישינב. הצדיק ר' חיים לא הסתפק בדברי־הטפה ושמירה על הדמות הרוחנית של קהלתו, אלא דאג גם להקים מוסדות ציבור לקהלה. ביזמתו נבנה בית־הכנסת הגדול בקרבת הנחל ביק. בית־כנסת זה שהיו בו 500 מקומות־ישיבה, היווה רבות בשנים, המרכז הרוחני של הקהלה, ועד התקופה האחרונה התרקמו אגדות שונות מסביב לאותו בית־כנסת של הצדיק רבי חיים. באותה התקופה יזם הרב להקים בית־חולים בעיר ומטרתו היתה להבטיח סיוע ועזר למחוסרי־האמצעים בעיר. ידו היתה גם בהקמת מוסדות צדקה וחסד לנצרכים.

— ההיסטוריון של זרם ה„השכלה", ד"ר יוסף מיזל, מזכיר את הקמת בית־הספר הראשון בקישינב — בית־הספר, אשר מסביבו התרכז החוג הראשון של „המשכילים" וכנראה שאלה לא הסתפקו רק בדאגה לחינוך הדור הצעיר, אלא שניסו להשפיע גם על הדמות הרוחנית של הקהלה בקישינב. זה הביא להתנגשויות רציניות בין החסידים ואנשי ה„השכלה", שהתחילו להתבצר עוד יותר ויותר.

רושם קורות הקהלה, מחבר ספר „יהודי קישינב", לא יכול להתעלם, כמובן, מן המערכה הכבדה והבלתי־מכובדת שניהלו שוחרי ה„השכלה" נגד התנועה החסידית ומנהיגיה הדגולים, מערכה רוחנית בעלת חשיבות היסטורית, אשר קישינב שימשה אחת מזירות־הקרב העיקריות שלה בימים ההם ואשר נקודת־השיא שבה היוותה המלשינות של ה„משכילים" נגד האדמו"ר מריזי"ן, שאמנם נאסר והושם בכלא על לא עוול בכפו — אולם המחבר משתדל בספרו לספר על מעשה־המלשינות ברמיזה בלבד, בהשתמשו בהגדרה שקופה זו, כי —

„משכילי קישינב הבינו, שלמען הצלחת פעולתם יש למנוע ישיבת קבע של צדיק במקום ואין ספק שנעשה

בנין הישיבה בקישינב

הישיבה שנתקיימה כשמונים שנה נמנתה על המוסדות המרכזיים שקבעו את צביונה הרוחני של הקהלה

סימטה יהודית ברובע־העוני של קישינב
ביזמת היהודים התפתחה העיר בהרבה, ועם זאת חיו שם משפחות יהודיות רבות במצוקה

,מאמץ רב׳ מטעם קבוצת המשכילים בקישינב בכיוון זה״.

קישינב הפכה אז לשדה־המערכה של ה„משכילים״ נגד החסידות ומנהיגיה הדגולים, ושום היסטוריון אינו יכול להתכחש לאותו מעשה מחפיר מצד המשכילים להעליל עלילה שפלה נגד הצדיק מריז׳ין ו„לאכול קורצה ביה מלכא״, זאת אומרת לגרות את שלטון־הרשע הרוסי נגד החסידות ומנהיגיה.

רושם הקורות אינו מסתיר את העובדות:

„בשנים אלו עלתה השפעתו של הצדיק ר׳ ישראל מריז׳ין, והמוני ישראל בעיירות אוקראינה ובסראביה קיבלוהו בחרדת קודש וברטט של חוויה גדולה. לאחר ההלשנה על ר׳ ישראל מריז׳ין, שהוא נוהג „כמלך היהודים״ ושהוא עלול „לפגוע במרות השלטונות״ — נכלא הרב, ועשרים ושנים חודש כלוא היה במאסר, בקאמיניץ ובקיוב.

עם שחרורו והעמדתו תחת השגחת הפוליציה, החליט להתישב בקישינב — אך גם כאן „לא הונח לו״, ולאחר תקופה קצרה היה נאלץ לעזוב את המקום ולברוח ליאסי

ומשם לאוסטריה, כי הממשלה הרוסית לא הסירה את ידה ממנו״.

והמחבר מוסיף עוד ומספר:

„לאחר נדודים רבים התישב הרב מריז׳ין בסדיגורה ומשם התחילה דרכו המפוארת והשפעתו על חסידיו. לאחר פטירתו רצה אחד מבניו להתישב בקישינב (בשנת תרי״ב — 1852), אך הבקשה הזאת נתקלה בהתנגדות נמרצת מצד „קבוצת המשכילים״ בקישינב ובעזרה הממשלה נדחתה בקשתו של הרב מסדיגורה. הדבר הזה הסעיר את חסידי קישינב נגד המשכילים. חטא זה לא נסלח להם עשרות בשנים״.

הנסיון המר עם „תנועת ההשכלה״ בקישינב —
שפתחה את הדרך להתבוללות

ואלו הן העובדות:

„ההתנגשות בין אוהדי ההשכלה והחסידים הביאה את ראשי החסידים בקישינב ליד הרהורים רציניים — אז נולדה המחשבה על הצורך החיוני להקים בית־ישיבה

בקישינב, שיחנך דור של תלמידי־חכמים ו„כלי קודש". הישיבה שירתה לא רק את יהודי קישינב ובסראביה, אלא היוותה גם מרכז רוחני־תורני למולדאביה, פודיליה ואוקראינה — כתריס נגד „זרם המשכילים" שהתחיל להתפתח בשנים הללו.

עם הקמת הישיבה בקישינב, בשנת תר"ך (1860), הוקם, אולי בפעם הראשונה בדרום־רוסיה, מרכז רוחני ותורני לחינוך הדור הצעיר. מאות צעירים (בגיל 12—19) התחילו ללמוד באופן יסודי תלמוד ופוסקים וקיבלי חינוך דתי־חסידי".

— ראוי לציין — מדגיש רושם הקורות — כי עד שנת תרס"ח, עת שעברה לדירתה החדשה, עסקה הישיבה אך ורק בהקניית תורה לחניכים מבלי לתת להם שום תעודה לסמיכות לרב או לתפקיד תורני אחר. תקופה זו היתה מוקדשת להשרשת היסודות התורניים בדור הצעיר. מוסד חינוכי זה הביא לידי התאוששות גדולה של זרם החסידים. הוא גם היווה תופעה מיוחדת בקהלות הדרום, שכמעט ברובן חסר היה המיזוג של ההתלהבות והאמונה החסידית עם הפצת לימודים תורניים בקרב הדור הצעיר. רושמי תולדות התפתחות הישיבות בקהלות אירופה, ובעיקר בקרב החסידים, לא הדגישו את מקומה החשוב של ישיבת קישינב.

— השנים 1870—1880 גדושות מאורעות מכריעים בחיי יהדות רוסיה וקהלת קישינב בכלל. זרם ההשכלה, שהכה גלים בשנות ה־40 בקישינב ושהיה נתמך על־ידי חברת „מפיצי ההשכלה" (אשר נוסדה בפטרבורג בשנת תרכ"ד, 1863), הואט והיקפו הוקטן. ממשלת רוסיה שינתה את הקו שבו נקטה בשנות ה־40. מפיצי ההשכלה, שעד שנות ה־70 ראו כמטרתם העיקרית להפיץ השכלה בקרב ההמונים היהודיים ברוסיה ועל־ידי כך להקל עליהם להשיג שוויון זכויות, התיאשו לאחר הפוגרום באודיסה ולאט־לאט התחילו להבין שבפעולתם לא סגי. בשנת תרל"א (1871) אחר הפוגרום באודיסה, אנו עדים לנסיגה וצמצום בהיקף בתי־הספר של ההשכלה — כפי שמעיד על כך ההיסטוריון שמעון דובנוב בספרו דברי ימי עם עולם, חלק ט'.

— הנטיה להתבוללות שהתחילה להתבלט בין „מפיצי ההשכלה" בקרב יהודי רוסיה, לא מצאה באותן השנים הד חזק בקישינב. רוב הקהל היהודי עמד תחת הנהגה רוחנית של החסידים וביקוריהם של הצדיקים המפורסמים באותם הימים, עוד הגבירו את דביקותם של יהודי קישינב בדרך זו. ביקורו של הצדיק ר' דוד מטלנא או רבי אחר, היווה מאורע רב־משמעות לאלפי החסידים. קישינב העיר על ארבעים אלף יהודיה לא איכסנה באופן קבוע צדיק מפורסם — אבל היא היתה מצודה חשובה לגדולי החסידים וביקורו של הרבי נחרת בזכרונם של ההמונים.

— יהודי קישינב העריצו שושלות שונות, אבל עיקר ההשפעה בעיר היתה לצדיקים מגזע ריז'ין, סדיגורה,

בוהוש וכן במידה מסויימת לרבי מסקבירה. היתה גם קבוצה קטנה של חסידי חב"ד.

— במידה שהגנו מתקרבים למחציתן השניה של שנות ה־80, מתערער השלטון רב ההשפעה של החסידים בקישינב. זרם המשכילים מתרחב וגורמים חדשים משתזרים בחיי הקהלה. „סופות הנגב" ברוסיה, בתחילת שנות השמונים, מצמיחות קרקע להתגברות תנועת חובבי־ציון מכאן, וזרם של התבוללות והגירה המונית לאמריקה וארגנטינה מכאן.

— את שנת תר"ס — 1900 — אפשר לקבוע כהתחלת הירידה של מקומה של החסידות בקישינב. מיד אחר

בית יהודי בקישינב — לאחר הפוגרום
התאווה לשוד ולרצח הלהיבה והפעילה את הפורעים האכזריים

מלחמת העולם הראשונה, כוונו רובם של החסידים ל„אגודת ישראל", שעמדה תחת השפעתו של הרב י.ל. צירלזון.

הצלחות היהודים למען פיתוח העיר עוררו את המשטמה ליהודים ולעריכת הפוגרום

הקהלה היהודית בקישינב היתה צעירה יחסית, מכיוון שפיתוח העיר כמרכז מסחרי ותעשייתי נסתמן בעיקר מאז היא נספחה לרוסיה בשנת 1812 (תקע"ב), ואז היא החלה למשוך אליה מתיישבים יהודים מכל איזורי רוסיה הגדולה, שהצליחו לכונן בה מרכז מסחרי וחרושתי.

בשנת 1903, השנה שנרשמה כשנת הטבח הנורא ביותר בכל תחומי ממלכת רוסיה, התגוררו שם לערך 50 אלף יהודים, שהיו פעילים בכל ענפי המסחר והחרושת, והם גם שדאגו לפתח קשרי־סחר הדוקים עם יתר איזורי רוסיה, אף אלה המרוחקים ביותר. הצלחות היהודים הציתו את אש־הקנאה אצל שונאיהם של ישראל, ואם כי היהודים היוו את רוב תושבי העיר, קמו עליהם חבורות של פורעים ורוצחים לעשות שמות ביהודים, להרוג בהם ולשדוד את רכושם.

על אודות מהלך הפוגרום מעיד רושם הקורות מן הימים ההם מעל דפי „אוצר ישראל":

„בימי 19, 20 באפריל 1903 היו פרעות נוראות

בקישינב ע"י הבריונים אשר התקוממו על היהודים, הרגו 47 יהודים ופצעו כחמש מאות איש, הקהלה בכללה סבלה הרבה, כי נהרסו 700 בתים, וסחורות משל 600 חנויות בוזזו על־ידי השודדים. בין ראשי המעוררים לטבח היה העתון „בסאראבץ", אשר העליל על היהודים עלילות־שקר כי הם הרגו נער נוצרי, ונערה נוצרית איבדה את עצמה לדעת בבית החולים היהודי. אין ספק, כי הפקידים הרוסים המקומיים עזרו לרעה והרשו לפורעי הפרעות לקחת נקמתם מאת היהודים.

„המאורע הזה, יותר מכל מאורעות הפוגרומים בעת ההיא, עוררה את דעת הקהל באירופה ובאמריקה. וביחוד נאספו אסיפות בלונדון ובניו־יורק למחות נגד ממשלת רוסיה ולבקשה לעצור בעד הפוגרומים.

„נשיא ארה"ב תיאודור רוזוולט, שלח בקשה כזאת, שחתמו עליה גדולי העם אל הצאר בפטרבורג, אך הקיסר לא אבה לקבלה, רק ציוה לעשות חקירה ודרישה אודות זאת. אבל הנאשמים בבית־המשפט באודיסה, רובם יצאו „נקי" ואחדים נדונו ונענשו בעונשים קלים, וגם מהם יצאו לחופשי „בהסתמך על סליחת הקיסר" — —

ההדים לאחר הפוגרום בקישינב — נקודת־מפנה בקורות יהדות הגולה

על מהלכו של הפוגרום בקישינב, ובעיקר השפעתו המרחיקה־לכת של מאורע־דמים מזעזע זה, מצביע רושם קורות הקהלה יצחק קורן:

„בשל הפוגרום שנערך בה בשנת 1903, שנרצחו בו עשרות אחדות יהודים נחרת שם הקהלה הזאת בהיסטוריה. הפוגרום הסעיר בשעתו את כל העולם. רבה היתה השפעת הפוגרום הקישינבי על ההתפתחות הרעיונית אצל יהודי מזרח־אירופה ועל הידוק הקשרים לארץ־ישראל.

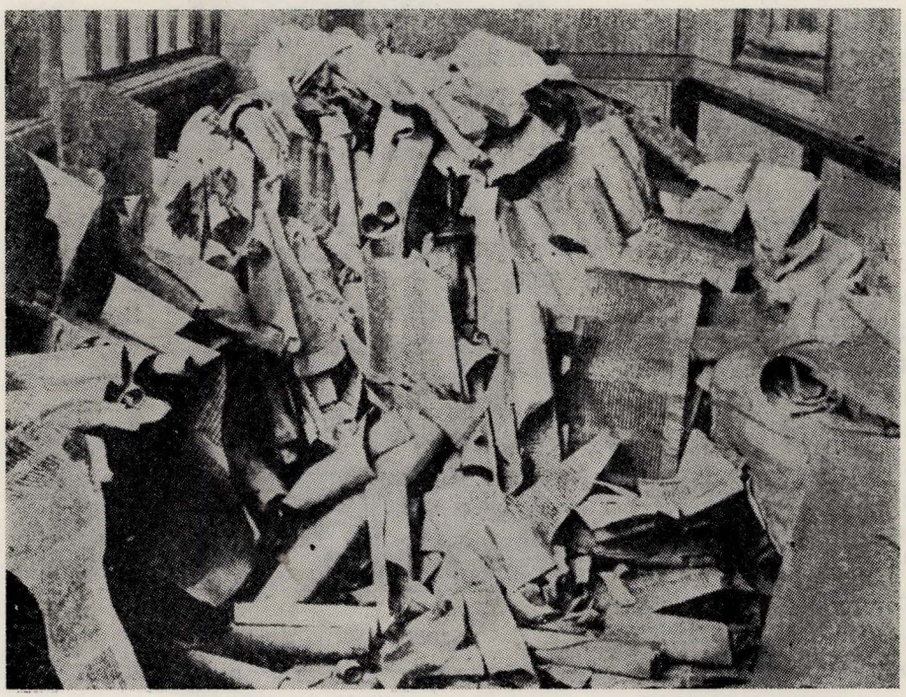
„הרצל הצהיר באחד מנאומיו, שמעשה קישינב מהווה בעצם אספקלריה לחיי ישראל בכל פינות הגולה. „קישינב' הפכה לסמל של פורענות ישראל, בימי הצאר. מאורע זה היה גם גורם חשוב בראשיתה של „העליה השניה" לארץ־ישראל.

„הבא להעריך כיום את מאורעות הדמים בשנת 1903 בקישינב, נתפס, לכאורה, להרגשה: מה „חוורים" היו הם לעומת הר־הגעש של זוועות שניתכו על האומה הישראלית בימי השואה האחרונה בהשמדתם של מיליונים. אולם, המשמעות הרבה שהיתה לפרעות קישינב נעוצה בזה שהיוותה אזהרה חמורה לאומה כולה, שתחשב את דרכה וגורלה בכל פזורותיה.

„הפוגרום בקישינב בימי פסח תרס"ג ירד כרעם על ראשה של יהדות העולם בכלל ושל יהדות רוסיה בפרט. אז בהופיע גורמים חדשים ומתקדמים בחיים הציבוריים ברוסיה, שאפילו המשטר הצאריסטי הרועץ נאלץ להטות אוזן לתביעת הנדכאים, וגם יהודי רוסיה תלו תקוות בהם — כי אז באה לפתע נסיגה אכזרית כזו.

„מעשה הזוועה התחיל באחרון לחג הפסח (ב־6 באפריל) ונמשך כל היום למחרת עד הערב.

„ביום הראשון לפוגרום התחמקו השלטונות מלתת „תשובה ברורה" ליהודים. המשטרה והצבא שהתהלכו ברחובות ללא הגבה, עודדו באדישותם את הפורעים. ראש המשטרה, חנז'נקוב, עבר ברחובות העיר במרכבה

גווילין של ספרי־תורה שחוללו מתוך טירוף שטני לאחר הפוגרום בקישינב

שלו בשעה שהפורעים „עשו את מלאכתם".

„באסרו־חג של פסח (7 באפריל 1903) — ביום זה באו לידי גילוי הוונדליזם והפראיות. הרוצחים עבדו לפי תכנית מעובדת מראש והפעם לא הסתפקו בשדידת הרכוש, כי אם שאפו לדם יהודי. הם ידעו שהמשטרה והצבא משוטטים רק למראית־עין, ולכל היותר כדי למנוע שהיהודים לא יתגוננו ולא יגיבו בכוח־נגדי. ההתפרצויות בוצעו בעיקר על בתי היהודים בפרברי העיר. הרסו כל מה שנפל לידם, הרגו, אנסו, חנקו ואין העט יכולה לתאר בכמה בהמיות פראית עונו יהודי קישינב הבלתי־מוגנים. הצבא והמשטרה „הגיבו" בכל מקום שהיה נסיון מצד היהודים להתנגד. הקצבים היהודים בשוק התארגנו ובהתקרב הפורעים פרצה התנגשות רצינית. אולם אז הופיעה המשטרה כאילו מתחת לאדמה והתחילה לפזר את המגינים היהודים, אשר בחלקם גם נאסרו".

רושם קורות הקהלה מסכם את הזעזוע הנפשי

הפנקס הישן של קהלת קישינב

„זה השער לה' צדיקים יבואו בו" — פסוק זה צוייר בדף־השער של הפנקס

העמוק, אשר הפוגרום בקישינב חולל אצל יהדות הגולה:

„מתוך כור־הסבל של הפוגרום בקישינב קמה ונתעוררה התנועה של הגנה עצמית בחלק ניכר של הקהלות ברוסיה הצאריסטית... ההיסטוריון שמעון דובנוב רצה להבטיח ריכוז חומר מפורט על הפוגרום כדי לפרסמו, ואז הוחלט על ביקורו של ח.נ. ביאליק בקישינב — החומר המפורט שרוכז על ידו לא פורסם, לעומת זאת נתן המשורר ביטוי לזעמו בשני שיריו: „על השחיטה" ו„בעיר ההריגה". —

רבה האחרון של קישינב — הגאון רבי יהודה־לייב צירלזון

לוחם נועז לזכויות היהודים

קישינב, עיר ואם בישראל, קהלה יהודית מאורגנת ומושרשת על מאות מוסדותיה החינוכיים, תלמודי־תורה, בתי־ספר, מושבי־זקנים ומוסדות לעזרה רפואית וסוציאלית, — קהלה זו עלתה בפעילותה על ערים גדולות רבות. בראש החיים היהודיים הציבוריים והמסורתיים בעיר זו — עמד וניצח הרב צירלזון. הוא הפיח חיים בישיבת קישינב הגדולה והמפוארת והוא שדאג להבטיח את קיומם של מושבי־הזקנים ובתי היתומים וכדו'. וכן הפעיל ותמך במפעלי עזרה וסיוע קונסטרוקטיביים. הוא גם נמנה על מייסדי הגימנסיה העברית „מגן דוד" בקישינב, מיסודה של „אגודת ישראל".

הרב צירלזון ידע לנצל את עמדתו החשובה והשפעתו על חוגי השלטון, הממשלה ובית־המלך לטובת היהודים ברומניה. כאשר החריפה האנטישמיות ברומניה, והיא החלה משתוללת ברחבי המדינה, הכוחות השחורים נתרבו בבתי־המחוקקים של רומניה — באווירה הזאת, עמד הרב צירלזון איתן על משמרתו, והגן בחירוף־נפש על כבודו של הקיבוץ היהודי נגד כל ההאשמות ומעשי־השיסוי של זוללי־היהודים, מעל במת בית־הנבחרים והסינאט ברומניה. הרב צירלזון נשא נאומים בעלי חשיבות היסטורית, שמצאו הד חזק בפרלמנט ומחוצה לו.

פרטים משלימים על אישיותו של הרב צירלזון ועל עצמת השפעתו הרוחנית והמוסרית על יהדות רומניה בכלל ויהודי קישינב בפרט — כלולים בספר־היזכור „על יהדות רומניה בארץ גלותם ובמולדת", שיצא בהוצאת „התאחדות עולי רומניה בישראל" (תולדות הגאון נכתבו בידי הסופר מרדכי סליפוי):

— בשנת תרס"ח נבחר הרב צירלזון לרבה של קהלת קישינב הגדולה. בשנת תרס"ט נבחר לראש אסיפת הרבנים ברוסיה, שהתקיימה בפטרבורג בהשתפתות גדולי גאוני הדור, היות שנחשב כאחד מגדולי העסקנים היהודים ברוסיה, בימי שלטון הצאר.

הרב צירלזון נמנה על מייסדיה של „אגודת ישראל". בשנת תרפ"ג נבחר לנשיאה של הכנסיה הגדולה הראשונה, שהתכנסה בווינה, ומאז כיהן בתפקיד זה בכל שלוש הכנסיות. היה חבר נשיאות מועצת גדולי התורה. כן שימש נשיא „אגודת ישראל" בבסראביה.

עם כיבוש בסראביה על־ידי הרומנים, למד הרב צירלזון במשך זמן קצר את השפה הרומנית — וכבר בשנת תרפ"ב נבחר ציר לפרלמנט הרומני, ששם לחם כארי בעד זכות הקיום והחיים של אחיו הנרדפים. בשנת תרפ"ו נבחר כחבר הסינט הרומני, ובמשך השנים זכה לתארים ואותות־כבוד שונים מצד הממלכה הרומנית.

הרב צירלזון מחה נמרצות נגד גזירת שר החינוך הרומאני, להחדיר את „הרומאניזציה" לבתי־הספר העבריים ולהכריח את התלמידים לחלל את השבת.

לאחר שהממשלה הרומנית סירבה לפרסם את דברי־המחאה העזים של הרב צירלזון נגד האינטישמיות בעתונה הרשמי („מוניטורול אופיצ'יאל") — זרק הרב באורח הפגנתי את „כרטיס־הציר" שלו מעל במת הסינאט לעיני כל חברי הסינאט ועוד באותו לילה עזב את בוקארשט וויתר על משכורת חדשית של 36 אלף לעי, שהיה מקבל כציר הסינאט. לאחר מכן, שללה הממשלה ממנו את זכות היציאה לחו"ל, כדי שלא יפרסם ברביב את התנהגות השלטון כלפי היהודים.

כך עמד הרב צירלזון על משמרתו, משמרת־הקודש בקהלת קישינב, עד שכרע ונפל כתוצאה מהפצצה רצחנית נאצית, שכוונה מעל לכל נגד הרובע היהודי בקישינב.

גורלה של קישינב בשנות השואה — חיל־האוויר הפציץ את „הרובע היהודי" בעיר ויהודים רבים נהרגו

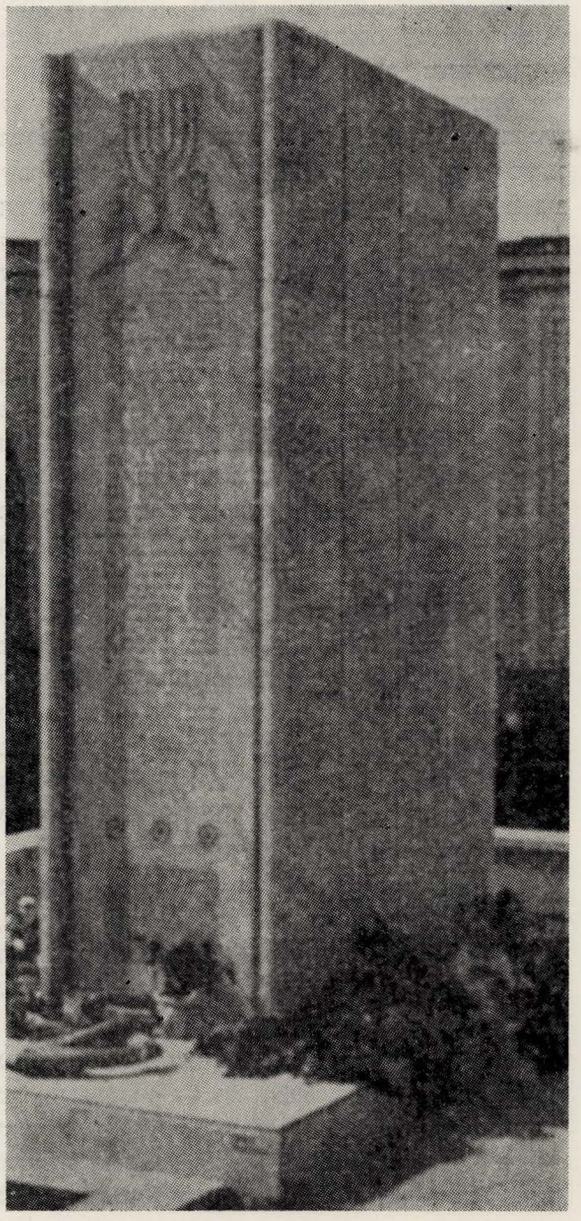
בראשית שנת ת"ש — לאחר התפוררותה של יהדות פולין שנכבשה על־ידי קלגסי היטלר, עלה בגורלן של מספר קהלות ברומניה בתוכן — קישינב, למלא תפקיד רב בתוך יהדות אירופה המזרחית. קישינב היהודית נטלה חלק רב באחריות למילוי תפקידים אלה, אולם השינוי סיכל את התכניות. בחודש פברואר 1940, הדגיש שר־החוץ הסובייטי, מולוטוב, בנאומו, כי רוסיה הסובייטית לא ויתרה מעולם על בסראביה, וכי חבל זה צריך לשוב לרוסיה.

ב־28 ביוני 1940 נכנס הצבא האדום לקישינב, מיד לאחר הסיפוח נהרו לקישינב מערי רומניה אלפים מיוצאי בסראביה, שרצו להימלט מהסכנה הנאצית אשר גברה ברחבי רומניה. זרם הפליטים גרם לצפיפות ולדחקות גדולה בעיר.

שריפת גוף ושריפת נפש. החיים ניתנו לעת־עתה במתנה, אולם על הנפש היהודית נגזרה גזירת כלייה. חיי הציבור, המפלגות, המוסדות, הקהלה, הכל כאילו נעלם בין לילה.

עוד בראשית ההתקפה של הנאצים ב־22 ביוני 1941 הופצצה קישינב כמעט יום־יום, באכזריות רבה היו קלגסי הרומנים מפציצים את האזורים היהודיים בקישינב והפילו מאות חללים. אז נהרג הרב י.ל. צירלזון, בדירתו ברחוב חרוזיני, על־ידי פצצה שריסקה את כל גופו.

על משטר הדיכוי והאכזריות של שלטונות רומניה

מצבת־הזכרון לחללי „סטרומה"
בבית־עלמין של קישינב הוצבה אנדרטת־זכרון לאנית־המעפילים „סטרומה" שטובעה בידי זדונים ושבה נטבעו רבים מיוצאי קהלה זו

ביהודי קישינב ועל ביצוע גירוש היהודים לארץ הגזירה טראנסניסטריה, מסופר בספר „גולה במאבקה", מאת ד"ר קוטיק:

— עם כניסת הרומנים לקישינב (לאחר שהחל מסע־ההסתערות הגרמני נגד רוסיה), נשארו רק כ־12 אלף יהודים, מתוך 50 אלף שהיו שם בימי הרוסים. רובם של היהודים הספיקו לעזוב את העיר לפני פלישת הצבא הרומני־גרמני, אך לא כולם הצילו את חייהם. בסוף יולי 1941, משתפסו השלטונות הרומנים את השלטון

והתבססו בחזרה, התחילו השוטרים והחיילים הרומנים לגרש את היהודים מבתיהם ולכנסם במגרש שברובע היהודי. המגורשים — צעירים וזקנים, נשים וטף — לא הספיקו לקחת אתם כל מטען. רבים נתפסו עוד במיטותיהם והוצאו כשהם לבושים בכותנות־לילה. המגרש שבו רוכזו כמה אלפי איש, היה לאמיתו של דבר מקום־חורבה שיכול היה להכיל 300—400 איש בלבד. מסביב למגרש הועמדו שוטרים עם תותחים. היהודים הנאספים עמדו שם בלי אוכל ומים כל היום עד הערב. הסאדיזם של שומרי המחנה היה נורא לאין שיעור.

— בשמיני לאוקטובר 1941 הופיעה פקודת הגירוש מגיטו־קישינב, ונקבעו 4 ימים לחיסול הגיטו, לפי חלוקה בין הרחובות השונים. באותו יום נשלחה שיירת הגולים הראשונה במספר 1.600 איש. הם נסעו בעגלות, שלפי „ההבטחה" היה עליהן להביאם עד באלטה שבטרנסניסטריה. רבים נסעו ברצון, הואיל וחיי הגיטו נמאסו עליהם ושם הובטחו להם „חיים חפשיים", בלי גיטו. לאמיתו של דבר, הובאו המגורשים בעגלות למקום שהיה מרוחק 40 קילומטר מקישינב, וגם זאת אחרי שלושה ימי טלטולים. משם נאלצו ללכת ברגל למחנות־הגולה שמעבר לדניסטר. לאחר השתדלות ופיוסים של שוחד, עלה בידי הקהלה להאיט את קצב הגירוש ווהא נמשך כחודש ימים. בשיירה מיוחדת נשלחו כל הרבנים וכלי הקודש, שגרו בחצר אחת בגיטו וכן כל היתומים מאב ואם שרוכזו בבית־יתומים.

— אחד משרידי היהודים שנמלט מקישינב בחודש ספטמבר 1942, בדרך גירושו לטראנסניסטריה, מספר: „בקישינב נשארו אך ורק כמה משפחות בודדות; השכונות היהודיות נחרבו; גווילי ספרי־התורה התגוללו בסימטאות" — —

כתום המלחמה ועם נצחונו של הצבא האדום נגד גרמניה הנאצית בחזית המזרחית, סופחה קישינב כחלק מברית־המועצות — ואז החלה תקופה חדשה לשארית יהודי קישינב, אשר מצד אחד הוקל מצבם מבחינה פיסית וכלכלית ובו־בזמן הוחמר עליהם משטר־הדיכוי הקומוניסטי, השואף לעקור כל סימן וזכר של חיים יהודיים ושל נאמנות יהודית.

שקיעת החיים היהודיים בקישינב — תחת המשטר הקומוניסטי

עתונאי ישראלי, שביקר בברית־המועצות כמלווה של משלחת ספורטיבית ישראלית, הגיע בסיוריו עד קישינב ומשם דיווח על השקיעה הרוחנית של הקהלה היהודית התוססת חיים דתיים ולאומיים מלפנים (לפי המוסף השבועי של „ידיעות אחרונות", מיום ט' תמוז תשכ"ה — 9 ביולי 1965):

— קישינב! אלו זכרונות כבדים עולים בלבנו, כשאנו רואים שלט כזה בתחנת־הרכבת. כאן היה מרכז יהודי גדול; כאן נשפך דם יהודי כמים בימי הקוזאקים ובימי הנאצים — כאן נרשם פרק עגום בהיסטוריה היהודית...

— בפתח האוטובוס שלנו, בהגיענו למלון, מופיע סבל המטפל בהורדת המזוודות; אנו יושבים בפנים והוא מוריד את המטען בשקט, מרוכז במלאכתו, כאילו אינו רואה אותנו. רק יצאו המדריכה והנהג מהאוטובוס, פונה הוא אלינו במילים: „שלום עליכם קינדערלך".

— אנו עונים לו: „וואס מאכט א איד?" (מה שלום יהודי?).

— הוא: „אז מען זעט אייך, איז שוין גוט" (כאשר רואים אתכם, כבר טוב).

— 90 אלף יהודים חיים כיום במולדאביה הסובייטית, מהם 50 אלף בקישינב. בין תושבי העיר אתה פוגש אותם על כל צעד ושעל, מהם אלמים המדברים רק בעיניהם, מהם המשוחחים אתנו רבות, לאחר רגעי־היסוס ראשונים.

— „אנו מעטים כאן עתה — סיפרו לנו האנשים בקול עצוב — זו לא אותה קישינב היהודית של העבר. אני עובד במפעל המעסיק 200 מהנדסים, ביניהם 50 יהודים. אין גילויי אנטישמיות אצלנו, כי הרי במפעלנו ההנהלה העיקרית היא בידי יהודים. אך בעבר היו ימים קשים, קשים מאד. בימי עלילת הרופאים אפילו אירגנו הגנה עצמית והיינו משיבים בכוח לתוקפינו. בימי כרושצ'וב הוטב המצב, אבל הרושם שלנו הוא, כי הוא היה אנטישמי.

— „הנוער היהודי לומד ומתקדם. אולם חיים יהודיים — אין. בתי כבר אינה יודעת יידיש. מי עדיין שומר על קצת מסורת יהודית? הדור הקודם".

— ליל־שבת בערב. במלון בקישינב מרימה הקבוצה הישראלית כוסות יין ואחד אומר „קידוש". ראש המלצרים ניגש ואומר לנו ביידיש: „זאגט ברכות; זאגט, לאזן זיי הערן" (אימרו ברכות, אדרבא, שיאזינו גם הם!)"...

— לפני צאתנו באוטובוס מקישינב, נקהלו יהודים ליד המלון ועמדו דוממים, מסתכלים בנו. לפתע אמר אחד מהם: „זינגט, זינגט, זינגט א יידיש ליד" (זמרו, זמרו, שירו שיר יהודי).

— אנחנו שרנו, והם עמדו ובכו — — —

צ׳רנוביץ -

קהלה יהודית בצומת דרכים וגלגולי גורלה עם חלופי המשטרים

צ׳רנוביץ — קהלה יהודית בבירת בוקובינה — חבל־ארץ קטן זה, השוכן על צומת־דרכים של נדודי העמים והמשתרע בין הרי הקארפאטים ולבין נהר הדניסטר, שעברו עליו חילופי־שלטון לאין־ספור ואלה השפיעו הן על עיצובה וצביונה של הקהלה וקבעו גם את גורלה לעת מלחמות והתנגשויות בין־גזעיות.

על סף מלחמת העולם הראשונה השיגה הקהלה בצ׳רנוביץ, את שיא גידולה, היא מנתה כ־50 אלף יהודים ומבחינה רוחנית־ציבורית היא השפיעה לא על יהודי בוקובינה בלבד, כי אם על יהדות רומניה כולה.

גורלה המר של קהלה זו בשנות האימים של מלחמת העולם השניה משתקף בעובדה הטראגית, כי תוך 30 שנה — וזה מכסה את התקופה שבין שתי מלחמות העולם — נתחלפו משטרי־השלטון בצ׳רנוביץ לא פחות, מאשר 4 פעמים:

1) עד להתפוררותה של הקיסרות האוסטרו־הונגארית השתייכה בוקובינה כולה לרבות צ׳רנוביץ לתחומי חסותה של אוסטריה, ואז היהודים נהנו פחות או יותר מיחס סובלני מצד השלטון האוסטרי;

2) עם שידוד־המערכות ביבשת אירופה כתום מלחמת־העולם הראשונה, צורפה בוקובינה על בירתה צ׳רנוביץ כחלק אינטגראלי של ממלכת רומניה העצמאית, ואז הופעל בתוכה תהליך כפוי של „רומאניזציה", והמשטר האנטישמי שהתבסס ברומניה ניצל מדיניות זו לפגוע בזכויות היהודים;

3) כתוצאה של מסע־הנצחונות הנאצי באירופה, לעת מהלכה של מלחמת־העולם השניה הצטרפה רומניה אל הסתערות־הפלישה הגרמנית נגד רוסיה הסובייטית, ובשכר זה איפשרו צבאות הנאצים לרומניה לכבוש את בוקובינה, בתנאי מפורש, כמובן, שיפעילו שם את תכנית־ההשמדה הטוטאלית נגד היהודים;

4) ושוב, עם תבוסתה של גרמניה הנאצית בחזית המלחמה, חזרה רוסיה הסובייטית וכבשה מהנאצים ובני־בריתם את שטחי אירופה המזרחית, וכך נפלה צ׳רנוביץ ובוקובינה כולה תחת שלטונו של „הצבא האדום", אלא

שלאחר־מכן, משהוכרז על הקמת „רומניה דימוקראטית" שמשמעותה היתה הנהגת „משטר סוציאליסטי־קומוניסטי", חילקה מוסקבה את בוקובינה לשני חלקים — צ׳רנוביץ סופחה רשמית לברית־המועצות, וקטע מסויים של בוקובינה נמסר לרומניה העצמאית.

קיצור תולדות הקהלה בצ׳רנוביץ — מראשיתה ועד חיסולה, עם סיפוח העיר לברית־המועצות

על תהפוכות הגורל של קהלת צ׳רנוביץ, ועל שלבי התפתחותה על אף חילופי־המשטרים והתסיסה הפוליטית והסוציאלית המתמדת — מסופר בקובץ מיוחד שהוקדש לקהלת צ׳רנוביץ, בסידרת „קהלות ישראל בגולה", שהוצא על־ידי משרד החינוך והתרבות בשיתוף עם בית לוחמי הגיטאות. בתוך מונוגרפיה תמציתית זו, שנכתבה בידי אריה אבנרי, רוכז התיעוד ההיסטורי ביחס לקהלה זו:

— צ׳רנוביץ, שהיתה לבירתה של בוקובינה, צמחה מכפר קטן. בסמוך למלחמת העולם השניה היתה לעיר גדולה בת 110.000 נפש, ומהם — לערך 45 אחוז יהודים. חמישים אלף יהודי צ׳רנוביץ היוו מרכז כלכלי, מדיני, חברתי ותרבותי ליהדות בוקובינה כולה.

— בוקובינה היא ארץ קטנה, המצטיינת ברב־גוניות נופיה: הרים ועמקים, אגמים ונהרות, כרי־מרעה וגני־פרי, שדות פוריים ויערות עבותים. מאוכלסת עממים רבים: רותנים (אוקראינים), רומנים, יהודים, גרמנים, פולנים, צוענים ואחרים. היתה פיתוי וטרף לשליטים שונים שקמו לכבוש אותה ולהשתלט עליה: טאטארים, הונגארים, טורקים, רוסים, אוסטרים ורומנים.

— ישובים יהודים ראשונים — זעירים וארעיים — התקיימו בבוקובינה כבר בראשית שלטון הנסיכים המולדאביים, החל משנת 1360, אולם באותה עת לא היו תנאים נאותים להתפתחות חיים קהילתיים יהודיים, רק לאחר שהארץ נכבשה על־ידי האוסטרים החלו יהודים להתיישב בה ישיבת קבע.

— צ׳רנוביץ נעשתה בירתה של בוקובינה, רק לאחר

שנכבשה על־ידי אוסטריה בשנת תקל"ד (1774), ומאז מתחילים להתרקם בה גם חיים יהודיים מאורגנים. למרות מיעוט מספרם של יהודי הקהלה בעת ההיא, נמשכו אליה אישים שונים, גם מחוגי החסידות וגם מחוגי „המשכילים", וכל אלה הטביעו חותמם על יהדות בוקובינה בכלל ועל יהדות צ'רנוביץ בפרט.

— תקופה חדשה החלה בתולדות יהודי בוקובינה, כאשר בשנת 1848 (תרמ"ח) הוכרז המחוז רשמית כמדינה אוטונומית למחצה, היינו — כדוכסות של הקיסרות האוסטרו־הונגרית. אז נוסד בה „לאנדטאג" (בית הנבחרים), ובראשו נציב בעל סמכויות, והשלטון בעיריות ניתן בידי נציגים נבחרים.

— בתקופה זו, שבה היתה בוקובינה „דוכסות" בממלכה האוסטרו־הונגרית (1848—1918), גדל מספר היהודים במהירות, ואז גם עוצב ייחודה של יהדות זו, ששכנה על פרשת הדרכים של המרכזים היהודיים הגדולים: יהדות רוסיה וגאליציה מזה; ויהדות אוסטריה וגרמניה מזה.

— השלטון היציב ביותר בתולדותיה של בוקובינה, שהחזיק מעמד 144 שנה, משנת 1774 — תקל"ד ועד לסיומה של מלחמת העולם הראשונה 1918 — תרע"ח — היה השלטון האוסטרי, למרות שהאוכלוסיה הגרמנית בחבל־ארץ זה היתה דלילה ביותר והיוותה מיעוט מבוטל בין עמי הארץ. שלטון זה הטביע את חותמו על התפתחותה הכלכלית, המדינית והתרבותית, ויצר את התנאים לחיים בצוותא של העמים השונים, עד סוף מלחמת העולם הראשונה.

— בתקופה שבין שתי מלחמות העולם היתה בוקובינה חלק של הממלכה הרומאנית.

— בשנת 1945, בתום מלחמת העולם השניה — כאשר הצבא האדום כבש את אירופה המזרחית כולה ומוסקבה הכתיבה את מדיניות־הסיפוח שלה — סופח חלקה הצפוני, המאוכלס רותנים (אוקראינים) והכולל את צ'רנוביץ — למסגרת ברית־המועצות והחלק הדרומי, המאוכלס רומאנים בעיקר, נשאר בידי רומאניה.

אישיותו של הגאון רבי חיים צ'רנוביצר שהטביע את חותמו על עיצוב החיים הרוחניים של הקהלה

כל הבא לתאר בנאמנות את גיבוש חיי הקהלה בצ'רנוביץ מעלה על נס את אישיותו המופלאה של רבי חיים צ'רנוביצר, רבה ומעצבה של הקהלה — וגם בחוברת זו מוצגת דמות קורנת זו:

— בשנת תקמ"ט עלה על כס־הרבנות בצ'רנוביץ ר' חיים בן שלמה טירר, שכונה לאחר מכן, ר' חיים צ'רנוביצר, והיה אחד מגדולי התורה והחסידות בימיו. הוא נולד בבוצ'אץ', בגאליציה, בשנת תק"ל (1760), והיה תלמידם של ר' לוי יצחק מברדיצ'ב ור' משה לייב מסאסוב. בתוך היהדות החרדית, היה ר' חיים יחיד במינו. באישיותו איחד למדנות מופלגת ודבקות חסידית.

הוא חיבר פירוש מעמיק למקרא „באר מים חיים", וספרים נוספים — ביניהם: „שער התפילה" ו„ארץ החיים". כן עסק בחליפת מכתבים ערה עם רבנים רבים, בשאלות דת וחסידות.

— בימיו נעשו נסיונות לשנות את המבנה הכלכלי של היהודים ולהביא את ילדי ישראל לבתי־הספר הכלליים־הנוצריים, כדי להכשירם להיות „אזרחים שווי־זכויות", וזאת בהתאם ל„כתב הסובלנות" של הקיסר יוסף השני. המשכילים, שראו בהשכלה בכלל, ובייחוד בהשכלה הנרכשת בשפת המדינה (קרי: גרמנית), את השער „לכניסת היהודים לחברה האירופית הנאורה", קיבלו בברכה את נסיונות השלטון. לעומת זאת ראו החרדים — בתקנות אלו פתח להתבוללות ולשמד.

— המחלוקת בשאלה זו החריפה, ובמאבק זה נטל ר' חיים צ'רנוביצר חלק פעיל מאד. כאשר נתמשכה המחלוקת, נתייאש ר' חיים מהמצב שנתהווה ועזב, בשנת תקס"ז את העיר. אחריו המשיכו במאבק, מן הצד החרדי, הרבנים ר' יצחק שמשון הורביץ־מיזלס ור' בנימין ווייס — אישים בעלי שם בעולם היהדות.

— המאבק הזה, שנמשך שנים רבות, גרם לבסוף לפילוג בקהלה היהודית. הדברים הגיעו לידי כך, שבשנת 1872 נתפלגה הקהלה היהודית — חרדים מזה ו„נאורים" מזה. לאחר שלוש שנים אוחדה הקהלה מחדש, והוסכם על כהונת שני רבנים: האחד — „אובר רבינר" (רב ראשי), המייצג ומרכז סביבו את הנאורים והמשכילים בבית־הכנסת המודרני; והאחד — מרא דאתרא, רב ואב־בית־דין, שהוא הסמכות העליונה בכל ענייני הדת בקהלה. וכך נשאר המצב עד חורבנה של קהלת צ'רנוביץ.

— בצ'רנוביץ היוו היהודים קצת פחות ממחצית אוכלוסייתה, אך צביונה של העיר היה יהודי בהחלט. רבים מפקידי השלטון היו יהודים. שלטי החנויות נשאו שמות יהודיים מובהקים, וכן נשאו כמה וכמה רחובות בעיר שמות יהודיים. בשבתות היו השווקים ריקים מאדם ורוב החנויות שבתו. בראש השנה וביום הכיפורים ובשאר חגי ישראל היתה הבורסה סגורה והעיר לבשה חג.

— בצ'רנוביץ היו בתי־כנסת רבים, ברובם בתי־תפילה של החסידים, בהם מצאו חסידי כל „חצר" את חבורתם ואווירתם המיוחדת. בנוסף לכך הוקם בית־הכנסת הגדול, כבית־תפילה מרכזי, שעמד מחוץ למחלוקת של חסידים ומתנגדים. המשכילים וחוגי האינטליגנציה, שמספרם הלך ורב, בנו „טמפל", בו דרשו דרשות ברוח מודרנית וערכו תפילות, עם מקהלה בניצוח „קנטור" (חזן). אך, שלא כרפורמים במערב, לא שינו הם מסדר התפילות.

צ'רנוביץ — כבירת ההתמודדות של תנועת ה„השכלה נגד החסידות

אך על אישיותו של רבי חיים מצ'רנוביץ ומלחמתו העזה נגד המשכילים, שהרסו את חומת היהדות — יש

צ'רנוביץ: הלוויה יהודית המונית לסטודנט שנרצח מידי פורעים אנטישמיים

לספר ביתר פירוט, והנה כמה פרטים מאלפים מחייו של הצדיק רבי חיים, כפי שזה מתואר על־ידי רושם קורות חייו (לפי ירחון „בית יעקב", גליון 92, טבת תשכ"ז):

— ר' חיים מצ'רנוביץ, אשר ישב על כסא הרבנות במוהליב, קישינב, צ'רנוביץ ובוטשאן, היה ידוע ומפורסם בכל רחבי מדינות גאליציה ורומניה. ביקש צדיק לישב בשלווה, קפצה עליו רוגזה של ה„השכלה", תוצאותיה ההרסניות של „תנועת ההשכלה" פגעו קשה ביהודי צ'רנוביץ, אשר חלק מהם נטה להאמין כי ההשכלה, יש בה לשמש צעד ראשון כדי להקל על מצב היהודים, ולהביא לידי „שוויון זכויות מוחלט" להטבת מצבם החברתי והתרבותי. המשכילים ידעו היטב, כי עתידים הם להיתקל בראש ובראשונה, בהתנגדות עזה מצד החרדים, ולכן הם פתחו במלחמה נגד החסידות.

— פקידי השלטונות המקומיים והמרכזיים שהושפעו על־ידי חוגי המשכילים, הצרו מאד ליהודים הנאמנים ואכזריותם וקפדנותם של אלו, בהוצאה לפועל של פקודות המוסדות העליונים, נגד היהודים החרדים עברו כל גבול. בגודל שרירותם ניתן להבחין בעובדה שהרב מצ'רנוביץ נקנס בסך של 50 פלורין, בשל כך, שהתפלל בדירתו של אבל, אחר מותו של אחד מנכבדי הקהלה ואמר „קדיש" במעמד זה והעלילו נגדו שהוא ארגן „מנין חשאי". הרב ערער ונמצא אמנם צודק בערעורו, מכיוון שלא יתכן לראות במקרה בודד — ענין של הקמת „בית־תפילה חשאי". אך „ראש המפקדה העליונה" נזף בקצין אשר זיכה את הרב והטיל מחדש את הקנס על רב־הגליל, על אשר ערך „בסתר את התפילה".

— שוב פעם הלשין עליו „מסור" אחד, והעליל עליו בפני המלכות, כי חותר הוא תחת השלטונות, בכך ש„מקהיל הוא את אנשיו" במזימות נגד המלכות. הרב נעצר והושב בבית האסורים.

— אהבתו של ר' חיים צ'רנוביצר לארץ־ישראל היתה גדולה מאד. וכשהיה בא לעירו שליח מארץ־ישראל, היה הוא מכבדו ומעריכו, והיה שואלו ודורשו מהנעשה בה.

— פעם בא שליח מארץ־ישראל ושאלו הרב וביקשו שיספר לו משהו משבחה, ענה לו השליח, כי יש הרבה מאד לספר, אך דבר אחד יכול הוא לומר לו, כי „האבנים בא"י מאירות כיהלומים מקדושת הארץ". כאשר שמע את תשובתו של השליח, מיד גברה בו התשוקה לעלות ארצה.

— באותה תקופה יצאה הגזירה כי על כל יהודי לשלוח את בניו ובנותיו לביה"ס הממשלתי. דרשו ומצאו מורים ישראלים מן המשכילים, והרב התנגד לכך בכל תוקף, ועל כן מסרו את הדבר לשלטונות. הרב כינס את כל יהודי העיר ואמר להם כי לאחר ההלשנה, הוא נאלץ לעזוב את העיר — וכדי לפייסם, הבטיח להם כי תמיד יקרא לעצמו על שם עירם — ומאותו יום והלאה היה נקרא ר' חיים צ'רנוביצר, וכך היה חותם את שמו.

— אודות בית מדרשו אשר בצ'רנוביץ רבו האגדות אשר יהודי חבל זה יודעים לספר מאשר קבלום מדור

דור — מוסיף ומספר רושם קורות חייו של רבי חיים מצ'רנוביץ:

— בתקופת מלחמת העולם השניה כאשר נכבשה צ'רנוביץ בידי הקומוניסטים נסגרו כל בתי המדרשות ובתי־הכנסיות שהיו שם ובחלקם אף נהרסו ונחרבו. אולם, רק 3 בתי־תפילה נשארו פתוחים ובית־המדרש של רבי חיים ביניהם!

צ'רנוביץ — כמרכז תוסס לתנועות ויזמות חברתיות אצל יהדות מזרח־אירופה

רושם קורות הקהלה מצביע על העובדה האופיינית, שקהלת צ'רנוביץ שימשה מרכז לתנועות חברתיות, שנשאו אופי נרחב וכללי, וקודם־כל הוא מעלה כדוגמה את מרכז החסידות שנוצר בסדיגורה, הקרובה לצ'רנוביץ:

— היהדות החרדית בצ'רנוביץ ובבוקובינה כולה, התעשרה באישיות דגולה, הלא הוא הרבי מריז'ין, ר' ישראל פרידמן, שנמלט מרדיפות משטרת הצאר הרוסית והשתקע, בשנת 1841, בעיירה סאדיגורה, הקרובה לצ'רנוביץ. האדמו"ר ר' ישראל, ובניו אחריו, ניהלו את „החצר" שלהם לא רק בדביקות חסידית, אלא גם בעושר ובפאר. הביקורים התכופים אצל הרביים מגזע הריז'יני, קבלות־הפנים הנלהבות, סיפורי הנפלאות — כל אלה היו לחוויה רוחנית עשירה להמוני יהודים.

מאידך מזכיר כותב המונוגרפיה, כי צ'רנוביץ נבחרה כמרכז לתנועת אידיש:

— בצ'רנוביץ קמה והתחזקה התנועה „למען שפת היידיש". בין ראשי התנועה הזאת היו ד"ר נתן בירנבוים. ד"ר בירנבוים היה אישיות מעניינת ורב־צדדית. בשנת 1892 ייסד התאגדות ציונית בצ'רנוביץ (הוא־הוא, אשר טבע את המונה „ציונות"!), לאחר־מכן היה קנאי ליידיש, ושוב לאחר שנים נעשה דתי מאד, ונמנה עם מנהיגיה של אגודת־ישראל!

— ביוזמתו של ד"ר בירנבוים ומעריצים אחרים של שפת יידיש, נתכנסה בשנת 1908 ה„שפראך קאנפערענץ" („ועידת השפה"), על מנת להחליט — מה צריכה להיות השפה הלאומית של העם היהודי: עברית או יידיש? לאותה ועידה באו סופרים עברים מעטים והרבה סופרים בשפת יידיש, אבל הכרעה ברורה לא נפלה שם.

— תקופה חדשה באה על יהודי צ'רנוביץ, עם סיום מלחמת העולם הראשונה. ב־11 בנובמבר 1918, כתוצאה מהתפוררותה של הממלכה האוסטרו־הונגרית, נכנס הצבא הרומני לצ'רנוביץ וכבש את בוקובינה כולה. מאז החלה תקופה חדשה לקהלה זו.

— כיבוש בוקובינה על־ידי הצבא הרומני, הציל אמנם את המדינה ובירתה מהשתלטות הכנופיות האוקראיניות שערכו פוגרומים ושפכו דם יהודי רב באיזורי רוסיה. אך רק בצ'רנוביץ הורגשה הקלה כלשהי. בערי־השדה החלו מיד בהשתוללות פראית החיילים הרומניים,

שבזזו רכוש יהודי, הטילו עונשים גופניים על עבירות קלות (25 המלקות המפורסמות), והקשו על חיי היהודים בסדרים החדשים, אשר אחד מן היסודות החשובים שבהם היה ה„באקשיש" — השוחד.

— לקראת ועידת השלום בפאריס, בשנת 1919, ביקשה ממשלת רומניה, לכנס קונגרס של הוועדים הלאומיים בבוקובינה — מבני המיעוטים: האוקראינים, היהודים, הגרמנים, הפולנים, וגם של הרומנים — בו יצהירו במרוכז ובפומבי, כי דורשים הם להיספח לרומניה, ותמורת זאת הבטיחה גם ליהודים שוויון־זכויות מלא.

— 23 שנות השלטון הרומני הוכיחו, כי ההבטחות נשארו על הנייר, ורק מאבק מדיני נואש רצוף אילץ מדי פעם את השלטונות להעניק ליהודים חלק מן הזכויות שהובטחו להם.

בית העלמין הישן בצ'רנוביץ

בית־קברות זה משך אליו תשומת־לב כפולה — הן בגלל אישי הקהלה שמצאו שם את מקום מנוחתם והן הודות למצבות אמנותיות בסגנון מסורתי יהודי מובהק שנשתמרו בו

האנטישמיות מרימה ראש, רדיפות על יהודי צ'רנוביץ ומעשה־רצח של סטודנט יהודי שזיעזע את הקהלה

— בצ'רנוביץ יסדו הרומנים „בית־ספר תיכון מיוחד ליהודים". שפת הלימוד בו היתה רומנית, והוא היה ריק מכל תוכן יהודי. למעשה, היתה גימנסיה זו מעין „גיטו". בתחילה עוד שימשו בה, בזה אחר זה, שני מנהלים יהודים, אולם לאחר מכן היה כל חבר המורים — רומנים, והתלמידים היהודים סבלו מהם רבות.

— קשה יותר היה המצב באוניברסיטה של צ'רנוביץ. רוב הפרופסורים בה היו אנטישמים קיצוניים, והם היו מכשילים את הסטודנטים היהודים בבחינות, אולם אלה לא הרכינו ראשם ונאבקו על זכויותיהם.

— יום אחד, היה זה בשנת 1926, עמדו סטודנטים יהודים רבים ליד שער האוניברסיטה, והנה בא אחד הפרופסורים השנואים עליהם ביותר — דיאקונסקו.

הסטודנטים קיבלו את פניו בקריאות „בוז דיאקונסקו". הפרופסור ניסה לחמוק מהם לפנים האוניברסיטה דרך פתח צדדי, אולם הסטודנטים השיגוהו והנחיתו עליו מכות. המשטרה הרומנית העלילה על היהודים, שזממו לרצוח את הפרופסור, וערכה מעצרים בקרב הסטודנטים היהודיים. בין העצורים היה צעיר בן 19, דוד פאליק. העצורים הובאו למשפט, ובשעת ההפסקה, כאשר הסטודנטים היהודים יצאו למסדרון, ירה סטודנט רומני בשם טוטו, בדוד פאליק, שנהרג מפציעיו. הרוצח נעצר, אך הועמד למשפט לא בצ'רנוביץ, אלא בעיירה קימפולוג, שהיתה ידועה כעיירה רומנית אנטישמית, ושם זוכה.

הרצח הזדוני ועוד יותר הזיכוי ההפגנתי של הרוצח הסעירו את הציבוריות היהודית. ציר הפרלמנט הרומני, ד"ר מאיר אבנר, הביא את דבר הרצח ועיוות הדין לדיון חריף בבית־הנבחרים בבוקארשט והזהיר את הממשלה הרומנית, כי היהודים לא יעברו בשתיקה על מעשים כאלה וכי יגייסו את דעת־הקהל בעולם נגד הרדיפות והנגישות.

— רצח הסטודנט דוד פאליק, היה נקודת־שיא בשורה ארוכה של התנכלויות לזכויות היהודים.

— בשנת 1938 עלתה לשלטון המפלגה האנטישמית והפאשיסטית ברומניה, שנוסדה על־ידי הצורר קוזה.

— במחי־יד נשללו מן היהודים כל הזכויות. בצ'רנוביץ נסגרו כל העיתונים היהודיים וכן אלה שהיו בבעלות יהודית. ברחוב או במקומות ציבוריים נאסר על היהודים לדבר יידיש או עברית, והותר להם השימוש בשפה הרומנית בלבד. פורסמו חוקים חמורים להגבלת הפעילות הכלכלית של יהודים; פקידים יהודים פוטרו בהמוניהם; מעורכי־הדין נשללה הזכות להופיע בבתי־

המשפט; על בעלי המקצועות החפשיים האחרים הוטלו גזירות שונות, ועוד.

— בערי־השדה נערכו פרעות, בצ׳רנוביץ נאספו יהודים רבים. החיים הכלכליים נתערערו. בחוגי השלטון נעשו הכנות לשלילה כוללת של זכויות היהודים, נוסח „חוקי נירנברג״ של הנאצים. לא עברה שנה ומלחמת העולם השניה פרצה, וכעבור שנה נוספת בותרה בוקובינה לשניים, וצ׳רנוביץ והצפון נכבשו על־ידי הרוסים.

גורלה של קהלת צ׳רנוביץ בשנות המלחמה — צרות וגזירות תחת השלטון הקומוניסטי וחיסול היהודים מצד משטר־כיבוש הנאצי

— בסוף יוני 1940 העמידו הרוסים לפני הרומנים תביעה אולטימאטיבית להחזיר להם את בסראביה ולוותר על חלק מבוקובינה.

— ב־30 ביוני 1940 נסוגו צבאות רומניה מצ׳רנוביץ ומן החלק הצפוני של בוקובינה והצבאות הסובייטיים כבשו את העיר וסביבתה. כניעתה של ממשלת רומניה לסובייטים נעשתה בחטף וללא פירסום; כך שהאוכלוסיה הופתעה מן התמורה הדרמאטית. האוקראינים קיבלו את הצבא האדום בצהלה. גם חלק מן הקומוניסטים היהודים ראו בכניסת הסובייטים לעיר את „ראשית הגאולה״. אך הנה בא „היום השני״ של השלטון הקומוניסטי ונתגלה פרצופו האמיתי. רוב הקומוניסטים היהודים, שנזדרזו לתפוס מוסדות ציבור ומשרדים ממשלתיים, על־ידי הנפת הדגל האדום עליהם, או על־ידי הכנסת אנשים ללשכות השונות, סולקו מיד על־ידי השלטון הסובייטי האזרחי. לא עבר זמן רב, והם הואשמו בהאשמות שונות, נאסרו ואף נשלחו לסיביר כבוגדים, כמרגלים או כסוכנים בורגניים.

— ב־13 ביוני 1941 יצאו חוליות של משטרת הבטחון בברית־המועצות למצוד בחוצות צ׳רנוביץ ובעיירות שבסביבתה. הם חיפשו בורגנים, „ציונים״, בוגדים, מתנגדי המשטר, ומצאו מכל הסוגים הללו, דווקא בין היהודים. באותו לילה נאסרו בצ׳רנוביץ למעלה מ־3,800 איש, ומהם — 80% יהודים. „האשמים״ נשלחו לגלות רחוקה בסיביר.

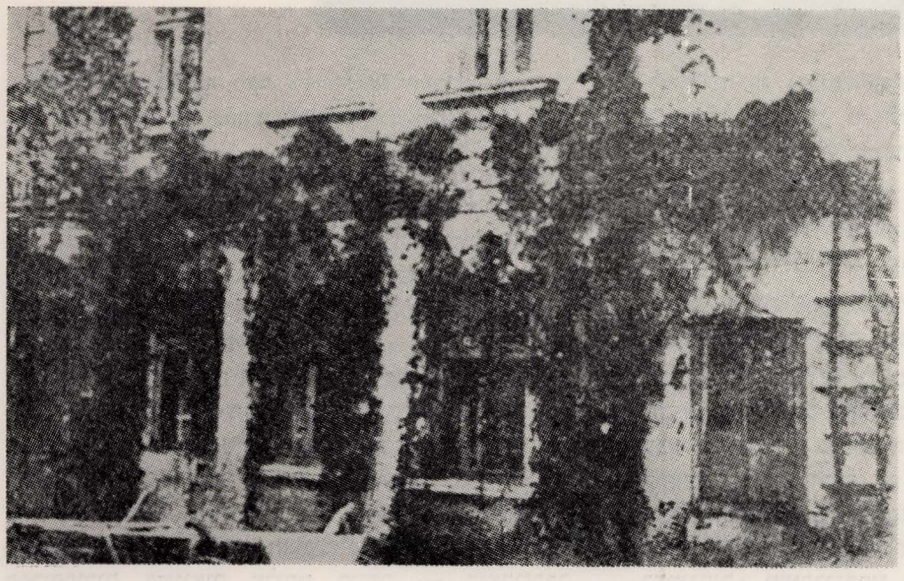
— כאשר הגרמנים פלשו לברית־המועצות בקיץ 1941, באו על היהודים ימים מרים יותר, ימים שחורים. אחת הערים שכבשו, בשבועיים הראשונים של המלחמה, היתה צ׳רנוביץ.

— הגרמנים חדרו עמוק לתוך הטריטוריה הרוסית. לבני־בריתם הרומנים, ניתנה „הזכות״ להיות ראשונים בכיבוש השטחים שהיו רומניים, לפני שנמסרו לברית־המועצות בחודש יוני 1940.

— בחמישה ביולי 1941 חדרו היחידות הרומניות הראשונות לצ׳רנוביץ, והיהודים סברו, שהם שבים להיות „נתינים רומניים״, כפי שהיו לפני 1940. אולם הפעם היה הצבא הרומני רק „חיל־עזר״ של צבא־הכיבוש הגרמני, וחייליו לא היו שונים במאומה משותפיהם הגדולים ביחסם ליהודים.

— משרק נכנסו החילות הרומניים למרכזה של צ׳רנוביץ, כבר נודע ליהודים, שבפרבר העיר מוטלות עשרות גוויות של יהודים, שנורו מיד עם בוא החיילים הרומניים הראשונים.

— יחד עם הצבא הרומני וחיל־השריון הגרמני באו לצ׳רנוביץ אנשי הגסטאפו. עם כניסתם לעיר תפסו את הרב הראשי, ד״ר אברהם יעקב מארק, הביאו אותו למפקדת הגסטאפו והכניסוהו לצינוק למשך 48 שעות. מיד גם בישרו לו: ראבינר, בית־הכנסת שלך בוער! ואכן, באותה שעה כבר נישאו להבות אדירות ועשן סמיך מהבנין. הבריונים הציתו שתי חביות נפט, שהועמדו ליד ארון הקודש, ושישים ושלושה ספרי־תורה שהיו

בית־המדרש הישן על־שם הצדיק רבי חיים צ׳רנוביצר

מסביב לבית־מדרש זה נרקמו אגדות נפלאות, ועובדה היא שבנין זה נשאר עומד על תלו גם לאחר זוועות השואה

בארון החלו לבעור. משם התפשטה האש על כל הבנין. המון רומנים, אזרחים ואנשי צבא, הזינו את עיניהם במחזה. מהבנין היפה נשארו שלדו וכיפתו בלבד.

— ובעוד העשן מתאבך מבית־התפילה, הושם מצור על כמה רחובות, שבהם התגוררו יהודים בעיקר, וכל הגברים הוצאו מבתיהם. הם הובאו ל„בית התרבות הרומני", שם „נחקרו" קצרות, ואחר־כך הובלו כולם, אל שדה־האימונים הסמוך לעיר. שם נאלצו לחפור את קבריהם ונורו עד אחד. קבוצת יהודים, שהובהלה לשם, נצטוותה לכסות את הקברים.

— ל„קברנים" היהודים לא ניתן מנוח. הם הוסעו אל בית־העלמין היהודי ונצטוו לחפור שם קבר־אחים גדול נוסף. אותה שעה סגרו אנשי הגסטאפו שוב את אחד הרחובות היהודיים, אספו את הגברים ו„חקרו" אותם. היהודים נורו אחד־אחד, וקבר־האחים בבית־העלמין נתמלא.

גזר החיסול על קהילת צ׳רנוביץ ויתר הקהלות בבוקובינה — מתוך הגירוש לטראנסניסטריה

בעוד נמשכת ההפוגה ברדיפת היהודים בצ׳רנוביץ, לא פסקו הרציחות האכזריות בערי־השדה ובכפרים.

— באוקטובר 1941 החלו השלטונות בגירוש יהודי בוקובינה לטראנסניסטריה. הראשונים לגירוש חיו היהודים מהעיירות ומכפרי הצפון, שנשארו בחיים אחרי הרציחות ההמוניות.

כל אותן העובדות המזעזעות נאספו מתוך מקורות־התיעוד וגביית־עדויות וסוכמו על־ידי רושם קורות הקהלה.

אולם, עובדה היא, שעוד בעצם מהלכה של המלחמה הגיעו בשורות־איוב על אודות גורל יהודי צ׳רנוביץ לעולם הגדול — כך, לדוגמה, נתפרסם בעתונות הישראלית בחודש ניסן תש״ג (אפריל 1943) דו״ח מוסמך על נחשול הגזירות שניתך על יהודי צ׳רנוביץ ובוקובינה בכללה:

— מפקד חדש של היהודים בצ׳רנוביץ, בירת בוקובינה — נאמר בדו״ח של סוכנות הטלגראפית היהודית — נערך על־ידי השלטונות הרומניים יחד עם הטלת גזירות קשות חדשות. ל־13 אלף היהודים בצ׳רנוביץ אסור מכאן ולהבא לצאת מפתח ביתם, אלא 3 שעות ביום. בשבתות ובמועדי ישראל מותר להם להימצא ברחוב רק עד 1 בצהרים; ואילו ביום א׳ אסורים היהודים בכלל ביציאה החוצה. בלי רשיון מיוחד אין שום יהודי רשאי לקבל אפילו עבודה פחותה ביותר. עבודה ומלאכה בשכר הגון — אסורה ליהודים בכלל.

— הגזירות החדשות הופכות את רוב יהודי צ׳רנוביץ למקבלי תמיכות מאת המוסדות הציבוריים היהודיים, שאף הם התרוששו ואין להם מקורות הכנסה חדשה בשביל אלפי נצרכים וזקוקים למחיה ממש.

לא ארך הזמן והוחרף קצב חיסולם של יהודי צ׳רנוביץ והצוררים זממו לגרש את כל יהודי העיר אל ארץ הגזירה

תפילה חגיגית בבית־הכנסת הגדול בצ׳רנוביץ
על אף כל אימי השואה לא דעכו כליל החיים הדתיים של הקהלה

טראנסניסטריה — ועל כך מעיד הדו״ח שנתפרסם בספר „גולה יהודית במאבקה":

— ביום השבת, בשמיני עצרת, 11 באוקטובר 1941, ניתנה הפקודה בעל פה, שכל יהודי צ׳רנוביץ חייבים לעזוב את דירותיהם ולעבור עד 5 בערב לגיטו, שנועד בשבילם ברובע היהודי. לאמיתו של דבר, יצאה פקודה ב־10 לאוקטובר על גירוש היהודים מצ׳רנוביץ לטראנסניסטריה. אולם, לאחר השתדלויות שונות, וביחוד של ההגמון מצ׳רנוביץ, שהציע להסתפק בהקמת גיטו נתבטלה הפקודה למחרת, והיהודים נצטוו להתרכז ברחובות היהודיים הישנים שבעיר. בצ׳רנוביץ היו אז 50 אלף יהודים. מספרם של אלה שעזבו את צ׳רנוביץ יחד עם הרוסים או שנאסרו ע״י הסובייטים בכניסתם ונשלחו לסיביר, לא עלה על 6,000, ו־3—4 אלפים נרצחו בימים הראשונים של פלישת הגרמנים.

— כעבור 3 ימים באה הפקודה של גירוש מהגיטו. בתחילה גורשו כ־1,000 יהודים שגרו בפרנצוזגסה. עם שיירה זו נשלחו הרבנים מבויאן, ר׳ אהרן ור׳ מוטלה פרידמן, שהלכו לקרונות הרכבת בראש הגולים, לבושים בגדי יום־טוב וספרי־תורה בידיהם, וכן הרב ברוך האגר. מצ׳רנוביץ אורגנו משלוחים בכיוון ישיר לטראנסניסטריה. 15 אלף היהודים „המאושרים" שנשארו בצ׳רנוביץ, גויסו לעבודת כפייה ונגזר עליהם עוצר כללי.

הסיכום העגום על רצח רובה המכריע של יהדות

בוקובינה, כולל את צ׳רנוביץ, נתגלה כשוך הקרבות באירופה, עם כניעת צבאות גרמניה הנאצית.

וזהו הסיכום, לפי רושם קורות הקהלה:

— מאחר שלגירושים קדמו פרעות ורציחות המוניות, ורבים ניספו במחלות ומגיפות בגיטו צ׳רנוביץ, התוצאה היתה שבוקובינה נתרוקנה כמעט כליל מיהודיה: בסוף המלחמה נשארו בחיים לערך 20 אלף מיהודי צ׳רנוביץ ורק 12 אלף מהיהודים שחיו בערי־השדה.

נסיונות להתאוששות רוחנית למחרת השואה —
אך המשטר הקומוניסטי הכביד את עולו

על נסיונות של התאוששות אצל יהודי צ׳רנוביץ למחרת השואה — דיווח אחד הניצולים, בשם א.מ. מעל דפי העתונות הישראלית (לפי עתון „חרות" מדצמבר 1949 — כסלו תש״ט):

— כשנכנס הצבא האדום במרס 1944 לצ׳רנוביץ, בירת בוקובינה, הוא נפגש על־ידי היהודים „בתרועה". מה הפלא? הקיץ הקץ ליסורים מטעם משטר „הרייך השלישי" ומשרתיו. יהודים חשו ממחנות טראנסניסטריה, חזרו הביתה, לעסקים. אבל „ירח הדבש" הזה היה קצר. החלה פרשת ה„הלאמה" של עסקים, רכוש, בתים. כל גבר ואשה מוכרחים היו „לעבוד". ברם, המשכורת לא סיפקה את ה„חיונה". ההשתמטות מעבודת הרשות, פירושה: לא רק מחסור בלחם, אלא גם סכנת נפשות.

— הרשות התעסקה בעריכת צייד על גברים ונשים לשם שילוחם לעבודה. רבים היו החוזרים מהמחנות של הגרמנים — והחוזרים היו עייפים והיו זקוקים לנופש. והיהודים החלו להסתתר בגגות, במרתפים ובשדות, המונים־המונים החלו לחצות את הגבול מבוקובינה הצפונית, שסופחה לסובייטים לבוקובינה הדרומית, שנשארה בידי רומניה.

— יהודים החלו להבריח את הגבול ולעבור לרומניה. רק מעטים הצליחו. הרוב נתפס ונשלח לדונביאס, מי לשרת בצבא ומי למאסר עד 15 שנה.

ומה שמאלף, שאותו סוקר ידע לדווח על גילוי של התעוררות רוחנית־דתית אצל יהודי צ׳רנוביץ, דווקא תחת השלטון הקומוניסטי:

— יהודים החלו לגדל זקנים. דבר זה נתן להם צורה של צורבא דרבנן, אשר זקנו מגודל ואינו פירחח, אלא אדם בא בימים. הממשלה הסובייטית היתה אז חדורה רגש דרך־ארץ כלפי ה„קולט" (פולחן). תעודות הולמות שמרו על כלי הקודש למיניהם מכל פגע רע. הרבנות פתחה בצ׳רנוביץ 75 בתי־כנסת, בתי־מדרשות, קלויזים, שטיבלאך, ופתחה דלתותיהם לרווחה לרבנים, דיינים, חזנים, בעלי־קריאה, שמשים. כלי־קודש היה מובטח. בית־הכנסת נהפך ל„עיר מקלט". ורבו המשכימים והמעריבים לתפילה. ובכלל זה גם יהודים סובייטיים. גם הם ראו בבית המקדש מעט, כמין מחסה. יהודים הרבו להתחתן, כדת משה וישראל. נערכו בריתות. גם גיטין נערכו כדת וכדין. הרשות ניתנה לתפילה, אבל לימוד התורה נאסר. השלטון הביט בעין יפה על בתי־הכנסיות, אבל איסור חמור חל על „חדרים" ותלמוד־תורה. הילדים למדו בבתי־הכנסיות והמלמדים היו רשומים כחזנים.

אולם לא ארך הזמן והמשטר הקומוניסטי הטיל את עולו והפעיל את לחצו על שארית יהודי צ׳רנוביץ.

יוגוסלביה :

* בלגראד

* סאראיבו

יוגוסלביה / קיצור תולדות היהודים

ראשית התישבות היהודים:

עקבותיהם של ראשוני היהודים בתחומי יוגוסלביה המאוחדת של היום מוליכים עוד לתקופה הרומאית. לעת חפירות ארכיאולוגיות שהתנהלו על־ידי החוקר היוגוסלאבי פראן בוליץ', נחשפו שרידים של בית־קברות יהודי מן המאה ה־3 בקירבת העיר ספליט (ספאלאטו).

ההשתלטות הנאצית:

ביום 6 באפריל 1941 — ט' ניסן תש"א — צבאות גרמניה הנאצית פתחו בהסתערות בחזית יוגוסלביה ויוון — ולאחר כשבוע ימים (ביום 13 באפריל) כבשו הנאצים את בלגראד.
ביום 10 באפריל 1941 — י"ג ניסן תש"א — הכריזה גרמניה הנאצית על ייסודה של „רפובליקה קרואטית עצמאית", והשלטון בפיקוח הנאצים, נמסר למפלגה האנטישמית הקרואטית „אוסטאשה".

תאריכים בשואה:

ביום 2 באוקטובר 1941 — י"א תשרי תש"ב — הועברה ההוראה מברלין לגנראל הגרמני, פראנץ בוהימא, הגוברנאטור הצבאי של בלגראד, „לחסל את היהודים במקום".
ביום 10 ביוני 1942 — כ"ה סיון תש"ב — נשלחו מבלגראד בכיוון ברלין — לשם „תיקון דחוף" מכוניות־גאזים, מאלה שהופעלו במחנה־הריכוז סמלין ליד בלגראד, לשם הרעלה המונית של למעלה מ־6 אלפים יהודים.

סיכום קרבנות היהודים בשואה:

בשטחי יוגוסלביה המאוחדת נמצאו בשנת 1939	— 75.000
לאחר המלחמה רשמה ועדת־החקירה האנגלו־אמריקאית את מספר השרידים	— 11.000
הערכה על יהודי יוגוסלביה שנספו בשנות השואה	— 55.000
האומדן באחוזים	— 73.3%

קהלה, שישבה על פרשת־דרכים בארצות הבאלקאן והתושבים היהודים התחלפו בתוכה בהתאם לזרמי הנודדים, לנתיבות קשרי־המסחר הבינלאומי, וכתוצאה ישירה ממהלך המלחמות והכיבושים.

בלגראד, השוכנת על נהר הדונאו (דאנובה), משכה אליה מאז ומקדם את לגיונות הכובשים, מימי קיסרות רומי הקדומה ועד למסע־ההסתערות הנאצי להשתלטות עולמית. במשך תקופות ארוכות שלטו בה גם ההונגארים, הטורקים, האוסטרים והרוסים. התעודות הראשונות על קיומה של קהלת בלגראד קשורות בתקופת הכיבוש הטורקי, בשנת 1521. הקהלה הקדומה יותר היתה מורכבת מאשכנזים, שעברו אליה דרך איטליה והונגריה. עם שלטון הטורקים נתבססה הקהלה הספרדית, והיא קבעה את אופיו של הישוב היהודי עד לשנות השואה הנאצית.

בשנות הפורענות תחת השלטון הנאצי הוצתו ונהרסו בתי־הכנסת — וגם בית־הקברות העתיק של בלגראד חולל ונחרב.

קיצור קורות הקהלה, שנפגשו בה ספרדים עם אשכנזים

יהודי בלגראד מילאו תפקיד חשוב במסחר עם טורקיה וכן עמדו בקשרי־מסחר עם שלוניקי, ומצודתם היתה פרושה על־פני הבאלקאנים.

באותה תקופה נעשתה בלגראד מרכז תורני חשוב. מבין הרבנים שהתגוררו בה ידועים: ר׳ מאיר אנז׳יל, בעל „קשת נחושה" ו„מסורת הברית"; ר׳ יהודה לירמא, בעל „פליטת בית יהודה", שהקים ישיבה בבלגראד; ור׳ שמחה הכהן בעל „ספר השמות".

בשעת המצור, ששמו האוסטרים על בלגראד לאחר המלחמה בארצות הבאלקאן החל בשנת 1688, ברחו רוב היהודים מן העיר בעצם יום־השבת לניקופול. ואילו מיעוטם, שלא הסכים לחלל את השבת, ובתוכם ר׳ יוסף אלמושנינו, נלקחו בשבי והובלו לניקלשפורג, ושם נפדו ע״י בני העדה. בתקופת־שלטונה של אוסטריה בבלגראד (בשנים 1717—1739) היו קיימות כמה הפליות בין יהודים

בלגראד -

בירת יוגוסלביה
זכרונות העבר ללא תקוה לעתיד

בעלי אזרחות שונה; זכויותיהם של היהודים האשכנזיים, שנחשבו לנתיני־אוסטריה, היו מרובות מאותן של הספרדים. אך היחס אל היהודים מצד השלטונות היה בכללו טוב, במידה מרובה הודות להשפעתו של השתדלן הנודע יוסף זיס אופנהיימר („היהודי זיס") על אלכסנדר מוויטנברג, מושל סרביה בימים ההם.

תנועת־השיחרור של הסרבים, פגעה לעתים קרובות ביהודים. בשעת כיבושה של בלגראד ע״י הסרבים המורדים (1806), התנפלו חילות הכובשים על בתי־היהודים. בהתנפלויות אלו נהרס בית־הכנסת, נבזזו בתי־היהודים. כמה יהודים נהרגו וחלק מן היהודים גורש. בימיו של מילוש אוברנוביץ׳, נסיך סרביה, בא שינוי לטובה במצבם של היהודים. היהודים הספרדיים חידשו את קשריהם המסחריים עם שלוניקי, סופיה ווינה. האשכנזיים עסקו ברובם במלאכה. בשנת 1837 נפתח בית־הדפוס הסרבי הממלכתי, שגם אותיות עבריות הוזמנו בשבילו. ואמנם בבית־דפוס זה נדפסו גם ספרים בעברית ובלאדינו.

קינות על גזירות קדומות של קהלת בלגראד

אין הרבה תעודות על הגזירות והגירושים, שהיו מנת חלקם של יהודי בלגראד. החוקרים החשיבו לכן את שרידי הקינות העממיות בשפת „לאדינו", המספרים „על חורבן הקהלה ועל הגלות והשביה של היהודים" שאירעו לעת הכיבוש האוסטרי בשנת 1702, שאז נפגעה במיוחד הקהלה הספרדית בבלגראד.

הקינה נכתבה בעקבות צרה גדולה שבאה על קהלת בלגראד. אך אין בשורות המעטות שנשתמרו בידינו, ללמד על תכנה המלא של הגזירה שיצאה מפי הקיסר, אלא זאת, כי גברים ונשים, קטנים וגדולים נפלו בשבי הקיסר והיו מושלכים בראש חוצות, דלים ועלובים ונתונים ליסורי רעב, ובהתחמץ לבו של אחד מעדי הראיה, למראה המחריד, קרא לנהי ולמספד.

אין בשירים אלה כל רמז לתאריך המאורע. אך כותרת השיר הראשון, יש בה כדי להסביר את תכנו והיא אומרת:

„שיר על בילוגראדו, מעת בוא האוסטרים אליה". המאורע קשור, איפוא, עם כיבוש העיר מידי התורכים ע"י צבאות אוסטריה. עת צרה היתה אז ליהודים בעיר הזאת, שסבלו גם מתגרת ידם של הטורקים ושל הכובשים האוסטרים ובני הארץ הסרבים שנלחמו שכם אחד אתם. בשני המקורות מדובר על שני תאריכי פורענויות, שהתרחשו ובאו על יהודי בלגראד. אין כאן שיבוש תאריכים, כי שתי מלחמות היו: האחת היתה בתמ"ח והשניה בתקמ"ח, היינו בהפסק זמן של מאה שנה, ושתיהן הסבו תלאות קשות ליהודי העיר.

הגירוש הראשון בתמ"ח (1688), בא בעקבות כשלון המצור הטורקי על וינה בשנת 1683. צבאות הטורקים הנסוגים נרדפו ע"י האוסטרים והמלחמה הקיפה גם את סרביה. הרבה קהלות יהודיות נחרבו בעתות חרום אלו, ביניהן קהלת בלגראד. בטרם הספיקו האוסטרים לצור על העיר ברחו רוב בני הקהלה באניות על פני הדנובה.

הגירוש השני של קהלת בלגראד בא בעקבות מלחמת קרים. בשנת 1787 הגיבה טורקיה על סיפוח חצי האי קרים לרוסיה, ע"י הכרזת מלחמה עליה. שנה אחרי זה בתקמ"ח (1788) הצטרף קיסר אוסטריה למלחמה וכבש את בלגראד. המלחמה הביאה תלאות אין קץ על קהלת בלגראד. היהודים נתכנסו בבית־הכנסת, כל אחד צרורו על שכמו וזהבו תפור בשולי מעילו ומכנסיו, על מנת לצאת את העיר ולהתפזר בכפרים. רכוש שלא יכלו לשאת אתם הטמינוהו במרתפים, אשר סתמום בעפר. הבורחים נפלו בידי האוסטרים ונלקחו בשבי וכמעט השמידום. אך רבה של הקהלה, ר' עזריאל יחיאל מאגריסו, עמד בפרץ, שכנע את מפקד הצבא האוסטרי, כי הם חפים מפשע וזה נתן להם את נפשם לשלל.

הקינה על החורבן האחרון של קהלת בלגראד

התקופה שבין שתי מלחמות־העולם — לאחר שנוסדה ונתבססה יוגוסלביה בתור ממלכה מאוחדת עם בלגראד כעיר־בירה — היתה תקופה של רווחה ליהודי־העיר. במועצת העיריה השתתפו יהודים, ומספר יהודים הועסקו גם בשירותי־הממשלה. בשנת 1927 נבחר לבית־הנבחרים היוגוסלאבי הציר שמעיה די־מאיו, עו"ד יהודי בבלגראד. רוב היהודים עסקו ביבוא ויצוא, בבנקאות, בייצור־בגדים ובבורסקאות.

בימי מלחמת־העולם השניה, בהפגזה הראשונה של בלגראד ע"י הגרמנים בשנת 1941, נחרבה שכונת־היהודים „דורצ'יל". בתקופת השלטון הגרמני ביוגוסלביה התחיל טיהור היהודים, הגברים נחטפו קבוצות־קבוצות ונכלאו במחנות שהוקמו בבלגראד. ב־29 ביולי 1941 הוצאו 122 מן הצעירים היהודים בבלגראד להורג. היהודים שנאספו ונחטפו, הועסקו בעבודות־כפיה, משעת הפלישה הנאצית עד גירושם לפולין למחנות־המוות. בבלגראד עצמה, במחנה קאנאריצ'י ובמחנות אחרים, הושמדו לערך 15,000 יהודים. קודם שנסוגו מן העיר, פוצצו הגרמנים את בית־הכנסת המרכזי. ביהכ"נ האשכנזי שימש בית־בושת בזמן הכיבוש.

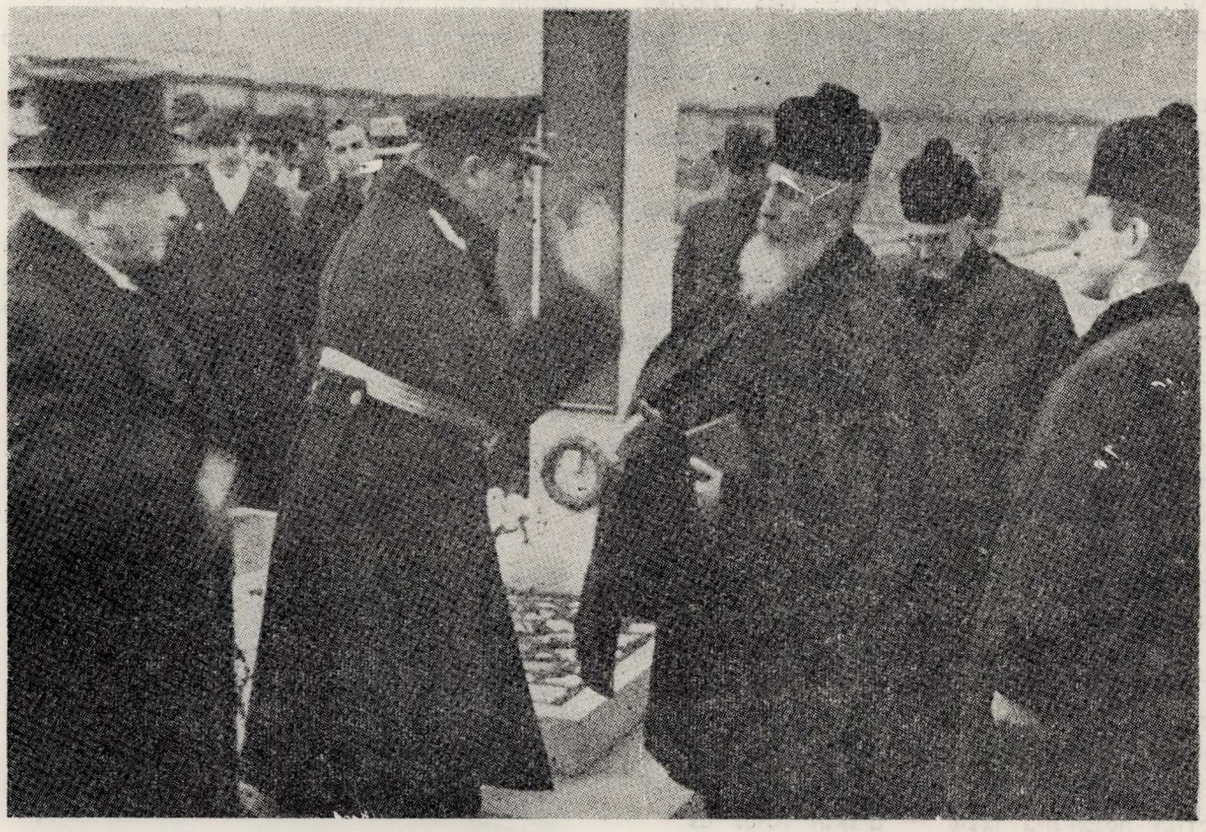
חוקר נודע, שהקדיש שנים רבות לחישוף התיעוד הנאצי הרשמי על מהלך השואה באירופה, ג'יראלד רייטלינגר, כותב:

„בלגראד וכן סרביה הישנה כולה, הוכרזו מטעם המטה הראשי הגרמני של מבצע־ההשמדה בתור האיזור הראשון באירופה שנעשה „יודנריין" (מטוהר מכל יהודי)... תחת שלטון הכיבוש הנאצי הועברו הרבה פליטים ועקורים יהודים לתוך הגיטו הסגור של בלגראד. מספר היהודים

בנין בית־הכנסת ומושב הקהלה בבלגראד

הכובשים הנאצים שפכו את טירוף שיטנתם על יהודי העיר, רבבות נרצחו לעיני השמש ובתי־הכנסת חוללו ונהרסו

הקהלה היהודית בבלגראד בתקופה שלפני השואה

הטקס לגילוי מצבה בבית־הקברות היהודי לצייר הלאומי של יוגוסלביה, ליאון כהן, — האזכרה נערכה על־ידי הרב הראשי ליהודי יוגוסלביה בנוכחותם של נציגי בית המלכות

נערך עד 25 אלף. ראשי הגיסטאפו חיפשו שיטות נחפזות לחיסול היהודים. לפי תכנית אחת התכוונו להעביר אותם ברכבות־הגירוש לפולין, או להטעינם באניות־משא ולהטביעם אחר־כך במימי הדאנובה...

„מטה הגיסטאפו בברלין התקשה להעמיד לרשותם של מחסלי־היהודים בבלגראד רכבות־גירוש בהיקף הדרוש. תחת זאת הועברו בסוד לגיטו בלגראד „מכוניות מיועדות" להרעלה בגאזים... דו"חים רשמיים, שנמצאו בארכיוני הגיסטאפו מאשרים שלמעלה מ־6 אלפים נפשות יהודיות, ברובם נשים וילדים, הוכנסו בתכסיסי־ערמה לתוך תאי־הגאזים שבמכוניות והורעלו... מחנה־הריכוז זמלין נתרוקן מיהודים ואז הודיעו שבלגראד נחשבת „יודנריין"...

בית־הקברות חולל — וקברי־אחים חדשים קמו בבלגראד

בדו"ח מוסמך המסכם את חיסול יהודי בלגראד, נאמר בקיצור: „הנאצים חללו את בית־העלמין של הקהלה".

בתי־הקברות ביוגוסלביה הוקמו בנוסח ספרדי ועל־פי מנהגי ספרד. בית־העלמין בבלגראד נסגר ונהרס בימי השלטון הנאצי הזוועתי. במקום זה נוצרו שדות־קברים חדשים בפינות שונות של עיר־הבירה ופרבריה.

אין מספר מדוייק כמה יהודים נרצחו בתחומי בלגראד, אך ההערכות מסתכמות מסביב לעשרים אלף ואף עשרים וחמשה אלף. יהודי בלגראד מצאו את מותם בתוך העיר, ולפי עדות נאצית מוסמכת ממקור ראשון, לא נשברו יהודי בלגראד ברוחם וצעדו חדורי־הכרה בדרך האחרונה.

באחד המשפטים של פושעי־המלחמה בנירנברג הוגש דו"ח שחובר על־ידי קצין פלוגת־חיסול נאצית בשם אובר־לאוטננט וואהלטה, המסכם בצורה כזו את „ההוצאה להורג של יהודים וכן צוענים ביום ה־1 לנובמבר 1943, בבלגראד":

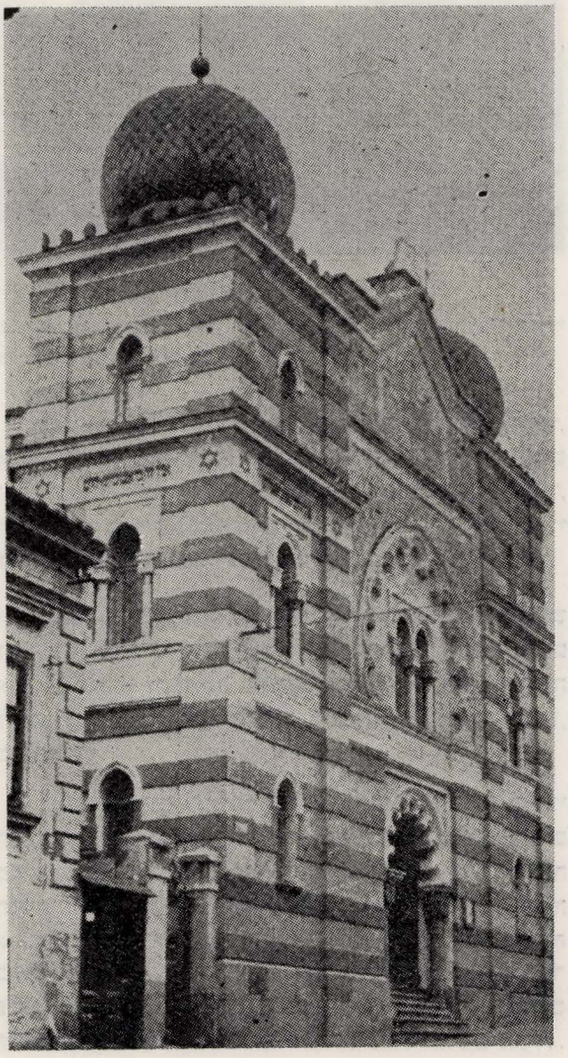
„מתוך תיאום עם מטה הס"ס — נאמר בדו"ח הנאצי הסודי — הוצאתי את היהודים שנתגלו וכן את הצוענים מתוך מחנה־השבויים בבלגראד... המגרש שבו בוצעה ההמתה ביריה, היה מתאים ביותר... כריית הבורות לקחה את רוב הזמן שהוקצב לפעולה, ואילו ההמתה בוצעה בחפזון רב (100 איש תוך 40 רגע)... לירות ביהודים יותר פשוט, מאשר בצוענים... מוכרחים להדגיש, כי היהודים הלכו למות מתוך החלטיות מלאה, הם עמדו רגועים מאוד... בשעה שהצוענים מיללים, צועקים ומתנועעים ללא־הפסק, אף לאחר שהתייצבו במקום הירי..."

כך נפלו על קידוש־השם יהודי בלגראד, ובעיר נתווספו קברי־אחים של היהודים, קרבנות הנאציות הפושעת.

את מצבם של יהודי בלגראד למחרת השואה תיאר עתונאי ישראלי מעל דפי „הצופה" (מיום כ"א סיון תשכ"ד — 5 ביוני 1964):

— הלכנו לחפש יהודים בבלגראד, בירת יוגוסלביה.

עיר עתיקה היא בלגראד. חוטים מדברי ימיה נמשכים עוד לימי שלטון הרומאים, לפני כאלפיים שנה, מאז עברה כיבושים רבים של עמים ועממים, שאבד זכרם או אבדה זיקתם לחבל ארץ זו. לפני מאה שנה ומעלה (בשנת 1842), שימשה בירתה של סרביה. אולם משהוקם בשנת 1918 האיחוד של המדינות הקטנות — סרביה, קרואטיה, סלובניה ומונטה־נגרו — למדינה אחידה: יוגוסלביה, הוכרה בלגרד כבירת המדינה האחידה. בשנות מלחמת־העולם סבלה בלגרד מהפצצות הגרמנים ואף נכבשה בידי הנאצים. בתום המלחמה —

בית־הכנסת הספרדי המפואר בבלגראד
בית־הכנסת נהרס עד היסוד בו בימות השלטון הנאצי

באוקטובר 1944 — גורשו הגרמנים וצבאותיהם על־ידי הפרטיזנים היוגוסלבים, והמרשל טיטו נטל לידיו את השלטון במדינה.

אולם, לא כל אלה היו מרכז ענינינו בבלגרד. רצינו לפגוש ביהודים, בשרידי הקהלה היהודית, יגענו ומצאנו.

בית ישן הוא. רחוב סדמוג־יולא 71. קומה שניה. כאן המוזיאון ההיסטורי־יהודי. עינינו ראו, ואזנינו שמעו את קורות יהודי יוגוסלביה בשנות השואה.

— בפעם הראשונה הופצצה בלגרד על ידי הגרמנים בשנת 1941, באותה הפצצה נחרבה כמעט כליל השכונה שבה רוכזו מעונות היהודים. לפני־כן התגוררו בבלגרד למעלה משנים־עשר אלף יהודים, אולם בתום המלחמה — לא נותרו אלא שש מאות בלבד... ליד בלגרד קיים היה מחנה־ריכוז שבו רוכזו יהודים אף מן הסביבה. במחנה זה הומתו למעלה מחמשה־עשר אלף יהודים. בבלגרד העיר נחטפו הגברים היהודים קבוצות־קבוצות, והובלו למחנה שליד העיר. המחנה קרוי היה „טוסרובסקה־שופה" (כלומר, סככות־התותחנים). כמובן, כל זאת היה מלווה בהחרמת־רכוש, הפקעת דירות, עבודת־כפיה, טלאי צהוב, איסור־נסיעה בטראם ובמכוניות וכד'.

מתחילה בעלילה באו אלינו הנאצים: נער בן תשע־עשרה, ישראל אלמוזלינו, עשה מעשה־חבלה — ועל כן הביאו כליה על כל הקהלה היהודית בבלגרד... היה זה יום איום, 29 ביולי 1941 — כל היהודים גורשו...

עם נסיגת הנאצים — פוצצו בית־הכנסת הגדול שבעיר וכן חיללו את מצבות בית־הקברות היהודי. בתום מלחמת־העולם — חודשה הקהלה היהודית בבלגרד, וכיום מונה היא כאלף־חמש מאות יהודים...

שארית הקהלה היהודית — וכל רכושה
תערוכת מזכרת ולוח עברי

הקהלה היהודית בבלגראד כדוגמת יהדות יוגוסלביה כולה, נהרסה ונתרוששה כליל בשנות־האימים של השואה. סופר־נודד ישראלי, מרדכי אבישי, פירסם מעל דפי „על המשמר" (מיום 18 בספטמבר 1963 — אלול תשכ"ג) רשמי ביקורו בבלגראד:

— ביקור במשרדי איגוד הקהלות היהודיות ביוגוסלביה, המצויים באחד ממרכזי בלגראד, יש בו כדי להסב קורת־רוח למבקר ואף להפתיע. יהדות יוגוסלביה, שמחציתה השתייכה לעדה הספרדית ומחציתה לעדה האשכנזית, מנתה ערב מלחמת־העולם השניה 75 אלף איש. רובם הגדול ניספו בשואה — נותרו בחיים 15 אלף בלבד. מפליטי־שואה אלה עלו לישראל כ־8,000 איש; 500 נתפזרו בעולם; ויתרם — 6,500 יהודים — נשארו בערי יוגוסלביה. בכל עיר שמצויים בה עדיין יהודים, אף אם הם מעטים, — יש גם קהלה מאורגנת, המקיימת קשרים עם איגוד הקהלות בבירה.

בית־כנסת ורב יש עדיין רק בסאראייבו, בירת בוסניה. בבית־הכנסת הקטן והדל של בלגראד (הגדול

נחרב בזמן המלחמה) קשה לאסוף מניין לתפלה; בשאר הערים היוגוסלביות אין בתי־כנסת.

ערכנו ביקור במוזיאון ההיסטורי של יהודי יוגוסלביה, שמשכנו, ליד משרדי האיגוד. הוא מסודר בטוב־טעם ובידע. מוצגים בו אבנים ולוחות־אבן מבתי־כנסת מהלקי הארץ השונים שנהרסו ואינם עוד; ובין המוצגים — מצבות יהודיות מימי קדם, מתקופת הרומאים; לבוש יהודי מימים־עברו, ממחוזות שונים ביוגוסלביה, שבהם ניכרת השפעה תורכית בולטת; תמונות וציורים של ציירים יהודיים מבני המקום (והתמונות משוות לחלק מן המוזיאון צביון של גאלריה אמנותית ראויה לשמה); ספרים עתיקים, מיסמכים היסטוריים מן העבר הרחוק והקרוב; ולבסוף תעודות ותצלומים על אודות השתתפות היהודים במלחמת הפארטיזאנים של טיטו.

בלוחות־תצוגה מיוחדים מוצגים תצלומי זוועה ממחנות־ההשמדה הנאציים ומתקופת השואה בכלל; וכן חפצים שהוצאו מקברי־אחים של יהודים; פרטים על תרומת יהודים לתרבותם של עמי יוגוסלביה ועל לוחמים יהודים, שנפלו במלחמה נגד הנאצים והם כיום גיבורי האומה היוגוסלבית. בלוחות התצלומים, בליווי טכסט מסביר, לא נעדר גם מקומם של ראשוני הציונים וההלוצים אשר עלו לארץ־ישראל...

„כל שנה, לפני ראש השנה, מופיע לוח עברי, בעריכת רבה הישיש של סאראייבו, הרב מנחם רומאנו". — בזה מסתיים התיאור, ובזאת מסתכמת המציאות העגומה של הקהלה היהודית הדועכת בבירת יוגוסלביה.

הקהלה היהודית בבלגראד דועכת ושוקעת — ובכל זאת נמצא עתונאי ישראלי, שמוצאו מיוגוסלביה, שהתאמץ להציל זיק כלשהו של תקווה ביחס לעתידם של היהודים ביוגוסלביה כי הנה מה שרשם בפרק־הסיכום שלו מסיור בארץ זו ד"ר צבי רותם, סופר „דבר" (לפי „דבר השבוע" מיום 29 בדצמבר 1972 — כ"ד טבת תשל"ג):

רחוב טיפוסי ברובע היהודים של בלגראד
הקהלה היהודית דועכת ומה שנשאר ממנה נאסף בתוך המוזיאון

„היהדות היוגוסלאבית חיה וקיימת למרות הכל; ואיגוד הקהלות פעיל — הוא יוזם פעולות ומתאם את פעילות המועדונים והסקציות והוא מארגן מושבות־קיץ לנוער ולמבוגרים ומחזק את הקשרים בין השרידים. זוג מדריכים מישראל מנהל את פעילות הנוער ואת העבודה התרבותית כולה ומקיים שיעורים לעברית. לשיעורי העברית נרשמו 130 איש ואשה. איגוד הקהלות מוציא לאור דו־ירחון בעל רמה ובעל תוכן יהודי...

והסוקר שואל את עצמו ומשיב לעצמו:

„אם כל־כך טוב, מדוע בכל זאת לא טוב? משום שכל הפעילות הזאת אינה בולמת את הטמיעה; כמעט כל הנשואים הם נשואי־תערובת... השואל לעתידה של היהדות היוגוסלאבית הנאבקת על המשך קיומה אינו יכול שלא להבחין בנעימה המיאשת של בשורת ההדלון — — —"

סאראיבו –

בירת בוסניה
אחת הקהלות המיוחסות באיזור הבאלקנים

סאראיבו היתה אחת מן הקהלות היהודיות החשובות והתוססות באיזור הבלקאנים. זוהי סאראיבו, המוכרת כבירת הריפובליקה הקטנה בוסניה והרצוגבינה, המאוגדת ביוגוסלביה. וזוהי סאראיבו שנרשמה בהיסטוריה כעיר, שבה הוצתה אש מלחמת־העולם הראשונה בשנת 1914, עם ההתנקשות שבוצעה על־ידי תנועת־השחרור הסרבית בחייו של יורש־העצר האוסטרו־הונגארי, הנסיך פראנץ־פרדינאנד.

הקהלה בסאראיבו חגגה זה לאחרונה באורח חגיגי את התאריך ההיסטורי במלאת 400 שנה לייסודה — אך זו היתה חגיגה עצובה, מכיוון שלעבר המפואר של הקהלה אין כל המשכיות וכל מה שניצל ושרד לאחר מבול־הדמים הנאצי — עלול להיסחף כליל בנחשולי ההתבוללות תחת המשטר הקומוניסטי ביוגוסלביה.

רק בשני מוסדות משתקף כיום העבר היהודי המפואר של סאראיבו: במוזיאון העירוני המוקדש לתולדות היהודים ובבית־הקברות ההיסטורי, אשר הוד־קדומים חופף עליו.

ראשית הקהלה — לפי המקורות ההיסטוריים ולאור המצבות העתיקות

לפי המקורות ההיסטוריים מתקיימת העיר עצמה כ־500 שנה. במרבית הזמן היתה תחת שלטון הטורקים. אשר לראשיתו של הישוב היהודי — נמצאת תעודה רשמית משנת 1541, המוכיחה שכמה משפחות יהודיות באו משאלוניקי לסאראיבו, ברשיונו של השולטן הטורקי. הוכחה זו על אודות עתיקותו של הישוב היהודי נתאשרה גם מתוך כתובת, שנתגלתה על אחת מאבני המצבות של בית־העלמין הישן־נושן בסאראיבו.

בתקופה מוקדמת הגיע לשם מספר מסויים מבין גולי ספרד. העדות החותכת לכך — ההגדה של פסח המצויירת, שנתפרסמה בעולם כולו בשם: „הגדת סאראיבו", אשר הנוסח שלה וכן סגנון הציורים והעיטורים הנם על־פי הדוגמא המובהקת של יהדות ספרד.

על הרמה הרוחנית של קהלת סאראיבו יעידו האישים המפורסמים שישבו שם על כסא הרבנות — וביניהם „חכם צבי" אשכנזי ורבי דוד פארדו. בשנת 1878 נכבש איזור בוסניה על־ידי ממלכת אוסטריה־הונגריה, ומאז נתיישבו בסאראיבו הרבה משפחות יהודיות ממוצא אשכנזי. בשנת 1895 התגוררו בעיר לפי הסטאטיסטיקה הרשמית, למעלה מ־4,000 יהודים, לערך 10 אחוזים מן האוכלוסיה. על סף השואה, בשנת 1941, בטרם נכבשה יוגוסלביה על־ידי צבאותיו של היטלר, השיגה הקהלה בסאראיבו את שיא־גידולה — למעלה מעשרת אלפים יהודים, ורובם הגדול מבני העדה הספרדית.

בשנות השואה נהרסה הקהלה, מרבית היהודים נרצחו ורק בודדים נותרו לפליטה.

חגיגות בסאראיבו לציון 400 שנות קיום הקהלה — ואין זה אלא „זכר לחורבן"

בראשית שנת תשכ"ז (באוקטובר 1967), נערכה בסאראיבו שורה של חגיגות רשמיות, לציון התאריך ההיסטורי, במלאות 400 שנה לקיומה של הקהלה הראשית הזאת במדינת בוסניה.

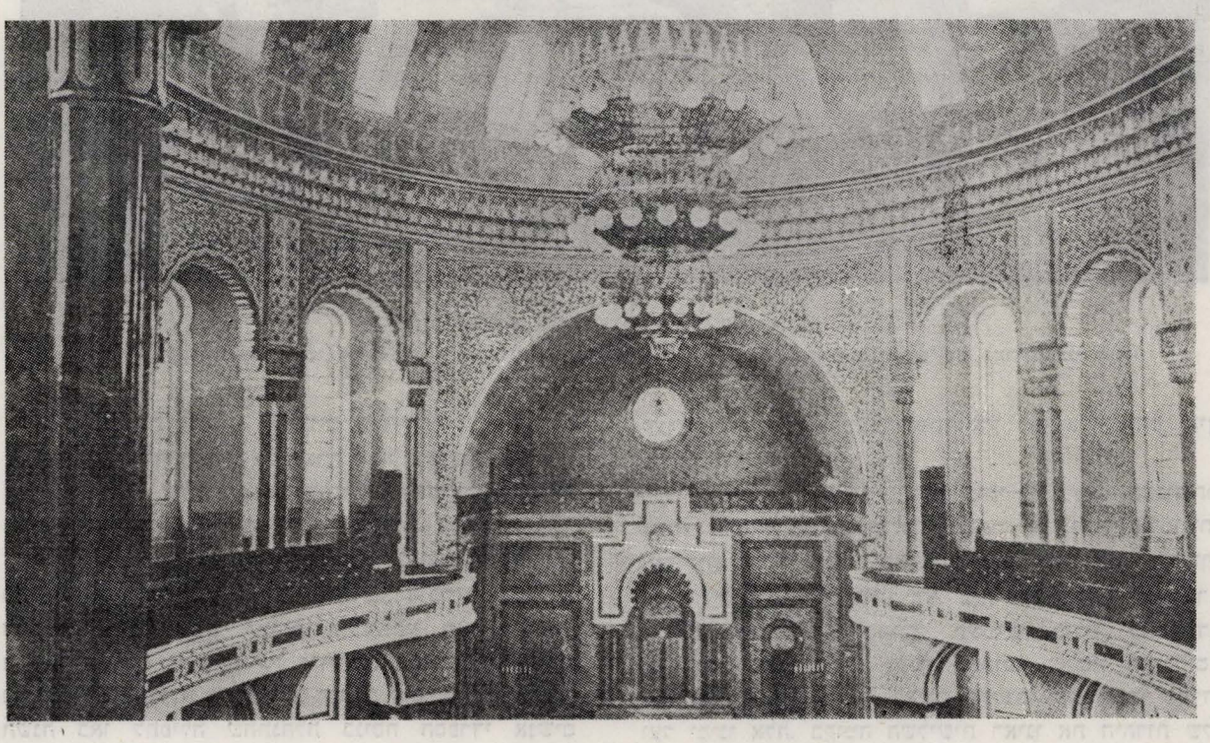
מתוך תיאורו של אחד המשתתפים בחגיגות, מר דוד סיטון, נציג העדה הספרדית בירושלים — שנתפרסם בשבועון „הדואר" בניו־יורק — מתקבלת תמונה עגומה מחיי שארית הקהלה הגוועת:

„— — — משישים עד שבעים אלף יהודים שישבו ביוגוסלביה קודם מלחמת־העולם השנייה, נשארו בה עתה רק ששת־אלפים וחמש מאות נפש. אלפים ורבבות מהם הושמדו בידי הנאצים. במדינת בוסניה־הרצוגובינה מילא תפקיד ממאיר במלאכת ההשמדה המופתי הירושלמי, חג' אמין אל־חוסייני, שנשלח במיוחד ע"י היטלר ושרי־טבחיו לעורר את המוסלמים, שמספרם למעלה ממיליון, כמחצית תושביה של בוסניה, שיסייעו בהשמדת היהודים... ואכן, הנאצים מצאו בהם שותפים קנאים, שעשו את המלאכה

בהתלהבות. מ־15 אלף יהודים שהיו בבוסניה, שרדו רק כאלפיים נפש, רובם בסאראיבו.

„ביום השבת, נתקהלו הצירים, רובם ככולם, בבית־הכנסת היחיד שבעיר, הוא בית־הכנסת של העדה האשכנזית, שנבנה לפני כששים שנה. רבה של הקהלה, ר׳ מנחם רומאנו, המוהיקני האחרון של חבורת הרבנים וגדולי התורה שהיו בעיר זו, נשא נאום בעברית על פארה של הקהלה, גדולתה ותפארתה, על האסון שפקד אותה עם השמדת אלפי יהודים ע״י הנאצים ועל הרצון לשמור על גחלת היהדות. נאומו זיעזע את הקהל ורבים מן האורחים, שהם בני הקהלה המפוארת, געו בבכי.

דורות. כאן גדלו גדולי התורה וענקי הרוח. כאן היו מצטופפים היהודים, מניינים מניינים, בכל שבת, ובילו בו כל שעות היום. עתה החליטה העירייה, לאחר ששיפצה את הבית, להפוך אותו למוזיאון יהודי כחלק מן המוזיאון העירוני. הוצגו בו כלי־קודש, מגילות, שופרות, ספרי־תורה ומוצגים אחרים, המתארים את עברם הגדול של יהודי בוסניה מאז הגיעו מספרד ועד למלחמת־העולם השניה.. אף הוצגו כאן תעודות ומיסמכים על התפקיד שמילאו היהודים בהתפתחות הכלכלית, החברתית והמדינית של בוסניה והרצוגובינה וחלקם של היהודים במלחמת השחרור הלאומי נגד הכובש הנאצי״.

בית־הכנסת הספרדי הגדול שבסאראיבו

הצוררים הנאצים חיללו את בית־הכנסת והפכוהו לאורוות־סוסים — ועתה נמצא בבנין זה מוזיאון לזכר היהודים

לימיני ישב אחד מזקני העדה ששפך לפני את מרי שיחו: ‚רואה אתה, אפילו בימים נוראים אין אתה יכול לאסוף מנין לתפילה. הדור הצעיר נתבולל לגמרי. גם בביתי פגעה הרעה: בתי נישאה לנוצרי ושניהם כקומו־ניסטים נלהבים, מכריזים על עצמם כלוחמים בדת. הם ביערו מביתי את כל ספרי הקודש וזרקו לפח־האשפה את החנוכיה, אותה חנוכיה שירשוה אבות אבותי, מן הגולים שהגיעו לכאן מספרד... ואני בעוונותי הרבים — חייב לסתום פי, ואיני יכול להשמיע אפילו דברי מחאה. אילו רק יכולתי למצוא כאן מקלט לנפשי, לבוא ולהתפלל פעם בפעם ולמצוא נחמה פורתא בתפילה...׳

„המאורע המרכזי שבכל החגיגות היה חנוכת המוזיאון בבית־הכנסת של הקהלה הספרדית. בית־כנסת זה, שהנאצים הפכו אותו לאורווה, היה פאר העדה במשך

טקס האזכרה בבית־הקברות הישן והחדש

„מרשים ביותר היה הטקס שנערך בבית־הקברות היהודי. אלפים אלפים נהרו משעות הבוקר לבית־הקברות, ליד המצבה שהוקמה לזכרם של הקדושים, התקהלו נציגי הקהלות והרבנים. בתחילה נערך טקס חילוני. המקהלה שרה משירי הפרטיזאנים. ולסוף הניחו באי־כוח האירגונים והקהלות זרי־פרחים, למרגלות המצבה. אחר־כך נתבקש הרב אליהו פרדס מירושלים לערוך טקס דתי. כל הנאספים עמדו דום. הרב קרא פרקי תהלים לפי סדר האותיות ‚נ־ש־מ־ה׳, וגם פרקי משניות, ואמר ‚קדיש דרבנן׳, הצלילים העבריים של הקדיש זיעזעו את הנשמות, אפילו של אותן שיות נדחות. רבים רבים מהם כיסו את ראשם מתוך יחס־כבוד לתפילה, ומהם שבכו חרישית...

בית־העלמין ההיסטורי של סאראיבו

זה בית־הקברות של העדה הספרדית והכתובות על המצבות מעידות שזה מקום מנוחתם של כמה מרבני העדה

„ובכל זאת נעשים מאמצים בלתי־פוסקים להחיות במקצת את שרידי הקהלה המפוארת שלא תיעלם לחלוטין — ועל כך יעיד שליח מיוחד ליהדות יוגוסלביה, שסיכם כך את שליחותו — לפי הירחון „במערכה", בירושלים:

„— — — הרב הצעיר אליהו בן־חיים ששב משליחותו כחזן לימים הנוראים בקהילת סאראיבו, דיבר מלב נרגש. הרב בן־חיים משמש כמורה במתיבתא הגדולה „בית הראש"ל" בעיר העתיקה של ירושלים והוא נשלח מטעם ועד העדה הספרדית בירושלים. השליח סיפר שבימי ראש־השנה באו לתפילה שהתנהלה בנוסח הספרדי אנשים רבים, ביניהם קומוניסטים, אשר כף רגלם לא דרכה שנים רבות בבית־כנסת. אחר התפילה הצטופפו מסביב לשליח וסיפרו לו שמאז מותו של הרב רומנו — אין מי שיקרא בתורה אצלם. ספרי התורה מוצאים, מסובבים ומנשקים אותם ומחזירים אותם להיכל... והנה מתרחש פלא — ושוב יש מי שיודע לקרוא את הכתוב!

„ביום הראשון לאחר שבת תשובה — סיפר השליח — לקחני בנו של הרב מנחם רומנו המנוח, כדי לעשות אזכרה לאביו. הגענו לבית הקברות וראינו שממתינים שני אחיו. שמתי לב שבית־הקברות היהודי העתיק „לבדד ישכון", מובדל מסביבתו — המצבות מעוטרות חרוטות באותיות עבריות בלבד. לעומתו בית־הקברות החדש — שהוא למעשה חלקה ליהודים בתוך בית קברות כללי. המצבות פשוטות וכתובות ברובן בלעז. היה משהו סמלי מאד במחזה הזה. הבן בכה ליד קבר אביו.

„לאחר האזכרה אמר לי: התבונן היטב בקבר זה, כאן לא קבור אבי בלבד — כאן קבורה כל יהדות יוגוסלביה!... מיום שאבי נפטר אין רב, אין שוחט, אין כלום...

„— — — יהודי חביב בשם בוקי לוי לקחני במכוניתו לטיול והסביר לי את תולדות המקום, הראה לי ארמונות ועתיקות, אשר כידוע סאראיבו מצטיינת בהם. ולבסוף לקחני למוזיאון היהודי. זהו בית־כנסת גדול לשעבר, שקיבצו לתוכו ספרי תורה, תשמישי קודש, כתבי־יד, צילומים ועוד. כל זה נאסף מתקופת שלטון התורכים, לפני ארבע מאות שנה, כאשר התישבו שם יוצאי ספרד ועד ימינו אלה. בקומה השלישית ראינו את היהדות של בוסניה והרצוגבינה, ערב ההשמדה ההיטלראית. יהדות בת רבבה ומחצה, תוססת ועשירה, מבוססת וממוסדת, בעלת נכסים רבים ברוח ובחומר, ומעורה ביהדות.

וכעת? המציאות נראית קודרת למדי. מן המחנות של הנאצים חזרו חיים רק 40 איש. מן היערות, ממחנות הפרטיזנים ומן הארצות השכנות נתקבצו לאט־לאט יהודים, עד שנתלקטו בבוסניה והרצגובינה למעלה מאלף יהודים. רובם בסאראיבו הבירה. השלטונות סייעו לפליטים שחזרו להתערות מחדש ולבנות את חייהם בשלוה. עם זאת ברור שאין תקומה ותקוה ליהדות בארץ זו והיא צפויה לכליה רוחנית, חס וחלילה — — —"

זכרונות מימים עברו — והמאמץ לשמור על הגצים האחרונים של חיות יהודית

הקהלה בסאראייבו — היא המשמשת כיום „בסיס רוחני" לשארית היהודים ביוגוסלביה כולה, משום שבה

מתגורר הרב היחידי שבמדינה — והנה עדות נרגשת על פגישתו של עתונאי ישראלי עם אחרון הרבנים בסאראיבו (לפי „הצופה" מחודש סיון תשכ"ד — 5 ביוני 1964):

— רב ישיש יש ליהודי יוגוסלביה המשמש רועה רוחני לאחרוני השרידים והוא שקבע את מושבו בסאראיבו בדירה מרווחת בבנין הקהלה היהודית. כל ליל־שבת ויום שבת הוא עורך את התפילות בבית־הכנסת המקומי. „הבעיה הנצחית" עבורו היא היעדר „מנין" — וכאשר הוא מצליח לאסוף עשרה יהודים ישישים לתפילה, אין לך שמחה גדולה משמחתו של הרב הישיש!

פגשתי את הרב במשרדו, על שולחן עבודתו ספרים בעברית ובלועזית ועתונים ישנים. הרב העדיף לשוחח בעברית וחובה נעימה היא לי לציין את העברית הצחה בפיו:

— „נולדתי בסאראיבו בשנת 1882 — משיב הרב לשאלתי — בשנת 1927 נקראתי לזאגרב, שהוקמה בה קהלה ספרדית ושם כיהנתי עד שנת 1939, כשחליתי ולא יכולתי להמשיך בכהונתי. החל משנת 1946 אני משמש רב בסאראייבו ורבה הראשי של יהדות יוגוסלביה בכלל.

— „איך להשוות את המצב של היום למצב של הקהלה לפני מלחמת העולם הראשונה? — שוקע הרב בזכרונות — אז חיו כאן היהודים בטוב וברווחה. באותם השנים שימש מר אבי הרב אברהם רומאנו רב לעדת הספרדים בסאראיבו. הקיסר האוסטרי פרנץ יוסף הגיע אז לביקור רשמי בסאראיבו. והוא הביע את רצונו לערוך ביקור־נימוסין גם בבית־הכנסת היהודי העתיק. משהגיע לבית־הכנסת נתקבל בפתח־הכניסה ע"י אבי הרב ויתר נכבדי הקהלה. אחר כך קיבל הקיסר ברכה מיוחדת מפי אבי הרב לרגל הביקור בבית־הכנסת. ימים ספורים לאחר־מכן נשלחה לאבי סיכת־זהב מוינה, כאות תודה והוקרה מהקיסר האוסטרי מזמן ביקורו בבית־הכנסת של סאראיבו" —

ה„הגדה של סאראיבו"

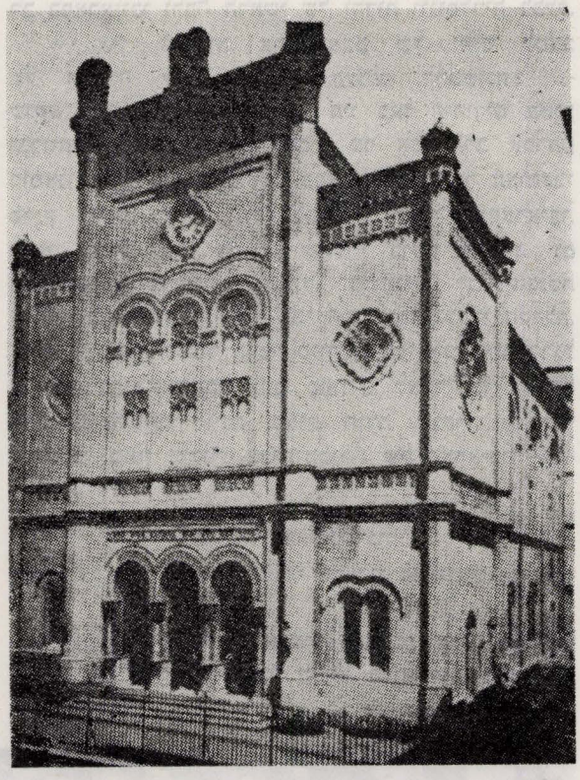
כיצד ניצל אוצר אמנותי־היסטורי זה מידי הוואנדאלים הנאצים

הקהלה היהודית בסאראיבו מושכת אליה מבקרים בזכות אוצר היסטורי נדיר הידוע בעולם האמנות בשם

בית־העלמין האשכנזי בסאראיבו

גם לבית־קברות זה יש היסטוריה ארוכה, לאחרונה נפלה ההוראה לחסלו והקברים על מצבותיהם הועברו לבית־העלמין הספרדי

בית־הכנסת המפואר בסאראיבו
הבנין השתייך לעדה הספרדית ובנוי בסגנון מזרחי מובהק

ה„הגדה של סאראיבו" — השבועון העברי באמריקה „הדואר" (מיום ג' אלול תשכ"ו) פירסם רשמי־סיור מאת שמחה רובינשטיין, על ביקור מאלף כזה:

מנהל המוזיאון, סרבי נעים ובעל־נימוסין, קיבל אותנו בסבר פנים ובחביבות רבה, ואמר:

ביום הכיבוש הנאצי תוך שעתיים לאחר כניסתם לעיר הופיעו במשרד המוזיאון שני קצינים גבוהים, ממחלקת החרם של השלטון הנאצי, שהשתלט זה עתה על העיר, ודרשו למסור להם את האוצר הזה הידוע בעולם בשם „ההגדה של סאראיבו". מנהל המוזיאון בימים ההם, הד"ר פופוב, ענה להם: — „אוצר יקר זה נעלם, כנראה, בשעת הבהלה של נסיגת הצבא היוגוסלא־בי מן העיר, ואין איש יודע היכן הוא!"

יצא אחד מהם וחזר עם פלוגה של אנשי ס"ס אשר חיפשו בכל הבית ויצאו בידים ריקות. והם לא ידעו, הנבלים — מוסיף בצחוק, המספר — כי ה„הגדה", יחד עם עוד חפצי אמנות יקרי־ערך, היו טמונים בבטן האדמה באחת החוות, הרחק מסאראייבו.

לבקשתי פתח מנהל המוזיאון את קופת הברזל והוציא את ה„הגדה" המפוארת והניחה לפני. בדחילו נטלתי את כתב־היד העתיק בידי ובלב הומה פתחתיו לאט. ונזדהרו מתוכו עמודי קלף מהודרים בציורי „זעיריות" (מיניאטורות) נחמדות, רבות קסם וחן והפעימו בעושרם המרהיב הצבעים העמוקים של כסף וזהב ושל כחול ואדום מרניני לב.

כתב־יד יקר זה, שנודע בעולם בשם „ההגדה של סאראיבו", נוצר לדעת החוקרים, על ידי אמן יהודי, במחצית המאה הי"ד, באחת הקהלות שבספרד. במשך דורות נדד כתב־היד עם גולי ספרד ממקום למקום עד שהתגלגל ובא לסאראיבו. בתוך גנזי הקהלה הספרדית בעיר זו היתה ה„הגדה" שמורה שנים רבות, עד שנתגלתה בשנת 1894. וכך קרה הדבר: באחד הימים של אותה שנה הופיע, בבית־הספר של הקהלה בסאראיבו, נער יהודי ממשפחת כהן ובידו ספר עברי עתיק. אבי הנער מת לפני כמה זמן והשאיר את משפחתו בחוסר כל. הנער נשלח למכור את הספר בכל מחיר. מידי הקהלה עבר הספר לרשותו של המוזיאון הלאומי בסאראייבו. שם עמדו על טיבו וערכו ומשך את תשומת לבם של חוקרי תולדות האמנות בווינה, בירת אוסטריה, אשר סאראייבו היתה אז תחת שלטונה. מאז נתפרסמה יצירה אמנותית זו בכל העולם וכמה מחקרים כבר הוקדשו לה.

אחר־כך הלכנו לביקור בבית־העלמין היהודי הישן.

בית־העלמין משתרע על רמה רחבת־ידים. מעניין לציין, שהכתובות שעל גבי רוב המצבות היו חקוקות בעברית. על פי מראה המצבות ותאריכי שנות־הפטירה ניכר שזה בית־עלמין היסטורי מדורות עברו. אולם בחלקים שונים של בית־החיים נראו קברים רבים, שמצבותיהם נראו כעתיקות־ימים, ואילו תלי־העפר התחוח שעל גבם הוכיחו, שלא מזמן נחפרו.

שאלתי לפשר הסתירה, וקבלתי הסבר זה: — זה חסד, שעשתה קהלתנו הקטנה עם אחינו האשכנזים, ששבקו חיים לכל חי. שני בתי־עלמין היו בעירנו. בית־חיים זה היה הראשון במעלה ונועד ליהודים הספרדים, שנחשבו למיוחסים שבעדה. בית־העלמין השני, שנמצא הרחק מכאן, היה „בית־העלמין האשכנזי". לקיומו של בית־חיים זה ארבה סכנה. גבר החשש, שהממשלה תחרים את שטחו לצרכי העיר. ועלי להרים על נס את גודל רוחם של פרנסי קהלתנו. פה אחד החלטנו: חס לנו לחלל את קדושת עצמותיהם של אחינו האשכנזים. „ישראל ערבים זה לזה". לכן התחלנו במפעל העברת עצמות הקברים מבית־העלמין האשכנזי לבית־חיים זה. אלפי קברים העברנו על מצבותיהם. המפעל נמשך שנים עד שכל בית־העלמין הישן חוסל...

רושם כביר עשו המצבות הקיבוציות, רבות הממדים, שהתנשאו על „קברי האחים", שנקברו בהם המונים בקבר אחד. אלה היו מצבות — המוקדשות „לחללי מלחמת העולם הראשונה"; „לחללי הפארטיזאנים שנפלו ביערות במלחמתם נגד הנאצים והפאשיסטים" ו„לחללי אחינו ואחיותינו הקדושים שנרצחו בחמת הנאצים".

בולגריה :

★ סופיה

בולגריה / קיצור תולדות היהודים

ראשית התישבות היהודים:

בתור המקור ההיסטורי המוסמך הראשון, המתייחס להופעת יהודים על אדמת בולגריה — נחשבת אבן־המצבה שנחשפה לעת חפירות ארכיאולוגיות בקירבת העיר ניקופוליס על חופי הדאנובה, אשר חוקרים פיענחו בה את הכתובת: „ארכיסינאגוגוס יוספוס", שמשמעה: „הראש של בית־הכנסת יוסף". הערכה היא, שהמצבה היא מן המאה ה־2 לספירה הנוצרית.

ההשתלטות הנאצית:

ביום 1 במרס 1941 — ב' אדר תש"א — הכריזה בולגריה על הצטרפות רשמית כצד לוחם במלחמה באירופה לצדו של הציר הגרמני—איטלקי.
ביום 29 ביוני 1942 — י"ד תמוז תש"ב — החליט בית־הנבחרים הבולגרי „סובראניה", „לפתור את הבעיה היהודית" בהתאם לעקרונות הגזענות הנאצית ולהסמיך את הממשלה לבצע מדיניות זו.

תאריכים בשואה:

ביום 24 בדצמבר 1940 — כ"ד כסלו תש"א — נתקבל בפרלאמנט הבולגרי „החוק להגנת האומה", שמגמתו הברורה היתה להנהיג את עקרונות החוקה הגזענית האנטישמית על־פי הדוגמה הנאצית.

ביום 11 במרס 1943 — ד' אד"ב תש"ג — החל מבצע־הגירוש של כל היהודים שנספחו לבולגריה, ממקודוניה וטראקיה, בכיוון למחנות־החיסול בפולין; התוצאה העגומה היתה, שמתוך המספר של 11,384 יהודים שגורשו שרדו בחיים לאחר המלחמה, לא יותר ממאה איש.

ביום 22 במרס 1943 — ט"ו אד"ב תש"ג — הופעלה גזירת־הגירוש נגד היהודים, בסופיה, בירת בולגריה; „בשלב הראשון" גורשו יהודי סופיה אל כמה מערי־השדה וכן גויסו לפלוגות של עובדי־כפיה; אולם על אף דרישותיה הבלתי־פוסקות של המנהיגות הנאצית בגרמניה, לא בוצע „השלב הסופי" של הגירוש המתוכנן, ויהודי סופיה נשארו בתחומי בולגריה ולא נשלחו למחנות־החיסול.

סיכום קרבנות היהודים בשואה:

בשנת 1939 מנו היהודים בבולגריה (ללא האיזורים שצורפו אליה בשנות המלחמה)	— 50.000
בשנת 1945 העריכו את מספר היהודים בבולגריה המשוחררת	— 45.000—40.000
אומדן של מספר קרבנות היהודים בשנות השואה	— 7.000
האומדן באחוזים	— 14%

סופיה -

בירת בולגריה
קהלה יהודית שניצלה בנס

סופיה — קהלה לא גדולה מבחינה כמותית אך עתירת־יחש, שרשמה דפים מזהירים בחיי הרוח של היהדות הספרדית ואשר שימשה גם כנקודת־גשר אל יהדות אירופה המערבית, ואף היא נתדלדלה כתוצאה מזוועות השואה באין לה כל עתיד, מלבד זה שהבטיחה לעצמה עם עלית שרידיה לארץ־ישראל.

עם זאת נרשמו דווקא בתקופת קורותיה האחרונות של קהלת סופיה כמה אירועים אופייניים, שישארו חקוקים בדברי ימיה של יהדות בולגריה.

קהלה ששימשה מקלט לנרדפים — מאז ימות ממלכת רומא

תמצית מדברי ימי הקהלה היהודית בסופיה, נמסרה על־ידי עורכי האנציקלופדיה היהודית הראשונה, „אוצר ישראל" — כדלהלן:

— בסופיה בירת בולגריה, נתיישבו ראשוני היהודים בשנת (ד׳ אלפים תתקע״א) 811, כאשר חזר המלך הבולגרי קרום מנצחונו במלחמה ועמו כשלושים אלף שבויים, וביניהם מספר יהודים. בשנת 967 נתוספו לקהלת סופיה יהודים שבאו מממלכת ביזאנטין. בשנת 1360 נאחזו שם יהודים אשכנזים, ובשנת 1367 הגיעו יהודים, שגורשו מהונגריה.

כאשר כבש המלך מוראד הראשון את סופיה בשנת 1389 מצא שם 4 בתי־כנסיות: אחד — בשם „קהל די לוס גריגוס" (קהל היוונים), השני — של האשכנזים, השלישי — של יהודי „פראנקים" ואיטלקים, ובפרט מווניציה; ורביעי — בשביל יהודים שנולדו בסופיה עצמה. מלבד זה התקיימו לאחר מכן שני בתי־כנסת ליהודי מקדוניה וליהודים שבאו ממאלטה.

כן נתקיימו בסופיה כמה בתי־כנסת עתיקים וגם בית־קברות ישן, שנמצאו בו מצבות עם כתובות ישנות.

לעת מלחמת רוסיה עם תורקיה בשנת 1877, כאשר נסוגו התורקים מסופיה הם העלו בה מוקד לשרוף את העיר. אך כמה מבין התושבים היהודים חרפו נפשם וכבו את האש והצילו את העיר. נציגי השלטונות הביעו תודתם ליהודים בפומבי בעד פעלם. בשעה שכריתו המדינות ברית־שלום בברלין בשנת 1878 — בחרו יהודי סופיה לעמוד ברשות בולגריה, אולם אף כי הממשלה הבולגרית פרשה את חסותה על היהודים לא יכלה לפעמים לעצור בעד רוח־השנאה של התושבים היוונים, שהתגוררו בסופיה נגד היהודים. בשנת 1884 העלילו על יהודי סופיה עלילת־דם, אך עלילות אלה נתגלה מיד כי בשקר יסודן. בשנת 1890 נמסר אחד מפרברי העיר בסופיה, למען התיישבות העניים, וכשלש מאות יהודים נהנו מזה וקבלו מקום־מחסה בשכונה אוץ־בונאר.

פרטים משלימים על המאורעות העיקריים בתולדות יהדות בולגריה בכלל ופיתוחה של הקהלה המרכזית סופיה במיוחד נכללים במחקר התיעודי של החוקר בנימין ארדיטי — ופרשת מאבקיה והתלבטויותיה של הקהלה בסופיה בשנות המשבר האיום לעת מסע־ההשתלטות הנאצית ראויה לתיאור מפורט.

— היהודים שחיו בגבולות הנוכחיים של בולגריה, היו בעלי עבר עשיר. חודות לתנאים הגיאוגרפים של הארץ, השוכנת במרכז הצי אי הבלקאן, על פרשת דרכים בין אסיה לאירופה, היוותה אחת הפינות השוקקות ביותר באירופה.

המתיישבים היהודים הראשונים הגיעו לא רק לחופיו הצפוניים של הים השחור, אלא גם למפרצים ולנמלים הנמצאים בחופיו המערביים. הרדיפות התדירות נגד היהודים בביזאנטיון אילצו אותם לעזוב בהמוניהם את הקיסרות ולחפש מקלט בארצות השכנות. מאחר שהבול־גרים ברובם הם חקלאים, מגדלי בקר, פקידים ואנשי־צבא, הם נזקקו לסוחרים ולבעלי־מלאכה ולכן פתחו לרווחה את שערי הארץ ואת עיר־הבירה סופיה בפני היהודים הנרדפים. אלה התיישבו בארץ ויסדו קהילות משלהם. ואמנם עד לפני עשרות בשנים התקיימה בסופיה ה„סינגוגה" של היהודים הביזנטיים האלה „קהל דה לוס גריגוס", שנוסד לפני הרבה מאות בשנים.

על אודות עקבותיהם של ראשוני המתיישבים

היהודים פירסם ד"ר מרדכי גרינוולד, אשר שמש כרב־ראשי בבולגריה, מחקר־נרחב, שבו הוכיח, שמצא בבית־קברות יהודי עתיק בעיר ווידין, השוכנת על חוף הדנובה, מצבת־זכרון הנושאת כתובת לאטינית, המוכיחה ששם נקבר יהודי. כן נתגלו כתובות עתיקות אחרות במבצר העתיק בווידין, שמהן אפשר להסיק כי יהודים התגוררו בעיר הזאת.

הוכחה אחרת, יותר ברורה, המאשרת ישיבתם של יהודים בזמנים קדומים ביותר, מהווה מצבת הקבורה שנתגלתה על־ידי פרופ׳ גבריאל קאצארוב מהאוניברסיטה בסופיה. במצבה זו ניתן להבחין בבהירות את התואר „ארכיסינגוגוס יוספוס". החוקר הסיק מן הכתובת הזאת, כי בתקופה הרומית היתה קיימת קהלה יהודית בעלת הנהלה עצמית עם פרנסים משלה.

מספרם של היהודים גדל וכן רבתה השפעתם. היהודים התיישבו בישובים בהם היו קיימות קהילות יהודיות, מלבד סופיה גם בווידין, ניקופול ועוד.

בראשית המאה ה־15 היה בסופיה רב הקהלה ר׳ יוסף שטן, וסמוך לגירוש ספרד היה שם הרב הכולל ר׳ מאיר הלוי, אשר גם החזיק ישיבה. בשנת 1492 באו לסופיה רבים מגולי ספרד ממדינות קשטיליה ואראגון, ויסדו עדה ספרדית. בשנת 1570 היה הרב הראשי ר׳ יוסף אלבו. במאה שלאחריה כיהנו שם שני רבנים, ר׳ חיים מבורך גליפה ור׳ אברהם פרחי. ר׳ יששכר ב״ר חיים אבולעפיא נתקבל כרב־הכולל בשנת 1770; ואחריו — ר׳ ראובן בכר יעקב מצפת; וראש־ישיבה היה אז ר׳ שמואל קונפורטי, מחבר ספר „קול שמואל". אחר שבאה סופיה תחת רשות בולגריה מינה הנסיך אלכסנדר (בשנת 1880) את ר׳ גבריאל אלמושנינו לרב הכולל של ממלכת בולגריה.

התיישבותם של יהודים אשכנזים בסופיה נסתמנה סמוך לאמצע המאה ה־15, כאשר ישב על כס האפיפיור ברומא ניקולאי ה־5, שנתפרסם בשנאתו ליהודים. בהשפעתו גורשו הרבה יהודים שהתגוררו בבוואריה (בייערן). נודדים אלה שמו פעמיהם דרומה, לאורך הנהר דאנובה. דרך וידין או ניקופול חדרו אל פנים הארץ, והתיישבו בעיקר — בסופיה. אחרי הגלים הראשונים האלה הציפו בימי הביניים את בולגריה גלים יהודיים ממחוזות גרמניים אחרים. בין היהודים שהגיעו מגרמניה היו רבנים מפורסמים, אך ברבות הימים התמזגו היהודים ממוצא גרמני בקרב אחיהם. אך בשפה האישפניולית (לאדינו), השגורה עד היום בפי יהודי בולגריה, ניכרות עקבות הופעתם של יהודי אשכנז באותה תקופה ושזורים בה ניבים משל „עברי־טייטש" (אידיש־דייטש).

עד 1948, שנת עליתם ההמונית של יהודי סופיה לארץ, התקיים בעיר הבירה בית־כנסת בשם „קהל דה לוס אשכנזים". לא היה זה בית־תפילה ליהודים אשכנזים, שהתיישבו בסופיה בדור האחרון, אלא בית־כנסת שהמתפללים בו היו בעיקר יהודים ספרדים אולם המנהגים ונוסח התפילות שנשתמרו בו היו כנוסח יהודי

אשכנז, מימי הביניים. „מחזור" וסידור־תפילה מיוחד חובר, לאור הצרכים של יהודי גרמניה בארצות הבלקן, בידי בנימין בן מאיר הלוי, שנולד בנירנברג. הוא עמד בראש קהילת יהודי אשכנז בסופיה. רבים מהיהודים הספרדים בבולגריה נושאים שמות משפחה המעידים על מוצאם האשכנזי למשל: אשכנזי, אלמן (אלמן — פירושו גרמניה) ועוד.

הגשר הרוחני משאלוניקי לסופיה — ושלשלת־הדורות של רבני סופיה מאז גירוש ספרד

החוקר וההיסטוריון שלמה אברהם רוזאניס, מחבר המחקר המקורי „דברי ימי ישראל בתוגרמה ובארצות הקדם", שהוא עצמו היה יליד בולגריה, הקדיש תשומת־לב מרובה לארגון החיים הפנימיים בקהלות ישראל אלו ולמעמדן הרוחני של העדות הספרדיות. בהסתמך על כמה ספרי שאלות־ותשובות הוכיח החוקר את ההתקשרות הרוחנית ההדוקה ששררה לאורך תקופה ארוכה בין קהלת סופיה ולבין המרכז הרוחני של יהדות ספרד בשאלוניקי.

בספרו מעלה החוקר רוזאניס פרט מאלף כזה:

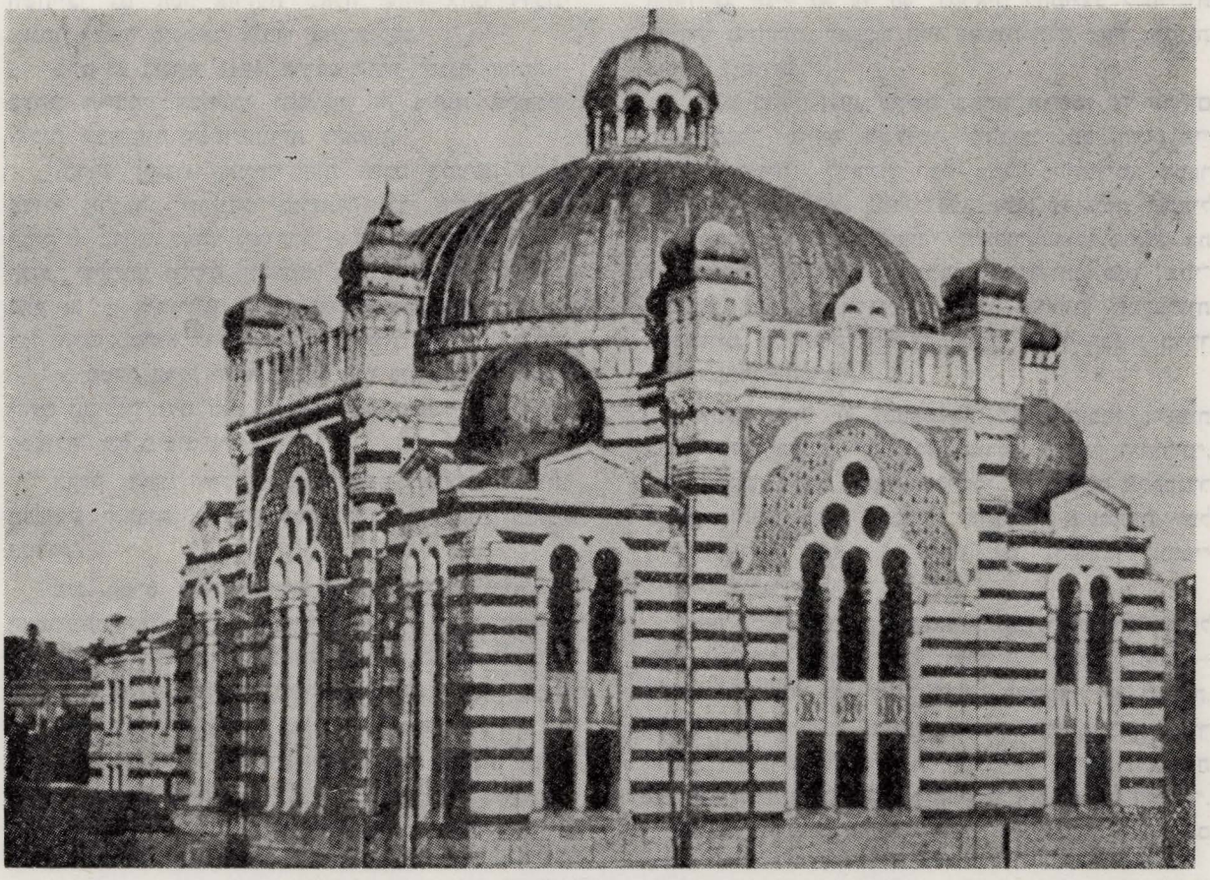
— בשנות כהונתו של הגאון הרשד״ם בכס־הרבנות של שאלוניקי לא היה בנמצא רב ופוסק־הלכות בסופיה. בספר שו״ת מהרשד״ם (אבן העזר, סימן צ״ט) מוזכרת העובדה, כי פרנסי הקהלה בסופיה היו שואלים את פי רבני שאלוניקי בכל עניני דת ודין. והגאון מהרשד״ם מציין בתשובתו, שהוסכם עם ראשי העדה בסופיה, כי — „בכל עת אשר תהיה הלוויה של מת־מצווה יסגרו את כל החנויות ואנשי הקהל כולם אסורים לעשות במלאכה, כדי שיעסקו בצרכי המת והקבורה".

החוקר רוזאניס מוסיף ומספר על מעשה נורא שקרה בסופיה, בעת קבורת מת־מצווה — וזו לשונו וסגנון סיפורו:

„בסופיה היה מעשה, אשר יתן בידינו תמונה מעציבה על מעמד־העדה החלש ומיעוט השפעתם וחשיבותם של היהודים בעיני שרי העיר. בשנת שס״א (1601) קרה מקרה, שאיש יהודי משאלוניקי ושמו שלום פרימו, היה הולך רגלי חולה ורצוץ לעיר סופיה ובדרך פגע מתוגרמים (תורקים) מתושבי סופיה, ומיראתו בפניהם שמא יהרגוהו — הגיד להם שהוא תוגרמי, והם לא הרגישו כלל שהוא יהודי...

„והנה בבואו העירה נתארח ב„הקדש" של היהודים ובהיותו עייף ויגע וידוע־חולי, כמעט הציג רגליו בבית־ההקדש, שכב על המיטה וימת. והיהודים קברוהו בבית־הקברות...

„ויהי בהשמע הדבר בין התוגרמים, שהאיש האורח משאלוניקי, שהחזיקו אותו לתוגרמי על פי דבריו — מת בהקדש של היהודים ושהיהודים קברוהו בקבורותיהם, ותהום כל העיר וקנאי התוגרמים הודיעו ליהודים שיעשו בהם פרעות, אם לא יוציאוהו מקברותיהם של היהודים...

בנין־הפאר של בית־הכנסת הספרדי בסופיה
בית־הכנסת נשאר על תלו במרכז עיר־הבירה — אך מתפללים אין

„לשוא השחיתו היהודים את דבריהם, בהגיד להם שהאורח החולה והעני היה יהודי — ובסוף נאלצו להוציאו מקברו ולהוליכו אל שדה־הקברות של המחמדנים...“

גם על מעשה זה למד החוקר ממקורות של ספרי שאלות־ותשובות — ואמנם על מידת השפעתם הזמנית של רבני שאלוניקי על קהלת סופיה ועל ההתחברות בין רבני שאלוניקי ורבני סופיה מעיד ומוכיח מחבר הספר „שלשלת רבני שאלוניקי ורבני סופיה“, הרב דוד אברהם פיפאנו, בחיבורו שהופיע בשנת תרפ“ה בסופיה.

„העיר הזאת סופיה — כותב המחבר בדברי ההקדמה — למן יום היווסדה היתה קריה נאמנה מלאת תורה ויראת ה', וכמה מיחידי העיר היו מתענים בכל ערב ראש־חודש וקורין הסדר בבוקר ולערב מתקבצים ומתפללים מנחה ואומרים „ענינו“ (לפי ספר „דבר משה“, חלק אורח־חיים).“

לוח־השמות על־פי „שלשלת הרבנים מעיר סופיה, מיום בואם מספרד“ — כולל 55 רבנים וחכמים, דיינים ופוסקים, וזה כולל גם את מחבר שטר־היחש הרבני, ר' דוד אברהם פיפאנו, שישב עד לבוא השואה בסופיה.

גורל יהודי סופיה בשנות השואה — מלכודת־ההשמד הנאצית היתה פרושה אלא שאירע נס

גורל מיוחד היה צפוי להם ליהודי סופיה בשנות ההתמודדות המכרעת בחזיתות המלחמה באירופה — ועל כך מסופר בספר התיעודי: „קורות יהודי בולגריה בתקופת השואה“, מאת החוקר חיים קשלס:

מיד עם פרוץ מלחמת העולם השניה החלו הרדיפות על היהודים. מקודם פתחו בגזירות ורדיפות על אותם מבין יהודי בולגריה שהיו נתינים זרים. מספר הנתינים הזרים בקרב יהודי בולגריה הסתכם בערך 4000 נפש. היו אלה בעיקר נתינים ספרדיים, צ'כיים, יווניים, תורכיים, הונגריים וגרמניים. אלה היו יהודים שהגיעו לבולגריה שנים רבות קודם לכן, ומהם גם כאלה שנולדו בה אך נתינותם הזרה עברה להם בירושה מהוריהם. מלבד זאת הגיעו לאחר המלחמה הבאלקנית (בשנת 1912) ומלחמת העולם הראשונה יהודים מטראקיה התורכית ומטראקיה היוונית, אשר איבדו את נתינותם הישנה ולא הספיקו לרכוש נתינות בולגרית. לקבוצה זו

השתייכו גם חסרי־אזרחות כאלה שהיו להם דרכוני נאנסן", אשר בינתיים איבדו את תוקפם.

ביום 23 בינואר 1941, פורסם החוק להגנת האומה — בעתון הרשמי, הבולגרי ובמעשה זה ניתנה גושפנקא חוקית למדיניות אנטי־יהודית רשמית.

„החוק להגנת האומה" היה הלכה למעשה העתק מחוקי נירנברג, שהונהגו בגרמניה בידי היטלר. ביסוד החוק — בדומה לחוקי נירנברג — מונחים עקרונות תורת הגזע. שלושה חלקים שלובים ב„חוק להגנת האומה": חלק א' — אירגונים סודיים ובין־לאומיים; חלק ב' — בני אדם ממוצא יהודי; חלק ג' — הוראות כלליות.

— מטרת החוק היתה להקים חיץ בין המיעוט היהודי והעם הבולגרי ועם זאת להגביל ככל האפשר את „חופש הפעולה" של מיעוט זה.

החלק השני של החוק להגנת הלאום התייחס במפורש ליהדות בולגריה וכותרתו: „בני אדם ממוצא יהודי".

ב־1 במרס 1941 הכריזה הממשלה הבולגרית על הצטרפותה לציר „רומא—ברלין—טוקיו", ובכך העמידה את עצמה בגלוי נגד מעצמות הברית. באותו יום חצו צבאות הרייך את גבול בולגריה, וכפי שזה הוסבר רשמית על מנת „לתפוס עמדות לתוקפנות עתידה במזרח".

מובן, שיהודי בולגריה קיבלו את כניסת הצבא הגרמני בדאגה מרובה.

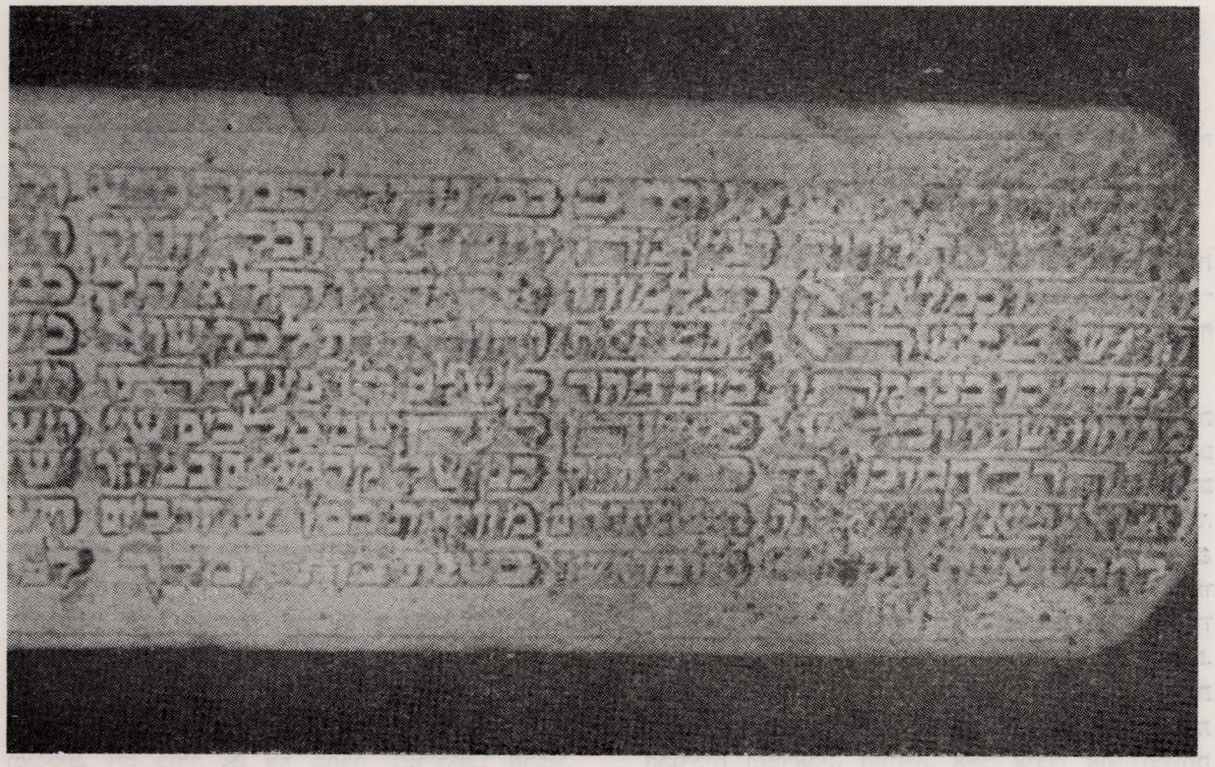
ב־1 במאי 1941 פורסם צו בסופיה שכל הגברים היהודיים, מגיל 20 עד 40" נקראים להתייצב ל„פלוגות עבודה" מיוחדות. למעשה היוו פלוגות אלה מעין „מחנות ריכוז" ליהודים.

ב־12 ביולי 1941 פורסם בעתון הרשמי צו החתום בידי המלך בוריס השלישי, שהטיל „מס חד־פעמי" („קונטריבוציה" למעשה) על רכוש היהודים. מספר ימים אחרי־כן, ב־29 ביולי 1941 הוצא צו נוסף להגביל את „מעמד היהודים בכלכלה", ולאסור באופן מוחלט את התעסקותם של יהודים בכמה מקצועות, כגון בתי־מרקחת, הנדסה, אדריכלות, וכן בתחום המקצועות החופשיים. כל החוקים האלה נחשבו בתור הכנות בדרך אל „הפתרון הסופי"..

ואמנם ביום 30 בספטמבר 1942 הוכרז רשמית בסופיה על הקמתו של „קומיסאריון לעניני היהודים", אשר בראשו הוצב שסאי אנטישמי נודע בשם אלקסנדר באלב, וחיש מהר הובהר, שהמטרה העיקרית של ה„קומיסאריון" היא — להכין את „הפתרון הסופי" ליהדות בולגריה.

מאז הקמתו של „הקומיסאריון לעניני היהודים" הוטל מעל לכל על כף־המאזניים גורלם של יהודי סופיה — לשבט או לחסד, או ליתר דיוק: להשמדה או להצלה. כל מה שעשה וטרח „הקומיסאריון" התרכז בכיוון ברור ועקבי — לגרש את כל יהודי בולגריה, ובראש וראשונה את רבבות יהודי סופיה עיר־הבירה, „בכיוון אל המזרח".

והנה, אירע נס מופלא ליהודי סופיה, ואם אמנם הם

אבן־מצבה על קברו של רבי יששכר חיים אבולעפיה בבית־הקברות הישן של סופיה

גורשו מתוך עיר־הבירה והועברו לכמה ערי־השדה בבולגריה, הם לא נשלחו מעבר לתחומי המדינה, והודות לכך הם ניצלו מחיסול אכזרי במחנות־ההשמדה.

גירוש יהודי סופיה — אך לא בכיוון לאושביץ
אלא למחנות פיזור בערי השדה

באוסף התיעודי המקיף ביותר על מסע־ההשמדה הנאצי באירופה, בשם „הפתרון הסופי" מאת החוקר גיראלד רייטלינגר מודגשת עובדה מוזרה זו.

„הבעיה של גורל יהודי בולגריה היא יוצאת־דופן בין כל הממשלות הפרו־נאציות באירופה של היטלר, מכיוון שאף יהודי אחד מבין יליד־בולגריה לא גורש מן המדינה, למרות כל הלחצים הכבדים של גרמניה הנאצית במשך החודש מרס 1943... רק 11 אלף יהודים מהשטחים של יוון ויוגוסלביה, אשר נכבשו על־ידי בולגריה, גורשו למחנות־המוות בפקודת הנאצים, נשארו היטלר והימלר נטולי־אונים להשיג משהו ביחס לגירוש וחיסול יהודים מהשטחים הבולגריים שמלפני המלחמה.

ברור, שמערכה נואשת זו על גורל יהדות בולגריה התייחסה בראש וראשונה לקהלה היהודית בעיר־הבירה סופיה, אשר שם היתה מרוכזת רובה של האוכלוסיה היהודית ושם גם התנהל המאבק המכריע להצלתם של יהודי בולגריה מחרב־ההשמד שהוכנה כנגדם והתנופפה מעל לראשיהם זמן די ממושך.

אחד מראשי עסקניה של יהדות בולגריה, בנימין ארדיטי, שחיבר מחקר ממצה על „יהודי בולגריה בשנות המשטר הנאצי 1940—1944", פותח את הפרק על אודות „הצלת יהודי בולגריה" בקביעת־דברים זו:

„פעמיים עמדו יהודי בולגריה על סף התהום; פעמיים — בחודשים מרס ומאי 1943 — החליטו שליטי בולגריה תחת לחצם של הגרמנים ובשיתוף־פעולה הדוק אתם, לגרש את היהודים אשר ישבו במשך דורות בבולגריה אל מחוץ לגבולות המדינה. יש להודות, כי מאמציהם עלו בתוהו — היהודים לא נמסרו לתליני היטלר. אף יהודי אחד מאלה שהתגוררו בשטחי הגבולות הישנים של הארץ — לא נשלח אחרי פרוץ המלחמה אל מחוץ לגבולות המדינה... תיאור מפורט של ההתרחשויות בימים הגורליים יחשוף את האמת והקורא יוכל לעמוד על הנס שקרה ליהודי בולגריה... בתוקף ההסכם שנחתם בין ממשלות בולגריה וגרמניה הוטל על בולגריה להסגיר בידי הגרמנים 20 אלף יהודים... בעצם יום חתימת ההסכם נגש „הקומיסאריון" לארגן מבצע לגירוש — 2600 יהודי סופיה ומערי השדה..."

באשר לקביעת עובדה היסטורית זו, נחוץ להסביר בצורה נכונה את מצב הדברים. נכון כי „היהודים לא גורשו מתחומי בולגריה" ומה שקשור עם זה „שלא נמסרו לידי הגרמנים" — אבל לעומת זאת בוצע גירוש היהודים מתחומי עיר־הבירה סופיה, אלא שהיהודים

המגורשים הועברו לערי־השדה והועסקו בעבודות־כפיה שונות למען שלטונות בולגריה והודות לכך הם ניצלו ממשלוח ישיר ברכבות המוות אל מחנות־ההשמדה אשר בפולין.

ואשר לביצוע גזירת־הגירוש נגד יהודי סופיה — הרי מן הראוי להזכיר אי־אלה גילויים של גבורה נפשית והתגוננות שהפגינו יהודי סופיה באותם ימים גורליים.

גבורת־נפש יהודית אל מול סכנת הכליה — תפילה המונית
והפגנה בראשות הרבנים

פרטים מאלפים מאירועי ימי־הגירוש בסופיה נאספו על־ידי מחבר הספר התיעודי מפי עדי־ראיה:

— ב־23 במאי התאספו בבית־הכנסת המרכזי בסופיה יהודים מכל רובעי העיר, כדי להתפלל ולצפות לבשורות טובות. הכל, מקטון ועד גדול התאספו בבית־הכנסת כי היה ברור שיש להטות את מהלך המאורעות.

בו ביום, ב־23 במאי, נשלח „חוזר דחוף ביותר" בשם „נציגי הקומיסריון" שבו נאמר במפורש:

„— — זאת להודיעכם כי האוכלוסיה היהודית בסופיה מועברת לפרובינציה, לערים שיש בהן קהילות יהודיות. נא לנקוט בכל האמצעים הדרושים, לאכסונם המהיר של היהודים המגיעים מסופיה. בתור „אכסניות" יש להעדיף את בתי המגורים של היהודים המקומיים. היות והעברת יהודי סופיה מתחילה ב־25 בחודש, והיא תושלם, תוך זמן קצר, יש להתקשר ללא דחוי עם המשטרה והמינהל המקומי, לשם נקיטת אמצעים מתאימים... ההוצאות הקשורות בדיורם של יהודי סופיה — תחולנה על הקהילות היהודיות המקומיות".

— ביום שלמחרת — ה־24 במאי — חל „יום החג הלאומי" בבולגריה. בהתאם לנהוג צועדים ביום זה תהלוכות של הנוער הלומד, וכן של כל הארגונים הלאומיים, נוער ומבוגרים לפני המלך.

לנוכח גזירת הגירוש הפיצו רבני סופיה את הסיסמה: „מוטב לנו למות כאן מאשר בפולין". בני נוער יהודים הזמינו את ההמונים הנאספים לצאת להפגנה לפני המלך. התהלוכה החלה להתקדם מהרחוב הסמוך לבית הכנסת. בראשה נקבעו ע"י מארגני ההפגנה נשים וילדים בלבד. המשתתפים בה — היו כולם יהודים.

— ברחוב לא רחוק מבית־הכנסת התנפלו שוטרים מזויינים על ההמונים באלות ובאקדוחים, ופזרו את המפגינים לרחובות הסמוכים. מיד החלו מעצרים המוניים ברחובות ובבתים. המשטרה עצרה 250 איש. בשעות הצהרים החלו שוטרים להתפרץ גם לבתי היהודים ולעצור את הגברים הנמצאים שם, ללא הבדל גיל, והתעללו בהם. העלו אותם על משאיות והעבירום לבית־ספר סמוך, שם הופקד עליהם משמר. בשעות הערב ובמשך הלילה החלו השוטרים במעצרם של אנשים, לפי רשימה מסויימת. עד לחצות הגיע מספר העצורים ל־412 יהודים תושבי הבירה.

— כתום התפילה בבית־הכנסת ביקרה משלחת של

עסקנים יהודיים אצל המטרופוליט סטיפאן ובקשה את עזרתו. ראש הכנסיה הנוצרית בבולגריה סטיפן, יצאו לו מוניטין בקרב יהודי סופיה, כאיש ישר ונאמן ואוהד את היהודים. ואמנם אחד מחברי המשלחת סיפר, כי המטרופוליט קיבל, הקשיב לדברי המשלחת בתשומת לב ואמר, „שהוא הולך כעת למצעד הצבאי, בו יפגש עם כל השרים וישתדל להשפיע עליהם לבטל את הגירוש".

אולם ב־25 במאי הוחל פינוי־היהודים בסופיה. הפעולה בוצעה באכזריות, היהודים נצטוו להתיצב בשעות קבועות בתחנות הרכבת עם מטען מינימלי. לפני־כן היה עליהם למסור את מפתחות דירותיהם — להפקידם בידי הקומיסאריון, ברכבות מיוחדות הם הועברו למקומות מגוריהם החדשים. הפינוי הושלם ב־6 ביוני. לאחר מכן נותרו בסופיה יהודים בעלי־אזרחות זרה: איטלקית, ספרדית, וכן משפחות, אשר קיבלו רשות להישאר באופן זמני בסופיה... כל היהודים נשלחו למקומות הנמצאים בקרבת הגבולים של הדאנובה, ותחנות הרכבת, אשר מהן ניתן היה לשלחם במהירות בכיוון — פולין.

בהסתמך על הנתונים שנכללו בדו"ח סודי מטעם „הקומיסאריון לעניני היהודים" הסתכם הגירוש כך:

בפעולת הפינוי הוצאו 10,153 אנשים. בסופיה נשארו 5,856 יהודים; ממספר זה יש להוריד כ־3,500 יהודים, המגוייסים במחנות־העבודה. מכאן שבסופיה נשארו כ־2,300 אנשים ממוצא יהודי, רובם אזרחי חוץ, והיתר — מגוייסים במפעלים שונים או מסיבות אחרות"..

והנס שאירע ליהודי סופיה התבטא בכך, שלאחר „מבצע הפינוי" מסופיה לא גורשו היהודים מבולגריה, אם כי ה„קומיסאריון" התכונן לבצע את הגירוש ונעשו כל ההכנות למטרה זו.

לזכותו של מי לרשום את כשלון התכנית הנאצית לחיסול יהודי סופיה?

מי הציל את יהודי בולגריה מהמשלוח „הסופי" למחנות־החיסול? מי עיכב והפריע בידי צוררי היהודים שעמדו בראש „הקומיסאריון" להגשים את התכנית הנאצית?

בנקודה זו מחולקות הדעות, וחוקרי קורות יהדות בולגריה בשנות השואה מתווכחים ביניהם באופן חריף הן ביחס להצגת העובדות והן באשר להסקת המסקנות. מצד אחד קובע החוקר בנימין ארדיטי בספרו:

„דו"ח שנשלח מסופיה לברלין מסביר את הסיבות, שגרמו לוותר על תכנית הגירוש: „במשך החדש אפריל 1943 חל מפנה לרעה (מבחינתם של הגרמנים). ממשלת בולגריה — בהיותה נתונה להשפעתו של מלך בולגריה העבירה את היהודים למחנות־עבודה, אולם לא גירשה אותם מהארץ. מתוך דו"ח זה מסתבר, כי המלך בוריס התנגד בתוקף לגירוש יהודים לשטחים הגרמניים המזרחיים, כפי שהוצע לו ע"י שר הפנים גאברובסקי. עמדתו זו של המלך מסבירה, מדוע לא חתם גאברובסקי,

על אף המצאו בסופיה באותה עת, על החלטת מועצת שרי הממשלה מס' 70, שבהתאם לה הועברו יהודי סופיה למקומות אחרים בפנים הארץ, אולם לא גורשו מתחומי בולגריה".

זו נקודת־השקפה אחת, שעמדתו האיתנה של המלך בוריס הכריעה את הכף להצלת היהודים. לעומת זאת הועלתה השקפה היסטורית נוגדת לחלוטין על־ידי חוקר אחר של קורות השואה אצל יהדות בולגריה, חיים קשלס, אשר בספרו הוא מאשים במפורש את המלך בוריס בשיתוף־פעולה עם הממשלה הגרמנית ואילו את המאמץ להצלת היהודים הוא רושם על כתובתה של הכנסיה הנוצרית־פרובוסלאבית בבולגריה.

וכזה טיעונו של החוקר בספרו „קורות יהודי בולגריה בתקופת השואה" המנתח את מקורות התיעוד של ראשי המשטר הפרו־גרמני בבולגריה:

חכמי העדה הספרדית בסופיה
שבאו לעודד את הקהלה היהודית בפולבדוב, שסבלה קשות מרעידת אדמה

— המלך בוריס ערך ביקור אצל „הפיהרר" הגרמני, היטלר, בימים ה־31 במרס ועד ה־2 באפריל 1943... שר־החוץ הגרמני, ריבנטרופ, שהשתתף בשיחות אלו דיווח לאחר מכן אל השגריר הגרמני בסופיה, בקרלה, ובהתאם לדו"ח חשאי זה הסכים המלך בוריס לגרש עוד מספר יהודים שהם כלשונו „בולשביקים קומוניסטים", ורק „25 אלף יהודים הוא רוצה להחזיק לעצמו לסלילת כבישים".

מתוך ניתוח הדו"חים החשאיים וכן יומנו של ראש ממשלת בולגריה באותם הימים, בא החוקר למסקנה כי — „אבן־הנגף היחידה שנשארה בדרך הממשלה (בכיוון

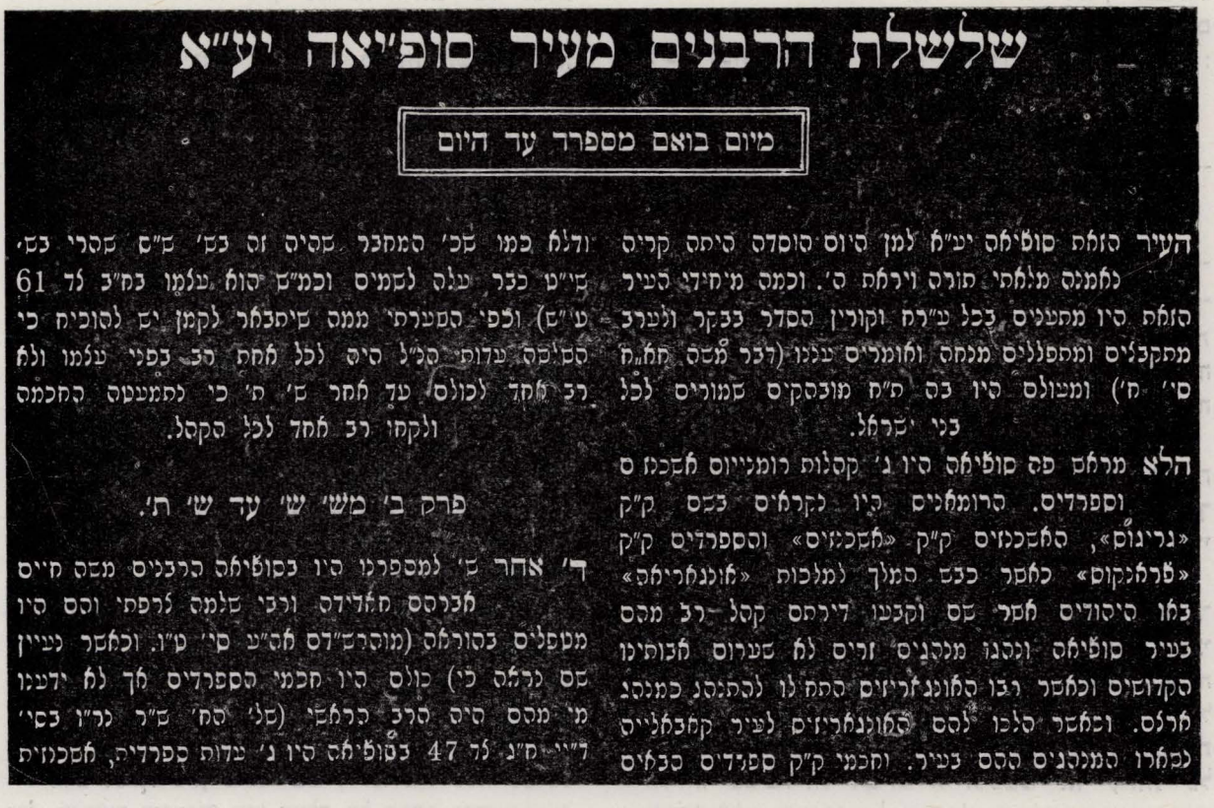
של ביצוע התביעה הגרמנית לגירוש היהודים — המעתיק) היתה הכנסיה הפרבוסלאבית הבולגרית, אשר נרתמה לפעולה למען השארת היהודים בעלי נתינות בולגרית בגבולות המדינה. הכמורה הבולגרית לא נשארה פאסיבית כאשר הממשלה החלה במדיניותה האנטי־יהודית. בכל הזדמנות עשתה הכנסיה הפראבוסלאבית למען יהודי בולגריה. ב־2 באפריל 1943 נקרא „הסינוד הקדוש" (מוסדה העליון של הכנסיה) לישיבה מחוץ למניין בהרכבו המלא לנוכח השמועות שהתגברו בדבר גירוש יהודי בולגריה. כתוצאה מישיבה זו שוגר מספר ימים לאחר מכן גילוי דעת מקיף אל ראש הממשלה, אל שר־החוץ ושר־הדתות בבולגריה. בגילוי־דעת זה הביע „הסינוד הקדוש" מחדש את עמדתו — אשר הובעה בזמנה כאשר נתקבל „החוק להגנת הלאום" — כי עיקרון „תורת הגזענות" לא ניתן להצדקה מנקודת ראות האמונה הנוצרית, והוא עומד בסתירה עם הרעיון היסודי של הכנסיה הנוצרית..." בגילוי הדעת מודגש כי „קולה של כנסייתנו הקדושה לא מצא אוזן קשבת ולאחר שנתיים מאז חקיקת החוק להגנת הלאום — נהפך לאמצעי של דיכוי ורדיפת המיעוט היהודי בארץ".

— המלך בוריס קיבל העתק מגילוי־דעת זה והוא נתבקש על־ידי נציגי ה„סינוד הקדוש" לקבלם לראיון. ואמנם, המיטרופוליטים הבולגריים ביקרו אצלו ביום ה־15 באפריל 1943. ועל ביקור זה רשם ראש הממשלה הבולגרית פילוב, ביומנו, כלהלן: 15 באפריל, יום חמישי. — „הוועידה עם אנשי הכמורה החלה בדיוק בשעה 10.00. המלך פתח בהרצאה יפה וממצה על השאלה היהודית בהדגישו, כי היא לא רק שאלה שלנו כי אם שאלה כלל־אירופית. נטלו רשות הדיבור נאופיט וסטפאן: הם הגנו בעיקר על היהודים שהתנצרו" —

לבירור עמדתם של ראשי הכנסיה הפראבוסלאבית — פניתו המסעירה של רבי דניאל ציון מסופיה אל מנהיגי בולגריה

אם לדון על־פי מקורות־תיעוד אלה שהוצגו להוכיח את עמדתה של הכנסיה הפראבוסלאבית בבולגריה — הרי יש בהחלט לברר את הנקודה האופיינית הזאת ביומנו של ראש־ממשלת בולגריה באותה תקופה מכרעת, כי „הם (ראשי הכנסיה) הגינו בעיקר על היהודים שהתנצרו"...

ובכן, זה אולי דבר יותר מדי נועז מצדו של החוקר חיים קשלס לקבוע, כי את „אבן־הנגף היחידה" להכשלת תכנית־ההשמדה הנאצית כלפי יהדות בולגריה היוותה המנהיגות הנוצרית. כי־על־כן נחוץ לבחון הטענה במקו־

שלשלת הרבנים מעיר סופיאה יע"א

מיום בואם מספרד עד היום

העיר הזאת סופיה יע"א למן היום שנוסדה היתה קריה נאמנה מלאת תורה ויראת ה'. וכמה מיחידי הערי הזאת היו מתעניים בכל ע"ד וקורין הסדר בכבר ועורב מתקבלים ומפולגים מנחה ומומרים עלינו (דבר משה תת"ח סי' ח') ומצולם היו בה ת"ח מובהקים שמורים לכל בני ישראל.

הלא מרחם פה סופיה היו ג' קהלות רומניוט מתכנס וספרדים. הרומניים היו נקראים בשם ק"ק «גרינום», התכנזים ק"ק «מתכנזים» והספרדים ק"ק «טרהנקום» כתבר כבם המוך למלכות «מונטריה» כמו היהודים אחר שם וקבעו דירתם קהל־רב מבם בעיר סופיה ונהגו מנהגים זרים לא שערום אבותיהו הקדושים וכתבר רבו התונגרים התחילו להתנהג כמנהג מרנם. וכתבר הלכו להם התונגרים לעיר קתלניה נתתרו המנהגים הטם בעיר. וחכמי ק"ק ספרדים בבתים

ולא כמו שכ' המחבר שהיה בם ס"ם שהרי בם, ס"ע כבר עלה לשמים וכמ"ש יהוה עלינו בח"ב לד 61 ע"ש) ובפי הטערתי ממה שיתבאר לקמן יש להוכיח כי הם היה עדות הנ"ל היה לכל אחת הב בפני עלמו ולא רב אחד לכולם עד אחר ס' ת' כי לתמעטה החכמה ולקחו רב אחד לכל הקהל.

פרק ב' משי' ש' עד ש' ת'.

ד' אחר ס' למספרנו היו בסופיה הרבנים משם חיים מבורסם מחדידם ובני שלמה נרפתי והם היו מעפלים בהורמה (מוהרש"ם חת"ב סי' ע"ו. ובתבר נעיין שם נרמה כי) כולם היו חכמי הספרדים אך לא ידענו מי מהם היה הרב הראשי (אלי הח' ס"ר נר"ו בסי' ד"י־ח"נ לד 47 בסופיה היו ג' עדות בספרדים, מתכנזים

שרשרת־הדורות של חכמי קהלת סופיה

זה דף מתוך ספר־היחס של רבני יהדות ספרד המנציח את רבני הקהלות בסופיה וכן בשאלוניקי — ואשר לקהלה בבירת בולגריה מדגיש המחבר: „העיר הזאת סופיאה — למן היום היוסדה היתה קריה נאמנה מלאת תורה ויראת ה'" — —

רות התיעוד כדי לבחון את מהלך המאורעות בחזית המלחמה באירופה ולבדוק באיזו מידה השפיעו התבוסות הנאציות בשדות־הקרב על גיבושו של רצון־התנגדות בחוגי המנהיגות בבולגריה נגד התכתיב הגרמני לחיסול היהודים.

חוקרי קורות יהדות בולגריה בשנות השואה מצטטים את יומנו של ראש־ממשלת בולגריה, שבו נרשמה הערה זו:

„— — הבוקר הייתי אצל המלך בקשר לנסיעתו — (לגרמניה) דנו במצבנו וקבענו את עמדתנו במספר שאלות חשובות... הפעם המלך נוסע בלי חשק, הוא הולך בלי לב ורואה את הענין הגרמני, בסופו של דבר, כנידון לכשלון".

השוואת התאריכים מוכיחה ברורות למה המלך הבולגרי רואה את „הענין הגרמני כנידון לכשלון". כי היה זה לאור תבוסת צבאות גרמניה בסטאלינגרד וכן בצפון אפריקה, ונסיגתם בכל החזיתות. גורם הזמן מילא איפוא, תפקיד גדול ומכריע בכל מה שהתרחש אז בתחום ההתייחסות לגורל היהודים.

במטרה להשלים את התמונה ההיסטורית ולהציג את האמת המלאה על אודות הצלתם של יהודי סופיה, שהוגלו לערי־השדה — נחוץ לבדוק עוד מקור היסטורי מהימן, המתייחס לתפקידו הנעלה שנטל על עצמו באותה תקופה הרת־גורל הרב דניאל ציון, מנהיגה הרוחני של יהדות סופיה.

רושם קורות יהודי בולגריה בשנות השואה רואה מחובתו להדגיש עובדה מעודדת זו:

„באותם הימים גילה פעילות מיוחדת רבה של סופיה — רבי דניאל ציון. מבלי להיכנס לפרטי פעולותיו בעיצומן של ההכנות להגלית יהודי סופיה, נציין רק שיהודי גאה זה ניסה בלי מורא לבוא במגע עם המלך, עם שרי ממשלה ועם שלטונות הקומיסאריון ולהזהירם בשם אלוקים על רוע מעלליהם".

הרב דניאל ציון עצמו העלה חוויותיו מן הימים ההם בחוברת מיוחדת שהוצאה על־ידו בסופיה בשם „חמש שנים תחת המשטר הפאשיסטי". והנה מספר קטעים מן החוברת:

„פניתי לעזרתו של אחד היועצים האישיים של המלך בוריס. בקשתי היתה — להופיע בפני המלך... למרבה הצער התערבות זו לא נשאה כל פרי. בפי היועץ נמסרו לי 'הבטחות המלך — שהחוק לא יבוצע'... התייצבתי לפני מזכיר המלך בארמון, וביקשתיו להשתדל אצל המלך למען יקבלני וישמעני. נעניתי, שהמלך אינו נמצא בארמון. הדגשתי עוד שאינני בא לארמון כדי לבקש חסד בשבילי אלא להזהיר את המלך לבל יעורר את זעם אלוקים על עצמו ועל הארץ כולה".

הרב דניאל ציון מתאר בפרקי־זכרונות שלו, שברגע של „השראה פנימית" הוא העלה על הכתב פניה נרגשת „בשם אלוקים" ופניה זו שיכפל לעשרות העתקות ושלח אותן לכל ראשי המדינה, למלך, לשרים, לחברי בית־

הנבחרים („סובראניה") בבולגריה, לאישי הציבור ואפילו לראשי המשטרה. הרב דניאל ציון אינו מסתיר את התסבוכת שנתעוררה בשל הפצת פניה נרגשת זו להצלת היהודים.

הדבר גרם אי־נעימויות לוועד הקהלה בסופיה. חברי הקהלה נקראו למשטרה, ונתבעו לתת „הסבר". הפרשה כולה גרמה לסכסוך בין חברי ועד הקהלה לבין הרב דניאל ציון. והתוצאה היתה, כי הרב „פוטר רשמית מכהונתו", כצעד פיוס כלפי המשטרה.

אולם הרב דניאל ציון המשיך בפעולתו תוך הקרבה עצמית וללא חרדה לגורלו האישי — כך קובעים רושמי ההיסטוריה של יהדות בולגריה. הרב דניאל הכריז על יום צום ותפלה בסופיה. שערי בית הכנסת המרכזי היו נעולים לפי הוראת וועד הקהלה בסופיה. התפלה נערכה על־כן בבית־הכנסת שברובע ווצ'בונאר. כאן מתאסף קהל של אלפים, שהאזין לנאום הרב. האווירה היתה מדוכאת ביותר.

הרב דניאל ציון עצמו רשם על אודות היום הזה:

„— — באווירה כבדה עליתי על התיבה ופתחתי בנאומי: 'אל יאוש, אחי ואחיותי! תנו אמונכם בצור קדשנו'... כי הנה זה עכשיו הודיעוני שהמיטרופוליט סטאפון הסכים לקבלני מיד... הלכתי אל המיטרופוליט סטאפון, והוא אמר לי הגידו לעמכם, שהמלך הבטיח חגיגית שיהודי בולגריה לא יוצאו אל מחוץ לגבולות הארץ... ואני הסברתי לו כי שם, בבית־הכנסת אלפי אדם ציפו לשובי וכאשר חזרתי השתררה דממה מוחלטת: ואז הודעתי להם 'אכן אחי, תפילתנו נשמעה'" — —

גורלה של יהדות בולגריה תחת משטר המפכה הקומוניסטית — יהודי סופיה עולים לארץ ישראל

שרשרת התבוסות של גרמניה הנאצית ושותפי ה־מלחמה השפיעו לעודד ולדרבן תנועת־התקוממות אנטי־נאצית בבולגריה, אשר בראשה התייצבה המפלגה הקומוניסטית, ואשר כתוצאה מכך התחוללה בסופיה הפיכה קומוניסטית ביום ה־9 בספטמבר 1944, שהעלתה לשלטון משטר מהפכני־עממי.

ואשר ליחסו של המשטר הקומוניסטי לגורל שארית היהודים בבולגריה — מתקבלת תמונה תמציתית זו מתוך מקורות התיעוד שנאספו במחקר של „קורות יהודי בולגריה בשנות השואה":

— ביום ה־30 בספטמבר 1944, פירסמה מועצת ה־מיניסטרים בבולגריה „חוק לשיפוט על־ידי משפט פומבי את האשמים בגרירת בולגריה למלחמת העולם השניה והפשעים הקשורים בכך". בחוק זה לא הוזכרו כלל הפשעים בתחום רדיפת היהודים וגירושם החלקי למחנות המוות. בציבוריות הבולגרית הושמעו אז קולות של מחאה, על שפשע זה של הממשלה הבולגרית הפרו־נאצית תושתק. הודות ללחץ פומבי זה נתפרסמו בעתון הרשמי מיום ה־20 בנובמבר 1944 תיקונים בחוק שפיטת פושעי

תפילה בציבור בשדה פתוח
במחנה לעובדי כפיה יהודים מבין מגורשי סופיה

המלחמה — בתוספת כדלהלן: „וכן על רדיפות היהודים — יש לראות באלה שמחוקקי החוק להגנת הלאום וכל יתר חוקים והתקנות המיותרים נגד היהודים, פושעים אשר צריך להעמידם למשפט ולהעניש" — —

— בחודש מרס 1945 נערך בסופיה המשפט נגד רודפי היהודים, שנמשך כחודש ימים, ותוצאות המשפט היו די מאכזבות, כפי שקובע זאת רושם הקורות:

„פסקי־דין אלה גרמו אכזבה גדולה ליהודי בולגריה ובמיוחד לקומוניסטים היהודיים. חודשיים לפני־כן הוצאו פסקי־דין של מוות נגד 180 איש, שהיו נציגי השלטון הפאשיסטי בבולגריה... ואילו הפושעים, שגרמו לרציחתם של יהודי טראקיה ומאקדוניה ולגירושם של יהודי סופיה קיבלו עונשים, לא חמורים ולאחר זמן רב הם השתחררו ברובם מבתי־הסוהר" — —

כתום המלחמה עברה על יהדות בולגריה שניצלה ברובה מזוועות השואה — מהפכה רוחנית מוחלטת. לאחר שהמשטר הקומוניסטי הכזיב כל־כך אף את היהודים שהתייחסו באהדה אל הרעיון הקומוניסטי, נתעוררה תנועה של עליה המונית מבולגריה לארץ־ישראל.

סוקר יהודי שביקר בשנת 1968 בבולגריה סיכם בפרסום מיוחד מטעם „הועד היהודי האמריקאי" את מצבה של הקהלה היהודית בסופיה:

— כיום מרוכזים בסופיה — 4000 יהודים, ועוד 3000 יהודים מצויים במספר קהלות קטנות. לאחר מלחמת־העולם השניה מנתה בולגריה 40 אלף יהודים, אשר רובם המכריע עלה לארץ־ישראל.

— החיים הקהילתיים של היהודים הולכים ומתפוררים. אין רבנים מוסמכים ובמידה שעוד קיימים „שירותים דתיים", הרי שהם ניתנים על־ידי אדם זקן, הזוכר עדיין משהו מהלכות והמנהגים הדתיים... בסופיה נמצא חזן ושמו חיים משולם. החיים הדתיים במידה שישנם מתנהלים על־ידי גוף הנקרא „המועצה היהודית הדתית", שבראשה עומד יצחק מוסקונה, אדם לא־דתי הנמנה עם „ועדת התרבות החילונית של העדה היהודית". זה מוסד חילוני שבראשו עומדים קומוניסטים והמבוסס על עקרונות אתניים... לרשותם עומד „בית התרבות היהודי בסופיה", שבו מתקיימת תערוכה על תולדות התנגדותם של יהודי בולגריה ועל חלקם בתנועה הפארטיזאנית. — —

מצבת־זכרון בבית־הקברות של סופיה
לקרבנות היהודים שנפלו בחזיתות המלחמה של בולגריה
בשנים 1912—1918

שארית ישראל בסופיה — בנין בית־הכנסת כמוצג מוזיאוני

תייר יהודי מאמריקה שביקר בסופיה תיאר את הווי־החיים היהודי בבירת בולגריה — (לפי הדו"ח בעתון „המודיע" מחודש שבט תש"ך — 5 בינואר 1960):

— ליהודים ששרדו בבולגריה עבר עשיר והיסטוריה ארוכת־שנים. לאחר השואה נשארו עתיקות משל היהודים. במרכזה של סופיה, בירתה של בולגריה, עומד בנין אדיר המושך אליו את תשומת לבו של כל תייר ומבקר בעיר. אך אף אחד מכל התיירים אינו מטריח עצמו, לחקור על מוצאו של בנין זה. למי הוא שייך? מי בנה אותו? ולאיזו מטרה בנוהו? אבל מי שכן ירצה לדעת את האמת. יוודע במהרה, כי בנין זה היה פעם בית כנסת מפואר. כיום עומד הבנין עזוב ומוזנח בתוך „אטרקציה מוזיאונית" לתיירים.

בנין בית הכנסת ניזוק בהפצצה בשנת — 1943, אך למרות זאת הרי נשאר בנין בית־הכנסת על תלו. כעת באים לבית הכנסת להתפלל לעתים נדירות ורק בימי הקיץ. כי חימום הבית בימי החורף מהווה בעייה קשה.

הממשלה הבולגרית הטילה על הרב חננאל לערוך קטלוג עברי של הספרים היהודיים בספריה של סופיה. בה נמצאים ספרים עתיקים ויקרי ערך ביותר. הרב חננאל ועוזרו מר אליהו אשכנזי הוציאו ארבעה ספרים על נושא זה.

עתונאי ישראלי, שיצא לו לבקר בבולגריה ביחד עם משלחת ספורטיבית ישראלית וזאת לאחר שהממשלה הבולגרית ניתקה את היחסים הדיפלומאטיים עם מדינת ישראל, כתוצאה ממלחמת ששת הימים — מסכם את רשמיו במוסף השבוע של „ידיעות אחרונות" מיום 17 באוקטובר 1969 — ערב־סוכות תשכ"ט:

— בערב שבת, הלכתי לבית־הכנסת בסופיה. אותו יום ערכנו סיור קבוצתי בעיר. תוך דברי ההסבר התפאר מורה־הדרך בליבראליות של המשטר, שלמרות היותו קומוניסטי — הוא מקיים גם את השירותים הדתיים של המדינה, מחזיק את הכנסיות והמנזרים, משלם משכורת הכמרים ואפילו מקיים בית־אולפנא לפרחי־כמורה כחלק מן האוניברסיטה של סופיה. „בבולגריה", הוסיף, „יש שוויון מלא בין הדתות; אנחנו מקיימים באותה צורה גם את המיסגד המוסלמי וגם את בית־הכנסת היהודי"...

הגעתי אל בית־הכנסת היחיד שנותר בבולגריה — בית־הכנסת הגדול של סופיה, המשרת את שרידי הקהלה, המונים כמה אלפים נפשות.

המבנה הגדול היה סגור ומסוגר — ואפל. זהיתי אותו רק לפי מודעות־האבל המודבקות על הכותל, ולפי השמות היהודיים שעליהן. אך כשהקפתי את הבנין, מצאתי פשפש פתוח אל החצר ושם גליתי אור בוקע מהדר קטן. ישבו בו כשלושים נשים וכעשרים גברים — אף לא אחד מהם צעיר מגיל 60, והחזן עטוף הטלית ועם מגבעת מוגבהת לראשו, עמד לפני התיבה.

נכנסתי ונטלתי סידור וניצבתי בצד. אך נפסקה התפלה „בין מנחה ומעריב" ומיד הוקפתי. הגבאי, הוליך אותי לסיור בבית־הכנסת הגדול, בן כמאה שנים, הסגור על מסגר, הן משום שלקהלה הקטנה אין צורך בבית־כנסת כה גדול: והן משום שכיפת הבנין נפגעה בהפצצה האחרונה של המלחמה העולמית — וטרם תוקנה. „אבל, הממשלה הכריזה על בית־הכנסת כעל אתר היסטורי והם יטפלו בשיפוצו" — ניחם אותי.

זה היה ערב סוכות. בחצר בית־הכנסת הוקמה סוכה גדולה, אשר לשם פנינו כתום התפלה, לברך „קידוש" ולבצוע על הפת; קבוצה קטנה של יהודים זקנים היודעים, כי עמם הולכת וכלה קהלה בעלת עבר מפואר.

היהודים אמרו שיש לי מזל. לא בכל ערב שבת יש מנין בבית־הכנסת. הפעם באו, „בזכות הסוכה" ואולי משום קרבת יום־הכיפורים, שעורר רגשות נסתרים. מרבית יהודי סופיה, אשר לא עלו עם העליה הגדולה לישראל בשנת 1948, אז הם כבר ממשפחות מעורבות.. מאז הועמקה ההתבוללות ואצל הצעירים לא נותרה כל זיקה ליהדות — — —

תורכיה:

- קושטא
- אדריונופול
- איזמיר
- סארדיס

תורקיה / קיצור תולדות היהודים

ראשית התישבות היהודים:

את קורות ההתישבות של היהודים בתחומיה של תורקיה, יש לחלק לשלוש תקופות נפרדות:

(א) בתקופת הממלכה הביזאנטית, שנוצרה אלף שנים בערך לפני השתלטות התורקים, הגיעו היהודים לאיזורים אלה כגולים ונמלטים מארץ־ישראל, שנפלה תחת שלטון הגויים, זרים ואכזרים;

(ב) בשנות התרחבותו והתבססותו של שלטון התורקים תחת מנהיגות השולטנים, חתרו רבים מגולי ספרד לחופי־המבטחים של תורקיה, ונתקבלו בזרועות פתוחות מטעם ראשי המשטר המוסלמי, שהתייחסו באהדה ליהודים והעריכו את כושרם לפיתוח המדינה;

(ג) עם ריבוי הגזירות ורדיפות על הדת במרכזי היהדות באירופה המזרחית והמערבית כאחד, חיפשו יהודים מבין העדות האשכנזיות בכמה מארצות אירופה (כגון הונגריה, רוסיה, גרמניה, אוסטריה ופולין) מקום־מנוחה לעצמם בתורקיה, ומאחר שהממלכה התורקית נענתה להם בחיוב, קמו כתוצאה מכך, „קהלות אשכנזיות" בקושטא ובעוד כמה מערי תורקיה.

אחד מאסונות השואה מול חופי תורקיה*:

בקורות תקופת השואה נרשם האסון של טיבוע אניית־המעפילים „סטרומה" — אסון זה מתואר בחוברת התיעודית „מגילת סטרומה" — וזו תמצית העובדות:

ביום 16 בדצמבר 1941 — כ"ו כסלו תש"ב — עגנה אניית־המעפילים „סטרומה" בנמל איסטאנבול, לאחר שנקלעה לתוך סערה מסוכנת, בחותרה בנתיבות הים השחור בכיוון לארץ־ישראל;

ביום 19 בינואר 1942 — א' שבט תש"ב — לאחר שהאניה עמדה בהסגר מלא כחודש ימים ומעלה בנמל של קושטא, פנתה הסוכנות היהודית לארץ־ישראל אל הממשלה המאנדאטורית הבריטית בדרישה להוציא רשיונות־עליה לנוסעי „סטרומה" הנמצאים במצב חמור;

ביום 23 בפברואר 1942 — ו' אדר תש"ב — החליטו שלטונות תורקיה לגרש מן החוף את האניה „סטרומה" על 769 נוסעיה, אנשים נשים וטף, ובהתאם להוראה זו נקשרה האניה אל ספינת־גרר תורקית שהעבירה אותה לתוך הים הסוער;

ביום 24 בפברואר 1942 — ז' אדר תש"ב — הותקפה לפתע אניית־המעפילים „סטרומה" בהיותה במרחק קטן מחופי תורקיה, היא נפגעה מפצצה הרסנית והאניה טבעה תוך דקות אחדות על כל אנשיה (מלבד ניצול יהודי אחד, שהושלך אל תוך הנחשולים הסוערים ונאחז בקרש־הצלה מתוך האניה שנטרפה).

והנה, על אודות האשמים בהטבעת האניה הודיע לאחר מכן רשמית, ראדיו מוסקבה, כי — „היתה זו צוללת גרמנית, שארבה בחופי הים השחור" והיא שהתקיפה והורידה שאולה את אניית־המעפילים היהודית.

---

* תורקיה אמנם לא נכבשה בידי הנאצים, מכיוון שלהיטלר היתה תכנית מרחיקה־לכת לאיגוף ותפיסת המזרח התיכון כולו — אולם גורלן של קהלות ישראל בתורקיה נחרץ כתוצאה מהשואה שפגעה במרכזי יהדות ספרד, בבאלקנים. כי־על־כן נכללת יהדות תורקיה במאזן השואה.

קושטא -

היא איסטנבול

קהלה יהודית בצומת־הדרכים של אירופה ואסיה

קושטא — קהלה יהודית עם מסורת ארוכה, השוכנת בצומת־הנדודים של עם ישראל בגולה, בנקודת־המפגש של אירופה ואסיה; קהלה עשירה בנכסי־רוח שעיצבה במידה מסויימת את הווי־החיים של העדות הספרדיות על „ספרות הלאדינו" שלה; קהלה יהודית ששימשה מאות בשנים גשר וקשר בין ארצות הגולה וארץ־ישראל ועד הזמן האחרון היא טרחה הרבה להידוק הקשר הזה; קהלה יהודית אשר לה עבר מפואר שיש להתגאות בו (על אף אותן „השעות השחורות" בימי משיח השקר שבתי צבי שקם וגם כשל באופן מחפיר באיזור זה).

קושטא — קהלה רבת־הישגים ועתירת־מורשת, ועם זאת ירד ובא עליה עידן של שפל והתכווצות, והנחמה היחידה שלה, שהיא, השוכנת על אם־הדרך לארץ־ישראל, יונקת רוח־עידוד וחיזוק מירושלים עיר־הקודש.

עיר שהחליפה תכופות את שמותיה — והיהודים התיישבו בתוכה מאות בשנים לפני בוא התורקים

במספר שמות נודעה העיר הזאת הבנויה על גדות הבוספורוס על קו־הגבול בין אירופה ואסיה הקטנה ואשר עד לשנת 1923 (עם ההפיכה בתורקיה של אטאתורק וכינונה של „הרפובליקה התורקית") שימשה כבירת הממלכה העותומאנית ומקום מושבו של ה„שולטן".

השם „קונסטאנטינופול" נתן לה קונסטאנטין, מלך רומא, לאחר שכבש את העיר ושיקם את הריסותיה. היוונים קראו לה עוד בתקופה הקדומה יותר בשם — „ביזאנטיון" או „ביזאנץ", ולאחר שהעיר נכבשה על־ידי המוסלמים הם שינו את שמה וקראו לה: קושטנדינא. מכאן גם נגזר שם הקהלה בעברית והיא — „קושטא" (קיצור מקושטנדינא), וחכמי יהדות ספרד רמזו עליה את מאמר חז"ל: „קושטא קאי" (קושטא בלשון ארמית פירושה — אמת).

התורקים קבעו לה שם חדש משלהם שנתקבל מאז ועד היום: איסטנבול, או בקיצור־מה — „סטאמבול",

כיום היא בסך־הכל בירת „מחוז איסטנבול", אחד המחוזות של תורקיה.

המקורות הראשונים על התישבות יהודים בעיר זו מתייחסים לתקופת הקיסר תיאודוסיוס, שמלך עד שנת 450 למספרם ואז מוזכרת בתעודות היסטוריות שכונה יהודית מיוחדת שנתקיימה באיזור העתיק של סטאמבול.

היהודים הגיעו לגבולותיה של תורקיה עוד הרבה זמן קודם, לפני כיבוש הארץ על־ידי התורכים. מאז התקיים במשך כל התקופות ישוב יהודי בעל־חשיבות בקושטא. היהודים הראשונים נקראו בשם „רומאניוטים" ודיברו ביניהם יוונית. מסורת שלהם נשתמרה מאות בשנים ולבסוף נטמעו בקרב יוצאי ספרד וקיבלו את לשונם.

במשך מאות שנים מילאו היהודים תפקיד כלכלי ותרבותי ניכר, הואיל והיו בעלי השפעה רבה בחצר השולטן ובחיי המדינה, היו צירים ומדינאים זרים משתדלים לקשור אתם קשרי ידידות, ביחוד גדל מעמד החשיבות של היהודים בימי השולטאנים שוליימאן המפואר (1520—1566) וכן שלים השני (1566—1574). ידועה לשבח פעולתו של דון יוסף נשיא, שקיבל את טבריה על מנת ליישב בה יהודים.

קורות הישוב היהודי הקדום — רדיפות וגזירות על הדת

סקירה ממצה על דברי ימי הקהלה היהודית בקושטא הוכנה בידי בצלאל לנדוי, בסידרה מיוחדת על קורות הקהלות היהודיות במזרח — שנתפרסמה בירחון „בית יעקב" ומתוך סקירה זו מתקבלת תמונה נאמנה על קורות הקהלה (לפי ירחון „בית יעקב", גליון מס' 86/87, משנת תשכ"ו).

בני הקהלה היהודית שנוסדה בקושטא משנים קדמוניות, סבלו קשות מרשעותו של השלטון הביזנטי, וכאשר עלה באש בית־הכנסת שנמצא בה לפנים, לפני כינון המשטר, לא ניתן לבנותו עוד ובמקומו הקימו השליטים כנסיה נוצרית.

בספר „שבט יהודה" מסופר על גזירות נגד דת ישראל ומעשים של קידוש השם, שאירעו בעיר זו, תחת שלטונו של „המלך היוני":

„פעם אחת גזרה יצאה מאת המלך היווני להעבירם על דת, ועמדו כלם מקטנם ועד גדולם על קדושת השם, וכאשר ראה המלך כי לא יכול להם, נתיעץ מה לעשות, ויצו שיגרשום מבתיהם אל השדה שלשת ימים, ולא ימצא להם שום מזון ולא מים לשתות, ועמדו כלם ולא אכלו ולא שתו שלשה ימים, וקידשו את השם. כאשר המלך ראה גבורתם להעמיד אמונתם, נכמרו רחמיו. אולם ציווה עליהם שלא ידורו בתוך העיר קושטנדינא, אלא שידורו בעיר שכנגדה שנקראת פירה, וגזר עליהם שלא יהא להם אומנות אלא עבוד עורות".

גם הנוסע רבי בנימין מטודילה, מספר על מצבם הקשה של יהודי העיר ומתאר זו כלשונו:

"——וביניהם אומנים על בגדי משי וסוחרים הרבה ועשירים גדולים, אבל אין מניחין שום יהודי לרכוב על סוס, כי בגלות כבדה הם יושבים, והשנאה רבה עליהם, על ידי הבורסקנים מעבדי העורות, שמשליכים המים המטונפים שלהם בחוצות, לפני פתחי ביתם, ומעבידים אותם בפרך... אבל היהודים עשירים ואנשים טובים, בעלי חסד ומצות, וסובלים עול הגלות בעין יפה".

מאז שהשתלטו על העיר השבטים הערבים וקושטא יצאה מידי שלטון נוצרי, נשתפר מצבם של יהודי קושטא. ולא זו בלבד, אלא שמעתה שימשה מקלט ליהודים הנרדפים, שגורשו מארצות נוצריות. כאשר המלך הצרפתי קרל הששי גירש את יהודי ארצו בשנת קנ"ד (1394), ופקודת הגירוש פורסמה ביום הכפורים — נהרו חלק מיהודי צרפת לעבר תורכיה ומהם שמצאו מקלט והקימו בה את הקהילה האשכנזית.

חכמי צרפת ואשכנז שהגיעו גם הם לקושטא והשתרשו בה החלו להטביע את חותמם על יהודי המקום, ורבים ממנהגי אשכנז היו נהוגים בקהילות תורכיה עד בואם של גולי ספרד.

קושטא כמקלט לגולי ספרד — פריחת חיי היהדות תחת שלטון האיסלם

מפנה מכריע לטובת היהודים חל בשנת רי"ג (1453 למספרם), עם כיבוש העיר בידי התורכים, המתואר בידי אחד מרושמי הקורות כנצחון גדול ליהודים. וזו לשונו: „עיר ראשית גוים באירופא, קרית עוז רומא המזרחית, ביזאנצא, אשר ממנה יצאו גזרות של גרוש ושמד לעם ישראל עד שהוכרחו רבים להמיר דתם או לצאת מן העיר — ואף העיר הגאיונית הזאת, נפלה תחתיה. יד התוגרמים גברה על היוונים, מחמד בן מוראד שולטן התוגרמים, נטע שם אהלו על יד „קרן הזהב"... ורושם הקורות ממשיך לתאר את יום־הבשורה ליהודים: „כה אמר מוחמד מלך תוגרמה, ממלכות הארץ נתן לי ה' אלקי השמים, והוא פקד עלי לפקוד את עמו, זרע אברהם עבדו, בני יעקב בחיריו, ולתת להם מחיה בארץ, ולהיות להם לפליטה גדולה, מי בכם מכל עמו, יהי אלוקיו עמו ויעל בקושטנדינא, מקום כסא מלכות במיטב הארץ, שבו איש תחת גפנו ותחת תאנתו, בכסף ובזהב וברכוש ובבהמה, שבו בארץ וסחרוה והאחזו בה"...

בשנת רנ"ב (1492), כאשר שליטי ספרד גירשו מארצם את היהודים, שהתגוררו בה במשך מאות בשנים, וכעבור חמש שנים הלכו בעקבותיהם גם שליטי פורטוגל — מצאו גולי ספרד ופורטוגל את שעריה של תורכיה פתוחים לפניהם, וכאן מצאו מקלט מפני רודפיהם.. אף האנוסים, שנרדפו על צווארם בידי האינקויזיציה, ידעו כי לאחר שתדרוך רגלם באחת מארצות המזרח, תחת השלטון העותומני, יוכלו להסיר את המסווה מעל פניהם, לחיות כיהודים ולעבוד את ה' בגלוי.

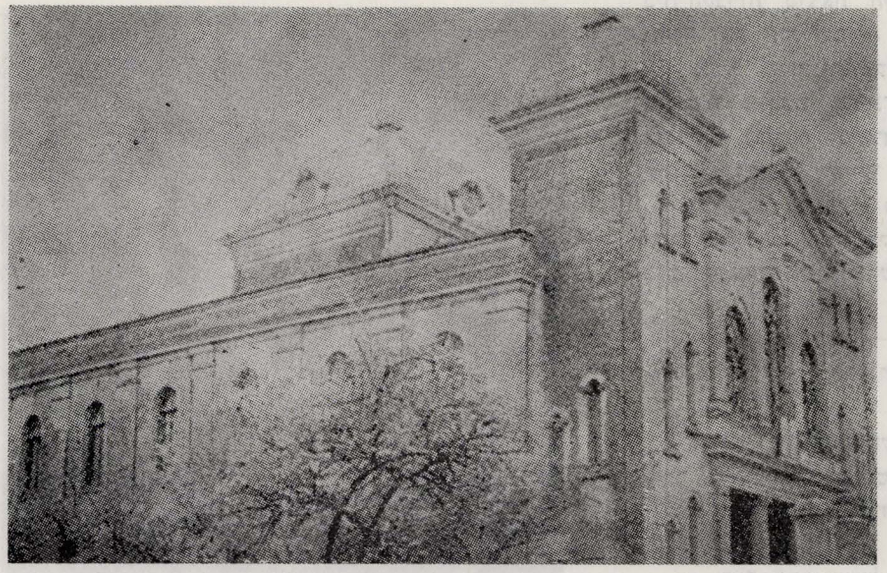
אלפים מגולי ספרד נקלטו בקושטא והתארגנו בה בקהילות נפרדות לפי ארצות מוצאם. הקהילות האשכנזיות, שהצליחו לשמור במשך שנים רבות על ייחודן, ובהן נשתמרו מנהגי ארצות מוצאן, לא יכלו לעמוד בפני גלי ההגירה מספרד. גולי ספרד הביאו אתם את מנהגיהם ואת הוי חייהם, והטביעו את חותמם על חיי הצבור והיחיד, על מנהגי בית הכנסת והליכות הצבור, וברבות הימים השתלט הנוסח הספרדי בכל קהילות תורכיה.

כשם שיהודי אשכנז, שהתישבו בפולין במאות הראשונות לאלף הששי, הביאו את שפתם הגרמנית והימנה התפתחה באהלי יעקב לשון „אידיש", כך הביאו אתם גולי ספרד את הלשון הספרדית־הקשטיליאנית, וממנה נוצרה הלשון הספרדית־היהודית היא „לאדינו", וספרות יהודית נרחבה נוצרה בלשון זו. בקושטא, נתחבר הספר „מעם לועז" — תרגום התורה ופירושיה בלשון לאדינו, כדוגמת „צאינה וראינה", שנתחבר במזרח אירופה לפני ארבע מאות שנה, ודורות של נשים נתחנכו עליו.

גולי ספרד הביאו לקושטא וליתר קהילות תורכיה תקופת פריחה רוחנית. גדולי תורה פתחו בה בתי מדרש וישיבות להרבצת תורה, תוצאותיה של תקופה זו ניכרו בספרות התורנית במשך דורות רבים לאחר מכן. שנים מועטות לאחר הגירוש נוסד הדפוס העברי בקושטא, ובו ראו אור ספרים חשובים ביותר.

מעמדו של הרב הראשי, ה„חכם באשי", היה נכבד בעיני השלטונות כראש הדת היהודית, וסמכויות נרחבות הוענקו לו לא רק בעניני המעמד האזרחי כגון נישואין וגיטין, אלא גם בעניני ממונות. היו תקופות שבהן יכול היה לדון בדיני ממונות בין אדם לחבירו, ואף להוציא ממון מידי המחזיק בו שלא כדין, והשלטון האזרחי היה נכון לבצע את הוראותיו.

בדורות האחרונים, עם התמורות בשלטון, החלה השפעת היהודים מתמעטת והולכת, וירידה רוחנית נתלוותה לירידה הכלכלית והמדינית. בתקופות מסוימות התקיימו בעיר תלמודי תורה, בתי מדרש וישיבות, אולם בדורות האחרונים כאשר ההשכלה החילונית חדרה

אחד מבתי־הכנסת המרכזיים בקושטא
אך לרגל תנודת היהודים לרובעי־העיר החדשים נתרוקנו הרבה בתי־כנסת ממתפללים ונסגרו

לארצות המזרח, ועשתה בהן שמות מבחינה רוחנית, ניכרו תוצאותיה גם כאן. יהדות קושטא איבדה את צביונה המפואר משנים קדמוניות.

על ירידת מעמדה של הקהלה היהודית בקושטא מצביעה מעל לכל ההשוואה הסטאטיסטית על תנודות האוכלוסיה היהודית בשנים האחרונות:

על סף מלחמת־העולם הראשונה השיגה הקהלה בקושטא את שיא גידולה — 90.000 יהודים;

בשנים שלאחר המלחמה היגרו יהודים מהעיר ובשנת 1925 העריכו את מספרם — 35.000 יהודים;

בתקופה שלאחר השואה, עם חיסולן של הקהלות הראשיות של היהדות הספרדית נצטמצם מספר היהודים עד — 25.000.

ירידת מעמדה של הקהלה בקושטא וזכות המנהיגות המוענקת לרבנות מטעם השלטון התורקי המודרני

תיאור מפורט ומגוון מחיי הקהלה היהודית בקושטא בתקופה האחרונה הופיע בסידרת הפרסומים של הסוכנות היהודית לארץ־ישראל — בשם „בתפוצות הגולה" (בקובץ מחודש יוני 1959) מאת ד"ר שמעון מרכוס שערך סקר מיוחד על אודות בעיותיה, צרכיה וסיכויה של הקהלה היהודית בקושטא.

— היהודים המתגוררים בקושטא מרוכזים בעיקר בשכונת גאלאטה. אין להם שכונות מיוחדות. הם מעורבים כעת בתוך שאר התושבים באותן השכונות, שנחשבו מקודם כיהודיות.

בזמן האחרון עוזבים יהודים את ערי השדה ובאים לשבת בקושטא. בעיר קושטא עצמה ניתנת לקבוע תנועה פנימית אופיינית מעין זו: היהודים מערי־השדה שבאים לקושטא תופסים דירות בשכונותיה העתיקות של קושטא, כגון חאזקיוי ובאלאט; לאחר שהיהודים

משיגים רמה מסויימת של אמידות — הם מעתיקים את משכנם לשכונות החדשות והמודרניות יותר של איסטנבול.

הנוער היהודי, שנולד ונתחנך בקושטא, מדבר בשפה התורכית, אך דיבור יהודי־ספרדי עדיין נפוץ אצל אלה, שמוצאם מערי השדה. בדרך כלל נמנעים היהודים לדבר שפאניולית („לאדינו") ברחוב, ובניב זה משתמשים עוד בבית או בבית־הכנסת.

השבט הספרדי מהווה את רוב רובם של יהודי קושטא אם כי קיימת גם קהלה אשכנזית בקושטא.

תחילתה של הקהלה האשכנזית לפני למעלה ממאה שנים, כאשר באו האשכנזים בכמה גלים. הגל הראשון היה — של גולים בזמן מלחמת קרים; אחריהם באו פליטי הפרעות ברומניה, רוסיה וכו'. בבית־העלמין היהודי הגדול, אשר בשכונת „חאזקיוי" נראות גם מצבות של יהודים מאשכנז, הכתובות בגרמנית.

בתקופת ההתקרבות בין תורכיה וגרמניה לפני שנת 1914 ולאחריה, הגיעו לתורכיה יהודים מגרמניה ואוסטריה, והם שהעלו את רמת־החיים הציבוריים של הקהלה האשכנזית. עם הגל האחרון של יהודים אשכנזים, פליטי גרמניה הנאצית, הגיעו בעיקר אנשי מדע. הפרופסורים היהודים מגרמניה היו מרצים על־פי־רוב גרמנית באוניברסיטה של קושטא, ודבריהם תורגמו לתורכית על־ידי מרצים, שקיבלו הכשרה מדעית בגרמניה. לקהלה האשכנזית היו שני בתי־כנסת.

הקהלה האשכנזית היא עתה קטנה ודלה, ונאבקת על קיומה. אפילו בשבתות אין „מנין אשכנזי" בבית־הכנסת. כדי להשלים את המנין, מוזמנים „בטלנים" זקנים ספרדים, המקבלים תמיכה מן הקהילה האשכנזית. רובם של האשכנזים עזבו את תורכיה או שבקו חיים לכל חי.

ביחס למעמדה ותחומי פעילותה של הקהלה היהודית בקושטא — מדגיש הסקר:

פרוכת ברקמה אמנותית בסגנון הקהלות הספרדיות
כמה בתי־כנסת בקושטא מקושטים ומעוטרים להפליא

— בתורכיה, יש מעמד חוקי לרבנות הראשית בלבד, ומוסדות הקהלה השונים כפופים לה מבחינה רשמית (כגון „המועצה החילונית", מוסדות הצדקה, הוועדה למען בית־החולים, ועד בית־היתומים וכו'). ה„חכם באשי" המכהן בקושטא — הוא הרב הראשי לכל תורכיה. הרב מייצג את הדת היהודית לפני השלטונות, גם הקהלה האשכנזית מהווה חלק מן הרבנות הראשית.

כדאי כאן לייחד את הדיבור על השוחטים היהודיים, שיצאו להם מוניטין גם בין הגויים. בבית־המטבחיים הכללי הם שוחטים גם בקר, הנועד ללא יהודים,

„הוועדה שעל־יד הרבנות" ממנה ועדות שונות, וביניהן את „המועצה החילונית", שאין לה סמכות רשמית. אך למעשה היא המנהלת את כל ענייני הקהלה.

הכנסותיה של הקהלה זורמות מן המקורות כדלהלן: (א) רישום הלידות בוועד הקהלה; (ב) תשלום מיוחד לברית־מילה; (ג) „תעודת רווקות" מטעם הרבנות הראשית, הנדרשת מן העיריה לפני הרשמת החתונה בעיריה; (ד) מס־הקבורה בבית־העלמין של הקהלה. במקרים עצובים אלה, כשחבר הקהלה נזקק לשרותי

בית־הקברות מוצאת הקהלה מקום לגבות את חובה. מלבד זאת חיה הקהלה מתרומות ומ„הקדשים".

על־יד „הרבנות" קיים גם שירות רפואי. הרבנות הראשית תומכת בבית־החולים „אור החיים" הנמצא בבאלאט. בכניסה לבית־החולים קבוע לוח ועליו חרותים שמות הנדבנים, שסייעו בהקמתו ובהחזקתו של המוסד.

למועצת הקהלה כפופה גם „ועדת בתי־הספר היהודיים", המוחזקים על־ידי העדה, אם כי הם עומדים תחת השגחתה הישירה של הממשלה.

היהדות בקושטא — והתנועה הרוחנית־מהפכנית להצלת הדור הצעיר

עתונאי ישראלי משה שי, מסופרי עתון „היום", סיפר על סיורו בקושטא ופגישותיו עם הרב הראשי („חכם באשי") של יהודי תורקיה (בגליון מערב־ראש־השנה שנת תשכ"ו):

— רבה הראשי של יהדות תורקיה שנבחר לתפקידו הרם בשנת 1961, הוא צעיר יחסית (בשנות הארבעים), בעל הדרת פנים, הלבוש בקפידה. דיבורו בשפה העברית קולח, תוך הדגשות על מה שנראה לו כחשוב.

בתפקידו כ„חכם באשי" הוא גם נציגה של הקהלה היהודית כלפי השלטונות, עם הפקידים הבכירים באיסטנבול ובאנקרה מקיים ה„חכם באשי" מגעים שוטפים. תפקידו כראש הקהלה היהודית בתורקיה מקנה לו מעמד רשמי חשוב. ברוב המקרים מתחשבים השלטונות בבקשותיו.

— לכותרות בעתונות הכללית בתורקיה הגיע ה„חכם באשי", הרב דוד אסאו זמן קצר אחרי בחירתו לתפקיד הרם. היה זה בעת המשבר המדיני שעבר על תורקיה — עם סילוקו של ראש־המשטר עדנאן מנדרס והשתלטות הצבא על המדינה. הרב הראשי נענה לקריאת השלטונות, שביקשו לתרום לטובת הצבא סכומי־כסף ודברי־ערך, במטרה שיוכל להתגבר על המשבר הכלכלי שפקד את המדינה. הרב לא היסס לתרום את השרשרת העשויה זהב טהור, ששימשה עד לאותו זמן את הרבנים הראשיים בתורקיה, בעת התפילות החגיגיות. השרשרת היתה בעלת ערך אמנותי, בה היו חרוטים שני לוחות הברית ומעליה מתנוסס כתר־תורה העשוי זהב טהור. השרשרת נמכרה והסכום הנכבד שנתקבל תמורתה נתרם ל„קרן ההתנדבות" של הצבא התורקי. הדבר בא להבהיר לשלטונות החדשים וגם לבני העם התורקי, כי היהודים מרגישים חובה פנימית לקחת חלק פעיל בפתרון בעיותיה של המדינה...

שאלתי את ה„חכם באשי", על מקומם של בתי־הכנסת בחיי הקהלה היהודית — והוא הסביר שישנם באיסטנבול לבדה 30 בתי־כנסת. אך הללו, מצויים רובם ככולם בפרברי העיר. ולצערנו המקומות, שבהם נבנו והתקיימו רובם של בתי־הכנסת הללו — איזורים אלה נתרוקנו מיהודים. זו הסיבה שבתי־הכנסת ריקים בכל

ימות השנה. רק 4—3 בתי־כנסת, הנמצאים במקומות בהם מרוכזים היהודים באיסטנבול הם בשימוש מתמיד, נתונים לפיקוח מצד האחראים על הקהלה היהודית, והם שוקקים מתפללים בשבתות ואף בימי חול.

סייר יהודי מאמריקה, ושמו הרב מארק ד. אנג׳ל, פירסם בעתון „ג׳ואיף לייף״ בניו יורק צרור רשמיו מביקור ממושך אצל יהודי קושטא:

— המרכזיות של בית־הכנסת — זה גורם ראשי, שאין להתעלם ממנו. זו כוחה של המסורת, יהודי איסטנבול התפללו בכל הדורות ובכל החנאים. השתתפות נאמנה בתפילות בבית־הכנסת נשארה חובה חברתית. בבוקר ולעת ערב מלאים בתי־הכנסת יהודים, מניינים מתקיימים אחד אחרי השני ותכופות בזמן אחד מתפללים בחדרים שונים, של אותו בית־כנסת.

נכנסתי להתפלל בשבת בבוקר. בית־הכנסת היה מלא מפה אל פה. התפילה היתה דומה בהרבה, לזו שבבתי־הכנסת הספרדיים בארצות הברית. בדיוק לפני תפילת מוסף, קם הרב לשאת את „הדרשה״.

בבית־הכנסת שהתפללתי משמש ברבנות רב צעיר ושמו הרב בנבנשתי הוא אדם אדיב ובעל מרץ, המסור בלב ונפש לקהלה, את הכשרתו המוקדמת באיסטנבול קיבל תחת השגחת הרב ניסים בכר. יותר מאחר עלה לירושלים ולמד בישיבת „פורת יוסף״. ושם הוא קיבל סמיכה לרבנות. זוהי, אגב, הדרך היחידה של אלה מצעירי הקהלה באיסטנבול, המעוניינים לשמש ברבנות. הדרשה של הרב בנבנישתי נאמרה בלאדינו, הוא דיבר בלשון פשוטה, כשהוא משתמש במשלים להסברת הנושאים שלו.

לאחר שנוכחתי, שהגורם העיקרי בחינוך היהודי בקושטא הוא הרב ניסים בכר, שאירגן רשת של כתות ללימוד תורה באיסטנבול כולה — פניתי אליו ובקשתי לשמוע מפיו פרטים על מצבה של הקהלה.

מתוך שיחה זו שוכנעתי שיש לנו עניין עם אישיות מיוחדת במינה. ראשית כל, הרב בכר הוא המנהל בפועל את כל הפעולות הדתיות של הקהלה, הרבנים הצעירים יותר פונים אליו לעצה והדרכה. הוא יודע את כל הבעיות של בתי־הכנסת והוא מכיר את רוב יהודי העיר. אם כי הוא מקדיש את רוב זמנו לקהלה היהודית — וזה הוא בהתמסרות במשך שלושים שנים — אין הוא מקבל שום שכר בעד עבודתו. הוא עובד בהתנדבות, מתוך אהבה ליהדות ולעם היהודי. הוא מחזיק בחנות קטנה למלבושים, כדי להתפרנס בדוחק. מלבד עבודת הקהלה שלו, פירסם חמש עשרה עבודות וממשיך לכתוב עוד. כתביו מיועדים לחינוך הצעירים ופשוטי־עם.

— כמובן — הטעים הרב נסים בכר בעצמו — שחינוך מקוטע ומקוצץ אינו יכול לקסום לכל אחד, יש תלמידים הרוצים ללמוד יותר ולהתעמק יותר בתלמוד תורה. בשביל אלה נוסד ה„כולל״. עשרה בחורים מקדי־

בנין בית־הכנסת החדש בקושטא — „נוה שלום״
חגיגה מפוארת עם הכנסת ספרי־תורה לבית־הכנסת

שים את ימיהם ללימודים יהודיים, והמורים שלהם הם רבנים. הם לומדים בעברית. תכנית הלימודים שלהם כוללת גמרא, שולחן־ערוך, תנ"ך והיסטוריה יהודית. הם לומדים ב„כולל" זה שנים אחדות ואחרי כן עולים לישראל שם הם ממשיכים בלימודיהם ומקבלים סמיכה.

בתי־כנסת בשיממונם, הקהלה האשכנזית בהתחסלותה — ואור התקווה של „מחזיקי תורה"

כל מי שבא להכיר ולהתבונן בחיי היהדות בבאיסטנבול מעלה על הנס את מפעלו המבורך של הרב נסים בכר, שביצע מהפכה רוחנית מוחלטת בחוגי הנוער היהודי שם ופעילותו זו היא שהפיחה רוח־חיים חדשה בקהלת קושטא, אשר עובר עליה תהליך של שפל וירידה.

נציג ממדינת ישראל, ד"ר מרדכי זר־כבוד, שערך סיור־מחקר אצל יהדות תורקיה סיכם את חוויות ביקורו ואת לקח מסקנותיו מעל עמודי „הצופה" (בגליון מיום כ' תשרי תשכ"ז — 10 באוקטובר 1966).

— המרכז היהודי הרשמי הוא הקהלה על כל מוסדותיה: בית־הכנסת, בית־הדין הרבני ובראשו החכם באשי המפקח על השחיטה הכשרה, על בתי־עלמין, על מוסדות צדקה ותרבות וכו', הקהלה היא ספרדית ועוד ניכרת בה המורשת של גולי ספרד. באיסטנבול קיים עוד משרד של הקהלה האשכנזית לשעבר, שעיקר תפקידו הוא לשמור על בית־העלמין. אבל הקהלה חדלה מזמן להתקיים. בית־הכנסת האשכנזי היפה שביקרתי בו, עומד בשממונו. הדור השלישי לבוניו או שהתמזג עם הקהלה הכללית או שאינו זקוק כלל לבית־הכנסת. באיסטנבול נמצאים הרבה בתי־כנסת, וקצתם מימים הראשונים של התיישבות גולי ספרד — אבל רובם שוממים מלבד בשבתות ומועדים. סח לי שמש בית־הכנסת הגדול והיפה, אשר בשכונת איחרידה (הוא נוסד ע"י יוצאי שאלוניקי הראשונים) שקיימים בשכונה בתי־כנסת אחדים, ומחוסר מתפללים, עוברים בכל שבת ושבת לסירוגין לאחד מהם, כדי שלא לבייש את בתי־הכנסת...

במרכז העיר ביקרתי בשבת אחרי־הצהרים בבית־המדרש „אל פאריס", הנהדר בצורתו ובחין הארכיטקטוני שלו. שלושה יהודים פגשתי שם, והם ממש התחננו שנישאר שם, כדי שיהיה להם מנין לתפילת מנחה. ואפשר להוסיף דוגמאות כהנה וכהנה.

על הרקע המעציב הזה של שקיעת החיים הרוחניים בקהלת קושטא מובנת התרגשותו של הנציג הישראלי, לאחר שהכיר מקרוב את מפעלו החינוכי של הרב נסים בכר.

והנה הצד השני של התמונה, המצויירת על ידו:—

— עם כל זה ישנם גם בתי־כנסת המלאים בשבתות, כגון „נוה שלום" בשכונת שושני, המיושבת ע"י יהודים. כן שמעתי על בית־הכנסת של החכם באשי הרב דוד אסיאו, שבשכונת העשירים שישלי. ועל כולם — בית־הכנסת של חברת „מחזיקי תורה" או כפי שהוא נקרא בפי כל: בית־הכנסת של הרב נסים בכר, ההומה כל יום השבת ממתפללים ולומדי תורה צעירים מכל הגילים.

— באתי לבית־הכנסת „מחזיקי תורה" והופתעתי ממראה עיני וממשמע אזני. האולם היה מלא צעירים מכל הגילים, וכן הגזוזטרה של „עזרת נשים", היתה מלאה מתפללות, בעיקר צעירות. התפילה התנהלה בנוסח ספרדי ובהתלהבות חסידית. החל בשיר השירים שנאמר בהטעמה נכונה ובניגון יפה, וכלה בקידוש שלאחר התפילה. נוכחתי כי קול־התורה ורינת־התפילה אינם פוסקים במשך כל היום; זהו אי התעלות רוחנית בתוך הים של חומרנות..

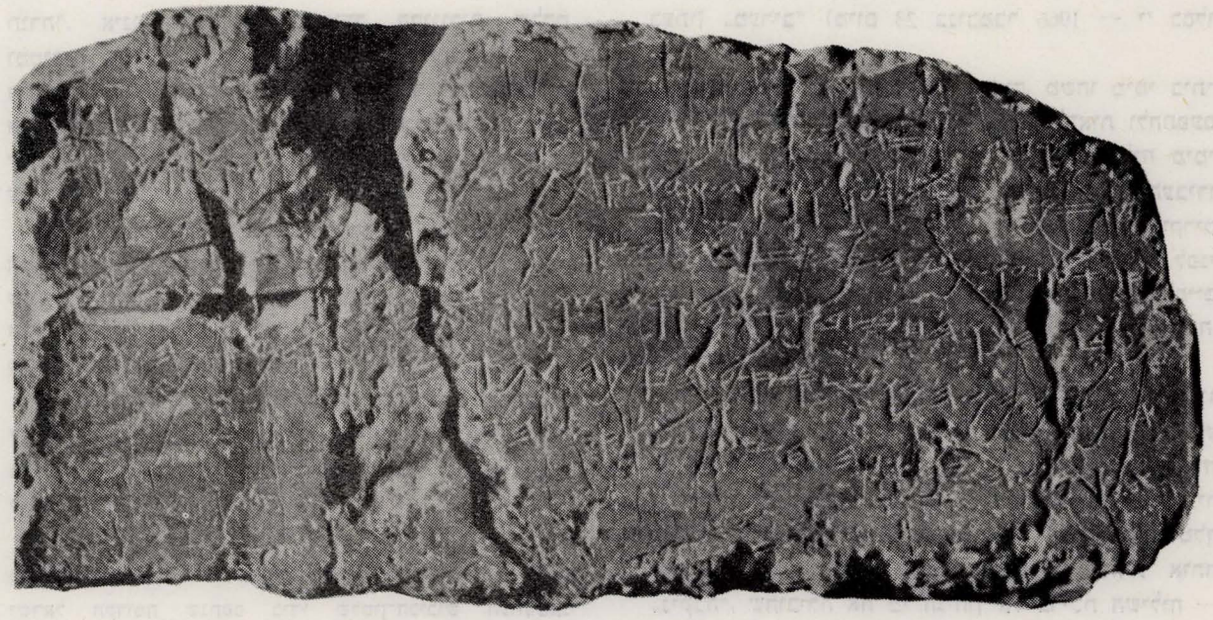

בית־כנסת בסגנון מודרני באיזור החדש של קושטא
עם נדידת היהודים לחלק האירופי של העיר נבנו שם בתי־תפילה חדשים

שאלתי כמה אנשים לפשר הדבר, ומכולם קיבלתי תשובה אחת: זהו מעשה של ר' ניסים בכר!

מקושטא להשתלמות בירושלים — ומירושלים בחזרה לקושטא לפעילות רוחנית

המפעל מקיף כאלף נפש מבני הנוער היהודי באיסטנבול, עם עשרות מדריכים ושליחים שידם מגעת גם אל נדחי ישראל שבירכתי המדינה. ר' נסים בכר הוא יליד המקום בן למשפחה רבנית, מדורי דורות, גמר את חוק לימודיו בגמנסיה היהודית באיסטנבול, בעודו אברך בן תשע עשרה, כשראה שהמצב הדתי

„כתובת השילוח" מימי חזקיהו מלך יהודה שנלקחה מירושלים לקושטא
זה אחד מאוצרות העתיקות של ממלכת ישראל הקדומה, ויש להחזירה למקומה הנכון

והחינוכי בקהלה הולך ומתדרדר — החליט לעמוד בפרץ ולעשות משהו לתיקון המצב.

ראשית מעשהו היה לכבוש את בית־הכנסת שכבר אז התרוקן ממתפללים. שם ריכז שמונים נערים ולימדם תפלה, תורה ודינים. אחרי פעולה רצופה ומאומצת של חמש עשרה שנים, כשהמקום נעשה צר — עבר למקומו החדש.

„מחזיקי תורה" — זה למעשה „תלמוד תורה" גדול, לפי תנאי המקום, שעיקר פעולתו הוא ביום שבת, ביום ראשון (שאז בתי־הספר סגורים) ובערבים. התלמידים ברובם הם בגיל שמונה עד שמונה עשרה. מהם הלומדים בבתי־ספר כלליים או בבית־הספר היהודי של הקהלה, שתוכנית־לימודיו היא „כללית" מלבד שני שעורים בשבוע בלשון העברית. אחרי 38 שעות לימוד בשפה התורקית ושמונה שעות הוראת הלשון הצרפתית, מה ערכם של שיעורים בעברית? לעומת זאת „הוראת דת" אינה נהוגה כלל בבתי־הספר הממלכתיים בתורקיה.

קיימת גם „קבוצה מיוחדת", שנועדה לחנך מדריכים, והם לומדים גם גמרא, שולחן ערוך, הלכות שחיטה ומעטים גם נשלחים אל הישיבות במדינת ישראל, לשם השתלמות תורנית, כדי לקבל על עצמם תפקידי רבנות במדינה. המורים והמדריכים — הם כבר גידולי „מחזיקי תורה". ביניהם כמה רבנים צעירים וחזנים קבועים בקהלה. רוב המדריכים עושים את מלאכתם בקודש, שלא על מנת לקבל פרס.

— הרבה כוחות נוגדים פועלים בחוגי הקהלה — מעיר בצער הרב נסים בכר — למעט או גם לבטל את השפעת „מחזיקי הדת" ויש הצועקים חמס, שהוא רוצה להחזיר את „העולם הליברלי" של חניכי ה„אליאנס"

הצרפתי לתוהו ובוהו, ולכונן במקומו משטר אורטודוקסי נוסח בני ברק" — — —

האם זה מתקבל על הדעת, שבתוך הקהלה היהודית בקושטא, הנאבקת קשה עם נחשולי ההתבוללות והטמיעה של מדיניות־התרבות של הממשלה התורקית, נמצאים עוד מוכי־עוורון המשלים את עצמם שאפשר להבטיח „עתיד יהודי" מתוך חינוך „ליברליות" או מתוך לימוד שטחי של „תודעה יהודית"?

מסתבר, שכן הדבר. יש מתנגדים לפעלו המבורך והמוצלח של הרב נסים בכר, ומאז ראשית צעדיו מלווים אותו „חוגים ליברליים" בקהלת קושטא בעמדה של עוינות, כפי שזה בא על ביטויו, למשל, בבטאון העברי „שבט ועם", המופיע בירושלים בדו"ח מיוחד מקושטא (בקובץ מחודש ניסן תש"ך):

— כל מוסדות הקהלה היהודית לחינוך, סעד ובריאות, בקושטא נהנים מתמיכה כספית של הממשלה ותמיכה זו מהווה סעיף חשוב בתקציב הקהלה. אולם מחוץ למוסדות החינוך קיימת קבוצה של „עסקנים קנאים" שאינם מסתפקים בפעולות של מוסדות החינוך של הקהלה, הם טוענים, כי פעולת החינוך הדתי, חייבת להתבסס על תכנית לימודי־דת בלבד, לא לימודי חול... קבוצה זו, שבראשה עומדים עסקנים הקרובים ברוחם אל „אגודת ישראל", הקימו ארגון בשם „מחזיקי תורה", והם מקיימים בבתי־כנסת שונים בעיר, שעורים לתורה ולמודי־קודש לבנים ולבנות. במסגרת „מחזיקי תורה" לומדים חמש מאות תלמידים שני ימים בשבוע, בימים ששי ושבת, בימים אחרים של השבוע — מקיים הארגון שעורי ערב, רוב רובם של התלמידים לומדים בכל ימות השבוע בבתי־הספר הממשלתיים... אך ראשי „מחזיקי

תורה", אינם מסתפקים בעבודה החינוכית שלהם, ומטיפים להחדרת הרוח הדתית בכל אורחות החיים של היהודים, הם מנהלים מלחמה חריפה נגד רוח הרפורמה המתפרצת לבתי־הכנסת... ילדים, המתחנכים בבתי־הספר של „מחזיקי תורה" מנהלים אף הם מלחמה נגד הוריהם על שאינם מקיימים את השבת ויוצאים לעבודה...

שארית הקהלה היהודית בקושטא מתלבטת למען המשכיותה של מורשת היהדות, וזו נקודת־אור היחידה, שמפעל „מחזיקי תורה" הצית בלבותיהם של בני הדור הצעיר, ועד מה עצוב הדבר, שנציג ישראלי ד"ר זר־כבוד קבע זאת בסקר שלו:

— הרב נסים בכר הוא בודד במערכה! אמנם יש לו תלמידים ומעריצים רבים, אבל אין לו לוחמים ואולי גם לא חולמים למען החזרת העטרה של קהלה קושטא ליושנה — — —

מירושלים לקושטא — אחד מאוצרות העתיקות של מלכות ישראל הקדומה שנתפס בידי שלטון־הכיבוש העותומאני ומפאר את המוזיאון הלאומי התורקי

אם לסכם את קורותיה וגלגוליה של הקהלה היהודית בקושטא, ולתאר את מעמדה ואת נכסיה — הרי יש להזכיר את „כתובת השילוח" מימי חזקיהו מלך יהודה, אשר נתגלתה בחפירות ארכיאולוגיות בירושלים, ושלטון־הכיבוש העותומני־תורקי הפקיעו לעצמם נכס היסטורי זה שאין ערוך לו ועד היום הזה נמצא אוצר נדיר זה במוזיאון הארכיאולוגי התורקי בקושטא.

על חוויה מסעירה זו תוך כדי ביקור בקושטא סיפר העתונאי ד"ר דוד לאזר, והוא שהעלה את הרעיון הצודק שיש להחזיר אוצר עתיק זה לבעליו — כפי שרשם זאת בעתון „מעריב" (מיום 23 בנובמבר 1966 — י' כסלו תשכ"ו):

„— — יש כאן משהו עברי קדום, משהו מימי בית־הראשון ובית־שני, אשר רק כאן אפשר לראות ולהתפעם ממנו — ולא במוזיאון ישראל... כתובת השילוח מימי המלך חזקיהו — כתובת זו נמצאת בקושטא, לכאן העבירו אותה השלטונות התורקיים לאחר שהחופרים־החוקרים מצאוה במאה הקודמת... וכשאתה עומד לפתע לפני גוש השיש הצהוב, שנחרתה עליו כתובת זו לפני כאלפיים וחמש מאות שנה — הרי עומד אתה ברטט שבנשמה, בלב פועם ונרגש...

„במרכזו של האולם, בוויטרינה של זכוכית מוצג אותו גוש־שיש ועליו חרוטה „כתובת השילוח". והרקע ההיסטורי הן ידוע הוא — בימי מלכות יהודה עמדה ירושלים בפני הבעיה של אספקת־מים לתושבי עיר הבירה. והנה טרח „חיל ההנדסה" של צבא חזקיהו מלך יהודה לתכנן „מבצע טכני" לתפארה, בעזרת אותה „ניקבה", שהובילה את מי הגיחון אל בריכת השילוח — ומבצע זה הציל אז מצמא את ירושלים הנצורה"...

„ואתה רואה לפניך את השורות המעטות החקוקות בכתב עברי עתיק, יפה וברור להפליא, ודומה עליך, שחריתת האותיות באותו כתב עברי קדמון היתה אולי מלאכה לא־פחות מאמצת, מאשר חיצוב הניקרה עצמה..."

אין תימה, שמבקר ישראלי נתפס ברגשי צער ועלבון, שעה שמדריך־התיירות התורכי במוזיאון של קושטא מציג לפניו אוצר עברי עתיק זה ואף מתפאר בערכו ההיסטורי לאין ערוך — כי על־כן מתפרצת מלבו השאלה־התביעה:

„כלום אין מקומה של „כתובת השילוח" ב־ירושלים?" — —

אדריונופול -

והיא אדירנה
קורות הקהלה בסערות העתים

כמה שמות לה, לעיר זו. היוונים יסדו אותה עוד בימים קדמונים וקראו לה: אוסקדמה. אדריינוס, קיסר רומא, כבש אותה והפך את שמה לתפארת נצחונו: אדריונופולס (כלומר — עירו של אדריינוס). הטורקים, שהשתלטו עליה לבסוף, קבעו לה שם בלשונם: אנדירנה.

מקובל, שהיהודים הראשונים הגיעו לעיר זו עוד בימי הבית השני — על מנת לקנות שמן־השושנים שלה, אשר ריח־הניחוח שלו נודף למרחוק. בימיו של אדריינוס קיסר נוסדה שם קהלה יהודית, מבין הגולים לאחר מרידת בר־כוכבא. תקופות שונות של עליות וירידות עברו על קהלה עתיקת־יחש זו, עד שירדה קרנה מאוד בימי שלטונה של טורקיה המודרנית. מספר יושביה אינו עולה כיום על אלפיים — אם כי כמה מעתיקותיה ובפרט בית־העלמין הישן, מוסיפות לה אופי מיוחד.

קורות הקהלה בזמן העתיק

לעיר אדריונופול היא אדירנה, השוכנת בקו־הגבול של טורקיה עם בולגריה והמרוחקת כ־250 קילומטר מאיסטנבול, היתה נודעת בעבר חשיבות רבה — הן מבחינה איסטרטגית והן כמרכז עירוני תעשייתי. במלחמת הבאלקאנים וכן במלחמת העולם הראשונה, היא נכבשה כמה פעמים ועברה מיד אל יד: מקודם כבשוה הבולגרים, מידם היא נתפסה על־ידי היוונים ואחר־כך חזרו ונכנסו לתוכה הטורקים. חילופי השלטון הטביעו את חותמם על העיר והחלה קרנה לשקוע ומשקלה יורד ויורד.

אדריונופול היתה פעם עיר ואם בישראל. בה נמצא אחד המרכזים הרוחניים של היהדות באיזור הבלקאנים. במיוחד נודע בחשיבותו בית־מדרש לרבנים שהתקיים בקהלה זו. רבים מחכמי העדות הספרדיות בארצות הבאלקאן בתקופה ארוכה עד מלחמת העולם השניה — למדו והוסמכו לרבנות באדריונופול.

הרבה בתי־כנסיות התקיימו באדריונופול, עד שפרצה האבעבועה הנוראה בשנת תרס"ה (1905) ועשתה שמות ברובע היהודי העתיק ביותר של העיר. אחד מבתי־הכנסת

שנחשב כישן־נושן מאוד, נקרא בפי כל: „גריקוס" (יווני). בהתאם למסורת הקשורה לבית־כנסת זה, הוצאה גזירה עוד בימיו של קיסר תיאורוסיוס השני (בשנת 438 למספרם), שאין ליהודים לקרוא בתורה בלשון הקודש אלא בשפת יוון.

עם כיבוש ארץ הבאלקאנים על־ידי הטורקים העניק השולטן אמוראת (בשנת 1361) זכויות מיוחדות ליהודי אדריונופול. הוכתר בה רב העדה ונפתחה בתוכה ישיבה גדולה. בימים ההם גירש מלך הונגריה לואיס הראשון (1376) את היהודים מארצו, והגולים שתקעו יתד באדריונופול הקימו לעצמם בית־כנסת, שקראו לו „בודון" (על־שם „בודה", בירת הונגריה).

בתוך סערות ומהומות של כיבושים וחילופי השלטונות

ההיסטוריה הארוכה של הקהלה, רוויית עובדות וסיפורים על רדיפות. בימי שלטון הביזאנטים, אסור היה שהיהודים יחוגו את חג הפסח לפני „הפסחא" של הנוצרים והיו שנים של הבדלים בלוח, שאז סבלו היהודים הרבה מגזירה זו. הקריאה בתורה היתה אסורה; קריאת פרשיות השבוע הותרה רק ביוונית או בלאטינית. נרשם גם מקרה של עלילת־דם. במקור ישן מסופר שנוצרי אחד התגנב בחשאי לבית־הכנסת בחשכת הלילה ושפך דם במקום יין בכוס של ה„הבדלה", שנשארה בבית־הכנסת במוצאי־שבת. והכל היה מוכן להעליל את האשמה ברצח פולחני, ושפיכת דם נוצרי. באותו לילה, ממשיכה האגדה, נתגלתה תכנית־המזימה השטנית הזאת לשמש של בית־הכנסת, שראה הכל בחלום! והיה זה השמש שקפץ ממשכבו באשמורת הלילה והוא שהריק את הכוס של ה„הבדלה" ומילא אותה חזרה ביין, וכך קרה הנס, שהציל את הקהלה היהודית.

לאחר שהטורקים הגיעו לשלטון ואדירנה נעשתה לעיר־הבירה של הקיסרות העותומאנית ומקום מגורם של הסולטאנים — השתפרו גם התנאים ליהודי העיר. הסולטאנים בחרו לרוב ברופאים יהודיים, כי היה זה

לתועלתם. אז גם הושגה הרשות לייסד בית־מדרש לרבנים שמשך תלמידים לא רק מטורקיה, אלא גם מיתר ארצות הבאלקאן ויתר הקהלות הספרדיות.

יהודי הונגריה וצרפת שגורשו כתוצאה מן המגיפה השחורה — מצאו מקלט באדריונופול. היהודים שהגיעו מספרד ופורטוגל היו חזקים מספיק להטיל את לשונם ומנהגיהם על היהודים ילידי המקום.

בית־הכנסת ובית־המדרש של אדריונופול
פעם היתה העיר שוקקת חיים רוחניים יהודיים — וכעת רק מצטלמים בשער הכניסה לבית־התפילה

לאחר גירוש ספרד ופורטוגל נמלטו יהודים רבים לאדריונופול. בתקופה ההיא נוסדו שם כמה בתי־כנסת, שנקראו על שמות הקהלות, אשר גורשו מהן, כגון: קשטיליה, אראגון, קאטאלוניה, טולידו, מאיורקה, קורדובה, פורטוגל ועוד. לאחר כמה דורות נתמזגו יוצאי כל הקהלות ונתגבשה באדריונופול קהלה ספרדית גדולה, שנתנה מחֵילה לחיי היהודים ביבשת אירופה כולה.

ליד גולי ספרד התיישבו באדריונופול יהודים ממוצא אשכנזי, שנדדו לשם מצרפת, אשכנז, ארץ הגר, וכן איטליה. גם יוצאי איטליה יסדו לעצמם בתי־כנסת משלהם, שהיוו למעשה קהלות קטנות — על־שם אפוליה, סיציליה ועוד.

אישים שהצטיינו בקורות הקהלה

בראש העדה האשכנזית עמד בראשית היוסדה ר' יצחק צרפתי, שפנה בכרוז אל יהודי אשכנז, כי יבואו להתיישב בטורקיה. מבין עולי ספרד נודעו לשם ר' חנוך שפורטא, מלומד ובלשן, שלימד חכמות ומדעים ליהודי העיר, והרופא יעקב מגראנאדה, ששימש רופא פרטי למחמוד ה־2. אחרי גירוש ספרד באו לשם ר' יוסף פאסי, שעמד בראש ישיבה גדולה באדריונופול ועל תלמידיו נמנו ר' משה מטראני (המבי"ט) ור' אברהם סבע, בעל „צרור המור". האחים ר' שלמה ור' יוסף, בני ר' יצחק יעבץ ממאנטובה, אשר באיטליה, הקימו כאן בית דפוס עברי שנדפסו בו מספר ספרים. לאחר זמן קצר עברו בעליו לשלוניקי ומשם לקושטא.

עובדה רבת־חשיבות היא, כי באדריונופול התגורר מספר שנים הגאון רבי יוסף קארו, אשר שם החל בכתיבת חיבורו „בית יוסף". בראשית המאה הי"ז ישבו בה ר' יוסף בן חיים צרפתי מחבר „יד יוסף", דרושים (ויניציאה, שנת שע"ו), וכן ר' רפאל ב"ר שלמה קארו, נכדו של ר' יוסף קארו. האחרון לשושלת הרבנים ממשפחת צרפתי, שנמשכה באדריונופול כשלוש מאות שנה, היה ר' אברהם בן יצחק בן יוסף, שהיה גדול בתורה ודרשן מפורסם.

בסוף המאה הי"ח ובראשית הי"ט עברו על אדריונופול כמה שריפות, מגפות ומעשי שוד, שדילדלו את הקהלה. משפחות יהודיות חשובות יצאו את העיר והתיישבו בקושטא או במקומות אחרים. ישיבות, בתי כנסיות ובתי ספר נשרפו, ושוב אי־אפשר היה להקימם אלא בקושי ולא כבצורתם הקודמת. מצבם הכלכלי והרוחני של היהודים ירד פלאים בתקופה זו.

המצבות בבית־העלמין הישן

הרבה חברות התקיימו באדריונופול והחשובה שביניהן, שהוכתרה בתור „החברה" בה"א הידיעה — היתה „חברה קדישא".

המלומד הרב אברהם דאנון טרח הרבה לחקור את קורות בית־הקברות ההיסטורי באדריונופול. הרבה מצבות חשף והציל מתהום הנשיה. הודות לפיענוח המצבות וכתובותיהן הפיץ אור רב על דברי־ימי קהלה עתירת־יוחסין זו.

באחד המכתבים שנשלחו מאת חוקר זה אל המלומד דוד קויפמן, הודגשה החשיבות המיוחדת שיש לנוסח הנמלץ, אשר אנשי קהלת אדריונופול השתמשו בו להקמת המצבות.

„זה כחמש ועשרים שנה — כותב הרב דאנון — שהחילותי לחקור ולהעתיק את הכתובות מכל המצבות, ובחפצי לדעת את מצב ההשכלה בימים ההם... ואת מעמד השפה העברית, אשר נשמרה במצבות בבית מועד לכל חי בעיר אדריונופול — ולכן נתתי את פני ואעתיק כתובות מבית־הקברות ההוא..."

החוקר הרב דאנון, שהיה בעצמו מילידי וחניכי הקהלה באדריונופול, העלה את הערך המיוחד של כמה מן המצבות שנשתמרו, אשר נוסחו בהגות עמוקה ובסגנון נרגש וכובש־לב.

מן הראוי להעתיק נוסחה רבת־הגות כזו, שנחרתה על אחת המצבות באדריונופול:

„אשרי יאמר: זה מקומי,
מיום אשר נבראתי,
על־כן אומר: שככה עמי,
אל הארץ אשר יצאתי".

לנוסח זה מצורף שמו של הנפטר: משה משולם, ושנת־הפטירה: תנ"ג.

וזו נוסחת המצבה על קברו של תלמיד־חכם צעיר, שנפטר בדמי ימיו:

„איך נכרתה נפש תלמיד,
אשר לא היתה פושעת —
לא מצאו אנשי זמן בו חטא,
לבד כי נגעה ידו בעץ־הדעת,
התלמיד הנעים אלעזר
בן הנבון ונעלה אברהם הלוי נר"ו
נפטר בק"ש (בקריאת־שמע)
יום ב', ג' לחודש אב שנת תנ"ה".

בין המצבות שגילה החוקר הרב דאנון, היו אחדות, שנרשם בהן שם־המשפחה אשכנזי — סימן שהם נמנו על בני הקהלה האשכנזית.

ירידת הקהלה, לאחר השריפה הגדולה

דלדול הקהלה המפוארת באדריונופול נסתמן למן שנת האסון הנורא — תרס"ה (1905) — כאשר לעת השריפה הגדולה שפרצה ברובע היהודים עלו באש וירדו לטמיון י"ג בתי־הכנסיות העתיקים בעיר, וכן אוצרות של ספרים יקרי־ערך ואוספי הארכיונים של בית הקהלה. האסון דיכא את היהודים ורבים נמלטו משם.

בראשית המאה העשרים למספרם התגוררו בה כ־25 אלף יהודים. המפקד הרשמי מאת שלטונות טורקיה בשנת 1927 העלה 5712 יהודים באדריונופול. בשנים שלאחר מלחמת־העולם השניה נצטמק הישוב עד לאלפיים נפש ועוד פחות מזה.

סייר יהודי מאמריקה בשם אידה ג. קובן, שערך מסע־מחקר על פני טורקיה פירסם בבטאון איגוד הקהלות האורטודוקסיות בארצות הברית „ג'ואיש לייף" (מחודש תמוז־אב תשכ"ט) תיאור נרחב על ביקור באדירנה של היום:

— יצאתי לחפש את ראש הקהלה באדירנה במטרה לשמוע ממקור ראשון על חיי היהודים בעיר זו.

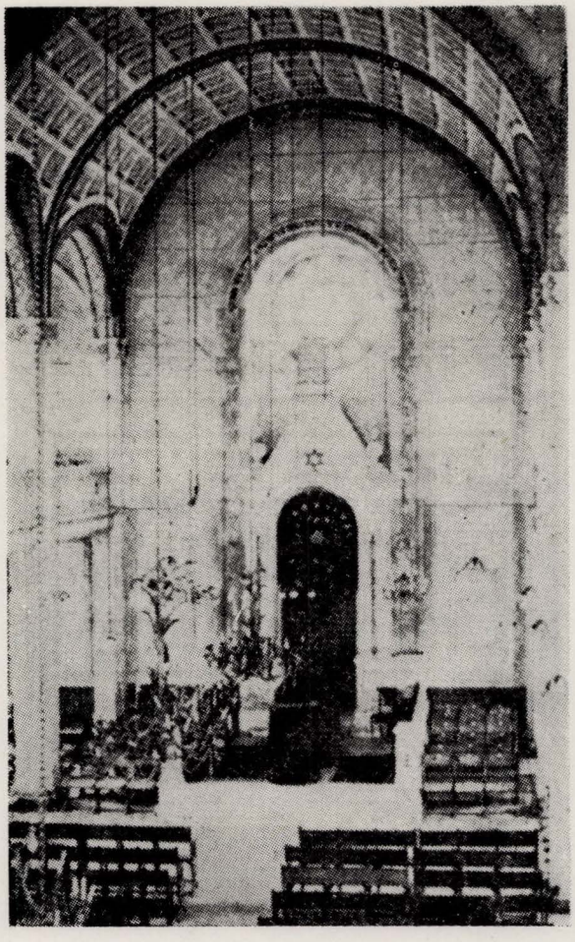
לא היה לי לא שם של רחוב ולא שם של בית. אבל הטורקים היו מסבירי פנים. היות שידעתי כי שמו של ראש־הקהלה יהודה רומאנו — ונוכחתי שהשם רומאנו ידוע להם יפה.

נעצרתי ליד שלט בחזית של אחת החנויות עם השם רומאנו. בפנים החנות — צמיגים ופחיות. ואכן שם מצאתי את יהודה רומאנו — אדם בעל שערות שיבה, וסבר פנים. השפה העברית, שלמד בנעוריו היא שהיתה שפת־הקשר ביננו.

„הדברים הם שונים היום מאלה שהיו בימי נעורי", — אומר מר רומאנו. בשנת 1905, „התלמוד תורה" שלנו מנה ביחד עם בתי־הספר של „אליאנס" יותר מ־1200 תלמידים מלבד בית־הספר המיוחד לבנות על 560 תלמידות. מוסדות אלה היו מפורסמים ביותר במזרח כולו. הקהלה היהודית, שהיתה בת 20 אלף נפש היתה ידועה בתמיכתה הנדיבה למוסדות חינוכיים.

— היום אין אצלנו לא תלמוד תורה ולא ישיבה; לא בית־ספר של „אליאנס" ולא בית־מדרש להכשרת רבנים ומורים. הנוער של היום מבקר בבתי ספר ממלכתיים טורקיים, המחייבים נוכחות בשבת, וזה אינו מאפשר להם אפילו ללכת לתפילות בבית הכנסת בשבת־קודש.

כיצד ניתן להסביר ירידה כזו בקהילה היהודית?

מזכרת לתפארת שנגנזה

מראה פנים באחד מבתי־הכנסת באדריונופול — קהלה המתרוקנת מיהודים

האיך נצטמצמה וירדה מעשרים אלף עד למספר של 300 יהודים כיום? — שאלתי.

„בשנת 1905, עלתה מחצית העיר באש. כל שלושה עשר בתי הכנסת וחמש עשרה הישיבות של הקהלה היהודית נשרפו. — הוא מספר ומסביר — ואחר כך באו המלחמות. אדריונופול היא מרוחקת לא יותר מארבעה מילין מקו־הגבול הטורקי וכתריסר מילין מן הגבול הבולגרי. עובדה זו גרמה שקרבות המלחמה התנהלו ממש ברחובות העיר. אחרי מצור של חמישה חדשים בשנת 1913, נפלה אדרינופול בידי הבולגרים. לעת מלחמת הבאלקאנים הראשונה. וכך בכל מלחמה ומלחמה נהרסה ונתדלדלה העיר. ואין תימה שתושבים רבים — ובכללם היהודים, עזבו את העיר ועברו למקומות שקטים יותר. לאחר שמדינת ישראל נוסדה, עזבו שוב ועלו למעלה מ־8000 יהודים מתושבי אדירנה, ועם עליה רבתי זו נצטמקה הקהלה עוד יותר.

נשארתי לשבות באדירנה, בבית הכנסת הגדול, ה־יחידי שנבנה אחרי השריפה הגדולה נתאספנו לתפילת שבת. בנין בית הכנסת הגדול מתנוסס לתפארה ויש בו שש מאות מקומות ישיבה.

טבלת־הזכרון בבית הכנסת מזכירה, כי „אש השריפה הגדולה בחודש אלול ה' תרס"ה החריבה ביום תמים אחד את המקומות והאולמות הקדושים וכל המשכנות היקרים".

— ומה בנוגע לנוער היהודי של היום? עד כה לא נמצא באדירנה שום בית־ספר ושום כיתת־תלמידים לספק ידיעות על היהדות. בשביל טקס של „בר מצוה" היו מכינים את הברכות של העליה לתורה על לוח באותיות טורקיות, וכך היה הנער לומד את הברכות בעל־פה... אך בזמן האחרון בא לאדירנה שליח מאיסטנבול בשם דוד עזוז, שהוא אחד מראשי תנועת „מחזיקי תורה" בקושטא. ועם בואו נתארגנו שלוש כיתות־לימוד בשבת־קודש, המרכזים חמישים בני־נוער.

— עקבתי אחר קבוצה של בני־נוער בגיל 17 ומעלה, שלא ידעו אף צורת אלף־בית, אך השליח של „מחזיקי תורה" התחיל להעסיק את קבוצת הנוער בשירה וזמרה לכבוד שבת — — —

איזמיר -
והיא סמירנא
מרכז רוחני לעדות המזרח

איזמיר, אשר לפנים קראו לה סמירנא, נחשבת בתור הקהלה הכי־מיוחסת באסיה הקטנה. שלושה בתי־קברות נמצאים בקהלה זו, ובבית־העלמין הישן־נושן נתגלו אבני־מצבה עם כתובות ביוונית, שלפי החוקרים הן עוד מראשית תקופת הנצרות (במאה השניה או השלישית, למספרם).

הרבה גלגולים עברו על קהלה זו, השוכנת על נתיב־הקשרים היבשתיים בין ארץ־ישראל ולבין ארצות הגולה. מקהלה זו נתעורר אחד הראשונים להתחדשות הישוב בארצנו הקדושה — הלוא הוא רבי חיים אבולעפיה, אשר בשנת ת"ק עלה ארצה ביחד עם חבר תלמידיו והם חוננו את שממותיה של טבריה עיר־הקודש.

בתקופה האחרונה נמשך זרם מתמיד של עולים יהודים מארץ טורקיה, וחלק ניכר מהם נמנה על בני קהלת איזמיר.

מרכז רוחני, עיר של תורה וחכמה

לפזורי־ישראל באסיה הקטנה היתה איזמיר הטורקית מרכז רוחני. עיר מלאה תורה וחכמה, שהצמיחה רועים רוחניים לשאר קהלות המזרח. עיר שוקקת חיים יהודיים. היו באיזמיר כמה ישיבות גדולות ובתי־דין. גדולי הרבנים שישבו בה על מדין, הריצו אלפי תשובות בהלכה לכל שואל ודורש מקהלות ישראל אשר מקרוב ומרחוק. כך כותב על קהלת איזמיר אחד מרבני סאלוניקי, רבי שמואל יצחק מודליאני: „קהלה קדושה וטהורה, שכל תקנותיה נעשות בכושר וביושר, בעצת חכמים ונבונים".

ביחוד יצאו מוניטין לקהלת איזמיר, בגין היותה מרכז גדול להדפסת ספרי־קודש, מיד אחרי שבצבצו ועלו ניצניו הראשונים של הדפוס העברי בעולם. מאות ספרים בהלכה ובאגדה ראו בה אור עולם ופירסמו את שמה בכל מקום על פני כדור הארץ, שבני־ישראל שרויים בו.

הישוב היהודי באיזמיר, משופע במסורת עשירה של מנהגים וארחות־חיים. עם תושביה נמנו אדירי־תורה מפורסמים כרבי חיים בנבנשתי, רבי שלמה אלגאזי, רבי אליהו בעל „שבט מוסר", רבי נסים אברהם אשכנזי בעל

„נחמד למראה". כן פעל בה (בשנים: ת"פ — ת"ק) רבי חיים אבולעפיה, עד שעלה לארץ־ישראל. כעבור שני דורות כיהן כרבה הראשי רבי חיים פאלאג'י, שנודע בזכות הספרים שחיבר ואשר בשנת תשכ"ח, במלאת 100 שנים לפטירתו, צויין תאריך זה בעולם היהודי.

על צביון החיים היהודיים באיזמיר, העיד אחד מרושמי קורותיה: „כמעט לא נמצא בעיר, יהודי שיעיז לעבור בפרהסיא על אחת ממצוות התורה". בתוקף הסמכות שהעניקו השלטונות לרב הראשי, שינהל את עדתו על פי חוקי התורה, פעלו בעיר פקחים מיוחדים, שנקראו „מבררי קנסות" וכל מי שנחשד בעבירה הובא לפני בית־הדין הרבני, נידון ונענש.

מתוך ששה־עשר בתי תפלה וחמשים ישיבות שהתקיימו באיזמיר, בלטה במיוחד ישיבה ותיקה וגדולה בשם „בית יעקב רבי", שנוסדה והוחזקה על־ידי הנדיב העשיר ר' יעקב רבי, אשר בעצמו היה תלמיד־חכם גדול והקדיש מנכסיו חלק גדול לקיום הישיבה. בין חכמי הישיבה הזאת — גם רבי יעקב פאלאג'י, חתנו ותלמידו של הג"ר רפאל יוסף הזן (הי"ח), הרב הכולל ליהודי איזמיר וראש ישיבת „בית יעקב רבי", שבערוב ימיו עלה ירושלימה ושימש בה כ„ראשון לציון".

על פטירתו של אחד מאחרוני הרבנים המפורסמים של קהלת איזמיר ספדו מעל דפי העתון „המודיע" (מיום ו' אדר תשכ"ו):

— ביום שלישי ד' לחודש שבט תשכ"ו נתבקש לישיבה של מעלה רבה הראשי וזקן הרבנים לעיר איזמיר בטורקיה — הרה"ר החה"ש רבי רחמים מורנו די שיגורה. נין ונכד להרב הפרד"ש אחד מגדולי התורה ביהדות טורקיה של המאה הקודמת, שממנה התחילה שושלת רבנים של ארבעה דורות עד הרב הרמד"ש ז"ל.

עם הסתלקותו של הרב שיגורה, אבדה יהדות איזמיר את האחרון שבזקני הרבנים שהכירו את יהדות טורקיה בתפארתה ובהודה.

הרמד"ש נולד לפני כשמונים שנה באיזמיר לאביו הרה"ג משה די שיגורה היה ראש השוחטים וראש בית הדין

בעיר איזמיר והוא נכד להרב הפרד"ש הרה"ג פנחס רחמים די שיגורה בעל הספרים: אות אמת, אות הברית, אות היא לעולם, אות היא לישועה, אות לטובה, ספר הפרדס ועוד.

עוד בימי צעירותו חשקה נפשו לעלות וללמוד תורה מפי רבני ארץ־הקודש. שלוש שנים למד באחת הישיבות בעיר־הקודש צפת ואחר־כך חזר לעיר מולדתו לשאת בעולה של הקהלה המיוחסת. דאגתו היחידה היתה להרביץ תורה ויראת־שמים וכן להרבות בצדקה ובמעשים טובים. עם היותו מסור לתפקידו כמנהיג העדה הוא היה בין מעודדי העליה לארצנו הקדושה והרבה פעמים סמך ידו לעולים ולצרכיהם.

לקורות הקהלה: הצלחה במסחר, אסונות ועלילות־דם

כפי מעלת חשיבותה של קהלת איזמיר, כך נתנסתה בכל התקופות בכל מיני פורענויות, שהתרגשו וירדו על בית ישראל. הרשימה כוללת אסונות מסוגים שונים. היו שריפות ומגיפות, שפגעו בכלל התושבים, אבל היהודים סבלו יותר מכולם, מפאת הצפיפות הנוראה שבסימטאות הגיטו. מלבד זאת היו גזירות על הדת היהודית, ועלילות־הדם התחדשו מדי פעם בפעם.

ישוב יהודי היה קיים עוד בתחילת תקופת הנצרות. נשתמרו כתבות מועטות ביוונית מן המאות ה־2 וה־3 גם בלוחות־הזכרון בבתי־הכנסת — כתובת אחת מציינת, שאשה אחת ושמה רופינה היתה אז „אֵם־הכנסת" באחד מבתי־הכנסת בעיר. בימי־הביניים נתמעטו היהודים בעיר, ויתכן שאף נעלמו מתוכה. אולם מתחילת התקופה החדשה נתקבצו לתוכה יהודים במספר גדל והולך, בעיקר מצאצאי גולי ספרד. בתחילת המאה הי"ז כבר היתה קהילה הגונה, והרב יצחק בן מאיר הלוי נתמנה כרבה.

הישוב היהודי באיזמיר נתרבה ביחוד לרגל ברית־המסחר, שכרתה תורכיה עם הולנד (בשנת 1612). איזמיר נעשתה אחת מן הערים המסחריות הגדולות בטורקיה. הרבה יהודים משאלוניקי, קושטא והערים הסמוכות נתיישבו בה. להגירה זו גרם גם מצבם הקשה של היהודים בכמה מערי טורקיה, ביחוד בשאלוניקי. המתיישבים החדשים יסדו לעצמם קהלות חדשות בשמות סמליים: „עץ החיים", „גירוש", „פורטוגאל" ועוד. הם לא הסכימו לקבל עליהם את מרותו של ר' יצחק בן מאיר הלוי דיין, רבן של הקהילות הישנות, וקיבלו את ר' יוסף איסקפה משאלוניקי לרב בקהילות החדשות. לאחר פטירתו בחרו בני העדות הוותיקות לרב את ר' עזריה יהושע, אף הוא בן שאלוניקי.

האוכלוסיה היהודית באיזמיר, נתקבצה ממקומות שונים והיתה בעלת מנהגים שונים. עם זאת הם נתאחדו לחטיבה אחת, וקיבלו על עצמם תקנות חשובות, שעד היום נוהגים לפיהן באיזמיר ובמקומות הסמוכים לה; חוקי מס ומינוי מועצות, לשם הנהלתה הגשמית והרוחנית של הקהלה.

וזו תמצית קטנה מתוך לוח הפורעניות של הקהלה: בשנת 1772 נשרפו כל בתי הכנסיות באיזמיר ועד שנת 1800 לא היה להם בית כנסת קבוע. בשנת 1838 שוב נשרף בית התלמוד־תורה, ובשנת 1841 נשרף הרובע היהודי עם כל בתי הכנסיות מלבד אחד. בשרפה אחרת בשנת 1881 נשרפו אלף וחמש מאות בתי יהודים. בשנת 1688 פקדה את העיר רעידת אדמה, ונאבדו 480 יהודים עם הרב אהרן ב"ר חיים. עשר פעמים פרצו מגיפות — משנת 1770 ועד לשנת 1865, ועוד פעם אחת — בשנת 1892.

בשנת 1847 התפתח מאד בית התלמוד־תורה שבעיר הודות לתרומתו האדיבה של הברון אדמונד רוטשילד (הנדיב הידוע) שנתן שבעים אלפים פרנק להרחבת החינוך היהודי באיזמיר ואז גדל מספר הנערים מבני העניים עד חמש מאות.

בין החברות החשובות שנתקיימו בעיר — חברת „ביקור חולים", שנוסדה עוד בשנת תפ"ד (1724). בית־החולים לריפוי יהודים עניים נוסד בשנת תר"א, ביזמתו של לורד רוטשילד מווינה. ועל כולן עלתה החברה קדישא,

בית־הכנסת על שם „בית הלל" באיזמיר
16 בתי־תפילה ו־50 מקומות־תורה נתקיימו בקהלה זו

אשר אנשיה התמסרו למטרות הנעלות שהודגשו בשם החברה: מקברים, רחיצה (טהרה) והלוייה.

על קברו של אחד מגדולי חכמי עדות המזרח

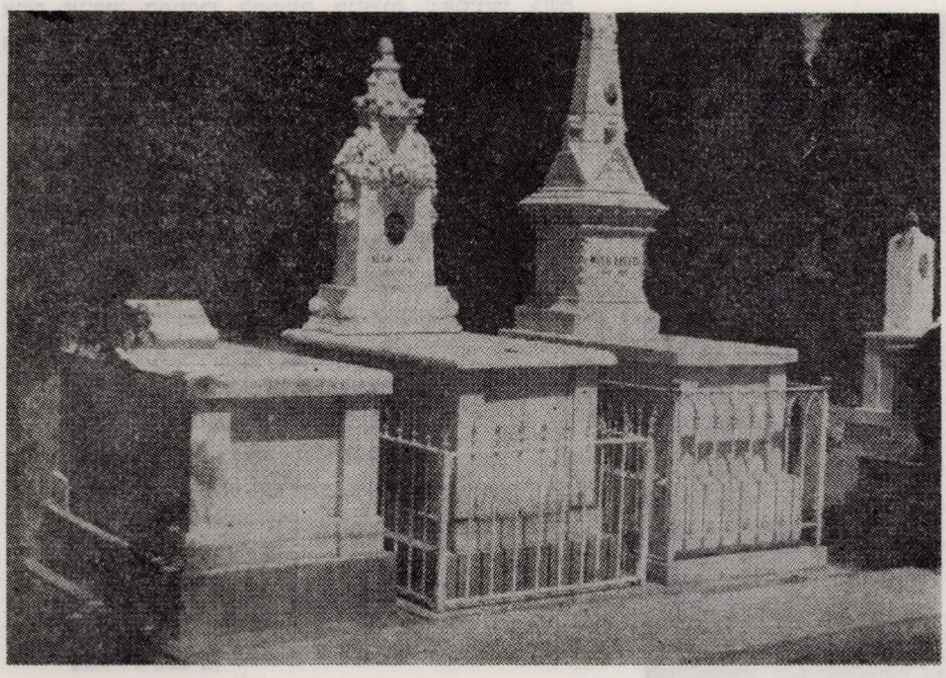
כאשר הובא לקבר־מנוחתו רבי חיים פאלאג׳י, עטרת־תפארתה של קהלת איזמיר, טרחו אנשי החברה־קדישא להעמיד לו מצבה למזכרת־נצח, ולחרוט באבן הזאת את כל תמצית קורות חייו ורום מעלת מעמדו של רבם.
וזה נוסח המצבה (שהיא נדירה בסגנונה):

„האי תנא דידן נתקיים בו
„כל שיראת חטאו קודמת לחכמתו חכמתו מתקיימת",
ובעבור זאת זכה לכתר תורה כראוי
ומוכתר בכתר מלכות וכתר שם טוב,
ושמעו הולך בכל המדינות,
אשר קראו לו הגאון המפורסם בכל תפוצות ישראל,
מופת הדור והדרו, חד בדרא,
ותורה יבקשו מפיהו מארבע פינות.
אבי התעודה ריש מתיבתא ור״מ דבר אחר לדור,
סבא דמשפטים,
זקן ושבע בשיבה טובה שעבר מגבורות,
כמלך יושב על כנו לשתי מחנות,
וזכה לראות מיוצאי חלציו ז׳ ספרי תורות,
שיצאו בעולם דנתן הסכמתו עליהם,
וכל זה מפירות מעשיו הטובים,
והקרן קיימת לו לעולם הבא,
עין לא ראתה, לא יוכל להמנות,
כשם שאי אפשר למנות
גודל צדקתו ותורתו וחסידותו,
כי הוא היה נדיב ורחמן,
אוהב את הצדקות ומשלוח מנות,
העומד בפרץ רב להושיע,
עטרת חכמים אבי יתומים ודיין אלמנות,
רך בקנה ומעביר על מדותיו בכל פנות,
אוהב את המישרים על דרך אמת, ועונה צדק,
אהוב לשמים ולבריות,
ומקבל את כל האדם בסבר פנים יפות,
בלב שמח ופנים שוחקות,
תוארו כמראה מלאך גבור ובעל קומה,
הרבה גבולו בתלמידים הרבה,
והוא שפט את ישראל שלושים שנה
בצרכי ציבור איסור והיתר ודיני ממונות,
הוא ראה עתידות בחלומות וחזיונות
ומלומד בניסים,
ולא עבר עליו חצות
ואפילו בלילה האחרונה במעט שנות,
מי עמד בסוד ה׳ דעלה לשמים
בחודש ובשבוע דעשה הפסקה ופ״ד תעניות
כמה שני על מחל״ת לעניות,
הלא הוא עטרת ראשינו

מצבת־קברו של החכם רבי חיים פאלאג׳י
המצבה מעידה על רום מעמדו של הרב באיזמיר המיוחסת

מו״ר מעלת הרב הכולל
כמוהר״ר חיים פלאג׳י זצוק״ל מנוחתו כבוד,
בעל ספר לב חיים ושאר ספרים רבים ונכבדים
מידו הקדושה בעט״ים מזומנות.
וסרכין תלתא בג׳ ראשונות,
רבותינו הקדושים הרשב״א
ורבינו מנחם לבית מאיר
ומורו וקנו הגאון בעל חקרי לב זלה״ה.
אין ספק דיצאו לקראתו להביאו לגן עדנו
כנחלים נטיו כגנות,
ויגל יעקב הרב אבי צדיק
אשרי שזה ילד בשמחות ורננות.
ובאו חשבון דמלאו ימיו ושנותיו
מיום ליום ומחודש לחודש,
דנולד ביום הד׳ י״ט לחדש,
ואליק מר למתיבתא דרקיע

בית־הקברות היהודי החדש באיזמיר
מצבות־שיש בסגנון מודרני, שלא ברוח המסורת של הקהלה עתירת־היחש

ביום ב׳ מסדר „עלה אל האלהים״
יום טו״ב לחודש שבט התרכ״ח
ובתחילת ליל חי שהוא ליל ג׳
נגנז לפני ה׳ בארצות החיים למנוחות שאננות,
וזכותו יהא מגן על כל יחידי העיר הזאת וסביבותיה
וביותר על בני ביתו והנלוים עמהם בנים ובנות,
דאלים זכותיה דמזיח גזרות רעות ומכפר עונות.
חונה מלאך ה׳ סביב יראיו ויחלצם
פלאות עדותיך על כן נצרתם נפשי.
נפשו בטוב תלין וזרעו יירש ארץ,
ואתה לך לקץ ותנוח ותעמוד לגורלך לקץ הימין.
בא סימן „כטל חרמון שיורד על הררי ציון
כי שם צוה ה׳ את הברכה
חיים עד העולם לפ״ג תנצב״ה.
סימנא דחיי במנין שנות חיים
ב׳ט׳ל׳ר׳ חיים תחיה אדמה״.

ובכל זאת עוד לוחשת גחלת היהדות באיזמיר

עתונאי ישראלי שנקלע לאיזמיר והתבשם מאווירה המיוחדת של קהלה מיוחסת זו אם כי בתקופת שפל, מתאר את רשמיו (לפי יהודה אריאלי, „הארץ״ מיום 28 ביוני 1968 — ב׳ תמוז תשכ״ח):

— שמתי פעמי לבתי־הכנסת ולבתי־הקברות...

הנה בית הכנסת „שלום״, אותו בית תפילה שנוסד על ידי הקהלה האשכנזית לפני כשבעים שנה, והפך במשך הזמן לבית כנסת ספרדי לכל דבר. הבימה שעמדה במרכז בית הכנסת נעקרה והוצבה בקצהו האחורי. סידור הספסלים שונה ומשני עברי ארון־הקודש הותקנו בכל צד פרוכות, כנהוג אצל הספרדים. הרב יצחק קארמונה, ישיש דובר־עברית מספר שעדיין יש לו מנין בבית כנסת גדול זה: „כשניים שלושה מניינים בכל יום ובשבת כחמשה מניינים״.

— למרות ירידתה של הקהלה היא מחזיקה עדיין מוסדות שונים. בית ספר יהודי עם 80 תלמידים; בתלמוד תורה לומדים כ־200 ילדים. הקהלה מחזיקה גם בית־זקנים עם למעלה מ־30 ישישים ולידו בית־חולים. דואגים להחזקת מקווי־טהרה, וכן לשחיטה כשרה.

— חשבנו, כי עבר מפואר זה של קהלה יהודית משתקף בודאי גם בבית הקברות היהודי, והלכנו לבקר שם. האכזבה היתה גדולה. זה בית־עלמין צפוף שבו קבר נוגע בקבר, ורבות הן המצבות ההרוסות. כולו מכוסה קוצים ועצים הצומחים פרא. במקום מופקד שומר טורקי, זה 30 שנה, מאז נסגר בית העלמין, כדי שלא יגנבו את המצבות לבניה. המיוחד במקום זה הוא, שיהודי המקום, בבחרם את שטח בית הקברות, מצאו חלקה שבה נובע מעיין, שמימיו שימשו לטהרת המתים ולנטילת ידיים למבקרים.

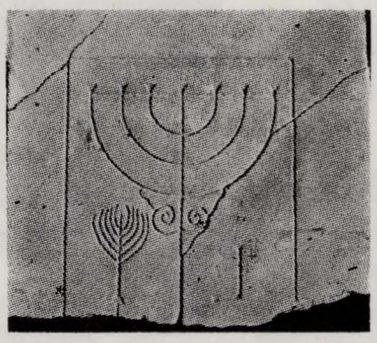
— אמנם בבית הקברות החדש — התמונה שונה. כאן לא רק שניטעו שדרות ברושים ויש שבילים, אלא שומרים יפה על הקברים, הבנויים ברובם לתפארת. כאן אנו מוצאים שמות רבים, הזהים עם שמות משפחות ספרדיות מכובדות הידועות גם בארץ. השומר דובר מעט עברית מידיעתו את התורה והתפילות. אני שואל אותו, אם הוא חושב לעלות לישראל? ותשובתו היא: „אך מי ישמור על בית הקברות וידריך את עולי הרגל הבאים לכאן מכל קצוי תבל?״ — — —

סארדיס –

מהקהלות הראשונות על אדמת הגולה ובית כנסת רב־פאר שנחשף לאחרונה

סארדיס — קהלה יהודית גדולה וחשובה, בכמות ובאיכות, מן הראשונות והעתיקות ביותר על אדמת הגולה, והיא נשכחה כליל ואף בכרוניקות ההיסטוריות מן התקופה הקדומה לא הוזכר שמה — אלא שנתמזל מזלה שדווקא בשנים האחרונות היא תתגלה בבת־אחת במלוא משקלה ומעמדה מלפנים, הודות למשלחת־ארכיאולוגית אמריקאית, אשר התכוונה לחפור ולחפש אחרי אתרים היסטוריים המתייחסים לתקופת גדולתה של יוון הקלאסית ובאורח מפתיע היא חשפה הריסותיו של בית־כנסת יהודי רחב־מימדים ועטור־תפארה, שהעיד על התבססותו של ישוב יהודי בעל חשיבות ראשונה במעלה בחופי ים התיכון בתקופת הורבן ירושלים.

סארדיס משתייכת כעת לתחומי טורקיה והיא ב־קירבת־מקום לסמירנה (איזמיר) — אף היא קהלה יהודית רבת־יחש, אך ההבדל בין שתיהן הוא יסודי ביותר: כי האחת (סארדיס) נהרסה עוד בזמן קדום על־ידי רעידת־אדמה ומתחת למפולת העיר נעלמו גם עקבותיה של הקהלה היהודית מדורות קדומים. ואילו האחרת (איזמיר)

סמל המנורה בת שבעת־הקנים שליווה את גולי ירושלים בדרכם
על עמודי בית־הכנסת העתיק של סארדיס גילו החופרים את צורת המנורה כעיטור המקובל ביותר

זכתה להתפתח במשך דורות ארוכים ורשמה שורה של דפים היסטוריים בחיי יהדות הגולה.

קהלה יהודית שנהרסה ונשכחה כליל —
ונחשפה לפתע לעת חפירות ארכיאולוגיות

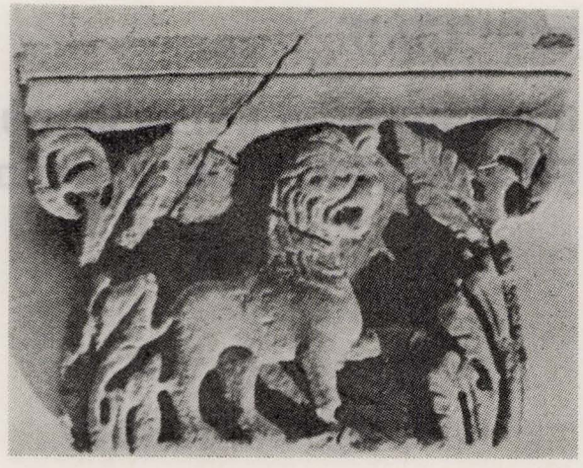
ההודעה הראשונה על הגילוי המופלא בסארדיס נתפרסמה עוד בשנת 1963, מטעם המשלחת הארכיאולוגית האמריקאית, שהיתה משותפת לאוניברסיטאות הארוארד וקורנל, ואחד מראשי המשלחת, ד"ר דוד ג. מיטן תיאר מתוך התרשמות את מה שנחשף לעיניהם (לפי „ג'ואיש קרוניקל", מחודש מרס 1963):

„בין הגילויים המעניינים ביותר של עונת־החפירה החמישית של „הארוארד־קורנל" יש למנות את גילוי בית־הכנסת הגדול והמקושט היטב בסארדיס. בירת הממלכה העתיקה של לודיה. בית־הכנסת פונה מזרחה והוא מבנה בעל היקף רב, רוחבו של הבנין כולו 60 מטרים ואורכו — 180—190 מטרים. מלבד האולם הגדול נמצא לידו „עזרה" (אולם־כניסה) גם זה במידות נרחבות — של 60 על 65 מטרים. אל האולם הראשי יש שערי־כניסה... גוש־שיש, אשר עליו חרוטים מנורה עם שופר ולולב אישר את זיהוי הבנין כבית־כנסת יהודי עתיק.

„מימצאי בית־הכנסת בסארדיס שופכים אור חדש על הקהלה היהודית באחד המרכזים האדמיניסטראטיביים של מלכות רומא באסיה הקטנה, והמימצאים מוכיחים את החשיבות ואת השפע, שאליהם הגיעו היהודים במקום זה".

מה המייחד את המבנה המרשים של בית־כנסת קדום זה, אשר טרם נתגלה כדוגמתו? הארכיאולוגים וההיסטוריונים, מצביעים בתיאוריהם וסקירותיהם על כמה גילויים אופיניים, המצטרפים יחד לתמונה מרהיבה של חיוניות רוחנית מופלאה, דווקא בתקופת־השפל בהיסטוריה היהודית לאחר נפילת ירושלים וחורבן ממלכת יהודה.

בעבודת־המחקר המיוחדת של ד"ר משה דותן, מאגף העתיקות של מדינת ישראל מודגשת (לפי הדו"ח בעתון

„גור אריה יהודה" — סמל הגבורה הישראלית
מתחת להריסות בית־הכנסת בסארדיס נתגלה אחד מחלקי העמודים, אשר האולם הגדול נשען עליהם ובראשו סמל יהודי מסורתי זה

„הארץ" מיום 26 באוקטובר 1964 — כ׳ תשרי תשכ״ה) מעל לכל ההקבלה בין התכנון הפנימי של בית־הכנסת בסארדיס עם המבנה המסורתי של בית־המקדש בירושלים:

„בבית־הכנסת של סארדיס ישנה, לדעת החוקר, הקבלה בולטת למבנהו של בית־המקדש בירושלים, שהיה מחולק, בהתאם למתואר בספר התנ״ך לשלושה חלקים: (א) האולם; (ב) ההיכל; (ג) הדביר (וזה „קודש הקדשים"). גם בסארדיס החפירות מעוררות את הרושם, שבנין בית־הכנסת היה מורכב משלושה חלקים עיקריים... שרידי הקירות, שנשתמרו בגובה ניכר, מצופים מבפנים בלוחות־שיש, גם פסיפס הרצפה נשתמר בחלקו. רוב הכתובות (על הקירות והכלים) הן ביוונית וכוללים שמות של תורמים. רק המלה „שלום" מופיעה בעברית, והוראתה, כנראה — „שלום על ישראל".

שברי־שיש וקטעי־הקדשות המגלים את הרמה הרוחנית ואת מידת הנדבנות

אחד החוקרים התרכז בפיענוח הסמלים שעל הקירות וכן את שמות התורמים. המרומזים בחלקי הבנין ובשברי הכלים — הפרופסור לואי רוברט, מחוקרי המשלחת הארכיאולוגית אסף ובחן את הכתובות של סארדיס (לפי „למרחב", מיום 3 במאי 1963 — אייר תשכ״ג):

— בשער המרכזי של בית־הכנסת בסארדיס נמצא גוש־שיש, אשר עליו חרוטים שופר ומנורה. ליד הבמה, נמצאו שוב שברי־שיש אשר שימשו כנראה לארונות־קודש בהיקף יותר קטן.

המזוזות המגולפות באורח עדין בדלת הדרומית — מהוות דוגמה לשימוש הנרחב בחמרי־בנין שונים.

— אלפי שברי־שיש מעידים על תחריטי־השיש ה־עשירים שקישטו פעם את קירות בית־הכנסת — כתובות־ההקדשה מאפשרות לנו להציץ לחייהם של אישי הקהלה ועיסוקיהם. הזכרת האשה והילדים, כשותפים לתרומה מעידים על כך, כי מסורת הנדבנות (הפילנטרופיה) המשפחתית היתה כבר מושרשת היטב בקהלה היהודית של סארדיס. כן צויינו בכתובות־ההקדשה, מקצועות התורמים — „צורף־כסף" או תפקידיהם הציבוריים — כגון „חבר מועצת העיר". כן הוזכר מעמדם בקהלה — כגון „תיאוסבס יראי־האלוקים". כל אלה מצביעים על המעמד הכלכלי והחברתי של חברי העדה.

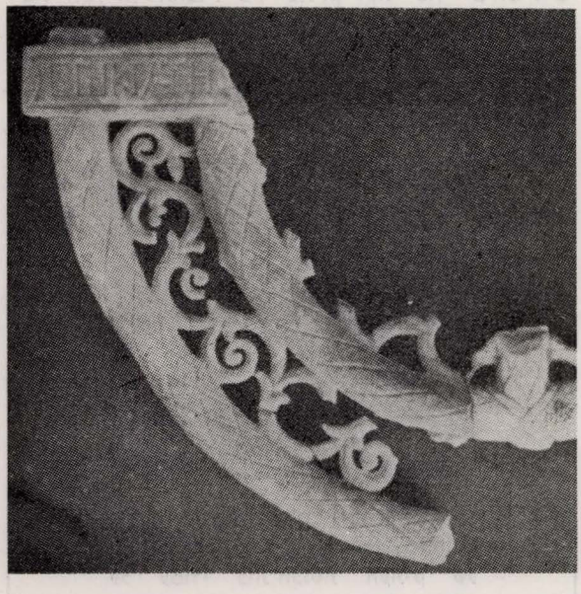
— החנויות שלאורך צידו הדרומי של בנין בית־הכנסת הכילו בדים, אשר עליהם נמצאו שמות הבעלים היהודיים. אחד האנשים הללו, יעקב — שהיה כנראה חנווני — תואר גם בתור „זקן־עדה" („פרסביטרוס").

עבודות החפירה והשיחזור בבית־הכנסת העתיק ביותר על אדמת הגולה — ומסקנות החוקרים

הסופר לעניני ארכיאולוגיה של „הארץ" העתיק תיאור משלים ממקורות הדיווחים של המשלחת הארכיאולוגית האמריקאית עם סיכום עונות החפירה המשלימות בשנים 1967/68 (לפי „הארץ" מיום 26 במאי 1968 — כ״ח אייר תשכ״ח):

„זה בית־הכנסת העתיק. הגדול ביותר, ואולי גם המפואר ביותר, שנתגלה עד כה במקום כלשהו — מסקנה זו מתגבשת בהדרגה, עקב עבודות החפירה והשיחזור הנערכות בשנים האחרונות בסארדיס.

— בנין בית הכנסת, כפי שהוא נחשף והולך מיצג שלבי־בניה שונים מתקופות שונות. משמע, שהבנין ניזוק

קטע של מנורה מקושטת בבית־הכנסת של סארדיס
בית־כנסת עתיק זה הצטיין במבחר רב של עיטורים וקישוטים שמהם נשתיירו רק שרידי־שברים

ונהרס חלקית, ברעידת־אדמה כפי הנראה, ומשהוקם מחדש נוצלה ההזדמנות כדי להרחיבו, לפארו ואף להכניס בו שינויים לצרכים שונים. מבחינה זו הופץ אור חדש על אופיו ומבנהו של בית־הכנסת בסארדיס עם סיכום תוצאות עונות החפירה בשנתיים האחרונות, שפורסמו זה עתה.

כן מסתבר, שהיה אופי מיוחד ומטרה מוגדרת לסידור הפנימי של בית־הכנסת. מצד מערב — נראים מושבים מיוחדים, שהוכנו לחשובי העדה, ובצד זה גם נמצא מקום „השולחן" לקריאת התורה. מצד מזרח לעומת זאת, ניכרים עקבות של ארון־הקודש והכניסה לידו. ואילו שורות מקומות־הישיבה לקהל סודרו במקביל לקירות לאורך האולם מדרום לצד צפון. זה מעורר את הרושם, שהקהל ישב בצורה כזו, שיכול לפנות לכל עבר בהתאם לצורך, מבלי להפנות את גבו לארון הקודש או למושב זקני העדה.

„אם השערה זו נכונה, סידור זה משקף את הסידור הפנימי של בתי־הכנסת בספרד, מאז שנת 1200 למספרם ואילך; כן גם נבנו בתי־הכנסת באיטליה. המסקנה היא שזו מסורת קדומה, אשר ביטוי לה מוצאים ממבנהו המיוחד של בית הכנסת העתיק של סארדיס".

ועוד תופעה אופיינית שיש בה השלכה ברורה הן על עושרה של הקהלה והן על הכרת האחריות הציבורית שלה — עוררה את התעניינותם של החוקרים:

„תקרת בית־הכנסת, קירותיו ורצפתו היו מעוטרים עיטור מפואר, תרומת נדבנים מבני קהלת סארדיס העשירה. על עובדת קיומו של עיטור נרחב זה מעידים מספר כתובות ביוונית הקבועות בפסיפס הצבעוני, שחלק ממרצפת בית־הכנסת היה מרוצף בו. קטע יפה במיוחד של פסיפס זה נתגלה בקצה המערבי של האולם... על אושרם של יהודי סארדיס ניתן גם לעמוד מתוך עבודות־החפירה שנעשו מן הצד הדרומי של קיר בית־הכנסת. שם נחשפו שרידים של חנויות שהיו ללא ספק בבעלות של יהודים. בחנויות נמצאו כדים, שעליהם היו חרותים שמות כגון „יעקב" וכן „שבתיוס". באחת החנויות האלו נתוסף ליד השם „יעקב" גם התואר: „פראסביטאר", המרמז שהאיש נמנה על נכבדי בית־הכנסת"...

חישוף בית־הכנסת בסארדיס, שמצא הד בעולם כולו, משך כמובן תשומת־לב מיוחדת אצל המומחים הארכיאולוגיים במדינת ישראל. ואכן החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה אירגנה סיור־מחקר מיוחד לאיזור החפירות בטורקיה ועל סיור זה דיווח מעל דפי „למרחב", החוקר צבי אילן ברשימתו על „מסע צף לטורקיה בעקבות העבר" (בגליון מיום ב' אייר תשכ"ו — 22 באפריל 1966).

על שתי נקודות מצביע הסייר, שהשתתף במסע־המחקר; — נקודה אחת בעלת אופי יותר כולל, מכיוון שגילוי ארכיאולוגי זה מוסיף מימד חדש לשורה ארוכה של עתיקות יהודים שנחשפו עד כה באיזור הים התיכון; ונקודה שניה, יותר ספציפית מתרכזת בתחומי החפירות הישירות בסארדיס.

מקום ארון־הקודש ששוחזר בבית־הכנסת של סארדיס

לאחר שהחופרים הצליחו לאסוף ולצרף יחד כמה מחלקי ההריסות הם התחילו לשחזר את מבנה בית־הכנסת

אור חדש על ייסודן וביסוסן של קהלות יהודיות בנתיבי הגולה לאחר חורבן ירושלים

אשר ללקח הכולל של מאורע ארכיאולוגי זה, כותב הוא:

„אם מחפשים את ה„נקודה היהודית" בכל מעשינו — הרי לטורקיה יש מה להציע בשטח זה. לאור התגלית הארכיאולוגית ממש קשה להסביר את היקפה העצום של התפוצה היהודית בראשית התקופה הרומית, הן מבחינה מספרית והן מבחינת מיקומה הגאוגרפי. מספר היהודים בסוריה ובאסיה הקטנה הגיע למיליון בקרוב — כמספרם בגלות מצרים בתקופה ההיא...

— אם לסכם את החפירות הארכיאולוגיות עד כה הרי ידועים כיום לערך 70 מקומות באסיה הקטנה, שבהם נמצאו קהלות יהודיות, רק ביחס לבניני בתי־כנסת שנחשפו לעת החפירות מתקבל סיכום של 30 בתי־כנסת בערך, אם כי מספרם היה לבטח גדול יותר".

ואשר לחפירות בסארדיס עצמה:

„דוגמה מצויינת על מעמד היהודים באסיה הקטנה, מספקת לנו תגלית בית־הכנסת המפואר בסארדיס, שהביקור בו היה אחד משיאי המסע כולו. במקום זה חופרת משלחת אמריקנית, אשר תוך כדי עבודת החשיפה של „הגימנסיון" הרומי המפואר בעיר, נתגלה בצמוד אליו בנין־ענק, שלפי כל הסימנים לא יכול היה להיות אלא בית־כנסת יהודי. אין זאת, אלא שמעמד הקהלה היהודית בסארדיס היה כה רם, עד שהוקצה לה מקום של כבוד בלב העיר.

— באולם עצמו נמצאו שרידי מנורת־שבעת־קנים, מגולפת להפליא בשיש, ועליה חרות השם „סוקרטס" — זה שם האומן או התורם. כן נתגלו שתי במות, הבנויות בעיקרן אבני־שיש, שלדעת החופרים שימשו לארון־הקודש ולהצבת מנורה סמלית גדולה.

כן נמצאה בסארדיס כתובת המספרת על מיזרקה שבקרבת בית־הכנסת.

בית־הכנסת נהרס, כנראה, בשנת 615 לספירה, כאשר כוסרו השני, מלך פרס, הרס את העיר סארדיס. עקבות הרס זה נראו היטב בשורת חנויות שהיו צמודות מדרום, לקיר בית־הכנסת. במקום זה נמצאו כלי־זכוכית וחרס, מטבעות, אבני משקל ומאזניים. כמה שמות שנחשפו ופוענחו על גבי הכדים הוסיפו הוכחה על רום מעמדם של יהודי סארדיס מלפנים.

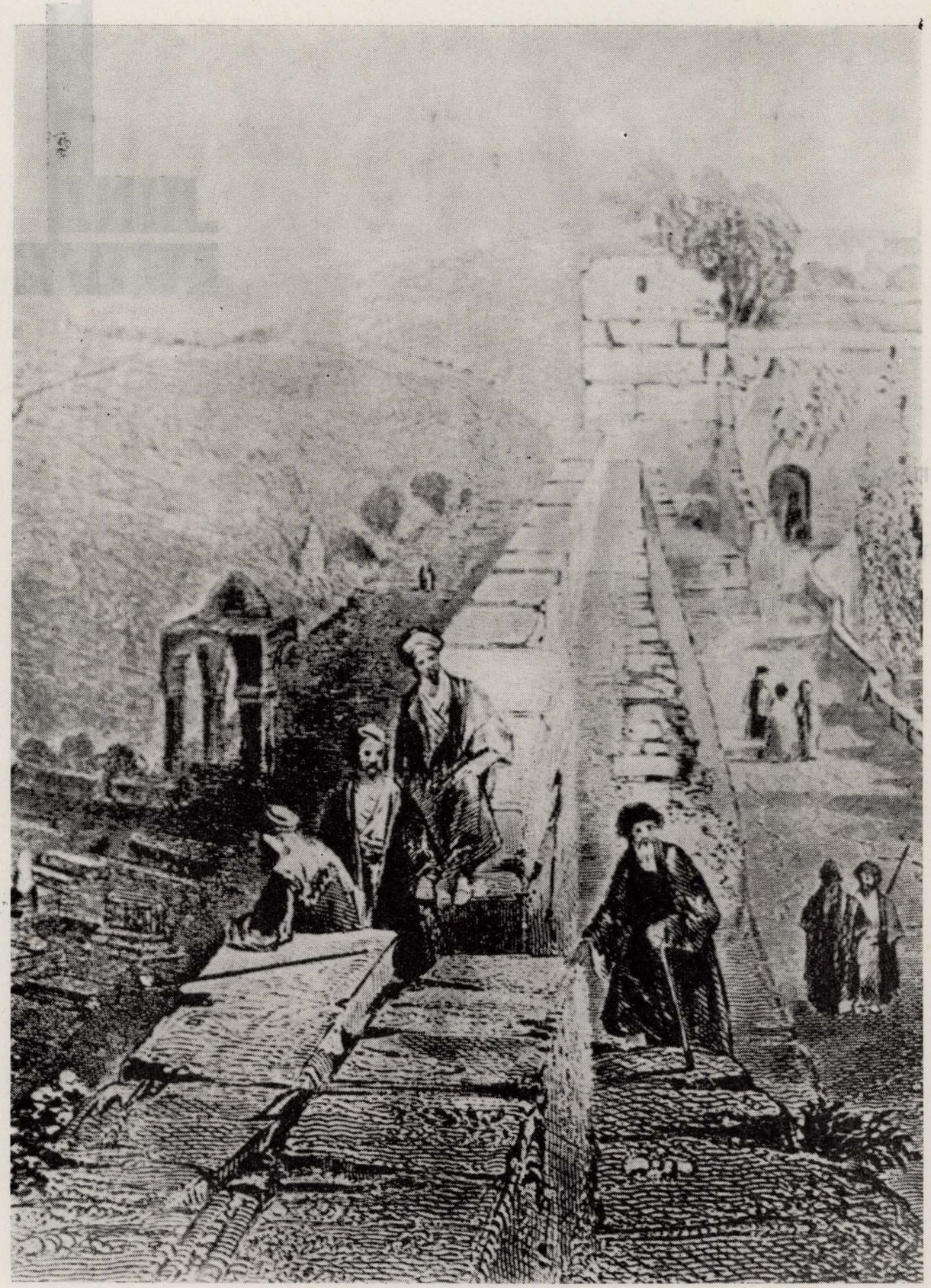
— מכל השפע והפאר הזה משכה את העינים בהריסות שנחשפו כתובת קטנה, שנחרטה באבן: „אני שמריה בן אליהו כתבתי".

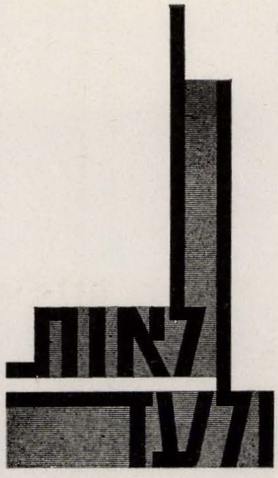
אכן — בית־כנסת יהודי, אי־שם במרחקים והאיש חורט באבן את שמו למזכרת־נצח: „אני שמריה בן אליהו" — — —

כתובת עברית הרומזת ממרחקי העבר

אחד הגילויים שהפתיע את חוקרי החפירות הארכיאולוגיות בסארדיס היה זה השימוש הנרחב והמודגש בשמות עבריים של נכבדי בית־הכנסת, על אף כל כובד משקלה של התרבות היוונית השולטת

נ ס פ ח

הרס וחילול בתי-העלמין

בהר-הזיתים ובחברון

תמונת המדור:

השתטחות על קברי הר־הזיתים — ציור־הווי מלפני 130 שנה, מאת הצייר הבריטי הנודע, ו.ה. בארטלט

על חילול הקודש בירושלים ובחברון /

מבוא

פרקים

מתוך דו"ח ועדת-החקירה הממשלתית:

פתח-דבר:

מטרותיה והיקף פעולותיה של ועדת-החקירה

פרק א':

הרס וחילול בית-הקברות ההיסטורי בהר-הזיתים

פרק ב':

ביזוי המצבות וניצולן על-ידי שלטונות הצבא הירדני

פרק ג':

חילול והרס בית-העלמין הישן בחברון עיר האבות

פרק ד':

מסקנות: סיכום ממדי ההרס ואחריות שלטונות ירדן לביצוע פשע מחריד זה

פרק ה':

המלצות הועדה: לפרסם בעולם את מעשי חילול-הקודש

מבוא:

חילול בתי־העלמין בארץ־הקודש במתכונת מסע־ההכחדה הנאצי נגד יהדות אירופה

„ועמדו רגליו ביום ההוא
על הר הזיתים אשר
על פני ירושלים מקדם" — —
(זכריה י"ד—ד')

עם נצחון־הפלאות במלחמת ששת הימים ושחרור ירושלים עיר־הקודש — נחשף קבל עם ועולם במלוא מימדיו אותו פשע מחריד של חילול והרס בית־הקברות היהודי העתיק על הר־הזיתים המקודש מדורי־דורות — פשע שתוכנן בדייקנות כזו ובוצע באורח שיטתי כזה על־ידי שלטונות ממלכת ירדן, על־פי המתכונת השטנית הנאצית ומתוך יישום מטרותיו המרחיקות־לכת של מסע־ההכחדה הנאצי נגד יהדות אירופה.

לנוכח הזעזוע אשר מראות הזוועה של הר־הזיתים המחולל חולל בדעת־הקהל העולמית, החליטה ממשלת ישראל למנות וועדת־חקירה מיוחדת, כדי לבחון, לסקור ולחקור מעשי־תועבה אלה באתר מקודש בעל מסורת קדומה עוד מתקופת הנביאים.

עמל רב השקיעה וועדת־החקירה הישראלית בפעילותה, אספה תעודות ומסמכים; חקרה עדי־ראיה ובתוכם כמה מבין אלה שהשתתפו בעצמם בביצוע מעשי ההרס והחילול; ביקרה פעמים לאין־ספור בכל המקומות שנתגלו בהם עקבות הזוועות; ומעל לכל — טרחה לגלות מי יזם את הפשע ומי היו האחראים לתכנון וארגון מבצע נתעב זה, שנמשך מספר שנים.

והנה, מונח לפנינו הדו"ח המוסמך של וועדת־החקירה, ואין מפלט מאותה מסקנה כוללנית, הנוקבת והמוחצת למדי, הנובעת הן מתיאורי העובדות, הן מגביית העדויות והן מסיכומי החקירות, כי —

השלטון הערבי־ירדני, שהתעלל בקדשי ישראל בירושלים עיר־הקודש, הודבק מאשמת בארות־רעל של משטמת־הטירוף הנאצית לעם ישראל, דת ישראל ומסורת ישראל, ומתוך בולמוס שטני זה העתיק השלטון הערבי במלוא העקביות את „הדוגמה הנאצית" להריסת בתי־הכנסת ולחיסול בתי־העלמין.

ואמנם, עד היכן עמלו שלטונות הממלכה הירדנית להחריב את בתי־הכנסת ההיסטוריים בעיר העתיקה, ובאיזו מידה הם טרחו ליישם את עקרונות מלחמת־החרמה הנאצית ביהדות, תוך כדי תכנון חילולו וחיסולו של בית־העלמין היהודי העתיק — והוא גם מן העתיקים בעולם כולו — בהר־הזיתים, אשר בירושלים עיר־הקודש.

ואכן המימצאים המאלפים של וועדת־החקירה הישראלית מוכיחים, שאותו עקרון זדוני־שטני להכחדת היהדות ולעקירת זכר היהודים בא על ביטויו בשורה של פעולות יזומות, כדלהלן:

(א) התנקשות נפשעת והתעללות סאדיסטית בקדשי עם ישראל

ביחס לגישה יסודית זו קובע דו"ח וועדת־החקירה: „— — איש לא יכול היה אף לנחש את גודל החורבן, את שיטתיות מלאכת־ההרס, ואת הטוטאליות של מעשי חילול־הקודש, אשר נלוו אליהם תופעות של וואנדאליזם ובארבאריות, שכמעט ואינן נתפסות במוחו של איש תרבות".

(ב) ניצול ממושך של ביזוי־הקודש למען תועלת כלכלית

על זאת נאספו הוכחות למכביר; כפי שזה מנוסח בדו"ח: „נתיצת מצבות וניצול אבני־הקברים לבנין; בניית בתים על־פני קברים, תוך כדי שימוש במצבות וחלקיהן; שימוש במצבות להקמת אורוות, דירים וולוי־עופות" ועוד כהנה.

(ג) שימוש נרחב במצבות שנעקרו וחוללו לצרכים צבאיים שונים ומגוונים, ללא שמץ של בושה

קביעת־עובדות מעין אלו ראויה בהחלט להדגשה מיוחדת: „עקירת מצבות ופלטות שלימות לצרכי בינוי במחנות ועמדות צבאיות; חשיפת מחילות קברים ושימוש בקברים שנתרוקנו כתעלות־קשר ושוחות־הגנה; הקמת סוללות עפר ואבנים על קברים ומצבות", ועוד ועוד.

(ד) מזימה למחיקת העבר היהודי מתוך טשטוש כל סימן וזכר של קברים ומצבות

כהדגמה משכנעת לתכנון מרחיק־לכת לעקור כל שריד וכל מזכרת של העבר היהודי בירושלים משמש קטע זה מתוך הדו״ח: „הירדנים הפכו את רובה של „החלקה״ (שהיוותה את בית־העלמין הישן של ירושלים) למגרש־חניה גדול למכוניות, אשר השתרע על שטח של 7 דונאם לערך; הבולדוזרים הפכו את השטח, תוך כדי הריסת הקברים, למשטח עפר חלק ומהודק; כמו־כן החלו להקים על שטח הקברות כביש עם תחנת־דלק, אשר בנינה כמעט הושלם. הירדנים נטעו בכל שטח ההר עצים, במגמה להפוך את המקום למעין פארק גדול״.

(ה) הרס לשם הרס, וואנדאליזם ללא כל תועלת, נקמנות שטנית בדורות עברו

גם זה היה קו אופייני במסע־החרמה שבוצע על הר־הזיתים, שהערבים התמסרו בהרבה מקרים למעין „הרס לשמו״, כפי שמעיד על כך הדו״ח: „בתוך התמונה הכללית של אנדרלמוסיה וחורבן אפשר לגלות סימנים של שיטה... יחד עם זאת, בצד „השיטתיות המסחרית״, ישנם מקרים רבים של הרס קברים ונתיצת מצבות, הבולטים לעין בתור „הרס לשמו״, וואנדאליזם שכל מטרתו סיפוק הדחף להשמיד, להרוס ולאבד״.

(ו) התקלסות נטולת־בושה בכל מושג אנושי, תרבותי־מוסרי, וביזוי כבוד האדם בצורות השפלות ביותר

בנוסף על כל אלה נרשמו כמה עובדות מדהימות ומבהילות, המביישות את צלם האלקים שבאדם, ואלו הן אי־אלו עובדות יבשות מתוך הדו״ח, ללא כל פירוש: „הכביש יריחו—ירושלים נחצב בתוך הקברים ממש, המכונות הכבדות פילסו נתיב והשליכו החוצה ערימות של מצבות ועצמות אדם; שברי מצבות ועצמות נפטרים התגוללו בשטח וניתן להבחין בעשרות רבות של קברים פתוחים... בתי־שימוש עשויים מצבות; מצבורי אשפה בשטח בית־העלמין; במחנות הלגיון הערבי בולטים המימדים הרחבים של חילול־הקודש, הפראות והזלזול המוחלט בצלם האדם. בצריף־פח, ששימש כבית־שימוש לצבא קבועה ריצפה שבמרכזה אסלה, העשויה במצבה...״

לאחר הצגת מבחר קטן זה של דוגמאות מתוך מימצאי וועדת־החקירה הממשלתית הישראלית, מובן איפוא, שלמען האמת ההיסטורית, מן הראוי לצרף את הדו״ח כולו בתור „נספח״ מיוחד לפנקס־הזכרון לבתי־עלמין של יהדות אירופה, אשר חוללו וחוסלו בשנות השואה.

ואשר לחשיבותו של דו״ח זה והתהודה שמצא בציבור הרחב — נאמנת עדותו של שר הדתות, ד״ר זרח ורהפטיג, בדברי־ההקדמה שלו לפרסום רשמי של דו״ח וועדת־החקירה:

„הר הזיתים המקודש לישראל בממורת של דורות, מתקופת התנ״ך ועד הנה, שימש כבית־עלמין לגדולי וקדושי ישראל במשך דורי־דורות עד לכיבושו ע״י ירדן.

העם היהודי אף פעם לא ויתר על זכותו על ההר ועל בית־הקברות שעליו. בהסכם בין ממלכת־הירדן ההאשמית למדינת ישראל על שביתת נשק כללית, שנחתם ביום ד׳ בניסן תש״ט (3 באפריל 1949) — הובטחה לישראל מפורשות „גישה חפשית אל המקומות הקדושים ואל מוסדות תרבות, והשמוש בבית הקברות שעל הר הזיתים״ (סעיף 8 פסקא 2).

והנה ממשלת ירדן, לא רק שלא קיימה את הסכם שביתת הנשק אלא אף הרסה והחריבה בצורה וואנדאלית, אלפי אלפי קברים, ניפצה ושדדה אלפי אלפי אבני־מצבות והשתמשה בהם כאבני בנין לבתי מגורים, מחנות צבאיים, כבישים, מדרכות, רפתות, ואף לבתי שימוש. — אותו הדבר נעשה בבית הקברות העתיק והמקודש שבחברון, עיר האבות.

הדו״ח של הוועדה מבוסס בעיקר על מסמכים, ובדיקת המצב על המקום ורק לשם מלואים לבירור — גם על עדויות. המפות והצילומים המרובים, המצורפים לדו״ח הם הם שמוכיחים את הנעשה יותר מאשר כל עדות״.

פתח דבר :

מטרותיה והיקף פעולותיה של ועדת החקירה

וועדה זו מונתה בי״ג בתמוז תשכ״ז (21.7.67) ע״י שר הדתות ד״ר זרח ורהפטיג — על דעת הרבנים הראשיים ושר המשפטים ומנהל משרד החוץ, לשמש כוועדה בינמשרדית לעריכת סקר על חילול בתי־העלמין היהודיים בהר־הזיתים ובחברון.

וכך נאמר בכתב ההסמכה :

„נא לדאוג כי הממצאים יהיו מבוססים על עובדות בדוקות ביותר, על מנת שהסקר יוכל לשמש כתעודה מוסמכת בנדון. יחד עם זאת מתבקשת הוועדה להגיש המלצות בקשר לפעולה שיש לנקוט בה ביחס למקומות אלו, מנקודת ראות חינוכית והסברתית״.

הנחיות אלו היו נר לרגלי הוועדה, בצאתה לעמוד על ולאמוד את ממדי ההרס והחורבן שחוללו הירדנים בבתי־העלמין היהודיים בהר־הזיתים ובחברון.

הסקר המוגש בזה עיקרו עובדות וממצאים, המיוסדים על פרטיכלים של הוועדה, מסיורים שנערכו בהר־הזיתים, במחנות ובבסיסי הלגיון הערבי במרחב ירושלים ובחברון ומעדויות שונות, שניגבו במהלך עבודתה של הוועדה.

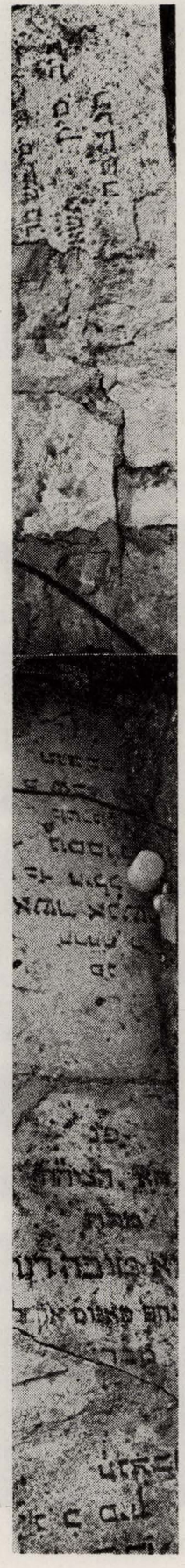
על אף הקושי הנפשי הכרוך בכך השתדלנו להצטמצם בעובדות „היבשות״ ; הדו״ח נכתב עד כמה שאפשר בלשון של המעטה. — התמונה בהכרח אינה מלאה ואף אינה מתיימרת לגולל את היריעה השלימה של מעשי החורבן, ההרס וחילול הקודש.

ומספר סיבות לכך :

(א) כשהחלה הוועדה בעבודתה עדיין לא היתה לפניה אינפורמציה ולוא חלקית, על ממדי ההרס העצומים ועל פיזורם הגיאוגרפי הרחב. ידיעות על פגיעות בבית־העלמין על הר־הזיתים רווחו, אמנם, זה קרוב לשש שנים, בעיקר לאחר שהחלה הקמתו של מלון „אינטרקונטיננטל״ שעל הר־הזיתים והכביש המוליך אליו ; אולם, דומה שאיש לא יכול היה אף לנחש את גודל החורבן, את השיטתיות של מלאכת ההרס, את הפיזור על שטח רחב והטוטליות של חילול הקודש, שנלוו אליה תופעות של וונדליזם וברבריות, שכמעט ואינן נתפסות במוחו של בן־תרבות.

כשהחלה הוועדה לחקור ולסייר בשטחים ידענו מן השמועה על חמישה מוקדי חילול. אך תוך כדי מהלך העבודה נתגלו מפעם לפעם אתרי חילול חדשים. בסקר מוזכרים עשרה מקומות כאלו — שניים נתגלו על פי אינפורמציה שהגיעה בשעת כתיבת הסקר ממש.

אפשר להניח כמעט בוודאות, שבמרוצת הימים יימצאו מקומות חדשים ותתגלינה עובדות רבות אחרות, בנוסף על אלו המנויות בסקר.

(ב) יתר על כן, החומר המצוי על המקומות שנחקרו ונבדקו — אף הוא איננו שלם, ועדיין הסתום מרובה על הגלוי. חודשים רבים יעברו בטרם ניתן יהיה לערוך סקר מדוייק של ממדי ההרס בהר הזיתים. אמנם נעשית בהר פעולה רבה וחשובה של חשיפת ואיתור הקברים ע"י ה„חברות קדישא" ומועצת בתי־העלמין ירושלים; אך והמלאכה עדיין רחוקה מלהיות שלמה; שטחים נרחבים טרם נסקרו, מסיבות אוֹבייקטיביות וסובייקטיביות.

ומכאן, שסקר זה איננו יכול לשמש כתעודה סטאטיסטית מושלמת לפרטיה.

(ג) קושי אחר שעמד בפני הוועדה, היה חוסר שיתוף־הפעולה הבולט מצד עדים ערביים, שיכלו בוודאי להעשיר את הוועדה באינפורמציה חשובה, לוא רצו בכך. אנשים אלו השתמטו ככל האפשר ממתן תשובות ישירות, תוך התחמקות בנוסח: „לא ראינו, לא שמענו, לא ידענו..."

כתוצאה מכך, הרי על אף שרובו של החומר מבוסס כאמור על עובדות בדוקות, על מדידות, תרשימים וצילומים — הרי עיקרו הוא מראה עיניים, ורק מיעוטו משמע אזניים. מבחינת תיאור המצב כפי שהוא בהווה אין בכך משום פגם, אך הנסיון לשחזר את העבר הקרוב והרחוק, נמצא בהכרח לוקה בחסר.

עם זאת, צירפנו את קטעי העדויות לפסיפס אחד וניסינו למרות הקשיים להסיק מסקנות על שיטות ההרס, ממדיו ומידת אחריותם של השלטונות הירדניים למעשים המחפירים.

(ד) הסקר הוא אמנם מפורט למדי, אך יחד עם זאת אין הוא מקיף את מכלול הפרטים ופרטי הפרטים, גם לא את אלו שנאספו על־ידי הוועדה במהלך עבודתה. פירוט מעין זה עלול היה להקיף מספר כרכים עבי־כרס; כה עצום ורב הוא החומר. ניסינו איפוא, לדלות מהים הגדול של העובדות לפרטיהן רק את האופייני והמיוחד, לחשוף את השיטה וקוי הפעולה מאחרי העובדות והממצאים.

מבחינה זו אפשר להתייחס לחומר שבסקר כאל מידגם המאפיין את התמונה כולה.

הדין־וחשבון המעשי מתחלק למספר פרקים לפי אבחנה גיאוגרפית ואלו הם:

1. בית הקברות בהר הזיתים;
2. המחנה באל־עזרייה;
3. המחנה בשטח הר ציון;
4. סוללת מרגמות בראס־אל־עמוד;
5. סוללת תולר"ים באבו־טור;
6. אתרי חילול שונים במרחב ירושלים;
7. בית־העלמין בחברון.

בטקסט הכתוב ישנן הפניות למפות, לתרשימים וכן לתצלומים המתאימים; חותמות את הסקר מסקנות הוועדה והמלצותיה.

חברי הוועדה:

יחיאל אילסר — משרד החוץ;
הרב עקיבא גוטליב — הרבנות הראשית לישראל;
עו"ד גדעון חסיד — משרד המשפטים;
מר דב רוזן — משרד הפנים;
מר דוד גלס — משרד הדתות (מרכז הוועדה).

„ועמדו רגליו ביום ההוא על הר־הזיתים"

מראה הר־הזיתים בימים כתיקנם לפני ההרס הנורא

פרק א׳ :

הרס וחילול בית־הקברות ההיסטורי בהר־הזיתים

1) הקדמה

הר הזיתים התקדש בקדושה יתירה במסורת ישראל, ומרובים מאד הם המאמרים במקורות המדברים על ייחודו של ההר וקדושתו.

מאז ימי קדם שימש ההר כמקום קבורה מרכזי בארץ־ישראל. לפי מדרשי חז״ל עתידה תחיית המתים להתחיל בהר־הזיתים ורבבות יהודים בכל אתר ואתר נשאו נפשם לכך שמקום מנוחתם האחרון יהיה בשטח ההר הקדוש, בו עתידים להשמע פעמי המבשר.

בהר הזיתים וסביבתו, בעיקר באזור נחל קדרון שלמרגלות ההר נתגלו שרידים של מערות וכוכי קברים המתיחסים לתקופת בית ראשון ושני, ובהם ארונות אבן (גלוסקמאות); בשטח ההר מצויים קברות עתיקים של נביאים וצדיקים קדמונים כמו: קבר זכריה הנביא, קבר חולדה הנביאה, קברי הנביאים ועוד.

ההיסטוריה של קבורה בהר הזיתים עתיקת היומין היא, אך כמותה גם היסטורית ההרס והחורבן שהמיטו גויי הסביבה על קברי היהודים.

הנוסע רבי בנימין מטודילה שביקר בארץ בשנת 1173 בימי שלטון הצלבנים מתאר ביקור בהר הזיתים:

„אבל בני אדום (הצלבנים) הורסים בו הקברים ובונים מהם בתיהם מן האבנים״.

וכך הווה גם בדורות מאוחרים יותר, עד שעוד לפני כ־100 שנה מספר הקונסול הבריטי בירושלים פין בספרו „זכרונות״ כי:

„באמצעות החכם באשי, משלמים היהודים קיצבה מיוחדת לפלחים מכפר השילוח שלא יהרסו הקברים בהר הזיתים״.

נראה, שבעשרות השנים האחרונות פסק מנהג ברברי זה — עד ששב ונתחדש ביתר שאת ובהיקף גדול לאין שיעור לאחר נפילת העיר העתיקה של ירושלים והפסקת הקבורה בהר הזיתים (ביום כ״ב אדר תש״ח).

עד לפני כמאה שנה היו הספרדים והאשכנזים מאוחדים ב„חברה קדישא״ אחת. אולם לאחר מכן נפרדה החבילה. נוסדו חברות שונות שייצגו את העדות והכוללים, שפעלו ביישוב הישן ובעת הפסקת הקבורה בהר הזיתים, היו בירושלים 28 „חברות קדישא״.

לפי אומדן כללי ביותר נמצאו בהר — עם הפסקת הקבורה — כ־50 אלף קברים, ועליהם מצבות, אוהלים וציונים שונים אחרים.

2) הרס בית־העלמין

קשה לקבוע את הזמן המדויק בו החלו הירדנים בחילול הר־הזיתים.

ישנם סימנים המעידים על כך, שלמעשה החלו בהרס הקברים והשימוש במצבות לצרכי בינוי עוד בשנים 1949—1948. במספר מבנים שהוקמו בשנים אלו בשטח ההר נתגלו מצבות במספר רב; אולם תנופה גדולה של חורבן הביאה בעקבותיה בנית בית המלון „אינטרקונטיננטל״, והכביש המוליך

אליו, שנסלל כולו בשטח בית הקברות. המחנות והמתקנים הצבאיים במרחב ירושלים, כגון הבסיס הגדודי באל־עזרייה, המאהל הפלוגתי בהר־ציון, בסיסי התולר"ים והמרגמות בראס־אל־עמוד ואבו־טור — הוקמו כולם בטווח זמן של 6—5 שנים, בתקופה בה נבנה המלון.

עוד בשנת 1961 גילו תצפיות אויר וקרקע משטח ירושלים, סימנים ברורים של הרס גדל והולך בשטח הר הזיתים. שלטונות ישראל ודעת־הקהל היהודית בעולם, התריעו על מעשי הרס אלו, אולם ללא הועיל.

החברה האמריקאית „פאן־אמריקאן", שבנתה את בית המלון „אינטרקונטיננטל", ניערה את חוצנה מהאחריות לסלילת הכביש והטילה אותה על שכם שלטונות ירדן.

מסתבר, שהחששות הכבדים ביותר ביחס לשלימותו של הר הזיתים לא התקרבו אף לאפס קצהו של החורבן העצום שנגרם לבית הקברות. ההרס הוא כמעט טוטאלי; בית־העלמין הרוס ושומם; אחוז המצבות שניזוקו נע בין 70 ל־80. כלומר, אם נקח כנתון את המספר 50 אלף, הרי כ־38 אלף קברים ומצבות ניזוקו — החל מנזק „קל" ועד למחיקה מוחלטת של הקבר והמצבה, עד כי לא נשאר מהם כל זכר.

סוגי ההרס ושיטותיו רבים ומגוונים:

נתיצת מצבות כדי לפנות את אבני הקברים לבנין;

עקירת מצבות ופלטות שלמות לצרכי בינוי במחנות ועמדות צבאיות;

הרקת סוללות עפר ואבנים על קברים ומצבות;

חשיפת מחילות קברים ושימוש בקברים ריקים כתעלות קשר ושוחות הגנה;

בנית בתים על פני קברים, תוך כדי שימוש במצבות וחלקיהן;

שימוש במצבות לבנית אורוות, דירים ולולי עופות;

פינוי חלקת קברות שלמה ויישורה על מנת שתשמש כמגרש חניה;

בתי שימוש עשויים מצבות;

מצבורי אשפה בתחום שטח בית־העלמין;

נטיעת עצים על פני קברים.

כל אלו הן רק דוגמאות, ובשום פנים לא כוללות, המצביעות על כמה מזוועות חילול בית־העלמין לצורותיו השונות.

בתרשים מיוחד צויינו מספר אתרים בשטח ההר, בהם בולט החילול במיוחד. אולם למעשה קשה מאד לציין מקום זה או אחר — החורבן, כאמור, דראסטי, מקיף ומוחלט.

הוועדה אמנם סיירה בכל החלקות שבשטח ההר, אך לשם הקיצור וההימנעות מחזרות תכופות על מה שכבר נאמר, נתרכז במספר חלקות, תוך כדי ציון מעשי החילול שבוצעו בהן.

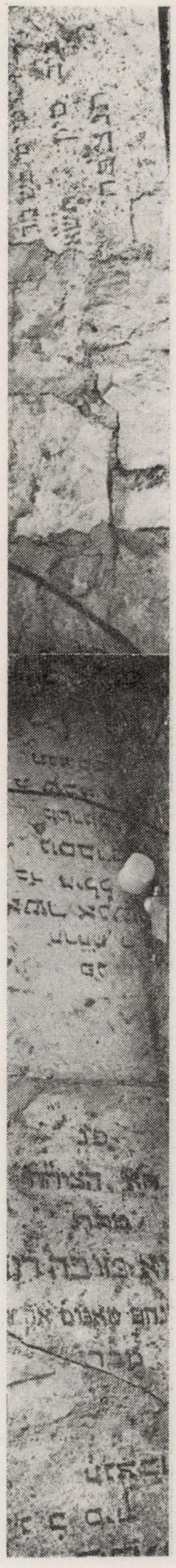
3) בית הקברות הישן

בצדו המערבי של הכביש הראשי ירושלים—יריחו, סמוך ל„יד אבשלום" מצויה החלקה שהיוותה את בית־העלמין הישן של ירושלים. בחלקה קבורים אלפים מבני הישוב הישן — ספרדים ואשכנזים והיא מכונה גם „חלקת החסידים" או חלקת „אור החיים".

הירדנים הפכו את רובה של החלקה — למגרש חניה גדול למכוניות, שהשתרע על שטח של שבעה דונמים לערך. הבולדוזרים שעבדו במקום הפכו, תוך כדי הריסת הקברים וחשיפתם את החלקה למשטח עפר חלק ומהודק. כמו כן החלו להקים סמוך לכביש על שטח הקברות תחנת דלק, שבנינה כמעט הושלם. שברי מצבות ועצמות נפטרים התגוללו בשטח, וניתן להבחין בעשרות רבות של קברים פתוחים.

משרד הדתות גידר את כל שטח מגרש החניה, עד לשפת הכביש שנבנה על־ידי הירדנים והמוליך לכפר השילוח (סילואן) ולשכונת אבו־טור הערבית. במהלך עבודת הגידור, נתקלו הפועלים לא אחת, תוך כדי נעיצת עמודי הברזל, בעצמות נפטרים, עובדה המוכיחה שהכביש עצמו נסלל על פני קברים. ואמנם אם נשווה את צילום מקום החילול עם גלוית דואר, המראה את תמונת בית־העלמין סמוך ליד־אבשלום, כפי שהיה בעבר — הרי בולטת העובדה שכל הקברים והמצבות שמילאו את השטח הסמוך ליד־אבשלום נהרסו תוך כדי סלילת הדרך.

נוסף על כביש האספלט הזה הכשירו הירדנים דרך עפר המוליכה על פני קברים לכפר השילוח (סילואן).

4) החלקה הספרדית (הישנה)

בהמשך למגרש החניה לכיוון דרום, משני צידי הכביש ליריחו, נמצאת החלקה הספרדית (הישנה). תחילתה סמוך לקברו של ה„אור החיים הקדוש", רבי חיים בן עטר זצ"ל.

גם בחלקה זו נהרסו רובן של המצבות, שאבניהן יכלו לשמש לבנין ופלטות השיש נעקרו והועברו לצרכי בניה במחנות ובמיתקנים הצבאיים.

חלקה זו נפגעה ביותר ע"י סלילת הכביש החדש מירושלים ליריחו. כביש זה שהוא דו־מסלולי, רחב כמעט פי שניים מהכביש הישן שהוביל ליריחו. הרחבה זו גרמה לכך שבצידו המזרחי של הכביש עד לסוף גבול החלקה „הגורג'ית" נהרסו גדרות בית־העלמין והכביש חצוב בתוך קברים, תוך כדי חשיפתם; ואילו בצד המערבי הוטל העפר, שהוצא מהכביש ושבו מעורבבים שברי מצבות ועצמות נפטרים, אל צידי הדרך ונכבש שם תוך כדי יצירת סוללה הנמשכת לאורך של כ־50 מטרים. בתוך חומת האבנים בשולי המדרכה משובצים פה ושם מצבות שבורות.

5) חלקת „הסור" (הגדר)

בפאתו הדרומית־מערבית של בית־העלמין, לא הרחק מעיקול הכביש ירושלים—יריחו לכיוון מזרח מצויה חלקת קבורה של העדה הספרדית הקרויה חלקת „הסור" (הגדר). בסמוך לה מלון „פאנורמה" והמסגד החדש, שבנייתו טרם הושלמה.

החלקה דמוית מלבן — הרוסה לחלוטין, שברי מצבות מתגוללים בשטח ודיירי הבתים בסביבה הפכו את המגרש כולו למזבלה, בה פזורים מצבורי אשפה ודומן. הבנין בנוי על פני קברים ואנשי ה„חברה קדישא" טוענים, שנאמר להם שהחלו אף לרצף אותו באבני מצבות שהוצאו משם בחיפזון, לאחר שיחרורה של ירושלים המזרחית.

6) חלקת הפרושים (גניזת סת"ם)

כ־200 מטר מעיקול כביש יריחו מזרחה, על שטח של קרוב ל־13 דונמים ישנה חלקת גניזת סת"מ של חברת הפרושים. סמוך לשלט בור גדול מלא אשפה. אנשי תחנת הדלק העומדת בצידו השני של הכביש נהגו לטמון בו את הפסולת — חלקי צמיגים, פחים וכו'.

גם בחלקה זו בה היו כ־1,800 קברים, ההרס כמעט גמור ורק כ־15 אחוז מהקברים נותרו שלמים. כמו כן נהרסו כליל הגדרות שתחמו את החלקה מצד הכביש.

7) קברי הנביאים

חלקת „קברי הנביאים" היא אחת מ־6 החלקות של „הפרושים" בהר הזיתים. השטח הכולל של הפרושים בהר הוא 130 דונמים, ומספר הנפטרים שנקברו ע"י החברה בהר הזיתים מתקרב ל־17 אלף.

חלקת קברי הנביאים נמצאת על שטח של כ־7 דונמים לערך.

השם „קברי הנביאים" מקורו במסורת, הקוראת שם זה על המערה העתיקה החצובה בסלע ומצויה כיום בשטח המנזר הרוסי הסמוך. על מערה זו כתב ר' עובדיה מברטנורא במאה ה־15: **„ובהר הזיתים יש מערת חגי הנביא, יותר מעשר מערות זו לפנים מזו". ותלמידו כותב „ובהר הזיתים יש מערה גדולה נקראת עד היום בשם „קברי הנביאים" ולא היו קוברים על ידה אלא גאון וצדיק „חד בדרא"...**

בחלקה זו טמונים רבים מיקירי ירושלים ובראשם הרב הראשי לישראל, אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל.

בחלקה היו כ־700 קברים וכ־70% מהם ניזוקו. התמונה המתגלית לעין היא אופיינית לכל החלקות שבהר: מצבות עקורות המושלכות, אם בסמוך לקבר בעליהן ואם במקום מרוחק יותר; אנשים ונשים משוטטים בין החורבות, בנסיון לאתר את קברי יקיריהם.

גדרות האבן, שהפרידו בין החלקות נהרסו; קוצים ודרדרים עלו בין הקברים, והשטח כולו זרוע סלעים ואבנים. הירדנים נטעו בכל שטח ההר עצים, במגמה להפוך את המקום למעין פארק גדול.

מענין לציין, שהירדנים שהרסו את הקברים והמצבות באופן שיטתי לא העזו לגעת לרעה בקברו של הרב קוק זצ"ל, אם כי קברי משפחתו הנמצאים לידו נהרסו כליל.

הערבים המתגוררים בסביבה מדברים עד היום בפחד ובהערצה על הרב קוק, אותו הם מכנים „חכם אליכביר".

8) מבנים עם מצבות בשטח ההר

בדרך כלל, כפי שעוד נראה להלן אסרו השלטונות על השימוש במצבות למטרות אזרחיות והן נועדו אך ורק לצרכי בינוי במחנות צבאיים.

בכל זאת היה יוצא מן הכלל אחד: הבתים שבשטח בית הקברות בהר־הזיתים עצמו. במקומות שונים עומדים בניני מגורים ומבנים אחרים, שבבניתם השתמשו בשברי מצבות ואף במצבות שלמות.

הריכוז הגדול ביותר מצוי בקבוצת הבנינים המהווה מעין מובלעת סמוך לחלקה האמצעית. זוהי שכונה קטנה ליד הכביש, הנושאת את שמו של המלך חוסיין. בשכונה זו התגוררו מספר בעלי תפקידים הקשורים עם בית־העלמין: משפחות השומר מטעם שלטונות ירדן, ומשפחת בני שומן הגן, האחראי על הכביש ועוד.

כאשר נחקרו הדיירים בקשר למצבות טענו כולם ללא יוצא מן הכלל שלמעשה הם דיירים חדשים במקום וכאשר עברו לבתים כבר מצאו אותם במצב העכשווי ולא הם שחיללו את הקברים.

קשה מאד להשתכנע באמיתות דבריהם ונראה שהם תיאמו ביניהם עמדה אחידה בשאלה זו.

בביתה של משפחת חליל (בנו של שומר בית הקברות מטעם שלטונות ירדן) קבועים שברי מצבות בתוך הרצפה. מצבות שלמות שהכתובות עליהן ברורות וקריאות תומכות את משקוף הפתח.

סמוך לבית זה בחצר מתגורר הגנן הישיש. לדבריו התגורר בכפר א־טור ורק לפני כשלוש שנים עבר לדור בביתו הנוכחי. בפתח הבית מספר מצבות שהכתובות עליהן נשחקו כנראה ממרמס רגלי העוברים ושבים.

רצפת הדירה על שני חדריה עשויה כולה משברי מצבות.

סמוך לשם, קצת צפונה, ביתו של ג'מול עבדול רחמן עבד, שעשה עצמו כמי שאינו מבין מה שחים עימו. לשאלה אם יש באיזה שהוא מקום בביתו מצבות השיב בלאו מוחלט. אולם כאשר הופשלה המחצלת המכסה את רצפת חדרו התגלתה הרצפה עשויה כולה מאבני מצבות שלמות. בעל־הבית נראה „מופתע", הוא לא ידע על מציאות המצבות בדירתו.

— „כנראה מעשה ידי הדייר הישן", הוא ממלמל „אני חדש כאן רק שנתיים, ואיני מבין כלום..."

גם הגדר המקיפה את חצר ביתו מלאה בשברי מצבות נתוצות.

בחצר הבית עומד אוהל קברים עשוי אבן. כנראה קבר משפחתי שעליו מצבה „שהוצבה בפקודת הגבירה אשת חיל מרת ביילא אשת הר"ר אברהם מרקוס". מערת קברים זו משמשת את עבדול רחמן עבד, כמחסן לכלים וכשובך ליונים.

מזעזע במיוחד מראה ביתו של מי שהיה השומר האחראי מטעם ממשלת ירדן על בית הקברות — סדר חליל. הבית נמצא בחלק הצפוני של החלקה הספרדית הישנה ובעליו נמלט לירדן מיד עם פרוץ קרבות „מלחמת ששת הימים".

כאשר רואים את ביתו — נקל להבין את הסיבה — מן המסד ועד הטפחות, כולו עשוי מצבות. המדרגות העולות לבית עשויות מהן; הן מרצפות את החצר הפנימית ומדפנות את כתלי הבית; מצבות משמשות כאריחים לגדר המקיפה את החצר; ואף רצפת בית השימוש עשויה מצבות.

אין אלו המבנים היחידים בשטח ההר, בהם השתמשו במצבות לבינוי. בחלקת וורשה, צפונית לחלקת „גניזת הסתם" ישנה כעין מערה קטנה חצובה בסלע. המערה צופתה במצבות (אשר הוצאו בינתיים) ושימשה כמחסן וכאורווה לחמורים.

בחלקת ווהלין אפשר להבחין במספר שוחות, ששימשו כנראה כמקלטים. הירדנים לא טרחו לחפור אותן, אלא השתמשו בקברים הקיימים לאחר שהוריקו אותם וזרקו הצידה את המצבות.

9) הכביש למלון אינטרקונטיננטל

סלילת הכביש שנבנה על־ידי הירדנים אל מלון „אינטרקונטיננטל" שבפסגת הר־הזיתים בשנת 1961/62 והמסתעף מכביש ירושלים—יריחו סמוך להצטלבות הכביש לבית־לחם, היוותה ללא

ספק, אחד ממקורות וגורמי ההרס המרכזיים של בית־העלמין על הר־הזיתים.

עם סלילת הכביש העובר רובו ככולו על פני קברים, ניתנה תנופה רבתי לחילול בית הקברות. הכביש העובר לפי הסדר דרך חלקות: הפרושים (חלקת תש"ח), רומניה; חב"ד; גאליציה; הפרושים; פולין־ורשה; אגודת אחים אנשי אמריקה; קהילת ירושלים.

כל החלקות האלו בהן עובר הכביש ניזוקו בצורה חמורה ביותר. בחלקת רומניה נהרסו כליל כשלושת רבעי מהקברים ואחוז דומה בחלקת חב"ד. חלקת גאליציה נהרסה כולה. בחלקת „קהילת ירושלים", בה עובר הכביש סמוך למלון נהרסו כליל הקברים בקטע בו היה קברה של הנרייטה סולד ז"ל.

לפי אומדן אנשי „החברה קדישא" מצויים תחת הכביש קרוב ל־400 קברים ומצבות.

גם כאן, כבכביש יריחו—ירושלים, אם כי בהיקף הרבה יותר גדול — נחצב הכביש בתוך הקברים ממש. המכונות הכבדות פילסו נתיב והשליכו הצידה ערימות של מצבות ועצמות אדם. פעולה זו גרמה להווצרותן של סוללות גדולות מצד אחד ששימשו כתומכות לכביש ולחשיפת קברים פתוחים מצד שני.

אפשר להבחין במספר קברים, שנחשפו לאחר שהוחל בחפירות ופינוי סוללות העפר והאבנים שבצידי הכביש.

המלון עצמו אינו בנוי על שטח בית הקברות ואנשי הנהלתו טוענים, שלא חפצו בעבר ואף אינם חפצים כעת בכביש.

אגב, צינורות מהמכון לזיקוק מים שליד בית המלון מזרימים מימיהם אל שטח חלקת „קהילת ירושלים" וגורמים שם לסחף ושלוליות.

10) השיטתיות בהרס

בתוך התמונה הכללית של אנדרלמוסיה וחורבן השוררים בהר הזיתים אפשר לגלות סימנים של שיטה, של קוי ביצוע אחידים, פחות או יותר.

לשתי מטרות עיקריות השתמשו הירדנים במצבות ואבני הקברים:

(א) האבנים שימשו בעיקר למטרות אזרחיות להקמת בניני ציבור ומגורים בכל אזור ירושלים ואף מחוצה לו.

(ב) המצבות ולוחות השיש שימשו את צרכי הצבא הירדני, לבינוי מחנותיו ביצוריו ועמדותיו.

אבני הקברים היוו חומר בניה זול בטיב משובח. לא היה צורך לסתת אותן ובוני הבתים באיזור ירושלים ראו בהן מציאה כשירה וזולה. האזרחים לא השתמשו במצבות עצמן, אולם מאידך הירבו להשתמש באבני הקברים — ולמעשה אפשר לקבוע שההרס העיקרי לקברים נגרם כתוצאה מהמסחר באבנים דווקא.

כידוע, בנוי הקבר נדבכי אבנים, שעל גבם קבוע הלוח המהווה את המצבה. על מנת להגיע לאבנים היה צורך להסיר קודם כל את המצבה. לאחר הסרת המצבות היו משליכים אותן הצידה באין חפץ בהן. בדרך זו נשברו רוב המצבות שנמצאו סמוכות לקברים.

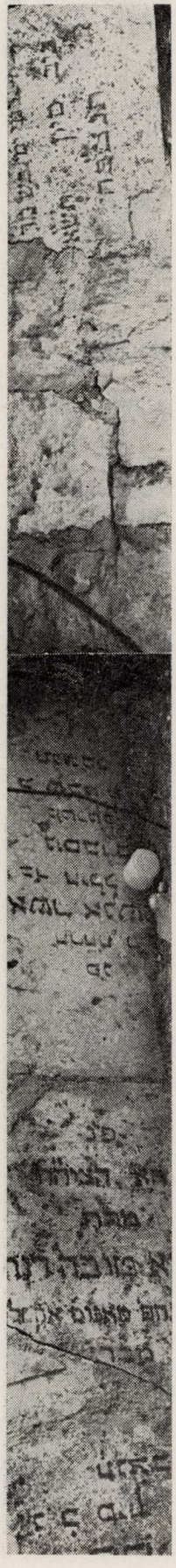
לעתים חפצו דווקא בפלטות־השיש, המכסות את נדבכי האבנים, ואז נשארו הקברים חשופים ועירומים. מאידך, לא היו הערבים מעוניינים בקברים הבנויים מלוחות אבן או שיש דמויי מלבן („סנדוק"), על אף שמחיר הקמתם של אלו היה יקר יותר. משום כך נשארו הללו בדרך כלל שלמים, ללא פגיעה. השיקול שעמד לנגד עיני הפורעים היה, איפוא, תועלתי ומסחרי גרידא.

ומכאן, שאם נותרו לפליטה בשטח ההר קברים שלמים — הרי הסיבה לכך אינה התעוררות פתאומית של רגשות הומניטריים, אלא היא נעוצה בסיבה הפרוזאית הרבה יותר — כי האבנים לא התאימו לצרכי בניה. על־פי־רוב, משום שלא היו מסותתות כיאות. כנראה, זוהי הסיבה לכך, שחלקת ה„מערביים" כמעט ולא נפגעה.

לעתים, נשמרה החלקה יחסית משום שהמקום מצוי בשטח קשה לגישה מבחינה טופוגרפית (החלקה הגורז'ית).

יחד עם זאת, בצידה של השיטתיות המסחרית, ישנם מקרים רבים של הרס קברים ונתיצת מצבות, הבולטים לעין כמעשי „הרס לשמו" — וונדליזם שכל מטרתו סיפוק הדחף להרוס, להשמיד ולאבד.

אין שום אפשרות להעריך את כמות האבנים, שנעקרו מהקברים לצרכי בניה ציבורית ופרטית;

אין גם כל דרך להתחקות אחר מיקומן של אבנים אלו עתה באשר — שלא כמצבות — הן חסרות כל תו וסימן היכר חיצוני.

מכל מקום נראה, שעשרות ואולי מאות מבנים בירושלים וסביבתה הוקמו מאבני קברים; ולפי השמועה סופקו אבנים אף ליריחו הרחוקה.

המצבות והפלטות שימשו כאמור, לצרכי הבינוי של הצבא הירדני.

מדברי העדים הערביים שנחקרו ע"י הוועדה, משתמע שהעברת המצבות היתה מבוצעת תמיד באישון לילה. כנראה על מנת להתחמק מתצפיות משטח ישראל.

בהקשר זה יש לציין, שעוד בשנת 1962 גילתה עמדת־תצפית מכנסיית „הדורמיציון" באחד הימים, בשעות הבוקר המוקדמות, קומנדקר ירדני עמוס מצבות, העושה דרכו מבית־העלמין בהר הזיתים לאחד המחנות הצבאיים שבסביבה.

שיטת ההעברה היתה אחידה:

שיירת משאיות צבאיות היתה מגיעה בלילה לכביש הסמוך להר; המצבות נעקרו ממקומותיהן או שנאספו בשטח ע"י החיילים, שהטעינום על גבי חמורים ומשם למכוניות; לא פעם קרה שמצבה היתה נשמטת מעל גב הבהמה, וזהו כנראה ההסבר לתופעה שמצבות רבות נמצאו זרוקות הרחק מהקבר.

עבודות סלילת הכביש לבית המלון סיפקה מלאי לא־אכזב של מצבות עקורות למאותיהן, וחלק ניכר מהן נאספו על־ידי הצבא והובלו למחנות; ולכן רבות מהמצבות שנתגלו במחנות הצבא מקורן בחלקות הסמוכות לכביש.

11) עדויות על חילול הר הזיתים

פרשה בפני עצמה מהוות העדויות, שניגבו ע"י הוועדה מפי עדים בקשר לחילולו של הר־הזיתים.

לא היתה כל בעיה בקשר לגביית עדויותיהם של רבים וטובים מוותיקי „החברות קדישא", שהושיטו לוועדה עזרה מרובה במהלך עבודתה על־ידי שסייעו בשיחזור מצבו של בית־העלמין קודם החורבן. מתוך כך נתאפשרה השוואת המצב בהווה לעומת העבר.

הוועדה שמעה בקשר לכך את עדויותיהם של ה"ה:

ישראל פוליקמן, יקותיאל אליהו מינץ (ח"ק חסידים);

מנדל גלבשטיין, אלטר שוב (ח"ק פרושים);

מ. לוברבוים, י. נוי (ח"ק קהילת ירושלים);

מ. פרנס (ח"ק ספרדים);

משה דהן (ח"ק מערביים);

י. גולובנציץ (ח"ק אגודת אחים אנשי אמריקה);

משה קהתי (ח"ק תימנים);

י. מ. דויטש (כולל פולין).

מאלפות מאד ורבות משמעות הן עדויותיהם של העדים הערביים שהוועדה הצליחה במאמץ רב לדלות מפיהם תשובות לענין, למרות שנתקלו בהתחמקות וחוסר רצון בולט לשתף פעולה.

העדויות מובאות בזה כלשונן.

העד: חליל איבן סדר חליל.

בן 33, מתגורר ברחוב המלך חוסיין המצוי בשטח בית־העלמין.

אביו של העד, סדר חליל, מונה ע"י ממשלת ירדן לשמש שומר בית הקברות היהודי בהר הזיתים. עם פרוץ הקרבות נמלט האב לעמאן.

שאלה: מה היה תפקידו של אביך?

תשובה: הוא היה צריך לשמור שאנשים פרטיים לא יוציאו אבנים ומצבות בלי רשיון מהממשלה. היו כמה סוחרים, שהיה להם זכיון לסחור באבנים מבית הקברות. את כל היתר היינו מגרשים בחרפה. לפעמים ניסו לגנוב אבנים בלילה והמשטרה היתה עוצרת אותם, לאחר שאבי תפס אותם...

שאלה: מי שילם את משכורתו של אביך?

תשובה: העיריה. ראש העיר, אנואר אל חטיב, שלח לו את הצ'קים. היה מקבל 25 דינרים לחודש, משכורת טובה. ראש העיר גם היה מבקר כל פעם בבית הקברות וממריץ את אבי להשגיח טוב...

שאלה: איך הרסו את הקברים?

תשובה: פועלים היו הורסים ביום; ובלילה היו באות מכוניות־משא של הצבא, מעמיסות ומסתלקות. את האבנים היו לוקחים הסוחרים.

שאלה: האם אתה מכיר סוחרים אלו?

תשובה: לא, לא, אינני זוכר כלום!

העד: מוחמד אחמד אל־קאק.

לדבריו הוא כבן מאה ואחת עשרה, עובד עירית ירושלים. תוארו: „גנן עירוני".

שאלה: מה היה תפקידך למעשה?

תשובה: העיריה מינתה אותי לשמור על העצים, שנטעו בבית הקברות. האנשים מהסביבה היו מתגנבים לכרות עצים להסקה, ושמרתי שלא יעשו זאת. התקבלתי לתפקידי זה בשנת 1953. אז נטעו כאן את העצים הראשונים.

שאלה: האם ראית כיצד הורסים את הקברים?

תשובה: ראיתי. כל התושבים ידעו על זה. אך לא ידעתי שהדבר אסור. לפי ה„קוראן" — בית קברות שלא קוברים בו 15 שנה, אפשר להחריב אותו.

שאלה: מתי התחילו להרוס את בית הקברות?

תשובה: מזמן, אולי עד בשנת 1949. אבל בכמות גדולה החלו להרוס, כשבנו את הכביש לפני 5 שנים.

העד: עלי מוחמד עלי.

בן 25, שותף בתחנת הדלק על אם הדרך ליריחו.

שאלה: האם ידעת על הרס הקברים?

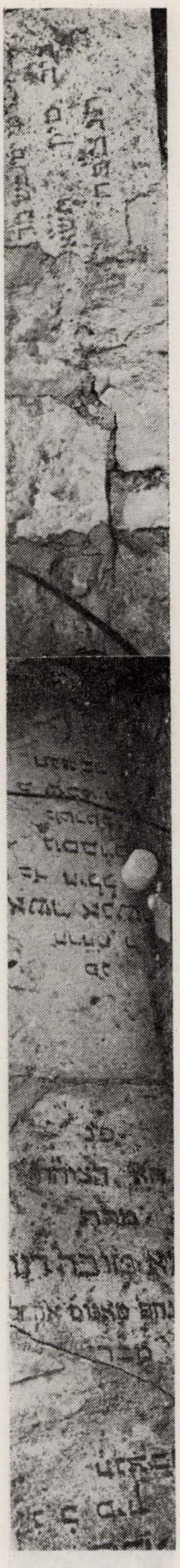
תשובה: כולם ידעו, מי שצריך היה אבנים לבנין היה בא אצל הסוחרים וקונה מהקברים של היהודים. הסוחרים באו ביום, הצבא — בלילה...

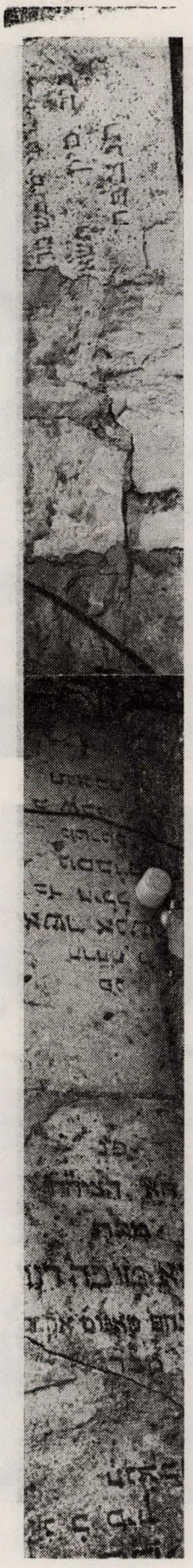
העד: מוחמד סיאד.

כבן 60, היה שומר החלקה של ח"ק „קהלת ירושלים", מתגורר בכפר אבו־טור.

שאלה: במה התבטאה השמירה שלך?

תשובה: מה יכולתי לעשות? אם הייתי מדבר נגד הממשלה היו יורים בי על המקום... אני הייתי מוכן לשמור. עכשיו אני דורש, שהחברה שהייתי שומר שלהם ישלמו לי בעד כל השנים האלו. מה אני אשם שהממשלה הרסה את בית הקברות?

פרק ב׳ :

ביזוי המצבות
וניצולן על־ידי שלטונות הצבא הירדני

פרשת החילול המחפיר של מצבות קדושי־ישראל, שנעקרו מקבריהם בהר־הזיתים והועברו לצורכי בינוי מחנות ביצורים ועמדות הצבא הירדני — מהווה פרק מזעזע במיוחד, בתוך מכלול מעשי התועבה וההתעללות הברבריים.

ואם אמנם כאובה וקשה היא ההתרשמות מן החורבן בהר הזיתים, העזובה ומעשי ההרס — הרי שבעתיים חמור ההלם והזעזוע, לנוכח המראה המתגלה לעיני המסייר לאורכם ולרוחבם של מחנות הלגיון הערבי במרחב ירושלים: כאן בולטים הממדים הרחבים של חילול הקודש; הפראות והזלזול המוחלט בצלם האדם באשר הוא אדם.

התופעה המדהימה אולי ביותר היא דווקא התכנון המדוייק, הקר והמחושב של מעשי הזוועה האיומים ביותר. בכל אשר תפנה, לכל מקום אשר תישא עיניך — מצבות. הן משמשות למדרך בשבילי־גישה פנימיים; לריצוף אוהלים; לאריחי בנין בכתלי ביתנים; ולאסלות בבתי שימוש.

המצבות הגלויות מופנות לעין השמש; ללא כל כוונה להסתירן...

בעזרת מפקדת המודיעין של חטיבת ירושלים איתרה הוועדה שמונה נקודות צבאיות, שבהן עשו הירדנים שימוש רחב מצבות; אולם אין להוציא מכלל אפשרות שעדיין מצויים מקומות נוספים מעין אלו.

נתאר עתה בתכלית הקיצור, את שנגלה לעינינו בסיור בבסיסי ועמדות הגליון.

1) מחנה אל־עזרייה

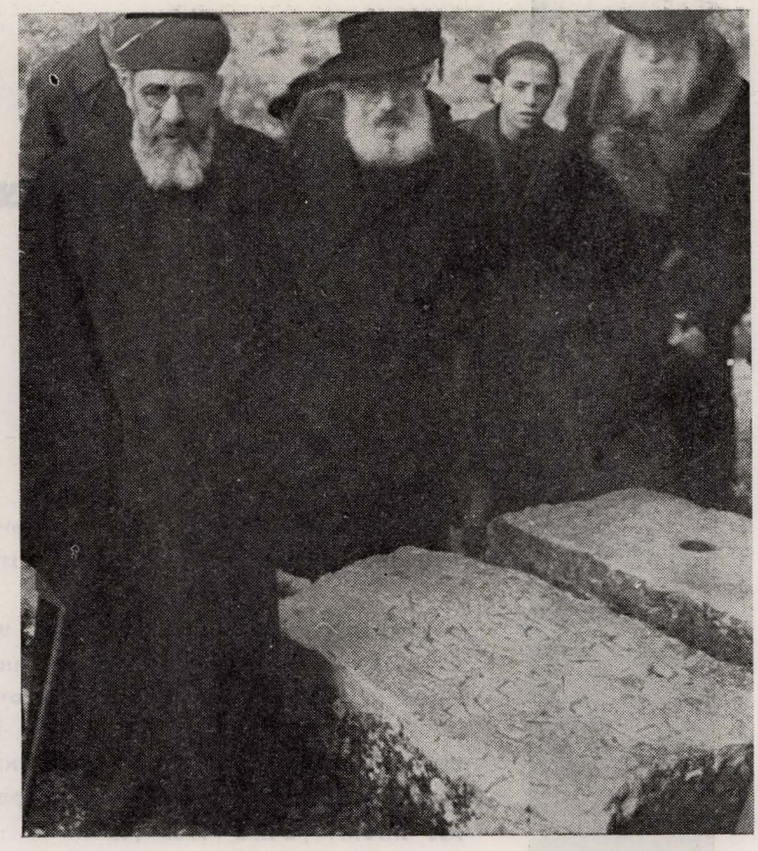
כשני קילומטרים מהצטלבות הכבישים ירושלים—בית־לחם—יריחו ישנה פניה צפונה מהכביש הראשי החדש ירושלים—יריחו. נוסעים כקילומטר אחד בדרך, שהיתה פעם קטע מהכביש הישן ליריחו ומגיעים למחנה הלגיון „אל־עיזרייה", בבקעה מזרחית לכפר הנושא שם זה.

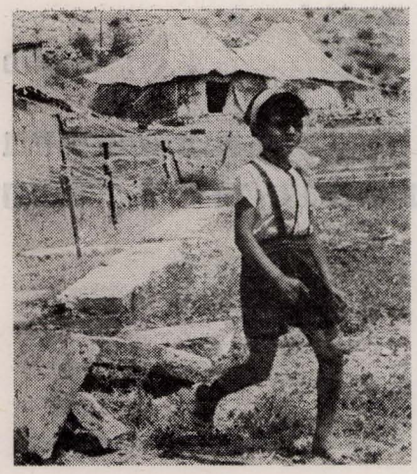
המחנה הצבאי הגדול בהיקפו שימש כמפקדת אחד הגדודים הירדניים, שישב על הקו הירושלמי. המחנה מונה כחמישים מבני־אבן, ביתני אוהלים וצריפים, ביניהם מיתקנים אופייניים למפקדה גדודית: חדרי מפקדה, מבצעים, מודיעין, קשר, מחסני תחמושת וציוד, מסגד, מרפאה, חדר אוכל, שק״ם, ומגורי קצינים וחיילים.

ניכר שהמחנה נוטש בבהלה ע״י חייליו. בתוך המתקנים באוהלים וביניהם מפוזרים חלקי לבוש ומדים, שיירי מזון, תחמושת וחלקי ציוד אחרים. כמו כן מתגוללים בשטח טפסים ויומנים וספרות צבאית בשפות: ערבית, אנגלית וסינית.

מאות מצבות שנעקרו מהר הזיתים הובאו הנה ונעשה בהם שימוש רחב: הן שימשו להתקנת שבילי גישה; בניית רצפות וקירות של ביתנים ואוהלים ואף בתי שימוש. חלק מהמצבות הונח בשלמות, חלקן נשברו ושימשו כאריחים ולבנים. כמה מהכתובות על המצבות טושטשו, אך רובן נשמר וניתן לקריאה.

במחנה — שני שבילי גישה העשויים ממצבות. השביל האחד, המוליך מדרך עפר סמוך לכניסה הראשית ונמשך 70 מטרים בנוי ממצבות שהונחו במהופך, כשהכתובות עליהן מוסתרות.

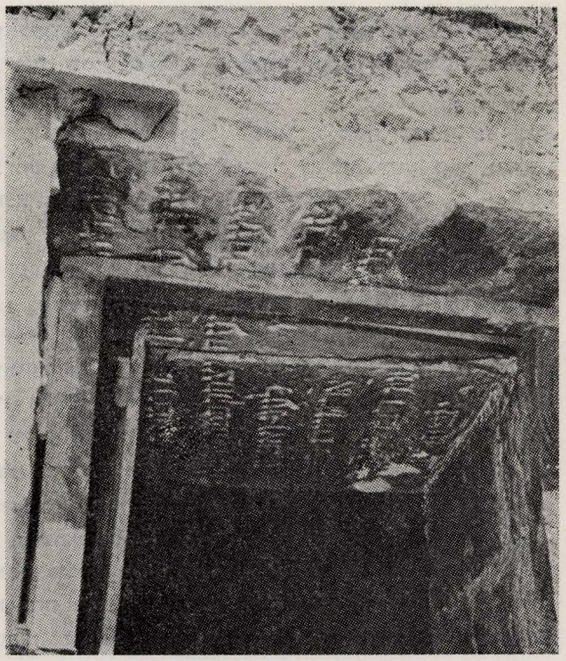
הר־הזיתים המחולל

1) הרבנים הראשיים לארץ־ישראל הרב ר' יצחק אייזיק הלוי והראשון לציון הרב עוזיאל זכרונם לברכה, לעת הלוויה בהר־הזיתים בשנים שלפני קום המדינה.

2) שברי מצבות לניצול במחנה צבאי ירדני.

3) בהריסת בית־הקברות בהר־הזיתים, בביזוי כבוד המתים, לקחו חלק מכריע שלטונות הצבא הירדני.

ממראות הזוועה של חילול הר־הזיתים:

1) מצבות שנוצלו לצרכי בניה — משקוף המורכב מאבני מצבות.
2) שביל־גישה למחנה צבאי ירדני, רצוף כולו אבני־מצבות.
3) גדר־אבנים במשק חקלאי ערבי, ובתוכה מצבות שנעקרו מקבריהן.

על אחת מהן, השבורה באמצעיתה, ניתן לקרוא: „כריתי לי בחיי שלום גרשון רקו...". הכתובת על מצבה אחרת אינה ניתנת לקריאה. בסך הכל השתמשו להתקנת שביל זה בכ־100 מצבות וחלקי מצבות.

שביל שני, המרוצף אף הוא כולו באבני מצבות, מוביל מסמוך לכניסה צפונה אל עבר בית שימוש בפאתי המחנה. רוב המצבות הפוכות, אולם חלקן מונחות כשכתובותיהן כלפי מעלה. אורך השביל המתפתל כ־50 מטרים, ונמצאות בו כ־70—60 מצבות וחלקיהן.

בצריף פח ששימש כבית שימוש, קבועה ריצפה שבמרכזה אסלה העשויה ממצבה שאותיותיה מחוקות. לידה מצבה שעליה הכתובת: „פ.נ. הרב צבי ב"ר שלמה זלמן...". במדרגות סמוך לבית השימוש, מצבה אחרת עם הכתובת: „פ.נ. הרב ר' מאיר בהרה"ג מנחם מענדל דאויד ז"ל". על המחצית השניה של המצבה השבורה לשניים: „אחד מהדיינים החשובים י"ג בסיון תרצ"ח.

האוהלים והביתנים רצפותיהם וקירותיהם משובצים, כאמור, באבני מצבות. במיוחד מרובות המצבות בשורת האוהלים, המצויה בצידו הדרומי של המחנה. האוהלים מוקפים בקירות בטון בגובה של 1.20 מטר, שמעליהם נמתחו יריעות האוהלים. בכניסה לאוהל החמישי קבועה מצבה שבורה, הנושאת את הכתובת: „פ.נ. האשה הצנועה והחשובה תרצה קופטייל". באוהל זה מצויות כ־18 מצבות; אחת מהן חצובה בקיר ושימשה כנראה כספסל. הקיר עשוי מצבות כולו; על אחת נשמרה הכתובת בשלמותה: „פ.נ. הבתולה החשובה בת ציון היקרה, בת קדושים שנקטפה בעלומיה, בת י"ח שנה מרת חי' שרה בת ר' יחיאל בוכואלד. ד' סיון ת"ש תנצב"ה. קירות אוהל שני סמוך, ששימש כמרפאה גדודית מלאים אף הם מצבות.

בשורה השניה במעלה הגבעה יש מבנה, ששימש כמרכזיית טלפונים. ליד מכשיר המרכזיה מצבה, ששימשה הדום להגבהת הכיסא עליו ישב המרכזן. היא נושאת את השם: „שמואל בן הרמן ויילינפליינר". מצבות במספר רב מצויות אף בשאר האוהלים ומחסני הציוד. הכתובות מטושטשות; ברובן מפני שהיו למדרך החיילים במקום, ובמיעוטן משום שהקירות בחלק מהמתקנים סויידו או נצבעו.

מתוך למחנה, בצידו השני של הכביש הישן ליריחו, נמצא ביתו של מפקד מחנה אל־עיזרייה. הבנין, מבנה בן קומה אחת ובו חמישה חדרי מגורים ושרותים. שביל באורך של 15 מטרים מוביל מהכביש, עד סמוך לביתן המשמר ליד הבית. השביל כולו מרוצף באבני מצבות.

כל המצבות מונחות כשהכתובות כלפי מעלה. מן הכביש לשביל יורדות שש מדרגות, אף הן עשויות ממצבות שהכתובות עליהן ברורות למדי. שתי מצבות משמשות כאבני מפתן לבית. סמוך לבנין מפוזרות אבנים, שבהן התעתדו כנראה להשתמש לבנין הקומה השניה, ביניהן נראות בבירור מספר מצבות.

מפקד המחנה היה מיג'ור מנסור מוחמד חסין קרישאן, בדואי ממען, שהיה אחד מנאמני המלך חוסיין. בתצלום שנמצא בביתו הוא נראה בחברתו של המלך.

הוועדה ביקרה בבית הסמוך לביתו של מפקד המחנה, המשמש כחוות עופות. בעלת הבית נוצריה, ששם משפחתה אלחאלד, סיפרה, כי המחנה הוקם לפני כחמש שנים על אדמות שהופקעו מבעלות איכרים ערביים מאל־עיזרייה. לדבריה — בעלה יהודי ואחותה אף נשואה ליהודי מירושלים. היא טוענת, כי יחד עם בעלה ניסו לא פעם לדבר על לב מפקד המחנה להפסיק את חילול המצבות. אך הוא לא שעה לדבריהם ואף איים כי יצווה לפוצץ את ביתם, אם לא יחדלו מלהטרידו בענין זה:

„אין אני מפחד מאלוהי היהודים", התרברב בפניהם „ואיני חושש שרוחות המתים ירדפו אחרי".

2) מחנה הר ציון

בתוככי חורשה, המצוייה כ־200 מטר במורד הכביש המוליך מהר ציון לשער האשפתות, סמוך לכנסיית „הגליקנטוס", שוכן מחנה מבוצר של הלגיון הערבי.

מחנה זה שימש כמיתחם לפלוגה ירדנית, שהיתה ממוקמת באזור הר ציון. ישבה בו בקביעות מפקדת הפלוגה וכן מחלקת חי"ר, שגרה בכ־15 אוהלים הפזורים בשטח.

המחנה מוקף קיר־מגן עשוי בטון מזויין מצידו המערבי והדרומי ובו מגדלי שמירה ואשנבי ירי לכיוון שטח ישראל בהר ציון ושכונות דרום ירושלים.

בכניסה למחנה נקודת משמר ועליה כתובת ערבית: „יחי חוסיין הפודה". שביל הגישה

המרכזי, המוליך מהשער אורכו כ־20 מטרים — והוא מורכב כולו ממצבות, רובן שלמות ובחלקן חתוכות, עם הכתובות החקוקות עליהן כלפי מעלה. במיתחם הפלוגתי 15 אוהלים שוחתיים, כל אחד בגודל של 3×3 מ״ר חפורים כחצי מטר לעומק, לצרכי הגנה.

האוהלים עשויים בטון וקירותיהם בגובה של 80 ס״מ לערך. מצבות רבות מצויות בכל האוהלים בדפנות הקירות ובמדרגות הכניסה לכל אוהל. מצבה אחת קבועה במרומי קיר הביצורים. חלק מהמצבות הושחתו בצורה, שאינה מאפשרת קריאת הכתובות שעליהן. לפי אומדן גס השתמשו בכ־300—200 מצבות במחנה זה, ולפי הכתובות שעל המצבות נראה שהן נלקחו ממספר חלקות על הר הזיתים.

הוועדה שוחחה עם הכומר ההולנדי, העומד בראש כנסית סן־פטרס. לדבריו, נבנה המחנה לפני כחמש שנים, בתקופה בה גאה בירושלים הערבית גל של לאומנות נוסח שוקיירי. המצבות הובאו למקום באישון לילה ובשעות הבוקר הוחל בבניה. לדבריו, הזדעזעו הנזירים בכנסיה מחילול המצבות, אך כשביקשו להתלונן על כך בפני מפקד המחנה נדחו בלך־ושוב. לדברי הכומר, השתמשו הירדנים לבנין המחנה לא רק במצבות שהובאו מהר הזיתים אלא גם במצבות מבית הקברות הנוצרי־ארמני המצוי בפאתו הדרומית־מערבית של המחנה.

הוועדה אמנם גילתה חלק ממצבה שעליה כתובת בלטינית, אך לפיה אי אפשר לקבוע בודאות שהמצבה אמנם לקוחה מקבר נוצרי — באשר כידוע היו מספר מצבות בבית־העלמין היהודי בהר הזיתים שהכתובות עליהן היו בלטינית.

3) מחנה מרגמות ראס־אל־עמוד

דרומית־מזרחית מהצטלבות הדרכים ירושלים—בית־לחם כ־50 מטר מהכביש, סמוך לבנין משטרת ראס־אל־עמוד, נמצא בסיס צבאי ירדני של סוללת מרגמות 120 מילימטר.

המחנה שוכן במגרש המוקף משלשת צדדיו בניני מגורים ובוסתני פרי. מתקני המחנה הם אופייניים לבסיס של נשק תלול־מסלולי: עמדות חפורות ומבוצרות למרגמות; בונקרים תת־קרקעיים לאיחסון הפגזים; ומספר אוהלים ששימשו למפקדה ולמגורים. יחסית לגודלו מצוי במחנה זה ריכוז המצבות הגדול ביותר; מצבות ושבריהן מפוזרות בכל השטח, ללא כל נסיון לטשטש את הכתובות. הן משמשות כאריחי־בנין בבסיסים ובדפנות האוהלים; הן קבועות בחומת האבן, התוחמת את עמדות המרגמות. הכתובות ברורות מאד. הנה, למשל, אחת המצבות ועליה הכתובת: „פ.נ. ה״ר שבתאי דוב ב״ר משה מרדכי רביץ, נפ׳ ט׳ אדר ב׳ תרצ״ח תנצב״ה״. כתובת שניה: „פ.נ. אשה יראה צדקת תמימה מרת פרידא...״.

בבונקרים התת־קרקעיים, פזורים עדיין ארגזי תחמושת חיה, והם משופעים במצבות — בכניסה בדפנות החיצוניות והפנימיות ובתקרה. גם כאן הכתובות די־ברורות. דוגמאות: „פ.נ. ר׳ משה ב״ר ישראל טרויריג, ב׳ תשרי תש״ג; „פ.נ. ...בר׳ אברהם הכהן אברנט כ״ה תמוז תרצ״ב תנצב״ה״.

בקרבת הבונקרים ליד הגדר המזרחית של המחנה נמצאת שוחה מבוצרת, ששימשה כעמדת קע״ת (קצין עמדות תותחים) העשויה כולה ממצבות כמעט שלימות. הנה כתובת אחת: „חוה לנדסברג בת ר׳ מאיר מרדכי נלב״ע ל׳ כסלו תש... מורה ומדריכה בתנועת בית יעקב קראקוי — פרשבורג — וינה — ירושלים״; ועל מצבה שניה: „...אבימלך בר׳ דוד אורנשטיין נ׳ ט״ז אב תש״ג״.

בפינה הדרומית־מערבית של המחנה נמצא מבנה־פח, ששימש כבית־שימוש, בתוכו ולידו שברי מצבות וכתובת אחת ששרדה: „פ.נ. אבינו היקר...״. ליד בית־השימוש בור ועליו מצבה שבורה.

את המחנה כולו מקיפה גדר אבנים נמוכה, גם בה נקבעו פה ושם שברי מצבות.

כאמור, שוכנת בסמוך על אם הדרך משטרת ראס־אל־עמוד. החצר הפנימית של בנין התחנה היתה מרוצפת כולה באבני מצבות מסותתות.

פקד תורג׳מן, מפקד נקודת המשטרה בירושלים המזרחית שמטהו נמצא בבנין, סיפר שהיו ברצפה כ־50 מצבות שלמות. אנשי משטרת ישראל, שלא חפצו להשאירן מחוללות במקומן פינו אותן, אך מצבה אחת עדיין נשארה בחצר ליד מזרקת־המים.

4) מחנה תול״רים אבו־טור

ליד הצטלבות הכבישים ירושלים—בית־לחם עולה דרך אבנים אל משטח עליו בנוי המחנה הירדני, המוקף בבניני מגורים. לפי מקורות המודיעין היתה ממוקמת בשטח מחלקת תולרי״ם

(תותחים ללא רתע) של הלגיון. בשטח פזורים עדיין פגזים חיים, תרמילים וחלקי ציוד, ששימשו את המחלקה. במקום מצויים שמונה אוהלים בנויים בתבנית האות ר', בהם התגוררו חיילי המחלקה. בפינה — שני צריפי־פח ששימשו כבתי־שימוש.

המצבות קבועות בדפנות האוהלים וכן השתמשו בהם לריצוף בסיסי האוהלים והדפנות הנמוכות. חלקי מצבות פזורים גם בבית־השימוש.

נראה, שהשתמשו בכ־20—15 מצבות שרובן נחתכו ונשברו, אך כמה מהן נשארו שלמות.

5) מגדל דוד

מצבות בודדות נתגלו בעמדות אחרות של הלגיון במרחב ירושלים.

במצודת מגדל דוד שבעיר העתיקה נתגלו שתי מצבות, שהובאו לפי כל הסימנים מבית־העלמין שעל הר הזיתים.

אחת מהן מצויה ליד הכניסה למגדל דוד ועליה הכתובת: „פ.נ. איש ישר עסק באמונה בצרכי ציבור ארבעים שנה והיה גבאי בלודג' ושמו שמואל ויינטל. נפטר כ"א כסלו תרצ"ו".

מצבה שניה, בנויה כאבן בתוך קיר, באחד מחדרי המצודה ששימש כמטבח ועליה נכתב: „קו' שקניתי בחיים, האשה חנה בת רבי נחמן שו"ב".

6) מושבה אמריקאית

במושבה האמריקאית שבירושלים המזרחית ברח' „פורט סעיד" (מול לשכת העבודה) בשדה ריק היתה עמדת מרגמות בודדת 120 מ"מ. ארגזי התחמושת אוכסנו במקלט, שקירותיו העבים עשויים מצבות. על אחת מהן ישנה כתובת: „אבא משיח נ"ע יג' תמוז תרצ"ט". סמוך למקלט פזורים שברי מצבות.

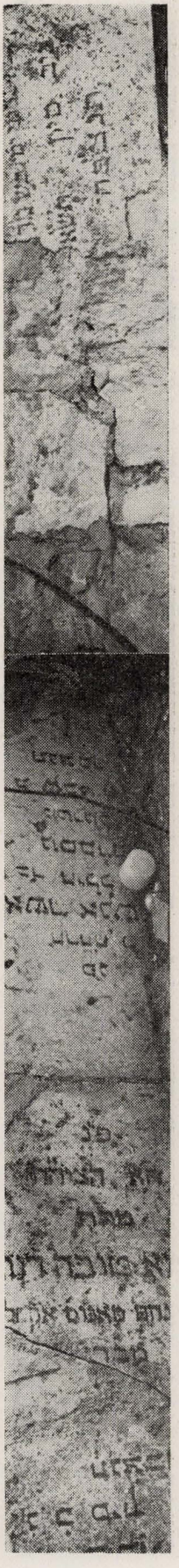
7) בתי מחסה

ברובע היהודי, בשטח בתי המחסה, סמוך לבונקר ששימש כנראה כמקלט, נתגלתה מצבה שבורה שהכתובת עליה ברורה למדי. לפי הצורה והמבנה קרוב לודאי, שבבונקר ובסביבתו מצויות מצבות אחרות שהכתובות עליהן נמחקו.

פרק ג׳ :

חילול והרס בית־העלמין הישן בחברון עיר האבות

הוד קדומים אופף את בית הקברות עתיק היומין בחברון, הקיים מיום שיהודים התיישבו בעיר האבות. ראשית המתישבים „בעת החדשה" היו יוצאי ספרד, שבאו לעיר מעזה לפני למעלה מחמש מאות שנה ולפני כמאה שנה התישבו בה גם יוצאי אשכנז.

מאותה תקופה נפרד בית־העלמין לשתי חלקות נפרדות : ספרדית ואשכנזית. בשנת 1930 נחכר שטח של כ־500 דונמים למגורים וכן כתוספת לבית־העלמין, ותמורתו שולם ל„וואקף" של המוסלמים סך 50 לירות מצריות. השטח שבו השתמשו לצרכי־קבורה השתרע על כ־10 דונמים ולפי הערכת זקני חברון טמונים בו בין שלושת אלפים לארבעת אלפים נפטרים.

מספר תופעות ייחדו את הקבורה בחברון משאר המקומות :

א) החפירה לקבר היתה עמוקה מאד, למרות הקרקע הסלעית הקשה והיא הגיעה עד 2 מטרים ויותר ;

ב) על המצבות אין כל כתובת, אין שם ואין שום ציון ;

ג) המצבות אינן עשויות מאבנים מסותתות כמקובל, אלא הן סלעים כבדי משקל, שנחצבו בהר והובאו על גבי גמלים לבית־העלמין.

הסיבה האחת להסברת שלוש תופעות מיוחדות אלו היא אחת : וזהו הפחד, שמא יחללו ערביי חברון את הקברים.

יהודי חברון היו מלומדי נסיון בענין זה של התנכלויות המוסלמים ליהודים חיים ואף לשוכני־עפר.

המקרה הבולט שהשאיר רושם מדכא על הקהלה אירע לפני כ־60 שנה, עת התגנבו פורעים בלילה לקברו של הצדיק בעל „שדי־חמד" — עקרו את המצבה, הוציאו את הגופה ממקומה והשליכוה הצידה.

לאחר מעשה זה נקבעה „תקנת הקהל", לפיה אין לציין שמות הנפטרים על גבי המצבות, כדי למנוע נקמות פרטיות של פורעים. ומאז גם נוהגים לשים על הקבר מצבת־סלע כבדה, שלא יהא קל להזיזה ממקומה. עם זאת, היה לכל משפחה סימן היכר מיוחד, לפיו יכלו לזהות את מקום מנוחת הנפטר.

לאחר שיהודי חברון נטשו את העיר בעקבות פרעות תרפ"ט החלו הערבים להתנכל לבית־העלמין — בהרס שיטתי בבית־הקברות החלו, כנראה, בשנת 1948.

כיום, בית הקברות הוא הרוס, חרב ושומם.

הקברים והמצבות הנמצאים בשיפולי ההר, בחלקו התחתון של בית־העלמין, בחלקה הספרדית — נהרסו כליל. השטח כולו ריק וחשוף, כאשר רק במקומות מועטים עדיין שרדה מצבה לפליטה. בחלק העליון של בית־העלמין הספרדי, המצב טוב יותר — רוב המצבות הושארו במקומותיהם. אולם, הגדרות נעקרו, והחלקה משמשת מקום מירבץ לצאן ולבקר, המטילים גלליהם על הקברים.

בציידה המערבי של חלקת הספרדים — נמצא שטח של כחמישה דונמים, בו קבורים כאלף וחמש מאות נפטרים. שם גם „קבר האחים", בו מצאו מנוחה אחרונה חמישים ותשעה קדושי שנת תרפ"ט הי"ד.

השטח כולו נחרש ונזרע בשתילי עגבניות ופזורים בו עצמות בעלי־חיים, שפגריהם שימשו כנראה לזיבול גן־הירק.

בקצה הגן נראה בית מבלוקים, העומד אף הוא על קברות. במקום זה היה בעבר חדר קבורה שלא נשאר ממנו זכר. עם הבנין נעלמה גם המערה, בו הוטמנה „הגניזה". בסמוך למבנה הזה נמצא בית אבנים שבחלקו עשוי ממצבות מחוללות, וצמוד לו מבנה משברי מצבות ששימש כאורווה.

גם אבני ה„טבון" ליד הבית הם, כפי הנראה, משברי מצבות.

בבתים מתגוררות מספר משפחות: עבאסי, טאלב ועוד. אך אין אלו בעלי הבתים „האמיתיים", כי הם היו חמיד סולטאן וראשיד אל חטיב, בנו של המופתי של חברון.

חלק מראשי משפחות אלו נמלטו מהמקום מפחד נקמת היהודים, אך טאלב נשאר. בתשובה לשאלות חברי הוועדה טען, שלפני שחרש את השטח, פנה לקאדי של חברון והלה נתן לו היתר מיוחד לפנות את הקברים.

מאידך, טען בפנינו חוסו, בנו של השומר הערבי של בית־העלמין שמונה לתפקידו ע"י הרב בג'איו, רב הקהלה הספרדית בחברון — כי הוא מחה על חרישת השטח והקמת המבנים וכתגובה על כך הלשין עליו טאלב בפני השלטונות. חוסו גם סיפר, שאביו ניסה להתנגד בכח לחילול בית־העלמין למגינת ליבם של השכנים, אשר כינוהו לגנאי: „עבד היאהוד". ולבסוף אף רצחוהו נפש.

לדברי הבן — הוא התנקם ברוצחים וגאל את דם אביו.

ערביי הסביבה משכו בכתפיהם, כשנשאלו על מעשי החילול: כולם השיבו בנוסח של: מה לעשות? ה„חאכומה" הסכימה, ומי אנו כי נתנגד להם?

עו"ד יוסף חסון, מוותיקי וזקני חברון, ששוחח עם י. עראפי, ראש העיריה הקודם של חברון, מסר בשמו של זה, כי „הממשלה הבריטית היא שנתנה את האות לחילול בית־העלמין". אולם, מפי עדים שביקרו בעיר בשנים 1945 ואף ב־1948 משמע שלא כן הוא. מסתבר שבהרס בקנה־מידה גדול החלו רק בשנים 1948/49, לאחר צאת הבריטים.

עו"ד פרנקו, שהיה חבר ועד העדה הספרדית בחברון מספר, ששוחח עם פקיד ממשלתי בכיר בשם באדרי, והוא אמר לו, שבית־העלמין נהרס על פי צו של הממשלה הירדנית, שהסתמכה על פסק־דין של ביה"ד השרעי המקומי.

פסק־דין זה ניתן עקב שני נימוקים: הנימוק האחד — שלאחר תקופה של מספר שנים, כשאין קוברים בבית־העלמין הריהו הפקר; והנימוק השני, פורמאלי יותר, הסתמך על כך שהחוכרים היהודים לא שילמו דמי חכירה במשך שלוש שנים, ולכן רשאי ה„ווקף" להפקיע את החכירה ליהודים.

ואמנם, הקרקע הוחכרה לבעלים חדשים. אחד החוכרים האלו, טאלב, הזמין את עו"ד פרנקו לביתו והוא שאלו: „לאור החורבן שעשית כאן, איך אתה מעיז להזמין אותי לשתות קפה בביתך?" והלזה השיב לו שלא ממין הטענה.

כאמור, מצוי קבר האחים של קדושי חברון מתחת לשדה הזרוע; וניתן לזהות את הקבר על פי עמודי הברזל והבטון, שהיו קבועים מארבעת צדדיו.

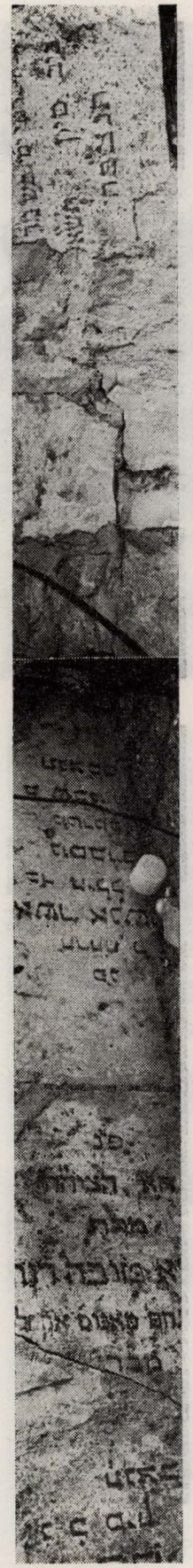
בצידו השני של הכביש, המקיף בחצי עיגול את שטח בית־העלמין הספרדי, מצויה „החלקה האשכנזית", שהשתרעה על שטח של כ־10 דונמים. בחלקה זו נמחקו לחלוטין כל שרידי מצבות וקברים ולא ניתן להבחין כלל, כי אמנם היה במקום זה בית־עלמין. בכניסה לשטח נמצא מעין שער אבנים, העשוי אף הוא משברי מצבות.

בשטח החלקה מספר מבנים ששימשו למגורים, וכדירי צאן ובהמות. בעלי הבתים על משפחותיהם נטשום ונמלטו לירדן. המבנים עשויים ממצבות ושברי מצבות וסמוך להם בוסתן עצי פרי וכרם ענבים.

אין שום סימן בשטח, המעיד על עובדת היות המקום בית־עלמין. אך פה ושם נראים מעין מערות וכוכים, ששימשו, לדברי זקני חברון, כמערות קברים.

מעניין, שהחלקה הקראית, אשר הערבים כינו אותם בטעות: „שומרונים", הסמוכה לחלקה הספרדית — לא נפגעה כלל.

פרק ד' :

המסקנות : סיכום ממדי ההרס ואחריות שלטונות ירדן לביצוע פשע מחריד זה

לאחר בדיקת החומר וניתוחו הגיעה הוועדה למספר מסקנות המתייחסות לממדי חילול בתי־העלמין, מטרות שיטות וצורות ההרס מחד — ולאחריותם של שלטונות ירדן בדרגים השונים מאידך.

(1) ממדי ההרס

א. בית־העלמין היהודי בהר הזיתים חולל ונחרב בצורה כמעט מוחלטת; מספר הקברים והמצבות שנפגעו מגיע ל־38 אלף לערך, דהיינו פגיעות בשיעור הנע בין 70—80 אחוז.

ב. מעשי החילול החלו, קרוב לודאי, עוד בזמן מלחמת השחרור. אולם הם הגיעו לשיאם בהיקף ובממדים גדולים החל מסוף שנת 1961 ושנת 1962, עם הקמתו של מלון „אינטרקונטיננטל" וסלילת הכביש אליו; בתקופה זו גם נבנו המחנות והבסיסים של הלגיון הערבי, בהם השתמשו במצבות לצרכי בינוי וביצורים.

ג. עשרות ואולי מאות מבנים בירושלים הערבית, שכונותיה, פרבריה וכנראה גם בנקודות יישוב אחרות בגדה המערבית (יריחו, למשל) בנויים מאבני קברים, שנלקחו והועברו מבית־העלמין בהר הזיתים.

ד. ניתן להניח, שבאבני־המצבות השתמשו לא רק לצרכי הבניה הפרטית, אלא אף להקמתם של משרדי ממשלה ובניני ציבור אחרים.

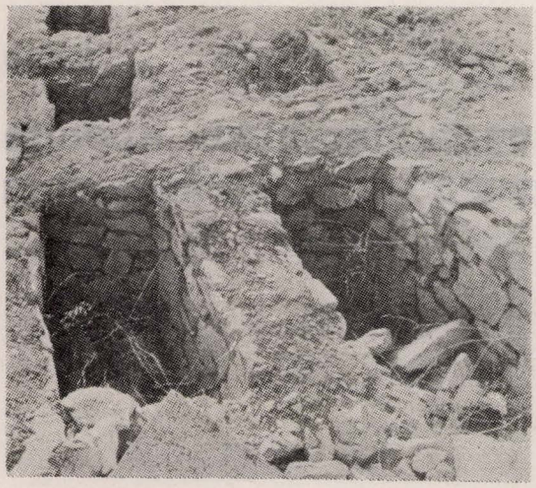
ה. שלטונות הצבא הירדני השתמשו במצבות ולוחות ופלטות־שיש, שנלקחו מהקברים לצרכי בניה וביצורים, בבסיסי מחנות ועמדות הלגיון שבמרחב ירושלים.

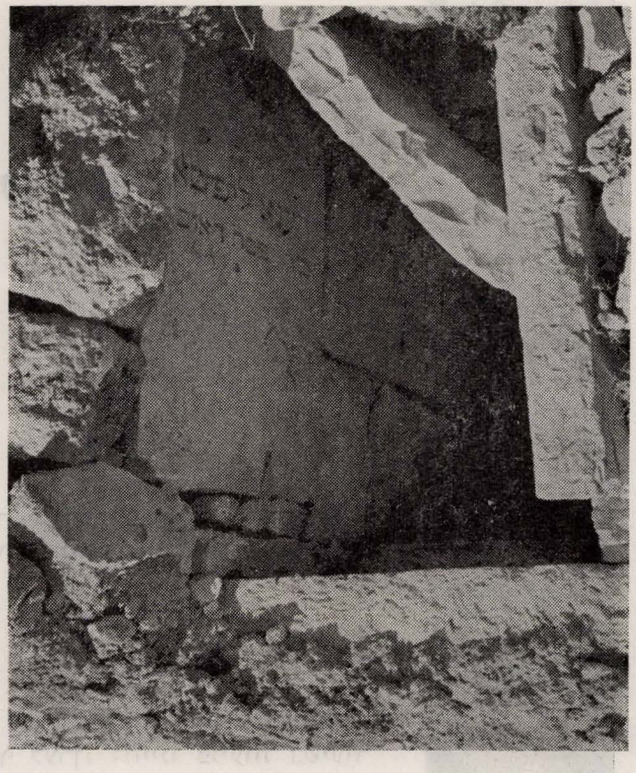
ו. הוועדה גילתה שמונה נקודות צבאיות מעין אלו: מחנה אל־עיזרייה; בסיס הר־ציון; סוללת מרגמות בראס־אל־עמוד; סוללת תולרי"ם בדרך אבו־טור; משטרת ראס־אל־עמוד; ביצורי מגדל־דוד; עמדה במושבה האמריקאית; מקלט באזור „בתי מחסה" בעיר העתיקה.

ז. הוועדה אמנם סיירה בכל המחנות הצבאיים באזור ירושלים הירדנית, אולם אין להוציא מכלל אפשרות, שעדיין מצויים אתרים צבאיים נוספים בהם יתגלו במשך הזמן מצבות.

(2) צורות החילול וההרס

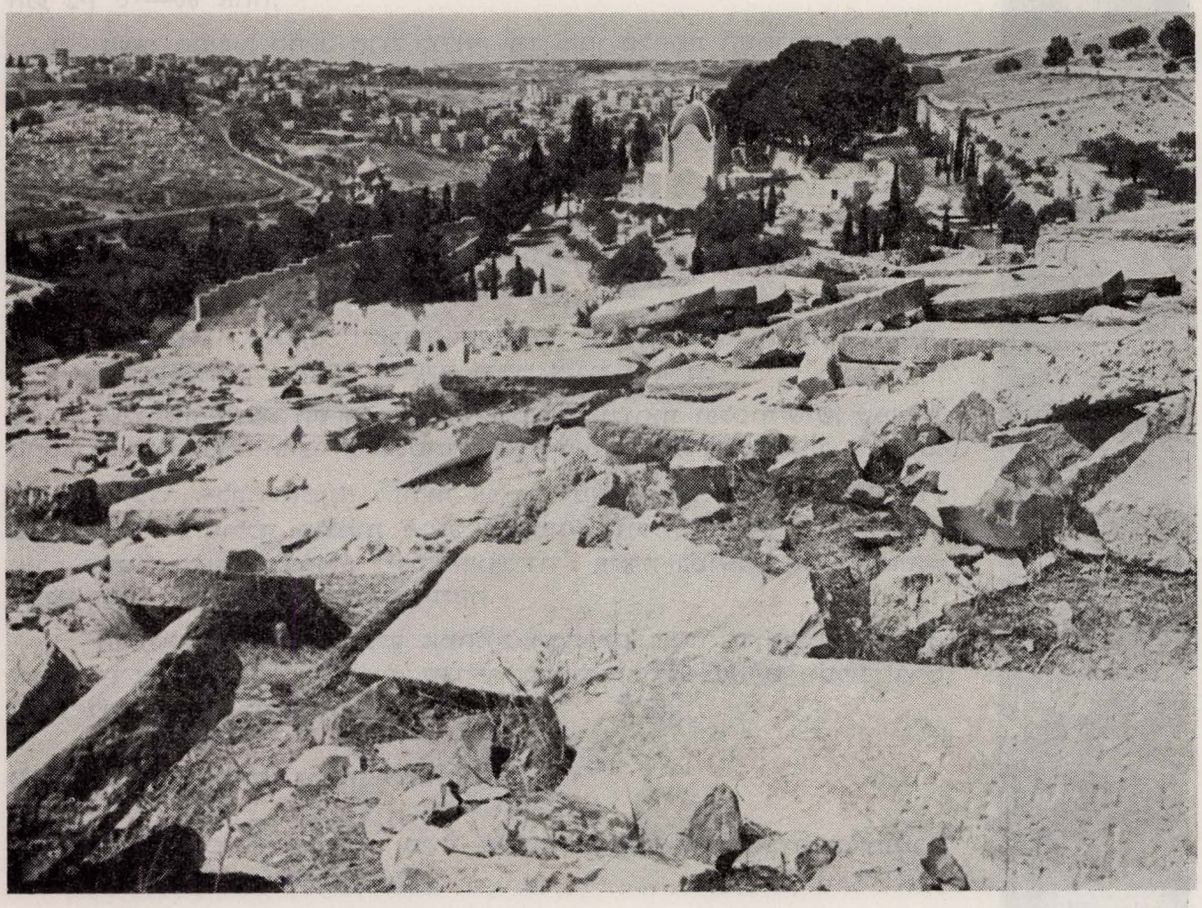
א. כבישים — הירדנים סללו שלושה כבישים שפגעו בדרגות חומרה שונות בבית־העלמין:

ממראות החורבן בהר־הזיתים

1) „בונקר" צבאי ירדני שנבנה מאבני־מצבות.
2) בורות פתוחים לאחר שהקברים חוללו ושיורי העצמות הושלכו החוצה.
3) חילול זדוני של בית־הקברות והרס לשם הרס.

חילול בית־הקברות היהודי בחברון

1) ליד הקברים הפתוחים — ערימות אשפה.
2) המקום שבו הוקם בשעתו קבר־האחים של קרבנות הטבח בחברון (התצלום מתוך ארכיונו של מר יעקב לסלוי).
3) מראה בית־הקברות בשנים שלפני ההרס — על רקע העיר חברון.

הכביש המוביל למלון „אינטרקונטיננטל" עובר כולו בתוך שטח בית־העלמין ועל פני קברים; כתוצאה מסלילתו נמחקו ונהרסו כליל מאות קברים, אחרים כוסו בשפכי סוללות אבנים ועפר, ואחרים נחשפו ונפתחו;

כביש ירושלים—יריחו עד להצטלבות בית־לחם הורחב והפך לדרך דו־מסלולית. הרחבה זו הרסה מאות קברים משני צידי הכביש.

כביש שלישי, צר יותר, נסלל לכפר סילואן, ואף הוא עובר בראשיתו. סמוך ל„יד אבשלום", על שטח בית־העלמין.

ב. מגרש חניה ומבנים בתוך שטח בית העלמין — הירדנים הכשירו שטח גדול בתחום בית־העלמין הישן למגרש חניה רחב ידים; על שטח זה נמצאה תחנת־דלק בשלבי בניה אחרונים;

ליד מלון „פנורמה" בחלקת ה„צור" הוקם בנין בן שתי קומות שיסודותיו בנויים על קברים שנחשפו.

ג. מבנים עם מצבות בשטח ההר — בחמישה בניני מגורים בשטח ההר נתגלו מצבות ושברי מצבות שנקבעו בחדרים, בכניסות, בתקרה, בחצרות, בבתי־שימוש, בגדרות וכן במבנים ששימשו כאורוות, דירי צאן ולולי עופות.

ד. מצבות מחוללות — התמונה האופיינית בכל שטחו של בית־העלמין בהר הזיתים היא של אלפי מצבות, נתוצות ושבורות בדרגות הרס שונות.

ה. קברים פתוחים וחשופים — הרס הקברים גרם לכך, שמאות קברים נחשפו כליל ונשארו פתוחים; בחלקם השתמשו בהם הירדנים כתעלות קשר ושוחות־הגנה ומקלטים; מפעם לפעם מתגלות במקומות שונים עצמות־אדם שהושלכו כדומן על פני האדמה.

ו. הרס גדרות ודרכי גישה — רוב הגדרות והטירסות שהבדילו בין החלקות בהר נהרסו וכמו כן נחרבו דרכי הגישה הפנימיות.

ז. עזובה כללית — השטח כולו מוזנח חרב ושומם; קוץ ודרדר עלו בין הקברים; בנקודות שונות בבית העלמין שפוכות ערימות גדולות של אשפה, פסולת וגללי־בקר.

ח. מחנות ועמדות הלגיון — הירדנים עשו שימוש רחב במצבות ובחלקיהן בבניית המתקנים הצבאיים; מצבות שימשו להקמת בניני מגורים, מפקדה, אפסניה ומשרדים; כמו כן לריצוף שבילי גישה, מדרגות, גדרות, בתי־שימוש ושירותים אחרים.

בעמדות תותחים ומרגמות, בונקרים, מקלטים ומחסני תחמושת, מגדלי שמירה קירות מגן, וביצורים אחרים — משובצות מצבות ושברי מצבות. הבנאים לא טרחו למחוק את הכתובות על המצבות ובמידה והכתובות מחוקות או מטושטשות — הרי הסיבה לכך היא בשימושן ובשיני הזמן שנתנו בהן אותותיהן.

(3) החילול בבית העלמין בחברון

א. החלקה האשכנזית בת 10 דונמים — נמחקה כולה מעל פני האדמה, וכמעט ואין זכר בהר לקברים ומצבות;

ב. החלקה הספרדית — בחלקה התחתון הרוסה כמעט כולה, בעוד שבחלקה העליון נשמרו רוב המצבות; בשטח הספרדי נחרשו כ־5 דונמים ונזרעו ירקות, כשהם מכסים לגמרי את הקברים.

ג. בשטח זה הוקמו מספר מבנים למגורי אדם ובהמה שנבנו מחלקי מצבות.

(4) אחריות השלטונות הירדניים לחילולי בתי העלמין

א. אחת השאלות המרכזיות, שהוועדה נתנה עליה את דעתה היא מידת אחריותם של השלטונות הירדניים למעשי חילול בתי־העלמין.

קיימות כאן מספר אפשרויות:

— המעשים נעשו ע"י יחידים ללא ידיעת השלטונות;

— השלטונות המוסמכים אמנם ידעו על פעולות ההרס, אך עברו עליהן בשתיקה;

— השלטונות הם הם שתיכננו, יזמו וביצעו את מעשי החורבן במלוא היקפם.

ב. המסקנה שאליה הגיעה הוועדה — סומכת ידיה על האפשרות השלישית והיא חד־משמעית:

השלטונות הירדניים — האזרחיים והצבאיים — נושאים באחריות מלאה וברורה לכל מעשי התועבה וחילול הקודש בבתי העלמין בהר הזיתים, בחברון ובמחנות הצבאיים. נעלה מכל ספק הוא, שהשלטונות לא רק ידעו על מעשי ההרס והחורבן אלא שמעשים אלו היו תוצאה ישירה של תכנון שיטתי מכוון ומדוקדק, בדרגים הגבוהים ביותר של ממשלת ירדן.

מסקנה חמורה זו מתבססת על מספר עדויות וראיות מפורטות וכן על מסקנות הגיוניות, המסתברות בבירור מהחומר שהיה בפנינו:

1. אחריותה של עיריית ירושלים —

שני עדים שנחקרו ע"י הוועדה, חליל אבן סדר חליל בנו של „שומר" בית הקברות ומוחמד אחמד אל קאק, הגנן שנתמנה לטפל בעצים בתחום ההר — העידו, שהעיריה היא שמינתה „מפקחים" שתפקידם היחיד היה להשגיח כי „אנשים פרטיים לא יוציאו אבנים ומצבות ללא רשיון מהממשלה".

מאידך, התירו כמובן ללא כל בעיות לשלטונות הצבא ובעלי רשיונות ליטול מצבות ואבנים, כאוות־רוחם.

משכורותיהם של השומר והגנן שולמו ע"י העיריה; והעדים ציינו בקשר לכך במפורש את שמו של מי שהיה ראש העיריה אנואר אל חטיב, שלדברי חליל „אף ביקר מפעם לפעם במקום".

העיריה היא גם זו, שהעניקה זכיונות לקבלנים ולסוחרים הירדניים, שעסקו במכירת אבני הקברים.

2. אחריות רשויות ומשרדים ממשלתיים —

אין אנו בקיאים בחלוקת הסמכויות בין הרשויות האדמיניסטרטיביות השונות בממלכת ירדן, אולם קשה להניח שמשרדי הפנים, התחבורה והעבודה הירדניים לא היו שותפים — ולוא שותפות שבידיעה — במבצע סלילתם של שלושת הכבישים שהוזכרו לעיל; פעולה שהמיטה חורבן והרס בתחומי בית העלמין שבהר־הזיתים.

סלילת עורק תחבורה מרכזי ככביש ירושלים—יריחו, הצריכה תכנון רב־שלבי בדרג ארצי ושיתופם של מהנדסים, משרטטים, מודדים, קבלנים ומאות פועלים; וקשה להסיק שמבצע רב־היקף כזה לא תוכנן באופן מרכזי.

אין גם להניח שסלילת הכביש נעשתה ללא האישורים המתאימים של הרשויות והמשרדים הנוגעים בדבר.

שאלה אחת, המולידה הרהורים קשים קשורה בעובדה, כי כביש ירושלים—יריחו הוא למעשה מפעל משותף של ממשלות ירדן וארצות־הברית.

סלילת הדרך המסתעפת מכביש ירושלים—יריחו והמוליכה אל המלון במרומי ההר, בוצעה ע"י עירית ירושלים. הנהלת המלון מנערת חוצנה מהכביש, תוך טענה שהירדנים כפו עליהם את הכביש בניגוד לרצונם. לא היה באפשרותנו לברר את מידת אמיתותה של טענה זו, אולם הכל מודים, שמשרד התיירות הירדני יזם ועודד את הקמת הכביש למלון, שהיווה אכסניה מרכזית בירושלים לתיירים מחוץ־לארץ.

3. אחריות השלטונות לחילול בית העלמין בחברון —

הרס בית העלמין בחברון נגרם אמנם למעשה על־ידי מספר משפחות ערביות, שחכרו את השטח מראשי ה„וואקף" בחברון ; אולם לפי העדויות שהושמעו בפנינו היססו בתחילה הבעלים החדשים בגישתם למעשי ההרס, עד שזכו להיתר מפורש של עירית חברון לעשות בשטח ככל העולה על רוחם (ראה, דברי העד באדרי בנדון). אי אפשר לפטור מאשמת חילול בית העלמין בחברון גם את בית־הדין השרעי המקומי, שנתן למעשי החורבן גושפנקא של פסק־דין דתי ע"י הפקעת הקרקע מחוכריו היהודיים והעברתו למחזיקיו הנוכחיים.

4. אחריות שלטונות הצבא —

במסגרת בירור שאלה זו של אשמת שלטונות ירדן למעשי התועבה, תופסת מקום מיוחד פרשת ניצול מצבות לצרכי בינוי צבאיים.

זהו גם הפרק המזעזע ביותר את הצופה, העומד נדהם נוכח הזלזול המוחלט בערכי יסוד ראשוניים של חברה אנושית, אשר הפגין הפיקוד הצבאי הירדני. קשה לתפוס, כיצד אנשים יכלו לרדת לתהום כזו של שפל עד כדי הקמת אסלות לבתי־שימוש מאבני מצבות.

השימוש שעשה הצבא הירדני במצבות היה רב ביותר, עד כדי פזרנות ללא כל אבחנה ; ולא נעשה שום נסיון להסוות את המעשים, ע"י טשטוש הכתובות או סיתות המצבות.

יש לקבוע בהחלטיות, שמעשים אלו לא היו פרי יזמה של מפקדה מקומית אלא הם בוצעו לפי הוראות מפורשות של הפיקוד העליון של צבא ירדן.

ואלו הנימוקים להנחה זו :

ר א ש י ת — ההיקף הרחב של השימוש במצבות ופיזורם ברוב המחנות, הבסיסים והעמדות של חטיבת הלגיון, שאיישה את הקוים בגזרת ירושלים, כולל מפקדה גדודית באל־עיזרייה — מוציא מכלל אפשרות, שמעשי החילול היו פרי יזמה של איזה מפקד מקומי.

ש נ י ת — פינוי המצבות מהר־הזיתים והעברתם לשימוש הצבא היתה מבצע גדול — כפי שמצביעות על כך העדויות הרלבנטיות — הכרוך בהעסקת כח־אדם מרובה, רכב, הנדסה צבאית, פועלי בנין ועוד. מבצעים מעין אלו הם מחוץ לתחום סמכותה ויכולתה של יחידה בדרג מקומי. היא מחייבת שיקול, תכנון, תיאום והכרעה בין זרועות פיקודיות שונות, תחת גג מרכזי.

ו ש ל י ש י ת — אין להניח שדווקא בצבא הירדני, הבנוי על היראַרכיה ברורה בכל שלבי הפיקוד, יתגלו תופעות — ובהיקף מעין זה — של יזמה מקומית ללא אישור המטכ"ל.

מעשי הפשע שבוצעו ע"י הצבא הירדני לא נעשו בתום־לב. הם הוצאו לפועל בהכרה מלאה של חומרת המעשים הנתעבים. תעיד על כך העובדה, שהרס הקברים ופינוי המצבות בוצעה בלילה — תמיד באישון לילה — כדי שלא להתגלות לתצפיות משטח ישראל.

ובהסתיגות מסוימת — נאמנים עלינו גם דברי אותם עדים שטענו, שניסו להתריע בפני המפקדים על רוע מעלליהם ונדחו על־ידי אלו בציניות ובגסות.

5. אחריות השלטון המרכזי —

אין גם מנוס מהמסקנה הסופית, שמעשי חילול בתי העלמין הוצאו לפועל

בידיעתם, בעידודם וקרוב לודאי אף ביזמתם של אנשי השלטון המרכזי בעמאן.
במהלך עבודתה אמנם לא נתקלה הוועדה בראיות חותכות המאשרות מסקנה זו, אולם היא מהווה הסתברות הגיונית של מספר הנחות:

(א) **השלטון בירדן הוא צנטראליסטי עד כדי קיצוניות.** מפקדי הצבא גם בדרגים המקומיים מונו ע"י המלך עצמו, הפקידים הממשלתיים המוניציפליים — וראש העיר בכלל זה — מונו ע"י הממשל המרכזי בבירה הירדנית.
שיטה צנטראליסטית כזו מחייבת דיווחים שוטפים מלמטה למעלה ומעקב מתמיד מלמעלה למטה; ובמיוחד בשטחים הפרובלמטיים של הגדה המערבית. מאד לא מתקבל על הדעת להניח, שדווקא בתחום רגיש כל כך מבחינה מדינית פעלו השלטונות המקומיים על דעת עצמם, ללא אישור הממשל המרכזי.

(ב) **הממלכה הירדנית איננה רחבת ידיים.** המלך ובני פמליתו נהגו לערוך לעיתים מזומנות סיורים במיוחד בשטחים שממערב לירדן. המלך בלווית שרים מפקדי צבא ופקידים בכירים ביקר פעמים רבות בירושלים, אותה קבע כבירתו השניה ובה אף הקים לעצמו מעון מלכותי בכפר שועפט. העובדות מצביעות על כך, שהמלך חוסיין ערך סיורי ביקורת קבועים ותדירים במחנות ועמדות הצבא הירדני בגזרת ירושלים.
האם לא ראה המלך בסיורים אלו במו־עיניו את המצבות שהושחתו וחוללו בכל פינה ובכל זוית? הרי בכל אשר הלך חייב היה להיתקל בהן!
אין איפוא מנוס ממסקנה שהמלך חוסיין **לפחות ידע גם ידע** על פשעי חילול הקודש.

(ג) אין גם לשחרר מאחריות — אחריות של ידיעה והסכמה שבשתיקה — את כל אותם הגורמים האחרים שבוודאי ראו, שמעו או ידעו על מעשי חילול בתי העלמין וביזוי כבוד המתים והחיים; ירושלים הירדנית משופעת בנציגויות דיפלומטיות; בכנסיות ומנזרים מהם המצויים בשטח הר הזיתים בסמוך לבית העלמין המנותץ והמחולל. הנעשה על ההר לא יכול היה להימלט מעיניהם.
מדוע איפוא החרישו? כיצד יכלו להחריש?

(ד) התשובה העולה במקובץ בצורה חדה וברורה לשאלה שהציגה הוועדה לעצמה באשר לאחריותם של השלטונות הירדניים לפשעי חילול בתי העלמין היא, איפוא, זו שצוינה בראשית פרק זה:
אשמת השלטונות הירדניים — החל בראש הממלכה דרך הדרג המרכזי והצבאי ועד לדרגים המקומיים — ברורה ומוכחת מעל ומעבר לכל ספק.

פרק ה׳ :

המלצות הוועדה: לפרסם בעולם את מעשי־התועבה של חילול־קודש זדוני ומתוכנן

(1) השלמת החקירה

צויין, שדיון־וחשבון זה איננו מלא ומקיף, ובעיקר יש עדיין מקום וצורך להוסיף ולחקור עד כמה שהדבר ניתן ועד כמה שיד השלטונות מגעת — את אלו שיש לגביהם חשד ויותר מחשד שידם היתה בפשע;

אין בשום פנים מקום לעבור לסדר היום על מעשי ההתעללות הירדניים;

יש לבצע חקירה מוסמכת, להסיק מסקנות ולהעמיד את האשמים לדין!

(2) הסברה

„ספר לבן״ — הוועדה ממליצה על פרסומו של מסמך תעודתי, שישקף את מעשי התועבה שבוצעו ע״י הירדנים לא רק בבתי העלמין אלא גם בבתי־הכנסת, בישיבות ובמקומות קדושים אחרים; ספר כזה שהחומר המצוי בסקר יכול לשמש לו בסיס בצירוף מסמכים, תרשימים וצילומים, יש לתרגמו למספר שפות ולהפיצו בעולם. ייודעו אומות העולם ויידע הציבור הנאור בכל אתר ואתר את אשר עוללו אלו המתימרים להיות שומרים נאמנים למקומות הקדושים.

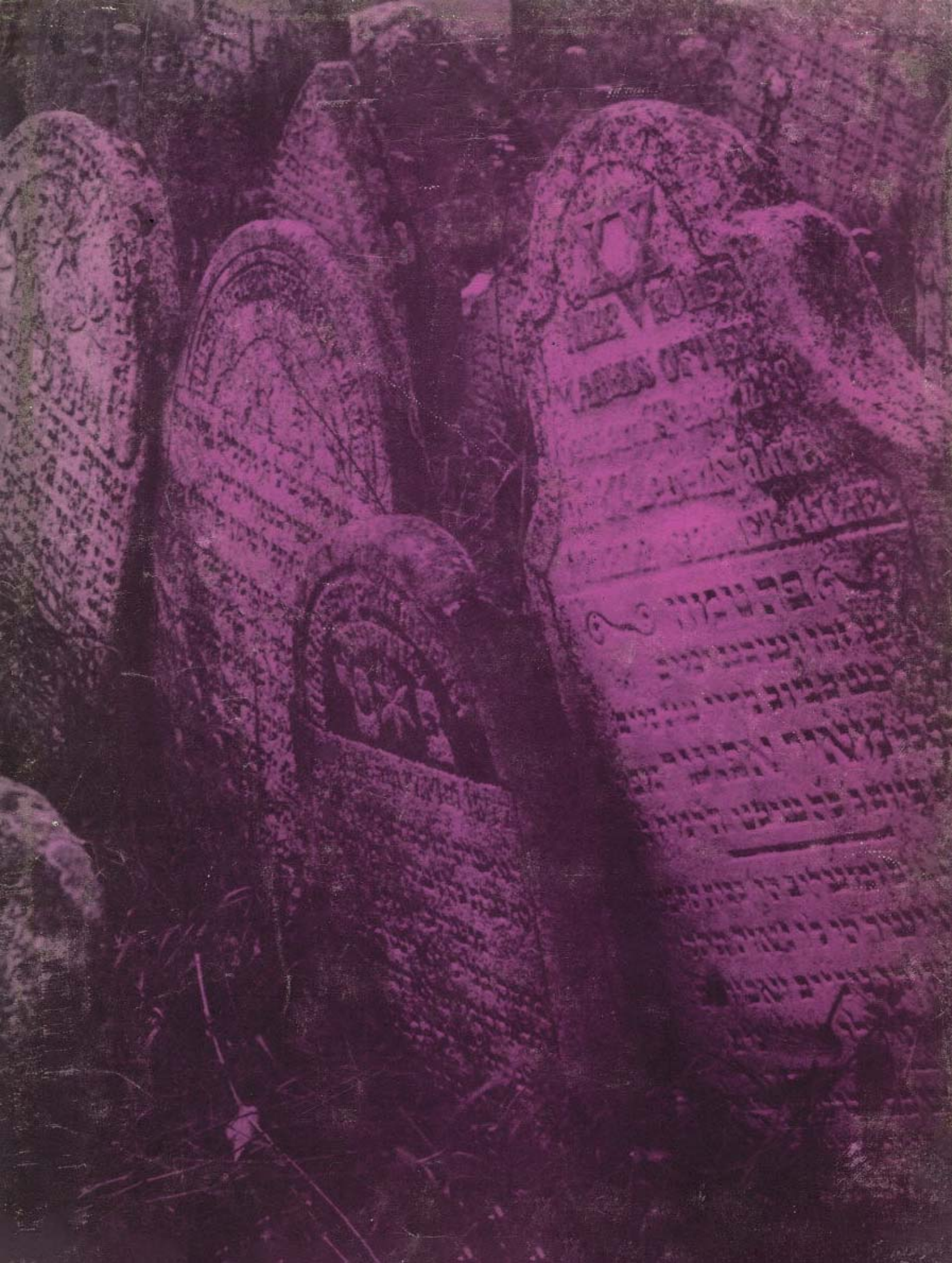
עם זאת מציעה הוועדה לייחד את אחד המחנות הצבאיים הבנויים מאבני מצבות מחוללות לאתר־זכרון, אליו יעלו בני העם היושב בציון ומבקרים מחוץ־לארץ; למען יישמר כאות לדוראות לדיראון עולם!

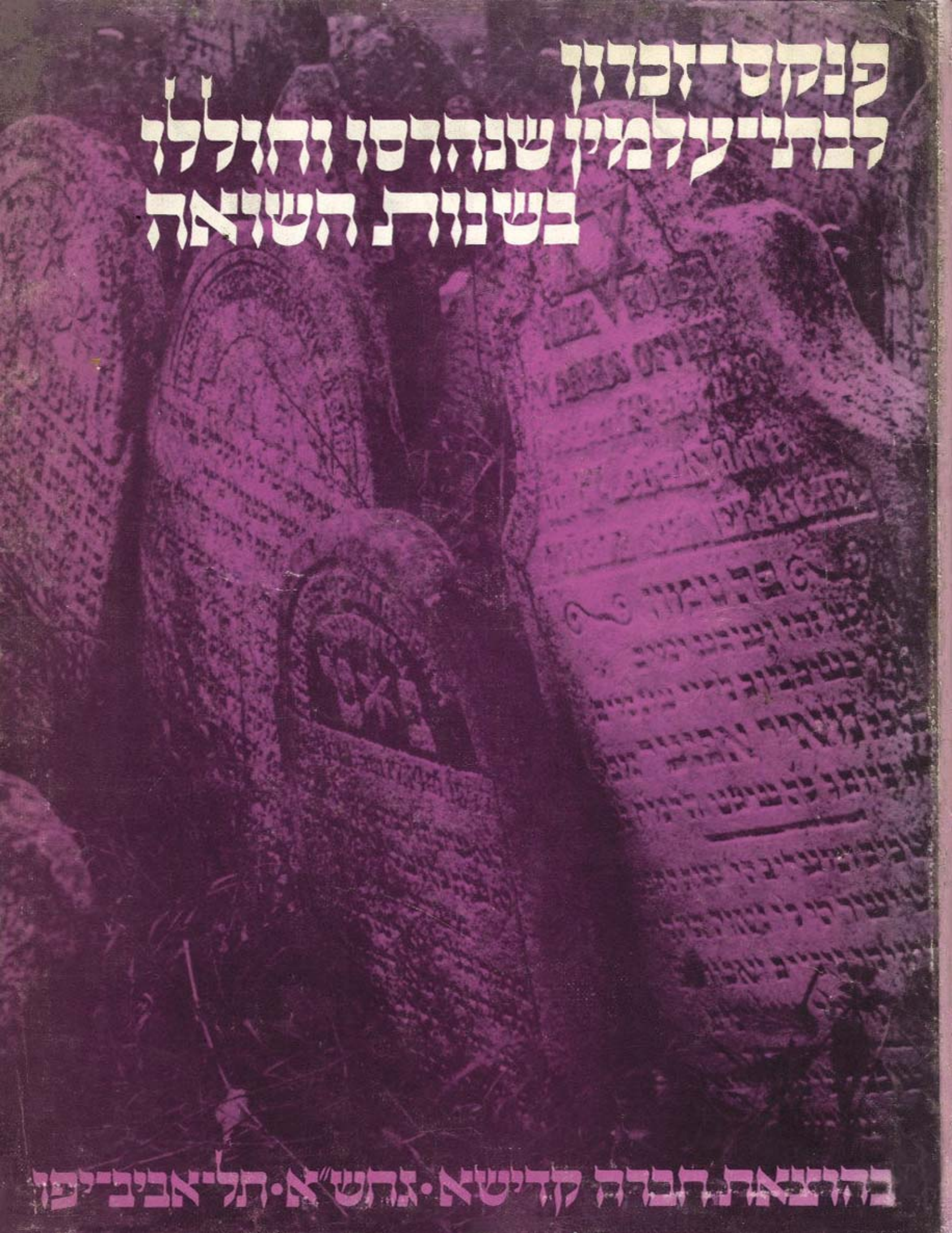
שיקום הר הזיתים — באשר לשיקום בית־העלמין בהר הזיתים זוהי ללא ספק מלאכה רבה ועצומה.

על וועדה זו לא הוטל לערוך סקר על מצב ההר, מתוך נקודת ראות של שיקומו מחדש ואיננו מתיימרים לעשות זאת;

אך יחד עם זאת סבורים אנו, שמוטלת חובה קדושה על כל הגורמים המתאימים, לשקם בהקדם את בית־העלמין היהודי — ולהשיבו לכבודו כבראשונה.

ואם כיום עומד ההר כעדות אילמת, זועקת לשברון האומה על חילול קודשיה, — הרי ליבנו אמונה ותפילה לקיומה של ההבטחה השמימית: „ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים״.

קנקס זכרון
לבתי־ילמין שנהרסו וחוללו
בשנות השואה

בהוצאת חברה קדישא · גחש"א · תל־אביב־יפו